प्रस्तावना

विश्वस्य व्यवहारस्य करणं यन्मतं बुधैः ।
शब्दब्रह्माभिधं वन्देऽहं तत्सारस्वतं महः ॥

श्रीमतोऽनादिनिधनस्य परब्रह्मपरमात्मन आसृष्टिसत्तावधि समेऽपि प्राणिनो न केवलमैहिकमेव, अपि तु निरतिशयानन्ददं परमात्मसामीप्यसायुज्यादिरूपं पुरुषार्थचतुष्टयश्रेष्ठतममपारानन्तसंसारमहार्णवावागमनजन्यकष्टमुक्तिप्रदं मुक्तिरूपं शाश्वतं सुखमेव सततं कामयन्ते । तदवाप्तिसाधनभूतश्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रानुमोदितधर्मकर्मसम्पादनसमर्थं चतुरशीतियोनिषु परमदुर्लभं नैकपुण्यप्रतापलभ्यं मानवशरीरं समवाप्य स्व-स्वमुक्तिकामा अनेकजन्मसु निरतिशयं प्रयतमानेष्वपि बहुषु प्राणिषु केचन एव तल्लाभेनात्ममानवजन्मनः सार्थक्ये कृतकामाः संजायन्ते । श्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रज्ञानं च शब्दार्थलिङ्गादिबोधकसमस्तव्यवहारकारणभूतसत्कोषज्ञानाधीनम् । साकल्येन तज्ज्ञानं च प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थबोधकस्वरादिसम्पापकव्याकरणज्ञानायत्तम् । तदुक्तं श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—

'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति' इति (पस्पशाह्निकम्)

अन्यत्र च—'यद्यपि बहु नाधीषे पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत् ॥' इति ।

पुरा हि तपोयोगबलेन शब्दब्रह्मकृतशाक्षात्कारा महर्षयो हस्तामलकवत्साक्षान्मन्त्रार्थद्रष्टारो भवन्ति स्म । ते हि सृष्ट्यादौ पितामहमुखाद्वेदचतुष्कमुपश्रुत्य विश्वजनीनांस्तन्मन्त्रान् विश्वहितायाख्यातवन्तः । अत एव वेदमन्त्राणां विनियोगेऽनेकेषामृषीणां नामान्यद्यावधि प्रयुज्यन्ते शास्त्रज्ञैः । एकस्यापि शब्दस्य तत्त्वार्थज्ञाने लेशमात्रमपि शङ्कावसरस्तेषां कदाचिदपि कुत्रापि न समभवत् । एतन्मूलक एव 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः साम्प्रतमपि जरीजागर्ति ।

परं परिवर्तनशीलेऽस्मिन् संसारे तपोयोगादिह्रासेन सममेव प्रखरशेमुषीप्रशमितबृहस्पतिशङ्कातङ्कानां तेषां महामहिम्नां महर्षीणां बुद्धिह्रासमवलोक्य भगवान् कश्यपो वेदानां दुर्बोधशब्दसमुदायं संगृह्य 'निघण्टु'नामकं वैदिककोषं रचितवान् । यूथभ्रष्टगोर्गोत्वमिव वेदपृथग्भूतशब्दसमूहसम्पादिते निघण्टावपि वेदत्वमबाधितमेवेति ध्वनयता निघण्टुव्याख्याकृता निरुक्तकारेण 'समाम्नायः समाख्यातः, स समाख्यातव्यः' इति वचनेन निघण्टुमभिलक्ष्य वेदवाचकस्य 'समाम्नाय'शब्दस्य प्रयोगः कृतः ।' अत एव श्रीमता व्यासेनापि महाभारतस्य मोक्षपर्वणि—

वृषो हि भगवान् रुद्रः ख्यातो लोकेषु भारत ।
निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥

इति (अध्या० ३४२ श्लो० ८६–८७) उक्त्या तदेव समर्थितम् । 'वृषाकपि'शब्दविवरणं निघण्टौ (अध्या० ५ खण्ड ६ पृष्ठ १६) द्रष्टव्यम् ।

परं कालप्रभावत उत्तरोत्तरं ततोऽप्यधिकं ह्रासं गते तपोयोगादिबले समेधमाने च बुद्धिमान्द्ये निघण्टुज्ञानेऽप्यक्षमं विद्वल्लोकमालोक्य यास्को नाम महामुनिर्निघण्टुव्याख्याभूतं 'निरुक्त'नामकं ग्रन्थं प्रणिनाय। एतस्यापि वेदत्वं निघण्टुवदबाधितमिति 'शिपिविष्ट'शब्दव्याख्यायामुक्तं तत्रैव महाभारतीय-मोक्षपर्वणि—

'शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च योऽभवत्।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः॥
यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान्।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम्॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमधिजग्मिवान्॥'

(अध्या० ४३२ श्लो० ७१–७२) इति।

'शिपिविष्ट'शब्दनिर्वचनं निरुक्ते (अध्या० ५ खण्ड ८ पद ३७) द्रष्टव्यम्।

लौकिककोषरचना—

परमग्रेऽपि दूषितान्नपानसंसर्गाचरणादिदोषैस्ततोऽप्यधिकतमे तपश्चरणादिक्षयेन जातो बुद्धिह्रासे निरुक्तज्ञानेऽप्यशक्ते विद्वद्वर्गे लौकिकान् कोषान् व्यरचयन् विश्वजनीना आचार्याः यतः—

१ भोगीन्द्रः, २ कात्यायनः, ३ साहसाङ्कः, ४ वाचस्पतिः, ५ व्याडिः, ६ विश्वरूपः, ७ मङ्गलः, ८ शुभाङ्कः, ९ वोपालितः, १० भागुरिः, इत्येते रचिताः प्रचीनकोषा विश्वे;

१ उत्पलिनी, २ शब्दार्णवः, ३ संसारावर्तः, ४ नाममालाख्यः, ५ वररुचिः, ६ शाश्वतः ७ रन्तिदेवः, ८ रत्नापरनामहरः, ९ गोवर्धनः, १० रभसपालः, ११ रुद्रः १२ अमरदत्तः, १३ गङ्गाधरः, १४ वाग्भटः, १५ माधवः, १६ धर्मः, १७ तारपालः, १८ वामनः, १९ चन्द्रः, २० विक्रमादित्यः, २१ गोमिरचितकोषः, २२ पाणिनिशब्दानुशासनं च। अन्ये च 'बलह'प्रभृतिकोषाः सन्ति*।

अस्मिन्नेव क्रमे महाविदुषा अमरसिंहेन 'नामलिङ्गानुशासन'कोषस्य रचना कृता। अयममरसिंहः कदा कुत्र जनिं लेभे इति विषयो नाद्यापि सम्यक् निर्णीतः। प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गे देवपर्यायकथनानन्तरं बुद्धस्य पर्यायकथनेनायं बौद्ध आसीदिति बहूनामितिहासज्ञानां मतम्। किन्तु शोलापुरनिवासि-श्रेष्ठिवर्य-श्रीरावजीसखारामदोशीमहोदया एनममरसिंहं जैनधर्मावलम्बिनं मन्यन्ते। तन्मताधारश्चायम्—अमरसिंहो ग्रन्थ(नामलिङ्गानुशासन)स्थ-'यस्य ज्ञानदयासिन्धो—' (अम० १।१।१) इति मङ्गलाचरणपद्यस्यादौ षोडशतमस्य तीर्थङ्करस्य वन्दनां—

जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत्पादसरोजयुग्मम्।
नखप्रभादित्यसरित्प्रवाहैः संसारपङ्कं मयि गाढलग्नम्॥ १॥
नमः श्रीशान्तिनाथाय कर्मारातिविनाशिने।
पञ्चमश्चक्रिणां यस्तु कामस्तस्मै जिनेशिने॥ २॥

इति पद्यद्वयेन कृतवान्। 'सुरलोको—' (अम० १।१।८) इति श्लोकस्यानन्तरं च सार्द्धाशीतिश्लोकैर्जैनसम्प्रदाय-सम्मतानां देवीदेवतादीनां पर्याया उक्ताः। द्वितीयकाण्डे च दशैकादश श्लोका वर्तमानामरकोषे त्रुटिताः।

---

* शब्दकल्पद्रुमस्य मुखबन्धनम् पृ० ५।

अतस्तस्य जैनधर्मावलम्बिता सुस्पष्टेति दोशिमहाशयोक्तावाधारः। किन्तु दोशिमहाशयोक्तामरसिंह-विरचिते मङ्गलाचरणश्लोकद्वये 'जिनस्य—' इति प्रथमश्लोको वादीभसिंहविरचिते गद्यचिन्तामणिनामके जैनग्रन्थेऽपि लभ्यते। अतस्तयोः समयनिर्धारणादृते केन प्रथमं रचितः प्रथमो मङ्गलाचरणश्लोकः स्वग्रंथे निबद्धमिति विवादास्पदं विषयमितिहासज्ञेषु त्यजामि। केचित्त—

'इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली: शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः॥'

इति पद्याधारेण पाणिनेः पश्चाज्जातममरसिंहं मन्यन्ते, किन्त्वयं क्रमः सर्वसम्मतया पाणिन्यनन्तरं जातस्य चन्द्रस्य पाणिनेः पूर्वमस्मिन् पद्य क्ततया न प्रामाणिकतां लभते। अपरे तु—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥'

इत्युक्त्येममरसिंहं विक्रमादित्यसमकालीनं तदीयराजसभास्थविद्वन्नवरत्नान्तर्गतं मन्यन्ते। परमत्रापि सन्दिहाना इतिहासकारा अमरसिंहं ख्रीष्टाब्दीयषष्ठशताब्द्यां जातमुररीकुर्वन्ति।

अमरसिंहेनानेनान्यग्रन्थस्यापि रचना कृता न वेति सम्यक्तया निर्णेतुं नाशाकि केनचित्। एतस्य विषये इयमपि जनश्रुतिर्यदयं स्वग्रन्थान् विरच्य तैः सह नावमधिरुह्य क्वचिद्गच्छति स्म, किन्तु विरोधिभिरार्यैरमरकोषातिरिक्ताः समस्तग्रन्था नदीजले प्रक्षिप्तास्तत्र निमग्ना नष्टाश्चेति। एवमेव 'अमरसिंहस्तु पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्' इति कथयन्तोऽस्यामरसिंहस्य महावैयाकरणत्वं स्वीकुर्वन्तोऽप्यस्मिन् चौर्यदोषस्यारोपणं विदधति। परं स्वग्रन्थस्यादौ 'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः (अम० १।१।२) इति ग्रन्थकृद्वचनेनास्मिंश्चौर्यदोषारोपणमेतेन सह विरोधजनितमेव प्रतीयते।

अमरकोषस्य नामनि—

ग्रन्थस्यादौ—'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम्॥' इति (अम० १।१।२)

प्रतिकाण्डान्ते च—'इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने।'

इति ग्रन्थकृतोक्त्याऽस्य ग्रन्थस्य 'नामलिङ्गानुशासनम्' इत्येकं नाम। एतस्य काण्डत्रये रचितत्वेन पुरुषोत्तमदेवेन एतद्ग्रन्थस्यैव काण्डवर्गक्रमादिकमादाय शेषशब्दै रचितस्य स्वग्रन्थस्य 'त्रिकाण्डशेष' इति नामकरणेन, रघुनाथचक्रवर्तिकृताया एतद्ग्रन्थव्याख्यायाः 'त्रिकाण्डचिन्तामणिः' इति नाम्ना, रमानाथविरचितायां एतद्ग्रन्थव्याख्याया 'त्रिकाण्डविवेक' इति नाम्ना चास्यामरकोषस्य 'त्रिकाण्डकोष' इति द्वितीयं नाम। देवभाषाशब्दैरारब्धत्वात्संगृहीतत्वाच्च 'देवकोष' इति तृतीयं नाम। तथा 'वाल्मीकीयरामायणम्' 'भट्टिकाव्यम्' इत्यादिग्रन्थकारनाम्ना प्रसिद्धग्रन्थवदस्यापि अमरसिंहरचितत्वेन 'अमरकोष' इति सर्वसाधारणे प्रसिद्धतमम् 'अमरकोष' इति चतुर्थं नाम वर्तते।

सत्स्वपि प्रचुरतमेष्वन्येषु कोषग्रन्थेष्वस्य अमरकोषस्यैव मान्यताबाहुल्ये हेतुरयं यत् केचन कोषग्रंथाः केवलं पर्यायशब्दान्, केचित्केवलं नानार्थशब्दानेवोक्तवन्तः, परमयममरसिंहः स्वकोषे पर्यायशब्दैः सह नानार्थकानपि शब्दानुक्तवान्।

संस्कृतभाषानुरागिणो योरोपादिविदेशस्था अप्येतस्य ग्रन्थस्य स्व-स्वभाषायमनुवादं कृत्वैनमादृतवन्त इति नाश्चर्यस्य विषयः, किन्तु धर्मान्धतादिदोषाविष्टा ये मुहम्मदजातीयाः सहस्रश आर्यग्रन्थान् जलानलादौ प्रक्षिप्य नष्टान् कृतवन्तः, त एवास्य ग्रन्थस्य स्वारब्याख्यभाषायामनूद्य 'खालीक बरी' इति पद्यमयं ग्रन्थं विरच्यास्य निरतिशयं महत्त्वं संवर्धितवन्तः। षष्ठ्यां ख्रीष्टीयशताब्द्यां 'चीन'भाषायामप्यस्यानुवादो जात इति मैक्समूलरोऽपि स्वीकरोति इत्येतद्'भट्टक्षीरस्वामी' इति शीर्षके लेखे ज्यौतिषाचार्येण श्रीमता गिरिजाप्रसादद्विवेदिनोक्तम्।

प्राचीनतमेष्वन्येषु बहुसंख्यककोषग्रन्थेषु सत्स्वपि यावत्यो व्याख्या एतस्य ग्रन्थस्य जाताः, न तावत्योऽन्यस्य कस्यचिदपि ग्रंथस्य। अधोलिखितैतद्व्याख्या-तत्कर्तृनामभिर्मदुक्तिपुष्टिः सुतरां सम्पत्स्यते। एतद्व्याख्यानां तत्कर्तृणां च शब्दकल्पद्रुम-अमरभारत्याधारेण नामानि—

व्याख्याः	व्याख्याकाराः	व्याख्याः	व्याख्याकाराः
१. व्याख्याप्रदीपः	अच्युतोपाध्यायः	१५. सारसुन्दरी	मथुरेशविद्यालङ्कारः
२. क्रियाकलापः	आशाधरः	१६. अमरपदपारिजातः	मल्लिनाथः
३. काशिका	काशीनाथः	१७. बुधमनोहरा	महादेवतीर्थः
४.* अमरकोषोद्घाटनम्	भट्टक्षीरस्वामी	१८. अमरविवेकः	महेश्वरः
५. बालबोधिनी	गोस्वामी	१९. अमरबोधिनी	मुकुन्दशर्मा
६. अमरकौमुदी	नयनानन्दरामचन्द्रः	२०. त्रिकाण्डचिन्तामणिः	रघुनाथचक्रवर्ती
७. अमरकोषपञ्जिका (पदार्थकौमुदी)	नारायण शर्मा	२१. अमरकोषव्याख्या	राघवेन्द्रः
८. शब्दार्थदीपिका	नारायणविद्याविनोदः	२२. त्रिकाण्डविवेकः	रामनाथः
९. सुबोधिनी	नीलकण्ठः	२३. वैषम्यकौमुदी	रामप्रसादः
१० अमरकोषमाला	परमानन्दः	२४. अमरकोषव्याख्या	रामशर्मा
११ अमरकोषपञ्जिका (द्वितीया)	बृहस्पतिः	२५. अमरवृत्तिः	रामस्वामी
१२.† मुग्धबोधः	भरतमल्लिकः	२६. प्रदीपमञ्जरी	रामेश्वरशर्मा
१३. व्याख्यासुधा (रामाश्रमी)	भानुजिदीक्षितः (रामाश्रमो वा)	२७.‡ पदचन्द्रिका	रायमुकुटः
१४. गुरुबालबोधिनी	मथुरभट्टः	२८. अमरव्याख्या	लक्ष्मणशास्त्री
		२९. अमरबोधिनी	लिङ्गभट्टः
		३०. पदमञ्जरी	लोकनाथः

* निघण्टुव्याख्याकृता देवराजयज्वना भोजस्य क्षीरस्वामिनश्च नामोल्लेखः कृतः। भोजसमयः ख्रीष्टाब्दीय १०१८–१०९० तमो वर्तते। क्षीरस्वामिसमयश्चैकादशशततमस्य चरमो भागः। अयं स्वटीकायां ८८०–९२० ख्रीष्टाब्दीयस्य राजशेखरस्य, उपाध्याय–गौड–श्रीभोज–व्याडि–भागुरि–मालाकार–कात्य (कात्यायन)–प्रभृतीनां नामानि लिखितवान्। न केवलं व्याख्याकाराणां नामोल्लेख एवानेन कृतः, अपित्वनेकत्र तेषां भ्रान्तिश्चापि प्रदर्शितेति।

† गौराङ्गमल्लिकपुत्रस्य भरतसेनापरनाम्नो भरतमल्लिकस्येयं व्याख्या सुविशदा, पाठान्तरबहुला, वोपदेवव्याख्यानुसारिणी ख्रीष्ट्रीयदशशताब्द्यां लिखितेति संभाव्यते।

‡ वङ्गप्रान्तीय 'राधानगर'वास्तव्येन 'गोविन्द'पुत्रेण 'बृहस्पतिना' इयं 'पदचन्द्रिका' १४३१ ई० रचिता। एतद्व्याख्यायाः पूर्वं षोडश व्याख्या अस्यामन्यस्यासन्। आस्यां शतद्वयविदुषां वचनानि प्रमापकतयाद्धृतानि। बृहस्पतिपुत्रस्य 'विश्रामः, राम 'इत्यादिनामान्यासन्निति 'Anfrecht' इत्येतेन लिखितम्। २८। १०९-११८॥

व्याख्या:	व्याख्याकारा:
३१. व्याख्यामृतम्	शङ्कराचार्य:
३२. अमरटीका	श्रीधर:
३३.* टीकासर्वस्वम्	सर्वानन्द:
३४. अमरपद्ममुकुट:	रङ्गाचार्य:
३५. बृहद्वृत्ति:	....
३६.	अप्पय्यदीक्षित:
३७. गुरुबालबोधिनी	भानुदीक्षित:
३८.	मान्यभट्ट:
३९.	लिङ्गमसूरि:
४०. अमरकोषपदविवृति:	....
४१. कामधेनु:	वङ्गप्रान्तीय: कश्चित्

एतद्भिन्ना अपि व्याख्या अस्यामरकोषस्य व्याख्यातृभि: कृता:। उपर्युक्ता: समस्ता अपि व्याख्या देवभाषामय्य:। भाषान्तरेषु अनुवादादिसंख्यास्तु इतोऽप्यधिका वर्तन्ते। एताभिर्बहुसंख्यकव्याख्याभिरस्य ग्रन्थस्य सर्वप्रियता सर्वाधिका मान्यता चेति न विचिकित्सा काचित्।

रामाश्रम्या: (व्याख्यासुधाया:) श्रेष्ठता

मयोक्तचरमिदं यत् स्वर्गादिसाधकसच्छास्त्रकोषज्ञानाय शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थज्ञानसाधनीभूतं व्याकरणशास्त्रज्ञानं परमावश्यकम्। अत एव प्राक्तनैरर्वाचीनैर्वा विद्वद्वर्यै रचितास्वप्यनेकव्याख्यासु बहूनामनुपलब्ध्या, उपलभ्यमानास्वप्येषा रामाश्रम्यपरनामिका व्याख्यासुधैव शङ्कासमाधानखण्डनमण्डन-सदसद्विवेचनपाठान्तरादिकथनपूर्वकं संप्रत्याबालवृद्धविद्वद्वृन्दाभ्यस्तपाणिन्यादिकृतसूत्रवार्तिकोणादिसूत्रादिद्वारेण धातुप्रत्ययादिनिर्देशपुर:सरं च प्रत्येकेषां नाम्नां साधिततया, हैम-विश्व-मेदिनी-रभस-अजय-प्रभृतिकोषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासायुर्वेदादिविविधशास्त्राणां प्रमापकवचनैश्च परिपूर्णतया समस्तव्याख्यानां मुकुटमणीयते।

एतद्व्याख्याकार: सिद्धान्तकौमुदीकारस्य महावैयाकरणस्य श्रीमतो भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्र: स्वनामधन्यो भानुजिदीक्षितो नाम। अयमपि स्वजनकवदेव महावैयाकरण इत्येतदस्य व्याख्यावलोकनेनैव सुस्पष्टं प्रतीयते। भानुजिदीक्षितस्यापरं नाम 'रामाश्रम' इति। एतन्नाम्नैवास्या व्याख्यासुधाया नामापि 'व्याख्यासुधा' इत्यपेक्षया 'रामाश्रमी'ति नाम्नैव लोके ख्यातिं गतम्।

पातञ्जलमहाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्पादकै: श्रीमद्भि: म० म० दाधिमथशिवदत्तशर्ममहोदयैर्महता परिश्रमेणेमां व्याख्यासुधाव्याख्यां सुपरिष्कृत्य महानुपकार: कृतो लोकानाम्। तैर्विद्वद्वर्यैर्महामतिभिरतिशयेन परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यत्र ग्रन्थे मानवमात्रसुलभेन लेखक–मुद्रक–संशोधकादिदृष्टिदोषेण वाऽनेकत्र प्रमापकवचनाधारभूतग्रन्थादिनाम्नां व्यतिक्रम:, तद्ग्रन्थेषु तदुद्धृतप्रमापकवचनानामनुपलब्धिरित्यादयो बहुविधास्त्रुटय आसन्। पाणिनीयसूत्र-वार्तिक-उणादिसूत्राङ्कनिर्देशे तै: कृतेऽपि भूरिश्रमे कोषादिग्रंथस्थलानां निर्देश: सर्वथैव नासीत्तत्र। अतो मया यथाशक्यमुपलभ्यमानग्रन्थाधारेण तत्तत्प्रमापकत्वेनोद्धृतानां वचनानां ग्रन्थस्थलनिर्देशपुर:सरं तत्रत्यपाठभेदा:, मूलग्रन्थपाठभेदा:, अपूर्णतयोद्धृतप्रमापकवचनानां पूर्ति:, अनुपयुक्तानां च तेषां निराकरणं प्रभृतयो बहवो विशेषा अत्र ग्रन्थे सन्निवेशिता:।

---

* दशटीकाधारेण ११५९ ई० लिखितेयं टीका प्राय: क्षीरस्वामिटीकासमानैव। इयमेव वङ्गदेशीय रायमुकुटादिटीकाकाराणामाधारभूता। एतस्या अनन्तरं, किन्तु वङ्गप्रान्तीयान्यटीकाकारेभ्य: पूर्वं सुभूतिचन्द्रेण बौद्धसुभूतिना वा 'कामधेनु'नाम्नी टीका रचिता। यस्या उल्लेखो वङ्गप्रान्तीयैर्बहुभिष्टीकाकारै: स्व-स्वटीकासु कृत: ११७३ ई० रचितायां शरणदेवकृतायां 'दुर्घटवृत्त्यां' सुभूतेर्नामोल्लेखो वर्तते।

अथ चाहं भानुजिदीक्षितेनाव्याख्यातानामनुल्लिखितानाम् परं बाहुल्येन सविद्वदन्तेवासिषु विशेषतोऽभ्यस्तानां स्वाम्यादिव्याख्यान्तरेषु समागतानां क्षेपकपद्यानां चास्मिन् ग्रन्थे समावेशं विहितवान् ।

तदनन्तरं च समस्तच्छात्राद्युपयोगिनीं पूर्वमिहैव प्रकाशितां मणिप्रभाख्यव्याख्यां सरलीकृत्य समस्तश्लोकानां 'प्रकाशा'ख्यराष्ट्रभाषाऽनुवादं यथासम्भवमुपयुक्तस्थलेषूदाहरणानि चेत्यादयोऽनेके विशेषाः सन्निवेशिताः । सहैव व्याख्याया अपि यथामति संशोधनपूर्वकमुपयुक्तस्थलेषु टिप्पण्यां विषयान् स्फुटीकृत्यान्तिमभागे मूलक्षेपकशब्दानुक्रमणिकया सह व्याख्यायां टिप्पण्यां चागतानां शब्दानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका सर्वेषां शब्दान्वेषणसौविध्याय स्थापिता ।

अस्यां व्याख्यासुधाव्याख्यायां टिप्पण्यां च समागतानां वेदस्मृतिपुराणकोषादीनां ग्रन्थकाराणां वा अधोलिखितैर्नामभिरस्याः प्रामाणिकता विशेषेण ज्ञास्यते बुधैः । तन्नामानि चेमानि—

अजयः, अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी, अनेकार्थकोशः, अनेकार्थमाधवी, अन्ये, अभिधानचिन्तामणिः, अभिनन्दी, अमरकौमुदी, अमरदत्तः, अमरमाला, अमरविवेकः, (व्याख्या—महेश्वरस्य), अरुणः, अश्वशास्त्रम्, अष्टाध्यायी, अष्टाध्यायीपाठः, आगमः, आत्रेयसंहिता, आपिशलिः, आद्यशङ्कराचार्यः, आर्षकोषः, इन्दुः, उज्ज्वलदत्तः, उणादिसूत्रपाठः, उत्तररामचरितम्, उत्पलिनी, उपाध्यायः, ऊष्मविवेकः, ऋक्, एके, कलिङ्गः, काद० (कादम्बरी), कामन्दकीयः, कामन्दकीयनीतिशास्त्रम्, कालिदासः, काव्यकल्पलता, काशिकाकारः, कुमारिलभट्टः, केचित्, केशरमाला, केशवः, कैयटः, कौमुदी, क्षीरस्वामी, गद्यचिन्तामणिः, गीता, गोवर्धनानन्दः, चतुर्वर्गचिन्तामणिः, चन्द्रः, चन्द्रगोमि (मी), चन्द्रनन्दनः, चम्पूरामायणम्, चाणक्यः, चान्द्रम् (व्याकरणम्), छन्दोगपरिशिष्टम्, तत्त्वबोधिनी, तारपालः, तैत्तरीयब्राह्मणः, त्रिकाण्डम्, त्रिकाण्डशेषः, दामोदरः, दुर्गः, देशीकोषः, द्विरूपकोषः, धनञ्जयः, धनपालः, धन्वन्तरिः, धरणिः, धर्मदासः, धातुपाठः, धातुपारायणम्, नागेशभट्टः, नाटकरत्नकोषः, नानार्थरत्नमाला, नामनिधानम्, नामप्रपञ्चः, नाममाला, नामानुशासनम्, नारदः, निगमः, निघण्टुः, निरुक्तम्, नैषधीयचरितम्, पस्पशाह्निकमहाभाष्यम्, पातञ्जलमहाभाष्यम्, पुरुषोत्तमः, पूर्णचन्द्रः, प्राञ्चः, बलशर्मा, बाणः, बालम्भट्टी, बुधमनोहरा, बृहदमरः, बृहद्धारावली, बोपालितः, ब्रह्मवैवर्तम्, भट्टः, भट्टिः, भट्टोजिदीक्षितः, भागवतम्, भानुजिदीक्षितः, भारतम्, भारती, भावप्रकाशः, भाष्यम्, भास्करीयलीलावती, भोजः, मङ्गलकोषः, मञ्जूषा, मणिप्रभा, मनुः, मनोरमा, मन्त्रार्णवः, मन्त्रार्थमुक्तावली, म० म० शि० द० (महामहोपाध्यायशिवदत्तमिश्राः), महावीरचरितम्, महाभरतम्, महेश्वरः, माघः, माधवः, माधवी, मार्कण्डेयः, मार्कण्डेयपुराणम्, माला, मीमांसकाः, मुकुटः, मेघदूतम्, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, याज्ञिकाः, यादवः, योगसूत्रम्, योगसूत्रभाष्यम्, रक्षितः, रक्षितादयः, रत्नकोषः, रत्नमतिः, रत्नमाला, रन्तिदेवः, रभसः, राजदेवः, राजनिघण्टुः, राजशेखरः, रघुवंशम्, रामकृष्णः, रामायणम्, रायमुकुटः, रावजीसखारामदोशी, रुद्रकोशः, वररुचिः, वर्णदेशना, वसिष्ठः, वाचस्पतिः, वाचस्पत्यम्, वादीभसिंहः, वामनः, वामनलिङ्गानुशासनम्, वायुपुराणम्, वार्तिकम्, विक्रमादित्यः, विदग्धमुखमण्डनम्, विन्ध्यवासी, विश्वः, विश्वलोचनः, विष्णुपुराणम्, वीरमित्रोदयः, वृत्तिः, वेणीसंहारः, वैजयन्ती, वैदिकः, वैद्यकम्, वैद्यसंहिता, व्याडिः, व्यासः, शब्दरत्नम्, शब्दार्णवः, शाकटायनः, शालिहोत्रम्, शाश्वतः, शुभाङ्कः, शुभाङ्गः शूद्रकः, श्रीभोजः, श्रीहर्षः श्रुतिः, संसारावर्तः, सभ्याः, सर्वधरः, सर्वानन्दः, साम्बपुराणम्, साहसाङ्कः, साहित्यदर्पणः, सिद्धान्तकौमुदी, सुभूतिः, सुश्रुतः, सूतसंहिता, सूदशास्त्रम्, स्मृतिः, स्वामी (क्षीरस्वामी), हट्टचन्द्रः, हरदत्तः, हलायुधः, हारावली, हारीतस्मृतिः, हेमचन्द्रः, हेमाद्रिः, हैमः, हैमनाममाला, चेति ।

एतस्य ग्रन्थस्य सुपरिष्करणेऽधोलिखिता ग्रन्था मम साहाय्यतां गताः—

१ विश्वप्रकाशः (विश्वः) 'क' संज्ञकः, चौ० प्रकाशन
२ " 'ख' " लेथो
३ अनेकार्थसंग्रहः (हैमः) 'क' " चौ० प्रकाशन
४ " 'ख' " लेथो
५ " 'ग' " "
६ अभिधानचिन्तामणिः
(हैमः, हैमनाममाला वा) चौ० प्रकाशन
७ " (स्वोपज्ञवृत्तियुतः) ×
८ मेदिनी (कोषः) चौ० प्रकाशन
९ वाचस्पत्यम् "
१० शब्दकल्पद्रुमः "
११ अनेकार्थध्वनिमञ्जरी "
१२ द्विरूपकोषः "
१३ एकाक्षरकोषः "
१४ मेघदूतम् "
१५ रघुवंशम् "
१६ शिशुपालवधम् चौ० प्रकाशन
१७ नैषधीयचरितम् "
१८ परिभाषेन्दुशेखरः "
१९ सिद्धान्तकौमुदी
(गो० शास्त्रिनेनेसंपादिता) "
२० मनुस्मृतिः (मणिप्रभा) "
२१ महाभाष्यम् (पातञ्जलम्) नि० सा०, बम्बई
२२ निरुक्तम् ×
२३ योगसूत्रम् ×
२४ शाश्वतः ओरिण्टियल बुक एजेंसी, पूना
२५ त्रिकाण्डशेषः श्री वेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई
२६ नानार्थरत्नमाला पूना
२७ मङ्गलकोषः लेथो
२८ वैजयन्तीकोषः } 'आरा'स्थजैनसिद्धान्तभवना-
२९ विश्वलोचनकोषः } ध्यक्षकृपया लब्धौ
३० दशरूपकम् नि० सा०, बम्बई
३१ साहित्यदर्पणः कलकत्ता

शताधिकसंस्कृतग्रन्थोद्धारक'काशीस्थचौखम्बा-संस्कृत-सीरीजा'ध्यक्षोपाध्यक्षाणां गोलोकवासिनां श्रेष्ठिवर्यश्रीजयकृष्णदासगुप्त-श्रीकृष्णदासगुप्तबन्धुद्वयमहोदयानां प्रेरणया महता श्रमेणोक्तग्रंथान् साहाय्यत्वे समुपयुज्य मया सुपरिष्कृतोऽयं ग्रन्थः 'चौखम्बासंस्कृत सीरीज, वाराणसी' इत्यस्याधिकारिभिर्महता व्ययेन प्रकाशितः। एतद्ग्रन्थसम्पादनकाले संशोधकप्रमादतो द्वितीयकाण्डेऽमुद्रिताः १९ तः ३३ यावत् क्षेपका अस्य ग्रन्थस्यान्तिमे भागे 'परिशिष्ट'रूपेण संस्थापिता इति विद्वांसस्तांस्तत्र परिशिष्ट एवावलोकयितुं कष्टं विदध्युरिति ते बद्धाञ्जलि प्रार्थ्यन्ते।

अन्ते च प्रकाशकमहोदयान् शुभाशीर्भिर्योजयन् यथावसरं स्वसम्मतिप्रदानेनानुगृह्णन्तं मित्रवर्यं व्या० आ० श्रीरामचन्द्रझामहोदयं सहायकग्रन्थकाराणां च सधन्यवादमाभारं मन्वानोऽहं माननीयान् विदुषः विनिवेदयामि यत्ते मानवमात्रसुलभाख्रुटीरगणयन्तः पूर्वं मत्कृतानाम्—अमरकोष-रघुवंश-शिशुपालवध-मनुस्मृति-नैषधीयचरित-अभिधानचिन्तामण्यादिग्रन्थानामनुवादादीनिवास्य ग्रन्थस्य हृदा स्वीकृत्यानुगृह्णन्तश्च मां क्षाम्यन्तु, सूचयन्तु च येनाग्रिमसंस्करणे तासां त्रुटीनां निराकृतिः संपद्येत। यतः—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥'

इत्यलं पल्लवितेन क्षीरनीरग्राहिमरालवद् गुणैकग्राहिषु विद्वद्वरेण्येष्विति शम्।

केसठ (शाहाबाद)
अगहन शु० ७
वि० सं० २०२६

विदुषां विधेयः—
(मिश्रोपाह्व) हरगोविन्दशास्त्री

अमरकोषस्थ-विषयानुक्रमणिका

श्री:

अमरकोष:

सटिप्पण-रामाश्रमी(व्याख्यासुधा)संस्कृतव्याख्यया प्रकाशाख्याहिन्दीव्याख्यया चोपेत:।

प्रथमं काण्डम्

बल्लवीवल्लभं नत्वा [1]गुरुं भट्टोजिदीक्षितम्।
[2]आमरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम्॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबबन्ध[3]—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च॥ १॥

मन्थाचलाविलपयोधिविनिःसृतेन
दृष्ट्वा ज्वलज्जगदिदं गरलेन शीघ्रम्।
पीत्वा हसंस्तदभिरक्षितवान् भृशं य-
स्तन्नीलकण्ठचरणाम्बुजमाश्रयामि॥

हे पण्डितो! अतिगम्भीर, ज्ञान और करुणाके समुद्र जिसके निर्मल क्षमा आदि गुण हैं; उस अविनाशीकी आप लोग धन और मोक्षके लिये सेवा करें।

यस्येति॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम्। न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः। सुकृतिन इति यावत्। सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते। 'धर्मेण पापमपनुदति' इति **श्रुतेः**। धियं राति ददाति। 'रा दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'क्विप् च' (३।२।७६) इति क्विप्। धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः। अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—**श्रिये चामृताय चेति**। चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय। भुक्तिमुक्तिप्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति। 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४) इति चतुर्थी। तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा। तदुक्तं **भागवते**—'योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः' इति। ननु गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं सा [1]प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याह—**यस्येति**। अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति। तदुक्तं **भागवते**—'ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित' इति 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम्। शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च॥' इत्यादयो गुणाः। कीदृशस्यास्य—ज्ञानदयासिन्धोः। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयोः सिन्धोरिव। शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च। अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम्। स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो दयावत्त्वमुक्तम्। 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम्। कीदृशस्य—अगाधस्य। न गाधस्तलस्पर्शो यस्य गम्भीरस्य। विषयानाकृष्टस्येति यावत्। यद्वा, अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति आप्नोतेः 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) डः। टिलोपः (६।४।१४३)। सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)।

विधिहरिहरैरपि स्तुतमनादिनिधनं सुशारदं धाम।
हरगोविन्दः प्रणमति व्याख्यासुधाटिप्पणीपूर्त्यै॥

१. 'गिरम्' इति पाठान्तरम्।
२. 'अमरे' इति पा०।
३. 'ग्रन्थकार' इति शेषः।

१. 'प्राप्यत' इति पा०।

तमगं दधाति मनसेत्यगाधः, तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः, तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वाऽस्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा—न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीष हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति **गीता** [१२।१५] । **अथवा** स धीराः मया सेव्यताम् । स कः—यस्य गुणा अनघाः । न अघं येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलिमलापहम्' इति **भागवतात्** [१।१।१६] । शेषं समानम् । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरुसेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । **भागवते**ऽपि—'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, [1]कल्याणगुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादलक्षणं लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु **मुकुटः**—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टमुत्पिपादयिषुः' इत्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशीर्लोटो दर्शनाच्च । **स्वामी**[2] तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुर्जैनत्वे [3]प्रमाणाभावाच्च । **प्राञ्चस्तु**—'हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्ती'ति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलिता इति यावत् । यद्वा हृद्याः । तथा च **धरणिः**—'**अनघो**ऽपापहृद्ययोः' इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्यावबोधः[1] । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्यस्य[2] वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—**श्रिये चे**त्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—'यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वान्नैर्मल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च' इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । 'अक्षयः' इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—' इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्देते प्रवर्तेते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । 'स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । यत्तु **मुकुटः**—"ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् ['प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' वा० २।३।१८] तृतीया । 'तृतीया—' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति **सर्वधरादयः**" इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासङ्गतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः सम्भवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ।

---

१. 'निर्मल' इति पा० ।

२. "ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह ।" इति स्वामिवचनम् ।

३. शोलापुरनिवासिना स्व० 'रावजी सखारामदोशी' महोदयेन स्वप्रकाशिताया अमरकोषसम्बद्धपुस्तिकाया भूमिकायां बहुभिर्युक्तिभिरमरसिंहो जैन इत्येव समर्थितम् । दोशिमहोदयः कथयति सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु अमरकोषग्रन्थेषु प्रायः श्लोकशतं लेखकादिप्रमादान्नोपलभ्यते । "यस्य ज्ञान—" (१।१।१) श्लोकात्पूर्वमेव ग्रन्थकारः षोडशतमतीर्थङ्करस्य वन्दनाम्—"जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत्पादसरोजयुग्मम् । नखप्रभादिव्यसरित्प्रवाहैः संसारपङ्कं मयि गाढलग्नम् ॥ १ ॥ नमः श्रीशान्तिनाथाय कर्मारातिविनाशिने । पञ्चमश्चक्रिणां यस्तु कामस्तस्मै जिनेशिने ॥ २ ॥" इति श्लोकद्वयेन कृतवान् । तथा च "सुरलोको—" (१।१।८)- श्लोकस्यानन्तरं ग्रन्थकारो महावीरादितीर्थङ्कराणां जैनसिद्धान्तसम्मतदेवीदेवतानाञ्च पर्यायान् सार्द्धाशीतिश्लोकैर्ग्रन्थे निबबन्ध । एवं द्वितीयकाण्डेऽपि प्रायो दशैकादशानां पद्यानां लेखकादिप्रमादभ्रष्टतामाह दोशिमहोदयः । यद्यपि पूर्वोक्तमङ्गलाचरणश्लोकयोः प्रथमः श्लोको वादीभसिंहकृते 'गद्यचिन्तामणि'-नामके जैनग्रन्थेऽपि दृश्यते, तथापि द्वितीयश्लोको नान्यत्र क्वापि दृश्यते । एवं सति दोशिमहोदयमतानुसारं प्रकृतग्रन्थकारस्य जैनत्वे प्रमाणमस्तीति कृतं पल्लवितेन ।

१. 'समस्तविषयावबोधः' इति पा० ।

२. '—परिच्छेद्यं गाम्भीर्यं यस्य' इति पा० ।

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

नाम और लिङ्गको बतलानेवाला, वररुचि आदिके तन्त्रों (कोशों) को एकत्रित कर विस्तारके थोड़ा होनेपर भी अधिक अर्थवाला और प्रत्येक पदके प्रकृति और प्रत्ययोंको विचार-पूर्वक संस्कार कर बनाये हुए वर्गों (प्रकरणों) से सम्पूर्ण नाम (स्वः, स्वर्गः, नाकः, आदि) और लिङ्ग (पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग) को बतलानेवाला यह शास्त्र कहा जाता है।

समेति ॥ मया, अन्येषां **व्याड्यादीनां** तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान् वा। समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा। नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट्। संपूर्णं न्यूनत्वदोषरहितम्। उच्यते। कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम्। कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः। पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना[1] कृतोत्कर्षैः। यद्वा—असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः। **त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि** नाममात्रप्रतिपादकानि। **वररुच्यादिकृतानि** तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि। अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः।

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित्।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायः रूप-(आकार) भेद अर्थात् 'ङीप्, ङीष्, टाप्, विसर्ग और अमादेश' आदिसे, कहीं कहीं साहचर्यसे तथा कहीं-कहीं विशेष रूपसे कहनेपर स्त्रीलिङ्ग, पुंल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग जानना चाहिये।

इस ग्रन्थमें प्रत्येक शब्दका लिङ्ग मालूम करनेके लिये उन शब्दोंके 'द्वन्द्व, एकशेष और सङ्कर' प्रायः नहीं किये गये हैं जिनके लिङ्ग पहिले नहीं कहे हैं और भिन्न-भिन्न हैं। किन्तु जिन शब्दोंके लिङ्ग आदि कहींपर कह दिये गये हैं, उन्हींके 'द्वन्द्व, एकशेष और सङ्कर' किये गये हैं।

तीनों लिङ्ग बतलानेके लिये इस ग्रन्थमें 'त्रिषु', तथा 'पुंल्लिङ्ग और स्त्रीलिंग दोनों लिङ्ग हैं' यह बतलानेके लिये 'द्वयोः' ये शब्द कहे गये हैं। जहाँ जिस लिङ्गका निषेध किया गया है, उस निषिद्ध लिङ्गके अतिरिक्त शेष लिङ्ग उस शब्दके होते हैं। जिस शब्दके अन्तमें 'तु' या आदिमें 'अथ' शब्द हो, ऐसे, '१ नामपद, २ लिङ्गपद, ३ सर्वनामपद और ४ अव्ययपद' इन चारोंका पहलेवाले (पूर्वमें रहनेवाले) शब्दोंके साथ सम्बन्ध नहीं होता है।

प्रायश इति ॥ 'बह्वल्पार्थाच्छस्—' (५।४।४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन ङ्याब्विसर्गबिन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम्। यथा—'पद्मालया पद्मा' [अ० १।१।२७], 'पिनाकोऽजगवं धनुः' [अ० १।१।३५]। क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्। यथा—'तत्परो हनुः' [अ० २।६।९०]। अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम्।[1] '—सैवालपा कुतुपः पुमान्' [अ० २।९।३३]। 'सा' इत्युक्त्या कुत्वाः स्त्रीत्वम्। निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम्। रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम्। यथा—'अश्वयुगश्विनी' [अ० १।३।२१], 'भानुः करः' [अ० १।४।३३], 'वियद्विष्णुपदम्' [अ० १।२।२]। अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि। क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम्। यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्'[2] [अ० १।७।६], 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' [अ० १।४।३४] ॥ ३ ॥ अत्र[3] कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः। यथा—'देवतादैवतामराः' इति न कृतम्। परवल्लिङ्गता स्यात्। यथा वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' [अ० ३।३।२३२] इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम्। शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात्। समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव। यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' [अ० १।१।६], 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' [अ० ३।३।८९]। स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव। यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' [अ० १।१।११], 'मातापितरौ पितरौ' [अ० २।६।३७]। एते स्वस्वपर्यायेपूक्ता एव। तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः। स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः। संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः। यथा—'स्तवः' [अ० १।६।११] इति

१. 'क्रमकथनेन' इति पा०।

१. अत्र (कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्) इत्यधिकः नि० पु०।

२. स्वामिसम्मतोऽयं पाठः, भा० दी० सम्मतपाठस्तु 'भेर्यामानकदुन्दुभी' इति।

३. विशेषजिज्ञासुभिः क्षीरस्वामि-रायमुकुटदीक्षित-रामकृष्णकृता व्याख्या मत्कृत'मणिप्रभा'ख्यराष्ट्रभाषा-व्याख्या अमरकौमुद्याख्या टिप्पणी च द्रष्टव्याः।

पुंल्लिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' [अ० १।६।११] नपुंसकमुक्त्वा 'नुतिः स्तुतिः' [अ० १।६।११] इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ। न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति कृतम्। एवं 'जनुर्जननजन्मानि' [अ० १।५।३०] इति नपुंसकलिङ्गान्निरूप्य [तत्रैव] 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा 'उद्भव' शब्दः पुंल्लिङ्ग उक्तः। यत्तु **स्वामिनो**क्तम्—'एतच्च क्रमाद्दते। यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव। यथा—'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधि–' [अ० २।१।१] इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'भ्रात्रादौ [अ० २।६।३७] एकशेषश्च कृतः' इति। तन्न। इत्थं हि 'पृथ्वीपुर–' [अ० २।१।१] इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रादावनिर्वाह एव। तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात्। अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः' [अ० १।१।११] इत्यादावप्यनिर्वाहः। यदपि "**उपाध्यायश्च** 'क्रमाद्दते' इत्यन्तर्गडुं मन्वानः 'क्रमेणाद्दते परिपाट्योपादेये [अत्र] ग्रन्थे' इति व्याख्यत्"[१] इति **स्वामी**। तदपि न। अन्तर्गडुमानस्य निर्बीजत्वात्। अस्मदुक्तरीत्या तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम्। इति परिभाष्यते। यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' [अ० १।१।५७]। न्यायसिद्धं चैतत्। त्रिलिङ्गव्यतिरिक्तस्यार्थस्यासंभवात्। अयोगाच्च। स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम्। यथा—'—द्वयोर्ज्वालकीलौ' [अ० १।१।५७]। 'द्वयोः' इति 'द्वि'शब्दप्रयोगोपलक्षणम्। तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' [अ० २।४।१८], 'द्वयहीने कुकुन्दरे' [अ० २।६।२८] इत्याद्युपपद्यते। तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम्। इदमपि न्यायसिद्धम्। विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात्। यथा—'वज्रमस्त्री' [अ० १।१।४७] इति। तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदमव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति, किं तूत्तरान्वयि। 'नगरी त्वमरावती' [अ० १।१।४५], 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' [अ० १।१।६४] इति च नामपदम्। 'पुंसि त्वन्तर्धिः' [अ० १।३।१२], 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' [अ० १।४।२६] इति लिङ्गपदम्। 'तस्य तु प्रिया' [अ० १।१।४४] इति सर्वनामपदम्। 'वा तु पुंसि' [अ० १।३।१६] इत्यव्ययपदम्। 'अथ'शब्दः 'अथो'-शब्दस्याप्युपलक्षणम्। यथा–'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' [अ० १।७।१८]। न्यायसिद्धमिदम्। 'तु'ना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात्। 'अथ'शब्देन चार्थान्तरारम्भात्। भ्रमविषयं चैतत्। 'उदपानं तु पुंसि वा' [अ० १।१०।२६]

१. 'व्याददरत्' इति तत्र पाठः।

इत्यादौ तु न दोषः। उत्तरस्यानामत्वात्। लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात्। वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक त्रिदिव-त्रिदशालयाः।
सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां[१] क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वः (= स्वर् अ०), स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः, त्रिदशालयः, सुरलोकः (५ पु), द्यौः (= द्यो), द्यौः (= दिव्। २ स्त्री), त्रिविष्टपम् (न) 'स्वर्ग' के ९ नाम हैं।

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्निर्विषयकी, तथापि **शाकटायनाद्यभि**मतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥*॥ स्वर्यते स्तूयते इति स्वः। 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच्। बाहुलकात्कर्मणि गुणः। रपरत्वम्[२] इत्याहुः। तन्न। निर्बीजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात्। 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता। उक्तार्थस्य तत्रासम्भवात्। स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति। 'नैनं कृताकृते तपतः' इति **श्रुतेः**। स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम्। 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु।' [इति मेदिनी ११८।७१]। 'स्वः'शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः। [स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च' इति मेदिनी १८४।७०] ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि ['अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति] घञ्। ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा। 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्। यत्तु **मुकुटः**–'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वमाह। तन्न। 'निष्ठायामनिटः कुत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥*॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः। 'नभ्राण्नपात्–' (६।३।७५) इति नलोपो न। को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा। '**नाक**स्तु त्रिदिवेऽम्बरे' [इति मेदिनी २।२७] ॥(३) ॥ * ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः। '—घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।५८) इति कः–इत्याहुः। तन्न। 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्'[३] इति परिगणनात्। उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात्। यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः–इति। तदपि न। अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात्। तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात्। तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्।

१. 'स्त्रियौ' इति पा०।

२. 'सार्वधातु–' इति 'उरण्–' इति च गुणरपरत्वे बोध्ये।

३. अत्र (उक्तवार्तिकशेषे) इत्यधिकः नि० पु०।

संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्म-वैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा । 'दिवु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु' (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । '**त्रिदिवं** तु खे । स्वर्गे च **त्रिदिवा** नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात्[1] क्लीबेऽपि ॥(४)॥*॥ त्रिदशानामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वा भावादेकशेषो न ॥*॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ **सुरसद्मा**-दीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ * ॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः डोः[2] । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (अ० प० अ०) विच्[4] (३।२।७५) वा । ['**द्यौस्तु** स्वर्गे विहायसि' इति हैमः १।१२] ॥(७) ॥*॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेड्यो:' इति ड्योप्रत्ययः—इत्याह **मुकुटः** । तन्न । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । **स्वामी** तु—'द्योशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । **भाष्ये** (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्नानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौ-रित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवेः क्विप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्वोः शूड्–' (६।४।१९) इत्यूठ्. प्रसङ्गात् । **सुभूति**-स्तु—'द्यु अभिगमने' [अ० प० अ०] द्यूयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः[3] [उ० २।६८]—इत्याह । '**द्यौः** स्त्री स्वर्गे च गगने **दिवं** क्लीबं तयोः स्मृतम्' । [इति मेदिनी १५८।११] । यत्तु—**स्वामिना** 'दिव-शब्दो वृत्ति-विषयः' इत्युक्तम्, तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्ति-विषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं[4] खं दिवं नभः ।' इति **त्रिकाण्डशेषात्** [१।१।४] च ॥ * ॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विशेः[5] कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'व्रश्च–' (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति **वैदिकः** प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते[1] । (रूपभदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्ग-विशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं 'क्लीब' इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' [अ० ३।२।१] इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि पुंल्लिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति **रुद्रकोशेन** सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते—इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा **चामरमाला**—'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्नां पृश्निश्चापि सुरालयः' इति **रत्नमाला** । एवं शक्रभवनफलोदयावरो-होर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव '**स्वर्गस्य**' ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरः, निर्जरः, देवः, त्रिदशः, विबुधः, सुरः, सुपर्वा (=सुपर्वन्), सुमनाः (=सुमनस्), त्रिदिवेशः, दिवौकाः (=दिवौकस्), आदितेयः, दिविषत् (=दिविषद्), लेखः, अदितिनन्दनः, आदित्यः, ऋभुः, अस्वप्नः, अमर्त्यः, अमृतान्धाः (=अमृतान्धस्), बर्हिर्मुखः, क्रतुभुक् (=क्रतु-भुज्), गीर्वाणः (+गीर्वाणः), दानवारिः, वृन्दारकः (२४ पु), दैवतम् (पु न), देवता (स्त्री), 'देवता' के २६ नाम हैं ।

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**अमर**स्त्रिदशेऽप्य-स्थिसंहारे कुलिशद्रुमे । स्त्री गुडूच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वा-जरायुषु ॥' [इति मेदिनी १३०।१०३] ॥ (१) ॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । '**निर्जरः** स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते च[2] वाच्यवत् । **निर्जरा** तु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम् ॥' [इति मेदिनी १३५।१७३] ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।१३४) पाठादच् । '**देवः** सुरे घने राज्ञि **देव**माख्यातमिन्द्रिये । **देवी** कृताभिषेकायां तेजनी-स्पृक्कयोरपि ॥' [इति विश्वः १६३।१५] ॥ (३) ॥*॥ तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । 'त्रि'शब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दश वा । 'संख्ययाऽव्यया–' (२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये–' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा ।

१. अयं पाठो हैमे (३।७३७–७३८), मेदिन्यां तु 'त्रिदिवा सरिदन्तरे' (१६०।३७) इत्येवं पाठः ।

२. 'द्युत दीप्तौ' इति भौवादिकधातोः 'गमेर्डोः' (उ० सू० २२५) इति 'उणादयो बहुलम्' इति बाहुल-कात्प्रत्ययः ।

३. 'गमेर्डोः' इत्यनेनेति शेषः ।

४. 'सदनं' इति पा० ।

५. 'विश प्रवेशने' इति तौदादिकाद्धातो ।

१. एतदग्रे कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. 'तु' इति मेदिनीपाठः ।

"त्रीन् तापान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः" इति **राजदेवः**। तन्न। उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गे 'नाचोऽप्राप्तेः। मूलविभुजादित्वादित्येके (वा० ३।२।५) वा समाधेयम् ॥(४)॥*॥ विशिष्टो बुधो येषाम्। त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात्। विशेषेण बुध्यन्ते वा। 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ० अ०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। '**विबुधो** ज्ञे सुरे' [इति मेदिनी ८१।३६] ॥(५)॥*॥ सुरन्तीति सुराः। 'षुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा—समुद्रोत्था सुरास्त्येषाम्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। यद्वा—शोभनं राजते। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। '**सुरा** चषकमद्ययोः। पुंल्लिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' [इति मेदिनी १२९।९८] ॥ (६) ॥*॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचग्तिम्, अङ्गुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः। '**सुपर्वा** ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च।' [इति मेदिनी ९९।१२५] ॥ (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते सुमनसः। '**सुमनाः** पुष्पमालत्योः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः।' [इति मेदिनी १७४।६७] ॥(८) ॥ * ॥ त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ * ॥ दिवमोको येषां ते दिवौकसः। 'दिव'शब्दोऽदन्तः। 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं[2] खं दिवं नभः' इति **त्रिकाण्डशेषात्** [१।१।४]। द्यौरोको येषामिति विग्रहे '**दिवोकसः**' अपि। 'स्याद्दिवौका दिवोकाश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति **रन्तिदेवः**। '**दिवोकाश्च दिवौकाश्च** पुंसि देवे च चातके।' [इति मेदिनी १७३।५४]। शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य यणादेशः[3] [६।१।७७]। स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् 'सकृद्गतौ' (प० १।४।२) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नञो दाओ डितिः' इति **शाकटायनः**। यद्वा—द्यति। 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)। 'क्तिच् क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इति इत्वम्। दितिभिन्नाअदितिः। आदित्या अपत्यानि। 'कृदिकारादक्तिनः' (ग० ४।१।४५) इति ङीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु० प० अ०)। 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप्। 'हृद्द्युभ्यां च'[4] (वा० ६।३।९) इति ङेर्लुक्। 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति ङेर्लुकि '**द्युसदः**' अपि। 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत' इति **माघः** [१।४३] ॥(१२)॥*॥ चित्रादौ लिख्यन्ते। 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ्। ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा। 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७)। '**लेखो** लेख्ये सुरे **लेखा** लिपिराजिकयोर्मता।' [इति मेदिनी २०।४] ॥ (१३) ॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥(१४)॥*॥ अदितेरपत्यानि। 'दित्यदित्या–' (४।१।८५) इति ण्यः। लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्ङ्यन्ताण्ण्यो न। '**आदित्यो** भास्करे देवे' [इति मेदिनी ११८।७४] ॥ (१५) ॥*॥ 'ऋ' शब्दवाच्यः स्वर्गः, अदितिर्वा। स्वरादि(१।१।३७) पाठाद्व्ययत्वम्। तत्र ततो वा भवन्ति। 'मितद्र्वादित्वात्' (वा० ३।२।१८०) डः ॥ * ॥ क्विपि (३।२।७६) '**ऋभुवः**' अपि—**इत्यन्ये** ॥(१६)॥*॥अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥ * ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३।८६)। तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः। ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत्। तद्भिन्नाः ॥ (१८) ॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥ * ॥ बर्हिरग्निर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ ऋतून् ऋतुषु वा भुञ्जते। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० आ० अ०) क्विप् (३।२।७६) ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था बाणोऽस्त्रं येषाम् ॥ * ॥ दन्तोष्ठचपाठे[1] गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात्। 'वनु याचने' (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३) ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम्। 'भृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।१२०)। '**वृन्दारकः** सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु।' [इति मेदिनी १७।२०४] ॥ (२४) ॥*॥ 'देव'-शब्दात् स्वार्थे तल् (५।४।२७)। ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। विशेषविधेः पुंस्त्वम्। रूपभेदात्क्लीबत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम्। रूपभेदादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंल्लिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्' इति—**मुकुटः**। तन्न। रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गं विना पुंल्लिङ्गकोटेरनुत्थानात्। अन्यथा 'पद्या गदा' इत्यादौ तस्या अनिवारणात्। अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिदम्। षड्विंशतिः '**देवानाम्**'।

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः।
महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥ १०॥

---

१. 'नन्दिग्रहि–' इति सूत्रेण।

२. 'शक्रसदनम्' इति पा०।

३. 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योत्वे कृते इति बोध्यम्।

४. भाष्ये तु–'हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इति पाठः।

१. 'गीर्वाणा' इत्येवंरूप इत्यर्थः।

आदित्याः १२, विश्वे १०, वसवः ८, तुषिताः ३६ या ३६, आभास्वराः ६४, अनिलाः ४९, महाराजिकाः २२०, साध्याः १२, रुद्राः १०, (९ पु) 'गणदेवता' देवताओंके एक-एक गण (समूह) के ९ नाम हैं (इन गणदेवताओंमें से प्रत्येकके जितने भेद होते हैं, वह संख्या प्रत्येक नामके साथ लिख दी गई है)।

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः। एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात्। 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः। वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः। आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः। महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा। साध्याद्वादश विख्याता **रुद्राश्चैकादश स्मृताः**' ॥॥(१)॥॥ विशन्ति कर्मस्विति विश्वे। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अशू-प्रुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः क्वन्' (उ० १।१४९)। सर्वनामसंज्ञोऽयम्। आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदासात्। **मुकुटस्तु**—सर्वेषां विश्वेदेवानां नाम इति कृत्वा सर्वनामसंज्ञः—इत्याह। तन्न। 'एक'शब्दस्य बहुषु संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात्। यथा प्राचीनबर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य 'प्रचेतः'-शब्दस्य। 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्व-शब्दः' इति तदीयदृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः। पूर्वजवृत्तेः 'पूर्व'शब्दस्य व्यवस्थायां सत्त्वात् संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात्। '**विश्वा** त्वतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम्। न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु॥' [इति मेदिनी १५९।२३–२४] ॥ (२) ॥॥ वसन्तीति वसवः। 'वस निवासे' 'शॄ-स्वृ-स्निहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ० १।१०) इति उः। 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति दीर्घो न। असंज्ञात्वात्। ['**वसुस्त्वग्नौ** देवभेदे नृपे रुचौ[1]। योक्त्रे शुष्के **वसु** स्वादौ[2] रत्ने वृद्ध्यौषधे धने॥' इति हैमः २।६०४] ॥ (३) ॥॥ तुष्यन्ति। 'तुष तुष्टौ'[3] [दि० प० से०]। 'रुचिकुटिरुषिभ्यः कितच्'[4] (उ० ४।१८६) इति बाहुलकात् कितच्। यद्वा—तोषणं तुट्। संपदादि (वा० ३।३।१०८)। ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः। 'भासृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५) ॥॥ अनन्त्यनेन। 'अन प्राणने' (अ० प० से०) 'सलिकल्यनिमहि[5]भण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकीभूभ्य इलच्' (उ० २।५४)। '**अनिलो** वसुवातयोः' [इति मेदिनी १४९।५७] ॥ (६) ॥॥ महती राजिः पंक्तिर्येषाम्। 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥॥ '**माहाराजिक**' इति पाठे महाराजो देवता येषाम्। 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' (४।२।३५) इति ठञ्। यद्यपि—सूक्तहविर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो बोध्यः ॥(७) ॥॥ साध्यं सिद्धिः। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत्। साऽस्त्येषाम्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। '**साध्यो** योगान्तरे सुरे[1]। गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्॥' [इति मेदिनी ११७।६२] ॥ (८) ॥॥ रोदयन्त्यसुरान्। 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। 'रोदेर्णिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव '**गणदेवानाम्**'।

विद्याधराऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः ।
पिशाचो[2] गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

१ विद्याधराः ('जीमूतवाहन,…'), अप्सरसः (स्त्री, नि० ब०, देवताओंकी स्त्रियाँ), यक्षाः (कुबेर,……'), रक्षांसि (= रक्षस्, न। लङ्कावासी माया करनेवाले), गन्धर्वाः (देवताओंके यहाँ गानेवाले), किन्नराः, (घोड़ेका मुँह तथा आदमीके शरीरवाले और आदमीका मुँह तथा घोड़ेके शरीर वाले), पिशाचाः (मांसभोजी भूतविशेष), गुह्यकाः ('मणिभद्र,……'), सिद्धाः ('विश्वावसु,…'), भूताः (शिवके गणविशेष-प्रमथ… । शे० ८ पु), 'देवयोनि' के १० नाम हैं (इनका प्रयोग तीनों वचनोंमें होता है)।

विद्येति ॥ '**विद्याधरो[3]ऽप्सरो**–'इति पाठः। भिन्नलिङ्गत्वादग्रेऽनभिधानादसमासः। विद्याया गुटिकाञ्जनादिविषयिण्या धरो धारकः। यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट आह। तन्न। पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वादणः[4] (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥ अद्भ्यः सरन्ति। 'सरतेरसुन्'[5] (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥ ॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०)। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ्। '**यक्षो** गुह्यकमात्रे च गुह्यकाधीश्वरेऽपि च।' [इति मेदिनी १६७।२२] । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इरक्षिषु यस्येति वा। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः–' (५।४।४३) इति षच् ॥ (३) ॥॥ रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि। 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०)।

१. 'रुचि' इति पा०।
२. 'स्वर्णे' इति पा०।
३. 'तुष प्रीतौ' इति पाठो धातुपाठे।
४. 'हृच्चिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इति पा०।
५. '–भडिभण्डि–' इति पा०।

१. 'शरे' इति मेदिनीपाठः।
२. तत्र च द्वितीयमर्धम्—"सिद्धगुह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनयः। इति भागुरिः पपाठ।" इति क्षी० स्वा०।
३. इति महेश्वरसम्मतः पाठः।
४. 'कर्मण्यण्' इत्यनेन प्राप्तस्य।
५. 'सर्त्तेरप्पूर्वादसिः' इत्यसिरिति वक्तव्यमासीत्।

'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ।। (४) ।।*।। गन्धं सौरभमर्वति गन्धर्वः । 'अर्व[1] गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ।। (५) ।। * ।। अश्वमुखत्वात्कुसिता नराः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ।। (६) ।।*।। पिशितमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ।। (७) ।।*।। गूहति निधिं रक्षति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद् [६।३।१०९] यगागमः । तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः' इति । यद्वा—गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद् गुहेः क्यप् । तत्र दुहि-गुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजिदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।। (८) ।। * ।। असेधीदिति सिद्धः । 'षिधु हिंसासंराद्ध्योः' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थाकर्मक–' (३। ४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । ['सिद्धो [2]व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः २।२५८] ।। (९) ।।*।। भूतिरस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ['भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना ।।' इति मेदिनी ५७।४१–४२] । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थाकर्मक–'(३।४।७२) इति क्तः–इति मुकुटः । तन्न । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थाकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ।। (१०) ।।*।। अमी विद्याधरादयो दश, देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणमविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ।

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्व-देवाः सुरद्विषः ।। १२ ।।

असुरः, दैत्यः, दैतेयः, दनुजः, इन्द्रारिः, दानवः, शुक्रशिष्यः, दितिसुतः, पूर्वदेवः, सुरद्विट् (= सुरद्विष्। १० पु) 'दैत्य' के १० नाम हैं ।

असुरा इति ।। अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेरुरन्' (उ० १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) आसुराश्च । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । ['असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवास्योः'[1] इति हैमः ३।५५३] ।। (१) ।।*।। दितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या–' (४।१।८५) इति ण्यः । 'दैत्योऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि ।' [इति मेदिनी ११५।३२] ।। (२) ।।*।। ङीषन्तात् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।। (३) ।।*।। दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः', 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७–९८) ।। (४) ।।*।। इन्द्रस्यारयः ।। (५) ।।*।। दनोरपत्यानि ।। (६) ।। * ।। शुक्रस्य शिष्याः ।। (७) ।।*।। दितेः सुताः ।। (८) ।।*।। पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम–' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा—पूर्वं देवाः । अन्यायाद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२। १।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ।। (९) ।।*।। सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ।। (१०) ।।*।। यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ।। १३ ।।
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः—

सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः, समन्तभद्रः, भगवान् (= भगवत्), मारजित्, लोकजित्, जिनः, षडभिज्ञः, दशबलः, अद्वयवादी (= अद्वयवादिन्), विनायकः, मुनीन्द्रः, श्रीघनः, शास्ता (शास्तृ), मुनिः (१८ पु) 'बुद्ध' के १८ नाम हैं ।

सर्वज्ञ इत्यादि ।। सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । यद्वा—सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यः[2] साक्षादपरोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा—सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा—सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । 'सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात् सुगते शंकरेऽपि च ।' [इति हैमः ३।१५०] ।। (१) ।।*।।

१. गत्यर्थकः 'अर्व'धातुः पवर्गान्तः, दन्त्योष्ठ्यान्तस्तु हिंसार्थक इत्यवधेयम् ।
२. '–व्याड्यादिके' इति पा० ।

१. '–राश्योः' इति पा० ।
२. 'यत् साक्षादपरोक्षात्' इति पाठः साधीयान् ।

शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धिरस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा—बुध्यते । 'मतिबुद्धि–' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति के '**बुधः**' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति **व्याडिः** ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४)। धर्मस्य **राजे**ति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । [**'धर्म-राजो** यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' इति **मेदिनी** ३२।३३] ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरण-त्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'जिनाति' इति **स्वामिमुकुटौ** । तन्न । 'अङ्गस्य', 'हलः' (६।४।१–२) इति दीर्घप्रसङ्गात् । [**'जिनो**ऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जित्वरे त्रिषु' इति **मेदिनी** ८३।८] ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्-गमनम्, कायव्यूहसिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश **बुद्धबलानि वै'** ॥ इति (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्यनुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । [**'विनायकस्तु** हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ ' इति **मेदिनी** १७।११३] ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६) ॥*॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृज् वा । पितृवच्छा-स्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् । **चान्द्रे** शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदा-हरणेऽनौणादिकतृच एव **रत्नमतिना** दर्शितत्वाद् बुद्धवाचि-नोऽपि दीर्घः—इति **सुभूतिः** । तन्न । तृचस्तस्येट्प्रसङ्गात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । [**'शास्ता** सम-न्तभद्रे ना 'शासके पुनरन्यवत्' इति **मेदिनी** ५८।६३] ॥ (१७) ॥*॥ मन्यते मुनिः । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । [**'मुनि**र्वाचंयमेऽर्हति । [1]**'प्रियाल**स्तापलाशे' इति **हैमः** २।२८२] ॥ (१८) ॥*॥ अष्टादश **बुद्धस्य'**[3] ।

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्यमुनिः, शाक्यसिंहः, सर्वार्थसिद्धः, शौद्धोदनिः, गौतमः, अर्कबन्धुः, मायादेवीसुतः (७ पु), 'बुद्धके अवान्तर भेद, सप्तम बुद्ध' के ७ नाम हैं ।

शाक्येत्यादि ॥ [1]शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (४।३।९२) । यद्वा—'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मा-च्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृ-ताः ॥' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति ॥ (१) ॥*॥ [2]शाक्यः सिंह इव । 'उपमितं व्याघ्रा–' (२।१।५६) इति समासः ॥ * ॥ भीमवत् **'शाक्यः'** अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । 'सिद्धशुष्क–' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्येति वा ॥ * ॥ 'सिद्धार्थः' अपि । **'सिद्धार्थौ** बुद्धसर्षपौ' इति शाश्वतः [५९८] ॥ (३) ॥*॥ शुद्ध ओदनोऽ-स्येति । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्याप-त्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गोतम-स्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रा-वतारात्' इति **स्वामी** । [**'गौतमो** गणभृद्भेदे शाक्यसिंह-र्षिभेदयोः । **गौतमी** तु मायां रोचन्याम्[3]' इति **हैमः** ३।४९४–९५] ॥ (५) ॥ * ॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥ (६) ॥*॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७) ॥*॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादत्रै-वोक्तौ । सप्त **'शाक्यस्य'** ।

[4]ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ॥ १७ ॥
नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः [१]

१. 'शासने' इति पा० ।

२. 'पियालागस्तिः पालाशः' इति पा० ।

३. इमानि नामानि बुद्धसामान्यस्य बोध्यानि । वक्ष्य-माणशाक्यमुन्यादीनि च सप्तमबुद्धस्य । एवं च सप्त बुद्धाः सन्ति, तेषु षट्—"बुद्धाः स्युः सप्त ते त्वमी । विपश्यी शिखी विश्वभूः क्रकुच्छन्दश्च काञ्चनः ॥ काश्यपश्च" (अभि० चि० २।१४९-५०), सप्तमस्तु 'शाक्यमुनिः ···।'

१. एतत्पूर्वं (यः) इत्यधिकः नि० पु० ।

२. एतत्पूर्वं (सः) इत्यधिकः नि० पु० ।

३. 'राजन्याम्' इति पा० ।

४. इतः पूर्वं "सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् केवली तीर्थकृ-ज्जिनः ।" इत्यधिकः पा० ।

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः [ ]

ब्रह्मा (=ब्रह्मन्), आत्मभूः, सुरज्येष्ठः, परमेष्ठी (=परमेष्ठिन्), पितामहः, हिरण्यगर्भः, लोकेशः, स्वयम्भूः, चतुराननः, धाता (=धातृ), अब्जयोनिः, द्रुहिणः, विरिञ्चिः, कमलासनः, स्रष्टा (=स्रष्टृ), प्रजापतिः, वेधाः (=वेधस्), विधाता (=विधातृ), विश्वसृट् (=विश्वसृज्), विधिः (२० पु), 'ब्रह्मा' के २१ नाम हैं।

[नाभिजन्मा (=नाभिजन्मन्), अण्डजः, पूर्वः, निधनः, कमलोद्भवः, सदानन्दः, रजोमूर्तिः, सत्यकः, हंसवाहनः (९ पु०), 'ब्रह्मा' के ९ नाम हैं।]

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा। 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थः। 'बृंहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन्। धातोर्नस्याकारादेशः. बृंहति वर्धत इति वा। यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्पनमस्य **मुकुटेन** कृतम्, तत्सूक्तसूत्रास्मरणमूलकम्। ['**ब्रह्मा** तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि। ऋत्विग्योग[1]भिदोर्विप्रे [2]चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा ॥' इति **मेदिनी** ८९।९६–९७] ॥ (१) ॥*॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति। 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप्। ['**आत्मभूर्ना** विधौ कामे' इति **मेदिनी** १०७। ११] ॥ (२) ॥*॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥*॥ परमे-व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे वा तिष्ठति। 'परमे स्थः[3] कित्' (उ० ४।१०) इतीनिः। 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक्, 'स्थास्थिन्स्थृणाम्–' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ लोकपितॄणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां वा पिता पितामहः। 'पितृव्यमातुल–' (४।२।३६) इति साधुः। ['**पितामहः** पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति **हैमः** ४।३५८] ॥ (५) ॥*॥ हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव। 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनूक्तेः [१।९]। तद्वा गर्भोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥*॥ स्वयमेव भवति। 'भुवः–' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (८) ॥*॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ दधाति। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०)। तृच् (३।१।१३३)। ['**धाता** वेधसि पालके' इति **हैमः** २।१७६] ॥ (१०) ॥*॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ द्रुह्यति दुष्टेभ्यः। 'द्रुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) 'द्रुहक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति

१. 'यागभिदो—' इति पा०।

२. 'बन्धनं वधबन्धयोः' इति पा०।

३ सूत्रं तु 'परमे कित्' इत्येव, 'स्थ' इत्यस्य तु 'प्रे स्थः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः, अतश्च 'परमे स्थः कित्' इति फलितार्थकथनमेव।

मुकुटः। तन्न। 'द्रुदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात्। 'द्रविणं दक्षिण।' इत्युदाहरणात्। अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २। ४९) इतीनच्। बाहुलकाद्गुणाभावः ॥ * ॥ '**द्रुघणः**' अपि। 'ब्रह्मात्मभूः स्याद्द्रुहिणो **द्रुघणश्च** पितामहः' इति **भागुरिः**। 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च। 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम्। द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थः। ['**द्रुघणो** मुद्गरेऽपि स्याद् द्रुहिणे च परश्वधे' इति **मेदिनी** ४८।५२] ॥ (१२) ॥*॥ विरचयतीति विरिञ्चिः। 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०)। स्वार्थण्यन्तात् [३।१।२५] 'अच इः' (उ० ४।१३९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च[1]। (क्वचिदित्वाभावे '**विरञ्चः**' अपि। 'चिरं विरञ्चिनं चिरं विरञ्चिः' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्) ॥*॥ पचाद्यचि (३। १।१३४) '**विरिञ्चः**'[2] अपि। '**विरिञ्चो** द्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः' इति **शब्दार्णवात्**। यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुञ्जरवदुपधाह्रस्वत्वं च–इति **मुकुटः**। तन्न। 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्ध्रस्वविधानस्यानुपयोगात्। कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः। तत्र ह्रस्वविधानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥ सृजति। तृच् (३।१।१३३)। 'सृजिदृशोः–' (६।१।५८) इत्यम् ॥ (१५) ॥ * ॥ प्रजानां पतिः। '**प्रजापतिर्ना**[3] दक्षादौ महीपाले विधातरि' [इति **मेदिनी** ६९।२१०]। ['**प्रजापतिर्ब्र**ह्मराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे। वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौ' इति **हैमः** ४।१२०–२१] ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति। 'विधाञो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च। **मुकुटस्तु**—असुन्–इत्याह। तन्न। (६।१।१९७) आद्युदात्तत्वापत्तेः। 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च। ['**वेधाः** पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि' इति **मेदिनी** १७२।४१] ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण दधाति। विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः। ['**विधाता** द्रुहिणे काये'[4] इति **हैमः** ३।३२४] ॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति। क्विप् (३।२।७६) 'क्विन्प्रत्ययस्य–' (८।२। ६२) इति कुत्वं तु न। 'रज्जुसृड्भ्याम्' (७।२।११४) इति **भाष्य**प्रयोगात्। यद्वा—सृजियज्योः पदान्ते षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात्। यत्तु **मुकुटेनो**क्तम्—'क्विन्प्रत्यय–' [८।२।६२] इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे क्विन्नन्तस्य कुत्वम्, 'न क्विबन्तस्य–' इति। तन्न। प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, दृक्

१. एतदग्रे कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

२. स्वामिसम्मतोऽयं पाठः।

३. 'प्रजापतिश्च' इति पा०।

४. 'कामे' इति पा०।

स्पृगित्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात्। यद्यपि—'अतद्गुणसंविज्ञानपक्षे तु क्विन उपलक्षणत्वात्तदभावे क्विबन्तस्यापि कुत्वम्' इत्युक्तम्। तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम्॥ (१९)॥*॥ विधत्ते इति विधिः। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि। यद्वा—'विध विधाने' (तु० प० से०)। इन् [उ० ४।११७]। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्त्वान्न गुणः। ['विधिर्न्ह्यविधानयोः। विधिर्वाक्ये[1] च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः॥' इति **हैमः** २।२५२-५३]॥ (२०)॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः'।

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः॥ १८॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः॥ १९॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः॥ २०॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः॥ २१॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः।
पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः [३]
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः [४]

विष्णुः, नारायणः, कृष्णः, वैकुण्ठः, विष्टरश्रवाः (=विष्टरश्रवस्), दामोदरः, हृषीकेशः, केशवः, माधवः, स्वभूः, दैत्यारिः, पुण्डरीकाक्षः, गोविन्दः, गरुडध्वजः, पीताम्बरः, अच्युतः, शार्ङ्गी (=शार्ङ्गिन्), विष्वक्सेनः, जनार्दनः, उपेन्द्रः, इन्द्रावरजः, चक्रपाणिः, चतुर्भुजः, पद्मनाभः, मधुरिपुः, वासुदेवः, त्रिविक्रमः, देवकीनन्दनः, शौरिः, श्रीपतिः, पुरुषोत्तमः, वनमाली (=वनमालिन्), बलिध्वंसी (=बलिध्वंसिन्), कंसारातिः, अधोक्षजः, विश्वम्भरः, कैटभजित्, विधुः, श्रीवत्सलाञ्छनः (३९ पु), कृष्णभगवान् के ३९ नाम हैं।

[पुराणपुरुषः, यज्ञपुरुषः, नरकान्तकः, जलशायी(=जलशायिन्), विश्वरूपः, मुकुन्दः, मुरमर्दनः (७ पु), कृष्णभगवान के और ७ नाम हैं।]

विष्णुरित्यादि॥ वेवेष्टि। 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विषेः किच्च' (उ० ३।३९) इति नुः॥ (१)॥*॥ नराणां समूहो नारम्। 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्। तदयनं यस्य। 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम्॥*॥ नरा अयनं यस्येति विग्रहे **'नारायणः'** अपि। 'पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) इति **मुकुटस्तु** चिन्त्यः। 'अथ नारायणो विष्णुर्ऋषभकर्मा नरायणः' इति शब्दार्णवः। **वासुर्नारायण पुनर्वसु-विश्वरूपाः'** इति **त्रिकाण्डशेषश्च** [१।१।२९]। नरस्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा। संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावो वा। नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि[1] वा अयनं (यस्य), नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि[2]। 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। [**'नारायणस्तु** केशवे। **नारायणी** शतावर्युमा श्रीः' इति **हैमः** ४।८३-८४]॥ (२)॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति। 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक्। कर्षत्यरीनिति वा बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) नक् [उ० ३।४]।[**'कृष्णः** सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने। **कृष्णा** स्याद् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति[3]॥ मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीबे मरिचलोहयोः' इति **मेदिनी** ४५।७-८]॥ (३)॥*॥ विकुण्ठाया अपत्यम्[4]। शिवादित्वात् (४।१।११२) अण्। विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वाऽस्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य। ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण्। यद्वा—विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण्। विगता कुण्ठा यस्मात्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा। [**'वैकुण्ठो** वासवे विष्णौ' इति **हैमः** ३।१८१]॥ (४)॥*॥ विष्टरे श्रूयते। असुन् (उ० ४।१८९)। विष्टरो वृक्षः। ['वृक्षः कारस्करो गच्छः—] पलाशी **विष्टरः** स्थिरः' इति **त्रिकाण्डशेषः** [२।४।२]। तरुश्चात्राश्वत्थोऽभिमतः। 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' [**गीता** १०।२६] इत्युक्तेः। विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा॥ (५)॥*॥ दाम उदरे यस्य[5]। सप्तम्यन्तस्य वैयधिकरण्येऽपि समासः [२।२।२४]। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५) इति लिङ्गात्। गमकत्वादिति **मुकुटो**क्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः॥ (६)॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः॥ (७)॥*॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य। कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्य। 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः। केशौ

१. 'विधिवाक्ये च' इति पा०।

१. 'आपो वै नरसूनवः'-'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मनु-मन्त्रार्णववचनाभ्यामिति बोध्यम्।
२. 'नराज्जातानि भूतानि नाराणि, तेषामयनं मार्गः' (नारायणः) इति स्वामी।
३. '—द्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि' इति पा०।
४. 'विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, विकुण्ठितसैंहादिवक्त्रो वा, संहितादिषु तथा दर्शनात्' इति स्वामी।
५. 'बाल्ये हि (कृष्णः) चापल्याद्दाम्ना बद्धोऽभूत्' इति स्वामी।

वाति वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मापिता शक्राद्यधीश्वर.' इति पाद्मोक्तेः । यत्तु—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हतवान्[१] । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च केशवः—इति **मुकुटः** । तन्न । वधधातोरभावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात्[२] । [**'केशवो**ऽजे च पुंनागे पुंसि केशवति त्रिषु' इति **मेदिनी** १६० । ३४] ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा—मधोरपत्यम् । तद्वंश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा[३]) 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । [**'माधवो**ऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनीमदिरासु च ॥' इति **मेदिनी** १६०।४६–४७] ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । 'भुवः—' (३।२।१७९) इति क्विप् । [**'स्वभूर्ना** ब्रह्मणि हरौ' इति **मेदिनी** १०६।१०] ॥(१०)॥*॥ दैत्यानामरिः [**'दैत्यारिः** पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे' इति **मेदिनी** १३५ । १७०] ॥ (११) ॥ * ॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य वा । एतच्च 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमादाय [पदयोर्यदेकोनं तस्मिन्निजमुदहरन् नेत्रकमलम् ।' **शिवम० स्तो०** १९] इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा—पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० वे०) । 'कमण्यण्' (३।२।१) तत् क्षायति वा । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति[४] 'मूलविभुजादि—' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् ।

१. 'यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि ॥' इति हरिवंश अ० ८१ इति वाचस्पत्याभिधाने पृ० २२४७ । केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयं व्याख्यान्तराणि च तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

२. इदं खण्डनं 'हतवान्' इति विग्रहमाश्रित्य 'हन्'-धातोर्वधादेश इति मत्वा । वस्तुतस्तु मुकुटो 'वध' धातुं मत्वा तथाह, अत एव 'वध हिंसायाम्—वधकः' इति कृदन्ते उक्तवान् भट्टोजिदीक्षितः । अथ च हनो वधादेशस्यादन्ततयोपधायामचोऽभावाद् वृद्ध्यप्राप्तौ 'जनिवध्योश्च' इति निषेधोऽपि व्यर्थः स्यात्, तस्माद्वधधातोः सत्त्वेन मुकुटोक्तं सम्यगेव प्रतिभाति ।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

४. 'सुपि स्थः' इति सूत्रे 'सुपि' इति योगविभागात् ।

कामधेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् . मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । [**'गोविन्दो** वासुदेवे स्याद् गवाध्यक्षे बृहस्पतौ' इति **मेदिनी** ७६ । २८] ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ पीतमम्बरं यस्य । [**'पीताम्बरस्तु** शैलूषे पुंसि कैटभसूदने' इति **मेदिनी** १४३।२८३] ॥ (१५) ॥ * ॥ नास्ति च्युतं स्खलनं स्वपदाद्यस्य । नाच्योष्ट इति वा । 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । [**'अच्युतस्तु** हरौ पुंसि त्रिषु स्थिरे' इति **मेदिनी** ५९। ७९] ॥ (१६) ॥ * ॥ शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः । 'अनुदात्तादेश्च—' (४।३।१४०) इत्यञ् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषुशब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति क्विन् । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । विषूची सेना यस्य[१] । गकारपरत्वाद् 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वग् **विश्वक्** स्मृतो विश्वैर्विषुवं विशुवं तथा।' इति **द्विरूपकोशात्** तालव्यमध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः । **विश्वक्सेन।** श्लेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च ॥' इत्यूष्मविवेकाच्च । **'विश्वक्सेन।** फलिन्यां स्यात् **विष्वक्सेनो** जनार्दने ।' [इति **विश्वः** १०१।१९५] । **मुकुटस्तु**—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तन्न । 'अट्कुप्वाङ्—' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥ जननं जनः । 'भावे' (३।३।१८) घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जनार्दनः । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन इति वा ['[२]जनैरर्द्यत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'कृत्यल्युटः—' (३ । ३ । १३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ *॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । यत्तु—'उपगत इन्द्रोऽस्य—' इति । तन्न । 'कुगति—' (२ । २ । १८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥ * ॥ इन्द्रस्यावरं जातः । 'अन्येष्वपि—' (३ । २ । १०१) इति डः[३] । (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्यः—' (वा० २ । २ । ३६)

१. 'विष्वक् सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेन' इति क्षी० स्वा० ।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

३. इतः परं [इन्द्रोऽवरजोऽस्य वा] इत्यधिकः नि० पु० ।

इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा—'भुङ्क्ते भुनक्ति' इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥ पद्मं नाभौ यस्य ।[१] 'अच् प्रत्यन्वव–' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥ (२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक–'(४।१।११४) इत्यण् । यद्वा—वसतीति वासुः । 'बाहुलकादुण्' । वासुश्चासौ देवश्च । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ * ॥ **वासुरपि** । 'वासुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः' इति **त्रिकाण्डशेषात्** [१।१।२९] ॥ (२६) ॥ * ॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति ङीष् । 'नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि' इति **हरदत्तादयः** । अत एव 'प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति **भट्टिः** [१।१४] । एवं रेवतीरमणोऽपि ॥ * ॥ अणि तु **दैवकी** । '**दैवकी देवकी**[२] च' इति **द्विरूपकोषः** ॥ * ॥ देवकानाचष्टे इति ण्णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'ततो ङीष्' (वा० ४।१।४५) इति, देवकस्यापत्यं वा । 'अत इञ्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्—इति च **मुकुटः** ॥ (२८) ॥*॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इञ् ॥*॥ 'सूरो यादवे[४] दन्त्यवान्' इति **माधवो** । '**सौरिः**' अपि ॥ (२९) ॥*॥ श्रियः पतिः ['**श्रीपतिर्**विष्णुभूपयोः' इति **हैमः**, ३।३२६] (३०) ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥*॥ 'आपादपद्मं या माला **वनमाले**ति सा मता' इति **कलिङ्गः** । साऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे'(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः । ['**वनमाली** तु गोविन्दे वाराह्यां **वनमालिनी**' इति **मेदिनी** १००।१४३] ॥ (३२) ॥*॥ बलिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः । बलिना पूजादिनाविद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥*॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥*॥ अधः कृतम् अक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा[१] ॥ (३५) ॥ * ॥ विश्वं बिभर्ति । 'संज्ञायां भृतृवृजि–' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषद्–' (६।३।६७) इति मुम् । '**विश्वम्भरोऽच्युते** शक्रे पुंसि, **विश्वंभरा** भुवि' [इति **मेदिनी** १४४।२९५] ॥ (३६) ॥*॥ कैटभमजैषीत् । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (३७) ॥*॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उ० १।२३) इति कुः ['**विधुश्चन्द्रेऽच्युते**' इति **हैमः** २।२५३] ॥ (३८) ॥*॥ वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि[२]-हनि-कमि-कषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः । श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्रीवत्सदत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति **शब्दार्णवात्** । '**श्रीवत्सः**' अपि ॥ (३९) ॥ * ॥ ऊनचत्वारिंशत् **विष्णोः**' ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेवः, आनकदुन्दुभिः (२ पु), 'कृष्णके पिता' के २ नाम हैं ।

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'वसुभिर्दीव्यति' इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।१३४)—इत्याह **मुकुट** । तन्न । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वात् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च ॥ (१) ॥ * ॥ आनकैर्दुन्दुभिभिश्चोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात् कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रैति ग्रन्थकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । '[३]अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' [**भागवते** १।३।२८] इति वदतो व्यासस्याप्ययमाशयो

१. इतः परं ('गड्वादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः') इत्यधिकः नि० पु० ।

२. शब्दभेदप्रकाशे तु 'देवकी दैवकीति च' इति पाठः ।

३. 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति गणसूत्रेण विहितादिति भावः ।

४. 'शूरः सूरश्च कथितः' इति शब्दभेदप्रकाशात् (१८) च तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।

५. 'पुष्पफलपल्लवसमन्विता वनमालाऽस्यास्तीति वनमाली' इति स्वाम्याह । 'आपादलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥' इति वाचस्पत्यम् (पृ० ४८४५) ।

१. तदुक्तं वाचस्पत्ये—'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।' इति । अथ च 'द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते ॥' इति च (पृ० १३६) ।

२ अयं पाठो वेदाङ्गप्रकाशोणादिसूत्रपाठाऽनुगतः, सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इत्येव ।

३. 'एते' इति पा० ।

लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ।

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्रः, प्रलम्बघ्नः, बलदेवः, अच्युताग्रजः, रेवतीरमणः, रामः, कामपालः, हलायुधः, नीलाम्बरः, रौहिणेयः, तालाङ्कः, मुसली (=मुसलिन्), हली (=हलिन्), सङ्कर्षणः, सीरपाणिः, कालिन्दीभेदनः, बलः (१७ पु), 'बलदेव' के १७ नाम हैं।

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति वा । '**बलभद्रा** त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि' [इति **मेदिनी** १४३।२८४], ['**बलभद्रस्त्वनन्ते** बलशालिनि' इति **हैमः** ४।२८०–८१] ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन दीव्यति । ['**बलदेवो** बले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्' इति **मेदिनी** १६२।६२] ॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥*॥ रेवत्या रमणः । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः–' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन् योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्वन्तरत्वात् । ['रामा योषा हिङ्गुनद्योः क्लीबं वास्तूककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते ॥' इति **मेदिनी** ११०।२६–२७] ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन । तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥ * ॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥*॥ नीलमम्बरं यस्य । ['**नीलाम्बरो** 'प्रलम्बघ्ने कौणपे च शनैश्चरे' इति **मेदिनी** १४२।२७४] ॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । [**रौहिणेयो**ऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे' इति **मेदिनी** १२२।१२७] ॥ (१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ['**तालाङ्कः** करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे ॥' इति **हैमः** ३।४८] ॥ (११) ॥ * ॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य ॥*॥ मूर्धन्यमध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) ॥ (१२) ॥ * ॥ हलमस्त्यस्य । ['**हली** कृषकसीरिणोः' इति **हैमः** २।२९५] ॥ (१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आद्ये नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे शीरस्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्यादिर्दृश्यते शास्त्रे ॥' इत्यूष्मविवेकः ॥(१५) ॥*॥ कालिन्द्या भेदनः । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥*॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ['**बलं** गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च ॥' इति **मेदिनी** १४७।३७] ॥ (१७)॥ * । सप्तदश '**बलभद्रस्य**' ।

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
संबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्
अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका [५]
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः [६]
उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा [७]
संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः [८]

मदनः, मन्मथः, मारः, प्रद्युम्नः, मीनकेतनः, कन्दर्पः, दर्पकः, अनङ्गः, कामः, पञ्चशरः, स्मरः, सम्बरारिः, मनसिजः, कुसुमेषुः, अनन्यजः, पुष्पधन्वा (=पुष्पधन्वन्), रतिपतिः, मकरध्वजः, आत्मभूः, ब्रह्मसूः, विश्वकेतुः (२१ पु) 'कामदेव' 'प्रद्युम्न' (श्रीकृष्णपुत्र) के २१ नाम हैं।

[अरविन्दम्, अशोकम्, चूतम् (३ न), नवमल्लिका (स्त्री), नीलोत्पलम् (न), ये ५ 'कामदेवके बाण' हैं ।]

[उन्मादन, तापन, शोषण, स्तम्भन, संमोहन, ये ५ क्रम से उपर्युक्त 'कामदेव-बाणके धर्म' हैं ।]

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ['**मदनः** सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे' इति **हैमः** ३।४२५–२६] ॥ (१) ॥*॥ मननं मत्=चेतना । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनां क्वौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य–' (६।१।७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः । '**मन्मथः** कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' [इति **विश्वः** ७६।१३, **मेदिनी** ७३।२२]। यत्तु—'अनुदात्तोपदेश–' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः इति स्वामिमुकुटावूचतुः । तन्न । क्विपो झलादित्वाभावात् ॥ (२) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा । अच् (३।१।१३४) [**मारोऽनङ्गे** मृतौ विघ्ने

१. 'रौहिणेये' इति पा० ।

मारो चण्डयां जनक्षये' इति **हैमः** २।४५८] ॥ (३) ॥*॥ प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५) ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा—कं सुखम् तत्र तेन वा दृप्यति । 'दृप हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ दर्पयति ॥ ण्वुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । **'अनङ्गो**: मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' [इति **मेदिनी** २३।२८] ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः । [**'कामः** स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम् ॥' इति **मेदिनी** १०८।५] ॥ (९) ॥*॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥'[1] (१०) ॥*॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्यतेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः ॥ (११) ॥*॥ संबरस्यारिः । 'क्लीबं तु **संबरं** नीवौ बौद्धव्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥' इति दन्त्यादौ **रभसः** ॥*॥ **'शंबरं** सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः' [इति तालव्यादौ **मेदिनी** [१३८।२१९]कारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥ * ॥ श्रृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥*॥ लुकि तु **'मनोजः'** ॥ (१३) ॥*॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसोऽन्यस्मान्न जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य । 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥*॥ तदभावे सान्तः (**पुष्पधनुः**) अपि ॥ (१६) ॥*॥ रतेः पतिः ॥ (१७) ॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य । (१८) ॥*॥ आत्मना भवति । 'भुवः' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (१९) ॥*॥ ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७६) इति क्विप् ॥ (२०) ॥*॥ विश्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां ध्वजे **केतुर्**ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु' इति **रभसः** ॥ * ॥ 'खङ्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवर्श्यकेतनः' इति साम्बपुराणात् **'ऋश्यकेतुः'** अपि । ऋश्यो मृगविशेषः । 'एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चारुलोचनः' इति [2]**पुरुषोत्तमात्** [२।५।६] ॥ (२१) ॥*॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरमालादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्युषापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च **बृहदमरशब्दार्णवा**भ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वक्सेनात्मजात्मजः' इति **भागुरे**श्च ब्रह्मसूरादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥*॥ एकविंशतिः **'कामस्य'** ।

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्धः, उषापतिः (२ पु) ये दो नाम अनिरुद्ध के हैं।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥ * ॥ उषायाः पतिः ॥*॥ **'ऊषा** बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा' **इत्यजयात् (ऊषापतिः)** दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **'अनिरुद्धस्य'** ।

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७ ॥
इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा [९]
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका: [१०]

लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया (६ स्त्री), 'लक्ष्मी' के ६ नाम हैं।

[इन्दिरा, लोकमाता (=लोकमातृ) मा, क्षीरोदतनया, रमा, भार्गवी, लोकजननी, क्षीरसागरकन्यका (८ स्त्री), 'लक्ष्मी' के (और) ८ नाम हैं।]

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३। १६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । **'लक्ष्मीः** संपत्तिशोभयोः । ऋद्धयौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च ॥' [इति **मेदिनी** ११०।२८] ॥ (१) ॥*॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ **'पद्मो**ऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च ॥' [इति **मेदिनी** १०९। २८–२९] ॥(३) ॥*॥ कमलैवम् । **'कमलं** सलिले ताम्रे जलजे क्लो(व्यो)म्नि भेषजे । मृगभेदे तु **कमलः, कमला** श्रीवरस्त्रियोः ॥' [इति **मेदिनी** १४९।६५] ॥ (४) ॥*॥ श्रयति हरिम् । 'क्विब्वचि–' (वा० ३।२।१७८) इति क्विब्दीर्घौ । यत्तु **मुकुटेन** 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते सर्वैः—इति विगृहीतम् । तन्न । क्विपः कृत्त्वेन कर्तरि विधानेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । 'लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता ॥' इति **व्याडिः** ॥ (५) ॥*॥ श्री-लक्ष्मीशब्दौ 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीषन्ताविति मैत्रेयः । तन्न । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णात्–' 'कृदेः' इति वा वदेत् । 'कारग्रहणान्न' इति मनोरमायां उणादौ दीक्षिताः ॥ * ॥ हरेः प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् **'लक्ष्म्याः'** ।

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

पाञ्चजन्यः (पु)—लक्ष्मीपति भगवान् विष्णुके 'शंख' का नाम 'पाञ्चजन्य' है।

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । 'पञ्चजनात्' (वा० ४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः 'बहिर्देवपञ्च-

---

१. प्रक्षिप्तपठितोऽयम् : स्वामी त्वेवमाह—
'उन्मादनं शोचनं च तथा संमोहनं विदुः ।
शोषणं मारणं चैव पञ्च बाणा मनोभुवः ॥
२. 'पुरुषोत्तम'कृतत्रिकाण्डशेषादित्यर्थः ।

जनेभ्यः' इत्युपसंख्यानाञ्ञ्यः—इति । तन्न । एतादृशवार्तिकाभावात् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । ['पाञ्चजन्यः पोटगले:' इति हैमः ४।२३३ । 'विष्णुशंखे हुताशने' इति मेदिनी १२१।१२२] ॥(१)॥*॥ एकम् 'विष्णुशङ्खस्य' ।

चक्रं सुदर्शनः ।

सुदर्शनः (पु न)—भगवान् विष्णुके 'चक्र'का नाम 'सुदर्शन' है।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति वा । 'भाषायां शासियुधिदृशिमुषिभ्यो युच्' (वा० ३।३।१३०) । 'सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्रुमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे आज्ञौषधिभिदोः स्त्रियाम् ॥' [इति मेदिनी ९९।१२३] । 'सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे' इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विष्णुचक्रस्य' ।

कौमोदको गदा

कौमोदकी (स्त्री)—भगवान् विष्णुकी 'गदा' का नाम 'कौमोदकी' है।

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । तस्येयम् ॥ * ॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदको इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा' [इति मेदिनी ७४।४] । एकम् 'विष्णुगदायाः' ।

खड्गो नन्दकः

नन्दकः (पु)—भगवान् विष्णु की 'तलवार'का नाम 'नन्दक' है।

खड्ग इति ॥ नन्दयति ['टुनदि समृद्धौ' भ्वा० प० से०] देवान् ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके' [इति मेदिनी ९।११०] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विष्णोः खड्गस्य' ।

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् [११]
अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः [१२]
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः [१३]

कौस्तुभः (पु)—भगवान् विष्णुकी मणिका नाम 'कौस्तुभ' है।

[शार्ङ्गम् (न)-'विष्णुका धनुष', श्रीवत्सः (पु)-'विष्णुका चिह्न', शैब्यः, सुग्रीवः, मेघपुष्पः, बलाहकः (४ पु), ४ 'विष्णुके घोड़े', दारुकः (पु)-'विष्णुका सारथी', उद्धवः (पु)-'विष्णुका मंत्री' और गदः (पु) 'विष्णुका छोटा भाई' है।]

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिः, तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'ष्टुभु स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् 'विष्णोर्मणेः' ।

गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मान् (=गरुत्मत्), गरुडः, तार्क्ष्यः, वैनतेयः, खगेश्वरः, नागान्तकः, विष्णुरथः, सुपर्णः, पन्नगाशनः (९ पु), 'गरुड' के ९ नाम हैं।

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) यवादित्वात् (८।२।९) झयः (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१) ॥*॥ गरुद्भिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (५।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥ तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तार्क्ष्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ['तार्क्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्तार्क्ष्यं तु रसाञ्जने ।। अहौ च[1]' इति हैमः २।३६७] ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। ['वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ' इति मेदिनी १२२।१२८] ॥ (४) ॥ * ॥ खगानामीश्वरः । (५) ॥*॥ नागानामन्तकः ॥ (६) ॥*॥ विष्णो रथ इव । यद्वा—'रथः पौरुषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।१९९] । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्च पक्षिणाम्' इति गीता [१०।३०] ॥ (७) ॥ * ॥ कनकमयत्वात्कनकवर्णत्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ['सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णी कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि ॥' इति मेदिनी ५१।८५–८६] ॥ (८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । 'अश भोजने'(अ० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥*॥ नव 'गरुडस्य' ।

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः [१४]

शंभुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूली (=शूलिन्), महेश्वरः, ईश्वरः, शर्वः, ईशानः, शङ्करः, चन्द्रशेखरः, भूतेशः, खण्डपरशुः, गिरीशः, गिरिशः, मृडः, मृत्युञ्जयः, कृत्तिवासाः

---

१. 'अहौ च' इति क्वचिन्नोपलभ्यते ।

(=कृत्तिवासस्), पिनाकी (=पिनाकिन्), प्रमथाधिपः, उग्रः, कपर्दी (=कपर्दिन्), श्रीकण्ठः, शितिकण्ठः, कपालभृत्, वामदेवः, महादेवः, विरूपाक्षः, त्रिलोचनः, कृशानुरेताः (=कृशानुरेतस्), सर्वज्ञः, धूर्जटिः, नीललोहितः, हरः, स्मरहरः, भर्गः, त्र्यम्बकः, त्रिपुरान्तकः, गङ्गाधरः, अन्धकरिपुः, क्रतुध्वंसी (=क्रतुध्वंसिन्), वृषध्वजः, व्योमकेशः, भवः, भीमः, स्थाणुः, रुद्रः, उमापतिः (४८ पु) 'शिव' के ४८ नाम हैं ।

[अहिर्बुध्न्यः, अष्टमूर्तिः, गजारिः, महानटः (४ पु), 'शिव' के ४ नाम हैं ।]

शंभुरिति ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितण्यर्थात् मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति **स्वामिमुकुटौ** । तन्न । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डुप्रत्ययाभावात् । ['**शंभुर्**ब्रह्माऽर्हतोः शिवे' इति **हैमः** २।३१६] ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । ['**ईशः** स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति **हैमः** २।५५६] ॥ (२) ॥ * ॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ **पशुः** प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । '**पशुर्**मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ['पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने' इति **हैमः** ४।१२४] ॥ (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शिवयतीति वा । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्रुमेऽपि च ॥ सुखे क्षेमे जले क्लीबं' इति **मेदिनी** १५९।२५-२६] ॥ (४) ॥ * ॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ महांश्चासावीश्वरश्च । 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समासः । ['**महेश्वरो** महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च' इति **मेदिनी** १४३।२९१] ॥ (६) ॥ * ॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् । ['**ईश्वरो** मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । **ईश्वरो चेश्वरो**मायाम्' इति **मेदिनी** १३१।११६] ॥ (७) ॥ * ॥ शृणाति 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कॄगॄशॄदॄभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥*॥ 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) इत्यतः, 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इत्यतो वा बवयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाञ् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश् । ['ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुंल्लिङ्गः स्यात्त्रिलोचने' इति **मेदिनी** ८५।४०] ॥ (९) ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः– इति स्वामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य । (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ '**खण्डपर्शुः**' अपि । '**खण्डपर्शुः** पर्शुरामे शङ्करे चूर्णलेपिनि' इति विश्वात् [१७०।३८] ['खण्डामलकभैषज्ये सिंहिकातनयेऽपि ना ॥' इति मेदिन्याश्च १६५।३४]॥(१३) ॥*॥ गिरेरीशः । ([1]'**गिरीशो**ऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ * ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति, उपभोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥ * ॥ मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्र्या० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ मृत्युं जयति । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । मुम् (६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥ * ॥ उच्यति क्रुधा संबध्यते उग्रः । 'ऊच समवाये' (दि० प० से०) 'ऋज्र–' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् गश्चान्तादेशः । ['उग्रः क्षत्रियतः शूद्र्यां सूनावुत्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः' इति **हैमः** २।४०८–४०९] ॥ (२१) ॥*॥ कपर्दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ * ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ['श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च' इति **हैमः** ३।१८१] ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥ * ॥ कपालं बिभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'टुवमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वामश्चासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ['वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे' इति **मेदिनी** ११०।२९] । यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्यमिवमि–' इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्यासंभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ * ॥ महांश्चासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य ।

१. कोष्ठस्थपाठः नि० पु० । मेदिन्यां तु 'गिरिशः' इति ।

त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा। त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य, कृशानुः सुतरूपो रेतोऽस्येति वा[1] ॥ (३०) ॥ *॥ सर्वं जानाति। 'आतोऽनुपसर्गे–' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्भारभूता जटिर्यस्य। 'जट झट संघाते' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्यः–' (उ० ४।११८) इतीन्। 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः। 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी। तन्न। जटिष्वस्येति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलश्चासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ['हरो नाशकरुद्रयोः। वैश्वानरेऽपि च' इति **हैमः** २।४८२] ॥*॥ हीरः अपि। 'हीरः कपर्दी **शमिरः**' इति संसारावर्तात्। ['**हीरो** वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिकाश्रियोः' इति **हैमः** २।४८५] ॥ (३४) ॥*॥ स्मरं हरति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (३५) ॥*॥ भर्जते। 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्। भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ * ॥ '**भर्ग्यः**' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥*॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य। त्रिष्वम्बकमस्येति वा। '**अम्बकं** नयनं दृष्टिः' इति हलायुधः। त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा। त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण् (३।२।१)। 'संज्ञायाम्—' (५।३।८७) इति कः[2]। त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा। त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचकाः यस्येति वा। तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ * ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः। त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा। त्रयाणां पुराणां समाहारः। 'पात्रादिः' (वा० २।४।३०) इति प्राञ्चः। तन्न। तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥ * ॥ धरतीति धरः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥*॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥*॥ क्रतुं ध्वंसयति। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ * ॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥*॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ * ॥ भवति भवते वा सर्वम्। 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम्। बाहुलकाद् (३।३।११३) अप्। विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा। अस्त्यादेशाद्भुवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७)। 'श्रिणीभुवः–' (३।३।२४) इत्यत्र

१. 'देव्या हि सोढुमशक्यत्वादग्नौ हि क्षिप्तं रेतः, अत एव पावकिः कुमारः।' इति स्वामी।

२ 'कन्' इति पाठ्यम्।

श्रिणीसाहचर्याद्भुवो भौवादिकादेव घञ्–इति मुकुटः। तन्न। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्। अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात्। अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात्। 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युपगमोऽप्यनुचितः। 'गातिस्था–' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात्। ['**भवः** क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' इति **मेदिनी** १५९।२०] ॥ (४४) ॥*॥ बिभेत्यस्मात्। 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४)। 'भियः षुक् वा' (उ० १।१४८) इति मक्। '**भीमो**ऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे' इति **मेदिनी** १०९।२१] ॥ (४५) ॥*॥ तिष्ठति। 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) ['**स्थाणुः** कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवे' इति **मेदिनी** ४७।३२] ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति। 'रोदेर्णिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥ उमायाः पतिः। (४८) ॥ * ॥ अष्टचत्वारिंशत् '**शंभोः**'।

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्दः (पु)—शिव के जटासमूहका नाम 'कपर्द' है।

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे (भ्वा० प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप्। 'राल्लोपः' (६।४।२१)। केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति। 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः। कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। ['**कपर्दः** पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके' इति **हैमः** ३।३५५]। अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥*॥ जटानां जूटो बन्धः। एकम् '**जटाबन्धस्य**'।

पिनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाकः (पु), अजगवम् (न)—ये २ नाम शिवके धनुष के हैं।

पिनाक इति ॥ पाति। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च। ['**पिनाकः** शिवकोदण्डे पांशुवृष्टित्रिशूलयोः' इति **हैमः** ३।६३] ॥ (१) ॥*॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते, इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३।२।४८) इति डः। अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा। अजगो विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति। 'गाण्डयजगात्संज्ञायाम्' (५।२।११०) इति वः ॥ * ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि। 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोपालितः। 'स्थाणोर्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ * ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति '**अजकावम्**' अपि। 'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि। 'सुपि'[1] (३।२।४) इति

१. 'सुपि स्थः' इति सूत्रस्थ 'सुपि' इति योगविभागात् इत्याशय.।

से०)। 'कनिन् युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन्। 'वृषा तु वासवे। वृषभे तुरगे पुंसि' [इति हैमः ३।२८९–९०] ॥ (२०) ॥*॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता। '—वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेत्येके। इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम्। यत्तु मुकुटः 'षष्ठ्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति। तन्न। तत्र छन्दोऽधिकारात्। 'अपदान्तस्य–' (८।३।५५) इत्यधिकारात्॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य। 'त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु। हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः॥' इति शालिहोत्रम्॥(२६)॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते। स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा। सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप्। 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढ्रलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घः। जान्तः॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति। 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। 'इगुपधात्कित्–' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'नभ्राण्नपान्–' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या। नमुचेर्दैत्यस्य सूदनः। 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०)। नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः॥।(२८)॥*॥ संक्रन्दयति। 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से)। ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य। दुःसहश्च्यवनो मुनिरस्येति वा॥(३०)॥*॥ तुतोर्ति= तुरः। 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति। 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः। ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः (भ्वा० आ० से०) क्विप् (३।२।७६)। 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षत्वम्। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। आङ्प्रश्लेषो वा। 'नहिवृतिवृषि–' (६।३।११६) इति वा दीर्घः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। 'दीर्घविधौ' (१।१।५८) इति, 'क्विलुग्–' (वा० १।१।५८) इति वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्क्विप्परत्वानपायात्। यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दसि सहः'(३।२।६३)इति ण्विः—इति स्वामी। तन्न। छान्दसस्य लोके प्रयोगाभावात्। यदपि—'नहिवृतिवृषि–' (६।३।११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः—इत्युक्तम्। तदपि न। क्विबन्तेषु नह्या दिष्वस्य प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात्। एतेन–'तुरं' वेगवन्तं सहते इति वा, 'तुरस्त्वरितः सन् परबलानि सहते इति वा' इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्युपन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहनमस्य। मेघान् वाहयतीति वा। ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥*॥ आखण्डयति। 'खडि भेदने' (चु० प० से०)। 'वृषादिभ्यः 'कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षीण्यस्य। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—'(५।४।७३) इति षच्॥(३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। डः (वा० ३।२।१०१)। 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः [?]। सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः। इनिः (५।२।११५)। पथिवत्। यद्वा,—ऋच्छति इयर्तीति वा। अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः॥(३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य'।

तस्य तु प्रिया॥ ४४॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

पुलोमजा, शची, इन्द्राणी (३ स्त्री), इन्द्रकी पत्नी के तीन नाम हैं।

[तस्येन्द्रस्य प्रिया सहधर्मिणी तु] **पुलोमजेति**॥ पुलोम्नो मुनेर्जाता। 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः॥*॥ अत एव '**पौलोमी**' अपि। 'तस्यापत्यम् (४।१।९२) इत्यण्। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते। 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। 'कृदिकाराद्–' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष्। ['शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे' इति मेदिनी २८।१०]। 'अथ शची स्यादिन्द्राणी शतावरी। चारुधारा महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनी॥' इति रभसः। शक्रमणति आनयति जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते। 'षच समवाये' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। **सची** दन्त्यादिरपि॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री। 'इन्द्रवरुण–' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ। ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्रीकरणेऽपि'[२])॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमानुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति'। तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारायणम्। अत एव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च। तन्न। अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति चेत्। न। 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् 'पत्युर्नः–' (४।१।३३) इति नादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति—इति चेत्। न। शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोऽस्ति। 'न संयोगात्–' (६।४।१३७) इति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूप-

१. 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्येवं सूत्रम्, 'कलच्' इति तु फलितार्थकथनम्।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

बाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकम्। प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रपत्न्याः'।

नगरी त्वमरावती।

अमरावती (स्त्री)—'इन्द्र की नगरी' का नाम 'अमरावती' है।

नगरी त्विति॥ अमराः सन्त्यस्याम्। मतुप् (५।२।९४)। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः॥ (१) ॥*॥ एकम् **'इन्द्रपुरस्य'**।

हय उच्चैःश्रवाः

उच्चैःश्रवाः (=उच्चैःश्रवस्। पु) यह नाम इन्द्र के घोड़े का है।

हय इति॥ उच्चैः श्रवसी यस्य। उच्चैः शृणोतीति वा। असुन् (उ० ४।१८९)। उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्येति वा॥ (१) ॥*॥ एकम् **'इन्द्राश्वस्य'**।

सूतो मातलिः

मातलिः (पु)—इन्द्र के सूत (सारथि) का नाम 'मातलि' है।

सूत इति॥ मतं लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। मतलस्यापत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५)॥ (१) ॥*॥ एकम् **'इन्द्रसारथेः'**।

नन्दनं वनम्॥ ४५॥

नन्दनम् (न)—इन्द्र के उद्यान का नाम 'नन्दन' है।

नन्दनमिति॥ नन्दयति। 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। ल्युः (३।१।१३४)। 'अथ **नन्दनम्**। इन्द्रोद्याने, **नन्दनस्तु** तनये हर्षकारिणि' इति हैमः [३।४१३]॥ (१) ॥*॥ एकम् **'इन्द्रवनस्य'**।

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

वैजयन्तः (पु)—इन्द्र के प्रासाद (अटारी) का नाम 'वैजयन्त' है।

स्यादिति॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य। 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७)। '**वैजयन्तो** महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमान्। **वैजयन्ती** पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्॥' [इति मेदिनी ७०।२२०-२१] (१) ॥*॥ एकम् **'इन्द्रगृहस्य'**।

जयन्तः पाकशासनिः।

जयन्तः, पाकशासनिः (२ पु)—ये दो नाम इन्द्र के पुत्र के हैं।

जयन्त इति॥ जयति। 'तॄभूवहि–' (उ० ३।१२८) इत्यादिना झच्। 'झोऽन्तः' (७।१।२)। ('**जयन्ता**-वैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः। जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च'[1])॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५)॥ (२) ॥*॥ द्वे **'इन्द्रपुत्रस्य'**।

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः॥ ४६॥

ऐरावतः, अभ्रमातङ्गः, ऐरावणः, अभ्रमुवल्लभः (४ पु), इन्द्रके हाथीके ४ नाम हैं।

ऐरावत इति॥ इरा उदकानि सन्त्यस्मिन्। मतुप् (५।२।९४)। इरावत्यब्धौ भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। [**ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे** नारङ्गे लकुचद्रुमे। नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम्॥ नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' इति मेदिनी ६८।१९२-९३]॥ (१) ॥*॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः। शाकपार्थिवादिः (२।१।६९)। अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो [अभ्ररूपः] मातङ्ग इति वा॥ (२) ॥*॥ इरया उदकेन वणति। 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। इरावणः। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन्। 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम्। इरावणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। स्वामी तु—इरावणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'विभाषौषधि–' (८।४।६) इति वा णत्वम्–इति। तन्न। 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः॥ (३) ॥*॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थरगामिनीत्वात्। बाहुलकादुः। अभ्रमोवल्लभः॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'इन्द्रहस्तिनः'**।

ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः।
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः॥ ४७॥

ह्रादिनी (स्त्री), वज्रम् (पु न), कुलिशम्, भिदुरम् (२ न), पविः, शतकोटिः, स्वरुः, शम्बः, दम्भोलिः (५ पु), अशनिः (पु स्त्री), 'वज्र' के १० नाम हैं।

ह्रादिनीति॥ ह्रादतेऽवश्यम्। 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। आवश्यके णिनिः (३।२।७८)। ह्रादोऽस्त्यस्या इति वा। इनिः (५।२।११५)। '**ह्रादिनी** वज्रविद्युतोः' [इति हैमः ३।४६७] (१) ॥*॥ वजति। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति रन्॥ *॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति। संनिधानाविशेषात्। 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च। 'वज्रोऽस्त्री' [अ० ३।३।१८४] इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः। ['**वज्रं** स्याद्बालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान्। **वज्रा** स्नुह्यां गुडूच्यां च **वज्री** स्नुह्यन्तरे स्मृता। दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री' इति मेदिनी १२८।८१-८२॥] (२) ॥*॥ 'कुलिर्हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः [१।६।२६]।

---

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे–' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । '**कुलिशो** न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना 'झषान्तरे' ॥ (३) ॥*॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनुकर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्फलत्वाच्च । '**भिदिरम्**' इति पाठे तु 'इषिमदि–' (उ० १।५१) इत्यादिना 'किरच्' ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'शृस्वृस्निहि–'(उ० १।१०) इति उः । ['**स्वरुः** पुंसि यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' इति मेदिनी १२६।९३] ॥*॥ शोभनान्यरूंषि धारा अस्येति सान्तोऽपि (स्वरुस्) ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छमेर्वन् (उ० ४।९४) । शं शुभमस्यास्त्यभेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्–' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठ्यः [शंवः] ॥*॥ 'शम्ब संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संबध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु पवर्गतृतीयान्तः [शम्बः] । '**शम्बः** स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' [इति मेदिनी १०५।८] ॥*॥ सम्बयतेः (चु० प० से०) विग्रहे तु दन्त्यादिरपि [सम्बः] । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः॥(८)॥*॥'दम्भु रोधने'[3] (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)। दम्भसि रोधने अलिः समथः । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु'(भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।१९८) । दभ्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०)। औणादिक ओलिरिति वा ॥(९)॥*॥ अश्नाति,[3]अश्यतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यतिहृभ्यो निः' (२।१०२) ॥ * ॥ इह '**वज्राशनिः**' इति समुदितमपि बोध्यम् । '**वज्राशनि** विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ **वज्राशनि**र्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०)॥*॥ दश '**वज्रस्य**' ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानम् (न), विमानः (पु न), 'पुष्पक विमान' या 'देवोंके विमानमात्र' के दो नाम हैं ।

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तन्न । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधिकरणयोर्विहितः । विशेषेण मान्त्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपमाऽस्येति वा । '**विमानो** व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्मतः[1] ॥' (२) ॥*॥ द्वे '**देवरथस्य**' ।

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

नारदः (पु)—नारद आदि 'देवर्षि' हैं । (आदि शब्दसे 'तुम्बुरु, भरत, पर्वत, देवल' आदि का संग्रह है) ।

नारदाद्या इति ॥ नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् । नारं ददाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यद्वा,–'नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानम्, तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वादृषयश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् '**देवर्षेः**' ।

स्यात् सुधर्मा देवसभा

सुधर्मा, देवसभा (२ स्त्री), ये दो नाम 'देवसभा' के हैं ।

स्यादिति ॥ शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।१।१५) न ॥ (१) ॥ * ॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**देवसभायाः**' ।

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

पीयूषम् , अमृतम् (२ न), सुधा (स्त्री), 'अमृत' के ३ नाम हैं ।

पीयूषमिति ॥ पीय्यते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयेरूषन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः [पेयूषम्]। '**स्यात्पेयुषं च पीयूषं** नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । '**पीयूषं** सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' [इति मेदिनी १६८।४१] ॥ (१) ॥ * ॥ न म्रियन्तेऽनेन । 'तनि-

---

१. 'यमे ना कुलिशो न स्त्री दम्भोलौ ना झषान्तरे' इति मेदिनी पाठः (१६४।२०) ।

२. '–दम्भने' इति पा० ।

३. अशु भाजने' (क्र्या० प० अ०) ।

१. विमानो व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च । घोटके यानपात्रे च पुन्नपुंसकयोर्मतः ॥' इति मेदिनी (९२।३०–३१) पा० ।

मृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३।८८) इति तन्। 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥' [इति मेदिनी ५९।७७] ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ्। यत्तु—अङ्विधौ (३।३।१०४,५,६) कारकाधिकारः (३।३।१९,९३) निवृत्तः—इति मुकुटः। तदाकरविरुद्धम्। द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।९५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्'—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः। 'अभिविधौ भावे—' (३।३।४४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात्। यदपि—सुष्ठु दधाति पुष्णाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति—तदपि न। नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे [६।१।१०१] अदन्तत्वाभावेन टाबयोगात्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन [६।१।८५] ग्रहणात्तस्यालोपप्रसङ्गाच्च। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः। ['सुधा गङ्गेष्टिकास्नुह्योर्मूर्वालेपामृतेषु च' इति हैमः २।२५९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अमृतस्य'।

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका।

मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका (४ स्त्री), 'आकाशगङ्गा' के ४ नाम हैं।

मन्दाकिनीति ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२) ॥ * ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः'।

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुः, सुमेरुः, हेमाद्रिः, रत्नसानुः, सुरालयः (५ पु), 'सुमेरु पर्वत' के ५ नाम हैं।

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युच्चत्वाज्ज्योतींषि। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४। १०१)। 'मापो रुरिच्च' इति मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ हेम्नोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मेरोः'।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।
संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

मन्दारः, पारिजातकः, सन्तानः, कल्पवृक्षः (४ पु), हरिचन्दनम् (पु न), ये ५ 'देवताओंके वृक्ष' हैं।

पञ्चेति ॥ [एते वक्ष्यमाणाः पञ्च शब्दाः देववृक्षाणां नामानि] मन्दयते मोदयति। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०)। 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४)। मन्दा आरा धारा अस्य, सरलत्वादिति वा। ['मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे। पारिभद्रेऽर्कपर्णे च ॥' इति मेदिनी १३७।१९६–९७] ॥ (१) ॥ * ॥ पारिणोऽब्धेर्जातः। ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७)। यत्तु—पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति। 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७)। पारिजातः समुद्रः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजातः—इति मुकुटः। तन्न। वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवादस्य सत्वादणोऽप्रसङ्गात्। वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वचनासिद्धेश्च। ['पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे' इति हैमः ४।१२५] ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्णाति। 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः। सम्यक् तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा। [संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इति मेदिनी ९३।४६] ॥ (१) ॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः। जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति। 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३। १।१३४)। हरेश्चन्दनः। 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां[1] महीरुहे। नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ॥' [इति मेदिनी १०१।१५०–५१] ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृक्षाणाम्' एकैकम्।

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमारः, वैधात्रः (२ पु), 'सनकादि' के २ नाम हैं। (आदि शब्दसे 'सनक, सनन्दन, सनातन'का संग्रह है)।

सनत्कुमार इति ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥ 'सनात्कुमारः' अपि। यद्वा,—'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः। तस्य कुमारोऽपत्यम्। दन्त्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम्। अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात् स्ववैद्यपर्यायसन्निधौ कथनम्। द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य'।

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ।
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यौ, अश्विनीसुतौ, नासत्यौ, अश्विनौ, दस्रौ, आश्विनेयौ, (६ पु०, नि० द्वि०), 'अश्विनीकुमार' के ६ नाम हैं।

स्ववैद्याविति ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥ अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यौ, न असत्यौ। 'नभ्राण्नपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृतिभावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः। इनिः (५।२।११५)। यद्वा,—अश्विन्यां जातौ। 'संधिवेला—'

---

[1] 'देवतानाम्' इति पा०।

(४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक्। अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा। इनू (५।२।११५)॥ (४)॥ * ॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान्। 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०)। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक्। ['दस्रः खरेऽश्विनीसुते' इति मेदिनी १२६।४७] ॥ (५)॥ * ॥ अश्विन्या अपत्ये। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१। १२०)॥ (६)॥ * ॥ 'तावुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः–' इति स्वामी। अयं च प्रायोवादः। 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस्र एव च' इति मार्कण्डेयात्। 'नासत्यौ' इति 'दस्रौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः। षट् 'अश्विनोः'।

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः।
घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा [२२]
सुकेशी मंजुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः [२३]

अप्सरसः (स्त्री०, नि० ब० व०), 'उर्वशी आदि स्वर्गकी वेश्याओं' का १ नाम है।

[घृताची, मेनका, रम्भा, उर्वशी, तिलोत्तमा, सुकेशी, मञ्जुघोषा (६ स्त्री), इत्यादि स्वर्गकी 'अप्सराओंके' विशेष नाम हैं]।

स्त्रियामिति ॥ अद्भ्यः सरन्ति। सरतेरसुन् (उ० ४।२३७)॥ (१)॥ * ॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः। 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात्। 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्–इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम्। अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात्॥ * ॥ स्वः स्वर्गस्य वेश्याः॥ (२)॥ * ॥ उरून्महतोऽश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत्। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा। उरु अश्नातीति वा॥ (३)॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-घृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम्। एकम् 'उर्वश्यादेः'।

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्॥५२॥

हाहाः, हूहूः (२ पु), इत्यादि 'देवताओंके यहाँ गानेवाले गन्धर्व' हैं। (आदि शब्दसे 'चित्ररथ, विश्वावसु....' का संग्रह है)।

हाहेति ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हूहून्, इत्यादि। यत्तु—'आतो धातोः' (६।४। १४०) इति योगविभागादाकारलोपः–इति मुकुटेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यानौचित्यात्। अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात्। हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। विच् (३।२।७४)। शसि हाहः। हू इति ह्वयति। ह्वेञः (भ्वा० उ० अ०) क्विप् (३।२।१७८)। 'वचिस्वपि–' (६।१।१५) इति संप्रसारणम्। 'हलः' (६। ४।२) इति दीर्घः। बाहुलकाड्डुप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च। एवं डुप्रत्यये हूहूरपि बोध्यः। हाहाः सान्तोऽपि। 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात्। 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च। भोजस्तु हहाहुहुशब्दयोरव्ययत्वमाह। 'हहाः' इत्यादिह्रस्वः। 'हुहुः' इत्युभयह्रस्वश्च। 'हंसो हहाहुहू च द्वौ वृषणश्वश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात्। 'गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू' इति व्यासोक्तेश्च॥ * ॥ गन्धं सौरभमर्वति। 'अर्व गतौ'[1] (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। ['गन्धर्वस्तु नभश्चरे। पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे। अन्तराभवदेहे च' इति हैमः ३। ७३५–३६]॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) दीर्घादिरप्ययम्। 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात्[2]॥ (१)॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः। 'देवगायकानाम्' एकम्।

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः।
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्॥५३॥
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः।
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः॥५४॥
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः।
हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः॥५५॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः।
शुचिरप्पित्तम्

अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनञ्जयः, कृपीटयोनिः, ज्वलनः, जातवेदाः (=जातवेदस्), तनूनपात्, बर्हिः (=बर्हिस्), शुष्मा (=शुष्मन्), कृष्णवर्त्मा (=कृष्णवर्त्मन्), शोचिष्केशः, उषर्बुधः, आश्रयाशः, बृहद्भानुः, कृशानुः, पावकः, अनलः, रोहिताश्वः, वायुसखः, शिखावान्

---

१. गत्यर्थकः 'अर्व'धातुः पवर्गीयान्तः, दन्त्योष्ठ्यान्तस्तु हिंसार्थक इत्यवधेयम्।

२. 'हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायनाः' इति अभि० चि० (२।९७) वचनाच्चेति। "हाहाहूहूरिति पुंल्लिङ्गमेकमखण्डं नामेत्येके। 'गन्धर्वौ च हाहाहूहूरिति लक्ष्यम्। अव्ययावित्येके, यद्वाचस्पतिः—'हंसो हाहाहूहू च द्वौ विषणाश्वश्च तुम्बुरुः।' इति।" इति हेमचन्द्रः (अभि० चि० स्वोप० २।९७ 'हाहा'शब्दव्याख्याने)।

(= शिखावत्), आशुशुक्षणिः, हिरण्यरेताः (=हिरण्यरेतस्), हुतभुक् (=हुतभुज्), दहनः, हव्यवाहनः, सप्तार्चिः (=सप्तार्चिष्), दमुनाः (=दमुनस्), शुक्रः, चित्रभानुः, विभावसुः, शुचिः (३३ पु), अप्पित्तम् (न) । 'अग्नि' के ३४ नाम हैं ।

अग्निरिति ।। अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ['**अग्नि** र्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति **मेदिनी** ८२।१] ।। (१) ।।*।। विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—बिदादित्वात् (४। १।१०४) अञ् । बहुत्वे च 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तन्न । 'विश्वे वैश्वानरा उत' [ऋक्० ८।३।१४] इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' [ऋक्० ४।५।१] इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन बिदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् ।। स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ।। (२)*।। वहति हव्यम् । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः । निच्च । ['**वह्नि**र्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान्' इति **मेदिनी** ८४।१९]।।(३) ।।*।। 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्हूयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०)। 'हुयामा—' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ['**वीतिहोत्रो**ऽनलेऽर्के च' इति **मेदिनी** १४४। २९७] ।। (४) ।। धनं जयति । 'संज्ञायां भृतृ'—(३।२। ४६) इति खच् । ['**धनंजयः** सर्पभेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ' इति **हैमः** ४।२३१]।।(५) ।।*।। कृपीटस्य जलस्य योनिः । '**कृपीट**मुदरे जले' इति रत्नकोषात् । 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम्' इति मनुः [९।३२१] ।। (६) ।। * ।। ज्वलति । 'जुचङ्क्रम्य—' (३।२।१५०) इति युच् ।। (७) ।। * ।। विद्यते लभ्यते । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । 'विद सत्तायाम्' (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा । 'विद चेतनादौ' [विद ज्ञाने, (अ०प०से०), विद विचारणे (रु० आ० अ०), विद चेतनाख्याननिवासेषु (चु० आ० से०)] । असुन् (उ० ४।१८९)।।(८)।।*।। तनूः शरीरं न पातयति । 'नभ्राण्नपात्—' (६।३।७५) इति निपातितः । तनूनपातौ । 'तनूनपातमुषसस्य निसाते' इति **मंत्रः** ।।*।। तनूः स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति [इन्धनसमाप्तौ] आशुविनाशित्वाद् इति 'तनूनपात्' शत्रन्तः । 'उगिदचाम्—' (७।१।७०)इति नुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनूनपान्तः इति वा ।।*।। तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं घृतादि, तदत्ति । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति विट् । तनूनपादौ, तनूनपादः इति वा ।। (९) ।।*।। बृंहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'बृंहेर्नलोपश्च' (उ० २।१०९) इति इस् । पुंल्लिङ्गोऽयम् । 'बर्हिरुक्तो बृहद्भानुः' इत्यमरमालापुंस्काण्डे पाठात् ।। (१०)।।*।। 'शुक्रो वैश्वानरो वह्निर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्' इति शब्दार्णवात् '**बर्हिः शुष्म**।' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित्। तत्र समस्तपक्षे बर्हिः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । **बर्हिः** सान्तः['**बर्हिः** पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे' इति **मेदिनी** १७२।३६]। बर्हिरिदन्तः। 'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्—इत्यन्यः ।। *।। शुष्यत्यनेनेति **शुष्मा** । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।। *।। शुष्यति जलम् । शुषेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ०१। १४५) इति मनिप्रत्यये '**शुष्मः**' अदन्तोऽपि ।। (११) ।। ।। कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । ['**कृष्णवर्त्मा** विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च' इति **हैमः** ४।१७५-७६]।। (१२)।।*।। शोचींषि ज्वालाः केशा इवास्य । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षत्वम् ।। (१३)।।*।। '**उषः** प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः [१७६।३६] । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः—' (वा० ८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ।। (१४) ।।*।। आश्रयमाधारमश्नाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['**आश्रयाशः** पुमान्वह्नौ त्रिषु चाश्रयनाशके' इति **मेदिनी** १६४।३२] ।। * ।। '**आशयाशः**' इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । 'एरच्' (३।३।५६) । तमश्नाति ।। (१५) ।।*।। बृहन्तो भानवोऽस्येति ।।(१६)।।*।। 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । कृश्यति 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इत्यानुक्।। (१७) ।।*।। पुनाति । पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । [**पावको**ऽग्नौ सदाचारे वह्निमन्थे च चित्रके । भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च ।।' इति **हैमः** ३।६२-६३]।।(१८) ।।*।। अनित्यनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । '**अनलो** वसुभेदेऽग्नौ'[इति **मेदिनी** १४९।५७] । ['**अनलो**ऽनिले । वसुदेवे वसौ वह्नौ' इति **हैमः** १००।६५८] ।। (१९) ।।*।। लोहिता अश्वा यस्य । 'वरुणस्त्ववसितानश्वान्कुबेरः कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वभ्रूंस्तथावृणोत्' इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा । ['**रोहिता**श्वश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे' इति **मेदिनी** १६२।६३] ।। (२०) ।।*।। वायोः सखा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ।। * ।। वायुः सखाऽस्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात् 'अनङ् सौ' (७।१।९३) इत्यनङ् ।। (२१) ।।*।। शिखाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ।।*।। व्रीह्यादित्वात् (५।

२।११६) इनि प्रत्यये 'शिखी' अपि। 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः॥' [इति मेदिनी ९३।४२] ॥ (२२) ॥*॥ (आशोष्टुमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प० अ०) सन्नन्तात् 'आङि शुषेः सनश्छन्दसि' (उ० २।१०६) इत्यनिः। छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः। 'अध्वर्युक्रतु–' (२।४।४) इति ज्ञापकात्। आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शु क्षणोति। 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। इन (उ० ४।११८)। शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं रेतोऽस्य। सान्तः। 'हिरण्यरेता पुंसि स्याद्दिवाकरहविर्भुजोः [इति मेदिनी १७५।६९] ॥ (२४) ॥ * ॥ हुतं भुङ्क्ते। क्विप् (३।२।१७८)। जान्तः ॥ (२५) ॥*॥ दहति। ल्युः (३।१।१३४) ['दहनश्चित्रके भल्लातकेऽग्नौ दुष्टचेष्टिते' इति मेदिनी ८८।७५] ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति। ण्यन्ताद्वहेः (भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४)। यत्तु स्वामी—'हव्यं वाहयति' इति विगृह्य 'हव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्' (३।२।६५)—इत्याह। तन्न। उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात्। 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु–' इति पाठस्योपलम्भात्। 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च। मुकुटोऽपि—'वाहयति' इति विगृह्य 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति वहेर्ञ्युट्—इत्याह। तदपि न। ञ्युटश्छान्दसत्वात्। 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च॥ (२७) ॥*॥ सप्तार्चिषो यस्य। काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासाख्याः सप्त वह्नेर्जिह्वाः। ['सप्तार्चिः पावके पुंसि क्रूरचक्षुषि च त्रिषु' इति मेदिनी १७४।६५] ॥ (२८) ॥*॥ 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थाद् 'दमेरुनसिः' (उ० ४।२।३५)। दाम्यति। दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि। 'दमूना दमुनाः प्राचीनवर्हिः शुचिर्बर्हिषौ' इति नामनिधानात् ॥ (२९) ॥*॥ शोचयति। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातितः। शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। शुक्लवर्णत्वादिति वा। रलयोरेकत्वम् ['शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान्। रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्' इति मेदिनी १२९।९२-९३] ॥ (३०) ॥ * ॥ चित्रा भानवोऽस्य। क्षुभ्नादिः (८।४।३९)। ['चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' इति मेदिनी ६६।८७] ॥ (३१) ॥*॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य। ['विभावसुस्तु भास्करे। हुताशने हारभेदे चन्द्रे' इति हैमः ४।३४६] ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। यद्वा,—शोचति। अन्तर्भावितण्यर्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इतीन्। ['शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि। ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु ।' इति मेदिनी २८।११] ॥ (३३) ॥*॥ अपां पित्तमिव। दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः'।

और्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

और्वः, वाडवः, वडवानलः (३ पु), 'वडवानल' के ३ नाम हैं।

और्व इति ॥ उर्वस्य मुनेरपत्यम्[1]। यत्तु विदाद्यञ् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः—इति मुकुटः। तन्न। [2]अनन्तरापत्येऽञोऽसंभवात्। तस्मादृष्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ वडवायां भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौघे नपुंसकम्। पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले ॥' [इति मेदिनी १६।५०] ॥ (२) ॥*॥ वडवाया अनलः। आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वाडवाग्नेः'।

वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

ज्वालः, कीलः (२ पु स्त्री), अर्चिः (=अर्चिष्), हेतिः, शिखा (३ स्त्री), 'आगकी लपट' के ५ नाम हैं।

वह्नेरिति ॥ 'वह्नेः' इति प्रायोवादः। 'हेतिः स्यादायुधज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति [मेदिनी ५९।७६] दर्शनात्। ज्वलति। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ 'कील बन्धे' [बन्धने] (भ्वा० प० से०)। कीलति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ['कीलोऽग्नितेजसि। कूर्परस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' इति हैमः २।४९१-९२] (२) ॥ * ॥ अर्च्यते। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ० २।१०८)। अर्चिः सान्तः ॥*॥ इनि (उ० ४।११८) त्विदन्तोऽपि। 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' इति श्रुतेः [ऋक्० १।४४।१] ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते। तत्रार्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' [अ० ३।३।२३०] इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते। ['अर्चिर्मयूखशिखयोः' इति हैमः २।५८८, विश्वश्च १७७।३८] ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा। 'हि गतौ' (स्वा०

१. 'च्यवन'मुनेर्मनुपुत्र्यामारुष्याम् 'ऊर्व'नामा ऋषिः मातुरूरूं विदार्योत्पन्नः (महाभा० आदि० ६६।४६)। अनेन स्वकोपानलं समुद्रे वडवानलरूपेण तत्याज (महाभा० आदि० १७९।२१), इति ज्ञेयम्। वाचस्पत्ये च 'और्व'-शब्दनिर्वचने कथेयमुक्तेति तत्रैव द्रष्टव्या (१५८२)।

२. उर्वशब्दस्य विदादिगणे पाठात् मुकुटोक्तिः सम्यगेव भाति।

प० अ०) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः । ['हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु' इति हैमः २।२१५] ॥ (४) ॥*॥ शेते । शीङः [शीङ् स्वप्ने,अ० आ० से०] किदृग्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा' ज्वालाबर्हिचूडालाङ्गलक्यग्रमात्रके [चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ॥' इति मेदिनी २०।६-७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ।

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलिङ्गः, अग्निकणः (२ त्रि), 'चिनगारी' के २ नाम हैं।

त्रिष्विति ॥ 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्कारेण लिङ्गति । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाट्टाप् [४।१।४] ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ।

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी [२४]

क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः [२५]

संतापः, संज्वरः (२ पु), 'अग्निके ताप' के २ नाम हैं।

[उल्का (स्त्री), 'निकली हुई ज्वाला' अर्थात् 'तारा टूटने या लुक' का १ नाम है। भूतिः (पु स्त्री), भसितम्, भस्म (= भस्मन्। २ न), क्षारः (पु), रक्षा (स्त्री), 'राख' के ५ नाम हैं। दावः, दवः, वनहुताशनः (३ पु), 'दावाग्नि' के ३ नाम हैं]।

संताप इति ॥ संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु–संतापनं संतापः। घञ् (३।३।१८)। संज्वरयति संज्वरः। अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ । द्वे 'संतापस्य' ।

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराजः, पितृपतिः, समवर्ती (= समवर्तिन्), परेतराट् (= परेतराज्), कृतान्तः, यमुनाभ्राता (= यमुनाभ्रातृ), शमनः, यमराट् (= यमराज्), यमः, कालः, दण्डधरः, श्राद्धदेवः, वैवस्वतः, अन्तकः (१४ पु), 'यमराज' के १४ नाम हैं।

धर्मराज इति ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः–' (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितॄणां पतिः(२)॥*॥ समं वर्तितुं शीलमस्य। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते। 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन। ['कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति मेदिनी ६२।१०६] (५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति। ल्युः (३।१।१२४) । ['शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदेवते' इति विश्वः ८७।२८, मेदिनी च ९३।३७] ॥ (७)॥*॥ यमेन संयमेन राजते। क्विप् (३।२।६१) जान्तः॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च । [शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि चेष्यते ॥] इति विश्वः [११०।५] ॥ (९) ॥*॥—कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)—इति मुकुटः[1] । तन्न । कलेर्मित्त्वाभावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः। तस्मात् 'कालयति' इति विग्रह उचितः। कालवर्णत्वाद्वा।['कालो मृतौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति मेदिनी १४५।७] ॥ (१०) ॥ * ॥ दण्डस्य धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ['दण्डधारो यमे राज्ञि' इति हैमः ४।२६४] ॥ (११) ॥*॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात्, पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ * ॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति= अन्तयति । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'यमस्य' ।

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥५९॥

रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात् (= क्रव्याद्), क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः, रात्रिंचरः, रात्रिचरः, कर्बुरः, निकषात्मजः, यातुधानः, पुण्यजनः, नैर्ऋतः (१३ पु), यातु, रक्षः (—रक्षस्। २ न), 'राक्षस' के १५ नाम हैं।

राक्षस इति ॥ रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) राक्षसः । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ['राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता' इति मेदिनी १७२।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः–' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्–कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यमाममांसमत्ति । 'क्रव्ये च'(३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८)

---

१. 'शाखाबर्हि–' इति पा० ।

१. वस्तुतस्तु असत्यपि मित्त्वेऽदन्ततयोपधावृद्ध्यप्राप्त्या मुकुटोक्तं सम्यगेव ।

इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम्। तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव। ['क्रव्याद्ग्मांसाशिरक्षसोः' इति हैमः २।२२७] ॥ (३) ॥*॥ कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः। 'कृत्तविकृतपक्वशब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२-६९) इति काशिका। शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदान्नादकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक्। क्रव्यादः कृत्तविकृतपक्वमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः। तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः॥ (४) ॥*॥ अस्रं रक्तं पिबति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। न तु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात्। दन्त्यसवान्। ['अस्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना' इति मेदिनी १०२।१३] ॥*॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः। पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यशवान्॥ (५) ॥*॥ आशृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच्च' (उ० १।५२) इति किरच्। 'आशिरो धनुषः शंकुः क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इति संसारावर्तः। ['आशिरोऽर्के राक्षसेऽग्नौ' इति हैमः ३।५५२] ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ चरति। 'चरेष्टः' (३।२।१६)। 'रात्रेः कृति विभाषा—' (६।३।७२) इति पक्षे मुम्॥ (७) ॥८॥ ॥*॥ कर्बुरो वर्णेन। यद्वा,—कर्वति। 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति कुरच्। ['कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति मेदिनी १३१।१२२] ॥*॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम्। 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात् कर्वुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः। 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०)। कृणाति। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः। मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णाति स्वजातिपोषकत्वात्। धाञो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्। 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् वा। यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा। ल्युट् (३।३।११७)। अन्तस्थादिः [यातुधानः] ॥*॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि [जातुधानः] ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्च। ['भवेत् पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च' इति विश्वः ९६।१४१, मेदिनी च ९७।९६] ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति। 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७२) इति तुः। अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यस्मात्। असुन् (उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य'।

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः।

प्रचेताः (=प्रचेतस्), वरुणः, पाशी (=पाशिन्), यादसांपतिः, अप्पतिः (५ पु), 'वरुण' के ५ नाम हैं।

प्रचेता इति ॥ प्रचेतयति। प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'प्रचेताः पाशिनि मुनौ ना [1]प्रहृष्टहृदि त्रिषु'॥ [इति मेदिनी १७४।५७] ॥ (१) ॥*॥ व्रियते वृणोति वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३)। 'वरुणस्तरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' [इति विश्वः ५०।३१] ॥*॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि। 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम्। धातुर्वै वरणे प्रोक्तस्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम्॥ (२) ॥*॥ पाशोऽस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)। 'पाशी पाशधरेऽप्पतौ' इति विश्वः [९३।१०६] ॥ (३) ॥*॥ यादसांपतिः। 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुक्। ['यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी ७१।२३४] ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि॥ (४) ॥*॥ अपांपतिः ॥*॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य'।

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥६१॥
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः।
समीर-मारुत-मरुज्-जगत्प्राण-समीरणाः ॥ ६२ ॥
नभस्वद्वात-पवन-पवमान-प्रभञ्जनाः।
प्रकम्पनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः [२६]

श्वसनः, स्पर्शनः, वायुः, मातरिश्वा (=मातरिश्वन्), सदागतिः, पृषदश्वः, गन्धवहः, गन्धवाहः, अनिलः, आशुगः, समीरः, मारुतः, मरुत्, जगत्प्राणः, समीरणः, नभस्वान् (=नभस्वत्), वातः, पवनः, पवमानः, प्रभञ्जनः (२० पु), 'हवा' के २० नाम हैं।

[प्रकम्पनः (पु), 'आँधी' का १ नाम है। झञ्झावातः (पु) 'वर्षाके सहित हवा' अर्थात् 'झपसी' का १ नाम है]।

श्वसन इति ॥ श्वसित्यनेन। 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) ल्युट् (३।३।११७)। ['श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे' इति मेदिनी ९३।३८] ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्। 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः [८८।४४] ॥ (२) ॥*॥ वाति। 'वा

[1] '—प्रकृष्टहृदि' इति पा०।

गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि–' (उ० १। १) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । टुओश्वि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा– मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसप्तकरूपत्वात् । 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १।१५७) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ['**सदागति**र्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे' इति मेदिनी ७०।२२३] ॥ (५) ॥*॥ पृषद् भृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य– इति मुकुटः । तन्न । वाह्यवाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः–इति विगृह्य 'अकारादनुपपदात् सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।१३४)–इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ['**गन्धवाहो** मृगेऽनिले । **गन्धवाहा**[1] तु नासायाम्' इति **हैमः** १३९।३५४]॥(८) ॥*॥ अनित्यनेन ।'सलिकल्यनि–' (उ० १।५४) इति इलच् ।[**अनिलो** वसुवातयोः' इति मेदिनी १४९।५७]॥(९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि–' (वा० ३।२।४८) इति डः । ['**आशुगो**ऽर्के शरे वायौ' इति **हैमः** ३।११६] ॥ (१०) ॥*॥ सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ['**समीरणः** स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके' इति **मेदिनी** ५३।१११] ॥ (१५) ॥ * ॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) । ['**मरुद्देवे** समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति **मेदिनी** ६४।१४३] ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥*॥ **मरुतश**ब्दोऽपि बोध्यः । '**मरुतः** स्पर्शनः **प्राणः** समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । '**मारुतः** श्वसनः **प्राणः** समीरो **मारुतो मरुत्**' इति संसारावर्ताच्च ॥(१२)॥ अतएव जगत्प्राणौ पृथगपि । '**जगत्** स्याद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । '**जगदा**ख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । **जगती** भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः [६७।१३९] तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विपि द्वित्वे 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्–' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्, जगन्तौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'–इत्यवोचत् । तन्न । उणादिसूत्रस्यासत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्रुत्वाभावः ॥ (१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृग्रिण्' (उ० ३।८६) इति तन् ॥*॥ 'तिक्तिचौ च संज्ञायाम् (३।३।१७४) इति क्तिचि '**वातिः**' अपि । 'वायुर्मरुत्वाञ्श्वसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नघटो वहः' इति साहसाङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् [**पवनं** कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् ! निष्पावमरुतोः पुंसि' इति **मेदिनी** ८८।४४] ॥ (१८) ॥ * ॥ पवते । 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (स्वा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः '**वातस्य**' ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥

शरीरस्था इमे

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः [२७]

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः [२८]

प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानः (५ पु), ये ५ 'शरीरमें रहनेवाले वायु' हैं।

[हृदयमें 'प्राण', गुदामें 'अपान', नाभिप्रदेशमें 'समान', कण्ठदेशमें 'उदान' और सम्पूर्ण शरीरमें 'व्यान' (५ पु) नामक वायु रहता है]।

प्राण इति ॥ प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनित्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् –इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्तादानयति । आनयतेः ['अन प्राणने' (अ० प० से०) इति ण्यन्तात्] डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४) वा– इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः[1] ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥' प्राणः इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । '**प्राणो** हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंल्लिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु ॥'[इति **मेदिनी** ४६।२१]।['**अपानं** तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' इति **मेदिनी** ८४।२८ । '**उदानो**ऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे' इति **मेदिनी** ८५।

१. 'गन्धवहा' इति पा० ।

१. श्लोकोऽयं मूले प्रक्षिप्तेऽपि पठितः ।

४२। 'समानः सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' इति मेदिनी ९३।४६]। प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायूनाम्'।

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः।

जवः

रंहः (= रंहस्), तरः (= तरस्। २ न), रयः, स्यदः, जवः (३ पु), 'वेग' के ५ नाम हैं।

रंह इति ॥ रमतेऽनेन। 'रमेर्हुक्च'[1] (उ० ४।२१४) इत्यसुन् हुगागमश्च। रंहत्यनेन वा। 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)॥(१) ॥*॥ तरन्त्यनेन। 'तॄ प्लवनतरणयोः'(भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणात्यनेन। 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। रयः—इति स्वामिमुकुटौ। तन्न। करणे ल्युटो [३।३।११७] बाधकस्य सत्त्वात्। तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। रयतेऽनेन वा। 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावः॥ (३) ॥*॥ स्यन्दतेऽनेन। 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः [गतिवेगाथकः]। जवनम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। चवर्गादिः। ['जवो वेगवति त्रिषु। पुंल्लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्ड्रपुष्पे जवा स्मृता॥' इति मेदिनी १५८।७] ॥ (५) ॥ * ॥ इति मुकुटः। वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या। पञ्च 'वेगस्य'।

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्॥ ६४॥
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च।

शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु (११ न), 'शीघ्र' के ११ नाम हैं।

अथेति ॥ रंह आदयः सवेगगतिवचनाः। शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव। अत एव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति। वस्तुतस्तु रंहःप्रभृतयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः—इति। शिङ्घति व्याप्नोति। 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०)। 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः। ['शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु' इति मेदिनी १२९।९१] ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरते स्म। 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' (७।२।२८) इति वेट्। ['त्वरितं वेगतद्वतोः' इति हैमः ३।२७९]॥(२) ॥*॥ इडभावे तूर्णम्। 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूठ्। 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम्। 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति णत्वम्॥ (९) ॥ * ॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते। 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च। '—लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्रमादः। ['लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम्। शीघ्रे कृष्णागुरुणि च स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री॥' इति मेदिनी २६।५] ॥ * ॥ 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि। 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति [भाष्य-] प्रयोगात्॥ (३) ॥*॥ क्षिपति। 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्॥(४)॥*॥ ऋच्छति, इर्यति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः [५८५]। 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालमूल—'(वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि।—अप् (३।३।५७)। बाहुलकात् क्लीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्। अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात्। एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता॥ (५) ॥ * ॥ द्रवति स्म। 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। ['अथ द्रुतं त्रिषु। शीघ्रे विलीने विद्राणे' इति मेदिनी ५५।२५]। यत्तु—भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात्। वैषम्ये बीजाभावात्। एतेन 'लङ्घ्यते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि[1] परास्ता॥ (६) ॥ * ॥ सह त्वरया वर्तते॥ (७) ॥*॥ चोपति। 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः। ['चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे। चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' इति मेदिनी १५१।८७-८८] ॥ (८) ॥ * ॥ विलम्बते स्म। 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः। नञ्समासः।—भावे क्तः—इति मुकुटस्तु पूर्ववत्॥ (१०) ॥*॥ अश्नुते। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण्। 'आशुस्तु[2] व्रीहिशीघ्रयोः' [इति हैमः २।५५६] ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'शीघ्रस्य'।

१. 'रमेश्च' इत्येव सूत्रस्वरूपम्, तत्र 'अमेर्हुक् च' (उ० ४।२१३) इति पूर्वसूत्रात् हुकोऽनुवृत्त्याऽत्र 'रमेर्हुक्च' इति पाठः फलिताथकथनपर इति बोध्यम्।

१. 'स्वाम्युक्ता' इति शेषः।

२. 'आशु तु' इति पा०।

सततानारताश्रान्तसंततावरतानिशम् ॥ ६५ ॥
नित्यानवरताजस्रमपि

सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, अविरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम् (९ न), 'नित्य' के ९ नाम हैं।

सततेति ॥ संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश–' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हिततततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥(१)॥*॥ पक्षे संततम् ॥(४)॥*॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४)। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥*॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशाऽस्मिन् ॥ (६) ॥*॥ नियमेन भवम् । 'त्यब् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । [**'नित्यं** स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' इति मेदिनी ११५।३४-३५] ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥*॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि–' (३।२।१६७) इति रः ॥*॥ सततम्, अजस्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपिशलेः ॥ (९) ॥ * ॥ नव **'निरन्तरस्य'** ।

अथातिशयो भरः ।
अतिवेल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

अतिशयः, भरः (२ पु), अतिवेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्,उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्, गाढम्, बाढम्, दृढम् (१२ न), 'अतिशय' अर्थात् अधिक के १४ नाम हैं।

('शीघ्रम्' .... 'दृढम्' तक शब्दों का प्रयोग द्रव्यवाचक न होने पर नपुंसकलिङ्ग में और द्रव्यवाचक होने पर तीनों लिङ्गों में होता है।)

अथेति ॥ सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् , अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते [शीङ् स्वप्ने, अ० आ० से०]। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा,–अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अतिशेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तन्न । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥—'भृ भर्त्सने' (क्र्या० प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)–इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । ल्युटा [३।३।११७] बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा,–भरणम् । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥ * ॥ अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥(३)॥*॥ भृशते[1]। 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' [दि०प०से०] अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥ * ॥ अर्थो निवृत्तिविषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यथम् ॥ (५) ॥ * ॥ मात्रा स्तोकम् , तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः–' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२)॥(७)॥*॥ निःशेषेण भरोऽत्र ॥ (८) ॥ * ॥ तीवति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा० प० से० । दन्त्योष्ठ्यान्तः) । बाहुलकाद् रक् [उ० २।२८] ॥ (९) ॥ * ॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ नितम्यति स्म । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥ * ॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहृ प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति निपातितम् । [**'बाढं** भृशप्रतिज्ञयोः' इति हैमः २।१३१] ॥ (१३) ॥*॥ 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२७) निपातितम् । [**'दृढः** स्थूले भृशे शक्ते' इति विश्वः ४६।१] ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश **'अतिशयस्य'** ।

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥६७॥

क्लीब इति ॥ शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वादद्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्क्ते । एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि । अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंल्लिङ्गेन निर्देशात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वेन **द्वितीयया** । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् **'भेद्यगामि'** इति पाठः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः ।

कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गैडविड-श्रीद-पुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेरः, त्र्यम्बकसखः, यक्षराट् (=यक्षराज्), गुह्यकेश्वरः, मनुष्यधर्मा (=मनुष्यधर्मन्), धनदः, राजराजः, धनाधिपः,

[1] १. 'भृश्यति' इत्येवं पठितव्यं 'भृश' धातोर्दैवादिकत्वाच्छ्यनो दुर्वारत्वात् ।

किन्नरेशः, वैश्रवणः, पौलस्त्यः, नरवाहनः, यक्षः, एकपिङ्गः, ऐडविडः (ऐलविलः), श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः (१७ पु), 'कुबेर' के १७ नाम हैं।

कुबेर इति ॥ कुत्सितं बेरं शरीरमस्य। कुष्ठित्वात्। 'कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते। कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः ॥' इति वायुपुराणम्। यद्वा,—कुम्बति धनम्। 'कुबि आच्छादने' (भ्वा० प० से०)। 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक्॥ (१) ॥*॥ त्र्यम्बकस्य सखा। 'राजा–'(५।४।९१) इति टच् ॥(२)॥*॥ यक्षेषु राजते। 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (३) ॥ * ॥ गुह्यं कायति ['कै शब्दे', भ्वा० प० से०] 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। गुह्यकानामीश्वरः ॥ (४) ॥ * ॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रुलत्वादिर्वाऽस्य। 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥ * ॥ धनं दयते। 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतः' (३।२।४) इति कः ॥ (६)॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा। 'राजा–' (५।४।९१) इति टच्। 'यक्षे चन्द्रे च **राजा** स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२५६] ॥ (७) ॥ * ॥ धनानामधिपः ॥ (८) ॥ * ॥ किंनराणामीशः (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम्। शिबादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपातितौ अण् च ॥ (१०) ॥ * ॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम्। 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५)। बहुत्वे[1]पुलस्तयः।—अपत्यं गोत्रं वा–इति मुकुटः। तन्न। अनन्तरापत्ये यञोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य। क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति। 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यक्ष्यते। 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ्, 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा। यजति शिवम्। इज्यते लोकेन वा। बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥ * ॥ सासूयं गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात्। अत एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ इडविडोऽपत्यम्। 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ * ॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् **'ऐलविलः'** अपि। इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः। तत्र 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी–' (४।१।११३) इत्यण्। इडविलास्ति मातृत्वेनास्य। ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अञ् इति वा ॥ (१५) ॥ * ॥ श्रियं दयते ['देङ् प्रणिदाने', दि० आ० अ०] ददाति ['डुदाञ् दाने', जु० प० अ०] वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्यजनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश **'कुबेरस्य'**।

---

[1] 'यञञोश्च' इति सूत्रेण यञो लुकि इत्याशयः।

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

चैत्ररथम् (न) यह नाम कुबेर के (खेल-कूद के) उद्यान का है।

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन्। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्–' (४।२।६८) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् **'कुबेराक्रीडस्य'**।

पुत्रस्तु नलकूबरः।

नलकूबरः (पु)—यह नाम कुबेर के पुत्र का है।

पुत्रस्त्विति ॥ नलः कूबरो युगंधरो यस्य। त्रिकाण्डशेषे तु–'पुत्रौ तु नलकूबरौ' इत्युक्तम्। तत्तु 'नासत्यौ' इतिवदौपचारिकं बोध्यम्। नलकूबर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराण-प्रसिद्धत्वात्। 'नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् **'कुबेरपुत्रस्य'**।

कैलासः स्थानम्

कैलासः (पु)—यह नाम कुबेर के निवासस्थान का है।

कैलास इति ॥ के जले लासो लसनमस्य। केलासः स्फटिकः। 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक्। तस्यायं कैलासः। यद्वा,—केलीनां समूहः कैलम्। 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्। तेन आस्यतेऽत्र। 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'कुबेरस्थानस्य'**।

अलका पूः

अलका (स्त्री)—यह नाम कुबेर के नगर का है।

अलकेति ॥ अलति भूषयति। 'अल भूषणादिषु'(भ्वा० प० से०)। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) इति क्वुन्। क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम्। **'अलका** कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' [इति मेदिनी ४।४१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् **'कुबेरपुर्याः'**।

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

पुष्पकम् (न)—यह नाम कुबेर के विमान का है।

विमानमिति ॥ पुष्प्यति। 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। पुष्पमिव वा। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि। [**'पुष्पकं** रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च। नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाञ्जने। लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी १०।२३–२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् **'कुबेरविमानस्य'**।

स्यात् किंनरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः।

किंनरः, किम्पुरुषः, तुरङ्गवदनः, मयुः (४ पु), 'किंनर' अर्थात् 'कुबेर के दूत' के ४ नाम हैं।

स्यादिति ॥ किञ्चित् कुत्सितो वा नरः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्वकायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ **किंपुरुषो** लोकभेदकिंनरयोः पुमान्' [इति मेदिनी १६९।५२] ॥ (२) ॥*॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीतृ–' (उ० १।७) इत्युः । 'मीनाति–' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकान्न । ['**मयु**र्मृगाश्वमुखयोः' इति हैमः २।३७९] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि '**किंनरस्य**' ।

निधिर्ना शेवधिः

निधिः, शेवधिः, (२ पु) 'निधिसामान्य' अर्थात् खजानामात्र के ३ नाम हैं ।

निधिरिति ॥ नितरां धीयते । धाञः (जु० उ० अ०) किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे–' (६।३।१४) इत्यलुक् । यद्वा,–शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाञः ['डुधाञ् धारणपोषणयोः'] (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे '**सामान्यनिधेः**' ।

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥
महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ [२९]
मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव [३०]

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

पद्मः, शङ्खः (२ पु) आदि 'खजाने के भेद' हैं ।

[महापद्मः, पद्मः, शङ्खः, मकरः, कच्छपः, मुकुन्दः, कुन्दः, नीलः, खर्वः, (९ पु) ये ९ 'निधिविशेष' हैं ।]

भेदा इति ॥ पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । 'अर्शआद्यच्'(५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेनानेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२)।['**शङ्खः** कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि' इति हैमः २।२६] । 'वलने दिनभागे च नागभेदे' [?] ॥ (१) ॥*॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥' इति शब्दार्णवः । '**निधिविशेषस्य**' प्रत्येकम् ।

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ व्योमवर्गः ॥ २ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् [३१]
तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम् [३२]
विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम् [३३]

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

द्यौः (=द्यो), द्यौः (=दिव् । २ स्त्री), अभ्रम्, व्योम (=व्योमन्), पुष्करम्, अम्बरम्, नभः (=नभस्), अन्तरीक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म (=सुरवर्त्मन्), खम्, वियत्, विष्णुपदम् (१२ न), आकाशम्, विहायः (=विहायस् । २ पु न), 'आकाश' के १६ नाम हैं ।

[विहायसः, नाकः, द्युः (अ०), तारापथः, अन्तरिक्षम् (न), मेघाध्वा (=मेघाध्वन् । शे० ४ पु), महाबिलम् (न), विहायः (=विहायस्, पु न), 'आकाश' के ८ नाम हैं ।]

द्योदिवाविति ॥ न बिभर्ति किञ्चित् ['डुधाञ् धारणपोषणयोः', जु० उ० अ०] । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)कः । यद्वा,—[अभ्रम् इति पाठे] आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,–अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा,—न भ्राजते । 'भ्राजृ दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–'(३।२।१०१) इति डः । '**अभ्रं** मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' [इति मेदिनी १२३।६] ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' [भ्वा० प० से०] । 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम् । यद्वा,—व्यवति । विपूर्वादवतेः ['अव रक्षणगति···', भ्वा० प० से०] मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर–' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका–' (७।३।८४) इति गुणः । ['**व्योम** वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये' इति मेदिनी ९२।३६] ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति–इति स्वामी । '**पुष्करं** गगनपद्मवारिषु' [?] । ['**पुष्करं** द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥' इति हैमः ३।६१४–१५] ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अम्बः शब्दः तं राति ['रा दाने', अ० प० अ०] । अम्बरम् । ['**अम्बरं** न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः' इति मेदिनी १३०।१०७] ॥ (६) ॥*॥ नह्यते मेघैः । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ० ४।२१) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न बभस्तीति वा क्विप् (३।२।१७८) । नभते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।

असुन् (उ० ४।१८९) । सान्तम् । '**नभः** क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्ग्रहे ।।' [इति मेदिनी १७१।२६-२७]। '**नभो** व्योम्नि **नभा** मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च **नभाः** स्मृतः' इति विश्वः [१७७।३७] ।। * ।। 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्तौ । ['**नभसस्तु** नदीपतौ । गगने ऋतुभेदे च' इति हैमः ३।७९२-९३] ।। (७) ।।*।। द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तर् ऋक्षाण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ।।(८)।।*।। गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ।। (९) ।।*।। नास्त्यन्तो यस्य । ['**अनन्तः** केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । **अनन्ता** च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ।। कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि ।।' इति मेदिनी ६०।८१-८३] ।। (१०) ।।*।। सुराणां वर्त्म ।। (११) ।।*।। खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) । '**खं** स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दौ मुखे[१] खस्तु सूर्ये' इति हैमः [१।५-६] । खबत्यस्मिन् वा । 'खर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ।। (१२) ।। * ।। वि विश्वत एति व्याप्नोति ['इण् गतौ', अ० प० अ०] । शतृ (३।२।१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति क्विप् । 'क्वौ च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) ।। (१३) ।।*।। विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ['**विष्णुपदं** नभोऽब्जयोः । **विष्णुपदस्तु** क्षीरोदे **विष्णुपदी** सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारका चापि' इति हैमः ४। १५०-५१] ।। (१४) ।।*।। आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३। ३।१२१) इति घञ् ।। (१५) ।।*।। विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९)। विजहाति भुवं वा । 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्— इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रवणप्रसङ्गाच्च ।। (१६) ।।*।। 'वा तु पुंसि-' इति 'तु'शब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः [३६५] । '**विहायाः** शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' [इति मेदिनी १७४।६३] । षोडश '**आकाशस्य**' ।

इति व्योमवर्गविवरणम् ।। २ ।।

अथ दिग्वर्गः ।। ३ ।।

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिक् (=दिश्), ककुप् (=ककुभ्) काष्ठा, आशा, हरित् (५ स्त्री), 'दिशाओं' के ५ नाम हैं ।

दिश इति ।। दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। क्विन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना निपातनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव क्विन्, कर्तरि तु क्विबेव-इत्याह । तन्निर्मूलम् , आकरविरुद्धं च ।।*।। भागुरिमतेन टापि **दिशा**[१] । 'दिक् तु स्त्रियां **दिशा दान्तो ककुब् देववधूः पविः**' इति शब्दार्णवः ।। (१) ।।*।। ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा,—कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति । 'स्कुभु'[२] इति सौत्राद् [१।३।८२] धातोः क्विप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वाद् (६।३।१०९) सलोपः । '**ककुप्** स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' [इति मेदिनी १०७।१३] ।— केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि [ककुभा] इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ।। (२) ।। * ।। काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति क्थन् । ['**काष्ठा** दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् ।।' इति मेदिनी ३८।२-३] ।। (३) ।।*।। आ समन्ताद् अश्नुते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ [सङ्घाते च]' (स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ['**आशा** तृष्णादिशोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी १६२।२] ।। (४) ।।*।। हरन्ति नयन्त्यनया । 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे [च' इति मेदिनी ६७।७४-७५] । (५) ।।*।। ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्बहुवचनम् । पञ्च '**दिशः**' ।

---

१. 'सुखे' इति पा० ।

१. तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रव्याख्याने—"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।।" इति ।

२. 'स्तम्भुस्तुम्भु—' इति सूत्रानुरोधादत्रापि 'स्कुम्भु' इति सानुनासिकः पाठ उचितः ।

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राची, अपाची, प्रतीची, उदीची (४ स्त्री), 'पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशा' के क्रमशः १-१ नाम हैं।

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र। प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम्। 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०)। 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इत्यादिना क्विन् प्रत्ययः। प्राञ्चति रविरस्याम्। बाहुलकादधिकरणे क्विन्–इति मुकुटः। तन्न। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्। एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१)॥*॥ अह्नो मध्येऽञ्चत्यस्याम्। अपाची। 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिशमितिवत्। अपाञ्चति सूर्यम्–इत्युचितम्। कर्तरि कृद्विधानात्। **'अवाची'**–इत्यपपाठ एव। अवपूर्वस्याञ्चतेरधोमुखीभावे वृत्तेः। स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥*॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम्। सूर्योऽस्याम्–इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥*॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८)। उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र। 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ['**उत्तरा** दिग्विशेषे च स्नुषायामर्जुनस्य च' इति मेदिनी १३१।११८] ॥*॥ उत्तरमञ्चत्यर्कम्। उत्क्रान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा। अस्यामिति तु न युक्तम्। 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरत ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे **'चतसृणाम्'** [दिशाम्]।

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे।
अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् [३४]
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु [३५]

दिश्यम् (त्रि), 'दिशामें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है।
[अवाचीनम्, उदीचीनम्, प्रतीचीनम्, प्राचीनम् (४ त्रि), 'दक्षिण, उत्तर, पश्चिम और पूर्व दिशा में होनेवाले पदार्थ' के क्रमशः १-१ नाम हैं]।

दिश्यमिति ॥ दिशि भवं दिश्यम्। 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं **'दिग्भवस्य'**।

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्।
रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः [३६]
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः [३७]

इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः, ईशः (८ पु), 'पूर्वदिशा, अग्निकोण, दक्षिण दिशा, नैर्ऋत्य कोण, पश्चिम दिशा, वायव्य कोण, उत्तर दिशा और ईशान कोण' के क्रमशः १-१ स्वामी हैं।

[रविः, शुक्रः, महीसूनुः (मङ्गलः), स्वर्भानुः (राहुः), भानुजः (शनिः), विधुः (चन्द्रः), बुधः, बृहस्पतिः (८ पु), 'पूर्व दिशा, अग्निकोण, आदि आठ दिशाओं' के क्रमशः १-१ ग्रह हैं]।

इन्द्र इति ॥ एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि। इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः।

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः।

ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः, पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः (८ पु), पूर्व दिशा, अग्नि कोण, दक्षिण दिशा, नैर्ऋत्य कोण आदि आठ दिशाओं के क्रमशः १-१ दिग्गज हैं।

ऐरावत इति ॥ पुण्डरीकवर्णयोगात्। 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७)। ['**पुण्डरीकं** सिताम्बुजे। सितच्छत्रे भेषजे च **पुण्डरीको**ऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ गजज्वरे। कोषकारान्तरे व्याघ्रे' इति हैमः ४।२०–२२] (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वामनः। ['**वामनो**ऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे। हरावङ्कोटवृक्षे' इति मेदिनी ९२।२७] ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्णत्वात्। '**कुमुदं** कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ। गम्भार्यां पुंसि दिङ्नागे नागे शाखामृगान्तरे ॥' [इति मेदिनी ७६।२५–२६]। कौ मोदते वा। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। 'मूलविभुज–'(वा० ३।२।५) इति कः–इति मुकुटः। तन्न। अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात्। अञ्जनः। [अञ्जनवद् वर्णोऽस्य। यद्वा–अनक्ति 'अञ्जू व्यक्त्यादौ'। ल्युः युट् वा]। ['**अञ्जनं** कज्जले चाक्तौ सौवीरे च रसाञ्जने। पुंसि ज्येष्ठादिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि। **अञ्जनी** लेप्यनार्यां च' इति मेदिनी ८४।२६–२७] ॥ (१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य। ['**पुष्पदन्तस्तु** दिङ्नागभेदे विद्याधरान्तरे' इति मेदिनी ७०।२१५] ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः। 'तत्र विदितः'(५।१।४३) इत्यण्। अनुशतिकादिः[१] (७।३।२०)। ['**सार्वभौमस्तु** दिग्गजे चक्रवर्तिनि' इति हैमः ४।२२५] ॥ (१) ॥*॥ शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्य। '**सुप्रतीको** दिगीशेभे, शोभनावयवे त्रिषु' [?] ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः। दिगीशा गजा इति वा। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)। एकैकम् **'इन्द्रादिगजानाम्'**।

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥४॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती।

अभ्रमुः, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती,

---

१. तेनोभयपदवृद्धिः 'अनुशतकादीनां च' इत्यनेनेत्याशयः।

अञ्जना, अञ्जनावती (८ स्त्री), 'पूर्व दिशा, अग्निकोण, दक्षिण कोण आदि आठ दिशाओं की हथिनी' और 'ऐरावत, पुण्डरीक, वामन आदि आठ दिग्गजोंकी स्त्रियों' के क्रमशः १-१ नाम हैं।

करिण्य इति ॥ अभ्र आकाश एव माति। 'मा माने' (अ० प० अ०)। मितद्र्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः। न भ्राम्यति। 'भृमृशीतृचरि–' (उ० १।७) इत्युः। मन्थरगामिनीत्यर्थ इति वा ॥(१)॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात् कपिलापिङ्गले। ['कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः। पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे' इति मेदिनी १४९।६६-६७। 'पिङ्गलो नागभिद्रुद्रचण्डांशुपारिपार्श्वके। निधिभेदे कपावग्नौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च।' इति मेदिनी १५३।११३-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रेष्ठत्वान्नास्त्युपमाऽस्याः। ('अनुपमस्तु भवेदयम्। उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्'[१]) ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः। 'पाककर्ण–' (४।६४) इत्यादिना ङीष्। 'नासिको–' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शुभ्रौ दन्तावस्याः। 'नासिकोदरौष्ठ–' (४।१।५५) इति ङीष्। [शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभयोषिति' इति मेदिनी ७०।२२२] **शुभ्रदन्ती** इति वा पाठः। शुभौ दन्तावस्याः ॥ (१)॥*॥ अङ्गति। 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। युच् (उ० २।७८)। कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा। 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः। 'मतौ बह्वचः–' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकम् **'ऐरावतादीनां हस्तिनीनाम्'**।

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥५॥

अपदिशम् (न, अ), विदिक् (=विदिश्, स्त्री), 'दिशाओंके मध्य भाग' अर्थात् 'कोण' के २ नाम हैं।

क्लीबेति ॥ 'क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसूचनार्थः। अव्ययीभावश्च–' (१।१।४१,२।४।१८) इति सूत्राभ्यां क्लीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात्। तेन 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः। 'अप' इति मध्यवाची। शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच्। आबन्तेन समासे तु टज् नापेक्षितः।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः–इति स्वामी। तन्न। सम्बन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थत्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सैव दिग्भ्यां विनिर्गता। **विदिक्** शान्ता [विदिश्] ॥*॥ प्रदिक्। 'यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अग्न्यादिकोणस्य'**।

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

अभ्यन्तरम्, अन्तरालम् (२ न), 'बीच' अर्थात् 'मध्यभाग' के २ नाम हैं।

अभ्यन्तरमिति। अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥*॥ अन्तरं लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः। आङ्प्रश्लेषो वा। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मध्यमात्रस्य'**।

चक्रवालं तु मण्डलम्।

चक्रवालम्, मण्डलम् (२ न), 'घेरा, गोलाई' के २ नाम हैं।

चक्रेति। चक्राकारेण वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) दीर्घः। यद्वा,—भावे घञ् [३।३।१८] वालः। चक्रमिव वालो यस्य। यद्वा,—चक्राकारेण वाडते। 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। चक्रवाडम्। डलयोरेकत्वस्मरणाच्चक्रवालम्। ['चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति मेदिनी १५६।१५४] ॥(१)॥*॥ मण्डयति। 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०)। वृषादित्वात् कलच् (उ० १।१०६)। मण्डं भूषां लाति–इति वा। ['मण्डलं बिम्बदेशयोः। भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके। संघाते कुष्ठभेदे च' इति हैमः ३।७११-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य'**।

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत्।
घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

अभ्रम् (न), मेघः, वारिवाहः, स्तनयित्नुः, बलाहकः, धाराधरः, जलधरः, तडित्वान् (=तडित्वत्), वारिदः, अम्बुभृत्, घनः, जीमूतः, मुदिरः, जलमुक् (=जलमुच्), धूमयोनिः (१४ पु), 'बादल' के १५ नाम हैं।

अभ्रमिति ॥ अपो बिभर्ति। मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः [अब्भ्रम्]। अभ्रति[१]। 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। न भ्रश्यन्त्यापो[२]यस्मात्। 'भ्रंशु अधः-

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

१. अपो रातीत्यर्थः।

२. "यदुक्तम्—'न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः।' इति पुराणम्" इति स्वामी। माघप्रयोगश्च बकाररहितः, यथा—'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं समयावनौ घनमदभ्रमराणि। गगनं च गीतनिनदस्य

पतने' [दि० प० अ०]। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः–इति वा [अभ्रम्]। 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' [इति मेदिनी १२३।६]॥(१)॥*॥ मेहति। 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् (७।३।५३)। 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' [इति मेदिनी २६।४]॥(२)॥*॥ वारि वहति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥(३)॥*॥ स्तनयति। 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावदन्तः। 'स्तनिहृषि–'(उ० ३।२९) इतीत्नुच्। 'अयामन्ता–' (६।४।५५) इति णेरय्॥ (४)॥*॥ वारिवाहकः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। बलाकाभिर्हीयते गम्यते। 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०)। कर्मणि क्वुन् (उ० २।३७)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। बलेन हीयते आहायते वा। क्वुन् (उ० २।३७)। ['बलाहको गिरौ मेघे दैत्यनागविशेषयोः' इति विश्वः १७।१८३, मेदिनी च १६।२०२]॥(५)॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः। 'धाराधरोऽसिमेघयोः' [इति मेदिनी १४२।२६९]॥ (६)॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम्)। ['अथ तोयधरो मुस्तासुनिषण्णौषधीघने' इति मेदिनी १४१।२६५]॥७॥ ॥*॥ तडितः सन्त्यस्मिन्। मतुप् (५।२।९४)। 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्। (८)॥*॥ वारि ददाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। (वारिदो जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम्)। ['जलदो मुस्तके मेघे', 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्'॥ इति मेदिनी ७६।२९-३०]॥(९)॥*॥ अम्बु बिभर्ति। क्विप्(३।२।७६)॥(१०) ॥*॥ हन्यते वायुना। 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च। ['घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः। ना मुस्ताब्दौघदार्ढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे। त्रिषु सान्द्रे दृढे च' इति मेदिनी ८२।३-४]॥ (११)॥*॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन। 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। ज्यानं जीः। 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०)। संपदादित्वात् क्विप् (वा० ३।३।१०८)। जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा। ['जीमूतो वासवेऽम्बुदे। घोषकेऽद्रौ भृतिकरे' इति हैमः ३।२७७-७८]॥ (१२)॥*॥ मोदन्तेऽनेन। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच्। 'मुदिरः कामुके मेघे' [इति हैमः ३।६३१]॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति। 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। क्विप् (३।२।७६)॥ (१४)॥*॥ धूमो योनिरस्य॥ (१५)॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः। निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः। यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा। पञ्चदश 'मेघस्य'।

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बिनी, मेघमाला (२ स्त्री), 'मेघ-समूह' के २ नाम हैं।

कादम्बिनीति॥ कादम्बाः कलहंसाः बलाकावन्मेघमनुधावन्ति। ते सन्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। यत्तु—ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः। तन्न। एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः। कदम्बस्य विकासः = कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा॥ (१)॥*॥ मेघानां माला॥ (२)॥*॥ द्वे 'मेघपंक्तेः'।

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम्।

अभ्रियम् (त्रि), 'मेघमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है।

त्रिष्विति॥ अभ्रे भवम्। 'समुद्राभ्राद्घः' (४।४।११८)। छान्दसत्वं प्रायिकम्। स्त्रियामभ्रिया॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य'।

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च॥ ८॥

स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, (३ न। 'आदि शब्द से ध्वनितम्, आदि), 'मेघके गर्जने या तड़पने' के ३ नाम हैं।

स्तनितमिति॥ 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०)। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०)। 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। एभ्यो भावे क्तः (३।३।११४)॥ [१, २, ४] ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः॥ (३)॥*॥ आदिना ध्वनितह्रादरासादयः। चत्वारि 'मेघध्वनेः'।

शंपा शतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा। तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि॥ ९॥

शम्पा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला (१० स्त्री), 'बिजली' के १० नाम हैं।

शंपेति॥ भयंकरत्वाच्छं सुखं पिबति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। टाप् (४।१।४)॥ (१)॥*॥ शतं ह्रादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः। पृषोदरादित्वात्(६।३।१०९) ह्रस्वः। शतं ह्रदा अर्चींषि, अगाधजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा। अच् (५।२।१२७)। ['शतह्रदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता' इति मेदिनी ७८।५५]॥(२)॥*॥ ह्रादते। आवश्यके णिनिः (३.२।७८)। ह्रादोऽस्ति यस्या

गिरोच्चैः समया वनौघनमदभ्रमराणि॥" इति शिशु० व० (६।७६)।

वा । इनिः (५।२।११५) । 'ह्लादिनी वज्रतडितोः' [इति विश्वः ९५।१२४, मेदिनी च ९४।५९] ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्यस्य = इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण् इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ क्षणं प्रभाऽस्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'ताडेर्णिलुक्च' (उ० १।९८) इतीतिः । डलयोरेकत्वात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्संतलिदिवातिरोचसे' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ 'श्वेतद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे [१।१।६१] ऐरावतपर्यायौ । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाल्लोपौ न भवतः । 'सुदाम्नाद्रिणा—' इति वा । 'सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः' [इति मे० ९९।१२६]। सुदाम्नि मेघे भवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपपाठः । 'सौदामन्यप्सरोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ९९।१२६] ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्योतते। 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'भ्राजभास—'(३।२।१७७) इति क्विप्। ['विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां, त्रिषु तु निष्प्रभे' इति मे० ६५।१५६]॥(८)॥*॥'चञ्चु गतौ'(भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । चञ्चं लाति । 'कः' (३।२।३) । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलः कामुकेऽनिले' [इति विश्वः १५९। १२०, मेदिनी च १५१।९०] ॥ (९) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले' [इति मे० १५१।८८] ॥ (१०) ॥*॥ दश 'विद्युतः' ।

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

स्फूर्जथुः, वज्रनिर्घोषः (२ पु) 'बिजली के गिरने के समय के शब्द' के २ नाम हैं।

स्फूर्जथुरिति ॥ स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । 'टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । 'वज्रनिष्पेषे' इति पाठे 'पिष्लृ संचूर्णने' (रु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थशब्दपरः । संघट्टमात्रपरः—इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वज्रध्वनेः' ।

मेघज्योतिरिरंमदः ।

मेघज्योतिः (=मेघज्योतिस्), इरंमदः (२ पु), 'बादल के प्रकाश' के २ नाम हैं।

मेघेति ॥ अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्धनत्वात् । 'उग्रंपश्येरंमद—' (३।२।३७) इति साधुः । मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाडवोऽपि । अत एव 'मेघाग्न्यादिरिरंमदः' इति शब्दार्णवः । द्वे 'वज्राग्नेः' ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

इन्द्रायुधम्, शक्रधनुः (=शक्रधनुष् ।२ न), ये दो नाम (टेढ़े दीखने वाले) 'इन्द्रधनुष' के हैं।

इन्द्रेति । इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ।

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

रोहितम् (न)—यह नाम सीधे दिखाई देने वाले इन्द्र-धनुष का है।

तदिति ॥ तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रोहितं स्यात् । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुधिरे धीरऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति विश्वः [६५।१०६] । यद्वा—रोहणं रोहः सञ्जातोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः' ।

वृष्टिर्वर्षम्

वृष्टिः (स्त्री), वर्षम् (न), 'वर्षा के २ नाम हैं।

वृष्टिरिति ॥ वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इति (वा० ३।३।५६) भाष्योक्त्या क्तस्येव') ल्युटो बाधः । 'वृषभो वर्षणात्' इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ वृष्टिवर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दार्णवः । 'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु'[2] । वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि' [२।५८३–५८४] इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृष्टेः' ।

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

अवग्राहः, अवग्रहः (२ पु), 'वर्षा के न होने' अर्थात् 'सूखा पड़ने' के २ नाम हैं।

तद्विघात इति ॥ तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१) ॥*॥ 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः । ['अवग्रहे ज्ञानभेदे ह्यस्वातन्त्र्ये गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे' इति हैमः ४।३५१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृष्टिविघातस्य' ।

धारासंपात आसारः

धारासंपातः, आसारः (२ पु), 'लगातार जोर से वर्षा होने' के २ नाम हैं।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. '—द्वीपाब्दवृष्टिषु' इति पा० ।

धारेति ॥ धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेः ['पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)] भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । **'आसारः** स्यात्प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्बले' इति विश्वः [१३८।१६७, मे० च १३१।११३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **'महावृष्टेः'** ।

शीकरोऽम्बुकणाः सृताः[1] ॥ ११ ॥

शीकरः (पु) 'पानी के कण' अर्थात् 'पानी की छोटी-छोटी बूँदों' का १ नाम है ।

शीकर इति ॥ सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बुकणाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति तालव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋच्छेररन्'[2](उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । [**'शीकरं** सरले[3] वातसृताम्बुकणयोः पुमान्' इति मे० १३९।२२८] ॥ * ॥ 'दन्त्यादिरयम्'[4] [सीकरः] इति धनपालादयः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् **'वातप्रक्षिप्तजलकणस्य'** ।

वर्षोपलस्तु करका

वर्षोपलः (पु), करका (पु स्त्री), 'वनौरी, ओला' के २ नाम हैं ।

वर्षोपल इति ॥ कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु **करका** करकोऽपि च दृश्यते' । [**'करकस्तु** पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्वर्षोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मे० ५।५४–५५।] ॥ (१) ॥*॥ एकं **'वर्षोपलस्य'** ।

मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ।

दुर्दिनम् (न), 'जब आकाश में लगातार बादल घिरे रहें, ऐसे समय' का १ नाम है ।

मेघेति ॥ मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अह्नीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । **'दुर्दिनं** जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । **'बादलं** दुर्दिने मेघे' इति ॥ (१) ॥*॥ एकं **'मेघान्धकारितस्य'** [दिनादेः] ।

१. 'स्मृताः' इति पा० ।

२. 'ऋच्छेररः' इति सूत्रस्वरूपं, तेन बाहुलकादरः इति बोध्यम् ।

३. 'शरले' इति पा० ।

४. 'शीकृ सेचने' तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके, इति सि० कौ० एकेषां मतेनेदं बोध्यम् ।

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

अन्तर्धा, व्यवधा (२ स्त्री), अन्तर्धिः (पु), अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम् (५ न), 'ढाँकने' अर्थात् 'कपड़े आदि से छिपाने' के ८ नाम हैं ।

अन्तर्धेति ॥ अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । डुधाञः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः–' (३।३।९२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ (३) ॥*॥ 'वृञ् आच्छादने' (चु० उ० से०) चुरादिण्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भागुरिः–' इति वाल्लोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ताल्ल्युटि तु **छदनम्** । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्घे' (६।४।९६) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ **'अन्तर्धानस्य'** ।

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥१४॥
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

हिमांशुः, चन्द्रमाः (=चन्द्रमस्), चन्द्रः, इन्दुः, कुमुदबान्धवः, विधुः, सुधांशुः, शुभ्रांशुः, ओषधीशः, निशापतिः, अब्जः, जैवातृकः, सोमः, ग्लौः, मृगाङ्कः, कलानिधिः, द्विजराजः, शशधरः, नक्षत्रेशः, क्षपाकरः (२० पु), 'चन्द्रमा' के २० नाम हैं ।

हिमांशुरिति ॥ हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं[1] सादृश्येन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो डिच्च'[2] (उ० ४।२२८) इत्यसुन्[3] । चन्द्रम् आह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः । 'मिमीते आनन्दम्' इति माः = चन्द्रः । 'मास्शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्'—इत्युत्पलिनी । [**'माश्चन्द्रमासयोः** पुमान्' इति मे० १७०।७] कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राज-

१. 'चन्द्रं रजतममृतं च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमाः' इति हरदत्तः, इति सि० कौ० तत्त्वबोधिनी ।

२. सर्वत्र चकाररहितः '–डित्' इत्येव पाठो लभ्यते ।

३. 'चन्द्रोपपदे माङोऽसिः स च डित्' इति सि० कौ० तदनुरोधात् 'असिः' इति पाठ्यम् ।

दन्तादिः[1] (२।२।३१)॥(२)॥*॥ चन्दति। 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्। 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः। स्वर्णे सुधांशौ कर्पूरे काम्पिल्ये मेचकेऽपि च' इति **हैमः** [४२८–२९] ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफशून्यः [चन्दः] अपि। 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः **शशो चन्दो हिमद्युतिः**' इति शब्दार्णवात्॥ (३) ॥*॥ उनत्ति। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः। यत्तु स्वामि-मुकुटौ—उन्दते,[2] उन्दति—इत्याहतुः। तच्चिन्त्यम्। उन्दे रौधादिकत्वात्॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः। (५) ॥*॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः। 'धेट् पाने' [भ्वा० प० अ०]। बाहुलकात् कुः (उ० १।२२)। '**विधुः** शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च[3] राक्षसे' इति विश्वः [८२।१२] ॥ (६) ॥ * ॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अब्जो जातः। 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः। '**अब्जोऽस्त्री** शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे। क्लीबं पद्मे' इति विश्वः[4]॥ (११) ॥ * ॥ जीवयति। अन्तर्भावितण्यर्थः। 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः। '**जैवातृकः** पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु'[5] ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते—सोमः। 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१३७) इत्यादिना मन्। '**सोमः**स्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु। दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे॥' इति हैमः [२।३४५–४६]॥*॥ **सोमा** नकारान्तोऽपि। 'नामन्सीमन्सोमन्—' (उ० ४।१५०) इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात्। यत्तु—मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते। 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति। 'षुञ् अभिषवे'। 'षू प्रेरणे' वा—इति। तन्न। सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात्। श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः। जायमान इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात्। एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता। सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम्। प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात्। सुनोतेः सुवतेश्चोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा ? नाद्यः—षूङ्॰ विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात्। द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु—' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः। दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति। 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र। डुधाञ् ['डुधाञ् धारणपोषणयोः', जु० उ० अ०] 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा। 'राजा—' (५।४।९१) इति टच्। '**द्विजराजः** शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः [३४।३०] ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥ क्षपां करोति। 'कृञो हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः '**चन्द्रस्य**'।

कला तु षोडशो भागो

कला (स्त्री), 'पूर्ण चन्द्रमा के सोलहवें हिस्से' का १ नाम है।

कलेति ॥ चन्द्रस्य षोडशो भागः। कलयति। 'कल संसंख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। कल्यते वा। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। ('**कलं** त्वजीर्णरेतसोः। अव्यक्तमधुरध्वाने'[1]) '**कला** स्यादंशशिल्पयोः'[2] (कलने मूलरैवृद्धौ षोडशांशे विधोरपि'[3]) इति **हैमः**[२।४८८–८९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् '**चन्द्रषोडशांशस्य**'।

बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

बिम्बः (पु न), मण्डलम् (त्रि), 'सूर्य या चन्द्रमा के बिम्ब' के दो नाम हैं।

बिम्ब इति। वेति शोभते। 'वी गतौ'(अ० प० से०) 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बन्नुमागमह्रस्वत्वानि। '**बिम्बं** तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले बिम्बिकाफले' इति **हैमः** [२।३०९] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति, मण्डचते वा। 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। मण्डली। 'स्यान्**मण्डलं** द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च। कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्यात्॥' इति विश्वः [१५५।८१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे '**रविचन्द्रमण्डलस्य**'।

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

भित्तम् (न), शकलम्, खण्डम् (२ पु न), अर्धः (पु), 'खण्ड, टुकड़ा' के ४ नाम हैं। यहाँ 'खण्ड' (टुकड़ा) अर्थ में ही 'अर्ध' शब्द पुंल्लिंग है।

---

१. 'राजदन्तादिषु परम्' इति 'मा' शब्दस्य परप्रयोग इति भावः।

२. स्वामी तु 'उनत्तीन्दुः' इत्याह।

३. 'हृषीकेशेऽपि—' इति पा०।

४. पाठोऽयं मेदिन्याम् (३।३०) उपलभ्यते, न तु विश्वे।

५. 'जैवातृकः पुमान् सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' इति मेदिनी (१६।१९१)।

१-३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

२. हैमे तु '–कला स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव पाठः।

भिन्नमिति ॥ भिद्यते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२।५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलच् । '**शकलं** त्वचि खण्डे च[1]रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः [१५३।५७, **मे०** च १५४।१३५] । (२) ॥ * ॥ 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । खंडचते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् । खण्डचमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) इति वा । '**खण्डोऽर्ध** ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति **हैमः** [२।११५-१६] । ['**खण्डोऽ**स्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे' इति **मे०** ४१।७-८] । वा पुंसि—इति पूर्वोक्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋध्नोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि '**खण्डमात्रस्य**' ।

अर्धं समेंऽशके ।

अर्धम् (न), 'बराबर का हिस्सा' अर्थ में 'अर्ध' शब्द नित्य नपुंसकलिङ्ग है ।

अर्धमिति । समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥ * ॥ एकं तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये '**एकखण्डस्य**' ।

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना (३ स्त्री), 'चाँदनी' के ३ नाम हैं ।

चन्द्रिकेति । चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ['**कौमुदः** स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु **कौमुदी**' इति **मे०** ७६।२७] ॥ (२) ॥ * ॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५।२।११४) इति निपात्यते । '**ज्योत्स्ना** चन्द्रातपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' [इति **मे०** ८३।८] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**ज्योत्स्नायाः**' ।

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

प्रसादः (पु), प्रसन्नता (स्त्री), 'प्रसन्नता' के २ नाम हैं ।

प्रसाद इति । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । '**प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्य**-प्रसत्तिषु । काव्यगुणे' इति **हैमः** [३।३६३] ॥ (१)॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गत्यर्थ—' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वयं '**नैर्मल्यस्य**' ।

कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

कलङ्कः, अङ्कः (२ पु), लाञ्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म (=लक्ष्मन्), लक्षणम् (४ न), 'चिह्न' अर्थात् 'निशान' के ६ नाम हैं ।

कलङ्केति । कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति वा । 'लकि गतौ' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' इति विश्वः १४।१४८, **मे०** च ६।५९] ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्कचतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ['**अङ्को** भूषारूपकलक्ष्मसु । चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः ॥' इति **हैमः** २।१-२] ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ लाच्छि लक्षणे'[1](भ्वा० प०से०) । लाञ्छचतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । '**लाञ्छनं** लक्ष्मसंज्ञयोः' इति **हैमः**[३।४३६]॥*॥ लच्छचतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि '**लच्छनम्**' अपि ज्ञेयम् ॥(३)॥*॥ चाहयति, चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्नक् । उपधाया इत्वं च । '**चिह्नं** लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी [८३।४] ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) । '**लक्ष्म** प्रधानचिह्नयोः' इति हैमः २।२८५]॥(५)॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरट् च' (उ० ३।७) इति नः । ['**लक्षणं** नाम्नि चिह्ने च सारस्यां **लक्षणा** क्वचित्' इति मेदिनी ५०।७६] ॥*॥ मुड्वा (?) (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्या च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे **लक्षणः**[2]पुंसि सौमित्री, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मीवति तु पामादित्वात् नः (५।२।१००) । 'लक्ष्म्या अच्च' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् '**चिह्नस्य**' ।

---

१. 'स्याद्' इति पा० ।

१. धातुपाठे 'लछ, लाछि' इति चकाररहित एव पाठो लभ्यते ।

२. पूर्वं 'लक्ष्मण'शब्दमुक्त्वा तदुदाहरणप्रसङ्गे पवर्गपञ्चमरहितस्य 'लक्षण'शब्दस्यार्थनिर्देशो 'रभस'वचनेनानुपयुक्तः । अत एवात्र सर्वसंग्रहार्थं "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति ॥ रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् ।" इति मेदिन्याः (५०।७६-७७) उपन्यासो युक्तः । दृष्टिदोषवशाद्वा 'लक्ष्मणः' इत्यस्य स्थाने 'लक्षणः' मुद्रितः प्रतीयते, अनुपदमेव 'पुंसि सौमित्री' इति दर्शनात् ।

सुषमा परमा शोभा

सुषमा (स्त्री), 'अधिक शोभा' का १ नाम है।

सुषमेति ॥ शोभनं समं सर्वमनया। 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम्। एतेन सुषामादित्वात् (८।३।९८) षत्वम्-इति स्वाम्युक्तिः परास्ता। उक्तरीत्या निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्बीजत्वात्। [**'सुषमं** रुचिरे समे। **सुषमा** तु स्यात्परमशोभायां कालभिद्यपि।' इति हैमः ३।५०५] ॥ (१) ।॥॥ एकम् **'उत्कृष्टशोभायाः'**।

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः (४ स्त्री), 'शोभा' के ४ नाम हैं।

शोभेति ॥ शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु मुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया। 'शुभ शुम्भ शोभार्थौ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः-इति। तन्न। अर्थनिर्देशस्यानार्षत्वात्। यदपि—'गुरोश्च हलः' [३।३।१०३] इति चकारादप्रत्ययः इति तु वयम्-इति। तदपि न। आकरे तथानुक्तेः। उक्तरीत्या निर्वाहाच्च। [**'शोभा** कान्तीच्छयोर्मता' इति मे० १०६।९]॥॥॥ शुम्भयतीति **शुम्भापि** बोध्या ॥ (१) ॥॥॥ काम्यते। क्तिन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-'(६।४। १५) इति दीर्घः-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'काम्यते' इति '[1]विगृहीतत्वात्तत्रान्तरङ्गत्वाण्णिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात्। आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङभावे वा बोध्यम्। [**'कान्तिः** शोभेच्छयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ५४। ८] ॥ (२) ॥ ॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। द्योततेऽनया।—'इगुपधात्कित्' इति-मुकुटः। तन्न। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्त्वातिदेशात्। [**'द्युतिस्तु** शोभादीधित्योः' इति हैमः २।१७६] ॥ ॥ ङीषि (ग० ४।१।४५) **द्युती च**। द्यूयते वा। 'द्यु अभिगमने' [अ० प० अ०] क्तिन् ॥ ॥ क्तिनि (३।३। ९४) **द्युतिः** ॥ (३) ॥ ॥ छ्यति। छिनत्त्यसारमिति वा। 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। 'क्रुविघृष्विच्छवि-' (उ० ४। ५६) इति क्विन्नन्तो निपातितः। [**'छविस्तु** रुचि शोभायाम्' इति हैमः २।५३३] ॥ (४) ॥॥॥ ([2]एषु भावे वा प्रत्ययाः। शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक्)। चत्वारि **'शोभायाः'**।

१. विगृहीतात्पूर्वं तेनेत्यधिकः पाठः।

२. कोष्ठस्थः पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते।

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्।

प्रालेयं महिका च

अवश्यायः, नीहारः, तुषारः (३ पु), तुहिनम, हिमम्, प्रालेयम् (३ न), महिका (स्त्री), 'पाला पड़ने' अर्थात् 'ओस, हिम' के ७ नाम हैं।

अवश्याय इति ॥ अवश्यायते शैत्यमापाद्यते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'श्याद्व्यध-' (३।१।१४१) इति णः। [**'अवश्यायो** हिमे दर्पे' इति हैमः ४।२२७] ॥ (१) ॥ ॥ निह्रियते। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ)। घञ् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः। यत्तु—'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्घञ्-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'अकर्तरि च-' (३।३। १९) इति घञः सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ तोषयति। तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् किच्च। [**'तुषारो** हिमदेशयोः। शीकरे हिमभेदे च' इति हैमः ३। ५९६] ॥ (३) ॥ ॥ तोहति। 'तुहिर् दुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०)। 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २.५२) इतीनन् ॥ (४) ॥ ॥ हन्ति ['हन् हिंसागत्योः', अ० प० अ०] 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मक्। हिनोति वर्धते। 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०)। मन् (उ० १।१४१ बाहुलकेन) इति वा। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। **'हिमं** तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम्। शीतले '[1]वाच्यलिङ्गे स्यात्' [इति मेदिनी ११०।३८] ॥ (५) ॥॥॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः। तत आगतम्। अण् (४।३।७४)। 'केकय-' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥॥॥ मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) ॥॥॥ **'मिहिका'** इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। क्वुन् (उ० २।३२)। (७) ॥ ॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या[2]। सप्त **'हिमस्य'**।

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

हिमानी, हिमसंहतिः (२ स्त्री), 'बहुत पाला पड़ने' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥ ॥ महद्धिमम्। 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुकौ ॥ (१) ॥ ॥ द्वे **'हिमसमूहस्य'**।

१. 'वाच्यलिङ्गोऽथ' इति पा०।

२. 'कुज्झटिमर्धूमहिषी रतान्ध्री च कुहेलिका। धूमिका च तमोरेणुः' इति त्रिकाण्डशेषात् (१।३।८)।

शीतं गुणे

शीतम् (न), यह शब्द 'गुणवाचक' है, अर्थात् शीतलता अर्थ में नपुंसकलिङ्ग में ही प्रयुक्त होता है।

शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम्। **'शीतं** हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु। वानीरे बहुवारे ना' [इति **मे०** ५८।६५]। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०)। भावे क्तः (३।३।११४)। 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।२४) इति संप्रसारणम्। 'श्योऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं **'शीतगुणस्य'**।

तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

सुषीमः, शिशिरः, जडः, तुषारः, शीतलः, शीतः, हिमः (७ त्रि), 'ठंढे गुणवाले द्रव्य' अर्थात् 'ठंढे हवा पानी' इत्यादि के ७ नाम हैं।

तद्वदिति ॥ सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवानर्थो येषां ते तद्वदर्थाः। ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः। सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य। 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम्। स्वामी तु–'सुष्ठु श्यायते' इति विगृह्य तालव्यमध्यं **(सुशीमः)** आह। तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च। मुकुटस्तु—"तदयुक्तम्। 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्षपोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्"—इत्याह। [**'सुषीमः** शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे' इति मेदिनी ११२।५७]॥ (१) ॥ * ॥ 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते। 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराण्यपि शूकशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शभेदः। [**'शिशिरो** ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु' इति **मे०** १३९।२२७] ॥ (२) ॥ * ॥ जलति घनीभवति। 'जल घातने'[1] (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरेकत्वस्मरणात् 'जडः'। [**'जडो** मूर्खे हिमाघाते **जडा** स्याच्छूकशिम्बिका' इति **हैमः** २।१२०]॥ (३) [तुषारः[2]] (४)॥*॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। शीतं लाति। कः (३।२।३) वा। [**'शीतलं** पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे। पुमानासनपर्ण्यां स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्॥' इति **मे०** १५५।१३९-४०] ॥ (५) ॥*॥ अर्शआद्यचि (५।२।१२७) शीतः ॥ (६) [हिमः[3](७)] ॥ * ॥ सप्त **'शीतलद्रव्यस्य'**।

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवः, औत्तानपादिः (२ पु), 'उत्तानपाद' अर्थात् 'मनु के पौत्र-ध्रुव' के २ नाम हैं।

ध्रुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति। 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम्। यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः–इत्युक्तम्। तद्भ्रमसात्। वकारान्त[ध्रुव]धातौ वा तद्बोध्यम्। **'ध्रुवः** शंखे हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे। वसुयोगभिदोः पुंसि **ध्रुवं** खेऽजस्रतर्कयोः। स्त्री मूर्वाड्योः शालपर्ण्यां गीतिस्रुग्भेदयोस्त्रिषु। स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम्'[1]॥(१)॥*॥ उत्तानपादस्यापत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५)। मुकुटस्तु–ऋषित्वात् 'ऋष्यन्धक–' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इञ्–इत्याह। तन्न। उत्तानपादस्य ऋषित्वे मानाभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **'ध्रुवस्य'**।

अगस्त्यः कुम्भसंभवः।
मैत्रावरुणिः

अगस्त्यः, कुम्भसम्भवः, मैत्रावरुणिः (३ पु), 'अगस्त्य मुनि' के ३ नाम हैं।

अगस्त्य इति ॥ अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नोति। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३)। 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनौ वङ्गसेनतरावपि' ॥ * ॥–अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि–इति मुकुटः। वस्तुतस्तु 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिजुचितः। बाहुलकाश्रयस्यागतिकगतित्वात्। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'अथागस्त्यः **कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः'** इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥ (२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी। "देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५) इत्यानङ्।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इञ्' (४।१।९५)–इति मुकुटः। तन्न। एतयोः ऋषित्वे मानाभावात् ॥*॥ वारुणिरपि। 'मित्रावरुणयोः सूनुरौर्वशेयश्च **वारुणिः'** इति व्याडिः। अणपि दृश्यते। 'और्वशेयागस्त्य**मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः'** इति नामनिधानात् ॥(३)॥*॥ त्रीणि **'अगस्त्यस्य'**।

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

लोपामुद्रा (स्त्री), 'अगस्त्य मुनि की पत्नी' का १ नाम है।

अस्यैवेति ॥ अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा। न मुदं राति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। लोपे धर्मलोपे अमुद्रा= हर्षं न लभते इत्यर्थः। स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।

१. 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' इति सि० कौ० भट्टोजिदीक्षितः।
२–३. तुषार-हिम-शब्दौ पूर्वश्लोके व्याख्यातौ।

१. 'ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे॥ वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः। स्त्रीमूर्वाढ्योः शालपर्ण्यां गीतिस्रुग्भेदयोस्त्रिषु। सन्तते शाश्वते चाथ' इति मेदिनीपाठः (१५८।१३-१५) एव किञ्चित्परिवर्त्य लिखितः प्रतीयते।

१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। लोपा। मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१। ५७)—इति मुकुटेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात्। आङ्प्रश्लेषेण वा तत्समाधेयम् ॥ (१) ॥ * ॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः। इनिः (५। २।११५) । 'समानस्य—' (६।३।८४) इति सः । एकम् **'अगस्त्यपत्न्याः'** ।

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम् (३ न), तारा, तारका (२ स्त्री), उडुः (स्त्री न), 'नक्षत्र' के ६ नाम हैं।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो धातुर्हिंसार्थः[1] आत्मनेपदी । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'नभ्राण्नपाद्—' (६।३।७५) इति नञः प्रकृतिभावः। यत्तु क्षदतीति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा— 'णक्ष गतौ' (भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । बाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः । 'षढोः—' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्नक्षत्राच्छभल्लयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने'[2] इति हैमः [२।५७०-७१] ॥ (२) ॥ * ॥ भाति । ['भा दीप्तौ', अ० प० अ०] 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भृगुनन्दने' । [इति मेदिनी १०६।१] । ['नक्षत्रे भं बुधाः प्राहुः-] भ्रमरो[3] भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः [२६] ॥ (३) ॥ * ॥ तरन्त्यनया ['तॄ प्लवनतरणयोः', भ्वा० प० से०] । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् । गुणः (७ । ४ । १६) । निपातनाद्दीर्घः ॥ * ॥ तारयतेः पचाद्यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि । 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ['तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च' इति मेदिनी १२५।४३-४४]॥ (४) ॥ * ॥ ण्वुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः । अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडुसाहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः [४२०]।['तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' इति मेदिनी ९।९९-१००] ॥ (५) ॥ * ॥ अवतीति—ऊः । क्विप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूठौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१। २।४७) इति ह्रस्वः । समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽङ्यः—' (६।३।६१) इति वा ह्रस्वः । डयतेर्डुः डीङो मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तड्डु च' इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्चासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः, उडू, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा—'उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च'[1] इति हैमः [७।४] । उ क्रोधं डयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्र्वादिभ्यः' (वा० ३।२। १८०) इति डुः ॥ (६) ॥ * ॥ षड् **'नक्षत्रसामान्यस्य'** ।

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा:

दाक्षायण्यः (स्त्री, नि० ब० व०), 'अश्विनी, भरणी आदि सत्ताइस नक्षत्रों' का १ नाम है ।

दाक्षायण्य इति ॥ दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिञ् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद्, 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात्[2] । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इञ्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् । 'यञिञोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४। १।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इञः' उपसंख्यानान्ङीप् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात्। [3]अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते ।

१. 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः—' इत्युणादिसूत्रीयो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च ।

२. 'क्षतवेधने' इति, 'कृतवेधने' इति च पा० ।

३. 'भवने' इति पा० ।

१ 'उ प्रश्ने च' इत्यंशो हैमे नोपलभ्यते ।

२. भाष्ये तु कौरव्यमण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम्' इति वार्तिकस्वरूपं लभ्यते ।

३. अश्विन्यादिनक्षत्राणां नामानि 'चौखम्बा'प्रकाशितस्य 'अमरकोषस्य' मणिप्रभाव्याख्याया 'दाक्षायणी'

['दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्यादुडुषु स्त्रियाम्' इति मेदिनी ५२।९७] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ।

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुक् (=अश्वयुज्), अश्विनी (२ स्त्री), 'अश्विनी' के २ नाम हैं।

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् । यत्तु—'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इत्यादिना क्विन्–इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात् क्विन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्विन्याः' ।

राधा विशाखा

राधा, विशाखा (२ स्त्री), 'विशाखा नक्षत्र' के २ नाम हैं।

राधेति ॥ राध्नोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुक्रान्तामलक्योश्च गोपीवेधविशेषयोः'[1] इति हैमः [२।२४९-५०] ॥ (१) ॥ * ॥ विशाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिल्लके' इति हैमः [३।११३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विशाखायाः' ।

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

पुष्यः, सिध्यः, तिष्यः (३ पु), 'पुष्य नक्षत्र' के ३ नाम हैं।

पुष्य इति ॥ पुष्णाति ['पुष पुष्टौ', क्र्या० प० से०] कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' [इति मेदिनी ११५।३८] ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ ['तुष तुष्टौ', दि० प० अ०] तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य–' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति' [इति मे० ११५।२८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ।

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

श्रविष्ठा, धनिष्ठा (२ स्त्री), 'धनिष्ठा नक्षत्र' के २ नाम हैं।

श्रविष्ठयेति ॥ श्रवणं श्रवः[2] । ['श्रु श्रवणे', भ्वा० प० से०] 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्ठन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥ * ॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ।

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

प्रोष्ठपदाः, भद्रपदाः (२ पु स्त्री, नि० ब० व०), 'पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्र' के २ नाम हैं।

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रातसुश्व–' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्भावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्–' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१)॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु–'सुप्रात–'(५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः–इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा–इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ।

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगशीर्षम्, मृगशिरः (=मृगशिरस् । २ न), आग्रहायणी (स्त्री), 'मृगशिरा नक्षत्र' के ३ नाम हैं।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्क्लीबम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति बोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु–'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति–इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किंतु ङीष्विधानार्थम् । न च पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । न चोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ।

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

इन्वकाः (स्त्री, नि० ब० व०), 'मृगशिरा नक्षत्र के शिरोभाग में उदय होनेवाली पांच ताराओं' का १ नाम है।

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) । इदित्वात् (७।१।५८)

शब्दस्य टिप्पणे, तेषां लिङ्गवचनादिनिर्णयश्च तत एव प्रकाशितस्य 'अभिधानचिन्तामणेः' 'मणिप्रभा' व्याख्यायां (२।२९) तज्जिज्ञासवोऽवलोकयन्तु ।

१. 'वेध्यविशेषयोः' इति पा० ।

२. 'श्रुवः शृ च' (३।१।७४) इति श्रादेशे कृते सतीति शेषः ।

नुम् । संज्ञायां क्वुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥*॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि--' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ['इल्वला-स्तारकाभेदेऽपील्वलो दैत्यमत्स्ययोः' इति विश्वः] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां स्वल्प-तारकाणाम्' ।

बृहस्पतिः सुराचार्यो गोष्पतिर्धिषणो गुरुः ।
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

बृहस्पतिः, सुराचार्यः गीर्पतिः, धिषणः, गुरुः, जीवः, आङ्गिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिखण्डिजः (९ पु), 'बृहस्पति' के ९ नाम हैं ।

बृहस्पतिरिति ॥ बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः–' (वा० ६।१।१५७) इति सुट्तलोपौ ॥*॥ अलुकि '**बृहतां पतिः**' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्यः ॥(२) ॥*॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां–' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥*॥ [पक्षे गीᳲपतिः, गीःपतिः] । कस्कादित्वात् (८।३।४८) षः–इति केचित्[१] ॥ (३)॥*॥ प्रशस्ता धिषणाऽस्य । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा–धृष्णोति । 'ञिधृषा प्राग-ल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेर्धिष् च–' (उ० २।८२) इति क्युः । ['**धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि सम्मता**' इति विश्वः ५११४६] ॥ (४) ॥ * ॥ गृणाति उपदि-शति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः । '**गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रा-दौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि**' इति हैमः [२।४२३] ॥ (५) ॥ * ॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृत-संजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । '**जीवः स्यात्त्रिदशाचार्ये द्रुमभेदे श-रीरिणि**' इति हैमः [२।५३४] ॥ (६) ॥ * ॥ 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः'(उ० ४।२३६) इत्य-सुन्नन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'भृष्यन्धक–' (४। १।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु–' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठ्या अलुक् ॥ * ॥ लुक्पक्षे '**वाक्पतिः**' अपि ॥ (८) ॥ * ॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्र-शिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वा-च्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'बृहस्पतेः' ।

१. कस्कादिसूत्रभाष्ये गीष्पतिप्रयोगादर्शनात् 'इति केचित्' इत्युक्तमत्र । मुकुटव्याख्याने तु गीष्पतिरित्यसाधु-रिति स्पष्टमेवोक्तम् ।

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्रः, दैत्यगुरुः, काव्यः, उशनाः (=उशनस्), भार्गवः, कविः (६ पु), 'शुक्राचार्य' के ६ नाम हैं ।

शुक्र इति । माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-चति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतु-मवश्यमाख्यातुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके'(३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा । ['**काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुक्रे काव्या स्यात्पूतना-धियोः**' इति मे० ११३।११] ॥ (२) ॥ * ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदु-शनस्–' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥ * ॥ भृगोर-पत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४। ६५) । भृगवः । ['**भार्गवः** परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये **भार्गवो** तु कृष्णदूर्वामयोः श्रियाम् ॥' इति हैमः ३। १४४-४५]॥(५)॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कौतीति वा । [**कविः** वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति मे० १५७।४] ॥(६)॥*॥ षट् 'शुक्रस्य' ।

अंगारकः कुजो भौमो लोहितांगो महीसुतः ॥ २५ ॥

अङ्गारकः, कुजः, भौमः, लोहिताङ्गः, महीसुतः (५ पु), 'मङ्गल ग्रह' के ५ नाम हैं ।

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात् । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतौ'(भ्वा० प० से०)। 'अङ्गिमदि–' (उ० ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७)। अङ्गार इव । कन्(५। ३।९६) । रक्तवर्णत्वादिति वा । '**अङ्गारकः** कुजेऽपि स्यादु-ल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे[१] किंशुककोरके ।' [इति मे० १४।१७५] ॥ (१) ॥ * ॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः । ['**कुजा** भवा-न्यां वृक्षे तु **कुजो** नरकभौमयोः' इति मे० ३०।५] ॥ (२) ॥ * ॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । '**भौमो** मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः [२।३३५] ॥ (३) ॥ * ॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मह्याः सुतः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ।

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेयः, बुधः, सौम्यः (३ पु) 'बुध' के ३ नाम हैं ।

१. 'चेक्षुदण्डे' इति पा० ।

गौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। '**रौहिणेयो** भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः [१२३।१११] ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते। 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। कः (३।१।१३५) ['**बुधः** सौम्ये कवौ' इति हैमः २।२४६] ॥ (२) ॥*॥ सोम इव। सोम्यः। 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। ['**सौम्यः** सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते। **सौम्याः** पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः ॥' इति हैमः २।४०१-२] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य।'

समौ सौरिशनैश्चरौ।

सौरिः, शनैश्चरः (२ पु), 'शनि' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ सूरस्यार्कस्यापत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि '**सौरः**' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्गुत्वात्। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ '**शनिसौरिशनैश्चराः**' इति रभसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे '**मन्दः**' इति **वाचस्पतिः** ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः'[१]।

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

तमः (=तमस्, न), राहुः, स्वर्भानुः, सैंहिकेयः, विधुन्तुदः (४ पु), 'राहु' के ४ नाम हैं।

तम इति ॥ ताम्यति। 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः। ताम्यतीति विगृहीतत्वात्। '**तमांसि** गुणतिमिरसैंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः[२] ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंल्लिङ्गोऽपि। 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रार्कौ। 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः। बाहुलकादुण्।—'रहश्च' इत्युण्—इति मुकुटस्य प्रमादः। एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति। 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२)। क्षुभ्नादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति। विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश्। 'अरुर्–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहो'।

केतुः ॥ ['**केतुर्ना** रुक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति मे० ५४।१३] ॥ (१) ॥*॥ शिखी। ['**शिखी** वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे। मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः ॥' इति मे० ९३।४२] इति स्वामी ॥(२) ॥*॥ द्वे 'केतोः'।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः।

चित्रशिखण्डिनः (=चित्रशिखण्डिन्, पु, नि० ब० व०), 'सप्तर्षियों' का १ नाम है। (मरीचि १, अङ्गिरा २, अत्रि ३, पुलस्त्य ४, पुलह ५, क्रतु ६ और वसिष्ठ ७, ये सप्तर्षि हैं)।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च। 'दिक्संख्ये–' (२।१।५०) इति द्विगुः। 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः। 'मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सप्तर्षीणाम्'।

राशीनामुदयो लग्नं

लग्नम् (न), 'राशियों' का १ नाम है।

राशीनामिति ॥ अश्नुवते व्याप्नुवन्ति। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले। 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०)। 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते। यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे' (तु०आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम्। तन्न। उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात्। प्रकृतेऽर्थासंगतेश्च। अतः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः। '**लग्नं** राश्युदये क्लीबं सक्तलज्जितयोस्त्रिषु' [इति मे० ८४।१८]। 'एकं राश्युदयस्य'[१]।

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

वे वृषादि राशियां १२ होती हैं। (यथा—'मेष १, वृष २, मिथुन ३, कर्क ४, सिंह ५, कन्या ६, तुला ७, वृश्चिक ८, धनुः ९, मकर १०, कुम्भ ११, और मीन १२)।

ते त्विति ॥ ते राशयः। मेषवृषौ आदी येषां ते। प्रत्येकम् एकम्।

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

---

१. स्वामी तु 'शनिमन्दौ पंगुकालौ छायापुत्रोऽसितश्च सः' इत्यधिकनामान्याह।

२. इदं वचस्त्रिकाण्डशेषे नोपलभ्यते।

१. स्वामी राशीनां नामान्याह—'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके। तुलाऽथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥' इति।

पद्माक्षस्तेजसांराशिश्छायानाथस्तमिस्रहा [३८]
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः [३९]
प्रद्योतनो दिनमणिर्खद्योतो लोकबान्धवः [४०]
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः [४१]

सूरः, सूर्यः, अर्यमा (=अर्यमन्), आदित्यः, द्वादशात्मा (=द्वादशात्मन्), दिवाकरः, भास्करः, अहस्करः, ब्रध्नः, प्रभाकरः, विभाकरः, भास्वान् (=भास्वत्), विवस्वान् (=विवस्वत्), सप्ताश्वः, हरिदश्वः, उष्णरश्मिः, विकर्तनः, अर्कः, मार्तण्डः, मिहिरः, अरुणः, पूषा (=पूषन्), द्युमणिः, तरणिः, मित्रः, चित्रभानुः, विरोचनः, विभावसुः, ग्रहपतिः, त्विषांपतिः, अहर्पतिः, भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता (=सवितृ), रविः (३७ पु), 'सूर्य' के ३७ नाम हैं।

[पद्माक्षः, तेजसांराशिः, छायानाथः, तमिस्रहा (=तमिस्रहन्), कर्मसाक्षी (=कर्मसाक्षिन्), जगच्चक्षुः (=जगच्चक्षुस्), लोकबन्धुः, त्रयीतनुः, प्रद्योतनः, दिनमणिः, खद्योतः, लोकबान्धवः, इनः, भगः, धामनिधिः, अंशुमाली (=अंशुमालिन्), अब्जिनीपतिः (१७ पु), 'सूर्य' के १७ नाम हैं]।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम्। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ० २।२४)। दन्त्यादिः ॥ * ॥ शवति। 'शु गतौ' [सौत्रो धातुः]। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रनि शूरश्च। '**शूरश्चारुभटे सूर्ये**' इति विश्वः। 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्यूष्मविवेकः। शूरयते वा। 'शूर विक्रान्तौ' (चु० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम्। तन्न। उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। 'राजसूयसूर्य—' (३।१।११४) इति निपातितः। '**सूर्योऽ**र्कपर्णे तपने स्त्री तद्भार्यौषधीमितोः'[1] ॥ (२) ॥*॥ इयर्ति। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्—' (उ० १५९) इति निपातितः। ['**अर्यमा** पितृदैवते। तरणौ सूर्यभक्तायाम्' इति हैमः ३।३८४] ॥ (३) ॥ * ॥ अदितेरपत्यम्। 'दित्यदित्या—' (४।१।८५) इति ण्यः। ['**आदित्य**स्त्रिदशार्कयोः' इति हैमः ३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ दिवा दिनं करोति। 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु। ([2]कस्कादित्वात् (८।३।४८) भास्कराहस्करौ— इति स्वामी)। ['**भास्करो** वह्निसूर्ययोः' इति हैमः ३।६१९] ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ तिमिरं बध्नाति। 'बन्धेर्ब्र धिबुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य। मतुप् (५।२।९४)। ['**भास्वान्दीप्ते** रवौ' इति हैमः २।१८६] ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छादयति। 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०)। क्विप् (३।२।६६)। विवो रश्मिः। विवोऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४)। 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्रुत्वाभावः। ['**विवस्वा**न्विबुधे सूर्ये तन्नगर्यां विवस्वति' इति मे० ७०।२२०] ॥ (१३) ॥*॥ सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥ उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥ * ॥ विशेषेण कर्तनं यस्य। विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात्। विकर्तयति भक्तरोगान् इति वा। 'कृती छेदने' (रु० प० से०)। णिजन्ताल्ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१७) ॥ * ॥ अर्च्यते। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम्। यद्वा—'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०)। 'चोः कुः' (८।२।३०)। ['झरो झरि सवर्णे' (८।४।६५) इति कलोपः]। यद्वा—'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) चुरादिः। अर्क्यते। 'एरच्' (३।३।५६)। 'एरजण्यन्तानाम्' इति [1]मते घञ्। ['**अर्को** द्रुभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि' इति हैमः २।१] (१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'परा मार्ताण्डमास्यत्'। 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्यादिमन्त्राद्दीर्घोऽपि। 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधानाच्छब्दार्णवाच्च। '**मार्तण्डः** क्रोडसूर्ययोः' [इति मे० ४३।३५] ॥ (१९) ॥*॥ मेहति। 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। 'इषिमदि—' (उ० १।५१) इति किरच्। '**मिहिरः** सूर्यबुद्धयोः'[2] ॥*॥ महेः किरचि महिरोऽपि। '**महिर**मिहिरगीथाः[3] कालकृत्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् [३।१८] ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति। 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन्। ['**अरुणो**ऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ **अरुणा**तिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च ॥' इति मे० ४७।३३-३४] ॥ (२१) ॥*॥ पुष्णाति। पूषति वा। 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०)।

१. 'तद्भार्यौषधीभिदोः' इति मेदिनी (११७।६३)।
२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

१. 'एरच्' इति सूत्रे 'कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध' इति वार्तिकव्याख्यायां ण्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। 'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्षम्' इति कैयटसम्मताऽरुचिरत्र 'मते'—इत्यनेन सूच्यते।
२. 'सूर्यवृद्धयोः' इति मेदिनी (१३७।२०४), 'मिहिरोऽर्केऽम्बुदे बुद्धे' इति हैमः (३।६३०)।
३. '—पीथाः' इति पा०

'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १। १५९) इति निपातित.।। (२२) ।।*।। दिवो मणिरिव ।। (२३) ।।*।। तरन्ति ['तॄ प्लवनतरणयोः', भ्वा० प० से०] अनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृधृ–' (उ० २। १०२) इत्यादिना तरतेरनिः । **'तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्'** [इति मे० ४८।५०] ।। (२४) ।।*।। मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४) इति क्त्रः । ['मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि' इति मेदिनी १२८।७७] ।। (२५) ।।*।। चित्रा भानवोऽस्य । **'चित्रभानुः पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च'** [इति मेदिनी ९६ । ८१] ।। (२६) ।। * ।। विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । **'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः'** [इति मे०९८। १०७] ।। (२७) ।। * ।। विभैव वसु यस्य । **'विभावसुः पुमान् सूर्ये हारभेदे च पावके'**[इति मे० १७४।६४]।।(२८) ।। * ।। ग्रहाणां पतिः ।। (२९) ।। * ।। त्विषां पतिः । अलुक् ।। (३०) ।। * ।। अह्नः पतिः । अहर्पतिः ['अहरादीनां–' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः] ।। (३१) ।। * ।। भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । [**'भानुरंशौ रवौ दिने'** इति हैमः २।२८०] ।। (३२) ।। * ।। हन्ति ['हन् हिंसागत्योः', अ० प० अ०] । 'वृतॄवदिहनि–' (उ० ३।६२) इति सः । **'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मनि मत्सरे ।। योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च'** [इति मे० १७०।१२-१४] ।। (३३) ।। * ।। सहस्रमंशवो यस्य ।। (३४) ।। * ।। तपति ['तप सन्तापे', भ्वा० प० अ०] । ल्युः (३।१। १३४)। **'तपनोऽरुष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे'** [इति मे० ८७।६९] । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि । तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । **'तपनस्तापनो रविः'** इति संसारावर्तात् ।। (३५) ।। * ।। सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते–इति स्वामि-मुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न ! 'स्वरतिसूतिसूयति–' (७। २।४४) इतीड्विकल्पात् पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्तधात्वोरर्थासंगतेश्च ।। (३६) ।।*।। रूयते, स्तूयते, रवते वा । रविः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।। (३७) ।।*।। **चण्डांशुः** अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' [अ० १।३।३१] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।। * ।। सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ।

माठरः पिंगलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ।। ३१ ।।

माठरः, पिङ्गलः, दण्डः (३ पु), 'सूर्य के पार्श्ववर्तियों' अर्थात् 'सूर्य के पास में रहनेवालों' के ३ नाम हैं।

माठर इति ।। मनुते ['मनु अवबोधने', त० आ० से०] मठरः । स एव माठरः । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां चिच्च'(उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः, ठश्चान्तादेशः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा । ऋष्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।३) [**'माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्यानुगे'** इति हैमः ३।६२९] ।। (१) ।।*।। पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ।। (२) ।।*।। दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । दण्डयतीति वा । [**'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि ।। प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः'** इति हैमः २।१२१–२२] ।। (१) ।।*।। पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।२९) इति चकाराट्ठक् । एकैकं[१] सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणाम्' ।

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूर्यसूतः, अरुणः, अनूरुः, काश्यपिः, गरुडाग्रजः (५ पु), 'सूर्य के सारथि' के ५ नाम हैं।

सूर्येति ।। सूर्यस्य सूतः ।। (१) ।।*।। अरुणो वर्णोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण–' (वा० ५।२। ९४) इति मतुपो लुग्वा ।। (२) ।। * । अविद्यमानावूरू यस्य ।। (३) ।। * ।। कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात्

१. सूर्यस्य पारिपार्श्विका अष्टादश सन्ति । तदुक्तं हेमचन्द्राचार्येणाभिधानचिन्तामणौ—"अष्टादश माठराद्याः सवितुः पारिपार्श्विकाः ।" इति (२।१७) । तेषां नामानि च तेन तत्रैव स्वोपज्ञवृत्तावुक्तानि, यथा—"माठरः पिङ्गलो दण्डो राजश्रोथौ खरद्वारिकौ कल्माषपक्षिणौ जातृकारः कुतापकौ पिङ्गगजौ दण्डिपुरुषौ किशोरकौ" इति । यद्व्याडिः..."सुरावृतस्त्वसावष्टादशभिः पारिपार्श्विकैः।इन्द्रादयश्च ते देवाः सर्वे नामान्तरैः स्थिताः । तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निश्च दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः । पूर्वद्वारे गुहहरौ राजश्रोथौ क्रमेण तौ । द्वितीये तु धर्माधर्मौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् । तृतीये तु यमताक्ष्यौं क्रमात् कल्माषपक्षिणौ । चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेर्दक्षिणपार्श्वगौ । प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्यो द्वितीयकः । पश्चिमेनाब्धिवरुणौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ । उदीच्यां यक्षहेरम्बौ तौ च पिङ्गगजौ क्रमात् । आश्विनौ तु पार्श्वद्वये तौ द्वावेव किशोरकौ । इत्यष्टादशको वर्गश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकः ।।" इति ।

(४।१।९६) इञ् ॥ (४) ॥*॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूर्यसारथेः'।

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेषः, परिधिः (२ पु), उपसूर्यकम्, मण्डलम् (२ न), 'मण्डल' के ४ नाम हैं। (सूर्य और चन्द्रमा के चारों तरफ दिखलायी पड़नेवाले तेजोविशेष को 'मण्डल' कहते हैं)।

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन। 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। '**परिवेषः** स्यात् परिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। अस्माद्घञि तु तालव्यान्तः [**परिवेशः**]। 'वेष्टने **परिवेशः** स्याद्भानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥(१)॥*॥ परितो धीयतेऽनेन। 'उप-' (३।३।९२) इति किः। ['**परिधिर्यज्ञियतरोः** शाखायामुपसूर्यके' इति हैमः ३।३७५]॥ (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम्। प्रादिसमासः (२।२।१८)। ततः स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। मन्दति। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः। चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पातादिजातमण्डलस्य'।

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः।
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥३३॥

किरणः, उस्रः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, घृष्णिः, भानुः, करः (९ पु), मरीचिः (पु स्त्री), दीधितिः (स्त्री), 'किरण' के ११ नाम हैं।

किरण इति ॥ कीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'कॄपॄवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति रसा अस्मिन्। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक्। यजादित्वात्। (६।१।१५) संप्रसारणम्। 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम्। ['**उस्रो** वृषे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयोः' इति मे० १२३।१०] ॥ (२) ॥*॥ मिमीते ['माङ् माने शब्दे च', जु० आ० अ०] : 'माङ् ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) इत्यूखप्रत्ययो मयादेशश्च। एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमोखति गच्छति। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'उख उखि-' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः। धातुसमुदायात्प्रत्ययनामविधानात्। पृषोदरादित्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च। ['**मयूखः** किरणेऽपि च। ज्वालायामपि शोभायाम्' इति मे० २०।१०-११] ॥ (३) ॥*॥ अंशयति। 'अंश विभाजने' चुरादिः। मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः। '**अंशुर्लेशे** रवौ रश्मौ' इति विश्वः [१६८।१२]। '**अंशुः** सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' [इति हैमः २।५५५] ॥ (४) ॥*॥ गम्यते। 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः। गो ज्ञेयवर्गः। तं बभस्ति दीपयति। गभस्तिः। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०)। जुहोत्यादिः। 'क्तिच्क्तौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच्। एवं च-गगने भसति दीप्यते। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' [जु० प० से०]। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रत्ययः। पृषोदरादित्वाद् (६।३।१०९) गनभागलोपः-इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनमनुपादेयम्। भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम्। ['**गभस्तिः** किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति' इति मे० ६२।१६०] ॥ (५) ॥*॥ जिघर्ति। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहोत्यादिः। छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्च.। वस्तुतस्तु-घरति। 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः। 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातितः ['**घृणिः** पुनः। अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति हैमः २।१४२] ॥ (६) ॥*॥ धृष्णोति। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०)। 'वृषिधृषिभ्यां कित्' इति निः किच्च-इति मुकुटः। तन्न। तादृशसूत्राभावात्। अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥*॥ '**वृष्णिः**' इति पाठान्तरम्। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच्च ॥*॥ '**पृश्निः**' इत्येके पेठुः। 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०)। अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः। पर्शति। 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥*॥ भाति। ['भा दीप्तौ', अ० प० अ०] भानुः॥ (८) ॥*॥ कीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७)। ['**करो** वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' इति मे० १२३।१२] ॥ (९) ॥ * ॥ म्रियते तमोऽस्मिन्। 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे-'त्रुटिमसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम्। 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः **पदम्**' इति शब्दार्णवः। '**मरीचिर्मुनिभेदे** ना गभस्तावनपुंसकम्' [इति मे० २८।१६] ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीप्यते। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न। 'अग्रहादीनाम्' इति वार्तिकात्। 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलोपः। अयं स्त्रियामेव। 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिंगानुशासनात्। काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते। उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'किरणानाम्'।

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

प्रभा, रुक् (=रुच्), रुचिः, त्विट् (=त्विष्), भा, भाः (=भास्), छविः, द्युतिः, दीप्तिः (९ स्त्री), रोचिः (=रोचिस्), शोचिः (=शोचिस् । २ न), 'प्रभा' के ११ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ प्रभाति ['भा दीप्तौ', अ० प० अ०] । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२। १७८) ['रुक् शोभाकिरणेच्छासु' इति हैमः १।७] ॥ (२) ॥*॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीप्तौ च' शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ॥ क्विप् (३।२।१७८) । ['त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' इति हैमः १।१७] ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । दृशिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।४) । 'भा शुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ ।' ['क्लीबे तु गगने राशौ तारायां पुण्ड्रचक्रयोः ॥'] इति नानार्थरत्नमाला [१२३-२४] । यद्वा— क्विप् (३।२।१७८) । आबन्तत्वाभावान्न सुलोपादिः भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ['भाः प्रभावे मयूखे च' इति हैमः १।१७] ॥ (६) ॥*॥ छ्यति ['छो छेदने', दि० प० अ०] छिनत्ति ['छिदिर् द्वैधीकरणे', रु० उ० अ०]वा तमः । 'कृविघृष्विच्छवि—' (उ० ४।५६) इति क्विन्नन्तो निपातितः॥(७)॥*॥'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिशुचि–' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥ (१०)॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसिः[२] ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'प्रभायाः' ।

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

प्रकाशः, द्योतः, आतपः (३ पु), 'धूप' अर्थात् 'घाम' के ३ नाम हैं ।

प्रकाश इति ॥ प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ['प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च' इति हैमः ३।७६१] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पचाद्यजन्तः । ('खनो घ च' [३।३।१२५] इति घो वा[१]) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आतपस्य' ।

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णम्, कवोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम् (४ न), 'थोड़ा गरम' के ४ नाम हैं ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे' (६।३। १०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६। ३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥ * ॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः । गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ।

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

तिग्मम्, तीक्ष्णम्, खरम् (३ न), अधिक गरम' के ३ नाम हैं ।

तिग्ममिति ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३। १८) इति स्नक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके[२] पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु ॥' [इति मे० ४६।१५] ॥ (२) ॥*॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३। २।३) 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे' [इति मे० १२४।२१] ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्–गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ।

इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

मृगतृष्णा, मरीचिका (२ स्त्री), 'मृगतृष्णा' के २ नाम हैं ।

मृगेति ॥ मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ।

इति दिग्वर्गविवरणम् ॥३॥

अथ कालवर्गः

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

कालः, दिष्टः, अनेहा (=अनेहस्), समयः (४ पु), 'समय' के ४ नाम हैं ।

---

१. मेदिन्यां (२८।८) 'रुचिः स्त्री दीप्तौ—' इति । विश्वे (३०।७) तु 'रुचिर्योषिति शोभायां—' इति पाठः ।
२. 'अर्चिशुचि—' इत्युणादिसूत्रेणेति भावः ।

१. कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते ।
२. 'यवाग्रजे' इति पा० ।

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' [इति मे० १४५।७] ॥ (१) ॥ * ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' [इति मे० ३४।१७] ॥ (२) ॥*॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्–' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे च निर्देशे–' इति हैमः ३।५४१–४२] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ।

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

पक्षतिः, प्रतिपत् (=प्रतिपद् । २ स्त्री), 'परिवा तिथि' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्–' (वा० ४।१।४५) इति ङीषि तु पक्षती । 'पक्षतिस्तु[1] भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' [इति मे० ६३।१२९] ॥ (१) ॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । दान्ता । 'प्रतिपत्स्त्री तिथौ मतौ' [इति मे० ७८।४९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ।

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥

तिथिः (पु स्त्री), 'प्रतिपत् द्वितीया आदि तिथियों' का १ नाम है ।

तदाद्या इति ॥ सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'ऋतन्यञ्जि–' (उ० ४।२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अल्लोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः' ।

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्रः (पु), दिनम्, अहः (=अहन् । २ न), दिवसः, वासरः (२ पु न), 'दिन' के ५ नाम हैं ।

घस्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'घस्रस्तु दिवसे हिंस्रे' [इति मे० १२५।३०] ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) दिवादिः । 'इण्सिञ्जिदीङ्–' (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्ध्रस्वः । द्यति तमो, निर्व्यापारस्थितिं चेति वा । द्यतेः ['दो अवखण्डने', दि० प० अ०] किनन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । 'नञि जहातेः' (उ० १।१५८) इति कनिन् । 'रोऽसुपि' (८।२।६९) इति रः । यत्तु—'अहन्' (८।२।६८) इति रुत्वम्–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य रुत्वापवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥ * ॥ वासयति वसतेर्ण्यन्तात् 'अर्तिकमिभ्रमि–' (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । 'वासरस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि'[1] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'दिनस्य' ।

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
प्रभातं च

प्रत्यूषः (=प्रत्यूषस्, पु न), अहर्मुखम्, कल्यम्, उषः (=उषस्), प्रत्युषः (=प्रत्युषस्), प्रभातम् (५ न), 'प्रातः काल' के ६ नाम हैं ।

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषति रुजति कामुकान् । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ' [इति विश्वः १७२।२१] ॥ (१) ॥*॥ अह्नो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति ['कल गतौ संख्याने च', चु० प० से०] चेष्टाम् । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) काल्यम् अपि । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्यात्त्रिषु मद्ये तु योषिति' [इति मे० ११३।८-९] ॥(३)॥*॥ ओषत्यन्धकारम् । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उषः किच्च' (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । 'उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रस्वां च योषिति' ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रभातस्य' ।

दिनान्ते तु सायः

दिनान्तः, सायः (२ पु), 'दिनान्त' के २ नाम हैं ।

दिनेति ॥ दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'श्याद्व्यधा–' (३।१।१४१) इति णः । 'सायः काण्डे दिनान्ते च' [इति मे० ११७।६२] ॥ * ॥ मान्तमव्ययं ['सायम्'] त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिनान्तस्य' ।

१. 'पक्षतिश्च' इति पा० ।

१. 'वासरस्तु पुमान्नागविशेषे दिवसेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी (१३८।२१३) ।

संध्या पितृप्रसूः ।

सन्ध्या, पितृप्रसूः (२ स्त्री), 'सायंकाल' के २ नाम हैं ।

संध्येति ॥ सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसंधिषु' [इति मे० ११७।६०] ॥ * ॥ निर्यकारः ['सन्धा'] अपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाञः (जु० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६)। 'संध्या पितृप्रसूः संधा' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ पितॄन् प्रसूते । क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संध्यायाः' ।

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यम्

त्रिसन्ध्यम् (न) । 'प्रातःकाल, मध्याह्नकाल और सायंकाल; इन तीनों के समूह' का १ नाम है ।

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राह्णः । 'राजाहः–' (५।४।९१) इति टच् । 'अह्नोऽह्नः–' (५।४।८८) इत्यह्नादेशः । 'अह्नोऽदन्तात्' (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अह्नोऽपरम्–अपराह्णः । 'पूर्वापर–' (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अह्नो मध्यम् 'संख्याविसाय–' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥ * ॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । 'आबन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंध्यी ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिनाद्यन्तमध्यानाम्' ।

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

शर्वरी, निशा, निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी, रजनी, यामिनी, तमी (१२ स्त्री), 'रात' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ शृणाति चेष्टाः । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) । 'षिद्गौरा–' (४।१।४१) इति ङीष् । 'शर्वरी यामिनीस्त्रियोः' [इति मे० १३८।२२०] ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।'निशा दारुहरिद्रायां स्यात्त्रियामाहरिद्रयोः' इति विश्वः [१६८।१४] ॥ * ॥ 'निशीथिनी निशा निट् च त्र्यामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निट्' । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ['निशा' इति] ॥ (२) ॥ * ॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० से०) ।'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ० ४।६७) ॥*॥ 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीषि रात्रीत्यपि । 'रात्री रात्रिस्तमस्विनी' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ *॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा—त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थाद्यातेः 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥ * ॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति ['डुदाञ् दाने', जु० प० अ०] । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा क्षणदं, जले' [इति मे० ७६।२२] ॥ (६) ॥*॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षै क्षये' (स्वा० प० से०) । अस्माण्ण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥ * ॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । क्वनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । 'विभावरी निशारात्र्योः[1]कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्त्रकुट्यां च'[2] ॥(८) ॥*॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥*॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्त्वान्नलोपः (६।२।२४) । ङीष् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' [इति मे० ९१।१४] । ङीषभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥ * ॥ भीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकाराद्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥*॥ पक्षे तमिः ॥ * ॥ पचाद्यचि 'तमा' आपि[3] [४।१।४]॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ।

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्रा (स्त्री), 'अँधेरी रात' का नाम तमिस्रा है ।

तमिस्रेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमि-

---

१. 'निशा' शब्दस्यात्र हरिद्रार्थकतया 'विभवारी'त्यनेन पुनरुक्तिर्नाशंक्या ।

२. "विभावरी तमस्विन्यां हरिद्रायां विभावरी । विवाहवस्त्रगुण्ठ्यां च कुट्टन्यां चक्रयोषिति ॥" इति वि० लो० (३२६।२९९) पाठः । मेदिन्यां तु । '—कुट्टन्यां वक्रयोषिति । विवादवस्त्रगुण्ठ्यां च" इति पाठः (१४४। २९६–९७) ।

३. दीर्घेकारान्ते माघप्रयोगो यथा—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति ।

आबन्तप्रयोगो यथा—'के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः । किमाह सीता दशवक्त्रनीता हारा महादेवरता तमातः ॥ (पक्षे—हा राम हा देवर तात मातः) इति विदग्धमुखमण्डनम् ।

स्रा–' (५।२।११४) इति निपातिता। 'तमिस्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्ततौ'[1]। कृष्णपक्षनिशायां च ॥(१) ॥ ✻ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण्। 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खले'[2] [इति मे० १७१।२५] ॥ (२) ॥ ✻ ॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः'।

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता।

ज्यौत्स्नी स्त्री, 'उजेली चाँदनी रात' का नाम 'ज्यौत्स्नी' है।

ज्यौत्स्नीति ।। ज्योत्स्नास्त्यस्याम्। प्राग्वदण् (वा०५। २।१०३) ['ज्योत्स्नी[3] पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्' इति मे० ८३।९]॥(१) एकं 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः'।

आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

पक्षिणी (स्त्री), 'वर्त्तमान और आगे वाले दिन से युक्त रात' का एक नाम है। तुल्यन्याय से वर्त्तमान रात्रि और दूसरी रात्रि के सहित दूसरे दिन का भी यह नाम है।

आगामीति ।। आगामिवर्तमाने च ते अहनी च। इति कर्मधारये टच् (५।४।९१)। सरेफ[-हर्युक्ता-]पाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया। आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा। पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम्। 'अत इनि–' (५।२।११५) ॥ ✻ ॥ निशीत्युपलक्षणम्। तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः। 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीभिदि। आगामिवर्तमानाहर्युक्तरात्रावपि स्त्रियाम् ॥' [इति मे० ४९। ६२–६३] ॥ (१) ॥✻॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः'।

गणरात्रं निशा बह्व्यः

गणरात्रम् (न), 'रात्रियों के समूह' का नाम 'गणरात्र' है।

गणेति ।। गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः। गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ–' (२।१।५१) इति द्विगुः। 'अहःसर्वैकदेश–' (५।४।८७) इत्यच्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न। 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण [१३१] क्लीबत्वविधानात्। 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च। 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' [अ० ३।५। २५] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥ ✻ ॥ एकं 'रात्रिसमूहस्य'।

प्रदोषो रजनीमुखम्।

प्रदोषः (पु), रजनीमुखम् (न), 'रात के पहले हिस्से' के २ नाम हैं।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति। 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। ['दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति मे० १६६।१५]। प्रारम्भो दोषायाः। प्रादिसमासः (२।२।१८)। प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा। 'गोस्त्रियोः–' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥ ✻ ॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति। 'नक्तं दोषा च रजनी' [अ० ३।४।६] इति वक्ष्यते। [प्रदोषः कालदोषयोः' इति हैमः ३।७७९] ॥ (१) ॥ ✻ ॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥ ✻ ॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य'।

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धरात्रः, निशीथः (२ पु), 'आधीरात' के २ नाम हैं।

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः। 'अहःसर्वैकदेश–' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥✻॥ निशेरतेऽस्मिन्। 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)। 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक्। 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' [इति मे० ७३। २०] ॥ (२) ॥ ✻ ॥ द्वाविति। समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य'।

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

यामः, प्रहरः (२ पु), 'प्रहर' के २ नाम हैं (दिन और रात के आठवें हिस्से अर्थात् तीन घण्टे का १ 'प्रहर' होता है)।

द्वाविति ॥ याति ['या प्रापणे', अ० प० अ०]। 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन्। यत्तु—'यातेर्मग्' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात्। 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' [इति मे० १०९।२४] ॥ (१) ॥✻॥ प्रह्रियते ढक्कादिरस्मिन्। 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥✻॥ द्वे 'प्रहरस्य'।

स पर्व-संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्।

पर्व (=पर्वन्, न), सन्धिः (पु) ये दो नाम (या 'पर्वसन्धिः' पु) यह एक नाम) 'प्रतिपद् और पूर्णिमा या अमावास्या के मध्यभाग' के हैं।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः। स एव पर्व अपि। 'प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः। 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव।

---

१. '—तमिस्रा च तमस्ततौ' इति विश्वः (१४२। २०९), 'कोपे स्त्री तु—' इति मेदिनी (१३४।१६१-६२)।

२. 'खगे' इति पाठः।

३. 'ज्योत्स्नी पटोलिका सा च रात्रिश्चन्द्रिकयाऽन्विता' इति नानार्थरत्नमाला (६५५) च। सम्प्रत्युपलभ्यमानकोशेषु ओकारघटित एव पाठः प्राप्यते।

'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे। दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ॥' [इति मे० ८९।८८]॥(१)॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकं 'पर्वसंधेः'।

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे

पक्षान्तः (पु), पञ्चदशी (स्त्री), 'पूर्णिमा या अमावास्या तिथि' के २ नाम हैं।

पक्षेति ॥ द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य'।

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णमासी, पूर्णिमा (२ स्त्री), 'पूर्णिमा' अर्थात् 'शुक्लपक्षकी अन्तिम तिथि' के दो नाम हैं।

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम्। बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण्। प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात्। 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा। यद्वा—माश्चन्द्रः। पूर्णो माः पूर्णमाः। तस्येयम्। यद्वा—'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण्। ['पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मे० १७४।५८] ॥ (१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। भावे क्तः (३।३।११४)। पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम्। तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा। भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)। टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णिमायाः'।

कलाहीने सानुमतिः

अनुमतिः (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ क्षीण हो, उस पूर्णिमा' का अर्थात् 'प्रतिपद्युक्त पूर्णिमा' का १ नाम है।

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे। अनुमन्यते—अनुमतिः। क्तिच् (३।३।१७४)। अथानुमतिरूनेन्दुपूर्णिमानुज्ञयोरपि' [इति मे० ६८।१८६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानुमत्याः'।

पूर्णे राका निशाकरे।

राका (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ परिपूर्ण हो, उस पूर्णिमा' का अर्थात् 'शुद्ध पूर्णिमा' का १ नाम है।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु। राति शुभम्। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'कृदाधारा–' (उ० ३।४०) इति कः। बाहुलकाद्ध्रस्वः। 'राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रियाम्। संपूर्णेन्दुतिथौ' [इति मे० ३।३२] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः'।

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अमावास्या, अमावस्या (२ स्त्री), दर्शः, सूर्येन्दुसङ्गमः (२ पु), 'अमावास्या' अर्थात् 'कृष्णपक्ष की अन्तिम तिथि' के ४ नाम हैं।

अमेति ॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ। 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्ध्यभावश्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीषि (ग० ४।१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम्। अमामासी। इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी। इन् (उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति रभसः। 'अप्यमावस्यमावासो चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण। 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः। 'पक्षान्तेऽब्धौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे'[१] ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दू संगच्छतोऽस्मिन्। घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य'।

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सिनीवाली (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया क्षीण नहीं हुई हो, उस अमावास्या' का अर्थात् 'चतुर्दशीयुक्त अमावास्या' का १ नाम है।

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनीवाली। एन विष्णुना सह वर्तते 'सा' लक्ष्मीः। तद्योगात्। सिनी चन्द्रकला। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः। सिनीं वलति धारयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यत्तु—'स्त्रियाः पुंवत्–' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम्। 'संज्ञापूरण्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः। तन्न। सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्कत्वाच्च। यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र—इति तेन विगृहीतम्। तदपि न। बालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। स्वामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्—इत्याह। तन्न। पुंवद्भावप्रसङ्गात्। ['सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयोः स्त्रियाम्' इति मे० १५७।१६६] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः'।

सा नष्टेन्दुकला कुहूः।

कुहूः (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया क्षीण हो गयी हो, उस अमावास्या' अर्थात् 'शुद्ध अमावास्या' का १ नाम है।

सेति ॥ उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः[२]।

---

१. 'दर्शः सूर्येन्दुसंगमे पक्षान्तेऽब्धौ दर्शने च' इति हैमः (२।५६१)।

२. 'या पूर्वामावास्या (सा) 'सिनीवाली' योत्तरा सा 'कुहू'रिति श्रुतिः। अयमर्थः—चतुर्दश्या अन्तिमः

कुहयति। 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः। 'नृति-शृध्योः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि ॥*॥ मृगव्यादित्वाद्ध्रस्वोऽपीत्यन्ये। 'धेनूरुरज्जुकुहुसरयुतनुकरेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहूः स्त्री कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' [इति मे० १७५।२] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुह्वाः'।

उपरागो ग्रहः

उपरागः, ग्रहः (२ पु), 'सूर्यग्रहण या चन्द्रग्रहण' के २ नाम हैं।

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'घञि च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः। भावे वा घञ् (३।३।१८)। 'उपरागस्तु पुंसि स्याद् [1]राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः। दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते ॥' [इति मे० २५।५३] ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं ग्रहः। 'ग्रहवृदृ—' (३।३।५८) इत्यप्। 'ग्रहो [2]निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः ॥' [इति विश्वः १७९।२, मे० च १७५।३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य'।

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

सोपप्लवः, उपरक्तः (२ पु), 'ग्रहण लगने पर राहु से ग्रस्त (कुछ कटे हुए) सूर्य या चन्द्रमा' के २ नाम हैं।

राह्विति ॥ 'उपप्लवः सैंहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि।' [इति मे० १६१।५७]। सहोपप्लवेन। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म। कर्मणि क्तः (३।२।१०२,३।४।७०)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' [इति मे० ६८।१९१] ॥ (२) ॥*॥ इमौ द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च।

अग्न्युत्पात उपाहितः।

अग्न्युत्पातः, उपाहितः (२ पु), 'आकाश में अग्निविकार, तारा टूटना, धूमकेतु नाम की तारा का उदय होना और उसके उपद्रव, सूर्यग्रहणादि में आग्नेयमण्डल से उत्पन्न तेजोविशेष' इनके २ नाम हैं।

अग्न्युत्पात इति ॥ अग्नेरुत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य। 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' [इति मे० ६८।१८७]॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आकाशादिष्वग्निविकारस्य'।

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

पुष्पवन्तौ (=पुष्पवत्, नि० द्विव०) 'सूर्य और चन्द्रमा इन दोनों' का १ नाम है।

एकयेति ॥ 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। पुष्पो विकासः प्रकाशश्च। तद्वन्तौ। मतुप् (५।२।९४)। एकयोक्त्या साधारणवचनेन। प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः। अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः। 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। 'जॄविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच्। 'झोऽन्तः' (७।१।३)। पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाममाला। 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि। ['पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' इत्यभि० चि० म० २।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः'।

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

निमेषः (पु), (आँख के पलक गिरने में जितना समय लगे उसे 'निमेष' कहते हैं।) काष्ठा (स्त्री), 'अठारह निमेष के बराबर समय' का 'काष्ठा' यह एक नाम है।

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः। तेऽष्टादश काष्ठा। काशते। ['काशृ दीप्तौ', भ्वा० आ० से०]। 'हनिकुषि—' (उ० २।२) इति क्थन्। 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः। स्याद्दिशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्द्रिये[1] ॥' इति विश्वः [४१।८] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः'।

त्रिंशत्तु ताः कला।

कला (स्त्री), 'तीस काष्ठा के बराबर समय' का १ नाम है।

त्रिंशदिति ॥ ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला। कलयति। 'कल संख्याने' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ['कला स्यादंशशिल्पयोः। कलने मूलरैवृद्धौ षोडशांशे विधोरपि ॥' इति हैमः २।४८८–८९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कलायाः'।

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

क्षणः (पु), 'तीस कला के बराबर समय' का १ नाम है।

प्रहरः अमावस्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः। तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता, अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः। अतोऽमावस्यायाः आद्यप्रहरः 'सिनीवाली'-संज्ञः, अन्त्यप्रहरद्वयं 'कुहू'-संज्ञकम्। मध्यप्रहरपञ्चकं 'दर्श'-संज्ञकम्'। इत्यमरविवेकव्याख्यायां महेश्वर आह।

१ 'राहुग्रस्तार्के' इति पा०।

२ 'ग्रहोऽनुग्रह—' इति पा०।

१. '—मिन्धने' इति पा०।

ता इति ॥ ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः'[1] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'क्षणस्य' ।

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

मुहूर्त, (पु न) 'बारह क्षण' अर्थात् 'दो घड़ी के बराबर के समय' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) । 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिघसि–' (उ० ३। ८९) इति क्तो मुडागमश्च । 'राल्लोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ।

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

अहोरात्रः (पु), 'दिन-रात' अर्थात् 'तीस मुहूर्त या साठ घड़ी' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः । 'अहःसर्वैकदेश–' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अह्ना सहिता रात्रिः' इति विग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः–' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद् द्वन्द्व[2] एवाज्विधानात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्संख्याव्ययादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि–समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्–इत्युक्तम् । तदपि न । समाहारेऽपि 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुंस्त्वविधानात् । यदपि–वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहृतम्–इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्' [अ० ३।५।२५] इति द्विरात्रस्य नपुसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ।

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

पक्षः (पु) 'पन्द्रह दिन-रात या पक्ष' का १ नाम है ।

पक्ष इति ॥ ते [दशपञ्च] अहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३। १९)। 'पक्षो मासार्धके गेहे[3] पार्श्वसाध्यविशेषयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च [4]राजकुञ्जरपार्श्वयोः' [इति मेदिनी १६६।१८–१९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पक्षस्य' ।

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

शुक्लः, कृष्णः (२ पु), ये 'पक्ष के दो भेद' हैं । (इसमें उजेले पक्ष को 'शुक्ल' और अँधेरे पक्ष को 'कृष्ण' कहते हैं) ।

पक्षाविति ॥ शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ।

मासस्तु तावुभौ ॥ २ ॥

मासः (पु), 'दो पक्ष, महीना' का १ नाम है ।

मास इति ॥ तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३। ३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मासस्य' ।

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्याद् ऋतुः

ऋतुः (पु), 'ऋतु' का १ नाम है । मार्गशीर्ष अर्थात् अगहन से दो-दो महीनों की 'हेमन्त' आदि एक-एक ऋतु होती हैं, इस प्रकार एक वर्ष में ६ ऋतुएँ होती हैं ।

द्वाविति ॥ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च–' (उ० १। ७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ['ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि वसन्तादिषु धारयोः' इति विश्वः ५८।२०] ॥ * ॥ मार्गादीनां युगैर्हेमन्तादीनृतून् वक्ष्यति [अ० १।४।२०] । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति—द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ।

तैरयनं त्रिभिः ।

अयनम् (न), 'अयन' का १ नाम है । यह ३ ऋतु (या ६ मास) का होता है ।

तैरिति ॥ तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन ['अय गतौ', भ्वा० आ० से०] । ल्युट् (३।३।११७) । यत्तु—'अयतेऽर्कोऽनेन' इति विगृह्य 'इण् गतौ'(अ० प० अ०)इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव । 'अयनं पथि भानोरप्युदग्दक्षिणतो गतौ' [इति विश्वः ८७। २६, मे० च ८४।२८] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अयनस्य' ।

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

सूर्य के गतिभेद से यह 'अयन' दो प्रकार का होता है, उसमें जब सूर्य की गति कुछ उत्तर की तरफ होती है उसे 'उत्तरायणम्' (न), और जब सूर्य गति कुछ दक्षिण की तरफ होती है तो उसे 'दक्षिणायनम्' (न), कहते हैं । ('उत्तरायण' में मकर से मिथुन राशितक और 'दक्षिणायन' में कर्क सेधनु राशितक सूर्य की संक्रान्ति रहती है') ।

---

१. मेदिन्यां 'क्षणः पर्वोत्सवव्यापारेषु मानेऽप्यनेहसः' (४५।४) इति ।

२. अत एव 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इति 'अहःसर्वैक–' इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते ।

३. 'पार्ष्णिग्रहे साध्यविरोधयोः' इति पा० ।

४. 'वाजे कुञ्जरपार्श्वयोः' इति पा० ।

अयने इति ।। अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च । उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये 'अर्कस्य' इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ।। (१) ।। * ।। एकैकम् 'अयनद्वयस्य' ।

वत्सरः ॥ १३ ॥

वत्सरः (पु) 'द्वे अयने तु वत्सरः'—दो अयन का एक 'वत्सर' (वर्ष) होता है । (आगे श्लो० २० देखिए)

वत्सर इति ।। वसन्त्यस्मिन् ['वस निवासे', भ्वा० प० अ०] । 'वसेश्च' (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः । [एकं वर्षस्य'] ।

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा [४२]
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे [४३]

विषुवत्, विषुवम् (२ न), 'जब रात-दिन दोनों बराबर हो जाते हैं, उस समय' के २ नाम हैं (जब तुला और मेष की सूर्यसंक्रान्ति होती है, तब दिन-रात बराबर होते हैं) ।

[पौषी (स्त्री), 'पुष्य नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा' अर्थात् 'पौष मास की पूर्णिमा' का १ नाम है । पौषः (पु), 'पूस महीना' अर्थात् जिसमें 'पौषी' पूर्णिमा हो, उसका १ नाम है । इसी तरह माघ आदि ग्यारह महीनों को भी समझना चाहिये, अर्थात् मघा नक्षत्र से पूर्णिमा 'माघी' महीना 'माघः' १, पूर्वोत्तरफाल्गुनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'फाल्गुनी', मास 'फाल्गुनः' २, चित्रा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'चैत्री' मास 'चैत्रः' ३, विशाखा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'वैशाखी' मास 'वैशाखः' ४, ज्येष्ठा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'ज्यैष्ठी' मास 'ज्येष्ठः' ५, पूर्वोत्तराषाढा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आषाढी' मास 'आषाढः' ६, श्रवण नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'श्रावणी' मास 'श्रावणः' ७, पूर्वोत्तराभाद्रपद नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'भाद्रपदी' मास 'भाद्रपदः' ८, अश्विनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आश्विनी' मास 'आश्विनः' ९, कृत्तिका नक्षत्रसे युक्त पूर्णिमा 'कार्त्तिकी' मास 'कार्त्तिकः' १० और मृग नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'मार्गी' मास 'मार्गः' ११ होते हैं, इनमें पूर्णिमा के वाचक 'माघी' आदि ११ शब्द स्त्री० और मास के वाचक 'माघ' आदि ११ शब्द पुं० हैं] ।

समेति ।। रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर–' (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२।९४) । 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वत्वम् ।। (१) ।।*।। 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि'[१] (भा० वा० ५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषुवम्[२]। '**विषुवान्** समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोपालितः ।। * ।। **विषुणोऽपि** । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः' (ग० ५।२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ।। (२) ।। * ।। द्वे 'समरात्रिन्दिवकालस्य' ।

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गशीर्षः, सहाः (=सहस्), मार्गः, आग्रहायणिकः (४ पु), 'अगहन महीने' के ४ नाम हैं ।

मार्गेति ।। मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षः' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण् । एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ।।'[३] इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ।। (१) ।। * ।। सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । ['**सहो** बले ज्योतिषि च पुंसि[४] हेमन्तमार्गयोः' इति मे० १७३।४३] ।।*।। पचाद्यजन्तोऽपि । 'मार्गे **सहः** सहाः' इति शब्दार्णवः ।। (२) ।।*।। एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा **मृगः**' इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । ['**मार्गो** मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः २।४२] ।।(३)।।*।। आग्रहायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४।२।२२)।।*।। ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः[५] ।। (४) ।।*।। चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ।

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौषः, तैषः, सहस्यः (३ पु), 'पौष मास' के ३ नाम हैं ।

पौष इति ।। पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण–' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' (वा० ६।४।१४९) । ङीप् (४।१।१५) । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् । ['**पौषो** मासप्रभेदे स्यात् **पौषं** तु महयुद्धयोः' इति हैमः २।५८०] ।।(१)।।*।।(२)।।*।।

---

१. भाष्ये तु "वप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वक्तव्यम्" इत्येवं पाठः ।

२. 'विषुपं (वं) विषुणः विषुवः' इति अमरविवेकव्याख्याने महेश्वरः ।

३. श्लोकोऽयमत्रैव प्रक्षिप्तेषु पठितः ।

४. 'सहा' इति पा० ।

५. पुरुषोत्तमकृते त्रिकाण्डशेषे नेदं लभ्यते ।

सहसि बले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पौषस्य' ।

तपा माघे

तपः (तपस्), माघः (२ पु), 'माघ मास' के २ नाम हैं ।

तपा इति ॥ तपन्त्यस्मिन् । असुन् (उ० ४।१८१) । सान्तः । **तपो** लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' [इति मे० १७१।१२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'माघमासस्य' ।

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

फाल्गुनः, तपस्यः, फाल्गुनिकः (३ पु) 'फाल्गुन मास' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलेर्गुक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च । '**फल्गुन**स्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे **फल्गुनी** स्मृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वृद्धिः (७।२।११७) । '**फाल्गुन**स्त्वर्जुने मासे **फाल्गुनो** चास्य पूर्णिमा' इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च[1] । '**फाल्गुन**स्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी ॥' [इति मे० ८९।९५-९६] । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् [४।२।२१] ॥ (१)॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ तपति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ['**तपस्यः** फाल्गुने पार्थे **तपस्या** नियमस्थितौ' इति हैमः ३।५१९] ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य' ।

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

चैत्रः, चैत्रिकः, मधुः (३ पु), 'चैत्र मास' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्ठकौ (४।२।२१, २३) । ['**चैत्रं** मृते देवकुले ना भूभृन्मासभेदयोः' इति मे० १२५।३७] (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते एतं मधुः । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युधश्चान्तादेशः । '**मधु** पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति ॥' [इति मे० ७९।११-१२] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रस्य' ।

वैशाखे माधवो राधः

वैशाखः, माधवः, राधः (३ पु), 'वैशाख मास' के ३ नाम हैं ।

वैशाख इति ॥ विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति । ['वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' इति मेदिनी २०।१२] ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्ञ च' (४।४।१२९) इति ञः ॥ (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ।

ज्यैष्ठे शुक्रः

ज्यैष्ठः, शुक्रः (२ पु), 'ज्येष्ठ मास' के २ नाम हैं ।

ज्यैष्ठ इति । पूर्ववदणृद्धयेन ज्यैष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । '**ज्येष्ठो** मासि च वृद्धे च **ज्येष्ठा** च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।१०७] । ['**ज्येष्ठः** स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । **ज्येष्ठा** भे गृहगोधायाम्' इति हैमः २।१०७-८] ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । '**शुक्रः** स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्' [इति मेदिनी १२९। ९२-९३] ॥ (२)॥*॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ।

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

शुचिः, आषाढः (२ पु), 'आषाढ मास' के २ नाम हैं ।

शुचिरिति ॥ अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच्च ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । '**आषाढो** व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' [इति मे० ४४।६-७] । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आषाढस्य' ।

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

श्रावणः, नभाः (=नभस्), श्रावणिकः (३ पु), 'श्रावण मास' के ३ नाम हैं ।

श्रावण इति ॥ 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे **श्रवणं** श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः, 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात्, तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावणः । '**श्रावणो** मासि पाखण्डे दध्यालयां **श्रावणा** मता' इति हैमः [३।२४०, मेदिन्यपि ५०।८१]

---

1. 'फल्गुनालस्तु फाल्गुनः' इति त्रिकाण्डशेषात् 'फल्गुनालः' इत्यप्येकं नाम ।

॥ (१) ॥ * ॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्नाति, नभते, वा नभाः । ['णभ हिंसायाम्' दि० प० से०, क्र्या० प० से०, भ्वा० आ० से०[1]] । असुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तन्न । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभासु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः 'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य–' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः[2] क्लीबं व्योम्नि पुमान्घने । घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्ग्रहे ॥' [इति मे० १७१।२६-२७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ।

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

नभस्यः, प्रौष्ठपदः, भाद्रः, भाद्रपदः (४ पु), 'भादों मास' के ४ नाम हैं ।

स्युरिति॥। नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः॥(१)॥*॥ प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्—' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ।

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

आश्विनः, इषः, आश्वयुजः (३ पु), 'आश्विन मास' (क्वार) के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥ * ॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा । क्विप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ।

स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोर्जौ कार्तिकिकः

कार्तिकः, बाहुलः, ऊर्जः, कार्तिकिकः (४ पु), 'कार्तिक मास' के ४ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१)॥(२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऊर्ज. कार्तिके बले' इति हैमः [२।६७] ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥(४)॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ।

हेमन्तः

हेमन्तः (पु) 'हेमन्त ऋतु' का १ नाम है (यह अगहन और पौष मास में होती है) ।

हेमन्त इति ॥ हन्ति । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३।१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च–' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्यतरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' ।

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

शिशिरः (पु न), 'शिशिर ऋतु' का १ नाम है (यह माघ और फाल्गुन मास में होती है) ।

शिशिर इति ॥ 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । '**शिशिरः** स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः [१३५।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

वसन्तः, पुष्पसमयः, सुरभिः (३ पु), 'वसन्त ऋतु' के ३ नाम हैं (यह चैत्र और वैशाख मास में होती है) ।

वसन्त इति ॥ वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तॄभूवहिवसि–' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । '**सुरभिर्**हेम्नि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः [३।४८९-९०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्मः, ऊष्मकः, निदाघः, उष्णोपगमः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः (७ पु), 'ग्रीष्म ऋतु' के ७ नाम हैं (यह ज्येष्ठ और आषाढ मास में होती है) ।

---

१. (भ्वा० प० से, दि० प० से०, क्र्या० आ० से०) इति प्राक्तनः पाठः नभ्यति, नभ्नाति, नभते—इत्युल्लिखितप्रयोगक्रमविरुद्धत्वात्, आत्मनेपद-परस्मैपद-निर्देशाशुद्धत्वाच्च न समीचीनः ।

२. 'नभः' इति पा० ।

ग्रीष्म इति ।। ग्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (उ० १।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' [इति मे० १०८।१०] ।। (१) ।। * ।। ऊषति रुजति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः–' (३।२।७५) इति मनिन् । ['ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि' इति हैमः २।२६२] । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ।।*।। मकि अदन्तः [ऊष्मः] अपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ।। (२) ।।*।। नितरा दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' [इति विश्वः २९।९, मे० च २६।८] ।। (३) ।।*।। उष्णमुपगममत्र ।। (४) ।।*।। ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' [इति मे० ४५।३] ।। (५) ।।*।। 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५)। आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊष्मा तप आगमोऽत्र ।। * ।। 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ।। (६) ।।*।। तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।। (७) ।। * ।। सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

प्रावृट् (=प्रावृष्, स्त्री), वर्षाः (स्त्री, नि० ब० व०), 'वर्षा ऋतु' के २ नाम हैं (यह श्रावण और भादों मास में होती है)।

स्त्रियामिति ।। वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिवृति–' (६।३।११६) इति दीर्घः ।। (१) ।।*।। वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ।। (२) ।।*।। वर्षर्तोर्द्वे 'श्रावणभाद्राभ्यां [निष्पन्नस्य] ऋतोः' ।

अथ शरत्स्त्रियाम् ।। १९ ।।

शरत् (=शरद्, स्त्री), 'शरद ऋतु' का १ नाम है (यह आश्विन और कार्तिक मास में होती है)।

अथेति ।। शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शॄदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ['शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' इति मे० ७७।३९] ।। * ।। भागुरिमते टापि शरदा च । 'शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः[१] ।। (१) ।।*।। एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यां[निष्पन्नस्य]ऋतोः' ।

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

मार्गशीर्ष अर्थात् अगहन महीने से हर दो-दो महीनों में हेमन्त आदि एक-एक ऋतु होती है । 'ऋतु' शब्द संस्कृत में पुंल्लिङ्ग है ।

षडिति ।। अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' [जु० प० अ०] । 'अर्तेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चास्कित् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केत्वादय इति तुन्–इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१) ।।*।। एकम् 'हेमन्तादीनां षण्णाम्'[२]।

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ।। २० ।।

संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः (३ पु), हायनः (पु न), शरत् (=शरद्, स्त्री), समाः (स्त्री०, ब० व०), 'वर्ष, साल' के ६ नाम हैं (यह १२ महीने का होता है । पीछे श्लो० १३ में 'वत्सरः' कहा ही गया है फिर इस श्लोक में भी 'वत्सरः' कहने का तात्पर्य यह है कि पहले 'अयन' के प्रसंग में 'द्वे अयने तु वत्सरः' इस आधार पर सौर 'वत्सर' का उल्लेख है और यहाँ हेमन्तादि के प्रसंग में 'द्वादशमासाः संवत्सरः' इस आधार पर चान्द्र 'वत्सर' का उल्लेख है)।

संवत्सर इति ।। संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१)। 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तः ।। (१) ।। * ।। एवं वत्सरोऽपि ।।(२)।।*।। आप्यते । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' [इति मे० ७४।२] ।। (३) ।।*।। भावाञ्जहाति ['ओहाक् त्यागे', जु० प० अ०] जिहीते ['ओहाङ् गतौ, जु० आ० अ०] वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः' । (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा सम्बन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः' [इति मे० ६४।५८] ।। (४) ।। * ।। शृणाति । 'शॄ हिंसा याम्' (क्र्या० प० से) । 'शॄदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यादिः ।।*।। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ।। (५) ।।*।। 'षम ष्टम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) ।

---

१. विश्वे तु वचनमिदं प्रायो न लभ्यते । त्रिकाण्डशेषे तु 'कालप्रभातं शरदा' इति ।

२. 'आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः ।' इति महेश्वरः ।

'बहुवचननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्वचिद्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां समाम्'(५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । '**समाः** संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु **समं** स्यादभिधेयवत् ॥' [इति मे० ११०।३५] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'संवत्सरस्य' ।

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मनुष्यों के एक महीने का 'पैत्रः अहोरात्रः' (पु), अर्थात् 'पितरों का दिनरात' होता है ।

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितॄणामयं पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः[1] ।

वर्षेण दैवतः ।

मनुष्यों के एक वर्ष या उत्तरायण और दक्षिणायन का 'दैवः अहोरात्रः' (पु) अर्थात् 'देवताओं का एक दिन-रात' होता है ।

वर्षेणेति ॥ नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः[2] ।

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

देवताओं के दो हजार युग का 'ब्राह्मः अहोरात्रः' (पु) अर्थात् 'ब्रह्मा का दिन-रात' होता है ।

दैव इति ॥ देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः षष्टयधिकैस्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम्[1] । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ।

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

वही ब्रह्मा की दिन-रात मनुष्यों का 'कल्पौ' (पु० व० भी होता है), 'कल्प' अर्थात् स्थिति और प्रलय का काल है ।

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तात् (३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' [इति मे० १०२।२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ब्रह्मणो दिनस्य' ।

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

देवताओं के एकहत्तर युग का 'मन्वन्तरम्' (न) एक 'मन्वन्तर' अर्थात् चौदह मनुओं में से प्रत्येक मनु का स्थितिकाल होता है ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः ॥*॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् । एकम् 'मन्वन्तरस्य'[2]।

---

१. तदुक्तं मनुना—"पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः । कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥" इति (११।६६) । अयमाशयः—यथा आंगलानां मते दिनारम्भो निशीथात् (रात्रेरुत्तरार्धभागात्) भवति, तथैवात्रापि ज्ञेयम् । एवञ्च पितॄणां सूर्योदयकालः कृष्णपक्षाष्टम्या उत्तरार्धभागारम्भे, मध्याह्नकालोऽमावस्याया अन्तिमक्षणे, सायंकालः शुक्लपक्षाष्टम्याः पूर्वार्धसमाप्तिक्षणे, निशीथकालश्च पूर्णिमाया अन्तिमक्षणे भवतीति बोध्यम् ।

२. तदुक्तं मनुना—"दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥" इति (१।६७) । अत्रापि पूर्वोक्त एव नियमः, तेन देवानां सूर्योदयकालो मेषसंक्रमणाद्यक्षणे, मध्याह्नकालो मिथुनसंक्रमणस्य चरमक्षणे, सायंकालः कन्यासंक्रमणस्यान्तिमक्षणे, निशीथकालश्च धनुःसंक्रमणस्यान्तिमक्षण इति बोध्यम् ।

१. श्रीमद्भागवते चतुर्युगनामानि तन्मानञ्चेत्थम्—"कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥ संध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः । तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥" इति (३।११।१८।२०) । मनुरप्याह—"ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः । एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान्निबोधत ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससन्ध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया। ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ तद्वै युगसहस्राणां ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥" इति (१।६८–७३) । युगस्य पूर्वा संध्या, उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—"तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥" वर्षसंख्या चात्र दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्, "दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥" इति (म० मुक्ता०) ।

२. तदुक्तं मनुना—"यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥" इति (१।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्तः, प्रलयः, कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः (५ पु), 'प्रलय-काल' के ५ नाम हैं।

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्रौ' इति हैमः [३।३२८] ॥ (१) ॥*॥ प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'प्रलयो मृतौ। संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः [३।५२४–२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। कल्प्यन्ते विरुद्धलक्षणया क्षीयन्तेऽत्र। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे। शास्त्रे न्याये विधौ' इति हेमचन्द्रः [२। २९६] ॥ (३) ॥ * ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०)। 'एरच्' (३।३।५६), 'पुंसि' (३। ३।११८) इति घो वा। 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः [२।३५१] ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः। 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः [२०१] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य'।

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्।
कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २६ ॥

पङ्कम् (न पु), पाप्मा (=पाप्मन्, पु), पापम्, किल्बिषम्, कल्मषम्, कलुषम्, वृजिनम्, एनः (=एनस्), अघम्, अंहः (=अंहस्), दुरितम्, दुष्कृतम् (१० न), 'पाप' के १२ नाम हैं।

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन। 'पचि व्यक्तीकरणे, विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०)। करणे घञ् (३।३। १९)। कुत्वम् (७।३।५२)। यद्वा–पचनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, विस्तारो वा। तं करोति। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिच्। ततः पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पङ्कोऽघे कर्दमे' इति हैमः [२।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥ पान्त्यस्मादात्मानम्। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३)। भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने। यद्वा–पिबति भक्षयति कर्तारम्। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु। 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु०

७९)। विष्णुपुराणे चतुर्दश मनव उक्तास्तन्नामानि यथा–"मनुः स्वायंभुवो नाम मनुः स्वारोचिषस्तथा। औत्तमिस्तामसिश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः। वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्ण इत्यपि। धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥" इति।

कालमानबोधकविवरणम्

१ निमेषः*	$\frac{१}{२७}$ विपला	$\frac{२}{१३५}$ सेकेण्ड	
१८ निमेषाः	१ काष्ठा (८ विपलाः)	२$\frac{१}{५}$ सेकेण्ड	
३० काष्ठाः	१ कला (४ पलाः)	१ मिनट ३६ सेकेण्ड	
३० कलाः	१ मुहूर्तः (घटीद्वयम्)	४८ मिनट	
३० मुहूर्ताः	१ अहोरात्रः (मानुषः)	२४ घण्टा	
१५ अहोरात्राः	१ पक्षः („)	१ दिनम् (पैत्र्यम्)	
२ पक्षौ	१ मासः („)	१ अहोरात्रः (पैत्र्यः)	
१२ मासाः	१ वर्षम् (मानुषम्)	१ „ (दिव्यः)	
३६० दिव्याहोरात्राः	३६० वर्षाणि(मानुषाणि)	१ वर्षम् (दिव्यम्)	
४००० दिव्यवर्षाणि	१४४००००मानुषवर्षाणि	सत्ययुगस्य मुख्यमानम्	
४०० „	१४४०००	„ „	संध्यामानम्
४०० „	१४४०००	„ „	संध्यांशमानम्
४८०० „	१७२८०००	„ „	पूर्ण मानम्
३००० „	१०८००००	„	त्रेतायुगस्य मुख्यं मानम्
३०० „	१०८०००	„ „	संध्यामानम्
३०० „	१०८०००	„ „	संध्यांशमानम्
३६०० „	१२९६०००	„ „	पूर्ण मानम्
२००० „	७२००००	„	द्वापरयुगस्य मुख्यं मानम्
२०० „	७२०००	„ „	संध्यामानम्
२०० „	७२०००	„ „	संध्यांशमानम्
२४०० „	८६४०००	„ „	पूर्ण मानम्
१००० „	३६००००	„	कलियुगस्य मुख्यं मानम्
१०० „	३६०००	„ „	संध्यामानम्
१०० „	३६०००	„ „	संध्यांशमानम्
१२०० „	४३२०००	„ „	पूर्ण मानम्
१२००० „	४३२००००	„	चतुर्युगानां पूर्ण मानम्
१२०००×७१ =८५२००० „	४३२००००×७१ =३०६७२०००० „		१ मन्वन्तरमानम्
१२०००×१००० =१२०००००० „	४३२००००×१००० =४३२०००००००		ब्रह्मणो १ दिनमानम्
„ „	„	„ „	१ रात्रिमानम्
२४०००००० „	८६४००००००००	„ „	१ अहोरात्रमानम्

*"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो 'निमेषः' परिकीर्तितः।" इत्युक्तलक्षणोऽक्षिपरिस्पन्दनकालो निमेषः।

"सत्ययुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिताः (३०८४४८०००) एतन्मितवर्षास्तदवकाश इति पुराणम्।" इति वाच० (४७३६)। अत्र म० म० शि० द०—"नामनिधाने सवज्ञश्रीनारायणचरणाः 'दैविकानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम्। मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः। तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि ६ मासाः २५ दिनानि ४२ घटिकाः साग्राण्येकपंचाशतपलानि भवन्तीति मुकुटाशयः।" इति।

प० से०)। 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् बुगागमश्च। ['**किल्बिषं** पापरोगयोः। अपराधेऽपि' इति मे० १६८।३४] ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्वषत्वे। '**कल्मषं** किल्बिषे क्लीबं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' [इति मे० १६७।३३] ॥ (५) ॥*॥ कलयति वशीकरोति। 'कल गतौ, संख्याने च' (चु० उ० से०)। 'पॄनहिकलिभ्य उषच्' (उ० ४।७५)। '**कलुषं** त्वाविले पापे' [इति मे० १६८।३४] ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते। 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०)। 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनच्। '**वृजिनं** कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' [इति मे० ९२।३४] ॥ (७) ॥*॥ यन्त्यधोऽनेन। एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा। 'इण् गतौ' (अ० प० से०)। 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च। ['**एनः** पापापराधयोः' इति मे० १७१।१९] ॥ (८) ॥*॥ अङ्घते गच्छति दानादिना। 'अघि गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्। '**अघं** दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः [२।५३] ॥(९) ॥*॥ अमति गच्छति। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०)। 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च। यद्वा–अंहति। 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४। १८९)। '**अङ्घः**' इति केचित्पठन्ति। तत्र 'अघि गतौ'(भ्वा० आ० से०) धातुर्बोध्यः॥ (१०) ॥*॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४)। दुष्टमितं गमनमनेन॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन। 'इदुदुपधस्य–' (८।३।४१) इति षः॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य'।

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः।

धर्मः (पु न), पुण्यम्, श्रेयः (=श्रेयस्), सुकृतम् (३ न), वृषः (पु), 'धर्म' के ५ नाम हैं।

स्यादिति॥ धरति विश्वम्। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन्। '**धर्मो**ऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ। अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे॥'[इति मे०१०९।१६]॥(१) ॥*॥ पुनाति ['पूञ् पवने', क्र्या० उ० से०]। 'पूञो यण् णुग्घ्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णुक् ह्रस्वश्च। यद्वा–पुणति। 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। पुणमर्हति। तत्र साधुर्वा। यत् (४।४।९८)। ['**पुण्यं** तु सुन्दरे। सुकृते पावने धर्मे' [इति हैमः २।३७५] ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम्। 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुन्। 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३। ६०)। '**श्रेयो** मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्। [श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि॥' इति मे० १७३। ४२–४३] ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम्। प्रादिसमासः (२। २।१८)।['**सुकृतं** तु शुभे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु' इति मे० ६७।१७२] ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम्। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः। '**वृषो** गव्याखुधर्मयोः। पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां वासके शुक्रलेऽपि च॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैमः [२।५८४–८५] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य'।

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः॥ २४॥
स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च।

मुत् (=मुद्), प्रीतिः (२ स्त्री), प्रमदः, हर्षः, प्रमोदः, आमोदः, संमदः, आनन्दथुः, आनन्दः (७ पु), शर्म (=शर्मन्), शातम्, सुखम् (३ न), 'हर्ष' के १२ नाम हैं।

मुदिति॥ मोदनम् मुद्। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। संपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०)। भावे क्तिन् (३।३।९४)। ['प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्' इति मे० ५६।३४] ॥ (२) ॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप्। '**प्रमदः** संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति'[1] [इति मे० ७७।३५] ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०)। घञ्। (३।३। १८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ। '**आमोदो** गन्धहर्षयोः' [इति विश्वः ७९।१७, मे० च ७६।२१] ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥*॥ आनन्दो घञन्तः॥ (९) ॥*॥ शृणात्यशुभम्। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५)। भावे वा॥ (१०) ॥*॥ श्यति दुःखम्। 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा। यत्तु—श्यतेः सौत्रात्–इत्युक्तं मुकुटेन। तन्न। तस्य गणपठितत्वात्। सौत्रस्य तस्यादर्शनात्॥ 'अनुपसर्गाल्लिम्प–' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१। १३४) 'सातम्' दन्त्यादि। यत्तु—सिनोत्यशुभम्। सातम्। 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन। तन्न। सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य विरुद्धत्वात्। यदपि—स्यति दुःखम्। सातम्। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)–इति स्वामिनोक्तम्। तदपि न। स्यतेः क्ते 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात्। तनस्त्वविधानात्। बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात्। अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात्॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन। 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०)। भावेऽच् (३।३।५६) वा। ['**सुख**

[1] '–मुत्तमयोषिति' इति पा०।

शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः' इति विश्वः २२१३, मे० च २०१८] ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ।

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्, भावुकम्, भविकम्, भव्यम्, कुशलम् (१० न), क्षेमम्, शस्तम् (२ पु न), 'कल्याण' के १२ नाम हैं।

श्वःश्रेयसमिति ॥ श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेयसम् । 'श्वसोऽवसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समासान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' [इति मे० १७४। ६४] ॥*॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ०से०) । 'सर्वनीघृष्व–' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ बालके[1] हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' [इति हैमः २।५५०-५१] ॥(२)॥*॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च[2] साधौ च न पुंसि करणान्तरे' [इति मे० १२७।७०-७२] ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं[3] भद्रं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः [१।४।३२] । ['भन्दं कल्याणे सौख्ये च' इति हैमः २।२३३] ॥ (३) ॥ * ॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं हेम्नि मङ्गले' [इति हैमः ३।२०२] ॥ (४) ॥ * ॥ 'मगि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) । मङ्गति, मङ्ग्यते वा । 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका' [इति हैमः ३।७१३] ॥ (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्'[4] (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति । 'आतः–' (३।२।३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे [शुभा कान्तीरच्छयोर्मता' इति हैमः २।३१६] ॥ (६) ॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'लषपतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (७) ॥ * ॥ 'भवो भद्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥ * ॥ भवति । 'भव्यगेय–' (३।४।६८) इति साधुः । ['भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ॥ क्लीबमस्थनि' इति मे० ११६।४२-४३] ॥ (९) ॥ * ॥ कुत्सितं शलते संवृणोति[1] । 'शल चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । [यद्वा–कुश्यति । कुश संश्लेषणे वृथादित्वात् किलच्[2]] । 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे'[3] [इति हैमः ३। ६७३]॥(१०)॥*॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि । यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विगृह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले । लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि' [इति हैमः २।३२२-२३] ॥ (११) ॥*॥ 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।—शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' [इति हैमः २।२०३, विश्वः ५८।२७, मे० च ५८।६२] ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ।

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

'पाप, पुण्य' शब्द और 'सुख' शब्द से 'शस्त' शब्दतक १३ शब्द द्रव्यविशेष में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग होते हैं।

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टाबन्ताः ।

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिका, मचर्चिका (२ नि० स्त्री), प्रकाण्डम् (नि० न), उद्घः, तल्लजः (२ पु), ये ५ किसी द्रव्यवाचक शब्द के साथ समस्त होकर अन्त में रहने से उसकी श्रेष्ठता को प्रकट करते हैं। इनका स्वतन्त्र प्रयोग नहीं होता।

---

१. 'वालुके' इति पाठः ।

२. 'साधौ स्यान्न' इति पा० ।

३. त्रिकाण्डशेषे तु 'भद्रं भल्लं शिवं तथा' इति पाठो लभ्यते । तट्टीकायां च 'भल्लम्' इत्यस्य स्थाने 'भद्रम्' इत्यपि नामेति लिखितम् ।

४. 'शुभ दीप्तौ' इत्येव पाठः सर्वत्र तस्मादत्र 'शोभायाम्' इत्युक्तिः समानार्थापेक्षया बोध्या ।

---

१. स्वामी तु 'कुशान् लाति, कुत्सितं श्यति वा कुशलम्' इत्येवं विगृहीतवान् ।

२. कोष्ठस्थः पाठः क्वचिदधिकः ।

३. 'कुशलो विज्ञे' इति पा० ।

मतल्लिकेति। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, [न तु विशेष्यनिघ्नाः[1]] अव्युत्पन्नाश्चेति प्राञ्चः। व्युत्पत्तिरपि संभवति। मतं मतिमलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३), क्वुन् (उ० २।३२) वा। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य लः॥ (१) ॥*॥ मं शंभुं चर्चति। 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३), क्वुन् (उ० २।२८) वा। 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः [१।११] ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमवसरो, रसो वास्य। प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा। 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः [४५।२९, हैमश्च ३।१८७] ॥ (३) ॥*॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः। उत्पूर्वात् हन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपात्यते। 'उद्धो हस्तपुटे वह्नौ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः [२।५३] ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः = पुरुषमतल्लिका। ब्राह्मणमर्चिचिका। गोप्रकाण्डम्। मनुष्योद्धः॥*॥ लजतीति लजः। 'लज कान्तौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। तद्वल्लजः तल्लजः। कुमारीतल्लजः॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि। 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः'। मतल्लिकादीनां रूढिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति समासः। कृष्णसर्पवाप्यभ्रादिवद्वेते नित्यसमासाः। उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्यादयः। पञ्च 'प्रशस्तस्य'।

अयः शुभावहो विधिः॥ २७॥

अयः (पु) 'शुभकारक भाग्य' का १ नाम है।

अय इति॥ एत्यनेन सुखम्। 'इण् गतौ—' (अ० प० से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभावहविधेः'।

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः।

दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम् (४ न), नियतिः (स्त्री), विधिः (पु), 'भाग्य' के ६ नाम हैं।

दैवमिति॥ देवादागतम्। 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण्॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'भाग्यैकदेशयोर्भागः' इति रुद्रः। भाग एव। 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५)। ['भागधेयं मतं भाग्ये भागप्रत्यययोः पुमान्' इति मे० १२२।१२५] ॥ (३) ॥*॥ भज्यते। 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। 'चजोः—'(७।३।५२) इति कुत्वम्। —'भागाद्यच्च' (५।१।४९) इति स्वामी। 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' [इति हैमः २।३७८] ॥ (४) ॥*॥ नियम्यतेऽनया। क्तिन् (३।३।९४)। नियच्छति। 'क्तिच्क्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् वा। अत एव 'स्त्री' इति विधानं सार्थकम्। 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः [६९।१५९, मे० च ६३।१२१] ॥ (५) ॥*॥ विधीयतेऽनेन। डुधाञः [जु० उ० अ०] 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'विधिर्ब्रह्मविधानयोः। विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः॥' [इति हैमः २।२५२–५३] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः'।

हेतुर्ना कारणं वीजम्

हेतुः (पु), कारणम्, वीजम् (२ न), 'कारण' के ३ नाम हैं।

हेतुरिति॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम्। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। 'कमिमनि—' (उ० १।७२) इति तुन्॥ (१) ॥*॥ कार्यतेऽनेन। ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७)॥ —करोतीति 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्ल्युट्—इति मुकुटस्त्वसंगतः। 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः। यातना कार्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके॥' इति हैमः [३।२०६] ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण जायतेऽनेन। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः। 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः। यद्वा—वीयते। 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)। संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८)। वियं संवृतं जायते जनयति। अन्तर्भावितण्यर्थः। 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः। विशेषेण एः कामात्, इना वा जायते। विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति वा। वजति कार्यं गच्छति। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईत्वम्। बवयोरभेदाद्बीजम्। 'बीजं तु रेतसि। स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावंकुरकारणे॥' इति हैमः [२।७४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य'।

निदानं त्वादिकारणम्॥ २८॥

निदानम् (न), 'मूल कारण' का १ नाम है।

निदानमिति॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यतेऽनेन। 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०)। 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने। वत्सदाम्न्यवसाने च' [इति हैमः ३।४१५] ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य'।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञः, आत्मा (=आत्मन्), पुरुषः (३ पु), 'शरीर के अधिष्ठातृ देव' के ३ नाम हैं।

1. कोष्ठस्थः पाठः क्वचिदधिकः।

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति–इति मुकुटः । तन्न । 'एतद्यो वेत्ति–' इति प्रागुपन्यस्तगीता[१३।१]विरोधात् । 'क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ' इति हैमः [३।१५०]॥ (१) ॥ * ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिण् । [आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे' इति हैमः २।२६१-६२] ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पूरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः [३।७८१] ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि 'आत्मनः' ।

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानम् (न), प्रकृतिः (स्त्री), 'सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण की साम्यावस्था' के २ नाम हैं ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७), प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धावुत्तमे[1] परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः [३।४१६] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' [इति मे० ६३।१३२] ॥ (२) ॥* ॥ द्वे 'मायायाः' ।

विशेषः कालिकोऽवस्था

अवस्था (स्त्री), 'समयकृत विशेष' अर्थात् 'उम्र' का १ नाम है ।

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषोऽवस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ।

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

सत्त्वम्, रजः (=रजस्), तमः (तमस् ३ । न), ये ३ 'प्रकृति के धर्म' हैं। उनका क्रमशः 'सत्त्वगुण, रजोगुण, और तमोगुण' यह १–१ नाम है ।

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणादय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५)। 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' [इति हैमः २।५५३]॥(१)॥*॥ रञ्जयति । 'भूरञ्जिभ्यां कित्'(उ० ४।२१७) इत्यसुन् । ['रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च' इति हैमः २।६०१–२] ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुंल्लिङ्गावपि । 'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ।

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

जनुः (=जनुस्), जननम्, जन्म (=जन्मन् । ३ न), जनिः, उत्पत्तिः (२ स्त्री), उद्भवः (पु), 'उत्पत्ति' अर्थात् 'पैदा होने या जन्म लेने' के ६ नाम हैं ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'जनेरुसिः' (उ० २।११५)॥(१)॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ['जननी तु दयामात्रोर्जननं वंशजन्मनोः' इति मे० ८७।६६]॥ (२) ॥ * ॥ मनिनि (उ० ४।१४५) जन्म ॥ * ॥ 'इषियुधीन्धि–' (उ० १।१४५) इति मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंल्लिङ्गः । 'क्लीबोऽपि' इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ (३) ॥ * ॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥ * ॥ उद्भवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जननस्य' ।

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणी (=प्राणिन्), चेतनः, जन्मी (=जन्मिन्), जन्तुः, जन्युः, शरीरी (=शरीरिन् । ६ पु), 'प्राणी' के ६ नाम हैं ।

प्राणीति । प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि–'(५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति ['चित संचेतने', चु० आ० से०, 'चिती संज्ञाने', भ्वा० प० से०] वा । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः' [इति हैमः ३।४०२] ॥ (२) ॥ * ॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि–' (५।२।११५) । नान्तात्तु व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ * ॥ जायते । 'कमिगमिजनि–' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'यजिमनि–' (उ० ३।२०) इति युच् । जन्युः ['जन्युः स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि' इति हैमः २।३६६] ॥ (५) ॥*॥ शरीरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ।

---

१. 'बुद्धावुत्ताने' इति पा० ।

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिः (स्त्री), जातम्, सामान्यम् (२ न), 'जाति' के ३ नाम हैं।

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'जनसन–' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् । '**जातिः** सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिल्लजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः [२।१७१-७२] ॥(१)॥*॥ क्ते (३।३।१७४) जातम् । '**जातं** व्यक्तौघजन्मसु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' [इति मे० ५५।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ समानानां भावः । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः' ।

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

व्यक्तिः, पृथगात्मता (२ स्त्री), 'व्यक्ति' के २ नाम हैं।

व्यक्तिरिति ॥ व्यज्यतेऽनया । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य, तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादिव्यक्तेः' ।

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

चित्तम्, चेतः (चेतस्), हृदयम्, स्वान्तम्, हृत् (=हृद्), मानसम्, मनः (=मनस् । ७ न), 'मन या चित्त' के ७ नाम हैं।

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'श्वीदितः–'(७।२।१४) इतीण्निषेधः ॥ (१)॥*॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥(२) ॥*॥ ह्रियते विषयैः 'वृह्रोः षुग्दुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा ।['**हृदयं** वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्' इति हैमः ३।५४६]॥(३)॥*॥ 'स्वन शब्दे'(भ्वा० प० से०)। स्वन्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम् । [**स्वान्तं** चेतसि गह्वरे' इति मे० ५९।६९] ॥ (४) ॥*॥ हृदयस्य 'पदन्नस्–' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्क्वचित्स्वादावपि । हरतेः क्विप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये । ['**हृत्** क्लीबं बुक्कचित्तयोः' इति मे० ७५।१७] ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) मानसम् । ['**मानसं** स्वान्तसरसोः'इति हैमः ३।७९५] ॥ (६)॥*॥ तदभावे मनः । ['**मनश्चित्ते** मनीषायाम्' इति मे० १७२।३०] । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्–इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनसः' ।

इति कालवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ धीवर्गः ॥ ५ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित् (=चिद्), संवित् (=संविद्), प्रतिपत् (=प्रतिपद्), ज्ञप्तिः, चेतना (१४ स्त्री), 'बुद्धि' के १४ नाम हैं।

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । क्तिन् (३।३।९४)॥(१)॥*॥ 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु'(भ्वा० आ०से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा । शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥ धृष्णुवन्त्यनया । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये'(स्वा० प० से०)। 'धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । ['धीर्ज्ञानभेदे बुद्धौ च–' इति मे० ७८।२] ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाऽवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ['**प्रज्ञस्तु** पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति' इति मे० ३३।२] ॥*॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥ शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६)॥*॥ मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४)।['**मतिर्बुद्धीच्छयोः**' इति हैमः २।१८९] ॥(७) ॥*॥ प्रकृष्टमीक्षणम् अनया । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । टाप् (४।१।४) । '**प्रेक्षा** धीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः [२।५७९]॥(८) ॥*॥ उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)। षित्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आबादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । ['**उपलब्धिर्मतौ** प्राप्तौ' इति हैमः ४।१५७] ॥ (९) ॥ * ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥ ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ['**संवित्** संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि ॥' इति हैमः २।२३९] ॥ (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'

(दि० आ० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। करणे वा। ['प्रतिपत्संविदि तिथौ' इति हैमः ३।३६४] ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादिः। ण्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आबादित्वात् (वा० ३।३।९४), बाहुलकाद्वा क्तिन्। यदा तु चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्। तदा क्तिन् न्याय्य एव। 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'चित संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थः–' (३।३।१०७) इति युच्। '**चेतना** संविदि स्त्रियाम्। वाच्यवत्प्राणयुक्ते' [इति मे० ८७।६३–६४] ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः'।

धीर्धारणावती मेधा

मेधा (स्त्री), 'धारणा शक्तिवाली बुद्धि' का १ नाम है।

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः। 'मेधृ संगमे' (भ्वा० उ० से०)। मेधते संगच्छते सर्वमस्याम्। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यकारः। ['**मेधा** बुद्धौ, क्रतौ पुमान्' इति मे० ७९।१३] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः'।

संकल्पः कर्म मानसम्।

अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च [४४]

संकल्पः (पु), 'संकल्प, मानसिक कर्म' का १ नाम है।

[अवधानम्, समाधानम्, प्रणिधानम् (३ न), 'समाधान' के ३ नाम हैं]।

संकल्प इति। इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः। संकल्पनम्। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य'।

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्ताभोगः, मनस्कारः (२ पु), 'सुखादि में मन के लगे रहने' के २ नाम हैं।

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा। '**आभोगो** वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' [इति विश्वः २६।३०, मे० च २३।२९]। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः। 'डुकृञ्' (त० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)। 'अतः कृकमि–' (८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य'।

चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते [४५]

चर्चा, सङ्ख्या, विचारणा (३ स्त्री), 'प्रमाणों के द्वारा किसी विषय के विचार करने' के ३ नाम हैं।

[विमर्शः (पु), भावना, वासना (२ स्त्री), 'बीती हुई बात आदि के संस्कार' के ३ नाम हैं]।

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०)। चुरादिण्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ्। ['**चर्चा** स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' इति हैमः २।५८] ॥ (१) ॥*॥ संख्यानम्। 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४)। 'आतश्च–'(३।३।१०६) इत्यङ्। '**संख्यै**कादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये'[१](चु० उ० से०) चुरादिः। 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारस्य'।

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहारः, तर्कः, ऊहः (३ पु), 'तर्क' के ३ नाम हैं।

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम्। अध्याङ्पूर्वो 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)॥(१)॥*॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम्। 'तर्क भाषार्थः' [चु० प० से०] चुरादौ 'पटपुट–'इति दण्डके पठितः। भावे घञ्(३।३।१८)। कृन्तति, कृन्तते वा। अच्(३।१।१३४)घञौ (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः। '**तर्को** वितर्के काङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः [२।९] ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम्। 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य'।

विचिकित्सा तु संशयः।

संदेहद्वापरौ च

विचिकित्सा (स्त्री), संशयः, सन्देहः, द्वापरः (३ पु), 'सन्देह' के ४ नाम हैं।

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०)। 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (३।१।५)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ् [स्वप्ने] (अ० आ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)। संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। संदेहनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य। 'सर्वनामसंख्ययोः–' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः। पृषोदरादित्वात्(६।३।१०९)आत्वम्। ['**द्वापरं** संशये युगे' इति हैमः ३।६००] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोटयवगाहिज्ञानस्य'।

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

निर्णयः, निश्चयः (२ पु), 'निश्चय' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। निर्णयनम्। 'एरच्' (३।३।५६)। 'उपसर्गादसमासेऽपि–' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। निश्चयनम्। 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य'।

१. 'चर संशये' इत्येव पाठः सि० कौ०।

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्यादृष्टिः, नास्तिकता (२ स्त्री), 'नास्तिकपना' के २ नाम हैं।

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥ * ॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ।

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादः (पु), द्रोहचिन्तनम् (न), 'किसीसे द्रोह करने का विचार करने' के २ नाम हैं।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्याङ्पूर्वः । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकाल्लयुट्—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ।

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

सिद्धान्तः, राद्धान्तः (२ पु), 'सिद्धान्त' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥ * ॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ।

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिः, मिथ्यामतिः (२ स्त्री), भ्रमः (पु), 'भ्रम' के ३ नाम हैं।

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । '**भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे**' ॥(१) ॥ * ॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥ * ॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । '**भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि**' [इति मे० १०९।२०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अस्तस्मिंस्तज्ज्ञानस्य' ।

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संवित् (=संविद्), आगूः (=आगुर् । २ स्त्री), प्रतिज्ञानम् (न), नियमः, आश्रवः, संश्रवः (३ पु), अङ्गीकारः, अभ्युपगमः, प्रतिश्रवः, समाधिः (४ पु), 'स्वीकार करने' के १० नाम हैं।

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥*॥ आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च डूः' (उ० २।६८) । डित्त्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्विपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यूकारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्विपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जानातेः [क्र्या० उ० अ०] ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो '**यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयव्रते**' [इति मे० १११।४६] ॥ (४) ॥ * ॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः—' (३।३।५७)इत्यप् । '**आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते**' [इति मे० १५९।३२]॥(५)॥*॥ एवं संश्रव—(६) प्रतिश्रवौ ॥(९)॥*॥ 'अङ्गी' इति च्व्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात् कृञः [त० उ० अ०] भावे घञ् (३।३।१८)॥ (७)॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः [भ्वा० प० अ०] 'ग्रहवृद—' (३।३।५८) इत्यप् । '**अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च**'[इति मे० ६३।११२]॥(८)॥*॥ समाङ्पूर्वाद्धाञो भावे किः (३।३।९२) । '**समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे**[2] **काव्यस्य च गुणान्तरे**' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ।

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

ज्ञानम् (न), 'मोक्ष-विषयक बुद्धि' का १ नाम है।

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ।

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

विज्ञानम् (न), 'शिल्प (कारीगरी), अथवा शास्त्र-विषयक बुद्धि' का १ नाम है।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । '**विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने**' इति हैमः [३।४४३] । मुकुटस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । (तन्न । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्[3])॥ (१) ॥*॥ एकं 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिः (स्त्री), कैवल्यम्, निर्वाणम्, श्रेयः (=श्रेयस्), निःश्रेयसम्, अमृतम् (५ न), मोक्षः, अपवर्गः (२ पु), 'मोक्ष' के ८ नाम हैं।

१. 'मन्त्रणायां च' इति पा० ।
२. 'ध्याननीवाकनियमे' इति पा० ।
३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति हैमः [२।१९१] ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वान्त्यत्र । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च–' (३।४।७६) इति, 'नपुंसके भावे–' (३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते–' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा–अधिकरणे भावे वा ल्युट् [३।३।११७, ११४] । बन्धान्निर्गमनमित्यर्थः । **'निर्वाणं** मोक्षनिर्वृत्योर्विधाने[1] करिमज्जने' इति हैमः [३।२२२] ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । **'श्रेयो** मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु[2] वाच्यवत्' [इति मे० १७३।४२] ॥ (४) ॥*॥ नितरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर–' (५।४।७७) इति निपातितम् । **'निःश्रेयसं** तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' [इति मे० १७४।५६]॥(५)॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । **'अमृतं** यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥'[इति मे० ५९।७७] ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने'(चु० उ० से०)। अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।३।१८) वा । **'मोक्षो** निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः [२।५८३] ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् । **'अपवर्गस्**त्यागमोक्षयोः। क्रियावसाने[3] साकल्ये' इति हैमः [४।४७-४८]॥(८)॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ।

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

अज्ञानम् (न), अविद्या, अहम्मतिः (२ स्त्री), 'अज्ञान' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ ज्ञानविरुद्ध । मुज्ञाननिवर्त्यत्वात् (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। वेदनम् । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ।

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपम् (न), शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शः (४ पु), ये ५ 'नेत्रादि एक-एक इन्द्रिय के एक-एक विषय' के नाम हैं ।

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने'(दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा–'रूप रूपकरणे'(चु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा–रूयते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प–' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे[1] सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः [२।३०१–२] ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०)। 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । **'शब्दो**ऽक्षरे यशोगीत्योर्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः [२।२३८] ॥ (१)॥*॥ गन्धयति 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) । **'गन्धः** संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदवर्गेषु'[2] इति हैमः [२।२४२–४३]॥(१)॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।३।१८) वा । **'रसो** गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमः[3] ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०)। 'अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति घञ् । **'स्पर्शो** [4]वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैमः [२।५६८]॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'परिनिवि–' (८।३।७०) इति षत्वम् । **'विषयो** यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः [३।५३६–३७] ॥ (१) ॥ * ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' [३।३।११७] इत्यधिकारे 'गोचरसंचर–' (३।३।११९)इति निपातितः ॥ (२)॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम्' ।

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकम्, विषयि (=विषयिन्), इन्द्रियम् (३ न), 'इन्द्रियों' के ३ नाम हैं ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके'(भ्वा० प० से०) । 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥ * ॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। [**'विषयो** विषयासक्ते वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च ॥' इति मे० ९८।१०८–९] ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्–' (५।२।९३) इत्यादिना घच् निपातितः । **'इन्द्रियं** तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हैमः [३।५११] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्' ।

---

१. विघाते' इति पा० ।
२. 'च' इति पा० ।
३. 'क्रियावसानसाफल्येऽपि' इति पा० ।

१. 'पशावाकारे' इति पा० ।
२. 'मोदगर्वेषु' इति पा० ।
३. पाठोऽयं हैमे नास्ति । मेदिन्यां तु (१७०।९–१०) उपलभ्यते ।
४. 'वर्गान्तरे' इति पा० ।

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मेन्द्रियम् (न), 'काम करने वाली गुह्य आदि इन्द्रियों' का १ नाम है।

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)। 'कृवापाजि–' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्–' (७।३।३३)। 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः' ॥ इति कामन्दकीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य' ।

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

धीन्द्रियम् (न), 'मन, नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रिय' का १ नाम है।

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ 'मनःकर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥' एकं 'ज्ञानेन्द्रियस्य' ।

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवरः (पु), कषायः (पु न), 'कषाय, कसाव' के २ नाम हैं।

तुवर इति ॥'तुः'सौत्रो धातुः [हिंसार्थः, अ० प० अ०]। तवीति हिनस्ति रोगान् । 'छित्वरछत्वर–' (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ['**तुवरस्तु** कषाये स्यात्काक्ष्याढक्यो-**स्तुवर्य**पि' इति मे० १३।१६४]॥*॥ दीर्घादिरपि [तूवरः]। 'नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि **तूवरः** । काले प्राप्ते कषाये च **रसे** पुंव्यञ्जने च्युते ॥' इत्युत्पलिनी । 'नापि कषायस्तुवरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कषायस्तुवरम्' इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । '**कषायः** सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने' इति हैमः [३।५१३-१४] ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् '**कुवरस्तु** कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ द्वे 'कषायरसस्य' ।

मधुरो

मधुरः (पु), 'मधुर रस' का १ नाम है (पानी, दूध आदि में मधुर रस है)।

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊषसुषि–' (५। २।१०७) इति रः । ['मधुरं विषम्] **मधुरस्तु** प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । **मधुरा** मधुरापुर्यां यष्टीमेदामधूलिषु[१] । मधुकुक्कुटिकायां[१] च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः [३। ६२२-२४]॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुरस्य' ।

लवणः

लवणः (पु), 'खारे या नमकीन रस' का १ नाम है (नमक, सोडा आदि में 'लवण' रस है) ।

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाल्लुक्' (४। ४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । '**लवणो** राक्षसे रसे । अस्थिभेदे **लवणा** त्विट्' इति हैमः[२] ॥(१) ॥*॥ एकम् 'लवणस्य' ।

कटुः ।

कटुः (पु), 'कड़ुए रस' का १ नाम है (मिर्चा, कालीमिर्च आदि में कटु रस है) ।

कटुरिति ॥ कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । कटिवटिभ्यां च (उ० १। ८) इत्युः । 'कट्वकार्ये मत्सरे च दूषणे च **कटू** रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ **कटुका** राजिकास्वपि' इति हैमः [२। ८४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कटोः' ।

तिक्तः

तिक्तः (पु) 'तीते रस' का १ नाम है (नीम, चिरायता आदि में तिक्त रस है) ।

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाच्चुरादीनां णिजभावे 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावः । '**तिक्तस्तु** सुरभौ रसे । **तिक्ता** तु कटुरोहिण्यां **तिक्तं** पर्पटकौषधे' इति हैमः [२।१७३-७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तिक्तस्य' ।

अम्ब्लश्च

अम्लः (पु), 'खट्टे रस' का १ नाम है (इमली, नीबू आदि में 'अम्ल रस' है) ।

अम्ब्ल इति ॥ अम्ब्यते शब्द्यते भोक्तृभिः । 'अबि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'मूशक्यबिभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) । अम्ब्लः ॥*॥ 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । अमति रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात् क्ले अम्लोऽपि । '**अम्लो** रसेऽम्लवेतसे । (**अम्ली** चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः [२।४८६] ॥(१) ॥*॥ एकम् 'अम्लस्य' ।

---

१. 'यष्टीमोदामधूलिषु' इति पा० ।

१. 'मधुकर्कटिकायाम्' इति पा० ।

२. 'लवणो राक्षसे बले । अब्लिभेद लवणा त्विट् लवणं नामचिह्नयोः ॥' इति हैमपाठः (३।२३४) ।

रसाः पुंसि

रसः (पु), अर्थात् उपर्युक्त मधुरादि छह रस हैं और ये पुंल्लिंग हैं।

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः। रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते। 'एरच्' (३।३।५६), घञ् (३।३।१९) वा। तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः। तत्र तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह-'पुंसि' इति। 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः।

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

ये छह रसों के वाचक 'तुवर, मधुर, आदि ७ नाम स्वतः रसवाचक रहने पर पुंल्लिंग हैं, किन्तु द्रव्यवाचक अर्थात् रसवाले पदार्थ के अर्थ में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग हैं।

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट्। षण्णामपि वाचकास्तुवरादयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः। कटुशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीष् [कट्वी]।

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे।

परिमलः (पु), 'किसी पदार्थ के संघर्ष अर्थात् रगड़ से उत्पन्न जनमनोहर गन्धविशेष या बकुल के गन्ध' का १ नाम है।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे च, जनानां मनोहरे, परिमलः। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। मल्यते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा। घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि-' इत्यभ्युपगमात्। यद्वा-मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'स्यात्परिमलो[1] विमर्दातिमनोहरगन्धयोश्चापि। सुरतोपमर्दविकसच्छरी[2]रसङ्गादिसौरभे पुंसि ॥' [इति मे० १५६।१५६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परिमलस्य'।

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोदः (पु), 'अत्यन्त बढ़िया गन्ध या कस्तूरी के गन्ध' का १ नाम है।

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत्। आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः। अच् (३।१।१३४)। 'आमोदो गन्धहर्षयोः' [इति मे० ७६।२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सुगन्धस्य'।

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

यहाँ से 'गुणे शुक्लादयः पुंसि (१५।१७)' के पूर्वतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' [अ० ११ ५।१७] इत्यतः प्राक्। अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते।

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षी (=समाकर्षिन्), निर्हारी (=निर्हारिन्। २ त्रि), 'दूरस्थ सुगन्धित पदार्थ' के २ नाम हैं।

समाकर्षीति ॥ समाकर्षत्यवश्यं मनः। 'आवश्यका-'(३।३।१७०) इति णिनिः। यद्वा-समाकर्षणशीलः। 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य'।

सुरभिर्घ्राणतर्पणः।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिः, घ्राणतर्पणः, इष्टगन्धः, सुगन्धिः (४ त्रि), 'सुगन्ध' के ४ नाम हैं।

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः। इन् (उ० ४। ११८) ॥ (१) ॥ * ॥ घ्राणं तर्पयति। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य। 'इष्टगन्धः सुगन्धौ स्यात् त्रिषु क्लीबं तु वालुके' [इति मे० ८२। ४३] ॥ (३) ॥ * ॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य। 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः। 'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु[1] क्षीरे नपुंसकम्' [इति मे० ८१।३९] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य'।

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदी (=आमोदिन्), मुखवासनः (२ त्रि), 'मुख को सुगन्धित करने वाले पान आदि' के २ नाम हैं।

आमोदीति। आमोदयति। 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः'।

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतिगन्धिः, दुर्गन्धः (२ त्रि), 'दुर्गन्ध, बदबू' के २ नाम हैं।

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ० से०)। पूय्यते। पूतिः। क्तिन् (३।३।९४)। पूतिर्दुष्टो गन्धोऽस्य। 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१) ॥ * ॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धस्य'।

विस्रं स्यादामगन्धि यत्।

विस्रम् (त्रि), 'बिना पके हुए मांस आदि के गन्ध' का १ नाम है।

---

१. 'स्यात् परिमलोऽतिमर्दात्' इति पा०।

२. 'च्छरीररागादिसौरभे' इति पा०।

१. 'त्रिषु क्लीबं तु वालुके' इति पा०।

विस्त्रमिति ।। विस्यति ।। 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०)। 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उत्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विस्रंसते' इति वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । बवयोरभेदः ।। (१) ।।*।। आमोऽपक्वो मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इति समासान्त इत् ।। (२) ।। * ।। द्वे 'अपक्वमांसादिगन्धस्य' ।

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा ।।' इति ।।

शुक्ल-शुभ्र-शुचि-श्वेत-विशद-श्येत-पाण्डराः ।। १२ ।।
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लः, शुभ्रः, शुचिः, श्वेतः, विशदः, श्येतः, पाण्डरः, अवदातः, सितः, गौरः, वलक्षः, धवलः, अर्जुनः (१३ त्रि), 'सफेद, उजले' के १३ नाम हैं ।

शुक्लेति ।। शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक[1] गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' [इति मे० १४८।५३]।। (१) ।। * ।। शोभते । 'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः [२।४७६]।। (२) ।।*।। 'शुच दीप्तौ (?)'। इक् (वा० ३।३।१०८)।।(३)।।*।। 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः । श्वेतम् । घञ् (३।३।१८) । 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' [इति मे० ५९।६७–६८] ।। (४) ।। * ।। विशीयते । 'शद्लृ शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः पाण्डरे[2] व्यक्ते' इति हैमः [३।३६७] ।। (५) ।।*।। श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) ।। (६) ।।*।। पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरो दीर्घश्च ।। (७) ।। * ।। अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।४०) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः [४।९६] ।। (८) ।।*।। सिनोति मनः । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः [२।२१०] ।। (९) ।।*।। गुरते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे ।।' इति हैमः [२।४२५] । यत्तु–'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च । तन्न । 'गुरी उद्यमने' [तु० आ० से०] इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्यासंभवात् ।। (१०) ।। * ।। अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिः–' इत्यल्लोपः । यद्वा—वलति । 'वल् चलने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा–वलं क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः ।। (११) ।।*।। धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद् ह्रस्वः । यद्वा–धवनं धवः । 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० उ० से०) । 'ॠदोरप्–' (३।३।५७)। धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवलो गौः' इति हैमः [३।६९२-९३] ।। (१२) ।।*।। अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेर्णिलुक् च'(उ० ३।५८) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले[1] पुनरन्यवत् ।। नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे[2] स्यादर्जुनी गवि ।।'[इति मे० ८४।३०-३१]।। (१३) ।।*।। त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ।

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान् कुमुदच्छविः ।।' इत्युक्तम् ।

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः—'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ।

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिणः, पाण्डुरः, पाण्डुः (३ त्रि), 'पीलापन लिए सफेद रंग' के ३ नाम हैं ।

हरिण इति ।। हरति मनः । 'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणो चारुयोषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः [३।२४६] ।। (१) ।। * ।। पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नगपांसुपाण्डुभ्यो रः'[3]। 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुबके'

---

१. सि० कौ० प्रभृतिष्वेतद्धात्वनुपलम्भात् 'ऋज्रेन्द्र–' इत्युणादिसूत्रोदाहरणे "शुचेश्चस्य कः शुक्रः, पक्षे लः शुक्लः" इत्युक्तेश्चात्र 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्बोध्यः ।

२. 'पाण्डुरे' इति पा० ।

१. 'पुंल्लिङ्गो धवलेऽन्यवत्' इति पा० ।

२. 'नेत्रगदे चाप्यर्जुनी' इति पा० ।

३. 'नगपांशुपाण्डुभ्यश्च' (५।२।१०७) इति वार्तिकस्य फलितार्थकथनमेतत् प्रतीयते ।

इति हैमः [३।६१२] ॥ (२) ॥ * ॥ पण्डयते ज्ञायते। 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। मृगय्वादित्वात् (उ० १। ३७) कुः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः। 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः। 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः [२।१२४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य'।

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषत्पाण्डुः, धूसरः (त्रि), 'धूसर' के २ नाम हैं।

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः। 'धू विधूनने'[1] (स्वा० आ० से०)। 'कृधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।७३)। बाहुलकादषत्वम्। यद्वा—धूसनम्। 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चुरादिः। 'एरच्' (३।३।५६)। धूसं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। 'धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' [इति मे०१३५। १७०]। 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्बकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'धूसरवर्णस्य'।

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः।

कृष्णः, नीलः, असितः, श्यामः, कालः, श्यामलः, मेचकः (७ त्रि), 'काले' के ७ नाम हैं।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः। 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक्। 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ। कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः [२।१३८-३९]॥ (१) ॥ * ॥ नीलति। 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३। १।१३५) इति कः। 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः। नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः [२।५०७] ॥ (२) ॥ * ॥ सितविरुद्धोऽसितः ॥ (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात्। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'ईषियुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक्। 'श्यामोऽम्बुदे शितौ। हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके[2]। श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः (२।३४१-४२) ॥ (४) ॥*॥ कल्यते कालः। 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः। मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवृन्नील्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः [२।४९०-९१] ॥ (५) ॥ * ॥ श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः [३।७२३] ॥ (६) ॥ * ॥ मचति[1] मिश्रीभवति[2] वर्णान्तरेण। 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०)। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५)। 'पचिमच्योरिच्चोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः (३।८२७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य'। शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम्।

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीतः, गौरः, हरिद्राभः (३ त्रि), 'पीले' के ३ नाम हैं।

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् ['पा पाने', भ्वा० प० अ०]। औणादिकः क्तः [उ० ३।८९]। 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' [इति मे० ५६।३४]। यत्तु—पीयते वर्णान्। पातेर्बाहुलकात् 'अञ्जिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९), 'घुमास्थागा—' (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम्। तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य'।

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाशः, हरितः, हरित् (३ त्रि), 'हरे' के ३ नाम हैं।

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम्। 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इत्यण् ॥ * ॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितकिंशुके' इति रुद्राद् ह्रस्वादिः [पलाशः] अपि। तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः। यद्वा—पलमश्नाति। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'पलाशः किंशुके शठ्यां' [इति विश्वः १६९।२३]। 'हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्[3]' इति हैमः[3] ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वाज्ञीकारादण् इत्याहुः। तन्न। 'तस्येदम्' [४।३।१२०] इति सिद्धे शेषत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति। 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३)। 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' [इति मे० ६७।१०५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७)। हरित्। ['हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियां स्यात्तृणे च' इति मे० ६७।१७४-७५] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य'।

---

१. 'धू विधूनने' इत्यस्य तौदादिकत्वादत्र च 'धूनोति' इति विग्रहदर्शनात् 'धुञ् कम्पने' (स्वा० उ० से०) इत्यस्य पाठ उचितः।

२. 'वृद्धदारके' इति पा०।

१. 'मच कल्कने' इत्यस्य भौवादिकात्मनेपदित्वकथनात् 'मचते' इति पठितुमुचितः।

२. धातोरस्य मिश्रीभवनमर्थः कथञ्चिदेवोपलब्धुं शक्यः, सिद्धान्तकौमुद्यां 'कल्कनं दम्भः शाठ्यं च, कथनमित्यन्ये' इति तदर्थोल्लेखात्।

३. हैमे त्वयं पाठः—'हरिद्वर्णे राक्षसे च पलाशं छदने स्मृतम्' (१०७।७६२)।

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहितः, लोहितः, रक्तः (३ त्रि), 'लाल' के ३ नाम हैं।

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥ * ॥ '**लोहितो** मङ्गले नदे । वर्णभेदे **लोहितं** तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरे युद्धे' इति हैमः [३।३१०–११] ॥ (२) ॥ * ॥ रजति स्म : 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा—रच्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । 'अनित्य-ण्यन्ताश्चुरादयः' इति णिजभावे क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः [२।१९३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ।

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोणः (त्रि), 'लाल कमल के समान सुर्ख लाल' का १ नाम है।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**शोणः** कृशानौ स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' [इति मे० ४७। ३१–३२] ॥ (१) ॥ * ॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ।

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अरुणः (त्रि), किञ्चित् लोहित अर्थात् 'गुलाबी' रंग का १ नाम है।

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किंचिल्लोहितः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुनन्' (उ० ३।६०) । '**अरुणः** कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला । '**अरुणो**ऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ **अरुणा**ऽतिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च ॥' [इति मे० ४७।३३–३४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ।

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

पाटलः (त्रि), 'सफेदी लिये हुए लाल रंग' का १ नाम है।

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः ॥(१)॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । '**पाटलं** तु 'कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः । **पाटलः** स्यादाशुव्रीहौ **पाटला** पाटलिद्रुमे' इति हैमः [३।७०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ।

१. 'कुसुमश्वेत' इति पा० ।

श्यावः स्यात्कपिशः

श्यावः, कपिशः (२ त्रि), 'फीके रङ्ग' के २ नाम हैं।

श्याव इति ॥ श्यायते । श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। बाहुलकात् 'कृसृगृदृभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । '**कपिश**स्त्रिषु श्यामे,[1] स्त्री माधव्यां, सिह्लके पुमान्' [इति मे० १६३।१८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कृष्णपीतस्य' ।

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रः, धूमलः, कृष्णलोहितः, (३ त्रि), 'कालेपन से युक्त लाल रंग' के ३ नाम हैं।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ।

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडारः, कपिलः, पिङ्गः, पिशङ्गः, कद्रुः, पिङ्गलः (६ त्रि), 'भूरे' के ६ नाम हैं।

कडार इति॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा—कडनम् । कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ['**कडारः** पिङ्गले दासे' इति मे० १३२।१३०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'कबृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'कबेः पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः । पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीककरिण्यां तु शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां **कपिला** वर्णे ना कुक्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च **कपिलः** परिकीर्तितः[2]' ॥ (२) ॥*॥ पिञ्जयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । '**पिङ्गा** गोरोचनाहिङ्गुनाडि-[3]काचण्डिकासु च । **पिङ्गो** शम्यां पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम् ।' [इति मे० २२।९-१०] ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥ (४) ॥ * ॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ०

१. 'श्यावे' इति पा० ।

२. हैमे त्वयं पाठः—'कपिलो वह्निपिंगयोः । कुक्कुरे मुनिभेदे च कपिला शिंशपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः ॥' (३।६६५–६६)

३. 'हिङ्गुनालिका' इति पा० ।

१।३७) साधुः। 'कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' [इति मे० १२३।१२] ॥ (५) ॥ * ॥ पिञ्जति। 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १। १०६) कलच्। 'न्यङ्क्वादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम्। पिङ्गं लातीति वा। 'पिङ्गलः कपिले [१]बभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके। कपौ मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्॥' [इति हैमः ३।७०४-५] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'कपिलवर्णस्य'।

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत्। अयं तूद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः॥ हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत्। पिशङ्गस्त्वसितावेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्' इति।

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे।

चित्रम्, किर्मीरः, कल्माषः, शबलः, एतः, कर्बुरः (६ त्रि), 'चित कबरे' के ६ नाम हैं।

चित्रमिति ॥ चीयते। 'चिञ् चयने'(स्वा० उ० अ०)। 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति क्तः। चित्तं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। कः (३।२।३)। 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम्। 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च। मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्। तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि। तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्' [इति मे० १२५।३४-३५]। नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः। तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥(१)॥*॥ कीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागमः। 'किर्मीरो ना[२]नागरङ्गे [कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मे० १३२।१३५] ॥ (२) ॥ * ॥ कलयति क्विप्। (३।२।१७८)। कल्। माषयत्यभिभवति वर्णान्। माषः। 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच्। कल् चासौ माषश्च। 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः। 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः [३।७७३] ॥ (३) ॥ * ॥ शपत्याक्रोशति वर्णान्। 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०)। 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥ एति वर्णान्। एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६)। 'एतः कर्बुर आगते' [इति हैमः २।१६२] ॥ (५) ॥ * ॥ 'कर्ब हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच्। बवयोरभेदात्कर्वुरः। 'कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्॥' [इति मे० १३१।१२२] ॥ (६)॥*॥ षड् 'नानावर्णस्य'।

गुणे शुक्लादयः पुंसि

'शुक्ल' आदि सब शब्द गुणवाचक रहने पर पुंल्लिंग ही होते हैं।

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनिघ्नतैवेष्यते, तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम्। पटस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम्।

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

किन्तु वही शुक्लादि शब्द गुणिवाचक होने पर त्रिलिङ्ग होते हैं (जैसे—शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम् इत्यादि)।

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपिपादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः। यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला, इत्यादि।

इति धीवर्गविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

ब्राह्मी तु[१] भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती।

ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः (=गिर्), वाक् (=वाच्), वाणी, सरस्वती (७ स्त्री) 'शब्द ब्रह्म की 'अधिष्ठात्री देवी सुरभारती' के ७ नाम हैं।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम्। 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४। १७१) इति टिलोपे 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप्। 'ब्राह्मी तु भारती। शाकभेदः पङ्कगण्डी हञ्जिका[२] सोमवल्ल्यपि। ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः [३३२-३३] ॥ (१) ॥*॥ बिभर्ति। 'भृमृदृशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच्। ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५)। भरतस्येयमिति वा। 'अथ भारती। वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः' [इति मे० ६४।१३९-४०] ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥ * ॥ गृणन्त्येताम्। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। ['गीः स्त्री भाषासरस्वत्योः' इति मे० १२४।२३] ॥*॥ भागुरिमते गिरापि। 'ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः ॥ (४)

१. 'वह्नौ' इति पा०।
२. 'नागरङ्गे च' इति पा०।

१. 'ब्राह्मी गौर्भारती' इत्यपि क्वचित् पाठः।
२. 'हिञ्जिका' इति पा०।

।।*।। उच्यते । वाक् । 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'क्विब्वचि–' (वा० ३।२।१७८) इत्यादिना क्विप्, दीर्घोऽसंप्रसारणं च । ['वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ' इति मे० २८।९] ।। (५) ।।*।। वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इञ् (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ।। (६) ।। * ।। सरोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वती सरिद्भिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः [४।१३४-३५] ।। (७) ।। * ।। सप्त [शब्दब्रह्मणः] 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ।

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः[२] ।। १ ।।

व्याहारः (पु), उक्तिः (स्त्री), लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः (=वचस् । ४ न), 'वचन' अर्थात् बोलने के ६ नाम हैं ।

व्याहार इति ।। व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाद्धृञो [भ्वा० उ० अ०] भावे घञ् (३।३।१८) ।। (१) ।।*।। 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ।। (२) ।।*।। 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४)।। (३)।।*।। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ।। (४) ।।*।। वचेः [अ० प० अ०] भावे ल्युट् (३।३।११५) ।। (५) ।।*।। असुनि (उ० ४।१९९) वचः ।।(६)।।*।। षट् 'भाषणस्य' ।

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ।

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंशः, अपशब्दः (२ पु), 'भ्रष्ट अर्थात् असंस्कृत शब्द' के २ नाम हैं ।

अपभ्रंश इति ।। संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['अपभ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः' इति मे० १६४।३१] ।।(१) ।।*।। अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ।।(२)।।*।। द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ।

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शब्दः (पु), 'व्याकरण आदि शास्त्रों में जो वाचक हैं' उनका १ नाम है ।

शास्त्र इति ।। शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः, स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते ।।(१) ।। * ।। एकं 'वाचकस्य' ।

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ।।२।।

वाक्यम् (न), 'वाक्य' अर्थात् 'तिङ्-सुबन्त के समुदाय अथवा कारक से युक्त क्रिया' का १ नाम है ।

तिङिति ।। तिङन्तानां चयः—'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि[२] ।

---

१. ह्रस्वान्तोऽपि वाणिशब्दः । तथा च हैमः—'वाणिरम्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' (२।१५५) । विश्वश्च—'वाणिः स्याद् व्यूतिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' (४९।२४) ।

२. त्रयोदश नामानि वचनस्य, तत्रापि सरस्वत्यन्तानि नामानि वचनाधिष्ठात्र्या देव्या अपि, व्याहारादीनि तु अधिष्ठेयस्यैवेति महेश्वरः ।

१. पातञ्जलमहाभाष्ये "-तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः, प्लक्षः' इत्यादौ अनभिधानात् प्रथमाविभक्त्यसिद्धिमाशङ्क्य 'अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् ? वक्ष्यत्येतत्—अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति । वृक्षः, प्लक्षः । 'अस्ती'ति गम्यते ।" इत्युक्तम् । ततश्च "वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति" इति कैयटोऽप्याह । तस्मादिदं च 'अनभिहिते' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं न तु रक्तम्' इत्यादौ 'विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमोक्तिर्भाष्याशयानवबोधमूलिका । अत एव 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति योगसूत्र(३।१७)भाष्ये वेदव्यासेनापि सर्वपदेषु वाक्यशक्तिः 'वृक्ष' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते, न च सत्तां पदार्थो व्यभिचरति इत्युक्तम् । एतदेव तत्सूत्रव्याख्याने 'वस्तुतस्तु·········' इति वचनेन नागेशभट्टोऽपि समर्थितवान् । ततः क्रियाध्याहारो विधेय एव । 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् । इत्येतत् 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति योगसूत्र(४।१२)-भाष्ये स्पष्टम् । अत एव तिङ्सुबन्तचयः 'चैत्रः पचति' इत्यादिरिति बुधमनोहरोक्तं संगच्छते ।

२. 'क्रिया वा' इत्यत्र 'वा'शब्दः चेदर्थकत्वेन बोध्य इति शेषत्वेनाध्यार्य 'कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयो वाक्यम्' इति तदर्थः । अत्रैवं विग्रहो बोध्यः—'सुप् च तिङ् च सुप्तिङ्, सुप्तिङ् च' सुप्तिङ् च' इति विगृह्य द्वन्द्वसमासे 'सरूपाणामेकशेष—' इत्येकशेषं कृत्वा 'षष्ठीतत्पुरुषे द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति प्रत्येकसम्बन्धे 'सुबन्तचयः, तिङन्तचयः, सुप्तिङन्तचयश्च वाक्यम्' इति तदर्थः । एषां त्रयाणामपि क्रमेणोदाहरणानि । सुबन्तचयो यथा—छात्रेण पठितव्यम् । तिङन्तचयो यथा—पचति भवति । सुप्तिङन्तचयो यथा—छात्रः पचति·····। निरर्थकपदसमुदायेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'क्रिया वा' इति

वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकं 'घटमानय' इत्यादि तिङ्सुप्चयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः । केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरा—इत्याहुः यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया–' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य–इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्'। 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचेः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ['वाच्यं तु कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' इति मे० ११६।५५] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाक्यस्य' ।

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिः (स्त्री), वेदः, आम्नायः (२ पु), त्रयी (स्त्री), 'वेद' के ४ नाम हैं।

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । **'श्रुतिः** श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५८।६६] ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । **'वेदः** श्रुतौ च 'वित्तौ च' [इति मे० ७५।१५] ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९), 'आमनत्युपदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'श्याद्व्यधा–' (३।१।१४१) इति णः । **'आम्नायः** कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः [३।५११] ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । **त्रयीति** । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः'। एकम् । —इति मुकुटः । तन्न । 'तानि धर्माणि', 'धर्मेण पापमपनुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेयान्स्वधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्त्विति चेत् । न । वैषम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्दत्तशब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च क्वचित्त्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौगतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्र्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि[१] । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' [अ० १।४।२४] इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परामर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानुशासनम्–इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् । त्रीणि 'वेदस्य' ।

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्मः (पु), 'धर्म' अर्थात् 'वेदोक्त यज्ञादि कर्म' का १ नाम है।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम्–इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः, 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृञो [भ्वा० उ० अ०] मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदविहितकर्मणः') ।

स्त्रियामृक् सामयजुषी

ऋक् (=ऋच्, स्त्री), साम (=सामन्), यजुः (यजुस् । २ न), ये क्रमशः तीनों वेदों (ऋग्वेद, सामवेद और यजुर्वेद[१]) के नाम हैं।

केवले 'पचति' इत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं 'सुप्तिङ्चय' इति पदम् । तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्त्या एकमेवेदं 'वाक्य'लक्षणम् । एवं स्वीकार एव वार्तिककारस्य 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रोक्तं वचः सङ्गच्छते । असत्त्वभावप्रत्ययानामप्याख्यातत्वेन अभिधानचिन्तामणौ 'सविशेषमाख्यातं वाक्यम्' (२।१५६) इत्येकं लक्षणमुक्त्वा त्याद्यन्तं पदमाख्यातम्, तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा । प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितम् 'उच्यते इति वाक्यम्' । यथा 'धर्मो वो रक्षतु ।' अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा—'शीलं ते स्वम्', अत्रास्तीति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वाऽऽख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातमि'त्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः । इति व्याख्यातं हेमचन्द्राचार्येणेत्यलं पल्लवितेन ।

१. '–वृत्ते च' इति मेदिन्यां पाठः ।

---

१. 'ऋक् स्त्री साम यजुश्चेति वेदास्ते तु त्रयस्त्रयी' इति वैजयन्ती (८५।२४) वचनात्, 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये' इति ना० र० मा० (७८४) वचनाच्चेति बोध्यम्।

स्त्रियामिति ।। ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ।। (१) ।।*।। स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ।। (१) ।। * ।। इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपृवपि–' (उ० २।११७) इत्युस् ।। (१) ।।*।। प्रत्येकमेकैकं 'वेदानाम्' ।

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ।। ३ ।।

उपर्युक्त तीनों वेदों का 'त्रयी' (स्त्री) यह १ नाम है ।

इतीति ।। इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहति । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य–' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंध्रयां सुमतावपि' इति हैमः [२।३६६] ।। (१) ।।*।। एकं 'वेदत्रयसंघातस्य' ।

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षा (स्त्री), आदि ('आदि शब्द से 'कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्यौतिष और छन्दः इन ५ का संग्रह है') को श्रुत्यङ्गम् (न) अर्थात् 'वेदों का अंग' कहते हैं ।

शिक्षेति ।। श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते' ।। शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ।।*।। अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ।। (१) ।। * ।। एकं 'वेदाङ्गस्य' ।

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओङ्कारः, प्रणवः (२ पु), 'ॐकार' के २ नाम हैं ।

ओंकारेति ।। अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ०१।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः । 'ज्वरत्वर–'(६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः(वा० ३।३।१०८)।।(१) ।। * ।। प्रणूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्–' (८।४।१४) इति णत्वम् ।। (२) ।। * ।। द्वे 'ॐकारस्य' ।

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतिहासः (पु), पुरावृत्तम् (न), 'इतिहास' के २ नाम हैं ।

इतीति ।। 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।। (१) ।। * ।। पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।। (२) ।। * ।। द्वे 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' ।

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ।। ४ ।।

उदात्तः (पु), आदि (आदि पद से 'अनुदात्त और स्वरित' का संग्रह है), को 'स्वरः' (पु), अर्थात् 'स्वर' कहते हैं ।

उदात्तेति ।। 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः ।।' स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ।।' इति विश्वमेदिन्यौ[१] ।।(१) ।।*।। उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्ह्रस्वे च स्वरभिद्यपि' इति हैमः [३।२६७] ।। * ।। एकं 'स्वराणाम्' ।

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकी, दण्डनीतिः (२ स्त्री), ये दोनों क्रम से 'तर्कविद्या' और 'अर्थशास्त्र' के नाम हैं ।

आन्वीक्षिकीति ।। अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्—अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ।। (१) ।।*।। दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'ञमन्ताड्डः' (उ० १।१११) । दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा—दण्डं लयति दण्डचान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) । आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् ।। (१) ।। * ।। एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम् , अर्थशास्त्रे च वर्तेते । अर्यते गम्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषि–' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकं 'दण्डनीतेः' ।

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्यायिका, उपलब्धार्था (२ स्त्री), 'आख्यायिका' के २ नाम हैं ।

---

१. विश्वमेदिन्योस्त्वेवं पाठः—स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ । उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे ।।' इति विश्वः (१२५।६) ।

'स्वरो नासासमीरणे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ।' (इति मेदिनी १२९।९४–९५) ।

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ।

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणम् (न), 'पुराण अर्थात् पाँच लक्षणों से युक्त ग्रन्थ' का १ नाम है ।

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ । 'पूर्वकालैक–' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा–पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु–' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा–पुरा अतीतानागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पणे' पुंसि, त्रिषु प्रत्ने' [इति मे० ४९।६३-६४] ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' ॥ क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥(२)॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ।

प्रबन्धकल्पना कथा

कथा (स्त्री), 'कथा' अर्थात् 'वाक्यविस्तारकी कल्पना वाले ग्रन्थ' का १ नाम है ।

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि–' (३।३।१०५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कथायाः' ।

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवल्हिका, प्रहेलिका (२ स्त्री), 'पहेली, बुझौवल' के २ नाम हैं ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्हं वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा० आ० से०) । दन्त्योष्ठ्यादिर्हान्तः 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः–'(उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे'(तु० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका'[२] ॥ * ॥ यद्वा–प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।११८) प्रवल्हिः, ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । 'प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नदूती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥(२)॥*॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ।

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिः (स्त्री), 'स्मृतिशास्त्र' अर्थात् 'मनु आदि के बनाये हुए धर्म-ग्रन्थ' का १ नाम है ।

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।७४] ॥ (१) ॥ * ॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्धधातेः [जु० उ० अ०] कर्मणि क्ते 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ।

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समाहृतिः (स्त्री), संग्रहः (पु), 'संग्रह ग्रन्थ' के २ नाम हैं ।

समेति ॥ समाहरणम् ['हृञ् हरणे', भ्वा० उ० अ०]। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । ['ग्रह उपादाने', क्र्या० उ० से०] 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः (?)॥ 'संग्रहो बृहदुद्रङ्गे मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति मेदिनी[१] ॥ (२) ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ।

समस्या तु समासार्था

समस्या, समासार्था (२ स्त्री), 'समस्या' के २ नाम हैं ।

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । यद्वा–समं कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः, टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ समसनं समासः । घञ् (३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन–' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था' इति पाठे तु अपरिपूरणार्था इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ।

---

१. हेमचन्द्राचार्येणाभिधानचिन्तामणौ षोडशपणानामपि 'पुराण'संज्ञोक्ता, तद्यथा—'पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' इति । (३।२२७) ।

२. एतदुदाहरणं यथा—'सर्वस्वापहरो न तस्करगणो रक्षो न रक्ताशनः सर्पो नैव बिलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च । अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुतस्तीक्ष्णास्यो न च सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ।' अत्र पूर्वं परस्परविरुद्धार्थप्रतीतावपि 'मत्कुणा'र्थस्वीकारेऽविरुद्धार्थता स्फुटैवेति दिशाऽन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

१. वस्तुतस्तु हैमकोशस्थोऽयं पाठः (३।८१४) । मेदिनीपाठस्त्वित्थम्—'संग्रहो बृहत्युत्तुङ्गे ग्रहसंक्षेपयोरपि ।' (१७७।२५)

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्ती, जनश्रुतिः (२ स्त्री), 'लोगों में बात-चीत के चलने, लोकापवाद या लोकोक्ति' के २ नाम हैं ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः ['वद व्यक्तायां वाचि', भ्वा० प० से०] 'भूतृवहिवसि–'(उ० ३।१२८) इति झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यद्वा–'किंवदन्ति' इत्याख्यायमाना ! अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ।

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्ता, प्रवृत्तिः (२ स्त्री), वृत्तान्तः, उदन्तः (२ पु), 'बात' के ४ नाम हैं ।

वार्तेति ॥ वृत्तिर्लोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु–'प्रज्ञाश्रद्धा–' (५।२।१०१) इत्यादिना णः–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापितत्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबम्' [इति मे० ५८।५६-५७] ॥(१)॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति । वृतेः (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः [३।२९६] ॥ (२) ॥ * ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः [३।३२४] ॥ (३) ॥ * ॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' [इति मे० ६१।९६] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

आह्वयः (पु), आख्या, आह्वा (२ स्त्री), अभिधानम्, नामधेयम्, नाम (=नामन् । ३ न), 'नाम' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याह्वाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि–' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा–आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ * ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥ * ॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ म्नायते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा–नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०)। 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इति निपातितः । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे वा धेयः ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'नाम्नः' ।

हूतिराकारणाह्वानम्

हूतिः, आकारणा (२ स्त्री), आह्वानम् (न), 'बुलाने या पुकारने' के ३ नाम हैं ।

हूतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेञः (भ्वा० उ० अ०) क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात् (३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ ['ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च',भ्वा० प० अ० इत्यस्मात्] ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ।

संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहूतिः (स्त्री), 'बहुत लोगों के एक साथ पुकारने' का १ नाम है ।

संहूतिरिति ॥ बहुकर्तृका (हूतिः) चेत् संहूतिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ।

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवादः, व्यवहारः (२ पु), 'विवाद या झगड़ा' अर्थात् 'लेन-देन आदि किसी विरुद्ध विषय को लेकर परस्पर विरुद्ध भाषण करने' के २ नाम हैं ।

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ * ॥ 'वि नानार्थेऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । द्रुभेदे' इति हैमः [४।२८७-८८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ।

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपन्यासः (पु), वाङ्मुखम् (न), 'बात को प्रारम्भ करने' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ।

उपोद्घात उदाहारः

उपोद्घातः, उदाहारः (२ पु), 'कही जाने वाली बात की सिद्धि के लिये भूमिका बाँधने' के २ नाम हैं ।

उपोद्घात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ।

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनम् (न), शपथः (पु), 'शपथ' के २ नाम हैं ।

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्शप–' (उ० ३।११३) इत्यथः। 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः [३।३४९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य'।

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्नः, अनुयोगः (२ पु), पृच्छा (स्त्री), 'प्रश्न' के ३ नाम हैं।

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम्। 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ्। 'प्रश्ने चा–' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम्। युजेः ['युजिर् योगे', रु० प० अ०] घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छनम्। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ्। संप्रसारणम् (६।१।१६)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य'।

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतिवाक्यम्, उत्तरम् (२ न), 'उत्तर, जवाब' के २ नाम हैं।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम्। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ उत्तरणम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ['उत्तरं प्रवरोर्ध्वयोः। उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे' इति हैमः ३।५५८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तरस्य'।

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्याभियोगः (पु), अभ्याख्यानम् (न), 'किसी पर झूठा आक्षेप करने' के २ नाम हैं।

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ चक्षिङः (अ० आ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५)॥(२)॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवादस्य'।

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

मिथ्याभिशंसनम् (न), अभिशापः (पु), 'किसी के ऊपर पापविषयक झूठा सन्देह करने' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य'।

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणादः (पु), प्रेम से कहे हुए शब्द 'वाहवाही या शाबासी देने' का १ नाम है।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम्। घञ् (३।३।१८)। 'प्रणादस्तु पुंसि स्तारशब्दे च श्रवणामये। अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य'।

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यशः (=यशस्, न), कीर्तिः, समज्ञा (२ स्त्री), 'कीर्ति' के ३ नाम हैं।

यश इति ॥ अश्नुते व्याप्नोति। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते। 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०)। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति निपातितः। 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' [इति विश्वः ६१।६६]॥(२) ॥*॥ समैः सर्वैर्ज्ञायते। 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०)। घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) डो [३।२।४८] वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्ज्ञः ['ज्ञा अवबोधने', क्र्या० प० से०] 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥*॥ 'समज्या' इति पाठे [सम्पूर्वकात्] 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप्। 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः'।

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तवः (पु), स्तोत्रम् (न), नुतिः, स्तुतिः (२ स्त्री), 'स्तुति' के ४ नाम हैं।

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०)। नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः'।

आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आम्रेडितम् (न), 'एक ही शब्द को दो या तीन बार कहने' का १ नाम है।

आम्रेडितमिति ॥ आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते स्म। 'म्रेड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्विस्त्रिरुक्तेः'।

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा।

उच्चैर्घुष्टम् (न), घोषणा (स्त्री), 'ऊँचे स्वर से घोषणा करने' के २ नाम हैं।

उच्चैर्घुष्टमिति ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म। 'घुषिर् शब्दे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'घुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इतीण्निषेधः। विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम्। तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उच्चैः शब्दनस्य'।

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुः (स्त्री), 'शोक, डर या काम इत्यादि के कारण विकृत ध्वनि से बोलने' का १ नाम है।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयोः' [भ्वा० आ० से] ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् [३।३।१] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ।

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णः, आक्षेपः, निर्वादः, परीवादः, अपवादः, उपक्रोशः (६ पु), जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा (३ स्त्री), गर्हणम् (न), 'निन्दा, शिकायत' के १० नाम हैं।

अवर्णेति ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम् , तथोपक्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । '**वर्णो** द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' [इति मे० ४६।२६]॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । '**आक्षेपो** भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालंकृतिषु स्मृतः' [इति मे० १०२।१४] ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्वदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । '**निर्वादः** स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' [इति मे० ७७।३४] ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । '**परिवादो**ऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि' [इति मे० ७८।४९] ॥ (४) ॥*॥ '**अपवाद**स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' [इति विश्वः ८०।४०, मे० च० ७७।४५] ॥ (५) ॥*॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्च–'(३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । '**निन्दा** स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति' [इति मे० ७५।७] ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ।

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यम् (न), अतिवादः (पु), 'कटु वचन या कड़ाई से बोलने' के २ नाम हैं।

पारुष्यमिति ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । '**पारुष्यं** परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्पतौ' [इति मे० ११९।९४] ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ।

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनम् (न), अपकारगीः (=अपकारगिर् , स्त्री), 'फटकारने' के २ नाम हैं।

भर्त्सनमिति ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्स तर्ज संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ।

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥

परिभाषणम् (न), 'शिकायत करते हुए दोष को कहने' का १ नाम है।

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा—गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा—'महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्' । द्वितीयस्तु—'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) । '**परिभाषा**' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । '**परिभाषणं** सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' [इति मे० ५३।११४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सनिन्दभाषणस्य' ।

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

आक्षारणा (स्त्री), 'परपुरुषगमन या परस्त्रीगमनविषयक दोष लगाने' का १ नाम है।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । प्रयोजकण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) '**आक्षारणम्**' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिमैथुनाः' (इति दुर्गः[१])। क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च आक्रोशनस्य' ।

स्यादाभाषणमालापः

आभाषणम् (न), आलापः (पु), 'प्रेम से बात करने' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ आभाषेः[२] (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संभाषणस्य' ।

---

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. आङ्पूर्वकाद् 'भाष व्यक्तायां वाचि' इत्यस्मादिति यावत् ।

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलापः (पु), निरर्थक 'बड़बड़ाने' का १ नाम है।

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य'।

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलापः (पु), मुहुर्भाषा (स्त्री), 'एक ही विषय को बार-बार कहने' के २ नाम हैं।

अनुलाप इति ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । नञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य'।

विलापः परिदेवनम् ।

विलापः (पु), परिदेवनम् (न), 'रोते हुए बोलने' के २ नाम हैं।

विलाप इति ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७) '**परिदेवना**' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः'।

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलापः (पु), विरोधोक्तिः (स्त्री), 'परस्पर विरुद्ध बात कहने' के २ नाम हैं।

विप्रलाप इति ॥ विरुद्धः प्रलापः । '**विप्रलापो** विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः [४।२१७] ॥ (१) ॥ * ॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य'।

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलापः (पु), 'परस्पर बात करने' का १ नाम है।

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि क्रियते । एकं 'मिथोभाषणस्य'।

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रलापः (पु), सुवचनम् (न), 'मीठे वचन' के २ नाम हैं।

सुप्रेति ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोभनवचनस्य'।

अपलापस्तु निह्नवः ।

चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा । [४६]
अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम् [४७]

अपलापः, निह्नवः (२ पु), 'असल विषय को छिपाने के लिये मुकर जाने' के २ नाम हैं। [चोद्यम् (न), आक्षेपः, अभियोगः (२ पु), ये तीन 'आक्षेप' के तथा शापः, आक्रोशः (२ पु), दुरेषणा (स्त्री), ये तीन 'शाप देने' के और चाटु, चटु (२ पु न), ये दो 'मुँह-बात कहने' के एवं श्लाघा (स्त्री), यह एक 'प्रेम से झूठी करने' के नाम हैं]।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८)। '**अपलापः** प्रेम्ण्यपह्नवे' [इति विश्वः १०५।२५, मे० च १०३।२३] ॥ (१) ॥*॥ निह्नवनम् । 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । [**निह्नवः** स्यादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि' इति हैमः ३।७३८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्नवोक्तेः'।

संदेशवाग् वाचिकं स्याद्

सन्देशवाक् (=सन्देशवाच्, स्त्री), वाचिकम् (न), 'संदेश वचन' के २ नाम हैं।

संदेशेति ॥ संदिश्यते । घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संदेशवचनस्य'।

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

यहां से लेकर 'त्रिषु तद्वति' (१।६।२२) तक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्ताः [अ० १।७।१८-२२ लिङ्गत्रये बोध्याः] ।

रुशती वागकल्याणी

रुशती (त्रि), यह एक नाम 'अकल्याण करने वाली वाणी' का है।

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु० प० अ०) तालव्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तात् ङीप् । 'आच्छीनद्योः–' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । रुशती हिंस्रा । रुशन् शब्दः । रुशद्वचनम् । मुकुटस्तु ('**उषती**' इति पाठे[1]) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह । तन्न । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त–' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'।

स्यात् कल्या तु शुभात्मिका ।

कल्या (त्रि), यह एक नाम 'मांगलिक वाणी' का है।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ * ॥ '**काल्या**' अपि–इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शुभवचनस्य'।

---

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वम् (त्रि), यह एक नाम 'अत्यन्त मधुर वचन' का है।

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'षान्त्व सामप्रयोगे' (चु० प० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । [**'सान्त्वं** सामनि दाक्षिण्ये' इति हैमः २।५५४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सान्त्ववचनस्य' ।

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

सङ्गतम्, हृदयङ्गमम् (२ त्रि), 'संगतियुक्त वचन, मौके की बात' के २ नाम हैं।

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ।

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरम्, परुषम् (२ त्रि), 'निष्ठुर या कर्कश वचन' के २ नाम हैं।

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १। ४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति–' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ पिपर्ति पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'पॄनहि–' (उ० ४। ७५) इत्युषच् । **'परुषं** [1]कर्बुरे रूक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः [३।७८०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ।

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यम्, अश्लीलम् (२ त्रि), 'भाँड़ आदि के कहे हुए लज्जाजनक वचन' के २ नाम हैं।

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यखञौ' (४।२।९४) इति यत् । **'ग्राम्यं** स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' [इति मे० ११४।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । तद्भिन्नम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ।

सूनृतं प्रिये ।

सत्ये

सूनृतम् (त्रि), 'सत्य और प्रिय वचन' का १ नाम है।

सूनृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ सत्सु साधु । यत् (४।४।९८) ॥ * ॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८), यद्वा–'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—मूलविभुजादित्वात् कः (वा० ३।२।५) । इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । **'सूनृतं** मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि' [इति मे० ६७।१७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सत्यस्य' ।

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥१९॥

सङ्कुलम्, क्लिष्टम्, परस्परपराहतम् (३ त्रि), 'विरुद्धार्थक या बेमौकेकी बात' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ [1]संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।१।१३५) । **'संकुलं** त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' [इति मे० १५५।१४३] ॥ (१) ॥ * ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०) । क्तः ।–(३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा–' (७।२।१५) इतीडभावः–इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥ * ॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥ * ॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ त्रीणि 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' ।

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तवर्णपदम्, ग्रस्तम् (२ त्रि), 'रोगी, बालक या असमर्थ के कहे हुए अधूरे वचन' के २ नाम हैं।

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'ग्रस्तं** ग्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते' [इति विश्वः ५८।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशक्त्यादिनाऽसंपूर्णोच्चारितस्य' ।

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तम्, त्वरितोदितम् (२ त्रि), 'शीघ्रता से कहे हुए वचन' के २ नाम हैं।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥ * ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२। १०२) । **'निरस्तः** प्रेषितशरे[2] संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठ्यूते प्रतिहते च' इति हैमः [३।२८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ।

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतम्, सनिष्ठेवम् (२ त्रि), 'थूक का छींटा उड़ाते हुए कहे गये वचन' के २ नाम हैं।

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा०

---

१. 'कठिने इति पा० ।

१. लघूपधगुणस्य दुर्वारत्वात् 'संकुलति' इति पाठश्चिन्त्यः ।

२. 'प्रेरितशरे' इति पा० ।

प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । **'सनिष्ठीवम्'** इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम्॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) । 'च्वौ च' (७।४।२६) इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेष्मनिर्गमसहित-वचनस्य' ।

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥२०॥

अबद्धम्, अनर्थकम् (२ त्रि), 'अनर्थक वचन' अर्थात् 'बिना मतलब की बात' के २ नाम हैं ।

अबद्धमिति ॥ न बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य । 'अर्थान्नञः' [ग०] इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्गवादिवाक्यम् । **'अवध्यं स्याद्'** इति पाठः । इति कौमुदी । **'अवध्यमव-**धार्हे स्यादनर्थकवचस्यपि' इति [हैमे ३।५०६, मेदिन्यां ११८।७१ च] दर्शनात् ॥(२)॥*॥ द्वे 'समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य' ।

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरम्, अवाच्यम् (२ त्रि), 'नहीं कहने योग्य वचन' के २ नाम हैं ।

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ।

आहतं तु मृषार्थकम् ।

श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् [४९]

आहतम्, मृषार्थकम् (२ त्रि), 'सर्वथा झूठे वचन' के २ नाम हैं ।

[श्राव्यम्, हृद्यम्, मनोहारि (=मनोहारिन्), विस्पष्टम्, प्रकटोदितम् (५ त्रि), 'स्पष्ट वचन' के ५ नाम हैं ।]

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । **'आहतं** गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातनवस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके'[1] [इति मे० ६०।९०-९१] ॥(१) मृषाऽर्थो यस्य ॥*॥ एकम् 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिकस्य 'मृषावचनस्य' ।

'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासम् ।

सोल्लुण्ठनम्, सोत्प्रासम् (२), 'हँसी की बात' के २ नाम हैं ।

सोल्लुण्ठनमिति ॥ 'लुठि आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य' [वचनस्य] ।

मणितं रतिकूजितम् ।'

मणितम्, रतिकूजितम् (२ त्रि), 'रति-काल में किये हुए शब्द' के २ नाम हैं ।

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रतिकूजितस्य' ।

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

म्लिष्टम्, अविस्पष्टम्(२ त्रि)'अस्पष्ट वचन' के २ नाम हैं ।

अथेति । म्लेच्छ्यते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे'(भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति निपातितम् । **'म्लिष्टं** त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने' [इति मे० ३५।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ न विस्पश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पशनयोः' [भ्वा० उ० से०] (*) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । '–अविस्पष्ट–' (७।२।१८) इति निर्देशादिडभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ।

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथम्, अनृतम् (२ त्रि), 'झूठे वचन' के २ नाम हैं ।

वितथमिति ॥ विगतं तथा = सत्यं यस्माद्वितथम् ।'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा—वितन्यते । बाहुलकात्क्थन् । 'अनुदात्तो–' (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृषावसत्येऽपि' [इति मे० ५९।७८]॥(२)॥*॥ द्वे 'असत्यवचसः' ।

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, सम्यक् (=सम्यञ्च् । ४ त्रि), 'सत्य वचन' के ४ नाम हैं ।

सत्यमिति ॥ सति साधु सत्यम् । **'सत्यं** कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' [इति मे० ११७।६१] ॥ (१) ॥*॥ तथा = सत्ये साधु तथ्यम् ॥(२)॥*॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । [**'ऋतं** शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययोः' इति हैमः २।१६१] ॥ (३) ॥*॥ समञ्जति संगच्छते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्विन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यक् पुंसि, स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥* ॥ चत्वारि 'सत्यवचसः' ।

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

'रुषती' से लेकर यहाँ तक सब शब्द द्रव्यवाचक होनेपर त्रिलिङ्ग होते हैं ।

---

१. 'च नाऽऽनके' इति पा० ।

अमूनीति ॥ अमूनि [सत्य-तथ्यादीनि] उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । 'त्रिषूत्तरे' [अ० ३।६।१७] इत्यनेन वाग्विशेषपराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ।

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥२२॥

स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्दः, निनादः, निनदः, ध्वनिः, ध्वानः, रवः, स्वनः, स्वानः, निर्घोषः, निर्ह्रादः, नादः, निस्वानः, निस्वनः, आरवः, आरावः, संरावः, विरावः (१७ पु) 'शब्द' के १७ नाम हैं ।

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ 'घुष घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ 'विभाषा ङि रुप्लुवोः' (३।३।५०) इति घञ् ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ (१३) ॥*॥ (१५)॥*॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥*॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥(१६)॥*॥(१७) ॥*॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ।

अथ मर्मरः ॥२३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

मर्मरः (पु), 'कपड़े या सूखे पत्तों के शब्द' का १ नाम है ।

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मर. । शब्दानुकरणमिति स्वामी । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि'[१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ।

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ॥ २४ ॥

शिञ्जितम् (न), निक्वाणः, निक्वणः, क्वाणः, क्वणः (४ पु), क्वणनम् (न), 'आभूषणों की ध्वनि' के ६ नाम हैं ।

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ * ॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'क्वणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (६) ॥ * ॥ (यत्तु-) पञ्च वीणाया अन्यस्य च किंनरादेः क्वणने—इति मुकुटः । तन्न । अपिशब्देन पूर्वान्वियस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः'[१] ।

वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ।

इन 'निक्वाण' आदि शब्दों में 'प्र' आदि उपसर्ग जोड़ने से बने हुए 'प्रक्वाणः, प्रक्वणः' आदि नाम 'वीणादिके शब्द' के हैं ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदिशब्दादुपक्वणादयः ॥ * ॥ इमे 'वीणाक्वणनस्य' ।

कोलाहलः कलकलः

कोलाहलः, कलकलः (२ पु०), 'कोलाहल, शोरगुल' के २ नाम हैं ।

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कः (३।२।३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । कलादपि कलः । (यत्तु-) कोलान्सूकरानाहते त्रासयति—इति स्वाम्याह । तन्न । 'आङो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः (८।१।४) इति । तदपि न । तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सजनिर्यासे'[२] [इति मे० १५५।१५०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ।

---

१. पाठोऽयं किञ्चित्परिवर्तनेन हैमस्थः प्रतीयते । तत्र हि—'मर्मरो वसनान्तरे । शुष्कपत्रध्वनौ चापि ममरी पीतदारुणि' (३।६२७) ।

१. अग्निपुराणे तु 'भूषणानां च शिञ्जितम् । वीणाया निक्वणः क्वाणः' इति विभागो दृश्यते ।

२. 'सालनिर्यासे' इति पा० ।

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥२५॥

वाशितम् (न), 'पक्षियोंके चहचहाने' अर्थात् 'शब्द करने' का १ नाम है।

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः। तेषां यद्रुतम् तद्वाशितम्। 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०) तालव्यान्तः। भावे क्तः (३।३।११४)। **'वाशिता** करिणीनार्योर्**वाशितं** भाविते रुते'(?)। (¹"**वासिता** करिणीनार्योर्**वासितं** सुरभीकृते। ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वकोषा²दिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पक्षिशब्दस्य'।

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

प्रतिश्रुत् (स्त्री), प्रतिध्वानः (पु), 'प्रतिध्वनित शब्द' के २ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः'।

गीतं गानमिमे समे।

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

गीतम्, गानम् (२ न), 'गाना' के २ नाम हैं।

गीतमिति ॥ गीयते। भावे क्त-ल्युटौ (३।३।११४-११५)। **'गीतं'** शब्दितगानयोः' इति हैमः [२।१६९] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गानस्य'।

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

अथ नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निषादः, ऋषभः, गान्धारः, षड्जः, मध्यमः, धैवतः, पञ्चमः (७ पु), ये ७ 'वीणा आदिके तार तथा प्राणियोंके कण्ठसे निकले हुए स्वरोंके भेद' हैं।

निषादेति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन्। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१)। इति घञ्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम्। **'निषादः** स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' [इति मे० ७७।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छति। 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३)। इत्यभच्। **'ऋषभस्त्वौषधान्तरे।** स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोषिति। शूकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' [इति मे० १०७।११-१२, 'ऋषभः स्यादादिजिने' इति हैमः ३।४८१]॥(१)॥*॥ गन्धारदेशे भवः। अण् (४।३।५३)। **'गान्धारो** रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः [३।५८५] ॥(१)॥*॥ षड्भ्यो जातः। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः। 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन्। षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः। 'मध्यान्मः' (४।३।८)। 'तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः'। **'मध्यमो** मध्यजे स्वरे। देहमध्ये मध्यदेशे (**मध्यमा** कर्णिकाङ्गुलिः। राकारजस्वला चापि)' इति हैमः [३।५००-१]। **'मध्यमो** मध्यजेऽन्यवत्। पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः। त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मे० १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ धीमतामयं धैवतः, पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु। विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते'। तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः। पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे–' (५।२।४८) इति डट्। 'नान्तात्–' (५।२।४९)। इति मट्। **'पञ्चमो** रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी। पाण्डवानां च पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु'[इति मे० १११।४८-४९]।**'पञ्चमो** रुचि¹रे दक्षे[पञ्चानामपि पूरणे। रागभेदे पञ्चमी तु द्रौपद्याम्–'इति हैमः ३।४९८-९९] ॥(१)॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति। 'दारवी गात्रवीणां च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुरजादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः। नारदः—'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् ॥ अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः' ॥ इति। एकैकं 'स्वराणां पृथक्पृथक्'।

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकली (स्त्री), 'मधुर ध्वनि' का १ नाम है।

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली। 'ईषदर्थे ²च'(६।३।१०५) इति कोः कादेशः। गौरादित्वात् (४।१।४१)ङीष्। अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ० ४।११८)। कलिः शब्द ईषदत्रेति **काकलिः**। ततः 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्। अत एव 'साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मध्वनेः'।

---

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।
२. आदिपदेन मेदिन्यादेरपि संग्रहः।

१. 'पूरणे' इति पा०।
२. अष्टाध्यायीपाठे चकारो न दृश्यते।

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

कलः (त्रि), 'अस्पष्ट मधुर ध्वनि' का १ नाम है ।

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा—कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा—कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कला स्यान्मूलरै[1]वृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुक्रे त्रिष्वजीर्णे [2]नाव्यक्तमधुरध्वनौ' [इति मे० १४५।५-६]॥(१) ॥ * ॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वनेः' ।

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्रः (त्रि), 'गम्भीर ध्वनि' का १ नाम है ।

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गम्भीरशब्दस्य' ।

तारोऽत्युच्चैः

तारः (त्रि), 'अत्यन्त ऊँचे शब्द' का १ नाम है ।

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्यान्शब्दान् । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ।

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः [५०]
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते [५१]

कल, मन्द्र, तार, ये तीनों शब्द त्रिलिंग (विशेष्यनिघ्न) हैं ।

[मनुष्योंके हृदयमें बाइस प्रकार की ध्वनियाँ रहती हैं, उसमें कण्ठके बीच वाली को 'मन्द्रः' (त्रि) और शिरके बीच में रहनेवाली को 'तारः' (त्रि), कहते हैं]।

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः [त्रिषु लिङ्गेषु विशेष्यनिघ्ना इति भावः] ।

समन्वितलयस्त्वेकतालः

एकतालः (पु), 'गति और बाजाओं के एक लय को स्वरमें मिलाने' का १ नाम है ।

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र सः । एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ।

१. 'मूलविवृद्धौ' इति पा० । २. 'चाव्यक्त' इति पा० ।

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणा, वल्लकी, विपञ्ची (३ स्त्री), 'वीणा' के ३ नाम हैं ।

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । 'रास्नासास्ना–' (उ० ३।१५) इत्यादिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति वल्लक्याम्' [इति मे० ४७।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२) ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' [इति मे० २८।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वीणायाः' ।

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

परिवादिनी (स्त्री), 'सितार' अर्थात् 'सात तारवाली वीणा' का १ नाम है ।

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरान् । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सितार इति ख्यातस्य' ।

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततम् (न), 'वीणा आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तत्ततम् । आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिंनरादि । तन्यते 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंल्लिङ्गस्तु सदागतौ'[1] [इति मे० ५५।२०-२१]॥(१) ॥*॥ एकं 'वीणादिवाद्यस्य' ।

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धम् (न), 'जो चमड़ेसे मढ़े गये हों, उन मुरज आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

आनद्धमिति ॥ आनह्यते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च क्लीबं स्यात्संदिते त्रिषु' [इति मे० ८०।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मुरजादिवाद्यस्य' ।

वंशादिकं तु शुषिरम्

शुषिरम् (न), 'वंशी आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषिश्छिद्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि–' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-

१. 'समीरणे' इति पा० ।

षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि'नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गर्ते, वह्नौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' [इति मे० १३९।२२९] । 'सूर्म्यं सुषिरामिव'[2]इति [महाभाष्य—]प्रयोगात् दन्त्याद्यपि [सुषिरम्] । प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव'[3] इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वंशवाद्यस्य' ।

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

घनम् (न), 'घड़ी घण्टा आदि बाजाओं' का १ नाम है ।

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घण्टादि घनं निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः'(अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः [२।२६५] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कांस्यतालादेः' ।

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

वाद्यम्, वादित्रम्, आतोद्यम् (३ न), 'पूर्वोक्त तत १, आनद्ध २, सुषिर ३ और घन ४, इन चार प्रकारके बाजाओं' नाम है ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् । वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३। १।२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'भूवादिगृभ्यो णित्रन्' (उ० ४।१७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ।

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गः, मुरजः (२ पु), 'मृदङ्ग' के २ नाम हैं ।

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे'(क्र्या० प० से०)। 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गमस्येति वा । '**मृदङ्गो** घोषवाद्ययोः' इति हैमः [३।१२८]॥ (१) ॥ * ॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ।

भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥५॥

अङ्क्यः, आलिङ्ग्यः, ऊर्ध्वकः (३ पु), ये ३ 'मृदङ्ग के ३ भेद' हैं ।

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्के उत्सङ्गे भवः । शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)।'सुपि'(३।२।४) इति [योगविभागेन] कः । तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं निर्वकारम् [ऊर्धम्] अपि केचित् पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ।

स्याद्यशःपटहो ढक्का

यशःपटहः (पु), ढक्का (स्त्री), 'नगाड़ा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपटहस्य' ।

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेरी (स्त्री), आनकः, दुन्दुभिः (२ पु), 'भेरी' के ३ नाम हैं ।

भेर्यामिति ॥ बिभेत्यस्य रवात् । 'ञिभी भये' (जु० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ * ॥ 'वङ्क्र्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति रिप्रत्यये[1] 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनित्यनेन वादितेन । क्वुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान् करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । '**आनकः** पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' [इति मे० ५।४७] ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्किः । यद्वा—द्यामुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्त्वौणादिक इः—इति कौमुदी। तन्न । आतो लोपस्याप्रसंगात् । ['दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे । अक्षबिन्दुत्रिकद्वन्द्वे' इति हैमः ३।४८५-८६] ॥ (३) ॥ * ॥ स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे[2] 'भेर्याः' ।

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनकः, पटहः (२ पु), 'पटह' के २ नाम हैं ।

आनक इति ॥(१)॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा० ३।२।१०१) । 'पट' इति शब्दं जहाति ['ओहाक् त्यागे' जु० प० अ०]।'आतोऽनुप—'(३।२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' [इति मे० १७६।१९] । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहमित्यपि'

१. 'च नपुंसकम् । मूषिके ना स्त्रियां नल्योषधौ' इति पा० ।

२. पस्पशाह्निकमहाभाष्यस्थेयमुक्तिः ।

३. हैमे—'सुषिरं वाद्यगर्तयोः । सुशिरोऽग्नौ सरन्ध्रे च' (३।६४९-५०) इति, विश्वे—'सुषिरं विवरे वाद्ये सरन्ध्रे सुषिरोऽन्यवत्' (१३५-१२९) इति, 'सूर्म्यं सुषिरामिव' इति पूर्वोक्तभाष्ये च दन्त्यादेरेव दर्शना दमरमेदिन्योस्तु तालव्यादिसमर्थनादुभयोः साधुत्वे एवकारश्चिन्त्यः ।

१. 'भेरिः' इत्यर्थः ।

२. 'त्रीणि' इत्यवगन्तव्यम् ।

इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटहस्य' ।

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोणः (पु), 'वीणा, बेला, सारङ्गी या इसराज आदि बजानेके लिये काठकी बनाई हुई धनुही' का १ नाम है ।

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणादेर्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्रौ[1] च लगुडेऽपि च' इति मे० [४५।८-९] । 'कोणो वीणादिवादने । लगुडेऽस्रौ[2] लोहिताङ्गे' इति हैमः [२।१३९] ॥*॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वीणादिवादनस्य' ।

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणादण्डः, प्रवालः (२ पु), 'वीणादण्ड' के २ नाम हैं ।

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षेण वल्यते संव्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैमः [३।६९७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ।

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

कुकुभः, प्रसेवकः (२ पु), 'वीणाके नीचेवाले, चमड़ा आदिसे ढके हुए भाण्ड' के २ नाम हैं ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभ्नाति । स्कुभेः[3]सौत्रान्मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । यद्वा—कश्च कुश्च कक्‌ । ते भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'आतोऽनुप—'(३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि[4]वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' [इति विश्वः १०९।३०, मे० १०७।१३ च] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसेव्यते । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्द्वतौ' [इति हैमः ३।७४१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ।

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बकः (पु), 'वीणाका ढांचा' अर्थात् 'ताररहित वीणाके दण्डादि समुदाय' का १ नाम है ।

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा—कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्बते अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्वुन् (उ० ३।३२) वा । कोल् चासावम्बकश्च ॥(१)॥*॥ एकं 'तन्त्रीहीनवीणायाः' ।

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाहः (पु), निबन्धनम् (न) 'जहाँ वीणाका तार बाँधा जाता है, उस जगह' के २ नाम हैं ।

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने'[इति विश्वः १८१-२८, मे० १७७।२८ च] ॥ (१) ॥ * ॥ निबध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तन्त्र्यो निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ।

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।
मर्दलः पणवोऽन्ये च

डमरुः, मड्डुः, डिण्डिमः, झर्झरः, मर्दलः, पणवः (६ पु) आदि 'डमरुः, मड्डु अर्थात् जलतरङ्ग, डुगडुगी, झांझ, मर्दल, ढोल आदि बाजाओं' का क्रमशः १-१ नाम है ।

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियर्ति । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) अर्तेः ['ऋ गतौ' जु० प० से०] कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् मड्डुः । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥ * ॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । यद्वा—'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झल्लरी झर्झरी च द्वे केशचक्रे तु वाद्यके'[1] [इति मे० १३४।१५८-५९] ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ['गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' [इति मे० २०।८] ।'हुडुकं[2] मदमत्ते स्याद्दात्यूहे वाद्यभिद्यपि' [इति हैमः ३।१०९] । एकैकं 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' ।

---

१. 'मस्रौ' इति पा० ।
२. 'लगुडेऽस्रौ' इति पा० ।
३. 'स्तम्भुस्तुम्भु–'(३।१।८२) इतिसूत्रीयादित्याशयः ।
४. 'वीणाङ्गे' इति पा०

१. 'झलरी च द्वे हुडक्के बालचक्रके' इति पा० ।
२. 'हुडुक्को' इति पा० ।

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकी, लासिका (२ स्त्री), 'नाचनेवाली' के २ नाम हैं।

नर्तकीति ॥ नृत्यति। 'नृती गात्रविक्षेपे'(दि० प० से०)। 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'नर्तकः केवले[1] पोटगलचारणयोनटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योषिति [इति मे० ९।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ लसति । 'लस श्लेषण-क्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्टापोर्विवेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः [३।९०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ।

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

तत्त्वम् (न), 'विलम्बसे नाचने, गाने और बजाने' का १ नाम है। ओघः (पु), 'जल्दी २ नाचने, गाने और बजाने' का १ नाम है। घनम् (न), 'सामान्य समय (मध्यम गति) से नाचने, गाने और बजाने' का १ नाम है।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च–'(३।४।७६) इति क्तः । यत्तु–'भावे क्तः' (३।३।११४)—इति मुकुटः । तन्न । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु ' शीघ्रे विलीने विद्राणे' [इति मे० ५५।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके'(४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वलग्ने न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे[2]त्रिषु' [इति मे० ११६।४४]। (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्रयम् । तननं तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि'[3] (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न जश्त्वम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः (२।५३५) ॥ (१) ॥ * ॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' [इति मे० २६।२-३]॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । ['घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः'[4]इति हैमः २।२६५]॥

(३) ॥ * ॥ तत्त्वादिक्रमेणैकैकं 'विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानाम्' ।

तालः कालक्रियामानम्

तालः (पु), 'ताल' अर्थात् 'जिसमें समय और क्रिया की कमी-बेशी का प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है।

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ तालो जटौषधौ[1]। क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति [2]विश्व-मेदिन्यौ [मे० १४६।२३-२४] ॥(१)॥*॥ कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥ * ॥ एकं 'तालस्य' ।

लयः साम्यम्

लयः (पु) 'लय' अर्थात् 'जिसमें गाने बजाने और हाथ, भ्रू आदि चलाकर भाव दिखलानेके लिये समय और क्रियाकी कमी-बेशीका प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है।

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-[3]स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः'[4] इति हैमः[२।३८४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गानतन्त्रीलयस्य' ।

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डवम् (पु न), नटनम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम् (=नृत्तम्), नर्तनम् (५ न), 'नाचने' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं तृणभिन्नाटचभेदयोः' इति हैम-मेदिन्यौ[5] [हैमः ३।७३७] ॥ (१)॥ * ॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ नटस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।

१. 'केलके' इति पा० ।
२. 'ऽधमेऽन्यवत्' इति पा० ।
३. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वक्तव्यम् ।
४. 'मध्ये नृत्तवाद्यप्रकारयोः' इति पा० ।

१. 'ताल्यजटौषधौ' इति मे० पा० ।
२. विश्वे त्वेवं पाठः—'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने तालः खड्गादिमुष्टिषु । द्रुमभेदे करास्फाले तालं तु हरितालके । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य तालश्छदिषि कम्पने ॥' (१५०।१६–१७)
३. 'लयस्तौर्य' इति पा० ।
४. 'विनाशयोः' इति पा० ।
५. मेदिन्यां—'ताण्डवोऽस्त्री तृणान्तरे । भवेदुद्धतनृत्ये च'(१६०।३६–३७) इत्येवं पाठादत्र 'हैमः' एतावदेव वक्तव्यमासीत् ।

१२४) । नटेर्ण्यत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' [इति मे० ११५।३४] ॥ (३) ॥ * ॥ 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः[1] ॥ (४) ॥ * ॥ 'नृती [गात्रविक्षेपे'] (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च–' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥*॥ [2]'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ।

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्यत्रिकम्, नाट्यम् (२ न), 'नाचना, गाना और बजाना; इन तीनोंके समुदाय' के २ नाम हैं ।

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । गुणं बाधित्वा [3]बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्यं मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोंऽशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्'(५।१।२२)। 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ–' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ * ॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक–' (४।३।१२९) इति ञ्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नाट्यस्य' ।

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रूकुंसः (३ पु), 'स्त्री का रूप बनाकर नाचने वाले पुरुष' के ३ नाम हैं ।

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रकुंसादित्रयम् । 'पटपुट–' इति दण्डकोक्त'कुसि'धातोश्चुरादिण्यन्तात् [३।१।२५] । 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इयङुवङ्भाविनां न' (वा० ६।३।६१) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि [भृकुंसः] । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च भृकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्त्रीवेषधारिणो नृत्यस्य'[1] ।

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इस पद का 'अङ्गहारः' (१।७।१६) के पहले तक अधिकार होने से आगे कहे जानेवाले नामों का प्रयोग नाटक में ही होगा, अन्यत्र नहीं ।

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् [अ० १।७।१६] ।

गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

अज्जुका (स्त्री) 'गणिका'का १ नाम हैं ।

गणिकेति ॥ गणिका अज्जुका ज्ञेया । 'गणिका [2]यूथिवैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' [इति मे० ७।८०] ॥ * ॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । [3]'समि कसेः–' (उ० २।१८७) इति बाहुलकादुकन्, रस्य जः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अज्जुकायाः' ।

भगिनीपतिरावुत्तः

आवुत्तः (पु), 'बहनोई' अर्थात् 'बहनके पति' का १ नाम है ।

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवुत्तः ॥ (१) ॥ * ॥ भगिन्याः पतिः । एकं 'भगिनीपतेः' ।

भावो विद्वान्

भावः (पु), 'विद्वान्' का १ नाम है ।

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' [इति मे० १५९।२०-२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विदुषः' ।

अथावुकः ।

जनकः

आवुकः (पु), 'पिता' का १ नाम है ।

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जनकः पितृभूपयोः' [इति हैमः ३।४२] । एकं 'जनकस्य' ।

---

१. मेदिन्यां (११६।५३–५४) पाठोऽयमुपलभ्यते । विश्वे त्वेवं पाठः—'लास्यं तौर्यत्रिके नाट्ये शस्ये शस्ते फले गुणे' (११८।४९) ।

२. 'नित्यं स्यात् सततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' इति मेदिनी (११५।३४–३५) ।

३. अगतिकगतिबाहुलकं कल्पयित्वा गुणाभावस्य पुनर्दीर्घविधानस्य च कल्पने गौरवादत्र लाघवात् 'तूरी गतित्वरणहिंसनयोः' इति दैवादिकादेव धातोः 'तूय'शब्दसिद्धिः साधीयसी प्रतिभाति ।

१. नृत्यस्य स्त्रीवेषधारणासम्भवादत्र 'नर्तकस्य' इति पाठो युक्तः ।

२. 'यूथीवेश्ये' इति पा० ।

३. 'समि कस उकन्' इति सूत्रस्वरूपम् ।

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

कुमारः, भर्तृदारकः, (२ पु) 'युवराज' के २ नाम हैं।

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च। 'राजा–' (५।४।९१) इति टच् ॥ * ॥ कुमारयति। 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कुमारोऽश्वानुचारके। युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता। नदीभिद्रामतरुणी कन्यका नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः [३।५७४-७६] ॥ (१) ॥*॥ द्रियते। 'दृङ् आदरे' तुदादिः [आ० अ०]। ण्वुल् (३।१।१३३)। भर्तू राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य'।

राजा भट्टारको देवः

भट्टारकः, देवः (२ पु), 'राजा' के २ नाम हैं।

राजेति ॥ भटति। 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। भट् चासौ तारकश्च। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ष्टुत्वनिषेधो न। यद्वा–टलति। 'टल विप्लवे' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। रलयोरेकत्वस्मरणम्। भट् चासौ टारकश्च। भट्टं स्वामित्वमृच्छति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। ततः स्वार्थे कन् (५।३।७७)। 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी [१७।२०५] ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति। अच् (३।३।१३४)। 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः [२।५३८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः'।

तत्सुता भर्तृदारिका।

भर्तृदारिका (स्त्री), 'राजकुमारी' का १ नाम है।

तत्सुतेति। भर्तू राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकं 'राज्ञः सुतायाः'।

देवी कृताभिषेकायाम्

देवी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है।

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४)। टित्वात् ङीप् (४।१।१५)। 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि'[1] इति हेमचन्द्रः [२।५३८] ॥(१)॥*॥एकं 'बद्धपट्टाया राज्याः'।

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

भट्टिनी (स्त्री), 'राजाकी दूसरी सामान्य स्त्रियों' का १ नाम है।

इतरास्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०)। तनि (बाहुलकात्) भट्टः। सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन। भट्टिनी। इनिः (५।२।११५)। 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या[2] राजयोषिति' [इति विश्वः ९५।१३१] ॥ (१)॥ * ॥ एकम् 'इतरराज्याः'।

अत्र विशेषः शब्दार्णवे—'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा। युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः। ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्यृषिभिः स च ॥ वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत्। अभिषिक्ता तु राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नोचैर्गोस्वामिनीति सा'[1] इति।

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यम् (न), 'सर्वथा अवध्य ब्राह्मण इत्यादिको मारनेके दोषको कहने' का १ नाम है।

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ। ब्रह्माणि साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'ब्रह्मण्यं[2] स्याद्ब्रह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्चरे' [इति मे० ११९।९६]। ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अवध याच्ञायाम्' इत्येके। एकं 'वध्यस्य ब्राह्मण.देर्दोषोक्तेः'।

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः।

राष्ट्रियः (पु), 'राजाके साले' का १ नाम है।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः। 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ' (४।२।९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'राज्ञः श्यालस्य'।

अम्बा माता

अम्बा (स्त्री), 'माता' का १ नाम है।

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्द्यते। 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ नाट्योक्तौ' [अ० १।७।११] इत्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनां केषांचिदन्यत्रापि[3] प्रयोगः। एकं 'मातुः'।

अथ बाला स्याद्वासूः

वासूः (स्त्री), 'कुमारी' का १ नाम है।

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः वास्यते स्वगृहे। वसेः (भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्बाहुलकादूः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कुमार्याः'।

---

१. 'तेजनीपृक्कयोरपि' इति पा०।

२. 'नाट्योक्तौ' इति पा०।

१. साहित्यदर्पणे (६।४४२) विश्वनाथमहापात्रेण विषयोऽयं सविस्तरं प्रतिपादितः।

२. 'ब्रह्मण्यः' इति पा०।

३. अन्यत्रापि नाट्यभिन्नेऽप्यम्बाशब्दप्रयोगः यथा—'जगदम्ब विचित्रमत्र किम्' (इत्याद्यशंकराचार्यः), 'अम्बां प्रणम्योपनतानताङ्गी' (श्रीहर्षः) इत्यादि। अथ च नाट्येऽपि मातृशब्दप्रयोगः, यथा—'एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः' (वेणीसंहारः)।

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

मारिषः (पु), 'अपनेसे श्रेष्ठ या सूत्रधार के पार्श्ववर्त्ती' का १ नाम है ।

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः' इति वसिष्ठः । ['आर्यौ सज्जनसौविदौ' इति हैमः २।३४९] ॥*॥ मर्षणात्सहनात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारकत्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः । '**मारिषः** शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूधन्यान्ते रभसः । **मार्षश्च** । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति शब्दार्णवात् । '**मारिषः** शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या[१] पुंसि, योषिति । दक्षाम्बायाम्' [इति मे० १६८।४३-४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मान्यस्य' ।

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिका (स्त्री), 'बड़ी बहन' का १ नाम है ।

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशादन्तिकापि । '**अन्तिकं** निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री [२]सातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां[१] कीर्त्यतेऽन्तिका' [इति मे० ४।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ज्येष्ठभगिन्याः' ।

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठा (स्त्री), निर्वहणम् (न), 'नाटक की 'निर्वहण' नामक पांचवीं सन्धि-विशेष या आरम्भ किये हुए विषय को पूरा करने' के २ नाम हैं ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति–' (८।३।६५) इति षः । '**निष्ठो**त्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निर्वाहे याचने व्रते' [इति हैमः २।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटक संधयः[३] । तत्र पञ्चमस्य संधेर्द्वे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ।

---

१. 'नाट्योक्तौ'—इति पा० ।

२. 'शतलौषधौ' इति पा० ।

३. तदुक्तं विश्वनाथेन—'मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः'' इति सा० द० (६।७५–७६) ।

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्डे (व), 'नीचको बुलाने' का १ नाम है । हञ्जे (अ), 'चेटी (दासी) को बुलाने' का १ नाम है । हला (अ), 'सखीको बुलाने' का १ नाम है ।

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दष्टाबन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् । 'प्रत्येकमेकैकम्' ।

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गहारः, अङ्गविक्षेपः (२ पु) 'नृत्य-विशेष' के २ नाम हैं ।

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ।

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकः, अभिनयः (२ पु), 'संकेत आदि से मन के अभिप्राय को प्रकट करने' के २ नाम हैं ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिनयत्यर्थम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य' ।

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥

आङ्गिकम् (त्रि), 'अङ्ग के द्वारा किये कटाक्ष आदि' का नाम है । सात्त्विकम् (त्रि), 'सत्त्वगुणसे उत्पन्न स्तम्भ आदि गुणों' का १ नाम है ।

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयष्ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' [सा० द० ३।१३५-३६] । क्रमेणैकैकम् ।

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
बीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारः, वीरः, करुणः, अद्भुतः, हास्यः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः (८ पु), ये ८ 'शृङ्गार, वीर आदि' 'रसः' (पु) अर्थात् 'रस' हैं ।

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः।[1] चशब्दाच्छान्तोऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । '**रसो** गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठाशल्लकीकङ्गुभूमिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] [मे० १७०।९-१०] ॥*॥ एकैकं 'शृङ्गारादिरसानाम्' ।

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गारः, शुचिः, उज्ज्वलः, (३ पु), 'शृङ्गार रस' के ३ नाम हैं ।

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियर्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '**शृङ्गारो** गजमण्डने । सुरते रसभेदे च **शृङ्गारं** नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च) इति हैमः [३।६५०-५१] ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । '**शुचिः** शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च'[3] इति हेमचन्द्रः [२।६१-६२] ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३।१।१३४) । न तु 'ज्वलति–' (३।१।१४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनि । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः [३।६६३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ।

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहवर्द्धनः, वीरः, (२ पु), 'वीररस' के २ नाम हैं ।

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वधते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूरं वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा–विशेषेण ईर्ते ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । कः (३।१।१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । '**वीरो** जिने भटे श्रेष्ठे **वीरं** शृङ्गयां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोलीकाष्ठोदुम्बरिकासु[1] च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि' इति हेमचन्द्रः [२।४६९-७०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ।

कारुण्यं करुणा घृणा ।
कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यम् (न), करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा (५ स्त्री), अनुक्रोशः (पु), 'करुणरस या दया' के ७ नाम हैं ।

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ करणम् । 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । '**करुणो** रसवृक्षयोः । **करुणा** तु कृपायां स्यात्' इति हैमः [३।२०५] ॥ (२) ॥*॥ घ्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्नक् । '**घृणा** तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः [२।१४२] ॥ (३) ॥ * ॥ क्रपणम् । 'क्रप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'क्रपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति भिदादिपाठादङ् । '**कृपो** द्रोणश्यालके स्याद्द्रोणपत्न्यां **कृपी** स्मृता[2] । **कृपा** दयायाम्' [इति मे० १०।३-४] ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दानगतिहिंसारक्षणेषु' । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥ * ॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा०प०अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'करुणरसस्य' ।

अथो हसः ॥ १८ ॥
हासो हास्यं च

हसः, हासः (२ पु), हास्यम् (न), 'हास्यरस' के ३ नाम हैं ।

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥ * ॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसिकाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं **घर्घरं** हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ।

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

बीभत्सम्, विकृतम् (२ त्रि), 'बीभत्स रस' के २ नाम हैं ।

१. तथा च विश्वनाथः—'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥' इति, 'स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः' इति च (सा० द० ३।१८२, २५१) ।

२. विश्वे त्वेताद्दशपाठाभावादिति मेदिनीत्येव पाठो युक्तः ।

३. हैमपाठे 'च' इति नास्ति ।

१. 'गोष्ठोदुम्बरिकासु च' इति पा० ।

२. 'मता' इति पा० ।

बीभत्समिति ॥ बधेः ['बध बन्धने', भ्वा० प० अ०] निन्दायां सन् (३।१।६)। भावे घञ् (३।३।१८)। यद्वा—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। बीभत्साऽस्त्यत्र। अर्शआद्यच् (५।२।११७)। 'बीभत्सो नार्जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' [इति मे० १७२।२९] ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्—विकृतम्। जुगुप्साप्रभवत्वात्। 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः। बीभत्सो द्विविधः'। बीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रिलिङ्गम्। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि। 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात्। 'विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति 'विश्वः (!) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीभत्सस्य'।

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मयः (पु), अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रम् (३ त्रि), 'आश्चर्य या अद्भुतरस' के ४ नाम हैं।

विस्मय इति ॥ विस्मयनम्। 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः [३।५३७] ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम्। तस्य भवनम्। 'अदिभुवो डुतच् (उ० ५।१) ॥ (२)॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते। 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति। 'चित्र चित्रकरणे' (चु० उ० से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'चित्रं खे तिलकेऽद्भुते। आलेख्ये कर्बुरे चित्रा त्वाखुपर्णीसुभद्रयोः। गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः।' इति हेमचन्द्रः [२।४३०-३१]। (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य'।

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्।
भयंकरं प्रतिभयम्

भैरवम्, दारुणम् भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्, भयानकम्, भयङ्करम् प्रतिभयम्, (९ त्रि), 'भयानक रस' के ९ नाम हैं।

अथेति ॥ भीरोरिदम्। 'तस्येदम्'(४।३।१२०) इत्यण्। 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु। (रागभेदे च)' [इति मे० १६०।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ दारयति चित्तम्। 'दॄ भये' (भ्वा० प० से०)। 'कॄवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३)। 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] (मे० ४८।५२) ॥ (२) ॥*॥ भीषयते। ल्युः (३।१।१३४)। युच् (३।३।१०७)। वा। 'भीषणं[1] रसे शल्लक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' [इति मेदिनी ५०।७०] ॥ (३) ॥*॥ बिभेत्यस्मात्। 'भियः षुग्वा' (उ०१।१४५)। इति मक् षुगागमश्च। 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः [२।३३५] ॥ (४) ॥ * ॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४)। मकि षुगभावे। 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः [२।३३४] ॥ (५) ॥*॥ घोरयति। 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०)। ण्यन्तात् (३।१।२६)। अच् (३।१।१३४)। हन्ति वा। हन्तेर्घुरच्च (उ० ५।६४) इत्यच्प्रत्ययो घुरादेशश्च। 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः [२।४२७] ॥ (६) ॥ * ॥ बिभेत्यस्मात्। 'ञिभी भये' (जु० प० अ०)। 'आनकः शीङ्भियः' (उ० ३।८२)। 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' [इति मे० १७।२०६] ॥ (७) ॥ * ॥ भयं करोति। 'मेघर्तिभयेषु कृञः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥ * ॥ प्रतिगतं भयेन। प्रादिसमासः (वा० २।२।१८)। प्रति गतं भयमस्मिन्। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति वा। 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः [४।२३२] ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य'। भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात्। भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः।

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रम्, उग्रम् (२ त्रि), 'उग्ररस' के २ नाम हैं।

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम्। अण् (४।३।१२०)। यत्तु—रुद्रो देवताऽस्य—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात्। 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः [२।४६२] ॥ * ॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन्। 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि, त्रिषूत्कटे। स्त्री वचाक्षुद्रयोः' [इति मे० १२३।९-१०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्ररसस्य'। महतः क्रोधस्य इति मुकुटः। तन्न। रसप्रकरणात् क्रोधस्य [अ० १।७।२६] वक्ष्यमाणत्वाच्च।

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

'अद्भुतम्' यहाँ से लेकर 'उग्रम्' यहाँतक १४ शब्द 'रस' के अर्थ में प्रयुक्त होने पर पुंल्लिङ्ग हैं और 'रसवाले' के अर्थ में प्रयुक्त होने पर त्रिलिंग हैं।

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु। स्त्रियां रौद्री भैरवी।

---

१. पाठोऽयं विश्वे नास्ति, मेदिन्यां (६५।१५९) तूपलभ्यते।

२. विश्वे एतद्वचसोऽनुपलब्धे'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः।

१. 'भीषणो' इति पा०।

दरस्त्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरः, त्रासः (२ पु), भीतिः, भीः (२ स्त्री), साध्वसम्, भयम् (२ न), 'डर' के ६ नाम हैं ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दॄ भये' (भ्वा० प० से०) । अप् (३।३।५७) । '**दरः** स्याद्भयगर्तयोः । **दरी** तु कन्दरे' इति हैमः [२।४४१-४२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । '**त्रासो** भये मणेर्दोषे'[1] इति हैमः [२।५९५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'ञिभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । '**भीतिर्भये** स्त्रियाम् । **भीतं** भये भीतियुते त्रिषु'[2] [इति मे० ५६।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विपि भीः ॥ (४) ॥ * ॥ (यत्तु—) साध्वनस्यति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साध्वनामसनम्' ॥ (५) ॥ * ॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) । '**भयं** भीतौ भयंकरे । कुब्जकपुष्पे' इति हैमः [२।३७६-७७] ॥ * ॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्यादर्तनमृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया । (त्रासोत्त्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च साध्वसम्[3])' इति शब्दार्णवात् । '**आशङ्का** साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच्च[4] ॥ (६)॥ षट् 'भयस्य' ।

विकारो मानसो भावः

भावः (पु), 'रत्यादिरूप मन के विचार-विशेष' का १ नाम है ।

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । '**भावो**ऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः [२।५४५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मनोविकारस्य' ।

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अनुभावः (पु), 'मन के विकार के प्रकाशक रत्यादिसूचक रोमाञ्च आदि' का १ नाम है ।

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभावयति' इत्यनुभावः । '**अनुभावः** प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति मेदिनी [१६१।५५] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमाञ्चादेः' ।

---

१. 'मणिदोषे' इति पा० ।

२. 'भीतिर्भये स्त्रियां भीतं भयेऽथ भीयुते त्रिषु' इति पा० ।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

४. हैमे पाठोऽयं नोपलभ्यते । उपलभ्यते त्वभिधानचिन्तामणौ (२।२१५) ।

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्वः, अभिमानः, अहङ्कारः (३ पु), 'अभिमान, घमण्ड' के ३ नाम हैं ।

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभि सर्वतो मानः । '**अभिमानो**ऽर्थादिदर्पे[1] ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' [इति मे० ९४।६२]॥ (२) ॥ * ॥ 'अहम्' इति करणमहंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ।

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः [५२]

मानः (पु), चित्तसमुन्नतिः (स्त्री), 'मान, चित्तोन्नति' के २ नाम हैं ।

[दर्पः, अवलेपः, अवष्टम्भः, चित्तोद्रेकः, स्मयः, मदः (६ पु), 'घमण्ड' के ६ नाम हैं] ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१०) । '**मानं** प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः [२।२८१]॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतियोग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य' । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ।

अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।

अनादरः, परिभवः, परिभावः (३ पु), तिरस्क्रिया, रीढा, अवमानना, अवज्ञा (४ स्त्री), अवहेलनम्, असूर्क्षणम् (२ न), 'अनादर' के ९ नाम हैं ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥ * ॥ 'परौ भुवः—' (३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ तिरस्करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०) । औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥ * ॥ अवमाननम् । मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥ * ॥ अवज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥ * ॥ अवहेलनम् । 'हेडृ अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम् ॥ (८) ॥ * ॥ 'सूर्क्ष आदरे' (भ्वा० प० से०)

---

१. 'दर्पेऽज्ञाने' इति पा० ।

सरेफः[1] । 'नर्तुं सूर्क्षेत्' । 'तत्तन्नसूर्क्ष्यम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) । दर्शनात् । तस्माल्ल्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथाक्लेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ।

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षम् (न), ह्रीः, त्रपा, व्रीडा लज्जा, (४ स्त्री) 'लज्जा' के ५ नाम हैं ।

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि [वा० ३।३।१०८] क्विप् ॥ (२) ॥ * ॥ 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्त्वात् (३।३।१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः [२।२९९] ॥ (३) ॥*॥ 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि । 'गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटारभसवर्तकगर्धश्रृङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च ॥' इति स्त्रीपुंल्लिङ्गकथने रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ लज्जनम् । 'ओलस्जी व्रीडने' (तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'लज्जायाः' ।

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

अपत्रपा (स्त्री), 'पिता आदि दूसरे से लज्जा करने' का १ नाम है ।

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं ह्रीमात्रेऽपि । 'ह्रीर्लज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ।

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिः, तितिक्षा (२ स्त्री), 'दूसरेकी उन्नति को सहन करने' के २ नाम हैं ।

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः [आ० अ०] । अस्याः षित्त्वात्क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य क्वि–' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥*॥ भ्वादेस्तु षित्त्वात् अङ् (३।३।१०४) । तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यन्तेः क्षान्तिः षितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । [**क्षमः** शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । **क्षमा** क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः ३।३२१] ॥ (१) ॥*॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमायाः' ।

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्या (स्त्री), 'दूसरे की सम्पत्ति आदि को चाहने' का १ नाम है ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्यै आध्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु—परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परद्रव्येच्छायाः' ।

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिः, ईर्ष्या (स्त्री), 'ईर्ष्या' अर्थात् 'दूसरे की सम्पत्ति को नहीं सहने' के २ नाम हैं ।

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्समासः ॥ (१) ॥*॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः (२) ॥*॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ।

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूया (स्त्री), 'औद्धत्यसे किसी के गुण-विषयक काम में भी दोष निकालने' का १ नाम है ।

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूञ् असूयायाम्' । कण्ड्वादित्वाद्यकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य' ।

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरम् (न), विरोधः, विद्वेषः (२ पु), 'वैर करने' के ३ नाम हैं ।

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '–वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (१) ॥*॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ।

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्युः, शोकः (२ पु), शुक् (=शुच्, स्त्री), 'शोक' के ३ नाम हैं ।

मन्य्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिजनिदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) । '**मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि**' इति हैमः [२।३७९] ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ।

---

[1] "न सुष्ठु उक्षणम्—असूक्षणमिति लक्षणयाऽवज्ञा गम्यते । यत्कौटिल्यः—अयमुच्चैः सिञ्चति, दीर्घश्चारायणः प्राव्राजीत् । असूर्क्षणमित्येके । सूर्क्ष्यते, 'यस्य हल' इति यलोपात्" इति स्वामी ।

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चात्तापः, अनुतापः, विप्रतीसारः (३ पु), 'पछताने' के ३ नाम हैं।

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥(२) ॥*॥ विप्रतिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मे० [१४४।३०७] ॥*॥ [पक्षे ह्रस्वतृतीयः (विप्रतिसारः) अपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये' इति हैमः ५।४९] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्तापस्य' ।

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

कोपः, क्रोधः, अमर्षः, रोषः, प्रतिघः (५ पु), रुट् (=रुष्), क्रुध् (२ स्त्री), 'क्रोध' के ७ नाम हैं।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि–' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुट्प्रतीघातौ' इति हैमः [३।१३५] ॥*॥ रुट्क्रुधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ टापि (भागुरिमतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ ['भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति मे० १०९। २१] ॥ सप्त 'कोपस्य' ।

शुचौ तु चरिते शीलम्

शीलम् (न), 'शील' अर्थात् 'आचरण शुद्ध रखने' का १ नाम है।

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावः (७।१।७४) ॥*॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा–'शीङो धुक्लुक्वलञ्वालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अधर्चादिः (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः [१५०। २४] । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्नकोषात् । (१) ॥*॥ एकं 'सुस्वभावस्य' ।

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्मादः, चित्तविभ्रमः (२ पु), 'पागलपन' के २ नाम हैं।

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ।

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमा (=प्रेमन्, पु), प्रियता (स्त्री), हार्दम्, प्रेम (=प्रेमन् २ न), स्नेहः (पु), 'प्रेम' के ५ नाम हैं।

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्–' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर–' (६। ४।१५६) इति प्रादेशः । ['प्रेमा ना वासवे वाते] प्रेमाऽस्त्री स्नेहनर्मणोः' [इति मे० ८९।९४] ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृल्लेख–' (६। २।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेम नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' [इति हैमः २।६१८] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ।

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥२७॥ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

दोहदम् (न), इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, तृट् (=तृष्), वाञ्छा, लिप्सा (७ स्त्री), मनोरथः, कामः, अभिलाषः, तर्षः (४ पु), 'इच्छा, चाहना' के १२ नाम हैं।

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः [७७।६०-६१]॥(१)॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः ['इषु इच्छायाम्', तु० प० से०] शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाक्षि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३।३।१०६) ॥(४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा०आ०से०) । 'गुरोश्च–'(३।३। १०३) इत्यः । ['ईहोद्यमवाञ्छयोः' इति मे० १७५।२]॥ (५)॥*॥ तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प०से०)। संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । ['तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्' इति मे०१६६।१४] ॥*॥ ['तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी १६६।१३ वचनाद् भागुरिमतेन टाबन्तोऽपि 'तृषा' शब्दः] ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' [इति मे०१६८। १३] ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥

(८) ॥*॥ मन एव रथोऽत्र। मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥ * ॥ कामनम्। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान्। रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १०८।५] ॥ (१०) ॥ * ॥ अभिलषणम्। 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥ * ॥ द्वादश 'इच्छायाः'।

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः।

लालसा (पु स्त्री), 'लालसा' अर्थात् 'अधिक चाहना' का १ नाम है।

स इति ॥ स तर्षो महांश्चेत्। 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०)। औणादिकोऽसण्। यद्वा—'लस कान्तौ' (चु० उ० से०)। भृशं लसनम्, इत्यर्थे यङन्तादः (३।३।१०२)। टाप् (४।१।१०२)। घञि तु लालसः। स्त्रीनिर्देश आबन्तता-सूचनार्थः। 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] [मे० १७२।३४] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः'।

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिः (पु), धर्मचिन्ता (स्त्री), 'धर्मविषयक चिन्ता' के २ नाम हैं।

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः। उपपन्न आधिर्वा। 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे। कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः [३।३७१] ॥ (१) ॥ * ॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धर्मविचारस्य'।

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

आधिः (पु), 'मानसिक दुःख' का १ नाम है।

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन। 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०)। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। ['आधिर्मनोर्तौ व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः' इति हैमः २।२४२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मनःपीडायाः'।

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

चिन्ता, स्मृतिः (२ स्त्री), आध्यानम् (न), 'याद करने' के ३ नाम हैं।

स्यादिति ॥ चिन्तनम्। 'चिति स्मृत्याम्' (चु० प० से०)। 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ्। यत्तु—अप्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि–' इत्यङ्विधानं गुणाभावार्थम्, तत्सामर्थ्याण्णिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'भिदा' इत्यादौ ङित्वस्य चरितार्थत्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामर्थ्यविरहात्॥ (१) ॥*॥ स्मरणम्। 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः [२।२१३] ॥ (२) ॥ * ॥ उपधीयते। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य'।

उत्कण्ठोत्कलिके समे।

उत्कण्ठा, उत्कलिका (२ स्त्री), 'उत्कण्ठा' के २ नाम हैं।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०)। उत्कण्ठनम्। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः कृञादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५)। क्वुन् (उ० २।३२) वा। ['उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि' इति हैमः ४।४] ॥ (२) ॥ * ॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम्। द्वे 'कामादिजस्मृतेः'। 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः। उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि' इति शब्दार्णवः।

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साहः, अध्यवसायः (२ पु), 'उत्साह' के २ नाम हैं।

उत्साह इति ॥ उत्सहनम्। 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'उत्साहस्तूद्यमे सूत्रे' [इति विश्वः १८०।१७, मे० १७६।१५८] ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम्। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्साहस्य'।

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

वीर्यम् (न), 'सामर्थ्ययुक्त उत्साह' का १ नाम है।

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक्। वीरे साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। ['वीर्यं तेजःप्रभावयोः। शुक्रे शक्तौ च' इति हैमः २।३८५]। 'अतिशयशक्तिर्वीर्या' इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम्॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिशयिताध्यवसायस्य'।

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपटः (पु न), व्याजः, दम्भः, उपधिः (३ पु), छद्म (=छद्मन्), कैतवम् (२ न), कुसृतिः, निकृतिः (२ स्त्री), शाठ्यम् (न), 'धूर्तता, कपट, दगाबाजी' के ९ नाम हैं।

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः। यद्वा—पटतीति पटः। 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३५)। कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन। 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। निष्ठायां

---

1. विश्वे तु 'लालसो लालसाऽपि स्याद्याच्ञातृष्णातिरेकयोः' (१७५।१८) इत्येवं पाठः।

सेट्त्वान्न कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः[१]॥ (२) ॥ * ॥ दम्भ्यतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेमचन्द्रः [२।३१३] ॥ (३) ॥ * ॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'उपधिर्व्याजचक्रयोः' [इति हैमः ३।३७२] ॥ (४) ॥ * ॥ छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । 'इस्मन्त्रन् क्विषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । [छद्म शाठ्येऽपदेशे घातिकर्मणि' इति हैमः २।२६७]॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं द्यूतदम्भयोः'[२] इति हैमः [३।७३४] ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४)। 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा–पराभीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ[३]॥ (८) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । यद्वा–शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कपटस्य' ।

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमादः (पु), अनवधानता (स्त्री), 'असावधानी' के २ नाम हैं।

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । '[४]प्रमादः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ।

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलम्, कौतुकम्, कुतुकम्, कुतूहलम् (४ न), 'कौतूहल' अर्थात् 'खेल, तमाशा, जादू,' के ४ नाम हैं।

कौतूहलमिति ॥ कुतूं चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा–हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४)। कुत्वा हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' [इति मे० १५६।१५२] ॥ (४) ॥*॥ कुतूं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । 'इको ह्रस्वोऽङ्यः–' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा–कुत्वां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'इसुसुक्–' (७।३।५१) इति कः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्ध्यभावः । यत्तु–'तुज हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । 'मूलविभुज–' (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कुत्वे आन्तरतम्याज्जस्य गत्वप्रसङ्गात् । ['कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्थाने मङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च' इति हैमः ३।२९-३०] ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य' ।

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥३१॥
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

विलासः, विब्वोकः, विभ्रमः (३ पु), ललितम् (न), हेला, लीला (२ स्त्री,) ये ६ 'स्त्रियोंके शृङ्गार, भाव अर्थात् रत्यादि और मनोविकारसे उत्पन्न क्रियाविशेष' हैं, इनका 'हावः' (पु), 'हाव' यह १ नाम है।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यविषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह—शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा–इति । तन्न । 'शृङ्गारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हू हवने–इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि–उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्मदुक्त एवार्थो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—ह्वयन्त्यनेनेति हावः–इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । ह्वेञो ['ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च', भ्वा० आ० अ०] घञि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। '[१]विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्रावासनादिषु' । 'विलासो

---

१. हैमस्थोऽयं पाठः (२।७८) । विश्वे तु 'व्याजः शाठ्यापदेशयोः' (३२।६) इत्येवं पाठः ।

२. एतदग्रे 'कैतवः कितवे शस्त्रौ' इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते, तत्तु हैमे न दृश्यते ।

३. विश्वे तु 'निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे वदन्ति शठशाठ्ययोः' (६०।६५) इत्येवं पाठः ।

४, मेदिन्यां (७७।३५) तु 'प्रमदः' इति पाठो दृश्यते ।

१. 'यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ॥' इति सा० द० (३।१४१) ।

हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्ययम्'[1] [इति मे० १७२।३९] ॥ (१) ॥*॥ विवानम्। 'वा गतौ' (अ० प० अ०)। विवुर्गतिविशेषः। (यत्तु–) 'अपष्ट्वादयः' इति कुः–इति मुकुटः। तन्न। तादृशसूत्रादर्शनात्। 'मृगय्वादयश्च' (उ० १।३७) इति तूचितम्। उच्यते समवैत्यत्र। 'उच समवाये' (दि० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१)। इति घञर्थे। यद्वा–'कः' (वा० ३।३।५८)। 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितः। विवोरोकः स्थानम्। 'बिब्बोको[2]ऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः'॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम्। 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः। चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो[3] मतः'। 'अथ विभ्रमः। शोभायां संशये हावे' इति हैमः [३।५०३-४]। 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः[4]' [इति विश्वः ११३।३९, मे० ११२।५२ च] ॥ ॥ (१) ॥ * ॥ 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०), 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा। डलयोरभेदः, भावे क्तः (३।३।११४)। 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं[5] रतिचेष्टितम्'। ['ललितमीप्सिते। तडिते हारभेदे च' इति हैमः ३।३०९-१०] ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०)। 'हेडृ अनादरे' (भ्वा० आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) 'स्याद्भावसूचको हावो [6]हेलाऽस्यैवानुभावनम्'। 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा। ['हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वीरयोषिताम्' इति मे० १४९।५७] ॥ (१) ॥*॥ लयनम्। लीः। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। लियं लाति। 'ला आदाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'प्रियस्यानुकृतिर्लीला[1] श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः'। 'लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' [इति हैमः २।५२०] ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः। 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः। विच्छेदनम्। 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः[2]'। ['विच्छित्तिरङ्गरागे स्याद्भावविच्छेदयोरपि' इति विश्वः ७०।१६८] ॥ (१) ॥*॥ किलकिञ्चितमत्र। हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्[3]'। स्वामी तु—किलिकिञ्चितम्–इति पाठं मन्यते। यदाह 'किलीति कण्ठकूजितम् वा'। 'यथा–किलिकिलारावः' इति ॥ (१) ॥*॥ मोटनम्। 'मुट प्रमर्दने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। बाहुलकाद्धस्तुट्। भृशादि (३।१।१२) क्यङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४)। 'मोट्टायितं[4] प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्'। यत्तु—मोट्टनम्। मोट्टः—इति मुकुटः। तन्न। मोट्टधातोरदर्शनात्। यदपि–लोहितादि (३।१।१३) क्यषन्ताद्भावे क्तः–इति। तदपि न। 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वचनम्', 'भृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम्। 'कुट्ट छेदनादौ' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। कुट्टेन निर्वृत्तम्। भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०)। ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६)। भावे क्तः (३।३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा। 'दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं[5] मतम्' ॥ (१) ॥*॥ विहरणम्।

१. एतदग्रे 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम्। तेषामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च॥' इति क्वचिल्लिखितः पाठो न प्रकृतोपयोगी, स तूपयुक्तत्वादग्रे (अ० २।१०।२६) व्याख्यायां लिखित एव।

२. 'बिब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः' इति सा० द० (३।१४३)।

३. 'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु। अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः॥' इति सा० द० (३।१४७)।

४. एतदनन्तरं 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते। परंतु मेदिनीविश्वयोस्तु 'विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इत्येव पाठदर्शनादत्रानुपयुक्तत्वं तस्य स्फुटमेव।

५. 'सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इति सा० द० (३।१४८)।

६. 'हेलाऽत्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च।' इति सा० द० (३।१३२), अत्र 'स' इति पदेन पूर्वोक्तो भावो ग्राह्यः।

१. 'अङ्गैर्वेषैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि। प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः॥' इति सा० द० (३।१४०)।

२. 'स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्।' इति सा० द० (३।१४२)।

३. 'स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्। सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात्॥' इति सा० द० (३।१४४)।

४. 'तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु। मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम्॥' इति सा० द० (३।१४५)।

५. केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि संभ्रमात्। प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्॥' इति सा० द० (३।१४६)।

भावे क्तः (३।३।११४)। 'वक्तव्यभाषणं व्याजाद्विहृतं' दर्शितेङ्गितम्' ॥ (१) ॥ * ॥ इति। [एकैकं 'स्त्रीणां शृङ्गारभावजन्यक्रियायाः']

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवः, केलिः, परीहासः (३ पु), क्रीडा, खेला (२ स्त्री), नर्म (=नर्मन्, न), 'क्रीडामात्र' के ६ नाम हैं।

द्रवेति ॥ द्रवणम्। 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। '[2]द्रवो विद्रवनर्मणोः। प्राद्रवे रसगत्योश्च' इति हैमः [२।५३५-३६] ॥ (१) ॥*॥ केलनम्। 'किल क्रीडायाम्' (तु० प० से०)। 'केलृ चलने' (भ्वा० प० से०) वा। इन् (उ० ४।११८)। (केली इति स्त्रियामपि। 'केलीषु तद्गानगुणान्निपीय' इति नैषधात् (३।२७) इति मुकुटः[3]) ॥(२)॥*॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।११८)। 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ क्रीडनम्। 'क्रीडृ विहारे' (भ्वा० प० से०)। 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः। 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावज्ञानयोरपि' [इति विश्वः ४४।२०, मे० ४०।३ च] ॥ (४) ॥*॥ खेलनम्। 'खेलृ चलने' (भ्वा० प० से०)। 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः। मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥ * ॥ नरणम्। 'नॄ नये' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (३।२।७५) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'क्रीडायाः'।

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याजः, अपदेशः (२ पु), लक्ष्यम् (न), 'बहाना करने' के ३ नाम हैं।

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम्। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८) ['अपदेशः पुमाँल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति मे० १६४।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ लक्षणम्। 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०)। ण्यत् (३।३।१२४)। 'लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी [११६।५३] ॥ * ॥ घञन्तोऽपि संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य'।

क्रीडा खेला च कूर्दनम्।

क्रीडा, खेला (२ स्त्री), कूर्दनम् (न), 'लड़कपन के खेल' के ३ नाम हैं।

क्रीडेति ॥ (१) ॥ * ॥ खेलनम्। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। 'र्वोरुपधायाः—' (८।२।७६) इति दीर्घः। यत्तु—'स्फूर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्मदासः)। 'र्वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः) आह। तन्न। 'स्फूर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात्। दीर्घविधेः सत्त्वाच्च। यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते तदा 'एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्' एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात्। अत एव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामिग्रन्थोऽपि[1] संगच्छते ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्रीडनस्य'।

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

घर्मः, निदाघः, स्वेदः (३ पु), 'घाम' या 'पसीने' के ३ नाम हैं।

घर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०)। 'घर्म–' (उ० १।१४९) इति निपातितः। यत्तु–'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम्। तत्तु 'घृ क्षरणे' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते। घरत्यङ्गमनेन वा। 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०)। 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्यूष्मस्वेदाम्बुनोरपि' इति मे० १०९।१२] ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥ स्विद्यतेऽनेनाङ्गम्। घञ् (३।३।१२१)। 'स्वेदो घर्मे स्वेदने च' इति हैमः [२।२४१] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य'।—अङ्गजलस्य–इति मुकुटः। तन्न। स्वकृतकरणविग्रहविरोधात्। न हि जलेन प्रस्विद्यते। वस्तुतस्तु–भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः।

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥३३॥

प्रलयः (पु), नष्टचेष्टता (स्त्री), 'बेहोशी' के २ नाम हैं।

प्रलय इति ॥ प्रलयनम्। 'लीङ् [संश्लेषणे'] (दि० आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुंस्ययम्' [इति मे० ११९।९०] ॥ (१)

---

१. साहित्यदर्पणे 'विहृत'स्थाने विकृतेति पाठः, तल्लक्षणं यथा—'वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम्' इति सा० द० (३।१५०)।

२. नाट्यस्य पञ्चसन्धिषु 'विमर्शाख्यसन्धेरेकमङ्गं 'द्रवः', तल्लक्षणं यथा—'द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकवेगादिसंभवा।' इति सा० द० (६।३८५)।

३. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

१. 'कुर्दनमित्येके, कुर्द क्रीडायाम्' इत्यनन्तरमुक्त' इति शेषः।

॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य। तस्य भावः। तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' मूर्च्छापरपर्यायस्य। हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः।

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवहित्था, आकारगुप्तिः (२ स्त्री), 'अपने आकारको छिपाने' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादेर्गोपनम्। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकारगोपनस्य'।

समौ संवेगसंभ्रमौ।

संवेगः, सम्भ्रमः (२ पु), 'हर्ष आदिके कारण शीघ्रता करने' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम्। 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ संभ्रमणम्। घञ् (३।३।१८)। '**संभ्रमः** साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि' [इति विश्वः ११३।३९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य'।

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

आच्छुरितकम् (न), 'साभिप्राय हँसने' का १ नाम है।

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम्। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) वा। घञ् (३।३।१८)। उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः। अच्छुरणं परच्छेदनम्। 'छुर छेदने' (तु० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४)। स्वार्थे कन् (५।३।७७)। भावे 'स्यादाच्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' [इति विश्वः २१।२३०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य'।

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स्मितम् (न), 'साभिप्राय मुस्कुराने' का १ नाम है।

स इति ॥ स हासो मनागल्पः। 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० अ०)। भावे क्तः (३।३।११४)। 'ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः। अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥ एकम् 'ईषद्धासस्य'।

मध्यमः स्याद्विहसितम्

विहसितम् (न), 'सावरण हँसने' का १ नाम है।

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पत्वहीनः। 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४)। आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा। प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मध्यमहासस्य'।

रोमाञ्चो रोमहर्षणम्।

रोमाञ्चः (पु), रोमहर्षणम् (न), 'रोमाञ्च होने' के २ नाम हैं।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम्। घञ् (३।३।१८)। 'चजोः–' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरितत्वादस्मात्तु 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्त्वानिष्ठयोरिड्विधानान्न कुत्वम्। यत्तु—'न क्कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागान्न कुत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकुटस्य। तन्न। तस्य वार्तिककृता [1]प्रत्याख्यानात्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हृषणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक-रोमविक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव। ['पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे। असुराज्यां मणिदोषे गल्वर्के तालके कृमौ' ॥ इति हैमः ३।६६-६७]। ['**कण्टकः** क्षुद्रवैरिणि। वेणौ द्रुमाङ्के रोमाञ्चे' इति हैमः ३।१७। 'पुलकः पुनः। रोमाञ्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम्। रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि'। इति अभि० चि० २।२१९-२० च]। द्वे 'रोमाञ्चस्य'।

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम् (३), 'रोने' के ३ नाम हैं।

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।३।११४)। 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंसकम्' [इति मे० ६१।१०३] ॥ (१) ॥*॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।३।११४)। ['**क्रुष्टं** रोदनरावयोः' इति मे० ३४।६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोदनस्य'।

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भः (त्रि), जृम्भणम् (न), 'जम्हाई' के २ नाम हैं।

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः। '**जृम्भा** विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' [इति मे० १०६।४]। घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि। लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। यत्तु—जृम्भं तु, अज्विधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य'।

१. 'निष्ठायामनिटः इति वार्तिकेन' इति शेषः।

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रलम्भः, विसंवादः (२ पु), 'ठगपने से बात करने' के २ नाम हैं।

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ।

रिङ्गणं स्खलनं समे।

रिङ्गणम्, स्खलनम् (२ न), 'धर्ममार्गसे प्रतिकूल चलने, रेंगने, जगह के चिकनी होने से या अन्य किसी कारण से पैर फिसल जाने' के २ नाम हैं।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इत्येके (तन्मते रिङ्खणम्) । द्वे 'धर्मादेश्चलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, 'पिच्छिलादौ पतनस्य' इत्यपरे ।

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥३६॥

निद्रा (स्त्री), शयनम् (न), स्वापः, स्वप्नः, संवेशः (३ पु), 'नींद' के ५ नाम हैं।

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० से०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'ञिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३। १८) । '**स्वापः** शयननिद्रयोः । स्पर्शाज्ञतायामज्ञाने' [इति मे० १०२।१२] ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्वपो नन्' (३।३। ९१) । '**स्वप्नः** स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' [इति मे० ८४।८२] ॥ (४) ॥*॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । '**संवेशः** स्वापस्त्रीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ['**सुप्तिः** स्पर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मे० ५९।७२] ॥ * ॥ पञ्च 'निद्रायाः' ।

तन्द्री प्रमीला

तन्द्री, प्रमीला (२ स्त्री), 'तन्द्रा होने' अर्थात् 'अधिक थकावट आदि के कारण शरीरेन्द्रियोंके शिथिल होने या नींद के आदि और अन्त में आलस्य होने' के २ नाम हैं।

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्द्रातेः 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति–' (ग० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा '**तन्द्री** निद्राप्रमीलयोः' [इति मे० १२५। ४२] । णिजभावे '**तन्द्रा**' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरिदीतौ' इति ह्रस्वेकारप्रत्यये तन्द्रिः । ङीषि तन्द्री । दीर्घेकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्दवच्च–इत्याह । तन्न । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' । 'तन्द्रेरिदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभावाच्च । (यद्यपि–) तन्द्रिस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा–इति रूपचतुष्टयम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ।

भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः (३ स्त्री), 'क्रोध आदि से भौंह को टेढ़ा करने' के ३ नाम हैं।

भ्रकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः' भ्रकुंसवत्त्रैरूप्यम्[१] । पृषोदरादित्वाट्टकारे '**भृकुटी**' इत्यपि ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ।

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिः (स्त्री), 'क्रूरतापूर्वक देखने' का १ नाम है।

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽसुन्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ।

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धिः, प्रकृतिः (२ स्त्री), स्वरूपम् (न), स्वभावः, निसर्गः (२ पु), 'स्वभाव' के ५ नाम हैं।

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'षिध संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ['संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ मदोग्रायामपि स्त्रियाम्' इति मे० ८१।३८] ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥ * ॥ स्वो भावः ॥ (४) ॥ * ॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३। १८) । '**निसर्गः** सृष्टौ स्वभावे[२] च' इति हैमः [३।१२२]॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ।

---

१. "अन्ये तु अदृष्टिः इत्यनेन संबध्नन्ति । यदाहुः—भ्रुकुटिः दृगसौम्या स्यात्" इति स्वाम्याह ।

२. क्वचित् चरहितः पाठः ।

अथ वेपथुः।

कम्पः

वेपथुः, कम्पः (२ पु), 'काँपने' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ वेपनम्। 'टुवेपृ कम्पने' (भ्वा० आ० से०)। 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्पस्य'।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

क्षणः, उद्धर्षः, महः, उद्धवः, उत्सवः (५ पु), 'उत्सव' के ५ नाम हैं।

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम्। 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। [**'क्षणः** कालविशेषे स्यात् पर्वण्यवसरे महे। व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः' इति हैम. २।१३७] ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति। 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः। अच् (३।१।१३४)। उद्गतो हर्षोऽत्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम्। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः। घः (३।३।११८) वा। यद्वा—महति। अच् (३।१।१३४)। **'मही** नद्यन्तरे भूमौ **मह** उत्सवतेजसोः' [इति मे० १७५]। (यत्तु–) मह्यतेऽनेन 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः। तन्न। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३) ॥*॥ उद्धुनोति दुःखम्। 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। अच् (३।१।१३४)। **'उद्धवो** यादवभिदि महे च क्रतुपावके' [इति मे० १५९।३२] ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। **'उद्धवो** मह उत्सेके इच्छाप्रसरकोपयोः' [इति विश्वः १६५।३३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उत्सवस्य'।

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः। एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थनिरूपणात्।

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम्।

नागलोकः

अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्म, रसातलम् (४ न), नागलोकः (पु), 'पाताल' के ५ नाम हैं।

अध इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥ * ॥ 'अधः' अपि। **'अधो**ऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।१] ॥ (१) ॥ * ॥ पतन्त्यत्र पापात्। 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७)। **'पातालं** वडवानले। रसातले[1] च' इति हैमः [३।७००-१] ॥ (२) ॥*॥ बलेः सद्म ॥ (३) ॥ * ॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥ नागानां लोकः ॥ (५) ॥ * ॥ अधोलोक फणिभुवनादयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य'।

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः।

कुहरम्, शुषिरम्, विवरम्, बिलम् छिद्रम्, निर्व्यथनम् रोकम्, रन्ध्रम्, श्वभ्रम् (९ न), वपा, शुषिः (२ स्त्री), 'बिल' के ११ नाम हैं।

अथेति ॥ कुं हरति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९)। यद्वा—'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०)। इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः। कुहं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। **'कुहरं** गह्वरे च्छिद्रे क्लीबं नागान्तरे पुमान्' [इति मे० १३२।१३६] ॥ (१) ॥*॥ शोषणम्। 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०)। शुषिरस्यास्ति। ऊषशुषि–' (५।२।१०७) इति रः। **'शुषिरं** वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम्। शुषिरो न स्त्रियां गर्ते वह्नौ रन्ध्रान्विते त्रिषु'[2] [इति मे० १३९।२२९] ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—विव्रियते। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप्। विगतो वरोऽस्माद्वा। वीनां पक्षिणां वरं वा। **'विवरं** दूषणे गर्ते' [इति मे० १३८।२१७] ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति। 'विल भेदने' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। विल्यते वा। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३। ३। ११३) इति सूत्रे 'कृल्ल्युटः' इति 'इगुपध–' (३।३। १३५) इति कः। घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा। **'बिलं** छिद्रे गुहायां च पुमानुच्चैःश्रवो हये' [इति मे० १४८।४९] ॥ (४) ॥*॥ छिद्रयते। 'छिद्र भेदने' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१८)। यद्वा–छिद्यते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक्। **'छिद्रं** विवररन्ध्रवत्। गर्ते दोषे' इति हैमः [२। ४३४] ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र। यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)–इति मुकुट आह। तन्न। व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा०

१. क्वचित् 'च'रहितः अपि पाठः।

२. 'मूषिके ना स्त्रियां नल्यौषधौ' इति पा०।

आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वान्न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तन्न । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं क्रयणभेदे ना वि (व-रेऽथा) विले चले[1]। रोकोंऽशौ' इति हेमचन्द्रः [२।१५-१६] ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञा-पूर्वकत्वान्न दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराद्धयोः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्व[2]-मेदिन्यौ [मे० १२८।७८] ॥ (८) ॥*॥ श्वभ्र-यति । 'श्वभ्र गतौ' (चु० प० से०) । व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालव्यादि[3] ॥(९) ॥*॥ उप्य-तेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३। १०४) । ['वपा विवरमेदसोः' इति मे० १०२।१०] ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे बिलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी [१६७।२८] ॥*॥ सुष्ठु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्य-तालव्यौ' इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश विलस्य' ।

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तः, अवटः (२ पु), 'गढे' के २ नाम हैं ।

गर्तेति ॥ गिरति 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। 'हसि-मृग–' (उ० ३।८८) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) । 'शरट–कृसर–गर्त–शृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् । 'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्तांशे[4]' इति हैमः [२।१६७-६८] ॥ (१) ॥*॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इन्दतो-ऽपि [अवटिः] । 'दर्भेऽपि पवित्रमव[5]टिरवटेऽपि' इति हलायुधः [५।१६] । 'अवटः कूपबिलयोगर्ते[6] कुहकजी-विनि' इति हैमः [३।१५१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्र-मात्रस्य' ।

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

शुषिरम् (त्रि), 'छेदवाली चीज़' का १ नाम है ।

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति 'ऊषशुषि–' (५।२। १०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भूरन्ध्रस्य'[1] ।

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धकारः (पु न), ध्वान्तम्, तमिस्रम्, तिमिरम्, तमः (=तमस्। ४ न), अन्धकार के ५ नाम हैं ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) चुरादिः। अन्धनम् । घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० वे०) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-त्स्नातमिस्रा–' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्राऽ-स्त्याश्रयत्वेनास्येति वा (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे, तामिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] [१४२।२०९; १३४।१६१-६२] ॥ (३) ॥ * ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् किरच् । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' [इति मे० १३४।१६२] ॥ (४) ॥ * ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । ['तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे' इति मे० १७१। २४] ॥ * ॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशाचर्मं' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।२] ॥(५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ।

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

अन्धतमसम् (न) 'बहुत अधिक अन्धकार' का १ नाम है ।

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ।

क्षीणेऽवतमसम्

अवतमसम् (न), 'थोड़े अन्धकार' का १ नाम है ।

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्षीणतमसः' ।

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक्संतमसम्

संतमसम् (न), 'सर्वत्र फैले हुए अन्धकार' का १ नाम है ।

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापकतमसः' ।

---

१. 'नावि बिले चरे'—इति पा० ।

२. विश्वे तु पाठोऽयं नोपलभ्यते ।

३. वक्ष्यमाण'सुषि'वद्दन्त्याद्यपि । तथा सति 'सुष्ठु अभ्रम्' इति विग्रहो बोध्यः ।

४. 'त्रिगर्तांशेऽपि' इति पा० ।

५. 'मवधि' इति पा० ।

६. 'कूपखिलयो' इति पा० ।

१. 'सिद्धस्यानुवादाच्छ्वभ्रं भूरन्ध्रमेव । यत्कात्यः—'श्वभ्रगर्तावटागाधा भुवो विवरवाचकाः ।' इति स्वामी ।

२. विश्वे 'तमिस्रा च' इति पाठः । मेदिन्यां च 'स्त्री तु तमस्ततौ' इति पाठः ।

नागाः काद्रवेयाः

नागः, काद्रवेयः (२ पु), 'नाग' के २ नाम हैं ।

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । सुप्सुपा[1] (२।१।४) इति समासः। अनञ्त्वान्न नलोपः[2] ['नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे ॥' इति हैमः २।३४-३६] (१) ॥*॥ कद्रवा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) । यत्तु—स्वामी—शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दस्यूङ्निषेधः—इत्याह । तन्न । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्यूङ्विधानात् ॥ (२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी । द्वे 'फणालाङ्गूलवतो नराकारसर्पस्य' ।

तदीश्वरः । शेषोऽनन्तः

शेषः, अनन्तः (२ पु), 'शेष' अर्थात् 'नागोंके राजा' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्लृ विशेषणे' (रु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्' इति हैमः [२।५८६-८७] ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, [3]निरवधौ त्रिषु' [इति मे० ६०।८१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ।

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिः, सर्पराजः (२ पु), 'वासुकि' अर्थात् 'साँपोंके राजा' के २ नाम हैं ।

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः तस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां राजा । 'राजा–' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागराजस्य' ।

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

गोनसः, तिलित्सः (२ पु), 'पनस जातिके साँप या छोटे जाति के सर्प-सामान्य' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ गौरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।५] ॥ (१) ॥*॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति ।'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् । तेलनम् । तिल् । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । तिलमेति । 'इण् गतौ' (अ०प०अ०)। क्विप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । यद्वा—तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा० ३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डलीबोडः' इति तु विक्रमादित्यः । द्वे 'सर्पविशेषस्य' ।

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजगरः, शयुः, वाहसः (३ पु), 'अजगर साँप' के ३ नाम हैं ।

अजेति ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो विषं यस्येति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'भृमृदृशि–' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।११९) इत्यसच् । णित्वाद्वृद्धिः । वाहं गतिं स्यति–इति वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्याणसुनिषण्णयोः' इति हैमः [३।७९८] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ।

अलगर्दो जलव्यालः

अलगर्दः, जलव्यालः (२ पु), 'डोंड़ साँप या पानी में रहनेवाले सब साँप' के २ नाम हैं ।

अलेति ॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक् चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्भिन्नोऽलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प०से०)। गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । अलश्चासौ गर्दश्च ॥ * ॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ।

१. 'सह सुपा' इति वक्तव्यम् ।
२. 'नलोपो नञः' इति सूत्रेणेत्याशयः ।
३. 'पुमाननवधौ' इति पा० ।

१. 'गोनासाय नियोजितागदरजाः' (विद्धशाल०) इति 'गोनासोऽपि' इति स्वामी ।

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

राजिलः, डुण्डुभः (२ पु), 'दोनों तरफ मुखवाले साँप' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ राजी रेखाऽस्यास्ति । सिध्मादित्वाल्लच् (५।२।९७) । यद्वा—राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ 'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्डचते । 'ओ लडि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । डुण्डुश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'डुडि तुडि निमज्जने' । घञ् (३।३।१८) । डुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता—' (२।१।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गतृतीयादिरपि । अत एव 'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः—इति मुकुटः । 'दण्ड भाषणे' । 'दण्डुभः' इत्येके—इति स्वामी । तन्न । उक्तधातूनामदर्शनात् । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ।

मालुधानो मातुलाहिः

मालुधानः, मातुलाहिः (२ पु), 'खट्वाकार चितकबरे साँप' के २ नाम हैं।

माल्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पलिनी । 'मालुधानो मातुलाहौ मालुधानो लतान्तरे' इति विश्वः[1] ॥ (१) ॥*॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ।

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्तः, मुक्तकञ्चुकः (२ पु), 'जिसने केंचुल छोड़ दी हो उस साँप' के २ नाम हैं।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' [इति मे० १८४।६६] । 'निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्चुकभोगिनि' [इति विश्वः ६४।१०३] ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ।

---

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९७।१०१) । विश्वे तु—'मालुधानश्चित्रसर्पे मालुधानी लतान्तरे' इति पाठः (९८।१६२) ।

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ।
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा [५३]
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा [५४]
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका [५५]

सर्पः, पृदाकुः, भुजगः, भुजङ्गः, अहिः, भुजङ्गमः, आशीविषः, विषधरः, चक्री (=चक्रिन्), व्यालः, सरीसृपः, कुण्डली (=कुण्डलिन्), गूढपात् (=गूढपाद्), चक्षुःश्रवाः (=चक्षुःश्रवस्), काकोदरः, फणी (=फणिन्), दर्वीकरः, दीर्घपृष्ठः, दन्दशूकः, बिलेशयः, उरगः, पन्नगः, भोगी (=भोगिन्), जिह्मगः, पवनाशनः (२५ पु), 'साँप' के २५ नाम हैं।

[लेलिहानः, द्विरसनः, गोकर्णः, कञ्चुकी (=कञ्चुकिन्), कुम्भीनसः, फणधरः, हरिः, भोगधरः (८ पु), 'साँप' के ८ नाम ये भी हैं। भोगः (पु), 'साँप के शरीर' का १ नाम है। आशीः (=आशी), अहिदंष्ट्रिका (२ स्त्री), 'साँप के दाँत' के २ नाम हैं]।

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच (३।१।१३४), 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति को वा । 'नोक्तमनित्यम' इति गुणः । यद्वा—सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः । सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच (५।२।१२७) । स्त्रियां जातित्वान्ङीष (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०) इति काकुः प्रत्ययः । पिपर्ति स्वम् । 'पिपर्तेर्दाकुर्ह्रस्वश्च' (?) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' [इति मे० ११।१२६] ॥ (२)॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इगुपधत्वात (३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति' वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि डित्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पषिङ्गयोः' इति हैमः [३।१२७] ॥ (४) ॥*॥ आहन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीन डित् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि' [इति मे० १७५।२] ॥ (५) ॥ * ॥ खच्यडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः । 'आशीमिव

कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥ विषस्य घरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)। 'चक्रो कोके कुलालेऽह्नौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः [२। २६६] ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) व्याङ्पूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ['व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे' इति मे० ४२।२५] ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि। 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (१०) ॥*॥ कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् । पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) । 'संसार-सारस-सरी-सृप-सस्य-सास्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणिजन्तात् घञर्थे के (वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्योगाद् इनिः (५।२।११५) । 'कुण्डली' इति ब्रूमहे—इत्याह । तन्न । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य लाभात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' [इति हैमः ३।३९५] ॥ (१२) ॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा—गूढं पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ['गोकर्णः प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः ॥' इति हैमः ३।२०३-४] ॥ (१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) । कोः कादेशः । काकम्—ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥ (१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । व्रीह्यादिः (५।२।११६) । फणोऽस्यास्ति वा । 'अत इनिः—' (५।२।११५) ॥ (१६) ॥*॥ दर्व्याकारः फण एव करो यस्य, प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं करोति, इति वा । 'कृञो हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति । 'लुपसद—' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ—' (७।४।८६) इति नुकि अनुस्वारः । 'यजजप—' (३।२।१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंल्लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' [इति मे० १६।१४] ॥ (१९) ॥*॥ बिले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास—' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'बिलेशयो मूषिकेऽह्नौ' इति हैमः [४।२३४] ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उरसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'पन्नगश्चौषधीभेदे तथैव पवनाशने' [इति मे० २४।३९] ॥ (२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'भोगी भुजङ्गमेऽपि स्याद् ग्राममात्रे नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' [इति मे० ९०।२-३] ॥ (२३) ॥*॥ जिह्मं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जिह्मगोऽह्नौ च मन्दगे' इति विश्वः[1] ॥ (२४) ॥*॥ पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ।

त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

आहेयम् (त्रि), 'साँप के विष, हड्डी, शरीर, केंचुल, दाँत आदि, साँप-सम्बन्धी पदार्थमात्र' का १ नाम है ।

त्रिष्विति ॥ अहेः भवम् । 'दृतिकुक्षि—' (४।३।५६) इति ढञ् । स्त्रियां 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकं 'सर्पविषास्थ्यादेः' ।

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटा (स्त्री), फणा (स्त्री पु । २ स्त्री पु), 'साँप के फण' के २ नाम हैं ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु० प० से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१३४)॥*॥ 'फटा' इति क्वचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ['फटा तु कितवे फणे' इति हैमः २।९६] ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ [2]'द्वयोः' इत्यनेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ।

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

कञ्चुकः, निर्मोकः (२ पु), 'साँप के केंचुल' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुकन् । 'कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्योषधिभेदे च' इति विश्व-मेदिन्यौ[3] [१२।१२६-२७, ६।६२-६३] ॥ (१) ॥*॥ निश्चयेन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'निर्मोको मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' [इति मे० १०।१११] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ।

---

१. हैमस्थोऽयं पाठः (२।५२२) । विश्व-मेदिन्योस्तु भिन्नः पाठः ।

१. पाठोऽयं मेदिन्यामविकलमुपलभ्यते (२४।३३) ।

२. 'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः, फटेत्येके । दर्विः, कफेलुश्च' इति स्वामी ।

३. विश्वे—'औषधौ कञ्चुकी च' इति पाठः, मेदिन्यां च '—भेदे' इत्येवं 'च'रहितः पाठः ।

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

क्ष्वेडः (पु), गरलम्, विषम् (२ न), 'विष, ज़हर' के ३ नाम हैं।

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडति मोहयति । अच् (३।१।१३४) । क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः' इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहिताकर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' [इति मे० ४०। ५-६] ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गरं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं, 'गर'-शब्दस्य । गिरतेबाहुलकादलच् वा । 'गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः' इति हैमः [३।६८०] ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०), 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प० से०) वा । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'गरले विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ।

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥१०॥
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।

काकोलः, कालकूटः, हलाहलः (३ पु न), सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपनः, दारदः, वत्सनाभः (६ पु), 'काकोल, कालकूट आदि स्थावर विष' का १-१ नाम है।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो[2] नरकान्तरे, ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' [इति मे० १५०।७४] ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूटयति । 'कूट परिदाहे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥(१)॥*॥ हलति जठरम् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४) । अहलम्—आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति वा । हलमिव हलति । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।३।३८) । 'हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गोनासगोनसौ[3], हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः [१।८।५] । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्येष्ठयां च' इति हैमः [४।३१३-१४] ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥ * ॥ सौराष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'सौराष्ट्रकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव' इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ शुक्लिक देशे भवः । 'दृतिकुक्षि–' (४।३।५६) इति योगविभागाड्ढञ् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः । [ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्' इति मे० १४३।२८५] ॥ (१) ॥*॥ प्रदीपयति । णिच् (३।१।२६) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे हिङ्गुले पुमान्' [इति मे० ७६।३१] ॥ (१) ॥*॥ वत्सानां नभ्नाति । 'णभ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्–' (५।४।७५) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं स्थावरविषभेदानाम्' ।

विषवैद्यो जाङ्गुलिकः

विषवैद्यः, जाङ्गुलिकः (२ पु), 'विष को दूर करनेवाले वैद्य' के २ नाम हैं।

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२।६३) ठक् । 'परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गुलीभिर्भिषग्वृतः ॥' जाङ्गुल्या दीव्यतीति वा । 'तेन दीव्यति–' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गारुडिकस्य' ।

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

व्यालग्राही (=व्यालग्राहिन्), आहितुण्डिकः (२ पु), 'साँप पकड़नेवाले या सँपेरा' के २ नाम हैं।

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि–' (३।१।१३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । 'तेन दीव्यति–' (४।४।२) ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ।

इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥ ८ ॥

---

१. 'गरं लाति गरलं श्यामश्यामलवत्' इति स्वामी ।
२. 'काकोलं' इति पा० ।
३. गोनासगोनसशब्दौ सर्पार्थवाचकतया न प्रकृतोपयोगिनौ प्रतीयेते ।

१. 'सुराष्ट्रशुक्लिकदरत्सु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः' इति स्वामी ।
२. 'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ।' इति याज्ञ० स्मृ० (२।११०) ।
३. 'क्षेत्रभेदे' इति पा० ।

अथ नरकवर्गः ॥ ६ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

नारकः, नरकः, निरयः (३ पु), दुर्गतिः (स्त्री), 'नरक' के ४ नाम ६ ।

स्यादिति ॥ नरांत, नृणाति वा । 'नॄ नये' (भ्वा०, क्र्या० प० से०)। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । **'नरकः** पुंसि निरयदवारातिप्रभेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ[1]॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु-'अन्येषामपि-'(६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्-इति स्वामि-मुकुटौ। तन्न। अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि-नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः—इति तु स्वामी-इति मुकुटः । तन्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निगतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । **'दुर्गतिः** । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः [३।२६८] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तपनः, अवीचिः (+ स्त्री), महारौरवः, रौरवः, संहारः (५ पु), कालसूत्रम् (न), आदि 'भिन्न-भिन्न नरक-विशेष' का १-१ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । **'तपनोऽ**रुष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' [इति मे० ८७।६९] ॥ (१) ॥*॥ **'वीचिः** स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः [३०।७] । नास्ति वीचिः सुखमत्र । **'अवीचिस्त्व**न्तरङ्गे[2] नरकान्तरे' इति हैमः [३।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ रुरुर्नाम प्राणि(मृग)विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ **'रौरवो** नरके घोरे' इति मेदिनी [१६१।४९] ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र [**'संघातः** पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी ६६।१६७] इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवनादयः । पृथक् पृथगेकैकं 'नरकभेदानाम्' ।

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

नारकः, प्रेतः (२ पु), 'नरक के प्राणियों' के २ नाम हैं ।

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । **'प्रेतो** भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मे० ५६।३७] ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरकस्थप्राणिनाम्' ।

वैतरणी सिन्धुः

वैतरणी (स्त्री), 'यमलोक के समीप बहनेवाली वैतरणी नाम की नदी' का १ नाम है ।

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्नौर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यत इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः[1] । **'वैतरणी** नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' [इति मे० ५३।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वैतरण्याः' ।

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

अलक्ष्मीः, निर्ऋतिः (२ स्त्री), 'नरक की अशोभा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१)॥*॥ नियता ऋतिर्घृणा यस्याः । **'ऋतिर्गतौ** घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्-इति वा । **'निर्ऋतिः** स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' [इति मे० ६२।११७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ।

विष्टिराजूः

विष्टिः, आजूः (२ स्त्री), 'बलात्कार से नरक में ढकेलने' के २ नाम हैं ।

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा—विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प० से०) । 'क्तिच्क्तौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा,-विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्लृ विप्रयोगे' । करणे क्तिन्-इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विग्रहादिप्रदर्शनस्य परस्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । **'विष्टिः** कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च' इति हैमः [२।१०१] ॥ (१) ॥ * ॥ आजवते । 'जु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्विब्वचिप्रच्छि-' (वा० ३।२।१७८) इति क्विब्दीर्घौ । आ अज्यते वा । 'आजूर्वेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः [५०७] इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च—इति मुकुटः ।

---

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९।१०९) । विश्वे तु 'नरको निरये दैत्ये' (६।५०) इत्येवं पाठः ।

२. 'अवीचिस्तु तरङ्गे' इति पा० ।

१. त्रिकाण्डशेषे तु नेदं दृश्यते ।

तन्न। पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविग्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ। द्वे निर्मूल्यकर्मकरणे—इति मुकुटः। नरके हठात्प्रक्षेपस्य—इति स्वामी। 'भद्राख्यकरणस्य' इत्यन्ये।

कारणा तु यातना तीव्रवेदना।

कारणा, यातना, तीव्रवेदना (३ स्त्री) 'नरकके दुख' के या 'कठोर दुःख' के ३ नाम हैं।

कारणेति॥ 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०)। 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०)। आभ्यां णिच् (३।१।२६)। 'ण्यासश्रन्थ–' (३।३।१०७) इति युच्। 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम्। स्त्री यातनायां च' [इति मे० ४८।४३] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (चु० आ० से०)। णिच् (३।१।२६)। युच् (३।३।१०७)। तीव्रा चासौ वेदना च ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य'। 'नरकरुज'—इति स्वामी।

पीडाबाधाव्यथा दुःखममानस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडा, बाधा, व्यथा (३ स्त्री), दुःखम्, अमानस्यम्, प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीलम् (६ न), 'दुःख' के ९ नाम हैं।

पीडेति॥ 'पीड अवगाहने' चौरादिकः (प० से०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४)। 'पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे' इति हैमः [२।१२६] ॥ (१) ॥*॥ 'बाधृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः। 'बाधा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी [७९।१०] ॥*॥ 'आबाधा' इति वा छेदः। 'आबाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुधः [३।४] ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसंचलनयोः' (भ्वा० आ० से०)। 'घटादयः षितः' इति षित्त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्यस्मिन्। यद्वा—दुर्निन्दितं खनति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। यद्वा—दुःखयति। 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' चुरादिः (उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ मानसे साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। मानस्याद्भिन्नम्। 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम्। ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ्—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ प्रसूतेर्जातम्। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे वैमनस्यस्य—इति स्वामी। षडपि मनःपीडार्थाः—इति सभ्याः। 'दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना' इति माला। कषति। 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।३।१७४)। 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः। 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' [इति मे० ३४।६] ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक् छश्च। 'कृच्छ्रमंहसि। कष्टे सान्तपने' इति हैमः' [२।४१७-१८] ॥ (८) ॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति। कः (३।२।३)। 'आभीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः [३।६६१] ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'शरीरपीडायाः'। नवापि 'दुःखस्य' इत्येके।

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

इनमें 'दुःख' इत्यादि शब्द किसीके विशेषण होनेपर त्रिलिङ्ग होते हैं।

त्रिष्विति॥ एषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तत्त्रिषु। दुःखा सेवा। दुःखः सुतो निर्गुणः। सर्वं दुःखं विवेकिनः।

इति नरकवर्गविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ वारिवर्गः ॥ १० ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः।

समुद्रः, अब्धिः, अकूपारः, पारावारः, सरित्पतिः, उदन्वान् (=उदन्वत्), उदधिः, सिन्धुः, सरस्वान् (=सरस्वत्), सागरः, अर्णवः, रत्नाकरः, जलनिधिः, यादःपतिः, अपांपतिः (१५ पु), 'समुद्र' के १५ नाम हैं।

समुद्र इति॥ समुनत्ति। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०)। 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक्। समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति वा। सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति धाञः ['डुधाञ् धारणपोषणयोः' जु० उ० आ०] किः। ['अब्धिर्ना सरसि वारिधौ' इति मे० ७८।२] ॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपर्ति। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः। नञ्समासः (२।२।१८)। यद्वा—न कूपमृच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अगाधत्वात् खनितुमशक्यः। कुश्च उश्च क्वौ पिपर्ति। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। तद्भिन्नः। ['अकूपारः कूर्मराजसमुद्रयोः' इति हैमः ४।२४४] ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पारावारस्य स्त इति वा। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' [इति हैमः ४।२७८] ॥*॥ पारमपारमस्येति पवर्गादिमध्यः ['पारापारः']—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥

उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च' (८।२।१३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कमण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः । 'उदकस्य—' (६।३।५७) इति वा ॥ (७)॥*॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (८)॥*॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् । 'सर[2]स्वांस्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०) ॥*॥ अर्णांस्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (वा० ५।२।१०९) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥*॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥ * ॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥ * ॥ यादसां जलजन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥*॥ अपांपतिः[3] ॥ (१५)॥*॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ।

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

क्षीरोदः, लवणोदः (२ पु), 'क्षीरसमुद्र, खारा समुद्र आदि' का १-१ नाम है ।

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः । पृथक्पृथगेकैकं 'समुद्रविशेषाणाम्' ।

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥
मेघपुष्पं घनरसः

आपः (=अप्, नित्य स्त्री० ब० व०), वाः (=वार्), वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, 'पयः (=पयस्), कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, वनम्, कबन्धम्, उदकम्, पाथः (=पाथस्), पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भः (=अम्भस्), अर्णः (=अर्णस्), तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शंवरम् । मेघपुष्पम् (२५ न), घनरसः (पु), 'पानी' के २७ नाम हैं ।

आप इति ॥ आप्नुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति क्विब् ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीबं च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीबमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृञो ण्यन्तात् (३।१।२६) क्विप् (३।२।१७८) । वार् क्लीबमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥*॥ 'वसिवपि—' (उ० ४।१२५) इतीञि वारि च । ['वारि ह्रीबेरनीरयोः । वारिघंट्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि' इति हैमः २। ४५५] ॥ (३) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि—' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम् । 'सरिलं सल्रिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥(४) ॥*॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं क्लोम्नि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः [३। ६६४-६५] ॥ (५) ॥ * ॥ जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोक[1]लले नीरे ह्रीबेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी [१४६।१८] ॥ (६) ॥ * ॥ पयते पीयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) वा । असुन् (उ०४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः [२। ५९८] ॥ (७) ॥*॥ कीलां ज्वालामलति वारयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । और्वाग्नेः कीलां लाति वा । 'कीलालं रुधिरे तोये' इति हैमः [३।६७३] ॥ (८) ॥ * ॥ न मृतं मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७-७८] ॥ (९) ॥*॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३। ११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारणयोरपि[2] । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' [इति मे० ८७।

१. मेदिन्यामेव (८०।२५) उपलभ्यते । विश्वे तु 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः' (८२।१३) इत्येवं पाठः ।

२. 'सरस्वांश्च नदे चाब्धौ मान्यवद्रसिके' इति पा० ।

३. 'यादःपतिः, पाथःपति'रित्येके । 'सुगममेव हि मध्यमपांपते' इति दर्शनात्समासे बाहुलकात् षष्ठ्या अलुक् । इति स्वामी ।

१. 'गोकलने' इति पा० ।

२. 'जीवनं वर्तने जीवप्राणधारणयोरपि' इति पा० ।

६८-६९] ॥ (१०) ॥*॥ भूयते । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा—भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६)। संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने' [इति मे० ९०।१०२] ॥(११) ॥*॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । यत्तु—भुवनवद्बाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश–' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम् —इत्युज्ज्वलदत्तः–इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोपदेश–' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य क्ङिति झलि विधानात् क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः [२।२८६] ॥ (१२) ॥*॥ कं सुखं बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कबन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे[1] । क्लीबं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः[2]' [इति मे० ८१।३०-३१] ॥*॥ केचित्तु–'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी–इत्याहुः ॥ (१३) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उदकं–' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति–इति विगृहीतवन्तौ स्वामि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके थुट् च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् थुट् । यत्तु—पीयते–इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पातेर्बले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् । तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥ * ॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च । काण्डे खड्गफलेऽपि च' [इति विश्वः १३७।५३–५४] ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य । सर्वदिग्गमनात् । सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' [इति मे० २१।१९–२०] ॥ (१७) ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'उदके नुम्भौ च' (उ० ४।२१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यत्तु—अमति-इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामि-मुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च–अमेर्भुक् च–इति सूत्रोपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनुपलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुट् च' (उ० ४।१९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु–ऋणोति–इति विगृहीतं स्वामिना । तन्न । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनुवृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र[1] आवरणार्थः । औणादिको यः (४।११२) ॥ (२०) ॥ * ॥ पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६)। पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेयजलयोः' इति हैमः [२।५२७] ॥(२१)॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । निर्गतं रादग्नेर्वा । 'निरादयः–'(वा० २।२।१८) इति समासः। 'अग्नेरापः' इति (तैत्तिरीय)श्रुतेः । निष्क्रान्तो रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः । 'अद्भ्योऽग्निः' इति [मनु-]स्मृतेः [९।३२१] । यत्तु–'ढ्रलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी–इति मुकुटः । तन्न । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे–नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति [मनु-] स्मृतेः [१।१०] । ['नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी १२६।५३] ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि-(क्षि)मीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रन् दीर्घत्वं च । यद्वा–घस्यते । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन–' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति–इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उपन्यस्तधातोस्तादृशरूपाभावात् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः [२।४१४] ॥ (२३) ॥ अम्बते । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति इति स्वामिना विगृहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥ (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शंवं संवरणं राति–इति वा । संवयति । 'षंव संबन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहुलकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं सलिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । 'शंवरी चाखुपर्णी स्यात्' इति विश्वः[2]

१. 'व्यपमूर्ध' इति पा० ।

२. 'बाहुरक्षोविशेषयोः' इति पा० ।

१. "तु ('तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके') इति सौत्रो धातुः (अ० प० अ०) गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति ।" इति सि० कौ० ।

२. पाठोऽयम्मेदिन्याम् (१३८।२१९-२०) उपलभ्यते । विश्वे (१३३।१०२)त्वेवं पाठः—'शवरं सलिलं चित्तबौद्धव्रतविशेषयोः । शंबरो दैत्यहरिणमत्स्यशैलजिनान्तरे ॥'

॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव। 'मेघपुष्पं पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' [इति मे० १०३।२८] ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः। 'पुंल्लिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः। 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः। 'अप्स्वपि शंब-(शम्ब) रपिप्पलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि। घनरसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात् क्लीबमपि ॥ (२७) ॥ * ॥ दकशब्दोऽप्यत्र। 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् [३।२६] ॥ * ॥ सप्तविंशति. 'जलस्य'।

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम्।

आप्यम्, अम्मयम् (२ त्रि) 'पानी के विकार' अर्थात् 'पानी से बने पदार्थ—बर्फ, शर्बत आदि' के २ नाम हैं।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः। 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ्। स्त्रियाम् आप्या ॥ (१)॥*॥ 'एकाचो नित्यम्' (वा०) इति मयट्। स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलविकारस्य'।

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्गः, तरङ्गः (२ पु), ऊर्मिः, वीचिः (२ पु स्त्री), 'पानी की तरङ्ग, लहर' के ४ नाम हैं।

भङ्ग इति ॥ भज्यते। 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे पराजये। कौटिल्ये भयविच्छित्त्योः'। इति हैमः [२।३९] ॥ (१) ॥ * ॥ तरति। 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्तेरुच्च' (उ० ४।४४) इति मिः। अर्तेरुदादेशः (रपरः)। 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिवीचिभ्यां संबध्यते। 'पुंल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः', 'अशनित्रुटिशमिपाटलिशाल्मलितरणिश्रेण्यूर्मयः'। 'वस्तिश्च' इति वामनः। 'ऊर्मिः पीडाजवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु। वस्त्रसंकोचलेखायाम्' इति हैमः [२।३२७] ॥ (३) ॥ * ॥ वयति, ऊयते वा। 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'वेञो डिच्च' (उ० ४।७२) इतीचिः। यत्तु—वाति। 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'वातेः कित्'—इति मुकुटः। तन्न। तथा सति 'विः' इति रूपप्रसङ्गात्। 'वातेर्डिच्च' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी। 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' [इति मे० २८।१०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य'।

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूल्लोलकल्लोलौ

उल्लोलः, कल्लोलः (२ पु), 'बड़ी तरङ्ग' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ उत् लोडयति। 'लोडृ उन्मादे' (भ्वा० प० से०) ॥ णिच् (३।१।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। डलयोरेकत्वम्। यत्तु—लोलयतीति लोलः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति मुकुटः। तन्न। ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृहीतत्वात्। स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ कं जलम्। तस्य लोल उन्मादः। 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः। कल्लन्तेऽनेन नद्यः। 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादोलच्—इति वा॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महातरङ्गस्य'।

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः।

आवर्तः (पु), 'चकोह' भँवर अर्थात् 'पानीके गोलाकार घूमने' का १ नाम है।

स्यादिति ॥ आवर्तनम्। 'वृतु वर्तने' (भ्वा० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' [इति मे० ६०।९२] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलानां भ्रमणस्य'।

'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषत् (न), बिन्दुः, पृषतः (२ पु), विप्रुट् (=विप्रुष्, स्त्री), 'बूँद, ठोप' के ४ नाम हैं।

पृषन्तीति ॥ पर्षति। 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'पृषद्बृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधु। बहुवचनमतन्त्रम्। 'पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना। अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' [इति मे० ६४।१३६] ॥ (१) ॥* ॥ विन्दति। 'बिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः। 'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे। भ्रुवोर्मध्ये 'रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान्। वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० ७५।१०-११] ॥ (२) ॥ * ॥ पर्षन्ति। 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच्। 'पृषतस्तु मृगे बिन्दौ खरोहिते। श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः [३।३००] ॥ (३) ॥ * ॥ 'प्रुषु प्लुषु दाहे' (भ्वा० प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप्। विगता प्रुट् वा प्रुट् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य'।

चक्राणि पुटभेदाः स्युः

चक्रम् (न), पुटभेदः (पु), 'गोलाकार होकर जल के नीचे जाने' के २ नाम हैं।

औषधी शंबरीमाहुः'।

१. मेदिन्यां 'रूपकार्यप्रकृतौ' इति पा०।

वक्राणीति ॥ वञ्चन्ति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः (२।४६४) । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले' [इति मे० १२७। ६५) । स्वामी तु–चक्राकारेण यान्त्यधः–इति विगृह्णन् चवर्गादित्वं [चक्रम्] मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादी मेदिनी [१२५।३१-३२]॥ (१) ॥ * ॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटभेदस्तु नगरातोद्ययोस्तटिनी मुखे' इति हैमः [४।१४८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ।

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमः, जलनिर्गमः (२ पु०), 'जल निकलने के मार्ग' अथवा 'नदी आदि में निम्नस्थ जल के ऊपर निकलने' के २ नाम हैं ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' [इति मे० १०९।२०] ॥ (१) ॥ * ॥ निर्गमनानि । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु–चत्वार्येकार्थानि–इत्याह ।

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलम्, रोधः, तीरम्, प्रतीरम् (४ न), तटम् (त्रि), 'नदीके किनारे' के ५ नाम हैं ।

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ [प] योरपि' इति हैमः [२।४९३] ॥ (१) ॥ * ॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० अ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ * ॥ अदन्तः [रोधः] अपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारावर्तात् । तत्राच् (३। १।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽनेनात्र वा । चुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तन्न । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घप्रसङ्गाच्च । तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः [२।४४१] ॥ (३) ॥ * ॥ एवं पारम् । प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥ * ॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'तीरस्य' ।

पारावारे परार्वाची तीरे

पारम् (न) 'नदीके उधरवाले किनारे' का १ नाम, तथा अवारम् (न), 'नदीके इधरवाले किनारे' का १ नाम है ।

पारेति ॥ पारं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः [२।४४८] ॥ (१) ॥ * ॥ अर्वाक् तीरम् अवारम् । अव अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । न वार् अस्त्यत्र–इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं 'परतीरावरतीरयोः' ।

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रम् (न), 'दोनों किनारोंके मध्य भाग' का १ नाम है ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र पान्त्यस्माद्वा । पिबतेः ['पा पाने' भ्वा० प० अ०] पातेः ['पा रक्षणे' अ० प० अ०] वा ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि' इति हैमः [२।४४९-५०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ।

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीपम्, अन्तरीपम् (२ पु न), 'टापू' के २ नाम हैं ।

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर–' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) । काकाक्षिवत्'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ।

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

पुलिनम् (न), 'पानीसे शीघ्र निकले हुए किनारे' का १ नाम है ।

तोय इति ॥ पुलति[२] । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । [३]त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'जलादचिरनिर्गततटस्य' ।

१. अनुपदमेव पठितम् ।

२. अत्र 'पोलति' इति पाठ उचितः ।

३. त्रिकाण्डशेषे वचनमिदं नोपलभ्यते ।

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतम्, सिकतामयम् (२ न), 'रेतीले स्थान या किनारे' के २ नाम हैं ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयड्वैतयोः–' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ।

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

निषद्वरः, जम्बालः, पङ्कः (पु न), शादः, कर्दमः (२ पु), 'कीचड़, पङ्क' के ५ नाम हैं ।

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् । यद्वा–निषदनम् । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (चु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'निषद्वरः स्मरे' पङ्के निशायां तु निषद्वरी' इति विश्वः [१४४।२३८] ॥ (१) ॥ * ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्बालन् । यद्वा–'जम्ब अदने' इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शैवले पङ्के' [इति मे० १५१।९१-९२] ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी [३।२९] ॥ (३) ॥ * ॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'षद्लृ शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । घञ्(३।३।१२१)। यद्वा–शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा—श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति हैमः [२।२३८] ॥ (४) ॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्द्योरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ।

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासः, परीवाहः (२ पु), 'बढ़े हुए पानी के निकलनेके मार्ग' अर्थात् 'कनवाह' के २ नाम हैं ।

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा–जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् । भावे घञ् (३।३।१८)॥ (१) ॥ * ॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' [इति मे० १७७।३३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । 'समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य'वा ।

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपकः, विदारकः (२ पु), 'सूखीसी नदियोंमें थोड़ी देर में कुछ पानी इकट्ठा होनेके लिये किये गये गड्ढे' के २ नाम हैं ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चितायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' [इति विश्वः १०।९५] ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा–विदार्यन्ते। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ [जलार्थं] कृतगर्तस्य' ।

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यम् (त्री), 'नावसे पार होने योग्य नदी आदि' का १ नाम है ।

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म–' (४।४।९१) इति यत् । 'वान्तो यि–' (६।१।७९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ।

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

नौः, तरणिः, तरिः (३ स्त्री), 'नाव' के ३ नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा–नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । नम् अवति । क्विप् (३।२।७६) । 'ज्वरत्वर–' (६।४।२०) इत्यूठौ वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ तरन्त्यनया । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२)। 'तरणिस्तरणेऽर्केंऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावब्धौ' इति हैमः [३।२१५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अश इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडायां वस्त्रादीनां च पेटके' इति हैमः [२।४३८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नौकायाः' ।

१. 'निषद्वरस्तु जम्बाले' इति पा० ।

१. 'नौकायाम्' इति पा० ।

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपम् (पु न), प्लवः, कोलः (२ पु), 'छोटी नाव' या 'तैरनेके लिये घड़ा, कनस्तर, तुम्बी आदि से बनाये गये साधन-विशेष' के २ नाम हैं।

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात् कः । उडूनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्र-भेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलक-भेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हैमः [२।५४१-४३]॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः। 'पोतृप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला-पिप्पल्यां 'चव्यभेषजे' इति हैमः [२।४९३-९४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ।

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः।

स्रोतः (=स्रोतस्, न), 'सोता' अर्थात् 'पानीके प्राकृतिक निःसरण' का १ नाम है।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरिभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्या-दिषूष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' [इति मे० १७३। ४६] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ।

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतरः (पु), तरपण्यम् (न), 'खेवाई' अर्थात् 'नावके भाड़े या उतराई' के २ नाम हैं।

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३। ३।११८) इति घः । यत्तु—'ॠदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तन्न । परत्वाल्लघुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ तरणम् । 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादितरणे देयमूल्यस्य' ।

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रोणी, काष्ठाम्बुवाहिनी (२ स्त्री), 'काठकी बनाई गई छोटी नाव' अर्थात् 'डोंगी' के २ नाम हैं।

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि–' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी, द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । [ङीषि द्रुणी । द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः' इति मेदिनी ४६।१७] । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' [इति मे० ४६।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुनःपुनरम्बु वहति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' (३।२।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठपाषाण-कृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ।

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयात्रिकः, पोतवणिक् (=पोतवणिज् । २ पु), 'नाव या जहाजके व्यापारी' के २ नाम हैं।

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । तदस्य 'प्रयोजनम्' (५।१। १०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ।

कर्णधारस्तु नाविकः।

कर्णधारः, नाविकः (२ पु), 'पतवार पकड़नेवाले' के २ नाम हैं।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौद्व्यचष्ठन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य'। 'नौपृष्ठदण्डधारकस्य'इत्यन्ये ।

नियामकाः पोतवाहाः

नियामकः, पोतवाहः (२ पु), 'मगर, मछली आदि दुष्ट जलजन्तुओंसे जहाजकी रक्षाके लिये जहाजके ऊँचे हिस्सेपर बैठनेवाले' के २ नाम हैं।

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्ण-धारे नियन्तरि' [इति विश्वः १७।१८८] ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ।

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपकः, गुणवृक्षकः (२ पु), 'मस्तूल' के २ नाम हैं।

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्जूनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौ-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।

१. 'च विभेषजे' इति पा० ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकादण्डः (पु), क्षिपणी (स्त्री), 'डाँडे' २ नाम हैं।

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया। 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकाद् गुणे क्षेपणिरपि। 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालभिदोः स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।४५] ॥(२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य'।

अरित्रं केनिपातकः।

अरित्रम्, केनिपातकः (२ पु), 'पतवार' के २ नाम हैं।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्तिलूधू–' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥ * ॥ के जले निपातोऽस्य। 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक्। 'शेषात्–' (५।४।१५४) इति कप्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य'।

अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः

अभ्रिः (स्त्री), काष्ठकुद्दालः (पु), 'जहाज आदि के कतवार आदिको हटाने के लिये काष्ठके बनाये कुदाल' के २ नाम हैं।

अभ्रिरिति ॥ अभ्रति। 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८ ॥ (१) ॥ * ॥ कुम् उद्दालयति। 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। काष्ठस्य कुद्दालः ॥(२)॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुद्दालस्य'।

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥
यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियम् [५६]
सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौः [५७]

सेकपात्रम्, सेचनम् (२ न), 'नाव, जहाज इत्यादिमें एकत्रित हुए पानीको फेकने के लिये चमड़ा आदिके थैले या मशक' के २ नाम हैं।

[पोतः (पु), 'जहाज' का १ नाम है। समुद्रियम् (त्रि), 'समुद्रमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है। सामुद्रिकः (पु), 'समुद्रके मनुष्य' का १ नाम है। सामुद्रिका (स्त्री), 'समुद्र में जानेवाली नाव' का १ नाम है।]

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन। 'करणा–' (३।३।११५) इति ल्युट्। 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः[1] सेकभाजने' इति विश्व-मेदिन्यौ [८८।४०, ९४।५६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य'।

१. विश्वे 'नौकासेचनभाजने' इति पा०।

क्लीबेऽर्धंनावं नावोऽर्धे

अर्धनावम् (न), 'नावके आधे हिस्से' का १ नाम है।

क्लीब इति ॥ नावोऽर्धम्। 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः। 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः'।

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु।

अतिनु (त्रि), 'नावकी अपेक्षा अधिक वेग से चलने वाले मनुष्य या पानीके बहाव आदि' का १ नाम है।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन। 'उरःप्रभृतिभ्यः–' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ नावमतिक्रान्तम्। 'अत्यादयः–' (वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः। अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः'।

त्रिष्वागाधात्

यहाँसे लेकर 'अगाधमतलस्पर्शं······(१।१०।१५)' के पहले तक 'त्रिषु' शब्द का अधिकार होनेसे सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

त्रिष्विति ॥ अगाधम् [अ० १।१०।१५] अभिव्याप्य त्रिषु।

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्नः, अच्छः (२ त्रि), 'साफ, निर्मल पानी आदि' के २ नाम हैं।

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत्। 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०)। 'गत्यर्थ–' (३।४।७२) इति क्तः। 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां 'स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' [इति मे० ८९।८६] ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। न च्छ्यति दृष्टिम्। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः। न च्छाद्यते वा। 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः। 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छा[2]ऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः [२।६२] ॥ (२)॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य'।

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४॥

कलुषः, अनच्छः, आविलः (३ त्रि), 'गन्दे पानी आदि' के २ नाम हैं।

कलुष इति ॥ लुषति। 'लुष हिंसायाम्' 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। कस्य जलस्य लुषो घातकः। 'कलुषं त्वाविले पापे' इति [3]विश्वः ॥ (१)॥*॥ भिन्नोऽ-

१. 'स्यात् स्वच्छसंतुष्ट' पा०।

२. 'च्छोऽभिमुखेऽव्ययम्' इति पा०।

३. पाठोऽयं मेदिनीस्थः (१६८।३४)। विश्वे तु नोपलभ्यते।

च्छात् । नञ्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ।

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम् (३ त्रि), 'गम्भीर, गहरे' के ३ नाम हैं ।

निम्नमिति ॥ निमनति । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्च' (३।१।१३६) इति कः ॥(१)॥*॥ गाते जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०), 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गभीरादयश्च' इति 'गम्भीरगम्भीरौ' (उ० ४।३५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ।

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानम् (त्रि), 'थाह, उथला या छिछिल' का १ नाम है ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वास्यशयिते त्रिषु' [इति मे० ८५।४०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उत्तानस्य' ।

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधम्, अतलस्पर्शम् (२ त्रि), 'अथाह, बहुत गहरे' के २ नाम हैं ।

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्–' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१)॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः, न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वभ्रे नपुंसकम्' [इति मे० ८०।२७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ।

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्तः, दाशः, धीवरः (३ पु), 'मल्लाह' के ३ नाम हैं ।

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृतु वर्तने'(भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । केवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥*॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशेश्च' (उ० ५।११) इति टटनी न आ च । यद्वा–दाश्यते मूल्यमस्मै । 'दाशृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८)। 'दाशो क्षपे, धीवर एव दाशः' इति शभेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासो वाणा च चेटिका' इति रुद्राद्दन्त्यान्तः [दासः] । 'दासो भृत्ये च शूद्रे च [1]ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥ * ॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्वरछत्वर–' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ।

1. 'ज्ञातात्मनि च' इति पा० ।

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनायः (पु), जालम् (न), 'जाल' के २ नाम हैं ।

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः–' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्तान्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति–'(३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे [1]'शणसूत्रजालस्य' ।

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणसूत्रम्, पवित्रकम् (२ न), 'सुतलीके बने हुए जाल' के २ नाम हैं ।

शणेति । शणति । 'शण गतौ' (भ्वा० प० से०)।पचाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ पवित्रमुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७५) (२) ॥ * ॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ।

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्याधानी, कुवेणी (२ स्त्री), 'मछलियोंको पकड़कर रखनेवाले बर्तन' के २ नाम हैं ।

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः । 'वेणृ गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यस्थापनपात्रस्य' ।

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशम्, मत्स्यवेधनम् (२ न), 'बंशी अर्थात् लोहेके बने हुए मछली फँसानेके साधन-विशेष' के २ नाम हैं ।

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्यान् श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ डलयोरैक्याद् 'बडिशम्' अपि । स्त्रियां बडिशापचये तु बडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य' ।

1. अग्रे 'द्वे शणसूत्रजालस्य' इति वक्ष्यमाणतयाऽत्र 'द्वे जालमात्रस्य' इत्युचितम् ।

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
विसारः शकली च

पृथुरोमा (=पृथुरोमन्), झषः, मत्स्य, मीनः, वैसारिणः, अण्डजः, विसारः, शकली (=शकलिन् । ८ पु), 'मछली' के ८ नाम हैं।

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र—इति स्वामी । वल्कलम्—इति सर्वधरः ॥ (१) ॥ * ॥ झषति 'झष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा—झष्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। मुकुटस्तु—'पुंसि' (३।३।११८) इति घः—इत्याह । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । 'करणाधिकरणयोः—' (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । **'झषा नागबलायां स्त्री, तापमत्स्याटवीषु ना'** [इति मे० १६६। १२] ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इति स्यन् । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे' [इति मे० ११६।४५] ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति निपातितः । [**मीनो** राश्यन्तरे झषे' इति मे० ८३।१५] ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । **'अण्डजो** मृगनाभौ, ना[1] सरटेऽही खगे झषे' इति मेदिनी [३१।१८] ॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याधिमत्स्यबलेषु' (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥ * ॥ शकलमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । **'शकलं** वल्कलेऽर्धे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मत्स्यसामान्यस्य' ।

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ ७ ॥

गडकः, शकुलार्भकः (२ पु), 'गडक मछली' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'क्वुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । ([2]पचाद्यचि ३।१।१३४, गडोऽपि) । **'गडो** मीनान्तरायोः' [इति हैमः २।११७] ॥ (१) ॥ * ॥ शकुलोऽत्र मत्स्यमात्रे— इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहस्रदंष्ट्रः, पाठीनः (२ पु,), 'पहिना मछली' अर्थात् 'बहुत दाँत वाली पहिनानामक एक प्रकार की मछली या पोठिया मछली के २ नाम हैं ।

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पाठीं पृष्ठं नमयति । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । **'पाठीनो** गुग्गुलद्रुमे । पाठके मीनभेदे च' इति हैमः [३।४१९-२०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य' ।

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपी (=उलूपिन्), शिशुकः (२ पु), 'सूंस' के २ नाम हैं ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं—उरूपमस्यास्ति, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । **'शिशुकः** शिशुमारे स्याद्बालकोलूपिनोरपि' [इति मे० १४।१६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोंशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य' ।

नलमीनश्चिलिचिमः

नलमीनः, चिलिचिमः (२ पु), 'नरकटमें रहने वाली एक प्रकार की मछली' के २ नाम हैं ।

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडाभो मीन इति वा ॥ * ॥ 'तलमीनः' इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिल विलसने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४। १२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । ईकारोऽदन्तः [चिलिचिमः] । **'नलमीनश्चिलीचिमो** बृहन्मीनोऽब्धिजस्तिमिः' इति रत्नमाला । 'लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीन**श्चिलीचिमिः'** इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य' ।

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ ८ ॥

प्रोष्ठी (स्त्री), शफरी (पु स्त्री), 'सहरी या पोठिया मछली' के २ नाम हैं ।

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्वोष्ठयोः' (वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरौष्ठ—' (४।

---

१. 'स्यात्' इति पा० ।
२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

१।५५) इति 'जातेः–' (४।१।६३) इति वा, ङीष् । द्वयोः इत्यनेन सम्बन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ शफं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३। २।३) इति कः । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

पोताधानम् (न), 'अण्डे से निकले हुए मछलियों के छोटे-छोटे बच्चों के समुदाय' का १ नाम है ।

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाज्जाता मत्स्याः–क्षुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहित्रे आधीयते । धाञः (जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३), यद्वा–पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ।

अथो झषाः ।

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९॥
तिमिंगिलादयश्च

अब मछलियों के 'भेद' को कहते हैं अर्थात् वक्ष्यमाण शब्द पर्याय नहीं हैं ।

रोहितः, मद्गुरः, शालः, राजीवः, शकुलः, तिमिः, तिमिङ्गिलः (७ पु) 'रोहू, मोंगरा, शाल, बरारी, शकुल, तिमि, तिमिङ्गिल' आदि 'मछलियों के भेद' हैं ।

अथविति ॥ अथो झषविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३। १८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकद्रुमे'[1] [इति मे० ६५।१४६-४७] ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ शाडते । 'शाडृ श्लाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'शालो झषे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदात्तालव्यादिः [शालः] । ('कैवर्त[2] इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासवदत्ताश्लेषाद्दन्त्यादिश्च [सालः] । कैवर्तपक्षे–सालो मत्स्यभेदः । वसन्तपक्षे–सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः [सालः] । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः [२।५२३-२४] ॥ (१) ॥*॥ राजी रेखाऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति वः ।

'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमब्जे' इति हैमः [३।७४७] ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥ * ॥ तिमिं गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभुजा–' (वा० ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दात् तिमिंगिलगिलनन्दीवर्तादयः ॥*॥ पृथगेकैकम् 'मत्स्यविशेषाणाम्' ।

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

यादः (=यादस्, न), जलजन्तुः (पु), 'जलमें रहनेवाले जीव' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। असुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकाद्दुक् । यद्वा–याति । क्विप् (३।२।१७८) । यामत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् 'सान्त–' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ *॥ जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

शिशुमारः, उद्रः, शंकुः, मकरः (४ पु), आदि 'जलमें रहनेवाले जीव' हैं ।

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शिशून् मारयति । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच् (३। २।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्व-मेदिन्यौ [१४६।२६०, १४४।२९९] ॥(१)॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु–' (उ० १।३६) इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे' इति हैमः [२।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा–मङ्कते । 'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'मकरो निधौ । नक्रे राशिविशेषे च' इति हैमः [३।६२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः ॥*॥ पृथक्पृथक् 'जलजन्तुविशेषाणाम्' ।

---

१. 'रोहितकद्रुमे' इति पा० ।
२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

कुलीरः, कर्कटकः (२ पु), 'केकड़े' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा—कुलमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जनकभक्षकत्वात् । लयनम्—लीः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति विच् । कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा । कर्कं श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा । कर्कटः । 'अथ कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः [३।१५४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलीरस्य' ।

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कूर्मः, कमठः, कच्छपः (३ पु), 'कछुए' के ३ नाम हैं।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्प्रत्यन्वव—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' [इति मे० ३९।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुली क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विघ्यन्तरे कूर्मे मल्लबन्धान्तरेऽपि च' इति विश्व[१]-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ।

ग्राहोऽवहारः

ग्राहः, अवहारः (पु), 'ग्राह' अर्थात् 'घड़ियाल' के २ नाम हैं।

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः [२।६११] ॥ (१) ॥ * ॥ अवहरति । अवपूर्वो हृञ् ['हृञ् हरणे' भ्वा० प० अ०] । 'श्याद्व्यधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निमन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः [४।२४३-४४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्राहस्य' ।

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्रः, कुम्भीरः (२ पु), 'नाक' अर्थात् 'ग्राह के भेद, जलचर-विशेष' के २ नाम हैं।

नक्र इति ॥ क्रामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नभ्राड्—' (६।३।७५) इति नलोपो न । 'नक्रं नासाग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः [२।४४६] ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नक्रस्य' ।

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

महीलता (स्त्री), गण्डूपदः, किञ्चुलुकः (२ पु), 'केंचुआ' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ मह्या लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डवो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ किंचिच्चुलुम्पति । 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टश्चुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ।

निहाका गोधिका समे ।

निहाका, गोधिका (२ स्त्री), 'गोह' के २ नाम हैं।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ ह्रश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः ['ओहाक् त्यागे' जु० प० अ०] कन् । बाहुलकान्न ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि ३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा तलनिहाकयोः' [इति मे० ७९।६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ।

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥

रक्तपा, जलौका, जलौकसः (=जलौकस् नि० ब०, ३ स्त्री), 'जोंक' के ३ नाम हैं।

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोनुप—' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' [इति मे० १०३।२१] ॥ (१) ॥ * ॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त

१. पाठोऽयमविकलं मेदिन्याम् (१०३।१६) उपलभ्यते । विश्वे त्वेवं पाठः—'कच्छपी वल्लकीभेदे डुली क्षुद्रगदान्तरे । मल्लबन्धविशेषेऽपि कच्छपः कुणपी पुनः ॥' (१०५।१९-२०) ।

ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद् बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ['जोंक' इति ख्यातायाः] ।

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तास्फोटः (पु), शुक्तिः (स्त्री), 'सितुही, सीप' के २ नाम हैं।

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शंखे शंखनकेऽपि[1] च । नख्यश्मावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।६६-६७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ।

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शंखः, कम्बुः (२ पु न), 'शंख' के २ नाम हैं।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य–इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषित्' ना भालास्थिनिधिभिन्नखे' [इति मे० २०।५] ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जत्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि[2] च' इति हैमः [२।३०७] ॥ (२) ॥ * ॥ एतौ पुंनपुंसके । द्वे 'शङ्खस्य' ।

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रशङ्खः, शङ्खनकः (२ पु), 'छोटे शंख' के २ नाम हैं।

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्कन्ते । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।–शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् वा । स्वार्थे कन्[3] (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)–इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ।

१. 'शङ्खनखेऽपि' इति पा० ।
२. 'ग्रीवायां नलकेऽपि च' इति पा० ।
३. "शङ्खनका इत्यसत्" इति क्षी० स्वा० ।

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूकः (पु), जलशुक्तिः (स्त्री), 'घोंघा, दोहना या पानी में होने वाली हर तरह की सीप' के २ नाम हैं।

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनाः' इत्यमरमालायां पुंलिङ्गः । ['शम्बूको गजकुम्भान्ते घोङ्गे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च—] शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिन्या [१३।१६२-६३] द्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ।

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

भेकः, मण्डूकः, वर्षाभूः, शालूरः, प्लवः, दर्दुरः (६ पु), 'मेंढक' के ६ नाम हैं।

भेके इति ॥ बिभेति । 'ञिभी भये' (जु० प० अ०) । 'इणभीका–' (उ० ३।४३) इति कन् । 'भेको मण्डूकमेघयोः' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्यां मण्डूको[1] भेकशोणयोः' इति हैमः [३।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोथघ्न्यां भूलताप्लवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ[2] ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाडृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कत्थने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरक्ककलासस्वेदसालूर–' इत्यूष्मविवेकाद्दन्त्यादिः [सालूरः] अपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लक्षे प्लतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे [जलान्तरे, प्लवं गन्धतृणे मस्तकभिद्यपि ।' इति हैमः २।५४१-४३ । 'प्लवः स्यात् प्लवने भेले भेकेऽत्रौ श्वपचेऽपि च । शाखामृगे च कुलके प्रवणे पर्कटीद्रुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्लुतगतौ पुमान् ॥–] कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १५८।१६-१८] ॥(५)॥*॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ।

१. 'मण्डूकी भेकशोणकौ' इति पा० ।
२. पाठोऽयम्मेदिन्याः (१०७।१८) । विश्वे (१०९।३३) त्वेवं पाठः—'वर्षाभूः पुनर्नवायां प्लवे किञ्चुलुकेऽपि च ।'

'मुकुरदर्दुरौ' (उ० १।४०) इति निपातितः। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरी[1] चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले नपुंसकम्' [इति मे० १३४-१६७] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मण्डूकस्य'।

शिली गण्डूपदी

शिली, गण्डूपदी (२ स्त्री), 'केंचुए की स्त्री या केंचुए के भेद की छोटी जाति' के २ नाम हैं।

शिलीति ॥ शिलति। 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेरस्त्री–' (४।१।६३) इति ङीष्। ['शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपद्यां शिली मता। स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता। तथा मनः शिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि' इति मे० १४८। ५१-५२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ द्वे क्षुद्रकिचुलकजातः'। 'किचुलकभार्यायाः'–इति स्वामी।

भेकी वर्षाभ्वी

भेकी, वर्षाभ्वी (२ स्त्री), 'वेंगुची, मेंढक की स्त्री या मेंढक के भेद की छोटी जाति-विशेष' के २ नाम हैं।

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु। ङीब्विधायकाभावात् स्त्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव। 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः। अन्ये तु—गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषमिच्छन्ति। अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मण्डूक्याः'। क्षुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये।

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठी, दुलिः (२ स्त्री), 'कछुई' के २ नाम हैं।

कमठीति ॥ 'जातेः–' (४।१।६३) इति, 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति वा ङीष्। कमठी ॥ (१) ॥ * ॥ दोलति। 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०)। आधृषीयः। 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इति किः। 'दुलिः स्त्रियाम्। कमठ्यां, ना मुनौ' [इति मे० १४७।२६-२७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कच्छप्याः'।

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

शृङ्गी (स्त्री), 'मगर की स्त्री' का १ नाम है।

मद्गुरस्येति ॥ मद्गुरो मत्स्यभेदः। योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री। शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् ह्रस्वत्वं कित्वं नुडागमश्च। 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति 'जातेः–' (४।१।६३) इति वा ङीष्। 'मद्गुरी' इत्यपि। 'भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी, शृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु। शिली गण्डूपदस्यापि, दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला। ['शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः। विषायामृषभौषध्याम्' इति हैमः २।५०-५२] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मद्गुरस्त्रियाः'।

दुर्नामा दीर्घकोशिका।

दुर्नामा (=दुर्नामन्, स्त्री), दीर्घकोशिका (स्त्री), 'जोंक के समान जलचर–विशेष' के २ नाम हैं।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः। 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीब् न। ['दुर्नाम क्लीबमर्शसि। स्याद्दीर्घकोषिकायां स्त्री' इति मे० ९६।८४] ॥ * ॥ 'डाबुभाभ्याम्–' (४।१।१३) ॥*॥ 'अन उपधा–' (४।१।२८) इति वा ङीप्। दुर्नाम्नी। क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्घः कोशो यस्याः। 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः। [मूर्धन्यषान्ता (दीर्घकोषिका) च]। 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः। विश्वक्सेनो भ्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिनावी' इति ख्यातस्य 'जलूकाकारस्य जलचरस्य'।

जलाशया जलाधाराः

जलाशयः, जलाधारः (२ पु), 'तालाब, पोखरा, बावली आदि' के २ नाम हैं।

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य। जलम् आशेते तिष्ठति अत्र, इति वा। 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' [इति मे० १२१। ११८] ॥ (१) ॥ * ॥ आध्रियतेऽत्र। 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०)। 'अध्यायन्याय–' (३।३।१२२) इति घञ्। जलस्याधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्'।

तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥

ह्रदः (पु), 'अथाह जलवाले तालाब आदि' का १ नाम है।

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये। अगाधं जलं यत्र स जलाशयः। ह्रादते। 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ['दह' इत्याख्यस्य]।

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये।

आहावः (पु), निपानम् (न), 'सुखपूर्वक गौ आदि के जल पीने के लिये कूएँ के पास बनाये हुए हौज' के २ नाम हैं।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥ (१) ॥ * ॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन्। 'करणा–' (३।३

---

१. 'दर्दुरा' इति मेदिनीस्थः पाठः।

११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य'।

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

अन्धुः, प्रहिः, कूपः (३ पु), उदपानम् (न पु), 'कूआँ, इनारा' के ४ नाम हैं।

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्जिदृशिकम्यमि'—' (उ० १।२७) इति कुः धुक् च । यद्वा—अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रह्रियते । 'प्रे ह्रतेः कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः डिच्च ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर—' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः—' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्यूत् इति वा । 'कूपः कूपकमृन्माने गर्तान्धु[1] गुणवृक्षके' [इति मे० १०२।३] ॥ (३) ॥ * ॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। 'उदकस्योदः—' (६।३।५७) ॥ (४) ॥*॥ तुस्थाने च उचितः ॥ * ॥ चत्वारि 'कूपस्य' ।

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिः, त्रिका (२ स्त्री), 'धुरई, गड़ारी' के २ नाम हैं।

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १०९।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ तिस्रोऽस्रयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्व-मेदिन्यौ [६।४६,३।२६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य' ।

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाहः (पु), 'कूएँ के जगत' का १ नाम है।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्बद्धस्य' ।

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्करिणी (स्त्री), खातम् (न), 'पोखरी, छोटी तलैया' के २ नाम हैं।

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां[2] सरोजिन्यां जलाशये' [इति मे० ५२।१०४] ॥ (१) ॥ * ॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्—' (६।४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ।

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातम्, देवखातकम् (२ न), 'अकृत्रिम या देवमन्दिर के आगे वाले पोखरा, तालाब आदि' के २ नाम हैं।

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ देवेन खातम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात् पुंस्यपि ॥ * ॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' । देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ।

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्माकरः, तडागः (२ पु), 'कमल उत्पन्न होने के योग्य तालाब आदि' के २ नाम हैं।

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥ * ॥ तड्यते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके'[1] इति मेदिनी [२४।३४] । पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥ * ॥ तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाशयस्य' ।

कासारः सरसी सरः ।

कासारः (पु), सरसी (स्त्री), सरः (=सरस्, न), 'कृत्रिम (किसी के खुदवाये हुए) कमल के उत्पत्तिस्थान तालाब आदि' के ३ नाम हैं।

कासार इति ॥ कासते । 'कासृ शब्दे'(भ्वा० आ० से०)। 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा—ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति । 'ऋ गतौ'(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ स्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन् (उ० ४।१८९) । ['सरो नीरतडागयोः इति मे० १७३।४४] ॥ (३) ॥ * ॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । ['सरसी विश्वकासारे' इति मे० १७३।४४] ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ।

---

१. 'गर्ताम्बु' इति पा० ।
२. 'चेभ्यां' इति पा० ।

१. 'यन्त्रकूटके' इति पा० ।

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः

वेशन्तः (पु), पल्वलम्, अल्पसरः (=अल्पसरस्। २ न), 'पानी के छोटे-छोटे गढ़े' के ३ नाम हैं।

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'जॄविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६)॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'सानसिपर्णसि–' (उ० ४।१०७) इति वलच्। 'वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सरश्च॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वल्पसरोवरस्य'।

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापी, दीर्घिका (२ स्त्री), 'बावली' के २ नाम हैं।

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम्। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'वसिवपियजिराजि–' (उ० ४।१२५) इतीञ्। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः॥ (१) ॥*॥ दीर्घेव। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः'।

खेयं तु परिखा

खेयम् (न), परिखा (स्त्री), 'किले आदि के चारों ओर की खाई' के २ नाम हैं।

खेयमिति ॥ खन्यते। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत्॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य'।

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्।

आधारः (पु), 'पानी के बाँध' का १ नाम है।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन्। 'अध्यायन्याय–' (३।३।१२२) इति घञ्। आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे' [इति मे० १३१।११३] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बांध' इति ख्यातस्य।

स्यादालवालमावालमावापः

आलवालम् आवालम् (२ न), आवापः (पु), 'थाला' अर्थात् 'गाछी या पौधे को सींचने के लिये उनकी जड़में मिट्टी आदि से बनाये हुए घेरे' के ३ नाम हैं।

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्जलस्य लवम् आलाति। 'ला आदाने' (अ० प० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः॥ *॥ लवमालाति। तद्भिन्नम्। नञ्समासे (अलवालः) ह्रस्वादिः–इत्यन्ये॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्भोऽनेन। 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०)। 'अलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा॥ (२) ॥*॥ आवपन्ति जलमत्र। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'आवापो भाण्डपचने[1] परिक्षेपालवालयोः' [इति विश्वः १०५।१७] ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतजलाधारस्य'।

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रदिनी धुनी।
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥ ३० ॥
कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती [५८]

नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रदिनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा (१२ स्त्री), 'नदी' के १२ नाम हैं।

[कूलङ्कषा, निर्झरिणी, रोधोवक्रा, सरस्वती (४ स्त्री), 'नदी' के ४ नाम ये भी हैं]।

अथेति ॥ नदति। 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्वनिपातनात् 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप्। ['नदी सरिति, शोणादौ ना' इति मे० ७४।६] ॥ (१) ॥*॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। सरतेरिनिः (उ० १।९७)॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम्। अत इतिः (५।२।११५)॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्त्यस्याम्॥ (४) ॥*॥ तटमस्त्यस्याः॥ (५) ॥*॥ ह्रदाः सन्त्यस्याम्। 'ह्लादिनी' इत्यन्ये॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन्। क्विप् (३।२।१७८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक्। नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५)॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम्। मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्यस्याम्। मतुप् (५।२।९४)॥ (९) ॥*॥ स्रवति। 'लटः शतृ–' (३।२।१२४)। 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप्। 'शप्श्यनोः–' (७।१।८१) इति नुम्॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (११) ॥*॥ अपां समूह आपम्। तेन गच्छति। डः (वा० ३।२।४८) ॥–॥ अप गच्छति। डः (वा० ३।२।१०१)। ह्रस्वादिरपि [अपगा]। 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'नद्याः'।

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा।
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

1. 'भाण्डपवने' इति पा०।

गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्रोताः (=त्रिस्रोतस्), भीष्मसूः (८ स्त्री), 'गङ्गा नदी' के ८ नाम हैं।

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥ * ॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४। १।४१)। विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदा सुरापगा । इति हैमः [४।१५०-५१] ॥ (२) ॥ * ॥ जह्नो राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥ * ॥ सुराणां निम्नगा । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भगीरथस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पथो गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा—त्रयाणा पथां समाहारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८)॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । ['त्रिस्रोता जह्नुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्' इति मे० १७३।५४] ॥ (७) ॥ * ॥ भीष्मं सूते । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ।

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना, शमनस्वसा (=शमनस्वसृ, ४ स्त्री), 'यमुना नदी' के ४ नाम हैं।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ।

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका (४ स्त्री), 'नर्मदा नदी' के ४ नाम हैं।

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ प्लवगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ नर्म ददाति द्यति वा । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ [७९।१८,७६।३३] ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरूरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा—सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७)। सोमाद्रुद्राद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरद्रेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ।

करतोया सदानीरा

करतोया, सदानीरा (२ स्त्री), 'पार्वतीके विवाह-कालमें कन्यादानके जल से निकली हुई नदी-विशेष' के २ नाम हैं।

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः[1] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ।

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदा, सैतवाहिनी (२ स्त्री), 'कार्तवीर्यद्वारा निकाली हुई नदी-विशेष' के २ नाम हैं।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप्–' (३।२।३) इति कः । यद्वा—बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ सितानि वाहनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा— सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी[2] च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कार्तवीर्यवतारितनद्याः' ।

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतद्रुः, शुतुद्रिः (२ स्त्री), 'सतलज नदी' के २ नाम हैं।

शतेति ॥ शतधा[3] द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३४) । 'शते च' (उ० १।३५) इत्युर्डित् ॥ (१) ॥ * ॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्रुक् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुरेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः इति कौमुदी—इत्याह । तन्न । 'एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शतद्रवाः' ।

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृति 'बालम्भट्टी' टीकायामस्य स्मृतिवचनस्य दर्शनादस्या जलस्य सदा पेयतया 'सदानीरा' इत्यन्वर्थं नामेति बोध्यम् । 'अत एव' सदातोया इत्यपि नाम ।

२. सितायाः शर्कराया अयम्, अण्, सैतो मधुररसः, तं वहति, वह—णिनिः । इति वाच० (५३३२) ।

३. 'वशिष्ठशापाच्छतधा द्रुता' इति स्वामी ।

विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशा, विपाट् (=विपाश्। २ स्त्री), 'विपाशा नदी' के २ नाम हैं।

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश–' (३।१।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्मादेव 'क्विप् च' (३।२।७६) इति क्विपि विपाट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ।

शोणो हिरण्यबाहुः[1] स्यात्

शोणः, हिरण्यबाहुः (२ पु), 'सोन नामक नद' के २ नाम हैं।

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके[2] लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' [इति मे० ४७। ३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥ * ॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अदन्तः [हिरण्यवाहः] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नदविशेषस्य' ।

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्या (स्त्री), 'कृत्रिम नदी' अर्थात् 'नहर' का १ नाम है।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । [कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च । कुल्या-पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान् ॥' इति मे० ११४।१४-१५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्पनद्याः' ।

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी

शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी (५ स्त्री), 'शरावती आदि प्रत्येक नदी' का १-१ नाम है।

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४)। 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (ग० ४।१।४५) इति बाह्वादिगणसूत्रान्न भवति । स्वररूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती सत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् ईषद्वेरमस्या वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्भेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' [इति विश्वः १४३।२२४] ॥ (१) ॥ * ॥ (पृथक्-पृथक् 'नदीविशेषाणाम्') ।

सरितोऽन्याश्च

और भी (कौशिकी, गण्डकी, चर्मण्वती, गोदावरी आदि) नदियाँ हैं।

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावर्यादयः ।

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

संभेदः, सिन्धुसंगमः (२ पु), 'नदियों के संगम' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः स्फुटने सङ्गे' [इति मे० ७७।४३] ॥ (१) ॥ * ॥ सिन्ध्वोः संगमः ॥ * ॥ एकं 'नद्यादिसंगमस्य' ।

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

प्रणाली (पु स्त्री), 'पनारे या नाले' का १ नाम है।

द्वयोरिति ॥ नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्–' (८।४।१४) इति णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिम-जलनिःसारणमार्गस्य' ।

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ।

दाविकः, सारवः (२ त्रि), 'देविका और सरयू नदी में होनेवाले पदार्थ' का क्रमशः १-१ नाम है।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः' (उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके[1] [सरयूः] । सरय्वां च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा–'

---

१. 'हिरण्यवाहः' इति पा० ।

२. 'श्योनाके' इति पा० ।

१. एके—भट्टोजिदीक्षिताः । तथा च 'सर्तेरयुः' (उ० ३।२२) इति सूत्रव्याख्याने—'सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।' इति ।

(७।३।१) इत्यचामादेरात्वम् । 'दाण्डिनायन–' (६।४।१७४) इति लोपः । स्त्रियां 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ क्रमेणैकैकं 'देविकासरयूद्भवयोः' ।

सौगन्धिकं तु कह्लारम्

सौगन्धिकम्, कह्लारम् (२ न), 'सायंकालमें फूलनेवाले श्वेतकमल' के २ नाम हैं ।

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्ध्येव । स्वार्थे 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कह्लारे पद्मरागे च कत्तृणे ' [इति विश्वः २०।२१८] । [पुँल्लिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धिव्यवहारिणि' [इति मे० १८।२२४]॥ (१) ॥ * ॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्लादते वा । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्लकह्लारस्य' । 'मुण्डी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ।

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकम्, रक्तसन्ध्यकम् (२ न), 'लाल कह्लार या त्रिकालमें फूलनेवाले रक्तपुष्प–विशेष' के २ नाम हैं ।

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' । ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा–हलनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । हलं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) । 'केऽणः' (७।४।१३) । रक्तान् सन्धीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तकह्लारस्य', द्वे 'रक्तवर्णत्रिकालविकासितपुष्पस्य' वा ।

स्यादुत्पलं कुवलयम्

उत्पलम्, कुवलयम् (२ न), 'श्वेत कमल या सामान्यतः कमल और कुमुदमात्र' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतौ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कोर्वलयमिव । शोभाकरत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः [१।१०।२६] । तत्र कौ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३) । ['कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' इति विश्वः १५४।६६] ॥*॥ 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुवम् । यद्वा—कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यचि (३।१।१३४) उवङ् (६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकमुदादीनां' सामान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्टभूरुहे' इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्' इति नाममाला च ।

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

नीलाम्बुजन्म (=नीलाम्बुजन्मन्), इन्दीवरम् (२ न), 'नील कमल' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥ * ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । इन्दी लक्ष्मीः । तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति' [इति मे० १४०।२४९] ॥*॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवारमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ।

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

कुमुदम्, कैरवम् (२ न), 'श्वेत कमल, कुमुद या कोईं' के २ नाम हैं ।

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध–' (३।१।१३६) इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकौषधौ । गम्भार्यां, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' [इति मे० ७६।२५-२६] ॥*॥ [क्विपि (३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु नपुंसकम्' इति मे० ७६।२५] ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् । केरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ['कैरवः कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी' इति मे० १६०।३५] । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे' [इति हैमः ४।११२] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ।

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकम् (न), 'कमलमात्र के कन्द या जड़' का १ नाम है ।

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति[1] वा । 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ।

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारिपर्णी, कुम्भिका (२ स्त्री), 'पुरइन या जलकुम्भी' के २ नाम हैं ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् । यद्वा–वारि पिपर्ति । 'पृ पालनपूर-

१. 'शल चलन-संवरणयोः' इत्यात्मनेपदिधातोः शलतीति प्रयोगासम्भवादत्र शल गताविति पठितुमुचितम् ।

णयोः' (जु० प० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्–' इत्येके पठन्ति ॥ (१)॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ।

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलनीली (स्त्री), शेवालम् (न), शैवलः (पु), 'सेवार' के ३ नाम हैं।

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो धुक्लुक्वलञ्वालनः' (उ० ४।३८) । 'शेवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ।

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम

कुमुद्वती, कुमुदिनी (२ स्त्री), 'कोईं' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४।२।८७) । 'झयः' (८।२।१०) 'इति वत्वम् । ['कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च' इति हैमः ४। ११०] ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः–' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुमुदयुक्तदेशस्य' । 'कुमुदलतायाः' इत्यन्ये ।

नलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिनी, बिसिनी, पद्मिनी (३ स्त्री) आदि, 'कमलिनी या कमल-समूह' के ३ नाम हैं।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः–' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा–नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ['नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।–] नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि[1] नलं मतम् ।।' इति विश्वः १४९।६] । 'नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गाब्जिन्योः' इति हैमः [३।४१४]॥(१) ॥*॥ बिसमस्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा० ४।२।५१)॥(२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे'[2] इति मेदिनी [८९।८६] । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः [३।४१८] ॥ (३) ॥ * ॥ (त्रीणि 'पद्मसङ्घातस्य' कमलिन्या इत्यन्ये) ।

१. 'मलिने तु' इति पा० ।

२. 'सरोरुहे' इति पा० ।

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥
सहस्रपत्त्रं कमलं शतपत्त्रं कुशेशयम् ।
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पद्मम्, नलिनम्, अरविन्दम्, महोत्पलम्, सहस्रपत्त्रम्, कमलम्, शतपत्त्रम्, कुशेशयम्, पङ्केरुहम्, तामरसम्, सारसम्, सरसीरुहम्, बिसप्रसूनम्, राजीवम्, पुष्करम्, अम्भोरुहम् (१६ पु न), 'कमल' के १६ नाम हैं।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वटीपन्नगीषु च' [इति मे० १०९।१८-१९] ॥ (१) ॥ * ॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन्[1] । (उ० २।४९) । 'नलिनं [2]नलिकातोयाम्बुजेषु' [इति हैमः ३।४१४] ॥ (२) ॥ * ॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः–' (वा० ३।१।१३८) इति शः । 'शेमुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि पत्त्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥ * ॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्टभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः [३।६६२–६३] (४) ॥ * ॥ सहस्रं पत्त्राण्यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा–काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः–' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोम्नि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः [३।६६४–६५] ॥ (६) ॥ * ॥ शतं पत्त्राण्यस्य । 'शतपत्त्रः शिखण्डिनी । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति [3]विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास–' (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥ * ॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१। १३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सरति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा–तस्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्'

१. 'बहुलमन्यत्रापि' इत्युणादिसूत्रेणैनच्, न त्विनन् इति ।

२. 'नीलिकातोया' इति पा० ।

३. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (१४४।२९७-९८) । विश्वे तु—'शतपत्त्रो राजकीरे दार्वाघाटमयूरयोः । राजीवे शतपत्त्रं तु' (१४७।२६९) इति पाठः ।

(दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं च तद्रसं च । तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि [इति मे० १७३।५३] ॥ (१०) ॥ * ॥ सरसि भवम । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्वोः' इति हैमः [३।८०२] ॥ (११) ॥*॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपध–' (३।१।१३६) इति कः । (१२) ॥ * ॥ बिसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥ * ॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' [इति मे० १६१।४८] ॥ (१४) ॥*॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौ-[1] षधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हैमः [३।६१४–१५] ॥ (१५) ॥ * ॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम् (२ न), 'श्वेत कमल' के २ नाम हैं ।

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'कर्क (फर्फ) रीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्यरीकन् । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्वर्गे[2] कोषकारान्तरेऽपि च' [इति मे० १६।२००] ॥ (१) ॥*॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकमलस्य' ।

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

रक्तोत्पलम्, कोकनदम् (२ न), 'लाल कमल' के २ नाम हैं

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ * ॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी [७८।४७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ।

नाला नालम्

नाला (स्त्री), नालम् (न), 'कमल के डंठल' के २ नाम हैं ।

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः । 'नालं न ना पद्मदण्डे नाली शाककलम्बके'[1] [इति मे० १४७।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ।

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं बिसम्

मृणालम्, बिसम् (२ पु न), 'कमल आदि के डंठल' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मृण्यते 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'तमिविशिबिडिमृणि–' (उ० १।११८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषि 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीबं, पुंनपुंसकयोर्विसे ।' इति मेदिनी [१५४।१२५] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥ * ॥ द्वे 'अब्जादीनां मूलस्य' ।

अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

षण्डम् (न पु), 'कमल के फूल, पत्ती, डण्ठल, जड़ आदि सब अवयवमात्र' का १ नाम है ।

अब्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४)। बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो बलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' [इति मे० ४२।२६] । 'शडि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्यूष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे, षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अब्जादीनां समूहस्य' ।

करहाटः शिफाकन्दः

करहाटः, शिफाकन्दः (२ पु), 'कमल की जड़' के २ नाम हैं ।

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तन्न । 'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रसङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुमविशेषयोः' इति हैमः [४।५९] ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरुप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥ * ॥ 'शिफा' इति

1. 'खगराजौषधान्तरे' इति पा० ।
2. 'दिङ्नागे' इति पा० ।

1. 'शाककडम्बके' इति पा० ।

'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ।

किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किञ्जल्कः, केसरः (२ पु न), 'कमल के केसर' (पराग) के २ नाम हैं ।

किंजल्क इति ॥ किंचिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्–' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः [केसरः] । ('सवितृ, किसलयकसरसभाः' इति सभेदात्) ॥ * ॥ के शीर्यते । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'तालव्यशः [केशरः] । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नागकेसरे'[२] [इति मे० १३३।१४२] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकेसरस्य' ।

संवर्तिका नवदलम्

संवर्तिका (स्त्री), नवदलम् (न), 'कमल के नये पत्ते' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संवर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । 'हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् । 'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोपालितः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ नवं च तद्दलं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ।

बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

बीजकोशः, वराटकः (२ पु), 'कमलगट्टे' के २ नाम हैं ।

बीजेति ॥ बीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तः [बीजकोशः] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ व्रियते दलैः । 'वृञ् आवरणे' । 'अन्येभ्योऽपि–' इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके' (इति मे० १६।२०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ।

इति वारिवर्गविवरणम् ॥ १० ॥

उक्तान् वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
[३]स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

मैंने (अमरसिंहने) 'स्वर् १, व्योम २, दिक् ३, काल ४, धी ५, शब्दादि ६, नाट्य ७, पातालभोगि ८, नरक ९ और वारि १०' इन दस वर्गों तथा इनके प्रसङ्ग से प्राप्त 'देवता, राक्षस, मेघ, विद्युत्' आदि को कहा है । ('शब्दादि' के 'आदि' शब्द से रस, गन्ध,···' का संग्रह है') ।

श्रीअमरसिंह के बनाये हुए, नाम ('स्वर्, स्वर्ग, नाक···') और लिङ्ग ('पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग और अव्ययादि') को बतलानेवाले 'नामलिङ्गानुशासन' अर्थात् 'अमरकोष' नामक इन ग्रन्थ में 'स्वर्' आदि का यह प्रथम काण्ड (भाग) अङ्ग (भेद और उपभेद) के सहित समर्थित होकर सम्पूर्ण हुआ ।

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश[४] वर्गाः ।

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजी-दीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात् ।

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे प्रथमं काण्डं समाप्तम् ।

---

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. 'केशरं हिङ्गुनि प्रोक्तं केशरो नागकेशरे ।' इति विश्वः (१४१।१९४) ।

३. आदिशब्देनात्र पातालवर्गो विवक्षितो यतः नाट्यवर्गान्तं स्वर्गवर्गः तदुत्तरं काण्डसमाप्ति यावत् पातालवर्गः इति प्रथमे काण्डे द्वयोरेव वर्गयोर्व्यवस्थेति मुकुटाशयः ।

४. 'मङ्गलाचरण-प्रतिज्ञा-परिभाषा-श्लोकानामेकं पृथग्वर्गं मत्वा 'अत्रैकादशवर्गा' इत्युक्तिसङ्गतिर्बोध्या' इति यत् कैश्चिस्समाहितं तन्न, स्वर्व्योमेतिमूलविरुद्धत्वात्, पातालवर्गस्य भोगिवर्गस्य च पृथग्गणनयैवैकादशवर्गोक्तिसंगतेश्च ।

॥ श्रीः ॥

अमरकोषः

सटिप्पण 'रामाश्रमी' (व्याख्यासुधा) संस्कृतव्याख्यया प्रकाशाख्यहिन्दीव्याख्यया चोपेतः

द्वितीयं काण्डम्

अथ भूमिवर्गः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः।

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इस द्वितीय काण्ड में अङ्गों और उपाङ्गों के सहित 'पृथ्वी पुर, पर्वत, वनौषधि, मृगादि ('आदि' शब्द से 'पक्षी, कीट' आदि का संग्रह है अथवा 'मृगादि' शब्द सिंहवाचक है), मनुष्य, ब्रह्म, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र; ये १० वर्ग अर्थात् 'भूमिवर्ग १, पुरवर्ग २, शैलवर्ग ३, वनौषधिवर्ग ४,…… ….' कहे गये हैं।

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे। वर्गा उक्ता वदितुमारब्धाः। 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१)। कीदृशाः—साङ्गोपाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः। तत्राङ्गानि मृदादीनि। उपाङ्गानि खिलादीनि। आपणादीनि विपण्यादीनि। शिलादीनि मनःशिलादीनि। वृक्षादीनि पुष्पादीनि। मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः। 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः। आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम्। तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि। यद्वा—मृगानत्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः।

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा [१]

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा [२]

भूः (=भूर्, अ०), भूमिः, अचला, अनन्ता, रसा, विश्वम्भरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणी, क्षोणी, ज्या, काश्यपी, क्षितिः, सर्वंसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वी, वसुन्धरा, गोत्रा, कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही (२७ स्त्री), 'पृथ्वी' के २७ नाम हैं।

[विपुला, गह्वरी, धात्री, गौः (=गो), इला, कुम्भिनी, क्षमा, भूतधात्री, रत्नगर्भा, जगती, सागराम्बरा (११ स्त्री), 'पृथ्वी' के ११ नाम ये भी हैं]।

भूरिति ॥ भवति। कर्तरि क्विप् (३।२।१७८)। 'भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' (इति मे० १०६। १)। यत्तु—'भवत्यस्यां सर्वम्' इति भूः। बहुलवचनात् (३। ३।११३)—अधिकरणे क्विप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः। तन्न। उक्तरीत्या निर्वाहात्। 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ भवति। 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः।—'भुवः क्मिन्'—इति मुकुटः। तन्न। तादृशसूत्रादर्शनात्। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा। 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः [२। ३३५] ॥ (२) ॥*॥ न चलति। 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अचलाः सन्त्यस्याम्, इति वा। अच् (५।२।१२७)। 'अचलस्तु गिरिकीलयोः। अचला भुवि' इति हैमः [३।६५९-६०] ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः। यद्वा—अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः। 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, अनवधौ त्रिषु। अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि। कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च। विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' [इति मे० ६०।८१-८३] ॥ (४) ॥ * ॥ 'रसोस्यामस्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। रस्यते वा। 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः। घञ् (३।३।११३)। अच् (३। ३।५६) वा। यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः। तन्न। परिगणनात्। अचः सत्त्वाच्च। ['रसा

तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्गुषु [इति हैमः २।६०१]॥ (५) ॥ *॥ विश्वं । बिभर्ति ['डुभृञ् धारणपोषणयोः' जु० उ० अ०] 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' (३।२।४६)इति खच् । 'विश्वम्भरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वम्भरा भुवि' [इति मे० १४४।२९५] ॥ (६) ॥ * ॥ तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' [इति मे० १२९।९७] ॥ (७) ॥*॥ धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा—ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः [२ ४४२-४३] ॥ (८) ॥ * ॥ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्री' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (९) ॥ * ॥ 'अर्तिसृधृ–' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वान्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ['धरणोऽहिपतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे ।-] धरणं धारणे मानविशेषे धरणी भुवि' इति हैमः [इति हैमः ३।२१८-१९] ॥ (१०) ॥ * ॥ क्षौति । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० अ०)। बाहुलकान्त्रिः । ('कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥ * ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । अघ्न्यादित्वाद्यगन्तो (उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा' इति शाश्वतः [६२९] । ['ज्या तु मातरि क्ष्मामौर्योः' इति हैमः १।११-१२] ॥ (१२) ॥ * ॥ कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी क्ष्मायाम्' इति मेदिनी [१०३। १८] ॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्तिच्क्तौ च–' इति (३।३।१७४) क्तिच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्–' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युटा बाधात् । 'क्षितिर्गेहे भुवि क्षये' इति हैमः [२।१६४] ॥ (१४) ॥*॥ सर्वं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः–' (३।२। ४१) इति खच् । [सर्वंसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वंसहा पुनः क्षितौ' इति हैमः ४।३५९] ॥ (१५) ॥*॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥ * ॥ ऊर्णोति, ऊर्णूयते वा । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्युः, नुलोपः, ह्रस्वः च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' (३।२। ४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ॥ (१९) ॥ * ॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्र्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च' (उ० १।१४९) । षित्वात् (४।१।४१) । ङीष् ॥*॥ 'षवन्' इत्येके । पृथवी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिम्रदि–') (उ० १।२८) इति उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण–' (४।१।४४) इति ङीषि पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' [इति मे० १५९।१९] ॥ (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । 'क्षमेरुपधालोपश्च' (उ० ५। ६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अल्लोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) क्षमा च । ['क्षमा भूमौ तितिक्षायां स्त्रियां, युक्ते नपुंसकम् । वाच्यवच्छक्तहितयोः' इति मे० १०८।४-५] ॥ (२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृधृ–' (उ० २।१०२) इत्यनिः ॥ (२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५)[१] । 'मलघ्नो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'ञिमिदा–'(दि० प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६) ॥ * ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु—मह्यन्ते भूतान्यस्याम्, मह्यते वा । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । गौरादिङीष् (४।१। ४१)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच्च । 'करणाधिकरणयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पंक्तिर्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्वदीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीङ् पूजायाम्' कण्ड्वादियगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति क्विप्यल्लोपयलोपौ । 'कृदिकारात्–'(ग० ४।१।४५) इति ङीष् । तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तन्न । 'कारग्रहणान्न' इत्युक्तत्वात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह 'उद्भवतेजसोः' इति हैमः[२] ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ।

मृन्मृत्तिका

मृत् (=मृद्), मृत्तिका (२ स्त्री), 'मिट्टी' के २ नाम हैं ।

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) ।

१. 'उत्सवतेजसोः' इति पा० ।

२. पाठोऽयम्मेदिन्याम् (१७५।७) वर्तते । हैमे तु 'मही भुवि नदीभेदे' (२।६१४) इत्येवं पाठः ।

संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृदस्तिकन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः'।

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका।

मृत्सा, मृत्स्ना (२ स्त्री), 'अच्छी मिट्टी' के २ नाम हैं।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छब्दात् 'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५।४। ४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः'।

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

उर्वरा (स्त्री), 'उपजाऊ मिट्टी' का १ नाम है।

उर्वरेति ॥ ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—ईर्यते। 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। उरूणामरा। यद्वा—उर्व्यते। 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वान्न। उर्वं राति। कः (३।२।३)। यद्वा—'संपदादिक्विप्' (वा० ३।३।१०८)। 'राल्लोपः' (६।४।२१)। उर् चासौ वरा च। उर्षु वरा वा। 'उर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि' इति हैमः [३।५६०]॥(१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि सस्यानि च। तैराढ्या मृत्। एकं 'सस्याढ्यभूमेः'।

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषः (पु), क्षारमृत्तिका (स्त्री), 'खारी मिट्टी' अर्थात् 'सादी मिट्टी, रेह' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ ऊषति। 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। ['ऊषः क्षारमृत्तिकायां प्रभातेऽपि पुमानयम्। तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्रौ श्रवोबिले' इति मेदिनी १६५।५] ॥ (१) ॥*॥ क्षारयति। 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०)। णिच् (३। १।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः'।

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषवान् (=ऊषवत्), ऊषरः (२ त्रि), 'खारी मिट्टीवाले स्थान' अर्थात् 'ऊसर, या रेहचट जमीन' के २ नाम हैं।

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन्। मतुप् (५।२।९४) ॥(१) ॥*॥ 'ऊषसुषि–' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृद्विशिष्टस्य'।

स्थलं स्थली।

स्थलम् (न), स्थली (स्त्री), 'स्थल' के २ नाम हैं। ('भूमिमात्र' का 'स्थलम्', 'अकृत्रिम भूमि' का 'स्थली' तथा 'कृत्रिम भूमि' का 'स्थला' नाम है)।

स्थलमिति ॥ स्थलति। 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु—स्थल्यतेऽत्र। 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः। तन्न। परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा। 'जानपद–' (४।१।४२) इति ङीष्। कृत्रिमा स्थला। स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य'।

समानौ मरुधन्वानौ

मरुः, धन्वा (=धन्वन्। २ पु), 'मरुस्थल' के २ नाम हैं।

समानाविति ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि। 'भृमृशी–'(उ० १।७) इत्युः। 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' [इति मे० १२८। ७५] ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात्। —धविर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः तन्न। [धातुपाठे 'धवि गत्यर्थः' इति भ्वादौ दर्शनात्] 'कनिन् युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन्। 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' (इति मे० ८८।७८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य'।

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

खिलम्, अप्रहतम् (२ त्रि), 'बिना जुती हुई जमीन' के २ नाम हैं।

द्वे इति ॥ खिलति। 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। खिल्यते वास्मिन्। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। ['खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षिप्तवेधसोः' इति मे० १४६। १३] ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे। द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य'। ('त्रिषु' लिङ्गत्रये। स्त्रियां खिला अप्रहता)।

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्।

जगती (स्त्री), लोकः (पु), विष्टपम्, भुवनम्, जगत् (३ न), 'भूतल जगत्' ५ नाम हैं।

अथविति ॥ गच्छति। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० उ०)। 'पृषद्बृहन्महज्जगत्–'(उ० २।८४) इति निपातितः। शतृवद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप्। 'जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च'॥ [इति मे० ६२।१०९](१) ॥*॥ लोक्यते। 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१४)। 'लोको विश्वे जने' इति हैमः [२।१६]॥(२) ॥*॥ विशन्त्यत्र। 'विश प्रवेशने'(तु० प० अ०)। 'विटपविष्टपविशिपोलपाः'(उ०३।१४५)॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्र। 'पिश[२] गतौ'। 'पिष्लृ संचूर्णने' (रु० प० अ०) वा। ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः॥

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

२. ताळव्यान्तः 'अवयवार्थकः तौदादिकः, गत्यर्थस्तु दन्त्यान्तः चौरादिक इति बोध्यम्।

(३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) 'भूसूधुभ्रस्जिभ्यः–' (उ० २।८०) इति क्युन् । ['भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने' इति मे० ९०।१०२] ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते–इति स्वामिना विगृहीतम् । यच्च पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति–इति मुकुटेन । तन्न । 'वर्तमाने बृहत्–' (उ० २।८४) इति सूत्रे यङर्थस्य वृत्तिकृद्भिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु' [इति मे० ६२। १०९] ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः । पञ्च 'भूतलस्य' ।

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

भारतम् (न), 'हिन्दुस्तान' का १ नाम है ।

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः[१] । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुंनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम् इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' [इति मे० १६७। २४] ॥ एकं 'भारतवर्षस्य' ।

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

प्राच्यः (पु), 'शरावती नदी के पूर्व और दक्षिण वाले देश' का १ नाम है ।

शरेति ॥ शरावत्या[२] नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्–' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्राच्यदेशस्य' ।

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्यः (पु), 'शरावती नदी के पश्चिम और उत्तर वाले देश' का १ नाम है ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्–' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ।

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्तः, म्लेच्छदेशः (२ पु), 'म्लेच्छ देश' अर्थात् 'कामरूप आदि' के २ नाम हैं ।

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां[१] देशः ॥ (२) ॥ * ॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य' ।

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्यदेशः, मध्यमः (पु), 'मध्यदेश' के २ नाम हैं ।

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१)॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' इति मनुः (२।२१) । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य' ।

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्यावर्तः (पु), पुण्यभूमिः (स्त्री), 'विन्ध्याचल और हिमालय पहाड़ के बीचवाले देश' के २ नाम हैं ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्तात् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः' इति मनुः (२।२२) । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । 'हिमालयोः इति पाठे तु हिमेन अल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । द्वे 'विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य' ।

नीवृज्जनपदः

नीवृत्, जनपदः (२ पु), 'मनुष्यों के ठहरने की जगह—ग्राम, नगर' के २ नाम हैं ।

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षाऽत्र । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२। १७८) । 'नहिवृति–' (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—'नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि [२]बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८),

---

१. 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरन्तगे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टमम् ॥' इति सीमाविच्छिन्नान्यन्यानीलावृत्यादीन्यष्टौ वर्षाणि ।' इति क्षी० स्वा० अष्टवर्षाणां नामान्याह, तत्रेदं भारतं मिलित्वा नव वर्षाणि ।

२. 'एङ् प्राचां देशे' इति सूत्रस्थ 'काशिका' वचनमत्र क्षी० स्वा० उद्धृतम्—'प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥' इति ।

१. 'कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ इति मनुः (२।२३) ।

२. 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति सूत्रेण ।

'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।२।१७८) इति वा अधिकरणे क्विप्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जननिवासस्थानस्य' ।

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशः, विषयः (२ पु), उपवर्तनम् (न), 'देश' अर्थात् 'ग्राम के समुदाय' के ३ नाम हैं।

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परिनिविभ्यः–' (८।३।७०) इति षत्वम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति । 'एरच्' (३।३।५६)–इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । 'सितसय' (८।३।७०) इति क्ताजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः [३।५३६–७] ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युडपवादत्वात् । अतः–'अन्यत्रापि–' (उ०२।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य' ।

त्रिष्वागोष्ठात्

यहाँ से लेकर 'गोष्ठं गोस्थानकं···' (२।९।१२) के पहले तक 'त्रिषु' का अधिकार होने से सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

त्रिष्विति ॥ (आगोष्ठात्) गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ।

नड्प्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ।

नड्वलः (२ त्रि), 'नरसल या नरकट जिस देशमें अधिक हों, उस देश' के २ नाम हैं।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४।२।८७) । 'झयः' (८।२।१०) इति 'मादुपधायाः' (८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । 'नडशादाड् ड्वलच्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नडाधिकदेशस्य' ।

कुमुद्वान्कुमुदप्राये

कुमुद्वान् (=कुमुद्वत्, त्रि), 'जिस देशमें कुमुद अधिक हों, उस देश' का १ नाम है।

कुमुद्वानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र । एकं 'कुमुदबहुलदेशे' ।

वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतस्वान् (=वेतस्वत्, त्रि), 'जिस देशमें बेंत अधिक हों, उस देश' का १ नाम है।

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र । एकं 'बहुवेतसदेशे' ।

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वलः (त्रि), 'नई घासोंसे हरा भरा स्थान या देश' का १ नाम है।

शाद्वल इति ॥ शीयते । 'शद्लृ शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । शीयतेऽस्मिन्निति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बालतृणमस्मिन् । ड्वलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बालतृणैर्हरितः । एकं 'नवतृणप्रचुरस्य' ।

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

पङ्किलः (त्रि), 'कीचड़वाले देश या स्थान' का १ नाम है।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । 'पङ्कोऽस्मिन्नस्ति' । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सकर्दमस्य' ।

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलप्रायम्, अनूपम् (२ त्रि), कच्छः (पु), 'बहुत जलवाले स्थान' के ३ नाम हैं।

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥(१)॥*॥ अनुगता आपोऽत्र । 'ऋक्पूर–' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोर्देशे' (६।३।९८) । [[1]'अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्' इति मेदिनी १०२।१३] ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छ्यति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'कच्छमनूपम' इति बोपालितः । 'कच्छो द्रुभेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्यां वाराह्याम्' इति हैमः २।६३–४] । 'त्रिषु' [अ० २।१।९] इत्यस्य बाधनार्थं 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य' ।

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।

शर्करा (नि० स्त्री), शर्करिलः, शार्करः, शार्करावान् (=शर्करावत् । ३ त्रि), 'अधिक बालूवाले या छोटे-छोटे कङ्कड़ से युक्त बालू वाले प्रदेश' के ४ नाम हैं।

---

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (७८।४८) । विश्वे तु—'भवेज्जनपदो देशे जने जानपदोऽपि च' इति पाठः ।

१. अनूपदेशलक्षणं यथा—'नानाद्रुमलतावीरुन्निर्झरप्रान्तशीतलैः । वनैर्व्याप्तमनूपं तत्सस्यैर्व्रीहियवादिभिः ॥' इति महे० ।

स्त्रीति ॥ ['शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे। उपलायां' शर्करायुग्देशे च शकलेऽपि च ॥' इति हैमः ३।६४२–४३] शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्यत्र। 'देशे लुबिलचौ च' (५।२।१०५)॥(१)॥*॥(२)॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इत्यण्। ['शार्करः स्याद् दुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी १३८।२२३]॥ (३) ॥*॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप्[1](५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य'।

देश एवादिमौ

उपर्युक्त चारों में आदिम 'शर्करा' और 'शर्करिलः' ये २ नाम केवल रेतीले प्रदेश के ही हैं।

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ। 'मध्यान्मः' (४।३।८) इत्यत्र 'आदेश्च' इति वचनान्मः[2] ॥ आदिमौ शर्करा-शर्करिलौ देश एव नान्यत्र। 'शार्करः, शर्करावान्' इतीमौ तु 'देशादेशयोः'।

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

इसी तरह 'सिकता' आदि शब्दोंसे भी तर्क कर समझ लेना चाहिये।

एवमिति ॥ एवं 'सिकता', 'सिकतिलः' इतीमौ देश एव। 'सैकतः', 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः। केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वालुकाबहुलदेशस्य'।

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

नदीमातृकः, देवमातृकः (२ त्रि), 'नदी, नहर आदि के पानीसे सींचनेपर तथा वर्षा होने पर जहाँ अन्न पैदा हो उस देश' का क्रमशः १–१ नाम है।

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः। नदी माताऽस्य। 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ देवो माताऽस्य। 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकं 'नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य'।

सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्

राजन्वान् (=राजन्वत्, त्रि), 'धर्मात्मा, शीलवान् और सदाचारी राजासे पालित देश' का १ नाम है।

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र। 'न पूजनात्' (५।४।६९) इति टचोऽभावः–इति मुकुटः। तन्न। बहुव्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात्। मतुप् (५।२।९४)। प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) 'राजन्वान् सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य'।

ततोऽन्यत्र राजवान्।

राजवान् (=राजवत्, त्रि), 'सामान्य राजासे पालित देश' का १ नाम है।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सामान्यराजयुक्तदेशस्य'।

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठम्, गोस्थानकम् (२ न), 'गौओं के रहनेके स्थान, गोशाला आदि' के २ नाम हैं।

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र। 'घञर्थे–'(वा० ३।३।५८) इति कः। 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षत्वम्। 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३९।४] ॥ (१) ॥*॥ गवां स्थानम्। स्वार्थे कः[1] (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवां स्थानस्य'।

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गौष्ठीनम् (न), 'जहाँ पहले गौ रहती हो, उस स्थान' का १ नाम है।

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम्। 'गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे' (५।२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भूतपूर्वगोष्ठस्य'।

पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तभूः (स्त्री), परिसरः (पु), 'नदी और पहाड़ आदिके पासकी भूमि' के २ नाम हैं।

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥(१)॥*॥ परितः सरन्त्यत्र। 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। ['परिसरः प्रान्तभू–दैवयोर्मृतौ' इति हैमः ४।२७६] ॥(२)॥*॥ द्वे 'नद्यादिसमीपभूमेः'।

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्।

सेतुः (पु), आलिः (स्त्री), 'पुल' के २ नाम हैं।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आली सेतुः (पुमान्)। सिनोति, सीयते वा। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)।

---

१. वस्तुतस्तु 'देशे लुबिलचौ च' इति सूत्रे 'च' कारग्रहणान्मतुप्' इति पाठः साधीयान्, अत एवोक्तसूत्रे 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्।

२. 'आदेश्च' इति वचनस्य 'मध्यान्म' इति सूत्रभाष्येऽनुपलब्धेः 'सायंचिरं—' इति सूत्रोक्तेन 'अग्रादिपश्चिमाड्डिमच्' इति वार्तिकेन 'आदि'शब्दात् 'डिमच्'प्रत्यये 'आदिम'शब्दसाधुत्वं सि० कौ० सम्मतमिति।

१. 'संज्ञायां कन्' इत्यनेन 'कन्'विधानादत्रापि 'कः' इत्यत्र 'कन्' एव युक्तः।

'सितनि–'(उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अलत्यम्भः। 'अल वारणे' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४। ११८)। यद्वा–अल्यतेऽनया। 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेतोः', 'पुल' इति ख्यातस्य।

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामलूरः, नाकुः (२ पु), वल्मीकम् (पु न), 'बामी, बम्बौट, दिमकाण' अर्थात् 'दीमकों द्वारा इकट्ठी की हुई मिट्टी के ढेर' के ३ नाम हैं।

वामेति ॥ वामैर्वामं वा लूयते। 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। बाहुलकाद्रक्। (१) ॥*॥ न अकति। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः। यद्वा–नम्यते भूरनेन। 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०)। 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १।१८) इत्युः, नाकिश्च। इकार उच्चारणार्थः। ['नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वीधर-वल्मीकयोः पुमान्' इति मे० ३।२७] ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातितः। ['व (ब)ल्मीको नाकुवाल्मीक्यो रोगभेदे' इति हैमः ३।९३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य'।

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः।
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥

अयनम्, वर्त्म (=वर्त्मन्। २ न), मार्गः, अध्वा (=अध्वन्), पन्थाः (=पथिन् ३ पु), पदवी, सृतिः, सरणिः, पद्धतिः, पद्या, वर्तनी, एकपदी (७ स्त्री), 'मार्ग, रास्ते' के १२ नाम हैं।

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वाऽनेन। 'करणा–' (३। ३।११७) इति मुकुटः। तन्न। घञो ल्युडपवादत्वात्। आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३)। 'अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः [३।३८०]॥ (१)॥*॥ वृत्तं तत्। वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा। मनिन् (उ० ४।१४५)॥ (२)॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः। 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०)। मार्ग्यते। 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) वा। यत्तु–मृग्यतेऽनेन–इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लक्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात्। 'मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः [२। ४२]॥(३)॥*॥ अत्ति बलम् (पथिकानाम्)। 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'अदेर्ध च' (उ० ४।११६) इति क्वनिप्, धश्चान्तादेशः। यत्तु–अत्यते सततं गम्यते अनेन इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। उक्तसूत्रविरोधात्। अततेर्ध्वनिपोरविधानात् ['अध्वा ना पथि संस्थाने स्यादवस्कन्दकालयोः' इति मे० ८५।३५] ॥ (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन। 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०)। पथिमथिभ्यामिनिः'। पतन्त्यनेन इति वा। 'पतस्थ च' [उ० सू० ४।१२] इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥ * ॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि। 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः [२।१।१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पद्यतेऽनया। 'पद्याटभ्यामविः'। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥ * ॥ सरन्त्यनया। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)।—क्तिन् (३।३।९४)–इति मुकुटः। तन्न। 'अजब्भ्यां भू–' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात्। (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्तिच्क्तौ च' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'सृतिगतौ पथि' इति हैमः [२।२१२] ॥ (७) ॥*॥ 'अर्ति–' (उ० २।१०२) इत्यनिः। 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः। 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि चावली' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि [शरणिः]। तत्र 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥ * ॥ पादाभ्यां हन्यते। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) इति पद्भावः। 'पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च' इति हैमः [३। २९४] ॥ (९) ॥*॥ पादाय हिता। 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६)। 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्भावः। 'पदमस्मिन्दृश्यम्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया। 'वृतेश्च' (उ० २।१०६) इत्यनिः। 'वर्तनी पथि। वर्तने तर्कुपिण्डे [१]च' इति हैमः [४।४४०] ॥*॥ 'चात् (२।१०६ उणादिसूत्रेण) मुट्' इत्येके[२]। तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥*॥ एकः पादोऽस्याम्। 'कुम्भपदीषु च' (५। ४।१३९) इति निपातितः। यद्वा–'संख्यासुपूर्वस्य' (५। ४।१४०) इति पादस्यान्तलोपः। 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४। १।८) इति वा ङीप्। 'पादः पत्' (६।४।१४०)॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि रूपान्तरम्। 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' [इति मे० ७७।४६]॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'मार्गस्य'।

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि।

अतिपन्थाः (=अतिपथिन्), सुपन्थाः (=सुपथिन्), सत्पथः (३ पु), 'अच्छे मार्ग' के ३ नाम हैं।

अतीति ॥ 'स्वती पूजायाम्'। 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः। 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥*॥

---

१. 'वा' इति पा०।

२. 'वृतेश्च' इत्युणादिसूत्रे 'च'ग्रहणान्मुट्प्रत्ययो 'गोवर्धनमते, अत एवोक्तसूत्रस्य 'वर्तनिः' इत्युदाहरणं दत्वा 'गोवर्धनस्तु चकारान्मुट्। वर्त्मनिः। इत्याह।' इत्युक्तं सि० कौ०।

(२) ॥ * ॥ संश्चासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्–' (उ० २।१।६१) इति तत्पुरुषः 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शोभनमार्गस्य' ।

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्वः, दुरध्वः, विपथः, कदध्वा (=कदध्वन्), कापथः (५ पु), 'खराब मार्ग' के ५ नाम हैं ।

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥ * ॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः–इति मुकुटः । तन्न । ('पथः सङ्ख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति क्लीबताप्रसङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् । (३) ॥ * ॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति–' (३।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥ * ॥ 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीषन्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च इति त्रिकाण्डशेषात् [२।१।१९] अदन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।१०४) इति कादेशे 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभसोऽप्येवम् । ['कापथः, कुत्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते' इति मे० ७३।१८] ॥ * ॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथशब्देन समासे कुपथः अपि ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'दुर्मार्गस्य' ।

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्थाः (=अपथिन्, पु), अपथम् (न), 'मार्गाभाव (कुमार्ग या खराब रास्ते)' के २ नाम हैं ।

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥ * ॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मार्गाभावस्य' ।

शृंगाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम् (२ न), 'चौरास्ता या चौक' के २ नाम हैं ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ['शृङ्गाटकं भवेद्वारिकण्टके च चतुष्पथे' इति मे० १८।२१९] ॥ (१) ॥ * ॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थो–' (२।१।५१) इति समासः । 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'इदुदुपधस्य–' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या–' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । [[1]'चतुष्पथं चतुर्मार्गसंगमे, ब्राह्मणे तु 'ना' इति मे० ७४।२७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ।

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरम् (न), 'जिसमें बहुत दूरतक छाया और पानी नहीं मिले, उस रास्ते' का १ नाम है ।

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः–' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ['प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्यपथेऽपि च' इति हैमः ३।६१०] ॥ (१) ॥ * ॥ दूरश्चासौ शून्यश्च ॥ एकं 'दूरशून्यच्छायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ।

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारम् (पु न), 'चोर, कण्टक और झाड़ी इत्यादिसे दुर्गम रास्ते' का १ नाम है ।

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्तमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ['कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि' इति मे० १३२।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ।

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिः (स्त्री), 'दो कोश लम्बे रास्ते या स्थान' का १ नाम है ।

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्वपरिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः, क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं, स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्' द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषित.' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ।

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्वः (पु), 'चार हजार हाथ लम्बे रास्ते या रस्सी आदि' का १ नाम है ।

नल्व इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुःशतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ०

१. 'पथः संख्याव्ययादेः' इति वार्तिकेनेत्याशयः ।

१. मेदिन्यां 'चतुर्भागे संगमे ब्राह्मणेऽपि ना' इति पाठः ।

४।९५) वः । कात्यस्तु[1] 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह । एकं 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ।

घण्टापथः संसरणम्

घण्टापथः (पु), संसरणम् (न), 'राजमार्ग' का १ नाम है ।

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । यद्वा–घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।–'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट्–इति मुकुटः । तन्न । घस्य ल्युडपवादत्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) । युच् (उ० २।७८) तु युक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः । द्वे 'राजमार्गस्य' ।

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

द्यावापृथव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी [३]
दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः [४]

उपनिष्करम् (न), 'गाँव के राजमार्ग' का १ नाम है ।

[द्यावापृथिव्यौ, रोदस्यौ, द्यावाभूमी, रोदसी, दिवस्पृथिव्यौ (५ स्त्री, नि० द्विव०), ये ५ नाम 'आकाश और पृथ्वीके समुदाय' के तथा गञ्जा, रुमा (२ स्त्री), लवणाकरः (पु), ये ३ नाम 'खारा समुद्र' के हैं]।

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उपनिष्किरन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तन्न । अपो बाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् । यद्वा–उपनिःकीर्यंते सैन्यैर्हन्यते । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'इदुदुपधस्य–' (८।३।४१) इति षः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पुरमार्गस्य' ।

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ पुरवर्गः ॥ २ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमः

पूः (=पुर्, स्त्री), पुरी, नगरी (२ स्त्री न), पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम् (३ न), निगमः (पु), 'नगर' के ७ नाम हैं ।

पूरिति ॥ पिपर्ति ।'पॄ पालनपूरणयोः'(जु० प० से०)। 'भ्राजभास–' (३।२।१७७) इति क्विप् । 'उदोष्ठ्य' (७।१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः–इति मुकुटः । तन्न । 'र्वोः–' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् । पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपर्ति, पूरयति वा इति विगृह्य 'पॄ पालन' इति धातुमुपन्यस्य 'भ्राजभास–' इति क्विप्–इति मुकुटः । तन्न । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् । 'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्विपोऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ['पूः शरीरे नगर्यां च' इति हैमः १।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ यदपि—'पॄ पालने' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पिपर्ति' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जातेः–' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नगपांसुपाण्डुभ्यो रः'(वा० ५।२।१०७)॥ (३) ॥ * ॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥ * ॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥ * ॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेरतनन् ॥ (४) ॥ * ॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र। 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तूचितः ॥ (५) ॥ * ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (६) ॥ * ॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर–' (३।३।११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयाध्ववणिक्पथाः' इति हैमः [३।४९७]॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'नगरस्य' ।

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ।। १ ॥

तच्छाखानगरम्

शाखानगरम् (न), मूलनगर अर्थात् राजधानी या महानगर के अतिरिक्त जो छोटे-छोटे नगर' हैं उनका यह १ नाम है ।

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शाखानगरस्य' ।

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेशः, वेश्याजनसमाश्रयः (२ पु), 'वेश्याओं के वासस्थान'के २ नाम हैं ।

---

१. 'किष्कुर्हस्तस्तेषां चतुःशती नल्वमिति माला । कात्यस्तु—नल्वं (त्रिंश)हस्तशतमित्याह ।' इति क्षी० स्वा० ॥ मुकुटस्तु 'नल्वो त्रिंशं हस्तशतम्' इति व्याख्यातवान् ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ्। नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः। 'गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु तालव्यः। तालव्यो मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१) ॥ * ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वेश्यानिवासस्य'।

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपणः (पु), निषद्या (स्त्री), 'बाजार, हाट या ग्राहकों के खरीदने योग्य वस्तु (सौदा) रखनेके स्थान' अर्थात् 'गोदाम' के २ नाम हैं।

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र वा। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'(भ्वा०, तु० प० अ०)। 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हट्टस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः'।

विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥

विपणिः, पण्यवीथिका (२ स्त्री), 'दूकानों की पंक्ति या बाजार का रास्ता या बाजारसे भिन्न सौदा बेचने के किसी भी स्थान' के २ नाम हैं।

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ पण्यानां वीथी। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हट्टशून्यविक्रयस्थानस्य। हट्टमार्गस्य—इति स्वामी। 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति[१] संज्ञितम्' इति शाश्वतः [३२५]। 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः। द्वयं 'क्रय्यवस्तुशालापङ्क्तेः'।

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्या, प्रतोली, विशिखा (३ स्त्री), 'गली' के ३ नाम हैं।

रथ्येति ॥ रथं वहति। 'तद्वहति रथयुग—'(४।४।७६) इति यत्। 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे' इति हैमः [२।३८३] ॥ (१)॥*॥ प्रतोलयति। 'तुल उन्माने' चुरादिः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिङीष् (४।१।४१)। यत्तु—'एरच्'(३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात्। अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥(२)॥*॥ विशेते। 'शीङः किद्ध्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः। 'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः [३।११२] ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य'।

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्।

चयः (पु), वप्रम् (न पु), 'धूस' अर्थात् 'किलेके चारों तरफ ऊँचे किये हुये मिट्टीके ढेर' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'वपिवृधिभ्यां रन्' (उ० २।२७)। 'वप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति धरणिः। 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणी क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी [१२८।८२] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य'।

प्राकारो वरणः सालः

प्राकारः, वरणः, सालः (३ पु), 'बाँस या काँटा आदिके घेरे' के ३ नाम हैं।

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते। 'डुकृञ् करणे' (त० उ० अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः। आङ् वा—'सादकारयोः कृत्रिमे' [भा० वा० ६।३।१२२] इति दीर्घः—इति स्वामि-मुकुटौ। तन्न। अस्यादर्शनात्[१] ॥ (१)॥*॥ वृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)। करणे (३।३।११७) वा। 'वरणो वरणद्रुमे[२]। प्राकारे, वरणं वृत्याम्' इति हैमः [३।२३५] ॥ (२) ॥*॥ सल्यते। 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥ * ॥ 'तालव्यो नृपझषयोः शालो, वृक्षे वृतौ द्रुभेदे च। तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्यूष्मविवेकः। तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य'।

प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ३ ॥

प्राचीनम् (न), 'काँटा आदिसे घिरे हुए नगरके समीपवाले स्थान' का १ नाम है।

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव। 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राचीयते। प्राङ्पूर्वः। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'शुसि-

१. 'विपणिसंज्ञकम्' इति पा०।

१. 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये—' इति सूत्रभाष्येऽस्य वार्तिकस्योपलब्धेश्चिन्त्यमेतत्।

२. 'वरुणद्रुमे' इति पा०।

चिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्न्दीर्घौ ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः । वरणं वृतिः । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।—व्रियतेऽनया इति 'वृतिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ।

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिः (स्त्री), कुड्यम् (न), 'दीवाल' के २ नाम हैं ।

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४)। 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे[1] च' इति हैमः [२।१८६] ॥ (१) ॥*॥ कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' । ण्यत् (३।१।१२४) । ['कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति विश्वः ११७।३२] ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ।

एडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एडूकम् (न), 'मजबूतीके लिये भीतरमें हड्डी, लोहा, लकड़ी या टीन आदि देकर बनाई हुई दीवाल' का १ नाम है ।

एडूकमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईड्यते । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेडूकमेडुकं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ।

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥
निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म (=वेश्मन्), सद्म (=सद्मन्), निकेतनम्, निशान्तम् वस्त्यम्, सदनम्, भवनम्, अगारम्, मन्दिरम् (१२ न), गृहाः (पु नि० ब० व०), निकाय्यः, निलयः, आलयः (३ पु), 'मकान' के १६ नाम हैं ।

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'गेहे कः' (३।१।१४४) । ['गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि' इति मेदिनी १७५।५] ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन ईह्यते काम्यते । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईप्सितो यस्मिन्वा । 'गेहमस्त्री, शालासभे स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वम् । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्' [इति मे० ६७।१७७] ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । मनिन् (उ०।४।१।४५)॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । ['सद्म स्यान्मन्दिरे नीरे' इति मेदिनी ९४।५१] ॥ (५) ॥*॥ नि केत्यतेऽस्मिन् । 'कित निवासे' (भ्वा० प० से०)। अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामम्यते स्म । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रुष्यमत्वर—' (७।२।२८) इति नेट् । 'निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाचस्पतिः । ['निशान्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्लीबं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी ६३।१२०] ॥ (७) ॥*॥ वसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८)। अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्यै ष्टयै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादि (६।३।१०९) ।—'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । तत्रापस्याग्रहणात् । 'कुलोदवसितं पस्त्यम्' इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥ सीदन्त्यत्र । 'षद्लृ' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच् (उ० २।७८)। 'सदनं मन्दिरे तोये' [इति मे० ९४।५१] ॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युचि सादनमपि । सदनं सादनम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥*॥ भवन्त्यत्र । 'भू' (भ्वा० प० से०)। युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'भवनं सदने भावे' इति हैमः [२।४२४] ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥*॥ मन्द्यते सुप्यतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः [३।६२४] ॥ (१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूम्न्येव पुंसि । चात् क्लीबे ॥ (१३) ॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'पाय्यसांनाय्य—' (३।१।१२९) इति साधुः । घञि (३।३।४१) निकायोऽपि । 'निकायः सद्मसंघयोः । परमात्मनि लक्षे[1] च' इति हैमः [३।५२०—२१] ॥ (१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'पुंसि' (३।३।११९) इति घः । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य

१. 'प्रदेशे च' इति पा० ।

१. 'लक्ष्ये' इति पा०

प्रदेशेऽपि' इति हैमः [३।५२१] ॥ (१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'गृहस्य' ।

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वासः (पु), कुटी (पु स्त्री), शाला, सभा (२ स्त्री), 'सभाभवन या बैठकखाना' के ४ नाम हैं ।

वास इति ॥ वसन्त्यत्र। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वासो वेश्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूषके[1]' इति हैमः [२। ६०५] ॥ (१७) ॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)।'इगुपध–'(३।१।१३५) इति कः ।'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति, इनि 'कृदिकारात्–' (ग० ४। १।४५) इति ङीष् वा । 'कुटः कोट्टे शिलाकुटे[2] घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः [२।८५] । ['कूटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके' इति मेदिनी [३४।६-७] ॥ (१८) ॥*॥ शलन्त्यत्र । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालीकस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः [२। ५२३-२४] ॥ (१९) ॥*॥ सह भान्त्यत्र । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।३।१०१) इति डः । 'सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः [२।३१७] ॥ (२०) ॥*॥ चत्वारि 'सभागृहस्य' ।

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजवनम्, चतुःशालम् (२ न), 'चौतरफा घरवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । 'जु गतौ' सौत्रः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृताः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति वा क्लीबत्वम् ॥ * ॥ एकम् 'अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य' ।

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् । ६ ॥

पर्णशाला (स्त्री), उटजः (पु न), 'पत्तोंसे बनाई हुई मुनियों की कुटी' के २ नाम हैं ।

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'उटस्तृणपर्णादिः' इति देशीकोशः । उटाज्जायते । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ।

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यम्, आयतनम् (२ न), 'यज्ञस्थान-विशेष' के २ नाम हैं ।

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्याग्निचित्ये च (३।१। १३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः। चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धबिम्बेऽप्युद्दे श्यपादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ।

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिशाला, मन्दुरा (२ स्त्री), 'अस्तबल' के २ नाम हैं ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥ * ॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि–' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थवस्तुनि' [इति मे० १३७।२००] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ।

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनम् (न), शिल्पिशाला (स्त्री), 'कारीगरोंके घर' के २ नाम हैं ।

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'करणा–'(३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ० २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले[1] भूतावेशप्रवेशयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ [९९।१७२, ९५।६८] ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शिल्पस्य शाला—इति तु स्वामी । (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वर्णकारादीनां शालायाः' ।

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपा, पानीयशालिका (२ स्त्री), 'पौंसरा, प्याऊ या पानी रखने की जगह' के २ नाम हैं ।

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशालायाः' ['पौसरा, प्याऊ' इति ख्यातायाः ।]

मठश्छात्रादिनिलयः

मठः (पु), 'विद्यार्थियों या संन्यासियों के रहनेकी जगह' का १ नाम है ।

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा–मठति निवासयति । पचाद्यच् (३। ३।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां

१. 'स्यादटरूषके' इति पा० ।
२. 'कुटः कोटे शिलाकुट्टे' इति पा० ।

१. 'शिल्पिगृहे'—इति पाठो विश्वस्य ।

परिव्राजक–क्षपणकादीनां तेषां निलयः। बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥ * ॥ एकं 'शिष्याणां गृहस्य = मठस्य'।

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

गञ्जा (स्त्री), मदिरागृहम् (न), 'कलवरिया या मदिरा के घर' के २ नाम हैं।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम्। 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः। 'गञ्जा खनौ सुरागृहे। गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य'।

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भागारम्, वासगृहम् (२ न), 'घर के बीच के हिस्से' अर्थात् 'तहखाने' के २ नाम हैं।

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥ * ॥ वासस्य गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य'।

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम् [५]

अरिष्टम्, सूतिकागृहम् (२ न), 'सौरीके घर' अर्थात् 'जिसमें लड़का जन्मा उस घर' के २ नाम हैं।

[कुट्टिमः (पु न), 'पत्थर या संगमरमर आदि के बने हुए फर्श' का १ नाम है]।

[चन्द्रशाला (स्त्री), शिरोगृहम् (न), 'अटारी या घर के ऊपरी छत' के २ नाम हैं]।

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र। न रिष्यते स्म हिंस्रैः इति वा। 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] ॥ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका। 'सूतकादीनां[3] वा' (वा० ७।३।४४)। सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य', चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३०।८)। विश्वे तु—'गञ्जा खानौ सुरागेहे स्याद्भाण्डागाररीढयोः। गञ्जः' इति भिन्नः पाठः (३३।११-१२)।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३३।३२-३३)। विश्वे तु—'अरिष्टः फेनिले निम्बे लशुने काककङ्कयोः। अरिष्टं सूतिकागारे तक्रे चिह्ने शुभाशुभे ॥' (३१। ४८) इति भिन्नपाठः।

३. भाष्ये तु—'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्येवं वार्तिकस्वरूपम्।

वातायनं गवाक्षः

वातायनम् (न), गवाक्षः (पु), 'झरोखे' के २ नाम हैं।

वातेति ॥ ईयतेऽनेन। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। करणे ल्युट् (३।३।११८), युच् (उ० २।७८) वा। वातस्यायनम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवामक्षीव। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्। गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याप्नुवन्ति एनमनेन वा। 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। अकर्तर्यर्थे घञ् (३।३।१९)। यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्–इति स्वामिनोक्तम्। तन्न। एतद्वचनस्यादर्शनात्। 'गवाक्षी शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' [इति मे० १६८।३५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालकस्य'।

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः।

मण्डपः (पु न), जनाश्रयः (पु), 'मण्डप' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः। 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। मण्डं पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। मण्डं पिबति[1] वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्त्रीवासोचितमण्डपस्य'।

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्यम् (न), आदि ('आदि शब्द से 'स्वस्तिकम्, अट्टालिकम्, वासगृहम्। ३ न),……' 'धनियों के रहने के स्थान' के नाम हैं।

हर्म्येति ॥ हरति मनः। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकं 'धनवतां वासगृहस्य'।

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥

प्रासादः (पु), 'देवताओं और राजाओं के निवासस्थान या कोठे' का १ नाम है।

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम्। प्रसीदति मनोऽत्र। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः। आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देवानां राज्ञां च गृहस्य'।

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौधः (पु न), राजसदनम् (न), 'राजा के घर' के २ नाम हैं।

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्व्यां स्नुहि गङ्गेष्टिकामृते'। सुधा लेपोऽस्यास्ति। ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (१) ॥ * ॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात्।

१. विग्रहोऽयमत्र न समुचितः प्रकृतार्थविरुद्धत्वात्।

यद्वा—सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहस्य' ।

उपकार्योपकारिका ।

उपकार्या, उपकारिका (२ स्त्री), 'तम्बू, कनात, सामियाना' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । ['उपकार्या राजसद्मन्युपकारोचितेऽन्यवत्' इति मे० १२१।११८] ॥ (१) ॥*॥ उपकरोति ण्वुल् (३।१।१३३) । ['उपकारिकोपकर्त्र्यां पिष्टभेदे नृपालये' इति मे० १८। २२५]॥*॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यचि(३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।

स्वस्तिकः, सर्वतोभद्रः, नन्द्यावर्तः, आदि ('आदि' शब्द से 'रूपकः, वर्द्धमानः,' ...), विच्छन्दकः (४ पु), 'धनियों के गृहों' के १-१ नाम हैं ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'(३।२।३) इति कः । ['स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः' इति मे० १४। १६७] ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ['नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रभेदे भगवद्द्रुमे' इति मे० ६९।२०२] ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा—विशिष्टाञ्छन्दयति साभिलाषान् करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छर्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिर् दीप्तौ' (रु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहविशेषाणां' पृथगेकैकम् ।

स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च

अन्तःपुरम्, अवरोधनम् (२ न), शुद्धान्तः, अवरोधः (२ पु), 'रनिवास' के ४ नाम हैं ।

स्त्र्येति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । [अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे' इति मे० ८१।४०] ॥ (४) ॥ * ॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ।

स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ।

अट्टः (पु), क्षौमम् (न पु), 'अटारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अट्टयते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४)। अटयति वा । अच् (३।३।१३४)॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्त्यत्र । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०)। 'अर्तिस्तु–' (उ० १।१३७) इति मः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरिगृहस्य' ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणः, प्रघणः, अलिन्दः (३ पु), 'पठडेहर' अर्थात् 'चौकठ की बाहरी जगह' के ३ नाम हैं ।

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे' इति हैमः [३।२२४] ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्किन्दच् ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य' ।

गृहावग्रहणी देहली

गृहावग्रहणी, देहली (२ स्त्री), 'डेहरी या दरवाजे के नीचे वाले भाग' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ देहनम् । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१३)। देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने'(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४। १।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ।

अङ्गनं चत्वराजिरे ।

अङ्गनम्, चत्वरम्, अजिरम् (३ न), 'आँगन, चबूतरे' के ३ नाम हैं ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गन्त्यत्र । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'करणा–'(३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः[९१।७४]। 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चत्यते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयोरपि' इति हैमः [२।५८७] ॥(२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अजिर-

शिशिर–' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ।

अधस्ताद्दारुणि शिला

शिला (स्त्री), 'दरवाजे के दोनों खम्भों के नीचे वाले काठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है।

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां ग्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ * ॥ 'तलदारु शिली योषित्[1] 'नासा दारूर्ध्वमस्य यत्' इति बोपालितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्वारस्तम्भाधःस्थितकाष्ठस्य' ।

नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासा (स्त्री), 'दरवाजे के दोनों खम्भों के ऊपरवाले काष्ठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है।

नासेति ॥ नास्यते । 'णासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च–'(३।३।१०३)इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारूपरि द्वारस्य । 'अधोदारु[2] शिला स्त्रियाम्–' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य', 'उपरिभित्तिधारकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ।

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नम्, अन्तर्द्वारम् (२ न), 'खिड़की' के २ नाम हैं।

प्रच्छन्नमिति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९)। एकं[3] 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिड़की) इति ख्यातस्य ।

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षद्वारम् (न), पक्षकः (पु), 'मुख्य द्वार' के २ नाम हैं।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिकृतौ'(५।३।९६) कन् । संज्ञायां(५।३।९७) वा । ['पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' इति मे० १०।११४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति कात्यात् पूर्वान्वयी— इत्यन्ये ।

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकम्, नीध्रम्, पटलप्रान्तम् (३ न), 'छान्ह, ओरी, या घोड़मुहाँ' के ३ नाम हैं।

वलीकेति ॥ वलत्यावृणोति भित्त्यादि । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने'(तु० आ० अ०)। 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्तव्या, 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । 'नीध्रं नेमौ वलीकेन्द्वो रेवतीभेऽपि कानने' [इति विश्वः १३०।६०] ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ।

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

पटलम् (न), छदिः (=छदिस्, स्त्री), 'छावना, छाजन' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः [३।६९८]॥(१)॥*॥ छादयति । 'छद अपवारणे' चुरादिः । 'अर्चिशुचि–'(उ०२।१०८)इतीसिः । 'इस्मन्–' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—'साहचर्यात् सान्तं क्लीबम्'–इति मुकुटः । तन्न । 'छदिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् ॥(२)॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र । द्वे 'छादनस्य' ।

गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ।

गोपानसी, वलभी (२ स्त्री), 'धरन, कँची या छाने के लिये दिये हुए टेढ़े काष्ठ' के २ नाम हैं।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्नसट् प्रत्ययः । अल्लोप(६।४।४८)यलोपौ (६।१।६६) । यद्वा–गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तकर्मणि'(दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप–'(३।२।३)इति कः । गौरादिः (४।१।४१)॥ (१)॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'मुखान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि' इति रभसः ॥(२)॥*॥ वक्राणि दारूणि यस्मिन्[1]। द्वे[1] 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

---

१. 'नासा—' इति द्वितीयपादस्य तु द्वितीयचरणे उपयोगित्वम् ।

२. 'अधो दारु······' इति वचनम् एतत्पूर्वचरणोपयुक्तं न स्वत्र ।

३. अत्र 'द्वे' इत्युचितम् ।

१. 'वलभीछादने' इति कृते समासे तु गोपानसी इति एकमेव नाम ।

काष्ठस्य' (छज्जा) इति ख्यातस्य। पटलाधारवंशपञ्जरस्य इत्यन्ये।

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतपालिका (स्त्री), विटङ्कम् (न पु), 'कबूतर आदि पक्षियों के लिये लकड़ी आदि के बनाए हुए घर' के २ नाम हैं।

कपोतेति ॥ पालयति। 'पाल रक्षणे' (चु० प० से)। ण्वुल् (३।१।१३३)। कपोतानां पालिका। कपोतान्पालयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ङीप् (४।१।१५)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्कयन्तेऽत्र। 'टकि बन्धने' (चु० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य'।

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

द्वाः (=द्वार्, स्त्री), द्वारम् (न), प्रतीहारः (पु), 'दरवाजे' के ३ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ द्वारयति। 'द्वृ वरणे' णिजन्तः। विच् (३।२।७५)। यद्वा—द्वार्यते। संपदादिः[1] (३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम्। 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः [२।४४२] ॥ (२) ॥*॥ प्रतिह्रियते आव्रियते। कर्मणि घञ् (३।३।१४), 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः। 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' [इति मे० १४२।२८०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य'।

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका।

वितर्दिः, वेदिका (२ स्त्री), 'वेदी, चौतरा' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिर्हिंसाऽस्याः। 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम्। इन्नन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य'।

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरणः (पु न), बहिर्द्वारम् (न), 'तोरण, बाहरी फाटक' के २ नाम हैं।

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र। 'तुर त्वरणहिंसनयोः' ( )। अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। 'तोलयन्त्यत्र' इति वा। 'तुल उन्माने' (चु० प० से०)। रलयोरेकत्वम्। तुतुरत्यनेन। 'तुर त्वरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात्। ['अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः]। 'बहिश्च तद्द्वारं च' इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य'।

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥१६॥

पुरद्वारम्, गोपुरम् (२ न), 'नगरके बड़े फाटक' के २ नाम हैं।

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति। 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुरच्। यद्वा—पोलति। 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५)। रलयोरभेदः। गोभिः पुरम्। गाः पुरति। 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य।'

कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

हस्तिनखः (पु), 'सुखपूर्वक चढ़नेके लिये राजद्वार या नगरद्वारपर बनाई हुई ढालू जमीन' का १ नाम है।

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव। हस्तिना न खन्यते। इति वा। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारेऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य'।

अथ त्रिषु।

कपाटमररं तुल्ये

कपाटम्, अररम् (२ स्त्री), 'किवाड़' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति। 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्' इत्यन्ये। तत्र कं वातं वटति। 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०)। स्त्रियाम् 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप्। 'कुङ् शब्दे' (तु० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कवं शब्दमटतीति वा ॥ (१) ॥*॥ इयर्ति। 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१३२) इत्यरन्। स्त्रियाम् गौरादिङीप् (४।१।४१)—इति पञ्जिका। 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः। 'अररं छदकपाटयोः' इति [1]विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति। विच् (३।२।७५)। अरम् ऋच्छति। 'सर्वधातुभ्यः—' (उ० ४।११८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि। ([2]अररं पुनः। कपाटोऽररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कपाटस्य'।

---

१. 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' इति वार्तिकेन क्विप्रत्यय इति तत्त्वम्।

१. विश्वे (१३४।१०८) 'अररं कपाटे छदनेऽपि च' इति भिन्नपाठोपलब्धेः 'हैम-मेदिन्यौ' (३।५५१, १३०।११०) इति पठितुमुचितम्।

२. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः।

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

अर्गलम् (न स्त्री), 'किल्ली' के २ नाम हैं।

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्नाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मुकुटस्तु—आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भार्गलम्' इति मूलपाठं मन्यते । 'वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)।वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । ['स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि' इति विश्वः १५५।८२] । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । लघुत्वविवक्षायां ङीष् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ।

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहणम्, सोपानम् (२ न), 'सीढ़ी' के २ नाम हैं।

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात् सोपाने समारोहे प्ररोहणे' [इति मे० ५१।९१] ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाषाणादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य' ।

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिः, अधिरोहणी (२ स्त्री), 'काठकी सीढ़ी' के २ नाम हैं।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविसर्गपाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्त्रीत्वम्। 'निश्रे-[1]णिरधिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः [३।२२३]॥ (१) ॥ * ॥ अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ।

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमार्जनी, शोधनी (२ स्त्री), 'झाड़ू' के २ नाम हैं।

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७)॥ (२) ॥ * ॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र । ['संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति अभि० चि० ४।८२] ॥ द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ।

संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

संकरः, अवकरः (२ पु), 'कतवार, बहारन' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संकीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । हिंसायाम् (क्र्या० उ० से०) वा । 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । ['संकरोऽग्निचटत्कारे' इति मे० १३९।२३२] ॥ ॥ * ॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४)। ['अथ संकारोऽवकरेऽग्निचटत्कृतौ' इति हैमः ३।६५३] ॥ (१) ॥ * ॥ अवकीर्यते ॥ (२) ॥ * ॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ । [द्वे] 'कचरा' इति ख्यातस्य ।

मुखं निःसरणम्

मुखम्, निःसरणम् (२ न), 'घर आदिके प्रधान द्वार' के २ नाम हैं।

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदेर्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः [२।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ निःसरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणं मृतौ । उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः [४।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ।

संनिवेशो निकर्षणः ।

सन्निवेशः (पु), निकर्षणः (पु), 'ठहरने योग्य सुन्दर स्थान' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्षणान्निर्गतः । 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ।

समौ संवसथग्रामौ

संवसथः, ग्रामः (२ पु), 'ग्राम के २ नाम हैं।

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥ ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४०) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः स्वरे संवसथे ग्रीष्म[1] ऊष्मर्तुभेदयोः' [इति मे० १०८।१०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रामस्य' ।

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मभूः (स्त्री), वास्तुः (पु न), 'घरकी जमीन' के २ नाम हैं।

---

१. 'निःश्रेणि'—इति पा० ।

१. अयं द्वितीयः पादोऽग्रे मेदिन्यामेवोपलभ्यमानोऽपि 'ग्रीष्म'शब्दार्थकतया न प्रकृतोपयुक्तः ।

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥ * ॥ वसन्त्यत्र । 'वसेस्तुन्नगारे णिच्च' (उ० १।७५) इति तुन् । ['वास्तु स्याद् गृहभूपुर्योगृंहे सीमसुरङ्ग्योः' इति हैमः २।१९९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहरचनावच्छिन्नभूमेः' ।

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामान्तम्, उपशल्यम् (२ न), 'गाँवके पासवाली जमीन' के २ नाम हैं ।

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुपगतः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामग्रहणं चोपलक्षणम्[1] । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति त्रिकाण्डशेषः [२।२।७] ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ।

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमा (=सीमन्), सीमा (२ स्त्री), 'सिवान, सीमा, सरहद' के २ नाम हैं ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः, 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुभाभ्याम्–' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ['सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' इति मे० ९४।५५] ॥ (२) ॥*॥ 'आघाटशब्दोऽप्यत्र' ॥ * ॥ द्वे 'सीमायाः' । चत्वार्येकार्थानि—इत्यन्ये ।

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषः (पु), आभीरपल्ली (स्त्री), 'अहीरोंके झोपड़े या गाँव' के २ नाम हैं ।

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष आभीरपल्ल्यां स्याद् गोपालध्वनिघोषके। कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' [इति मे० १६६।११]॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः । [2]'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः [६७८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोपग्रामस्य' ।

पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

पक्कणः, शबरालयः (२ पु), 'कोल, भील, किरात आदि म्लेच्छ जातियोंके घर' के २ नाम हैं ।

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्विप् (३।२।१७८) । कणन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ शवं रान्ति शबराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भिल्लग्रामस्य' ।

इति पुरवर्गविवरणम् ॥२॥

१. तथा च शिशुपालवधे–'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः' इति (५।८) ।

२. 'कुटी' इति पा० ।

अथ शैलवर्गः ॥ ३ ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्रः, शिखरी (=शिखरिन्), क्ष्माभृत्, अहार्यः, धरः, पर्वतः, अद्रिः, गोत्रः, गिरिः, ग्रावा (=ग्रावन्), अचलः, शैलः, शिलोच्चयः (१३ पु), 'पहाड़' के १३ नाम हैं ।

महीध्र इति ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१) ॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' [इति मे० ९८।११२] ॥ (२) ॥ * ॥ क्ष्मां बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्विप् च' (३।२।७६) इति क्विप् ॥ (३) ॥*॥ ह्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तुमशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः [३।५०९] ॥ (४) ॥*॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३५)। 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः [२।४४२-४३]॥ (५) ॥ * ॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्भ्याम्' (वा० ५।२।१२२) यद्वा–पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। 'भृमृदृशि–' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ['पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी ६३।१२७-२८] ॥ (६) ॥ * ॥ अत्ति, अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च' इति हैमः [२।४०४-५] ॥ (७) ॥ * ॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतः–' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः [२।४२४] (८) ॥*॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः [२।४२१-२२] ॥ (९) ॥ * ॥ ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ * ॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः [३।६५९-६०] ॥ (११) ॥ * ॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूभृति शैलं तु शैलेये तार्क्ष्यशैलके' इति हैमः [२।५२७] ॥ (१२) ॥*॥ शिलाभिरुच्चीयते ।

'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६)॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ।

लोकालोकश्चक्रवालः

लोकालोकः, चक्रवालः (२ पु), 'सात द्वीपोंवाली पृथ्वी को घेरे हुए पहाड़' के २ नाम हैं ।

लोकेति ॥ 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१) ॥ * ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवाडः' अपि। यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति' इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः [४। ३०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सप्तद्वीपवत्या भूमेः' ।

त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

त्रिकूटः, त्रिककुत् (=त्रिककुद् । २ पु), 'त्रिकूट पहाड़' के २ नाम हैं ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः[1] ॥ (१) ॥ * ॥ त्रीणि ककुदसदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४। १४७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ।

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्

अस्तः, चरमक्ष्माभृत् (२ पु), 'अस्ताचल' के २ नाम हैं।

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा–अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्व-[2] मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेरमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पश्चिमपर्वतस्य' ।

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदयः, पूर्वपर्वतः (२ पु), 'उदयाचल' के २ नाम हैं ।

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'उदयः पर्वतोन्नत्योः' इति हैमः [३।५१२] ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वः पर्वतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उदयाचलस्य' ।

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमवान् (=हिमवत्), निषधः, विन्ध्यः, माल्यवान् (=माल्यवत्), पारियात्रकः (५ पु), गन्धमादनम् (न), हेमकूटः (पु), 'हिमालय, निषध आदि पहाड़ों' का क्रमशः १–१ नाम है । (अन्य शब्दसे 'मन्दरः, मलयः, सह्यः, चित्रकूटः, मैनाकः (५ पु),' ' ' ' का संग्रह है) ।

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [८३।२२, ८१।३३] ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्यै चिन्तायाम्'(भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा–वि इध्यते । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । अघ्न्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्यात्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः' [इति मे० ११६।५५] ॥ (१) ॥*॥ माल्याकारताऽस्याऽस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ परितो यात्रया दृश्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । णिजन्तः । नन्द्यादिः (३। १।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री चिरजीवि[2] द्विकाजयोः' [इति मे० १००।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ हेम्नः कूटो राशिः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दात् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्यादि-संग्रहः ।

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणः, प्रस्तरः, ग्रावा (=ग्रावन्), उपलः, अश्मा (=अश्मन् । ५ पु), शिला, दृषत् (=दृषद् । २ स्त्री), 'पत्थर' के ७ नाम हैं ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि ।'पिष्लृ संचूर्णने' (रु० प० अ०)। बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३ १०९) । 'मूर्धन्यषः । पषत्यनेन । 'पष बाधे ग्रन्थे च' ( ) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। पाषश्चासावणश्च । यत्तु—

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (३६।४३) । हैमे (३।१६०) तु–'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः स्यात्सुवेलके' इत्येवं पाठः ।

२ मेदिनीस्थोऽयं पाठः (५४।२) । विश्वे (५८।२६) तु—'अस्तं क्षिप्ते गते प्रोक्तमस्तः पश्चिमभूधरे' इति भिन्नः पाठः ।

१. विश्वे 'च नगान्तरे' इति पा० ।

२. 'चिरजीविककाकयोः' इति पा० ।

'पर्षेणित्' इत्यानच्- इति मुकुटः। तन्न। उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति। 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रस्तरो ग्रावणि मणौ' इति हैमः[१] ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति वा। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०), 'शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा। 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप्। पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। यद्वा–गरति। 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०)। मूलविभुजादिः(वा० ३।२।५)। अवति।'अव रक्षणादौ'(भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कनिः। ग्रश्चासाववा च। 'ग्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंसि'इति मेदिनी [८७।५८]॥(३)॥*॥ उप लाति। 'ला दाने'(अ० प० अ०)। 'आतश्चोप–'(३। १।१३६) इति कः। यद्वा–पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। ओः शंभोः पलो बोधकः। 'उपलो ग्रावरत्नयोः। उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः[३। ६६२]॥(४)॥*॥ अश्नुते।'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च'(स्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति मनिन्॥ (५) ॥*॥ शिलति। 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ताल-व्यादिः। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः॥ (६) ॥*॥ दृणाति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। 'दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः। 'दृषत्पाषाणमात्रके। निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' [इति हैमः २।२२९-३०]। ('कषायः कूष्माण्डो महिष) वृषभव्योषदृषदः' इत्यूष्मभेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य'।

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूटः (पु न), शिखरम्, शृङ्गम् (२ न), 'पहाड़की चोटी' के ३ नाम हैं।

कूट इति॥ कूटयति। 'कूट दाहे' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु—'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः–इति मुकुटः। तन्न। कूटेश्चुरादित्वेन णिजन्तत्वादिगुपधत्वासंभवात्। णिजभावे वा। कूटयते वा घञ् (३। ३।१४)। 'कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः। मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः। निश्चलेऽयोघने [२]राशौ' इति हैमः[२।८५-८६] ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति। 'शिखाया ह्रस्वश्च' (वा० ५।२)इति रः। शिखां राति, इति वा। 'ङ्यापोः–' (६।३।६३)इति ह्रस्वः। 'शिखरं पुलकाग्रयोः। पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च। [३]गिरिवृक्षाग्रकक्षासु' इति हैमः [३।६४६-४७]। 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥(२)॥*॥ शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्नुड्ह्रस्वाः। 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके। विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके[१]। स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' इति मेदिनी [२३।२५।२६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वताग्रस्य'।

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपातः, अतटः, भृगुः (३ पु), 'पहाड़से गिरने योग्य स्थान' के ३ नाम हैं।

प्रपात इति॥ प्रपतन्त्यस्मात्। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अकर्तरि–' (३।३।१४) इति घञ्। 'प्रपातो निर्झरे भृगौ। अवटे पतने कच्छे' इति हैमः [३।२९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥ * ॥ भृज्जति भृज्ज्यते वा। 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०)। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८)। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् (७।३।५३)। 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः। शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः [२।४१]। 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात् स भृगुः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य'।

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटकः (पु न), 'पहाड़के मध्यभाग' का १ नाम है।

कटक इति॥ कटति, कट्यते वा। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२)। 'कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे। (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः [३।१६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखलाख्यस्य'।

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ[२]।

स्नुः (पु), प्रस्थः, सानुः (२ पु न), 'पहाड़ की समतल भूमि के किसी एक भाग' के ३ नाम हैं।

स्नुरिति॥ स्नौति जलम्, स्नाति वा। 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० अ०)। 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र। घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८)। 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' [इति मे० ७२।९] ॥ (२) ॥*॥ सनोति। 'षणु दाने' (त० उ० से०)। 'दृसनिजनि–' (उ० १।३) इति युण्। 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रके[३] विदे' [इति मे० ८४।२२]॥ (३)

१. हैमे तु—'प्रस्तरः प्रस्तारे ग्राविण मणौ च' (३। ६०७) इत्येवं पाठः।

२. 'निश्चले योधने' इति पा०।

३. 'वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पा०।

१. 'शृङ्गः स्यात् कूर्चशीर्षके।' इति पा०।

२. 'सानुरस्त्रियाम्' इति महेश्वरसम्मतः पाठः।

३. 'मार्गाग्रकोविदे' इति पा०।

॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूभागस्य' ।

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्सः (पु), प्रस्रवणम् (न) 'पहाड़से गिरे हुए अधिक जलके इकट्ठा होनेवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

उत्स इति ॥ उनत्ति जलेन । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः–' (३।४।७४) इति 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ।' (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ।

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारिप्रवाहः, निर्झरः, झरः (३ पु), 'झरना' के ३ नाम हैं ।

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु–निर्झरन्त्यनेन–इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ षित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः'(उ० ४।२३९)। 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ।

दरो तु कंदरो वा स्त्री

दरी (स्त्री), कन्दरः (पु स्त्री), 'पहाड़ की कन्दरा' के २ नाम हैं ।

दरीति ॥ दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। पचादौ (३।१।१३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' [इति मे० २६।४६-४७] ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । ['कन्दरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च' इति हैमः ३।५६२-६३] ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गुहाकारस्य गिरिविवरस्य' ।

देवखातबिले गुहा ।

गह्वरम्

देवखातम्, बिलम् (२ न), गुहा (स्त्री), गह्वरम् (न), 'स्वभाव ही से बने हुए बिल या गुफा' के ४ नाम हैं ।

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । बिलति । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गूहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । भिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे' [इति मे० १७५।४] ॥ (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्वरछत्वर–' (उ० ३। १) इति ष्वरजन्तं निपात्यते । ['अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्' इति मे० १३३।१४८-४९]॥ (३) ॥ * ॥ केचित्तु—'देवखाते बिलं गुहा' इति कात्यात् 'गह्वरं बिलदम्भयोः' इति शाश्वतात् [६५६] च [बिलंरन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतः (२।५१५) च]चत्वारि नामानि–इत्याहुः । त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिबिलस्य' ।

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः [६]

गण्डशैलः (पु), 'पहाड़से गिरी हुई चट्टान' का १ नाम है ।

[दन्तकः (पु), पहाड़के टेढ़े स्थानसे बाहर निकली हुई बड़ी चट्टान का एक नाम है ।]

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः [४३।८]। गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण–' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्च्युतस्थूलोपले गिरेः' [इति मे० १५६।१५३] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गिरेः पतितस्थूलपाषाणस्य' ।

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिः (स्त्री), आकरः (पु), 'खान' अर्थात् 'रत्न, धातु और कोयला आदिके निकलनेके स्थान' के २ नाम हैं ।

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे'(भ्वा० उ० से०)। 'खनिकषि–' (उ० ४।१४०) इति इः ॥*॥ 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५)इति वा ङीष् ॥*॥ 'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कॄ विक्षेपे'(तु० प० से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' [इति हैमः २।५५६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य' ।

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादः, प्रत्यन्तपर्वतः (२ पु), 'आसपासकी छोटी पहाड़ी' के २ नाम हैं ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलोऽस्त्रतु यशिाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः [२।२२३] ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ।

[1]उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

पहाड़ के पास की भूमि के निचले भाग' का 'उपत्यका' यह १ नाम तथा 'पहाड़ के ऊपरवाले स्थान' का अधित्यका यह १ नाम है ।

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति त्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः' ।

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुः (पु), 'पहाड़से निकले हुए मैनसिल आदि धातु' का १ नाम है ।

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि–' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥ * ॥ एकं 'मनःशिलादिधातोः' ।

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरिकम् (न), 'गेरू' अर्थात् 'पहाड़से निकले हुए लाल रंगके धातु-विशेष' का १ नाम है ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।२।५३) । अव्यविकन्यायात् , अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' [इति मे० ७।८४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धातुविशेषस्य' ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जः, कुञ्जः (२ पु न), 'कुञ्ज' अर्थात् 'लता या झाड़ी आदिसे आच्छादित स्थान-विशेष' के २ नाम हैं ।

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्— इति मुकुटः । तन्न । [1]कुजिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्यङ्क्वादेः' इति कुत्वाभावः–इति । तदपि न । 'न्यङ्क्वादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात्–इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां[2] निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः [३३।१२]॥(१)॥*॥(२)॥*॥ द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ।

इति शैलवर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवी (स्त्री), अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम् (५ न) 'वन, जङ्गल' के ६ नाम हैं ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पद्यटिभ्यामविः' (   ) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्ङीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तन्न । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् ।'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'टुवेपृ कम्पने' (भ्वा० आ० से०)। 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकान्नक् ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः–' (७।२।२२) इति निर्देशाद्ध्रस्वः । 'गहनं [3]वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः [३।३९८] ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति स्मरादि । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः [३।

---

१. गिरेरित्यधिकृत्य 'अधोभूमिरुपत्यका' इति हेमचन्द्रः (अभि० चिन्ता० ४।१०१) । 'अद्रेः' इत्यस्य सम्बन्धिमात्रोपलक्षकत्वेनान्यत्रापि प्रयोगः, तद्यथा—'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिः (५।८९), 'मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः' इति रघुः (४।४६) ।

१. धातुपाठे भ्वादौ 'अथ चवर्गीयान्ता व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनो द्विसप्ततिः ।' इत्युक्ततया 'गुजि अव्यक्ते शब्दे', 'अर्च पूजायाम्' इत्यनयोर्मध्ये 'कुजि' धातोरपि सत्तास्वीकार एव द्विसप्ततिसंख्यायाः पूर्त्या नेयमुक्तिः सम्यक् प्रतिभाति ।

२. अस्त्रियाम्' इति क्वचिन्न दृश्यते ।

३. 'वनगुह्ययोः' इति पा० ।

३९४] ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मणि पचाद्यचोऽसंभवात् ।"वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' [इति मे० ८४।१९] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ।

महारण्यमरण्यानी

महारण्यम् (न), अरण्यानी (स्त्री), 'बड़े जङ्गल' के २ नाम हैं ।

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुकौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ।

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहारामः, निष्कुटः (२ पु), 'घरके पासमें लगाये हुए जङ्गल' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद् गृहान्निष्क्रान्ताः ।'निरादयः–'(वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' [इति मे० ३७। ४७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरामः (पु), उपवनम् (न), 'किसीके लगाये हुए उद्यान या बगीचे' के २ नाम हैं ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ।

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

वृक्षवाटिका (स्त्री), 'मन्त्रियों या वेश्याओंके गृह के उपवन' का १ नाम है ।

अमेति ॥ वट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'वुञ्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) इतीत्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१)॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेश्यायाश्च गृहस्योपवनस्य' ।

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

आक्रीडः (पु), उद्यानम् (न), 'प्रमदाओं या मित्रोंके साथ क्रीडा करनेके लिये लगाये हुए साधारण वन या बगीचे' के २ नाम हैं ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीडृ विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१)॥*॥ उद्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' [इति हैमः ३।३८८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

प्रमदवनम् (न), रानियों की क्रीडाके लिये लगाये हुए वन या फुलवारी' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति ह्रस्वः[1]॥ (१) ॥*॥ एकं 'यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडति तस्य' ।

वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी

वीथी, आलिः, आवलिः, पंक्तिः, श्रेणी (५ स्त्री), 'कतार, पंक्ति' के ५ नाम हैं ।

वीति ॥ विथ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्–' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्दीर्घः । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति वा[2] ङीष् । 'वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः [२।२२४]॥(१)॥*॥ आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावलीसेत्वनर्थेषु[3] विशदाशये' इति हैमः [२।४८७] ॥ (२) ॥ * ॥ आ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः [२।१८०] ॥ (४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रि–' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्यामल्यां कारुसंहतौ' इति हैमः [२।१५७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तपङ्क्तेः' ।

लेखास्तु राजयः ।

लेखा, राजिः (२ स्त्री), 'रेखा, लकीर' के २ नाम हैं ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो

---

१. 'कक्ष्यकं कुन्दिलं वार्क्षं वनी गहनमित्यपि' इति वैज० (४५१) वचनाद् 'वनी' शब्दोऽपि गौरादित्वाद् बोध्यः ।

१. 'सान्तःपुरस्य प्रमदावनं—' इति वैज० (४५।३) वचनानुरोधात् ह्रस्वाभावे प्रमदावनमित्यपि । तथा च प्रयोगः—'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः ।

२. ङीषोऽभावे ह्रस्वान्तो 'वीथिः' इत्यपि । तथा च प्रयोगः—'सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं—' इति शिशु० व० (५।६०) ।

३. 'सेतुष्वनर्थे' इति पा० ।

लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः [२।२५] ॥*॥रलयोरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥(१)॥*॥ राजति । 'राजृ दीप्तौ'(भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८)। 'वपि वसि–' (उ० ४।१२५) इतीञ् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च' इति हैमः [२।७५]॥(२)॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्तचपङ्क्तिसाधारणायाः' ।

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्या (स्त्री), 'वनके समूह' का १ नाम है ।

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) । ['वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः' इति मे० ११६।५४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनसमूहस्य' ।

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुरः (पु), अभिनवोद्भित् (=अभिनवोद्भिज्, स्त्री), 'अङ्कुर' के २ नाम हैं ।

अङ्कुर इति ॥ अङ्क्यते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशिमथि–'(उ० १।३८)इत्युरच् । 'अङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्गमे'इति हैमः[३।५५१]॥*॥ खर्जूरादित्वात् ऊरः 'अंकूरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः [२।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ उद्भिनत्ति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् । अभिनवश्चासावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ।

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्षः, महीरुहः, शाखी (=शाखिन्), विटपी (विटपिन्), पादपः, तरुः, अनोकहः, कुटः, सालः, पलाशी (=पलाशिन्), द्रुः, द्रुमः, अगमः (१३ पु), 'पेड़' के १३ नाम हैं ।

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वृश्च्यते वा । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मह्यां रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)। —मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखाऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्(५।२।११६) इनिः । यद्वा—अवश्यं शाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। आवश्यके णिनिः(३।३।१७०)। 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमान्' [इति मे० ९३।४१]॥(३)॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः–' (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । 'पादपः पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः [१०५।१६] ॥ (५) ॥*॥ तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीङ्–' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति हन्तेर्डः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४), 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'कणेष्ठः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्त्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगृह्य कुटादित्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् । तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ सल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तन्न । दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' [इति हैमः २।५२७] ॥ (९) ॥*॥ पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्व-मेदिन्यौ [१००।१८४, ९७।९१]॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्यूर्ध्वम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् द्रुः शाखाऽस्यास्ति । 'द्युद्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः [२।३२९] ॥ (१२)॥*॥ न गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥(१३)॥*॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य' ।

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानस्पत्यः (पु), 'फूलकर फलनेवाले पेड़' का १ नाम है (जैसे—आम, लीची, अमड़ा आदि) ।

वानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि–'(६।१।१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः । 'दित्यदित्या–'(४।१।८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥ एकं 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ।

तैरपुष्प द्वनस्पतिः ।

वनस्पतिः (पु), 'विना फूले फलनेवाले पेड़' का १ नाम है ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं[१] फलिद्रुमे'

---

१. 'विनापुष्पफलद्रुमे' इति पाठः (सह सुपेति योगविभागात् समासः) ।

[इति मे० ७०।२१८] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य'।

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषधिः (स्त्री), 'फलकर पकनेके बाद नष्ट होनेवाले उद्भित्' का १ नाम है (जैसे—धान, चना, जौ, गेहूं आदि)।

ओषेति ॥ ओषः प्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'(जु० उ० अ०)।'कर्मण्यधिकरणे च'(३।३।९३) इति किः[1] ॥*॥ ['कृदिकारात्–'(ग० ४।१४५) इति ङीषि 'ओषधी' अपि] ॥ (१) ॥ * ॥ फलपाक एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । एकं 'व्रीहियवादेः'।

स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

अवन्ध्यः, फलेग्रहिः (२ त्रि), 'अपने-अपने समय में फलनेवाले पेड़ आदि' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने'(क्र्या० उ० से०)। 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य'।

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्यः, अफलः, अवकेशी (=अवकेशिन्। ३ त्रि), 'नहीं फलनेवाले पेड़ आदि' के ३ नाम हैं।

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने'। बन्धे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यत्तु मुकुटः—दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्–इत्याह। तन्न। अस्य सूत्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात्। 'तत्र साधुः' इत्यस्य 'प्राग्घिताद्यत्'(४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१)॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः। सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य। अत इनिः(५।२।११५)। स यथा निष्केशः। एवमयं निष्फलः। अवकं शून्यमीष्टे तच्छीलः। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋतावपि फलरहितस्य'।

फलवान्फलिनः फली।

फलवान् (=फलवत्), फलिनः, फली (=फलिन्। ३ त्रि), 'फले हुए पेड़ आदि' के ३ नाम हैं।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति। मतुप् (५।२।९५)॥(१) ॥*॥ 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'फलसहितवृक्षस्य'।

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥ फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः, व्याकोशः, विकचः, स्फुटः, फुल्लः, विकसितः (८ त्रि), 'फूले हुए पेड़-लता आदि' के ८ नाम हैं।

प्रफुल्लविति ॥ फलति। 'ञिफला विशरणे'(भ्वा० प० से०)। 'ञीतः क्तः' (३।२।१८७)। 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीडभावः। 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब–' (८।२।५५) इति तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८)। प्रफुल्लति वा। 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५)। 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च 'विकस्वरे' [इति विश्वः १५८।१११] ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात्। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (वा०।२।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४)॥*॥ कचति। 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। विगतः कचोऽस्मात्। 'विकचः क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' [इति मे० २८।१८] ॥ (५) ॥*॥ स्फुटति। 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः। सिते व्याप्ते' इति हैमः [२।१०१-२] ॥ (६) ॥ * ॥ व्यकासीत्। 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य'।

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु।

'अवन्ध्यः' से 'विकसितः' शब्दतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

स्युरिति॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्ग्यां स्युः।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थाणुः (पु न), ध्रुवः, शङ्कुः (२ पु), 'खुत्थ, ठूँठे पेड़' के ३ नाम हैं।

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः। यत्तु सुभूतिः—धेन्वादित्वान्नुः, णत्वं च–इत्याह। तन्न। 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात्। धेन्वादिसूत्राभावाच्च। 'वा ना' इति पुंस्त्वम्। रूपभेदात् क्लीबत्वम्। 'स्थाणुरस्त्री' इति वा पाठः। 'स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवे' इति मे० [४७।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ ध्रुवति। 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'ध्रुवो वटे। वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे।

---

१. 'ओषध्यो जातिमात्रे स्युः' (२।४।१३६) इति वक्ष्यमाणत्वात्, तस्य 'ओषं धयत्योषधी फलपाकान्ता जातिः' इति क्षी० स्वा० व्याख्यानाच्चेत्यवधेयम्।

१. 'उत्ताले च विकस्वरे' इति पा०।

स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः। ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्योः स्रुग्भेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः[२।५३९-४०]॥ (२) ॥ * ॥ शङ्क्यतेऽस्मात्। 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'खरुशङ्कु-' (उ० १।३६) इति साधुः। 'शङ्कुः पत्त्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु। यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे' इति हैमः [२।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शाखापत्ररहिततरोः'।

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

क्षुपः (पु), 'गांछी, या जिसकी डाल आदि छोटी हों' उस पेड़ आदि' का १ नाम है।

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते। ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य ॥ * ॥ क्षौति। 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०)। बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूलस्य शाखोटकादेः' ['गाड़ी इत्याख्यस्य']।

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

स्तम्बः, गुल्मः (२ पु), 'बिना डालवाले पेड़ आदि' के २ नाम हैं।

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥ * ॥ तिष्ठति। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०)। 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९६)। 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' [इति विश्वः १०६।३, मे० च०१०५।८]॥ (१) ॥ * ॥ गुडति। 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)। बाहुलकान्मन्। डलयोरैक्यम्। 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः। स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावनीवस्त्रवेश्मसु' [इति मे० १०९।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य'।

वल्ली तु व्रततिर्लता।

वल्ली, व्रततिः, लता (३स्त्री),'लता, लत्तर' के ३ नाम हैं।

वल्लीति ॥ वल्लते। 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। ['कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्] ।—पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादित्वात्(४।१।४१)ङीष् इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या। 'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः [२।५२१] ॥ * ॥ [वेल्ल (भ्वा० प० से०) धातोरिनि 'वेल्लिः' इत्यपि। अत एव]। 'वल्ली तु वेल्लिः सरणी' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतनोति। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पस्य वो वा। 'प्रततिर्व्रततिस्तथा' इति हलायुधः [२।२५] ॥ * ॥ यद्वा—व्रतमिव करोति। व्रतशब्दात् 'तत्करोति-' (ग० ।३।१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादतिः। [1]'व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः [३।३१३]॥ (२) ॥ * ॥ लतति। 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाखावल्लीप्रियङ्गुषु। स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः [२।१९५] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य'।

लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

वीरुत् (=वीरुध्), गुल्मिनी (२ स्त्री), उलपः (पु), 'बहुत डालोंसे युक्त लता' के ३ नाम हैं।

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः। सोऽस्त्यस्याः। सा प्रतानिनी। ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥ * ॥ विरुणद्धि। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः। '—नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति [2]स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या। रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वादर्शनाच्च। 'वीरुल्लताविटपयोः स्त्रियाम्'[इति मे० ८१।३६] ॥(१)॥ * ॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः। 'अत इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ वलति। 'वल संवरणे'(भ्वा० आ० से०)।'विटपविष्टपविशिपोलपाः'(उ० ३।१४५)इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥ —उल्यते। उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा। 'कपश्चाक्रवर्मणस्य' (उ० ३।१४४) इति कपो वा। 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामि-मुकुटौ। तन्न। तादृशसूत्राभावात्। 'उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः' इति हैमः [३।४६९] ॥(३) ॥ * ॥ इति त्रीणि 'शाखादिभिर्विस्तृतवल्ल्याः'।

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः।

उच्छ्रायः, उत्सेधः, उच्छ्रयः (३ पु), 'पेड़ आदिकी ऊँचाई' के ३ नाम हैं।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥ * ॥ आरोहणम्। भावे घञ् (३।३।१८)। दैर्घ्यम्। 'आरोहो दैर्घ्य उच्छ्रये। आरोहणे गजारोहे स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि' इति हैमः [३।७६२]। आदिना गिरिदेवालयादिग्रहः ॥ * ॥ उच्छ्रयणम्। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'उदि श्रयति-'(३।३।४९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उत्सेधनम्। 'षिध गत्याम्' (भ्वा०

---

१. 'विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव' इति शिशु० व० (१।५) प्रयोगाद्दीर्घान्तोऽपि।

२. व्युपसर्गपूर्वकरुच-दीप्ताविति भ्वादिधातोः 'नहिवृति—'इति दीर्घः, वीरुदित्यस्य न्यङ्क्वादिगणे पाठात् चस्य धत्वं (न तु कुत्वं) चेति स्वाम्याशयमननुवर्तमानेनैव खण्डनमिदं प्रस्तुतमिति प्रतीयते।

प० से०)। 'भावे' (३।३।१८) इति घञ्। 'उत्सेधस्तू-च्छ्रये न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि[1] च' [इति मे० ८०।२९] (२) ॥*॥ श्रिलो बाहुलकात् 'एरच्' (३।३।५६)अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षादिदैर्घ्यस्य'।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः॥

प्रकाण्डः (पु न), स्कन्धः (पु), 'कन्धा, पेड़ आदिकी शाखा की जड़' के २ नाम हैं।

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्डयते। 'कड भेदने' चुरादिः। 'एरच्' (३।३।५६)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। णिङ् (३।१।३०)। 'वरण्डादयश्च' (   ) इति डो वा। 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः [४५।२९] ॥ (१) ॥*॥ स्कन्द्यते। 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु मुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः—इत्युक्तम्। तन्न। तत्रासुनो विधानात्। अचोऽविधानात्। 'स्कन्धः स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः। कायें[2] तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी [८०।२२-२३]॥ (२)॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य शाखावधिभागस्य'।

समे शाखालते

शाखा, लता (२ स्त्री), 'डाल' के २ नाम हैं।

समे इति ॥ शाखति। 'शाखृ व्याप्तौ'(भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया। 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः। तन्न। 'अजब्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात्। 'शाखा द्रुमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः [२। २७] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः'।

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धशाखा, शाला (२ स्त्री), 'सबसे पहले फूटनेवाली डाल' के २ नाम हैं।

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः। 'शाला [3]तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः [४९४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशाखायाः'।

---

१. 'संहननेऽपि च' इति पा०।

२. 'कार्ये' इति पा०।

३. 'शाला तरोः स्कन्धशाखा—' इति च पाठः शाश्वते।

शिफाजटे।

शिफा, जटा (२ स्त्री), 'सोर' अर्थात् 'जमीनके भीतर फैली हुई पेड़की जड़' के २ नाम हैं।

शिफेति ॥ शेते। 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)। बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च। 'शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि' [इति विश्वः १०६।२] ॥ (१) ॥*॥ जटति। 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरुमूलस्य जटाग्रस्य'।

शाखाशिफावरोहः स्यात्

अवरोहः (पु), 'डालकी जड़' का १ नाम है।

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥ *॥ अवरोहति लम्बते। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अवरोहोऽवतरणेऽप्यारोहे च लतोद्गमे' [इति मे० १७७।२७] ॥ (१)॥*॥ एकं 'शाखामूलस्य'।

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

लता (स्त्री), 'वृक्षके ऊपर चढ़नेवाली लता' का १ नाम है।

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता। यत् मुकुटस्तु—'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह। तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाग्रपर्यन्तं गता गुडूच्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः'।

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिरः (=शिरस्), अग्रम् (२ न),शिखरम् (पु न), 'फुनगी' अर्थात् 'पेड़ आदिके सबसे ऊपरके हिस्से' के ३ नाम हैं।

शिर इति ॥ श्रियते। 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च। यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति। 'शीङः किच्च' इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादिप्रयुक्तसूत्रादर्शनात्। 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' [इति मे० १७३।४१] ॥ (१) ॥*॥ अगति। 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र—' (उ० २।२८) इति साधु। 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणो पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' [इति मे० १२३।३-४] ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३)। 'शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः'[1] [इति मे० १३९। २२६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य'।

---

१. 'द्रुमाग्रेऽद्रिशृङ्गे पुलककक्षयोः' इति पा०।

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलम् (न), बुध्नः, अङ्घ्रिनामकः ('पैरके वाचक सब शब्द' । २ पु), 'पेड़ आदिकी जड़' के ३ नाम हैं ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–'(३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफाद्ययोः । भे 'निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' [इति मे० १४८।४५-४६] ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' [इति मे० ८४।२०]॥ (२) ॥*॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्नां पादमूलयोः' [इति मे० १२३।६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ।

सारो मज्जा समौ

सारः, मज्जा (मज्जन् । २ पु), 'लकड़ीके बीचका हीर' अर्थात् 'सारिल लकड़ी' के २ नाम हैं ।

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' [इति विश्वः १२७।२३] ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ * ॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः । पुंसीत्यर्थः ॥ * ॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेरान्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूपकोषाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ।

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वक् (=त्वच्, स्त्री), वल्कम्, वल्कलम् (२ पु न), 'पेड़ आदिके छिलके' के ३ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१८०) यद्वा–तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चाच्चिक् । ['त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा–'वल्क परिभाषणे' (चु० प० से०) । वल्कयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['वल्कं वल्कलशल्कयोः' इति मे० ४।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ वलते । बाहुलकात्कलः । वल्कं लाति [श्यामलवत्] इति तु स्वामी । यत्तु—वलतेः कलच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ।

१. 'मूलवित्तेऽन्तिके वा ना' इति पा० ।

काष्ठं दारु

काष्ठम्, दारु (२ न), 'लकड़ी' के २ नाम हैं ।

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभिद्यपि' इति हैमः [२।१०५]॥(१) ॥*॥ दीर्यते । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृसनिजनि–' (उ० १। ३) इति ञुण् । 'पुंनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः [५।८] । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' [इति मे० १२६।४७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ।

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धनम्, एधः (=एधस्), इध्मम् (३ न), एधः (पु), समित् (=समिध् । स्त्री), 'जलावन, इंधन' के ५ नाम हैं ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'ञि इन्धी दीप्तौ'(रु० आ० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु–बाहुलकान्नलोपो गुणश्च–इति मुकुटः । तन्न । [1]एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि–' (उ० १।१४२) इति मक् । 'अनिदिताम्–' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'ञि इन्धी' (रु० आ० से०) 'अवोदैधौद्म–' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्ययम्[2]॥(४)॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥ * ॥ त्रीणि 'अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' । द्वे 'यागादौ हूयमानस्य काष्ठस्य' । पश्चापि पर्याया इति स्वामी ।

निष्कुहः कोटरं वा ना

निष्कुहः (पु), कोटरम् (पु न), 'पेड़ के खोंढ़रा' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः–इति मुकुटः । तन्न । कुहेश्चुरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१. 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) इति धातोरेव प्रयोगसाधुतायाम् 'इन्धेर्बाहुलकान्नलोपः, गुणः' इति मुकुटकल्पनं गौरवावहमेवेत्याशयो व्यज्यते व्याख्यासुधाकर्तुः ।

२. 'पुमानेधः समित् स्त्रियाम्' इति वैजयन्ती (९१। ९६) ।

भावे घञ् (३।३।१८)। कोटं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य'।

वल्लरिर्मञ्जरिः[1] स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वल्लरिः, मञ्जरिः (२ स्त्री), 'मञ्जरीः बौर, मोंजर' के २ नाम हैं।

वल्लेति॥ वल्लते। 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। क्विप् (३।२।१८०)। ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। वल् चासावरिश्च। यद्वा–वल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। वल्लमृच्छति। 'अच इः (उ० ४।१३९)॥ (१)॥*॥ मृजुत्वमृच्छति। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि'।

पत्त्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्।

पत्त्रम्, पलाशम्, छदनम्, दलम्, पर्णम् (५ न), छदः (पु), 'पत्ता' के ६ नाम हैं।

पत्त्रमिति॥ पतति। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। 'पत्त्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' [इति मे० १२६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पलमुन्मानमांसयोः' [इति मे० १४७।२९]। पलं मांसमश्नाति। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'घञर्थे कः' (३।३।५८)। पलति रक्षति जलादेः। 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४)। पलं चलनमश्नुते व्याप्नोति–इत्याह। तन्न। 'घञर्थे कः' इति न। स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति परिगणनात्। 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात्। पचाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात्। 'पलाशं छदने मतम्। शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु' इति मेदिनी [१६४। २३-२४]। 'पलाशः किंशुकेऽस्रपे। हरिते, पलाशं पत्त्रे' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन। 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०)। 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७)। 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' [इति मे० ८७।६५]॥ (३) ॥ * ॥ दलति। 'दल विदारणे' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'दलमुत्सेधखण्डयोः। शस्त्रीछेदेऽप्यद्रव्ये पत्त्रे' [इति मे० १४७।२६]॥ (४) ॥*॥ पिपर्ति। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'कॄपॄविषिधाञ्भ्यो नः'[1]। यद्वा–पृणति। 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा–पर्णयति। 'पर्ण हरितभावे' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु मुकुटः—पिपर्ति प्रीणयति। 'पॄ प्रीणने'। पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम्—इत्याह। तन्न। असंभवात्। 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्त्रे' इति हैमः [२। १४९]॥ (५) ॥ * ॥ छद्यतेऽनेन। णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः। णिजन्तस्यापि छाद्यतेऽनेन। 'छादेर्घे–' (६।४।९६) इति ह्रस्वः। 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' [इति मे० ७४।५]। 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तक्लीबभ्रमनिरासार्थम्॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्त्रमात्रस्य'।

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पल्लवः, किसलयम् (२ पु न), 'नये पल्लव' के २ नाम हैं।

पल्लव इति॥ पल्यते। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। लूयते। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पल् चासौ लवश्च। पद्भ्यां लूयते वा 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पादवाचकः पच्छब्दोऽस्ति। 'तोर्लि' (८।४।६०)। 'पल्लवः किसले[2] बले। विटपे विस्तरेऽलक्तारागे श्रृंगारषिङ्गयोः' [इति हैमः ३।७४१-४२]। व्याडिस्तु–'पुंसि क्लीबे च पल्लवः'॥ (१) ॥*॥ किंचित्सलति। 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) (२) ॥ * ॥ द्वे 'नवपत्त्रस्य'।

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तारः, (पु), विटपः (पु न), 'पेड़के फैलाव' के २ नाम हैं।

विस्तेति॥ विस्तरणम्। 'स्तृञ् आच्छादने' (स्वा० उ० अ०)। 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घञ्। 'विस्तारस्ततौ विटपे'॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। यद्वा–विटानां पानम्। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)। यद्वा–विटति, विटयते वा। 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०)। 'विटपविष्टप–' (उ० ३।१४५) इति कपन्। यत्तु—वटयते वेष्टयतेऽनेन। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन। तन्न। एतादृशसूत्रादर्शनात्। 'विटपो न

---

१. 'वल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ' इति स्वामिमुकुट-सम्मतः पाठः। तथा च हैमः (३।६२८-२९)—'मञ्जरी तिलकद्रुमे। वल्लर्यां स्थूलमुक्तायाम्'।

१. इदं सूत्रं नोणादिसूत्रपाठे लभ्यते, किन्तु 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' इति सूत्रं दृश्यते, सि० कौ० चास्योदाहरणं 'पर्णं पत्त्रम्' इत्युक्तम्।

२. 'किशले वटे' इति पा०।

स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' [इति मे० १०३।२२] ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो[1] विटपो मतः' इति कात्याच्च ।

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

फलम्, सस्यम् (२ न), पेड़, लता आदि के 'फल' के २ नाम हैं ।

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययो । [त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः इति हैमः २।५१०-११] ॥*॥ सस्ति । 'षस षस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति–' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसेर्द्विदन्त्यस्य 'तकि–' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ।

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तम्, प्रसवबन्धनम् (२ न), 'भेंटी' अर्थात् 'पेड़ आदिके फल या फूलकी जड़' के २ नाम हैं ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिघृसि–' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यान्न णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च[2] घटीधाराकुचाग्रयोः' [इति मे० ५८।६०] ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ।

आमे फले शलाटुः स्यात्

शलाटुः (त्रि), 'कच्चे फल' का १ नाम है ।

आम इति ॥ शलति । 'फल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावटुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्यूष्मभेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ।

1. 'कटपो' इति पा० ।
2. 'बन्धेऽस्त्री' इति पा० ।

शुष्के वानम् ।

वानम् (त्रि), 'सूखे फल' का १ नाम है ।

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०), घञ् (३।३।१८) वा । 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंप्लुत[1]-वातोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः [२।२८८] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुष्कफलस्य' ।

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

शलाटुः तथा 'वानम्' दोनों शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वा ना' ॥*॥ क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारकः (पु), जालकम् (न), 'नई कली या कलियों के समूह के २ नाम हैं ।

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादि पाशे' इति हैमः [३।२१-२२] । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' [इति विश्वः ९।८४] ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति–' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' [इति मे० ८।९२-९४] ॥ (२) द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ।

कलिका कोरकः पुमान्[2] ।

कलिका (स्त्री), कोरकः (पु), 'कोढ़ी' अर्थात् 'बिना खिले हुए फूल' के २ नाम हैं ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायाम्–' (उ० ५।३५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री

1. 'जलसंप्लव' इति पा० ।

2. पुमानिति पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तं न तु लिंगान्तरनिषेधार्थम् । 'तथा हि विश्वः—'कोरकः कुड्मले न स्त्री' (१२।६५) । प्रयोगो यथा माघे—'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' (७।२६) ।

कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' [इति मे० ७।७५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ।

स्याद् गुत्सकस्तु स्तबकः

गुत्सकः, स्तबकः (२ पु), 'शीघ्र खिलनेवाली कली' (अथवा 'फूल या फल आदि के गुच्छे) के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । स्तबके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः ॥*॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तबके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृञादिभ्यः–' (उ० ५। ३५) इति वुन् । यद्वा–तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ।

[1]कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

कुट्मलः, मुकुलः (२ पु न) 'अधखिली कली' के २ नाम हैं ।

कुट्मल इति ॥ कुटचते, कुटति वा । 'कुट छेदने' 'कौटिल्ये'(तु० प० से०) वा । 'कुटिकुषिभ्यां क्मलच्'(उ० १।१०९) इति क्मलचि ॥*॥ बाहुलकात् 'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (क्मनि 'कुड्मलः')। ['कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मे० १५०।७८] ॥ (१) ॥ * ॥ मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकाद्बुलक् ॥—'मुञ्चेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति [2]स्वामिमुकुटौ । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । (२) ॥*॥ द्वे 'ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः' ।

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम्[3] ।

सुमनसः (=सुमनस्, नि० स्त्री ब० ।), पुष्पम्, प्रसूनम्, कुसुमम् (४ न), 'फूल' के ५ नाम हैं ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने'(दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु–'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न ।[4] अन्यपदार्थत्वालाभात् । 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्नकोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति [1]मेदिन्यादेरेकत्वमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे । धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति इति हैमः [२। ३००] ॥ (२) ॥*॥ प्रसूयते स्म । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि०आ० से०) । 'स्वादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः [३।४१६] ॥ (३)॥*॥ कुस्यति। 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' [इति हैमः ३।२९२] ॥ (४) ॥*॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' [इति मे० ११०। ३४-३५] ॥ * ॥ चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ।

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्दः, पुष्परसः (२ पु), 'फूलके रस' के २ नाम हैं ।

मकरन्द इति । मकरमपि द्यति । कामजनकत्वात् । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप– (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा–मकरमप्यन्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु–'गतिकारकोपपदानाम्–' (प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् पररूपत्वम्–इति मुकुटः । तन्न । उत्तरदले विभक्त्यनुत्पत्तावपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्मकारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्राध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ।

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

परागः (पु), सुमनोरजः (=सुमनोरजस्, न) 'फूलके परागके २ नाम हैं ।

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि–'(वा० ३।२।४८) इति डः। 'परागः सुमनोरेणौ धूलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' [इति मे० २४।४०-४१] ॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ।

---

१. कुड्मलो' इति पा० ।

२. स्वामिग्रन्थे तु नेदं वचो दृश्यते, किन्तु तत्र 'मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः' इत्येव पाठो दृश्यते ।

३. 'सुमम्' इति पा० ।

४. 'प्रादिसमास' इत्यस्य 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति तात्पर्यत्वे न काचित् क्षतिः ।

१. 'आदि'शब्देन 'सुमनाः प्राज्ञदेवयोः । इति हैमस्य (३।८०२), 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च' इति विश्वा देश्च (१७८।५५) संग्रहः । बहुत्वे यथा—'दधति सुमनसो वनानि बह्वीः' इति 'आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गैः' इति च (७।२,८।१०) माघप्रयोगौ । एकत्वे यथा—'वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः ।

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

'द्विहीनं' इस शब्दसे अब विशेषतया लिङ्गनिर्देश करते हैं, आगे कहे जानेवाले पेड़, लता और औषधके वाचक शब्द यदि फूल, फल, जड़ और पत्ते के वाचक हों तो वे नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त होते हैं।

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्त्रे च। वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः। विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३)। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति लुक्।

हरीतक्यादयः स्त्रियाम्।

'हरीतकी, कर्कटी' आदि शब्द (फल आदि अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी) स्त्रीलिङ्ग ही रह जाते हैं अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होते।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः। 'स्त्रियाम्' इति हरीतक्याः फलम्। 'हरीतक्यादिभ्यश्च'(४।३।१६७) इति लुप्। 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। न संख्या। आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थ-वैणव-प्लाक्ष-नैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥ १८॥ बार्हतं च

आश्वत्थम्, वैणवम्, प्लाक्षम्, नैयग्रोधम्, ऐङ्गुदम्, बार्हतम् (६ न), 'पीपल, बाँस, पाकड़, वट और भटकटैयाके फल' के क्रमशः १-१ नाम हैं।

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम्। आश्वत्थम्। 'प्लक्षादिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥*॥ वेणोः। 'बिल्वादिभ्योऽण्' (४।२।१३६)। [मयटि (४।१।१४३) प्रकृते अणः] विधेर्नाणो लुक् ॥ (१) ॥ * ॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥*॥ इङ्गुद्या इदम् ॥ (१) ॥*॥ बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्थादि फलानाम्' पृथक्पृथगेकैकम्।

फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्।

जम्बूः (स्त्री), जम्बु, जाम्बवम् (२ न), 'जामुनके फल' के ३ नाम हैं।

फले इति ॥ जमति। 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'अन्दूदृम्भूजम्बू–' (उ० १।९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो बुगागमश्च निपातितः। 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे। तथा सुमेरुसरिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्' [इति मे० १०५।४]। जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा वा' (४।३।१६५) इत्यण्। तस्य विधानसामर्थ्यान्न लुक्। पक्षे 'ओरञ्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति वा लुप्। 'लुपि युक्तवत्–' (१।२।५१)। पक्षे 'फले लुक्' (४।३।१६३)। लुपि जम्बूः (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंसके–' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥ * ॥ अणि जाम्बवम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य'।

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

जातिः (स्त्री) प्रभृति 'यूथिका, मल्लिका' आदि शब्दके पुष्प अर्थमें प्रयुक्त होने पर पूर्ववत् लिङ्ग रहते हैं अर्थात् उनका नपुंसकलिङ्ग नहीं होता।

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम्। जातिः। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६ इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।१४०) अणः (४।३।१३५) च लुप्। 'यूथिकाशेफालिकामल्लिकाद्याः'।

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

व्रीहयः (पु), बहुवचन शब्दोपादान से यहाँ व्रीहिः, 'यवः, मुद्गः माषः, प्रियङ्गुः, गोधूमः, चणकः, आदि' शब्द फूल अर्थ में प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत लिङ्ग रहता है अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होता, ऐसा समझना चाहिए।

वीति ॥ यवानां फलानि। यवाः। 'अवयवे च प्राण्योष्–' (४।३।१३५) इत्यण्। 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४।३।१६६) इति लुप्। माषाः। मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

विदारी (स्त्री), आदि ('आदि' शब्दसे शालपर्णी, अंशुमती, गम्भारी, आदि) शब्दके 'मूल, फल और फूल' अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत् लिङ्ग रहता है अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होता।

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि। विदारी। गम्भारी। शालपर्णी।

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला।

पाटला (स्त्री न), 'पाटलाके फूल' अर्थमें यह स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग दोनों होता है।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम्। लुकि (वा० ४।२।१६६) पाटलम्। 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च' पाटलः इति शाश्वतात् [४५५] पुंल्लिङ्गोऽपि।

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥ अश्वत्थे

बोधिद्रुमः, चलदलः, पिप्पलः, कुञ्जराशनः, अश्वत्थः (५ पु), 'पीपलके पेड़' के ५ नाम हैं।

१. 'व्रीहौ च' इति पा०।

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे' [इति मे० ७९।११] रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुमश्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ पिप्पलं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ' [इति मे० १५३।१११] ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरेणाश्यते । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ शाल्मलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति ।'सुपि स्थः'(३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विषम्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था पूर्णिमा मता'[1] [इति मे० ७३।१५] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ।

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

कपित्थः, दधित्थः, ग्राही (=ग्राहिन्), मन्मथः, दधिफलः, पुष्पफलः, दन्तशठः (७ पु), 'कैंथ' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कविथः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने'(क्र्या० प० से)। ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥ * ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमः क्वौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) ।मथति । 'मथे विलोडने'(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' [इति विश्वः ७६।१३] (४) ॥ * ॥ दधि फलेऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥ * ॥ दन्तानां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'कपित्थस्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ।

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उदुम्बरः, जन्तुफलः, यज्ञाङ्गः, हेमदुग्धकः (४ पु), 'गूलर' के ४ नाम हैं ।

उद्विति ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्बते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे ऽपि[1] स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी [१४०।२४९-५०] । मुकुटस्तु मेदिनीसंमतया टवर्गतृतीयमध्यम् [उडुम्बरम्] अप्याह । तन्न । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञमङ्गति । अगिर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उदुम्बरस्य' ।

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोविदारः, चमरिकः, कुद्दालः, युगपत्रकः (४ पु), 'कचनार' के ४ नाम हैं ।

कोवीति ॥ कुं भूमिं विदृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ कुमुद्दालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ['कुद्दालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' इति मे० १५० १५०।८]॥(३)॥*॥ युगं युग्मं पत्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोविदारस्य' 'कचनार' इति ख्यातस्य ।

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तपर्णः, विशालत्वक् (=विशालत्वच्), शारदः, विषमच्छदः (४ पु), 'सतवना, छितवन' अर्थात् 'सात पत्तेवाले वृक्ष-विशेष, 'सप्तपर्ण' के ४ नाम हैं ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ विशाला त्वगस्य ॥(२)॥*॥ शरदि पुष्प्यति ।'कालात्साधुपुष्प्यत्—' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ङन्तापि । 'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः । [शारदोऽब्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये क्लीबं, शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मे० ७७।४०] ॥ (३) ॥*॥ विषमाश्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य' 'छतवती' इति ख्यातस्य ।

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरग्वधः, राजवृक्षः, संपाकः, चतुरङ्गुलः, आरेवतः, व्याधिघातः, कृतमालः, सुवर्णकः (८ पु), 'अमलतास' के ८ नाम हैं ।

आरगिति ॥ आ रगणम्' 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं

---

१. 'पूर्णिमातिथौ' इति पा० ।

१. 'ताम्रेतु स्या' इति पा० ।

रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः । 'रञ्ज रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) । आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आसमन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपूरणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तन्न । उक्तधातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्यन्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः । तन्न । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने । यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व–पृषोदरादि(६।३।१०९)त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥ * ॥ त्र्यच्कः [आर्ग्वधः] अपि, ह्रस्वादिः [अर्ग्वधः]अपि । 'आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथार्ग्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ * ॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृश्चति इति वा । 'ओव्रश्चू छेदने'(तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥ * ॥ सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्गुले' [इति मे० १४।१६६] ॥ * ॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य इति (शंपाकः) तालव्यादिरपि ॥ * ॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति विगृह्णन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ * ॥ चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥ * ॥ आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, प्लव, गतौ' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥ * ॥ व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालाऽस्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः । ['सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' इति मे० ५।१८५-८६] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'सोनालु धनवहेढ' इति ख्यातस्य ।

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

जम्बीरः, दन्तशठः, जम्भः, जम्भीरः, जम्भलः, (५ पु), 'जम्बीरी नींबू' के ५ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' [इति मे० १३४।१५७] ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां शठ इव । ['स्याद्दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यां तु योषिति' इति मे० ४०।१९-२०] ॥ (२) ॥*॥ जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजभो–' (७।१।६१) इति नुम् । 'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरंसे हनौ जम्बीरतूनयोः' [इति हैमः २।३१२] ॥ (३) ॥ * ॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३५) इरन् ॥ (४) ॥ * ॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ['जम्भलः पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' इति मे० १५१।९३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ।

वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।

वरणः, वरुणः, सेतुः, तिक्तशाकः, कुमारकः, (५ पु) 'वरण' के ५ नाम हैं ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । कर्तरि ल्युट (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) (३।३।११७) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कॄवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३)। 'वरुणस्तरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' [इति विश्वः ५०।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति, सीयते वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—' (उ० १। ६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३) ॥*॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात् । 'तिक्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे' [इति मे० १६। १९५] ॥ (४) ॥ * ॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वरणस्य' ।

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गकेसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुन्नागः, पुरुषः, तुङ्गः, केसरः, देववल्लभः (५ पु), 'नागकेसर वृक्ष' के ५ नाम हैं ।

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा–' (२। १।५६) इति समासः । पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव । 'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमान्तरे' [इति मे० २५।४३-४४] ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४। ७४)। यत्तु—'पिपर्ति' इति विगृह्य 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्भ्रमात् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' [इति हैमः ३।७८१] ॥ (२) ॥*॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) । घञ् (३।३।१८) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरा-

यामपीष्यते' इति हैमः [२।३३] ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः [३।५७८-७९] (४) ॥ * ॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'पुंनागस्य', गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ।

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारिभद्रः, निम्बतरुः, मन्दारः, पारिजातकः (४ पु), 'बकायन' के ४ नाम हैं ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५)। पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' [इति मे० १४३।२८२] ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । 'पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निंवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । बवयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा-मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । ['मन्दारः स्यात् सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च' इति मे० १३६।१९६-९७] ॥ (३) ॥ * ॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्जातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥(४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरोः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य ।

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनिशः, स्यन्दनः, नेमिः, रथद्रुः, अतिमुक्तकः, वञ्जुलः, चित्रकृत् (७ पु), 'तिनिश' के ७ नाम हैं ।

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-, (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,- अतिक्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे नरि' इति रभसः । स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरे' तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्' [इति मे० ९३।४८] ॥ (२) ॥ * ॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० प० से०) 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि, इति रुद्रः । 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्(५।४।१५४)। (५) ॥*॥ वञ्च्यते । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) ॥ बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' [इति मे० १५४।१२९] ॥ (६) ॥ * ॥ चित्रं करोति । अतिदाढर्येऽपि लघुत्वात् । क्विप् (३।२।७६) ॥ * ॥ सप्त 'तिनिशस्य' ।

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
आम्रातके

पीतनः, कपीतनः, आम्रातकः, (३ पु), 'अमड़ा' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति युच् ['पीतनं पीतदारुणि । कुंकुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' इति मे० ८९।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा,-याः लक्ष्म्यास्तन ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः । ['कपीतनो गार्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्थे च' इति मे० ९५।७३] ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि [अम्रातकः] अम्लत्वमतति । रलयोरैक्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति त्रिकांण्डशेषः [२।४।९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अम्रातकस्य' 'अंबाडा' इति ख्यातस्य ।

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ

मधूकः, गुडपुष्पः, मधुद्रुमः, वानप्रस्थः मधुष्ठीलः, (५ पु) 'महुआ' के ५ नाम हैं ।

मध्विति ॥ मह्यते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)वा । 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥ (२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥ * ॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान् [इति मे० ७४।२९] ॥ (४) ॥ * ॥ मधु ष्ठीवति । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु ष्ठीले गर्भेऽस्य' इति वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य ।

जलजेऽत्र मधूलकः ।

मधूलकः, (पु), 'पानी में या पहाड़पर होनेवाले महुए' का एक नाम है ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३ ७५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'गिरिजेत्र' इति मूलपाठः–इति सुभूत्यादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकं 'जलजमधूकस्य' ।

पीलौ गुडफलः स्रंसी

पीलुः, गुडफलः, स्रंसी (=स्रंसिन् । ३ पु), 'पीलुनामक वृक्षविशेष' के ३ नाम हैं ।

पीलाविति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः ['पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे। अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' इति मे० १४७।३२] ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥ स्रंसयति मलम् । 'स्रंसु अधः पतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३। ३।१७०) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ।

तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्पराली द्वौ

अक्षोटः, कर्परालः (२ पु), 'पहाड़ी पीलु' के २ नाम हैं ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्ष्णोति । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्परमालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । यद्वा,–कर्परास्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२। ९७) लच् ॥*॥ 'कन्दरालः, इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोटः, निकोचकः (२ पु), 'ढेरानामक वृक्ष-विशेष' के २ नाम हैं ।

अङ्कोट इति—अङ्क्यते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥ * ॥ निकुच्यते । 'कुच् शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'क्वुनादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥ * ॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पलाशः, किंशुकः, पर्णः, वातपोथः (४ पु), 'पलाश' के ४ नाम हैं ।

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२ १२७) । यद्वा,–पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः' किंशुकेऽसूपे । हरिते पलाशं पत्त्रे इति हैमः[१] ॥ (१) ॥ * ॥ किंचित् शुक इव । शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४)। यद्वा,–प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। यद्वा,–पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'क्षुपॄवृषिभ्याञ्भ्यो नः' ( ) । 'पर्णं पत्त्रे किंशुके ना' [इति मे० ४६।२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ।

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

वेतसः, रथः, अभ्रपुष्पः बिदुलः, शीतः, वानीरः, वञ्जुलः (७ पु), 'बेंत' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ अयनम् ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'अतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यद्वा,–ऊयते । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' भ्वा० उ० अ०) । 'वेञस्तुट् च' (उ० ३।११८) इत्यसच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुट्–इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः । क्थन' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि ॥ च' [इति मे० ७२-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' [इति मे० १५४।१३२] ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरबहुवारद्रुमेषु च' इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे (भ्वा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तान्नीरमस्य ॥ (६) ॥ * ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच्, नुम् च 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' इति मे० १५४।१२९] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ।

---

१. हैमे तु—'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्वर्णे राक्षसे च पलाशं छदने स्मृतम् ।' इति पाठः (३।७६२) ।

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

परिव्याधः, विदुलः (२ पु), नादेयी (स्त्री), अम्बुवेतसः (पु), 'जलबेंत' के ४ नाम हैं।

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' [इति मे० ८२।४७] ॥ (१) ॥ * ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां च जम्ब्वां[1] च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' [इति विश्वः १२३।१०५]। (३) ॥ * ॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ।

शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभाञ्जनः, शिग्रुः, तीक्ष्णगन्धकः, अक्षीवः, मोचकः (५ पु), 'सहिजन' के ५ नाम हैं।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'शौभाञ्जनः' ॥*॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३।११३) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) दन्त्यादिः ('सौभाञ्जनः') अपि ॥ (१) ॥ * ॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिग्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे' [इति मे० १२९।९०] ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१२४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे'(भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥ * ॥ ह्रस्वादिः [अक्षीवम्] अपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना,-ऽमत्ते पुनरन्यवत्' [इति मे० १५९।३०] ॥ (४) ॥ * ॥ मोचयति । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' [इति मे० २७-८] । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शिग्रोः' 'सहिजन' इति ख्यातस्य ।

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यात्

मधुशिग्रुः (पु), 'लाल फूलवाले सहिजन' का १ नाम है।

रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जनः । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिग्रुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिग्रुः—इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुशिग्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ।

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरिष्टः, फेनिलः (२ पु), 'रीठा' के २ नाम हैं।

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः'[इति मे० ३५।३२]॥*॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले' [इति मे० ३५।२६] ॥ (१) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच्च' (५।२।९९) । ['फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि' इति हैमः ३।७०९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ।

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

बिल्वः, शाण्डिल्यः, शैलूषः, मालूरः, श्रीफलः (५ पु), 'बेल' के ५ नाम हैं।

बीति ॥ बिलति । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः(उ० ४।९५)।['बिल्वं फले श्रीफले ना' इति मे० १५९।२४] ॥ (१) ॥*॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि—' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शाण्डिलस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१। १०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च' इति हैमः [३। ५३९] ॥ (२) ॥*॥ शिलूषस्यापत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥*॥ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। बाहुलकाद्रक् ॥ (४) ॥*॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः (वा० २। १।६९) । श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १५५।१३८] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'बिल्ववृक्षस्य' ।

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लक्षः, जटी (=जटिन् २ पु), पर्कटी (स्त्री), 'पाकड़' के ३ नाम हैं।

प्लेति ॥ प्रक्षरति 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा—प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्डद्वीपभित्कुञ्जराशने' [इति मे० १६६।१७] ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८), ङीष् (ग० ४।१।४५)

१. 'जवायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति पा० ।

वा। 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी' [इति मे० ३४।१४]। रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षौ' ॥ (२) ॥*॥ पृच्यते। 'पृची संपर्के' (रु० प० से०)। बाहुलकात् कटः। गौरादिङीष् (४।१।४१)। 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः प्लक्षपादपे' [इति मे० ३७।४७]। शाश्वतेऽपि–'विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः' [५२६] ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य।

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥

न्यग्रोधः, बहुपात् (=बहुपाद्), वटः (३ पु), 'वट, बरगद' के ३ नाम हैं।

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्यामवटयोश्च शमीतरौ। न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' [इति मे० ८१।३२] ॥ (१) ॥*॥ बहवः पादा अस्य। 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥*॥ वटति। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः [इति मे० ३५।२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वटस्य'।

गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ।

गालवः, शाबरः, लोध्रः, तिरीटः, तिल्वः, मार्जनः (६ पु), 'लोध' के ३ नाम हैं।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम्। 'ऋष्यन्धक–' (४।१।११४) इत्यण्। गालं नेत्रस्रवं वाति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति को वा। 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोध्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१)॥*॥ शबराणामयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'शावरी शूकशिम्ब्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः। लोध्रे च' [इति मे० १३९।२२५] इति तालव्यादिः ॥*॥ दन्त्यादिः [साबरी] अपि। 'सावराख्यापराधे च लोध्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः॥(२)॥*॥ रुणद्धि। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। बाहुलकाद्रन्। 'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः। तन्न। तादृशसूत्राभावात्। कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)। [रोध्रोऽपि लत्वाभावे। 'रोध्रो ना सावरे क्लीबमपराधे च किल्बिषे' इति मे०१२८।८०]॥(३)॥*॥ तीर्यते मलमनेन। 'कृतॄकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५)। इत्वम् (७।१।१००)। रपरत्वम् (१।१।५१)॥(४)॥*॥ तिलत्यनेनाङ्गम्। 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥*॥ मार्ष्टयनेन। 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७)—नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)— इति मुकुटः। तन्न। तस्य कर्तरि विधानात्। 'मार्जनं न द्वयोर्मार्ष्टौ पुंसि स्याल्लोध्रशाखिनि' [इति मे० ९०।५] ॥ (६)॥*॥ षट् 'श्वेतलोध्रस्य'। 'आद्यौ श्वेतलोध्रे, शेषा रक्तलोध्रे'—इति स्वामी।

आम्रश्चूतो रसालः

आम्रः, चूतः, रसालः (३ पु), 'आम' के ३ नाम हैं।

आम्र इति ॥ अम्यते। 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अमितम्योर्दीर्घश्च'(उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ चूष्यते स्म। 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। च्योतति रसम् इति वा। 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ रसमलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ['रसाल इक्षौ चूते च' इति हैमः ३।७१६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य'।

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः। [७]

सहकारः (पु), 'सुगन्धियुक्त आम' का १ नाम है।

[कामाङ्गः, मधुदूतः, माकन्दः, पिकवल्लभः (४ पु), 'आम' के ये ४ नाम और भी हैं] ॥ ७॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम्।[1] अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥*॥ एकम् 'अतिसुगन्धाम्रस्य'।

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः।

कुम्भम्, उलूखलकम् (२ न), कौशिकः, गुग्गुलुः, पुरः (३ पु), 'गुग्गुल' के ५ नाम हैं।

कुम्भेति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविगृहीतम्। 'कार्मुके वारनार्यां च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुलौ' इति रभसः। 'उदूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः। 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः॥*॥ कमुम्भति। 'उम्भ पूरणे'(तु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१)॥*॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम्। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। उलूखं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। ततः स्वार्थे कन्(५।३।७५)॥ (२) ॥ * ॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥ * ॥ कोशे भवः। अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०)। 'कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशुक्रयोः। [2]कोशजोलूकयोश्च स्याद्

१. 'आम्रश्चूतो रसालश्च सचेष्टो मदिरासखः।
कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टमहोत्सवः॥'
इति स्वामी।

२. 'कोशज्ञोलूकयोश्च' इति पा०।

विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' [इति मे० ७।७७-७८] ॥ (३) ॥ * ॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपर्ति । पुरः । 'इगुपध—' इति कः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तन्न । 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' (क्र्या० उ० से०) । इत्यस्य तत्र ग्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गुग्गुलवृक्षस्य' ।

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुः, श्लेष्मातकः, शीतः, उद्दालः, बहुवारकः (५ पु), 'लसोड़ा' के ५ नाम हैं ।

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥ * ॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति—' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ बहून् वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुआर' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ।

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

राजादनम् (न), पियालः, सन्नकद्रुः, धनुष्पटः (३ पु), 'चिरौंजी, पियार' के ४ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद भक्षणे'(अ० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' [इति मे० ९८।१०३] ॥ * ॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्वः—' (उ० ३।७६) ॥ * ॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥ * ॥ सन्नो लीनः कद्रुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ दधन्ति धारयन्ति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूपरत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी [८३।११] ॥ * ॥ उसिः (२।११७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी [१७१।२६] ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुंनपुंसकम्' इति रभसः ॥ * ॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' [धनुष्पटः] इति स्वामी ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' [चिरौंजी] इति ख्यातस्य ।

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गम्भारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णी, भद्रपर्णी (६ स्त्री), काश्मर्यः (पु), 'गंभार' के ७ नाम हैं ।

गमिति ॥ कं जलं बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥ * ॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी [१४५। ३०८] ॥ (२) ॥ * ॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ ॥ (३) ॥ * ॥ मध्विव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः [३।२४१] । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' [इति मे० ५१।८२] ॥ (५) ॥ * ॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥ * ॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ।

अथ द्वयोः ।

कर्कंधूबदरी कोली

कर्कन्धूः, बदरी, कोली (३ स्त्री), 'बेर' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ कर्कं कण्टकं दधाति । 'डुधाञ्—' (जु० उ० अ०) । 'अन्दूदृन्भू—' (उ० १।९३) इति निपातितः कूप्रत्ययान्तः ॥—शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—इति स्वामी चिन्त्यः[1] ॥ (१) ॥ * ॥ बदति । 'बद स्थैर्ये'

---

१. कर्कानाम् अन्धुः कर्कन्धुरिति विगृह्य ह्रस्वान्तपाठे

(भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि—' (उ० ३।११७) इत्यमरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्धूर्बदरश्च—इति मुकुटः । तन्न । 'बदरी कोले,[1] क्लीबं तु तत्फले' इति मेदिनी।[१३७।२०७]-विरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१। ४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।११८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तन्न । कोल्याः फले अण्- (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२ ४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रूपानुपपत्तेः) ॥*॥ इनि (उ० ४।११८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥*॥ कौ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'बदर्याः' [वृक्षस्य] ।

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलम्, कुवलम्, फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम् (५ न), घोण्टा (स्त्री), 'बैर के फल या वनबैर' के ६ नाम हैं ।

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३। १३४) लुकौ (४।३।१६४)। 'लुक् तद्धितलुकि'(१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० १४५।१०] ॥ (१) ॥*॥ [कुवलं चोत्पले मुक्ताफले च बदरीफले' इति मे० १५०।७८] । (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच्च' (५।२।९९) ॥ (३) ॥*॥ सुवीरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'स्रोतोऽञ्जने तु सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाट्टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' [इति मे० ३४। १३] । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघण्टेति[2] चोच्यते' [इति शब्दर० इति वाच० पृ० २७०६] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्कंधूफलस्य' । स्वामी तु—आद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूभयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ।

मत्वा स्वामिना प्रदर्शितः साधुत्वप्रकारः सिद्धान्तकौमुदीसम्मतत्वान्न चिन्त्यः प्रतिभाति ।

१. 'कोलौ' इति पा० ।

२. 'गोपघोण्टे'ति पा० ।

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

स्वादुकण्टकः, विकङ्कतः, स्रुवावृक्षः, ग्रन्थिलः, व्याघ्रपात (=व्याघ्रपाद् । ५ पु), 'कटाय' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। स्वादुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'ककि- गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ स्रुवाया वृक्षः । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे[1] सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १५९।२९] ॥ (३) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच् (५।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।३।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्कतस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ।

ऐरावतो नागरङ्गः

ऐरावतः, नागरङ्गः (२ पु), 'नारङ्गी वृक्ष' के २ नाम हैं ।

ऐरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्रुमे[2] । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' [इति मे० ६८।१९२-९३]॥(१) ॥*॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तत्रवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' [इति मे० २४। ३७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ।

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेयी, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'भूमिजम्बू' अर्थात् 'एक प्रकार के कन्द' के २ नाम हैं । (किन्हीं आचार्यों का मत है कि उपर्युक्त २ नाम और ये २ नाम, चारों नाम नारंगी के ही हैं) ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां जपायां[3] च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः [१२३। १०५] ॥ (१) ॥ * ॥ भूमेर्जम्बूः ह्रस्वत्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ।

---

१. 'यज्ञपात्रे शल्लकी' इति पा० ।

२. 'लकुचद्रुमे' इति पा० ।

३. 'जवायां' इति पा० ।

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥३८॥

तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः (४ पु), 'तेंदुआ नामक वृक्ष' के ४ नाम हैं।

तीति ॥ तिम्यति। 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०)। मृगय्वादिः (उ० १।३७)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्फूर्जति। 'टुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य। 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति विश्वः [८४।३८] ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदूँ' इति ख्यातस्य।

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके।

काकेन्दुः, कुलकः, काकपीलुकः, काकतिन्दुकः (४ पु), 'कुचिला' के ४ नाम हैं।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। 'कुलकं तु पटोले स्यात्संवद्धश्लोकसंहतौ[1]। पुंसि वल्मीकका-केन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ[2] ॥ (२) ॥*॥ काकैः पील्यते। 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः। 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य', 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये।

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गोलीढः, झाटलः, घण्टापाटलिः, मोक्षः, मुष्ककः (५ पु), 'काला पाढर या लोध-विशेष' के ५ नाम हैं।

गोलीति ॥ गोभिर्लिह्यते स्म। 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि। घण्टा। बाहुलकाद्धन्तेष्टो घरवं च। 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। पाटं लाति। बाहुलकाड्डिः। घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलि इति) नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ * ॥ मोक्षयति रोगम्। मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाण्णिजन्तादच् (३।१।१३४)। 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने'। [इति मे० १६७।२२]। यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः। तन्निर्मूलम्[1] ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम्। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३। ४१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यत्तु—'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने—' इत्युपन्यस्तम्। तदयुक्तम्। तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात्। त्रयादिषु पाठाभावाच्च। 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात् संघाते[2] वृषणेऽपि च' [इति मे० ३।३१] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोध्रविशेषस्य'।

तिलक क्षुरकः श्रीमान्

तिलकः, क्षुरकः, श्रीमान् (=श्रीमत्। ३ पु), 'तिलकवृक्ष' के ३ नाम हैं।

तिलेति ॥ तिलति। 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा। कन् (५।३।९६)। 'तिलको द्रुमभेदेऽश्वभेदे[3] च तिलकालके। क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' [इति मे० ९।१००-१०१] ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति। 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। 'क्षुरकः कोकि-लाक्षे स्याद् गोक्षुरे तिलकद्रुमे' [इति मे० ६।७२] ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्त्यस्य। मतुप् (५।२।९४)। 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' [इति मे० ६६।१६३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिलकस्य'।

समौ पिचुलझावुकौ।

पिचुलः, झावुकः (२ पु), 'झाऊवृक्ष' के २ नाम हैं।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणि.। पिचुं तूलं लाति। 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्निचुले[4] जलवायसे' [इति मे० १५३-११२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति। 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः। ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झाऊ' इति ख्यातस्य।

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी (३ स्त्री), कटर्यः, कट्फलः (२ पु), 'कायफर' के ५ नाम हैं।

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः। 'पाककर्णपर्ण—' (४।१। ६४) इति ङीप्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'श्रीपर्णी काश्म-

---

१. तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥ कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्।' इति (६। ५७८)।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (६।६७-७०)। विश्वे तु—'कुलकं तु पटोले स्याच्छ्लोकसम्बद्धगुच्छके। कुलकः स्यात् कुलश्रेष्ठे वल्मीके काकतिन्दुके ॥' इति पाठः (७।५९)।

१. तादृशधातूपलब्ध्यभावात्।

२. 'संहते' इति पा०।

३. 'द्रुमरोगाश्वभेदेषु' इति पा०।

४. 'इज्जले' इति पा०।

रीकुम्भ्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' [इति मे० ५१।८२] ॥ (१) ॥ * ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्यां पुंसि दिङ्नागे 'नागशाखामृगान्तरे' [इति मे० ७६।२५-२६] ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृश्निकायां च कुम्भी स्यात्पाटली कट्फलेऽपि च' इति रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिक्तत्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः'(भ्वा० प० से०)। क्विप् (३। २।१७८) । कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ।

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रमुकः, पट्टिकाख्यः, पट्टी (=पट्टिन्), लाक्षाप्रसादनः (४ पु), 'पटानीलोध्र' के ४ नाम हैं ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोध्रे गुवाके[२]भद्रमुस्तके' [इति विश्वः ७।५५]। यत्तु–'शिल्पिसंज्ञयोः–' (उ० २।३२) इति कुनि वा–इत्याह मुकुटः । तन्न । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि–' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' [इति मे० ३४।२१] ॥*॥ यद्वा–पट्टिशब्दात् क्तिजन्तान्ङीष् (ग० ४।१।४५) । ['पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे[३] क्रमुकद्रुमे' इति मे० ३५।२२। 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने'[४] इति टवर्गान्ते विश्वः ३७।१५]॥(३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहितलोध्रभेदस्य' ।

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
तूलं च

नूदः, यूपः, क्रमुकः, ब्रह्मण्यः (४ पु), ब्रह्मदारु, तूलम् (२ न), 'सहतूत या तूत' के ६ नाम हैं ।

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः–इति मुकुटः । तन्न । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'घञर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा–नुवदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा–नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकाद्दः ॥ * ॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'(अ० प० से०)। 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु––'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोर्लोपश्च' इति पवतेरूषन् धात्वन्तलोपः––इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोर्लोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकन् । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोध्रे' इति हैमः [५०।१६-१७] ॥ (३)॥*॥ ब्रह्मणि वैदिके साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः'(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ['ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद् ब्रह्मण्यश्च शनैश्चरे' इति विश्वः १२१।८४] ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ॥ (५) ॥ * ॥ तूलयति, तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५)इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद् ब्रह्मदारुणि'इति रुद्रः ॥ (६)॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ।

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपः, प्रियकः, कदम्बः, हलिप्रियः (४ पु), 'कदंब वृक्ष' के ४ नाम हैं ।

नीपेति । नयति, नीयते वा । 'णीञ् प्रापणे'(भ्वा० उ० अ०)। 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३)। बाहुलकादगुणाभावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु[१] च' [इति मे० १०२।८] ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके[२] । नीपे चित्रमृगे चाली प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' [इति मे० १०।११८–१९] ॥ (२) ॥*॥ कदति। 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिद्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः

१. 'नागे शाखामृगान्तरे' इति पा० ।
२. 'भद्रे मुस्तकपूगयोः ।' इति पा० ।
३. 'वागुली कुम्भिकाद्रुमे' इति पा० ।
४. 'प्रसाधने' इति पा० ।

१. 'द्रुमेष्वपि' इति पा० ।
२. 'पीतशालके' इति पा० ।

पुमान्' [इति मे० १०५।९] ॥ (३) ॥ ॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ।

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखो भल्लातको त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरवृक्षः, अरुष्करः (२ पु), अग्निमुखी (स्त्री), भल्लातकी (त्रि), 'भिलावा' के ४ नाम हैं ।

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु[1] भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' [इति मे० १६९।५५] ॥ (१) ॥॥ अरुर्व्रणं करोति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' [इति मे० १४०।२४०] ॥ (२) ॥॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' [इति मे० २०।१३] ॥ (३) ॥ ॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'जातेः–' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः', 'भेलावा' इति ख्यातस्य ।

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।
प्लक्षश्च

गर्दभाण्डः, कंदरालः, कपीतनः, सुपार्श्वकः, प्लक्षः (५ पु), 'लाही पीपल' के ५ नाम हैं ।

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' [इति मे० १०७।१५] । गर्दभमिति (?) । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) ॥ (१)॥॥ कंदरां लाति । 'आतः–' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरावपि' [इति मे० १५६।१५१] ॥ (२) ॥॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च ॥ अश्वत्थे च' इति विश्वः[2] ॥(३)॥॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने'(भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति हैमः [२।५७९] ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ।

तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका

तिन्तिडी, चिञ्चा, अम्लिका (३ स्त्री), 'इमली' के ३ नाम हैं ।

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः ।['तिन्तिडी चुक्रचिञ्चयोः' इति हैमः ३।१८५] ॥ (१) ॥॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ अम्ललो रसोऽस्यास्ति । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ['अम्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च' इति मे० ५।४६] ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ।

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

पीतसालकः, सर्जकः, असनः, बन्धूकपुष्पः, प्रियकः, जीवकः (६ पु), 'विजयसार' के ६ नाम हैं ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥॥ सृजति । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३)। यद्वा–सर्ज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३)। 'प्रियको जीवकोऽसनः'[1] इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' [इति मे० ८४।२९] । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके' इति रुद्र-रभसौ ॥ (३) ॥॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' [इति मे० १०।११८-१९] ॥ (५) ॥॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोः[2] रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' [इति मे० ८।९५] ॥ (६) ॥॥ षट् 'जीवकस्य', 'विजयसार' इति ख्यातस्य ।

साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सालः, सर्जः, कार्श्यः, अश्वकर्णकः, सस्यसंवरः (५ पु), 'शाल या सखुआ' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ सल्यते । 'षल गतौ'(भ्वा० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्श-

---

१. 'वीरवृक्षो भल्लातककुभद्रुमयोः' इति पा० ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९५।७३) । विश्वे तु कपीतनमिति पाठ उपलभ्यते (९७।१५०) ।

१. 'वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्वोषति दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः' इत्युज्ज्वल० (वाच० पृ० ५४०) दर्शनात्तालव्यमध्योऽपि ।

२. 'पीतशालकृपणयोः' 'पीतशालक्षपणयोः' इति च पा० ।

आद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सर्ज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६)॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पत्त्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सस्यैः संव्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सालस्य' 'शालवृक्षस्य' ।

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नदीसर्जः, वीरतरुः, इन्द्रद्रुः, ककुभः, अर्जुनः (५ पु), 'अर्जुनवृक्ष' के ५ नाम हैं ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१)॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रुः ॥ (३)॥ 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' [इति मे० १०७।१३] । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' [इति मे० १०७।१३] ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेर्णिलुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णौ' इति विश्वात् [७६।९] पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ।

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजादनः, फलाध्यक्षः (२ पु), क्षीरिका (स्त्री), 'खिरिनीके पेड़' के ३ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०)। कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' [इति मे० ९८।१०३] । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्त्रके' इति हैमात् [४।१९४] पुँल्लिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरनी' इति ख्यातस्य ।

अथो द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गुदी (स्त्री पु), तापसतरुः (पु), 'इङ्गुदी या इङ्गुआके पेड़' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)। इङ्गं द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जातेः–' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्तस्तरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्यातस्य–इति मुकुटः ।

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भूर्जः, चर्मी (=चर्मिन्), मृदुत्वक् (=मृदुत्वच् । ३ पु), 'भोजपत्रके पेड़' के ३ नाम हैं ।

भ्विति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।११८)। भुवूर्जोऽस्य ॥ (१)॥*॥ प्रशस्तं चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मी फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि [इति मे० ८७।६३] ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्त्रवृक्षस्य' ।

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥

पिच्छिला, पूरणी, मोचा (३ स्त्री), स्थिरायुः (=स्थिरायुस्, पु), शाल्मलिः (स्त्री), 'सेमलके पेड़' के ५ नाम हैं ।

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—'र्वोः–' (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तन्न । हल्पदान्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु । क्लीबं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलिद्रुमे । (पटारम्भकसूत्रेषु)' [इति मे० ४९।६४-६५] ॥ (२) ॥*॥ मुञ्चति रसम् । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' [इति मे० २७।८] ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्विप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शाल्मल्याः' 'सेंवर' [सेमल] इति ख्यातस्य ।

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पिच्छा (स्त्री), शाल्मलीवेष्टः (पु), 'मोचरस' के २ नाम हैं ।

पीति । पतितुमिच्छति । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा–पिच्छ(य)ति, पिच्छ्यते, वा । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'क्वाथः

कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाल्मलिक्वाथस्य' 'सेंवरीगोंद' इति ख्यातस्य ।

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचनः, कूटशाल्मलिः (२ पु), 'काला सेमर'के २ नाम हैं ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्तकह्लारे गोपित्त कवरयोषितोः[1]। रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' [इति मे० ९११६-१७] ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । 'कुत्सितशाल्मलेः' इत्येके ।

चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरबिल्वः, नक्तमालः, करजः, करञ्जकः (४ पु), 'करञ्ज' के ४ नाम हैं ।

चिरेति ॥ 'चिरं बिलति । 'बिल भेदने'(तु० प० से०)। बाहुलकाद्वः ॥ * ॥ 'चिरिबिल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि-' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)—'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादविङ्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ।—णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तन्न । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्वयाघ्रनखे करञ्जनखयोः पुमान्' [इति मे० ३१।२१] ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ।

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।

प्रकीर्यः, पूतिकरजः, पूतिकः, कलिमारकः (४ पु), 'काँटेदार करञ्ज पेड़' के ४ नाम हैं ।

प्रकीति ॥ प्रकीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रतिषेधाद्दीर्घपरत्वे च-इति मुकुटः । तन्न । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे[2] तु वाच्यवत्' [इति विश्वः १२१।८७] ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूर्ति कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः[1]) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशनः ।' मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः-इत्याह ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करञ्जस्य' ।

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

षड्ग्रन्थः (पु), मर्कटी, अङ्गारवल्लरी (२ स्त्री) 'करञ्जके भेद' का १-१ नाम है ।

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्ववपूर्वात्-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्' [इति मे० ७३।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ मर्केति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करञ्जभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः' [इति मे० ३७।५२] ॥(१) ॥ * ॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं 'करञ्जभेदानाम्' ।

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोही (=रोहिन्), रोहितकः, प्लीहशत्रुः, दाडिमपुष्पकः (४ पु) 'गुलनार या लाल करञ्ज' के ४ नाम हैं ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यका-'(३।३।१७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्' [इति मे० ९१।१८ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे'[2] [इति मे० ६५।१४६-४७] ॥ (२) ॥*॥ 'प्लीहशत्रुर्वनतिक्तश्च रोहितः' इति माधवः । प्लीह्नः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' 'गुलनार' इति ख्यातस्य ।

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायत्री (स्त्री)। बालतनयः, खदिरः, दन्तधावनः (३ पु), कत्था, खैर' के ४ नाम हैं ।

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री

१. 'वारयोषितोः' इति पा० ।

२. विनिकीर्णे' इति पा० ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. 'भेदे रोहितकद्रुमे' इति पा० ।

खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः। 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च' [इति मे० १३३।१५०] ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणी तथा इति वैद्यकाम्नान्तोऽपि। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ बालास्तनयाः पत्त्राण्यस्य ॥ * ॥ 'बालपत्त्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये। 'बालपत्त्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राञ्चः[1]। आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः। कण्टकी बालपत्त्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः'[2] ॥ (२) ॥*॥ खदति। 'खद स्थैर्ये हिंसायां च'(भ्वा० प० से०)। 'इषिमदिमुदिखिदि–'[3] (उ० १।५१) इति किरच्। 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' [इति मे० १३३।१४६] ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति। 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०)। ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरस्य'।

अरिमेदो विट्खदिरे

अरिमेदः, विठ्खदिरः (२ पु), 'बद्बू करनेवाले कत्थे' के २ नाम हैं।

अरीति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विड्गन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य'।

कदरः खदिरे सिते।
सोमवल्कोऽपि

कदरः, सोमवल्कः (२ पु), 'सफेद कत्थे' के २ नाम हैं।

कदेति ॥ दृणाति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। कस्य जलस्य दरः। 'कदरः श्वेतखदिरे क्रकचव्याधिभेदयोः' [इति मे० १३१।१२१] ॥ (१) ॥ * ॥ सोम इव वल्कोऽस्य। 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च' [इति मे० १८।२२३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य'।

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः।
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वहस्तकः, एरण्डः, उरुबूकः, रुचकः, चित्रकः, चञ्चुः, पञ्चांगुलः, मण्डः, वर्द्धमानः, व्यडम्बकः (११ पु), 'एरण्ड, रेड़' के ११ नाम हैं।

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥(१)॥*॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्त्रमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ आ ईरयति वायुम्। 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०)। अस्माण्णिजन्ताद्बाहलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उरुं महान्तं वायुं वायति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः। 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुबूकः' इति बोपालितः। 'उरुबूकोरुवुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ रोचते। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति क्वुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति। 'चित्र अद्भुतादौ' (चु० उ० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुपाठिषु' [इति मे० ८।८८] ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति। 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०)। यत्तु—'चकि, मकि, गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य। तच्चिन्त्यम्। बाहुलकादुः। 'चञ्चुस्त्रोट्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' [इति मे० २७।५] ॥ (७) ॥ * ॥ पञ्चाङ्गुलयोऽस्य। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः–' (५।४।८६) इत्यच्। यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्–' (५।४।१०२)। इत्ययच्–इति मुकुटेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥ * ॥ मण्डयति। 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। णिच् (३।१।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोचपिच्छयोः' इति रभसः। 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि[1] क्लीबं तु मस्तुनि। आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' [इति मे० ४२। २१-२२] ॥*॥ अकारप्रश्लेषोऽपि। 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्धमानगन्धर्वहस्ता' इति हारावली ॥ * ॥ आकारादिरपि। 'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥*॥ 'आदण्डः इत्येके (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥ (९) ॥*॥ वर्धते[2]। 'वर्ध छेदनपूरणयोः'(चु० प० से०)। चानश् (३।२।१२९)। 'वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' [इति मे० ९८।१०५] ॥ (१०) ॥*॥ व्यडं मलमम्बयति। 'अबि स्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। णिच् (३।१।२६)। ण्वुल् (३।१।३३) ॥*॥ 'व्यडम्बनः' इति स्वामी। तत्र ल्युट् (३।३।११४)। 'युच्' (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'एरण्डस्य'।

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

शमीरः (पु), 'छोटी शमी' का १ नाम है।

अल्पेति ॥ अल्पा शमी। 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः (५। ३।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पशम्याः'।

---

१. 'बालपत्त्रो यवासः खदिरश्चेतिद्व्यर्थेपु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा 'बालपुत्त्र'भ्रान्त्या ग्रन्थकृद् 'बालतनय'माह इति स्वामीवचनादत्र 'प्राञ्च' इत्यनेन 'धन्वन्तरि'रभिमतः, अतो 'बालपत्त्र' इत्येव पाठः सम्यक्।

२. इदं वचः स्वामिनोक्तं स्वव्याख्यायाम्।

३. अनेन सूत्रेण 'खिदिर'शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'खदिर' शब्दस्य, तस्मादत्र 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः' इत्यस्योणादिसूत्रस्योपन्यासो युक्तः।

१. 'शाकभेदे क्लीबं' इति पा०।

२. चौरादिकस्य णिजन्तपरस्मैपदित्वाद्वर्धते इति रूपं तु 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य धातोर्ज्ञेयम्।

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमी, सक्तुफला, शिवा (३ स्त्री), 'शमी' के ३ नाम हैं।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च 'वल्गुलो' [इति मे० ११०।३१] ॥(१) ॥*॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ शिवं करोति । 'तत्करोति–'(वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु[२] च'[इति मे० १५९।२५-२७]॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शम्याः' ।

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५१ ॥
शल्यश्च मदने

पिण्डीतकः, मरुवकः, श्वसनः, करहाटकः, शल्यः, मदनः (६ पु), 'मयनफल' के ६ नाम हैं।

पिण्डीति । पिण्डी तनोति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पिण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' [इति मे० १६। १९९] ॥ (१) ॥*॥ मरुं वाति क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्द्यादिः (३।१।१३४)। 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे' [इति मे० ९३।३८] ॥ (३) ॥*॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनद्रुमे' [इति मे० ३७।५७] ॥ (४) ॥*॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् । 'क्ष्वेडाशंकुशरे शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५) ॥ * ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्रुभिद्धत्तूरसिल्लके[३]' [इति मे० ९०।३] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ।

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रपादपः, पारिभद्रकः, (२ पु), भद्रदारु, द्रुकिलिमम्, पीतदारु, दारु, पूतिकाष्ठम्, देवदारु (६ न), 'देवदारु' के ८ नाम हैं।

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥*॥ पारि निष्ठां प्राप्तं भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' [इति मे० १४३।२८२] ॥ (२) ॥ * ॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला । 'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् [३।५।८] पुंस्यपि ॥ (३) ॥*॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० स०) । बाहुलकात् किमच् । द्रुश्चासौ किलमं च ॥ (४) ॥*॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृसनिजनि–' (उ० १।३) इति ञुण् । 'पुंनपुंसकयोर्दारु' इति त्रिकाण्डशेषः [३।५।८] ॥ (६) ॥*॥ पूति च तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥*॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य' ।

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

पाटलिः (पु), पाटला, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुबेराक्षी (६ स्त्री), 'पाढर' के ७ नाम हैं।

अथेति ॥ पाति । क्विप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥*॥ पाटं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलो स्त्री स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' [इति मे० १५३।१०९] ॥ (२) ॥*॥ न मोघा । 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके' इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥*॥ काचस्य कार्ष्ण्यस्य स्याली पात्रम् ॥ * ॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामञ्जिष्ठानीलिकासु[१] च' [इति मे० १४५। ७-८] ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १। ११६) । 'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' [इति मे० १४९। ५५] ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इगुपध–' (३।१। १३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता पाटलायां माषपर्ण्यां च योषिति' [इति मे० ६८।१९६]॥ (६) ॥*॥ कुबेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४। ७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'बहु-

१ 'वाग्गुली' इति, 'गुग्गुली इति च पा० ।
२. 'फलास्वपि' इति पा० ।
३. 'धूस्तूरसिक्थके' इति पा० ।

१. कृष्णात्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिनीषु च' इति पा० ।

व्रीहौ सक्थि–' (५।४।११३) इत्यादिना षच्—इत्याह । तन्न । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडला' इति ख्यातस्य ।

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गुः, फलिनी, फली, विष्वक्सेना, गन्धफली, कारम्भा (११ स्त्री), प्रियकः (पु), 'ककुनी, टाँगुन' के १२ नाम हैं।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितौ पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीब स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगावपि वल्गुली' । यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम् [इति मे० ११०।३१।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । '–सप्तम्युपमान–' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्लता[1] । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' [इति मे० ५७।५१-५२] ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रि क्षोदे' ( ) अच् (३।१।१३४)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगय्वादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियंगुः । स्त्री राजिकाकणयोरपि । [3]फलिन्यां कङ्गुसस्ये च'[इति मे० २४।४३] ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' [इति मे० ८९।९५]॥(७)॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृजूसि–' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)–इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्वक्सेनो जनार्दने' [इति मे० ९८।१०९] ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' [इति मे० १५६।१५३] ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) 'प्रियकः पीतसारके[1] । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुंकुमेऽपि च' [इति मे० १०।११८-१९] ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'प्रियंगुवृक्षस्य' ।

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकपर्णः, पत्त्रोर्णः, नटः, कट्वङ्गः, टुण्टुकः, स्योनाकः, शुकनासः, ऋक्षः, दीर्घवृन्तः, कुटन्नटः, शोणकः, अरलुः, (१२ पु), 'सोनापाठा' के १२ नाम हैं।

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्त्रे ऊर्णाऽस्य । 'पत्त्रोर्णं धौतकौशेये क्लीबं स्याच्छोणके पुमान्' [इति मे० ४९।६२] ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कटून्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'टुण्टु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'टुण्टुकः शोणकाल्पयोः' [इति मे० ८।९७]॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिव तन्तुसंताने' (दि० प० से०)। बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः[2] किरणसूर्ययोः' [इति विश्वः ८६।१०] तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ'(भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०)। पिनाकादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्योनाकः'[3] तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः । 'ऋक्षः [4]पर्वतराजे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान्' [इति मे० १६६।६] ॥ (८) ॥*॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥ * ॥ कुटन् वक्रीभवन् नटति[5] । 'नट स्पन्दने' पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचा-

---

१. 'वागुजी' इति पा० ।

२. 'लता पियङ्गुशाखयोः । पृक्का' इति पा० ।

३. 'फल्यां स्त्री फलिनि त्रिषु' इति पा० ।

१. 'पीतशालके' इति पा० ।

२. 'स्यूनः' इति पा० ।

३. यथा–'श्योनाको दीपनः पाके—इति भा० म०' इति वाच० (पृ० ५१४८) ।

४. 'पर्वतभेदे' इति पा० ।

५. 'नटति' इति विग्रहानुरोधात् धातुपाठे 'नट अवस्यन्दने' इति पाठाच्चात्र 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) इति पाठो युक्तः ।

चच् (३।१।१३४) । ['शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' इति मे० ४७। ३१-३२] । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥ * ॥ इर्यर्ति । 'अर्तेररुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२। १८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ।

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्यफला, आमलकी, (त्रि), अमृता, वयस्था (स्त्री), 'आँवला' के ४ नाम हैं ।

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शंखे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'जातेः—' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ न म्रियन्तेऽनया । 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७-–७८] ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' [इति मे० ७३।२२–२३] ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

विभीतकः (त्रि), अक्षः, तुषः, कर्षफलः, भूतावासः, कलिद्रुमः (५ पु), 'बहेड़ा' के ६ नाम हैं ।

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः—' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं भीतमस्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अक्षो[१] ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' [इति मे० १६५।२–३]॥(२)॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० (३।३।५८)—इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुषः पुंसि विभीतकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फलमस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥ * ॥ कलेर्द्रुमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ।

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभया, अव्यथा, पथ्या, कायस्था, पूतना, अमृता, हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा (११ स्त्री), 'हर्रे' के ११ नाम हैं ।

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री[१] हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी [११८।६९–७०] (१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी [७३। १५] (२) ॥*॥ पथोऽनपेता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी' [११५।३५] ॥ (३) कायस्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमात्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी [७३।१७-१८] ॥ (४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिच् 'बहुलमन्यत्रापि'(उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी [८९।९३] ॥ (५) ॥*॥ अमृता व्याख्याता) । (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (३।३।२५) इत्यण् । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ [७४।२१९, ७१।२३०] ॥ (८) ॥*॥ चेतयति । 'चिति संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥ अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी [१७३।४३] ॥ (१०) ॥*॥ शिवं करोति । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । [२]सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' इति मेदिनी [१५९।२५–२७] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'हरीतक्याः' ।

१. अक्षो ज्ञातार्थशकट······ । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे–' इति पा० ।

१. 'अभय तु··· मुशीरे तु··· लिङ्गं स्यात्' इति पा० ।
२. '–सुखक्षेमजले··· सक्तुफलास्वपि' इति पा० ।

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीतद्रुः, सरलः (२ पु), पूतिकाष्ठम् (न), 'सरलनामक काष्ठ (वृक्ष)-विशेष' के ३ नाम हैं।

पीति ।। पीतश्चासौ द्रुश्च ।—पीतये चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किच्च' इति तः । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम्–इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । उक्तसूत्रादर्शनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ।। (१) ।।*।। सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादलच् । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी [१५३।१४३] ।। (२) ।।*।। पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरलदेवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी [४०।२०] ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'सरला' इति ख्यातस्य ।

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

द्रुमोत्पलः, कर्णिकारः, परिव्याधः (३ पु), 'कठचम्पा' के ३ नाम हैं।

अथेति ।। द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी–' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्तिर्भ्रान्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ।। (१) ।।*।। कर्णिकामियर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [१४१।२५४] (२) ।।*।। परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्व्यधा–' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [८२।४७] ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा इति ख्यातस्य ।

लकुचो लिकुचो डहुः ।। ६० ।।

लकुचः, लिकुचः, डहुः (३ पु), 'बड़हर' के ३ नाम हैं।

लेति ।। लक्यते । 'लक आस्वादने' ( ) । बाहुलकादुचः ।। (१) ।। * ।। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वेलिकुचोऽपि ।। (२) ।।*।। दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ।।*।। 'अडहुः' इत्यपि—इति स्वामी ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'लिकुचस्य' 'बडहर' इति ख्यातस्य ।

पनसः कण्टकिफलः

पनसः, कण्टकिफलः (२ पु), 'कटहल' के २ नाम हैं।

पनेति ।। पनाय्यते स्तूयते 'वेतसवाहस'[1]–' इत्यसजन्तो निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी [१७२।२७–२८] । 'पणसः' इत्यपि पाठः ।। (१) ।।*।। कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टकिफलमस्य ।। (२) ।।*।। द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति ख्यातस्य ।

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचुलः, हिज्जलः, अम्बुजः (३ पु), किसी के मत से 'स्थलबेत' के, किसी के मत से 'जलबेत' के और किसी के मतसे 'समुद्रफल' के ३ नाम हैं।

नीति ।। निचोलति । 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोल्यते' इति विगृह्य 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्गत्वेन-(णिजाश्रय)-गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी [१५२।१०२]।।(१) ।।*।। हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च'(स्वा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ।। * ।। 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ।। (२) ।।*।। अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे'(दि० आ० से०) 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)।। (३) ।।*।। त्रीणि 'स्थलवेतसस्य', 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ।

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ।। ६१ ।।

काकोदुम्बरिका, फल्गुः, मलयूः जघनेफला (४ स्त्री), 'कठूमर, कालागूलर' के ४ नाम हैं।

केति ।। काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।। (१) ।।*।। फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फल्गवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी [२२।१०-११] ।। (२) ।।*।। 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) बाहुलकाद्दीर्घः । यद्वा—मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ।। (३) ।।*।। जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम–'

---

१. सूत्रमिदं नोपलभ्यते । अतश्चात्र 'अत्यतिचमितमिरमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनि–' (उ० ३।११७) इति सूत्रेणासच् प्रत्ययो बोध्यः ।

(६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलय्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य।

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः।
पिचुमर्दश्च निम्बे

अरिष्टः, सर्वतोभद्रः, हिङ्गुनिर्यासः, मालकः, पिचुमर्दः, निम्बः (६ पु), 'नीम' के ६ नाम हैं।

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात्। 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी [३६।३२-३३]॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं यस्मात्। 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे। निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी [१४५।३०८] ॥ (२) ॥*॥ हिङ्ग्वाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य। 'हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी [१७५।६९] ॥ (३) ॥*॥ मलते। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३)। परस्मैपदं वुन्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥ * ॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति। 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्वास्थ्यम्। 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) बवयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति ख्यातस्य।

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

पिच्छिला (स्त्री), अगुरु (न), शिंशपा (स्त्री), 'शीशम' (सिसँव) के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ पिच्छाऽस्त्यस्याः। पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच्। 'पिच्छिलं[1] विजिलेऽन्यवत्। स्त्री पोतिकाशिंशपयोः शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' [इति मे० १५३।११५]॥ (१)॥*॥ न गुरुरस्मात्। 'अगुरु क्लीबे शिंशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति। 'आतः–' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) यद्वा,–'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति। 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। शिम्वाभिः शपति इति वा। 'देविकाशिंशपा–' (७।३।१)। इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः। द्वितालव्या शिंशपा। 'श्वश्रूस्तथा श्वसुरशाश्वतशिंशपाश्च' इति शभेदात् ॥*॥ अगुरुसारा शिंशपा 'अगरुशिंशपा' इत्येकं नाम–इति स्वामी। तन्न। उक्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सिसँव' इति ख्यातस्य।

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला, भस्मगर्भा (२ स्त्री), 'कपिलवर्णवाले शीशम' के २ नाम हैं।

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते। भस्म गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपिलवर्णायाः'।

शिरीषस्तु कपीतनः।
भण्डिलोऽपि

शिरीषः, कपीतनः, भण्डिलः (३ पु) 'सिरस' के ३ नाम हैं।

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शॄपॄभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् ॥(१) ॥*॥ तनोति। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। यास्तनः ईतनः। कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति। 'भडि कल्याणे' (चु० प० से०)। 'सलिकल्यनि–' (उ० १।५४) इतीलच्।—बाहुलकात्–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि। 'भण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य।

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

चाम्पेय चम्पकः, हेमपुष्पकः (३पु) 'चम्पा' के ३नाम हैं।

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी [११८।८३] ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति चम्प्यते वा। 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०), क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्पमस्य। ['हेमपुष्पं तु चम्पके। अशोकद्रौ जपापुष्पे' इति हैमः ४।२१८-१९]। कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य'।

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

गन्धफली(स्त्री), 'चम्पाकी कली' का १ नाम है॥

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः। 'पापकर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष्। 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'चम्पककलिकायाः।

अथ केसरे।
वकुलः

केसरः, वकुलः, (२ पु), 'मौलसरी' के २ नाम हैं॥

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। के जले सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं किंजल्के न स्त्रियां पुमान्। सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नाग-

1. 'पिच्छिलः' इति पा०।

केसरे' इति मेदिनी[1] [१३३।१४२] ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते 'वकि गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बकुलस्य' 'मौलेसरी' इति ख्यातस्य ।

वंजुलोऽशोके

वंजुलः, अशोकः (२ पु), 'अशोक' के २ नाम हैं।

वञ्ज्वति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'बाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी [४।४०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ।

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करकः, दाडिमः (२ पु), 'अनार' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५)। 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी [५।५४-५५] ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरैकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी [१११।४४] ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ।

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चाम्पेयः, केसरः, नागकेसरः, काञ्चनाह्वयः (४ पु), 'नागचम्पा' पुष्पवृक्ष के ४ नाम हैं।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी [११८।८३] ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ नागाख्यः केसरः । 'स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य'।

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेयी, वैजयन्तिका (५ स्त्री), 'जाही, अरणी या गनियार' के ५ नाम हैं।

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी [११४।२४-२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'तृभूवहि–' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'षित्' इत्यनुवृत्तेर्ङीष् (४।१।४१)। 'जयन्ती वृक्षभिद्दौर्योरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी [६२।११०] ॥ (२) ॥*॥ तर्कं मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिड्ढा–' । (४।१।१५) इति ङीप् । ['नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां जवायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते ॥' इति विश्वः १२३।१०५] ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा—वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्यातायाः इत्यन्ये ।

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका । जया

श्रीपर्णम् (न), अग्निमन्थः, (पु), कणिका, गणिकारिका (२ स्त्री), जयः (पु), 'जयपर्ण' के और किसी के मत से अरणी के ५ नाम हैं। किसी के मत से उपर्युक्त 'जया से' 'जयः' पर्यन्त १० नाम 'अरणी' के ही हैं।

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः [३।२४१] ॥ (१) ॥ * ॥ अग्निं मथ्नाति । 'मन्थ विलोडने' (क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। गणाः सन्त्यस्या वा । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैम. [३।१९] ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ०से०)। इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। गणिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा—गणयति । ऋच्छति । ण्वुल् (३।१।१३३) गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी [११४।२४-२५ [॥ (५) ॥ ५ ॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । 'दशाप्यरणिपर्यायाः' इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

कुटजः, शक्रः, वत्सकः (३ पु), गिरिमल्लिका (स्त्री), 'कोरैया' के ४ नाम हैं।

---

१. मेदिन्यां तु 'केशरं······'नागकेशरे' इति तालव्यमध्यः पाठः । हैमे तु दन्त्यमध्यः ।

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञादिणि (५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ['कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि' इति मे० ३१।२३] ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितञ्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' [इति मे० १२९।८७] ॥ (२) ॥ * ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृतॄवदिवचिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (३) ॥ * ॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

कलिङ्गम्, इन्द्रयवम्' भद्रयवम्, (३ न), 'इन्द्रयव के ३ नाम हैं ।

एतेति ॥ कलिं गच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थाद्गमेः 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ।–'खच्च डिद्वा–' (३।२।३८)–इति मुकुटः ।–कलिं गायति—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारबीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥ * ॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि[1] । तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबीजस्य ।

कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णपाकफलः, अविग्नः, सुषेणः, करमर्दकः (४ पु), 'करौंदा, करवन' के ४ नाम हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति क्तः । 'श्वीदितः–' (७।२।१४) इतीण्निषेधः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ * ॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्–' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षिञ् बन्धने (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृतृस्वपिषिद्भ्यो नः'–इत्याह । उज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ['सुषेणः करमर्दे स्याद्विष्णुसुग्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी ५१।८४] ॥ (३) ॥ * ॥ करं मृद्नाति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्धपुष्पकः' इति शुभाङ्गः ।—करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तन्न । उक्तकोषविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करमर्दकस्य' 'करौंदा' इति ख्यातस्य ।

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालस्कन्धः, तमालः, तापिच्छः, (३ पु), 'तमाल' के ३ नाम हैं ।

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी [८२।४५] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) 'तमिविशि–'(उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी [१५२।९७] ॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु—'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिंछ–' इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशाभावात्[1] ॥ (३) त्रीणि 'तमालस्य'

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

सिन्दुकः, सिन्दुवारः, इन्द्रसुरसः, (३ पु), निर्गुण्डी, इन्द्राणिका (२ स्त्री), 'सिंधुआर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥ * ॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम् [स्वामिव्याख्याने] 'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (चु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (२) ॥ * ॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥ * ॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी[2] ॥ (३) ॥*॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनान्निर्गता,

१. स्वामी तु द्वयोर्भेदमाह, यथा—"इन्द्रयवं कुटजफलं भद्रयवं तु कुटजबीजम् । यदाह–'फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा ।'' इति । एतत्प्रमापकवचनेन 'भद्रयवेन्द्रयवशब्दयोः' पुंस्त्वमपि सिद्धम् ॥

१. काव्यकल्पलतायां 'रविमिव तापिच्छविराजितं वमम्' इति श्लेषान्निरनुस्वारस्यैव समर्थनाच्च ॥

२. "इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, विग्रय इत्यर्थः' इत्येवं स्वाम्युक्त्या इकारमध्यत्वोक्तिरत्र चिन्त्या ॥

इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणत्वाद् द्रष्टव्यः—इत्याह । निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी [४२।३०] ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण—' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप ४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च—इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी [४७।३५] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्योंडी' इति ख्यातस्य ।

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणी, खरा, गरी (३ स्त्री,) देवताडः, जीमूतः (२ पु), 'देवताल' अर्थात् 'बन्दाली' एक तरहके गुजराती वृक्ष के ५ नाम हैं ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद् गर्दभे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे' [इति मे० १२४।२२] ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकविषघ्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥।—गरामागिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम् [स्वामिव्याख्याने]—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी [१५८।१२] ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (च० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैंहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी [४३।४०] ॥ (४) ॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽद्रौ भृतिकरे[1] देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी [६५।१११] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवतालस्य' ।

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीहस्तिनी, भुरुण्डी (२ स्त्री), 'एक तरह के शाकविशेष' के २ नाम हैं ।

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति, अवश्यं श्रियं हस्तयति । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः, इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति 'रुटि लुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि, लुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् ।

१. 'धृतिकरे' इति पा० ।

'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवायाः वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः) ।

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणशून्यम् (न), मल्लिका, भूपदी, शीतभीरुः (३स्त्री) 'छोटी वेला' के ४ नाम हैं ।

तृणेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी । तृणशून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः'(४।४।९८) इति यत् । 'हलो यमाम्—' (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा स्यात्केतकीफले[1]' इति विश्व-मेदिन्यौ [१२४।११९, १२१।११९] ॥ * ॥—'तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम्'—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् । मल्यते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मल्लिको हंसभिद्यपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी [१२।१३८] (२) ॥*॥ भुवि पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताद्भीरुः ॥२॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवोऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती[2] भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥(४)॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः', 'वेलि' इति ख्यातायाः ।

सैवाऽऽस्फोता वनोद्भवा ।

आस्फोता (स्त्री), 'जङ्गली बेला' का १ नाम है ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (११३।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा । 'आस्फोता विष्णुक्रान्तायां वनमल्ल्यर्कपर्णयोः' इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्ल्यां च योषिति' इति मेदिनी [६०।९२–९३] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनमल्ल्याः' ।

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥७०॥

शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी, नीलिका, (४ स्त्री), 'काली सेवारी' के ४ नाम हैं ।

शेफेति ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम् । वा ङीष् ( ) । स्वार्थे कन्–'(५।३।७५)॥(१)॥*॥ सुष्ठु वहत्यामोदम् ।

१. विश्वे तु 'केतक्याश्च फले मृतम्' इति पा०

२. स्वामी तु 'मदयन्ती' शब्दमाह ।

'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'सुवहा सल्लकयेलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम्। रास्नाशेफालिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० १७७।२५-२६] ॥ (२) ॥*॥ नीलवर्णा। 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा० ४।१।४२) इति ङीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेफालिकासु च' [इति मेदिनी १०।११२] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः।

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

श्वेतसुरसा, भूतवेशी (२स्त्री), 'सफेद फूलवाली नेवारी' के २ नाम हैं।

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः। श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥*॥ भूतानि विशति। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः'।

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्बष्ठा

मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बष्ठा (४ स्त्री), 'जूही' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ मगधे देशे भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः। वैश्यतः क्षत्त्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी[1]भाषाविशेषश्च' हैमः [३।३७५-७६] ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद् गणिकेव। 'गणिका यूथीवेश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी [७।८०] ॥ (२) ॥*॥ यूथमस्त्यस्याः। 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाम्रातके[2] पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मे० [१२।१४४] ॥ (३) ॥*॥ अम्बेव मातेव तिष्ठति। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब-' (८।३।२७) इति षत्वम्। 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः।—अम्बे तिष्ठति—इति स्वामी। 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च'। 'अम्बष्ठा-[3]प्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ [४२।१३, ३९।११] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः।

सा पीता हेमपुष्पिका ॥७१॥

हेमपुष्पिका (स्त्री), 'पीले फूलवाली जूही का १ नाम है।

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष्। 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' [इति मेदिनी १९।२३४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः'।

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता।

अतिमुक्तः, पुण्ड्रकः (२ पु), वासन्ती, माधवी लता, (२स्त्री), वसन्त ऋतु में फूलने वाले कुन्द-विशेष, या माधवी के ४ नाम हैं।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्ल्यात्। 'अत्यादयः' (वा० २।२।१८) इति तत्पुरुषः। 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः। यद्वा,—मुक्तान् विरक्तान्। 'अतिमुक्तस्तु निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' [इति मे० ६७।१८३] (१) ॥*॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प० से०)। 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुष्यति। 'कालात्साधुपुष्प्यत्-' इत्यण्। 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नावहिते त्रिषु' [इति मे० ६५।१५३] ॥ (३) ॥*॥ मधौ पुष्प्यति। 'माधवोऽज्जे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ। वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशर्करासु[1] स्त्रियाम्' इति मेदिनी [१६०।४६-४७]। रन्तिदेवोऽपि 'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुन्दभेदस्य'।

सुमना मालती जातिः

सुमनाः (=सुमनस्), मालती, जातिः (३ स्त्री), 'चमेली' के ३ नाम हैं।

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते। 'मन ज्ञाने'(दि० आ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९)। यद्वा,—शोभनं मनोऽस्याम्। 'स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुष्पे, जातौ तु भेदतः। विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्याडिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रेण' इति सुश्रुतदर्शनात् टाबन्ता[सुमना]अपि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं लतति। 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। गौरादिः (४।१।४१)। मालं तनोति वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१००) इति डः। 'मालती युवतौ काकमाच्यां जातिविशल्ययोः। ज्योत्स्नायां निशि नद्यां च' [इति हैमः ३।३०४-५] ॥ (२) ॥*॥ जायते। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्वम्। वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्—इत्याह। तन्न। 'अनया' इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि' इति कथनं व्याहतम्। 'बाहुलकात्'

---

१. 'यूथि' ह्रस्वोऽपि पा०।
२. 'यूथिका म्लानके' इति पा०।
३. 'चाम्ललोण्यां' इत्युभयत्र पा०।

१. 'मधुशर्करावासन्तीकुट्टनीमदिरासु च' इति पा०।

इति च। 'क्तिच्क्तौ च-' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात्। 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः। अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि। जातीफले च मालत्याम्' [इति मे० ५५।१९-२०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जातेः' 'चँबेली' इति ख्यातायाः।

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तला, नवमालिका (२ स्त्री), 'वसन्ती नेवारी' के २ नाम हैं।

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अथ सप्तला।[1]नवमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटली स्त्रियाम्' [इति मे० १५५।१४३-४४] ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालाऽस्याः। कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः'।

माध्यं कुन्दम्

माध्यम्, कुन्दम् (२ पु न) 'कुन्द' के २ नाम हैं।

मेति ॥ माघे साधु, 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्।—माघे भवम्। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्राञ्चः ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, द्यति वा। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति। 'कुण शब्दे' (तु० प० से०)। 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो वा। यत्तु—'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-इति मुकुटः। तन्न। अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात्। षष्ठ्याः प्रवेशाच्च। 'माघ्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि। 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' [इति मे० ७४।३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य'।

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः।

रक्तकः, बन्धूकः, बन्धुजीवकः (३ पु), 'दुपहरिया नामक पुष्पवृक्ष' के ३ नाम हैं।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्रक्तः। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। ['रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मे० १२। १४५] ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति चित्तम्। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः। 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः [2]पीतसारके' [इति मे० ११। १२८] बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धूकस्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य।

१. 'नवमाली' इति पा०।

२. 'पीतशालके' इति पा०।

सहा कुमारी तरणिः

सहा, कुमारी, तरणिः (३ स्त्री), 'घीकुआर' के ३ नाम हैं।

सहेति ॥ आतपं सहते। 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४)। 'सहो बले न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे। दण्डोत्पलामुद्गपर्णीकुमारीपृथिवीषु च' [इति मे० १७६।१०-११] ॥(१)॥*॥ कुमारीव। यद्वा,- कुमारयति। 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। यद्वा,-कामयते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'कमेः किदुच्चोपधायाः'(उ० ३।१३८) इत्यारन्। 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप्। 'कुमारी [1]रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीभिदि। कन्याऽपराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' [इति विश्वः १३९।१७५] ॥ (२) ॥*॥ तरत्यनया 'तॄ प्लवनतरणयोः (भ्वा० प० से०)। 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।५०] ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'घीउकुआरी' इति ख्यातायाः।

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लानः (पु), महासहा (स्त्री), 'कटसरैया' के २ नाम हैं।

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म। 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४। ७२) इति क्तः। 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८।२।४३) इति नत्वम्। 'अम्लानस्त्वमले भिंटीभेदे' इति हैमः [३। ३८०] 'अम्लानो महासहायां ना [2]वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी [८५।३२] ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ सहा च। 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः। 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यात्वम्।—महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुकुटः। तन्न। असामानाधिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात्। 'महासहा माषपर्ण्याममम्लानेऽपि च योषिति' [इति मे० १७७।३४] (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः' 'कटसरया'-'सामान्यस्य।

तत्र शोणे कुरवकः

कुरवकः (पु), ' लाल कटसरैया का १ नाम है।

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते। कुत्सित ईषद्वालीनां अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र। बहुव्रीहित्वान्न कादेशः। [3]'कुरवकः शोणाम्लानझिंटीप्रभेदयोः' [इति मे० १५।१८२] ॥*॥ कु ईषद्रौति। संज्ञायां क्वुन् (उ० २।३२)। उवङ्

१. 'रामतरणीनवमाल्योर्नदी—' इति विश्वे पाठः।

२. 'नान्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति पा०।

३. मेदिन्यां तु कुरुवकः' इति पा०। विश्वे तु 'स्मृतः कुरवकः शोणाम्लानझिण्टीप्रभेदयोः (१७।१८२) इत्येकोकारवान् पाठः।

(६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रक्तवर्णायाः' [महासहायाः] ।

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

कुरुण्टकः (पु), 'पीले फूलवाली कटसरैया' का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) क्वुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः कोर्वा रुण्टकः । 'कुगति–' (२.२।१८) इति समासः । 'कुरुण्टकः[1] पीतपुष्पाम्लानर्झिटिकयोः पुमान्' [इति मे० १५।१८३]॥*॥–कुर्यते । 'कुर छेदने'(तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः । स्वार्थे कन् (५।३।७५)।] 'कुरण्टो[2] दारुपुत्र्यां ना झिण्ट्यम्लानप्रभेदयोः' [इति मे० ३६।३८] । इत्येकोकारवान्–इति कश्चित् । तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त–'कुरुण्टकः' 'कुटसरैया'–इति ख्याताया एकैकम् ।

नीला झिण्टी[3] द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

वाणा, दासी (२स्त्री), आर्तगलः (पु), 'काली 'कटसरैया' के ३ नाम हैं ।

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिंटयां पुनर्द्वयोः' [इति मे० ४६।२७] ॥ (१) ॥*। दस्यते । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् । (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी बाणाभुजिष्ययोः' [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥*॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नीलझिंटिकायाः' ।

सैरीयकस्तु झिंटी स्यात् ।

सैरेयकः (पु) झिण्टी (स्त्री), 'कटसरैया' के २ नाम हैं ।

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कर्षः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥ * ॥ 'झिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे झिंटीसामान्यस्य' ।

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

कुरबकः (पु), 'लाल कटसरैया' का १ नाम है ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रक्तकुरुण्टकस्य' ।

पीता कुरुण्टको झिंटो तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥ ७५॥

कुरण्टकः (पु), सहचरी (स्त्री पु), 'पीली कटसरैया' के २ नाम हैं ।

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टित्वनिपातनात् ङीप् (४।१।१५) । यत्तु—'भिक्षासेना–' (३।२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'–इत्याह मुकुटः । तन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । ['भवेत्सहचरो झिण्ट्यां द्वयोरनुचरे त्रिषु' इति मे० १४४।२९९] ॥ (१) ॥ * ॥ 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि स्वामी–इति मुकुटः । तदपि न । आर्षत्वेव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पीतकुरुण्टकस्य' ।

ओड्रपुष्पं जवापुष्पं

ओड्रपुष्पम्, जवापुष्पम् (२ न), 'ओड़उल, गुड़हल' के २ नाम हैं ।

ओड्रेति ॥ आ ईषदुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्वम् । ओड्रं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकाद्रन्—इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ['ओड्रस्तु तरुभेदे[1] स्यात्' इति मे० १२३।११] ॥ (१) ॥ * ॥ जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जपति । अच् (३।१।१३४)। 'जवायां तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जपायाः' 'ओडर' इति ख्यातायाः ।

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रपुष्पम् (न), 'तिलके फूल' का १ नाम है ।

वज्रेति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥ * ॥ एकं तिलपुष्पस्य' ।

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतिहासः, शतप्रासः, चण्डातः, हयमारकः 'करवीरः (५ पु) 'कनइल, कनेर पुष्प वृक्ष' के ५ नाम हैं ॥

१, 'कुरण्टकः पीतपुष्पाम्लानझिण्टीकयोः–इति पा० ।

२, 'कुरुण्टो दारुपुत्र्यां–' इति पा० ।

३. अत्र सामान्याया झिण्टया विवरणमनुक्त्वा विशेषनील्यादेर्भेदकथनस्य सर्वपद्धतिविपरीतत्वात्पूर्वं सैरीयकस्तु······रुणे' इति पठित्वैव नीला झिण्टी······सा' इत्यस्य पठनं समुचितं प्रतीयते ।

१. ('ओड्राः पुंभूम्नि नीवृति । ओड्रः स्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) इति कोष्ठान्तर्गतो निर्णयसागरीयः पाठोऽत्र चिन्त्यः, मेदिन्यां तदनुपलम्भात् ।

प्रतीति ॥ प्रतीपो ह्रासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्त्राण्यस्य। शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ चण्डमतति। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥*॥ करं वीरयति। 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'करवीरः कृपाणे स्याद्दैत्यभेदाश्वमारयोः। करवीर्यदिती-[1]श्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' [इति मे० १४१।२५५] ॥ (५) पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ।

करीरः, क्रकरः, ग्रन्थिलः (३ पु), 'करील' के ३ नाम हैं।

करीति ॥ किरति। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०)। यत्तु—'कॄगॄशॄडिभ्य ईरच्'—इति मुकुटः। तन्न! उणादिवृत्तिषु तत्पाठस्यादर्शनात्। करिणमीरयति वा। 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान्। करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' [इति मे० १३१।१२५] ॥ (१) ॥*॥ 'क्र' इति करोति। अच् (३।१।१३४)। टः (३।२।२०) वा। 'क्रकरः करीरवृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। ग्रन्थिं लाति वा। 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्रौ विकङ्कततरौ पुमान्। सग्रन्थौ त्रिषु' [इति मे० १५१।८५] ॥ (३) त्रीणि 'करीरस्य' 'करील' इति ख्यातस्य।

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तः, कितवः, धूर्तः, धत्तूरः, कनकाह्वयः, मातुलः, मदनः (७ पु), 'धतूरे' के ७ नाम हैं॥

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति। 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'उन्मत्त उन्मादवति धुस्तूरमुचुकुन्दयोः' [इति मे० ६१।१०१] ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' [इति विश्वः १६४।३०] ॥ (२) ॥ * ॥ धूर्व्यते स्म। 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२)।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः। तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः। यद्वा,—धूर्वणं धूर्तम्। भावे क्तः (३।३।११३)। तदस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'धूर्तं तु खण्डलवने[1] धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' [इति मे० ५३।२८] ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून्। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूरच्। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। [2]'धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति स्वामी ॥ * ॥ धूसयति। धूस कान्तिकरणे' (चु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८) तूर्यते। 'तुरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०)। इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५)। धूश्चासौ तूरश्च 'धुस्तुरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ कनकमाह्वयो यस्य। 'कनकं हेम्नि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे। धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' [इति मे० ५।५३-५४] ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य। मा श्रीस्तुलाऽस्य, इति वा। कनकनामत्वात्। 'मातुलो व्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्रुमे। धत्तूरे' [इति मे० १५३।१२३] ॥ (६) ॥*॥ मदयति। 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०)। ल्युः (३।१।१३४)। 'मदनः स्मरवसन्तद्रुभिद्धत्तूरसिह्लके'[3] [इति मे० ९०।३] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य'।

अस्य फले मातुलपुत्रकः।

मातुलपुत्रकः (पु), 'धतूरे के फल' का १ नाम है।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव। कन् (५।३।९६) 'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये[4] फले च धूर्तस्य' [इति मे० १९।२३६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धत्तूरफलस्य'।

फलपूरो बीजपूरः

फलपूरः, बीजपूरः, (२ पु), 'बिजौरा नींबू' के ४ नाम हैं।

फलेति ॥ फलेन पूर्यते। 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः। कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा। मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति। कः—इत्याह। तत्रासुचितः। इगुपधत्वाभावाण्णिजन्तस्य। (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'बिजौरा' इति ख्यातस्य।

रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७॥

रुचकः, मातुलुङ्गकः (२ पु) 'मातुलिङ्ग' के दो नाम हैं।

---

१. '—दितिश्रेष्ठ—' इति पा०।

१. साम्प्रतं मेदिन्यामुपलभ्यमानः '—खण्डलवणे—' इत्येव पाठोऽत्रापि विश्व (५८।२२) हैम (२।१७८)-योरनुरोधादुचितः, न तु 'खण्डलवने' इत्ययं पाठः।

२. 'स्वामि'व्याख्याने 'धर्तूरकः स्मृतः—' इत्येव पाठः।

३. मेदिन्यां '—धूस्तूरसिक्थके' इति पाठः।

४. मेदिन्यां क्वचित्—'मातुलतनये—' इति पाठः।

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । क्वुन् (उ० २।३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-[1] द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' [इति मे० १२।४७–४८] ॥ (१) ॥*॥ मीनात्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०)। बाहुलकात्तुन् । लुञ्ज्यते । 'लुजि भासार्थः(चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) मातुश्चासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीज पूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिलाचन्दनपेषणी[2] । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ।

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।
जम्बीरोऽपि

समीरणः, मरुवकः, प्रस्थपुष्पः, फणिज्जकः, जम्बीरः (५ पु), 'मरुवा' के ५ नाम हैं ।

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' [इति मे० ५३।१११] ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । क्वुन् । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके'[3] [इति मे० १७।२०७] ॥ ॥ * ॥ प्रस्थे सानौ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपत्रपुष्प वात् । फणी उज्झको वर्जकोऽस्य—इति केचित् । उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४)। जम् चासौ वीरश्च[4]। '[5]जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' [इति मे० १३४।१५७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ।

अथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

पर्णासः, कठिञ्जरः, कुठेरकः (३ पु), 'पर्णास, या बवई' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा,—पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिनं जरयति । 'जॄष्' (दि० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'कुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठिकुठि' (उ० १।५८) इत्येरक् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' च' इत्यतो 'दर्दुरादयश्च' (उ० १।१४०) इति ढूक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलोपः—इति मुकुटः । तन्न । कुठ-धातोः सत्त्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढूक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरका सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ।

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जकः (पु), 'सफेद बवई' का १ नाम है ।

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ।

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पाठी (=पाठिन्), चित्रकः, वह्निसंज्ञकः (३ पु), (अग्नि-वाचक) 'चीत' के ३ नाम हैं ।

पेति । पाठोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चित्तं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुपाठिषु' [इति मे० ८।८८] ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ।

अर्काह्ववसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
मन्दारश्चार्कपर्णो

अर्काह्वः, वसुकः, आस्फोतः, गणरूपः, विकीरणः, मन्दारः, अर्कपर्णः (७ पु), 'एकवन, आक, मन्दार' के ७ नाम हैं ।

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' [इति मे० ७२।१६] ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शॄस्वृस्निहि—' (उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्ल्यर्कपर्णयोः' [इति मे० १३।१५३] । बाहुलकात् 'भृमृ—' [उ० सू०···] इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् । (२) ॥ * ॥ आस्फो-

१. –'माङ्गल्यद्रव्ये—' इति पा० ।
२. स्वामिव्याख्याने '—मातुलुङ्गस्तु'-इति, '—शिलाचन्दनपेषणी—' इति च पाठः ।
३. '–पुष्पविशेषे मदनद्रुमे' इति पाठः ।
४. 'जम्बीरः' इति पा० ।
५. मूले 'जम्बीरः' टीकायां'जंवीरः'अत्र बीजं मृग्यम् ।

टयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिवर्ण्या च वनमल्ल्यां च योषिति' [इति मे० ६०।९२-९३] ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'कॄपॄ–' (उ० २।८१) इति क्युन् । इत्वम्(७।१।१००) रपरत्वम्(१।१।५१) बाहुलकाद्दीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य—इत्यन्ये ॥ (५)॥*॥ मन्दान् इर्यति । अण्(३।२।१) मन्दैरर्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'मन्दारः[1] स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' [इति मे० १३६।१९६-९७] ॥ (६) ॥*॥ अर्काभानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ।

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अलर्कः, प्रतापसः (२ पु), 'सफेद फूलवाले एकवन' के २ नाम हैं ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ (भ्वा० प० से०) क्विप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलर्को धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे' [इति मे० ४।-४५] । अलयति-इति मुकुटः । तन्न । णावुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतारतापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ।

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥८१॥

शिवमल्ली (=शिवमिल्लन्), पाशुपतः, एकाष्ठीलः, बुकः, वसुः (५ पु), 'गुल्मा' के ५ नाम हैं ।

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो बकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भक्ते' [इति मे० ७०।२१३] ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सुषामादित्वात्' (८।३।९८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्ठीला[1] वनतिक्तकौषधौ पुंसि बकपुष्पे [इति मे० १५५।१४९] ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । क्वुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'बकः' इति पाठे क्वुन् (उ० २।३२) । 'बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' [इति मे० ३।३०] ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसि–' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना देवभेदाग्निभायोक्त्रबकराजसु ।[इति मे० १७०।६] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'बकपुष्पस्य' ।

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरुहा, जीवन्तिका, (४ स्त्री), 'बन्दा, बाँदा' के ४ नाम हैं ।

वन्देति ॥ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि वन्द्यां च' इति मेदिनी ७५।१०) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी[2] तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ [९७।१५३, ९८।१११] ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३।१२७) इति झच् । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' [इति मे० १६।१९१] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ।

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सादनी, छिन्नरुहा, गुडूची, तन्त्रिका, अमृता, जीवन्तिका, सोमवल्ली, विशल्या, मधुपर्णी (९ स्त्री), 'गिलोय गुडुच' के ९ नाम हैं ।

---

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'मन्दारः पारिभद्रार्कपर्णयोः । सुरद्रुमेऽपि' (१३८।१६६), 'मदारो द्विरदे धूर्ते (१३९।१६९) इति पठितत्वेन 'मन्दार-मदारे'तिशब्दद्वयस्योपलब्ध्याऽत्रापि 'मन्दारः······ पर्णे च' एतावानेव पाठः समुचितः । मेदिन्यां यद्यपि 'मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' इत्यपि पाठस्तदग्रे लभ्यते, किन्तु उक्तविश्वानुरोधादत्रापि 'मदारो हस्तिधूर्तयोः' इति पठितव्ये लेखकादिप्रमादात् 'मन्दारो हस्तिधूर्तयो.' इति पाठो लिखितः । अत एव हैमे मन्दार शब्दार्थकथनप्रसङ्गे 'मन्दारस्त्रिदशद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च (३।६२५–२६) इत्येवोक्तम्, न तु तस्य 'हस्तिधूर्त''वप्यर्थौ कथितौ, एवमेव नानार्थरत्नमालायामपि 'मन्दार' शब्दार्थकथने 'मन्दारः पारिभद्रेऽर्कपर्णे कल्पमहीरुहे' (पृ० ९९ पं० १८९८) इत्येवोक्तं, न तु हस्ति-धूर्तावप्यर्थौ तस्योक्ताविति । एवं चात्रापि 'मन्दारो हस्तिधूर्तयो'रिति पाठोऽधिक एवेत्यवधेयम् ॥

१. वनतिक्तिकौषधौ पुंसि बकपुष्पे च' इति पा० ।

२. विश्वे 'वृक्षादनी स्मृता वन्दाविदारीगन्धयोरपि इति पा० ॥

वत्सेति ॥ वत्सैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादूचट् ॥ (३)॥*॥ तन्त्रयति । 'तन्त्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधी-पथ्यागुडूच्यामलकीषु च' [इति मे० ५९।७७] ॥ (५) ॥*। जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः' इति मेदिनी [१६। १९१] ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुडूची-त्रिपुटासु च' [इति मे० १२०।१०७]॥ (८) ॥*॥ मधु-मयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुडूच्याः' ।

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रुवा, मधूलिका, मधुश्रेणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी (१० स्त्री), 'मूर्वा' अर्थात् 'चिनार, चुरनहार, धनुष के लिए उपयोगी लताविशेष' के १० नाम हैं ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मुर्वी बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्क'योरपि'[इति मे० १५८।१२] ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' [इति मे० १७४।६०] ॥ (३) ॥ * ॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । [मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे] मूर्विकायां तु मोरटा' [इति मे० २७।५३-५४] ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे स्रुवाऽपि । 'स्रुवा ह्रुवोर्होमपात्रे[2] सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १५९।२९] ॥(६)॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि[1] स्यान्मृगसर्प-गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः [५३।७०–७१] ॥ (९) ॥*॥ पीलोरिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–'(४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी बिम्बिकायां[2] मूर्वायामौषधीभिदि' [इति मे० ५२।१०४]॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ।

पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥
एकाष्ठीला पापचेलो प्राचोना वनतिक्तिका ।

पाठा, अम्बष्ठा, विद्धकर्णी, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एकाष्ठीला, पापचेली, प्राचीना, वनतिक्तिका (१० स्त्री), 'पाठा या पाढर' के १० नाम हैं ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यां तु योषिति' [इति मे० ३९।७] ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' [इति मे० ३९।११]॥(२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि[3] वने, पाठौषधौ स्त्रियाम्' [इति मे० ९४।५२]॥(४)॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' [इति मे० १७३।४२] ॥ (५) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठासल्लकीकङ्गुभूमिषु' [इति मे० १७०।९–१०] ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५)। गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यङ्-न्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाञ्चेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिक्ता । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ।

---

१. 'पृक्कयोरपि' इति पा० ।
२. 'यज्ञपात्रे शल्लकी' इति पा० ।

१. 'तरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इति पा० ।
२. 'बिम्बिकायां' इति पा० ।
३. 'पुंसवने' इति पा० ।

कटुः कटंवराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटुः, कटंवरा, अशोकरोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी (८ स्त्री), 'कुटकी' के ८ नाम हैं ।

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृस्वृसिनिहि–' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः । —'वटिकटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । [नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' इति मे० ३३।४–५] ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०,) 'संज्ञायां भृतॄ–' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ * ॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां[1] गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' [इति मे० १४१।२५६] ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥ * ॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे' इति रभसः । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० ४।१०] ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । [2]भभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' [इति मे० ५०।७४] ॥ (३) ॥ * ॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी' इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥ * ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र–' इति निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी [२४।३३] ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते । अत्तेः कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदे कटुकशाकयोः' [इति मे० १०१।१४७] ॥ (८)॥*॥ अष्टौ 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ।

आत्मगुप्ताजडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मगुप्ता, अजडा, अव्यण्डा, कण्डूरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बिः, कपिकच्छुः, मर्कटी (९ स्त्री), 'केवाँच' के ९ नाम हैं ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृकरण–' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ जडयति । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' [इति मे० ४१।१३–१४] । मुकुटस्तु—कण्ड्वादिना दौःस्थ्यजननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तन्न । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिकमण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०)। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) वा । अध्यण्डा—इत्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ कण्डूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिकच्छूश्च कण्डूरा कण्डुरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छूभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तन्न । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु [2]जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति, अयते वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्यचः' (८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलाशूकशिम्बिषु' [इति मे० ६८।१९२] ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यूष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूकशिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छूः । कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतुत्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्जभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः' [इति मे० ३७।५२]॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः' 'केंवाच' इति ख्यातायाः ।

---

१. 'कलविङ्कायां' इति पा० ।
२. 'तडित्कटम्भरा' इति पा० ।

१. 'जहाव्यङ्गा' इति पा० ।
२. 'जलार्णवः' इति पा० ।

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी, द्रवन्ती, शंबरी, वृषा, प्रत्यक्श्रेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूषिकपर्णी (१० स्त्री), 'मूसाकर्णी' के १० नाम हैं ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बा-सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्' [इति मे० १२५।३४] ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥*॥—न्यग् रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राञ्चः । न्यञ्चं रुणद्धि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '[न्यग्रोधस्तु पुमान्व्योमवटयोश्च शमीतरौ] । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' [इति मे० ८१।३२] ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः—' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इत्याह । [शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः ।] शंबरी चाखुपर्ण्यां स्यात्' [इति मे० १३८।२१९–२०] ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । [वृषो धर्मे वलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुक्ले । तथा वास्तुस्थानभेदे पुमानेष[1] प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्ण्यां च, यतीनामासने वृषी' इति मे० १६७।२५–२७] ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥*॥ सूतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । 'रण्डा मूषिकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति' [इति मे० ४२।२३] ॥*॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः–इत्याह ॥ (९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्त्रत्वात् । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१०) ॥ दश 'मूषिकपर्ण्याः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ।

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपामार्गः, शैखरिकः, धामार्गवः, मयूरकः (४ पु), प्रत्यक्पर्णी, कीशपर्णी, किणिही, खरमञ्जरी (४ स्त्री), 'चिचिढ़ा' के ८ नाम हैं ।

अपैति ॥ अपमार्जन्त्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तात् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्गं वाति । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' [इति मे० १६१।५९] ॥ * ॥—'अधामार्गवः' । 'अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति द्व्यर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥ * ॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीबं तुत्थाञ्जने पुनः' [इति मे० १७।२०६] ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥ * ॥ 'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ किणिनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (७) ॥ * ॥ खरा मञ्जरिरस्याः ॥ * ॥ गौरादिः (४ । १ । ४१) वा ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ।

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवल्ली (६ स्त्री), बालेयशाकः, वर्वरः, वर्धकः (३ पु), 'ब्रह्मनेटी, भारङ्गी' के ९ नाम हैं ।

हञ्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्दो वर्वरकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फञ्जिका, इति वा–इति मुकुटः) ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंल्लिङ्गः फञ्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५०।६७–६८] ॥ (२) ॥ * ॥ पद्माकं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपन्नगीषु[2] च' [इति मे० १०९।१८–१९] ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् ।

१.'पुमानयं' इति पा० ।

१. स्वामिव्याख्याने तु अकारहीनो 'धामार्गव' इत्येवोपलभ्यते ।

२. '—श्रीचारटीपन्नगेषु च' इति पा० ।

'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३।३।१८)। भर्गोऽस्त्यस्याः। ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारवद्वल्लचस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥ वालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥(७)॥ वर्वर्ति । 'वृञ् वरणे'(स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ।

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरो भण्डी योजनवल्ल्यपि ।

मञ्जिष्ठा, विकसा, जिङ्गी, समङ्गा, कालमेशिका, मण्डूकपर्णी, भण्डीरी, भण्डी, योजनवल्ली (९ स्त्री), 'मँजीठ' के ९ नाम हैं ।

मञ्जीति ॥ मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५)॥(१)॥*॥ विकसति । 'कष गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥—विकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—इति मुकुटः ॥(२)॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ समन्ततोऽङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४)॥*॥ काले मिश्यते । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूर्धन्यषा इति वा । 'मञ्जिष्ठा कालमेषी च' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण—' (४ । १ । ५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठाब्राह्मण्योर्ना तु शोणके' [इति मे० ५३।११५] ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड आभण्डने' ।—'भडि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् । गौरादिः (४।१।३१)। भण्डीरी ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥ * ॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'भण्डी योजनवल्ल्यपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ * ॥ योजनगामिनी वल्ली ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मञ्जिष्ठायाः' 'मँजीठ' इति ख्यातायाः ।

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥

रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

यासः, यवासः, दुःस्पर्शः, धन्वयासः, कुनाशकः (५ पु), रोदनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा (५ स्त्री), 'जवासा' के १० नाम हैं ।

येति ॥ यसनम् । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। यासोऽस्त्यस्य। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। याति । बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इत्यासः ॥ (२)॥ * ॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०)। घञ् । (३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्यां स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' [इति मे० १६४।२१] ॥ (३) ॥*॥ धन्वनो यासः मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाशयति । 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' [इति मे० ९१।१७] ॥*॥ 'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि' [इति मे० १३२।१२६] ॥ (७) ॥ * ॥ नान्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुडूच्योः स्यात्)' [इति मे० ६०।८२–८३] ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्याः । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' [इति मे० ७१। २२५] ॥ (९) ॥*॥ दुःखेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईषद्दुःसुषु—' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ।

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्निपर्णी, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, अङ्घ्रिपर्णिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छी, कलशिः, धावनिः, गुहा (९ स्त्री), 'पिठिवन' के ९ नाम हैं ।

पृश्नीति ॥ पृश्निरल्पं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्घ्रेरालभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४)। स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ * ॥—अङ्घ्रि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अङ्घ्रिवल्लिका'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः, सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्रे त्रिष्वजीर्णे [चाव्यक्तमधुरध्वनौ' इति मे० १४५।६]। कलं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥ * ॥ गूहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ।

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥९३॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, बृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका (१० स्त्री), 'भटकटैया, रेंगनी' के १० नाम हैं।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ।—'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'उपभितं व्याघ्रादिभिः–' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा–' (३।१।१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ वृहति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्–' (उ० २।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'चुद संचोदने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—णिजन्तेन विगृह्य 'क.'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरुपन्यस्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपि' [इति मे० १२४।१८] ॥ (८) ॥*॥ दुस्पृश्यते । 'ईषद्दुर्–' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने[1] । उपद्रवे क्लीबपुंसोः' [इति मे० १२८।७८–७९] । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः ।

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीली, काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुत्था, द्रोणी, दोला, नीलिनी (११ स्त्री), 'नील' के ११ नाम हैं।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । 'नीली रुग्भेदनीलिन्योः' [इति मे० १४७।२९] ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धयभावप्रसङ्गाच्च । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वाभावान्न ङीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिकासु[2] च' [इति मे० १४५।८] ॥ (२) ॥*॥ क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामि-मुकुटौ ॥ (३) ॥*॥ ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यखञौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' [इति मे० ४८।४६] ॥ (४) ॥ * ॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्यां[3] नीलीसंज्ञौषधावपि' [इति मे० ५२।१०५] ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युटि भवत्येव । 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । [4]'गुडारोचनिकानीली-

1. 'स्मृता' इति पा० ।

1. 'स्यादुपवर्तने' इति पा० ।
2. '—कृष्णात्रिवृता……नीलिनीषु च' इति पा० ।
3. 'गाम्भीर्यां' इति पा० ।
4. 'गुण्डारोचनिका' इति पा० ।

मञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु[2] च' [इति मे० ९१।१३-१४] ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलमस्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १५४।१३८] ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृतुदि–' (उ० २।७) इति थक् । तुत्थयति वा । 'तुत्थ आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीली[3]सूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ७२।८] ॥ (८) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि–' (उ० ४।५१) इति नित् ॥*॥ 'तूणी'—इति स्वामी । 'तूण पूरणे' (चु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना' [इति मे० ४६।१६] ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् । 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' [इति मे० १४७।२७] ॥ * ॥ 'मेला' [इत्येके] इति स्वामी । 'तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी' इति निघण्टुः ॥(१०)॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ।

अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवल्गुजः (पु), सोमराजी, सुवल्लिः, सोमवल्लिका, कालमेषी, कृष्णफला, वाकुची, पूतिफली (६ स्त्री), 'बाकुची, बकुची' के ८ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवल्गोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥*॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । '–उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ शोभना वल्लिरस्याः ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लिः । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४) ॥*॥ कालं मिषति[4] । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥*॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ पूतिः फलेष्वस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥(८)॥*॥ अष्टौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा, उषणा, पिप्पली, शौण्डी, कोला (१० स्त्री), 'पीपरि' के १० नाम हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' [इति मे० ४५।८] ॥ (१) ॥*॥ उपकोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥*॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥*॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्रीपिप्पलीषु च' [इति मे० १७७।२४] ॥ (३) ॥*॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्लजीरकबन्दिनोः' [इति मे० ८१।३४-३५]॥ (४) ॥*॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च' [इति मे० १५१।८७-८८] ॥ (५) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' [इति मे० ४५।५] ॥(६) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २।७८) ॥*॥ ['ऊषणम्' इति] दीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्त्रियाम्' [इति मे० ४७।३६] ॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। बाहुलकादलच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१)। 'पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ । निरर्गले[1] पक्षिभेदे कणायां पिप्पली स्मृता' [इति मे० १५३।१११-११२]।(८)॥*॥ शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिपल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' [इति मे० ४२।२५-२६] ॥ (९) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० १४५।११] ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिप्पल्याः' ।

---

१. 'नलिनी' इति पा० ।

२. 'रजनी'शब्दार्थकत्वात् 'रजनी ···कासु च' इत्यंशः प्रकृतानुपयोगी ।

३. 'नीलसूक्ष्मै' इति पा० ।

४. 'कालेन मिष्यते शब्दयते कालमेषी कृष्णफलत्वात्' इति स्वामी ।

१. 'निरंशुके' इति पा० ।

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

करिपिप्पली, कपिवल्ली, कोलवल्ली, श्रेयसी (४ स्त्री), वशिरः (पु), 'गजपीपरि' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ करीव पिप्पली । बृहत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ कपिरिव वल्ली ॥*॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' [इति मे० १७३। ४३] ॥ (४) ॥*॥ वस्ते । 'वस[1] आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् ॥*॥ तालव्यपाठे तु—वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वान्न संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः' [इति मे० १३७।२०८] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ।

चव्यं तु चविकम्

चव्यम्, चविकम् (२ न), 'चाभ, चव्य' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चर्व्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' [इति मे० ११४। २१] ॥ (१) ॥ क्वुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥ * ॥ ['चव्या' इति] स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हट्टचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः— 'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे 'तु'स्थाने 'च' पाठ्यः ।

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकचिञ्चा, गुञ्जा, कृष्णला (३ स्त्री), 'गुंजा, लाल घुंघुची, करेजनी' के ३ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥*॥ गौरादिः (४।१। ४१) इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गुञ्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'गुञ्जा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' [इति मे० ३०।९] ॥ (२) ॥*॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ।

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनश्रृंगाट इत्यपि ।

पलङ्कषा, इक्षुगन्धा, श्वदंष्ट्रा (३ स्त्री), स्वादुकण्टकः, गोकण्टकः, गोक्षुरकः, वनशृङ्गाटः (४ पु), 'गोखरू' के ७ नाम हैं ।

पलमिति ॥ पलं म सं कषति । 'कष हिंसार्थः'(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—'तत्पुरुषे—' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्नापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्षति' इति विगृह्य 'पृषोदरादिः'(६।३।१०९)—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कषितिनैव सिद्धत्वात् । अच्प्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकषा गोक्षुरके रास्नागुग्गुलुकिंशुके । तु(मु)ण्डीरीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः'[इति'विश्वः १७३३४, मे० च १६९।५४-५५] ॥ (१) ॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः ! समासान्तो विधिरनित्यः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्र्यां काशे च गोक्षुरे'[इति मे० ८२।४४]॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥(३) ॥*॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धेनोः पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां खुरे' [इति मे० १५।१८६] ॥ (५) ॥ *॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः, स्वार्थे कन् (५।३।७५)। गोगीर्वा क्षुरकः ॥(६) ॥*॥ वनस्य श्रृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः ॥ (७) ॥ *॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ।

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

श्रृङ्गी महौषधं च

विश्वा, विषा, प्रतिविषा, अतिविषा, उपविषा, अरुणा, शृङ्गी (७ स्त्री), महौषधम् (न), 'अतीस' के ८ नाम हैं ।

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशू प्रुषि—' (उ० १।१५१) इति क्वुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वे देवेषु[2], नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्' [इति वि० १६३।१९] ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्' [इति मे० १६७।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतीपं विष-

---

१. मूले तालव्यमध्यस्य पाठात् 'वश कान्तौ' इत्यंशो 'मेदिनी'त्यस्य अनन्तरंपठ नीय आसीत् ।

१. विश्वे तु '—गोक्षुरकरास्ना··· तुण्डीरीलाक्षयोश्चापि राक्षसेऽपि पलङ्कषः' इति पा० ।

२. 'विश्वदेवेऽपि' इति पा० ।

मस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुपगता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' [इति मे० ४७।३३-३४] ॥ (६) ॥ * ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् कित् नुट् च । गौरादिः (४।१।४१) । 'शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः [२५।२२] ॥(७) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ।

अथ क्षीरावो दुग्धिका समे ।

क्षीरावी, दुग्धिका (२ स्त्री), 'दुधिया घास' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ *॥ दुग्धमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दुधी' इति ख्यातायाः ।

शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी[1] ॥ १८० ॥
ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।
अहेरुः

शतमूली, बहुसुता, अभीरुः, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता, अभीरुपत्री, नारायणी, शतावरी, अहेरुः (१० स्त्री), 'शतावर' के १० नाम हैं ।

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१)॥*॥ बहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां तु योषिति' [इति मे० १४०।२४९] ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलाशूकशिम्बिषु'[इति मे० ६८।१९२]॥ (६) ॥*॥ अभीरूणि पत्त्राण्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता । 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता'[इति मे० ५२।९८]॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां[2] स्यादिन्दीवर्यामपि स्त्रियाम्' [इति मे० १४४।२९८] ॥ (९)॥*॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ।

1. 'वरा' इति स्वामिसम्मतः पा० ।
2. 'शुण्ठ्यां' इति पा० ।

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १८१ ॥
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

पीतद्रुः, कालेयकः, हरिद्रुः (३ पु), दार्वी, पचंपचा, दारुहरिद्रा, पर्जनी (४ स्त्री), 'दारुहल्दी' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु—मुकुटेनोक्तम्— 'अपष्ठ्वादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपस्यालाभाद् । एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४)। 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रुरस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ दीर्यते । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। 'दृसनि–'(उ० १।३) इति ञुण् । 'वोतः–' (४।१।४४) इति '–गौरादिभ्यः–' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' [इति मे० १५८।११] ॥ (४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः (५) ॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। विच् (३।२।७५) । पर् चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे'(दि० आ० से०)ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ।

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥१८२॥

वचा, उग्रगन्धा, षड्ग्रन्था, गोलोमी, शतपर्विका (५ स्त्री), 'घुड़वच या वच' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वक्ति । वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' [इति मे० २८।९] ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाऽजमोदायां वचायां छिक्किकौषधौ' [इति मे० ८२।४५] ॥ (२) ॥*॥ षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्' [इति मे० ७३।२४] ॥ (३) ॥ * ॥ गौर्लोमास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४।७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' [इति मे० १११।४२] ॥ (४) ॥ * ॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शतपर्विका तु[1] दूर्वायां वचायामपि योषिति' [इति

1. 'तु' इति पाठो नोपलभ्यते ।

मे० १९।२३३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः।

शुक्ला हैमवती

हैमवती (स्त्री), 'खुरासानी वच' का १ नाम है।

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा। 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' [इति मे० ७१।२३०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतमूलवचायाः'।

वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका।
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥

वैद्यमाता, सिंही, वाशिका (३ स्त्री), वृषः, अटरूषः, सिंहास्यः, वासकः, वाजिदन्तकः (५ पु), 'अडूसा, वासक' के ८ नाम हैं।

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति। 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'सिंही तु कण्टकार्यां स्याद् [वार्ताकी वासकेऽपि च' इति मे० १७६।१२]। 'सिंही स्वर्भानुमातरि। वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' [इति हैमः २।६१७-१८] ॥(२)॥*॥ वाश्यते। 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०)। 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः। स्वार्थे कन्। यद्वा—उश्यते। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥ * ॥ दन्त्यान्तः [वासिका] अपि। वासयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। [वासो वेश्मन्यवस्थाने वासा स्यादटरूषके' इति हैमः २।६०५]। 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूषके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। 'वृषः स्याद्वासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः [१७१।१-२]। यत्तु—वृष्यते पीयते। 'वृष पाने'। 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। धातुपाठेऽदर्शनात्। परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति। 'रुष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०)। मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। अटं रूषति। 'रूष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५)। इति के 'दीर्घोकारवान् [अटरूषकः] अपि। 'वैद्यमाताटरूषकः। सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः। 'वृषो वासाटरूषकः' इति माधवः ॥(५)॥*॥ सिंह आस्यमस्य। सिंहास्यसदृशपुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति। ण्वुल् (३।१।१३३)। वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य। वाजिदन्ताभकेसरत्वात्। तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अटरूषस्य' 'अरडूसा' (अडूसा) इति ख्यातस्य।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता।

आस्फोटा, गिरिकर्णी, विष्णुक्रान्ता, अपराजिता (४ स्त्री), 'अपराजिता' के ४ नाम हैं।

आस्फोटेति ॥ आस्फोटयति। 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्लर्यां च योषिति' [इति मे० ६०।९२-९३] ॥(१)॥*॥ गिरिर्बालमूषिका कर्णोऽस्याः, तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥ * ॥ न पराजिता। अपराजित ईशाजेण्ठयन्तरे (?) नाऽजिते त्रिषु। गिरिकर्णीजयादुर्गाशालपर्णीषु योषिति' [इति मे० ७१।२३१] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'विष्णुक्रान्तायाः'। स्वामी तु—वासकपर्यायानिमान् मन्यते।

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

इक्षुगन्धा (स्त्री), काण्डेक्षुः, कोकिलाक्षः, इक्षुरः, क्षुरः (४ पु), 'तालमखाना' के ५ नाम हैं।

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य। इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे लाक्षणिकः। 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्र्यां काशे च गोक्षुरे' [इति मे० ८२।४४] ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य। कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लाक्षणिकः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव। 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः [१२६।१२] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना' इति ख्यातस्य।

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्त्रा मधुरिका मिसिः।
मिश्रेयोऽपि

शालेयः, शीतशिवः (२ पु), छत्त्रा, मधुरिका, मिसिः (३ स्त्री), मिश्रेयः (पु) 'सोआ या वनसौंफ' के ६ नाम हैं।

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम्। तदस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान्। त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' [इति मे० १२०।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ शीतमस्यास्ति। अच् (५।२।१२७)। शिवमस्यास्ति। अच् (५।२।१२७)। शीतश्चासौ शिवश्च। 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः। पुंसि सक्तुफलावृक्षे

---

१. मूले दीर्घमध्यस्यैव पाठात् पूर्वमस्यैव व्याख्योचिता ततो ह्रस्वमध्यस्येति।

तथा मधुरिकौषधी' [इति मे० १६२।६३-६४] ॥ (२) ॥*॥ छत्त्रमस्यास्ति। छत्त्राकारस्तबकत्वात्। 'छत्त्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः। नपुंसकं चातपत्रे' [इति मे० १२५।३८] ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः। अच् (५।२।११५)। 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः। मधुकुक्कुटिकामेदामधूलीयष्टिकासु च। क्लीबं विसे पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' [इति मे० १३६।९४-९५]॥ (४) ॥*॥ मस्यते। 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। बाहुलकादत इः। 'स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः। 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' [इति मे० १७०।८] ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह। मि(मे)शति। 'मिश शब्दे'(भ्वा० प० से०)।'इगुपधात् कित्'(उ०४।१२०) इति इन्। ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति। अच् (३।१।१३४)। ईयते[1]। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। मिश्रा चासावेया च। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वनसौंफ' इति ख्यातायाः।

अथ सीहुण्डो वज्रद्रुः स्नुक्स्नुही गुडा ॥१०५॥
समन्तदुग्धा

सीहुण्डः, वज्रः (२ पु), स्नुक्, स्नुही, गुडा, समन्तदुग्धा (४ स्त्री), 'सेंहुड' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते। 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)।—सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽयम्—इति स्वामी। पृषोदरादिः। 'वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ' इति रभसाद्ध्रस्वादिः [सिहुण्डः] अपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही' इति पाठः।—वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः। स्वामी तु—'वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा'—इति पठति। 'वज्रा स्नुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता' [इति मे० १२८।८१] ॥ (२) ॥*॥ (स्नुह्यति)। 'ष्णुह उद्गिरणे' (दि० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'वा द्रुह-'(८।२।३३) इति कुत्वम् ॥*॥ भागुरिमते टाप्। 'स्नुही च स्नुहा स्नुग्भा स्नुड्' इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०)। वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति। 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः। 'गुडश्च स्नुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः। [गुडः कुञ्जरसन्नाहे गोलकेक्षुविकारयोः। गुडा तु गुण्डिकस्नुह्योः' इति हैमः २।११७-१८] ॥ (५) ॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेहुण्ड' इति ख्यातस्य।

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला।
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

वेल्लम् (न), अमोघा, चित्रतण्डुला (२ स्त्री), तण्डुलः, कृमिघ्नः (२ पु),विडङ्गम् (पु न), 'बायबिडङ्ग' के ६ नाम हैं।

अथविति ॥ वेल्लति। 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३५)। 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ न मोघा। अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः' [इति मे० २६।७] ॥*॥ मोघापि। 'कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ तडचते। 'तड आघाते' (चु० प० से०)। 'सानसित्रर्णसि-' (उ० १। १०७) निपातः। 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गेऽपि[1] धान्यादिनिकरे पुमान्' [इति मे० १५२।९६] ॥ * ॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति। कः (३।२।३)।—'तन्दूलः'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति। 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥ * ॥ विडति। 'विड भेदने' (तु० प० से०)। 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच्। 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' [इति मे० २५। ४७] ॥ (६) ॥*॥ षड् 'विडङ्गस्य'।

बला वाट्यालकः

बला (पु स्त्री),वाट्यालकः(पु),'बरिआरा'के २ नाम हैं।

बेति ॥ बलति। [2]'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। बलमस्त्यस्याः इति वा। अर्शआद्यच् (५।२।११५)। 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः [3]स्याद्बला वाट्यालके स्त्रियाम्' [इति मे० १४७।३८] ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। वाट्या आलकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बलायाः' 'बलिआर' इति ख्यातस्य।

घण्टारवा तु शणपुष्पिका।

घण्टारवा, शणपुष्पिका (२ स्त्री), 'सन, सनई' के २ नाम हैं।

---

१. एतदनन्तरं 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०)—इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते।

१. 'विडङ्गे च' इति पा०।

२. 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) इति पाठो युक्तः। 'वल संवरणे' इति तु चिन्त्यः प्रकृतविरोधात्।

३. 'स्याद्वाट्यालके तु योषिति' इति पा०।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ।

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्वीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा (५ स्त्री), 'दाख, मुनक्का' के ५ नाम हैं।

मृद्वीति ॥ मृद्नाति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'किङ्किणीकादयश्च' इति निपातः ॥(१)॥*। गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' [इति मे० ८७। ५९] ॥ (२) ॥ *॥ द्राङ्क्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥*॥ स्वद्यते । 'स्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण–' (४।१।४४ इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुग्धिकासु च' [इति मे० १७४।६०] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वानुभूतिः, सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत् , त्रिभण्डी, रोचनी (७ स्त्री), 'सफेद निशोथ' के ७ नाम हैं।

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ'(भ्वा० प० से०)। बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः। 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४४] ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥ (४) ॥ * ॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क्विप् (३।२। १७८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्त्योः । रोचनी कर्कशे 'स्मृता' [इति [२]मे० ९१।१६] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'शुक्लत्रिधारा' इति ख्यातायाः ।

श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

श्यामा, पालिन्दी, सुषेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेषिका (७ स्त्री), 'काला निशोथ' के ७ नाम हैं।

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'इषियुधि–' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश–' (३।१।२५) इति णिच् । पचाद्यच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल विल[३] क्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ।

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टीमधुकम् (३ न), मधुयष्टिका (स्त्री), 'मुलहठी, जेठीमधु' के ४ नाम हैं।

मेति ॥ मध्विव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्द्यन्तरे[४] ना' [इति मे० ११। १३६] ॥ (१) ॥ * ॥ क्लीबनं । 'क्लीबृ अधाष्टर्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगमशासनमनित्यम् । क्लीतमधाष्टर्यं कलति[५] । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यत्तु— 'क्लीबृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीबृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा–संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ।

१. 'स्त्रियाम्' इति पा० ।

२. 'रेचनी त्रिवृता दन्ती गुडरोचनिकासु च' इति विश्वः (१९६।१३२) ।

३. अयं न प्रकृतोपयुक्तः ।

४. 'वेल्यन्तरे' इति पा० ।

५. चुरादेः 'कलति' इति विग्रहो न संभवति तस्मात् 'कलयति' इति पाठो युक्तः ।

बाहुलकाद्वलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५) ॥ (२) ॥ * ॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (३) ॥ * ॥ मधुयष्टीव । 'इवे–' (५। ३।९६) इति कन् । मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि[1] 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ।

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री (४ स्त्री), 'कृष्ण भूमिकूष्माण्ड' के ४ नाम हैं ।

वीति ॥ विदारयति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विदारी शालपर्ण्यां च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' [इति मे० १३८।२१७] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥ * ॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्गन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥(३) ॥ * ॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने [रोदने च'](भ्वा० प० से०) । 'सितनि–' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च' (७।१।९६) इति तृज्वत् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—ष्ट्रनि षित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' [इति मे० १२४। २०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि[2] 'कृष्णभूकूष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य—इत्याह । तन्न । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकूष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकूष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी–' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ।

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥

क्षीरविदारी, महाश्वेता, ऋक्षगन्धिका (३ स्त्री), 'शुक्ल भूमिकूष्माण्ड' के ३ नाम हैं ।

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥ * ॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥ * ॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५) । कन् (५।३।७५) । यद्वा—ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥ * ॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकूष्माण्डस्य' ।

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी (४ स्त्री), 'जलपीपरि' के ४ नाम हैं ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५। २।१२७)। गौरादिः (३।१।४१)। 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' [इति मे० १५४।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ शरदि भवा । 'संधिवेला–' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्भवे पीतमुद्गे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः [३।३६७] ॥ (२) ॥ * ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकटुकशाकयोः' [इति मे० १०१।१४७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जलपिप्पली' इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ।

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खराश्वा, कारवी (२ स्त्री), दीप्यः, मयूरः, लोचमस्तकः (३ पु), 'अजमोदा' के ५ नाम हैं ।

खरेति ॥ खरमश्नुते । खरैरश्यते वा । 'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० वे०)। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) वा । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति वः । 'अशिप्रुषि–' (उ० १।१५१) इति क्वन् वा ॥ (१) ॥ * ॥ केन जलेन रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३। १।१३४)। करवस्य मयूरस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु—'कारोरियम्' कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' [इति मे० १६०।३३] ॥ (२)

1. 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषो वैकल्पिकत्वाद् 'यष्टिः' इत्यपि साधुः ।

2. वस्तुतस्तु—'क्षीरमिव शुक्ला' इति स्वयमुल्लिखितस्य 'क्षीरशुक्ला'शब्दविग्रहस्य, 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति मेदिन्याः (१२४।२०), 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमोक्तेः (२।४०६) च विरोधान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । अत्र च क्षी० स्वा० सम्मतः 'क्रोष्ट्री तु याऽसिता' इति पाठो भा० दी० सम्मतः 'या असिता' इति च्छेदश्चापि सम्यगेव प्रतिभाति । एतदङ्गीकारेणैव वाच० 'क्रोष्ट्री-क्षीरशुक्ला-इक्षुगन्धानां' श्वेतविदारीपर्यायत्वं 'महाश्वेता-क्षीरविदारी-ऋक्षगन्धिका'दीनां कृष्णविदारीपर्यायत्वं संगच्छते । एवञ्च 'विदारी'प्रभृतिनामत्रयं शुक्लकूष्माण्डस्य, 'क्रोष्ट्री'प्रभृतिनामचतुष्कं तु कृष्णकूष्माण्डस्येति तत्त्वम् ।

॥ * ॥ दीपनम् । घञ् (३।३।१८) । दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ * ॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति रभसः । ['दीपकं वागलङ्कारे दीपको दीप्तिकारके' इति विश्वः १०।१००] ॥ (३) ॥ * ॥ मीनाति रोगम् । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । 'मीनातेरूरन्' (उ० १। ६७) । मुकुटस्तु—मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्द्यमिति खर्जूरादित्वात् ऊरच्—इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरूरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः । ['मयूरो बर्हिचूडायामपामार्गे शिखण्डिनि' इति विश्वः १४१।२००, मे० १३७।१९९ च]॥ (४) ॥ * ॥ लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । यद्वा—लोचयति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य । मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान् । तन्न । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०)। अस्मात् घञि नलोपविधायकाभावात् ।—'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मयूरशिखायाः' ।

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपी, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा (५ स्त्री), 'शारिवा, ग्वार' के ५ नाम हैं ।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। आयाभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४। १।४१) ॥ * ॥ केचित्तु अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः । 'गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुधि—' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥ * ॥ शरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । [१]'कॄगॄशॄपॄकुटि—'(उ० ४।१४२) इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि—'(वा० ५।१।१०९) इति वः ॥ (३) ॥ * ॥ न अन्तोऽस्याः । ['अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु ।] अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि' [इति मे० ६०। ८१-८२] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्पलमस्त्यस्याः । उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा—उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीमर' इति ख्यातस्य ।

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

योग्यम् (न), ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः (३ स्त्री), 'सिद्धिनामक औषध-विशेष' के ४ नाम हैं ।

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्'(३।१।१२४) । यद्वा—योगाय प्रभवति । 'योगाद्यच्च' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिशक्तेषु वाच्यवत् । क्लीबमृद्ध्योषधौ,पुष्पे[१] नास्त्रचभ्यासार्कयोषितोः' [इति मे० ११६।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति' [इति मे० ७९।५] ॥ (२) ॥ * ॥ सिध्यति । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः [२।२५८] । ['सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्द्धिवृद्धिषु' इति मे० ८०।२५] ॥ (३) ॥ * ॥ लक्ष्(य)ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्ध्योषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' [इति मे० ११०।२८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ।

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धिः (स्त्री), पूर्वोक्त (योग्यम्, ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मीः) चार शब्द 'वृद्धिनामक औषध-विशेष' के ५ नाम हैं ।

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया नामानि ॥ (४) ॥ * ॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगेऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति' [इति मे० ८०।१८-१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्ध्यौषधेः' ।

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
काष्ठिला

कदली, वारणवुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्फला, काष्ठिला (६ स्त्री), 'केला' के ६ नाम हैं ।

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३। १२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—

१. अनेन सूत्रेण 'शिरि' शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'शारि' शब्दस्य, तस्मादत्र 'श्रः शकुनौ' (उ० ४।१२७) इति सूत्रोपन्यासो युक्तः ।

१. नानार्थरत्नमाला(पं० ८२४)नुरोधान्मेदिनीस्थः 'पुष्प—' इति पाठ उपेक्ष्यः । परं वैजयन्त्यां (२३५।६७) अयं पुण्यार्थक उक्तः ।

इत्याह । तन्न । कदेः सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'कदला कदली पृश्न्यां कदली-कदली पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदला डिम्भिकायां च शाल्मलीभूरुहेऽपि च' [इति मे० १५०।७०-७१] ॥*॥ अजादित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ' इति व्याडिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'घञर्थे कः' इति परिगणनान्नेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रभेरशब्लिटोः' (७।१।६३) इति नुम् । रभ्यते वा । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—रभन्तेऽनया । 'घञर्थे कः'(वा० ३।३।५८) इत्याह । तन्न । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च ।'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे' [इति मे० १०६।७] ॥ (३) ॥*॥ मुञ्चति । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयो.' इति मे० २७।८] ॥ (४) ॥ * ॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा—अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता' इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इल्यते । 'इल स्वप्नक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कदल्याः' ।

मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्गपर्णी, काकमुद्गा, सहा (३ स्त्री), 'मूँगपर्णी, मुंगौनी, वनमूँग' के ३ नाम हैं ।

मुद्गेति ॥ मुद्गः पर्णमस्याः । मुद्गशब्देन मुद्गपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईषत् कम् । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काकेनेषज्जलेन मुदं गच्छति । 'गमश्च'[1](३।२।४७) इति डः । यद्वा—काका मुद्गा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्गपर्णीकुमारीपृथिवीषु च' [इति मे० १७६।१०-११] ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'काकमुद्गायाः' 'मुगौनी' इति ख्यातायाः ।

१. अनेन सूत्रेण 'खच्'प्रत्ययस्य विधानात् डचोऽविधानाच्चात्र 'अन्तात्यन्ताध्वदूर—' इतिसूत्रस्थेन 'डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते' इति वार्तिकेन डप्रत्ययो वाच्यः ।

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षिणी (५स्त्री), 'ननभंटा' के ५ नाम हैं ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा—वार्तं फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः' इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ' इति विश्वात् [६०।४६] 'वार्ता' अपि ॥*॥ 'वार्ताकरेषा गुणसम्प्रयुक्ता' इति वैद्यकात् ['वातिङ्गणश्च वार्ताकुः वार्ताकः शाकबिल्वकः । क्लीबे वङ्गं च वार्ताकी स्यान्महाबृहतीत्यपि' इति त्रिकाण्डशेषात् (२।४।२८) 'वार्ताकुः' अपि] ॥ (१)॥*॥ हिङ्गु लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' [इति मे० १५५।१४६] ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०)। पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्भानुमातरि । वासाबृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः [२।६१७-१८] ॥(३) ॥*॥ भटचते । भण्यते वा । 'भट भृतौ'(भ्वा० प० से०)। 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधृष्यते । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आभीक्ष्ण्ये णिनी (३।२।८१) तु 'दुष्प्रधर्षिणी' ॥(५) ॥*॥ पञ्च 'भण्टाक्याः' ।

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नाकुली, सुरसा, रास्ना, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा, भुजङ्गाक्षी, छत्राकी, सुवहा (९ स्त्री), 'रास्ना, रासना' के ९ नाम हैं ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कुक्कुटीकन्दे रास्नायां 'चव्यके स्त्रियाम्' [इति मे० १५२।१०१] ॥(१)॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु स्वादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रोश्च' [इति मे० १७३।४६] ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'रास्नासास्ना—'(उ० ३।१५) इति साधुः ।—'रास्नादयः' इत्यानुपूर्वी मुकुटोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति ।

१. 'चविके' इति पा० ।

'रास्ना तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम्' [इति मे० ८३।१७]।।(३) ।।*।। शोभनो गन्धः सुगन्धः । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) —इत्याह । तन्न । 'गन्धस्येत्–' (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ।।*।। स्वामी तु—रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्याख्यत् ।। (४) ।।*।। गन्धवती नाकुली ।। (५) ।।*।। नकुलानामिष्टा ।। (६) ।।*।। भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ'(भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा—भुजंगोऽक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः–' (४।१।६३) इति—'गौरादिः–' (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ।।(७)।।*।। छत्त्रमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।। (८) ।।*।। सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सल्लक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्योऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० १७७।२५-२६] ।। (९) ।।*।। नव 'रासना' इति ख्याताया: ।

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।। ११५ ।।

विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा (५ स्त्री), 'सरिवन' के ५ नाम हैं।

विदेति ।। विदर्या गन्धः । विदारिगन्धः । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३)इति ह्रस्वः । सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारीगन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ।। (१) ।।*।। अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्यामंशुमती स्मृता' [इति मे० ६८।१८] ।। (२) ।।*।। सालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ।।*।। तालव्यशा [शालपर्णी] अपीत्येके ।। (३) ।।*।। तिष्ठति, 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूसालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' [इति मे० १२९।९७] ।।(४)।।*।। ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्योः स्रुग्भेदे गीतभिद्यपि' [इति हैमः २।५३९-४०] ।। (५) ।।*।। पञ्च 'शालपर्ण्याः' ।

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कार्पासी, बदरा (४ स्त्री) 'कपास' के ४ नाम हैं।

तुण्डीति ।। तुण्डिकान्शरीराणि ईरयति । 'ईर गति प्रेरणयोः'(अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)।। (१) ।।*।। समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा—मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ।। (२) ।।*।। करोति क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ।। (३) ।।*।। बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ['बदरा स्यादेलापर्ण्यां विष्णुक्रान्तौषधावपि' इति हैमः ३।६१८]।।(४) ।।*।। चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ।

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारद्वाजी (स्त्री), 'वनकपास या नर्मा' का १ नाम है।

भारेति ।। भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।। (१)।।*।। सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दनवीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्याताया: ।

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ।। ११६ ।।

शृङ्गी (स्त्री), वृषभः, वृषः (२ पु), 'काकरासिंगी' के ३ नाम हैं।

शृङ्गीति ।। शृणाति गदम् । शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१)ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मद्गुरवल्लभा' इति रुद्राजयौ ।['शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः २५।२२] ।।(१) ।।*।। ऋषति।'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' [इति मे० १०७।११] ।। (२) ।।*।। वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासिंगी' इति ख्याताया: ।

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गांगेरुकी, नागबला, झषा, ह्रस्वगवेधुका (४ स्त्री), 'गँगेरन' के ४ नाम हैं।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च'(अ० आ० से०) । 'मृगय्वादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ नागानां हस्तिनां बला ॥ (२)॥*॥ झषति वातम् । 'झष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झषा नागवलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' [इति मे० १६६।१५] ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । ह्रस्वा चासौ गवेधुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ।

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्गवः, घोषकः (२ पु), 'सफेद फूलवाली तरोई' के २ नाम हैं ।

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके'[इति मे० १६१। ५९] ॥ * ॥ घोषति । 'घुषिर् विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । 'घोष आभीरपल्लयां स्याद् गोपालध्वान[१]घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' [इति मे० १६६।११] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवल्ल्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ।

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महाजाली (स्त्री), 'पीले फूलवाली तरोई' का १ नाम है ।

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पीतघोषवल्ल्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ।

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नी, पटोलिका, जाली (३ स्त्री), 'चिचिण्डानामक तरकारी' के ३ नाम हैं ।

ज्योत्स्नीति॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः [२।२६९-७०] ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावे 'ज्योत्स्नी' अपि ॥(१)॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि–' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति–'(३।१।१४०) इति णः । 'जातेः–' (४।१।६३) इति '–गौरा–' (४।१। ४१) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भ-[१]वृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' [इति मे० १४६।१९]॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिंछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ।

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेयी, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'भुंई जामुन' के नाम हैं ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्'(४।२।९७)। 'नादेयी[२] नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां च जम्ब्वां च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' [इति मे० ११९।८६-८७] ॥ (१) ॥*॥ भूमिलग्ना जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिलग्नपत्त्रत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता–इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ।

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा

लाङ्गलिकी, अग्निशिखा (२ स्त्री), 'करिहारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५। २।११५) । 'जातेः–' (४।१।६३) इति '–गौरादि-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति–' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्ढा–' (४।१। १५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेरिव शिखाऽस्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः । ['अग्निशिखा लाङ्गलिक्याम्' इति हैमः ४।४४]॥(२) ॥ * ॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः।

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकाङ्गी, काकनासिका (२ स्त्री), 'कौवाठोटी' के २ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ।

---

१. 'ध्वनि' इति पा० ।

१. 'दन्तवृन्दयोः' इति पा० ।

२. 'नादेयो······जयायामम्बुवेतसे । भूमिजम्ब्वां जवायाञ्च व्यङ्गुष्ठेऽपि च—' इति पा० ।

गोधापदी तु सुवहा

गोधापदी, सुवहा (२ स्त्री), 'लजालू' के २ नाम हैं।

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः। 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सुवहति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हंसपद्याः'।

मुसली तालमूलिका।

मुसली, तालमूलिका (२ स्त्री), 'मुसलीकन्द' के २ नाम हैं।

मुसेति ॥ मुस्यति। 'मुस खण्डने' (दि० प० से०)। वृषादिः (उ० १।१०६)। 'मुसलं[1] स्यादयोग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम्। तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' [इति मे० १५४।१२४] ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः। तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः। 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः।

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजशृङ्गी, विषाणी (२ स्त्री), 'मेढ़ासीङ्गी' के २ नाम हैं।

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः। अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।११५)। गौरादिङीष् (४।१।४१)। 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति। कुष्ठनामौषधे क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' [इति मे० ५०।७७-७८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अजशृङ्ग्याः' 'मेढासींगी' इति ख्यातायाः।

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजिह्वा, दर्विका (२ स्त्री), 'गोभी' के २ नाम हैं।

गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥ * ॥ दर्वीव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दारयति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः। 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' [इति मे० १५८।९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः।

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि

ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली (३ स्त्री), 'नागवेल, पान' के ३ नाम हैं।

तेति ॥ ताम्यति। 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः। बोलति। 'बुल् मज्जने' (चु० प० से०)। चुरादीनां णिज्वा। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। ताम् चासौ बुली च। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। ताम्बूलाख्या वल्ली। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ गौरादिः (४।१।४१)। 'ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' [इति मे० १५२।९७] ॥ (२) ॥ * ॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः।

अथ द्विजा।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

द्विजा, हरेणुः, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी (६ स्त्री), 'रेणुकाबीज' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ द्विर्जाता। 'जनी–' (दि० आ० से०)। 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः। 'द्विजो विप्रक्षत्रियवैश्ये दन्ते विहंगमे। द्विजा भार्गीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः [२।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ हरति। 'कृहृभ्यामेणुः' (उ० २।१)। 'ढ्रलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घः। 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ['हरेणुः कुलयोषायां रेणुकायां सतीनके' इति हैमः ३।२४७] ॥ (२) ॥ * ॥ रेणुरस्या अस्ति। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन्। 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१)। रेणुरेव। 'संज्ञायाम्–' (५।३।७५) इति कन् वा। मुकुटस्तु—रेणुं करोति। डः (वा० ३।२।१०१)। टाप् (४।१।४)। रेणुका। पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह। तत्र 'पृषोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या। 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि' [इति मे० १२।१४९] ॥ (३) ॥ * ॥ 'कुन्तिषु देशेषु भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः। पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम्। नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे' [इति मे० १४९।६६-६७] ॥ (५) ॥ * ॥ भस्मनो गन्धः। भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः। 'अत–' (५।२।११५)इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः'।

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम्।

बालुकं च

एलाबालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिबालुकम्, बालुकम् (५ न), 'एलुआ' के ५ नाम हैं।

---

१. 'मूषलं'— इति पा०।

एलेति ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव वलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ *॥ 'एलबालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'ङ्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्–' (५।४।१३५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ हरिवर्णं बालुकम् ॥(४) ॥ * ॥ ['बालुका सिकतासु स्याद् बालुकं त्वेलबालुके' इति मे० ११।१३२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वालुकाख्य-गन्धद्रव्यस्य' ।

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥ १२१ ॥

पालङ्की (स्त्री), मुकुन्दः, कुन्दः, कुन्दुरुः (३ पु), 'पालक' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्क्यते । 'अङ्क पदे लक्षणे च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ मुक्तिं ददाति । 'दाञ्–' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मुकुन्दः पारदे विष्णौ[1] रत्नभेदे च कुन्दुरौ' [इति मे० ७७।३८] ॥ (२) ॥ * ॥ कुं भूमिमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री[1] मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' [इति मे०७४।३]॥ (३) ॥ * ॥ कुमुनत्ति । उन्दयति वा । 'जत्वादयश्च' (उ० ४।१०२)इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुन्दस्य', 'पालक' इति ख्यातशाकस्य, 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ।

बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वालम्, ह्रीवेरम्, बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम (५ न), 'नेत्रबाला' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि बालधौ ।[नारिकेले हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् ॥] वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीबेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली बाला त्रुटौ स्त्रियाम्' [इति स्पर्शादौ मे० १४७।३९-४०] ॥ (१) ॥ * ॥ ह्रीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कलेवरे क्लीबं वार्ताकी कुङ्कुमेऽपि च' [इति मे० १२९।८५] ॥ (२) ॥ * ॥ बर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ उदीचि जातम् । 'द्युप्रागपा–' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥ * ॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ।

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयम्

कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अश्मपुष्पम्, शीतशिवम्, शैलेयम् (५ न), 'सिलाजीत' के ५ नाम हैं ।

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' [इति मे० ८०।१८] ॥ (२) ॥ * ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥ * ॥ शिलायां भवम् । 'नद्यादिभ्यः–' (४।२।९७) इति ढक् । 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' [इति मे० १२०।१०९] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ।

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।
गन्धिनी

तालपर्णी, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी (५ स्त्री), 'मुरा, ममोरफली' के ५ नाम हैं ।

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ दितेरियम् । 'दित्यदित्या–' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२) ॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥ * ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । ['मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मे० १२८।७७] ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ।

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

गजभक्ष्या, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी, सल्लकी, ह्लादिनी (८ स्त्री), 'सलई' के ८ नाम हैं ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ * ॥ घञि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आगमानि-

१. 'मुकुन्दो निधिभिद्विष्णु—' इति पा० ।

त्यत्वान्न नुम् (७।१।६३)। 'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति' [इति मे० १०७।२२]॥ (३)॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने'(चु० उ० से०) अदन्तः। घञ् (३।३।१९)। 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे। बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च ॥ [रसा तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्गुषु' इति हैमः २।६००–१] ॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः। महमुत्सवमीरयति वा। ल्युः (३।१। १३४)॥ (५)॥*॥ कुन्दुरुरिव प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति। 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१)। सत्कृत्य लक्यते वा। 'लक आस्वादने'। क्वुन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सिल्लकी ह्लादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्वाविद्द्रुभेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः। तत्र 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ ह्लादयत्यवश्यम्। 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०)। 'आवश्यका–' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः।

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्निज्वाला, सुभिक्षा, धातकी, धातृपुष्पिका (४ स्त्री), 'धव' के ४ नाम हैं।

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव। रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु भिक्ष्यते। घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातृ पुष्पमस्याः। शैषिकः कप् (५।४।१५४)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः।

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीका, चन्द्रबाला, एला, निष्कुटिः, बहुला (५ स्त्री), 'बड़ी इलायची' के ५ नाम हैं।

पृथ्वीति ॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव। कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥ एलयति। 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः। निष्क्रान्ता कुटेर्वा ॥ *॥ 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् [निष्कुटी] ॥ (४) ॥ * ॥ बहूनि बीजानि लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' [इति मे० १५३।११७–१८] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति ख्यातायाः।

अथ सा।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥१२५॥

उपकुञ्चिका, तुत्था, कोरङ्गी, त्रिपुटा, त्रुटिः (५ स्त्री), 'छोटी इलायची' के ५ नाम हैं।

अथेति ॥ उपकुञ्चति। 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ तुदति। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। 'पातृतुदि–' (उ० २।७) इति थक्। 'तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ७२।८] ॥ (२) ॥*॥ कुरति। 'कुर शब्दे' (तु० प० से०)। बाहुलकादङ्गच्। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः। 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम्। सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' [इति मे० ३६।४४] ॥ (४) ॥ * ॥ त्रुटति। 'त्रुट छेदे' (तु० प० से०)। 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'त्रुटिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' [इति मे० ३४।१६] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः'।

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम्।

व्याधिः (पु), कुष्ठम्, पारिभाव्यम्, व्याप्यम्, पाकलम्, उत्पलम् (५ न), 'कूठ' (औषधि-विशेष) के ६ नाम हैं।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन। 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्' इति रभसः। 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे ना' [इति मे० ७९।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ कुष्णाति रोगम्। 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)। 'हनिकुषि–' (उ० २।२) इति क्थन्। 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' [इति मे० ३९।३] ॥ (२) ॥ * ॥ परिभावे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)॥*॥ वाप्यां भवम्। 'वाप्यम्' इति क्वचित्पाठः। उप्यते। 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० प० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥ * ॥ 'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥ * ॥ पाकं लाति। 'पाकलं कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' [इति मे० १५२।१०८] ॥ (५) ॥*॥ उत्पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'उत्पला तुषपर्पट्यां[1] क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' [इति मे० १४९।६२]॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कूठ' इति ख्यातस्य।

1. 'उत्पली तुषचर्पट्यां' इति पा०।

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खिनी, चोरपुष्पी, केशिनी (३ स्त्री), 'शंखाहूलीनामक लताविशेष' के ३ नाम हैं।

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः। शङ्खाकारपुष्पत्वात्। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः। 'शङ्खिनी श्वेतचुक्रायां[1] चोरपुष्प्यां वधूभिदि' [इति मे० ९३।३९] ॥ (१) ॥*॥ चोर इव पुष्पं यस्याः। रात्रिविकासित्वात्। 'पाककण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः। 'केशी केशवति त्रिषु। दैत्ये ना चोरपुष्प्यां स्त्री' [इति मे० ८६।५३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरवल्ल्याः' 'शांखाहुली' इति ख्यातायाः।

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च।

वितुन्नकः (पु), झटा, अमला, अज्झटा, ताली, शिवा, तामलकी (६ स्त्री), 'भुईं आँवरा, छोटा आँवरा' के ७ नाम हैं।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ झट्यते। 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। झटति वा। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ न मलो यस्याः ॥(३) ॥*॥ अदभ्ययमाश्चर्ये। अत आश्चर्यस्य झटः संघातोऽस्याम्। अस्ति। क्विप् (३।२।१७८)। झटति। अच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। अच्चासौ झटा च ॥(४)॥*॥ तालयति। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) ण्यन्तः। अच् (३।१।१३४)। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालक्रियामाने [2]करस्फाले द्रुमान्तरे। वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली[3] झटौषधौ। क्लीबं तु हरिताले स्यात्' [इति मे० १४६।२३-२४]॥(५)॥*॥ शिवमस्त्यस्याम्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'शिवा[4] झटामलीषधौ। अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' [इति मे० १५९।२५-२७] ॥(६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च। पृषोदरादिः ॥ (७) ॥*॥ षट् [सप्त] 'भूम्यामलक्याः'।

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रपौण्डरीकम्, पौण्डर्यम् (२ न), 'पुण्डरीय वृक्ष' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम्। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्। प्रकृष्टं पौण्डरीकम्। यद्वा—स्वार्थेऽण् (५।४।३८)। 'साधुपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः॥ (१) ॥*॥ पुण्डयति। 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। पुण्डस्य अयं प्रधानम्। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य।

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

तुन्नः, कुबेरकः, कुणिः, कच्छः, कान्तलकः, नन्दिवृक्षः (६ पु), 'तून, तूणी' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ तुद्यते स्म। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं बेरमस्य। 'कुबेरकः कुबेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यपादपे'। ['कुबेरः स्यात्पुंसि नन्दीवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मे० १३३।१४१] ॥(२)॥*॥ कुणति। 'कुण संकोचे' (तु० प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' [इति मे० ४५।६] ॥*॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः। तूणयति। 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ कचति। 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाच्छः। यद्वा—केन छृणत्ति। 'छृदिर् दीप्त्यादौ' (रु० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकद्रुमे। नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति' [इति मे० २९।२] ॥ (४) ॥* ॥ काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति क्तः। लकति। 'लक आस्वादने'। अच् (३।१।१३४)। कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम्। 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। ङीष् (ग० ४।१।४५) वा। नन्द्या वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नन्दिवृक्षस्य' 'तुणी' इति ख्यातस्य।

अथ राक्षसी।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

राक्षसी, चण्डा, धनहरी (३ स्त्री), क्षेमः, दुष्पत्रः, गणहासकः (३ पु), 'चोरानामक गन्धद्रव्य' के ६ नाम हैं।

---

१. 'श्वेतवृन्दायां' इति पा०।
२. 'करास्फाले' इति पा०।
३. 'तात्यजटौषधौ' इति पा०।
४. 'झाटामलौषधौ—' इति पा०।

अथेति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्यो-स्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि' [इति मे० ४१।१२-१३] ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१) । 'दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १। १४०) इति मन् । 'क्षेमोऽस्त्री[1] लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति' [इति मे० १०८।८]॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम । 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चोरा' इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ।

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडायुधम्, व्याघ्रनखम्, करजम्, चक्रकारकम् (४ न), 'व्याघ्रनखनामक गन्धद्रव्य, बघनखा' के ४ नाम हैं ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥ व्याघ्रस्य नखमिव । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) । 'भवेद्व्याघ्र-नखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्' [इति मे० २१।१६-१७] ॥ (२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥ * ॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'व्याघ्रनखा'ख्यगन्धद्रव्यस्य ।

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥१२९॥

शुषिरा, विद्रुमलता, कपोताङ्घ्रिः, नटी, नली (५ स्त्री), 'मालकाँगनी' के ५ नाम हैं ।

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२। १२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता । (२) ॥*॥ कपोतस्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (४) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । ['नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नट्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः' इति मे० १४७।२७-२८]॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मालकांगणी' इति ख्यातायाः ।

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ।

धमनी, अञ्जनकेशी, हनुः, हट्टविलासिनी (४ स्त्री), 'अञ्जनकेशी' के ५ नाम हैं ।

धमेति ॥ धम्यते । 'धमिः सौत्रः' । 'अर्तिसृधृ-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'धमनो नाऽनले भस्त्राध्मापकक्रूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहट्टविला-सिन्योश्च योषिति' [इति मे० ८८।७८-७९] ॥ (१)॥*॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥ * ॥ हन्ति । 'शृस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' [इति मे० ८४।२५-२६] ॥ (३) ॥*॥ हट्टे विलसति तच्छीला । 'लस क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अञ्जनकेश्याः' ।

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिः (स्त्री), शङ्खः, खुरः (२ पु), कोलदलम्, नखम् , (२ न), 'नखनामक गन्धद्रव्य' के ५ नाम हैं ।

शुक्तिरिति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः शङ्खनखे[1] शङ्खे कपालखण्ड-दग्गुजोः । नल्यश्वावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि' इति हैमः [२।२०६-७] ॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नव्यामलि-कास्थनि' इति हैमः [२।२६] ॥ (२) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः शफे कोलदले' इति हैमः [२।४२०] ॥ (३) ॥*॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्ढयोः' इति हैमः [४।२२]। ['नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' इति मे० २०।२] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नखाख्यगन्धद्रव्यस्य' ।

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

आढकी, काक्षी, मृत्स्ना, तुवरिका (५ स्त्री), मृतालकम्, सुराष्ट्रजम् (२ न), 'रहर' 'अरहर (तूवर)' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'आढकी तु तुवर्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' [इति मे० ५।४८] ॥(१)॥*॥ कक्षे भवा । 'तत्र भवः'(४।३।५३) इत्यण् । 'काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्रमृद्यपि स्त्रियाम्' [इति मे० १६६।९] ॥ (२) ॥*॥

---

[1] 'क्षेमं स्याल्लब्ध' इति पा० ।

[1] 'शङ्खनके' इति पा० ।

मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'मृत्स्ना मृत्सातुवर्योः स्त्री' [इति मे० ८३।१६]॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५)। टाप्(४।१।४) ॥ * ॥ 'वार्षिका मल्लिका तूवर्याढकी कच्छुरा छोटी' इति बोपालितात् 'तूवरी' च ॥ (४) ॥ * ॥ मृतमालयति । 'अल भूषणादौ'(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण्(३।२।१)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्स्ना मृत्तालकम्' इति कोशाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठाऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी-' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ।

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

कुटन्नटम् , दाशपुरम्, वानेयम् , परिपेलवम्, प्लवम्, गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम् (८ न), 'छोटा नागरमोथा, कैवर्तीमुस्तक, जलमोथा' के ८ नाम हैं।

क्विति ॥ कुटन् वक्रीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दाशान् कैवर्तान् पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ 'दशपूरम्' इति, 'दशपुरं' इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति । 'पूर पूर्तौ' 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति विगृह्य इगुपधत्वात् (३।१।१३५) 'कः'— इत्याह मुकुटः । तन्न । 'णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्निरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण्प्रसङ्गाच्च ॥*॥ दश पुरोऽस्याः । 'ऋक्पूरब्धूर्-' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ वने पानीये जायते । 'नद्यादित्वात्-' (४।३।९७) ढक् ॥ * ॥ वन्यं च । 'परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये । कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शोणके वा कुटन्नटः' इत्यजयः ॥ (३) ॥ * ॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः कारण्डवे भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे प्लुतिगतौ प्लक्षे चण्डालजलकाकयोः । प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' [इति विश्वः १६२।५-६] । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' [इति मे० २४।४०] ॥ (५) ॥*॥ गां जलं पिपर्ति । 'पॄ पालने' (जु० प० से०)। मूलविभुजादिः (३।२।५) । गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं नर्दयति । 'नर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ कवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कैवर्तीमुस्तकस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ।

ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थिपर्णम्, शुकम्, बर्हिपुष्पम्, स्थौणेयम्, कुक्कुरम् (५ न), 'कुकरौन्हा या गठिवन' के ५ नाम हैं।

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थी पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शु गतौ' (   ) वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति निपातः । 'ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुकः[1] स्यात्' इति विश्वः । [४।२६] । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ * ॥—शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्य ('शुकबर्हम्') इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ बर्हं पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'बर्हिपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ 'बर्हपुष्पम्' इत्यन्ये ॥*॥'बर्हम्' इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥(४)॥*॥ कुक्कुरोऽस्यास्ति । कुक्कुरशब्दस्तद्गन्धे लाक्षणिकः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥ * ॥ 'मरुत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ६४।१४३] ॥*॥ पञ्च 'ग्रन्थिपर्णस्य' 'कुक्कुरवद्रा' इति ख्यातस्य ।

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुन्माला, पिशुना, स्पृक्का, देवी, लता' लघुः, समुद्रान्ता, वधूः, कोटिवर्षा, लङ्कोपिका (१० स्त्री), 'असवरग, स्पृक्का, अस्थरक, एक तरह का शाक-विशेष' के १० नाम हैं।

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । 'स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः । म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० से०)। 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥*॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ *॥ पिंशति । 'पिश

1. 'शुकं' इति पा० ।

अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्यूनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८९।९१–९२] ॥ (२) ॥*॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृक्का' अपि ॥ (३) ॥*॥ दीव्यति । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (४) ॥*॥ लतति । 'लत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीदूर्वयोः–' [इति मे० ५७।५१–५२] ॥ (५) ॥*॥ लङ्घते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' [इति मे० २६।५] ॥ (६) ॥ * ॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥ * ॥ वहति । उह्यते वा । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः स्त्री शारिवौषधी । स्नुषाशटीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च' [इति मे० ७९। १४–१५] । 'पृक्का च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२२३] ॥ (८) ॥ * ॥ कोटिभिरग्रैर्वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायामुप्यते । 'डुवप्' [बीजसन्ताने] (भ्वा० उ० अ०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'वचिस्वपि–' (६।१। १५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'असबरग' इति ख्यातस्य ।

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपस्विनी, जटा, मांसी, जटिला, लोमशा, मिसी (६ स्त्री), 'जटामांसी' के ६ नाम हैं ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १७०।८] ॥ (३) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पलीमांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' [इति मे० १५१।९२] ॥ (४) ॥*॥ लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः(५।२।१००)। 'लोमशो मुनिमेषयोः । [लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च । शूकशिम्बिमहामेदाकासीसे[1] डाकिनीभिदि [इति मे० १६४।२७–२८] ॥ (५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः । तथापाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ।

1. 'शूकशिम्बामहामेदाकाशीशे' इति पा० ।

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम् (६ न), 'दालचीनी' के ६ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥*॥ 'त्वग्' अपि नामास्य। 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' [इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥ * ॥ बिभर्ति । 'भृञः किन्नुट् च' (उ० १।१२४) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः (५) ॥ * ॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ।

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

कर्चूरकः, द्राविडकः, काल्पकः, वेधमुख्यकः (४ पु), 'कचूर' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ।

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषधी (स्त्री), 'जातिमात्र' अर्थात् 'व्रीहि (धान्य), यव, चना आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है ।

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्रयोगः ।

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

औषधम् (न), 'जातिसे भिन्न' अर्थात् 'दवा आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है।

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध'शब्दप्रयोगः। 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण्। 'सर्वम्' इत्यनेन—घृततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्—इत्युक्तम्।

शाकाख्यं पत्त्रपुष्पादि

शाकम् (न), 'साग' अर्थात् 'जिससे फल, फूल आदि ('जड़, शाखा, कन्द ...'), का बोध हो, उसका १ नाम है।

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम्। 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१९)। यद्वा—श्यति। 'शो तनूकरणे' (दि० प० से०)। बाहुलकात् कः॥ (१) ॥*॥ आदिना फलनाडयग्रमूलादिपरिग्रहः। 'मूलपत्त्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम्। त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्'। अधिरूढकं तालबीजाङ्कुरास्थिमज्जादि।

तण्डुलीयोऽल्पमारिषः।

तण्डुलीयः, अल्पमारिषः (२ पु), 'चौराई' के २ नाम हैं।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः। 'तस्मै हितम्'(५।१।५) इति छः। 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतरुताप्ययोः' [इति हैमः ४।२३०, मे० १२१।११९ च] ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाटयोक्त्या पुंसि, योषिति। [दक्षाम्बायाम्' इति मे० १६८।४३-४४]। अल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति ख्यातस्य।

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥१३६॥

विशल्या, अग्निशिखा, अनन्ता, फलिनी, शक्रपुष्पी (५ स्त्री)'अग्निशिखा, इन्द्रपुष्पी' के ५ नाम हैं।

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया। 'विशल्या लाङ्गलीदन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च। शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः [४।५३८]॥(१)॥*॥ अग्नेरिव शिखा संतापो यस्याः। 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च। लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति'[इति मे० २१।१४]॥(२)॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि सन्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री [1]फलिन्यां फलिने त्रिषु'[इति मे० ८९।९५] ॥ (४) ॥*॥ शक्रोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः। शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः। 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः।

स्याद्दक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः। जुङ्गः

ऋक्षगन्धा, छगलान्त्री, आवेगी (३ स्त्री), वृद्धदारकः, जुङ्गः (२ पु), 'विधारा' के ५ नाम हैं।

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः। समासान्तस्यानित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीन्न ॥ * ॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥(१) ॥*॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥ * ॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये। छागे तु 'छगलश्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः। ['छगलं नीलवस्त्रे, ना छागे, स्त्री वृद्धदारके' इति मे० १५१।९१] ॥ (२) ॥*॥ आवेगोऽस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ वृद्धो दारकोऽस्मात्। वृद्धत्वं दारयति वा। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ जुङ्गति। 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) जुङ्ग्यते वा। घञ् (३।३।१९) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य'।

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्लरी (४ स्त्री), 'ब्राह्मी' के ५ नाम हैं।

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम्। 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः। मत्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः। 'बहुव्रीहौ-' (५।४।११३) इति षच्। ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ वयसि तिष्ठत्यनया। 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)। 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च। सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' [इति मे० ७३।२२] ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः'।

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती।

पटुपर्णी, हैमवती, स्वर्णक्षीरी, हिमावती (५ स्त्री), 'मकोय' के ५ नाम हैं।

पट्वित्ति ॥ पटूनि पर्णान्यस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ हिमवति जाता। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः। गौरादिः(४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ हिममस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४)। 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ * ॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥ * ॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः।

---

1. 'फल्यां स्त्री फलिनि त्रिषु' इति पा०।

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

हयपुच्छी, काम्बोजी, माषपर्णी, महासहा (४ स्त्री), 'माषपर्णी, वनउड़द' के ४ नाम हैं।

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बोजे देशे भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः। 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ महती सहा। 'आन्महतः–' (६।३।४६) इत्यात्वम्। 'महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति' (इति मे० १७७।३४)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'माषपर्ण्याः'।

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि।

तुण्डिकेरी, रक्तफला, बिम्बिका, पीलुपर्णी (४ स्त्री), 'कुनुरुन, कुन्दरु' के ४ नाम हैं।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चुरस्ति येषाम्। 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन्। तुण्डिकानीरयति। 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ (तुण्डकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम्। 'प्रशंसायां कन्' ( )। तुण्डकमीर्ते। अण् (३।२।१)॥ (१) ॥*॥ रक्तं फलमस्याः। अजादिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ बिम्बं कायति। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'ङ्यापोः–'(६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ पीलोरिव पर्णमस्याः। पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः। 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुन्दूरी' इति ख्यातायाः।

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वरा, कवरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका (५ स्त्री), 'पवई, बवईनामक शाक-विशेष' के ४ नाम हैं।

वर्वेति ॥ वृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'कृगॄ–'(उ० २।१२१) इति ष्वरच्। अनित्यः षितां ङीष्। 'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे। फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' [इति मे० १३७।२०९]॥ (१) ॥*॥ वृणोति। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। कस्य शिरसो वरी। 'कवरं लवणाम्लयोः। कवरी केशविन्यासशाकयोः' इति हैमः [३।५६७-६८] ॥ (२) ॥*॥ तुञ्जति। 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३५)। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३)। 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत्। तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' [इति हैमः २।३३] ॥ (३) ॥*॥ खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः। अजशब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खरपुष्पायाः'।

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा।

एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा (४ स्त्री), 'एलापर्णी' के ४ नाम हैं।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः। 'पाक–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ सुवहति। अच् (३।१।१३४)। 'सुवहा शल्लक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम्। रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० १७७।२५-२६] ॥ (२) ॥*॥ रासते। 'रासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। रास्यते वा। 'रास्नासास्ना–' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः'।

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका ॥१४०॥

चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका (५ स्त्री), 'नोनी, चूक' (शाक-विशेष) के ५ नाम हैं।

चेति ॥ [1]'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' [इति मे० २२।५]। चाङ्गमीरयति। 'ईर् गतौ' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)॥*॥ चुक्कयति। 'चुक्क व्यथने'(चु० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधु। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। चुक्रमिव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥*॥ शठति। 'शठ हिंसाक्लेशकैतवे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा। 'स्याद्दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे [2]करमर्दके। नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यां च योषिति'[इति मे० ४०।१९-२०] ॥ (३) ॥*॥ अम्बे तिष्ठति। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षत्वम्। 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च। अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' [इति मे० ३९।११] ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः।

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि।

सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी (४ पु), 'अमलबेत' के ४ नाम हैं।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्कयत्यनेन। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च।

---

१. 'चञ्च' इति पा०।
२. 'कर्मरङ्गके' इति पा०।

नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ।

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्कारी, गण्डकाली, समङ्गा, खदिरा (४ स्त्री), 'लजालू, छुईमुई' के ४ नाम हैं ।

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२)॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा[1] शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने'[इति मे०१३३।१४६] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजालु' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ।

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुः, स्रवा (६ स्त्री), 'जीवन्ती' के ६ नाम हैं ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता[2] (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुडूची[3]वन्दयोरपि' [इति मे० ६२।११२] ॥ (१) ॥ * ॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट्, युच् (उ०२।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' [इति मे० ८७।६९] ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)।'जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' [इति मे० १५८।८-९] ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' [इति मे० ७९।११-१२] ॥(५)॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ।

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चशीर्षः, मधुरकः, शृङ्गः, ह्रस्वाङ्गः, जीवकः (५ पु), 'जीवक' के ५ नाम हैं ।

कूर्चेति ॥ कूर्चं श्मश्रु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्ध्रस्वाङ्गो मधुरको मुकुरश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्'(क्र्या० प० से०)। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात् कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' [इति मे० २३।२५-२६] ॥(३)॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके [1]पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके' [इति मे० ८।९५-९६] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ।

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

किराततिक्तः, भूनिम्बः, अनार्यतिक्तः (३ पु), 'चिरायता' के ३ नाम हैं ।

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। किरातश्चासौ तिक्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्च । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरातिक्तः' अपि । 'किराततिक्तश्चिरातिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ।

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

सप्तला, विमला, सातला, भूरिफेना, चर्मकषा (५ स्त्री), 'सेहुंड, थूहर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । [2]वनमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटली स्त्रियाम्' [इति मे० १५५।४३-४४] ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । [3]सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभिधेयवत्' [इति मे० १५४।१३१]॥

१. 'खादिरी' इति पा० ।
२. शतृप्रत्ययेनेत्यर्थः ।
३. 'वृन्दयोरपि' इति पा० ।

१. 'पीतशाल' इति पा० ।
२. 'नवमाली' इति पा० ।
३. 'शातलायाम्' इति पा० ।

(२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्तलायाः', 'सीहुण्ड'भेदस्य 'चर्मघासस्य' इत्यन्ये ।

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायसोली, स्वादुरसा, वयस्था (३ स्त्री), 'काकोली' के ३ नाम हैं ।

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (चु० प० स०) । 'अन्यभ्योऽप–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वादु रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे [1]त्रिषु' [इति मे० ७३।२२-२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ।

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

मकूलकः, निकुम्भः (२ पु), दन्तिका, प्रत्यक्श्रेणी, उदुम्बरपर्णी (३ स्त्री), 'दन्तीनामक औषध' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जादिभ्य ऊलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे 'मुकूलकः' अपि–इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं बिभर्ति । 'संज्ञायां भृतृ–' (३।२।४६) इति खच् । 'खच्च डिद्वा' (३।२।३८) । नियतः कुम्भः । 'प्रादयो गता–' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ' [इति मे० १०७।१७] ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽ- थौषधी स्त्रियाम्' [इति मे० ५५।२३] ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यञ्ची श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्बरस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—'(४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः' ।

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजमोदा, उग्रगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका (४ स्त्री), 'अजमोदा, अजवाइन' के ४ नाम हैं ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । 'मुद हर्षे'(भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोद्यते वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्यांश्छिक्किकौषधौ' इति हैमः [४। १५६] ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दृभ्यते । 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० स०) । घञ् (३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता–' (२। १।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्र- वरुण–' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥['यमानिका' इति] सम- कारपाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ 'यवानीद्वयस्य' द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ।

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

पुष्करम्, काश्मीरम्, पद्मपत्रम् (३ न), 'पुष्करमूल' के ३ नाम हैं ।

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०, क्र्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहग[1]तीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च' [इति विश्वः १३७। १५३-५४] ॥ (१) ॥*॥ कश्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्त्रमस्य ॥*॥ 'पद्मवर्णम्' इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुष्करमूलस्य' ।

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, पद्मचारिणी (५ स्त्री), 'पद्मचारिणी, स्थलकमलिनी' के ५ नाम हैं ।

अव्येति ॥ न व्यथते । 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे सप चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० ७३।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तु–' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (४)॥*॥ पद्मे चरितु शीलमस्याः । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पद्माकस्य' ।

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥

काम्पिल्यः, कर्कशः, चन्द्रः, रक्ताङ्गः (४ पु), रोचनी (स्त्री), 'कबीला' के ५ नाम हैं ।

---

१. 'पथ्याली तरुणे त्रिषु' इति पा० ।

१. 'तीर्थराजो' इति पा० ।

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । 'कपि किंचिच्चलने'. (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिल्लः । 'प्रज्ञाद्यण्' (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । कंपूर्वात् 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तन्न । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्ताद-प्यणः प्रसङ्गाच्च । —इत्थं निर्यकारम् ['काम्पिल्लः'] मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ करे कशति । 'कश शब्दे' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०)।'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्व-र्णवारिषु' [इति मे० १२५।३१] ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्ग-मस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पिल्ले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः' [इति मे० २५।४५-४६]॥(४)॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्' [इति मे० ९१।१६] ॥ * ॥ 'रेचनी' इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रोचन्याः' 'कपीला' इति ख्यातायाः ।

प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।
पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुन्नाडः, एडगजः, दद्रुघ्नः, चक्रमर्दकः, पद्माटः, उरणाख्यः (६ पु), 'चकवढ़' के ६ नाम हैं ।

प्रपुन्नेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड भ्रंशे' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुन्नाडः ॥ (१) ॥ * ॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा—एलनम् । 'इल प्रक्षेपे स्वप्ने च' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८)। डलयोरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दद्रुं हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—क्षुभ्ना-दित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं दद्रुं मृद्नाति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरणस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् —इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्माटस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्य ।

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलाण्डुः, सुकन्दकः (२ पु), 'प्याज' के २ नाम हैं ।

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनमतीव वा कन्दयति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वुल् (३।१।१३३)वा ॥ (२)॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति ख्यातस्य ।

लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरिते

लतार्कः, दुद्रुमः (२ पु), 'हरे प्याज' के २ नाम हैं ।

लतेति ॥ लतासु अर्क्यते अर्च्यते, विरुद्धलक्षणया निन्द्यते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०), 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो द्रुमः ॥ (२) ॥ * ॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥ द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ।

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

महौषधम्, लशुनम् (२ न), गृञ्जनः, अरिष्टः, महाकन्दः, रसोनकः (४ पु), 'लहसुन' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (१) ॥*॥ अश्नाति अश्नुते वा । 'अश भोजने'(क्र्या० प० से०)। 'अशूङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लश् च' (उ० ३।५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृञ्जते = भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृञ्जनम्' । 'विषदिग्ध[1]पशोर्मांसे क्लीबं, पुंसि रसो-नके' [इति मे० ८७।५८-५९] । 'लशुनं गृञ्जनं चैव पला-ण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालाबुजातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापरा-जिता । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुश्रु-तेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः' [?] ॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' [इति मे० ३५।३२-३३] ॥ (४) ॥ * ॥ महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आस्वादने ऊन्यते पातक-

1. 'विषदग्ध' इति पा० ।

हेतुत्वात्। 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)। घञ् (३।३।१९) वा। स्वार्थे कन् (५।३।७५), क्वुन् (उ० २।३२) वा॥ (६)॥*॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य।

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनर्नवा, शोथघ्नी (२ स्त्री), 'गदहपुर्ना' के २ नाम हैं।

पुनरिति॥ पुनरभीक्ष्णं नवा। नूयते वा। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। क्षुभ्नादिः (८।४।३९)॥ (१)॥*॥ शोथं हन्ति। 'अमनुष्य–' (३।२।५३) इति टक्। 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप्॥ (२)॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति ख्यातायाः।

वितुन्नं सुनिषण्णकम्।

वितुन्नम्, सुनिषण्णकम् (२ न), 'बिसखपरिआ' के २ नाम हैं।

वीति॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात्। 'वितुन्नं सुनिषण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' [इति मे० ९२।२९]॥ (१)॥*॥ सुष्ठु निषण्णमस्मात्॥ (२)॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषखपरिआ' इति ख्यातस्य।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि॥ १४९॥

वातकः, शीतलः, (२ पु), अपराजिता, शणपर्णी (२ स्त्री), 'पटुआ, पटसन' के चार नाम हैं।

स्यादिति॥ वातं करोति। 'अन्येभ्योऽपि–'(वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (१)॥*॥ शीतं लाति। 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम। 'शणपर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः॥ (२)॥*॥ न पराजिता। 'अपराजित ईशाजेष्ठयन्तरे नाऽजिते त्रिषु। गिरिकर्णीजयादुर्गाऽशनपर्णीषु योषिति' [इति मे० ७१।२३१]॥ (३)॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः। शणशब्दः शणपर्णसदृशे लाक्षणिकः। 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष्॥*॥–अशन इव पर्णमस्याः [अशनपर्णी]–इति कश्चित्॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य।

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता।

पारावताङ्घ्रिः, कटभी, पण्या, ज्योतिष्मती, लता (५ स्त्री), 'मालकांगनी' के ५ नाम हैं।

पारेति॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः॥ (१)॥*॥ कटवद्भाति। 'अन्येभ्योऽपि–'(वा० ३।२।१०१) इति डः। गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥*॥ पण्यते। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'अवद्यपण्य–' (३।१।१०१) इति साधुः॥ (३)॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४)॥ (४)॥*॥ लतति। 'लतिः सौत्रः'। अच् (३।१।१३४)॥ (५)॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकांगणी' इति ख्यातायाः।

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका॥ १५०॥

वार्षिकम् (न), त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका (३ स्त्री), 'त्रायमाणा' के ४ नाम हैं।

वेति॥ वर्षासु भवं जातं वा। 'वर्षाभ्यष्ठक्' (४।३।१८)। 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु [इति मे० १३।५७]॥ (१)॥*॥ त्रायते। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। शानच् (३।२।१२४), चानश् (३।२।१२९) वा। ['त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मे० ५२।९६]॥ (२)॥*॥ त्राणम्। त्राः। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। त्रा अयति। 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०)। शता (३।२।१२४) ङीप् (४।१।६)। 'शप्श्यनोः—' (७।१।८१) (इति नुम्)॥ (३)॥*॥ बलेन भद्रा। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य।

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च।

विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टिः, वाराही, बदरा (४ स्त्री), 'बाराही कन्द' के ४ नाम हैं।

वीति॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया॥ (१)॥*॥ गृह्णाति। क्तिच् (३।३।१७४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु—'गर्षति हिनस्ति रोगम्,' 'गृषु हिंसायाम्' क्तिन् (३।३।९४)–इति व्याख्यातं मुकुटेन। तन्न। उक्तधातोरदर्शनात्, कर्तरि क्तिनोऽसंभवाच्च। 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीबदरयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३४।११]॥*॥ 'घृष्टिः' इति पाठान्तरम्। घर्षति। 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुक्रान्तासु ना किरौ' [इति मे० ३४।१२]॥ (२)॥*॥ वराहस्येयम्। प्रियत्वात्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियौषधौ' [इति मे० १७६।२२]॥ (३)॥*॥ बदति। 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादरन्। 'ब(व)दरा गृष्टिकार्पास्योरेलापर्ण्यां स्त्रियां, पुमान्। कर्पासस्यास्थ्नि, बदरी कोले, क्लीबं तु तत्फले' [इति मे० १३७।२०७]॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति ख्यातायाः।

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्कवः, भृङ्गराजः (२ पु), 'भेंगराज' के २ नाम हैं।

मार्केति॥ मारयति। क्विप् (३।२।१७८)। 'मारि

केशशौक्ल्यनाशने'। कूयते। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव राजते। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। ['अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति मे० ३२।३५] 'भृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य। सान्तोऽदन्तोऽपि। रजशब्दस्य द्वैविध्यात्। 'स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः भृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भृङ्गराज' इति ख्यातस्य।

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकमाची, वायसी (२ स्त्री), 'मकोय, काकप्रिया' के २ नाम हैं।

काकेति ॥ काकान् मञ्चते। 'मचि धारणोच्छ्राय-पूजनेषु' (भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ वायसानामियम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च वायसी' [इति मे० १७२।३८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकमाच्याः' 'कवप्रिया' इति ख्यातायाः।

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः।
अवाक्पुष्पी कारवी च

शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसिः, अवाक्पुष्पी, कारवी (७ स्त्री), 'सौंफ' के ७ नाम हैं।

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः। 'सदच्काण्ड–' (ग० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ छत्रमतिक्रान्ता। 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मधुरस्त्यस्याः। 'ऊषसुषि–' (५।२।१०७) इति रः। 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः' [इति मे० १३६।१९४] ॥ (४) ॥*॥ मस्यति। 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' [इति मे० १७०।८] ॥ (५) ॥*॥ अवाञ्चि पुष्पाण्यस्याः। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। यत्तु—'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष्—इत्याह मुकुटः। तन्न। 'सदच्काण्ड–' (ग० ४।१।४) (वा० ६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ के आरीति। पचाद्यच्। (यत्तु मुकुट आह—कारोरियम्–अण्)–कारवी इति। तन्न। 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) इत्यस्याणपवादत्वात्। 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' [इति मे० १६०।३३] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मधुरायाः' 'सौंफ' इति ख्यातायाः। अन्त्यद्वयम् 'उंधावली' इति ख्यातायाः—इत्येके।

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च।

सरणा, प्रसारिणी, कटंभरा, राजबला, भद्रबला (५ स्त्री), 'आकाशबेल' (बंवर) के ५ नाम हैं।

सरेति ॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ * ॥ ल्युटि (३।३।११३) 'सरणी' इत्यपि। 'सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महाबला' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया। 'करणा–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥*॥ 'सारणी' इत्यपि। ('सारणो राक्षसान्तरे) रुग्भेदना, प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी' [इति मे० ५१।८३] ॥ (२) ॥ * ॥ कटं बिभर्ति। 'संज्ञायां भृतृ–' (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ * ॥ बलानां बलप्रदानां राजेव। राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (४) ॥ * ॥ भद्रं बलमस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कुब्जप्रसारिणी' इति ख्यातायाः।

जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
संस्पर्शा

जनी, जतूका, रजनी, जतुकृत्, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा (६ स्त्री), 'चकवत' के ६ नाम हैं।

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया। 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः। 'कृदि–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। 'जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' [इति मे० ८३।६] ॥ (१) ॥ * ॥ जायते। 'जनी–' (दि० आ० से०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥ * ॥ जतुशब्दात् 'संज्ञायां–' (५।३।७५) इति कनि 'जतुका' च। [जतुका जिनपत्त्रायाम्' इति मे० ८।९१] ॥ (२) ॥*॥ रज्यतेऽनया। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट्।–'त्यजरज–' (३।२।१४२) इति निपातनात् क्वचिदक्ङित्यपि नलोपः। 'रजनी नीलिनी-रात्रिहरिद्राजतुकासु च' [इति मे० ६१।१४] ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति। क्विप् (३।२।१७८)॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शीलमस्याः। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा। 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०)। 'पदरुज–' (३।३।१६) इति घञ्। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चक्रवर्तिन्या' 'चकवत' इति ख्यातस्य।

अथ शटी गन्धमूलीषड्ग्रन्थिकेत्यपि ।
कर्चूरोऽपि पलाशः

शटी, गन्धमूली, षड्ग्रन्थिका (३ स्त्री), कर्चूरः, पलाशः (२ पु), 'आमाहल्दी' के ५ नाम हैं।

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३३)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥(२) ॥*॥ षड् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' ( ) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०)ऊरः । 'कर्चूरो[1] स्यात् पुमाञ्शट्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्'[इति मे० १३२।१३२] ॥*॥ 'कर्बुरः' अपि ॥ (४) ॥ * ॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने'(क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पले मांसे आशा यस्य वा। 'पलाशः किंशुकः शटी । [2]हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमः [३।७६२] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ।

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥
सुषवी च

कारवेल्लः, कटिल्लकः (२ पु), सुषवी (स्त्री), 'करैला' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । [तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः' इति मे० १२३।१३–१४] । कारं वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिल्लः—इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'कठिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ [१८।१९६,१५।१७९] ॥ (२) ॥*॥ सु सुवति ॥ 'षू प्रेरणे'(तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति–' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुषवी कृष्णजीरके कारवेल्ले च जीरे च' इति हैमः [३।७५२-५३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ।

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

कुलकम् (न), पटोलः, तिक्तकः, पटुः (३ पु), 'परवल' के ४ नाम हैं।

१. 'कर्बुरः' इति पा० ।
२. 'हरिद्वर्णे राक्षसे च' इति पा० ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने'(भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन्, क्वुन् (उ०२।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' [इति मे० ६।६९-७०] ॥ (१)॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'कपिगडिगण्डि–' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वस्त्रभेदे, नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥*॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्त्रालवणयोरपि' [इति मे० ५।३२०] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य', 'परवर' इति ख्यातस्य।

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

कूष्माण्डकः, कर्कारुः (२ पु), 'कदीमा, तरकारीवाले कोहड़ा' के २ नाम हैं।

किंचिति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्तलत्वात् । 'कूष्माण्डचुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' [इति मे० ४२।२७-२८] ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ।

ईर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वारुः, कर्कटी (२ स्त्री), 'ककड़ी, कांकर' के २ नाम हैं।

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बादुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर् ईर्वारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः'[?]॥*॥ ह्रस्वादिः [इर्वारुः] अपि। 'उन्मत्तो धुस्तुर इर्वारुः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वारुः' इति पाठे आङ् बोध्यः ॥ * ॥ ('उर्वारुकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनात्एत्वे 'उर्वारुः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ङीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ।

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बी (२ स्त्री), 'तितलौकी, तीता कद्दू' के २ नाम हैं।

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा–छिक्कायां जातम् 'इक्षु' इति

शब्दमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशनृपे पुमान्' [इति मे० ५।५०] ॥ (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटुतुम्ब्याः' ।

तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।

तुम्बो, अलाबूः (२ स्त्री), 'कद्दू , लौकी' के २ नाम हैं ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुबि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन्(उ० ४।११८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्यूर्णित् । 'अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला । तुम्बा तु वर्तुलाऽलाबूनि(र्नि)म्बचूर्णा तु लाबुका' इति वाचस्पतिः । 'अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः ।

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा (३ स्त्री), 'जेठुई काँकर' के ३ नाम हैं ।

चित्रेति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति क्तः । 'चित्राखुपर्णी गोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्' [इति मे० १२५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ गां भूमिमक्ष्णोति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गवाक्षी त्विद्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' इति हैमः [३।७७५] ॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । 'तुबि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप् (४।१।४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—गां डुम्बयति । 'डुबि अर्दने' अण् (३।२।१)—इत्याह । तन्न । धातुपाठेषु डुविधातोरदर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कर्कटीविशेषस्य' ।

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशाला, इन्द्रवारुणी (२ स्त्री), 'इनारुन' के २ नाम हैं ।

विशेति ॥ वि शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४) विशति वा, अत्र वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'तमिविशिविडि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । ॥*॥ नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' [इति मे० १५४। १३३-३४]॥(१)॥*॥ इन्द्रं वारयति। 'वृञ् वरणे' चुरादिः । 'कृवृदारि-'(उ० ३।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ देवते अस्याः । अण् (४।२।२४)। 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तन्न । मन्त्रहविषोरेव स्वामिनि देवतात्वव्यवहारात् । 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रवारुणी' इति ख्यातायाः ।

अर्शोघ्नः शूरणः कन्दः

अर्शोघ्नः, शूरणः, कन्दः (३ पु), 'ओल, सूरन' के ३ नाम हैं ।

अर्शविति ॥ अर्शांसि हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्' (दि० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु-शूरति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वात् ॥*॥ सूर्यते । 'सूरी हिंसायाम्' । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । इति दन्त्यादिरपि [सूरणः] ॥ (२) ॥ * ॥कन्दति । कन्दयति । कन्द्यते वा । अच्(३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' [इति मे० ७४।३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सूरण' इति ख्यातस्य ।

गण्डीरस्तु समष्ठिला ।

गण्डीरः (पु), समष्ठिला (स्त्री), 'गांडरनामक शाकविशेष' के २ नाम हैं ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते वा । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा—गण्डीन् ग्रन्थीनीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥(१) ॥*॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः । यद्वा—सम्यगष्ठिला बीजं यस्याः । 'गण्डीरो ना समष्ठिला' इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गाण्डरदूवी' इति ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य । 'गडिनी' इति भाषा ।

कलम्बी

कलंबी (स्त्री), 'करेमू शाक' का १ नाम है ।

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)। 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के जले लम्बते। लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' [इति मे० १०५।९] । ॥* ॥ एकं 'करेम्बु' इति ख्यातस्य ।

उपोदका

उपोदका (स्त्री), 'पोई शाक' का १ नाम है।

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम्। '—उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः कप् (५।४।१५४)। टाप् (४।१।४) ॥ * ॥—अपगतोदका। जाङ्गलत्वात्। 'अपोदका'—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य।

अस्त्री तु मूलकं

मूलकम् (न पु), 'मूली' का १ नाम है।

(अस्त्रीति।) मूलति। 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। यद्वा—मूलयति। 'मूल रोहणे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य।

हिलमोचिका ॥१५७॥

हिलमोचिका (स्त्री), 'हिलसाल' का १ नाम है।

हिलेति ॥ हिलति। 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०)। 'इगुपध—'(३।१।१३५) इति कः। मोचयति। ण्वुल् (३।१।१३३)। हिला चासौ मोचिका च। 'ङ्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य।

वास्तूकम्

वास्तूकम् (न), 'बथुआ साग' का १ नाम है।

वेति ॥ वसति देहे। चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४। ४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम्। अध्यात्मादिठञ् (वा ४।३।६०)। 'इसुसुक्—' (७।३।५१) इति कः। एवं ह्रस्वमध्यम् [वास्तुकम्] अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बथुवा' इति ख्यातस्य।

शाकभेदाः स्युः

यहाँतक शाक-भेदका वर्णन है।

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः। 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' [२।४।१३६] इत्यत आरभ्य च। 'मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्युपोदिका। चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला।

दूर्वा तु शतपर्विका।
सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता (६ स्त्री), 'दूब' के ६ नाम हैं।

दूर्वेति ॥ दूर्वति, दूर्व्यते वा। 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः। 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप्। शतं पर्वति। 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१। १३३)। 'शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' [इति मे० १९।२३३] ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम्। 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः। दूर्वायाम्' [इति मे० १६०।४५-४६] ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः। 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि। कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च। विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि। अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ[1] त्रिषु' [इति मे ६०।८१-८३] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः'।

अथ सा सिता ॥१५८॥
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः।

गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली (३ स्त्री), शकुलाक्षकः (पु), 'सफेद दूब' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ सा दूर्वा। सिता शुक्ला। गोलोमसु जाता। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' [इति मे० १११। ४२] ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादालन्। गण्डमलति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'टिड्ढा—' (४।१। १५) इति ङीप्। गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः'। स्वामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह।

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुरुविन्दः, मेघनामा (२ पु), मुस्ता (स्त्री), मुस्तकम् (न पु), 'मोथा' के ४ नाम हैं।

कुर्विति ॥ कुरून् विन्दति। 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०)। 'अनुपसर्गाल्लिम्प—' (३।१।१३८) इति शः। 'कुरुविन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्व—[2] मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति। 'मुस्त संघाते' चुरादिः। अच् (३।१।

१. 'पुमाननवधौ' इति पा०।

२. पाठोऽयं मेदिन्याम् (७७।४७); विश्वे तु—'कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः' इति पाठः (८१।४६)।

१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः।

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

भद्रमुस्तकः (पु), गुन्द्रा (स्त्री), 'नागरमोथा' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ भन्दते। 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।१८) इति साधुः। भद्रं करोति वा। 'तत्करोति–'(वा० ३।१।२६)इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४)। भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम। 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः। ['भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके। करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः' ॥ इति मे० १२७।७० च] ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति। 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य।

चूडाला चक्रलोच्चटा।

चूडाला, चक्रला, उच्चटा (३ स्त्री), 'चुडाला, एक प्रकारके मोथा घास' के ३ नाम हैं।

चूडेति ॥ चूडाऽस्त्यस्याः। 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' (५।२।९६)। 'चूडाला तूच्चटायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' [इति मे०१५१।९०]॥(१)॥*॥ चक्रं लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति। 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः। अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य'।

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः।

वंशः, त्वक्सारः, कर्मारः, त्वचिसारः, तृणध्वजः, शतपर्वा, यवफलः, वेणुः, मस्करः, तेजनः (१० पु), 'बाँस' के १० नाम हैं।

वंशे इति ॥—वमति। 'टुवम उद्गिरणे'(भ्वा०प०से०)। 'वृभृवमिकुभ्यः शक्'–इति मुकुटः। तन्न। उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात्। अनुनासिकलोपस्य (६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च। कुशभृशयोर्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च। वनति, वन्यते वा। 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकाच् शः। उश्यते, वष्टि वा। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। अच् (३।१।१३४)। 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) इति निर्देशान्नुम्। 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठावयवयवेऽपि च' [इति विश्वः १६८।१०] ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य॥(२)॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इति वा लुक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य। 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः [४।३०९] ॥ (७) ॥*॥ वेणति। 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०)। बाहुलकादुः। यद्वा–अजति। 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति णुः। 'अजेर्वी–' (२।४।५६)।—वयन्ति शोभन्ते स्वनेन। 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं च—इति सुभूतिः। तन्न। उक्तसूत्राभावात्। 'वी'धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच्च। 'वेणुनृ'पान्तरे। त्वक्सारेऽपि च पुंसि स्यात्' [इति मे० ४७।२९] ॥ (८)॥*॥ मस्कते अनेन वा। 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरः। यद्वा– मङ्क्ते। 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्। 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)। युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वेणोः'।

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

कीचकः (पु), 'छिद्रमें हवाके प्रवेश करनेपर बजनेवाले बाँस' का १ नाम है।

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दायन्ते। चीकति चीकयते वा। शब्दायते। 'चीक मर्षणे' (चु० उ० से०)। 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६) इति वुन्।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकुटः। तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम्। यद्वा–'की' इत्यव्यक्तम्। चकते। 'चक तृप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। क्वुन् (उ० २।३२) वा। 'कीच' इत्यव्यक्तं कायति। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५), 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा। 'कीचको दैत्यभिद्वाताहतसस्वनवंशयोः' [इति मे० ६।६८] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाताहतवेणूनाम्'।

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिः (पु), पर्व, परुः (२ स्त्री न), 'बाँस आदि की गाँठ या पोर' के ३ नाम हैं।

१. 'पृष्ठस्यावयवे' इति पा०।

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० सें०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' [इति मे० ७२।६] ॥ (१) ॥ * ॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' [इति मे० ८९। ८८] । (२) ॥ * ॥ पिपर्ति 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'अर्तिपॄवपि–' (उ० २।११७) इत्युस् ॥*॥ बाहुलकादुप्रत्यये उदन्तो [परुः] अपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ।

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गुन्द्रः, तेजनकः, शरः (३ पु), 'सरकण्डा, सरई' के ३ नाम हैं ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१। १३३) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । अच् । (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' [इति मे० १२९।८६] ॥*॥ 'सुरस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिः [सुरः] च । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ।

नडस्तु धमनः पोटगलः

नडः, धमनः, पोटगलः (३ पु), 'नरसल, नरकट, नरई' के ३ नाम हैं ।

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने ( ) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । धम्यते वा । 'बहुलम्–' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'ध्मो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । क्वुन्प्रकरणे दर्शनात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । क्रूरे भस्त्राध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः [३।४१२-१३] ॥ (२) ॥ * ॥ पोटेन संश्लेषेण । गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०), स्रवणे (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' [इति मे० १५६। १५७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ।

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

काशम् (न पु), इक्षुगन्धा (स्त्री), पोटगलः (पु), 'काशनामक तृण-विशेष' के ३ नाम हैं ।

अथविति ॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'काशस्तृणे रोगभेदे' [इति हैमः २।५५७] । 'काशी वाराणसीपुरी [न स्त्रियां तृणभेदे स्यात्' इति मे० १६२।३] । 'काशी काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्त्वम् (५।४। १३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्र्यां काशे च गोक्षुरे' [इति मे० ८२।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'काशस्य' ।

पुंभूमनि तु बल्वजाः ।

बल्वजाः (पु नित्य ब० व०), 'बगई' का १ नाम है ।

पुमिति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। बल् चासौ वजश्च । 'एको बल्वजः' इति (१।२।४५ सूत्रे)भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बगइ' इति ख्यातस्य ।

रसाल इक्षुः

रसालः, इक्षुः (२ पु), 'ईख, गन्ना, ऊख' के २ नाम हैं ।

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते वा=पूरयति, पूर्यते वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४), घञ् (३।३।१९) वा । 'रसालं सिह्लके वोले रसालश्चेक्षुचूतयोः' [इति मे० १५४।१२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । 'इषेः क्सुः' (उ० ३।१५७) । 'षढोः कः सि' (८।२।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षोः' ।

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रः, कान्तारकः (२ पु), आदि 'ऊखके भेद-विशेष' हैं ।

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः' । पुण्ड्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशे-

षेक्षुभेदयोरतिमुक्तके [चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूम्नि नीवृदन्तरे'। इति मे० १२७।५९-६०] ॥ (१) ॥ * ॥ कान्तं रसमृच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षुभेदस्य'।

स्याद्वीरणं वीरतरम्

वीरणम्, वीरतरम् (२ न), 'गाँडर घास' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ वि पक्षिणमीरयति। ल्युः (३।१।१३४)। युच् (उ० २।७८) वा।—विशिष्टजनमीरयति। 'शूर वीर विक्रान्तौ' (चु० आ० से०)—इति मुकुटः। तन्न। विग्रहप्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ अच् (३।१।१३४)। अतिशयितं वीरम्। 'द्विवचन–' (५।३।५७) इति तरप्। 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना' [इति मे० १४३।२८८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तृणभेदस्य' 'गांडर' इति ख्यातस्य।

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्।
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे।

उशीरम् (न पु), अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृणालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्, इष्टकापथम् (९ न) 'खश' के १० नाम हैं।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले। उश्यते। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥ * ॥ न भयमस्मात्। 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम्। निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे० ११८।६९-७०]॥(२)॥*॥ नलं गन्धं ददाति, दयते वा। 'डुदाञ् दाने' (जु० प० अ०), 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसीषु न द्वयोः' [इति मे० ७६। ३३] ॥ (३) ॥*॥ सेवितुमर्हम्। 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०)। अर्हे ण्यत् (३।३।१६९)। 'सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवार्हे पुनरन्यवत्' [इति मे० ११७।६४] ॥ (४) ॥*॥ मृणालमिव। सादृश्येऽत्र नञ् ॥*॥ 'मृणालम्' अप्यत्र। 'मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्बिसे' [इति मे० १५४।१२५] ॥ (५) ॥ जले आशेते। अच् (३।१।१३४) यद्वा– जलो जड आशयो यस्य। 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' [इति मे० १२१।११८]॥ (६) ॥ * ॥ लाति दोषान्। अच् (३।१।१३४), क्विप् (३।२।१७८) वा।—ला मज्जा सारोऽस्य। कप् (५।४।१५४)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ लङ्घते रोगान्। लङ्घ्यते वा भूस्थत्वात्। 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०। 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९)। लघु लीयते। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ।।*॥ व्यस्तं [लघु, लयम्] अपि। 'लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु' इति सुश्रुतः। 'लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु' ॥ (८) ॥ * ॥ अवलीयते दाहोऽस्मात्।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति–'अवदानम्' इति तु स्वामी–इति मुकुटः। तन्न। स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात्। 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥*॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'कापथम्' इति नामद्वयमाहुः। 'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे। अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥ * ॥ इष्टं कापथमस्य। अधोवायुकरत्वात्। यद्वा–इष्टकेव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य इति वा ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति ख्यातस्य।

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

'नल' आदि और गर्मुत्, श्यामाकः (२ पु), आदि ये 'तृणधान्य' हैं।

नलेति ॥ तृणजातयः। तृण्यते। 'तृणु अदने' (त० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणो न। घञर्थे कस्तु परिगणनान्न ॥ (१) ॥ * ॥ गिरति, गीर्यते वा। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। 'ग्रो मुट् च' (उ० १।९५) इत्युतिः ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। यद्वा–श्यामं वर्णमकति। 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१) ॥*॥ 'श्यामाकः श्यामकोऽपि च' इति हलायुधः [२।४२९]। तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम्। यत्तु—'श्यालूधूभ्यो मकन्'—इत्याह मुकुटः। तन्न। तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् ('साँवा' इति लोके ख्यातः) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः। मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्गुकोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह। [तन्न युक्तिसहम्] कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात्।

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

कुशम् (पु न), कुथः, दर्भः (२ पु), पवित्रम् (न), 'कुशा' के ४ नाम हैं।

अस्त्रीति ॥ कौ शेते। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। यद्वा–कुश्यति। 'कुशिर श्लेषे' ( )।

'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। 'कुशो रामसुते द्वीपे[1] पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः। कुशी[2] फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले' इति हैमः [२।५५८] ॥ (१) ॥*॥ कुथ्यति। 'कुथ पूतीभावे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः।—'कुथति'—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः। 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णे[3] कम्बले पुंसि बर्हिषि' [इति मे० ७२।४] ॥ (२) ॥ * ॥ दर्भ्यते। 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन। 'पुवः संज्ञायाम्' (३।२।१८५) इतीत्रः। 'पवित्रं वर्षणे कुशे। ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्' [इति मे० १३५।१७७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'दर्भविशेषस्य'।

अथ कत्तृणम्।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्, देवजग्धकम्, रौहिषम् (६ न), 'रोहिषनामक सुगन्धित घास' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम्। 'तृणे च जातौ' (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः ['कत्तृणं तृणभित्पृश्न्योः' इति मे० ४।३८] ॥(१)॥*॥ पुरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३)इत्यण्। 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कत्तृणे पुंनपुंसकम्'[इति मे० १२७।६१] ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धः। सुगन्धः प्रयोजनमस्य। 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ्। 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कत्तृणे। गन्धोत्पले[4] पद्मरागे कह्लारे' इति हैमः [४।४३] ॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकान्मक्। ['ध्यामं दमनके गन्धतृणेऽथ श्यामले त्रिषु' इति मे० १०९।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ देवैरद्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥ * ॥ रोहति। 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १।४७) इति टिषच्। 'कत्तृणे रौहिषं क्लीबं पुंल्लिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य।

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रा (स्त्री), अतिच्छत्रः, पालघ्नः (२ पु), 'पानीमें होनेवाले तृण-विशेष' के ३ नाम हैं।

छत्रेति ॥ छदति, छादयति वा। 'छद अपवारणे'। त्रन् (उ० ४।१५९)। 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः। 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः। नपुंसकं चातपत्रे' [इति मे० १२५।३८] ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तश्छत्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति। 'अमनुष्य—' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य'।

मालातृणकभूस्तृणौ।

मालातृणकम्, भूस्तृणम् (२ न), 'बचके समान रूप तथा पानीमें होनेवाले तृण-विशेष' के २ नाम हैं।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुवस्तृणम्। पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट्। 'भूर्' अव्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य'। स्वामी तु—छत्रादिपञ्चपर्यायानाह।

शष्पं बालतृणम्

शष्पम्, बालतृणम् (२ न), 'नई और कोमल घास' के २ नाम हैं।

शष्पमिति ॥ शस्यते, शुष्यति वा। 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा। 'खष्पशिल्पशष्प—'(उ० ३।२८)इति साधुः।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात्। 'शष्पं बालतृणे स्मृतम्। पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ' [इति मे० १०२।११] ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य'।

घासो यवसम्

घासः (पु), यवसम् (न), 'गवत' अर्थात् 'बैल, घोड़ा, आदि पशुओंके खाने योग्य भूसा-घास' के २ नाम हैं।

घेति ॥ अद्यते। घञ् (३।३।१९)। 'घञपोश्च' (२।४।३८) इत्यदेर्घस्लृ।—'घस्यते'—इति विग्रहन्तौ स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ। घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात्। अन्यथा 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते वा। 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०)। 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।११९) इत्यसच्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य'।

तृणमर्जुनम् ॥१६७॥

तृणम्, अर्जुनम् (२ न), 'तृणमात्र' के २ नाम हैं।

तृणमिति ॥ तृण्यते। 'तृणु अदने' (त० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (१)॥*॥ अर्ज्यते। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। 'तृणाख्यायां चित्'

---

१. 'दर्भे' इति पा०।
२. 'कुशी लोहविकारे स्यात्' इति तृतीयचरणे पा०।
३. 'स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति पा०।
४. 'गन्धोपले' इति पा०।

(उ० ३।५९) इत्युनन्। 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले [1]पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्याद् अर्जुनीगवि। उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च क्वचित्' [इति मे० ८४।३०-३१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य'।

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृण्या (स्त्री), 'घासको ढेरी' का १ नाम है।

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः। 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ ॥१॥ (*) एकम् 'तृणसमूहस्य'।

नड्या तु नडसंहतिः।

नड्या (स्त्री), 'नड-समूह' का १ नाम है।

नेति ॥ नडानां संहतिः। 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य'।

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणराजः, तालः (२ पु), 'ताड़' के २ नाम हैं।

तृणेति ॥ तृणानां राजा। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१)। तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति। 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः। पचाद्यच्(३।१।१३४)। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे। वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली [2]जटौषधौ। क्लीबं तु हरिताले स्यात्' [इति मे० १४६।२३-२४] ॥*॥ तलति। अच् (३।१।१३४)। 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे। त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्त्रीघाते च संमतम्[3]' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य'।

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालिकेरः, लाङ्गली (२ पु), 'नारियल' के २ नाम हैं।

नालीति ॥ नलति, नल्यते वा। 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादिण्। केन वायुना ईर्यते। 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। नालिश्चासौ केरश्च ॥*॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) [नारिकेलः] ॥ (१) ॥*॥ लङ्गति। 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिकेलस्य'।

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टा (स्त्री), पूगः, क्रमुकः, गुवाकः, खपुरः (४ पु), 'सुपारी, कसैलीके पेड़' के ५ नाम हैं।

घोण्टेति ॥ घोणते। 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात् टः। 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' [इति मे० ३४।१३] ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति वा। 'पूञ् पवने' (भ्वा० आ० से०)। 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन्। मुकुटस्तु–पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन वा। घञि कुत्वे पूगः—इत्याह। तन्न। पूजेश्चुरादिण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वाप्रसङ्गात्। 'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकाच्च। 'पूगः क्रमुकसंघयोः' इति हैमः [२।३७] ॥ (२) ॥*॥ क्रामति। 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। 'क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि। फले कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोध्रपूगयोः' [इति मे० ५।५५-५६] ॥(३)॥*॥ गुवन्त्यनेन। स्रंसकत्वात्। 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। यत्तु मुकुटः—बाहुलकाद् गुणाभाव इति। तन्न। अस्य कुटादित्वात् ॥*॥'गुवाकोऽपि च गूवाकः' इति तारपालः। तत्र बाहुलकाद्दीर्घः। (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्ति। 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२)। यत्तु—अचि (३।१।१३४) उत्वम् (७।१।१०२) आह मुकुटः। तन्न। 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी–' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात्। यदपि–'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)।–इत्ययं धातुरुपन्यस्तः। तदपि न। 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात्। ['खपुरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मे० १३३।१४५] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य।

अस्य तु।

फलमुद्वेगम्

उद्वेगम् (न), 'सुपारी फल' का १ नाम है।

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य। उद्गतो वेगोऽस्मात्। स्रंसकत्वात्। उद्विजन्तेऽनेन। 'ओविजी–' (तु० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥(१)॥*॥ एकं 'क्रमुकफलस्य'।

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः।

हिन्तालः (पु) के सहित पूर्वोक्त तीन शब्द (नारिकेल, ताल, घोण्टा) और खर्जूरः (पु), केतकी, ताली, खर्जूरी (३ स्त्री) को तृणद्रुमः (पु), अर्थात् 'तृणद्रुम' कहते हैं।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः। तृणजातीया द्रुमाः। शाक-

---

१. 'पुंल्लिङ्गो धवलेऽन्यवत्' इति पा०।

२. 'ताल्यजटौषधौ' इति पा०।

३. हैमे 'तलं ज्याघातवारणे। तलस्चपेटे तालद्रौ स्वभावाधरयोः त्सरौ' इत्येवं भिन्न एव पाठः (४०।५०१-२)।

पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' [इति हैमः ३।५८२] ॥ (१) ॥*॥ 'जातेरस्त्री-' (४।१।६३) इति ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वनखजूरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥*॥ केतयति । 'कित निवासे' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२), ण्वुल् (३।१।१३४) वा । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ 'तृणद्रुमभेदानां पृथक्' एकैकम् ।

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।
कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः [८]
पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः [९]

सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः (६ पु), 'सिंह' के ६ नाम हैं ।

[कण्ठीरवः, मृगरिपुः, मृगदृष्टिः, मृगाशनः, पुण्डरीकः, पञ्चनखः, चित्रकायः, मृगद्विट् (८ पु), 'सिंह' के ये भी ८ नाम हैं] ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा—हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही तु कण्टकार्यां स्यात्' [इति मे० १७६।११-१२] । 'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासाबृहत्योः क्षुद्रायाम्' [इति हैमः २।६१७-१८] ॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा—मुखं पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ-' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे' [इति मे० ९६।७७] ॥*॥ केचित् [केशरी] इति तालव्योष्ममध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेंऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः' [इति मे० १३०। ९९-१००] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिंहस्य' ।

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

– शार्दूलः, द्वीपी, व्याघ्रः (३ पु), 'बाघ' के ३ नाम हैं ।

शार्दूलेति ॥ शारयति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । स्वार्थणिचः क्विप् । दूयते । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लुक् । यद्वा—शृणाति । पिञ्जादित्वादूलच् (उ० ४।९०) । बाहुलकाद्दुकवृद्धी । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः' [इति मे० १५४।१३७] ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । 'इङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याङि घ्रातेश्च जातौ' (उ० ५।६३) इति कः । यद्वा—'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । 'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्यां तु योषिति' [इति मे० १२८।८४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वाघ' इति ख्यातस्य ।

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरक्षुः, मृगादनः (२ पु), 'चीता या तेंदुआ बाघ' के २ नाम हैं ('मुकुट' के मतसे 'वृक' अर्थात 'हुंडार भेंड़िया' के ये २ नाम हैं') ।

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । मितद्र्वादिडुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मृगमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआवाघ' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ।

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वराहः, सूकरः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरः, किटिः, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः (१२ पु), 'सूअर' के १२ नाम हैं ।

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि'-(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते

गिरौ विष्णौ' इति हैमः [३।८११-१२] ॥ (१) ॥*॥ सवनम्। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। सुवं प्रसवं करोति। 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः' इति शभेदः। शूकोऽस्त्यस्य। खररोमत्वात्। रः। यद्वा– शूकं राति। 'रा आदाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। यद्वा– 'शू' इति ध्वनिं करोति। अच् (३।१।१३४), टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति। 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुक्रान्तासु ना किरौ' इति विश्वः[1] ॥ (३) ॥*॥ कोलति पीनत्वात्। 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा–कोलन्त्यङ्गान्यत्र। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः [४०।४९३-९४] ॥ (४) ॥*॥ पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य। 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ किरति। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुलकात् किः। ['अथ किरः किरिः। भूदारः इति शूकरः' इति अभि० चि० ४।३५३]॥(६)॥*॥ किटति। 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०)।—किटति—इति मुकुटश्चिन्त्यः। किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्राऽस्त्यस्य। व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासाऽस्य। व्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०)॥*॥–क्रुडति। 'क्रुड घनत्वे (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)–इति मुकुटः। तन्न। कुटादित्वाद् गुणाप्रसङ्गात्। क्रुडनम्। घञ् (३।३।१९)। क्रोडोऽस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दारयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूकरस्य'।

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः।
मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

कपिः, प्लवङ्गः, प्लवगः, शाखामृगः, वलीमुखः, मर्कटः, वानरः, कीशः, वनौकाः (९ पु), 'बन्दर' के ९ नाम हैं।

केति ॥ कम्पते। 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०)। 'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन्। 'कपिर्ना सिह्लके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] ॥(१) ॥*॥ प्लवनम्। 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) प्लवेन गच्छति। 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्। 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डित्वाभावे 'प्लवंगमः' च। 'प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च'[इति मे० ११२।६१]॥(२)॥*॥ 'अन्येष्वपि–'(वा० ३।३।४८) इति डः। 'प्लवगः कपिभेकयोः। अर्कसूते' इति हैमः [३।१२३] ॥ (३) ॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य। वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति। 'मर्क'धातुर्ग्रहणे। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)। मुकुटस्तु—मर्केः सौत्राद्गत्यर्थाच्चुरादित्वाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्' —इत्याह। तच्चिन्त्यम्। मर्केश्चौरादित्वाभावात्। यदपि--म्रियते। 'जटमर्कटौ' इति मृङोऽटन् ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम्। तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि। अण् (४।३।५३) वानं राति। 'रा आदाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। वानम्। 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०)। संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८)। विगमनेऽपि नृणाति बालकम्। 'नॄ नये' (क्र्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। वा किंचित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)। 'मूलविभुजा–' (वा० ३।२।१५) इति कः। यद्वा–कस्य वायोरपत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५)। किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य'।

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभाल्लूकाः

भल्लुकः, ऋक्षः, अच्छभल्लः, भाल्लूकः (४ पु), 'भालू' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ भल्लते। 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। यत्तु मुकुटेन—'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम्। तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उलूकादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्यः [भल्लूकः] अपि। 'भल्लूको भल्लुको भल्ल इत्युलूकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि(५।४।३८) 'भाल्लूकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्ष्णोति। 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्

---

१. विश्वे तु नोपलभ्यते।

२. विश्वे तु 'घृष्टिः स्याद् घर्षणे विष्णुक्रान्तास्पर्द्धा-किरिष्वपि' इत्येवं भिन्न एव पाठः (३७।२४)। मेदिन्यां (१०२।२) एवोपलभ्यते।

भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' [इति मे० १६६।६-७] । —ऋक्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४)— भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघातविगृहीतमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आभिमुख्ये' [इति मे० २९।१-२] । ['भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु न द्वयोः। भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली' [इति मे० १४८।४२] ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आभण्डने' चुरादिराकुस्मीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ।

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डकः, खड्गः, खड्गी (३ पु), 'गेंडा' के ३ नाम हैं ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा—गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात्[1] संख्याविद्याप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [१३।१२३, ७।८२] ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' [इति मे० २२।४]॥(२)॥*॥ खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'खड्गी ना गण्डके मञ्जुघोषे खड्गधरे त्रिषु' [इति मे० ८६।५६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ।

लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलापः, महिषः, वाहद्विषन् , कासरः, सैरिभः (५ पु), 'भैंसा' के ५ नाम हैं ।

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आप्नोति । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा—लुड्यन्ते । 'लुड विलोडने'( )भिदायङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ['लुलायः' इति] अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लुलिकुलिकषिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा—अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ['महिषो यमवाहनः । रजस्वलो वाहरिपुर्लुलायः सैरिभो महः' इति अभि० चि० ४।३४७-४८] ॥ (१) ॥ * ॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । यद्वा—मंहते । 'महिङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ।'टिड्ढा–'(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ वाहानां द्विषन् । वाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा—ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥ * ॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५)। सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्ध्वादिः(वा०६।१।९४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा—'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' [इति मे० १२९।१८]। सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥(५) ॥*॥ पञ्च 'महिषस्य' ।

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

शिवा (नि० स्त्री०), भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्तकः, सृगालः, वञ्चकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः (९ पु), 'स्यार, शृगाल' के १० नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वतात् [२।१] शृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बरशूकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च' इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके[1] दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः [१५७।१०७] ॥ (५) ॥*॥ वञ्च्यते । 'वञ्चु प्रलम्भने'(चु० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)।—वञ्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मी-

१. प्रथमपादे 'गण्डकः खड्गिनि स्यातः' इति पा० ।

१. 'जम्बुके' इति पा० ।

यस्य वञ्चेरात्मनेपदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहबभ्रौ च जम्बुके' [इति मे० १३।१५५]॥(६)॥*॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। 'सितनि-'(उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । (८) ॥*॥ 'फे'इत्यव्यक्तो रवोऽस्य। 'गुहारूपं वृषमेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरोऽतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाङ्कः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादिः (उ० १। ३७) ।—मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः, वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः। टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रसङ्गाच्च ॥*॥ उलूकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिजम्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य' ।

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुः, विडालः, मार्जारः, वृषदंशकः, आखुभुक् (५ पु) 'बिलाव' के ५ नाम हैं ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्ठाम्, आखुभ्यो गृहम् वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ दीर्घः (६।१।१०१), गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥ *॥ वेडति, विड्यते वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) 'तमिविशिविडि-'(उ० १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद् वृषदंशकके पुमान्' [इति मे० १५४।१३३] ॥ (२) ॥*॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३।१३७) इत्यारन् । 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' [इति मे० १३७।२०४] ॥ (३) ॥ * ॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखून् भुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ।

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

गौधारः, गौधेरः, गौधेयः (३ पु), 'गोहरा, चन्दनगोह' अर्थात् 'काले साँप से गोह में पैदा होनेवाले जीवविशेष' 'विसखपरा' के ३ नाम हैं ।

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढ्रक्' (४।१। १२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०)॥ (२) ॥ *॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद् गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ।

श्वावित्तु शल्यः

श्वावित् , शल्यः (२ पु), 'साही' के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'नहिवृति-' (६।३। ११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना' [इति मे० ११७।५७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ।

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

शलली (स्त्री), शललम् , शलम् (२ न), 'साही के काँटे' के ३ नाम हैं ।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१। ४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम् ['तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममाला ४।३६२] । 'शललस्तु नृशण्ढयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ पचाद्यचि । 'शलं तु शल्लकीलोम्नि शलो भृङ्गे गणे विधौ' [इति विश्वः १४९।८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ।

वातप्रमीर्वातमृगः

वातप्रमीः (स्त्री), वातमृगः (२ पु), 'बहुत तेज दौड़ने वाले मृग-विशेष' के २ नाम हैं ।

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य— 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः । (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगभेदस्य' ।

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोकः, ईहामृगः, वृकः (३ पु), 'भेड़िया, हुंडार' के ३ नाम हैं ।

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृगयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । —मृगयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्या-

त्मनेपदित्वात् । ईहाप्रधानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहामृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकभेदयोः' [इति मे० २५।५२] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१। १३५) इति कः । यद्वा–वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'सृवृशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ।

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः (५ पु), 'मृग, हरिण' के ५ नाम हैं ।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद् गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्ञायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [२४।५, २३।१६] ॥ (१) ॥ * ॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७)। कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुण् ॥ * ॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥ * ॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' [इति मे० ५१।८७-८८] ॥ (४) ॥ * ॥ अजिनस्य योनिः ॥ (५) ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः । पञ्च 'हरिणस्य' ।

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐणेयम् (त्रि), 'मृगी के चमड़े, सींग आदि' का १ नाम है ।

ऐणेयेति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽवयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ।

एणस्यैणम्

ऐणम् (त्रि), 'मृगके चमड़े, सींग आदि' का १ नाम है ।

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ [एकमेणस्य चर्मादेः] ।

उभे त्रिषु ॥ ८ ॥

'ऐणेय' और 'ऐण' तीनों लिङ्गों में होते हैं ।

उभे इति ॥ उभे ऐणेयैणे ।

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कदली, कन्दली (२ स्त्री), चीनः, चमूरुः, प्रियकः, समूरुः (४ पु), 'मृगविशेष' के ६ नाम हैं । 'कदली' आदि ६ शब्दों और आगे कहे जानेवाले 'कृष्णसार' आदिको 'अजिनयोनिः' (पु) कहते हैं (इनके चमड़े का उपयोग होता है) ।

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४। १।१३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिधृतसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१। ६३)। 'कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति हैमः [३।६७०] । रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः' [इति मे० १५०।७०-७१] । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।१।१०१) इति डः । यद्वा–कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ([१]'कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः' [इति मे० १५०।६९-७०] । अत एव—इन्नन्तावेतौ–इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥ * ॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' [इति मे० ८३।४]॥ (१) ॥ * ॥ चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)। खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) अत उत् । यद्वा–चमूः चम्वां वा ऊरुर्यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति, प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०), 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१) ॥*॥ शोभनावूरू यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्' पृथक् ।

कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णसारः, रुरुः, न्यङ्कुः, रङ्कुः, शंवरः, रौहिषः, गोकर्णः, पृषतः, एणः, ऋश्यः, रोहितः, चमरः (१२ पु), ये १२ 'मृग के भेद' हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।

१. कोष्ठान्तरस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे स्नुहीतरौ' इति हैमः [४।२५७] ॥*॥ ['कृष्णशारः' इति] तालव्यपाठे । कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः । 'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०)। 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'रुरुर्दैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः [२।४६१] ॥ (२) ॥ * ॥ नितरामञ्चति । 'नावञ्चेः' (उ० १।१७) इति कुः । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कुर्मृगे मुनौ' इति हेमचन्द्रः [२।१०]॥ (३) ॥*॥ रमत रज्यते वा । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्कुति गच्छति—इति व्याख्यत् । तन्न । रङ्किधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (४) ॥ * ॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरौषधौ' इति हैमः [३।६४१-४२] ॥ (५) ॥ * ॥ रौहिषं तृणभेदमत्ति । 'शेषे'(४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं कत्तृणे क्लीबं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे'[इति मे० १६८।४५]॥ (६) ॥ * ॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति मेदिनी [४८।४७] ॥ (७) ॥ * ॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। यद्वा-पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः पृषंश्चैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ['पृषतवत्[1] पृषन्मृगे । विन्दौ' इति हैमः: २।१८३-८४] । 'पृषतस्तु मृगे बिन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः [३।३००]॥ (८) ॥ * ॥ एति । बाहुलकाण्णः ॥ (९) ॥ * ॥ ऋच्छति, इयर्ति वा । बाहुलकात् श्यन् ॥ * ॥ [ऋष्यः] मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ * ॥ 'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१०) ॥ * ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'(भ्वा० प० अ०)। 'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (११) ॥ * ॥ चमति, चम्यते वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि—' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' [इति मे० १३३।१५२] ॥ (१२) ॥*॥ एते द्वादश 'मृगभेदाः' ।

१. 'पृषत् पृषतवन्मृगे' इति पा० ।

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धर्वः, शरभः, रामः, सृमरः, गवयः, शशः (६ पु), क्रमशः 'गन्धयुक्त मृगविशेष, लड़ीसरा या एक प्रकारका बन्दर-विशेष, सुन्दरजातीय मृग-विशेष, बहुत भागनेवाला मृग-विशेष, नीलगाय और खरहा' का १-१ नाम है । ये छह (पूर्वोक्त 'मृगेन्द्र' आदि) और वक्ष्यमाण (आगे कहे जानेवाले) 'गो, महिष' आदि पशुजातिः (स्त्री), 'पशुजाति' हैं अर्थात् इनकी पशुजातिमें गणना होती है ।

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते वा । 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०), अच् (३।१।१३४) । गन्धश्चासावर्वश्च । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा—गन्धे अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात् पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ [१०७।११, १०५।११] ॥ (१) ॥ * ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२)। 'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' [इति मे० १०७।२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः[1] क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः। ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' [इति मे० ११०।२६-२७] ॥ (१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥ * ॥ गवते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा—गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। गवं गवेन वा याति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमेषहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । पश्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्जिदृशि—'(उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—पशेः सौत्रधातोः 'अपदुष्वादयः' इति कुः' इति सुभूतिः—इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशैः—इति स्वाम्यप्येवम् । 'मृगभेदानाम्' पृथक् ।

१. 'हिङ्गुनद्योः' इति पा० ।

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः

अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः [१०]

उन्दुरुः, मूषकः, आखुः (३ पु), 'चूहा, मूस' के ३ नाम हैं।

अधोगन्ता, खनकः, वृकः, पुंध्वजः, उन्दुरः (५ पु), 'चूहा, मूस' के ५ नाम और भी हैं।

उन्दतीति ॥ उनत्ति। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०)। बाहुलकादुरुः। 'कन्दुरुन्दुरुरुन्दुरः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ मुष्णाति। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। 'मुष्णातेर्दीर्घश्च' (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति। मूषति। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'भद्रमूषिक आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुरुन्दुरः। मुषको वज्रदशनः क्रमः काण्डो बिलेशयः' इति वाचस्पतिः ॥ (२)॥*॥ आ खनति। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इत्युः। मुकुटस्तु—'आङि खनिवंह्योर्नलोपश्च' इति कुर्नलोपश्च। बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्थत्। तच्चिन्त्यम्। उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मूषिकस्य'।

गिरिका बालमूषिका।

छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका [११]

गिरिका, बालमूषिका (२ स्त्री), 'मुसरी, छोटी चुहिया' के २ नाम हैं।

[छुछुन्दरी, गन्धमुखी, दीर्घतुण्डी, दिवान्धिका (४ स्त्री), 'छुछुन्दर' के ४ नाम हैं]।

गिरीति ॥ गिरति। 'कृगॄपृकुटि–' (उ० ४।१४३) इति इः किच्च। 'ऋत इत्' (७।१।१००)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (१) ॥ * ॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च। 'खर्वाखुर्बालमूषिका' इति दुर्गः ॥(२)॥*॥ द्वे 'स्वल्पमूषकजातेः'।

सरटः कृकलासः स्यात्

सरटः, कृकलासः (२ पु), 'गिरगिट' के २ नाम हैं।

सरतीति ॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो ग्रीवां कण्ठं च लासयति चालयति। 'लस शिल्पयोगे' चुरादिः। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ द्वे 'सरटस्य' 'किर्काट' इति ख्यातस्य।

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसली, गृहगोधिका (२ स्त्री), 'बिछुतिआ, छिपकिली' के २ नाम हैं।

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम्। 'मुस खण्डने' (दि० प० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। गौरादित्वान्ङीष्।—जातौ ङीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः। तन्न। स्त्रीविषयत्वात्। 'मुसलं[1] स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम्। तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' [इति मे० १५४।१२४]॥*॥ तालव्यमध्या [मुशली] इति स्वामी ॥ (१)॥*॥ अल्पा गोधा। 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन्। गृहस्य गोधिका। 'ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाङ्कः।—'गृहगोलिका' इति पाठः सभ्यः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहगोधायाः' 'बिछुत्तिया' इति ख्यातायाः।

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः।

लूता (स्त्री), तन्तुवायः, ऊर्णनाभः, मर्कटकः (३ पु), 'मकड़ी' के ४ नाम हैं।

लूतेति ॥ लुनाति। 'लुञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। 'हसिमृग्रि–' (उ० ३।८६) इति तन्। संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः।—बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः। 'लूता लूतका' इत्यमरदत्तः। 'लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः' इति हेमचन्द्रः [२।१९६] ॥ (१) ॥*॥ तन्तून् वयति। 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तन्त्रं तन्तून् वयति 'तन्त्रवायः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णेव तन्तुर्नाभावस्य। अच् (५।४।७५) इति योगविभागादच्। 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति। मर्क सौत्रो धातुर्ग्रहणार्थः। शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरलूतयोः' इति मेदिनी [१७।२०८] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मकडी' इति ख्यातस्य।

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

नीलङ्गुः, क्रिमिः (२ पु), 'छोटे-छोटे कीड़ों' के २ नाम हैं।

नीतीति ॥ नितरां लङ्गति। 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। नीलति वा। 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०)। 'खरुशङ्कु–' (उ० १।३६) साधुः। 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति द्विरूपकोशः। 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति' इति मेदिनी [२४।३८] ॥ (१) ॥*॥ क्रामति। 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। 'क्रमितमिशस्तम्भामत इत्' (उ० ४।१२२) इति किः ॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि। 'द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् कृमिः' इति रभसः। 'क्रिमिर्ना कृमिवत् कीटे

[1] 'मूषलं' इति पा०।

लाक्षायां कृमिले खरे' [इति मे० १०८।७]।। (२) ॥*॥ द्वे 'सुनकीडा' इति ख्यातस्य।

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

कर्णजलौका, शतपदी (२ स्त्री), 'गोजर, कनखजुरा' के २ नाम हैं।

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव [आदन्ता]॥*॥ [कर्णजलौकाः] सान्ता वा ॥(१)॥*॥ शतं पादा यस्याः ।'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वबोधनाय-'उभे' इति। द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गोजर' इति ख्यातस्य।

वृश्चीकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीकः, शूककीटः (२ पु), 'ऊनी वस्त्रको काटनेवाले कीड़े' के २ नाम हैं।

वृश्चीति ॥ वृश्चति। 'ओ व्रश्चू छेदने' (तु० प० से०)। 'व्रश्चिकृष्योः किकन्' (उ० २।४०)। 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम्। 'वृश्चिकस्तु द्रुणे राशौ शूककीटौषधीभिदोः' [इति मे० १३।१६०]॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः। शाकपार्थिवादिः(वा० २।१।७८)॥(२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णादिभक्षककृमिविशेषस्य'।

अलिद्रुणौ तु वृश्चिके।

अलिः, द्रुणः, वृश्चिकः (३ पु), 'बिच्छू' के ३ नाम हैं।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८)। 'भङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुलकादिण्प्रत्यये दीर्घादिः [आलिः] अपि। 'वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्' इति बोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति। अलमर्थोऽस्यास्ति। 'व्रीह्यादित्वात्' (५।२।११६) इनिः। [1]'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः। 'अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' [इति मे० ८५।३४] ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति। 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'द्रुणं चापेऽलिनि द्रुणः' [इति मे० ४६।१६] ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'बीछी' इति ख्यातस्य।

पारावतः कलरवः कपोतः

पारावतः, कलरवः, कपोतः (३ पु), 'कबूतर' के ३ नाम हैं।

पारेति ॥ परं जीवमवति। पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। शतृप्रत्ययः (३।२।१२४)। 'द्वितीया-' (२।१।२४), 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः। परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादप्यापतति प्रेम्णा। 'पत्लृ गतौ'(भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः। पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो रवोऽस्य ॥(२)॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो नौरिवास्य वा।'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे' इति विश्वः[1]॥(३)॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परेवा' इति ख्यातस्य।

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्त्री श्येनः

शशादनः, पत्त्री, श्येनः (३ पु), 'बाज पक्षी' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ शशमत्ति। 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। ल्युः (३।१।१३३), ल्युट् (३।३।११३) वा। युच् (उ० २।७८)। 'श्येने पत्त्रिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्त्रमस्य। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः। 'श्येनाख्यो विहगः पत्त्री पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इति शाश्वतः [२२३] ॥ (२) ॥*॥ श्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' (उ० २।४६)। ['श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे' इति मे० ८४।२१] ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'श्येनस्य' 'बाज' इति ख्यातस्य।

उलूके तु वायसारातिपेचकौ।

दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः [१२]

उलूकः, वायसारातिः, पेचकः (३ पु), 'उल्लू' के ३ नाम हैं।

[दिवान्धः, कौशिकः, घूकः, दिवाभीतः, निशाटनः (५ पु), 'उल्लू' के ये ५ नाम और भी हैं]।

उलिवति ॥ उचति। 'उच समवाये' (तु० प० से०)। 'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः। 'उलूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' [इति मे० ५।५१] ॥ (१) ॥*॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति, पच्यते वा दुःखेन। 'डुपचष् पाके'

1. 'अव्ययानां च' इति वार्तिकस्वरूपम्।

1. विश्वे (७४।२१७) त्वेवं पाठः—'पारावतः कलरवे शैले मर्कटतिन्दुके'।

(भ्वा० उ० अ०)। 'पचिमच्योरिच्चोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन्। अत इत्वम्। 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः। यत्तु मुकुटः—क्वुनादित्वात् (उ० ५।३५) वुन्। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत एत्वम्—इत्याह। तन्न। 'पचिमच्योः-' इति सूत्रस्य सत्त्वात्। पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। 'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः। हरिनेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयुघर्घरी। काकभीरुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'घूकस्य'।

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्राटः, भरद्वाजः (२ पु), 'भद्दूल, भारद्वाज पक्षी' के २ नाम हैं।

व्याघ्रेति॥ व्याघ्रमटति। 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। व्याघ्र इवाटति वा। अच् (३।१।१३४)॥(१)॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य। यद्वा—भरद्वाजस्यापत्यम्। ऋष्यण् (४।१।११४)। संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावः। 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्यविहंगमे' [इति मे० ३२।३४]॥ (२)॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मदुंल' इति ख्यातस्य।

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः॥ १५॥

खञ्जरीटः, खञ्जनः (२ पु), 'खँड़रिच पक्षी' के २ नाम हैं।

खञ्जेति॥ खञ्ज इव ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकात् कीटन्॥ (१) ॥*॥ खञ्जति। 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०)। नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः। 'खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्षप्यां, खञ्जनं गतौ' [इति मे० ८६।५५]॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य।

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहपृष्ठः, कङ्कः (२ पु), सफेद 'चील' अर्थात् 'कंकहड़ा पक्षी' जिसका पंख बाण में लगाया जाता है, उसके २ नाम हैं।

लोहेति॥ लोहमिव पृष्ठमस्य॥ (१)॥*॥ कङ्कते। 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' [इति मे० २।१९]॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंकहड' इति ख्यातस्य।

अथ चाषः किकीदिविः।

चाषः, किकीदिविः (२ पु), 'चास (नीलकण्ठ) पक्षी' के २ नाम हैं।

अथेति॥ चाषयति। 'चष हिंसायाम्' (चु० प० से०) स्वार्थण्यन्तः, 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्ण्यन्तो वा। अच् (३।१।१३४)। 'चासः' अपि। 'इक्षुपक्षिभिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः॥ (१) ॥*॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते। 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०)। 'कृविघृष्वि-' (उ० ४।५६) इति साधुः। 'किकीदिविश्च चाषः स्यात्' इति रत्नकोषः। 'चाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याडिः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चाषस्य' 'चास' इति ख्यातस्य।

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

कलिङ्गः, भृङ्गः, धूम्याटः (३ पु), 'भुचेंगा पक्षी' के ३ नाम हैं।

केति॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडाऽस्य। कलिं कलहं गच्छति वा। 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्। 'खच्च डिद्वा वक्तव्यः' (वा० ३।२।३८)। 'कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूम्नि नीवृति। न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' [इति मे० २४।३१-३२]॥ (१)॥ *॥ भृङ्ग इव। कृष्णत्वात्। यद्वा—बिभर्ति कुलम्। 'भृञः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति गन्। 'भृङ्गो धूम्याट षिङ्गयोः। मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' [इति मे० २२।१३-१४]॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति। अच् (३।१।१३४)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भृङ्गस्य'।

अथ स्याच्छतपत्त्रकः॥ १६॥

दार्वाघाटः

शतपत्त्रकः, दार्वाघाटः (२ पु), 'कठखोलवा, कठफोरवा पक्षी' के २ नाम हैं।

अथेति॥ शतं पत्त्राण्यस्य॥ (१)॥ *॥ दारु आहन्ति। 'दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः-' (वा० ३।२।४९)। वासार्थं दारु आघाटयति। 'घट संघाते' चुरादिः। अण् (३।२।१)॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः। घट्टिना विगृहीतत्वात्। 'काष्ठकुट्टः शतच्छदः' इति त्रिकाण्डशेषः [२।५।१६]॥ (२)॥ *॥ द्वे 'काष्ठकुट्टस्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य।

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः।

शारङ्गः, स्तोककः, चातकः (३ पु), 'चातक पक्षी' के ३ नाम हैं।

अथेति॥ शारयति, शार्यते वातपादिना। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः। 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच्।—शारेरङ्गच्—इति मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात्। 'शारङ्गश्चातके

ख्यातः शबले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥ * ॥ सरति । 'सृवृभोर्वृद्धिश्च' (उ० १।१२२) इत्यङ्गच् ।—'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सुवृभोः' [उ०१।१२७] इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा–सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' [इति मे० २५।५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ चतति । 'चते याचने'(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३)॥(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चातकपक्षिणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ।

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकवाकुः, ताम्रचूडः, कुक्कुटः, चरणायुधः (४ पु), 'मुर्गा' के ४ नाम हैं।

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कृके वचः कुश्च' (उ० १।६) इत्युण् । 'कृकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः [१९। २१७] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ कोकनम् । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । अणस्तदपवादत्वात् । 'अकारान्निरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । 'कुक्कुट्यनृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुक्कुभे' इति विश्व-मेदिन्यौ[1]॥ (३) ॥*॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुक्कुटस्य' ।

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटकः, कलविङ्कः (२ पु), 'गवरा, चटक पक्षी' के २ नाम हैं (यह नर होता है)।

चटेति ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ कलं वङ्कते । 'वकि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके' [इति मे० १५।१८०]॥(२) ॥*॥ द्वे 'चटकस्य' ।

तस्य स्त्री चटका

चटका (स्त्री), 'गवरैया, चटका पक्षी' का १ नाम है (यह मादा होती है)।

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीष् (४।१।६३) च अजादि(४।१।४)पाठाद्बाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः' ।

तयोः।

पुमपत्ये चाटकैरः

चाटकैरः (पु) 'गवरा और गवरैयाके पुत्र' का १ नाम है।

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । 'चटकाया ऐरक्' (४।१।१२८) । 'चटकादपीति वक्तव्यम्' फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तन्न । 'पुमान् स्त्रिया' (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ।

स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटका (स्त्री), 'गवरा और गवरैयाकी पुत्री' का १ नाम है।

स्त्र्येति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति, तस्मिन् । 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । 'लुक्तद्धितलुकि' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकस्त्र्यपत्यस्य' ।

कर्करेटुः करेटुः स्यात्

कर्करेटुः, करेटुः (२ पु), 'अशुभ बोलनेवाले पक्षि-विशेष, या टिटिहिरी' के २ नाम हैं।

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेटृ भाषणे' (भ्वा० उ० से०) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ।—'अपष्ठ्वादयश्च'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभवादिपक्षिभेदस्य' ।

---

१. पाठोऽयं मेदिनीयः (३६।३८-३९) । विश्वे तु 'कुकुटस्ताम्रचूडे स्यात् कुक्कुभेऽग्निकणेऽपि च । निषादशूद्रयोः पुत्रे, तालमध्ये तु कुक्कुटम्'(३९-३८)इति पाठः ।

क्रकणक्रकरौ समौ ।

क्रकणः, क्रकरः (२ पु), ये २ 'अशुभ बोलनेवाले पक्षीके भेदविशेष' हैं।

क्रकेति ॥ 'क्र' इति कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । क्रकेण कण्ठेन अणति वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्र' इति शब्दकरणशीलः । 'कृञो हेतुताच्छील्या–' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभपक्षिभेदस्य' ।

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनप्रियः, परभृतः, कोकिलः, पिकः (४ पु), 'कोयल'के ४ नाम हैं।

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥ * ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'सलिकल्यनि–' (उ० १।५४) इति लच् ।—'अजिरादयश्च' इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ अपि कायति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोकिलस्य' ।

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥
स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः [१३]

काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः, ध्वाङ्क्षः, आत्मघोषः, परभृत्, बलिभुक्, वायसः (१० पु), 'कौआ' के १० नाम हैं।

[चिरञ्जीवी, एकदृष्टिः, मौकुलिः (३ पु), 'कौआ' के ये ३ नाम और भी हैं]।

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका–' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने[1] मानप्रभेदद्वीपभेदयोः[2] । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां[3] मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे[4] स्यात् काकानामपि संहतौ' इति विश्वमेदिन्यौ [५।३२-३४, ३।२०-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । के रटति । 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । [करटो वाद्यभेदेऽथ' इति मे० ३६।३६-३७] ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः' [इति मे० ३५।३२] ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥ * ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवासिते च' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'ध्वाङ्क्षः काके बकेऽर्थिनि । गृहे, ध्वाङ्क्षी तु काकोल्याम्' [इति हैमः २।५७६-७७] ॥ (६) ॥ * ॥ 'कां, कां' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । 'घुषिर् विशब्दने' (चु० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ परं बिभर्ति । 'डुभृञ्' (जु० उ० से०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥ * ॥ बलिं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वयश्च' (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । 'वायसोऽगुरुवृक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्क्षयोः पुमान्' [इति मे० १७२।३८] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'काकस्य' ।

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणकाकः, काकोलः (२ पु), 'डोमकौआ' के २ नाम हैं।

द्रोणेति ॥ द्रुणति । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थाम्नो गुरावपि' इति रुद्रः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां[1] चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे । तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गव्यादन्यामपीष्यते' इति मे० [४६।१७-१८]॥ (१)॥*॥ काकयति । 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । बाहुलकादोलच् । 'काकोलं नरकान्तरे । ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्' । [इति मे० १५०।७४] ॥ (२) ॥*॥ 'द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोडकाक' इति ख्यातस्य ।

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

दात्यूहः, कालकण्ठकः (२ पु), 'जलकौआ, धूएँसे रंगवाले कौवे' के २ नाम हैं।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । दातिं मारणमूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ०

१. 'शिरोवक्षालिने' इति विश्वे पा० ।
२. 'दीपभेदयोः' इति विश्वे पा० ।
३. 'रक्ते कायां च कीर्तिता' इति विश्वे पा० ।
४. 'स्त्रीरतबन्धे' इति विश्वे पा० ।

१. 'आढवापचतुष्टये' इति पा० ।

से०)। अण् (३।२।१) । यद्वा—दित्यौहोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा—' (७।३।१) इत्यात्वम् । 'वाह ऊठ्' (६।४।१३२) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१९४) । 'दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि' इति हैमः [३।८०७] ॥ (१) ॥ * ॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । 'कण्ठः स्वरेऽन्तिके गले' इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप्(५।४।१५४)। 'कालकण्ठनीलकण्ठौ पीतसारे महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले' इति हेमचन्द्रः [४।६९-७०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दात्यूहस्य' ।

आतायिचिल्लौ

आतायी, चिल्लः (२ पु), 'चील' के २ नाम हैं ।

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । 'तायृ संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विगृह्णन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥ (१)॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च'(भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'चिल्लः खगे स चुल्लश्च पिल्लवत् विलन्नलोचने । विलन्नाक्षिण' इति हैमः [२। ४९७-९८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चील' इति ख्यातस्य ।

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षाय्यः, गृध्रः, (२ पु), 'गृध्र' के २ नाम हैं ।

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०)। 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' (उ० ३।९६) । दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥ गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके' [इति मे० १२४।२६] ।—गर्धते —इति मुकुटश्चिन्त्यः । गृधेर्दैवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति ख्यातस्य ।

कीरशुकौ

कीरः, शुकः (२ पु), 'तोता, सुग्गा' के २ नाम हैं ।

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिजन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुके पुंभूम्नि नीवृति' [इति मे० १२४।१६] ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ' ( ) । 'इगुपध—' (३।१। १३५) इति कः । यद्वा—शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'शु गतौ' ( ) वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ।

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु[1] योज्यम् ।

क्रुङ् क्रौञ्चः

क्रुङ्, क्रौञ्चः (२ पु),'क्रौञ्च, कराकुल पक्षी'के २ नाम हैं ।

क्रुङिति ॥ क्रुञ्चति । 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्दधृक्—' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे[2] स्यात् पक्षिपर्वतभेदयोः' [इति मे० २७।४]। स्त्रियामजादित्वाट्टाप् ॥*॥ 'क्रुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'करांगुळ' इति ख्यातस्य ।

अथ बकः कह्वः

बकः, कह्वः (२ पु), 'बगुला' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । बवयोरैक्यम् । यद्वा—वाति, वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०), 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा । क्वुन् (उ० २।३२) । 'आतो लोपः—' (६।४।६४)। 'व' इति कायति वा । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। वक्ति वा । अच् (३।१।१४)। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'बकस्तु बकपुष्पे स्यात् कह्वे श्रीदे च रक्षसि' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः (तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्केरुर्दारुबलिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः [२।५।२३] ॥*॥ द्वे 'बकस्य' ।

पुष्कराह्वस्तु सारसः ।

पुष्कराह्वः (कमलके पर्यायवाचक सब शब्द), सारसः (२ पु), 'सारस' के २ नाम हैं ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥(१)॥*॥ सरसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः पक्षिभेदेन्द्वोः क्लीवं तु सरसीरुहे' [इति मे० १७३।४५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सारसस्य'।

---

१. 'आतायिचिल्लौ' इत्यादिषु त्रिष्वित्यर्थः ।

२. 'द्वीपविशेषे' इति पा० ।

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकः, चक्रः, चक्रवाकः, रथाङ्गः (रथाङ्ग अर्थात् पहियेके वाचक सब शब्द । ४ पु), 'चकवा' के ४ नाम हैं ।

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठचा खर्जूरीद्रुमभेकयोः' [इति विश्वः ४।३०] ॥ (१) ॥*॥ क्रियत निशया वियोगी ।—घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इतिवत् 'के क्रुवादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीब व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' [इति मे०१२५।३१-३२] ॥ (२) ॥*॥ चक्रशब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चकवा' इति ख्यातस्य ।

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादम्बः, कलहंसः (२ पु), 'बत्तख पत्ती' के २ नाम हैं ।

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः । 'तत्र भवः'(४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' [इति मे० १०५।१०] ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' [इति मे० १७३।५०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ।

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उत्क्रोशः, कुररः (२ पु), 'कुकर पत्ती' के २ नाम हैं ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'कुवः क्ररन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् अरक्—इति स्वामि-मुकुटौ 'कुवः क्ररन्' इति सूत्रास्मरणमूलकौ ज्ञेयौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुररस्य' ।

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसः, श्वेतगरुत्, चक्राङ्गः, मानसौकाः (४ पु), 'हंस' के ४ नाम हैं ।

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृतृवदिहनि–'(उ० ३।६२) इति सः । यद्वा—अचि (३।१।१३४), 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृप-'विष्णवर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' [इति मे० १७०।१२-१४] ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' [इति मे० २४।३३] ॥ (३) ॥*॥ मानसं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हंसस्य' ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजहंसः (पु), 'सफेद शरीर और लाल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) यद्वा—चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य–'(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका–'(१।१।८) इति 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' [इति हैमः ४।३४७] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राजहंसस्य' ।

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मल्लिकाक्षः (पु), 'सफेद शरीर और धूएँके समान धूमिल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

मलीति ॥ किंचिद्धूम्रवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक' इति आख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)।—'अच इः' (उ० ४।१३९)—इति मुकुटः । तन्न । मल्लेर्लन्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्येऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसभिद्यपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' [इति मे० १२।१३७-३८] ॥*॥—मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ।

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तराष्ट्रः (पु), 'सफेद शरीर और काले रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात् पक्षिक्षत्रियभेदयोः' इति रभसः । ['धृतराष्ट्रः खगे

१. 'विष्णवर्के परमात्मनि मत्सरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीर'—इति पा० ।

सर्पे सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः ४।२६९-७०] ।। (१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुचरण-हंसस्य' ।

शरारिराटिराडिश्च

शरारिः, आटिः, आडिः (३ स्त्री), 'आडी पक्षी' के ३ नाम हैं।

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'गुन्द्रेष्वोर्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपि-लिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥ 'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सात-त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४। १३१) इतीण् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।११८) ॥(२)॥*॥ आ अडति । 'अड्ड उद्यमने' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥—'अक्ष्यडिभ्यामिण्' —इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥(३) ॥*॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरटी गन्धो-ली, वानरी कपी' इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति ख्यातायाः ।

बलाका बिसकण्ठिका ।

बलाका, बिसकण्ठिका (२ स्त्री), 'बगुला-विशेष' के २ नाम हैं।

बलेति ॥ 'वल संवरणे'(भ्वा० आ० से०) । 'बला-कादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः । बलेनाकति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ बिसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बकभेदस्य' ।

हंसस्य योषिद्वरटा

वरटा (स्त्री),'हंसकी स्त्री' अर्थात् 'हंसिनी' का १ नाम है।

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'वरटा, द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' [इति मे० ३७। ५०] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ।

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्मणा (स्त्री), 'सारसी' अर्थात् 'सारसकी स्त्री' का १ नाम है।

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्च'(ग० ५। २।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा, ना तु सौमित्री, श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्या-मपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेय-वत्' इति मेदिनी [५०।७६-७७] ॥*॥ निर्मकारोऽपि [लक्षणः] । 'लक्षणश्चैव सारसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष्मणा क्वचित्' [इति मे० ५०।७६] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारसस्त्रियाः' ।

जतुकाऽजिनपत्त्रा स्यात्

जतुका, अजिनपत्त्रा (२ स्त्री), 'चमगादड़, बादुर' के २ नाम हैं।

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ'(५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्त्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चवर्ग-तृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्त्रमस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्यातायाः ।

परोष्णी तैलपायिका ।

परोष्णी, तैलपायिका (२ स्त्री), 'चपड़ानामक कीट-विशेष, तेलचटा' के २ नाम हैं।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः(४।१।४१)। —'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः । तन्न । 'स्त्रीत्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन —'अस्त्रीविषयात्—' (४।१।६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥ तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'तनुकमिस्त्वि-न्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्' इति रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्ठा 'वागुलिकादिनामिकायाः' ।

वर्वणा मक्षिका नीला

वर्वणा, मक्षिका, नीला (३ स्त्री), 'नीले रंगकी मक्खी' के ३ नाम हैं।

वर्वेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा—वर्वति । 'वर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मशति । 'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'हनि-मशिभ्यां सिकन्' (उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२), ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ नीलति । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥ (३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नाम-त्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।४२) इति युक्त एव ङीषभावः ।

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरघा, मधुमक्षिका (२ स्त्री),'मधुमक्खी' के २ नाम हैं।

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः (६।४।१४३)। यद्वा–रङ्घणं रघः । 'रघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥ * ॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२)॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ।

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतङ्गिका, पुत्तिका (२ स्त्री), 'एक तरहकी मधुमक्खी' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्यङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥ * ॥ पुत् कुत्सितं तायते । 'तायृ संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कः, यलोपः (६।१।६६) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१)इति डः, स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२) ॥ द्वे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य' ।

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंशः (पु), वनमक्षिका (स्त्री), 'दंश, डँस, बड़े मच्छड़' के २ नाम हैं।

दंश इति ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्' [इति मे० १६३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ।

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशी (स्त्री), 'मस, छोटे मच्छड़' का १ नाम है।

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।—'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मक्षिकाल्पजातेः' ।

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धोली (स्त्री), वरटा (पु),'बर्रे, भिर्र, बिहिंनी, गन्धयुक्त मक्खी-विशेष' के २ नाम हैं।

गन्धयिति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । बाहुलकादोलच् । गौरादिः(४।१।५१)।[गन्धोली वरटाशुण्ठ्योर्भद्रायाम्' इति हैमः ३।६८०] ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥*॥ ङीषि (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंस्योस्तत्पती वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'वरटायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ।

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

भृङ्गारी, चीरुका, चीरी, झिल्लिका (४ स्त्री), 'झींगुर' के ४ नाम हैं।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा–बिभर्ति । 'भृङ्गारभृङ्गारो' (उ० ३।१३६)इति साधुः । यद्वा–रूपेण भृङ्गमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अण् (३।१।२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्' [इति मे० १३६।१९३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'ची' इति रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥ * ॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रन् । 'चीरी झिल्ल्यां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः'[इति मे० १२५।३५-३६] ॥ (३) ॥ * ॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादित्वाच्चस्य झः । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली' चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्वर्तनांशके' [इति मे० १४६।२०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ।

समौ पतङ्गशलभौ

पतङ्गः, शलभः (२ पु), 'फतिंगा, पतंग' के २ नाम हैं।

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९)इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः[२] । क्लीबं सूते' इति विश्व-मेदिन्यौ [२७।४१, २४।४२-४३]॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ।

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खद्योतः, ज्योतिरिङ्गणः (२ पु), 'जुगनू' के २ नाम हैं।

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१)

१. 'झिल्ली' इति पा० ।

२. विश्वे 'विहगे रवौ । पतङ्गं पारदे' इति पा० ।

वा ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दार्थात्–' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खद्योतस्य'।

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतः, मधुकरः, मधुलिट्, मधुपः, अली, द्विरेफः, पुष्पलिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः (११ पु), 'भौंरा, भ्रमर' के ११ नाम हैं ।

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ मधु लेढि । 'लिह् आस्वादने' (अ० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ एवं पुष्पलिट् ॥ (७) ॥ * ॥ मधु पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३)इति कः । 'पिबतेः सुराशीध्वोः–' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥ * ॥ अलो वृश्चिकलाङ्गूलम् । तदिवास्य । 'अतः–' (५।२।११५)इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ बिभर्ति । 'भृञः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'भृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥ * ॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि–' (उ० ३।१३२) इति करन् । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' [इति मे० १३६।१९१] ॥ (१०) ॥ * ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' [इति मे० १४५।२] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'भ्रमरस्य'।

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मयूरः, बर्हिणः, बर्ही, नीलकण्ठः, भुजङ्गभुक्, शिखावलः, शिखी, केकी, मेघनादानुलासी (९ पु), 'मोर' के ९ नाम हैं ।

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ बर्हमस्त्यस्य । 'फलबर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥ * ॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥ * ॥ भुजङ्गं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०)। क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ शिखाऽस्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' [इति मे० ९३।४२] ॥ (७) ॥*॥ केकाऽस्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८)॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य'।

केका वाणी मयूरस्य

केका (स्त्री), 'मोरकी बोली' का १ नाम है ।

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूरवाण्याः'।

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

चन्द्रकः, मेचकः (२ पु), 'मोरकी पूँछमें स्थित नेत्राकार चमकदार चिह्न' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥(१)॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७)। 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः [३।८२] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः'।

शिखा चूडा

शिखा, चूडा (२ स्त्री), 'मोरके शिरकी कलंगी या मुकुट' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शेते । 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे [1]शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' [इति मे० २०।६-७] ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०)। भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभी शिखायां वाहुभूषणे' [इति मे० ४१।१३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः'।

शिखण्डश्च पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखण्डः (पु), पिच्छम्, बर्हम् (२ न), 'मोरके पंख' के ३ नाम हैं ।

शिखेति ॥ शिखिनाऽम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'त्रमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः [२।१९२]॥(१) ॥*॥ पिच्छयति, पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (चु० प० से०) । अच् (३।३।१३४), घञ् (३।

१. 'शिखायां' इति पा० ।

३।१९) वा। 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके। भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये। स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' [इति मे० २९।३-४] ॥ (२) ॥*॥ बर्हति। 'बृह वृद्धौ'(भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्'[इति मे० १७५।६] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य'।

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पतत्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजाः।
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः।

खगः, विहंगः, विहगः, विहङ्गमः,विहायाः, शकुन्तिः, पक्षी, शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्री, पत्त्री, पतगः, पतन्, पत्त्ररथः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विः, विष्किरः, पतत्रिः, नीडोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसङ्गमः (२७ पु), 'पक्षी, चिड़िया' के २७ नाम हैं।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' [इति मे० २२।४] ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति। 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्। 'विहायसो विह–' (वा० ३।२।३८)। 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' [इति मे० २५।४९] ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम्। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् णिच्च। क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते। तेन लोकेऽपि। यद्वा–विहाययति। 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्थण्यन्तः। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९)। 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' [इति मे० १७४।६३] ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति। 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्ययचतुष्टयम् ॥ (६) ॥ * ॥ पक्षावस्य स्तः। इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ * ॥ 'शकुनिः पुंसि विगहे सौबले करणान्तरे' [इति मे० ९२।३६] ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः' इति मे० [६६।१६२] ॥ (९) ॥ * ॥ 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः। शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३८-३९] ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते। 'अन्येष्वपि–'(३।२।१०१) इति डः। 'द्विजः स्याद् ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना। द्विजा भार्ग्यां हरेणौ च' [इति मे० ३०।९-१०] ॥ (११) ॥*॥ पतत्त्रमस्त्यस्य। इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्त्री। 'पत्त्री श्येने पत्त्ररथे काण्डद्रुरथिकादिषु' [इति मे० ८९।८७]॥ (१३) ॥*॥ पत्तेन पक्षेण गच्छति। डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्त्रं पतत्त्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे झषे' [इति मे० ३१।१८] ॥ (१७) ॥ * ॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य। 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मे० [१७४।५६]—जलौकावद् 'आदन्तः' [नगौका] अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य। इनिः (५।२।११५)। ['वाजी बाणाश्वपक्षिषु' इति मे० ६२।२६] ॥ (१९) ॥ * ॥ विकिरति। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति। 'वा गतौ' (अ० प० अ०)। 'वातेर्डिच्च' (उ० ४।१३४) इतीण्। —'वेञो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ। ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट्। 'परिनिविभ्यः–' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ पतति। 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९)।—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। मतुप् (५।२।९४)। 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न। यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥ * ॥ पतितुमिच्छवः। लटः शता (३।२।१२४)। 'सनि मीमा–' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥ * ॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम्। नभसं गच्छति। 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥ * ॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य'।

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥३४॥
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः।
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥३५॥

हारीतः, मद्गुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लावः, जीवञ्जीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, टिट्टिभकः, वर्तकः, वर्तिकः (१३ पु), आदि (आदि शब्दसे शारिका, कपिञ्जलः……), ये 'पक्षि-विशेष' हैं। [उनमें क्रमशः 'हारिल, जलमुर्गा, करडुआ (कौवेके समान काले रङ्गके बड़े २ पैरवाला

वत्तखविशेष), जलकौवा, तीतर, वनमुर्गा, लावा या लवा, मोरके तुल्य पंखवाला पक्षि-विशेष, चकोर-पक्षि-विशेष, टिटिहरी और बत्तख' का १-१ नाम तथा 'बटेर' के २ नाम हैं]

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतानद्यूतादिभङ्ग्योः स्त्रियाम्' [इति मे० १३०।१०१] । हारिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा—हारयति । 'क्विप्—' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हारीतो[1] विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः [७५। ३३८] । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । सस्य जश्त्वेन (८।४।५३) दः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ रमणम् । 'समन्ताडुः' (उ० १। ११४) इति रमेर्डः । ईषद्रण्डः । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप—' (३। २।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः [२।५४१-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'तित्ति'शब्दं राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः [३।५९६] ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ 'कुक' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डुक् । 'कुक्कु' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् । (१) ॥*॥ लावयति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विषनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति हैमः [४।३१८] ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । (१) ॥*॥ 'टिट्टि'शब्दं भाषते । 'टिट्टि'शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते । 'वृतु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥—उदीचां तु स्त्रियामित्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्—इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' [इति मे० १३। १५४] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ।

गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रं पतत्त्रं च तनूरुहम् ।

गरुत्, पक्षः, छदः (३ पु), पत्त्रम्, पतत्त्रम्, तनूरुहम् (३ न), 'पंख' के ६ नाम हैं ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। यद्वा—गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति हैमः [२।५७७-७८] ॥*॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि—' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालितात्क्लीबमपि ॥(३)॥*॥ पतत्यनेन । 'दाम्नी—'(३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पत्त्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी [१२६।५५] ॥ (४)॥ * ॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥ * ॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षतिः (स्त्री), पक्षमूलम् (न), 'पंखकी जड़' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ।

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

चञ्चुः, त्रोटिः (२ स्त्री), 'चोंच, ठोर' के २ नाम हैं ।

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चूश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः'

---

१. 'हारीतो मुनिभेदे स्यात् कैतवे विहगान्तरे' इति पा० ।

इति हलायुधः। मित्रय्वादौ(?)निपातितः। अपष्ट्वादित्वा-दित्यन्ये—इति मुकुटः। तन्न। गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्व-दर्शनात्। 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले त्रोटचाम्' इति हैमः [२१५९] ॥ (१) ॥*॥ त्रोटयते। 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'त्रोटिश्चञ्च्वां खगान्तरे। मीनकट्फलयोः' इति हैमः [२१९२-९३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोंच' इति ख्यातस्य।

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः।

प्रडीनम्, उड्डीनम्, संडीनम् (३ न), ये ३ 'पक्षियोंकी चालें' हैं, इनमें 'तिरछा या अत्यन्त उड़नेका, ऊपर उड़नेका, मिलकर उड़ने' का क्रमशः १-१ नाम है।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम् वा डयनम्। 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०)। 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४)। 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्यो-दित्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम् —इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक्पृथगेकैकम्'।

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशी (पु—पेशिन्, स्त्री—पेशी), कोषः (पु न), अण्डम् (न), 'अण्डा' के ३ नाम हैं।

पेशीति ॥ पिंशति। 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'हृपिशिरुहि—' (उ० ४।११९) इतीन्। 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। 'पेशी [1]सुपक्वकणिके मांस्यां खड्गपिधानके। मांसपिण्डयामण्डभेदे' [इति मे० १६३। १२] ॥ (१) ॥*॥ कुष्यति निष्क्रामत्यस्मात्स्वयमेव। 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ्। 'कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे। जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खड्गपिधानके' [इति मे० १६६।१०] ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री—' [इति मे० १६२।६] यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमिच्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः। अमत्यस्मात्। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०)। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' [इति मे० ४०।१] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य।

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलायः (पु), नीडम् (न पु), 'खोंता, घोंसला' के २ नाम हैं।

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। यद्वा— कौ लायो गतिरस्मात्।—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः। तन्न। 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः—' (३।३।११७) इत्यनुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः। 'कुलायस्तु पुमान् स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' [इति मे० ११८।१९] ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईडचते। घञ् (३।३।१९)। यद्वा—निश्चिता इलन्त्यत्र। 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। डलयोरेकत्वम्। 'नीडं स्थानकुलाययोः' [इति मे० ४१। १७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य'।

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः।

पोतः, पाकः, अर्भकः, डिम्भः, पृथुकः, शावकः, शिशुः (७ पु), 'बच्चे' के ७ नाम हैं।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा। 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा। 'हसिमृग्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन्। स्त्रियाम् 'पोती'। 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप्। 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी [५६।३८] ॥ (१) ॥*॥ पायते। पिबति वा। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः। स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप्। मुकुटस्तु—'इण्भीका—' (उ० ३।४३) इति कन्। पच्यते परिणम्यतेऽनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा इत्याह। तन्न। अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक—' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात्। पाकः परिणतौ शिशौ। केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' [इति मे० ३।२९]। इत्येतेष्वर्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता। शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते। 'ऋ गतौ प्रापणेऽपि च' (भ्वा० प० से०)। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः। मुकुटस्तु—सदैव इयर्ति चलति, वृद्धिं गच्छति वा। 'अर्तिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२)। ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत्। तन्न। 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च' [इति मे० ५।४७] इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'अर्भकपृथुक—' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति। 'डिभ डिभि संघे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४)। 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' [इति मे० १०६।४]। डीङ् आ-

---

1. 'सुपक्वकलिके' इति पा०।

त्मनेपदित्वात्—'डयति–' इति स्वामी—डयनं डीः। डिया भाति—इत्यादि मकुटश्चोपेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्थयति। पर्थ्यंते वा। 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः। प्रथते वा। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५। ५३) इति साधुः।—पृथु कायति—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ। 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' [इति मे० ११।१२६] इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥(५) ॥*॥ शव्यते। 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ श्यति, शायते वा। 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्भावाद्द्वित्वेत्वे।—शशति प्लुतेन गच्छति। 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०)। 'शशिरपोरत इः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य'।

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीपुंसौ (नित्य द्विव० पु), मिथुनम्, द्वन्द्वम् (२ न), 'स्त्री और पुरुषकी जोड़ी' के ३ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च। 'अचतुर–' (५।५।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति। 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा० उ० से०)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३। ५५) इत्युनन्।—बाहुलकाद्‌गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः। 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' [इति मे० ९०।७] ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ। 'द्वन्द्वं रहस्य–' (८।१।१५) इति साधुः। 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' [इति मे० १५८।१०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य'। मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्वीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः।

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्मम्, युगलम्, युगम् (३ न), 'जोड़ा, सम' के ३ नाम हैं।

युग्ममिति ॥ युज्यते। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक्। 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्। युगं लाति वा। युगमस्त्यस्य वा। सिध्मादित्वात् (५। २।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते। घञ् (३।३।१९)। कुत्वम् (७।३।६२)। संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद् वा गुणाभावः। 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु। युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' [इति मे० २३।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'यमलस्य'।

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहः, निवहः, व्यूहः, संदोहः, विसरः, व्रजः, स्तोमः, ओघः, निकरः, व्रातः, वारः, संघातः, सञ्चयः, समुदायः, समुदयः, समवायः, चयः, गणः (१८ पु), संहतिः (स्त्री), वृन्दम्, निकुरम्बम्, कदम्बकम् (३ न), 'समूह' के २२ नाम हैं।

समूहेति ॥ समूह्यते। 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)।—'हलश्च' (३।३।१२१)—इति मुकुटस्य प्रमादः। तत्र 'करणाधिकरणयोः–' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुह्यते। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा। वहति वा। अच् (३।३। १३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते। घञ् (३।३।१९)। 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' [इति मे० १७५। १०] ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते। 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ * ॥ विसरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। ['विसरः प्रसरे व्रजे' इति मे० १३८।२१७] ॥ (५) ॥*॥ व्रजति। 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' [इति मे० ३०।१५]। करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)। 'अर्तिस्तुसु' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्। 'ओघो वेगे जलस्य च। वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' इति मेदिनी [२६। २-३] ॥ (८) ॥ * ॥ निकीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' [इति मे० १३५।१७२] ॥ (९) ॥ * ॥ व्रत्यते नियम्यते। 'मुण्डमिश्र–' (३।१।२१) इति ण्यन्ताद्व्रतशब्दाद् घञ् (३।३।१९)। अच् (३।३।५६) वा। 'व्रातच्फञोः–' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन। 'वृ वरणे' चुरादिः। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'वारः सूर्यादिवासरे। द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' [इति मे० १२७। ६४-६५] ॥ (११) ॥ * ॥ संहन्यते। घञ् (३।३। १९)। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२)। 'हो हन्तेः–'

(७।३।५४) इति घः। 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' [इति मे० ६६।१६७] ॥ (१२) ॥ * ॥ संचीयते। 'चिञ् चयने (स्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥ * ॥ समुदायते। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। आङ्। अच् (३।१।१३४)। 'समुदायः समूहे स्याद्युद्धे' [इति मे० १२२।१३०] ॥ (१४) ॥ * ॥ समुदीयत। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०), 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा। 'एरच्' (३।३।५६)। 'भवेत्समुदयः संघे सयुगे च समुद्गमे' [इति मे० १२२।१३०] ॥ (१५) ॥ * ॥ समवाय्यते। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)।—समवयन्त्यनेनास्मिन् वा। घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः। तन्न। 'अजब्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात्। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥ * ॥ चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे[1] समाहृतौ' [इति मे० ११४।२१] ॥ (१७) ॥ * ॥ गण्यते। 'गण संघाते' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९), 'एरच्' (३।३।५६) वा। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' [इति मे० ४५।९] ॥ (१८) ॥ * ॥ संहन्यते। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ * ॥ वृण्यते। 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०)। वृणोति वा। 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥ * ॥ निकुरति, निकुर्यते वा। 'कुर छेदने' (तु० प० से०)। बाहुलकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥ * ॥ कुत्सितमम्बते, अम्ब्यते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४), 'कोः कत्—' (६।३।१०१), घञ् (३।३।१९) वा। कदति, कद्यते वा। 'कदिः' सौत्रः। बाहुलकादम्बच्। 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' [इति मे० १०५।९] ॥ (२२) ॥ * ॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य'।

वृन्दभेदाः

अब समूहों के भेद-विशेष कहते हैं।

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते।

सजातीयैः कुलम्

सधर्मैर्वर्गः

वर्गः (पु), 'एकजातीय प्राणियों या अप्राणियोंके समूह' का १ नाम है (जैसे—मनुष्यवर्गः, ब्राह्मणवर्गः, शैलवर्गः आदि)।

सेति ॥ सधर्मैरुपलक्षितम्। वृज्यते। 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। कुत्वम् (७।३।५२)॥ (१) ॥ * ॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः।

संघ, सार्थः (२ पु), 'एकजातीय या भिन्नजातीय प्राणिमात्रके समूह' के २ नाम हैं (जैसे—पशुसङ्घः, पान्थसङ्घः, वाणिक्सङ्घः आदि)।

संघेति ॥ संहन्यते। घञ् (३।३।१९)। 'संघोद्घौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति, स्रियते वा। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सर्तेणितः' (उ० २।५) इति थन्। 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' [इति मे० ७२।१३]।—'यूथादयश्च'—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (२) ॥ * ॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति।

सजातीयैः कुलम्

कुलम् (न), 'एकजातीय केवल प्राणियों के समूह' का १ नाम है (जैसे—'ब्राह्मणकुलम्, ऋषिकुलम्, गोकुलम् आदि)।

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम्। कोलति। 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीबम्' [इति मे० १४५।९] ॥ (१) ॥ * ॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथम् (न पु), 'एक जातिके तिर्यग्जातीय (पशुपक्षी आदि) के समूह' का १ नाम है (जैसे—मृगयूथम्, गजयूथम्, बर्हियूथम् आदि)।

यूथमिति ॥ यौति, यूयते वा। 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०)। 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः। 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' [इति मे० ७२।११] ॥ (१) ॥ * ॥

पशूनां समजः

समजः (पु), 'केवल पशुओंके समूह' का १ नाम है (जैसे—गोसमजः आदि)।

पेति ॥ संवीयतेऽत्र। 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप्। 'समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' [इति मे० ३१।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पशुसंघस्य'।

अन्येषां समाजः

समाजः (पु), 'पशुसे भिन्न जातिवालोंके समूह' का १ नाम है (जैसे—श्रोत्रियसमाजः, ब्राह्मणसमाजः आदि)।

---

१. 'प्राकारे मूलबन्धे' इति पा०।

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः। संवीयतेऽत्र। घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य'।

अथ सधर्मिणाम्।

स्यान्निकायः

निकायः (पु), 'एक जातिवालों के समूह' का १ नाम है (जैसे—ब्राह्मणनिकायः, गोनिकायः, श्रमणनिकायः आदि)।

अथेति ॥ निचीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च। 'निकायस्तु पुमाँल्लक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ। [समुच्चये संहतानां निलये परमात्मनि' इति मे० ११९। ८७-८८]॥ (१) ॥ * ॥ 'वृन्दभेदानां' पृथक्-पृथक्।

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जः, राशिः, उत्करः (३ पु), कूटम् (न पु), 'अन्न इत्यादिकी ढेरी' के ४ नाम हैं (जैसे—धान्यराशिः, तृणराशिः आदि)।

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्ज्यते वा। 'पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४), घञ् (३।३।१९) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा—उन्नतया पुमांसं जयति। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः।—पुञ्ज्यते पुञ्जः—इति स्वामी ॥(१)॥*॥ अश्नुते। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीण् धातोरुडागमः। यद्वा—रश्यते। रश सौत्रः शब्दार्थः।—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी। बाहुलकादिण्। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४। १३९) वा। 'राशिर्मेषादिपुञ्जयोः [इति मे० १२। १६३] ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ कूटयति, कुट्यते वा। 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०), 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा। अच् (३।१। १३४), घञ् (३।३।१९) वा। 'कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः। मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः। निश्चलेऽयोघने' राशौ' इति हेमचन्द्रः [२।८५-८६] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य'।

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे।

कापोतम्, शौकम्, मायूरम्, तैत्तिरम् (४ न), आदि (आदिसे—कौक्कुटम्, काकम्, आदि), 'कबूतर, सुग्गा, मोर और तीतर' आदि (आदिसे—मुर्गा और कौआ आदि) के समूह का क्रमशः १-१ नाम है।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे। कपोतानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणां च गणः। 'अनुदात्तादेरञ्' (४।२।४४)। शुकात्तु 'तस्य समूहः' (४।२। ३७) इत्यण्। आदिना काकवर्तकोलूकादीनां ग्रहः। 'कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे' [इति मे० ६१।१०४] ॥ (१)॥*॥ 'शौकं शुकगणे स्त्रीणां करणे' [इति मे० ४।३९] ॥ (२) ॥*॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक्।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

छेकः, गृह्यकः (२ पु), 'पालतू पशु-पक्षी' अर्थात् 'घरमें पाले हुए तोता, मोर, मैना आदि पक्षी और मृग आदि पशुओं' के २ नाम हैं।

गृहेति ॥ छ्यति, छीयते वा। 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। बाहुलकादीकन्। 'छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु' [इति मे० ३।२४]। 'छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (३।१।११९) इति क्यप्। 'गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम्। 'गृहासक्तमृगादौ[1] ना, त्रिषु चास्वैरिपक्ष्ययोः'[2] [इति मे० ११४।१९]। ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६)। 'गृह्यको निघ्नके छेके' [इति मे० ७।८४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहासक्तपक्षिणाम्'।

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

अथ मनुष्यवर्गः ॥६॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।

मनुष्यः, मानुषः, मर्त्यः, मनुजः, मानवः, नरः (६ पु), 'मनुष्यमात्र' के ६ नाम हैं।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम्। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४।१।१६१)। स्त्रियाम् '—हयगवय—' (वा० ४।१। ६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३)। 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः। मनुषी। 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीपि मानुषी। जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वादन्तरङ्गत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥ * ॥ म्रियते। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। 'हसिमृग्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन्। स्वार्थे यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः। 'जनी

१. 'निश्चले योधने' इति पा०।

१. 'गृहासक्ते मृगादौ' इति पा०।
२. 'पक्षयोः' इति पा०।

प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥ * ॥ मनोरयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। यद्वा–मनोरपत्यम्। 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण्। अत्रि षुगभावो वा।—' औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति, नृणाति वा। 'नॄ नये'(भ्वा०, क्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४), 'नरोऽजे मनुजेऽर्जुने। क्लीबं तु रामकर्पूरे' [इति मे० १२६।४२]।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम्। 'नयतेर्डिच्च' (उ० २।१००) इति ऋन्। डित्त्वाट्टिलोपः—इति मुकुटः। तन्न। एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः। ऋदन्तरूपापत्तेश्च। ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मनुष्यमात्रस्य'।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥१॥

पुमान्, पञ्चजनः, पुरुषः, पूरुषः, ना (५ पु), 'पुरुष' के ५ नाम हैं।

स्युरिति ॥ पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पातेर्डुम्सुन्' (उ० ४।१७८)। क्वचित् 'पूञो डुम्सुन्' इति पाठः। पुनाति। 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते। घञ् (३।३।१९)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः। यद्वा–पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति। 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः। यद्वा–'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥ * ॥ नयति। 'नयतेर्डिच्च' (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मनुष्यजातौ पुरुषस्य'।

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः।
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥

स्त्री, योषित्, अबला, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला (११ स्त्री), 'सामान्य स्त्री' के ११ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ स्त्यायति गर्भोऽस्याम्। 'स्त्यायतेर्ड्रट्' (उ० ४।१६६)। टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१)॥*॥ योषति, युष्यते वा। 'युष' सौत्रः सेवायाम्। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म। णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। 'स्त्री वध्वर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः [२।६।१] ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः। अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा। अच् (३।१।१३४)। युष्यते, योष्यते वा। घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ ['जोषा' इति] चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०)। अच् (३।१।१३४), घञ् (३।३।१९) वा।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति शार्ङ्गरवादि(४।१।७३)गणे पाठान्ङीन्। जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च। मुकुटस्तु—नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः। 'नृनराभ्यां च' (वा० ४।४।४९) इत्यञ्। वृद्धिः (७।२।११७)। 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप्। नारी। नुर्नरस्य वेयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा—इत्याह। तन्न[1]। 'नृनराभ्याम्–' इत्यस्याप्रसिद्धत्वात्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'नृनरयोः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। ङीप्ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीम्नोऽन्तः। 'शकन्ध्वादिः' (वा० ६।१।९४)। सीमन्तोऽस्त्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उह्यते वा। 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः। मुकुटस्तु—बध्नात्यविद्यया। 'चमितनिबन्धिभ्यः' इत्यूः—इत्याह। तन्न। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः। अपाङ्गनिरीक्षणात्। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति स्नेहम्। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः। यद्वा–वामः कामोऽस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे। वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' [इति मे० ११०।२९-३०] ॥ (९) ॥*॥ वनति। 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादितन्। यद्वा–वन्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री [2]त्रिषु याचिते। सेविते' [इति मे० ६५।१५०–५१] ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'सलिकल्यनिमहि–' (उ० १।५४) इतीलच्। 'महिला फलिनीस्त्रियोः' [इति मे० १५३।१२२] ॥*॥ महस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य'।

विशेषास्तु

अब स्त्रियों के भेद कहे जाते हैं।

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः।

---

१. भाष्ये 'नुर्धर्म्या नारी' इति स्पष्टमुक्तेर्मुकुटोक्तं युक्तमेव प्रतिभाति।

२. 'स्त्रियोस्त्रिषु च याचिते' इति पा०।

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी॥ ३॥
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गना, भीरुः, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा (१२ स्त्री), ये १२ 'स्त्रियोंके भेद-विशेष' हैं।

अङ्गनेत्यादि॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः। 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः। 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः [३।३८२]॥ (१) ॥*॥ भयशीला। 'ञिभी भये' (जु० प० अ०)। 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३।२।१७४) इति क्रुः। 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः। 'भीरुरार्ते जने स्त्रियाम्' इति रभसः। 'भीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' [इति मे० १२८।७३]॥ (२) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'कामिनी भीरुवन्दयोः' [इति मे० ८६। ४९]॥ (३) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वाऽस्याः। यद्वा—वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः॥ (४) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः। 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' [इति मे० ७७।३५]॥ (५) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे। क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ' [इति मे० ८३। १४-१५]। मानोऽस्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' [इति मे० ९०।७]॥ (६) ॥*॥ कम्यते स्म। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। णिङभावे क्तः (३।२।१०२)। 'कान्ता नार्यां प्रियंगौ स्त्री, शोभने त्रिषु ना धवे। लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायान्तःशिलासु च' [इति मे० ५४।९९]॥ (७) ॥*॥ ललते। 'लल ईप्सायाम्'। 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४), युच् (उ० २।७८) वा। यद्वा—लडति। 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि—' (उ० २।७८) इति युच्। डलयोरेकत्वम्। 'ललना कामिनीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ[1]॥ (८) ॥*॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः। इनिः (५।२।११५)॥ (९) ॥*॥ अतीवोनत्ति। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः। बाहुलकादरः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' [इति मे० १३९।२३७]॥ (१०) ॥*॥ रमयति, रम्यते वा। अस्यां वा रम्यते। ल्युट् (३।३।११३, ११७)॥ (११) ॥*॥ रमते। ज्वलादित्वात् (३।१। १४०) णः।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः। ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात्। मित्वाण्णिनिमित्तवृद्ध्यभावाच्च। 'रामः श्यामे हलायुधे। पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते। रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनीस्त्रियोः' इति हैमः [२।३३७-३८]॥ (१२) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक्। एते द्वादश भेदाः 'स्त्रीणाम्'।

कोपना सैव भामिनी।

कोपना, भामिनी (२ स्त्री), 'क्रोध करनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं।

कोपेति॥ कुप्यति तच्छीला। 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०)। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच्॥ (१) ॥*॥ अवश्यं भामते। 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०)। 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः, ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४) वा॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः'।

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी॥४॥

वरारोहा, मत्तकाशिनी, उत्तमा, वरवर्णिनी (४ स्त्री), 'गुणवती स्त्री' के ४ नाम हैं।

वरेति॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः॥ (१) ॥*॥ मत्ता क्षीबेव काशते भाति। 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०)॥ (२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्'शब्दात्तमप् (५।३।५५)। द्रव्यप्रकर्षान्नामुः (५।४।११)॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला। भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति रुद्रः॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः'।

कृताभिषेका महिषी

महिषी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है।

कृतेति॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः। मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५)। 'महिषी नृपयोषिति। सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः [३।७८२]॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः'।

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः।

भोगिनी (स्त्री), 'पटरानियोंसे भिन्न रानियों' का १ नाम है।

भोगीति॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः। इनिः (५।२। ११५)। 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' [इति मे० ९०।१३]॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्'।

---

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (९१।१९)। विश्वे तु 'ललना नाडिकाभेदे जिह्वायां वरयोषिति' इति पाठः।

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया (६ स्त्री), दाराः (पु नि० ब० व०),'ब्याही स्त्री'के ७ नाम हैं।

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यया। दंपत्योः सहाधिकारात्। 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३)॥(१) ॥*॥ पाणिर्गृहीतोऽस्याः। 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वयोः पूरणी। 'द्वेस्तीयः' (५।२।५४)। 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः [२।५१९] ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः। पत्या सह कर्मस्वधिकारात्। 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इतीनिः। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४) ॥ * ॥ भ्रियते, भूर्यते वा। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०)। 'भृ भरणादौ' (क्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।१।१२४)। यत्तु—संज्ञायां भृञः (भ्वा० उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत्। तन्न। 'संज्ञायां समजनिषद–' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं, परत्वात्। संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंल्लिङ्गे सावकाशः। 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्यायाद्भृञ एव क्यप्। न डुभृञः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम्। 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११)। 'जाया-यास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' इति मनुः[९।८]॥ (६) ॥ * ॥ दारयन्ति भ्रातॄन्। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। णिजन्तः। 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ्। यद्यपि दारयतेः पचाद्यचा (३।१।१३४) सिद्धम्। स्वरश्च समः। 'कर्षात्वतः–' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तत्वात्। तथापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति स्वरबाधनार्थमिदम् ॥ * ॥ टाबन्तः [दारा] अपि। 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम्। क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः' इति व्याडि-शुभाङ्कौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः स्त्रियाः'।

स्यात्तु कुटुम्बिनी।
पुरन्ध्री

कुटुम्बिनी, पुरन्ध्री (२ स्त्री), 'पति-पुत्रवाली' स्त्री के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)। 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं नपुंसकं गेहे' [इति मे० १२७।५८]। पुरं धारयति। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तः। 'संज्ञायां भृतॄवृ–' (३।२।४६) इति खच्। 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४)। गौरादिः (४।१।४१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। हलन्तात् 'इगुपधात् किः'—इति मुकुटः। तन्न। धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयोरभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः'।

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता (४ स्त्री), 'पतिव्रता स्त्री' के ४ नाम हैं।

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ अस्ति एकस्मिन् पत्यौ। 'अस भुवि' (अ० प० से०)। शतृ (३।२।१२४)। 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११)। 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप्। 'सन् साधौ धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु माध्व्युभयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।६८-६९] ॥ (२) ॥ * ॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०)। 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण्। 'वोतो गुण–' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥ (३) ॥ * ॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥ पतिर्व्रतमस्याः। पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः'।

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविन्ना

कृतसपत्निका, अध्यूढा, अधिविन्ना (३ स्त्री), 'अनेक विवाह किये हुए पुरुषकी पहली स्त्री' के ३ नाम हैं।

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५)। कृता सपत्निका यस्याः ॥ * ॥ 'कृतसापत्निका' इति क्वचित् पाठः। सपत्न्या भावः। ष्यञ् (५।१।१२४)। ङीष् (४।१।४१)। यलोपः (६।४।१५०)। स्वार्थे कन् (५।३।७५), ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च। कृता सापत्निका यस्याः ॥ * ॥ क्वचित् 'कृतसापत्नका' इति पाठः। सपत्न्या आगतम्। 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। कृतं सपत्नकमस्याः। '–असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्नेत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अधि उपरि ऊढमुद्वहनमस्याः। 'अध्यूढा कृतसापत्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [४७।९, ४४।६] ॥ (२) ॥ * ॥ अधि उपरि विन्नं लाभोऽस्याः। यद्वा–अधिका विन्ना लब्धा यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः'।

अथ स्वयंवरा।
पतिंवरा च वर्या च

स्वयंवरा, पतिंवरा, वर्या (३ स्त्री), 'जिसके लिये स्वयंवर किया गया हो उस कन्या' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्रया० आ० से०)। 'संज्ञायां भृतृवृजि–' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥ * ॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ व्रियतेऽनया । 'अवद्यपण्य–' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ['वर्या पतिंवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मे० ११५।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ।

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलस्त्री, कुलपालिका (२ स्त्री), 'कुलीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१)॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ।

कन्या कुमारी

कन्या, कुमारी (२ स्त्री), 'प्रथम अवस्थावाली या कुमारी लड़की' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कनति, कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'कन्या नार्यां कुमार्यां च राश्यौषधिविशेषयोः' इति हैमः [२।३५२]। 'कन्या कुमारिकानार्योरौषधिराशिभेदयोः' [इति मे० ११३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०)इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा–कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने' [इति मे० १३२।१३८-१३९] । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः [१३९। १७५ । 'जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः ३।५७६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ।

गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।

गौरी, नग्निका, अनागतार्तवा (३ स्त्री), 'जिसे रजोधर्म नहीं हुआ हो उस स्त्री' के ३ नाम हैं ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋज्रेन्द्रा–' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्नन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' [इति मे० १२४। २८-२९] ॥ (१) ॥ * ॥ नजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नग्निका तु कुमार्यां स्यात् पुमान् क्षपणबन्दिनोः' [इति मे० ९।१०९] ॥ (२) ॥ * ॥ अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

मध्यमा, दृष्टरजाः (२ स्त्री), 'जिसे पहली बार रजोधर्म हुआ हो उस स्त्री' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः'(४। ३।८) । तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मे० १११।४९-५१] ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ।

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तरुणी, युवतिः (२ स्त्री),'जवान स्त्री' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तरति । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि–' (४।१।२०) इति ङीप् । नञ्स्नञीकक्–' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ['तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मे० ८७। ७०] ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०)। 'कनिन्युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीषि (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचख्यौ । तन्न । यौतेः शत्रन्तात्–' ङीपि (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' (ग० ४।१।१५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलदत्ताधिषूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ।

समाः स्नुषाजनीवध्वः

स्नुषा, जनी, वधूः (३ स्त्री), 'पतोहू' अर्थात् 'पुत्र, भतीजा या शिष्य आदिकी स्त्री' के ३ नाम हैं ।

समा इति ॥ स्नौति । 'स्नु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१)

॥ * ॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिवसिभ्यामिण्' (उ० ४। १३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी स्नुषावनितयोः' इति हैमः [२। २६८-६९] । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि' [इति मे० ८३।६] ॥ (२) ॥ * ॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः [२।२५१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ।

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरण्टी, सुवासिनी (२ स्त्री), 'जिसे यौवनके चिह्न कुछ-कुछ मालूम पड़ रहे हों ऐसी विवाहिता स्त्री' के २ नाम हैं ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृ गेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥ * ॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥ * ॥—चिरिणोति । चिरिण्टी । इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः । 'चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद् द्वितीयवयःस्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४२] ॥ (१) ॥ * ॥ सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ २ ॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेहस्थायाः' ।

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छावती, कामुका (२ स्त्री), 'किसी पदार्थको चाहनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

इच्छेति ॥ इच्छाऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् । 'कामुकाः कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' [इति मे० ६।६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'धनादीच्छावत्याः' वा ।

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९॥

वृषस्यन्ती, कामुकी (२ स्त्री), 'अधिक मैथुनकी इच्छा करनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । 'अश्वक्षीर–' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जानपद–' (४।१।४२) इति ङीष् । कामुकी ॥(२)॥*॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ।

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

अभिसारिका (स्त्री), 'रतिके लिये अपने पति या जारके संकेत किये हुए स्थान पर जानेवाली या जार वा पतिको संकेत-स्थान पर बुलानेवाली स्त्री' का १ नाम है ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः' ।

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चली, चर्षणी, बन्धकी, असती, कुलटा, इत्वरी, स्वैरिणी, पांशुला (स्त्री), 'व्यभिचारिणी स्त्री' के ८ नाम हैं।

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चलयति च्यावयति । कर्मण्यणन्ताङ्ङीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः । तन्न । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्त्वाविधानाद्वृद्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥ * ॥—कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः' (२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥ * ॥ 'धर्षणी' इति वा पाठः । धर्षयति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां तु धर्षणी' [इति मे० ४९।५५] ॥ * ॥ 'धर्पणी' इति क्वचित् पाठः । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ बध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ['बन्धकः स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मे० ११।१२९] ॥ (३) ॥ * ॥ सत्याः भिन्ना ॥ (४) ॥ * ॥ अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे गेहे' इति विश्वः [१४९।१०] । कुलस्य अटा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । '[1]कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' [इति मे० ३६।३९] ॥ (५) ॥ * ॥ एति तच्छीला 'इणनशजि–' (३।२।१६३) इति क्वरप् । 'टिड्ढा–'

१. मेदिन्यां 'कुनटी मनः' इति पाठादस्योपन्यासोऽत्रानुपयुक्तः ।

(४।१।१५) इति ङीप् । 'इत्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' [इति मे० १३१।११५] ॥ (६) ॥ * ॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (७) ॥ * ॥ पांशु पापमस्त्यस्याः ; 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । कपिलकादिः (वा० ८।२।१८) सिध्मादित्वात् (५।२।९७) । लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वैरिण्याः' ।

अशिश्वी शिशुना विना ।

अशिश्वी (स्त्री), 'वंशहीन स्त्री' का १ नाम है ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीरा (स्त्री), 'पति और पुत्रसे हीन स्त्री' का १ नाम है ।

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ।

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वस्ता, विधवा (२ स्त्री), 'विधवा स्त्री' के २ नाम हैं ।

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नेट् । 'विश्वस्तो [1]जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी [६५।१५६] ॥ (१) ॥ * ॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ द्वे 'रण्डायाः' ।

आलिः सखी वयस्या च

आलिः, सखी, वयस्या (३ स्त्री), 'सहेली' के ३ नाम हैं ।

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ * ॥ समानं ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२) इति ङीष् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' [इति मे० २०।७] ॥ (२) ॥ * ॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सख्याः' ।

पतिवत्नी सभर्तृका ।

पतिवत्नी, सभर्तृका (२ स्त्री), 'सधवा स्त्री' के २ नाम हैं ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सह भर्त्राऽस्ति । 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः' ।

वृद्धा पलिक्नी

वृद्धा, पलिक्नी (२ स्त्री), 'वृद्ध या पके हुए बालवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' [इति मे० ८०।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ पलितमस्त्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः' 'छन्दसि क्नमेके' (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५) ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्वकेश्याः' ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञा, प्राज्ञी (२ स्त्री), 'किसी विषयको अच्छी तरह स्वयं जाननेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' [इति मे० ३३।२] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वयंज्ञात्र्याः' ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञा, धीमती (२ स्त्री), 'चतुर स्त्री' के २ नाम हैं ।

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञाऽस्त्यस्याः । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रशस्तबुद्धेः' ।

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्री (स्त्री), 'किसी भी वर्णमें उत्पन्न हुई शूद्रकी स्त्री' का १ नाम है ।

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'शूद्रभार्यायाः' ।

---

१. 'जातविश्वासे' इति पा० ।

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्राति (स्त्री), 'शूद्र वर्णमें उत्पन्न हुई शूद्रकी या अन्य किसी जातिकी स्त्री' का १ नाम है ।

शूद्रेति ॥ 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमन्यभार्याया अपि 'शूद्रजातीयायाः' ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अभीरी, महाशूद्री (२ स्त्री),'ग्वालिन या गोपकी स्त्री, महाशूद्रकुलमें उत्पन्न किसी भी जातिकी स्त्री, अन्य वर्णमें उत्पन्न महाशूद्रकी स्त्री' के २ नाम हैं ।

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति 'जातेः–' (४।१।६३) इति च ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ एवं महाशूद्री ॥ * ॥ या तु महती शूद्रा । तत्र 'महाशूद्रा' इत्येव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आभीर्याः' ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्याणी, अर्या (२ स्त्री), 'वैश्य कुल में उत्पन्न स्त्री' के २ नाम हैं ।

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा' (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुकौ ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वैश्यजातीयायाः' ॥

क्षत्त्रिया क्षत्त्रियाण्यपि ।

क्षत्त्रिया, क्षत्त्रियाणी (२ स्त्री), 'क्षत्त्रिय कुलमें उत्पन्न स्त्री' के २ नाम हैं ।

क्षत्त्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षत्त्रियजातीयायाः' ।

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपाध्याया, उपाध्यायी (२ स्त्री), 'स्वयं पढानेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । 'इङश्च' (३।३।२१) इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' इति (वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वयं विद्योपदेशिन्याः' ।

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्या (स्त्री), 'मन्त्रोंकी स्वयं व्याख्या करनेवाली स्त्री' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ अः चर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'स्वयं मन्त्रव्याख्यात्र्याः' ।

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यानी (स्त्री), 'आचार्यकी स्त्री' का १ नाम है ।

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण–' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ । 'आचार्यादणत्वं च' (वा० ४।१।४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आचार्यभार्यायाः' ।

स्यादर्यी

अर्यी (स्त्री), 'किसी भी जातिमें पैदा हुई वैश्यकी स्त्री' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । 'पुंयोगात्–' (४।१।४८) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि' ।

क्षत्त्रियी तथा ।

क्षत्त्रियी (स्त्री), 'किसी भी जातिमें उत्पन्न हुई क्षत्त्रिय की स्त्री' का १ नाम है ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्त्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अन्यजातीयाया अपि क्षत्त्रियपत्न्याः' ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायानी, उपाध्यायी (२ स्त्री), 'पढानेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय–'(वा० ४।१।४९) ङीषानुकौ ॥(१)॥ * ॥ (२)॥ * ॥ द्वे 'विद्योपदेष्टृभार्यायाः' ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटा (स्त्री), 'स्तन और दाढ़ी (स्त्री पुरुष के इन दो लक्षणों) से युक्त स्त्री या नपुंसक स्त्री' का १ नाम है ।

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)—पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । पुटेः कुटादित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१)॥ * ॥ एकं 'स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्रुवादिचिह्नयुक्तायाः' ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीरपत्नी, वीरभार्या (२ स्त्री), 'शूर-वीरकी पत्नी' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४।१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ वीरस्य भार्या ॥(२) ॥ * ॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमाता वीरसूः (१ स्त्री), 'शूर-वीरकी माता' के २ नाम हैं ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥(२)॥*॥ द्वे 'वीरस्य मातरि'।

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातापत्या, प्रजाता, प्रसूता, प्रसूतिका (४ स्त्री) 'प्रसूति' अर्थात् 'जिसे सन्तान पैदा किये थोड़े दिन बीते हों उस 'जच्चा' स्त्री के ४ नाम हैं।

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । षूङुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'सूतिकापुत्रिका–' (वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । 'प्रसूतं कुसुमे क्लीबं त्रिषु [1]'संजातसूनयोः' [इति मे० ६३।१२४] ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'प्रसूतायाः' ॥

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

नग्निका कोटवी (२ स्त्री), 'नंगी स्त्री' के २ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओलजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।१।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ 'नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि' [इति मे० ८३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ कोटनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से*) । घञ् (३।३।१८) । कोटं वाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ * ॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नग्नायाः' ।

दूतीसंचारिके समे ।

दूती, संचारिका (२ स्त्री),'दूती' के २ नाम हैं।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति । 'टुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा,–दूयते । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्–' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥ * ॥ संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) '[2]संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ [२०।२२७, १८।२०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ।

१. 'संजातसूनयोः' इति पा० ।

२. विश्वे तु 'सङ्घाटिका तु युग्मे स्यात्' इति पा० ।

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

कात्यायनी (स्त्री), 'अधबूढ़, गेरुआ कपड़ा पहनी हुई विधवा स्त्री' का १ नाम है।

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । 'सर्वत्र लोहितादि–' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपत्नीसदृशत्वात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् । [1]'कषायवस्त्रविधवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ९५।७५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ।

सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सैरन्ध्री (स्त्री) 'जो दूसरे के घर रहे, स्वतन्त्र हो और केश झाड़ना-गूंथना आदि शिल्पकार्य करती हो, उस स्त्री' का १ नाम है।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षकस्त्रीव । यद्वा,–स्वैरं स्वाच्छन्द्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सैरन्ध्री परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः । 'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तिता' इति कात्यः । ('सौरिंध्री' इति) इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ।

असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥१८॥

असिक्नी (स्त्री)), 'जो वृद्धा नहीं हो, आज्ञा पाकर कहीं आया जाया करे और रनिवास में रहे उस स्त्री' का १ नाम है।

असीति ॥ सिनेति । 'षिञ् बन्धने' (भ्वा० उ० अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा,–सीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' (७।४।४०) इतीत्वम् । सिता शुक्लकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि क्नमेके' (वा० ४।१।३९) इति तस्य क्नः । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ।— द्वे वाक्ये ['असिक्न्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात् ३।१८५]—इत्येके ॥ 'असिक्निका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तः पुरोषिता' इति कात्यः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ।

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारस्त्री, गणिका, वेश्या, रूपाजीवा (४ स्त्री), 'वेश्या' के ४ नाम हैं।

१. 'काषाय'—'इति पा० ।

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री, साधारणत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।१४-१५] । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्' (५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।४।१२०) इति यब् वा । 'वेश्यं वेश्यागृहे क्लीबं गणिकायां तु योषिति' [इति मे० ११७।५६] । ॥ * ॥ 'वेष्या' इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (३) ॥ * ॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वेश्यायाः' ।

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

वारमुख्या (स्त्री) 'सौन्दर्य और गान आदि से बड़े लोगों के द्वारा प्रतिष्ठा पानेवाली वेश्या' का १ नाम है ।

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ।

कुट्टनी शंभली समे ॥१९॥

कुट्टनी, शम्भली (२ स्त्री), 'कुटिनी' के २ नाम हैं ।

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ शं सुखं भलते । 'भल परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शाल्मूकं शंभलीशलशुक–' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥ * ॥ सं भलते । इति दन्त्यादिः [संभली] अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयित्र्याः' ।

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रश्निका, ईक्षणिका, दैवज्ञा (३ स्त्री), 'हाथ-पैर आदि की रेखाओं को देखकर शुभाशुभ लक्षणोंको जाननेवाली स्त्री' के ३ नाम हैं ।

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री' [इति मे० ३३।४-५] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभाशुभे जानत्याः' ।

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजस्वला, स्त्रीधर्मिणी, अविः, आत्रेयी, मलिनी, पुष्पवती, ऋतुमती, उदक्या (८ स्त्री) 'रजस्वला स्त्री' के ८ नाम हैं ।

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या–'(५।२।११२) इति वलच् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) ॥ * ॥ 'अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥ * ॥ अत्रेरपत्यम् । 'इतश्चानिञः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् । 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्भिदि' इति हैमः [३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः [३।४२६] ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥ * ॥ ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥ * ॥ उदकमर्हति 'संज्ञायाम्' (?) इति यत् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'रजस्वलायाः' ।

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

रजः, पुष्पम्, आर्तवम् (३ न), 'स्त्रियोंके रज' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२१६) इत्यसुन् । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते' [इति मे० १७२।३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्प्यते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१९) । 'पुष्पं [1]विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्' [इति मे० १०२।८] ॥ (२) ॥ * ॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) 'आर्तवं [2]स्त्रीरजे पुष्पे क्लीबं स्यादृतुजे त्रिषु' [इति मे० १५९।३१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य' ।

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रद्धालुः, दोहदवती (२ स्त्री), 'गर्भ रहने पर किसी वस्तु या कार्य को चाहनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

---

१. 'विकाशकुसुम' इति पा० ।
२. 'स्त्रीरजःपुष्पे' इति पा० ।

श्रेति ॥ श्रद्धत्ते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् । 'श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' [इति मे० १५४।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभिलाषविशेषवत्याः ।

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

निष्कला विगतार्तवा (२ स्त्री), 'रजोधर्म से हीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ 'कलं शुक्रे त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' [इति मे० १४५।५-६] ॥ कलान्निष्क्रान्ता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा । '[३]निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' [इति मे० १५२।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रजोहीनायाः' ।

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपन्नसत्त्वा, गुर्विणी, अन्तर्वत्नी, गर्भिणी (४ स्त्री), 'गर्भवती स्त्री' के ४ नाम हैं ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि' [इति मे० १२४।२५] ॥ गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः (६।४।१४६)। यद्वा–गर्वति । 'गर्वेरत उच्च' (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) । * ॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४। १।३२) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।१।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गर्भिण्याः' ।

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गाणिक्यम्, गार्भिणम्, यौवतम् (३ न), 'वेश्याओं, युवतियों और गर्भिणियों के समूह' का क्रमशः १-१ नाम है ।

गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यञ् वाच्यः' (वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टेर्लोपे प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥ * ॥ युवतीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६। ३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङयन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विवक्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१३७) इति प्रकृतिभावे च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । न च—भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामर्थ्यान्न पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंवद्भावेन तन्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् 'अञः' (४।२।४४) अप्राप्तौ 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपाठवैयर्थ्यात्–इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ([१]'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् । एतेन—'युवत्या अपुंवत्' इति गणपाठात्—इति स्वामी—युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥(१) ॥ * ॥ एकैकम् 'समूहस्य' ।

पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः

पुनर्भूः, दिधिषूः (२ स्त्री), 'दो बार ब्याही हुई स्त्री' के २ नाम हैं ।

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । क्विप् (३।२।७६)॥ (१) ॥ * ॥ दधाति पापम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । 'अन्दूदम्भू–' (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा,–दिधिं धैर्यं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। प्राग्वत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वौ वारौ ऊढा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥ * ॥ द्वे 'द्विवारं वृतायाः' ।

तस्या दिधिषूः पतिः ।

दिधिषुः (पु०), 'दो बार ब्याही हुई स्त्री के पति' का १ नाम है ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । क्विप् (३।२।१७८)। 'पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा' इत्येषोऽप्यूदन्त–इति स्वामी ॥ * ॥ मुकुटस्तु [दिधिषुम्] ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'द्व्यूढापत्युः' ।

मनुस्तु—'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' (?)इत्याह ।

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रेदिधिषूः । (पु) 'दो बार ब्याही हुई स्त्री के द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य) वर्णवाले पति' का १ नाम है।

---

३. 'निष्कलस्तु' इति पा० ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयसागरीयः ।

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्या 'अग्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।१५३) ॥ (१) ॥ *॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि। 'दिधिषूः परपूर्वाग्रेदिधिषूस्तत्पुरंध्रिकः' इति नाममाला ॥ * ॥ एकं 'पुनर्भूप्रधानभार्यस्य'।

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीनः (पु), 'क्वारी स्त्री के पुत्र' का १ नाम है।

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम्। 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण्। 'कानीनः कन्यकासुते। कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः [३।३९४] ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य'।

अथ सुभगासुतः।

सौभागिनेयः

सुभगासुतः, सौभागिनेयः (२ पु), 'सौभाग्यवती स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम्। 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक्। 'हृद्भग-' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य'।

स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पारस्त्रैणेयः (पु), 'परस्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम्। प्राग्वत्। 'अनुशतिकादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य'।

पैतृस्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः। सुतः

पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः (२ पु), 'फूआ का पुत्र अर्थात् फुफेरे भाई' के २ नाम हैं।

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम्। 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुश्छण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य'।

मातृष्वसुश्चैवम्

इसी प्रकार 'मौसी का लड़का अर्थात् मौसेरे भाई' के मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः (२ पु), २ नाम हैं।

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम्। 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत्। (मातृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य'।

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमात्रेय, विमातृजः (२ पु), 'सौतेली मां का लड़का' के २ नाम हैं।

वैमेति ॥ विरुद्धा माता। 'प्रादयो गता-'(वा० २।१।१८) इति समासः। विमातुरपत्यम्। शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः। 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेयः कौलटेरः

बान्धकिनेयः, बन्धुलः, असतीसुतः, कौलटेरः, कौलटेयः (५ पु), 'व्यभिचारिणी स्त्री के पुत्र' के ५ नाम हैं।

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम्। 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुलटाया अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु-'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः। तन्न। अनेनेनङो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुलटायाः पुत्रस्य'।

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः।

कौलटिनेयः, कौलटेयः (२ पु), 'भीख मांगने के लिये घर घर घूमनेवाली सदाचारिणी स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं।

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम्। 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) 'इतीनङ् वा। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) क्षुद्रात्वाभावान्न ढक्। अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य'।

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः (५ पु), 'पुत्र' के ५ नाम हैं।

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः। 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम्। तन्यते वा। 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०)। 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते। 'षुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०)। 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः। 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' [इति मे० ८४।२५] ॥ (३) सूयते स्म। 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२।—सुवति—इति स्वामी। तन्न। दीर्घश्रवणप्र-

सञ्ज्ञात् । क्तस्याप्राप्तेश्च । सुनस्तु पार्थिवे पुत्रे, स्त्र्यपत्ये तु तु सुता स्मृता' [इति मे० ५६।७२] ॥ (४) ॥ *॥ पुनाति, पूयते, वा । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४। १६५) इति क्त्रः । यद्वा,-पुन्नरकात्त्रायते । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् 'पुत्त्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥ *॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ।

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

दुहिता (=दुहितृ-स्त्री), और 'आत्मज' आदि ५ शब्द स्त्रीलिङ्ग होने पर (५ स्त्री), 'लड़की, पुत्री' के ६ नाम हैं।

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गरवादित्वात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु[1] दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः[२।६।७] ॥ (५) ॥*॥ दोग्धि । 'दुह' प्रपूरणे (अ०उ० अ०) दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृत्व–' (उ० २।९५) इति साधु । स्वस्रादित्वात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपत्यम्, तोकम् (२ न), 'सन्तान' अर्थात् 'लड़के या लड़की' के नाम हैं।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः [२।१०] ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे=समानलिङ्गे ।

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

औरसः, उरस्यः (२ पु), 'अपने खास लड़के' के २ नाम हैं।

स्वेति ॥ 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' [इति मे० १७१।१९] उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ।

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातः, जनकः, पिता (३ पु), 'पिता' के ३ नाम हैं।

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । 'अनुदात्त–' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तातपलितजतुसूरताः' इति तनोतेः क्तः, नलोपदीर्घौ च- इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः [२।१७३] ॥(१)॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः [३।४२] ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः । —'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ।

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

जनयित्री, प्रसूः, माता, जननी, (४ स्त्री), 'माता' के ४ नाम हैं।

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । 'मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः [२।१८९-९०]॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ।

भगिनी स्वसा ।

भगिनी, स्वसा (२ स्त्री), 'बहन' के २ नाम हैं।

भेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वाऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसेः' (उ० २।९६) ऋन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ।

ननान्दा तु स्वसा पत्युः

ननान्दा (स्त्री), 'ननद' अर्थात् 'पतिकी बहन' का १ नाम है।

ननेति ॥ न नन्दति-न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥ * ॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (उ० २।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च' —इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ।

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्री, पौत्री, सुतात्मजा (३ स्त्री), 'नातिन' अर्थात 'पुत्र की या पुत्री की लड़की' के ३ नाम हैं।

---

१. समदुर्दुहिता, पुत्रो द्वितीयः—' इति पाठस्त्रिकाण्डशेषे ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन। 'नप्तृनेष्टृ-' उ० २।९५) इति साधुः। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५)। 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः॥ (१)॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यम्। 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' (४।१।१०४)॥ (२)॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य'।

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।

याता (स्त्री), 'गोतिनी' अर्थात् 'पति के भाइयों की स्त्री' का १ नाम है।

भेति॥ यतते। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० ३।९७) इत्यृन्॥ (१)॥*॥ एकम् 'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्'।

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजावती, भ्रातृजाया (२ स्त्री), 'भाई की स्त्री भौजाई' के २ नाम हैं।

प्रेति॥ प्रजाऽस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४)। यत्तु— जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः। प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः। तन्न। 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात्। अस्मदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च॥ (१)॥*॥ भ्रातुर्जाया। (२)॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः'।

मातुलानी तु मातुली॥ ३०॥

मातुलानी, मातुली (२ स्त्री), 'मामी' अर्थात् 'मामाकी स्त्री' के २ नाम हैं।

मेति॥ मातुलस्य स्त्री। 'पुंयोगात्—' (४।१।४८) इति ङीष् 'मातुलोपाध्याय—' [वा० ४।१।४९] इत्यानुग् वा॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः'।

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

श्वश्रूः (स्त्री), 'सास' अर्थात् 'पति या स्त्री की माता' का १ नाम है।

पेति॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः। पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः। श्वशुरस्य स्त्री। 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यूङ् पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः॥ (१)॥*॥ एकम् 'श्वश्र्वाः'।

श्वशुरस्तु पिता तयोः।

श्वशुरः (पु), 'ससुर' अर्थात् 'पति या स्त्री के पिता' का १ नाम है।

श्वेति॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः। 'शु' इति आश्चर्ये पूजायां वा। शु आशु अश्नुते, अश्यते वा। 'अशु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०)। 'दावशेरान्नौ' (उ० १।४४) इत्युरन्। द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात्॥ (१)॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य'।

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पितृव्यः (पु), 'चाचा' अर्थात् 'पिताके भाई' का १ नाम है।

पित्रिति॥ 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति निपातितः॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य'।

मातुर्भ्राता तु मातुलः॥ ३१॥

मातुलः (पु), 'मामा' अर्थात् 'माताके भाई' का १ नाम है।

मेति॥ ('पितृव्यामातुल—' (४।१।३६) इति निपातितः।) 'मातुलो मदनद्रुमे। धत्तूरेऽहिव्रीहिभिदोः पितुः शालेऽपि' इति हैमः [३।७१४]॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'मातुलस्य'।

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्यालः (पु), 'साला' अर्थात् 'स्त्रीके भाई' का १ नाम है।

श्येति॥ श्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। बाहुलकात्कालन्।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या'शब्दः। श्यां लाति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः॥*॥—श्यामयति। 'श्यम वितर्के' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी।'स्यालसालसमसूरसुरयः' इति सभेदाद्दन्त्यादिः।— 'स्याल वितर्के'—इति मुकुटस्य प्रमादः। स्यालधातोरभावात्॥ (१)॥*॥ पत्युः श्यालाः स्युः॥*॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः'।

स्वामिनो देवृदेवरौ।

देवा, देवरः (२ पु), 'देवर' अर्थात् 'पतिके छोटे भाई के २ नाम हैं।

स्वेति॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः। दीव्यति। 'दिवेर्ऋः' (उ० २।९९)॥ (१)॥*॥ देवते। 'देवृ देवने' (भ्वा० आ० से०) 'अर्तिकमिभ्रमि—' (उ० ३।१३२)। (२)॥*॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः॥*॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी। ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभूत्यादयः।

स्वस्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वस्रीयः, भागिनेयः (२ पु), 'भांजा' अर्थात् 'बहनके लड़के' के २ नाम हैं।

स्वेति॥ स्वसुरपत्यम्। 'स्वसुश्छः' (४।१।१४३)॥ (१)॥*॥ भगिन्या अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (२)॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य'।

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जामाता (पु), 'दामाद, जमाई' का १ नाम है।

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति वालुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ।

पितामहः पितृपिता

पितामहः, पितृपिता (२ पु), 'पिताके पिता, दादा, बाबा' के २ नाम हैं।

पितेति ॥ पितुः पिता । (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्' 'मातरि षिच्च' (वा० ४।२।३६)। 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः [४।३५८] ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ।

तत्पिता प्रपितामहः।

प्रपितामहः (पु), 'परदादा' अर्थात् 'पितामहके पिता' का १ नाम है।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ।

मातुर्मातामहाद्येवम्

मातामहः (पु),'नाना' अर्थात् 'माताके पिता' का १ नाम है।

मेति ॥ मातुः पितरि डामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ।

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सपिण्डः, सनाभिः (२ पु), 'सात पुश्त (पीढ़ी) के भीतर-वाले परिवार' के २ नाम हैं।

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा,-सह पिण्डेन वर्तते। 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनु: ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-'(६।३।८५) इति समानस्य सः ॥(२)॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ।

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः।

समानोदर्यः, सोदर्यः, सगर्भ्यः सहजः (४ पु), 'सहोदर भाई' अर्थात् 'एक मातासे उत्पन्न भाई' के ४ नाम हैं।

समेति ॥ समान उदरे शयितः 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ-' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा,-सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः [१९२।७३] ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः। 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।२।८२ इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ['भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला, हैमः ३।२१४-१५] ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः, तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ।

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥३४॥

सगोत्रः, बान्धवः, ज्ञातिः, बन्धुः स्वः (यह सर्वनामसंज्ञक है) स्वजनः (६ पु), 'सगोत्र, अपने खास खान्दान' के ६ नाम हैं।

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति सः ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'शृस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः [३।७४४] ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः [२।२४६] ॥ (४) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) ज्ञायते वा । [1]क्तिन् (३।३।९४) । ['ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मे० ५५।२०]॥ (३)॥*॥ स्वनति स्वमशब्दे'(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति डः (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) षट् 'सगोत्रस्य' ।

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः।

ज्ञातेयम् (न),'ज्ञातियों के धर्म या भाव' का १ नाम है।
बन्धुता (स्त्री), 'बन्धुओंके समूह' का १ नाम है।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ।

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धवः, प्रियः, पतिः, भर्ता (४ पु), 'पति' के ४ नाम हैं।

---

१. 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिनः स्त्रियामेव विधानादत्र क्तिन् प्रत्यये 'ज्ञाति' शब्दस्य स्त्रीत्वापत्त्या 'कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानां नैकशेषो न सङ्करः' (१।१।४) इति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् 'मेदिनी' (२६।२१) विरोधाच्चात्र क्तिजेव युक्तः ।

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०)। 'आधृषाद्वा'(चु० गण०)इति वा णिच् अच् (३।१। १३४) । घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' [इति मे०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रियो वृद्धयोषधौ हृद्ये धवे' इति हैमः [२।३७५] ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः' ।

जारस्तूपपतिः समौ ॥३५॥

जारः, उपपतिः (२ पु), 'जार' अर्थात् 'उपपति' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जारयति । 'जॄष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यत्यनेन । करणे घञ् (३।३।१९) इति— मुकुटः । तन्न । 'भजब्भ्याम्–' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जायौषधीभिदि' इति हैमः [२४३४] ॥ (१) ॥ * ॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ।

अमृते जारजः कुण्डः

कुण्डः (पु),'पतिके जीते रहनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है।

अम्रिति ॥ जाराज्जातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१६) । 'कुण्ड- मग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारा (पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति मे० ४०। ४–५) सुते पुमान्' । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीष् भवत्येव ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ।

मृते भर्तरि गोलकः ।

गोलकः (पु), 'पतिके मरनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है।

म्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुड्यते 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)घञ् (३।३।१९)। स्वार्थे कन् (५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' । [इति मे० ८।८५] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ।

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीयः भ्रातृजः (२), 'भतीजा' अर्थात् 'भाई के लड़के' का १ नाम है।

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यच्च' (४।१। १४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रातुर्जातः डः (३।२।९८) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ।

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥३६॥

भ्रातृभगिन्यौ, भ्रातरौ (२ पु नि० द्विव०), 'भाई-बहन' के २ नाम है।

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ भ्राजते । 'भ्राजृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—बिभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । भ्रादेशश्च—इति—भ्राजते । 'स्वस्रादयः' इति ऋन् 'जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदु- हितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ।

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूजनयितारौ (४ पु, नि० द्विव०), 'माता और पिताके समुदाय' के ४ नाम हैं।

मेति ॥ माता च पिता च । आनङृतो द्वन्द्वे' (६।३।२५ 'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्कन्तादेशो वा ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ।

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्वशुरौ (२ पु, नि० द्विव), 'सास और ससुरके समुदाय' के २ नाम हैं।

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ।

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ॥३७॥

पुत्रौ (पु० नि० द्विव०), 'लड़का और लड़कीके समुदाय' का १ नाम है।

पुत्राविति । पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ–' (१।२। ६८) इत्येकशेषः (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ।

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दम्पती, जम्पती (२ स्त्री), जायापती, भार्यापती (४ पु, नि० द्विव०), 'पति और पत्नीके समुदाय' के ४ नाम हैं ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि(२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते । 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला । 'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम्' । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥ * ॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ।

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भाशयः, जरायुः (२ पु), उल्बम् (न), 'गर्भाशय' अर्थात् 'जिसमें गर्भ लिपटा रहता है, उस चर्म'के ३ नाम हैं ।

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ जरामेति । 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति ञुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे गर्भवेष्टन-चर्मण.' ।

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

कललः (पु न), 'वीर्य और शोणितके समुदाय' का १ नाम है ।

उल्वमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा, ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०)। 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणि-तसंपातस्य' । चत्वारि 'गर्भवेष्टनस्य'—इत्यन्ये ।

सूतिमासो वैजननः

सूतिमासः, वैजननः (२ पु), 'सन्तान पैदा होनेवाले महीने' के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽस्मिन् । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) यद्वा,–विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' [इति स्मृतेः] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ।

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भः, भ्रूणः (२ पु),'गर्भ या गर्भस्थ जीव'के २ नाम हैं ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शब्द्यते । वा । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' इति विश्व-मेदिन्यौ [१०८।२०, १०६।३] ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशाविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भ-डिम्भयोः' [इति मे० ४६।२३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिस्थगर्भस्य' ।

तृतीया प्रकृतिः शण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥३९॥

तृतीयाप्रकृतिः (स्त्री), शण्ढः क्लीबः, षण्डः (३ पु), नपुंसकम् (न), 'नपुंसक, हिजड़ा' के ५ नाम हैं ।

तृतीयेति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः–तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' । (१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेर्ढः' (उ० १।९९) । 'क्लीबं शण्ढश्च कञ्चुकी' इति तालव्यादौ रभसः । 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' [इति मे० ४४।४-५ । 'शण्ड-शण्ढौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीड्वरे क्लीबे' इति हैमः २। १३३] ॥ (२) ॥ * ॥ क्लीबते । 'क्लीबृ अधाष्टर्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,–पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) ॥ 'पण्डः षण्ढे, धियि स्त्री स्यात्' [इति मे० ४१।१८] ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसकभावो 'नभ्राट्–' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुंसको भवेत्' ( ) इति 'भाष्यात्पुंस्यप्ययम्' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नपुंसकस्य' ।

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिशुत्वम्, शैशवम् बाल्यम्(३ न), 'लड़कपन, बाल्या-वस्था' के ३ नाम हैं ।

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९)। 'आ च त्वात्' (५।१।१२०) इति वा त्वः । (१) ॥ * ॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे'

तारुण्यं यौवनं समे ।

तारुण्यम्, यौवनम् (२ न), 'जवानी, युवावस्था के' २ नाम हैं ।

१. स्थलत्रये एते शब्दा मूर्धन्यादयः पठिताः ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥(१) ॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तारुण्यस्य'।

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थाविरम्, वृद्धत्वम् (२ न) 'बुढ़ापा' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । त्वः (५।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य'।

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४०॥

वृद्धसंघः (पु) वार्द्धकम् (न), 'वृद्धसमूह' के २ नाम हैं।

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) वृद्धानां समूहः। 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ्। भावकर्मणोस्तु मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ्। अपिशब्दाद्वृद्धत्वेऽपि। वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।११४) स्वार्थे ष्यञि 'वार्धक्यम्' अपि। 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः [८।७७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य'।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पलितम् (न), 'बाल पकने' अर्थात् 'बुढ़ापा आदिसे दाढ़ी-मूंछ आदिके बालके सफेद होने' का १ नाम है।

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'ञिफला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०)। 'लोष्टपलितौ' (उ० ३।९२) इति साधुः। यद्वा,—पलति स्म। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। पलनं वा। 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ आदिना लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् [1]'जरया शुक्लस्य'।

विस्रसा जरा।

विस्रसा, जरा (२ स्त्री), 'बुढ़ौती' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विस्रस्यतेऽनया 'स्रंसु अधःपतने' (भ्वा०आ० से०) भिदाद्यङ् (३।३।१०४ ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया। 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४)। यद्वा,—जरणम्। भावेऽङ् (३।३।१०४)। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'जरायाः'।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥४१॥

उत्तानशया, डिम्भा, स्तनपा, स्तनन्धयी (४ त्रि), 'दूध पीनेवाली लड़की' के ४ नाम हैं।

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते। 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा० ३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ डिम्भयति। 'डिभि संघे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) डिम्भ्यते वा। घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा। 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' [इति मे० १०६।४।] ॥ (२)॥*॥ स्तनौ पिबति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः।—'सुपि—' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥ स्तनं धयति। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'नासिकास्तनयोः—' (३।२।१९) इति खश्। धेटष्टित्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (४) ॥ एषु त्रिलिङ्गता। 'त्रिषु जरावराः' इति [२।६।४९] वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीलिङ्ग-निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ * ॥ चत्वारि 'अतिबालिकायाः'।

बालस्तु स्यान्माणवकः

बालः, माणवकः (२ त्रि), 'छोटे बच्चे' के २ नाम हैं।

बाल इति ॥ बल्यते, बलते वा। 'बल संचलने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९)। ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा। 'बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः। शिशौ ह्रीवेरक-वयोर्बाला तु त्रुटियोषितोः। बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः [२।५१४-१५] ॥ (१)॥*॥ मनोरयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति निपातनाण्णत्वम्। 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन्। 'हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य'।

वयस्थस्तरुणो युवा।

वयस्थः, तरुणः युवा (३ त्रि), 'नौजवान, युवा' के ३ नाम हैं।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति [1]विश्वः [१७६।३२]। वयसि तिष्ठति। 'सुपि—' (३।२।४) इति योगविभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ओ रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन्। 'तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ यौति। 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०)। 'कनिन्युवृषि—' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः'।

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥४२॥

प्रवयाः, स्थविरः, वृद्धः, जीनः, जीर्णः, जरन् (६ त्रि), 'बूढे' के ६ नाम हैं।

---

१. 'जरसा केशादेः शौक्ल्यस्य' इत्युचितम्।

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (४८।४९)। विश्वे तु 'तरुणः स्यान्नवे यूनि कुब्जपुष्पोरुबूकयोः' इति पा०।

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः' इति किरन्—इति मुकुटस्तत्रपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयरूढयोः' इति हैमः [२।२५४] ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' [इति मे० ४५।१३] ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ।

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वर्षीयान्, दशमी, ज्यायान् (३ त्रि), 'बहुत बूढ़े' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः (१) ॥ * ॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ।

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वजः, अग्रियः, अग्रजः (३ त्रि), 'बड़े भाई या अपनेसे पहले जन्मे हुए' के ३ नाम हैं ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'घच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्रयाग्रीयौ च ॥ * ॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रथमजातस्य' ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघन्यजः, कनिष्ठः, यवीयान्, अवरजः, अनुजः (५ त्रि), 'छोटे भाई या अपनेसे पीछे जन्मे हुए' के ५ नाम हैं ।

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७)॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥ * ॥ 'द्विवचन– (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर–' (६।४।१५६) इति यणादिलोपगुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः डः (३।२।९७) ॥ (४) ॥ * ॥ अनु पश्चाज्जातः 'उपसर्गे च' (३।२।९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठभ्रातुः' ।

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमांसः, दुर्बलः, छातः (३ त्रि), 'दुर्बल, कमजोर' के ३ नाम हैं ।

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नञ् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छ्यति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । छायते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥ * ॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शोङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ।

बलवान्मांसलोंऽसलः ।

बलवान्, मांसलः, अंसलः (३ त्रि), 'बलवान्, मजबूत या मोटे' के ३ नाम हैं ।

बलेति । बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्त्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ।

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥४४॥

तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, बृहत्कुक्षिः, पिचण्डिलः (५ त्रि), 'तोंदवाले, बड़े पेटवाले' के ५ नाम हैं ।

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्च' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ बृहत् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचिण्डमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ।

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः, नतनासिकः (४ त्रि), 'नकचिपटा' अर्थात् 'चिपटी नाकवाले' के ४ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अवनाटम्, अवभ्रटम्, च नासिकाया नतमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकाऽस्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ *॥ (२) ॥ * ॥ (३) त्रीणि 'चिपिटनासस्य'।

केशवः केशिकः केशी

केशवः, केशिकः, केशी (३ त्रि), 'सुन्दर केशवाले' के ३ नाम हैं।

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य। 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलकेशस्य वा।

बलिनो बलिभः समौ ॥४५॥

बलिनः, बलिभः (२ त्रि), 'जिसका चमड़ा सिकुड़ गया हो उस' के २ नाम हैं।

बलीति ॥ बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति। पामादित्वान्नः (५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिवलि–' (५।२।१३६) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्लथचर्मवतः'।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

विकलाङ्गः, अपोगण्डः (२ त्रि), 'कम या अधिक अङ्गवाले' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा। विच् (३।२।७५)। पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य। अपकृष्टं गच्छति वा। 'ऋमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति गमेर्डः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः। 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' [इति हलायुधः २।२।३२] ॥*॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः। 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च [1]भीरुके' इति विश्वः [४३।३९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावन्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः।

खर्वः, ह्रस्वः, वामनः (३ त्रि), 'बौना, वामन' के ३ नाम हैं।

खेति ॥ खर्वति। 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'खर्वं संख्यान्तरे क्लीबं नीचि[2] वामनके त्रिषु' [इति मे० १०४।३] ॥ (१) ॥*॥ ह्रसति। ह्रस्यते वा। 'ह्रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। उल्वादिः (उ० ४।९५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' [इति मे० १५९।३०] ॥ (२) ॥*॥ वामयति। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा। 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत्। 'वामनो [3]नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे। हरावङ्कोटवृक्षे' [इति मे० ९२।२७]।—वामोऽस्यास्ति। पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी।—स्त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः। 'ह्रस्वस्य'।

खरणाः स्यात्खरणसः

खरणाः, खरणसः (२ त्रि) 'नुकीली नाकवाले' के २ नाम हैं।

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकाऽस्य। 'खुरखराभ्यां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अच् नासिकायाः–' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च। 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य'।

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रः, गतनासिकः (२ त्रि), 'नकटा' के २ नाम हैं।

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (२।२।२४) इति समासः। 'वेर्ग्रो वक्तव्यः'- (वा० ५।१।११८) ॥ (१) ॥*॥ 'खुखौ च' इति शाकटायनः। 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः'। 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः। 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्दन्नस्–' (६।१।६३) इति नस्। विगतया नासिकयोपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य'।

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरणाः, खुरणसः (२ त्रि), 'पशुके खुरके समान नाकवाले' के २ नाम हैं।

खुरेति ॥ खुर इव नासिकाऽस्य। प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'पशुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रज्ञुः प्रगतजानुकः।

प्रज्ञुः, प्रगतजानुकः (२ त्रि), 'रोगसे या स्वभावतः विरल जङ्घावाले' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य। 'प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरलजानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः (२ त्रि), बैठनेपर जिसकी जङ्घा ऊपरको उठी रहती हो उस' के २ नाम हैं।

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य। 'ऊर्ध्वाद्विभाषा' (५।४।१३०) इति ज्ञुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

संज्ञुः संहतजानुकः (२ त्रि), 'सटे हुए जङ्घावाले' के २ नाम हैं।

---

१. 'ऽतिभीरुके' इति पा०।

२. 'नीचे' इति पा०।

३. 'वामनोऽप्यतिखर्वे' इति पा०।

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य । प्राग्वत् ज्ञुः (५।४। १२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञुः संहतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसाङ्कः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे बधिरः

एडः, बधिरः (२ त्रि), 'बहरा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । 'यद्वा,–आ सर्वत ईड्यते, ईट्टे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति कर्णम्, बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) इषिमदि–' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

कुब्जः, गडुलः (२ त्रि),'कूबड़ा' के २ नाम हैं ।

किति ॥ कौ उब्जति । 'उब्ज आर्जवे'(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,–कु ईषदुब्जमार्जवमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मे० ३०।५] ॥ (१) ॥*॥ गडति, गडयते, वा । 'गड सेचने'(भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे' [इति मे० ४१।९] ॥ (२) द्वे 'कुब्जस्य' ।

कुकरे कुणिः ।

कुकरः, कुणिः (२ त्रि), 'टेढे हाथवाले' के २ नाम हैं ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' [इति मे० ४५।६] ॥*॥ 'निसर्गतः कूणिपङ्गुपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठाद्दीर्घोकारवानपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य'।

पृश्निरल्पतनौ

पृश्निः, अल्पतनुः (२ त्रि), 'छोटे शरीरवाले नाटा' के २ नाम हैं ।

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'घृणिपृश्निपार्ष्णि–' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । पर्षति । पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ।

श्रोणः पङ्गौ

श्रोणः, पङ्गुः (२त्रि), 'पङ्गु' के २ नाम हैं ।

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'रास्नादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तन्न । रास्नादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । स्त्रियाम् 'पङ्गोश्च' (४।१।६८)इत्यूङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ।

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डः, मुण्डितः (२ त्रि), 'मुण्डन कराये हुए' के २ नाम हैं ।

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९) 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हैमः [२।१२८] ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते स्म । क्तः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ।

वलिरः केकरे

बलिरः, केकरः (२ त्रि) ऐंचकर देखनेवाले' अर्थात् 'एक भौंको ऊँचा और एक भौंको नीचाकर देखनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥*॥ 'टेरे वलिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ।

खोडे खञ्जः

खोडः, खञ्जः (२ त्रि) 'लंगड़ा' के २ नाम हैं ।

खविति ॥ खोडति । 'खोडृ गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)॥(२) ॥ * ॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥ * ॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ।

त्रिषु जरावराः ।

'जरा' (२।६।४१) शब्दके बादसे यहाँतक सब त्रिलिङ्ग हैं ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशयाद्यास्त्रिलिङ्गाः ।

जडुलः कालकः पिप्लुः

जडुलः, कालकः, पिप्लुः (३ पु), 'लहसन' अर्थात् 'जन्म-कालसे ही उत्पन्न शरीरके चिह्न-विशेष' के ३ नाम हैं।

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥ * ॥ 'जटुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः–' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ।

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तिलकः, तिलकालकः (२ पु), 'तिल' अर्थात् 'काली तिलके समान देहके चिह्न-विशेष' के २ नाम हैं।

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देहस्थतिलस्य' ।

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनामयम्, आरोग्यम् (२ न), 'नीरोग' के २ नाम हैं।

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (२) द्वे 'रोगाभावस्य' ।

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया (२ स्त्री), 'चिकित्सा' अर्थात् 'रोगको दूर करनेके लिये दवा आदिके सेवन करने' के २ नाम हैं।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ।

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषजम्, औषधम्, भैषज्यम् (३ न), अगदः, जायुः (२ पु), 'दवा'के ५ नाम हैं।

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । —भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम् —इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता–' (५।४।२३) इति ष्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि–' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ।

स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रुक्, रुजा (२ स्त्री), उपतापः, रोगः, व्याधिः, गदः, आमयः (५ पु), 'रोग' के ७ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा, 'रुजा त्वामयभङ्गयोः' इति हैमः [२।७५] ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः [४।२१३] ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज–' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः [२।२२८] ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,—आमयनम् अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ।

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयः, शोषः, यक्ष्मा (३ पु), 'राजयक्ष्मा रोग' के ३ नाम हैं।

क्षय इति ॥ क्षयति देहम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः [२।३५१] ॥ (१) ॥ * ॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः [२।५८७] ॥ (२) ॥ * ॥ यक्ष्यते, यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ।

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिश्यायः, पीनसः (२ पु), 'पीनस रोग' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्व्यधा–' (३।१।१४१) इति णः ॥ *॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पीनं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ।

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

क्षुत् (स्त्री), क्षुतम् (न), क्षवः (पु), 'छींक' के ३ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ *॥ 'ऋदोरप्' (३-३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥ * ॥ त्रीणि 'छिक्कायाः' ।

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

कासः, क्षवथुः (२ पु), 'खाँसी' के २ नाम हैं।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कासृ शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ['काशस्तृणे रोगभेदे' इति हैमः (२।५५७) । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षौत्यनेन । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ 'क्षवथुः कासे छिक्कायाम्' इति हेमचन्द्रः [३।३४२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कासरोगस्य' ।

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शोफः, श्वयथुः, शोथः (३ पु), 'शोथ, सूजन' के ३ नाम हैं।

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् फः । थश्च । 'च्छ्वोः–' (६।३।१९) इत्यूठ् । 'आद्गुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध–' (६। १।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा,–शवति । 'शु गतौ' ( )। 'शोफ ओषधिभेदे स्यादुत्कृते स्वथिवर्धने' इति हैमः [२।३०६] ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन ॥ 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥ * ॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूथादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शोथस्य' ।

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्फोटः (पु), विपादिका (स्त्री), 'बिवाय' अर्थात् 'पैरके तलवेमें फटनेवाले रोग-विशेष' के २ नाम हैं।

पेति ॥ स्फुटनम् 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ विपद्यते ऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) । (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ।

किलाससिध्मे

किलासम् , सिध्मम् (२ न), 'सेहुंआ, सिहुला' के २ नाम हैं।

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा,–केलनम् । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्यति । 'षिधु गत्याम्' '(संराद्धौ)' (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तन्न । पामादेर्मनिन्[१]विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सेहुआ' इति ख्यातस्य ।

कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ।

कच्छूः (स्त्री), पाम (न), पामा, विचर्चिका (२ स्त्री), 'गीली खुजली या खसरा' के ४ नाम हैं।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेश्छ च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४। १४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डाबुभाभ्याम्–' (४।१।१३) इति डाब् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्–' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खसुरोगस्य' ।

१. अभिधानचिन्तामणौ 'सिध्म किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मम्' (३।१३१) इति पाठान्नान्तोऽपि 'सिध्म' शब्दः । तस्य च सिद्धिर्वाचस्पत्ये, विधधातोर्मनिन्प्रत्यये कित्वादुक्ता, अतो मुकुटोक्तो मनिन् प्रत्ययः सम्यगेव प्रतिभाति ।

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया

कण्डूः, खर्जूः, कण्डूया (३ स्त्री), 'खाज या खुजलाहट' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' (कण्ड्वादिः) । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जनम् । 'खर्ज मार्जने च ।' चाद्व्यथने (भ्वा० प० से०)। 'कृषिचमि–' (उ० १।८०) इत्यूः । 'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः [२।६९] ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'गात्रविघर्षणस्य' ।

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

विस्फोटः, पिटकः (२ त्रि) 'फोड़ा' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः [३।६५] । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५) ॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ।

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रणः (पु न), ईर्मम्, अरुः (२ न), 'घाव या व्रण' के ३ नाम हैं।

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,–व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईरयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥ इयर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०)। 'अर्तिपृवपि–' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ।

नाडीव्रणः पुमान् ।

नाडीव्रणः (पु), 'सइन' अर्थात् 'सर्वदा पीब बहानेवाले व्रण-विशेष' का १ नाम है।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सदा गलतो व्रणस्य' ।

कोठो मण्डलकम्

कोठः (पु), मण्डलकम् (न), 'गजकर्ण रोग' अर्थात् 'जिससे शरीरमें गोले २ चकत्ते पड़ जायँ उस रोग' के २ नाम हैं।

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥(१)॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ।

कुष्ठश्वित्रे

कुष्ठम्, श्वित्रम् (२ न), 'सफेद कोढ' अर्थात् 'चरक फूटने' के २ नाम हैं।

क्विति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)'निकुषि–' (उ० २।२) इति क्थन् । कुत्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः [२।१०६] ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ।

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुर्नामकम्, अर्शः (२ न), 'बवासीर' के २ नाम हैं।

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ शुट् च' (उ० ४।१९६) इत्यसुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य अर्शाख्यस्य' ।

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनाहः, विबन्धः (२ पु,), 'जिसमें मल और मूत्र रुक जाँय उस रोग' के २ नाम हैं।

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने'(दि० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्रनिरोधस्य' ।

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

ग्रहणी, प्रवाहिका (२ स्त्री), 'संग्रहणी' के २ नाम हैं।

ग्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रवहति । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुल्–'(३।३।१०८)॥(२)॥*॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ 'द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ।

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥५५॥

प्रच्छर्दिका, वमिः (२ स्त्री), वमथुः (पु), 'वमन या उल्टी' के ३ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०) । 'रोगाख्या–' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥(१) ॥*॥ वमनम् । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे' [इति मे० ७३।२३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ।

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

विद्रधिः (स्त्री,), ज्वरः, मेहः, भगन्दरः (३ पु), 'पेट आदि कोमल स्थानमें होनेवाला फोड़ा, ज्वर, प्रमेह और भगन्दर' का क्रमशः १—१ नाम है। ये सब 'व्याधिके भेद' हैं।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः', इति रक् । यद्वा,–विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । 'डुधाञ्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । यद्वा,–विद्रस्य धानम् । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥(१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥*॥

[श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ।]

[श्लीपदम्, पादवल्मीकम् (२ न), 'पीलपांव' अर्थात् 'जिसमें पैरके घुटनेके नीचेका हिस्सा फूलकर बहुत मोटा हो जाय, रोग' के २ नाम हैं।

केशघ्नः, इन्द्रलुप्तकः (२ न), 'टुनकी लगना' अर्थात् 'जिसमें शिर आदिके बाल झड़कर गिर जांय, उस रोग' के २ नाम हैं]

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मरी (स्त्री), 'मूत्रकृच्छ्रम्' (न), 'मूत्रकृच्छ्र' अर्थात् 'जिससे पेशाब करनेमें अत्यन्त कष्ट हो, उस रोग' के २ नाम हैं।

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप–' (३।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ।

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

यहांसे आगे 'शुक्रम्' (२।६।६२) के पहलेवाले सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

ष्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् [२।६।६२] प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ।

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः (५ पु), 'वैद्य डाक्टर, कविराज, हकीम आदि दवा करनेवाले' के ५ नाम हैं।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुग्जये' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७)। क्विप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्यामधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' [वा०] इति सन्नन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ।

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥५७॥

वार्तः, निरामयः, कल्यः (३ त्रि), 'नीरोग' के ३ नाम हैं।

उल्लाघः (त्रि), 'रोगसे शीघ्र ही छुटे हुए' का १ नाम है।

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) णः ॥ 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबं 'वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु' [इति मे० ५८। ५६-५७] ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः –' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिक्के विगतामये' इति हैमः [४।२३१] । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिक्के त्रिषु नीरुजे' इति विश्व-[2]मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये[3] दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति हैमः [२।३५०-५१] ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघृ सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'उल्लाघ्यते'

---

१. 'वृत्तिमल्लीरुजोः स्त्रियाम्' इति पा० ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (१२१) । विश्वे तु 'निरामयोऽप्यवत् कल्ये स्यादिडिक्के निरामयः ।' इति पा० (१२३।११०)

३. 'सज्जे' इति पा० ।

स्म इति वा। 'अनुपसर्गात्फुल्ल–' (८।२।५५) इति साधुः। 'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः [३।१३३] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य'।

ग्लानग्लास्नू

ग्लानः, ग्लास्नुः (२ त्रि), 'रोगसे खिन्न' के २ नाम हैं।

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म। 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३।२।१३९)॥(२)॥*॥ द्वे 'रोगेण क्षीणस्य'।

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः।
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमयावी, विकृतः, व्याधितः, अपटुः, आतुरः, अभ्यमितः, अभ्यान्तः (७ त्रि), 'रोगी' के ७ नाम हैं।

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति। 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५।२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म। क्तः (३।२।१०२)। 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः'। 'बीभत्सश्च' इति हैमः [३।३१९] ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' [इति मे० ३५।२०]। पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतोतीति। 'तुर त्वरणे' ह्वादिः। 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते'। 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति कः। मुकुटस्तु—आतुरयति = अस्वस्थत्वादतित्वरिते। 'तुण त्वरणे' (जु० प० से०) अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ। तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्त्यः। ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि। —आतोरति। आतुरः। आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः। तुरेरुक्तरूपाभावात्। तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ अभ्यम्यते स्म। 'अम रोगे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव इदम्। अभ्यमति स्म वा। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'रुष्यमत्वर–' (७।२।२८) इति वेट् ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः'।

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामनः कच्छुरः (२ त्रि), 'गीली खुजलीवाले या खसरा रोगवाले' के २ नाम हैं।

सेति ॥ पामाऽस्यास्ति। पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छूरस्यास्ति। 'कच्छ्वा ह्रस्वश्च' (   ) इति रः। 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि। कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेपि च' इति विश्वः [१४२।२१७] ॥ (२)॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य'।

दद्रुणो दद्रुरोगी स्यात्

दद्रुणः, दद्रुरोगी (२ त्रि), 'दाद रोगवाले' के २ नाम हैं।

देति ॥ दरिद्राति। 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०)। 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः। दद्रूरस्यास्ति। 'शाकीपलाशीदद्रूणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (५।२।१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥ * ॥ दद्रूश्चासौ रोगश्च। 'इको ह्रस्वोऽङ्यः' (६।३।६१) इति ह्रस्वः। दद्रुरोगोऽस्यास्ति। 'द्वन्द्वोपताप–'(५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दद्रुयुक्तस्य' ॥

अर्शोरोगयुतोऽर्शसः।

अर्शोरोगयुतः, अर्शसः (२ त्रि), 'बवासीर रोगवाले' के २ नाम हैं।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण युतः (१) ॥*॥ अर्शांसि सन्त्यस्य। 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः'।

वातकी वातरोगी स्यात्

वातकी, वातरोगी (२ त्रि), 'वात रोगवाले' के २ नाम हैं।

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य। 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति। 'द्वन्द्वोपताप–' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सातिसारः, अतिसारकी (२ त्रि), 'अतिसार रोगवाले' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारोऽस्यास्ति। प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतीसारवतः'।

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी।

क्लिन्नाक्षः, चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः (४ त्रि), 'कीचरसे युक्त आँखवाले' के ४ नाम हैं। प्रथम 'क्लिन्नाक्ष' शब्दको छोड़कर शेष ३ नाम 'कीचरसे युक्त आँख' के हैं।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः। क्लिन् चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे। चक्षुर्गतः

क्लेदरोगश्चुल्लादिवाच्यः। तच्चक्षुश्चुल्लादिवाच्यम्। तच्चक्षुर्योगात्पुरुषोऽपि। 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लिन्नलोचने। क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः [२।४१७-९८] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतद्वतोः'।

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मत्तः, उन्मादवान् (२ त्रि), 'पागल, उन्मादरोगी' के २ नाम हैं।

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति नत्वं न। 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्धत्तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः [३।२६७] ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम्। घञ् (३।३।१८)। उन्मादोऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य'।

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मलः, श्लेष्मणः, कफी (३ त्रि), 'कफवाले रोगी' के ३ नाम हैं।

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्माऽस्यास्ति। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति। 'द्वन्द्वोप–' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः'।

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युब्जः (त्रि), 'रोगसे कुबड़ा' का १ नाम है।

न्युबिति ॥ न्युब्जनम् 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०)। घञ् (३।५।१८)। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७।३।६१) इति साधुः। न्युब्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो वर्तते। 'न्युब्जः कुब्जे कुशस्रुचि। अधोमुखेऽपि च न्युब्जं कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः [२।७२-७३] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुब्जस्य'।

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ।

वृद्धनाभिः, तुण्डिलः, तुण्डिभः (३ त्रि), 'ढोंगर' अर्थात् 'कब्जा आदिके कारण बढ़े हुए नाभिवाले' के ३ नाम हैं।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥ तुण्ड्यते। 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'तुण्डिबलिवटेर्भः' (५।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य'॥

किलासी सिध्मलः

किलासी, सिध्मलः (२ त्रि), 'सिहुला, सेंहुआ या पपड़ीवाले रोगी' के २ नाम हैं।

कीति ॥ किलासमस्यास्ति। 'द्वन्द्वोप–' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच्। 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि' इति मेदिनी [१५५।१४५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्मयुक्तस्य'।

अन्धोऽदृक्

अन्धः, अदृक् (२ त्रि), 'अन्धा, सूर' के २ नाम हैं।

अन्ध इति ॥ अन्धयति। 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) अच् (३।१।१३४)। ['अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' इति। ७९।३] ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः'॥

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥६१॥

मूर्च्छालः, मूर्तः, मूर्च्छितः (३ त्रि), 'मूर्च्छा या मृगी रोगवाले' के ३ नाम हैं।

म्विति ॥ मूर्च्छाऽस्यास्ति। सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६) 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाल्लच्। 'प्राणिस्थादातः–' (५।२।९५) इति न भवति। 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिकरूपव्याख्यानात्॥(१)॥*॥ मूर्च्छति स्म। 'मूर्च्छा मोह-समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।४।७२)। 'राल्लोपः' (३।४।२१)। 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति न नत्वम्। 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छा जाताऽस्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच्। 'मूर्च्छितं सोच्छ्ये मूढे' इति हैमः [३।३०६] ॥*॥ त्रीणि 'मूर्च्छावतः'।

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च।

शुक्रम्, तेजः, रेतः, बीजम्, वीर्यम्, इन्द्रियम् (६ न), 'वीर्य' अर्थात् 'मनुष्यके शरीरस्थ स्निग्ध तथा श्वेतवर्ण धातु' के ६ नाम हैं।

श्विति ॥ शोचयत्यनेन। 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) शोचयति वा। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधुः। 'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः [२।४७६]॥(१)॥*॥ तेजयति। 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति। 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०)। 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥ (३) ॥*॥ विशेषेण ईजते। 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ववयोरभेदः। बीज्यते वा। घञ् (३।३।१९)। कुत्वं तु न भवति। 'चजोः–' (७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः'

---

१. पाठोऽयं मेदिन्याम् (५७।४६)। विश्वे तु 'मूर्त्तं मूर्तिमति प्रोक्तं मूर्च्छाले कठिनेऽपि च' इति।

इति वार्तिककृता पूरितत्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् । यद्वा, वीजयति, वीज्यते वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' ( ) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'बीजं ; रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावंकुर-कारणे' इति हैमः [२।७४] ॥ (४) ॥*॥ वीरेऽक्लीबे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा,-वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ५।११२) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा० 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च' इति हैमः [२।३८५] ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग–' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हेमचन्द्रः [३।५११]॥ (६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ।

मायुः पित्तम्

मायुः (पु), पित्तम् (न), 'पित्त' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मिनोति देह उष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवापाजि–' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (१) ॥*॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'वष्टि भागुरिः–' इत्यल्लोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ।

कफः श्लेष्मा

कफः, श्लेष्मा 'कफ' के २ नाम हैं ।

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,–के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

त्वक् (स्त्री), असृग्धरा (२ स्त्री), 'चमड़ा' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) यद्वा,–तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ०२।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति मे० २७।६) ॥*॥ 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति [1]धरणिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशितम्, तरसम् मांसम्, पललम्, क्रव्यम्, आमिषम् (६ न), 'मांस' के ६ नाम हैं ।

पिशति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशेः किच्च'(उ० ३।९५)इतीतन् । पिश्यते स्म वा । क्तः (३।२।१०२)।'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः[1] [३।२८२] ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः[२।५९४] । तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः [२९५] । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे' इति हैमः [३।६९९] (४)॥*॥ क्लवते । क्लव्यतेऽस्माद्वा । 'क्लव भये' ()। ण्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् ।—क्रूयते । 'क्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायां' (तु० प० से०) मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (७) षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्तम्, शुष्कमांसम् (२ न), वल्लूरम् (त्रि), 'सूखे मांस' के ३ नाम हैं ।

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उत्तप्तं चञ्चले शुष्कमांस-संतप्तयोरपि' इति हैमः [३।२६४] ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मासं च ॥(२)॥*॥ वल्लते, वल्ल्यते वा 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाहनोषरयोरपि । वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांसशूकरमांसयोः' [इति मे० १३७।२१०-११] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥*॥ 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधिरम्, असृक्, लोहितम्, अस्रम्, रक्तम्, क्षतजम्, शोणितम्, (७ न), 'रक्त, खून' के ७ नाम हैं ।

---

१. 'रत्नकोष' इति ।

१. हैमे 'क' पुस्तके तु 'पिशितं मांसवाचकम् । पिशिता मांसिकायां स्यात्' (३।२९८-२९९) इत्येवं भिन्न एव पाठः ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुंकुमासृजोः' [इति मे० १३७।२०६] (१) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात्तुट् । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्विप् । 'क्विन्प्रत्ययस्य–' (८।२।६२) इति कुः । 'क्विन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विग्दधृक्स्रक्–' (३।२।५९) इति हि सृजेः क्विन् विहितः (२) ॥*॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने। पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' [इति मे० ६५।१४८-४९] ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'बहुलमन्यत्रापि–' इति रक् । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' [इति मे० १२३।५] ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुंकुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' [इति मे० ५७।४८-४९] ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ।

बुक्काऽग्रमांसम्

बुक्का (स्त्री), अग्रमांसम् (न) 'कलेजा' अर्थात् हृदयके भीतरवाले कमलके समानाकार मांस-विशेष' के २ नाम हैं ।

ब्विति ॥ बुक्यते स्वादुत्वान्मृग्यते । 'बुक्क भषणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।३२५] (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य' ।

हृदयं हृत्

हृदयम्, हृत् (२ न), 'हृदय' के २ नाम हैं ।

ह्विति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'वृहोः षुक्दुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोऽपि नपुंसकम्' [इति मे० १२१।११५] ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ।

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मेदः (न), वपा, वसा (२ स्त्री), 'चर्बी' के ३ नाम हैं ।

मयिति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥—घञ् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः [२।३०३] ॥ (२) ॥*॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ।

पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या

मन्या (स्त्री), 'गर्दनके पीछेवाली नस' का १ नाम है ।

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ।

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नाडी, धमनिः, सिरा (३ स्त्री), 'नस' के ३ नाम हैं ।

नेति ॥ नाडयति, नाडयते, वा। 'नड भ्रंशे' (चुरादिः । 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' [इति मे० ४१।१६-१७] ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिसृधृ–' (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहट्टविलासिन्योश्च योषिति' [इति मे० ८८।७८] ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि–' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि–' [उ०] इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ।

तिलकं क्लोम

तिलकम्, क्लोम (२ न), 'पेटमें जल रहनेके स्थान' के २ नाम हैं ।

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) क्वुन् (उ० १।३२) वा । 'तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (१) ॥*॥ क्लवते 'क्लुङ् गतौ'

१. पाठोऽयं मेदिन्याम् (९।१००-१) । विश्वे तु–'तिलकं चित्रके प्राहुर्लंलामे तिलकालके । रोगविद्रुमभेदेषु लोम्नि सौवर्चलेऽपि च ।' इति पाठः ।

(भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ।

मस्तिष्कं गोर्दम्

मस्तिष्कम्, गोर्दम् (२ न), 'दिमाग, मस्तिष्क, माइण्ड' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अब्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

किट्टम्, (न) मलम् (पु न), 'नाक, कान आदिके बारह मल' के २ नाम के।

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्-किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' [इति मे० १४८।४४] । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा [1]कर्णविड्मूत्रविड्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' [इति मनुः ५।१३५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्त्रं पुरीतत्

अन्त्रम्, पुरीतत् (२ न), 'आँत' के २ नाम हैं।

अन्त्रमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४।१५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः । अन्तति 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदेस्त्रक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्विप् (३।२।७६) । 'गमादीनां-' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक्(६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिवृति' (६।३।११६) । इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः—इति मुकटस्य प्रमादः । वस्य झल्त्वाभावात् । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति ख्यातस्य ।

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

गुल्मः (पु)प्लीहा (स्त्री), 'गुल्म रोग' अर्थात् 'हृदय की बायी कोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं।

गिवति ॥ गुड्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ प्लेहते 'प्लिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्-' (उ० १।१५७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्नसा, स्नायुः(२ स्त्री), 'प्रत्येक अङ्ग-उपाङ्गके जोड़की नस' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धाप्वस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) वस्नं चर्म स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥(१) ॥*॥ स्नाति । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७।३।३३) (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालखण्डम्, यकृत् (२ न), 'यकृत्' अर्थात् 'हृदयकी खोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं।

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वान्न तुक् । यं संयमं करोति क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'करण्डा तु महास्नायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा-' इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

सृणिका, स्यन्दिनी, लाला (३ स्त्री), 'लार' के ३ नाम हैं।

स्रिति ॥ सरति 'सृवृषिभ्यां कित्'(उ० ४।४९) इति निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ० ४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति [सृणीका] दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'आवश्यका-' (३।१।१७०) इति णिनिः ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते । 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लार' इति ख्यातायाः ।

---

1. 'मूत्रविट् घ्राणकर्णविट्' इति पाठः ।

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

['नासामलं तु सिङ्घाणं पिञ्जूषं कर्णयोर्मलम् ,']

दूषिका (स्त्री), आँख के 'कीचर' का १ नाम है ।

[नासामलम्, सिङ्घाणम् (२ न), 'नकटी, नेटा' अर्थात् 'नाककी मैल' के २ नाम हैं। पिञ्जूषम् (न), 'खोंट' अर्थात् 'कानकी मैल' का १ नाम है ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूत्वम् । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्–' (ग० ४।१।१४५) इति ङीष् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिच्चोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति 'दूषिका' अपि ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ।

मूत्रं प्रस्रावः

मूत्रम् (न), प्रस्रावः (पु), 'पेशाब' के २ नाम हैं ।

म्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रूयते । स्रु प्रस्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् । करणे तु परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ।

उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चारः, अवस्करः (२ पु), शमलम् शकृत्, पुरीषम् (३ न), गूथम्, वर्चस्कम् (२ पु न), विष्ठा, विट् (२ स्त्री), 'विष्ठा, पाखाना' के ९ नाम हैं ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१६) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे (तु० प० से०) 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलः ।— 'शकिशमिवहिभ्योऽलः'–इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा । 'शकेर्ऋतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)वा । 'तिथपृष्ठगूथ–'(उ० २।१२)इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पिपर्ति शरीरम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतॄभ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शॄपॄभ्यां किच्च' (उ० ४।२७) इतीषन् किच्च । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । 'उपसर्गात्–' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥*॥ ('विश्' इति) तालव्यान्तपाठे विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) ॥(९)॥*॥ नव 'विष्ठायाः' ।

स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री

कर्परः (पु), कपालः (पु न) 'कपाल' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । ['कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः' इति हैमः २।५६४] ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति । । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'तमिविशि–' (उ० १।११८) इति कालन् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । 'कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थिन स्यात् घटादेः शकले व्रजे' [इति मे० १५०।७२] (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ।

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीकसम्, कुल्यम्, अस्थि (३ न), 'हड्डी' के ३ नाम हैं ।

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि कुल्ये नपुंसकम्'[इति मे० १७१।२१]॥(१)॥*॥'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः[१४९।११] कुले भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्तिकौषधौ' इति विश्वः [११८।४६–३७] 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अस्थिमात्रस्य' ।

स्याच्छरीरास्थिन कङ्कालः

कङ्कालः (पु), 'कङ्काल, ठठरी' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,– कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्कालन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वङ्मांसरहितशरीरास्थ्नः' ।

पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका ।

कशेरुका (स्त्री), 'रीढ़' अर्थात् 'पीठके बीचकी हड्डी' का १ नाम है ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । 'के श्र एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्यूः । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा-कशति । कश्यते वा । 'कश शब्दे' ( ) । बाहुलकादेरुः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*एकं 'पृष्ठवंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शिरोस्थि (न), करोटिः (स्त्री), 'खोपड़ी' के २ नाम ।

शीति ॥ [शिरसोऽस्थि] (१)॥*॥ कं वायुं रोटते । 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०)। केन रुट्यते वा इन् (उ० ४।११८) वा, ङीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट दीप्तौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकास्थ्नः' ।

पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥६९॥

पर्शुका (स्त्री), 'पँजड़ी' का १ नाम है ।

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशेः अण्शुनौ पृ च' (उ० ५।२७) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा,-परं शृणाति । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्परस्याकारलोपः । पर्शुरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ 'अप्राणिजातेश्च-' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि 'पर्शूः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वास्थ्नः' ।

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गम् (न), प्रतीकः, अवयवः, अपघनः (३ पु), 'शरीर के अङ्ग' के ४ नाम हैं ।

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' [इति मे० २२।२-३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येति प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' [इति मे० १०।११३] ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ * ॥ अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'देहावयवस्य' ।

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥७०॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

कलेवरम्, गात्रम्, वपुः, संहननम्, शरीरम्, वर्ष्म (६ न), विग्रहः, कायः (२ पु), देहः (पु न), मूर्त्तिः, तनुः, तनूः (३ स्त्री), 'शरीर, देह' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । यत्तु—कले रेतसि व्रियते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)—इति मुकुटः । तन्न । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभावात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उप्यते, वा । 'डुवप्' । 'अर्तिपृवपि' (उ० २।११७) इत्युसिः । 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' [इति मे०] ॥ (३) ॥*॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । यद्वा,-संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति, शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कॄशॄपॄकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥ * ॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' [इति मे० १७६।२३] ॥ (७) ॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घञ् । चस्य कः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' [इति मे० ११३।१२] ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्च्छति । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राल्लोपः' (६।४। २१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि' इति हैमः [२।१९१] ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृशि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति [हैमः २।२७०] । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्व-मेदिन्यौ [८६।

१. 'कृशे चाल्पे विरलेऽपि च वाच्यवत्' इति विश्वैपाठः ।

१८,८३।९] ॥*॥'अतिपूर्वपि' (उ० २।११७) इत्यादिना उसि 'तनु[1]' सान्तापि ॥*॥ 'प्राणिजातेः–' ( ) इत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'देहस्य'।

पादाग्रं प्रपदम्

पादाग्रम्, प्रपदम् (२ न), 'पैरका चौवा' अर्थात् 'पैरके आगेवाले हिस्से' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ पादस्याग्रम्।(१)॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम्। 'प्रादयो गता–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्॥७१॥

पादः, पत्, अङ्घ्रिः (३ पु), चरणः (पु न), 'पैर' के ४ नाम हैं।

पाद इति ॥ पद्यते। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। 'पदरुज–' (३।३।१६) इति घञ्। 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते। चरणे च मयूखे च' [इति मे० ७५।९-१०] ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते। क्विप् (३।२।१७८)। स्वामी तु 'पदोऽङ्घ्रिः'—इति पठन् दान्तं न मन्यते। 'पद्दन्–' (६।१।६३)इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात्। अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात्। अत एव 'औङः श्याम् ककुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते। पद्यतेऽनेन। खनो 'घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्करणाद् 'अन्यतोऽपि–' इति पदशब्दोऽदन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)॥ * ॥ अंहते, अनेन। 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'वंक्र्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥ * ॥ 'अंहो रंहो द्रुहिणः संहर्षाह्लौ च घश्रुतयः' ॥ (३)॥ * ॥ चरन्त्यनेन। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति मेदिनी [४८।४८] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य'।

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

घुटिका (स्त्री), गुल्फः (पु), 'पैरकी घुट्ठी' के २ नाम हैं।

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी। घोटतेऽनया। 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)॥ (१) ॥*॥ गलति, गल्यते वा। 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)। 'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक्। अत उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे पादग्रन्थ्योः ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः।

पार्ष्णिः (पु), 'पैरकी घुट्ठीके नीचेवाले हिस्से' का १ नाम है।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः। पृष्यते अनेन वा। 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'घृणिपृश्निपार्ष्णि–' (उ० ४।५२) इति साधुः।—'पार्ष्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम्। 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य'।

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घा, प्रसृता (२ स्त्री), 'जंघा' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जायते। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'अच् तस्य जंघच्' (उ० ५।३१)। यद्वा,–जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति। हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि–'(वा० ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रस्नियते स्म वा। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घायाः'।

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥

जानु, ऊरुपर्व, अष्ठीवत् (३ पु न), 'घुटना, ठेहुन' के ३ नाम हैं।

जान्विति ॥ जायते। 'दृसनिजनिचरि–' (उ० १।३) इति युण्। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते। अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्। जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१)। 'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते। (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णूयते। 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः। ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥ * ॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन्। मतुप् (५।२।९४)। 'आसन्दीवत्–' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः'।

सक्थि क्लीबे पुमानूरुः

सक्थि (न), ऊरुः (पु), 'घुटनेके ऊपरवाले हिस्से' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा। 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ अर्यतेऽनेन। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्तेरुरच् च' इति कुः, ऊरादेशश्च। ऊरुः—इति मुकुटः। तदपाणिनीयम्।—ऊर्वति। 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति स्वामी। तदपि न। उप्रत्ययवलोपयोर्विधायकाभावाच्च। 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानूपरिभागस्य' ॥

---

१. 'तनुषी तनुविस्तृतौ' इति वैजयन्ती (२२५।१२)। (१।४७) नान्तश्च।

तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।

वङ्क्षणः (पु), 'घुटना तथा उसके ऊपरके जोड़' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्क्षति, वाङ्क्षयते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । बाहुलकाद्धातोर्ह्रस्वः । वङ्क्षते । वङ्क्षणः—इति स्वामी । यद्वा,—वक्षति । 'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गुदम्, अपानम् (२ न), पायुः (पु), 'पाखानाके रास्ता' के २ नाम हैं ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुद्यति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा,—गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । गवते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा, 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा,—पिबति वस्त्यौषधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० पा० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विष्ठानिर्गममार्गस्य' ।

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वस्तिः (पु स्त्री) 'मूत्राशय' का १ नाम है ।

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा,—वस्ते, वस्यते वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'दववसिभ्यां त्तिन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशय[१]-पुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभागस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

कटः (पु), श्रोणिफलकम् (न) 'कमरके दोनों बगल' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफलकस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।

कटि, श्रोणिः, ककुद्मती (२ स्त्री), 'कमर' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः'(भ्वा० प० से)। इन् (उ० ४।१।११८) वा । ङीष् (ग० ४।१।४५)॥(१) ॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) वा । ङीष् (ग० ४।१।४५) (२) ॥*॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ 'पश्चापि पर्यायाः' इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बः (पु) 'स्त्रियों के चूतड़' का १ नाम है ।

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' (   ) । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा,—निभृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य' ॥

क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

जघनम् (न), 'स्त्रियोंकी जंघा' का १ नाम है ।

क्लीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—वक्र हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच—' (३।१।१३४ ।) 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य घ्नीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' [इति मे०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपकः (पु), कुकुन्दरम् (न), 'चूतड़पर पृष्ठ-वंशके नीचेवाले गड्ढे' के २ नाम हैं ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः [३

---

१. 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च' (अभि० चि० म० ३।२७०) इति हैमोक्तेः आशयपुटयोर्द्वन्द्वं कृत्वा मूत्रशब्देन सम्बन्धात् मूत्राशयो मूत्रपुटश्चेत्यर्थो बोध्यः) ।

२७] ॥*॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः ॥*॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र इति वा । यद्वा,–स्कुन्द्यते कामिना । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'मद्गुरादयश्च' (उ० १। ४१) इति साधुः (१) ॥*॥ द्वयेन हीने ॥*॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः' ।

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्फिक्, (स्त्री)कटिप्रोथः (पु), 'कुल्हा' अर्थात् 'कमरमें होने वाले मांस–पिण्ड' के २ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेटयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत–' (६।२।१८७) इति निपातानाट्टस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी प्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कटचाम्' इति हैमः [२। २२२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कटिस्थमांस पिण्डयोः' ।

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपस्थः (पु न), 'भग और लिंग' अर्थात् 'स्त्री या पुरुष के पेशाब करनेके रास्ता' का १ नाम है ।

उपेति ॥ भगशिश्नयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि–' (३।२। ४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्व-मेदिन्यौ[1] ॥ (१) ॥*॥ 'भगशिश्नयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भगम् (न), योनिः (पु स्त्री), 'स्त्रीके पेशाब करनेके रास्ता' के १ नाम है ।

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्वात् 'भजेः' अपि घः 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्व-मेदिन्यौ[2] ॥ (१)

॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिश्रि–' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी [८३।१६] 'योनिः कारणे भगतोययोः' इति हैमः [२।२८३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ।

शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।

शिश्नः१ मेढ्रम् मेहनम् , शेफः (३ न), 'शिश्न, पुरुषके पेशाब करनेके रास्ता' के ४ नाम हैं।

शीति ॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकान्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्नादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३।३।११७)। 'मेहनं मूत्रशिश्नयोः' [इति मे० ९०।८] ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । 'वृशीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥*॥ 'फुट् च' इति वा पाठः । 'शेपः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ [शेफ-शेपौ] । अत एव 'शेपपुच्छ–' (६।३।२१) इति वार्त्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिश्नस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्कः, अण्डकोशः, वृषणः (३ पु), 'अण्डकोश', फोता' के ३ नाम हैं।

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भूशुषिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' [इति मे० ३।३१] ॥ (१) ॥ * ॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्यत्रापि–' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ।

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

त्रिकम् (न), 'पीठकी रीढ़के आधारपर तीन हड्डियोंके जोड़वाले स्थान–विशेष' का १ नाम है ।

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे । त्रयाणां संघः । 'संख्यायाः संज्ञासंघ–' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ।

---

१. मेदिन्यामेवैतत्पाठोपलब्धिः, विश्वे तु 'उपस्थो मेढ्र उत्सङ्गे भगे पायौ च कथ्यते ।' पाठः (७७।२१) ।

२. मेदिनीस्थोऽयं पाठः (२२।१२) । विश्वे तु 'भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु । यशोवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मरविमुक्तिषु' (२४।२)इति भिन्नपाठ उपलभ्यते।

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पिचण्डः, कुक्षिः (२ पु), जठरम्, उदरम्, तुन्दम् (३ न), 'पेट' के ५ नाम हैं।

पीति ॥ अपि चमत्यन्नम्। अमन्ताड्डः (उ० १। ११४)। 'वष्टि भागुरि–' इत्यल्लोपः। अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना। 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८)। इति घो वा। 'पिचण्ड[1] उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मे०, ४२।३२) ॥ * ॥ (पिचिण्डः इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१) ॥ * ॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात्। 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) 'प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१५५)।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥ * ॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा। 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः। 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ, बद्धककखटयोस्त्रिषु' (इति [2]मेदिनी १३४-१५६)। मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना स्वभरणम्। बाहुलकादरन्। 'पृषोदरादित्वात्' (६।३ १०९) अन्त्यस्य ठः—इति। स उक्तसूत्रास्मरणप्रयुक्तः। —जमत्याहारम्। जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्दृणाति। 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०) अच् (३।१।१३४)। यद्वा,–उदृच्छति, उदियर्ति, वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा,–उद् दृणाति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९)। 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः [३।५५८] ॥ (४) ॥ * ॥ तुदति। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)।'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'आच्छीनद्योः–' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम्। यद्वा,–तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०)। 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'जठरस्य'।

स्तनौ कुचौ

स्तनः, कुचः (२ पु), 'स्तन' के २ नाम हैं।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम्। स्तन्यते शब्द्यते वा कामुकैः। 'ष्टन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पुंसि–' (३।१।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ कुचति। 'कुच संकोचे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वक्षोजस्य'।

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चूचुकम् कुचाग्रम् (२ न),'स्तनके ऊपर वाले काले भाग' के २ नाम हैं।

चिवति। चूष्यते। 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुकः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम्। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३। २।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥ * ॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य'।

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

क्रोडम् (न स्त्री), भुजान्तरम् (न), 'गोदी' के २ नाम हैं।

नेति ॥ कुड्यते। 'क्रुड बाल्येऽदने' (तु० प० से)। घञ् (३।३।१९)। मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति। 'क्रुड घनत्वे'। अच् (३।१।१३४)।—इत्याह। तन्न। घनत्वार्थस्य ऋदुपधत्वात्। उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच्च। 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के' इति हैमः [२।११५] 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी [४१।७७] ॥ (१) ॥ * ॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अङ्कस्य'।

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरः, वत्सम्, वक्षः (३ न),'छाती' के ३ नाम हैं।

उरविति ॥ इयर्ति। 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०)। 'अर्तेरुच्च' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किच्च। 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः [२।५८९] ॥ (१) ॥ * ॥ वदति सामर्थ्यम्। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से) वा। 'वृतृवदिहनि–' (उ० ३।६२) इति सः। 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः। तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति मेदिनी [१७०।११-१२]। 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ वक्षति। 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—'पञ्चापि वत्सस्य'—इत्यन्ये।

पृष्ठं तु चरमं तनोः।

पृष्ठम् (न), 'पीठ' का १ नाम है।

प्रिति ॥ पृष्यते 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'तिथपृष्ठगूथ–' (उ० २।११) इति साधु। 'पृष्ठं चरममात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे'(इति मेदिनी ३९।७)॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य'।

---

१. 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः (३।१८७) इति पाठः।

२. मेदिन्यां—'वृद्धककंटयोस्त्रिषु' इति पाठः।

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्कन्धः (पु), भुजशिरः, (न०) अंसः (पु न), 'कन्धे' के ३ नाम हैं।

स्केति ॥ स्कद्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१९)। 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि घः। 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः [२।२५६] ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९) यद्वा,-अमति, अम्यते, वा। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२१)। 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः [२। ५८७] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुजशिरसः'।

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥७८॥

जत्रु (न), 'कन्धेके जोड़' का १ नाम है।

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः'।

बाहुमूले उभे कक्षौ

बाहुमूलम् (न), कक्षः (पु), 'काँख' के २ नाम हैं।

बेति ॥ कष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२)। 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्धापदे, ना दोर्मूल[1]-कच्छवीरुत्तृणेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ बहोर्मूलम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'कक्षस्य'।

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पार्श्वम् (न पु), 'कोख' अर्थात् 'काँखके नीचेवाले भाग' का १ नाम है।

पेति ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) 'स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । णित्वाद्वृद्धिः (७।२।११५)। यद्वा-पर्शूनां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा० ४।२।४३) सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि[2] च' इति हैमः [२। ५४३-५४४] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कक्षयोरधोभागस्य'।

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मध्यमम्, अवलग्नम् (२ न), मध्यः (३ पु न), 'शरीरके मध्य भाग' के ३ नाम हैं।

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) ।' 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मेदिनी १११।४९-५१] ॥ (१) ॥*॥ लग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः । यद्वा,-लज्जते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'श्वीदितः' (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अवसन्नम्, वा लग्नम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके' (इति मेदिनी ८४।५९) ॥ (२) ॥*॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'असांप्रतिके'(४।३।९) इत्यः । यद्वा,-मां शोभां धत्ते । 'अघ्न्यादयश्च'(उ० ४।११२) इयि साधुः । 'मध्यं[1] विलग्ने न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' [इति मेदिनी २।२७१] ॥ (३) ॥*॥ ('मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः' इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि 'देहमध्यस्य'।

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

भुजः, बाहुः (२ पु स्त्री), प्रवेष्टः, दोः (२ पु), 'बाँह' के ४ नाम हैं।

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) 'भुजन्युब्जौ-' (७।३। ६१) इति साधुः । यद्वा,भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'अथो भुजा । द्वयोर्बाहौ करे' इति मेदिनी [३०।१२-१३] ॥ (१)॥*॥ बाधते । 'बाधृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्जिदृशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इत्युः, हश्चान्त्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । 'बहिरहितलिपशिभ्यश्च' इत्युण्— इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥ * ॥ वहेः 'हलश्च' (३।३।१२१)इति घञ् । वाहते 'वाहृ प्रयत्ने'(भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) वा । 'वाहोऽश्वभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'वाहो बाहुरिति स्मृतः' इति देशीकोषः । ('वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु बाहौ स्यात्' इति हैमः २।६१५) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । (३) ॥ * ॥ दाम्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'दमेर्डोस्' (उ० २।६९) ॥ * ॥ भागुरिमते टाप् ॥

१. 'स्पर्धास्पदे···कक्षदोर्मूल-' इति मेदिनीपाठः।
२. हैमे पुस्तकत्रये-'पान्तपर्शुसमूहयोः' इति पाठः।

१. 'मध्यं विलग्ने···ऽधमे त्रिषु' इति पाठो मेदिन्याम्

(४) ॥ * ॥ '[1]दोर्दोषा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा' इति धनंजयः ॥ * ॥ चत्वारि 'भुजस्य' ।

कफोणिस्तु कूर्परः ।

कफोणिः (पु स्त्री) कूर्परः (पु) 'केहुनी' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' (तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—केन सुखेन फणति, स्फुरति, वा । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फुर संचलने' (तु० प० से०) वा । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणिः कफणिर्द्वयोः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ कुरति 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) क्विप् (३।२।१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा । पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा,—कुरा शब्देन परः । यद्वा,—कुप्यत्यनेन वा 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । बाहुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठम्' इति नाममाला [१७९।७२] द्वे 'कूणी' इति ख्यातस्य 'भुजमध्यग्रन्थेः' ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

प्रगण्डः (पु), 'केहुनीके ऊपरवाले भाग' का १ नाम है ।

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वे प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ।

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

प्रकोष्ठः (पु, न), 'केहुनीके नीचेवाले भाग' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रकुष्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । 'अत्यादयः क्रान्ता–'(वा० २।२। १८) इति समासो वा । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्नमणिबन्धयोः' इति कात्यः । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' [इति मे० ३९।१४-१५]॥(१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ।

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

करभः (पु), 'हाथकी कलाईसे कनिष्ठातकवाले बाहरी मांसल भाग' का १ नाम है ।

मणीति ॥ मणिर्बध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ['मणिबन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः २।३७८] । 'करोऽस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला [३।२५५] ॥*॥ कनिष्ठाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१ १३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । किरत्यनेन । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कॄ शृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२)। —'कृशृगर्दिराशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि–' (३। २।४) इति को वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते' [इति मे० १०७।१४] ॥ (१) ॥ ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहिर्योगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करबहिर्भागस्य' ।

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चशाखः, शयः, पाणिः (३ पु), 'हाथ' के ३ नाम हैं ।

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवांगुलयोऽस्य ॥ (१) शेतेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि–' (३।३।१२१) इति घः । 'शमः शय्याहिपाणिषु' (इति मे० ११७।५७] ॥ * ॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्डूर्मलो वाऽनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥(२)॥*॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्योरुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इञ्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ।

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तर्जनी, प्रदेशनी (२ स्त्री), 'तर्जनी' अर्थात् 'अँगूठेके पासवाली अंगुली' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अंगुष्ठसमीपांगुल्याः' ।

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुली, करशाखा (२ स्त्री), 'अङ्गुली' के २ नाम हैं ।

अङ्गुलिवति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ'(भ्वा० प० से०)। 'ऋतन्यञ्जि–' (उ० ४।२) इत्युलिः । अंगुं पाणिपाद-

---

१. सान्तोऽयम् । तथा च लक्ष्यम्—'दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः' इति महावीरचरितम्, इति सा० द० (पृ० २५६) । 'नूनमस्मद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः' इति रामा.

मवयवं लाति। बाहुलकाड्डिर्वा। 'अंगुलि:[1] करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैम: [३।३६०]। विश्वप्रकाश: [१५९।१२९] ॥ * ॥ 'वालमूललघ्वंगुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८)। (अंगुरिः) ॥ * ॥ 'अंगुलस्तु यवो मतः' इत्यमरदत्तः। 'अंगुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः। तत्राङ्गेर्बाहुलकादुल: ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अंगुलीमात्रस्य'।

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी।
मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्॥८२॥

अङ्गुष्ठः (पु), प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठा (४ स्त्री), 'अंगूठेसे लेकर कनिष्ठा तकवाली प्रत्येक अङ्गुली' का क्रमशः १–१ नाम है।

पुंसीति ॥ अंगुशब्दोऽङ्गवाची। अङ्गौ पाणौ तिष्ठति। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यभवा। 'मध्यान्मः' (४।३।८)। 'मध्यमो मध्यजे स्वरे। देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकांगुलि:। राका रजस्वला चापि' इति हैमः [३।५००-५०१] ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात्। अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) अत्यल्पा। 'अतिशायने–'[2] (५।३।५५) इतीष्ठन्। 'युवाल्पयो: कन्–' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमांगुली' इति हैमः (३। १७७) ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अंगुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्।

पुनर्भवः, कररुहः (२ पु), नखः, नखरः (२ पु न), 'नाखून नँह' के ४ नाम हैं।

प्विति ॥ पुनर्भवति। अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'पुनर्नवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ करे रोहति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ न खमस्य। 'न भ्राट्–' (६।३।७५) इति साधुः। 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी[3] [१६४। २५] ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा। 'डडरेकवका:' (वा० ३।३।१२५)। नखं राति वा। 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य'।

१. विश्वे 'अंगुली—' इति दीर्घेकारान्तः पाठः।
२. 'द्विवचन—' इतीष्ठन्। इति पाठः।
३. 'नखी स्त्रीक्लीबयोः—' इति पाठो मेदिन्याम्।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रादेशः (पु), 'फैलाये हुए तर्जनी और अँगूठेके बीचके प्रमाण–विशेष' का १ नाम है।

तालः (पु), 'फैलाये हुए मध्यमा और अँगूठेके बीचके प्रमाण–विशेष' का १ नाम है।

गोकर्णः (पु), 'फैलाये हुए अनामिका और अँगूठेके बीचके प्रमाण–विशेष' का १ नाम है।

प्रेति ॥ प्रदिश्यते। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'उपसर्गस्य–' (६।३। १२२) इति वा दीर्घः। 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यंगुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलत्यत्र। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'ताल: करतलेंऽगुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' [इति मे० १४६। २३] ॥ (१) ॥ ॥ गोः कर्ण इव। गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे। अंगुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः [५३।७०-७१] ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेंऽगुष्ठे' क्रमेणैकैकम्।

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः।

वितस्तिः (पु स्त्री), द्वादशाङ्गुलः (पु), 'बित्ता अर्थात् फैलाये हुए कनिष्ठा और अँगूठेके बीचके प्रमाण–विशेष' के २ नाम हैं।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे। वितस्यति। वितस्यते वा। 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०)। 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रास्मरणमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वादश अंगुलयः प्रमाणमस्य। 'तद्धितार्थोत्तर–' (२।१।५१) इति द्विगुः। 'द्विगोर्नित्यम्' (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक्। 'तत्पुरुषस्यांगुले:' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः'।

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

चपेटः, प्रतलः, प्रहस्तः (३ पु), 'थप्पड़, चटकन' के ३ नाम हैं।

पेति ॥ चपति। 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। एटति। 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। चपश्चासाविटश्च ॥*॥ 'चर्पटः' अप्यत्र। 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च' [इति विश्वः ३८।३५, मे० ३६।४०] ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति–'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'प्रतलं पातालभेदे ततांगुलिकरे

पुमान्' [इति मेदिनी १०६।१४२] ॥ * ॥ 'तलम्' अप्यत्र। 'तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः [१४९।७]। 'तलश्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः। '—पुंसि तालमहीरुहे। चपेटे च' इति मेदिनीतश्च पुंस्यम् [१४६।२१-२२] ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः। 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विस्तृतांगुली पाणौ'।

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ।

सिंहतलः, प्रतलः (२ पु), 'अङ्गुल फैलाये हुए दोनों हाथोंको सटाने' के २ नाम हैं।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति पाठान्तरम्। संहतं संघट्टं लाति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रश्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृतांगुल्योः'।

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

प्रसृतिः (स्त्री), 'टेढ़े किये (सिमेटे) हुए हाथ' का १ नाम है।

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य। प्रसरत्यनेन। क्तिन् (३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः। तत्र प्रकृष्टं सृतमस्य। 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु। अर्धांजली तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' [इति मे० ६३।१२३-१२४] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः'।

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

अञ्जलिः (पु), 'अञ्जलि' का १ नाम है।

ताविति ॥ तौ प्रसृती मिलितौ। अज्यतेऽनेन। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। 'ऋतन्यञ्जि—'(उ० ४।२) इत्यलिः। 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' [इति मे० ४९।६०] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जलेः'।

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

हस्तः (पु०), 'एक हाथ' अर्थात् 'दो बित्ता या चौबीस अङ्गुलके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है।

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः। हसति, हस्यतेऽनेन वा। 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। 'हसिमृग्—' (उ० ३।८६) इति तन्। 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च। ऋक्षे केशात्परो व्राते' [इति मे० ५९।७५-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य'।

मुष्ट्या तु बद्धया।
स रत्निः स्यात्

रत्निः (स्त्री), 'निमूठ (मुट्ठीको बाँधकर) हाथसे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है।

म्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)। यद्वा,—मुष्णाति। क्तिच् (३।३।१७४)। ['संपीडितांगुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः २।३८२] ['मुष्टिर्द्वयोः फले। बद्धपाणौ त्सरौ' इति मे० ३५।२४-२५] बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥ * ॥ ऋच्छति। अर्यतेऽनेन वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋतनि—' (उ० ४।२) इति कत्निच्। 'रत्न्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टिततांगुली' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य'।

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरत्निः (स्त्री पु), 'कनिष्ठा अंगुलीको फैलाये हुए मुट्ठी बाँधकर हाथसे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है।

अरेति॥ रत्निभिन्नः। नञ्समासः। 'नारत्निः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चांगुलौ।' इति रुद्रः। 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठततांगुलिकरेऽपि च। कफोणावपि' [इति मे० ८५।३४] ॥ (१) ॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम् 'अरत्निहस्तस्य'।

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्।

व्यामः (पु), 'दोनो तरफ दोनों हाथोंको फैलाकर नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। मुकुटस्तु व्यामीयतेऽनेन। माङो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति व्याख्यत्। तन्न। 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात्।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन— इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य'।

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

पौरुषम् (त्रि), 'पोरसासे नापे हुए प्रमाण-विशेष' का १ नाम है।

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च। तत्। ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः। तादृशो ना। तस्य यन्मानं परिमाणम्। तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ * ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य। 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८)। पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः। 'पौरुषं पुरुषस्य स्यादूर्ध्वे

कर्मणि तैजसि। ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' [इति मे० १६८।४२] (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य'।

कण्ठो गलः

कण्ठः, गलः (२ पु), 'कण्ठ' के २ नाम हैं।

केति ॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'कणेष्ठः' (उ० १।१०३)। 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः [४८९]। 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वः (४१।३) ॥ (१) ॥*॥ गिलति। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः। गीर्यतेऽनेन। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। यद्वा,—गलति। 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'गलः कण्ठे सर्जरसे' [इति मेदिनी १४६।१३]॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य'।

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि।

ग्रीवा, शिरोधिः, कन्धरः (३ स्त्री), 'गर्दन' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवा–' (उ० १।१५४) इति साधुः। 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः २।५३२)॥(१)॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम्। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति। 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' (३।२।४६) इति खच्। 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४)। यद्वा,—धरति। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। अच्। कं शिरसो धरा कंधरा। (३।१।१३४) 'कंधरो वारिवाहे स्याद्ग्रीवायां कंधरा मता' [इति विश्वः[1] ५१३७।१४९, मे० १३१।१२३]॥(३)॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः'।

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

कम्बुग्रीवा (स्त्री), 'शङ्ख के समान तीन रेखावाली गर्दन' का १ नाम है।

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः'।

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥

अवटुः, घाटा, कृकाटिका (३ स्त्री), 'घाँटी' के ३ नाम हैं।

अवेति ॥ अवटलति। 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। अवटीकते। 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः। यद्वा,—न वटति। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे (चु० उ० से०) बाहुलकादुः। 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ घाटयति घाटयते, वा। 'घट संघाते' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं कण्ठमटति। 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। ण्वुल् तु परत्वादणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नतभागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति स्वामि-मुकुटौ।

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्।

वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्, मुखम् (७ न), 'मुखके बिल' के और उपचारसे 'मुखमात्र' के ७ नाम हैं।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन। 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। ब्रूञो वचिः (२।४।५३) वा। 'गुधृवीपचिवचि–' (उ० ४।१६७) इति त्रः। 'वक्त्रमास्ये छन्दसि च' इति हेमचन्द्रः [२।४६।४] ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति। आस्यन्द्यते वान्नादिना द्रवीक्रियते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१)। इति डः। यद्वा,—अस्यन्ते वर्णा येन। अस्यते वाऽस्मिन् ग्रासः। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) ण्यत्। 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शाश्वतः (४८५)। 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ' [इति मेदिनी ११३।५] ॥ (२) ॥*॥ वदन्त्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ तुण्डति। 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥(४)॥*॥ आनन्त्यनेन। 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन। 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥ खन्यते, अनेन वा। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच्, स च डित् धातोर्मुडागमः। 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो भवेत्। प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति निरुक्तम्। 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः [२।२४] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखबिलस्य'। तदुपलक्षिते समुदाये तूपचारात्।

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥८९॥

घ्राणम् (न), गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका (४ स्त्री), के ५ 'नाक' के नाम हैं।

क्लीब इति ॥ घ्रायतेऽनेन। 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११७) 'घ्राणं क्लीबं नासिकायां

१. विश्वे तु—'ग्रीवायामपि कन्धरा इति पाठः।

घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' [इति मे० ४५।११]॥(१)॥*॥ बहति ।'वह प्रापणे'(भ्वा० उ० अ०)। अच्(३।१।१३४)। गन्धस्य वहा ।'स्याद् गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' [इति मे० १७७।२९] ॥ (२) ॥*॥ घोणति, अनया वा । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् वा ॥(३)॥*॥ नासते । अनया वा । 'णासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्'[इति मे० १७०।४] ॥ (४) ॥*॥ नासेण्वुंल् (३।१।१३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साहसाङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कात्यः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नासिकायाः' ।

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठः, अधरः, रदनच्छदः, (३ पु) दशनवासः(न),'ओठ' के ४ नाम हैं।

ओष्ठेति ॥ उष्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उषिकुषि–' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥ न ध्रियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । नञ्समासः (२।२।६)। अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' [इति मे० १३०।१०५]॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि–' इत्येकत्वं तु न भवति। अनित्यत्वात् । 'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्घे–' (६।४।९६) इति । ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्टमात्रस्य' ।

अधस्ताच्चिबुकम्

चिबुकम् (न), 'ओठ और ठुड्ढीके नीचेवाले भाग' का १ नाम है।

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवरणयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चिबुकं तथा' इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ।

गण्डौ कपोलौ

गण्डः, कपोलः (२ पु), 'गाल' के २ नाम हैं।

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)। 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे' (इति मेदिनी) ॥(१)॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडिगण्डि–' (उ० १। ६६) इत्योलच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ।

तत्परो हनुः ॥९०॥

हनुः (स्त्री), 'दाढ़ी, 'ठुड्ढी' का १ नाम है।

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृस्वृस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' [इति मेदिनी ८४।२५-२६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ।

रदना दशना दन्ता रदाः

रदनः दशनः, दन्तः, रदः (४ पु), 'दाँत' के ४ नाम हैं।

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद विलेखने'(भ्वा० प० से०)। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)॥*॥ दश्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७)। '–दहदश–'(३।१।२४) इति निर्देशात्क्वचिदक्ङित्यपि लोपः । यद्वा,–कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थाद्बाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्'[इति मे०५५।२३] ॥ (३) ॥*॥ रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य' ।

तालु तु काकुदम् ।

तालु, काकुदम्, (२ न), 'तालु' के २ नाम हैं।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युण् । तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगय्वादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१) ॥*॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्वदिरुत्क्षेपणे वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०) अब्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा,–'निश्चेष्टं ककुदं शिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ।

रसज्ञा रसना जिह्वा

रसज्ञा, रसना, जिह्वा (३ स्त्री), 'जीभ' के ३ नाम हैं।

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०)। नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा,–रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प०

से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा। 'रसनं स्वजने ध्वनौ। जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च'इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम्। 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारास्नयोः स्त्रियाम्' इति रभसः।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिरुवृञ्नो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (२) ॥*॥ लेढि। लिहन्त्यनया वा। 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ*)। 'शेवयह्वजिह्वा-'(उ० १।१५४) इति साधुः। —'लिहेः पूर्वंजिह्वग्रीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः'।

प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी॥ ९१॥

सृक्कणी (स्त्री), 'ओठ'के दोनों किनारों का १ नाम है।

प्रेति॥ सृजति लालादि। 'सृज विसर्गे' (तु० प० से०)। बाहुलकात्कनिन्। 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इति क्लीबकाण्डेऽमरदत्तः॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सृक्कणी[1]) इत्यन्ये ॥*॥ (सृक्वणी) ङ्यन्ता— इत्येके॥*॥—अदन्तं सृक्कम्—इत्यपरे॥ *॥ 'सृक्कि' शब्द इकारान्तः क्लीबे। तत्र बाहुलकात्किः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः'।

ललाटमलिकं गोधिः

ललाटम्, अलिकम् (२ न), गोधिः (पु), 'ललाट' के ३ नाम हैं।

लेति॥ ललनम्। 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०)। 'लड विकासे' (भ्वा० प० से०) वा। डलयोरेकत्वम्। ललं विलासमीप्सां वा अटति। 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। ललति। उक्तधातुभ्यां बाहुलकादटच्॥ (१)॥*॥ अलति। अल्यते, वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अलिहृ[2]षिभ्यां किच्च' इतीकन्।(उ० ४।२७)। 'अलीकमहितेऽपि' इति कात्यः॥*॥ बाहुलकादिकन्नपि। 'अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम्' इति राजदेवः॥(२)॥*॥ गुध्यते। 'गुध परिवेष्टने'(दि० प० से०)। इन्(उ० ४।११८)। गावौ नेत्रे धीयेते यस्मिन्। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा। पुंस्ययम्। 'गोधिभाली महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् [२।६।३०]॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य'।

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ।

भ्रूः (स्त्री), 'भौंह' का १ नाम है।

ऊर्ध्वे इति भ्रमति।'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०)। 'भ्रमेर्डूः' (उ० २।६८) यद्वा,-भ्राम्यति। 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'ऊङ् च गमादीनाम्' इति 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ् चादेशः॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्य रोमराजेः'।

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

कूर्चम् (न पु), 'दोनों भौंहके बीचवाले भाग' का १ नाम है॥

क्विति॥ कुरति। कूर्यते, वा। बाहुलकाच्चट्। 'कूर्चं मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य'॥

तारकाक्ष्णः कनीनिका॥ ९२॥

तारका, कनीनिका (२ स्त्री),'आँखकी पुतली'के नाम हैं।

तेति॥ तारयति। 'तॄ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०)। 'ण्वुल्' (३।१।१३३)। 'तारिका ज्योतिषि' (वा०-७।३।४५) इतीत्वाभावः। 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्ना द्वयोर्दृशि। कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्तारतरि त्रिषु' [इति मे०२९।९९-१००]॥(१)॥*॥कनति।'कनी दीप्तौ'(भ्वा० प० से०)बाहुलकादीनः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। टाप् (४।१।४)। इत्वम् (७।३।४४)। 'कनीनिका तारकेऽक्ष्णः स्यात्कनिष्ठांगुलावपि' (इति मे० १५।१८१) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्ष्णः' इति खेचरी व्यावृत्त्यर्थम्॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः'॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी।
दृग्दृष्टी च

लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम् चक्षुः, अक्षि (६ न), दृक्, दृष्टिः (२ स्त्री), 'आँख' के ८ नाम हैं।

---

१. 'वाचस्पत्ये' तु सृजेः 'कन्' क्वनिन् वा कस्य नेत्वम्, 'सृक्वणी परिलेढि च' इति स्मृतिः। 'महासृक्कायशोभितो नृसिंहवत्' इति श्लेषात् ककारद्वयमध्यः।··· 'सृक्वन्' इत्यरुणः। 'सृक्किणी' तत्रार्थे राजनि०। (पृ० ५३२९)। 'स्मितस्य संभावय सृक्वणा कणान्' इति नै० च० (९।१११)श्रीहर्षप्रयोगाद्द वकारमध्यो नान्तश्चायम्।

२. उणादिसूत्रपाठे 'अनिहृषिभ्यां किच्च' इत्येवं पाठः। 'अनीक' इत्युदाहरणञ्च सि० कौ०। अथ च तथा सूत्रस्वीकारे दीर्घमध्यस्य 'अलीक' शब्दस्य सिद्धिः, न तु ह्रस्वमध्यस्य 'अलिक' शब्दस्य। तस्मात् 'अलिक' शब्दसिद्धये अलधातोः कर्मणि इकन् प्रत्ययो बोध्यः। ह्रस्वमध्यस्य लक्ष्यञ्च 'असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्' इति काद० बाणकवेः प्रयोगः। 'भाले गोध्यलीकालिकलक्ष्मणानि' इत्यभि. चि. म० (३।२३७) वचनाद्दीर्घमध्योऽपि। तल्लक्ष्यं च—'गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया' इति मनुः (११।५५)'तद्यथा च महाराजो नालीकमधिगच्छति' इति रामा० च।

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दाम्नी' (३।२।१८२) इति पक्षे ष्ट्रन् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' [इति मे० १२६।५४] ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) 'ईक्षणं दर्शने दृशि' [इति मे० ४७।३६] ॥ (४) ॥*॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्च' (उ० २।११९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधातुकत्वात् ख्याञ् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥(५)॥*॥ अश्नुते, अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ'(स्वा० आ० से०)। 'अशेर्नित्' (उ०३।१५६) इति क्सिः ।—'अशेः षिच्–' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । यद्वा,–अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।७८) । यद्वा,–दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । 'क्विन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९३) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इति हैमः [२।९३] ॥(८)॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ।

अस्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अस्रु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्रम्, अश्रु (५ न), 'आँसू' के ५ नाम हैं ।

अस्रिति ॥ अस्यति, अश्नुते वा कण्ठम् । अश्वादित्वात् (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी)॥*॥ 'जगरे चाश्रमश्रुणि' इत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च 'अश्रम्' तालव्यशमपि ॥ (१) ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥*॥ रुद्यते । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। कर्मणि ल्युट्(३।३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी [९१।१७]॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ (५) पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ।

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपाङ्गः (पु),'आँखोंके किनारेवाले भाग' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' [इति विश्वः १७।४४, मे० २३।२८]॥(१)॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्रप्रान्तयोः' ।

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कटाक्षः (पु), 'कटाक्ष' का १ नाम है ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः–'(५।४।११३)इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१)॥*॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ।

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

कर्णः, शब्दग्रहः (२ पु) श्रोत्रम्, (न), श्रुतिः (स्त्री), श्रवणम्, श्रवः (१ सान्त-२ न), 'कान' के ६ नाम हैं ।

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा,–कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄवृजॄसि–' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा,–कर्णयति । 'कर्ण भेदने' (चु० उ० से०) 'अदन्तः' । अच् (३।३।१३४)।'कर्णः[1] पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णाली श्रुतावपि' [इति मे० ४५।४] । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तन्न । ह्रस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१) इकि घञ् विधीयते चापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥(२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५८।६६] ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' [इति मे० ५०।८०] ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ।

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम् (३ न), मूर्धन् (पु), मस्तकः (पु न), 'सिर, मस्तक' के ५ नाम हैं ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१)॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ३।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' [इति मे० १७१।३१] ॥*॥ 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः–' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३)॥*॥ मुह्यत्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्–' (उ०

---

१. '—पृथाज्येष्ठसुते—' इत्येवं मेदिनी पाठः ।

१।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म। 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ।

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चिकुरः, कुन्तलः, वालः कचः, केशः, शिरोरुहः (६ पु), 'केश, वाल' के ६ नाम हैं ।

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्राश्चिकुराश्चिकुरा:[1] कचाः' इति दुर्गः । (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चषके वाले यवे ना भूम्नि नीवृति' [इति मे० १५०।७९] ॥ (२) ॥*॥ बलति 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । वल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम्। अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला[2] त्रुटि-स्त्रियोः' इति (पवर्गीयादौ) [मे० १४९।३९-४०]॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । कचत्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतेः । कचा करेण्वाम्' [इति हैमः २।५६-५७] ॥ (४) ॥ * ॥ क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' (   ) । 'क्लिश उपतापे' (दि-आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिशू विबाधायाम्' (क्र्या० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवेरे कुन्तलेऽपि च' [इति मे० १६२।५] ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'केशस्य' ।

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

कैशिकम्, कैश्यम् (२ न), 'केशके समूह' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे केशवृन्दस्य' ।

१. '—चिकुरा' इति पुनरुक्तिश्चिन्त्या ।

२. मेदिन्यां '—नारिकेले⋯⋯ त्रुटौ स्त्रियाम्' इति पाठः । तत्र पवर्गादिनियमो न सार्वत्रिकः ।

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलकः, चूर्णकुन्तलः (२ पु), 'अँगूठिया बाल' के २ नाम हैं ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से) । 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' [इति मे० ४।४१]॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

भ्रमरकः (पु), 'काकुल' अर्थात् 'बुलबुली यानी ललाट-पर लटके हुए बाल' का १ नाम है ।

त इति ॥ भ्रमर इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके [1]चूर्णकुन्तले' [इति मे० १७।२०५] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ।

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकपक्षः, शिखण्डकः (२ पु), 'काकपक्ष' अर्थात् 'लड़कोंका जूडा, जुलुफी, शिखा–सामान्य' के २ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे–' (५।३।९६) इति स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो तु शिखाबर्हौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' [इति मे० ४३।३७]॥*॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पति-सुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ।

कबरी केशवेशः

कबरी (स्त्री), केशवेशः (पु), 'बालके रचना–विशेष' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद–' (४।१।४२) इति ङीष् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '–ऋवर–' (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशाकयोः' [इति हैमः ३।५६७-५६८] ॥ (१) ॥*॥

१. '—गिरिके चालकान्तरे' इति पाठो मेदिन्याम् ।

केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः'।

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः।

धम्मिल्लः (पु), 'पटिया, जूड़ा' अर्थात् 'बाँधे हुए स्त्रियों के बालके रचना-विशेष' का १ नाम है।

धथेति ॥ धमति। 'धम ध्वाने' सौत्रः। विच् (३।२।७५)। मिलति। 'मिल संगमे' (तु० प० से०)। बाहुलकाल्लक्। धम् चासौ मिल्लश्च। 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य।

शिखा चूडा केशपाशी

शिखा, चूडा, केशपाशी (३ स्त्री),'शिखा', चुटिया, चुन्नी' के ३ नाम हैं।

शीति ॥ शेते। 'शीङो ह्रस्वश्च'(उ० ५।२४)इति खः। 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' [इति मे० २०।६-७] ॥(१)॥*॥ चुड्यते। 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०)। 'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घत्वे। 'चूडा शिखाग्रयोः। बाहुभूषावलभ्योश्च' इति हैमः [२।११९-१२०] ॥ (२) ॥ *॥ केशानां पाशः। अल्पः केशपाशः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः।

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥९७॥

जटा, सटा (२ स्त्री), 'जटा' अर्थात् 'आपसमें सटे हुए बाल या ऋषियोंकी जटा या जटामात्र'के २ नाम हैं।

व्रेति ॥ व्रतिनः शिखा। जायते,जन्यते वा। 'जनेष्ठन् नलोपश्च' (उ० ३।१०)। यद्वा,–जटति। 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां[1] प्लक्षे पुनर्जटी' [इति मे० ३४।१४]॥(१) ॥*॥ सटति। 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'सटा, जटाकेसरयोः' [इति मे० ३५। २९]। (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्'।

वेणिप्रवेणी

वेणिः, प्रवेणी (२ स्त्री), 'बालकी गुथी हुई चोटी' के २ नाम हैं।

वेणीति ॥ वेणति। 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०)। इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः। देवताडे केशबन्धे' इति हैमः [२। १५६] ॥* ॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य'।

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे।

शीर्षण्यः, शिरस्यः (२ पु), 'निर्मल बाल' के २ नाम हैं।

शीति ॥ शिरसि भवः। 'शरीरावयवाच्च' (४।३। ५५) इति यत्। 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन्। 'शीर्षण्यं तु शीर्षके। सुकेशे पुंसि' [इति मे० १२०।१०८-१०९] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे'।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पाशः, पक्षः, हस्तः (३ पु), ये तीन शब्द 'कच' शब्दसे पर रहने पर अर्थात् 'कचपाशः, कचपक्षः, कचहस्तः' (३ पु), या कच (केश) के पर्यायवाचक शब्दसे परे रहने पर अर्थात् 'केशपाशः', केशपक्षः, केशहस्तः, वालपाशः, वालपक्षः, वालहस्तः (६ पु), इत्यादि नाम 'केश-समूह' के हैं।

पेति ॥ पाश्यते। 'पश बन्धे' चुरादिः। घञ् (३।३। १९)। घः (३।१।११८) वा 'पाशस्तु [1]मृगपक्ष्यादिबन्धने। कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः। छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः [२।५६३-५६४] ॥ (१)॥*॥ पक्ष्यते। 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३। १९)। घः (३।३।११८) वा। 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' [इति मे० १६२।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ हसति, हस्यते, वा। 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन्। 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च। ऋक्षे केशात्परो व्राते' [इति मे० ५९।७५-७६] ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः। कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य'।

तनूरुहं रोम लोम

तनूरुहम्, रोम, लोम (३ न,),'रोएं' के ३ नाम हैं।

तेति ॥ तन्वां रोहति। मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५)। 'तनूरुहं तु लोम्नि स्यात्पतत्त्रे च नपुंसकम्' [इति मे० १७७।३०]'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोम्नि च' इति हैमः

१. '–शिखायां–'इति मेदिनीपाठः।

१. हैमे 'क' पुस्तके '—पक्षादिबन्धने' इति पाठः। क-ग पुस्तकयोस्तु'—पक्ष्यादिबन्धने। '''छत्राद्यन्ते—' इति पाठः।

[४।३५५] ॥ (१)॥*॥ रोहति। 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-रोमन्-लोमन्–' (उ० ४।१५१) इति साधुः । यद्वा,– रूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५)॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । लूयते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोम्णः' ।

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

श्मश्रु (न), 'दाढ़ीके बढ़े हुए बाल' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०)मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)डुः । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दाढिकायाः' ।

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥

आकल्पः, वेषः (२ पु), नेपथ्यम् (न पु), 'आभूषण आदि से उत्पन्न शोभा' के ३ नाम हैं ।

प्रतिकर्म, प्रसाधनम् (२ न), 'तिलक, फूल आदिसे सँवारने' के २ नाम हैं ।

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । आकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' [इति मे० १०३।१५] (१)॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्लृ व्याप्तौ'(जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।३४-३५] ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५)। गुणः (७।३।८४)। निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः [८९।५२१-५२२] ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिरूपातं वा कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४)॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलंकाररचनादिकृतशोभायाः' ।

दशैते त्रिषु

यहाँ से लेकर आगेवाले दश शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ।

अलंकर्ताऽलंकरिष्णुश्च

अलङ्कर्ता, अलङ्करिष्णुः (२ त्रि), 'अलङ्कृत करनेवाले' के २ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५)॥ (१) 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ।

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥१००॥

मण्डितः, प्रसाधितः, अलंकृतः, भूषितः, परिष्कृतः (५ त्रि), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित' के ५ नाम हैं ।

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥(२)॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३)॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०)॥(४)॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्यः–'(८।३।७०)इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ।

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राट्, भ्राजिष्णुः, रोचिष्णुः, (३ त्रि), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास–' (३।२।१७७) इति क्विप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥(२)॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ।

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

भूषा, अलङ्क्रिया (२ स्त्री), 'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित करने' के २ नाम हैं ।

भ्विति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३)इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ।

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं च

अलङ्कारः, आभरणम्, परिष्कारः (१ ला और ३ रा पु), विभूषणम्, मण्डनम् (शेष ३ न), 'आभूषण, गहना' के ५ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः [४।२४४]॥

(१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्डयतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७)। 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ' इति हैमः [३।४२६-४२७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषाणाम्' ।

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

मकुटम् (न), किरीटम् (पु न), 'मुकुट' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्क्यतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्, एकोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् धातोरत उः ॥ (१) ॥*॥ किरति, अनेन वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ।

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडामणिः (पु), शिरोरत्नम् (न), 'शिरोमणि' के २ नाम हैं ।

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकचिचाफले मूर्धमणावपि' इति हैमः [४।८१] ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥ द्वे 'शिरोमणेः' ।

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तरलः (पु),'हारका सुमेरु' अर्थात् 'हार या माला के बीचवाले बड़े दाने' का १ नाम है ।

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' [इति मे० १२५।४०] तरं लाति । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः। 'तरलं चञ्चले षिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १२५।९६-९७] ॥ (१)॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणेः' ।

बालपाश्या पारितथ्या

बालपाश्या, पारितथ्या (२ स्त्री,), 'स्त्रियोंकी चोटी या जूड़ामें लगानेके लिये सोने आदि की पट्टी' (भूषण-विशेष) के २ नाम हैं ।

बेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ।

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्त्रपाश्या, ललाटिका (२ स्त्री), 'बन्दी, बेना आदि ललाटके भूषण' के २ नाम हैं ।

पत्त्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या, पत्त्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ।

कर्णिका तालपत्त्रं स्यात्

कर्णिका (स्त्री), तालपत्त्रम् (न), 'कनफूल, ऐरन, तरकी, झूमक आदि भूषण' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्यांगुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे' इति हैमः [३।१८-१९] ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्त्रम् । 'तालपत्त्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्त्री रण्डायाम्' एति हैमः [४।२६१] ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ।

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डलम्, कर्णवेष्टनम् (२ न), 'कुण्डल' के २ नाम हैं । ('कुण्डल' और 'कर्णिका' में यह भेद है कि 'कुण्डल'को स्त्री-पुरुष दोनों पहनते हैं और 'कर्णिका' को केवल स्त्रियाँ ही पहनती हैं) ।

कुण्डेति ॥ कुण्डने, कुण्डयते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च। काञ्चनद्रुगुडूच्योः स्त्री' [इति मे० १५१।८२-८३] ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्टयतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा०आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥(२)॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ।

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

ग्रैवेयकम् (न), कण्ठभूषा (स्त्री), 'हँसुली, कण्ठा, टीक आदि गलेके आभूषण' के २ नाम हैं ।

ग्रैवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥—'ग्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढञि 'ग्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ।

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लम्बनम् (न), ललन्तिका (स्त्री), 'गलेसे थोड़ा नीचे लटकनेवाले भूषण' के २ नाम हैं ।

लेति ॥ लम्बते । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किंचिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ।

स्वर्णैः प्रालम्बिका

प्रालम्बिका (स्त्री), 'गलेसे थोड़ा नीचे लटकनेवाले सुवर्णके भूषण (सोनेकी हलका सिकड़ी आदि)' का १ नाम है।

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हैम-लम्बकण्ठिकायाः' ।

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

उरःसूत्रिका (स्त्री), 'मोतीके हार' का १ नाम है।

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ।

हारो मुक्तावली

हारः (पु), मुक्तावली (स्त्री), 'हार' के २ नाम हैं।

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) यद्वा,–हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' [इति मे० १३०।१००]। (१) ॥*॥ मुक्तानामावली दीर्घा पंक्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ।

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवच्छन्दः, शतयष्टिकः (२ पु) 'सौ लड़ीवाले हार' के २ नाम हैं।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः ध्वजदण्डके । भाण्ड्यां च मधुयष्ट्यां च ।' इति विश्वः [२७।२३-२४] । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥ * ॥ एकं 'शतलतिकहारस्य' ।

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥१०५॥
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

गुत्सः, गुत्सार्द्धः, गोस्तनः, अर्द्धहारः, माणवकः (५ पु), एकावली, एकयष्टिका, (२ स्त्री),ये ७ 'हारोंके भेदविशेष' हैं। ('इनमें बत्तीस लड़ीके हारका गुच्छ, चौबीस लड़ीके हारका गुच्छार्द्ध, चार लड़ीके हारका गोस्तन, बारह लड़ीके हारका अर्द्धहार, बीसलड़ीके हारका माणवक और एक लड़ीके हारका एकावली, एकयष्टिका नाम है')।

नक्षत्रमाला (स्त्री), 'सत्ताईस मोतियोंके हार' का १ है।

हारेति ॥ 'यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ०३।६८)इति सः कित् । बाहुलकाद्धष्भावो न । 'गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः' [इति दन्त्यान्तेषु मे० १७०।३] ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' [इति मे० २९।३] । गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्स्यार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुस्त्रिंशल्लतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः ।' शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ' [इति मे० १७।२०९] ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ।

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवापकः, पारिहार्यः (२ पु), कटकः, वलयः (२ पु न), 'पहुँची, कड़ा आदि हाथके भूषण' के ४ नाम हैं।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिह्रियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण्

१. हैमे तु यष्टिभेदेन हाराणां ये नामभेदास्त एवमुक्ताः, तद्यथा—'देवच्छन्दः शतं, साष्टं त्विन्द्रच्छन्दः सहस्रकम् । अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः । तदर्धं विजयच्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम् । द्विर्द्वादशार्धगुच्छः स्यात् पञ्च हारफलं लताः । अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् । इति हारा यष्टिभेदात्' [३।३२२-३२५ इति] ।

(५।४।३८)। यद्वा,-घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ष्यञ्। (२) ॥*॥ कटति कटचते वा। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२)। 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने। सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' [इति मे० ५।५६-५७] ॥ (३) ॥*॥ वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। 'बलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' [इति मे० ११९।९६] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य'।

केयूरमङ्गदं तुल्ये

केयूरम्, अङ्गदम् (२ न), 'बिजायठ, बाजूबन्द, बहरबूटा' के २ नाम हैं।

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यौति। 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०)। खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः। बाहुलकाट्टिलोपः। 'हलदन्तात्-' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) अङ्गं दयते, दायति, द्यति वा। 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा। 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम्। अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' [इति मे० ७५।१७-१८] (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य'।

[1]अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अंगुलीयकम् (न पु), ऊर्मिका (स्त्री), 'अँगूठी' के २ नाम हैं।

अंगुलीति ॥ अंगुलौ भवम्। 'जिह्वामूलांगुलेश्छः' (४।३।६२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) 'अंगुलीयकम्'—इति मुकुटः॥ तन्न। तत्र रेफानुवादेन लविधानात्। लानुवादेन रेफविधानाभावात्। 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव। 'इवे-' (५।३।९६) इति कन्। ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' [इति मे० १०८।३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अंगुलीभूषणस्य'।

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा

अंगुलिमुद्रा (स्त्री), 'नाम खुदी हुई अँगूठी' का १ नाम है।

सेति ॥ ऊर्मिका। अक्षरैः सहिता चेत्। अंगुल्यां मुदं राति। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। मोदते वा। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक्। अंगुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम्।

कङ्कणम्, करभूषणम् (२ न), 'कङ्कण, ककना' के २ नाम हैं।

कङ्केति ॥ कं शुभं कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) कङ्कते वा। 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० १।७८) इति 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच्। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णत्वम्। 'कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्डनयोरपि' [इति मे० ४८।४०] ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति। करो भूष्यतेऽनेन वा। ल्युट् (३।३।११३, ११७)। 'क्लीबं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः। 'हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मणिबन्धभूषणस्य'।

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तको रशना तथा ॥१०८॥
क्लीबे सारसनं च

मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना (४ स्त्री), सारसनम् (न), 'स्त्रियोंकी करधनी' के ५ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति। कः (३।१।३)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)।—मीयते। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात्। 'मेखलाऽद्रिनितम्बे स्याद्रशनाखड्गबन्धयोः' इति हैमः [३।७१६] ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते। 'काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। वा ङीष् (ग।४।१।४५)।—'अन्येभ्योऽपि-' इति दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। धातोरेव दीर्घवत्त्वात्। 'अन्येभ्योऽपि-' इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च। 'काञ्ची स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च' [इति मे० २७।३] ॥ (२) ॥*॥ सपति। 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तन् स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति। 'आतः-' (३।१।१३६, २।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)।—कायन्ति अस्याम्। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। अधिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्नुते। 'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०)।

---

१. 'अंगुलीयम्' अपि। लक्ष्यं च-'तव सुचरितमंगुलीय नूनम्' इति शाकु०। 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्यागुरीयकः' इति भट्टि-(८।११८) प्रयोगात्पुंस्त्वेऽपि।

अश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति यू रशादेशः । यद्वा,—रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या 'रशना' ॥*॥ 'रसना' दन्त्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०)। 'बहुलम्–' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्यासश्रन्थ–' (३। ३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-शम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' । 'रसनं निस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी । 'रसनं स्वदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि रास्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः [८७।३०] । एवमुभयमुभयत्र साधु । (४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०)। घः (३।३।११८)। सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मेखलायां सारसनमुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ रभसः । (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्यविवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी । 'एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका: । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति भेदस्त्विह न विवक्षितः ।

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

शृङ्खलम् (त्रि), 'पुरुषोंकी करधनी' का १ नाम है ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गैः खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१२४) । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने' इति हैमः [३।७२५] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटीस्थकांच्याः' ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पादाङ्गदम् (न), तुलाकोटिः (स्त्री), मञ्जीरः, नूपुरः (२ पु न), हंसकः, पादकटकः (२पु), 'पायजेब' के ६ नाम हैं ।

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा,—पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं द्यति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुलाकोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भीरादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) । संपदादिः(वा० ३।३।१०८), नुवि पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ।

हंसकः पादकटकः

(भाषार्थ–ऊपर दिया गया है ।)

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥(२) ॥*॥ द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ।

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किङ्किणी, क्षुद्रघण्टिका (२ स्त्री), 'घूघूर' के २ नाम हैं ।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दात् 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्कनम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा,—कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥(१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा,—घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः' 'घुघुराख्यस्य' ।

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

वस्त्रयोनिः (स्त्री), 'जिनके कपड़े बनते हों उन छाल,फल, कृमि और रोएं' का १ नाम है। ('तीसी, केला आदिके छाल से, कपास आदिके फलसे, रेशमवाले कृमि (कीड़े) के कोएसे और भेंड, दुम्मा भेंड़ा, मृग आदिके रोएंसे कपड़े बनते हैं, अतः 'उन छाल, फल, कृमि और रोंएं' का 'वस्त्रयोनिः'(स्त्री), यह १ नाम हैं)।

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ।

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

यहां दश शब्द त्रिलिङ्ग है । ("वाल्कम्, क्षौमम्, फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, राङ्कवम्, अनाहतम्,निष्प्रवाणि, तन्त्रकम्' क्षी० स्वा० भा० दी० मतसे ये १० शब्द त्रिलिङ्ग हैं । वाल्कम्, क्षौमम् (न०), फालम्, कार्पासम्, बादरम्, कौशेयम्, कृमिकोशोत्थम्, राङ्कवम्, मृगरोमजम्, अना-

हतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम्('च' शब्दसे इसका संग्रह हुआ है),सुभूति और महेश्वरके मतसे शेष ११ शब्द त्रिलिङ्ग हैं")।

देति ।। वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ।

वाल्कं क्षौमादि

वाल्कम्, क्षौमम् (२ त्रि), 'तिसीवट या केले आदिके छालसे बने हुए कपड़े' के १-१ नाम हैं।

वेति ।। वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् ।।(१) ।।*।। क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ।। क्षौमादि वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कजांशुके । शणजेऽतसीजे' [इति मे० १०८।९] 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ।

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

फालम्, कर्पासम्, बादरम् (३ त्रि), 'कपास इत्यादि—के फलसे बने हुए कपड़े' अर्थात् 'सूती कपड़े' के ३ नाम हैं।

फेति ।। फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४)इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल[1] उत्प्लुतौ' [इति हैमः २।५११-५१२] । 'क्लीबं सीरोपकरणे' [इति मे० १४७। ३४-३५] । 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ।। (१) ।।*।। कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च–' (४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३)। कार्पासस्य बदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ।। (२) ।।*।। (३) ।।*।। त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ।

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

कौशेयम्, कृमिकोशोत्थम् (२ त्रि),'पीताम्बर आदि रेशमी कपड़ा' अर्थात् 'रेशमवाले कीड़ोंके कोएके बने हुए कपड़े' के २ नाम हैं।

काविति ।। कोशे संभूतः । 'कोशाड्ढञ्' (४।३।४२) ।। (१) ।।*।। एकम् 'पीताम्बरादेः' ।

राङ्कवं मृगरोमजम् ।।१११।।

राङ्कवम्, मृगरोमजम् २ त्रि), 'दुशाला, शाल, अलवान, कम्बल आदि ऊनी कपड़ा' अर्थात् 'मृग (भेंड़ा आदि पशु) के रोंएं के बने सूतसे बुने हुए कपड़े' के या 'रङ्कुनामक मृगविशेषके रोंएंके बने सूतसे बुने हुए कपड़े' के २ नाम हैं।

रेति ।। रङ्कौ भवम् । 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च'(४।२।१००) इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्कवम् ।। (१) ।।*।। एकम् 'ऊर्णादेः[2]' ।

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे।

अनाहतम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम् (३ त्रि), नवाम्बरम् (न), भा० दी० क्षी० स्वा० के मतसे 'जो पहना, धुलाया या फटा हुआ नहीं हो उस कपड़े' के और महेश्वरके मतसे 'कोरे कपड़े' के ४ नाम हैं।

अनेति ।। न आहतम् ।। (१) ।।*।। प्रोयतेऽनया । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मात् । 'निष्प्रवाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ।। (२) ।।*।। तन्त्रादचिरापहृतम् । 'तन्त्रादचिरापहृते' (५।२।७०) इति साधु ।। (३) ।।*।। नवं च तदम्बरं च ।। (४) ।।*।। चत्वारि 'छेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य' ।

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।। ११२ ।।

उद्गमनीयम् (न), 'धुलाये हुए कपड़े' का नाम है।

तदिति ।। धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्गम्यतेऽभिलष्यते । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर् (३।१।९६) ।। (१) ।।*।। 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ।।*।। एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य' ।

पत्त्रोर्णं धौतकौशेयम्

पत्त्रोर्णम् (न), धौतकौशेयम् (२ न), 'धुलाये हुए रेशमी कपड़े' के २ नाम हैं।

पेति ।। पत्त्रेषु कृतोर्णा पत्त्रोर्णाऽस्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पत्त्रोर्णं धौतकौशेये पत्त्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति हैमः [३।२२६] ।। (१) ।।*।। धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ।। (२) ।।*।। द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्त्रोर्णाख्यम्—इत्यन्ये ।

बहुमूल्यं महाधनम् ।

बहुमूल्यम्, महाधनम् (२ न), 'बेशकीमती वस्तु' के २ नाम हैं।

बेति ।। बहु मूल्यमस्य ।। (१) ।।*।। महद् धनं मूल्यमस्य ।। (२) ।।*।। द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ।

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षौमम् (न), दुकूलम् (न),'पीताम्बर' के २ नाम हैं।

क्षाविति ।। क्षौति, क्षूयते, वा । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् । 'क्षौमपट्टे दुकूलेऽस्त्री' [इति मे० १०८।९] ।।*।।—क्षुमाया विकारः । क्षौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय

१, हेम 'ख-ग पुस्तकयोस्तु'—फल उत्प्लुतौ—' इति पाठः ।

२. 'ऊर्णावस्त्रस्य' इत्युचितम् ।

पुनरभिहितम् ॥ (१)॥*॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ।

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥११३॥

निवीतम्, प्रावृतम् (२ न), 'ढके हुए वस्त्र' के २ नाम हैं।

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) । (६।१।१०८)(६।४।२)॥*॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ प्राव्रियते स्म 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य ।'

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

दशाः (स्त्री), वस्तयः (स्त्री), 'कपड़ेकी किनारी, धारी, दस्सी' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ।। दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०६)। 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वस्यते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' चुरादिः । चुरादीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च' [इति मे० ५८।५५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ।

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दैर्घ्यम् (न,) आयामः, 'आरोहः' (२ पु), 'कपड़े आदिकी लम्बाई' के ३ नाम हैं।

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । आयमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० से०)। 'अर्तिस्तुसु–'(उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥*॥ आनह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९) ॥*॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च [1]वरयोषित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' [इति मे० १७६।१४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य' ।

परिणाहो विशालता ॥ ११४॥

परिणाहः (पु), विशालता (स्त्री) 'कपड़े आदिकी चौड़ाई' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ विशालस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥(२)॥*॥ द्वे 'विस्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ।

१. 'वरारोहाकटावपि' इति मेदिनीपाठः ।

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पटच्चरम्, जीर्णवस्त्रम् (२न), 'पुराने कपड़े'के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वे चरट्'(५।३।५३)यद्वा,- 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच्(३।१।१३४)। यद्वा,–पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा' (वा० ३।१।११) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ।

समौ नक्तककर्पटौ

नक्तकः, कर्पटः (२ पु), मुकु० महे० मतसे 'पुराने कपड़ेके टुकड़े'के भा० दी० मतसे 'रूमाल' अर्थात् 'पसीना आदि को पोंछने वाले छोटे वस्त्र' और क्षी० स्वा० मतसे 'दूध, पानी आदिको छाननेवाले कपड़े' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ नजते । 'ओनजी व्रीडे' (तु० आ० से०) बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नोक्तं कं सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥*॥ क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्म । 'लक आस्वादने' ( )। क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्'(क्र्या० प० से०) वा । करोति । 'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ पटश्च । यद्वा,–करस्य पटः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थंहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम् इत्याह । मुकुटस्तु–मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ।

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्त्रम्, आच्छादनम्, वासः, चैलम्, वसनम्, अंशुकम् (६ न), 'कपड़ामात्र' के ६ नाम हैं ।

वेयि ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ०आ०से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥*॥ आच्छाद्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)॥ (२) ॥*॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णित्' (उ० ४।११८) इत्यसुन् ॥(३)॥*॥ चिल्यतेऽनेन ।'चिल वसने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१९) गौरादिः (४।१।४१) । '–कल्पचेलट्–' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपातनाद्वा ङीप्। 'चेलो[1]नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने'। इति मेदिनी [१४६।१७] ॥ (४) ॥*॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) 'वसनं छादने वस्त्रे' [इति मे० ९१।२१] ॥ (५)॥*॥ अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे [2]चण्डदीधितेः'

१. मेदिन्यां 'नीचे' इति पाठो नास्ति ।
२. मेदिन्यां 'चण्डदीधितौ' इति पाठः ।

[२।५५५ इति हैमः] । 'अंशून् कायति । कः (३।२।३)। यद्वा,–अंशुभिः काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः' [इति मे० ४।४३] ॥ (६) ॥ * ॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥ * ॥ षट् 'वस्त्रस्य' ।

सुचेलकः पटोऽस्त्री

सुचेलकः, पटः (न पु), 'अच्छे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

स्विति । शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि, (५।) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा० । अच् (३।१।१३४)। यद्वा,–पटचतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ० से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्वादन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' ( ) इति घञ्विषये 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा—घनर्थे कः (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालद्रुमे पुमान्' [इति मे० ३५।१९] । —'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उक्तरभस-मेदिन्योः 'अस्त्री' इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ।

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

वराशिः, स्थूलशाटकः (२ पु), 'मोटे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्नुते । इन् (उ० ४।११८)। 'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ * ॥ 'वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'वराशिर्ना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एकार्थाः—इत्येके ।

निचोलः प्रच्छदपटः

निचोलः (त्रि), प्रच्छदपटः (२ पु), महे० भा० दी० मत से 'पालकी आदिके ओहार या सारङ्गी सितार आदिके गिलाफ' (खोली) के, क्षी० स्वा० मतसे 'रजाई, तोसक, तकिया आदिकी खोली' के और अन्याचार्योंके मतसे 'बुर्का' अर्थात् 'यवन आदिकी स्त्रियां पर्देके वास्ते जिसको ओढ़कर पूरे शरीरको ढककर बाहर निकलती हैं उस वस्त्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निचोल्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) यद्वा,–चोड्यते । 'चुड कृतौ' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥ * ॥ निचुलोऽपि । 'निचलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे' [इति मे० १५२।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। घः (३।१।११८) वा । प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३।३।१८)। 'छादेर्घे–' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ पटश्च । (२) ॥*॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' 'ओहार' इत्याख्यस्य । —स्त्रीपिधानपटस्य 'बुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥ —येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य 'खोल' इत्याख्यस्य—इति स्वामी ।

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

रल्लकः, कम्बलः (२ पु), 'कम्बल' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ रमते । क्विप् । (३।२।१७८)। 'गमादीनां–' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१)॥ लाति । क्विप् (३।२।१७८)। रत् चासौ लश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,–रमणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। रत् क्रीडा लक्यतेऽनेन । 'लक आस्वादने' ( ) घः (३।३।११८)। रतं लाति । क्वुन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः [३।८६-८७] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बति, कम्ब्यते वा । 'कम्ब गतौ' ( )। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । संज्ञापूर्वकत्वान्नलोपो न । 'कम्बलः क्रिमिसास्नयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः [३।६६९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्बलस्य' ।

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ।

अन्तरीयम्, उपसंव्यानम्, परिधानम्, अधोंऽशुकम् (४ न), 'कमरसे नीचे पहने जानेवाले धोती, पायजामा, साड़ी आदि कपड़ों' के ४ नाम हैं ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० से०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ परिधीयते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०)। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥ * ॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ।

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

प्रावारः, उत्तरासङ्गः (२ पु), बृहतिका (स्त्री), संव्यानम्, उत्तरीयम् (२ न), 'कमरसे ऊपर धारण करने योग्य दुपट्टा, चादर, पगडी आदि कपड़ों' के ५ नाम हैं।

द्वाविति ॥ प्र व्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ 'बृहती वसनान्तरे' [इति मे० ६४।१३७] ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥ * ॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'संव्यानं [1]छदनेंऽशुके' [इति विश्वः ८८।४०, मेदिनी ६४।५१] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्तरस्मिन्देहभागे भवम् । गहादित्वात् (४।२।२३८) छः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उपरिवस्त्रस्य' ।

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलः, कूर्पासकः (पु न), 'स्त्रियोंकी चोली, कुर्ती आदि' के २ नाम हैं।

चोलेति ॥ चोल्यतेऽनेन 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥ * ॥ 'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' [इति मे० १३२।१३७] । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'कूर्पासस्त्वर्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—आप्रपदीनकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य' द्वे—इति स्वामी ।

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीशारः (पु), 'रजाई, दुलाई या शीतसे बचने के लिये ओढ़े जानेवाले वस्त्रमात्र' का १ नाम है।

नीति । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्र, अनेन वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'प्रावरणस्य' 'रजाई' इत्याख्यस्य ।

---

१. पुस्तकद्वये '—छादने—'इति पाठः ।

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धोरुकम् (न),चण्डातकम् (न पु), 'लहँगा' के २ नाम हैं।

अर्धेति ॥ 'ऊरोरर्धम्' । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ * ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । क्वुन् (उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः' इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) एकं 'लहंगा' इति ख्यातस्य ।

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

आप्रपदीनम् (त्रि), 'पैरतक लटकनेवाले कपड़े' का १ नाम है।

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥ * ॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥ * ॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ।

अस्त्री वितानमुल्लोचः

वितानम् (न पु), उल्लोचः (पु), 'चँदवा' के २ नाम हैं।

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९)। 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो [1]मन्दतुच्छयोः' [इति मे० ९२।२९-३०]॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वं लोचति 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्त्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' 'चाननी' इति ख्यातस्य ।

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

दूष्यम् (न), आद्यं ('आद्य' शब्दसे 'पटकुटी' (स्त्री), पटवासः, पटगृहम्, पटकुड्यम् (३ न), इत्यादिका संग्रह है') 'कपड़ेके घर, डेरा, रावटी, तम्बु' आदि का १ नाम है।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मे०) ॥ (१)॥ * ॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' 'टेण्ट' 'तम्बू' 'सामियाना' इति ख्यातस्य ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥१२०॥

प्रतिसीरा, जवनिका, तिरस्करिणी (३ स्त्री),'कनात, पर्दा' के ३ नाम हैं।

---

१. '—मत्ततुच्छयोः' इति मेदिन्यां पाठा० ।

प्रतीति । प्रति सिनोति । प्रतिसीयते वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२६) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ जवत्य-स्याम् । 'जुः' सौत्रो धातुः गतौ वेगे च (३।२।१५७)। ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तिरस्करोति । ग्रह्यादि-त्वात्(३।१।१३४)णिनिः । निपातनाद्वृद्ध्यभावः । संज्ञा-पूर्वकत्वाद्वा ॥ * ॥ तिरस्क्रियतेऽनया । ल्युट् (३।३।-११७) । 'तिरस्करणी' ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'व्यव-धानपट्याः' 'कनात' 'पर्दा' इति वा ख्यातायाः ।

क्वचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ।

परिकर्माङ्गसंस्कारः

परिकर्म (न), अङ्गसंस्कारः (पु), 'कुङ्कुम आदिसे शरीर के संस्कार करने' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्त-नादि ॥ * ॥ 'प्रतिकर्म' इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीरशोभाधायककर्मणः' ।

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

मार्ष्टिः, मार्जना, मृजा (३ स्त्री,) 'झाड़ पोंछकर शरीरको साफ करने' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । श्रावादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१)। —बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ 'ण्यास-श्रन्थो युच्' (३।३।१०७) 'मार्जनो लोध्रशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः [३।-४२७] । (२) ॥ * ॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वर्तनम्, उत्सादनम् (२ न), 'उबटन, साबुन आदिसे शरीरको मलने' के २ नाम हैं ।

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्त-नोद्वाहनेषु च [इति हैमः ४।१७०; मेदिनी ९५।७०]॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

आप्लाव आप्लावः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लावः, आप्लवः (२ पु), स्नानम् (न), 'स्नान करने' के ३ नाम हैं ।

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३।३।५०) इति घा घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ।

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चर्चा (स्त्री), चार्चिक्यम् (न), स्थासकः (पु), 'शरीरमें चन्दन आदि लगाने' के ३ नाम हैं ।

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०)। 'चिन्तिपूजिकथि–' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' [इति हैमः २।५८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' ततः स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनि-वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे' [इति मे० १४।१६९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ।

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

प्रबोधनम् (न), अनुबोधः (पु), 'निकले हुए गन्धको फिरसे लाने' के २ नाम हैं । ('जैसे—'कस्तूरीके गन्धके निकल जानेपर मदिरा छोड़नेसे उसका गन्ध फिर आ जाता है')।

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ।

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पत्त्रलेखा, पत्त्राङ्गुलिः (२ स्त्री), 'कस्तूरी, केसर, मेंहदी या चन्दन आदिसे गाल या स्तनादिपर पत्ते, फूल आदिकी चित्रकारी करने' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्राणोऽङ्गुलिरंगुलिक्या-

पारः ।। (२) ।। * ।। समे स्त्रियाम् ।। * ।। द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केसरादिना [1]तिलकविशेषस्य' ।

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तमालपत्रम्, तिलकम्, चित्रकम् , विशेषकम् (न), 'कस्तूरी, चन्दन, भस्म आदिसे टीका (तिलक) लगाने' के ४ नाम हैं ।

तेति ।। तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च' ।[इति विश्वः १४८।२८७] ।।*।। 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति विश्वात् (१५७।१०२) तमालोऽपि ।। (१) ।। * ।। तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) क्वुन् (उ० २। ३२) । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके [2]लोम्नि' [इति हैमः ३।४७-४८] ।। (२) ।।*।। चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुपाटिपु' [इति मे० ८।८८] ।। (३) ।।*।। विशिनष्टि । 'शिष्लृ विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' [इति मे० १७।२१४] ।। (४) ।।*।। द्वितीयं तिलकम् तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ।।*।। चत्वारि 'ललाटकृतस्य तिलकस्य' ।

अथ कुङ्कुमम् ।। १२३ ।।

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ।। १२४ ।।

कुङ्कुमम्, काश्मीरजन्म, अग्निशिखम्, वरम्, बाह्लीकम्, पीतनम्, रक्तम्, संकोचम्, पिशुनम्, धीरम्, लोहितचन्दनम् (११ न) 'केसर, कुङ्कुम' के ११ नाम हैं ।

अथेति ।। 'कुंकुम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,-कुकयते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ।। (१) ।।*।। कशति, कश्यते वा । 'कश शब्दे' (   ) । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।-'गम्भीरादयश्च' इति मुकुट एतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुंकुमेऽपि स्याट्टङ्कपुष्करमूलयोः' [इति मे० १३२।१३३] ।।(२) ।।*।। अग्निरिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुंकुमेऽपि च । लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' [इति मे० १३२।१३३] ।। (३) ।। * ।। व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृद-' (३। ३।५८) इत्यप् । 'वरो वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घुसृणे किंचिदिष्टे वरी शतावरी ।।' [इति हैमः २।४६२-४६३] । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बाह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ।। (४) ।।*।। वह्लते । 'वह्ल प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । वह्लीकदेशे भवम् । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाह्लीकं वाह्लिकं धीरंहिंगुनोर्नाश्मदेशयोः[1]' [इति त्रिकाण्डशेषः ३।३।४३] ।। * ।। 'काश्मीरं चारु वाह्लीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति [2]हलायुधाच्चार्वपि ।। (५) ।।*।। पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्ल्युः (३।१।१३३) । यद्वा,-पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुंकुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' [इति मे० ८९।९२-९३] ।।(६) ।।*।। रज्यते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)इति क्तः ।। 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुंकुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे।।'[इति हैमः २।१९३]।।(७) ।।*।। संकोचति, संकुच्यते वा । यद्वा,-संकोचयति, संकोच्यते, वा 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु' (भ्वा० प०से०) । अच् (३।१।१३४) ।घञ् (३।३।१९) वा ।- संकुचति-इति मुकुटो न सम्यक् ।। 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुंकुमे' [इति मे० २८।१९] । (८) ।।*।। पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुंकुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८९।९१-९२] ।। (९) ।।*।। दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ् धारणादौ' (जु० उ० से०) । 'सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्' (उ० २।२४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुंकुमे । स्त्रियां प्रवणतुल्यायाम्' [इति मे० १२६।५१-५२] ।। (१०) ।।*।। लोहितं च ।।*।। लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुंकुमे रक्तचन्दने । पुमान् नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' [इति मे०

१. '-केसरादिना रचितस्य' इत्येवं पाठ्यमासीत् ।

२. '-क्लोम्नि' इति पाठो हैमे 'क' पुस्तके ।

१. त्रिकाण्डशेषे '-नाश्वदेशयोः' इति पाठात् हैमस्य (३।९५) अनुरोधाच्चात्रापि मया प्राक्तनः 'नाश्म-' इति पाठः परिवर्तितः ।

२. पाठोऽयं हलायुधे मृग्यः ।

६५।१४८-१४९]।।(११)।।*।। एकादश 'कुंकुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य।

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः।

लाक्षा, राक्षा (२ स्त्री), जतु (न), यावः, अलक्तः, द्रुमामयः (३ पु), 'लाही, लाक्षा, लाख, महावर'के ६ नाम हैं।

रेति ।। रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ।। (१) ।।*।। लक्ष्यते। अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । प्राग्वत् ।। (२) ।।*।। जायते । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः, तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगत्वाभावश्च – इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ।। (३) ।।*।। यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' [इति हैमः २।५४७७] ।।(४) न लज्यते स्म ।'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा– न लक्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा,– न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ।। (५) ।।*।। द्रुमाणामामयः ।। (६) ।।*।। षट् 'लाक्षा, महावर' इति ख्यातस्य ।

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम् (३ न), 'लौंग' के ३ नाम हैं।

लेति ।। लुनाति, लूयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।। (१) ।।*।। देवानां कुसुमम्। कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।। (२) ।।*।। श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'लवङ्गस्य' ।

अथ जायकम् ।। १२५ ।।

कालीयकं च कालानुसार्यं च

जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम् (३ न), 'पीला चन्दन, जायकनामक गन्धद्रव्य' के ३ नाम हैं।

अथेति ।। जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ।। (१) ।।*।। कालस्य वर्णस्येदम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)।।*।। क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' (वा० ४।२।२) इति इति ढक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ।। (२) ।।*।। अनुस्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४)। कालेन वस्तुनाऽनुसार्यम् । 'कालानुसार्यं [1]शैलेये कालीये शिंशपाद्रुमे' [इति विश्वः १२४।१२२, मे० १२२।१३२] ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'सुगन्धद्रव्यभेदस्य' ।

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ।। १२६ ।।

वंशकम्, अगुरु, राजार्हम्, लोहम्, क्रि (कृ) मिजम्, जोङ्गकम् (६ न),भा०दी० मतसे 'अगर'के ६नाम हैं।

अथेति ।। वंश इव । 'इवे प्रति–'(५।३।९६)इति कन् ।।*।। क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ।। (१) ।।*।। न गुरु, यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च' (?) इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिंशिपायाम्' [इति हैमः ३।५५३-५५४] । 'अगुर्वगरु राजार्हम्' [इति हैमः म० ३।३०४] ।। (२) ।।*।। राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्'(३।२।१३३) इत्यच् । 'राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्' [इति मे० ०१७६। २३] ।। (३) ।।*।। लुह्यते । 'लुह गार्द्ध्ये' ( ) । घञ् (४।३।१९) । रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।—'लुञो हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं[2] जोङ्गके सर्वतैजसे' [इति मे० १७५।८] ।। (४) ।।*।। कृमिभिर्जन्यते । 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः ।। (५) ।।*।। जुङ्गति । जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ।। (६) ।।*।। 'अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति [3]शाश्वतः ।।*।। षट् 'अगुरुणः' ।

कालागुर्वगुरु

कालागुरु, अगुरु (२ न), भा० दी० मतसे 'काला अगर' के २ नाम हैं। ('महे० मतसे 'वंशिकम्,……, ७ नाम 'अगर' के हैं')।

केति ।। कालं च तदगुरु च ।। (१) ।।*।।—'कालागुर्वप्यगुरूच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ।

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

मङ्गल्या (स्त्री), 'बेलाके फूलके समान सुगन्ध देनेवाले अगर' का १ नाम है।

---

१. विश्वे '—कालीये शैलेये—'इति पाठः।

२. '—लोहे—'इति मेदिन्यां पाठः ।

३. 'शाश्वते' नोपलभ्यत इदं वचनम् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीन् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् । मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणाश्वत्थबिल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधः पुष्पीमिसि[१]शुक्लवचासु च । रोचनायामथो दध्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु' [इति मे० १२०। १००-१०१] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मङ्गल्यायाः'।

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षधूपः, सर्जरसः, रालः, सर्वरसः, बहुरूपः (५ पु), 'राल, धूप' के ५ नाम हैं।

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥ न राति दुःखम् । बाहुलकाल्लक् ॥*॥—रालः इति स्वामी । 'अरालः सर्जवक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वै रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके[२] शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रालस्य'।

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृकधूपः, कृत्रिमधूपकः(२ पु),'अनेक सुगन्धित पदार्थोंको मिलाकर बनाये हुए धूप' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिमधूपयोः' [इति मे० १०४।२९] ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुगन्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य'।

तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽपि

तुरुष्कः, पिण्डकः, सिह्लः (सिल्हः), यावनः (४ पु), 'लोहबान' के ४ नाम हैं।

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । बाहुलकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'तुरुष्कः सिह्लके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' [इति विश्वः १४।१४३,मे० ९।१०२] ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'पडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु [१]पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः ॥ [इति मे० ४१।१८-२०] ॥ (२) ॥*॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिह्लाख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहबान' इति ख्यातस्य ।

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

पायसः, श्रीवासः, वृकधूपः, श्रीवेष्टः, सरलद्रवः (५ पु), 'सरल-देवदारुके गोंदसे बने हुए सुगन्धित द्रव्य विशेष' के ५ नाम हैं।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः' इति रभसः । 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' [इति मे० १७२।२८] (१) ॥*॥ श्रियो वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूदने' [इति मेदिनी १७३। ४३] ॥*॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा । 'श्रीर्वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेशोपकरणे मता ॥' [इति [२]विश्वः १२५] ॥ (२) ॥*॥ 'वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे' इति रभसः । धूप्यतेऽनेन । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रव्यस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो निर्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सरलद्रवस्य'।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगनाभिः, मृगमदः (२ पु), कस्तूरी (स्त्री), 'कस्तूरी' के ३ नाम हैं।

---

१. '—मिसी—' इति दीर्घान्तो मेदिन्यां पाठः ।

२. हैमे पुस्तकत्रये '—धूणके—' इति पाठः । 'विश्वे' (१०५।२१) 'मेदिन्यां' (१०३।२७) च 'बहुरूपः शिवे विष्णौ धूनके सरटे स्मरे' इति पाठः ।

१. '—पिण्डीतगरे—' इति मेदिन्यां पाठः ।

२. '—श्रीवासके चिवत्' इति विश्वस्य पाठः ।

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥ (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ 'मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥*॥ 'मदः' अपि । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम् गर्वे हर्षेभदानयोः ।' [इति मे० ७५।१२] ॥ ॥ 'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि, प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति रभसात् 'नाभिः' अपि ॥*॥ त्रीणि 'कस्तूर्याः' ।

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कक्कोलकं कोशफलम्

कोलकम्, कक्कोलकम्, कोशफलम्, (३ न) 'कङ्कोल' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ रलयोरेकत्वात् 'कोरकम्' अपि । 'कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' [इति मे० ७।७५] ॥ (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । सम्पदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलकर्पूरस्य' 'गहुला' इति ख्यातस्य ।

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

कर्पूरम् (पु न), घनसारः, चन्द्रसंज्ञः (चन्द्रमाके पर्यायवाचक सब शब्द), सिताभ्रः, (३ पु), हिमवालुका (स्त्री), 'कपूर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कृणाति । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) वा । करोति । 'डुकृञ् करणे' (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च । —कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति स्वामि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥(१)॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । 'घनं स्यात्कांस्यतालादि-वाद्यमध्यमनृत्ययोः । घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये' इति विश्वः[८५।३-४] घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च । 'घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे' [इति हैमः ४।२-५८] ॥ (२) ॥*॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वैत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा । शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥'सिताभः' इति वा पाठः । सिता आभा यस्य ॥(४)॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥(५)॥*॥ 'वेणुसारस्तु [[1]रेणुकावर्ण] कर्पूरो चन्द्रभस्महिमाह्वयम् । वेधकः' [इति त्रिकाण्डशेषः२।६।३९-४०]॥*॥ पञ्च 'कर्पूरस्य' ।

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारः, मलयजः (२ पु), भद्रश्रीः (स्त्री), चन्दनः (पु न), 'मलयागिरि चन्दन' के ४ नाम हैं ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । 'हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' [इति विश्वः १२९। ५५-५६] ॥ (३) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ 'मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो रौहिणश्च सः' [इति त्रिकाण्डशेषः २।६।४०] ॥*॥ चत्वारि 'चन्दनस्य ।

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलपर्णिकम्, गोशीर्षम्, (२ न), हरिचन्दनम् (पु न), 'सफेद ठण्ढा चन्दन, कमलके समान गन्धवाले चन्दन और कपिल या पीले वर्णवाले चन्दन'का क्रमशः १—१ नाम है ।

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । 'तत्र जातः'(४।३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । 'तैलपर्णी मलयजे श्रीवासे सिह्लकेऽपि च' [इति मे० ५२।९६] ॥ (१) ॥*॥ गोः शीर्षमिव—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य—इति स्वामी ॥(१)॥*॥हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां[2] महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि' [इति मे० १०१।१५०-१५१] ॥ (१) ॥*॥ 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ।

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलपर्णी (स्त्री), पत्राङ्गम्, रञ्जनम्, रक्तचन्दनम्, कुचन्दनम् (४ न), 'लाल चन्दन' के ५ नाम हैं ।

---

१. 'रेणुसारस्तु—'इति पुरुषोत्तमः । अत्रत्ये कोष्ठान्तर्गते 'रेणुकावर्ण—'इति पाठ आधारो मृग्यः ।

२. '—देवतानां—'इति पाठो मेदिन्याम् ।

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । यद्वा,-तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ पत्त्रमेवाङ्गमस्य । पत्त्रेष्वङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पत्त्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने' [इति मे० २४।३९]॥(२) ॥*॥ रञ्जयति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)ण्यन्तः। युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । 'रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने' [इति मे० ९१।११३] ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४) ॥*॥ निर्गन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । 'कुचन्दनं च पत्त्राङ्गे द्रुभेदे रक्तचन्दने' [इति विश्वः ९७।१५५; मेदिनी ९६-७६] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रक्तचन्दनस्य' ।

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

जातीकोशम्, जातीफलम्, (२न)'जायफल'के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । 'जातिर्जातीफलेऽपि च' इति रभसः ॥*॥ 'कोषोऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ जात्याः फलम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लाभे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ।

कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः ।

यक्षकर्दमः (पु), 'कपूर, अगर, कस्तूरी ओर कक्कोल, इन चारों को बराबर-बराबर देकर बनाये हुए लेप-विशेष' का १ नाम है ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः यक्षप्रियः कर्दमः(१) ॥*॥ 'कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते' इति व्याडिः । 'कुंकुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः' इति धन्वन्तरिः ॥*॥ एकम् 'लेपविशषस्य' ।

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रानुलेपनी, वर्तिः (२ स्त्री), वर्णकम्, विलेपनम्(२न), 'लेप करनेके लिये पीसे हुए गन्धद्रव्य-विशेष' के ४नाम हैं ।

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-'(३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यतः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशा दीपेषु योषिति' [इति मे० ५८।५५-५६] ॥ (२) ॥*॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोगस्य पिष्टधृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभसात् आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ।

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चूर्णम् (न), वासयोगः (पु), 'कपड़े आदिको सुवासित करनेके योग्य चूर्ण किये हुए गन्धद्रव्य-विशेष'के २ नाम हैं ।

च्विति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'चूर्णो धूली क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' [इति मे० ४५।१२] ॥(१) ॥*॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ।

भावितं वासितं त्रिषु ।

भावितम्, वासितम् (२ त्रि),'सुवासित कपड़ा आदि' के २ नाम हैं । ('क्षी० स्वा० मतसे गन्धद्रव्य अर्थात् इतर आदिसे सुगन्धित किये हुए कपड़े आदिको 'भावित' और केतकी, केवड़ा या गुलाब आदि से सुगन्धित किये हुए कपड़े आदिको 'वासित' कहते हैं') ।

भेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (चु० उ० से०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासिता करिणीनार्योः वासितं भाविते रुते' [इति मे० ६५।१५३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ।

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

अधिवासनम् (न),'गुलाबजल या सुगन्धित फूल आदि से पान, तिल आदिको सुवासित करने' का १ नाम है ।

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ।

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

माल्यम् (न), माला, स्रक् (२ स्त्री), 'शिरसे धारण की हुई माला' के ३ नाम हैं । ('यहां 'मूर्ध्नि' शब्दके अविवक्षित होनेसे 'मालामात्र' के भी ये ३ नाम है') ।

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे'(भ्वा० आ० से०) ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतरस्रजोः'[इति मे० ११६।४५]

॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१९)। मां लाति वा। कः (३।२।३)।'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि। मालं तु कपटे वने। मालो जने स्यात्।' [इति हैमः २।५१७-५१८]॥(२) ॥*॥ सृज्यते। सृजति सुखं वा। 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०)। 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति क्विन्॥(३)॥*॥ त्रीणि 'मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः'।

केशमध्ये तु गर्भकः।

गर्भकः (पु), 'केशके बीचमें लगायी हुई माला' का १ नाम है।

केशेति॥ गर्भ इव। 'इवे–' (५।३।९६) इति कन्। (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य'।

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रभ्रष्टकम् (न), 'शिखा या चोटीसे लटकती हुई माला' का १ नाम है।

प्रेति॥ शिखातो लम्बमानम्। प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम्। 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०)। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि ५।४।५)॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य'।

पुरो न्यस्तं ललामकम्॥१३५॥

ललामकम् (न), 'ललाट पर धारण की हुई माला, मुण्डमाला' का १ नाम है।

प्विति॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम्। ललाममिव। इवार्थे कन् (५।३।९६)॥(१) ॥*॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य'।

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बम् (न), 'गलेमें सीधे लटकती हुई माला' का १ नाम है।

प्रेति॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम्। प्रालम्बते। 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य'।

वैकक्षकं तु तत्।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकक्षकम् (न), 'जनेऊकी तरह तिर्छी पहनी हुई माला' का १ नाम है।

वैकेति॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः। तत्र भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम्। तत्॥*॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य'।

शिखास्वापीडशेखरौ॥१३६॥

आपीडः, शेखरः (२ पु), 'शिखामें रखी हुई माला' के २ नाम हैं।

शीति॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम्। आपीडयति। 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥*॥ शिङ्खति। 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य'।

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रचना (स्त्री), परिस्यन्दः (पु), 'माला आदि को बनाने (गूथने)' के २ नाम हैं।

रेति॥ 'रच् प्रतियत्ने' अदन्तश्चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम्। 'स्पदि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) अधिकरणे (३।३।१९) च॥*॥ 'परिस्यन्दः' इति वा पाठः। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)॥ (२)॥*॥ द्वे 'शिल्पादिरचनायाः'।

आभोगः परिपूर्णता।

आभोगः (पु), परिपूर्णता (स्त्री), 'सेवा-शुश्रूषा आदि सब प्रकारके उपचारोंसे परिपूर्ण होने' के २ नाम हैं।

आभोग इति॥ आभोजनम्। प्राग्वत् घञ् (३।३।१८)। 'आभोगो वरुणच्छत्रे[1] पूर्णतायत्नयोरपि' [इति विश्व-मेदिन्यौ २६।३०; २३।२९]॥(१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म। 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)।'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम्। परिपूर्णस्य भावः। तल् (५।१।११९)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः'।

उपधानं तूपबर्हः

उपधानम् (न), उपबर्हः (पु), 'तकिया' के २ नाम हैं।

उपेति॥ उपधीयते शिरोऽत्र। 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०)। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट्॥(१)॥*॥ उपबृह्यतेऽत्र, अनेन वा। 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'बृहू उद्यमने' (तु० प० से०) वा। घञ् (३।३।१९)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' 'तकिया' इत्याख्यस्य।

शय्यायां शयनीयवत्॥१३७॥

शयनम्

शय्या (स्त्री), शयनीयम्, शयनम् (२ न), 'शय्या, बिछौना' के ३ नाम है। ('भा० दी० मतसे 'तोसक आदि' के ये ३ नाम हैं')।

---

१. विश्वे '—वारुणच्छत्रे—' इति पाठः।

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि–' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' [इति मे० ११७।५८] ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्यत् ।

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मञ्चः, पर्यङ्कः, पल्यङ्कः (३ पु), खट्वा (स्त्री), 'पलंग, खटिआ आदि' के ४ नाम है । ('किसी २ के मतमें 'मञ्चः' यह १ नाम 'मचान या ऊँचे सिंहासन आदि' का और 'पर्यङ्कः, पल्यङ्कः' के २ नाम 'पलँग, मसहेरी आदि' के तथा 'खट्वा' यह एक नाम 'खटिया' का है') ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धरणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्कयते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३। ३।१९) । 'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' [इति मे० १०। ११४] ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खटचते निद्रालुभिः । 'खट कांक्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अशूप्रुषि–' (उ० १।१५१) इति क्वुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' 'पलङ्ग' 'खाट' 'चारपाई' इति ख्यातस्य ।

गेन्दुकः कन्दुकः

गेन्दुकः, कन्दुकः (२ पु), 'गेंद' के २ नाम हैं ।

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५)। गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे–' (५।३। ९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥(१)॥*॥ कन्द्यते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'टुदु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे [1]'कन्दुकस्य' 'गेंद' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ।

दीपः प्रदीपः

दीपः, प्रदीपः (२ पु) 'चिराग' के २ नाम हैं ।

दीति ॥ दीप्यते, अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१)॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्यपि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ [1]'लोचकः' [इति त्रिकाण्डशेषः २।६।४२-४३] ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ।

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीठम्, आसनम् (२ न), 'आसन' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । बाहुलकाद्दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाट्ठुक् । 'विष्टरः[2] पीठमस्त्रियाम्' [इति त्रिकाण्डशेषः २।६।४१] ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसनस्य' ।

समुद्गकः संपुटकः

समुद्गकः, संपुटकः (२ पु), 'डब्बा, सम्पुट' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२। ४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपुटचते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) द्वे 'संपुटस्य' ।

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रतिग्राहः, पतद्ग्रहः (२ पु), 'उगलदान, पीकदान' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च ग्रहान्तरे' [इति मे० १७७।३१] ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ।

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाधनी, कङ्कतिका (२ स्त्री), 'कङ्घी' के २ नाम हैं ।

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'प्रसाधनी तु [3]कङ्कत्यां सिद्धौ,

---

१. तल्लक्ष्यम्— '—स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्—' इति कुमारसंभवः (५।११) ॥

१. 'अथ लोचकः' इत्यंशः कज्जलवाचकत्वान्न प्रकृतोपयुक्तः ।

२. तदुक्तम्—"ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" इति, "वामावृत्तिस्तु विष्टरः" इति च ।

३. 'प्रसाधनी कङ्कतिका—'इति विश्वे पाठः ।

वेशे प्रसाधनम्' [इति विश्व-मेदिन्यौ १०१।१९७; ९७।९५] ॥ (१) ॥*॥ कङ्क्यते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः'(७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कस्य शिरसोऽङ्कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। कङ्कैर्वतति । क्वुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तन्न । तस्यानिदित्वात् आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति क्लीबकाण्डे च ॥(२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कंघी' इति ख्यातायाः ।

पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥

पिष्टातः, पटवासकः (२ पु), 'बुक्का' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥(१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ।

दर्पणे मकुरादर्शौ

दर्पणः, मुकुरः, आदर्शः (३ पु), 'शीशा-आइना' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'दृप संदीपने' चुरादिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्क्यते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरौ' (उ० १।४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्लृ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्व्युकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' [इति मे० १३७।२०३] ॥*॥—'मंकुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥—आदृश्यते रूपमत्र । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' [इति मे० १६३।१६] ॥*॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ।

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्यजनम्, तालवृन्तकम् (२ न), 'पंखा' के २ नाम हैं ।

व्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्घटधाराकुचाग्रयोः' [इति विश्वः ५९।३१] ॥(२)॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ।

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

७. अथ ब्रह्मवर्गः ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
वंशोऽन्ववायः संतानः

सन्ततिः (स्त्री), गोत्रम्, जननम्, कुलम् (३ न), अभिजनः अन्वयः, वंशः, अन्ववायः, सन्तानः (५ पु), 'वंश, कुल, खान्दान' के ९ नाम हैं ।

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०)। क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पंक्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' [इति मे० ६६।१६८] ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' [इति मे० १२४।२६-२७] ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (जु० प० से०)। ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' [इति मे० ८७।६६] ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाल्लक् । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध—'(३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । को लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबं कण्टकार्योषधौ कुली' [इति मे० १४५।९](४)॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा,—अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' [इति मे० ९५।६५] ॥ (५)॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९)। 'आच्छीनद्योः—' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् । यद्वा,—वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः। तन्न । उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो'[1] वेणौ

१. विश्वे '—पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति पाठः । परं मेदिन्यां तु 'वंशः पुंसि कुले वेणौ पृष्ठावयवसंघयोः' इति भिन्न एव पाठः ।

कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' [इति विश्व-मेदिन्यौ १६८। १०; १६३।१३] ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते।' अय गतौ' (भ्वा०आ० से०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ सन्तन्यते। घञ्(३।३।१९)। संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे'[इति मे० ९३।४६]कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति। आद्ये 'तनोतेः–'(वा० ३।१।१४०)इति णः। अन्यत्र 'हलश्च'(३।३।१२१)इति घञ् ॥(९)॥*॥ नव 'वंशस्य'।

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥१॥

वर्णः (पु), 'ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये ४ वर्ण' हैं।

वेति ॥ वर्ण्यते। 'वर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०) घञ् ३।३।१९)। वर्णयति। अच् (३।१।१३४) वा। 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' [इति मे० ९३।४६] ॥ (१) ॥*॥ 'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्ण इत्येकम्।

विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम्।

चातुर्वर्ण्यम् (न), 'ब्राह्मण आदि पूर्वोक्त चार वर्णों के समुदाय' का १ नाम है।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्त्रियश्च विट् च शूद्रश्च। चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ष्यञ्।

राजबीजो राजवंश्यः

राजबीजी, राजवंश्यः (२ पु), 'राजकुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के २ नाम हैं।

रेति ॥ राज्ञो बीजयितुं शीलमस्य। 'बीज व्यजने' अदन्तः। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः। यद्वा,–राज्ञो बीजम्। राजबीजमस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)॥ (१) ॥*॥ वंशे भवः। दिगादियत् (४।३।५४)। राज्ञो वंश्यः। राजवंशे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य'।

बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

बीज्यः, कुलसंभवः (२ पु), 'कुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के २ नाम हैं।

बीति ॥ बीज्यते। 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा,–बीजमस्यास्ति। 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप्। 'बीजे भवः'। साधुः वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति। अच् (३।१।१३४)। कुले संभवोऽस्य वा। यद्वा,–संभवत्यस्मात्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य'।

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः।

महाकुलः, कुलीनः, आर्यः, सभ्यः, सज्जनः, साधुः (६ पु), 'उत्तम कुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के ६ नाम हैं।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च। महाकुलस्यापत्यम्। 'महाकुलादञ्खञौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति विग्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्यम्। 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ' (४।१।१४०)॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' [इति मे० १५।१८५] ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामिषेषु च। कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ ॥ कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' [इति मे० ११४। १४-१५] ॥ (२) ॥*॥ अर्यते। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः। 'सभाया यः' (४।४।१०५)॥ (४) ॥*॥ संश्चासौ जनश्च। 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः। वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनायां च योषिति' [इति मे० ९३।४८-४९] ॥ (५) ॥*॥ साध्नोति धर्मम्। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०)। 'कृवापा–' (उ० ११) इत्युण्। 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' [इति मे० ८०।२३] ॥ (६) षट् 'कुलीनस्य'।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोऽस्त्री

ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थः, भिक्षुः(४ पु),ये चार 'आश्रम' शब्दवाच्य हैं अर्थात् आश्रमः (पु न), 'ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, संन्यासाश्रमः (४ पु न), ये ४ 'आश्रम' हैं।

ब्रेति ॥ ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म। ब्रह्म चरितुं शीलमस्य। 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि–' (३।२।७८) इति वा णिनिः। यद्वा,–ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जयत्यवश्यम्। 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य। इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः। वनप्रस्थे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः। 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य। 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये ॥*॥ आश्राम्यन्त्यत्र, अनेन वा। 'श्रमु तपसि' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'नोदा-

स्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न। यद्वा,–आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र। स्वधर्मसाधनक्लेशात्। 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे। अस्त्रियाम्' [इति मे० १११। ३९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्'।

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः।
विप्रश्च ब्राह्मणः

द्विजातिः, अग्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, विप्रः, ब्राह्मणः, (६ पु०) 'ब्राह्मण' के ६ नाम हैं।

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य। 'मातुरग्रेऽधि (वि) जननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' (मनुः २।१६९)। 'द्विजातिर्विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' [इति मे० ६२।११५]॥ (१) ॥ * ॥ अग्र आदौ जन्मास्य। अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य। 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे[1] भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' [इति विश्वः १०२।२१४] ॥ (२) ॥ * ॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ * ॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः। 'वडवाऽश्वाकुम्भदास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' [इति विश्वः १६६।५१]। वडवायां जातः। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण्। वाडव इव वा। वाडनम्। 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८)। वालनम्। 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा। घञ् (३।३।१८) डलयोरेकत्वम्। वाडोऽस्यास्ति। 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽपि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः। वाडं वाति। कः (३।२।३) वा। 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम्। पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' [इति मे० १६१।५०]॥ (४) ॥ * ॥ विप्राति। 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। उच्यतेऽत्र वा। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधुः। विपाति। विपति। 'विप क्षेपे' ( ) वा ॥ (५) ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम्। 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न। ब्रह्माधीते। 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा। ब्रह्म जानाति। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्त्रजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो (ठो) द्विजः। मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' [इति त्रिकाण्डशेषः २।७।२-३)। 'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खञ्जरीटकपोतयोः' [इति मे० ४०।२१] ॥ * ॥ षट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

षट्कर्मा (पु), 'यज्ञ करना, पढ़ना, दान देना, यज्ञ कराना पढ़ाना और दान लेना; इन ६ कर्मोंसे युक्त ब्राह्मण' का १ नाम है।

असाविति ॥ असौ विप्रः। [1]षट् कर्माण्यस्य। 'इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा। प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते' ( )॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'षट्कर्मणो विप्रस्य'।

विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी

विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी (२२ पु), 'विद्वान्' के २२ नाम हैं।

वीति ॥ वेत्ति। 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'लटः शतृ–' (३।२।१२४)। 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा। 'विद्वान् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति धरणिः। 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' [इति विश्वः १७६।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ दोषं जानाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ अस्ति ॥ शता (३।२।१२४)। 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११)। 'सन्साधौ धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।६८-६९]॥ (४) ॥ * ॥ सु सुष्ठु ध्यायति। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१८०) इति क्विप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ * ॥ कौति धर्मादि। 'कु शब्दे' (अ० प० से०)। कवते वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। विच् (३।२।७५)। गुणः (७।३।८४)। कोर्वेदस्य विदः। वेत्ति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा,–कवि वेदे विदा यस्य। 'विदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' [इति मे० ७५।१४)॥ (६)॥ * ॥ बुध्यते। 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' [इति मे० ७६।१०] ॥ (७) ॥ * ॥ धियं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–'

---

१. विश्वे'—द्विजे ज्येष्ठभ्रातरि—' इति, मेदिन्यां च '—द्विजे ज्येष्ठे भ्रातरि—' इति पाठौ।

१. तदुक्तं मनुना— 'अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥' (१।८८) इति।

(३।२।३) इति कः। धियमीरयति। 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। अण् (३।२।१) वा। 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुंकुमे। स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' [इति मे० १२६।५१-५२] ॥ (८) ॥*॥ मनीषाऽस्यास्ति। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९) ॥*॥ जानाति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' [इति मे० ३३।१] ॥ (१०) ॥*॥ एवं प्रज्ञः। 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' [इति मे० ३३।१] ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञाऽस्यास्ति। 'प्रज्ञाश्रद्धा–' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या विचारणाऽस्त्यस्य। मतुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्यतेऽनया। 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यमरः। 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' [इति मे० ४१।१८]। पण्डा जाताऽस्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच्। यद्वा,–पण्डते स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७४) इति क्तः। इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा। 'अच इः' (उ० ४।१३९)।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तस्योष्ठ्यान्तत्वात्। कविशब्दस्य दन्तोष्ठ्यान्तेषु पाठात्। 'कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः। सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति' [इति मे० १५७।४] ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति। मतुप् (५।२।११५)। 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' [इति मे० ६२।११६] ॥ (१५) ॥*॥ सूते, सुयते, वा। 'षूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०)। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा। 'सूङः क्रिः' (उ० ४।६४) एतेन—सुवति - इति विगृह्णन् स्वामी प्रत्युक्तः। उक्तनिर्देशासंभवात्।—सुनोति। 'सुञो दीर्घश्च' इति रिदीर्घौ—इति वद्न्मुकुटोऽपि। उज्वलदत्तादिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु "सूरोऽर्कहलयोः पुंसि' [मे० १२९।९८] सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य। अत इनौ (५।२।११५)। (सूरी) नान्तम्—इत्याहुः। 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६) ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य। इनिः (५।२।११५)। कृतमनेन। 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा। 'कृती स्यात् पण्डिते योग्ये' [इति मे०[2] ८६।५२] ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलकात्तिर्वा। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्' [इति मे० ३४।८]। रन्तिदेवोऽपि–'आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्ना तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे। 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०)। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'असनयोः–' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥*॥ दूरान् दूराद्वा पश्यति 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)। ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३४)। 'सुपि' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य'।

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रियः, छान्दसः (२ पु), 'वेद पढ़नेवाले ब्राह्मण' के २ नाम हैं।

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते। 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' (५।२।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्णशाखाध्यायिनः'।

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपाध्यायः, अध्यापकः (२ पु), 'उपाध्याय' के अर्थात् 'वेदके एकदेशको वा वेदाङ्गोंको वृत्तिके लिये पढ़ानेवाले' के २ नाम हैं।

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात्। 'इङश्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य'।

अथ स निषेकादिकृद्गुरुः।

गुरुः (पु), 'गुरु' अर्थात् 'निषेकादि संस्कारको सविधि करके अन्नादिसे पालन करते हुए पढ़ानेवाले' का १ नाम है।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः। निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता। गृणाति धर्मादि। गिरत्यज्ञानं वा। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। 'गॄ निगरणे (तु० प० से० वा। 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः। 'गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि। पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मे० १२४।२५)। मनुश्च

१. मेदिन्यां 'सीर' इति दीर्घेकारमध्यपाठादस्यात्रानुपयोगिता, अतोऽत्र'सूरश्चारभटे सूर्ये' इति विश्व (१२७।२५) स्योपन्यासः समीचीन आसीत्।

२. पूर्वमत्र 'हैम' इति पाठ आसीत्, किन्तु पुस्तकत्रये हैमे 'कृती योग्ये बुधे' (२।२६४) इति भिन्नपाठान्मया तत्पाठस्थाने 'मेदिनी' इति पाठः परिवर्तितः।

(२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादिकर्तुर्गुरोः' ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

आचार्यः (पु), 'आचार्य' अर्थात् 'मन्त्रोंकी व्याख्या करनेवाले या शिष्यका यज्ञोपवीत संस्कारकर कल्प और रहस्य के सहित वेदको पढ़ानेवाले ब्राह्मण' का १ नाम है।

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति । क्विप् । (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः (२।१४०)—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥' (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्रव्याख्याकर्तुः' ।

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यजमानश्च

व्रती, यष्टा, यजमानः (३ पु), 'यजमान' अर्थात् 'यज्ञ करनेवाले' के ३ नाम हैं।

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ * ॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा,—व्रतयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ।

स सोमवति दीक्षितः ।

दीक्षितः (पु), 'सोमवत्' यज्ञमें ऋत्विजोंको आदेश देनेवाले यजमान' का १ नाम है।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा,—दीक्षा जाताऽस्य । तारकादीतच् (५।२।३६)॥(१)॥*॥ एकं 'सोमयाजिनः' ।

इज्याशीलो यायजूकः

इज्याशीलः (२ पु), 'बारबार यज्ञ करनेवाले' के २ नाम हैं।

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः भृशं वा यजते । '—क्रियासमभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ।

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥

यज्वा (पु), 'विधिपूर्वक यज्ञ किये हुए' का १ नाम है।

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्ङ्वनिप्'(३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधिवद्धोतुः' ।

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स्थपतिः (पु), 'बृहस्पतिके मन्त्रसे यज्ञ करनेवाले' का १ नाम है।

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्ट्याजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मे० ६६।१६६-६७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बृहस्पतियागकर्तुः' ।

सोमपीती तु सोमपः ।

सोमपीती, सोमपः (२ पु), 'सोमयज्ञ करनेवाले' के २ नाम हैं।

सविनि ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातृतुदिवचि' (उ० २।७) इति थक् । 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः'—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ सोमं पिबति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ ('सोमापाः' इति) दीर्घपाठे तु क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदाऽयम् । 'दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ।

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सर्ववेदाः (पु), 'यज्ञमें सर्वस्व दक्षिणा देनेवाले' का १ नाम है।

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र 'विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विदॢ लाभे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१९८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ।

---

१. यथोक्तं कालिदासेन—'स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।' इति रघु० (४।८६) ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अनूचानः (पु), 'व्याकरण आदि ६ अङ्गोंके सहित वेदको पढ़नेवाले' का १ नाम है।

अन्विति ॥ अन्ववोचत्। 'उपेयिवान्–' (३।२।१०९) इति साधुः। 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥(१)॥*॥ शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते। प्रोच्यते। ल्युट् (३।३।११३)। प्रवचनो वेदस्तत्र। अधीतमनेन। 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः। 'क्तस्येन्विषयस्य–' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः'।

गुरोस्तु यः।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

समावृत्तः (पु), गुरुकी आज्ञा पाकर गृहस्थाश्रममें रहनेके लिये गुरुकुलसे लौटे हुए ब्रह्मचारी' का १ नाम है।

गिवति ॥ गुरोः सकाशाल्लब्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन। समावर्तते स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥(१)॥*॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम्।

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

सुत्वा (सुत्वन् पु), 'यज्ञके अन्तमें अवभृथनामक स्नान किये हुए' का १ नाम है।

स्विति ॥ सुतवान् 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। सुयजोर्ङ्वनिप् (३।२।१०३)। तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवे=अवभृथस्नाने ॥*॥ एकं 'स्नातकस्य'।

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छात्रः, अन्तेवासी, शिष्यः (३ पु), 'शिष्य, छात्र' के ३ नाम हैं।

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम्। तच्छीलमस्य। 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः। 'शयवासवासि–' (६।३।१८) इत्यलुक्। 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च' [इति विश्वः १०३।२१६] ॥ (२) ॥ * ॥ शिष्यते। 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०)। 'एतिस्तुशास्–' (३।१।१०९) इति क्यप्। 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) 'शासिवसि–' (८।३।६०) इति षः (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य'।

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः।

शैक्षाः, प्राथमकल्पिकाः (२ पु), 'अध्ययनको प्रथम आरम्भ किये हुए ब्रह्मचारी आदि' के २ नाम हैं।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते। 'तदधीते–' (४।२।५९) इत्यण्। शिक्षाया इमे। तत्र भवा वा। यद्वा–शिक्षां लभन्ते। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते। 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ्। यद्वा–प्रथमकल्पमधीयते। 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक्। 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' ('संवर्ते ब्रह्मणो दिने) [इति मे० १०२।२] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमारब्धवेदानाम्'।

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणः (पु), 'आपसमें समान वेद, समान व्रत और समान आचारवाले ब्रह्मचारियों' का १ नाम है।

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद् ब्रह्म। 'एकस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते। मिथः परस्परम् ॥०॥ समानं ब्रह्म चरन्ति। 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः। 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'समानशाखाध्येतॄणाम्'।

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सतीर्थ्यः, एकगुरुः (भा० दी०। २ 'सहपाठी, एक गुरुसे पढ़नेवाले' के २ नाम हैं।

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति। 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत्। 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥ ॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहाध्यायिनाम्'।

चितवानग्निमग्निचित्।

अग्निचित (पु), 'अग्निहोत्री' का १ नाम है।

चीति ॥ अग्निमचैषीत्। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्विप्। तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अग्न्युपासकस्य'।

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

ऐतिह्यम् (न), इतिह (अव्य०), 'परम्परागत उपदेश' के २ नाम हैं।

पेति ॥ परम्परया आगतः। 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण्। चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ्। पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च। तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेतिह' (५।४।२३) इति ञ्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वे च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा। तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्पराशब्दो दृश्यते' (वा० ५।३) तच्चिन्त्यम्। संनियोगशिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात्। परम्पराशब्दस्य त्वव्युत्पन्नत्वात्। तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति

यद्वा—परं पिपर्ति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वपचाजारभारवत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ।

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपज्ञा (स्त्री), 'गुरूपदेशके बिना उत्पन्न सर्वप्रथम ज्ञान' का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीकेर्ज्ञानम् ॥ *॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ।

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

उपक्रमः (पु), 'गुरु आदिसे ज्ञान प्राप्तकर आरम्भ करने'का १ नाम है ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मे० ११२।५९) ॥ (१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य' ।

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः (७ पु), 'यज्ञ' के ७ नाम हैं ।

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देवपूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः (२।८०) ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा—सूयतेऽत्र अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) । घः (३।३।१८) वा । 'सवो यज्ञे च 'संधाने' [इति मे० १५९।२९] ॥ (२) ॥*॥ न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे क्रतौ पुमान्' [इति मे० १३०।१०५] । (३) ॥*॥ इज्यते, अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा-तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ * ॥ मखन्ति देवा अत्र, अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा—'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' ( ) घञ्विषयेऽपि'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञः कतुः' (उ० १।८०) । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' [इति मे० ५४।८] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ।

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पाठः (पु), 'वेदादिपाठ करने' को 'ब्रह्मयज्ञः' (पु), होमः (पु), 'हवन करने'को देवयज्ञः (पु), अतिथीनां सपर्या (स्त्री), 'अन्न, जलपान, शय्यादि देकर अतिथियोंके सत्कार करने' को नृयज्ञः (पु), तर्पणम् (न),'अन्न, जल, पिण्डदान, श्राद्ध, आदिसे पितरोंको सन्तुष्ट करने'को पितृयज्ञः (पु), बलिः(पु), 'बलिवैश्वदेव अर्थात् काकादिको बलि देने' को भूतयज्ञः (पु), कहते हैं ।

ये (ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, अतिथियज्ञ, पितृयज्ञ और भूतयज्ञ) ५ महायज्ञः (पु), अर्थात् 'पञ्चमहायज्ञ' हैं ।

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८) 'पाठश्च पठने ख्यातो [1]विद्धपर्ण्यां तु योषिति' [इति मे० ३९।७] ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसुहुसृ—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति[2] । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४। ११८) । 'बलिर्दैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च [3]गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः (२।५१३—५१४) ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः (३।७०)—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' इति । 'पाठादीनाम्' एकैकम् ।

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

समज्या, परिषत्, गोष्ठी, सभा, समितिः, संसत्, आस्थानी (७ स्त्री), आस्थानम् (न), सदः (न स्त्री), 'सभा' के ९ नाम हैं ।

१. '—सन्ताने' इति मेदिनीपाठः ।

१. 'विद्धकर्ण्यां—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

२. 'तृप्यति' इत्युल्लेखोऽनुपयुक्तः ।

३. हैमे 'क' पुस्तके'—दारूदराशयोः—' इति, 'खग' पुस्तकद्वये तु'—दारुदरांशयोः—' इति पाठः ।

सेति ॥ समजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्त्यस्याम् । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे पर्षद्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८)। 'अम्बाम्ब–'(८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मे० ३९।४) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । समाना भान्त्यस्याम् इति वा । 'समानस्य–' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा–'(२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मे० १०६।९) ॥ (४) ॥*॥ समयन्त्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४)। सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मे०, ६६।१६६) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्त्यस्याम् । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्त्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ।

प्राग्वंशः प्राग्हविर्गेहात्

प्राग्वंशः (पु) 'हवनशालाके पूर्व तरफ यजमानको बैठने के लिये बनाये हुए स्थान या गृह-विशेष'का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति क्विन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वाऽत्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे 'प्राग्वंश'शब्दो वर्तते ॥*॥ एकं 'प्राग्वंशस्य' ।

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सदस्यः (पु), 'यज्ञमें न्यूनाधिक विधिको देखनेवाले ऋत्विग्-विशेष' का १ नाम है ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः'(४।४।९८)इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि–' (३।२।७८) इति दृशेर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः । ॥*॥ एकं 'सदस्यस्य' ।

सभासदः सभास्तारः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥१६॥

सभासत् , सभास्तारः, सभ्यः, सामाजिकः (४पु), 'सभासद' के ४ नाम हैं ।

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ।

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वर्युः, उद्गाता, होता (३ पु), 'यजुर्वेद, सामवेद और ऋग्वेद जाननेवाले' का क्रमशः १-१ नाम है ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः–' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य–' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा—न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति वा । मितद्र्वादित्वात्(वा० ३।२।१८०) डुः ।—अपष्ट्वादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृ–' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१)इति क्विप् । यजुर्विद् अध्वर्युः । सामविद् उद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ।

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीध्र, ऋत्विक् , याजकः (३ पु), यज्ञ करनेवाला यजमान धन आदिसे जिसका वरण करे उन आग्नीध्र आदि यज्ञ करानेवाले ब्राह्मणों' के ३ नाम हैं ।

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्धे । 'ञिइन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४)। अग्नीद्दृत्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भं च' (वा० ४।३।१२०)। आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४)। अग्नीध्रः–इति मुकुटः । तन्न । स्फाय्या(उ० २।१३)दिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्रक्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥(१)॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा व्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४)। क्यप्(३।१।१०९)तु वृञ एव ॥*॥ ऋतौ यजति।

'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'याजकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी (१२।१४३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्'।

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिः (स्त्री), 'यज्ञके लिये डमरू-तुल्याकार बनाई हुई साफ की हुई भूमि' का १ नाम है।

वेदीरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा। 'तॄ पिषिरुहिवृति–' (उ० ४।११९) इतीन्। यद्वा—वेदयति, वेद्यते वा। 'विद निवासादौ' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान्। स्त्रियामंगुलिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मे०, ७५।१५) ॥ (१) ॥*॥ परितः कृता संस्कृता। 'संपरिभ्याम्–' (६।१।१३७) इति सुट्। 'परिनिवि–' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकं 'यज्ञवेद्याः'।

समे स्थण्डिलचत्वरे।

स्थण्डिलम्, चत्वरम् (२ न), 'यज्ञके लिये साफ किये गये स्थान-विशेष' के २ नाम हैं।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन्। 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०)। 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चतन्त्यस्मिन्। 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति मेदिनी १३३।१५२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः।

चषालो यूपकटकः

चषालः, यूपकटकः (२ पु), 'यज्ञ-स्तम्भके ऊपर वलयाकार (गोल) बनाये हुए काष्ठ-विशेष' के २ नाम हैं।

चेति ॥ चषति। चष्यते वा। 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०)। 'सानसिवर्णसि–' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकटकस्य'।

कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

कुम्बा (स्त्री), 'चण्डाल, अन्त्यज आदि यज्ञ को न देख सकें, इस निमित्तसे यज्ञभूमिके चारों तरफ बनाये हुए घेरे' का १ नाम है।

किवति ॥ कुम्ब्यते अनया वा। 'कुबि आच्छादने' (भ्वा०, चु० प० से०)। 'चिन्तिपूजिकथि–' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निबिडा वृतिर्वेष्टनम्। एकं 'निबिडवेष्टनस्य'।

यूपाग्रं तर्म

यूपाग्रम्, तर्म (२ न), 'यज्ञ-स्तम्भके ऊपरी भाग' के २ नाम हैं।

य्विति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे'।

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः।

अरणिः (पु स्त्री), 'जिसको परस्परमें रगड़कर यज्ञार्थ अग्नि निकाला जाय, उस काष्ठ-विशेष' का १ नाम है।

नीति ॥ निर्मथ्यते। 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०)। ण्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति। 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्तिसृधृधमि–' (उ० २।१०२) इत्यनिः। 'अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि' (इति मे०, ४७।३४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अरणेः'।

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

दक्षिणाग्निः, गार्हपत्यः, आहवनीयः (३ पु), ये ३ 'अग्नि के भेद' हैं।

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः। मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८)। दक्षिणाग्निः—इत्याह। तन्न। संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये–' (२।१।५०) इत्येतत्सूत्रोदाहरणत्वात्। तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१) ॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः। 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः' (४।४।९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रीणयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर्। यद्वा—आहवनमर्हति। 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥ * ॥ क्वचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकम् 'अग्निविशेषस्य'।

अग्नित्रयमिदं त्रेता

त्रेता (स्त्री), 'दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि और आहवनीयाग्नि इन तीन अग्नियोंके समुदाय' का १ नाम है।

अग्नीति ॥ त्राणम्। त्राः सदा संधुक्षणम्। तामिता। यद्वा—त्रायन्ते त्रा आहुतयः। ताभिरिता। त्रित्वमिता इति वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति हैमः (२।१७४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य'।

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः।

प्रणीतः (पु), 'मन्त्रसे संस्कृत अग्नि' का १ नाम है।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः। 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते

प्रवेशिते। 'संस्कृताग्नौ च' इति हेमचन्द्रः (३।२९०)॥ (१)॥*॥ एकं 'संस्कृताग्नेः'।

समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः॥ २०॥

समूह्यः, परिचाय्यः, उपचाय्यः (३ पु), 'यज्ञ-सम्बन्धी अग्निका स्थान-विशेष, या स्थान-विशेषकी अग्नि' के ३ नाम हैं।

सेति॥ समुह्यते, समूह्यते वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा॥ (१)॥*॥ परिचीयते॥ (२)॥*॥ उपचीयते॥ (३)॥*॥ 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः॥*॥ प्रयोगोऽस्ति येषां ते। अग्नौ प्रयोक्तव्याः, अग्निना-मानीत्यर्थः। 'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्'।

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते।
तस्मिन्नानाय्यः

आनाय्यः (पु), 'गार्हपत्यनामक अग्निसे लाकर मन्त्र से संस्कृत दक्षिणाग्नि' का १ नाम है।

य इति॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते॥*॥ आनीयते 'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः॥*॥ यस्तु आष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः'॥ (१)॥*॥ एकं 'दक्षिणाग्नितः संस्कृताग्नेः'।

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया॥ २१॥

अग्नायी, स्वाहा, हुतभुक्प्रिया (३ स्त्री), 'अग्निकी स्त्री, स्वाहा' के ३ नाम हैं।

अथेति॥ अग्नेः स्त्री। 'वृषाकप्यग्नि-' (४।१।३७) इत्यैङीष् च॥ (१)॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। स्वाहाऽस्त्यस्या वा। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ (२)॥*॥ हुतभुजः प्रिया॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्'।

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने।

सामिधेनी, धाय्या (२ स्त्री), 'अग्निमें समिधा (लकड़ी) छोड़कर अग्निको जलानेमें प्रयोग किये जानेवाले मन्त्र' के २ नाम हैं।

ऋगिति॥ समिधामाधानी। 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा० ४।३।१२०)। षित्वात् (४।१।४१) ङीष्। 'हलः' (६।४।४९) इति यलोपः॥ (१)॥*॥ धीयते पुष्यतेऽग्निरनया। 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या-' (३।१।१२९) इति साधुः॥ (२)॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते तस्याः'।

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

छन्दः (न), 'गायत्री आदि छन्द' का १ नाम है।

गेति॥ गायन्तं त्रायते। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः गौरादिः (४।१।४१)। यद्वा—गानम्। गायः। घञ् (३।१।१८)। युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'सुपि-' (३।२।४)। इति योगविभागात् कः। मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थकम्। तस्यानाकारान्तात्वात्। 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च' [इति मे० १३३।१५०]॥ (१)॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री। प्रमुखपदेन उष्णगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बाध्यम्॥*॥ चन्दते। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन्॥ (१)॥*॥ 'प्रथमप्रमुखे चाभे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः॥*॥ एकं 'छन्दसाम्'।

हव्यपाके चरुः पुमान्॥ २२॥

चरुः (पु), 'अग्निमें हवन किये जानेवाले अन्न' का १ नाम है।

हेति॥ पच्यते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। हव्यं च तत् पाकश्च। यद्वा—भावे घञ् (३।३।१८)। पचनं पाकः। हव्यस्य पाकः। 'अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ( )॥*॥ चर्यते भक्ष्यते। 'चर गतौ भक्षणे' च' (भ्वा० प० से०)। 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः। मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे ( ) अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम्। 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह। विश्वप्रकाशे (१७१।७३) तु 'चरुर्भाण्डे च 'हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता। 'अथ चरुः पुमान् हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी [१२५।३२] च। स्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः। चर्यते रध्यते इति। स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह। एतेन—केचित्तु पच्यतेऽत्रेति। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते। अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः। तदसत्।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः। प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्थकतायाम्॥ (१)॥*॥ एकं 'चरोः'।

---

१. हव्यान्ने यथा—'स तेजो वैष्णवं मान्यो विभेजे चरुसंज्ञितम्' इति 'चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे' इति च रघु० (१०।५४, ५६)। भाण्डं पात्रं तत्र यथा—'उत्पलकान्तिकचरुः स्वात्मनः पार्श्वदाहकः।' इत्यनेकार्थकैरवकौमुदी।

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।

आमिक्षा (स्त्री), 'औटे हुए गर्म दूधमें दही छोड़नेपर उत्पन्न विकार-विशेष या छाँछ' का १ नाम है ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सक् । यद्वा-आ मक्षति । 'मक्ष रोषे सघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः ( ) ॥ (१) ॥ * ॥ शृते क्वथिते तप्ते च पयसि दध्नो योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आङ्पूर्वान्मिहेर्दीर्घश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं (आमीक्षा) मुकुट आचख्यौ, तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकं 'आमिक्षायाः ।'

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥२३॥

धवित्रम् (न), 'यज्ञमें आग सुलगाने के वास्ते मृगचर्म के बने हुए पंखे' का १ नाम है ।

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० उ० से०)। 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलूधूसू-' (३।२ १८४) इतीत्रः ॥ * ॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) ङित्वाद्गुणाभावादुवङि 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ।

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

पृषदाज्यम् (न), 'दही मिले हुए घी' का १ नाम है ।

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा-पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ( ) ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ।

परमान्नं तु पायसम् ।

परमान्नम्, पायसम् (२ न), 'खीर, हविष्य' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा-परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः (३।७९४) । 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मे० १७२। २८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ।

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हव्यम् (न), 'देवान्न' अर्थात् 'हवनके द्वारा देवताओं के उद्देश्यसे दिये जानेवाले अन्न-विशेष' का १ नाम है ।

कव्यम् (न), 'पैत्रान्न' अर्थात् 'ब्राह्मण-भोजनादि के द्वारा पितरोंके उद्देश्यसे दिये जानेवाले अन्न-विशेष' का १ नाम है ।

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । —'कबृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३। १।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'नीलवर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ देवानामिदम् । पितॄणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु-' (४।२।३१) इति यत् । देवान्नं हव्यम् । पित्रन्नं कव्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ।

पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २४ ॥

पात्रम् (न), 'स्रुवा आदि बर्तन' का १ नाम है ।

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। -'दादिभ्यः ष्ट्रन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' [इति मे'० १२६।५७] ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) ।— 'घञर्थे कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इति प्रतिपदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोलूखलमुसलस्फ्यादि ।

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।

ध्रुवा, उपभृत्, जुहूः (३ स्त्री), ये ३ 'स्रुवाके भेद' हैं । स्रुवः (पु), स्रुक् (स्त्री), 'स्रुवा' अर्थात् अग्निमें घी डालनेवाले काष्ठादिनिर्मित यज्ञ-पात्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा-'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१। २।१) ङित्वम् । उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाब्ध्योः शालपर्ण्यां गीतीस्रुग्भेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' [इति मे० १५८।१३-१५]।

१. मेदिन्यां 'पात्रं स्रुवादौ पर्णे च भाजने राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

(१) ॥ * ॥ उपबिभर्ति । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ जुहोति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥ * ॥ स्रवति 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। 'स्रुवः कः' (उ० २।६१)। 'स्रुवः पुमान् । स्रुवो द्वयोर्होमपात्रे' शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' [इति मे० १५९।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः । स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥ * ॥ एते च स्रुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । स्रुवस्तु पुंलिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।२।१७८) इति क्विप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्यत् । तन्न । 'चिक् च' (उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । क्विबविधानाच्च । यदपि—'स्रुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति । तदपि न, भेदापेक्षया स्रुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवासाहचर्याद् द्वयोः स्त्रीत्वमेव —इति । तदपि न 'स्त्रियः' इति विशेषविधेः सत्त्वात् । यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीत्वविधिर्बोध्यः । न च—स्रुचो विधानाभावे पृष्ठचानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः' (अ० १।३।३१) 'मुष्ट्या तु बद्धया' (अ० २।६।८६) इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्त्रियाः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥ * ॥ क्वचित् 'स्रुवः' इति षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति क्विब्दीर्घौ । (स्रुः) ॥ * ॥ 'यज्ञपात्राणां' पृथक्-पृथक् ।

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥२५॥

उपाकृतः (पु), 'वेदमन्त्रसे अभिमन्त्रित कर यज्ञमें मारे हुए पशु' का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'उपाकृतोऽध्वरहते[२] पशौ नोपद्रुते त्रिषु' इति विश्वः (७१।१८१), मेदिनी च (६८।१८८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभितो मन्त्रयित्वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० प० से०) । क्त्वा (३।४।२१)। ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥ * ॥ एकं 'क्रतावभिमन्त्रितपशोः' ।

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

परम्पराकम् , शमनम् , प्रोक्षणम् (३ न), 'यज्ञमें पशुको मारने' के ३ नाम हैं ।

पेति ॥ अकनम् आकः । परम्पराया आकम् । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३। १८) । अञ्चतेर्घञ् वा । यद्वा—'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य, अस्माद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) भावे ल्युट् (३।३। ११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते' इति विश्वः (८७।२८), मेदिनी (६३।३७) । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः[१] शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः (३।४५१)। ॥ * ॥—'शसनम्'—इति स्वामी । 'शसु हिंसायाम्'(भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ 'ससनम्' इत्यन्ये । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः' इति हैमः (३। २२८) ॥ (३) ॥ * ॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥ * ॥ त्रीणि 'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ।

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

प्रमीतः, उपसंपन्नः, प्रोक्षितः (३ त्रि), 'यज्ञमें मारे हुए पशु' के ३ नाम हैं ।

वेति प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०) 'मीञ्' (क्र्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२। १०२) । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति [मे० ६३।१२६] ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कर्तरि (३।४। ७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । '[२]उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (१०२।३१२), मेदिनी (१००।१३१) ॥ (२) ॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ।

सांनाय्यं हविः

सान्नाय्यम् , हविः (२ न),'हवन करने योग्य हविष्य आदि पदार्थ' के २ नाम हैं ।

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पाय्यसांनाय्य-' (३।१।१२९) इति साधुः ॥

---

१. 'स्रुवा द्वयोर्यज्ञपात्रे' इत्येव मेदिन्यां पाठः ।

२. विश्वे 'उपाकृतोऽध्वरहतपशूपद्रुतयोर्मतः' इति, मेदिन्यां च 'उपाकृतोऽध्वरहतपशौ—' इत्येवं पाठौ । अतोऽत्रत्यं 'कृपाकृत—' इति पाठं त्यक्त्वा मया 'उपाकृत—' इति पाठः स्वीकृतः ।

१. हैमे पुस्तकत्रये 'प्रोक्त' इत्यंशो नास्ति ।

२. विश्वे प्रथमपादस्तु 'जानीयादुपसम्पन्नम्'—इत्येवं वर्तते ।

(१) ॥ * ॥ हूयते । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इतीसिः ॥ (२) ॥ * ॥ सांनाय्यं=हविर्विशेषः ॥ * ॥ द्वे 'हविषः' ।

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

हुतम्, वषट्कृतम् (२ त्रि), 'अग्निमें हवन किये हुए हविष्य आदि पदार्थ' के २ नाम हैं ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१)॥ * ॥ 'वषट्' इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हुतस्य' ।

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

अवभृथः (पु), 'यज्ञ समाप्ति-सूचक स्नान-विशेष' का १ नाम है ।

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृञः' (उ० २।३) इति क्थन् ॥ (१) ॥ * ॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अवभृथस्नानस्य' ॥

तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

यज्ञियम् (त्रि), 'यज्ञके योग्य पदार्थ' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । 'अर्हः' (३।२। १२) इत्यच् ॥ * ॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्-' (५।१। ७१) इत्यत्र 'तत्कर्मार्हति' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' । 'त्रिषु' इति यज्ञियान्वितम् ।

अथ क्रतुकर्मेष्टम्

इष्टम् (न), 'यज्ञ कार्य, दान देने' का १ नाम है ।

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते' (   ) इति मनुः । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी ३३।२)॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ।

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

पूर्तम् (न), 'बावली, कुआँ, तालाब आदि खुदवाने तथा औषधालय, देवालय आदि बनवाने' का १ नाम है ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामादिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत्' इति स्मृतिः (   ) । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिकर्मणि ।' (इति मेदिनी ५६।३६)॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पूर्तकर्मणः' ।

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अमृतम् (न),'यज्ञसे बचे हुए हविष्य' का १ नाम हैं ।

विघसः (पु), 'ब्राह्मण, अतिथि आदिके भोजनके बाद बचे हुए अन्न' का १ नाम है ।

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥ अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च ।' [इति मे०, ५९।७७-७८] ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्टैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति घस्लृ ॥ (१) ॥ * ॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ।

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्यागः (पु), विहायितम्, दानम्, उत्सर्जनम्, विसर्जनम्, विश्राणनम्, वितरणम्, स्पर्शनम्, प्रतिपादनम्, प्रादेशनम्, निर्वपणम्, अपवर्जनम्, (११ न), अंहतिः (स्त्री) 'दान देने' के १३ नाम हैं ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी २२।६) ॥ (१) ॥ * ॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ दत्तम् । दानः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु'इति विश्वः(८५।६), (मे० ८३।१०) ॥ (३) ॥ * ॥ सृजेः (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥(४) ॥ * ॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी ९८।१०६) ॥ (५) ॥ * ॥ विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्च ॥ (६) ॥ * ॥ वितरतेश्च ॥ ॥ * ॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प०

अ०) । 'स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी (९३।४७) ॥ (८) ॥*॥ 'पद गतौ'(दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मे० (१००।१३७)॥(९) ॥*॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०, चु० उ० से०) ॥(१२)॥*॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्तेरंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागरोगयोः' इति हैमः (३।२५६) ॥ (१३)॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य'।

मृतार्थे तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥३०॥

और्ध्वदैहिकम् (न) 'मरे हुएके उद्देश्यसे मरनेके दिनसे एकादशाह तक दिये हुए पिण्ड-दान आदि' का १ नाम है ।

त्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः'(२।१।३६)। तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः–' (५।४।९१) इति टच् । तदहे = प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । अनुशतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपदवृद्धिः ॥*॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ।

पितृदानं निवापः स्यात्

पितृदानम् (न), निवापः (पु), 'सपिण्डीकरणके बाद पितरोंके उद्देश्यसे दिये हुए पिण्ड-दान' का १ नाम है ।

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ न्युप्यते, निवपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पित्रुद्देशेन दानस्य' ।

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्राद्धम् (न), 'श्राद्ध' अर्थात् 'पितरोंके उद्देश्यसे शास्त्रानुसार किये जानेवाले पिण्डदान आदि कार्य' का १ नाम है ।

श्रेति ॥ श्रद्धाऽत्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा–' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥ एकं 'श्राद्धकर्मणः' ।

अन्वाहार्यं[१] मासिकः

अन्वाहार्यम् (न), मासिकः, 'अमावस्याको किये जानेवाले मासिक श्राद्ध' के २ नाम हैं ।

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ मासे भवम् । 'कालाट्ठञ्' (४।३।११)॥ (२) ॥*॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः । द्वे 'मासिकस्य' ।

अंशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

कुतपः (पु न), 'दिनका आठवां हिस्सा, सप्तम मुहूर्त (१४ घटी) के उपरान्त तथा नवम मुहूर्त (१७–१८ घटी) के मध्यका श्राद्ध योग्य समय-विशेष' का १ नाम है ।

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०)। 'संज्ञायाम्–' (३।२।४६) इति खच्, '–अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनुवृत्तेर्न मुम् (६।३।६७) । यद्वा–कुं भुवं तपति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः । 'कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये कुतपी[१] पुनः । विट्सारिकायाम्' (इति मेदिनी १०३।१९-२०) ॥(१)॥*॥ एकम् 'अह्नोऽष्टमभागस्य' ।

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पर्येषणा, परीष्टिः (२ स्त्री), महे० मतसे 'श्राद्धमें ब्राह्मणों की सेवा करने' के २ नाम हैं । अन्वेषणा, गवेषणा (२ स्त्री), महे० मतसे 'धर्मान्वेषण करने' के २ नाम हैं, भा० दी० मत से चारों धर्मान्वेषण के नाम हैं ।

पेति ॥ 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् 'परेर्वा' (वा० ३।३।१०७)॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४) ॥(१)॥*॥ पक्षे क्तिन्(३।३।९४)। 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी(३७।४८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य' ।

सनिस्त्वध्येषणा

सनिः, अध्येषणा (२ स्त्री), 'गुरु, पिता, माता आदि श्रेष्ठ जनोंकी सेवा करने और प्रार्थनापूर्वक गुरु आदि श्रेष्ठ जनोंको किसी काममें प्रवृत्त करने' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सननम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच् (वा ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुर्वाद्याराधनस्य' ।—गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ।

१.'कुणपी पुनः । विट्सारिकायाम्' इत्येवं पाठो मेदिन्याम्' । स च 'कुणपी' शब्दार्थकतया न प्रकृतोपयोगी ।

याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच्ञा, अभिशस्तिः, याचना, अर्थना (४ स्त्री),'याचना करने, मांगने' के ४ नाम हैं।

येति ॥ याचनम् । 'टुयाचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिशंसनम् । 'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अभिशस्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि[1] च' इति हैमः (३।१०३)॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। सुषामादित्वात् (८।३।९८) 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति वा षत्वम् । (अभिषस्तिः) ।—इत्यवोचत् ॥ (२)॥*॥ याचेः चुरादि (स्वार्थिक) ण्यन्तात् 'ण्यास–'(३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याचनस्य' ।

षट् तु त्रिषु

यहां से ६ शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

षेति ॥ आगन्तु(श्लो० २१७)पर्यन्ताः षट् । त्रिलिङ्गाः ।

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि।

अर्घ्यम् (त्रि), 'अर्घ (अर्घ्य देने) के लिये जल' का १ नाम है।

पाद्यम् (त्रि), 'पाद्य (पैर धोने) के लिये जल' का १ नाम है।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । 'पादार्घाभ्यां च' (५।४।२५) इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥*॥ (क्रमेण) एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ।

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

आतिथ्यम् (त्रि), 'अतिथियों के निमित्त वस्तु' का १ नाम है।

आतिथेयम् (त्रि), 'अतिथियोंके विषयमें सज्जन (अच्छा व्यवहार करनेवाले)' का १ नाम है।

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेर्ञ्यः' (५।४।२६) ॥ (१) ॥*॥ अतिथौ साधु । 'पथ्यतिथि–' (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' (अतिथिनिमित्तकस्य, अतिथौ साधौ च क्रमश एकैकं नाम) ।

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते।

आवेशिकः, आगन्तुः (२ त्रि), अतिथिः (पु, अतिथी स्त्री), 'अतिथि' के ३ नाम हैं।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे' (नेपथ्ये च) (इति मेदिनी १६३।१४-१५) । अवेशेऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (मनु० ३।१०३) ॥ (१) ॥*॥ आगच्छति । 'सितनिगमि–' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । 'ऋतन्यञ्जि–'(उ० ४।२) इति इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः' इति स्मृतिः (   ) । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि[1] च' इति विश्वः(७६।१६), (मेदिनी ७३।१४) । 'प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः (२।७।९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गृहागतस्य' ।

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

पूजा, नमस्या, अपचितिः, सपर्या, अर्चा, अर्हणा (६ स्त्री) 'पूजा' के ६ नाम हैं।

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नमस्करणम् । 'नमोवरिवस्–' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायम् 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०)। 'चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' (   )॥(३) ॥*॥ कण्ड्वादौ 'सपर पूजायाम्' इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (४) ॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५)॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्थ–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पूजनस्य' ।

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना।

वरिवस्या, शुश्रूषा, परिचर्या, उपासना (४ स्त्री), 'शुश्रूषा करने' के ४ नाम हैं।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्–' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। सन्नंतः । 'अ प्रत्ययात्'(३।३।१०२)॥ ॥ (२) ॥*॥ परिचरणम् । '–परिचर्यापरिसर्या–' (वा० ३।३।१०१)इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्या तु पर्येष्टिः' इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'ण्यास–'(३।३।१०७)इति युच् ॥*॥ 'उपासनम्' इति पाठे—ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्वः[2] (९१।७०), मेदिनी (९५।७२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सेवायाः' ।

---

१. हैमे ख. ग. पुस्तकयोः '–प्रार्थनेऽपि च' इति पाठः ।

१, विश्वे तु '—पुत्रेऽपि कौपे प्राघुणिकेऽपि च' इति भिन्न एव पाठः । मेदिन्यां च 'आगन्तुके त्रिषु' इति पाठः ।

२. विश्वे तु '—शुश्रूषायां च हिंसने ।' इति पाठः ।

व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

व्रज्या, अटाट्या (२ स्त्री), पर्यटनम् (न), 'घूमने' के ३ नाम हैं।

व्रेति ॥ 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) 'व्रजयजोः–' (३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥(१)॥*॥ अटनम् । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३। १०१) । इत्यटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (३) 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषादटापि ॥*॥ त्रीणि 'अटनस्य'।

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चर्या (स्त्री), 'ध्यान, मौन इत्यादि योगमार्गोंमें स्थित होने' का १ नाम है।

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च' (३।१।१००) इति यत् । यद्वा–'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्याविवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ईर्यते 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ।

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपस्पर्शः (पु), आचमनम् (न), 'आचमन करने' के २ नाम हैं।

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा–उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । [1]'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि' [इति मे० १६५।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आचमनस्य'।

अथ मौनमभाषणम् ।

मौनम् , अभाषणम् (२ न), 'मौन या चुप रहने' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च–' (५। १।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) भावे ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आनुपूर्वी, आवृत्, परिपाटिः (३ स्त्री), अनुक्रमः, पर्यायः (२ पु), 'क्रम' अर्थात् 'सिलसिला' के ५ नाम हैं।

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्वं भावः । 'वर्णदृढादिभ्यः–' (५।१।१२३) इति ष्यञ् । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे क्लीबता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥ * ॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३। ३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'अच इः[1]' (उ० ४। १३९) । द्विवचनत्वान्न यण् ॥ (३) ॥ * ॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥ * ॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यय इणः' (३।३।३८) इति घञ् (अथ) 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे' [इति मे० ११९। ८९] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य'।

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतिपातः, पर्ययः, उपात्ययः (३ पु), 'विना क्रम' अर्थात् 'बेसिलसिला' के ३ नाम हैं।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रमोल्लङ्घनस्य'।

नियमो व्रतमस्त्री

नियमः (पु), व्रतम् (न पु), 'नियम या व्रत' के २ नाम हैं।

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३। ६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' [इति मे० १११।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ व्रियते । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) 'वृङ्' (क्र्या० आ० से०) वा । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् बाहुलकाद्वृञ्वृङ्भ्यामपि । कित्त्वान्न गुणः । यद्वा–व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति घः । पृषो-

१. एतस्मात्पूर्वं क्वचित् 'उपस्पृश्यन्ते खान्यत्र' इति पाठोऽपि ।

१. 'परिपाट्यानुपूर्वी स्या'—इति हलायुधात् (४। ५४), 'अनुपात्यय आवृत् स्त्री परिपाट्यानुपूर्व्यपि' इति वैज० (पु० ९२ श्लो० ११४), 'परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्' इति हैमात् (६।१४०) च 'परिपाटी' इति दीर्घान्तोऽपि 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषि बोध्यः ।

दरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ।

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

पुण्यकम् (न), 'उपासादि शास्त्र-विहित व्रत' का १ नाम है।

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'उपवासादेर्विहितव्रतस्य' ।

औपवस्तं तूपवासः

औपवस्तम् (न), उपवासः (पु),'उपवास' के २ नाम हैं।

ओपेति ॥ उपसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥ * ॥ क्वचित् 'औपवस्त्रम्' इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।१।१३३) उपवस्तुरिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥ * ॥ उपोषणं तु 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ।

विवेकः पृथगात्मता ।

विवेकः (पु), पृथगात्मता (स्त्री),'प्रकृति और पुरुषके भेद-ज्ञान वा भावोंके पृथक् स्वरूप-ज्ञान' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः' [इति मे० १३।१५९] ॥ (१) ॥ * ॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' ।

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

ब्रह्मवर्चसम् (न), वृत्ताध्ययनर्धिः (स्त्री), 'ब्रह्मवर्चस' अर्थात् 'सदाचार और वेदाभ्यासकी वृद्धि या सम्पत्ति' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम्, तयोर्ऋद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ।

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ¹ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्माञ्जलिः (पु),'वेदादि पढ़नेके पहले और अन्तमें व्यस्त हाथसे (दहिने हाथसे दहिना और बायें हाथसे बायाँ) गुरुके पैरको छूकर प्रणाम करने' का १ नाम है।

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः' ।

पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

ब्रह्मबिन्दुः (पु), 'वेदादि पढ़नेके समय मुखसे निकले हुए जल-कण (थूकमिश्रित जलकी छोटी २ बूँद)' का १ नाम है।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतबिन्दवः ब्रह्मणो बिन्दवः । (१) ॥ * ॥ एकं 'मुखनिर्गतबिन्दूनाम्' ।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ब्रह्मासनम् (न), 'ध्यान और योगके आसन' का १ नाम है।

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा—ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्राह्मणः संबन्धि आसनम् । (१) ॥ * ॥ एकं 'ब्रह्मासनस्य' ।

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पः, विधिः, क्रमः (३ पु), 'शास्त्रोक्त विधि' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कल्पते, अनेन वा । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' [इति मे० १०२।२] ॥ (१) ॥ * ॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा—विधानम् । अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' [इति मे० ८०।१७] ॥ (२) ॥ * ॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८-१९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' [इति मे० १०८।४] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विधानस्य' ।

---

१. तदुक्तं मनुना—'ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माऽञ्जलिः स्मृतः' ॥ इति (२।७१) ।

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

मुख्यः (पु), 'शास्त्रोक्त प्रधान विधि' का १ नाम है।

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः'(५।३।१०३)। 'व्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्यविधेः'।

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अनुकल्पः (पु), 'शास्त्रोक्त गौण विधि' का १ नाम है।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ व्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गौणविधेः'।

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

उपाकरणम् (न), 'संस्कार पूर्वक वेदको ग्रहण करने' का १ नाम है।

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य'।

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

पादग्रहणम्, अभिवादनम् (२ न), 'अपने नामको कहते हुए प्रणाम करने' के २ नाम हैं।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥ * ॥ अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'वन संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्वदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) । (२) ॥*॥ द्वे '[1]नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य'।

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भिक्षुः, परिव्राट्, कर्मन्दी, पाराशरी, मस्करी (५ पु), 'संन्यासी' के ५ नाम हैं।

भीति ॥ भिक्षणशीलः 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ * ॥ परित्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्विप् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११) ॥ (३) ॥ * ॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्—' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥ * ॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वाऽस्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ—' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा—मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा—मा[1] कर्तुं कर्म निषेद्धुं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ—' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा—मुकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा—मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'संन्यासिनः'।

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तपस्वी, तापसः, पारिकाङ्क्षी (३ पु), 'तपस्वी' के ३ नाम हैं।

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्—' (५।२।१०२) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकटुरोहिण्योः' [इति मे० ९६।८२-८३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥ * ॥ पारिकांक्षितुं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा—पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तपस्विनः'।

वाचंयमो मुनिः ।

वाचंयमः, मुनिः (२ पु), 'मुनि' के २ नाम हैं। ('किसी किसी के मतसे ये २ नाम भी 'संन्यासी' के ही पर्याय हैं)।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्यते । 'मनु ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेन[2]तरौ जिने' [इति मे० ८३।१५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनव्रतिनः'।

---

१. तदुक्तं मनुना—'अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति (२।१२२) ।

१ 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यात्कैयटानुरोधाच्चेदं ज्ञेयम् ।

२. 'वङ्कसेन—' इति मेदिनीपाठः ।

तपःक्लेशसहो दान्तः

तपःक्लेशसहः, दान्तः (२ पु), 'तपस्या के क्लेशको सहनेवाले' के २ नाम हैं।

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥ * ॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।-'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः—इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मक्तान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' [इति मे० ५५।२४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तपःक्लेशसहस्य'।

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥४२ ॥

वर्णी, ब्रह्मचारी 'ब्रह्मचारी' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।१३४) इतीनिः । 'वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' [इति विश्व-मेदिन्यौ ९४।१०८; ९२।१२५] ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलो वा । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः'।

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषिः, सत्यवचाः(२ पु), 'ऋषिसामान्य' के २ नाम हैं।

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' [इति मे० १६६।६] । स्त्रियां वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । (१) ॥ * ॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य'।

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नातकः, (आप्लवः) आप्लुतः, (पु), 'स्नातक' अर्थात् 'वेदव्रतको समाप्त होनेपर गुरुकी आज्ञासे समाप्ति-सूचक स्नान-विशेष (समावर्तन) किये हुए ब्रह्मचारी'के २ नाम हैं।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्नाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ आप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। आप्लवश्चासौ व्रती च ॥ * ॥ 'आप्लुतव्रती' इति पाठे 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । मुकुटस्तु-आप्लव आप्लुतं वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नायी—इत्याह ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य'।

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

निर्जितेन्द्रियग्रामः, यती, यतिः, (३ पु), 'जितेन्द्रिय' के ३ नाम हैं।

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥ * ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१०८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम् । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति मे० ५७।४७] अत्र पक्षे यमः क्तिच् (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य'।

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ । स्थाण्डिलश्च

स्थण्डिलशायी, स्थाण्डिलः (२ पु),'स्थण्डिल (विना साफ की हुई अकृत्रिम भूमि) पर सोनेवाले व्रती' के २ नाम हैं।

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः'।

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

विरजस्तमाः, द्वयातिगः (२ पु),'सत्त्वगुणी'के २ नाम हैं।

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-'(वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ 'निवृत्तरजस्तमोगुणानाम्'।

पवित्रः प्रयतः पूतः

पवित्रः, प्रयतः, पूतः (३ पु), 'पवित्र' के ३ नाम हैं।

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० प० से०) वा । 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्' [इति मे० १३५।१७७] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) । यद्वा-प्रयतते ।

'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)।। (२) ।।*।। पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'पूतं त्रिषु पावित्रे च शटिते¹ बहुलीकृते' [इति मे० ५६।३६] ।। (२) ।। * ।। त्रीणि 'पवित्रस्य'।

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः।

पाखण्डः, सर्वलिङ्गी (२ पु), पाखण्डी अर्थात् 'दुष्ट शास्त्र में स्थित बौद्ध आदि क्षपणक (संन्यासी)' के २ नाम हैं।

पेति ।। पापं सनोति। 'षणु दाने' (त० उ० से०)। सनति। 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) पृषोदरादिः (६।३।१०९)। मूर्धन्यमध्यः ।। * ।। कवर्गद्वितीयमध्य (पाखण्ड इति) पाठे तु पाखण्डयति। 'खडि भेदने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते। तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।।' (   ) ।। (१) ।।*।। सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम्। 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ।। (२) ।। * ।। द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु'।

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

आषाढः (पु०), 'ब्रह्मचर्यावस्था में ब्राह्मण से धारण किये हुए पलाशके दण्ड'का १ नाम है।

पेति ।। आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य। 'विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण्। 'आषाढो व्रतीनां दण्डे मासे मलयपर्वते। स्त्री पूर्णिमायाम्' [इति मे० ४४।६-७] (१) ।। * ।। पलाशस्य विकारः। 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ।। * ।। व्रते = ब्रह्मचर्ये ।। * ।। एकं 'पालाशदण्डस्य'।

राम्भस्तु वैणवः ।। ४५ ।।

राम्भः (पु०), ब्रह्मचर्यावस्था में धारण किये हुए बाँसके दण्ड' का १ नाम है।

रेति ।। 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी। रम्भस्य वेणोर्विकारः। प्राग्वदण् (४।३।१४१)। (१) ।। * ।। व्रत इत्येव। अन्यत्र वैणव एव ।। * ।। एकम् 'वैणवदण्डस्य'।

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

कमण्डलुः (पु न), कुण्डी (स्त्री), 'कमण्डलु' के २ नाम हैं।

अस्त्रीति ।। कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः। तं लाति, लभते वा। मितद्र्वादिः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम्। 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ।। (१) ।। * ।। घञ्। कुणति। 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०)। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४)। 'जानपद–' (४।१।४२)इति ङीष्। 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् ।। पिठरे तु न ना' [इति मे० ४०।४-५] ।। (२) ।।* ।। सुतायां¹ तु जातिलक्षणो ङीष् ।। * ।। द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य'।

व्रतिनामासनं बृषी।

बृषी (स्त्री), 'ब्रह्मचारी आदि व्रतियों के आसन' का १ नाम है।

वेति ।। ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्याम्। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। वर्षति सुखं वा। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः। गौरादिः (४।१।४१)। मूर्धन्यान्तः ।। * ।। 'अतसी बृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमिदर्शनाद्दन्त्यान्तापि (बृसी) ।।(१)।।*।। एकं 'ब्रह्मचार्याद्यासनस्य'।

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजिनम्, चर्म (२ न), कृत्तिः (स्त्री), 'मृगादि के चमड़े' के ३ नाम हैं।

अजीति ।। अजति, अज्यते वा। 'अज गतौ (भ्वा० प० से०)। 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ।। (१) ।। * ।। चरति, चर्यते वा। 'चर गतौ'(भ्वा० प० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५)। 'चर्म कृत्तौ च फलके' [इति मे० ८७।६३] ।। (२) ।। * ।। कृत्यते। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूर्जे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' [इति मे० ५४।१२]।। (३) ।। * ।। त्रीणि 'मृगादेश्चर्मणि'।

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ।। ४६ ।।

भैक्षम् (त्रि), 'भिक्षा में मिले हुए पदार्थ' का १ नाम है।

भायिति ।। भिक्ष्यते। 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०२) इत्यः। भिक्षाणां समूहः। 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ।। (१) ।।*।। एकं 'भिक्षाद्रव्यस्य'।

---

१. 'शठिते–' इति मेदिनीपाठः। विश्वे '–रटिते–' इति (५७।५)।

१. पत्यौ जीवति सति जारादुत्पन्नायां पुत्र्यामित्यर्थः।

स्वाध्यायः स्याज्जपः[1]

स्वाध्यायः, जपः (२ पु), 'नियम से वेदादिके अभ्यास करने' के २ नाम हैं।

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इङश्च'(३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः—' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ।

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

सुत्या (स्त्री), अभिषवः (पु), सवनम् (न), 'सोमलता (यज्ञौषधि) को कूटने' के ३ नाम हैं।

स्विति ॥ सवनम् ॥ 'षुञ् अभिषवे'(स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्—' (८।३।६५) इति षत्वम् । 'अवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे० १६१।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मे० ९३।४५) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ।

सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

अघमर्षणम् (त्रि), 'सब पापोंको नाश करनेवाले जप' (ऋचा आदि), का १ नाम है।

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।३।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ * ॥ अघं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा—मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) स्त्रियां टित्त्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अघमर्षणस्य' ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

दर्शः, पौर्णमासः (२ पु), 'अमावास्या और पूर्णिमाको होनेवाले यज्ञ' का क्रमशः १—१ नाम है।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचराद्दर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टी दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । (दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने)' [इति मे० १६३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्यृतु—' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान् यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' (इति मे० १७४।५८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृथग् भिन्नौ, न तु पर्यायः । 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकैकम् ।

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः[1] **॥ ४८ ॥**

यमः (पु), 'जीवनभर शरीरसे करने योग्य संयम' का १ नाम है।

शेति ॥ यच्छति, अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' [इति मे० १०९।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ।

[2]**नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।**

नियमः (पु), 'नियम' अर्थात् 'जो कार्य जीवन पर्यन्त नहीं हो सके किन्तु विशेष विशेष समय पर किया जाय उस कार्य' का १ नाम है।

नीति ॥ यत् । कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासस्नानजपादि, तत् । नियमः । प्राग्वत् । 'नियमो यन्त्राणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' [इति मे० १११।४६] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नियमस्य' ।

[3]**उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥**

उपवीतम्, ब्रह्मसूत्रम् (२ न), 'बायें कन्धेके ऊपरसे दाहिने तरफ नीचेकी ओर लटकते हुए जनेऊ' के २ नाम हैं।

---

१. हारीतस्मृतौ त्रयो जपभेदा उक्तास्ते यथा—'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्चाप्युपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः ॥ त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः ॥ शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यां तु तदुक्तं मानसं स्मृतम् ॥' इति (४।४०-४४) ।

१. तदुक्तं योगसूत्रे भगवता पतञ्जलिना—'तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' इति (२।३०) ।

२. तदुक्तं योगसूत्रे—'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' । इति (२।३२)

३. तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'ब्रह्मसूत्रेऽत्र सव्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ।' इति । मनुश्च—'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥' इति (२।६३) ।

उपेति ॥ प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम् । यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ उपवीयते स्म । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'अजेर्व्यघञपोः' (२।४।५६) । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०)वा । क्तः (३।१।१०२) । यद्वा— उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ।

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनावीतम् (न), 'दाहिने कन्धे के ऊपर से बायीं तरफ नीचे को लटकते हुए जनेऊ' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् । (१) ॥ * ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति ॥ * ॥ एकं 'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ।

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

निवीतम् (न) 'मालाकी तरह गर्दन से सीधे नीचेकी ओर लटकते हुए जनेऊ' का १ नाम है ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे' [इति मे०] ॥ (१)॥*॥ कण्ठाल्लम्बितम् ॥ * ॥ एकं 'करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन (माल्यवत्) स्थापितयज्ञसूत्रस्य' ।

अङ्गुल्यग्रे[1] तीर्थं दैवम्

दैवम् (न), 'देवतीर्थ' अर्थात् हाथकी अङ्गुलियोंके आगेवाले भाग' का १ नाम है ।

अंग्विति ॥ अंगुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवताऽस्य 'साऽस्य देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाद्य (वस्यय) ञञौ, (वा० ४।१।८५) इत्यञ् वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'देवतीर्थस्य' ।

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले[2] कायम् ॥ ५० ॥

कायम् (न) 'कायतीर्थ' अर्थात् 'हाथ की कनिष्ठा अंगुली के नीचेवाले भाग' का १ नाम है ।

स्वेति ॥ स्वल्पांगुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजापतिर्देवताऽस्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।-'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'[इति मे० ११३।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कायतीर्थस्य' ।

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्[3]

पित्र्यम् (न), 'पितृतीर्थ' अर्थात् 'हाथके अँगूठे और तर्जनी अंगुलीके बीचवाले भाग' का १ नाम है ।

मेति ॥ अंगुष्ठातर्जन्योः। पितरो देवताऽस्य । 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितॄणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पितृतीर्थस्य' ।

मूले ह्यंगुष्ठस्य ब्राह्मम्[4] ।

ब्राह्मम् (न), 'ब्रह्मतीर्थ' अर्थात् 'हाथ के अंगूठेके मूलभाग' का १ नाम है ।

मित्रति ॥ 'हिः' अवधारणे । ब्रह्मा देवताऽस्य । 'साऽस्य देवता' (४।२।२४)इत्यण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ब्राह्मतीर्थस्य'।

स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मसायुज्यम् (३ न),'मोक्ष अर्थात् ब्रह्ममें लीन हो जाने' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः। 'भुवो भावे' (३।१।१०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ युनक्ति । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा—योजनम् । युक् संपदादिक्विप (वा० ३।३।१०८) । सह युजा । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ।

देवभूयादिकं तद्वत्

देवभूयम् (न), आदि (देवत्वम्, देवसायुज्यम्) 'देवता में लीन हो जाने' के ३ नाम हैं ।

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्वम्' 'देवसायुज्यम्' । तद्वत्=ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपं ।

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

कृच्छ्रम् (न) 'सान्तपन आदि व्रत' का १ नाम है ।

क्रिति ॥ कृन्तति, अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेशश्च । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' [इति

---

१. २. (अपर भागस्थौ ३. ४.) तदुक्तं मनुना— 'अंगुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । कायमंगुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥' इति (२।५९) ।

मे० १२४।१९] ।। (१) ।। * ।। सम्यक् तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा—संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः ११।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकं 'प्रायश्चित्तस्य' ।

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

प्रायः (पु), 'संन्यास-पूर्वक भोजन को छोड़ने' का १ नाम है ।

समिति ।। सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्ते ऽनशनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः' [इति मे० ११५।३६] ।। (१) ।। * ।। एकं 'प्रायोपवेशस्य' ।

अथ वीरहा ।। ५२ ।।

नष्टाग्निः

वीरहा, नष्टाग्निः (२ पु), 'प्रमादसे जिस अग्निहोत्री की आग बुझ गयी हो उस अग्निहोत्री'के २ नाम हैं ।

अथेति ।। वीरोऽग्निः । तं हन्ति । 'क्विप् च' (३।२।७६) ।। (१) ।। * ।। नष्टोऽग्निर्यस्य ।। (२) ।।*।। द्वे 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य' ।

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

कुहना (स्त्री),'दम्भसे ध्यान-मौनादि धारण करने, धन लोभसे मिथ्या धर्माचरण करने' का १ नाम है ।

क्विति ।। कुहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराद्यदन्तः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'कुहना ग्रामजालं स्यात्' इति रत्नकोषः । 'कुहनं मृत्तिकाभाण्डविशेषे काचभाजने । कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिषु' (इति मे० ८६।५१-५२) ।। (१) ।। * ।। मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ।। * ।। एकं 'दम्भेन कृतध्यानमौनादेः'। 'अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा' ।

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

व्रात्यः, संस्कारहीनः (२ पु), 'यथोचित समयपर यज्ञोपवीत संस्कारसे हीन द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य)' के २ नाम हैं ।

व्रेति ।। शरीरायासजीवी व्याधादिर्व्रातः, स इव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । यद्वा—व्रातमर्हति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।। (१) ।।*।। संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ।। (२) ।।*।। द्वे 'संस्कारहीनस्य' ।

अस्वाध्यायो निराकृतिः ।। ५३ ।।

अस्वाध्यायः, निराकृतिः (२ पु), 'वेदको नहीं पढ़नेवाले' के २ नाम हैं ।

अस्वेति ।। न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ।। (१) ।। * ।। आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ।। (२) ।।*।। द्वे 'वेदाध्ययनरहितस्य' ।—चत्वार्येकार्थानि—इत्येके ।

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्तिः (२ पु), 'भिक्षा मिलनेके लिये जटा-भस्मादि धारणकर झूठा साधु बननेवाले' के २ नाम हैं ।

धेति ।। धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।। (१) ।। * ।। लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य । (२) ।। * ।। द्वे 'भिक्षार्थं जटादिधारिणः' ।

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवकीर्णी, क्षतव्रतः (२ पु), 'नियमसे चलनेवाला ब्रह्मचर्यादि व्रत जिसका बीच ही में भग्न हो गया हो उस ब्रह्मचारी आदि व्रती' के २ नाम हैं ।

अवेति ।। अवकरणम् । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः ।। (१) ।। * ।। क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ।। (२) ।।*।। द्वे 'खण्डितब्रह्मचर्यादेः' ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।। ५४ ।।

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

अभिनिर्मुक्तः, अभ्युदितः (२ पु), 'जिसके सोते रहने पर सूर्योदय हो और जिसके सोते रहने पर सूर्यास्त हो उस'का क्रमशः १-१ नाम है ।

स्विति ।। अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभि सर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ।। (१) ।।*।। अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मात् ।। (१) ।।*।। एकैकम् 'अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः' ।

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।। ५५ ।।

परिवेत्ता 'बड़े भाईके अविवाहित रहने पर विवाहित छोटे भाई' का १ नाम है ।

पेति ।। परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते । 'विदॢ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः

संज्ञायां चानिटौ' ([1]उ० २।९४)॥(१) ॥*॥ एकं 'ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य'।

परिवित्तिस्तु तज्ज्यान्

परिवित्तिः (पु), 'जिसका छोटा भाई विवाहित हो उस अविवाहित बड़े भाई' का १ नाम है।

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते। क्तिच् (३।३। १७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः। ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः'।

विवाहोपयमौ समौ।
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्॥ ५६ ॥

विवाहः, उपयमः, परिणयः, उद्वाहः, उपयामः (५ पु), पाणिपीडनम् (न),'विवाह' के ६ नाम हैं।

वीति ॥ विशिष्टं वहनम्। घञ् (३।३।१८)॥ (१) ॥*॥ उपयमनम्। 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप्॥ (२)॥*॥ चाद् घञ्॥(३)॥*॥ परिणयनम्। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्)॥ (५)॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम्। 'कृद्योगा च-' (वा० २।२।८) इति समासः॥ (६) ॥*॥ षट् 'विवाहस्य'।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्।

व्यवायः, ग्राम्यधर्मः (२ पु), मैथुनम्, निधुवनम्, रतम् (३ न), 'मैथुन' अर्थात् 'स्त्रीके साथ सम्भोग करने' के ५ नाम हैं।

व्येति ॥ व्यवायनम्। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)वा। घञ् (३।३।१८) वा॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः 'ग्रामाद्यखञौ' (४।२।९४)। ग्राम्याणां जनानां धर्मः॥(२)॥*॥ मिथुनस्य कर्म। 'प्राणभृज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यण्। युवादित्वात् (५।१।१३०) वाऽण्॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र॥ (४)॥*॥ रमणम्। 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४)। 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४। ३७) इति मलोपः॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मैथुनस्य'।

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रिवर्गः (पु), 'अर्थ धर्म और कामके समुदाय' का १ नाम है।

त्रीणि ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तैः कृत्वा॥*॥ एकं 'त्रिवर्गस्य'।

[1] 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' इत्युणादिसूत्रस्थोऽयं धातुः 'धाकलीकरणे भक्षणे च' सि० कौ० पठितः।

चतुर्वर्गः समोक्षकैः॥ ५७ ॥

चतुर्वर्गः (पु),'अर्थ, धर्म, काम और मोक्ष के समुदाय' का १ नाम है।

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा। उपलक्षितो वा॥ एकं 'चतुर्वर्गस्य'।

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

चतुर्भद्रम् (न), 'सुदृढ़ अर्थ, धर्म, काम और मोक्षके समुदाय' का १ नाम है।

सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः। चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे। यद्वा-चत्वारि भद्राणि। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः। ('भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि मुस्तके करणान्तरे। भद्रो रुद्रे वृषे रामचन्द्रे मेरुकदम्बयोः॥ हस्तिजात्यन्तरे') 'भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' ('भद्रा मन्दाकिनीरास्नाकृत्स्नानन्तासु कट्फले।') इति विश्वः (१२९।५५-५६) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्भद्रस्य'।

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये।

जन्यः (पु), 'समान अवस्थावाले वर के प्रेमी या वधू की पालकी ढोनेवाले' का १ नाम है।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति। 'संज्ञायां जन्या' (४।४। ८२) इति यदन्तो निपातितः॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः। ('जन्यं हट्टे परीवादसंयुजे, जनके पुनः। जन्यः स्याच्छ्रयनीये च जन्या मातृसखीमुदोः॥') 'जन्यौ वरवधूज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु च' इति विश्वः (११५।१३-१४) ॥ (१) ॥*॥ 'वरपक्षीयाणाम्'।

इति ब्रह्मवर्गविवरणम्॥ ७ ॥

अथ क्षत्रियवर्गः॥ ८ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।

मूर्द्धाभिषिक्तः, राजन्यः, बाहुजः, क्षत्रियः, विराट् (५ पु) 'क्षत्रिय' के ५ नाम हैं।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः। राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते। तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः(१)॥*॥ राज्ञोऽपत्यम्। 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७)। 'ये चाभावकर्मणोः'(६।४।१६८) इति प्रकृत्या। यद्वा-राजति। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। 'राजेरन्यः' (उ० ३। १००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः। 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः। बाह्वोर्जातो वा। 'सप्तम्यां जनेर्डः'

(३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वः (३४।१९) मेदिनी (११।२७)च ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः ष्ट्रन्(उ० ४।१५९)। क्षतात्त्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्त्रस्यापत्यम् । 'क्षत्त्राद्घः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्त्रियस्य' ।

राजा राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित्, (७ पु), 'राजा' के ७ नाम हैं ।

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्त्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मे० ९१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥(२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यञ् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' ('पार्थिवी स्यात क्षमायां च') (इति विश्वः १६६।५०) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मे० १६०।४२-४३) ॥ (३) ॥*॥ क्ष्मां बिभर्ति । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्ष्माभुक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥ नॄन् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (५)॥*॥ भुवं पाति ॥(६)॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) मह्यां क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०)। क्विप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः' ।

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

अधीश्वरः (पु), 'सब तरफ के राजाओंको वशमें करने वाले राजा' का १ नाम है ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ।

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चक्रवर्ती, सर्वभौमः (२ पु), 'चक्रवर्ती राजा' अर्थात् 'समुद्र-पर्यन्त पृथ्वीकी रक्षा करनेवाले राजा' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'सुपि–'(३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि ॥ अम्भसामपि चावर्ते' इति विश्वः (१२९।४९-५०) । यद्वा–चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्नागे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्व-(११४।५४), मेदिन्यौ (११२।६३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ।

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

मण्डलेश्वरः (पु), 'मण्डल या देशका शासन करने वाले राजा' का १ नाम है ।

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च' ('कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे, शुनि मण्डलः स्यात् ॥') इति विश्वः (१५५।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'माण्डलिकस्य' ।

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

सम्राट् (पु) भा० दी० मतसे 'जिसने राजसूय यज्ञ किया हो, मण्डल का स्वामी हो और सब राजाओं को जीत, कर अपने वश में कर लिया हो उस राजा' का १ नाम है ।

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् । 'मो राजि समः क्वौ' (८।३।२५) ॥ (१)॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ।

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्त्रियाणां गणे क्रमात् ।

राजकम् (न), 'राजसमूह' का १ नाम है ।

राजन्यकम् (न), 'क्षत्त्रियोंके समुदाय' का १ नाम है ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र–' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकं (क्रमेणैकैकं राज्ञां क्षत्रियाणां च समूहस्य) 'राजसमूहस्य' ।

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मन्त्री, धीसचिवः, अमात्यः (३ पु) 'मन्त्री' अर्थात् 'बुद्धिविषयक सहायता देने वाले मन्त्री' के ३ नाम हैं ।

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अत:–' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वाऽवश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०)। 'आवश्यक–'(३।३।१७०) इति णिनिः (१) ॥*॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो वा (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ।

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

कर्मसचिवः (पु) 'प्रत्येक काममें सहायता देनेवाले मन्त्री' का १ नाम है ।

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहायकारिणाम्' ।

महामात्राः प्रधानानि

महामात्रः (पु), प्रधानम् (न पु), 'प्रधान मन्त्री, राजा के खास सलाहकार' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्र्येऽवधारणे)' (इति मे० १२८।७५-७६)। महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मे० १४३।२९०) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मे० ८८।८५) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् ।। (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य'। त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ।

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

पुरोधाः, पुरोहितः (२ पु) 'पुरोहितः' के २ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च'(उ० ४।२।३१) इति धाञोऽसिः ॥ (१) ॥ * ॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२)।।(२)॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ।

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्राड्विवाकः, अक्षदर्शकः (२ पु), 'व्यवहार (मुकदमे) को देखनेवाले' अर्थात् 'न्यायाधीश' के २ नाम हैं।

द्रेति ॥[1]ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतरि । प्रच्छनम् । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रि–' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण क्विब्दीर्घौ संप्रसारणाभावाश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) प्राट् च विवाकश्च । प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः' ( ) ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः' ('आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये ।') इति विश्वः (१८२।२) । पश्यति । ण्वुल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ।

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रतीहारः, द्वारपालः, द्वास्थः, द्वास्थितः, दर्शकः (५ पु) 'द्वारपाल, ड्योढ़ीदार' के ५ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि–' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। मुकुटस्तु–प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत् । तन्न । हृञो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति मेदिनी[1](१४२।२८०) ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्याद्दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥(५)॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ।

---

१. तदुक्तं मनुना—'तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंसधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । वादान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥' (८।४-७) । एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखं निगद्यते ॥' इति नारदवचनेनास्य बहवो भेदास्तेऽत्र विस्तरभिया न लिखिताः, अतो जिज्ञासुभिरन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥

१. विश्वे 'प्रतीहारप्रतीहार्यौ द्वाःस्थे द्वारेऽप्यनन्तरे ।' (१४६।२५५) इति भिन्नपाठोपलब्धेरत्रत्यस्य 'विश्वमेदिन्यौ' इति पाठस्य स्थाने 'मेदिनी' इत्येव पाठः स्थापितः ।

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः

रक्षिवर्गः, अनीकस्थः (२ पु), 'राज आदि के अङ्गरक्षक' के २ नाम हैं।

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि–'(३।२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि[1] चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्व-(७७।२६) मेदिन्यौ (७४।६२) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य'।

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अध्यक्षः, अधिकृतः (२ पु), 'अध्यक्ष' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा–अध्यक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः[2] प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मे० १६७। २९) ॥ (१) ॥*॥ अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य'।

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थायुकः (पु), 'एक ग्राम के अध्यक्ष' का १ नाम है।

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लषपतपदस्था–' (३।२ १५४) इत्युकञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'एकग्रामाधिकृतस्य'।

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गोपः (पु), 'बहुत ग्रामों के अध्यक्ष' का १ नाम है।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१। १३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्' (इति मे० १०२।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य'।

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भौरिकः, कनकाध्यक्षः (२ पु), 'सुवर्णके अध्यक्ष' के २ नाम हैं।

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य'।

[1] विश्वे तु '—रणखले गज······। राजराक्षिसु–' इत्येवं पाठः ॥

[2] 'पुंसि प्रत्यक्षे—' इति मेदिन्यां पाठः ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्याध्यक्षः, नैष्किकः (२ पु), 'टकसाल' (रुपया आदि सिक्का ढालने के कारखाने) के 'अध्यक्ष' के २ नाम हैं।

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मे० ११६।५१-५२) । रूप्यस्याध्यक्षः ॥(१)॥*॥ निष्के हेम्नि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिर्नैष्किको रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्कादिशालायां नियुक्तस्य'।

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।

अन्तर्वंशिकः (पु), 'रनवासमें नियुक्त पुरुष' का १ नाम है।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वंशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥(१)॥*॥ एकं 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य'।

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥८॥

सौविदल्लः, कञ्चुकी, स्थापत्यः, सौविदः (४ पु), 'कञ्चुकी' अर्थात् 'राजाओं के पास में या रनिवास में बाहरी रक्षा के लिये बेंतकी पतली छड़ी लिये हुए आने-जानेवाले वृद्ध पुरुष' के ४ नाम हैं।

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः = स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ कंचुकश्चोलकोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः (३।३९२) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् । 'स्थपतिः कंचुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना, सत्तमे त्रिषु' (इति मे० ६६।१६६-१६७) ॥ (३) ॥*॥ सुविदन्ति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् । यद्वा-सुवेदनम् । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा–सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्र्यगारे बही रक्षाधिकृतस्य'।

शण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ

शण्ढः, वर्षवरः (२ पु) 'नपुंसक, जनखा' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शाम्यति शिश्नाभावात्। 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'शमेर्ढः' (उ० ११९९)। '[1]शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ। आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मे० ४४।४-५)। ('शण्ढषण्ढौ तु सौविदौ। वन्ध्यपुंसीढ्वरे[2] क्लीबे' इति हैमः २।१३३)॥ (१)॥*॥ वृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) वरति। 'वर आवरणे' ( ) वा। अच् (३।१।१३४)। वर्षस्य रेतःपातस्य वरः। 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः। जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ( )॥ (२)॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम्'।

सेवकार्थ्यनुजीविनः।

सेवकः, अर्थी, अनुजीवी (३ पु), 'सेवक, नौकर' के ३ नाम हैं।

सेवेति ॥ सेवते। 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि' (इति मे० १४।१७१)॥ (१)॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति। 'अर्थाच्चासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीनिः। 'अर्थी पुमान् याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मे० ८५।३५)॥ (२)॥*॥ अनुजीवितुं शीलः। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य'।

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

शत्रुः (पु), 'अपने देश के समीपवाले देश के राजा' का १ नाम है।

वीति ॥ शातयति। 'शद्लृ शातने' (भ्वा० प० अ०)। ण्यन्तः। 'रुशातिभ्यां क्रुन्' (उ० ४।१०४)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ११७२) इति णिलुक्।—शब्देः 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः। तन्न। उक्तरीत्या निर्वाहात्॥ (१)॥*॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेश(स्थ)स्य राज्ञः'।

मित्त्रमतः परम्॥ ९॥

मित्त्रम् (न), 'पूर्वोक्त से भिन्न राजा' का १ नाम है।

मीति ॥ मेद्यति। 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४)।—ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटः। तन्न। गुणप्रसङ्गात्। सूत्रस्य सत्त्वाच्च। 'मित्त्रं सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि स्त्रियां[3] गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मे० १२८।७७)॥ (१)॥*॥ अतः शत्रोः॥*॥ एकं 'मित्त्रस्य'।

उदासीनः परतरः

उदासीनः (पु), 'उदासीन' अर्थात् 'पूर्वोक्त शत्रु और मित्र के लक्षण से भिन्न राजा' का १ नाम है।

वीति ॥ अतिशयितः परः परतरः। उदास्ते 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)। लटः शानच् (३।२।१२४)। 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम्॥ (१)॥*॥ एकं 'शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः'।

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः।

पार्ष्णिग्राहः (पु), 'राजा के युद्धादि-यात्रा में पीछे से किलेपर चढ़ाई या योद्धा के पीछे रक्षा करने वाले राजा' का १ नाम है।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः[1]॥ (१)॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः'।

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः॥ १०॥
द्विड्विपक्षाहितामित्त्रदस्युशात्रवशत्रवः।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः॥ ११॥

रिपुः, वैरी, सपत्नः, द्विषन्, द्वेषणः, दुर्हृद्, द्विट्, विपक्षः, अहितः, अमित्त्रः, दस्युः, शात्रवः, शत्रुः, अभिघाती, परः, आरातिः, प्रत्यर्थी, (१९ पु), 'वैरी' के १९ नाम हैं।

रीति ॥ रपति दोषम्। 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'रपेरिच्चोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः॥ (१)॥*॥ वीरस्य कर्म भावो वा। युवादित्वात् (५।१।१३०) '-वरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण्। वैरमस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)॥ (२)॥*॥ सपत्नीव। 'व्यन् सपत्ने' (४।१।१४५) इति निर्देशादकारः॥ (३)॥*॥ इयर्ति विरोधम्। 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०)। 'अच इः' (उ० ४।११९)॥ (४)॥*॥ द्वेष्टि। 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शतृ॥ (५)॥*॥ द्वेषशीलः। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच्॥ (६)॥*॥ दुष्टं हृदयमस्य। 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः॥ (७) द्वेष्टि। क्विप् (३।२।६१)॥ (८)॥*॥ विरुद्धः पक्षो-

1. मेदिन्यां मूर्धन्यादिः 'षण्ढः—' इति पाठः।
2. हैमे—'सौविदे। वन्ध्यपुंसीट्चरे—' इति पाठः॥
3. मेदिन्यां '—सुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति पाठः, एतत्पाठस्वीकारे नार्थं प्रकृतोपयोगी, 'सुरा' शब्दस्य विवरणात्।

1. विश्वे 'पार्ष्णिः पाश्चात्यभागे स्यात् पादमूलोन्मदस्त्रियोः। सेनापृष्ठे च कुम्भ्यां च' इति पाठदर्शनादयं पाठः क्वस्य इति मृग्यम्॥

ऽस्य। 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' ('पक्षश्च परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ पतत्रे चुल्लिरन्ध्रे च देहाङ्गे राजकुंजरे[1]।') (इति विश्व-१८२।५-६, मेदिन्यौ १६६।१८-१९)। विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अम रोगे' (चु० उ० से०) 'अमेर्द्विषति चित्' (उ० ४।१७४)। इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति। 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०)। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' (उ० ३।२०) बाहुलकादनादेशस्य[2] (७।१।१) अभावः ॥ (१२) ॥*॥ शातयति 'रुशातिभ्यां क्रुन्' (उ० ४।१०४) ॥(१३) ॥*॥ शत्रुरेव प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥ अभिहन्तुं शीलः। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ 'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः। तत्राभियातेः क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपर्ति रोषम्। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) (१६)॥*॥ न राति सुखम्। 'रा दाने'(अ० प० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकूलमर्थयितुं शीलः। 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८)॥*॥ परि दोषाख्याने पन्थयितुं शीलः। 'पथि गतौ' चुरादिः। णिनिः (३।२।७८) 'परि'शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे' (इति [3]मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः 'शत्रोः'।

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः (३ पु),'समान अवस्थावाले मित्र' के ३ नाम हैं।

वेति ॥ वयसा तुल्यः। 'नौवयोधर्म–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति। 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०)। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य। 'ज्योतिर्जनपद–' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः'।

अथ मित्रं सखा सुहृत्।

मित्रम् (न), सखा, सुहृत् (२ पु), 'मित्र, दोस्त' के ३ नाम है।

अथेति ॥ मेद्यति। 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४)।—ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)–इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥(१) ॥*॥ समानः ख्यायते लोकैः। 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ३।१३७) इतीण्, स च डित्। टिलोपः (६।४।१४३)। 'नो ख्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य। 'सुहृद्दुर्हृदौ–' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य'।

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सख्यम् , साप्तपदीनम् (२ न), 'दोस्ती, मित्रता' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा। 'सख्युर्यः'(५।१।१२६) ॥ (१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते। 'साप्तपदीनं सख्यम्' (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः'।

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अनुरोधः (पु), अनुवर्तनम् (न), 'अनुकूल रहने' के २ नाम हैं।

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम्। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्ताराधनम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य'।

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यथार्हवर्णः, प्रणिधिः, अपसर्पः, चरः, स्पशः, चारः, गूढपुरुषः (७ पु), 'गुप्तचर, खोफिया' के ७ नाम हैं।

येति ॥ अर्हति। 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। यो योऽर्हः। यथार्हं वर्णो रूपमस्य। 'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्र। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः ३।३७४) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति। 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से)। अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'चरोक्षद्यूतभेदे च भौमे

---

१. मेदिन्यां तु '–केशादेः परतो······। चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजे कुञ्जरपक्षयोः।' इति पाठः ॥

२. अनुनासिकपरयोः 'यु-वु'इत्यनयोरादेशविधानस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वादत्र तदभावादेवानादेशस्याभावो बोध्यः।

३. मेदिन्यां 'परिस्यात् सर्वतोभावे वर्जने लक्षणादिषु। पूजालिङ्गनवीप्सासु भूषणव्याधिशोकयोः। दोषाख्यानेऽप्युपरमे व्याप्तौ निवसनेऽपि च ॥' (१९०।५७-५८) इति भिन्नरूपपाठदर्शनादयं प्रकृतपाठः कुत्रत्य इति मृग्यम्।

चारे त्रसे चले' (इति मे० १२५।३०) ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः पियालवृक्षे स्यादृगतौ बन्धापसर्पयोः' (इति मे० १२५।३३) ॥ (५) ॥*॥ स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम् । प्रथितृत्वे सनादौ चाप्यधीनज्ञानयोरपि । अतिक्रमे च दण्डे च विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' ॥ (इति मे० १६३।१६) ॥ (६) ॥*॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ।

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥१३॥

आप्तः, प्रत्ययितः (२ त्रि), 'विश्वासपात्र पुरुषादि' के २ नाम हैं ।

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्–' (५।२।३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः (१२०।६९-७०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ।

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवत्सरः, ज्यौतिषिकः, दैवज्ञः, गणकः, मौहूर्त्तिकः, मौहूर्त्तः, ज्ञानी, कार्तान्तिकः (८ पु),'ज्यौतिषी' के ८ नाम हैं ।

सांवेति ॥ संवत्सरं वेत्ति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण्, संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतूक्थादि–' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राक्कृतं शुभाशुभं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥ (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ कृतान्तं वेत्ति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ।

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तान्त्रिकः, ज्ञातसिद्धान्तः (२ पु), 'सिद्धान्त को ठीक २ जाननेवाले' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वट्ठक् (४।२।६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) द्वे 'तत्त्वार्थज्ञातुः' ।

सत्त्री गृहपतिः समौ ।

सत्री, गृहपतिः (२ पु), 'अन्नादिको सर्वदा दान करने वाले गृहस्थ' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सत्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः (१२८। २९) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदान्नादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य' ।

लिपिंकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिपिंकरः, अक्षरचणः, अक्षरचुञ्चुः, लेखकः (४ पु), 'लेखक, कातिब' के ४ नाम हैं ।

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इति टः ॥*॥ एवं 'लिबिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्वित्तः । 'तेन वित्तः–' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ।

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ।

लिपिः, लिबिः (२ स्त्री), 'लिखे हुए अक्षर चित्रादि' के २ नाम हैं ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥*॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥*॥ '–किलिपिलिबि–' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य बो वा ॥ (२) ॥ * ॥—'लिबिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ।

स्यात्संदेशहरो दूतः

संदेशहरः, दूतः (२ पु), 'दूत, सन्देश पहुंचानेवाले' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥*॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः- यद्वा–दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ।

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

दूत्यम् (न), 'दूतके काम या भाव' का १ नाम है।

द्विति ॥ दूतस्य भावः, कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां[1] च' इति यः ॥*॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भागकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी'(४।४।१२०) इति यत् (१) ॥*॥ एकं 'दूतकर्मणः' ।

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वनीनः, अध्वगः, अध्वन्यः, पान्थः, पथिकः (५ पु), 'पथिक, राही, मुसाफिर' के ५ नाम हैं।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ' (५।२।१६) 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न (२) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व-' (३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥(४)॥*॥ 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । षित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पान्थस्य' ।

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी, अमात्यः, सुहृद्, कोशः (४ पु), राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम् (३ न), 'राजा, मन्त्री, मित्र, खजाना, राज्य, किला और सेना' का वाचक क्रमशः १-१ शब्द है, इन सातोंके 'राज्याङ्गम् (न), प्रकृतिः (स्त्री)' ये २ नाम हैं अर्थात् राजा आदि,…७ 'राज्याङ्ग और प्रकृति' कहलाते हैं।

पौराणां श्रेणयः (स्त्री), अर्थात् 'नगरवासियोंको भी राज्याङ्ग और प्रकृति' कहते हैं; इस तरह 'राज्याङ्ग या प्रकृति' के ८ भेद हैं।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः। अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्त्रम् । कोशो भण्डारः राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥*॥ राजस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । क्तिच् (३।३।१७४)॥(२) ॥*॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते वा । 'वह्निश्रि-'(उ० ४.५१)इति निः । एके मुख्याः सजातीयसमूहाः ॥*॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ।

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
षड् गुणाः[1]

सन्धिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम् (३ न) आश्रयः (शेष ३ पु), ये ६ 'नीति जाननेवालोंके गुण' हैं।,

---

१. 'सख्युर्यः' इति सूत्रे "दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्"। दूत्यम्, वाणिज्यम् । "कथं वाणिज्यम्? ब्राह्मणादित्वात्" इति काशिका । "भाष्ये तु "दूतवणिग्भ्यां च" इति नास्त्येव इति तस्मिन्नेव सूत्रे भट्टोजिदीक्षितेन सि० कौ० उक्तम् ॥

१. सन्ध्यादयः षड्गुणा अग्निपुराणस्य ४० तमाध्याये सभेदा उक्तास्तथा हि—"सन्धिं च विग्रहं यानमासनानि वदामि ते । बलवद्विगृहीतेन संधिं कुर्यान्छिवाय च । कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ॥ उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः । परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च संधयः षोडशेरिताः ॥ परस्परोपकारश्च मैत्रः संबंधकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च संधयः ॥ बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बंधुबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमंत्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ स्वदेशस्थो बहुरिपुर्मुक्तः कालेन यश्च ह । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः ॥ आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् ॥ राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ॥ ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थं चापमानं च तथा बंधुविनाशनम् ॥ भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥ सपत्न्यां वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनैः प्रशमं नयेत् ॥ किंचित्फलं निष्फलं वा संदिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्यां चैव निष्फलम् ॥ आयत्यां च तदात्वे च दोषसंजननं तथा । अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्त्रीजितोऽपि वा ॥ परार्थं स्त्रीनिमित्तं च दीर्घकालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च ॥ तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥ इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् ॥ हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद्विपरीतकम् । मित्रमासन्दमासारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ॥ परस्य विपरीतं

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ द्विप्रकारम् । 'संख्याया विधार्थे धा' (५।३।४२) । 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एतानि षट् 'गुणशब्दवाच्यानि' ॥

शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शक्तिः (स्त्री), 'शक्ति' अर्थात् 'सामर्थ्य' 'प्रभाव, उत्साह और मंत्र (गुप्त सलाह)' से होती है अर्थात् 'प्रभावज, उत्साहज और मन्त्रज' ये ३ शक्तियाँ हैं ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि-'कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥ * ॥ उत्सहतेऽनेन । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ( ) ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' ( ) इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षयः (पु), स्थानम् (न), वृद्धिः (स्त्री), क्रमशः कृषि आदि अष्टवर्गकी कमी होनेको क्षय, सामान्य रहने को स्थान और बढ़नेको वृद्धि कहते हैं। ये ही तीनों (क्षयः, स्थानम, वृद्धिः), नीति जाननेवालोंका त्रिवर्ग है। त्रिवर्गः (पु), है ।

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम्' इत्यष्टवर्गः ( ) ॥ * ॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ इति 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

प्रभावजः, प्रतापः (२ पु), 'प्रताप' अर्थात् 'खजाने तथा शासनसे उत्पन्न तेज' के २ नाम हैं ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ्(३।३।१८)॥(१)॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्य(ऽप्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः(सा० द०)। कोशो धनम् । दण्डो दमः, सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ।

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्[१] ॥ २० ॥

च सदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य संधाय तथा संभूयाथ प्रसंगतः ॥ उपेक्षया च निपुणैर्यानं पंचविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पंचधा स्मृतम् । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥ द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि संपाते सेवेत बलवत्तमम् ॥ यदा छायापि नेच्छेत्तं संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् ॥ उच्छिद्यमानो बलिनो निरुपाय-प्रतिक्रियः । कुलोद्भवं सत्यमार्यमासेवेत बलोत्कटम् ॥ तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः श्रुतम् ॥ इति (२४०।५-३२) अधिकं तु कामन्दकीयनीतिशास्त्रे वाचस्पत्य ५२१२-५२१३ तमपृष्ठयोर्मनुस्मृत्यां (७।१६२-१६८) च द्रष्टव्यं जिज्ञासुभिः ॥

१. तदुक्तम्—"सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥" इति । कुत्रचित् 'विनिपातप्रतीकारः' इति तृतीयपादो दृश्यते ॥ 'तदुक्तम्—उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।' इति याज्ञ० स्मृ० (१।३४६) । मनुं प्रति मत्स्येन सप्तविधा उपाया उक्तास्तथा हि—'साम भेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजेश्वर । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ॥ प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु ।' इति वीरमित्रो० राज० पृ०२८० पूर्वोक्तोपायचतुष्टये भेदस्त्रिविधः, यथा—'स्नेहरागापनयनं सह (घ) र्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधो मतः ॥' दण्डश्चतुर्विध इति मनुः, यथा—'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं च वधदण्डमतः परम् ॥" इति मनु० (८।१२९), नारदेन तु द्वैविध्यमेव दण्डस्योक्तं यथा —'शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधो मतः । शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिन्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥' इति । साम चतुर्विधमग्निपुराण उक्तम् यथा—'चतुर्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्तनम् । मिथः संबंधकथनं मृदुपूर्वं च भाषणम् ॥ 'आयतेर्दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्पणम् ।' इति । कुत्रचित् 'तवाहमिति चार्पणम्' इति चरमः पादः । तत्रैव दानं पञ्चविधमुक्तम्, यथा—

भेदः, दण्डः (पु), साम दानम् (२ न), क्रमशः वैरीके मन्त्री आदिको गुप्तचर आदिके द्वारा फोड़कर अपने पक्षमें लाकर शत्रुको वशमें करनेको भेद १, अपराधियोंके शासन करनेको दण्ड २, मीठे वचन या अन्यान्य उपायोंसे क्रोध दूर करनेको साम ३ और किसी वस्तुके देनेको दान ४ कहते हैं। ये ही चारो नीति जाननेवालों के उपाय हैं। उपायः (पु) है।

भयिति ॥ भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम्। 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा–स्यति रोषमनेन । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिन्। मुकुटस्तु–'सामन्दामन्हेमन्–' इत्यादिना निपात्यते–इत्याह । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ( ) ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः' ( ) ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ।

साहसं तु दमो दण्डः

साहसम् (न), दण्डः, दमः (२ पु), 'दण्ड' के ३ नाम हैं।

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धार्ष्ट्ये' इति हैमः (३।८०१-८०२) ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (२।३२८) ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहभेदेष्वश्वेऽर्थानुचरे[1] मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः (२।१२१-१२२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ।

साम सान्त्वम्

साम, सान्त्वम् (२ न), 'साम, शान्त करने' के २ नाम हैं।

सामेति ॥ साम व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२)॥*॥ द्वे 'साम्नः' ।

अथो समौ ।
भेदोपजापौ

भेदः, उपजापः (२ पु), 'भेद' के नाम हैं।

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्व–७८५, मेदिन्यौ ७५।१२) ॥ (१) ॥*॥ उपांशु जपनम् । 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ।

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपधा (स्त्री), 'मन्त्री आदिके धर्म, काम और भयादिको जाननेके लिये उनकी राजद्वारा परीक्षा करने' का १ नाम है।

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥(१) ॥*॥ आद्येन कामार्थभयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ।

पञ्च त्रिषु

यहाँसे ५ शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

उपेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ।

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अषडक्षीणः (त्रि) 'केवल दो आदमियोंकी की हुई गुप्त सलाह' का १ नाम है।

अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशितंग्वलंकर्मा–' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ।

"यः संप्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः । प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥ द्रव्यदानमपूर्वं च तथैवेष्टप्रवर्तनम् । देयं च प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥" एषामुपायानां प्रयोगकालादिकं विविधाचार्य-सम्मता भेदादयश्च वीरमित्रोदयस्य राजनीतिप्रकाशे (पृ. २७८ तमे) द्रष्टव्याः ॥

[1] हैमे'—र्कानुचरे—'इति पाठः ।

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

विविक्तः, विजनः, छन्नः, निःशलाकः (४ त्रि), रहः, उपांशु (२ अव्य०), 'एकान्त' के ७ नाम हैं ।

वीति ॥ विविच्यन्ति जना अत्र । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु । ('वसुनन्दे ना)' इति मे० (६५।१५४)। (१) ॥ * ॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ छद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् । 'छिन्नं तु रहसि क्लीबं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' [इति मे०[1]] मुकुटस्तु—'वा दान्तशान्त—' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तन्न । णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥ * ॥ 'शलाका शारिका मदनशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मदनशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाऽप्यस्मात् । शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥ * ॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये ॥ * ॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) यद्वा,—रमन्तेऽत्र । 'देशेऽह च' (उ० ४।२१५) इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये [इति मे० १७२।३१] । रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्' इति ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र । 'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्, (इति विश्व—१६९।३० हैम—३।७५५ मेदिन्यः १६३।१७) ॥ (७) ॥ * ॥ अलिङ्गे=द्वे अव्यये ॥ * ॥ सप्त 'एकान्तस्य' ।

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रहस्यम् (त्रि), 'रहस्य, छिपाने योग्य, सलाह आदि' का १ नाम है ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मे० १२०।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'रहस्यस्य' ।

समौ विस्रम्भविश्वासौ

विस्रम्भः, विश्वासः (२ पु), 'विश्वास' के २ नाम हैं ।

स्रेति ॥ विस्रम्भणम् । 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । दन्त्यादिः । 'तालव्यादिश्च[1] । घञ् (३।३।१८)। 'विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि[2] च' (इति विश्व-१०९।२८ मेदिन्यौ १०७।२०) ॥ (१)॥ * ॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विश्वासस्य' ।

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

भ्रेषः (पु), 'अनुचित' का १ नाम है ।

भ्रयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् । 'भ्रेषु चलने' (भ्वा० उ० से०) । भ्रेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भ्रंशस्य' ॥

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्रेषः, न्यायः, कल्पः (३ पु), देशरूपम्, समञ्जसम् (२ न), 'न्याय' के ५ नाम हैं ।

अभ्र इति ॥ भ्रेषादन्यः ॥ (१) ॥ * ॥ नियमेन ईयते । 'परिन्योर्नीणोः–' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) । (३) ॥ * ॥ दिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य । दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा—देशनम् । घञ् (३।३।१८) । प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४) ॥ * ॥ सम्यगञ्जोऽत्र । 'अच् प्रत्यन्वव–' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा—संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र । 'ह्रस्वो नपुंसके–' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'चित्तस्य' ('उचितस्य' इति वाच्यम्) ।

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
न्याय्यं च त्रिषु षट्

युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम् (६ त्रि), 'न्याययुक्त कार्य या द्रव्यादि' के ६ नाम हैं ।

युविति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये' (इति मे० ५७।४८) ॥ (१) ॥ * ॥

---

१. मेदिन्यां, 'छिन्नं कृत्ते त्रिलिङ्गं स्याद् गुडूच्यामपि योषिति' (८३।५) इति भिन्नपाठादस्योद्धरणवाक्यस्य मूलं मृग्यम् ॥

१. 'तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः' इति भट्टोजि० । अत एव 'हैमे' 'विस्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' (३।४८८) इति दन्त्यमध्यः पाठः ॥

२. विश्वे '—भाषणेऽपि—' इति पाठः ॥

उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३।३।५६) । उपाय एव । 'उपायाद्ह्रस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते । पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये'(इति मे० ११६।५३)। (३) ॥ * ॥ भजते फलमनुबध्नाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति इति चानश् । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभिनीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (षिणि) त्रिषु' इति रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति मे० ६७।१८२) ॥ (५) ॥ * ॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ–' (४।४।९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्ताद्यः षट् त्रिषु । षट् 'न्यायागतस्य' ।

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

संप्रधारणा (स्त्री), समर्थनम् (न), 'उचित और अनुचितका विचारकर निश्चय करने' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संप्रधारणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव इति निश्चयस्य' ।

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अववादः, निर्देशः निदेशः, (३ पु), शासनम् (न), शिष्टिः, आज्ञा (२ स्त्री), 'आज्ञा, हुक्म'के ६ नाम है ।

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र । वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः = कार्यादेशः । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निदेशः । ('निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः १६९।१६) ॥ (३) ॥*॥ शासेर्ल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशान्तिषु' इति मे० ९३।४१, विश्वः ८८।४२ च) ॥ (४) ॥*॥ 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्'... 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (३।३।९४) इति क्तिन् ॥*॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः' ॥ (५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'आज्ञायाः' ।

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थितिः (४ स्त्री), 'उचित मार्गपर रहने' के ४ नाम हैं ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्वदङ् । 'संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः' (इति मे० ७२।१३) ॥ (१) ॥ ॥ 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्, तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ('मर्यादा सीमनि स्थितौ' इति मे० ७७।३७) ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । ('धारणी नाडिकायां स्याद् बुद्धोक्तमन्त्रभिद्यपि') 'धारणाङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी (४९।५६) ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागापा–' (३।३।९५) इति क्तिन् ('स्थितिः स्त्रियामवस्थाने मर्यादायां च सीमनि ।' इति मे० ५९।७०) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्याय्यपथस्थितेः' ।

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आगः (न), अपराधः, मन्तुः (२ पु), 'अपराध, कसूर' के ३ नाम हैं ।

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण आगोऽपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् आगादेशश्च । अगति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'वस्यजिभ्यां णित्' इत्यसुन्—इति सुभूतिः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' [इति मे० १७१।१५] । 'सान्तं क्लीबम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कमिमनिजनि–' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' [इति मे० ५७।४३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अपराधस्य' ।

समे तूद्दानबन्धने ॥ २६ ॥

उद्दानम्, बन्धनम् (२ न), 'बाँधने या कैद करने' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ।

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्विपाद्यः (पु), 'दुगुने दण्ड' का १ नाम है ।

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद–' (५।१।३४) इति यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न)

---

१. तथा च लक्ष्यम् '—सहिष्ये शतमागांसि' इति शिशु० व० (२।१०८) ॥

पद्भावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद् द्विगुणदण्डस्य' ।

भागधेयः करो बलिः।

भागधेयः, करः, बलिः (३ पु), 'कर, मालगुजारी' के ३ नाम हैं।

भेति ॥ भाग एव । 'नामरूप–' (वा० ५।४।३५) इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ रश्मौ प्रत्यय[१]शुण्डयोः' [इति मे० १२३।१२] । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'कारो वधे निश्चये च बलौ रत्ने[२] यतावपि' ('कारस्तुषार शैले च कारा दूत्यां प्रसेवके। बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि ॥') [इति विश्व–१२६।१४-१५, मेदिन्यौ[३] १२३।१३-१४] ॥ (२) ॥*॥ बल्यते। 'बल वधे, दाने' (   ) । इन् (उ० ४।११८) । 'बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' [इति मे० २।२७८] ॥ (३) ॥*॥ ('अर्थागमो भवेदायो भागधेयो बलिः करः' इति हलायुधः २।२७८) ॥*॥ त्रीणि 'कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य'।

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

शुल्कः (पु न), 'घाट, जङ्गल और नदी आदिकी आमदनीसे दिये जानेवाले राज-भाग (टेक्स)' का १ नाम है।

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्क्यते। 'शुल्क अतिसर्जने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९) 'शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' [इति मेदिनी] । मुकुटस्तु–शलति प्रतिबन्धोऽनेन। 'शुल्कवल्कोल्काः' इति निपातः–इत्याह। तन्न। उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुल्कवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति पाठस्यादर्शनात्। धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्शनाच्च ॥ (१)॥*॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥*॥ एकं 'शुल्कस्य'।

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्राभृतम्, प्रदेशनम् (२ न), 'मित्रादिको खुश करनेके लिये दिये जानेवाले पदार्थ' के २ नाम हैं।

---

१. मेदिन्यां 'प्रत्यायशुण्डयोः' इति पाठः, युक्तश्चायं विश्व (१२५।३) हैम (२।४१०) संवादात्।

२. हैम (२।४१२) संवादाद् विश्व-मेदिनीस्थः '—यत्ने यतावपि' इत्येव पाठः समीचीनः ।

३. मेदिन्यां प्रथमैवार्द्धाली दृश्यते, ततश्च 'तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके। सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः' इति पाठः ।

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म। 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा। क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३)इति कर्मणि ल्युट् (२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ('भेंट, नजर' इत्याख्यस्य') ।

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा।

उपायनम्, उपग्राह्यम् (२ न), उपहारः (पु), उपदा (स्त्री), भा० दी० मतसे 'राजाको दिये जानेवाले भेंट, नजराना' के ४ नाम हैं।

उपेति ॥ उपेयते। 'इण् गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उपह्रियते। घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते। 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौकनस्य'।—षडप्युपढौकनस्य–इत्यन्ये। 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्' इत्यमरमाला।

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

यौतकम् (न), सुदायः (पु), हरणम् (न), 'यज्ञोपवीत आदिमें दी हुई भिक्षा या दामादको दिये जानेवाले दहेज' के ३ नाम हैं।

याविति ॥ युतकं=यौनिसंबन्धः, तत्र भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। युतयोर्वरवध्वोरिदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् वा। 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः। 'युतकं संशये युगे। नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके'(इति मे० १२।१४३-१४४) 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुमध्यमपि। आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥*॥ सुदीयते। 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) । (१) ॥*॥ ह्रियते। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि' (इति मे० ५१।८७) ॥*॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य') ।

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तत्कालः (पु), तदात्वम् (न), 'वर्तमान काल, बीतते हुए समय' के २ नाम हैं।

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥(१)॥*॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥(२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य'।

उत्तरः काल आयतिः ।

आयतिः (स्त्री), 'आनेवाले समय, भविष्यत्काल' का १ नाम है ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकाड्डुतिः । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी ६।१९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ।

सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सांदृष्टिकम् (न), 'व्यापार आदिके बाद शीघ्र मिलनेवाले फल' का नाम है ।

सामिति ॥ संदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापारानन्तरं (सद्यो) जायमानस्य फलस्य' ।

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदर्कः (पु), 'भविष्यमें होनेवाले फल' का १ नाम है ।

विति ॥ उदर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदृच्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्क एष्यत्कालीनफले[1] मदनकण्टके' (इति मे० ५।५१) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ।

अदृष्टं वह्नितोयादि

अदृष्टम् (न), 'आगसे जलने, पानीसे बह जाने आदि भय' का १ नाम है ।

अद्रिति ॥ वह्निश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'अग्न्यादिकृतस्य भयस्य' ।

दृष्टं स्वपरचक्रजक्रम् ।

दृष्टम् (न), 'अपने राज्यमें चोर, जङ्गल आदिका भय तथा दूसरे राज्यसे दाह और चढ़ाई आदिके भय' का १ नाम है ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥(१)॥*॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ, तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ एकं 'स्वपरसैन्यात् परराष्ट्रजाच्चौराटविकादेः परचक्राद्दाहविलोपादेर्भयस्य' ।

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

अहिभयम् (न), 'अपने पक्ष (मन्त्री आदि) से होनेवाले राजा आदिके भय' का १ नाम है ।

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सम्बन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । एकं 'स्वसहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ।

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रक्रिया (स्त्री), अधिकारः (पु), 'व्यवस्थाको ठीक करने' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः (३।५२७) ॥ (१) ॥*॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८)॥(२)॥*॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ।

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चामरम्, प्रकीर्णकम् (२ न), 'चँवर' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चमति, चम्यते वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि—' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं । चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मे० १३३।१५२) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः (३।५८९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मे० १३३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ प्रकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मे० १६।१९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चामरस्य' ।

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

नृपासनम्, भद्रासनम् (२ न), 'मणि आदिके बने हुए राजाके आसन' के २ नाम हैं ।

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ।

सिंहासनम् तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहासनम् (न), 'सुवर्णके बने हुए राजाके सिंहासन' का १ नाम है ।

1. '—एष्यत्काले तत्फले—' इति मेदिनीपाठः ॥

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥*॥ सिंहाकारमासनम् । सिंह इव वाऽऽसनम् ॥ (१)॥*॥ एकं 'सुवर्णकृतराजासनस्य' ।

छत्रं त्वातपत्रम्

छत्रम्, आतपत्रम् (२ न), 'छाता' के २ नाम हैं ।

छेति ॥ छादयति, अनेन वा । 'छद अपावरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'इस्मन्त्रन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्त्रायते । 'आतोऽनुप–'[1] (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य' ।

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

नृपलक्ष्म (न), 'राजाके छाते' का १ नाम है ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ।

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भद्रकुम्भः, पूर्णकुम्भः (२ पु), 'मङ्गलके लिये जलसे भरे हुए घड़े' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ।

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भृङ्गारः (पु), कनकालुका (स्त्री), 'झारी, हथहर' के २ नाम हैं ।

भ्रिति ॥ बिभर्ति जलम् । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) 'भृङ्गारभृङ्गारौ च'(उ० ३।१३६) इति साधुः।(भृङ्गारः कनकालुके । भृङ्गारी झिल्लिकायां स्यात्' इति विश्वः १४०।१८२) ॥ (१)॥*॥ कनकस्यालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ('झारी, हथहर' इत्याख्यस्य) ।

निवेशः शिबिरं षण्ढे

निवेशः (पु), शिबिरम् (न), 'सेनाके ठहरनेकी जगह' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे [2]रङ्गविवाहयोः' इति हैमः (३।७६०) ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं च ॥ (२) ॥*॥ (षण्ढे =) क्लीबे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्यवसतेः' ।

सञ्जनं तूपरक्षणम् ।

सञ्जनम्, उपरक्षणम् (२ न), 'सेनाकी रक्षा के वास्ते नियम किये हुए पहरे' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सज्जन्ते(न्त्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७)। सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।('सञ्जनं घट्टगुल्मके । सञ्जनस्तु कुलीने स्यात् सञ्जनाऽपि च कल्पना ।' इति हैमः ३।४६०) ॥ (१) ॥*॥ उपरक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ।

हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

सेनाङ्गम् (न), 'हाथी, रथ, घोड़ा और पैदल ये ४ सेना के अङ्ग' हैं ।

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकं (हस्त्यादिचतुष्टयं समुदितं 'सेनाङ्ग'मुच्यते) 'सेनाङ्गस्य' ।

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
मतंगजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
इभः स्तम्बेरमः पद्मी

दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः, अनेकपः, द्विपः, मतङ्गजः, गजः, नागः, कुञ्जरः, वारणः, करी, इभः, स्तम्बेरमः, पद्मी (१५ तु), 'हाथी, के १५ नाम हैं ।

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥(१) ॥*॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः (२) ॥*॥ हस्तः शुण्डाऽस्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ (   ) द्वौ रदावस्य ॥ (४) ॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत् कः ॥ (६) ॥*॥ मतङ्गाद्दषेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥*॥

१ 'कर्मण्यण्' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्यानुवृत्याऽनेन कर्मण्येव 'क' विधानाच्चिन्त्यमेतत् ॥

२. हैमे 'क' पुस्तके '—द्रङ्गविवाहयोः' इति पाठः । 'ख-ग' पुस्तकद्वये तु '—शिबिरोद्वाहयोरपि' इत्येवं पाठः ॥

गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा । अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च[1] श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे' इति हैमः (२।३४-३६) ॥ (९) ॥*॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य 'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः (३।५७७) ॥ (१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वारणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः (५।५८, मेदिनी च ४९।६७) ॥ (११) ॥ * ॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति, ईयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१५३) इति भः ॥ (१३) ॥*॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः[2]' (इति विश्वः १०६।३)। स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इत्यच्, 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पद्मं बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'हस्तिनः' ।

यूथनाथस्तु यूथपः ।

यूथनाथः, यूथपः (२ पु),'झुण्डके स्वामी' के २ नाम हैं ।

य्विति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ।

मदोत्कटो मदकलः

मदोत्कटः, मदकलः (२ पु), 'मतवाले हाथी' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदेन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ।

कलभः करिशावकः ॥३५॥

कलभः, करिशावकः (२ पु), 'तीस वर्ष से कम उम्रवाले हाथीके बच्चे' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु० उ० से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुतः' (इति मेदिनी, १०७।१४) ॥ * ॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करिपोतस्य' ।

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रभिन्नः, गर्जितः, मत्तः (३ पु), 'जिसका मद गिर रहा हो उस हाथी' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः(३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वात्(५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ (६२।१०६)॥(२) ॥ * ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जातमदस्य' ।

समावुद्वान्तनिर्मदौ ।

उद्वान्तः, निर्मदः (२ पु), 'जिसका मद गिरकर समाप्त हो गया हो उस हाथी' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मात् । 'उद्वान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः (३।२६६) ॥ (१) ॥ * ॥ मदान्निर्गतः । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतमदस्य' ।

हास्तिकं गजता वृन्दे

हास्तिकम् (न), गजता (स्त्री), 'हाथियों के झुण्ड' के २ नाम हैं ।

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) ॥ (१) ॥ * ॥ गजानां समूहः । 'गजसहायाभ्यां च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिनां वृन्दे' ।

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

करिणी, धेनुका, वशा (३ स्त्री), 'हथिनी' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः(५।२।११५) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥ * ॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति–' (५ ३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि, पुंसि[2] दानवविशेषे' (इति मे० ९।१०७)॥ (२) ॥ * ॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा ॥

१. हैमे तु 'च' रहितः पाठः ।

२. विश्वे 'क-ख' पुस्तकद्वयेऽपि '—मप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इत्येवं पाठः ॥

१. विश्वे 'गर्जितो मत्तमातङ्गो गर्जितं जलदध्वनौ' इति (६३।९१) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

२. मेदिन्यां '—ना तु—' इति पाठः ।

अच् (३।१।१३४) 'वशा नार्यां बन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' (इति हैमः २।५६६)। तालव्यशा। 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति तालव्यान्तेषु विश्वात् (१६७।१७)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तिन्याः'।

गण्डः कटः

गण्डः, कटः (२ पु), 'हाथी के गाल' के २ नाम हैं।

गेति ॥ गण्डति। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनी। ग्रहयोगभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च। चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे' (इति मे० ४१।८-९) ॥ (१) ॥ * ॥ कटति। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)। 'कटः श्रोणी द्वयोः पुंसि कलिञ्जेऽतिशये शवे। समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी[1] मता' (इति मे०, ३३।३-४, विश्वः ३६।१ च) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गजगण्डयोः'।

मदो दानम्

मदः (पु), दानम् (न), 'हाथीके मद' के २ नाम हैं।

मेति ॥ माद्यत्यनेन। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप्। मदयति वा। अच् (३।१।१३४)। 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति मे० ७५।१२)॥ (१) ॥ * ॥ द्यत्यनेन। 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७)। 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' (इति विश्व-मेदिन्यौ ८५।६, ८३।१०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मदपतनस्य'।

वमथुः करशीकरः।

वमथुः, करशीकरः (२ पु), 'हाथीके सूंड़से निकले हुए पानीके छींटे' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वम्यते। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) 'वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे' (इति हैमः ३।३४८) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुण्डान्निर्गतजलस्य'।

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

कुम्भः (पु), 'हाथीके मस्तकके ऊपरवाले दोनों मांसपिण्डों' का १ नाम है।

किवति। कुं भुवमुम्भति। 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे। 'कार्मुके[1] वारनार्यां च घटे क्लीबं तु गुग्गुलौ' (इति मे० १०६।२-३) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पिण्डो [2]बाले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि। ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ॥ पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मे०, ४१। १८-२०) ॥ * ॥ एकं 'गजकुम्भस्य'।

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

विदुः (पु),'हाथीके मस्तकके ऊपरवाले दोनों मांसपिण्डों के बीचवाले भाग' का १ नाम है।

तेति ॥ तयोः=कुम्भयोः। वेत्ति संज्ञामत्र घातेन। 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गजकुम्भमध्यभागस्य'।

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवग्रहः (पु), 'हाथीके ललाट' का १ नाम है।

अवेति ॥ अवगृह्यतेऽङ्कुशेन। 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप्। 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति मे० १७७।२६)। रुद्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गजललाटस्य'।

इषीका त्वक्षिकूटकम्।

इषीका-ईषिका (स्त्री), अक्षिकूटकम् (न), 'हाथीकी आँखके गोलाकार भाग' के २ नाम हैं।

इषीति ॥ ईष्यते। 'ईष उञ्छे' (भ्वा० प० से०)। 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) वा। 'ईषेः किद्ध्रस्वश्च' (उ० ४।२१) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च। (ह्रस्वादिदीर्घमध्या[3]) ॥ * ॥ ईषा = लाङ्गलकीलिका। सेव। 'इवे प्रति–' (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका) दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षिकूटकं=चक्षुर्गोलकम् ॥ * ॥ एकं 'गजनेत्रगोलकस्य'।

---

१. मेदिन्यां'—गजगण्डे च पिप्पल्यां—' इति पाठः' विश्वे तु'—श्रोणौ क्रियाकारे ''' गजगण्डे च पिप्पल्यां च-' इति पाठः ॥

१. मेदिनीस्थः'—कामुके—' इति पाठ एव हैम (२।३१०-६११ विश्व १०८।१९ योः संवादात्समीचीनः।

२. मेदिनीस्थो '—बोले बले—' इति पाठ एव हैम (२।१२४—१२५) विश्व (४४।१४-१५) योरनुरोधात् साधीयान् प्रतिभाति।

३. ह्रस्वादिदीर्घमध्यस्य लक्ष्यम्—'तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रम्' रघु० १२।२३; दीर्घादिह्रस्वमध्यस्य लक्ष्यम्—'सोभिमन्त्र्य शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्यवान्' इति बा० रा०।

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

निर्याणम् (न), 'हाथीकी आँखके किनारेवाले भाग' का १ नाम है।

अपेति ॥ अपाङ्गस्य, अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्यात्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मे०, ४९।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गजापाङ्गदेशस्य'।

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

चूलिका (स्त्री), 'हाथीकी कनपट्टी' का १ नाम है।

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ * ॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल' समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मे०, ८।९०) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गजकर्णमूलस्य'।

अधः कुम्भस्य वाहित्थम्

वाहित्थम् (न), 'हाथीके शिरके ऊपरवाले दोनों मांस-पिण्डके नीचेवाले भाग' का १ नाम है।

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्थं वातकुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽप्यधः' इति हैमनाममाला ४।२९२-२९३) ॥*॥ अवश्यं वहति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गजकुम्भाधोभागस्य'।

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमानम् (न), 'हाथीके दोनों दाँतोंके बीचवाले भाग' का १ नाम है।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । 'मीनातिमिनोति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः' इति रुद्रः (१) ॥ * ॥ एकं 'वाहित्थाधोभागस्य दन्तमध्यस्य'।

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसनम् (न), 'हाथीका कन्धा' अर्थात् 'हाथीवानके बैठनेकी जगह' का १ नाम है।

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७)। 'आसनं[२] द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' (८८।४३ , ८५।३६ इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) द्वे 'गजस्कन्धदेशस्य'।

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पद्मकम् , बिन्दुजालकम् (२ न), 'हाथियोंके मुखमें कमलाकार छोटे २ लाल चिह्न-विशेष' के २ नाम है।

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्ठबिन्दुजालकयोरपि' (इति मे० १०।११३) ॥ (१) ॥*॥ बिन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गजमुखादिस्थरक्ताभबिन्दुसमूहस्य'।

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षभागः, पार्श्वभागः (२ पु), 'हाथीके पार्श्वभाग' (बगल) के २ नाम हैं।

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३ ११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१) ॥ * ॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः । (२) ॥ * ॥ द्वे 'गजपार्श्वस्य'।

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

दन्तभागः (पु), 'हाथीके आगेवाले भाग' का १ नाम है।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसम्बन्धी भागो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गजाग्रभागस्य'।

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥४०॥

गात्रम् , अवरम् (२ न), 'हाथीके आगेवाले जंघा आदि पूर्वार्द्ध शरीर और पीछेवाले जंघा आदि परार्द्ध शरीर' का १-१ नाम है।

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्वपश्चाज्जङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वजङ्घाभागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरम् ॥ * ॥ गांतेऽनेन । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) यद्वा-एत्यनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति गादेशः । ष्ट्रन् (उ० ४। १५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति मे० १२३।२४) ॥ (१) ॥ अव राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा-न वृणोति, व्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) अच् (३।१।१३४)। 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यब् वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मे० १३०।१०७) । 'गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाज्ज-

१. चुरादौ धातुपाठे ह्रस्वादिरेवायं धातुः पठितः ।
२. 'आसनी विपणी' स्थित्यां—' इति मे० पाठः ।

ङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः। कश्चित्तु—अष्ठीवद्भागादूर्ध्वमवरम्। अधस्तु गात्रम्—इत्याह ॥*॥ अपरा पवर्गादिमध्या च। 'अपरं तूत्तरार्धे[1] स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः (१३३।९५)।॥*॥ क्रमेणैकैकं 'गजजङ्घापूर्वापरभागयोः'।

तोत्रं वैणुकम्

तोत्रम्, वेणुकम् (२ न), 'हाथीको मारनेवाले डण्डे या चाबुक आदि' के २ नाम हैं।

तवेति ॥ तुद्यतेऽनेन। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्। 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽपि च' (इति मे० १२६।४६) (१)॥*॥ वेणुना 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक्। 'इसुसुक्तान्तात् कः' (७।३।५१)॥*॥ 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः॥ (२)॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य'।

आलानं बन्धस्तम्भे

आलानम् (न), 'हाथीको बाँधनेवाले खूंटे' का १ नाम है।

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। ('विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यात्वम्)॥ (१)॥*॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भः॥ (२)॥*॥ द्वे 'गजबन्धनस्तम्भस्य'।

अथ शृङ्खला।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

शृंखला (त्रि), अन्दुकः (पु), निगडः (पु न), 'हाथीकी बेड़ी' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति। 'खल संचलने, संचये च' (भ्वा० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थः। अच् (३।१।१३४)। यद्वा—शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ('शृङ्खला[2] पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने' (इति हैमः ३।७२५, 'शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे' त्रिषु' इति मे० १५५। १४१)॥ (१)॥*॥ अन्द्यतेऽनेन। 'अदि बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्दूदृम्भू—' (उ० १।९३) इति कूः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' (इति मे० ७४।२)। 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम्। यद्वा—विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक्। 'इसुसु—' (७।३।५१) इति कादेशः। 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः॥ (२)॥*॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात्। कठिनत्वात्। निगलति वा। 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरेकत्वम्॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'बेडी' इति ख्यातस्य।

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः[1] स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्कुशः (पु न), सृणिः (स्त्री), 'अङ्कुश' के २ नाम हैं।

अङ्कविति ॥ अङ्क्यतेऽनेन। 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०)। 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति साधुः॥ (१)॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति, अनया वा। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः॥*॥ तालव्योष्मादिरपि। शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से० 'शृणिः') '[2]शृणिपृणिपार्ष्णि—' (उ० ४।५२) इति साधुः। 'शृणिरंकुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः॥(२)॥*॥ 'आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति तु माघस्य (५।५) प्रमादः। सृणेः स्त्रीत्वात्॥*॥ द्वे 'अंकुशस्य'।

दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

दूष्या, कक्ष्या, वरत्रा (३ स्त्री), 'हाथीके कसनेवाले रस्से' के ३ नाम हैं।

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया। 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)। ण्यन्तः। 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूत्। 'अचो यत्' (३।१।९६)। 'दूष्यं त्रिपु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी ११५।३१)।—चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते। 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि

---

१. विश्वे तु '—त्वधुनार्थे स्यात्—' इति पाठः। 'अपरं त्वधुनार्थेऽपि पश्चाद्गात्रेऽपि दन्तिनाम्' इति विश्वलो० (पृ० २९४ श्लो० १०५-१०६), 'अपरं पश्चिमः पादः' इति वैज० (पृ० ३०० प० १२) पाठाच्च पकारमध्योऽप्ययम्।

२. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'शृङ्खलं—' इति क्लीबलिङ्गोऽयम्। किन्तु हैमनाममालायां तु 'शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः। हिञ्जीरश्च पादपाशः' (४।२९५) इत्यस्य स्वोपज्ञव्याख्यायामयं त्रिलिङ्ग उक्तः।

१. 'सृणिर्द्वयोः' इति पाठो मल्लिनाथसम्मत इति माघ- (५।५।)स्य सर्वङ्कषाव्याख्या। एतच्छ्लोकव्याख्यायां मल्लिनाथः "अंकुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः" इत्यमरः इति पठितवान्। तेनास्य 'सृणि' शब्दस्य पुंस्त्वेऽप्युक्तेर्माघोक्तं समचीनमेवेति बोध्यम्। अत्र सुभूत्यादिसम्मतिरपि।

२. सि० कौ० 'घृणिपृणि—' इत्येवं सूत्रं पठित्वा 'घृणिः किरणः' इति पठितम्।

'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभबन्धने। हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । 'कार्यं हेतौ प्रयोजने' (इति मे० ११३।१०) ॥ (२) ॥*॥ व्रियतेऽनया । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा,-वरं त्रायते 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप-'(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्धनस्य' ।

कल्पना सज्जना समे ।

कल्पना, सज्जना (२ स्त्री), 'गेरू आदिसे हाथीकी सजावट करने' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं क्लृप्तौ च कल्पने' (इति मे० ८६।४६) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मे० ९३।४८-४९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य' ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रवेणी (स्त्री), आस्तरणम् (न), वर्णः, परिस्तोमः (२ पु), कुथः (पु स्त्री), 'हाथीके झूले' के ५ नाम हैं ।

प्रेति । प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८)। प्रवेणिःस्त्री कुथावेण्योः' (इति मे० ४९।६३) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४। १।४५) इति वा ङीष् ॥(१)॥*॥ आस्तीर्यते, अनेन वा । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३। ११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥(२)॥*॥ व्रियतेनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कॄवृदृशिभ्यो नः[1]' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे[2] चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुंकुमे' इति हैमः (२। १५३-१५५) ॥ (३) ॥ * ॥ परिस्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र । 'यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति-)' (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वान्न षः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । '-दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्क्वचिदङ्क्तित्यपि नलोपः । यद्वा-कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न मुम् । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा-कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मे० ७२।४) । क्लोदेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति बोपालितः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य' ('झूल' इत्याख्यस्य) ।

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीतम् (न),'लड़नेमें असमर्थ हाथी-घोड़े' का १ नाम है ।

वीति ॥ वेति स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वीतमसारगजे स्यादंकुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मे० ५८। ५९) ॥ (१) ॥ * ॥ सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च सेनाङ्गत्वादेकत्वात् (२।४।२) ॥ * ॥ एकं 'निर्बलहस्त्यश्वसमूहस्य' ।

वारी तु गजबन्धनी ।

वारी, गजबन्धनी (२ स्त्री), 'हाथीखाना' अर्थात् 'हाथी बाँधनेकी जगह' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः । 'वसिवपियजि-' (उ० ४।१२५) इतीञ् । 'वारी स्याद्गजबन्धन्यां कलशयामपि योषिति । वारिर्वागिगजबन्धन्योः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि वालुके' (इति मे० १२७।६६-६७) (१) ॥ ॥*॥ बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजबन्धनशालायाः' ।

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटकः, वी(पी)तिः, तुरगः, तुरङ्गः, अश्वः, तुरङ्गमः, वाजी, वाहः, अर्वा, गन्धर्वः, हयः, सैन्धवः, सप्तिः (१३ पु), 'घोड़े' के १३ नाम हैं।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि । 'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्।

१. सि० कौ० उणादिसूत्रपाठे च 'कॄवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' इत्येवं सूत्रस्वरूपम् ।

२ हैमे 'क' पुस्तके '—गतिक्रमे—' इति पाठः ।

'पीतिर्नाश्वे स्त्रियां पाने' (इति मे० ५६।३३) ।। 'वीति' इति पाठे—वेति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ' इति हैमः (२।२००-२०१) ।। (२) ।।*।। तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये भ्योऽपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वगन्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मे० २४।३६) ।। (३) ।।*।। अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशूप्रुषिलटि–' (उ० १।१५१) इति क्वन् ।। (५) ।।*।। तुरेण गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्' (वा० ६।२।३८) । 'अरुर्द्विष--' (६।३।६७) इति मुम् ।। (४) ।।*।। (६) ।।*।। अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी बाणाश्वपक्षिषु' (इति मे० ९२। २६) ।। (७) ।। * ।। उह्यते, अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।१९) । वाह्यते काण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । वाहते । 'वाहृ प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी १७५।९) । (८) ।।*।। ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।११३)—इत्याह । तन्न। तत्र क्वनिपो विधानाद् [१]गुणाभावप्रसङ्गात्। यद्वा अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिन् । मुकुटस्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४। २१) । इति (सुभूतिः)—इत्याह । तन्न । वनिब्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् । उणादिषु वनिपो दर्शनात् । क्वौ झलादौ किति अनुनासिके च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मे० ८५। ३६) ।। (९) ।।*।। गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः २।७३५-७३६) ।। (१०) ।।*।। हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।। (११) ।।*।। सिन्धुषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः (३।७५३–७५४) (१२) ।।*।। सपति सेनायां समवैति। 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ।। (१३) ।।*।। त्रयोदश 'घोटकस्य' ।

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजानेयः (पु), 'अच्छे घोड़े' का १ नाम है ।

आजेति ।। अजननम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं ब्रुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ।। (१) ।। * ।। कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९) ।। (२) ।।*।। द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ।

विनीताः साधुवाहिनः ।।४४।।

विनीतः, साधुवाही (२ पु), 'अच्छी २ चालसे शिक्षित घोड़े' के २ नाम हैं ।

वीति ।। विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुवहाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते' (इति मे० ६५।१५५) ।। (१) ।।*।। साधुवहनशीलाः । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८) इति णिनिः—इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गतार्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ।। (२) ।।*।। द्वे 'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ।

[१]वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाह्लिका हयाः ।

वनायुजः, पारसीकः, काम्बोजः, वाह्लिकः (४ पु) 'वनायु, पारस, कम्बोज और वाह्लिक देशोंमें पैदा होनेवाले घोड़े' के क्रमशः १—१ नाम है ।

वेति ।। वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषः ।। * ।। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ।। (१) ।। * ।। पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् ।। (१) ।। * ।। कम्बोजेषु भवाः ।

१. सि० कौ० एतत्सूत्रव्याख्यायाम् "अर्वा तुरङ्गगर्ह्योः । पर्वं ग्रन्थिः प्रस्तावश्च" इत्युक्त्वा स्पष्टं गुणाङ्गीकारेण मुकुटोक्तमेव युक्तम् ।

१. 'वानायुजाः—' इति पाठ० ।

'तत्र भवः'। (४।३।५३) इत्यर्थे कच्छाद्यण् (४।२।१३३) (१) ॥ * ॥ वह्लिकदेशे भवाः। 'कोपधाच्च' (४।३-१३७) इत्यण्। 'वाह्लीकं वाह्लिकं धीरहिंगुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो (३।३।४३) दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः।—'वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषात्, 'श्वेताश्वं कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु' इति नाममालायाश्च द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे। एकं 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्'।

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

ययुः, अश्वमेधीयः (२ पु) 'अश्वमेध यज्ञमें छोड़े जाने-वाले घोड़े' के २ नाम हैं।

येति ॥ याति। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। 'यो द्वे च' (उ० १।२१) इति कुः। 'ययुः पुमानश्वमेधतुरंगे च तुरंगमे' (इति मे० ११६।४७) ॥ (१) ॥ * ॥ अश्वमेधाय हितः। 'अश्वमेधाच्छ च' ( )॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वमेधीयवाहस्य'।

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जवनः, जवाधिकः (२ पु), 'बहुत तेज चलनेवाले घोड़े' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जवनशीलः। 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। 'जुचंक्रम्य–' (३।२।१५०) इति युच्। 'जवनं तु स्यदे वेगिहये[1] ना वेगिनि त्रिषु' (इति मे० ८७।६६) ॥ (१) ॥ * ॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अधिकवेगस्य'।

पृष्ठ्यः स्थौरी

पृष्ठ्यः, स्थौरी (२ पु), 'अन्न आदि जिसपर लादा जाय उस घोड़े' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥ * ॥ स्थूलस्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। रलयोरेकत्वम्। स्थौरं बलमस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)। 'स्थौरी पृष्ठ्यः पृष्ठवहः' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य'।

सितः कर्कः

कर्कः (पु), 'सफेद घोड़े' का १ नाम है।

सीति ॥ करोति, क्रियते वा। 'कृदाधा–' (उ० ३।४०) इति कः। 'कर्कः कर्कतने[2] वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' (इति मे० २।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शुक्लाश्वस्य'।

रथ्यो वोढा रथस्य यः।

रथ्यः (पु), 'रथ ले जानेवाले घोड़े' का १ नाम है।

रेति ॥ रथं वहति। 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत्। 'रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति। रथवोढरि पुंलिङ्गः' (इति मे० ११६।५१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'रथवाहकाश्वस्य'।

बालः किशोरः

किशोरः (पु), 'बछेड़ा' अर्थात् 'बच्चे घोड़े' का १ नाम है।

बेति ॥ कशति। 'कश शब्दे' (अ० आ० से०)। किंचिच्छवति वा। 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) वा। 'किशोरादयः' (उ० १।६५) इति साधुः। ('अथ किशोरोऽश्वस्य शावके। तैलपर्ण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' (इति मे० १३२।१३४-१३५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्वबालस्य'[3]।

वाम्यश्वा वडवा

वामी, अश्वा, वडवा (३ स्त्री), 'घोड़ी' के ३ नाम हैं।

वेति ॥ वामयति। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः। अच् (३।१।१३४)। 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा' इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः। गौरादिः (४।१।४१)। यद्वा–वं वरुणममति। तेनाम्यते वा। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) घञ् (३।३।१९) वा। मुकुटस्तु–वमत्युद्गिरति गर्भम्। 'ज्व-

१. 'वेगे हये—' इति मेदिनीपाठः ॥

२. '—कर्केऽनिले—' इति मे० पाठः।

३. अभिधानचिन्तामणौ लक्षणभेदेन हयानां नामभेदा उक्ताः। यथा—"विनीतस्तु साधुवाही दुर्विनीतस्तु शूकलः ॥ कश्यः कशार्हो हृद्‌वक्त्रावर्ती श्रीवृक्षकी हयः। पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ पुच्छोरःखुरकेशास्यैः सितः स्यादष्टमङ्गलः। सिते तु कर्क-कोकाहौ खोङ्गाहः श्वेतपिङ्गले। पीयूषवर्णो सेराहः पीते तु हरियो हये। कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः क्रियाहो लोहितो हयः ॥ आनीलस्तु नीलकोऽथ त्रियूहः कपिलो हयः। वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेसरवालधिः ॥ उराहस्तु मनाक्पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेद्यदि। सुरूहको गर्दभाभो वोरुखानस्तु पाटलः ॥ कुलाहस्तु मनाक् पीतः कृष्णः स्याद्यदि जानुनि। उकनाहः पीतरक्तच्छायः स एव तु क्वचित् ॥ कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः शोणः कोकनदच्छविः। हरिकः पीतहरितच्छायः स एव हालकः ॥ पङ्गुलः सितकाचाभो हलाश्चित्रितो हयः।" इति (४।३०१-३०९) ॥

लिति–' (३।१।१४०) इति णः—इत्याह। तन्न। 'नोदात्तोपदेशस्य' (६।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात्। 'वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च' (इति मे० ११०।२९-३०) ॥ (१) ॥ * ॥ अश्वजातिः अजादि (४।१।४) पाठाट्टाप् ॥ (२)॥ * ॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।१।१०९) इति वः। बलं वाति वा। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। बलेन वजति वा। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। डलयोरेकत्वम्। 'वडवा द्विजयोषिति। अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरेऽपि च' (इति मे० १६१।४९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वडवायाः'।

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वाडवम् (न), 'घोड़ियोंके झुण्ड' का १ नाम है।

वेति ॥ वडवानां समूहः। 'खण्डिकादिभ्यश्च'। (४।२।४५) इत्यञ्। 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम्। पाताले न स्त्रियां, पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' (इति मे० १६१।५०) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्वसमूहस्य'।

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते।

आश्वीनम् (त्रि), 'एक दिनमें घोड़ेसे चलने योग्य रास्ता या देशादि' का १ नाम है।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते 'अश्वस्यैकाहगमः' (५।२।१९) इति खञ् (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्वेन एकदिनगम्यदेशस्य'।

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

कश्यम् (न),'घोड़ेके मध्य भाग' का १ नाम है।

केति ॥ अश्वादेस्ताडनी, ताडनं वा कशा, तामर्हति। दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः। 'कश्यं त्रिषु कशार्हे स्यात्क्लीबं मद्याश्वमध्ययोः' (इति मे० ११३।७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य'।

हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेषा, ह्रेषा (२ स्त्री) 'हिनहिनाहट, घोड़ेकी बोली' के २ नाम हैं।

हेषेति ॥ हेषणम्। ह्रेषणम्। 'हेषृ ह्रेषृ शब्दे'(भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः। (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वशब्दस्य'।

निगालस्तु गलोद्देशे

निगालः, गलोद्देशः (२ पु), 'घोड़ेकी गर्दनके पीछेवाले भाग' के २ नाम हैं।

नीति ॥ निगलत्यनेन। 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। निगरत्यनेन वा। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। 'उन्न्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ्। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥ * ॥ 'घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः। तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ * ॥ द्वे 'अश्वग्रीवायाः समीपभागस्य'।

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत्।

आश्वीयम्, आश्वम् (२ न), 'घोड़ोंके झुण्ड' के २ नाम हैं।

वेति ॥ अश्वानां समूहः। 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्।—'अनुदात्तादेरञ्' (४।२।४४)—इति मुकुटः। तन्न। क्वन्नन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य'।

आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्कन्दितम्, धौरितकम्, रेचितम्, वल्गितम्, प्लुतम् (५ न), 'घोड़ोंके सरपट दौड़ने, दुलका चलने, पोइया चलने, उछाल मारकर चलने और चौकड़ी मारकर चलने'का क्रमशः १–१ नाम है।

धारा (स्त्री), 'घोड़ों के पूर्वोक्त ५ चालों' का १ नाम है।

आस्केति ॥ आस्कन्दनम्। 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः। भावे क्तः (३।३।११४)। आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् एवमिण्णलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि। उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादेवाखिलैः पदैः' इति हैममाला ४।३१५)॥(१)॥*॥ धोरणम्। 'धोॠ गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'अथ धौरितकं धौर्यं धा (धो) रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः। वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः। ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत्। बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवत्' इति हैमनाममाला ४।३१२-३१३) ॥ (१) ॥ * ॥ रेचनम्। 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः। क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला ४।३१४) ॥ (१) ॥*॥ वल्गनम्। 'वल्ग गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।३।११४)। ('वल्गितं पुनः। अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्' इति हैमनाममाला ४।३१३) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवनम्। 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। क्तः (३।३।११४)। ('प्लुतं तु लङ्घनं पक्षि-

मृगगत्यनुहारकम्' इति हैमः=अभि० चि० म० ४।३१४)। 'प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके' (इति हैमः २।१८३ ।) (१) ॥ * ॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥ * ॥ धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा । 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः । (भ्वा० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मे०, १२६।५०-५१) । (१) ॥ * ॥ 'अश्वगतिविशेषाणाम्' एकैकम् ।

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घोणा (स्त्री), प्रोथम् (पु न), भा० दी० मतसे 'घोड़ेके चक्कर लगाने' के २ नाम हैं और महे० मतसे 'घोड़ेकी नाक' का 'प्रोथम्' यह १ नाम है ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' (इति मे० ७२।१०)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ।

कविका तु खलीनोऽस्त्री

कविका (स्त्री), खलीनः (पु न), 'घोड़ेकी लगाम' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा—'कृञादिभ्यो वुन्—' (उ० ५।३५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥ * ॥ खे मुखबिले लीनः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'खलीनस्य', 'खलीनस्य', 'कडिआली' 'लगाम' इति ख्यातायाः ।

शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शफम् (न), खुरः (पु), 'घोड़ेकी सूम' (खुर) के २ नाम हैं ।

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च' (इति मे० १०४।३) । (१) ॥ * ॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलदले शफे' (इति मे० १२४।२२) । (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादस्य' ।

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

पुच्छः (पु न), लूमम् , लाङ्गूलम् (२ न), 'घोड़ेकी दुम (पूंछ)' के ३ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ( ) । अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड—' (३।१।२०)। इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात् को वा—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वात्तुकि सतीगुपधत्वाभावात् । 'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लांगूले पुच्छमिष्यते' (इति मे० २९।५) ॥ (१) ॥ * ॥ लूयते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लांगूलं पुच्छशेफयोः' (इति मे० १५४।१२७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ।

बालहस्तश्च बालधिः ।

बालहस्तः, बालधिः (२ पु) 'घोड़ेकी पूंछके बालवाले अगले भाग' के २ नाम हैं ।

बेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ' (इति पवर्गीयादौ मेदिनी १४८।३९-४०) । बालो हस्त इव । दंशादिनिवारकत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा । (१) ॥ * ॥ बाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केशवल्लांगूलमात्रस्य' ।

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

उपावृत्तः, लुठितः (२ त्रि), 'थकावट दूर करनेके लिये जमीनपर लोटे हुए घोड़े' के २ नाम हैं ।

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ ॥ * ॥ लुठति स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं पुनः पुनर्भूमौ लुठितस्याश्वस्य' ।

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

शताङ्गः, स्यन्दनः, रथः (३ पु), 'लड़ाईके रथ' के ३ नाम हैं ।

शेति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) । 'स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्' (इति मे० ९३।४८) ॥ (२) ॥*॥ रमन्तेऽत्र, अनेन वा । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २।२) मलोपः (६।४।३७) । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मे० ७२।१२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्य'।

असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

पुष्परथः (पु),'यात्रा, उत्सव आदिमें चढ़नेके लिये बनाये हुए रथ' का १ नाम है ।

असाविति ॥ पुष्य इव रथः। पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा। अन्तस्थमध्यो (पुष्यरथः) वा ॥*॥ (पुष्परथ इति) पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य'।

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम्।

कर्णीरथः (पु), प्रवहणम्, डयनम् (२ न) 'स्त्रियोंके चढ़नेके लिये पर्दा आदिसे आड़ किये हुए रथ' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात् कर्णः। कर्णोऽस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)। कर्णी चासौ रथश्च शब्दमात्रेण रथः। नतु वस्तुतो रथः। यद्वा—सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते। कर्णः=स्कन्धः। सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन। स्कन्धवाह्यः। स चासौ रथश्च। 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते, अनेन वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ डीयतेऽनेन। 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुषस्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य।

क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

अनः (न), शकटः (पु न), 'गाड़ी' के २ नाम हैं।

क्लीति ॥ अनिति चीत्करोति। 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)।—करणेऽसुन्—इति मुकुटः। तन्न। करणत्वासंभवात्। कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति भारं वोढुम्, जीवयितुं वा। वा। तदुक्तम्—'शकटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम्। अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति। 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटस्य'।

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥५२॥

गन्त्री (स्त्री), कम्बलिवाह्यकम् (न), 'छोटी गाड़ी' के २ नाम हैं।

गेति ॥ गम्यतेऽनया। ष्ट्रन् (उ० ४।१४९)। षित्वान्ङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः सास्नाऽस्यास्ति। इनिः (५।२।११५)। कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते। ण्यत् (३।१।१२४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)॥ द्वे 'शकटिकायाः' ('सग्गड़' इत्याख्यायाः)।

शिबिका याप्ययानं स्यात्

शिबिका (स्त्री), याप्ययानम् (न), 'पालकी' के २ नाम हैं।

शीति ॥ शिवेव। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। यद्वा—शिवं करोति। 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ याप्यैरधमैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पालकी' इति ख्यातायाः।

दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम्।

दोला, प्रेङ्खा, (२ स्त्री), 'झूला, हिंडोला' के २ नाम हैं।

दविति ॥ दोलयति, दोल्यते वा। 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥*॥ प्रेङ्ख्यते। 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'दोला प्रेंखः पुमान् प्रेंखा, निश्रेणिरधिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः' 'हिंदोला' इति ख्यातायाः। 'डोली' इति ख्यातायाः वा।

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

द्वैपः, वैयाघ्रः (२ त्रि), 'बाघके चमड़ेसे मढ़े हुए रथ' के २ नाम हैं।

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४)। द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथः। 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य'।

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली।

पाण्डुकम्बली (त्रि), 'पाण्डु (धूसर) कम्बलसे मढ़े या ढके हुए रथ' का १ नाम है।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारग्रावभेदयोः' (इति मे० १५७।१७०)। पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः। 'पाण्डुकम्बलादिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टितरथस्य'।

रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

काम्बलः, वास्त्रः (२ त्रि), आदि 'कम्बल और कपड़े आदिसे ढके हुए रथ' का क्रमशः १—१ नाम है।

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः। 'परिवृतो रथः' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चार्मक्षौमदौकूलादिग्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य'।

त्रिषु द्वैपादयः।

'द्वैप' आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

त्रीति ॥ (द्वैपादयो वास्त्रान्ताः)।

रथ्या रथकट्या रथव्रजे।

रथ्या, रथकट्या (२ स्त्री), रथव्रजम् (पु न), 'रथोंके समूह' के ३ नाम हैं।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यत् । (अथ) 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यं पथि चत्वरे' इति हैमः (२।३८२-३८३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'इनित्रकटचचश्च' (४।२।५१) (२) ॥ * ॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रथसमूहस्य' ।

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं

धूः (स्त्री), यानमुखम् (न), 'रथके धूरा' के २ नाम हैं।

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'भ्राजभास–' (३।२।१७७) इति क्विप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । 'र्वोः–' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यानमुखभारयोः' इति हैमः १।१३) ॥ (१) ॥ * ॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वोढृबन्धनस्थानस्य' ।

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

रथाङ्गम् (न), अपस्करः (पु), 'रथके अवयव' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्रभिन्नस्य [1]रथारम्भकस्य' ।

चक्रं रथाङ्गम्

चक्रम्, रथाङ्गम्, (२ न), 'रथ, गाड़ी आदिके पहिये' के २ नाम हैं।

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । '–कृनादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे[2] सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी १२५।३१-३२) ॥ (१) ॥ * ॥ रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति मेदिनी २५।४६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्रस्य' ।

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

नेमिः (स्त्री), प्रधिः (पु), 'हाल, रथके पहियेके ऊपरवाले परिधि' के २ नाम हैं।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥ * ॥ नयति रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । । 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी १०६।१७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ।

पिण्डिका नाभिः

पिण्डिका, नाभिः (२ स्त्री), 'पहियेके बीचवाले भाग (जिसमें चारों तरफसे काठ जुड़े रहते हैं)' के २ नाम हैं।

पीति ॥ पिण्डयतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ नह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो भश्च' (उ० ४।१२६) इतीञ् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इञ (ण)-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी १०६।५-६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः' ।

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अणिः (पु स्त्री), 'धूरामें लगनेवाली किल्ली' का १ नाम है।

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणिराणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिसीमयोः' इति विश्वः(४९।२२) । 'अणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रिसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी ४५।२) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'अक्षाग्रकीलकस्य' ।

रथगुप्तिर्वरूथो ना

रथगुप्तिः (स्त्री), वरूथः (पु), 'लड़ाईमें शत्रुके प्रहारसे बचनेके लिये रथमें लगाये हुए लोहा आदिके पर्दे' के २ नाम हैं।

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥ * ॥ व्रियते रथोऽनेन । 'जॄवृञ्भ्यामूथन्' (उ० २।६) । '(वरूथो

---

१. 'रथाङ्गानि त्वपस्कराः' (अभिचि-३।४२२ इत्यस्य स्वोपज्ञवृत्तौ) 'चक्रादन्यानि रथस्याङ्गानि आरम्भकानि' इति हेमचन्द्रः, 'आरम्भकं चक्रादन्यत्' इति च क्षीरस्वामी उक्तवान् । तदनुरोधेनेदम् । मुकुटस्तु 'रथस्याक्षयुगचक्रादिकं सर्वमपस्करः इति सामान्येनाङ्गीकृतवान् । 'चक्र'स्य रथाङ्गत्वेनैव गतार्थत्वेऽपि पुनरग्रे 'चक्रं रथाङ्गम्' इति वचने नामान्तरप्रतिपादनार्थं 'तस्यान्ते नेमिः—' इत्यग्रिमवचनस्थतच्छब्देन 'चक्र'स्य ग्रहणार्थं चेति ।

२.'चक्रं गणे —' इति विश्वानुरोधादत्र मेदिन्या अपि '—क्लीबं व्रजो—' इति पाठोऽसमीचीन एव । अतः 'क्लीबं व्रजे'—इति पाठ एव सम्यक् ।

रथगुप्तौ स्यात्) वरूथं चर्मवेश्मनोः' (इति मेदिनी ७३। २१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ।

कूबरस्तु युगंधरः ।

कूबरः, (२ पु), 'जुआ, फड़, रथमें घोड़ा आदि जोते जानेवाले काष्ठ या जुएके काठको बांधे जानेवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

क्विति ॥ कूबते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूबरस्त्रिषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री युगंधरे' (इति मेदिनी १३३।१४१) ।—कूयते—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ युगं वोढृबन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विष—' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (२) ॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य' ।

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अनुकर्षः (पु), 'रथके नीचेवाले काष्ठ' का १नाम है ।

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यनुकर्षणे' (इति मेदिनी १६९।४८) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षा नाक्षतलदारु' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याधस्तलभागदारुणः' ।

प्रासंगो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रासङ्गः (पु), महे० मतसे 'रथ आदिके जुआठ, फड़' का और भा० दी० मतसे 'नये बछवाको पहल पहल शिक्षा देने के लिये उसके कन्धेपर रक्खे जानेवाले काष्ठ' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ रथाद्यङ्गयुगादन्ययुगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमाश्रित्य)—युगेनाततिे । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह । अन्तेषु—युगान्तरं यद्बध्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं 'प्रासङ्गः' इति कात्यः । एकम् 'अन्यवृषयुगस्य' ।

सर्वं[1] स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् ।

वाहनम् , यानम्, युग्यम् , पत्त्रम् , धोरणम् (५ न), 'वाहनमात्र' अर्थात् 'हाथी, घोड़ा इत्यादि'के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् । वाहयति । वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।६।११३) । अन्ये तु—वहत्यनेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥ * ॥ यान्त्यनेन। करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी ८३।१६) ॥ (२) ॥ * ॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रे' (३।१।१२१) इति क्यबन्तो निपातः॥ (३) पतन्त्यनेन । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पत्त्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी १२६।५५) ॥ (४) ॥*॥ धोरति, अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्ऋ गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ।

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

वैनीतकम् (न पु), 'परम्परावाली सवारी, कहाँर आदिके द्वारा बारी-बारी से ढोई जानेवाली पालकी, डोली आदि' का १ नाम है ।

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा—विनीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथारूढम् । तस्यैकं 'परम्परावाहनस्य' ।

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधोरणः, हस्तिपकः, हस्त्यारोहः, निषादी (४ पु), 'हाथीवान' के ४ नाम हैं ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४)॥ (१) ॥ * ॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षद्लृ विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०)। आवश्यके णिनिः (३।३।१७०)। यद्वा—निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यके (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हस्तिपकानाम्' ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥५९॥

सव्येष्टृदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूतः, क्षत्ता, सारथिः, सव्येष्ठः, दक्षिणस्थः (८ पु), 'रथके परिवार' अर्थात् 'रथ हांकनेवाला ड्राइवर, कोचवान, बग्गीवान, एक्कावान और पीछे चढ़ने-

---

१. हेमचन्द्रः 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' (अभि० चि० ३।४२१) इत्यस्य स्वोपज्ञवृत्तौ 'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत् काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यते । 'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः' इत्युक्तवान् ।

वाले जो दौड़कर आगेकी भीड़को हटाकर फिर पीछे चढ़ जाते हैं, इत्यादि' के ८ नाम हैं।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति— इति स्वामि-मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच्च । यदपि— वानुवृत्तेर्वीभावो नास्ति—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात्[1] ॥ (२) ॥ * ॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ सुवति गमयति स्माश्वान् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' (इति मे०[2] ५९।७३) ॥ (४) ॥ * ॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ–' (उ० २। ९५) । इति तृच्—इत्याह । तन्न । नप्त्रादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये, हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तृन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ सरत्यश्वान् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच्च' (उ० ४।८९) इति घथिन् । सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥ * ॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इत्यृन् डिच्च । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्स्थूनाम्' इति पाठे[3] तु सुषामादित्वात् (८।३।९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ * ॥ 'सव्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ठ एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा–रथ एव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ।

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रथी, स्यन्दनारोहः (२ पु), 'रथपर चढ़कर लड़नेवाले' के २ नाम हैं।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रथारूढस्य योद्धुः' ।

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वारोहः, सादी (२ पु), 'घुड़सवार' के २ नाम हैं।

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ सीदन्त्यवश्यम् । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मे० ९४।५२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्ववाराणां' 'असवार' इति ख्यातस्य ।

भटा योद्धाश्च योद्धारः

भटः, योधः, योद्धा (३ पु), 'लड़नेवाले वीर' के ३ नाम हैं।

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मे० ३५।२३) ।(१) ॥ * ॥ युध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'योद्धुः' ।

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनारक्षः, सैनिकः (२ पु), 'सेनाके पहरेदार' के २ नाम हैं।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मे० १४।१७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रहरिकादेः' ।

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सैन्यः, सैनिकः (२ पु), 'सैनिक' अर्थात् 'सेनामें रहनेवाले' के २ नाम हैं।

---

१. 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रस्य भाष्ये 'एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन, नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिङः ख्याञ्' 'वा लिटि' इति ततो वक्ष्यामि ['अजेर्वी] अजेर्वीभावो भविता वा । 'व्यवस्थितविभाषा च' इत्यनेन 'विभाषा'ऽनुवृत्तेरङ्गीकाराच्चिन्त्यमिदम् ।

२ विश्वे सूतस्तु सारथौ तक्षिण प्रसूते प्रेरितेऽपि च । क्षत्रियाद् ब्राह्मणीजेऽपि सूतः पारदवन्दिनोः ॥'(५७।११) इति भिन्नपाठादत्रत्यप्रा क्तनं 'विश्व-मेदिन्यौ' इति पाठं त्यक्त्वा मेदिन्यामेवैतत्पाठोपलब्ध्या मयाऽत्र 'मेदिनी' इति पाठः स्थापितः ।

३. 'स्थः स्थास्थिन्स्थूणामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकस्य 'सव्येष्ठा सारथिः' इत्युदाहरणदानात्, स्थूशब्द 'ऋप्रत्ययान्त' इति कैयटेन चोक्तत्वादत्र'—स्थूणाम्' इत्यत्रोकारघटितपाठस्याप्रामाणिकता 'तु' शब्देन ध्वन्यते ।

सेनेति ।। सेनायां समवैति । 'सेनाया वा' (४।४।४५) इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः (३।४०१) ।। (१) ।। * ।। पक्षे ठक् (४।४।१) ।। (२) ।। * ।। द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य' ।

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

साहस्रः, साहस्री (२ पु), 'एक हजार योद्धाओंवाले सूबेदार आदि' के २ नाम हैं ।

बेति ।। सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ।। (२) ।। * ।। 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ।। (१) ।। * ।। द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ।

परिधिस्थः परिचरः

परिधिस्थः, परिचरः (२ त्रि), 'अपराधी सैनिकोंको दण्ड देनेके लिये राजासे नियुक्त पुरुष' के २ नाम हैं ।

पेति ।। परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि–'(३।२।४) इति कः ।। (१) ।। * ।। परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ।। (२) ।। * ।। द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । 'रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य'—इति केचित् ।

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥

सेनानीः, वहिनीपतिः (२ पु), 'सेनापति' के २ नाम हैं ।

सेनेति ।। सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ [1]पुमान्' (इति मे० ९४।५६) ।। (१) ।। * ।। वाहिन्याः पतिः ।। (२) ।। * ।। द्वे 'सेनापतेः' ।

कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री

कंचुकः (पु), वारबाणः (पु न), 'शत्रुके प्रहारसे बचनेके लिये लोहे आदिके बनाये हुए सन्नाह, झूल' के २ नाम हैं ।

केति ।। कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुकः । 'कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौषधिभेदे' (इति मे० ६।६२-६३) ।। (१) ।।*।। बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा–वारमाच्छादकं बानमस्य । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् ।। (२) ।।*।। द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य' ।

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

सारसनम् (न), अधिकाङ्गः (पु), 'झूल (कवच) को स्थिर रहनेके लिये कमरमें कसनेकी पट्टी आदि'के २ नाम हैं ।

बेति ।। सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा–सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०)। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरश्छे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मे० ९९।१२१) । विश्वोऽपि–'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' (९९।१७२) ।। इति (१) ।। * ।। अधिकमङ्गात् ।। * ।। क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्कात्यः –'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ।। * ।। दुर्गस्तु–'तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ।। (२) ।। * ।। द्वे 'कञ्चुकदार्ढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य' ।

अथ शीर्षकम् ।। ६३ ।।

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम् (३ पु), 'लड़ाईके समय पहने जानेवाले टोप, या टोपीमात्र' के ३ नाम हैं ।

अथेति ।। शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । शीर्षे कं सुखमस्माद्वा ।। (१) ।। * ।। शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः । 'ये चाभाव–' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । 'शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे' । 'शीर्षण्यो [1]विशदे कचे' इति हैमः(३।५४०)।। (२) ।। * ।। शिरस्त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ।। (३) ।। * ।। त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ।

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ।। ६४ ।।

तनुत्रम्, वर्म, दंशनम् (३ न), उरश्छदः, कङ्कटकः, जगरः (३ पु), कवचः (पु न), 'कवच' के ७ नाम हैं ।

अथेति ।। तनुं त्रायते । प्राग्वत् ।। (१) ।। * ।। वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ।। (२) ।। * ।। दंश्यतेऽनेन । 'दशि

1. 'पुमान्' इति पुनरुक्तेरनावश्यकतया'—सेनापतावपि' इति मेदिनीपाठ एव प्रशस्यतरः ।

1. हैमे 'क' पुस्तके '—विशदकचे' इति पाठः ।

दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः (३। ४१०) ॥ (३) ॥ * ॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा-कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥ * ॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपादिकाद्धात्वर्थे-' (चु० ग० सू० २०३) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्यादुरश्छदः' इति बोपालितः ॥ (६)॥*॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पटहेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ ३०।१५, २८। १३) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'संनाहस्य' ।

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आमुक्तः, प्रतिमुक्तः, पिनद्धः, अपिनद्धः, (४ त्रि), भा० दी० महे० आदिके मतसे 'पहने हुए कवच' के और मु० मत से 'पहने हुए वस्त्रादि' के ४ नाम हैं ।

आम्विति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्लृ मोक्षणे (तु० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥ * ॥ अपि नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहितस्य वस्त्रादेः-इति मुकुटः)॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

सन्नद्धः, वर्मितः, सज्जः, दंशितः, व्यूढकङ्कटः (५ त्रि), 'कवच आदिको पहनकर लड़ाईके लिये तैयार मनुष्य' के ५ नाम हैं ।

समिति ॥ संनह्यति, संनह्यते, स्म वा । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मे० ८१।३७) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्मणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णाविष्ठवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्म संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥ * ॥ सज्जति । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु' (इति मे० ३१।१८) ॥ (३) ॥*॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६)। यद्वा-दंश्यते स्म । 'दशि दंशनादौ' (चु० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'धृतसंनाहस्य' ।

त्रिष्वामुक्तादयः

'आमुक्त' आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

त्रीति ॥ आमुक्ता (अ० २।८।६५) दयो व्यूढकङ्कटा-(अ० २।८।६६)न्ताः त्रिलिङ्गाः ।

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

कावचिकम् (न), 'कवच पहने हुए पुरुषादिके झुण्ड' का १ नाम है ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'धृतसंनाहानां गणस्य' ।

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्च

पदातिः, पत्तिः, पदगः, पादातिकः, पदाजिः, पद्गः, पदिकः, (७ पु),'पैदल' के ७ नाम हैं ।

पेति ॥ पादाभ्यामतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३०) 'पादे च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ * ॥ मुकुटस्तु—'इनजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीन्—इत्याह । तन्न । 'स्त्रियाम्' 'अकर्तरि च कारके' 'भावे' इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतति' 'अजति' इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । 'पत्तिः सेनाभित्पदगयोर्गतौ' इति हैमः (२।१८०) ॥ (८) ॥ * ॥ पादाभ्यां गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ * ॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥ * ॥ 'पादाविकः' इति क्वचित्पाठः । पादाभ्यामवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यद्वा-पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ पद्भ्यां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति । 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' (४।४।१०) । 'इके चरतौ' (वा० ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥ * ॥ पादातशब्दोऽ-

प्यत्र । 'पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः' इत्यमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः–इति । तन्न । 'पादाभ्यां अतति' इति विग्रहेण पचाद्यचा गतार्थत्वात् ॥ * ॥ सप्त 'पदातेः' ।

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

पादातम् (न), पत्तिसंहतिः (स्त्री), 'पैदलके झुण्ड' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पदातिसमूहस्य' ।

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शस्त्राजीवः, काण्डपृष्ठः, आयुधीयः, आयुधिकः (४ त्रि) 'हथियारकी नौकरीसे जीविका चलानेवाले' के ४ नाम हैं ।

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ * ॥ 'काण्डस्पृष्ट.' इति मुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । 'वाहिताग्न्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥ * ॥ आयुधेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४) ॥ (३) ॥ * ॥ चात् ठन् ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'शस्त्रजीविनः' ।

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

कृतहस्तः, सुप्रयोगविशिखः, कृतपुङ्खः (३ त्रि), 'बाण चलानेमें निपुण' के ३ नाम हैं ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सम्यक्कृतशराभ्यासस्य' ।

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपराद्धपृषत्कः (त्रि), 'निशाना चूके हुए' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥ * ॥ एकं 'लक्ष्याप्राप्तशरस्य' ।

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ।

धन्वी, धनुष्मान् , धानुष्कः, निषङ्गी, अस्त्री, धनुर्धरः (६ त्रि), 'धनुष धारण करनेवाले' के ६ नाम हैं ।

धेति ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी ८८।७८) । धन्वाऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात् कः' (७।३।५१) ॥ (३) ॥ * ॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति विश्वः (१२८।४२) अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'धनुर्धरस्य' ।

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

काण्डवान् , काण्डीरः (२ त्रि), 'बाण धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ 'काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीबन्धे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ४०।२-३) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' (५।२।१११) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाणधारकस्य' ।

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शाक्तीकः, शक्तिहेतिकः (२ त्रि), 'शक्तिनामक शस्त्र धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टयोरीकक्' (४।४।५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शक्त्यायुधधारिणः' ।

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपरश्वधहेतिकौ ।

याष्टीकः पारश्वधिकः (२ त्रि),'लाठी और फरसा धारण करनेवाले' का क्रमशः १—१ नाम है ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य । (ईकक् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्ठञ्च' (४।४।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ यष्टिश्च परश्वधश्च हेती ययोः ॥ * ॥ (क्रमेण) एकैकम् 'यष्टिपरशुधृतोः' ।

नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नैस्त्रिंशिकः, असिहेतिः (२ त्रि), 'तलवार धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

नायिति ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खड्गायुधस्य' ।

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥७०॥

प्रासिकः, कौन्तिकः (२ त्रि), 'प्रास और कुन्त (भाला) धारण करनेवाले' का क्रमशः १–१ नाम है ।

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७)॥(१) ॥*॥ (क्रमशः) एकैकं 'प्रासकुन्तायुधिनोः ।

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चर्मी, फलकपाणिः (२ त्रि), 'चर्मनामक हथियार (ढाल) धारण करनेवाले' के २ नाम हैं।

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलकधारकस्य' ।

पताकी वैजयन्तिकः ।

पताकी, वैजयन्तिकः (२ त्रि), 'पताका धारण करनेवाले' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पताकाऽस्यास्ति । व्रीह्यादीनिः (५।२।११६)॥ (१) ॥ * ॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इन् । यद्वा[1] वैजयन्त्या चरति 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ।

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अनुप्लवः, सहायः, अनुचरः, अभिसरः (४ त्रि), 'अनुचर' के ४ नाम हैं।

अन्विति । अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सहायस्य' ।

पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

पुरोगः, अग्रेसरः, प्रष्ठः, अग्रतःसरः, पुरःसरः, पुरोगमः, पुरोगामी (७ त्रि), 'आगे चलनेवाले' के ७ नाम हैं।

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु–' (३।२।१८) इति टः (२) ॥ * ॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चोपसर्गे–' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्ठस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी ३९।६) ॥ (३) ॥ * ॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः–' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'अग्रेसरस्य' ।

१. व्रीह्यादौ 'वैजयन्ती' शब्दस्य पाठाभावादरुचेराह 'यद्वा' इति ।

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मन्दगामी, मन्थरः (२ त्रि) 'धीरे २ चलनेवाले' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां, न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी १९८।१३७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य' ।

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जंघालः, अतिजवः (२ त्रि), 'बहुत तेज चलनेवाले' के २ नाम हैं।

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घाऽस्य । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ * ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जंघिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जंघालजंघिलादयः' इति इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ।

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जंघाकरिकः, जांघिकः, (२ त्रि), 'दौड़ाहा, डाँक ढोनेवाले' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जंघा । सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) जङ्घैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ।

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तरस्वी, त्वरितः, वेगी, प्रजवी, जवनः, जवः (६ त्रि), 'शीघ्रता करनेवाले' के ६ नाम हैं।

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा–' (५।२।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मे० ९६।८३) ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरते । 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'ञीतः क्तः' (३।२।१८७) । त्वरा संजाताऽस्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः ३।२७९) ॥ (२) ॥ * ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रजवति । 'जुः' सौत्रो (धातुः) वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्क्रम्य–' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे

वेगिहये[1] ना वेगिनि त्रिषु' (इति मे० ८७।६६)॥ (५) ॥ * ॥ अच् (३।१।१३४) '(जवो वेगवति त्रिषु ।) पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्ड्रपुष्पे जवा मता' (इति मे० १५८। ७) ॥ (६) ॥ * ॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ।

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जय्यः (त्रि), 'जीते जा सकनेवाले' का १ नाम है।

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६। १।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'जेतुं शक्यस्य' ।

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जेयः (त्रि), 'जीतने योग्य' का १ नाम है।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३। १६९) इति योग्यतायाम् । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ।

जैत्रस्तु जेता

जैत्रः, जेता (२ त्रि), 'विजयशील, जीतनेवाले' के २ २ नाम हैं।

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञाद्यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ।

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥

अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीणः (३ त्रि), 'अपने पराक्रमसे शत्रुका सामना करनेवाले' के ३ नाम हैं।

य इति ॥ अमित्रस्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती—' (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी ।'अभ्य- मित्राच्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्खौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी (२ त्रि), 'बहुत बलवान्' के २ नाम हैं।

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च' (इति मे० ३०।४) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्यो त्स्नातमिस्रा—' (५।२।११४) इति वलज्विनी । 'ऊर्ज' शब्दोऽदन्तः सान्तश्च[1] । आद्ये सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु- 'ऊर्जा' शब्दमाबन्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च'—इत्याह । तन्न । उक्तमेदिनीकोशविरोधात् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिशयेनान्वितः ॥ (३) ॥ * ॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । भावे घञ् (३। ३।१८) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) । इत्यप्रत्यये टाप्या- बन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न ग्राह्यः । ह्रस्व- स्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्वसुन्न- न्तं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया—' (५।२।१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ * ॥ त्रीणि 'बलातिशयवतः' ।

स्यादुरस्वानुरसिलः

उरस्वान्, उरसिलः (२ त्रि), 'चौड़ी छातीवाले' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशाल- त्वात् । मतुप् (५।२।९४) । 'मादुपधाया—' (८।२।९) इति वः ।—'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झय्त्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥*॥ द्वे 'विपुलोरसः' ।

रथिनो रथिको रथी ।

रथिनः, रथिकः, रथी (३ त्रि), 'रथ के स्वामी' के ३ नाम हैं।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेघारथाभ्यामिरन्निनचौ' । स्वामी तु—'मेघारथाभ्यामिरन्निरचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा '[2]रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः— इत्याह ।—रथश्येनः प्रभुः । शकन्ध्वादिः(वा० ६।१।९४) इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ।

कामंगाम्यनुकामीनः

कामङ्गामी, अनुकामीनः (२ त्रि), 'मतलब भर (यथेष्ट) चलनेवाले' के २ नाम हैं।

---

१. मेदिन्यां तु '—वेगे हये—' इति पाठः ।

१. 'युध्यूर्जः कार्तिके बले' इति हैमात् (२।६७), 'उत्साहकार्तिकावूर्जौ' इति त्रिकाण्डशेषात् (३।३।८०) 'ऊर्जावुत्साहकार्तिकौ' इति वैज० (पृ० २१४ श्लो० ९) च 'ऊर्ज' शब्दोऽदन्तः । 'प्राणः स्थाम··· पराक्रमबलद्यु- म्नानि शौर्यौजसी' इति हैमनाममालात् (३।४६०) 'ऊर्जः' शब्दः सान्तः ।

२. 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रस्थभाष्ये स्वामि- सम्मतं '—रन्निरचौ' इति 'इरच्' घटितमेव वार्तिकं लभ्यते, न तु 'इनच्' घटितम्, तेन 'रथिनः' इत्यसाधुरेव ।

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवारपार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गमनशीलस्य' ।

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

अत्यन्तीनः (त्रि), 'अत्यन्त चलनेवाले' का १ नाम है।

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥ 'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥ * ॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य' ।

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

शूरः, वीरः, विक्रान्तः (३ त्रि), 'पहलवान, बहादुर' के ३ नाम हैं।

श्विति ॥ शूरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) अच् (३।१।१३४)। 'शूरः स्याद्यादवे भटे'(इति मे० १२९।९३)॥(१)॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च ।[1]मलयूक्षीरविदार्योः क्लीबं शृङ्ग्यां नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीयादौ मे० १२७।६७-६९) ॥ (२) ॥ * ॥ विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शूरस्य' ।

जेता जिष्णुश्च जित्वरः।

जेता, जिष्णुः, जित्वरः (३ त्रि), 'सर्वदा विजय करनेवाले' के ३ नाम हैं।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३।२।१३९) । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मे० ४५।१३) ॥ (२) ॥*॥ 'इण्नशजि-' (३।२।१६३) इति क्वरप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जयशीलस्य' ।

सांयुगीनो रणे साधुः

सांयुगीनः (त्रि), 'लड़ाईमें चतुर' का १ नाम है।

समिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ।

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥७७॥

'शस्त्राजीव' शब्द (श्लो० ६७) से यहाँतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

१. मेदिन्यां '—पुंस्युत्तरे…मलपूक्षीर–' इति पाठः।

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः (अ० २१८-६७) । सांयुगीनान्ताः ।

ध्वजनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः।

वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमूः, वरूथिनी (७ स्त्री), बलम्, सैन्यम्, चक्रम् (३ न), अनीकम् (न पु), 'सेना, पल्टन' के ११ नाम हैं।

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५)॥ (१) ॥ * ॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥ * ॥ प्रियते । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् । गुणाभावश्च । 'पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मे० ८९।९४) ॥ (४) ॥*॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः इनिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मे० ९५।६२) ॥ (५) ॥ * ॥ चमति शत्रून् । 'कृषिचमितनि–' (उ० १।८०) इत्यूः ।—'चमितमिवंचिभ्य ऊः'—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' [इति मे० १०९।१२]॥ (६) ॥ * ॥ वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) (७) ॥ * ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । यद्वा–वलते । 'वल संवरणे, संचलने च' (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥ * ॥ सेनैव चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥ * ॥ क्रियतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'के कृत्रादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्यनेन । 'अन प्राणने'(अ० प० से०)। 'अनिहृषिभ्यां किच्च' (उ० ४।१७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' [इति मे० ४।४२] ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'सेनायाः' ।

व्यूहस्तु बलविन्यासः

व्यूहः (पु), 'व्यूह' अर्थात् 'लड़ाईमें सेनाको रखनेके कायदे, मोर्चाबन्दी' का १ नाम है।

व्यिति ॥ व्यूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' [इति मे० १७५।१०] ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यूहस्य' ।

भेदा दण्डादयो[1] युधि ।

दण्डः (पु.) आदि 'व्यूह' अर्थात् 'लड़ाईमें सेनाको रखनेके कायदे मोर्चाबन्दी' के पृथक् १-१ नाम हैं।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—'तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ( ) । दण्डवदवस्थानं दण्डः । अन्योन्यानुगतावृतिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रत्यासारः, व्यूहपार्ष्णिः (२ पु),'व्यूहके पीछेवाले सेना-भाग' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥ * ॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च'इति ([2]विश्व-मेदिन्यौ ४६।२०) (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ।

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः (२ पु), 'सेनाके पीछेवाले भाग' के २ नाम हैं ।

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् प्रतिगृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे' [इति मे० १७७।३१] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य' ।

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

पत्तिः (स्त्री), 'पत्ति' अर्थात् जिसमें एक हाथी, एक रथ, तीन घोड़े और पाँच पैदल हों उस सेना-विशेष' का १ नाम है ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके' [इति मे० ५६।३०-३१] । भरतः—'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते' ( ) ॥ (१)॥*॥ एकं 'सेनाविशेषस्य' ।

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

सेनामुखम् (न), गुल्मः, गणः (२ पु), वाहिनी, पृतना, चमूः, अनीकिनी (४ स्त्री), 'पत्ति आदि के तिगुना करनेपर सेनामुख आदि संज्ञा सेनाविशेषकी होती है' अर्थात् ३ पत्ति (३ हाथी, ३ रथ, ९ घोड़े और १५ पैदल), को सेनामुख; ३ सेनामुख (९ हाथी, ९ रथ, २७ घोड़े और ४५ पैदल) को गुल्म; ३ गुल्म (२७ हाथी, २७ रथ, ८१ घोड़े और १३५ पैदल) को गण' कहते हैं । इसी प्रकार 'वाहिनी, पृतना, चमू और अनीकिनी' में भी तिगुना समझना चाहिये ।

पेति ॥ तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः पृतना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चम्वोऽनीकिनी ॥ * ॥ सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥ * ॥ गुडति, गुड्यते, वा । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरुग्भिदोः । 'स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेश्मसु' [इति मे० १०९।११] ॥ (१) ॥ * ॥ गण्यते, गणयति वा । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'गणः प्रथमसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' [इति मे० ४५।९१] ॥ (१)॥*॥ एकैकं 'सेनाविशेषस्य' ।

---

१. व्यूहस्य नकभेदेषु केचन भेदास्ते यथा दण्डव्यूहः मण्डलव्यूहः, उच्छन्नव्यूहः, अवलव्यूहः' दृढव्यूहः, चक्रव्यूहः, वराहव्यूहः, मकरव्यूहः, सूचीव्यूहः, गरुडव्यूहश्चेति । विशेषं जिज्ञासुभिः 'अभिधानचिन्तामणौ (३।४११), मनुस्मृतौ (७।१८७-१९१) च मत्कृत 'मणिप्रभा' व्याख्या द्रष्टव्या ।

२. 'मेदिनी' त्येवोचितम्, विश्वे 'पार्ष्णिः पाश्चात्यभागे स्यात् पादमूलोन्मदस्त्रियोः । सेनापृष्ठे च कुम्भ्यां च' (४९।२०-२१) इति भिन्नपाठात् ।

१. मेदिनीस्थः '—स्तम्बे स्त्रिया—' इति पाठ एव समीचीनः, न त्वत्रत्यः 'अस्त्रियाम्' इति पाठः '—गुल्मी पटौकसि आमलक्येलयोर्वन्याम्' इति हैमात् (२।३२५), '—गुल्मी स्यादामलक्येलापर्णिकावस्त्रवेश्मसु' इति विश्वात् (१११।१३) च ।

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

अक्षौहिणी (स्त्री), मा० दी० क्षी० स्वा० आदिके मतसे 'दस अनीकिनी (२१८७० हाथी, २१८७० रथ, ६५६१० घोड़े और १०९३५० पैदल) संख्यावाले सेना-विशेष'का १ नाम है।

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् । 'अक्षादूहिन्याम्—'(वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः । इनिः । (५।२।११५) 'अकृतव्यूहाः–' इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।८९)–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'ऊहिनी'शब्देन विग्रहे वृद्धेश्चरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गेण बाध्यते' । तथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो गुणेन बाध्यते । 'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः' ॥ (१) ॥ *॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः'[१] ।

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपत्, सम्पत्तिः, श्रीः, लक्ष्मीः (४ स्त्री) 'सम्पत्ति' के ४ नाम है।

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् स्त्र्यधिकारेऽपि 'वासरूप–' (३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'क्विब्वचि–' (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्विप् । श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतौ' (इति विश्व १२५।२, मेदिन्यौ १२२।१-२) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०)। 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः ।—'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्तिप्रियंगुषु' [इति हैमः, २।३३९]।—धनोत्कर्षस्य इति [१]हेमचन्द्रः ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

विपत्तिः, विपत्, आपत् (३ स्त्री),'आपत्ति'के ३ नाम हैं।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ एवमापत् । आपत्तिः (अपि) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, अस्त्रम् (४ न), 'हथियार' के ४ नाम हैं।

आयिवति ॥ आयुध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'घनर्थे कविधानम्, 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१)॥*॥ प्रह्रियतेऽनेन । 'करणे–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से) । 'दाम्नीशस–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से) असति वा ।'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ।

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

धनुः (स्त्री), चापः (२ पु न), धन्व, शरासनम्, कोदण्डम्, कार्मुकम् (४ न), इष्वासः (पु), 'धनुष' के ७ नाम हैं।

---

१. चम्पूरामायणे 'अलक्षत स······(युद्धकाण्डश्लो० ७९) इत्यस्यानन्तरं 'तत्क्षण···यातुधानपतिः' इति गद्यस्य व्याख्यायां लिखितमक्षौहिणी-प्रमाणमन्यदेव, तद्यथा— "प्रयुतं नवसाहस्रं पञ्चाशत्त्रिशतं भटाः । पादातं षष्टिसाहस्रं षट्छती दश वाजिनः ॥ एकविंशतिसाहस्रं शतानामेकविंशतिः । द्विरदाः स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधैः ॥" मङ्गलकोषे त्वेवमुक्तम्—'नवनागसहस्राणि नागे नागे शतं रथाः । रथे रथे शतं चाश्वा अश्वे अश्वे शतं नराः ॥" इति । अन्यत्रोक्तं महाक्षौहिणीप्रमाणं यथा—खद्वयं निधिवेदाक्षिचन्द्राक्ष्यग्निहिमांशुभिः । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता संख्या गणितकोविदैः ॥" इति ।

१. विश्वे '—सरलद्रुमे ।······मता' इति पाठः । मेदिन्यां च '—सम्पत्तिविधोपकरणेषु च' इति पाठः । "लक्ष्मीः···प्रियंगुषु' इति हेमचन्द्रः, धनोत्कर्षस्य" इति पाठः सम्भाव्यते ।

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति पृवपि–' (उ० २।११७) इत्युस्। 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मे०, १७।२६)॥*॥ 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि । ('धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मे० ८३।११)॥*॥ ('कृषिचमितनिधनि–' (उ० १।८०) इत्यूप्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरावापो धनूः स्त्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रिकाण्डशेषात् [२।८।५०–५१] ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्यौषधि–' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' (इति मे० ८८।७८)॥(३)॥*॥ शरा अस्यन्तेऽनेन ।'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा–' (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे' (   ) । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। कौति । विच् (३।२।७५) कौदंण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि[1]' [इति हेमचन्द्रः ३।१८३]॥ (५)॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उकञ्' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः (३। २१) ॥ (६)॥*॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' [इति हैमः ३।७८८] ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥८३॥

कालपृष्ठम् (न), 'कर्णके धनुष' का १ नाम है ।

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' [इति मे० ४०।१९] ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः [४।७०–७१) ॥ (१) ॥*॥ एकं कर्णधनुषः' ।

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

गाण्डीवः, गाण्डिवः (२ पु न), 'अर्जुनके धनुष' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्–'(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'गाण्ड्यजगात्–' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' [इति शाश्वतः ५८९] । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि । (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ।

कोटिरस्याटनी

कोटिः, अटनी (२ स्त्री), 'धनुषके दोनों छोर (किनारे)' के २ नाम हैं ।

कविति ॥ कोटयते, अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्री संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मे० ३४।९) ॥ (१) ॥*॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषोऽग्रयस्य' ।

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

गोधा (स्त्री), तलम् (न), 'दस्ताना' अर्थात् 'धनुषकी तांतके चोटसे बचनेके लिये हाथमें पहिनने के लिए जो चमड़े आदि का बनाया जाता है उसके' २ नाम हैं ।

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'गोधा तलनिहाकयोः' (इति मे० ७९।६) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तन्त्रीघाते च सव्यतः । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे[1]' (इति मे०, १६४।२१–२२) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद् द्वित्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ।

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लस्तकः (पु), धनुर्मध्यम् (भा० दी० न), 'धनुषके बीचवाले भाग' के २ नाम हैं ।

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ।

---

१. '—भूतलयोरपि' इत्ययं पाठो न समीचीनः, किन्तु विश्व-(४५।२९) मेदिनी-(४२।२८) संवादात् हैमपुस्तकस्थः '—भ्रूलतयोरपि' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१. अग्रे (अ० ३।३।२०२) 'तल शब्दविवरणे' 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना।' इति वक्ष्यमाणत्वान्मेदिन्यामन्तिमपादद्वयस्यैव दर्शनाच्च प्रकृतोद्धरणस्य मूलं मृग्यम् ।

मोर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

मौर्वी, ज्या, शिञ्जिनी (३ स्त्री), गुणः (पु),'धनुषकी डोरी, या तांत' के ४ नाम हैं ।

मावेति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि–' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिङ्क्ते । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'(अ० आ० से०)। आवश्यके णिनिः (३।३। १७०)॥*॥ गुण्यते।'गुण आमन्त्रणे'(चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९) अच् वा (३।३।५६)। 'गुणो ज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये[1]। रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः [२।१४०-१४१]॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ।

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥८५॥

प्रत्यालीढम्, आलीढम् (२ न), आदि (आदिसे 'समपादम्, विशाखम्, मण्डलम् (३ न), का संग्रह है') 'धनुषधारियोंके पांच आसन विशेष (पैंतरे)' के नाम हैं ।

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'प्रत्यालीढं तु चरणन्यासभेदेऽशिते त्रिषु' (इति मे०, ४४।१२) ॥ (१) ॥*॥ एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासेऽशिते त्रिषु' इति [मे०[2] ४४।७] ॥ (२) ॥*॥ तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥ * ॥ आदिना समपद—(३) विशाख—(४) मण्डल (५) ग्रहः । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । [3]रभसस्त्वाह—'वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥ * ॥ पञ्च 'धन्विनां स्थानभेदानाम्' ।

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लक्षम्, लक्ष्यम्, शरव्यम् (३ न),'निशाने'के ३ नाम हैं।

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)' [इति हैमः २।५८३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) यद्वा,–शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः–' (३।२।३) इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४। ८२) च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेझा (निसाणा)' इति ख्यातस्य ।

शराभ्यास उपासनम् ।

शराभ्यासः (पु), उपासनम् (न), 'बाण चलानेका अभ्यास करने' के २ नाम हैं ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ० आ० अ०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपासनमासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः [४।१६८-१६९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ।

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

पृषत्कः बाणः, विशिखः, अजिह्मगः, खगः, आशुगः, कलम्बः, मार्गणः, शरः, पत्त्री, रोपः (११ पु), इषुः (पु स्त्री), 'बाण' के १२ नाम हैं ।

प्रेति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा–'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्–'(उ० २।८४)इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) बाणः शब्दोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मे० ४६।२७) ॥ (२) ॥ * ॥ विशिष्टा शिखाऽग्रमस्य । 'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति हैमः ३।११२) ॥ (३) ॥ * ॥ जिह्मस्याभावः । अजिह्ममृजु गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥ * ॥ खं गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ 'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' (इति हैमः २।३१) ॥ (५) ॥ * ॥ आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः (३।११६) ॥ (६) ॥ * ॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'कृकदिकलिकडिभ्योऽम्बच्[1]'

१. हैमे 'क' पुस्तके '–सूदतन्तुषु'। '···सूद इन्द्रिये—' इति पाठः ।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'आलीढ' शब्दस्यार्थानुक्त्याऽत्रत्यस्य प्राक्तन 'विश्वमेदिन्यौ' इति पाठस्य स्थाने 'मेदिनी' इत्येव पाठः स्थापितः ।

३. 'भरतस्त्वाह' इति पाठान्तरम् ।

१. सि० कौ०, उणादिसूत्रपाठे च 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' इत्येवं पाठः । तदा 'कलंब' शब्दसिद्धये 'कृ विक्षेपे' इति धातोः 'कीर्यते' इति विग्रहः कार्यः ।

(उ० ४।८२)। 'कलम्बी शाकभेदेऽपि[1] कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मे० १०५।९) ॥ (७) ॥ * ॥ मार्गयति। 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युः (३।१।१३४)। मार्ग्यते वा। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः (३।२३१) ॥ (८) ॥ * ॥ शृणाति, अनेन वा। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७) वा। 'शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना, शरं जले' [इति विश्व[2]-मेदिन्यौ १२९।८६] ॥*॥ ('सर' इति) दन्त्यादिपाठे तु–सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। '(बाणः स्यादस्त्रकण्टकः। स्थूलक्ष्वेडो विपाटश्च) चित्रपुङ्खः शरः सरः। (पत्त्रवाहो विकर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात्[3](२।८।५२-५३) ॥ (९) ॥ * ॥ पत्त्राणि पक्षाः सन्त्यस्य। इनिः (५।२।११५)। 'पत्त्री काण्डे खगे द्रुमे। रथेऽद्रौ रथिके श्येने' इति हेमचन्द्रः [२।२७८] ॥ (१०) ॥ * ॥ रोप्यते, अनेन वा। 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः। घञ् (३।३।१९)। यद्वा–रुप्यतेऽनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्।'रोपो रोपणबाणयोः' [इति विश्वः १०३।२]॥ (११) ॥ * ॥ ईष्यतेऽनेन। 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०)। 'ईषेः किच्च' (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच्च ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'बाणस्य'।

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रक्ष्वेडनः, नाराचः (२ पु),'लोहेके बाण' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते। 'ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। ल्युः (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०२) इति डः। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा–नराणां समूहो नारम्। नारमाचामति। डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य'।

पक्षो वाजः

पक्षः, वाजः, (२ पु),'बाणमें लगे हुए पङ्ख'के २ नाम हैं।

टेति। पक्षति, पक्ष्यतेऽनेन वा। 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ वजत्यनेन। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से)। 'हलश्च' (३।३।१२१)। निष्ठायां सेट्त्वान्न कुत्वम्। वाजयति वा ण्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)।–न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। ('वाजो निखनपक्षयोः। वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञान्नवारिषु' इति मेदिनी, ३०।१५–१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरपक्षस्य'।

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तका(अ० २।८।८८)न्ताः।

निरस्तः प्रहिते बाणे

निरस्तः (त्रि), 'धनुषसे छोड़े हुए बाण' का १ नाम है।

नीति ॥ निरस्यते स्म। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तबाणस्य'।

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ।

विषाक्तः, दिग्धः, लिप्तकः (३ त्रि), 'विषमें बुझाये हुए बाण' के ३ नाम हैं।

वीति ॥ दिह्यते स्म। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म। 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसंबद्धबाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥ तूण्याम्

तूणः, उपासङ्गः, तूणीरः निषङ्गः (४ पु), इषुधिः (पु स्त्री), तूणी (स्त्री), 'तरकस' अर्थात् 'चमड़े आदिके बने हुए धनुषधारियोंके पीठपर बाँधेजानेवाले, बाण रखनेके थैले' के ६ नाम हैं।

त्विति ॥ तूणयति। 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। तूण्यते शरैः। घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ तूणा च। 'स्त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषपि। 'तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी ४६।१६)। ('तूणी तु नील्यां तूणी निषङ्गके' इति विश्वः ४९।२५) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः। 'उपसर्गात्–' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः। 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते। 'ईर

---

१. मेदिन्यां '–शाकभेदे स्यात्–' इति पाठः।

२. विश्वे 'शरं नीरे शरः काण्डे शरस्तेजनकेऽपि च' (१२५।१०) इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' त्येव पाठो युक्तः।

३. 'सरो दध्यग्रबाणयोः' (१२५।८) इति विश्वाच्चेति बोध्यम्।

गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा—तूणीं शरैः संकोचं राति। 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः॥ (३)॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र। 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०)। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः॥ (५)॥*॥ षट् 'शराधारस्य' ['तरकस' इत्याख्यस्य]।

खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः।
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत्॥ ८९॥

खड्गः, निस्त्रिंशः, चन्द्रहासः, असिः, रिष्टिः, कौक्षेयकः, मण्डलाग्रः, करवालः, कृपाणः (९ पु), 'तलवार' के ९ नाम हैं।

खेति॥ खण्डति परम्। खण्डयतेऽनेन वा। 'खडि भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन्। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्। 'खड्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्व २५।२४ मेदिन्यौ २२।४)॥ (१)॥*॥ निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः। 'निरादयः क्रान्ता—' (वा० २।२।१८) इति समासः। 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच्।—'बहुव्रीहौ संख्येये—' (५।४।७३) इति डच्। इति मुकुटश्चिन्त्यः। बहुव्रीहेरभावात्। 'निस्त्रिंशो निर्घृणे खड्गे' [इति हैमः ३।७५९]॥ (२)॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभाऽस्य। चन्द्रं हसति वा। द्युतिमत्त्वात्। 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके। दशग्रीवकृपाणे च, [1]कनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः ४।३४२)॥ (३)॥*॥ अस्यते। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। असति। 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)।—बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। 'असिः खड्गे नदीभिदि' इति हैमः [२।५८७]॥ (४)॥*॥ रेषति। 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। रिशति वा। 'रिश हिंसायाम्'। (तु० प० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'रिष्टिः खड्गे ना शुभे स्त्री' (इति मेदिनी ३५।२६)॥*॥ [ऋष्टिः[2]] अजादिरिति स्वाम्यादिः। ऋषति। 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'करवालमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः। ऋष्टिः खड्गस्तरवारिकौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः॥ (५)॥ कुक्षौ भवः 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः—' (४।२।९६) इति ढकञ्॥ (६)॥*॥ मण्डलमग्रमस्य॥ (७)॥*॥ करं पालयति। 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥*॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम्। करं वलति। 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। करेण वलति वा। ज्वलादिणः (३।१।१४०)। यद्वा—वलनम् वालः। 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। करे वालो यस्य। करेण वल्यते वा। कर्मणि घञ् (३।३।१९)॥ (८)॥*॥ कृपां नुदति। 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। 'अन्येभ्योपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम्॥ (९)॥*॥ नव 'खड्गस्य'॥

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सरुः (पु), 'तलवार आदिकी मूठ' का १ नाम है।

त्सेति॥ त्सरति। 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः॥ (१)॥*॥ आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः॥*॥ एकं 'खड्गाद्यायुधमुष्टीनाम्'।

मेखला तन्निबन्धनम्।

मेखला (स्त्री), 'तलवारको लटकानेके लिये चमड़े आदिकी बनी हुई कमरमें कसी जानेवाली पेटी, लड़ाईमें तलवार हाथसे छूट न जाय इस वास्ते कलाईपर बाँधे हुए चमड़े आदि या तलवार के म्यान' का १ नाम है।

मयिति॥ मां लक्ष्मीमीखति। मा ईखति। 'मा' शब्दो निषेधे। 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कलच्। यद्वा—मां ई लक्ष्मीं खलति। 'खल संचलने संचये च' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)। अणि वृद्धिः स्यात्।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रादर्शनात्। 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः' (इति मे०, १५४।१२५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'खड्गादेश्चर्मादिनिर्मितकटिबन्धनस्य'। 'युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रध्रियमाणस्य चर्मादेर्वा'।

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फलकः (पु न), फलम्, चर्म (२ न), 'ढाल' के २ नाम हैं।

फेति॥ फलति। 'ञिफला विशरणे', 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०)। 'कृञादिभ्यो वुन्—' (उ० ५।३५)॥ (१)॥*॥ अच् (३।१।१३४)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः[1] २।५१०-५११)॥ (२)॥*॥

१. हैमे पुस्तकत्रये 'कनी—' इत्यंशो नास्ति। किन्तु 'चन्द्रहासार्थकः '—कृपाणे च' इत्यन्त एवांशः।

२. यल्लक्ष्यम्—'शक्त्यृष्टिपरिघप्रासादगदामुद्गरपाणयः' भट्टिः (९।४)।

१. पूर्वमत्र 'मेदिनी' इति पाठ आसीत्, किन्तु मेदिन्यां 'फलं जातीफले सस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोः। त्रिफलायां च कक्कोले प्रियङ्गौ तु फली स्मृता॥' इति (१४७।३३-३४) भिन्नपाठलाभात्स पाठस्त्यक्तः, हैमे प्रकृतपाठलाभात् 'हैम' इति पाठः स्थापितश्च।

चरति, चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' [इति [1]मे० ८७।६३]॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' ['ढाल'] इति ख्यातस्य ।

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥९०॥

संग्राहः (पु) 'ढालकी मूठ' का १ नाम है ।

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य=फलस्य ॥*॥ एकं 'मुष्टेः' ।

द्रुघणे मुद्गरघनौ

द्रुघणः, मुद्गरः, घनः (३ पु) 'मुद्गर' के ३ नाम हैं ।

द्रिति ॥ द्रुर्वृक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् । 'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे' [इति विश्व ५०।३९ मेदिन्यो ४८।५२] ॥ * ॥ केचित्तु—क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्रुघनः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यतेऽनेन । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यब्घनादेशौ । 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते, घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रकारयोः' [इति हैमः २।२६५] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि मुद्गरस्य' 'गुर्जा' इति ख्यातस्य ।

स्यादीली करवालिका ।

ईली, करवालिका (२ स्त्री,), 'एक तरफ धारवाली छोटी तलवार य गुप्ती' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ इर्ते, ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्–' (उ० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ईड्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।— 'इगुपधात्किः' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४। १२९) इति सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥ * ॥ ('इलि' इति) ह्रस्वादिपाठे तु 'इल गतौ क्षेपे च' (तु० प०, चु० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ 'कारवालिका' इति पाठे तु–करं वलते । 'वल हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४। १३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।–'गुप्ती' इति ख्यातस्य–इत्यन्ये ।

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भिन्दिपालः, सृगः (२ पु), 'नलिका नामक हथियार और गुलेल' अर्थात् 'छोटे २ पत्थर या कंकड़ फेंकनेके वास्ते रबड़ या चमड़ेके बने हुए साधन-विशेष, या ढेलवांस' के २ नाम हैं ।

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः पालोऽपि भिन्दिः । भिन्दिं पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य', 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ।

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

परिघः, परिघातनः (२ पु), 'लोहा मढ़ी हुई लाठी' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।८४) इति साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' [इति हैमः ३।१३४] ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' । 'लोहाङ्गी' इति ख्यातस्य ।

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

कुठारः (पु स्त्री), स्वधितिः, परशुः, परश्वधः (३ पु) 'फरसा, कुल्हाड़ी' के ४ नाम हैं ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जातित्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुटं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ स्वं धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥ * ॥ परं शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इति कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०२) इति डः । परश्वं धयति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ ('परश्वधः') अपि । यदाह–'यष्टिपरश्वधहेतिकौ' इति–इति स्वामी ॥ * ॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु—परस्य स्वं दधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः

---

१. विश्वे 'चर्म स्याद्वल्कलत्वचोः' इति (९५।११९) इति भिन्नपाठादत्रत्यस्य 'विश्व' इति प्राक्तनपाठस्य स्थाने प्रकृतपाठस्य मेदिन्यां दर्शनात्स एव स्वीकृतः ।

परशुश्च परश्वधः । कुटाटङ्कः पर्शुः' । 'अथ' छुरिका कोशशायिका' इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ['फरसा' इत्याख्यस्य] ।

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥९२॥

शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका (४ स्त्री), 'छूरी' के ४ नाम हैं।

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । ङीष् (४।१।४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे, शस्त्री छुरिकायाम्' [इति हैमः २।४७२-४७३] ॥ (१) ॥ * ॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥ * ॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध–' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेर्धेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ।

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

शल्यम् (न पु), शङ्कुः (पु), 'बाणके नोंक' (अगले भाग)' के २ नाम हैं।

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना' [इति मे० ११७।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशंकुपीयु–' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शंकुः पत्रशिराजले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे' [इति हैमः २।१८] । 'संख्याकीलकयोः शंकुः अंकुः प्रहरणान्तरे' [इति शाश्वतः ३८५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाणाग्रस्य', 'बर्छी' इति ख्यातस्य ।—'शेल' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ।

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शर्वला (स्त्री), तोमरः (पु न), 'तोमर, गुर्ज या गड़ाँसे' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः(पवर्गीयान्तः)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६)। कलच् । 'शार्दूलशर्वलाशलाटुः' इति शभेदः ॥*॥ स्वामी तु—'सर्वं लाति' इति विगृह्लन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रैति ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो (धातुः) गतौ[2] । विच् (३।२।७५) । म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्चासौ मरश्च । तौर्गन्ता म्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गंडांसा' इति ख्यातस्य ।—'शावली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ।

प्रासस्तु कुन्तः

प्रासः, कुन्तः (२ पु), 'भाला' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ[1] गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रुमे' [इति विश्वः ५९।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ।

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥९३॥

कोणः (पु), पालिः, अश्रिः, कोटिः (३ स्त्री), 'तलवार आदि हथियारोंके किनारे या नोक' के ४ नाम हैं।

कवितिः ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' [इति मे० ४५।८-९]॥ (१)॥ * ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यञ्जि–' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्क्तौ-वङ्कप्रभेदयोः। छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' [इति मे० १४७।३०-३१] ॥ (२) ॥ * ॥ अश्नाति 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । अश्नुते वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अंग्र्या(वङ्क्र्या)दिः (उ० ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३७) इतीण् चिच्च । डित्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आङो ह्रस्वश्च'–इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥ * ॥ 'अस्रः कोणे[2] शिरसिजे' इति विश्वात् [१३०।६८] 'अस्रः' अपि ॥ (३) ॥ * ॥ कोटयति, कोट्यते वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा ।

१. अयं 'छुरिका'र्थकत्वान्न प्रकृतोपयोगी ।

२. "तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति" इति 'तुरुस्तुशम्य–' इति सूत्रविवरणे भट्टो० ।

१. 'क्षुद्रजन्तौ–' इति विश्वे पाठः ।

२. उणादिसूत्रपाठे एतत्सूत्रस्य दर्शनात् सि० कौ० 'स्त्रियां पाल्यश्रिकोटयः' इति तदुदाहरणाच्चेदं चिन्त्यम् ।

'इन (ण) जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इनीञ् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्री सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः' [इति मे० ३४।९] । (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ।

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सर्वाभिसारः, सर्वौघः (२ पु), सर्वसंनहनम् (न), 'चतुरङ्गिनी सेना को तैयार करने' के ३ नाम हैं ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो गुरुवेगे[1] च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मे० २७।११) ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ।

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥

लोहाभिसारः (पु), 'लड़ाईके लिये तैयार शस्त्रधारियों या राजाओंकी आरती या आरतीके बादवाले कृत्यविशेष या युद्धयात्राके पहले की जानेवाली हथियारोंकी पूजा' का १ नाम है ।

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे' [इति मे० १७५।८]। लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः' इत्यमरमाला ॥*॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु-'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ निःशषेण नितरां वा राजनम् । 'राजृ दीप्तौ'(भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ * ॥ एकं 'महानवम्यां[2] प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ।

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

अभिषेणनम् (न), 'वैरीके सामने सेना-सहित जाने' का १ नाम है ।

यदिति । सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाण्णिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य' ।

यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

यात्रा, व्रज्या (२ स्त्री), अभिनिर्याणम्, प्रस्थानम्, गमनम् (३ न), गमः (पु) 'यात्रा, प्रस्थान, जाने' के ६ नाम हैं ।

येति यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' (इति मे० १२८।७७) ॥ (१) ॥ * ॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'व्रजवजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्या- (३) ॥ * ॥ प्रस्था-(४) ॥*॥ गमिभ्यो (५) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ गमेः 'ग्रहवृद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' [इति मे० १०८।१०] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ।

स्यादासारः प्रसरणम्

आसारः (पु), प्रसरणम् (न) 'सेनाके सब तरफ फैल जाने' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ आसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्बले' [इति विश्वः १३८।१६७] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ 'प्रसरणी' इति पाठे-'अर्चिसृधृ-'(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वतो व्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ।

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रचक्रम्, चलितम् (२ न), 'यात्रा की हुई सेना' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ।

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥

अभिक्रमः (पु), 'निडर होकर वैरीके सामने योद्धाके गमन करने' का १ नाम है ।

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'निर्भीकयायिनः' ।

---

१. विश्वे (२९।११) संवादात् '—गुरुभेदे—' इति लभ्यमानो मेदिनीपाठो न सम्यक् ।

२. हेमचन्द्रस्तु (३।४५३) दशम्यां विजयादशम्यां नीराजनात्परं विधिं लोहाभिसारं मनुते ।

वैतालिका बोधकराः

वैतालिकः, बोधकरः (२ पु), 'राजाको जगानेके लिये प्रातः काल या विशिष्ट अवसरों पर राजाके स्तुतिपाठ करनेवाले बन्दी, भाट' के २ नाम हैं।

वायिति ।। विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, वा ।। (१) ।।*।। बोधं करोति । 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः ।। (२) ।।*।। द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः'।

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः।

चाक्रिकः, घाण्टिकः (२ पु) 'घण्टा बजानेवाले या घड़ियारी नामक बाजाको बजानेवाले बन्दी-विशेष' के २ नाम हैं।

केति ।। चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ।। (१) ।।*।। घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) (२) ।।*।। बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । क्वचित्तु 'चक्रिका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ।। (१) ।।*।। घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।। (२) ।।*।। द्वे 'बन्दिविशेषेषु'। 'घडियारी' इति 'घटिकावादकस्य'।

स्युर्मागधास्तु मगधाः

मागधः, मगधः (२ पु), 'राजाकी वंशावलीको वर्णन करनेवाले बन्दी' के २ नाम हैं।

स्युरिति ।। मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्ञार्थः[1] कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ।। (१) ।।*।। मुकुटस्तु—'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्णन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ।। (२)।।*।। द्वे 'राज्ञो वंशपरम्पराशंसकानाम्'।

वन्दिनः स्तुतिपाठकः ॥९७॥

बन्दी, स्तुतिपाठकः (२ पु), 'राजाकी स्तुति करनेवाले बन्दी' के २ नाम हैं।

वेति ।। वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यका' (३।१।१७०) इति वा णिनिः ।। (१)।।*।। स्तुतेः पाठकाः ।। (२) ।।*।। 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ( ) ।। * ।। द्वे 'राजादिस्तुपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार एकार्थाः' इत्येके–इति स्वामी)।

संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः।

संशप्तकः (पु), 'शपथ देने या स्वयं प्रतिज्ञा करनेके कारण लड़ाईसे नहीं लौटनेवाले योद्धा' का १ नाम है।

समिति ।। संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति–' (वा० २।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४) । क्वुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ।। (१) ।।*।। समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ।।*।। एकं 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः'।

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥

रेणुः (पु स्त्री), धूलिः (स्त्री), पांशुः (पु), रजः (न), 'धूल' के ४ नाम हैं।

रयिति ।। रिणाति, रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' [इति विश्व'मे० ४६।२५] ।। (१) ।।*।। धुवति, धूयते वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाल्लिः । धवनम् । 'धूञ् कम्पने' (क्रया० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । धुवा लीयते । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ।। (२) ।।*।। पंशति । 'पशि नाशने' (चु० प० से०) । 'अर्जिदृशिकम्यमि–' (उ० १।२७) इति साधुः ।।*।। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंबशूकरपांशवः' इति शभेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ।। (३) ।।*।। रजति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन्[2] ।। (४) ।। * ।। चत्वारि 'रजसः'।

चूर्णे क्षोदः

चूर्णम् (न पु), क्षोदः (पु), 'महीन धूल' के २ नाम हैं।

चिवति ।। चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा'

---

१. मगधेतियाच्ञार्थः, कण्वादिः । यच्छ्रीभोजः—'कर्मथिनः कुसुम्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कमिषुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं तुरण्यति ॥'

१. विश्वे 'रेणुः पर्पटके धूल्यामर्के' इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

२ अदन्तोऽपि 'रज' शब्दः । तथा च वाच०– 'रञ्जूक । स्त्रीकुसुमे शब्द० । परागो, रेणौ, गुणभेदे च प्र० जान्ते शब्द च० इति (पृष्ठ ४७८९) ।

११५)। 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' [इति विश्वः ९७।१५५] ॥ (७) ॥ संख्यानम्। चक्षिङः ख्यातेर्वा भावे कः। 'संख्यमाहवे। संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः (२।३९८-३९९) ॥ (८) ॥*॥ समनम्। 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति कीकन्। सम्यगयनम्, वा। 'ई गत्यादौ' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् कः। (९) ॥*॥ संपरायनम्। 'अय गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा। घञ् (३।३।१८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ विनयादित्वात् (५।४।३४) ठकि 'सांपरयिकः' अपि ॥ (१०) ॥*॥ समरणम्। 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०) घः (३।३। ११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा। यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३। ३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। ऋषन्तादपो विधानात्॥ (११) ॥*॥ अननम्। 'अन गतौ' ( ) 'प्राणने'(अ० प० से०)वा। 'अनीकादयश्च'[1] इति साधुः। न नयनम्। 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। बाहुलकात्कन्। नञ्समासः (२।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' [इति मे० ४।४२] ॥ (१२) ॥*॥ रणनम्। 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।२। ५८) इत्यप्। 'रणः कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मे० ४६।२५) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ'इति धरणिः। कलस्य हननम्। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (१४) विग्रहणम्। 'ग्रहवृद्—' (३।३।५८) इत्यप्। 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः'[इति हैमः ३।८३१]॥(१५)॥*॥ संप्रहरणम्। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। घञ् (३।३। १८)। 'संप्रहारो गतौ रणे' [इति हैमः ४।२९२]। (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम्। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम्। 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)।—'कलेरिः'—इति मुकुटः। तन्न। तादृक्सूत्राभावात्। 'कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि'(इति हैमः ६।४८९) ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम्। 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'संस्फेटः' इति तु स्वामी। तत्र 'स्फिट अनादरे' (चु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम्। 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। '—रथयुग—' (४।४।७६) इति निर्देशाद्गुणाभावः। प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा। (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम्। 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मे० ७७।४५) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम्। घञ् (३।३।१८)। 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मे० ७१।२२७) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम्। 'संग्राम युद्धे' (चु० उ० से०) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम्। 'ग्रहवृद—' (३।३।५८) इत्यप्। 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके। घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः (४।२२०-२२१) ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम्। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'आङि युद्धे' (३।२।७२) इत्यप् संप्रसारणं च। 'आहवः संगरे यज्ञे' [इति हैमः ३।७३१] ॥(२५) ॥*॥ समुदयनम्। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संयतनम्। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) संयनम्। 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'गमादीनाम्—' (वा० ६।४।४०)इति मलोपः। तुक् (६।१। ७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम्। 'इ[2] गतौ' (भ्वा० प० से०) क्तिच् (३।३।१७४)। 'समितिर्युधि संगमे। साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः (३।३३२-३३३) ॥(२८)॥*॥ अजनम्। 'अज गतौ'[2] (भ्वा० प० से०)। 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी। अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत्। 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा० 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी (३०।३) ॥ (२९) ॥*॥ समयनम्। 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम्। 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः। सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ('युद्धस्य')।

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नियुद्धम्, बाहुयुद्धम् (२ न), 'कुश्ती, दंगल' के २ नाम हैं।

---

१. उणादिसूत्रपाठे 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नास्ति, सि० कौ० चास्य सिद्धिः 'अनिहृषिभ्यां किच्च' (उ० ४। १७) इत्युणादिसूत्रेण विहिता।

१. 'कट गतौ' इति धातौ 'अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य इयाय—' इति सि० कौ०।

२. '—गतिक्षेपणयोः' इति सि० कौ० धातुपाठे च।

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहुयुद्धम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य ('कुस्ती, दङ्गल' इत्याख्यस्य) ।

तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६॥

तुमुलम्, रणसंकुलम् (२ न), 'खूब जमकर लड़ाई होने या व्याकुल होने' के २ नाम हैं।

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' (धातुः) सौत्रः । बाहुलकान्मुलक् । 'तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो बिभीतकद्रौ' [इति हैमः ६९१] । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः[1] ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रणव्याकुलतायाः' ।

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडा (स्त्री), सिंहनादः (पु), 'लड़ाईमें सिंहके समान गर्जने' के २ नाम हैं।

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा । घञ् (।३।३। १८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' [इति मे०, ४०।५-६] (१) ॥*॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ।

करिणां घटना घटा ।

घटना (भा० दी०), घटा (२ स्त्री), 'हाथियोंके झुण्ड' के २ नाम हैं।

केति ॥ घटनम् 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्थः–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ 'घटादयः षितः'(भ्वा० ग० सू०) इति षित्वात् अङ् (३।३।१०४)। 'घटः समाधिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' [इति मे० ३४।११-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ।

क्रन्दनं योधसंरावः

क्रन्दनम् (न), योधसंरावः (भा० दी०, पु),'स्पर्द्धासे प्रतिपक्षवाले योद्धाओंको ललकारने या बुलाने'के २ नाम हैं।

क्रेति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' ( ) ॥ (१) ॥ * ॥ योधानां संरवणम्[1] । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ।

बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

बृंहितम्, करिगर्जितम् (२ न), 'हाथियोंके गर्जने' के २ नाम हैं।

त्रिति ॥ बृंहणम् । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ।

विस्फारो धनुषः स्वानः

विस्फारः (पु), 'धनुषके टङ्कार' का १ नाम है।

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा । 'स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'धनुषः शब्दस्य' ।

पटहाडम्बरौ समौ ।

पटहः, आडम्बरः (२ पु), 'नगाड़ा या दमदमा' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२। १०१) इति डः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' [इति मे० १७६।१९] ॥ (१) ॥ * ॥ आडम्बयति । 'डबि क्षेपे' ( ) बाहुलकादरच् । यद्वा– डम्बनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । डम्बं राति, रायति वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' [इति विश्वः १४४।२३८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' (इति नगाड़ा) । ख्यातस्य ।

प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रसभम् (न), बलात्कारः, हठः (२ पु), 'जबर्दस्ती करने' के ३ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो वा । 'क्लीबे तु प्रसभं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥—'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति स्वामी ।

---

१. त्रिकाण्डशेषे वचनमिदं न लभ्यते, किन्तु 'तुमुलो व्याकुलो रवः' इति वचनं हलायुधे (१।१३९) लभ्यते ।

१. 'संरवणम्' इति विग्रह उचितः, प्रकृतविग्रहो 'रु' धातोर्न संभवति,–'संराव'इति रूपातिपत्तिश्चेति बोध्यम् ।

बलात्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् । 'हठ प्लुतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसभे पुश्न्यां' 'हेठो'[1] बाधाविहेठयोः' [इति मे० ३९।१०] (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ।

अथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

स्खलितम्, छलम् (२ न), 'कपट करने अर्थात् युद्धके नियमको तोड़कर' छल करने के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते भ्रेषे' [इति हैमः ३।३२८] ॥ (१) ॥ * ॥ छालम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादित्वात् (उ० १। १०५) कलच् । 'आतो लोप–' (६।४।६४) इत्याकारलोपः । 'छलं छद्मस्खलितयोः' [इति हैमः २।४९९]। (२) ॥ * ॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ।

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजन्यम् (न), उत्पातः, उपसर्गः (२ पु), 'उत्पात' के ३ नाम हैं ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।११) । 'तकिशसि–' (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा– (१) ॥ * ॥ उत्पतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥ * ॥ उपसर्जनम् । उपसृज्यते वा । घञ् (३।३।१८–१९) । 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि' [इति मे० २५।५४] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य' ।

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मूर्च्छा (स्त्री), कश्मलम् (न), मोहः (पु), 'बेहोशी, मूर्च्छा' के ३ नाम हैं ।

म्विति ॥ मूर्च्छनम् । 'मूर्च्छा[2] मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०२) इत्यः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ कशनम् । 'कश गतौ' (अ० आ० से०) कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १।१०९) इति कलः । बाहुलकात्— इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥ * ॥ मोहनम् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अथ मोहो त्रिलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने' [इति मे० १७५। ७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूर्च्छायाः' ।

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवमर्दः (पु), पीडनम् (न), 'अन्नादिसे परिपूर्ण देशको राजा के शत्रु द्वारा पीडित करने' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देशादेरुपद्रववदानस्य' ।

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादनम् (२ न), भा० दि०के मत से 'मारकर शक्तिहीन करने' के और महे० के मतसे 'छापा मारने' अर्थात् 'कपटसे एकाएक आक्रमण करने'के २ नाम हैं।

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'षद्लृ विशरणादौ' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रहारादिना निःशक्तीकरणस्य' ।

विजयो जयः ।

विजयः, जयः (२ पु), 'जीतने' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) । विजयः स्याज्जये पार्थे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्' [इति मे० १२०।१०४-१०५] ॥ (१) ॥ * ॥ 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातृसखीषु च । अग्निमन्थे, ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' [इति मे० ११४।२४-२५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लब्धस्योत्कर्षस्य' ।

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वैरशुद्धिः (स्त्री), प्रतीकारः (पु), वैरनिर्यातनम् (न), 'शत्रुताको दूर करने' के ३ नाम हैं ।

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिकरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य–' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ वैरस्य निर्यातनम् । 'यत निराकारादौ'[3] चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वैरशोधनस्य' ।

---

१. 'हेठ' शब्दार्थबोधकतयेदं न प्रकृतोपयोगि ।

२. धातुपाठे सि० कौ च 'मुर्छा मोहसमुच्छ्रायोः' इति पाठात् फलितार्थकथनमिदम् ।

१. सि० कौ० धातुपाठे च'—निकारोपस्करयोः' इति पाठः ।

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।
अपक्रमोऽपयानं च

प्रद्रावः, उद्द्रावः, संद्रावः संदावः, विद्रवः, द्रवः, अपक्रमः (७ पु), अपयानम् (न), 'लड़ाईमें पीठ दिखलाने (भागने)' के ८ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्द्रवणम् । 'उदि श्रयति–' (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संदवनम् । 'दु द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'समि युद्रुदुवः' (३।३।२३) इति इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ 'द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च' [इति हैमः] ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ यातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'पलायनस्य' ।

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

भङ्गः, पराजयः (२ पु), 'हारने' के २ नाम हैं।

रेति ॥ भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु, भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्' [इति मे० २२।११] (१) ॥*॥ पराजयनम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पराजयस्य' ।

पराजितपराभूतौ

पराजितः, पराभूतः (२ त्रि), 'लड़ाईमें हारे हुए' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पराजीयते स्म । परराजीयते स्म वा । 'जि- अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्ताभिभवस्य' ।

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

नष्टः, तिरोहितः (२ त्रि), 'लड़ाईसे भागकर छिपे हुए' के २ नाम हैं।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति स्म । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । 'डुधाञ्' । हिनोति स्म वा । 'हि गतौ' वा । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । धाञस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ द्वे 'निलीनस्य' ।

प्रमापणं[1] निबर्हणं निकारणं विशारणम् ॥११२॥
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ।
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रमापणम्, निबर्हणम्, निकारणम्, विशारणम्, प्रवासनम्, परासनम्, निषूदनम्, निहिंसनम्, निर्वासनम्, संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थनम्, अपासनम्, निस्तर्हणम्, निहननम्, क्षणनम्, परिवर्जनम्, निर्वापणम्, विशसनम्, मारणम्, प्रतिघातनम्, उद्वासनम्, प्रमथनम्, क्रथनम्, उज्जासनम् (२४ न), आलम्भः, पिञ्जः, विशरः, घातः, उन्माथः वधः (६ पु), 'मारने' के ३० नाम हैं।

प्रेति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (१) ॥*॥ 'वर्ह हिंसायाम्' (चु० प० से०)। (२) ॥*॥ 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०)॥ (३) ॥*॥ 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)॥ (४) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'वस छेदे' (चुरादिः)। प्र–(५) ॥*॥ निर्-(९) ॥*॥ उत्-(२१) ॥*॥ पूर्वः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥ 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०)॥ (७)॥*॥ 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' (भ्वा० प० अ०)। 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०)। निर्पूर्वः । 'तृन्हू' (तु० प० से०) वा । (१३) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तः 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ

---

१. 'प्रमापणा'दि शब्देषु यथायोग्यं प्रादय उपसर्गा विग्रहे बोद्धव्याः ।

हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (१९) ॥ * ॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ * ॥ स्वार्थण्यन्तो । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥ * ॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥ ॥ * ॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ * ॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'लभेश्च' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्घञोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥(२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।५६)॥(२६)॥*॥ विशरणम् 'शॄ हिंसायाम्'(क्र्या० प० से०)। 'ऋदोरप्'(३।३।५७)॥(२७) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्'(अ० प० अ०)। घञ्(३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः'(७।३।३२) 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥ * ॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥—मन्थतेर्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥ * ॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥ * ॥ त्रिंशत् 'मारणस्य' ।

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥११६॥

पञ्चता (स्त्री), कालधर्मः, दिष्टान्तः, प्रलयः, अत्ययः, अन्तः, नाशः (६ पु), मृत्युः (पु स्त्री), मरणम् (न), निधनः (पु न), 'मृत्यु' के १० नाम हैं ।

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥ 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषिति' (इति मे० ६३।१२९) ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥(३)॥*॥ प्रलयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' [इति मेदिनी ११७।६७] ॥ (५) ॥ * ॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि' [इति हैमः २।१५९] ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः [२।५६२] ॥ (७) ॥ * ॥ मरणम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भृजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' (उ० ३।२१) इति त्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी [११६।४६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥ * ॥ निधानम् । 'कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' (उ० २।८१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी ८८।८३)॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'मरणस्य' ।

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

परासुः, प्राप्तपञ्चत्वः, परेतः, प्रेतः, संस्थितः, मृतः, प्रमीतः (७ त्रि), 'मरे हुए' के ७ नाम हैं ।

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥ * ॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे' पुमान् (इति मेदिनी ६३।१२७) ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मेदिनी ५६।३७] ॥ (४) ॥ * ॥ संतिष्ठते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति इति क्तः ॥ (५) ॥ * ॥ म्रियते स्म । 'मृङ् प्राणत्यागे'(तु० आ० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' [इति हैमः २।१९२] ॥ (६) ॥ * ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्' (क्र्या० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' [इति मेदिनी ६३।१२६] । (७) त्रिषु परास्वादयः ॥ * ॥ सप्त 'मृतस्य' ।

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चिता, चित्या, चितिः (३ स्त्री), 'चिता' के ३ नाम हैं ।

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'चितं छन्ने त्रिषु, चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' [इति मेदिनी ५५।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चित्याग्निचित्ये च' (३।१।१३२) इति क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्' [इति मेदिनी ११४।२२] ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चितिश्चित्यावृन्दयोः स्त्री' [इति मेदिनी ५५।१८] ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥ * ॥ त्रीणि 'चितायाः' ।

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्[1] ।

कबन्धः (पु न),'धड़, बिना शिरके शरीर'का १ नाम है ।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) घञ् (३।३।११९) । केन वायुना

---

१. मेदिन्यां प्रायश आनुपूर्व्येणेदं श्लोकार्धं लभ्यते, तद्यथा—'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्धकलेवरे' इति (८१।३०) ।

बध्यते वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' [इति हैमः ३।३७२]।।(१)।।*।। एकं 'छिन्नशिरसो देहस्य' ।

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मशानम्, पितृवनम् (२ न), 'श्मशान' के २ नाम हैं।

श्मेति ।। शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ।। (१) ।। * ।। पितॄणां वनम् । पितॄन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकम् नीरे निवासालयकानने' [इति मेदिनी ८४।१९] (२) ।। * ।। द्वे 'प्रेतभूमेः' ।

कुणपः शवमस्त्रियाम् ।। ११८ ।।

कुणपः (पु), शवः (पु न), 'मुर्दे' के २ नाम हैं।

क्वेति ।। क्वणति । 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क्वणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१४३) इति कपन् । (कुणपी पुनः । विट्सारिकायां कुणपः पूतिगन्धे[1] शवेऽपि च' [इति विश्व-मेदिन्यौ १०५।२०; १०३।१९-२०] ।। (१) ।। * ।। शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('शवः स्यात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' [इति मेदिनी १५९।२४-२५] (२) ।। * ।। द्वे 'मृतशरीरस्य' ।

प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां

प्रग्रहः, उपग्रहः (२ पु), बन्दी (स्त्री), महे० मतसे 'कैदी, बँधुआ, गिरफ्तार'के और भा० दी० मतसे 'बन्दीगृह (कोत, हवालात), के ३ नाम हैं।

प्रेति ।। गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'ग्रहवृदृ—' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे[2]' । [इति मेदिनी १७६।१९, विश्वश्च ।१८०।१२] ।। (१) ।। * ।। 'उपग्रहः पुमान् बन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' [इति मेदिनी १७७।२९] ।। (२) ।। * ।। बन्द्यते, बन्दते, वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'बन्दिशालायाः' ।

कारा स्याद्बन्धनालये ।

कारा (स्त्री), बन्धनालयम् (भा० दी०, न), 'जेल'के २ नाम हैं ।

केति ।। कीर्यतेऽत्र । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ । 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुषारशैले च कारा दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' [इति विश्वः १२४।१४-१५](१) ।।*।। बन्धनस्यालयः ।। (२) ।।*।। द्वे 'बन्धनगृहस्य' । ['जेल' इत्याख्यस्य] ।

पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवम्

असवः, प्राणाः 'प्राण' के २ नाम हैं ।

पुमिति ।। अस्यन्ते, अस्यन्ति वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अस्यत एभिः इति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'शृस्वृस्निहि—' (उ० १।१०) इत्युः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ।। (१) ।। * ।। प्राणन्त्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३। १११) इति घञ् । 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' [इति मेदिनी ४६।२२] । एवं पुंसि भूम्नि च ।। (२) ।। * ।। द्वे 'पञ्चवायूनाम्' 'असूनाम्' ।

जीवोऽसुधारणम् ।। ११९ ।।

जीवः (पु), असुधारणम् (भा० दी०, न), 'जीने, प्राण को धारण करने'के २ नाम हैं ।

जीति ।। जीवनम् 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्रीतु जीविते' (इति मेदिनी १५८।८-९) ।। (१) ।।*।। असूनां धारणम् ।। (२) ।। * ।। द्वे 'जीवनस्य' ।

आयुर्जीवितकालः

आयुः, जीवितकालः (भा० दि०, पु०), 'उम्र, आयु' के २ नाम हैं ।

आयुरिति ।। एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एतेर्णिच्च' (उ० २।११८) इत्युसिः ।। (१) ।। * ।। जीवितस्य कालः ।। (२) ।। * ।। द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ।

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

जीवातुः (पु न), जीवनौषधम् (न), 'जिलानेवाली दवा' के २ नाम हैं ।

नेति ।। जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते' जीवनौषधे' (इति मेदिनी ६२।११२) ।।

---

१. '—पूतिगन्धो—' इति पाठ उक्तग्रन्थद्वयेऽपि ।

२. विश्वे 'क' पुस्तके मेदिन्यां च 'प्रग्राहः'''हलिपादपे' इति पाठः । किन्तु विश्वे 'खपुस्तके' 'प्रग्रहः—'इति ह्रस्वमध्य एव पाठः । हैमेऽपि ह्रस्वमध्य 'प्रग्रह' शब्दस्यैवैमेऽर्था उक्ताः ।

१. एतल्लक्ष्यं यथा—'रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्' इत्युत्तररामच० (२।१०) ।

॥ * ॥ जीवनस्यौषधम् ॥ (२) ॥ ० ॥ 'मृतसंजीवनौषधस्य'।

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥ ८ ॥

अथ वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृगो विशः।

ऊरव्यः, ऊरुजः, अर्यः, वैश्यः, भूमिस्पृक्, विट् (६ पु), 'वैश्य' के ६ नाम हैं।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः। 'शरीरावयवात्–' (४।३।५५) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ ऊरोर्जाताः। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ अर्यते। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३)। (३) ॥ * ॥ विशन्ति। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥ * ॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥ * ॥ भूमिं स्पृशन्ति। 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०)। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (३।२।५८)। 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी १६५।३८)। (५) ॥ * ॥ षट् 'वैश्यस्य'।

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीवः (पु), जीविका, वार्ता, वृत्तिः (३ स्त्री), वर्तनम्, जीवनम् (२ न), 'जीविका-वेतन' के ६ नाम हैं।

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ जीव्यतेऽनया। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। क्वुन् (उ० २।३२)वा। 'जीवकः प्राणके पीतसारक्षपणयोरपि[1]। कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता ॥ त्रिषु सेविनि वृद्धयाजीवजीविनोराहितुण्डिके'(इति मेदिनी ८।९५-९६)॥ (२) ॥ * ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः। 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः। निःसारारोग्ययोः क्लीबे (वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु[2])' [इति मेदिनी ५८।५६-५७] ॥ (३) ॥ * ॥ वर्ततेऽनया। क्तिन् (३।३।९४)। ('वृत्तिर्विवरणाजीवकैशिक्यादिप्रवर्तने' इति मेदिनी ५८।६०) ॥ (४) ॥ * ॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन। ल्युट् (३।३।११७)। 'वर्तनो वामने क्लीबं, वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः। न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे[1] च जीवने। वर्तिष्णौ त्रिषु' (इति मेदिनी ९२।१२३-१२४)। (५) ॥ * ॥ जीवन्त्यनेन। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'जीवनोपायस्य' 'जीविकायाः'।

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः।

कृषिः (स्त्री), पाशुपाल्यम्, वाणिज्यम् (न) 'खेती, पशुपालन और व्यापार' ये ३ 'वृत्ति' (स्त्री) 'वैश्योंकी वृत्तियाँ' हैं।

स्त्रीति ॥ कर्षणम्। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ पशून् पालयति। 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। तस्य कर्म भावो वा। ष्यञ् [५।१।१२४] ॥ (१) ॥ * ॥ वणिजां कर्म भावो वा। ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ * ॥ 'दूतवणिग्भ्यां च[2]' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च। ('सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ३।५५१) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकं 'जीवनोपायस्यैकैकम्'।

सेवा श्ववृत्तिः

सेवा, श्ववृत्तिः (२ स्त्री), 'सेवा' के २ नाम हैं।

सयिति ॥ सेवनम्। 'षेवृ सेवने (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ शुनो वृत्तिरिव, शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ('सेवायाः')।

अनृतं कृषिः

अनृतम् (भा० दी, न), कृषिः (स्त्री), 'खेती' के २ नाम हैं।

अनृतेति ॥ न ऋतम्। 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्द्विजन्मनाम्। हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते ॥' इति। 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः (१) ॥ * ॥— 'प्रमृतम्' इति सभ्यः पाठः इति स्वामी। 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्षणस्य'।

उञ्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

उञ्छशिलम्, ऋतम् (२ न), 'गृहस्थके खलिहान या खेत से सब अन्न उठाकर ले जानेके बाद १-१ दाना चूंगने (बीनने)' के २ नाम हैं।

---

१. मेदिन्यां '—शालकृपणयोरपि' इति '—शालक्षपणयोरपि' इति च पाठः।

२. अग्रे 'वृत्ति'-शब्दार्थस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रत्यः 'वृत्तिमन्नीरुजोः त्रिषु' इत्यंशो लेखकादिप्रमादजः प्रतिभाति।

१. '—स्त्री प्रेषणाध्वनोः।···तर्कुपीठे—'इति मेदिनी पाठः।

२. 'सख्युर्यः' इति सूत्रव्याख्याने 'दूतवणिग्भ्यां च' इति वार्तिकं भाष्ये नास्त्येवेति सि० कौ० स्पष्टमुक्तम्।

वितिं ॥ उञ्छनम् । 'उञ्छि उञ्छे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०)। कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'उञ्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते, ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति वा क्तः । 'ऋतमुञ्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुञ्छः शिलमृतम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ।

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

मृतम्, अमृतम् (२ न), 'याचना करनेपर और बिना याचना किये मिली हुई वस्तु' का क्रमशः १-१ नाम है ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकं 'याचितायाचितयोः' ।

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सत्यानृतम्, वणिग्भावः (भा० दी० न) 'व्यापार' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः (२) ॥*॥ द्वे 'वाणिज्यस्य' ।

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥३॥

उद्धारः

ऋणम्, पर्युदञ्चनम् (२), उद्धारः (पु), 'कर्ज' के ३ नाम हैं ।

ऋणमिति ॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ण्ये' (८।२।६०) इति णत्वम् । 'ऋणं देये जले[1] दुर्गे' इति हैमः (२।१३५)॥(१) ॥*॥ परित उदच्यते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्ध्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उद्धारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी (१३१।११९)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ।

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थप्रयोगः (पु) कुसीदम् (न), वृद्धिजीविका (स्त्री) 'ब्याज, सूद' के ३ नाम हैं ।

१. '—जलदुर्गे' इति पाठो हैमे क-पुस्तके ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो मेदेताः' (उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे' [इति हैमः ३।३५६-३५७] ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविकायाम्' ।

याच्ञयाप्तं याचितकम्

याचितकम् (न), 'याचना करनेसे मिले हुए पदार्थ' का १ नाम है ।

येति ॥ याचितेन याच्ञया निर्वृत्तम् । 'अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'याच्ञया प्राप्तस्य' ।

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

आपमित्यकम् (न), 'बदलेमें मिले हुए' का १ नाम है ।

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माङो व्यतिहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः–'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीत्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य–' आप्तम् । 'अपमित्य–' (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'निमयात्' इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ।

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तमर्णः, अधमर्णः (२ त्रि), 'कर्ज देनेवाले और लेनेवाले' का क्रमशः १-१ नाम हैं ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य । (१) ॥*॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' क्रमेणैकम् ।

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः[1] ॥५॥

कुसीदिकः, वार्धुषिकः, वृद्ध्याजीवः, वार्द्धुषिः (४ त्रि), 'कर्ज देकर सूदसे जीविका चलानेवाले' के ४ नाम हैं ।

कुवति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक–' (४।४।३१) इति ठन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावः–' (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकाऽस्य ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥

१. श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी' इति मनु० (७।३५) वचनाद्वार्धुषिन्निती(न्न)न्तोऽपि ।

चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्धया जीविनः' ('सूदखोर महाजन' इत्यस्य) ।

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः (४ त्रि),'किसान गृहस्थ' के ४ नाम हैं।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षति 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३८) इति क्वुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजःकृषि–' (५।२।११२) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ('किसान' इत्यस्य) ।

क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्योद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

व्रैहेयम्, शालेयम्, (२ त्रि), 'व्रीहि, शालि (एक प्रकार का उत्तम धान), के पैदा होने योग्य खेतों' का क्रमशः १-१ नाम है ।

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) ॥ * ॥ 'धान्यसामान्यस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ।

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम् (३ त्रि) 'टूंड वाला जौ, विना टूंड वाला जौ और साठी (साठ दिन में तैयार होने वाला) के' पैदा होने योग्य खेत का १-१ नाम है ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥ * ॥ यवकः शूकशून्यो यवः ॥ * ॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ।

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥

तिल्यम्, तैलीनम् (२ त्रि),'तिल पैदा होने योग्य खेत के २ नाम हैं ।

माष्यम्, माषीणम्, उम्यम्, औमीनम्, अणव्यम्, अणवीनम्, भङ्ग्यम्, भङ्गीनम् (८ त्रि), 'उड़द' तीसी' (अलसी), 'चीना और सनई पैदा होने योग्य खेत' के क्रमशः २-२ नाम हैं ।

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् : 'विभाषा तिल–' (५।२।४) इति यत्खञौ (१) ॥ (२) ॥ * ॥ माष्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ माषीणम् ॥ (२) ॥ * ॥ उम्यम् ॥ (१) औमीनम् ॥ (२) ॥ * ॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ अणवीनम् ॥ (२) भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥ भाङ्गीनम् (२) ॥ * ॥ (क्रमेण) 'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ।

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीनम्, कौद्रवीणम् (२ त्रि), आदि 'मूंग और कोदो आदि (गेंहू, मटर, कुलथी, चीना और चना) पैदा होने योग्य खेत' का क्रमशः १-१ नाम है ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति खञ् ॥ * ॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥ * ॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥ * ॥ कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥ * ॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि ज्ञेयम् । ('मुद्गादि) (एकैकम्) 'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ।

बीजाकृतं तूप्तकृष्टम्

बीजाकृतम्, उप्तकृष्टम् (२ त्रि),'बीज बोनेके बाद जोते हुए खेत' के २ नाम हैं ।

बीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ' (५।४।५८)इति डाच् ।—अबीजं सबीजं संपन्नम्=बीजाकृतम्—इति स्वामी । तन्न । 'अभूततद्भावे' इत्यस्यानुवृत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ (पूर्वम्) उप्तं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल–' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ।

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम् (३ त्रि), 'जोते हुए खेत' के ३ नाम हैं ।

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म–'(४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । (२) ॥ * ॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ हल्येन तुल्यम् । तेन तुल्यम् (५।१।११५) इति वतिः ॥ * ॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ।

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम् (४ त्रि), 'तीन बार जोते हुए खेत' के ४ नाम हैं ।

त्रिति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥ * ॥ तृतीयं कृतम् । 'कृञो द्वितीय–' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥ * ॥

त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन–' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ।

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्विगुणाकृतम्, द्वितीयाकृतम्, द्विहल्यम्, द्विसीत्यम्, शम्बाकृतम् (५ त्रि), 'दो बार जोते हुए खेत' के ५ नाम हैं ।

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्विहल्यम् ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥ * ॥ शमस्यास्ति । 'कंशंभ्याम्–' (५।२।१३८) इति वा । 'शम्ब' शब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृञो द्वितीय–' (५।४।५८) इति डाच् ॥ * ॥ 'सरिरसैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र 'षम्ब संबन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । सम्ब्यते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्विवारकृष्टस्य' ।

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रौणिकः, आढकिकः, (२ त्रि), आदि (प्रास्थिकः, कौडविकः; २ त्रि), 'एक द्रोण और एक आढक आदि (एक प्रस्थ (सेर) एक कुडव (छटाक) आदि) बोने आदिके योग्य खेत आदि' का क्रमशः १–१ नाम है।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति ठञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः=प्रास्थिकः ॥ (१) ॥ * ॥ कुडवस्य वापः = कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभवत्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥ * ॥ 'द्रौणादिपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ।

खारीवापस्तु खारीकः

खारीकः(त्रि),'एक खारी बोने-योग्य खेत'का १ नाम है।

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'खारीवापस्य' ।

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

'उत्तमर्ण'(श्लो० ५)शब्दसे यहांतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

उत्तेति ॥ उत्तमर्णम् (श्र० २।९।५) आरभ्य खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ।

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

वप्रः (पु न), केदारः (पु), क्षेत्रम् (न), 'खेत, क्यारी' के ३ नाम हैं ।

पुमिति ॥ उच्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृद्धिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्तातेे पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः[1] (मे० १२८।८२) । 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः [४६४–४६५] ॥ (१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदाराद्यञ्च' (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारोऽद्रौ[2] शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः[3] (मे० १३३।१४३) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभूपत्न्योः' [इति हैमः २।४१८] । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' [इति विश्वः १२८।४४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ।

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षैत्रं कैदारिकं गणे ॥११॥

कैदारकम्, कैदार्यम्, क्षैत्रम्, कैदारिकम् (४ न), 'खेतोंके समूह' के ४ नाम हैं ।

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदाराद्यञ्च' (४।२।४०)॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः–' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । इति मुकुटः । तन्न । 'अचित्त–' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ।

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लोष्टम् (न पु), लेष्टुः (पु), 'ढेला' के २ नाम हैं।

लविति । लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा०आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शण्डे-(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'क्त्वादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ('ढेला' इत्याख्यस्य) ।

१. विश्वे तु 'पितृकेदारयोर्वप्रो वप्रः प्राकाररोधसोः' इति (१३०।६५) पाठः ।

२. विश्व (१३८।१६८) हैम (३।५७९) योरनुरोधादत्रापि मेदिनीस्थः 'केदारोऽद्रौ—'इत्येव पाठो युक्तः ।

३. विश्वे 'केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्र—' इति (१३८।१६८) इति पाठः ।

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कोटिशः, लोष्टभेदनः (२ पु),'ढेलोंको फोड़नेवाली मुंगरी के या हेंगा' अर्थात् 'काष्ठ या दो बांसोंसे बनाये गये पटेला' के २ नाम हैं ।

कवितिं ॥ कोटिना अग्रेण श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टभेदनकाष्ठस्य' 'हेंगा' इति ख्यातस्य ।

प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्राजनम्, तोदनम्, तोत्त्रम् (३ न), 'चाबुक पैना' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वायौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।२।११५) (२) ॥*॥ 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि[1] च' [इति विश्वः १२८।४५, मे० १२६।४६] । (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ।

खनित्रमवदारणम् ॥ १२॥

खनित्रम्, अवदारणम् (२ न), 'खन्ता' अर्थात् 'कुदाल, फरसा, रामा, गैंता आदि जमीन खोदनेवाले हथियार' के २ नाम हैं ।

केति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिलूधू–' (३।२।१८४) इनीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुद्दालादेः' ।

दात्रं लवित्रम्

दात्रम्, लवित्रम् (२ न), 'हँसुआ' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥*॥ लूयतेऽनेन । 'लूञ्' (क्र्या० उ० से०) । 'अर्ति–' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ('हंसुआ' इत्यस्य) ।

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आबन्धः (पु), योत्रम्, योक्त्रम् (२ न), 'जोती, जोता' अर्थात् 'जुवामें बांधी जानेवाली रस्सी' के २ नाम हैं ।

आबेति ॥ आबध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ यूयतेऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ष्ट्रन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगबन्धस्य' ('जोती' इत्याख्यस्य)

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

फलम्, निरीशम्, कुटकम् (३ न), फालः, कृषकः (२ पु), 'फार' के ५ नाम हैं ।

अथविति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' [इति हैमः २।५१०-५११] । स्वामी तु—'हलम्' इति पठित्वा 'फलप्रकरणमारब्धम्'—इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥*॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । स्वामी तु–'निष्क्रान्ता ईषाऽस्मात्' इति विगृह्य 'निरीषम्'—इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ * ॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥ * ॥ फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्प्लुतौ' 'क्लीबं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः'[1]' ( ) ॥ (४) ॥ * ॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृश्च्योः किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥ * ॥ क्वुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । स्वामी[2] तु—'लिलिपनि ष्वुन्' (३।१।१४५)–

---

१. '—वल्लवेऽपि च' इति विश्वे पाठः ।

१. हैमे 'फालं तु वसने, फाल उत्प्लुतौ कुश (शि) केऽपि च' इति (२।५११–५१२) पाठः । विश्वे तु 'फालं शिरोपकरणे कार्पासादिकवाससि' इति (१५०।२०) पाठान्मूलपाठस्य मूलं मृग्यम् ।

२. स्वामी तु 'कृषति क्ष्मां' कृषकः । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि, (उ० सू० २।३२) इत्युक्त्वाग्रे 'कृषिकः फलं च' इत्येवाह ।

इत्याह। तन्न। फलस्य शिल्पित्वाभावात्। परिगणनाच्च। 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' [इति विश्वः पे०, ७७५] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य। अन्त्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी।

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम् (३ न), सीरः (पु), 'हल' के ४ नाम हैं।

लेति ॥ लङ्गति। 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कलच्। दीर्घश्च।—'कलम्बा (म्बला)दयश्च' —इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः। 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' [इति लान्तेषु[1] मे० १५४।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ हलति। 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि। 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥ * ॥ गां भूमिं दारयति। ल्युट् (३।३।११३)।—गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेन। करणे ल्युट् (३।३।११७)। नन्द्यादि (३।१।१३३)ल्युर्वा–मुकुटः। तन्न। ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभवात् ॥ (३) ॥ * ॥ सिनोति, सीयते वा। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'सुसिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रन् दीर्घत्वं च। 'हलतिग्मकरौ सीरौ' इति दन्त्यादौ रभसः। 'सीरः स्यादंशुमालिनि। लाङ्गले' [इति हैमः २।४८०-४८१]॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हलस्य'।

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः।

शम्या (स्त्री), युगकीलकः (पु), 'सइला, जुआठकी कील' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया। 'शम उपशमे' (दि० प० से०) अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ युगस्य कीलः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'युगस्य कीलके'।

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईषा (स्त्री), लाङ्गलदण्डः (भा० दी०, पु), 'हरिश' के २ नाम हैं।

ईशेति ॥ ईष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्र-रभसौ। 'ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' (इति शान्ते हैमः २।५५६, विश्वः[1] १६८।९) ॥ * ॥ ईषते। 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) उभयत्र करणे 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यो वा। 'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥ * ॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य' ('हरिस' इत्याख्यस्य)।

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीता, लाङ्गलपद्धतिः (२ स्त्री), 'हराई' अर्थात् 'हलके चलानेसे पड़ी हुई लकीर' के २ नाम हैं।

सीति ॥ सीयते। 'षिञ् बन्धने'। (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)।—स्यति भुवम्। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) क्तः। 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम्–इति मुकुटः। तन्न। 'द्यतिस्यतिमास्था–' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन बाधात्। 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसः। 'सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हलपद्धतौ' [इति दन्त्यादौ हैमः २।२११] ॥ * ॥ शेते स्म। 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च। शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः (२) ॥ * ॥ द्वे 'लाङ्गलकृतरेखायाः'।

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने।

मेधिः (पु), खलेदारु (पु न) 'मेंह' अर्थात् 'दँवनी करनेके समय बैलोंके रस्सी बांधे जानेवाले बड़े खूँटे' के २ नाम हैं।

पुंसीति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र। 'मेधृ संगमे' (भ्वा० उ० से०) इन् (उ० ४।११८)। स्वामी तु—'मेथिः' इति पठति। तत्र 'मेथृ संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ('मेंह' इत्याख्यस्य)।

आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्

आशुः, व्रीहिः, पाटलः (३ पु), 'साठी' अर्थात् 'साठ दिनमें तैयार होनेवाले धान' के ३ नाम हैं।

---

१. मेदिन्यां '—लाङ्गली नारिकेलद्रौ रेवतीरमणे पुमान्' इति (९८।१०४) भिन्नपाठात् प्रकृतपाठस्य मूलं मृग्यम्।

१. विश्वे तु '—ईशः प्रभौ शङ्करे—' इति पाठः।

आश्विति ॥ अश्नुते 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । '¹आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' [इति हैमचन्द्रः २।५५६] । 'तृणबीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः' इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः' इति रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्हत्युपचयं गच्छति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध त्र् कित्' (उ० ४। १२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते । 'व्रीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक् वा ॥ (२) ॥ * ॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्यास्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्-इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'षष्टिकादेः' ।

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सितशूकः, यवः (२ पु), 'जौ' के २ नाम हैं ।

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥–(शितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३। ५७) वा । 'यवो धान्येऽपृथक्कृतौ²' [इति हैमः ४४। ५४७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यवानाम्' ।

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तोक्मः (पु), 'हरे जौ' का १ नाम है ।

तवीति ॥ तकति, तक्यते वा । 'तक सहने हासे च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओत्वम् च । ['तोक्मं कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे³' इति मे० १०९।१४]॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अपक्वयवस्य' ।

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

कलायः, सतीनकः, हरेणुः, खण्डिकः (४ पु), 'मटर, कबिली' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ कलमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अण् (३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः–' (३।२। ३) इति कः । 'आतो युक्–' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तन्न । ञिति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्'(२।१।४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८) 'सातीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥ हरति । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहृभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कुटो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ('मटर' इति ख्यातस्य)

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरदूषः, कोद्रवः (२ पु), 'कोदो' के २ नाम हैं ।

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७३) । द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कोश्चासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कोद्रवस्य' 'कोदो' इति ख्यातस्य ।

मङ्गल्यको मसूरः

मङ्गल्यकः, मसूरः (२ पु), 'मसूर' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥(१) ॥*॥ मस्यति मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसेरुरन्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्युरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः' इति रभसः (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ।

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्गे

मकुष्ठकः, मयुष्ठकः, वनमुद्गः (३ पु), 'वनमूंग या मोठ नामक अन्न-विशेष' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्क्यते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्ठा

---

१. हैमे 'क' पुस्तके तु 'आशु तु' इति क्लीब एव पाठः ।

२. हैमे पुस्तकत्रये '—धान्ये पृथक्कृते' इति पाठः ।

३. मेदिनीस्थः '—हरिद्रवे' इति पाठ एव सम्यग्भाति ।

गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०)। क्वुन् (उ० २।३२)। मकुटश्चासौ स्थकश्च। 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति षत्वम्। मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥*॥ विश्व[४२।१६]मेदिन्यो-[३९।१५]स्तु 'मकुष्ठो व्रीहिभेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत्') इति टवर्गद्वितीयान्तः॥ (१) ॥*॥ मिनोति। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। 'भृमृशीङ्–' (उ० १।७) इत्युः। मयश्चासौ स्थकश्च। मुकुटस्तु—मयति। 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। मयो गन्ता। तस्य स्तकः प्रतिबन्धकः। 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। मयस्य स्तको मयष्ठकः। नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह। तन्न, 'मयते' इत्युदितत्वात्। घः (३ ३।११८) अप्ययुक्तः। तस्य कर्तर्यविधानात्॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुद्गः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्गस्य', 'मोठ' इति ख्यातस्य।

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ ९७ ॥

सर्षपः, तन्तुभः, कदम्बकः (३ पु), 'सरसों के ३ नाम हैं।

सेति॥ सरति स्नेहोऽस्मात्। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सर्तेरपः षुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः षुगागमश्च। 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः' [इति त्रिकाण्डशेषः २।९।३]॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति। 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०)। 'सुपि–' (३।२।४) इति कः॥*॥ स्वामी तु—तुदति। तुन्तुभः—इत्याह। बाहुलकादुभच्। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (२) ॥*॥ कन्दति, कन्दयति वा। 'कदि हिंसायाम्' 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०)। 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्'। (उ० ४।८२)। अनित्यत्वान्न नुम्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्षपस्य'।

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सिद्धार्थः (पु), 'सफेद सरसों' का १ नाम है।

सीति॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात्। 'सरिषपः सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः। 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी ७३।२५)॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतसर्षपस्य'।

गोधूमः सुमनः समौ।

गोधूमः, सुमनः (२ पु), 'गेहूँ' के २ नाम हैं।

गविति॥ गुध्यति, गुध्यते, वा। 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'गुधेरूमः' (उ० ५।२)। 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधिव्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी १११। ४३)॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। अच् (३।१।१३४)। 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य'।

स्याद्यावकस्तु कुल्माषः

यावकः, कुल्माषः (२ पु), 'अधसूखे जौ' के और रक्षितके मतसे 'बिना टूँड़वाले जौ' के २ नाम हैं।

स्येति॥ यौति। 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०)। 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८)॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति। 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६। ३।१०९)।—दन्त्यान्तः—(कुल्मासः) इति मुकुटः॥*॥ कुत्सितो माषः। 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः॥ (२) ॥*॥—कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिः—इति स्वामी।—शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षितादयः॥*॥ द्वे 'अर्धस्विन्नस्य यवादेः'।

चणको हरिमन्थकः॥१८॥

चणकः, हरिमन्थकः (२ पु), 'चना' के २ नाम हैं।

चेति॥ चण्यते। 'चण दाने' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्थं जनयति। 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः। तन्न। 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात्। हरिभिर्मथ्यते। 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य'।

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले।

तिलपेजः, तिलपिञ्जः (२ पु), 'बिना तेलवाली तिल' के २ नाम हैं।

द्वाविति॥ निष्फलस्तिलः। 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६)॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि। 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैलहीनतिलस्य'।

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी॥ १९॥

क्षवः, क्षुधाभिजननः (२ पु), राजिका, कृष्णिका, आसुरी (३ स्त्री), 'राई, काला सरसों' के ५ नाम हैं।

क्षेति॥ क्षौति। 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०)। ण्यर्थः। अच् (३।१।१३४)। ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदिनी १५७।४)॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति। नन्द्यादिः (३।१।१३४)॥ ॥—क्षुतमभिजनयति। 'क्षुताभिजननः'—इति स्वामी॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति, वा। क्वुन् (उ० २।३२)॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरस्येयम्। अण् (४।३।१२१)। अस्यति वा। 'असेरुरन्' (उ० १।४२)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृष्णसर्षपस्य' 'राई' इति ख्यातस्य।

स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे

कङ्गुः, प्रियङ्गुः (२ स्त्री), 'ककुनी' अर्थात् 'टांगुन' के २ नाम हैं।

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तो वा । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२। १८०) डुः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ।

अतसी स्यादुमा क्षुमा।

अतसी, उमा, क्षुमा(३ स्त्री),'तीसी, अलसी'के ३ नाम हैं।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमि–' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ * ॥ ॐ शिवं माति, मिमीते वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषोमा–' (५।२।४) इति निपातनान्मक् इति वा । 'उमाऽतसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी, विश्वश्च १०२। ३४, १०८।२) ॥ (२) ॥ * ॥ क्षौति, क्षूयते वा : 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहुसृ–' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।-क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् । 'क्षुमाऽतसीनीलिकयोः' [इति विश्वः ११२। २३, मेदिनी १०८।८ च) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अतस्याः ।

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलानी, भङ्गा (२ स्त्री), 'भांग' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१४) । मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्याययोर्ङीषानुकौ[१]' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ भज्यते, अनया वा । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० से०) 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति, 'हलश्च'(३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ।

१. 'इन्द्रवरुण—'इति सूत्रभाष्ये तु 'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' इति, सि० कौ च तत्रैव 'मातुलोपाध्याययोरानुग्वा' इति वार्तिकस्वरूपम् ।

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥२०॥

अणुः (पु), 'चीना' का १ नाम है।

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' 'धान्ये नित्' (उ० १।८,-९) इत्युः । 'अणुर्व्रीह्यल्पयोः' इति हैमः [२।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ।

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किंशारुः (पु), सस्यशूकम् (न पु) 'टूंड़' के २ नाम हैं।

किमिति ॥ किंचित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च' [इति हैमः ३।५७३] ॥ (१) ॥ * ॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ।

कणिशं शस्यमञ्जरी।

कणिशम् (पु), सस्यमञ्जरी (स्त्री) 'धान आदिके बाल' के २ नाम हैं।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ।

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धान्यम् (न), व्रीहिः, स्तम्बकरिः (२ पु), 'धान्यमात्र' के ३ नाम हैं।

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः'(४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' [इति हैमः २।३७२] (१) ॥ * ॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (क्र्या० प० अ०) 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' [इति [१]विश्वः । मेदिनी १७५।९] ॥ (२) ॥ * ॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात् पुंस्त्वम्॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य[२]' ।

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि नेदमुद्धरणं लभ्यते ॥

२. वाचस्पत्ये धान्यस्य लक्षणं तद्भेदाश्चोक्तास्तथा हि—"सस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते ।' इति स्मृतिः । धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्रकाशे, यथा—'शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥ शालयो रक्तशा-

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तम्बः, गुच्छः(२ पु),'तृण यवादिके गुच्छे' के २ नाम हैं।

स्तेति ॥ तिष्ठति, अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) 'स्यः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९६) (१) ॥ * ॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । (२) ॥ * ॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥ * ॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ।

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नाडी(स्त्री),नालम् (न),'यवादिके डण्ठल' के २ नाम हैं।

नेति ॥ नलत्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले [1]गुणान्तरे स्नायौ' [इति हैमः २।१२३]॥ (१) ॥ * ॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली [2]शाककलम्बके' [इति च हैमः २।५०६] ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । बाहुलकाद्दीर्घः । काण्यन्ते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्रुस्कन्धेऽवसरे शरे । सह.श्लाघाम्बुषु स्तम्बे' [इति हैमः २।११२-११३] ॥ (३) ॥ * ॥ अस्य = गुच्छस्य ॥ * ॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ।

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पलालः (पु न), 'पुआल' का १ नाम है।

पेति ॥ पलति, पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' (उ० १।११८)—बाहुलकात्–इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सः = काण्डः ॥*॥ एकं 'धान्यरहितकाण्डस्य' ('पुआल' इत्यस्य) ।

कडङ्गरो बुसं क्लीबे

कडङ्गरः (पु), बुसम् (न), 'पुआले आदिके भूसे' के २ नाम हैं।

केति ॥ गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) वा । अच् (३।१।१३४) कडस्य गरः । 'कडंगर–' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा—कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) क्विप् (३।२।१७८) कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृञ् धातुः ॥ (१) ॥ * ॥ बुसति । 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः (बुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥ * ॥ 'वृषवेषतुषारतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पलालादिक्षोदस्य' ('भूसा, 'पवटा' इत्यस्य) ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥२२॥

धान्यत्वक् (स्त्री), तुषः (पु), 'धानके भूसे' के २ नाम हैं।

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥ * ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि बिभीतके' [इति हेमचन्द्रः २।५७५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तुषस्य' ।

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

शूकः (पु न), 'धान्य या तृण आदिके चिकने और नुकीले टूंड आदि' का १ नाम है।

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'उलूकादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४१) । 'शूकोऽनुक्रोशशुङ्गयोः[1]' [इति विश्वः ५।३६] ॥ (१) ॥*॥

ख्याता व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत् स्मृतम् ।''······' इति (पृ० ३८७७)। 'विभाषातिलोमा–' इति सूत्रे भाष्ये 'अथ वा शणसप्तदश धान्यानि' इत्युक्तम्। सप्तदशधान्यानां नामानि हेमाद्रौ दानखण्डे उक्तानि. यथा—''तथा धान्यमानम् । मार्कण्डेयपुराणे–'जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च । ओषध्यः फलपाकान्ताः शतं सप्तदश स्मृताः ॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कंगुकास्तिलाः । प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सचीनकाः ॥ माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलीत्थकाः । आढक्यश्चणकाश्चैव शणः सप्तदश स्मृताः ॥ इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः । ओषध्यो यज्ञिया ज्ञेयाः ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कंगुसर्षपाः । माषा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलीत्थकाः ॥ श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः । कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च यं ॥ ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ।'' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः (पृ० १२१) ।

१. '—व्रणान्तरे—' इति पाठः क्वाचित्कः ।

२. हैमे 'क' पुस्तके '—कदम्बयोः' इति पाठः ।

१. '—श्रृङ्गयोः' इति विश्वपाठो मेदिनी–(४।३८) विरोधान्न समीचीनः ।

श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥ * ॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥ * ॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्रधान्यस्य' ।

शमी सिम्बा

शमी, सिम्बा (२ स्त्री), 'छीमी, फली' अर्थात् 'मटर, केराव आदिकी ढेंढ़ी' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च वल्गुली' [इति मे० ११०।३१] ॥ (१) ॥*॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'उल्बादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ * ॥—शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः' इत्यपि—)— इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' ('छीमी' इत्यस्य) इति ख्यातायाः ।

त्रिषूत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे = बहुलीकृतान्ताः ।

ऋद्धमावसितं धान्यम्

ऋद्धम्, आवसितम् (२ त्रि), 'हवामें ओसाकर इकट्ठा करने योग्य धान आदि अन्न' के २ नाम हैं।

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्यवत्' [इति विश्वः, मे० ७९।४] ॥ * ॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम्, संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं[1] वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' [इति[2] विश्व॰मेदिन्यो ६७।१७७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ।

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

पूतम्, बहुलीकृतम् (२ त्रि), 'ओसाये हुए धान आदि अन्नकी राशि' के २ नाम हैं।

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' [इति विश्व-मेदि० ५६।३६] ॥ (१) बहु मानं लाति । कः (३।२।३) । अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) द्वे 'राशीकृतस्य' । (हैमे तु—'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्बुसीकृतम्' इत्युक्तम्)

माषादयः शमीधान्ये

शमीधान्यम् (न), 'उरद आदि अन्न' का १ नाम है।

मेति ॥ 'माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥ * ॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'माषादिशमीधान्यस्य' ।

शूकधान्ये यवादयः ।

शूकधान्यम्(न),'टूंड़वाले जौ आदि अन्न'का १ नाम है।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गोधूमादिः । एकं 'यवादिशूकधान्यस्य' ।

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शालिः (पु), कलमः (जड़हन धान) 'साठी आदि धान' का १ नाम है।

शेति ॥ शाड्यते । 'शाडृ श्लाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' [इति हैमः २।५२४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकं 'शाल्यादीनाम्' ।

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

त्विति ॥ अमी=माषाद्याः ।

तृणधान्यानि नीवाराः

तृणधान्यम् (न), नीवारः (पु) 'तीनी, सांवा, कोदो आदि' के २ नाम हैं।

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ नि व्रियन्ते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीवारो[1] वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' [इति विश्वः १४०।१९] ॥ (२)

---

१. 'राजार्थम्' इति प्राक्तनपाठः 'रक्षार्थमावसितम्' इति स्वामिविरुद्धत्वान्नोचितः ।

२. विश्वे तु 'भवेदवसितं ज्ञाते गतौ ऋद्धावसानयोः ।' इति (७०।१७७) भिन्न एव पाठः ।

१. विश्वे तु 'स्यान्नीवरोऽपि च दृश्यते' इति पाठः । स च हैम-(३।६०४) मेदिन्यो-(१३५।१७५) रनुरोधात् ह्रस्वमध्यो 'नीवर' शब्दार्थकः स्वीकृतोऽपि 'नीवार' शब्दार्थकत्वाभावान्न प्रकृतोपयोगी ।

॥ * ॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥ * ॥ द्वे 'तृण-धान्यानाम्' ।

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

गवेधुः, गवेधुका (२ स्त्री), 'मुनियोंके अन्न विशेष' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥ * ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । —गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः'–इत्याह मुकुटः ॥ * ॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ।

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयोग्रः, मुसलः (२ पु न) 'मुसल' के २ नाम हैं ।

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादि-भ्यश्च' (उ० १।१०६) इति वलच् । 'मुसलं स्यादयोग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधि-कयोरपि'[इति विश्व १५४।६७, मेदिन्यौ[१] १५५।१२४]॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुसलस्य' ।

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उदूखलम्, उलूखलम् (२ न), 'ओखली' के २ नाम हैं ।

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' [इति मे० १५५।१४९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उलू-खलस्य' ।

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रस्फोटनम् (न), शूर्पम् (पु न),'सूप' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । 'शुभशर्तकिशारुशूर्पशिशुकम्' इति शभेदात्ता-लव्यादिः ॥ * ॥ 'सूर्प च' इति पाठाद्दन्त्यादिरपि ॥ (२) द्वे 'शूर्पस्य' ।

चालनी तितउः पुमान् ।

चालनी (स्त्री) तितउः (पु न), 'चालनी' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चाल्यते, अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३. ११७) । 'क्षुद्र-च्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे तनोति, तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ प्रोक्तम्' इति क्लीबकाण्डे रत्न-कोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' [इति त्रिकाण्डशेषः २।९।५] ॥ (२) द्वे 'चालन्याः ।

स्यूतप्रसेवौ

स्यूतः, प्रसेवः (२ पु), 'बोरा या कपड़े आदिके थैले' के २ नाम हैं ।

स्यूतेति ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छ्वोः–' (६।४।१९) इत्यूठ् ॥ * ॥–'स्योदप्रसेवौ'–इति मुकुटः । तत्रौ-णादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसीव्यते । 'अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्द्वयोः' इति हेमचन्द्रः (२।-७४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रशणादिनिर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ।

कण्डोलपिटौ

कण्डोलः, पिटः (२ पु), 'बाँस या बेंत आदिके बने हुए दौरी, डाली, ओड़ा आदि' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि भेदने' (चु० प० से०) । 'पटिकडिकण्डिभ्य ओलच्'[१] (उ० १।६६) ॥ (१) ॥ * ॥ पिटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्तरि 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ क्वुनि (उ० २।३२) पिटकः' अपि ॥ * ॥—'पिण्डः'इति स्वामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओण्ड्र-पुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ! पिण्डी च[२] पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी ४१।१८–२०) (२) ॥ * ॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ।

---

१. विश्वे तु 'मुषलं तु स्यादयोग्रे मुषली मता ।—' इति पूर्वार्द्धपाठो भिन्नः, मूर्धन्यमध्यश्च । मेदिन्याञ्च दीर्घादिर्मूर्धन्यमध्यश्च 'मूषलम्' इति ।

१. उणादिसूत्रपाठे 'कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्युक्तत्वादत्र 'कडे' रोलचोऽसम्भवाद् बाहुलकादोलज्ज्ञेयः ।

२. '—निवापे च······ओड्रपुष्पे ·····पिण्डी तु—' इति मेदिनीपाठः ।

कटक्लिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

कटः, किलिञ्जकः (२ पु) 'बाँसकी बनी हुई झोंपी आदि' के २ नाम हैं।

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'कटः श्रोणी द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे[1]। समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता ॥' (इति मेदिनी ३३।३-४) ॥ (१) ॥ * ॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तन्न । कृद्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ।

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ।

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रसवती (स्त्री), पाकस्थानम्, महानसम् (२ न), 'रसोइया घर, पाकशाला' के ३ नाम हैं।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ महच्च—(अनसोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोश्मायः—' (५।४।९४) इत्यादिना टच् ।—महदनोऽस्य—इति स्वामी । तन्न । 'अनोश्माय:—' (५।४।९४) इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पाकस्थानस्य' ।

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पौरोगवः (त्रि), 'पाकशालाके मालिक' का १ नाम है।

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । 'गोरतद्धित—' (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । यद्वा-पुरः प्रथम वाच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्य । पुरोगुः । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्याध्यक्षः । (२) ॥ * ॥ द्वे 'महानसाधिकृतस्य' ।

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

सूपकारः, बल्लवः (२ त्रि), क्षी० स्वा० के मतसे 'व्यञ्जन' (तरकारी, कढ़ी आदि) बनानेवाले रसोइयादार' के २ नाम हैं।

आरालिकः, आन्धसिकः, सूदः, औदनिकः, गुणः (५ त्रि), क्षी० स्वा० के मतसे 'रसोइयादार, पाचक' के ५ नाम हैं।

स्विति ॥ शोभना[1] आपोऽस्मिन् । 'ऋक्पूर—' (५।४।७४) इत्यः । 'कुसुयुभ्यश्च' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । 'षु प्रसवादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुशूभ्यां निच्च' (उ० ३।२६) इति पो दीर्घश्च ।—'युकुसूनां किच्च'—इत्यपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल्लिः' सौत्रो वा प्रीतौ । भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदुहि' [इति विश्वः १६४।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ अरालं कुटिलं चरन्ति । 'चरति[2]' (४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ सूदन्ति छागादीन् । 'षूद हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कः (३।१।१३५) वा । 'सूदस्तु कथितः सूपकारे च [3]व्यञ्जनान्तरे' [इति विश्व-मेदिन्यौ ७८।७, ७५।१६] ॥ (५) ॥*॥ ओदनं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥ * ॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'गुणो मौर्व्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च' [इति [4]मे० ४५।१०-११] ॥ (७) ॥ सप्त 'पाककर्तुः' ।—आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ।

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकारः

आपूपिकः, कान्दविकः, भक्ष्यकारः (३ त्रि), 'पुआ, पुड़ी, कचौड़ी आदि बनानेवाले, हलवाई' के ३ नाम हैं।

---

१. '—शिवे—' इति, 'शरे—' इति च पाठः तत्र ।

१. सि: कौ० 'स्वप्' शब्दस्य शोभना आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूरब्धू—' इति समासान्ते प्राप्ते 'न पूजनात्' इति निषेधः ।" इति तत्त्वबोधिन्युक्तेः 'कुसुयुभ्यश्च' इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावादयमंशश्चिन्त्यः ।

२. 'चरति' इति सूत्रे 'तेन दीव्यति—' इत्यतस्तेनेत्यनुवृत्तेः कर्मणि ठको विधानमसङ्गतम् ।

३. विश्वे तु '—सूदवत् सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति पाठः ।

४. मेदिन्यां '—त्यागशौर्यादि······वटयां च' इति पाठः ।

आपूपिक इति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दो संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।४।५१) ॥ (२) ॥ * ॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्ष्यकारस्य' ['हलवाई' इत्याख्यस्य] ।

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

'पौरोगव' (श्लो० २७) शब्दसे यहाँतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

इम इति ॥ इमे=पौरोगवादयः (अ० २ ९।२७) ।

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका।

अश्मन्तम् (पु), उद्धानम्, (२ न), अधिश्रयणी, चुल्लिः, अन्तिका (३ स्त्री), 'चुल्हा' के ५ नाम हैं।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्ध्वादिः (वा० (६।१।९४)। '[1]अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि' [इति विश्व ६७।१३५, मेदिनी ६०।८३] ॥ * ॥ 'अस्वन्तः' इति पाठे असूनामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ उद् धीयतेऽत्र 'धाञः' (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । '[2]उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम्' [इति विश्वः ९२।९३, मे० ८५।४३] (१) ॥ * ॥ 'उद्ध्मानम्' इति पाठे तु—उद्ध्मायतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिश्रीयतेऽत्र । 'श्रीञ् पाके' (क्र्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥ * ॥ चुल्ल्यतेऽत्र । 'चुल्ल भावकरणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'चुद्यतेऽत्राग्निरिति वा' । 'चुद प्रेरणे' (चु० प० से०)। बाहुलकाल्लिक् । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५)इति वा ङीष् ॥ (४) ॥ * ॥ अन्त्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।३।१०९) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं, स्त्री शातलीवधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' [इति मे० ४।४४]॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'चुल्ल्याः' ।

अंगारधानिकांगारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी (४ स्त्री), 'बोरसी, अँगीठी' के ४ नाम हैं।

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धाञः (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११६) । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२) ॥*॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) । 'शप्श्यनोः–' (७।१।८१) इति नुम् । 'हसन्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः' [इति विश्वः ७०।१७५] ॥ (३) ॥ * ॥ 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अङ्गारशकट्याः' 'बोरसी' इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादंगारः

अङ्गारः (पु न), अलातम्, उल्मुकम् (२ न), भा० दी० के मत से 'अङ्गार' के ३ नाम हैं। तथा मुकु० और महे० के मत से पहला नाम 'अङ्गार' का और अन्तवाले दो नाम 'लुआठ' के हैं।

अथेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। '[1]अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीरुहे' [इति विश्वः[2], मेदिनी १३०।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ।

अलातमुल्मुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्मुकदर्वि–' (उ० ३।८४) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः[3] ।

---

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'अस्वन्ते'ति दन्त्यमध्यस्य, मेदिन्यां 'आश्मन्ते'ति दीर्घादिः पाठः ।

२. विश्वे तु 'उद्धानमुद्धते चुल्ल्याम्' इत्येव पाठः ।

१. "अर्धदग्धेऽग्निसंक्रान्तेऽग्निशून्ये वा (अङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । 'तप्ताङ्गारसमः पुमान्' इति, 'ज्वलदङ्गारसन्निभम्' इति च प्रथमस्य, 'अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव गच्छति' इति 'उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्' इति च (द्वितयस्य) पुरा ' इति वाच० (पृ० ७९) द्विविधाङ्गारशब्दोदाहरणानि ।

२. विश्वे तु 'अङ्गारोऽलातभौमयोः' इति (१४०। १८२) इत्येवं भिन्नः पाठः ।

३. विश्व (१४०।१८२) मेदिनी (१३०।१०८) त्रिकाण्डशेषाणाम् 'अलातेऽस्त्री कुजेऽङ्गारः' (३।३।३२९) वचनैः संवादान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव ।

क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

अम्बरीषम् (न पु), भ्राष्ट्रः (पु), 'खापर' अर्थात् 'चना आदि को भूंजने के बर्तन या भाड़ 'भंसार' के २ नाम हैं।

क्लीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषादयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरोषधम्' इति पभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातकेऽनुतपे च' 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' [इति मे० १६९।४८-४९] ॥ (१) ॥*॥ भृज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'भ्रस्जिगमिनमि–' (उ० ४ १६०) इति ष्ट्रन्वृद्धी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ।

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

कन्दुः (पु स्त्री), स्वेदनी (स्त्री), 'मदिरा बनानेके वर्तन या भट्टी' के २ नाम हैं।

नेति ॥ स्कदिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्याग्रेऽप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ खिद्यतेऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। —'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' ('भट्टी' इत्याख्यस्य वा) ।

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलिञ्जरः, मणिकः (२ पु), 'कुण्डा, भाँड़' के २ नाम हैं।

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।११८) वा अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति वा । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जॄ वयोहानौ' (क्र्या० प० से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः–' (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाकुम्भस्य' 'माट' (भाँड़) इति ख्यातस्य ।

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

कर्करी, आलुः, गलन्तिका (३ स्त्री), 'गड़आ, हथहर या झंझरा' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कर्कणम् । कर्क हासे' ( ) । घञ् (३।३।१८) । कर्कं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) 'कर्करी भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' [इति विश्वः[१], मेदिनी १३२।१३०] ॥ (१) ॥ * ॥ आलुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ * ॥ ह्रस्वपाठे–आलाति । 'ला दाने' (अ० प० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलुर्गलन्तिकायां स्त्री क्लीबं मूले[२] च भेलके'[इति विश्वः १५१।३४, मेदिनी १४५।३] ॥ (२) ॥ * ॥ गलति 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३।१।१२४)। 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्श्यनोः–' (७।१।८१) इति नुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः', 'करवती' इति ख्यातायाः ।— कन्दोर्घृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके ।

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पिठरः (पु न), स्थाली, उखा (२ स्त्री), कुण्डम् (न), 'तसला, बटुआ, बटलोही' के ४ नाम हैं।

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचति–' (उ० १।११६) इत्यालच् । स्थलत्यत्र वा । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वल.दीण् (३।१।४०) । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् 'स्थालं' च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' [इति मे० १४९।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे—'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥ * ॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्राभावात् । 'क्त्रादेः कित्' (उ० १।११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्प-

१. विश्वे तु 'कर्करो दर्पणे दृढे' इत्येवं (१३७। १४८) पाठोऽस्माद्भिन्न एव ।

२. विश्वे तु '—स्त्री कन्दभेदे च' इति पाठः ।

तिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' [इति विश्वः[1], मे० ४०।४-५] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ।

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

कलशः (त्रि), घटः (पु स्त्री), कुटः, निपः (२ पु न) 'घड़े' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्यान्त (कलश) पाठे-कलं शवति । 'शु गतौ' ( ) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा' इति शभेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥ * ॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शिरः-कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' [इति मे० ३४।११-१२, विश्वः ३६।३ च] ॥ (२) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (३) ॥ * ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥ * ॥ कुटनिपावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥ * ॥ चत्वारि 'घटस्य' ।

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

शरावः (पु न), वर्द्धमानकः (पु), 'ढकना, कसोरा' के २ नाम हैं ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४) शरं शराद्वाऽवति । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ * ॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पात्रभेदस्य' ['सकोरा, ढकनी' इत्यादेः] ।

ऋजीषं पिष्टपचनम्

ऋजीषम्, पिष्टपचनम् (२ न), 'तावा' के २ नाम हैं ।

ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेर्ऋज च' (उ० ४।२८) इतीषन् ॥ * ॥ 'ऋचीषम्' इति पाठः—इति कश्चित् । 'ऋच शब्दे' (तु० प० अ०) बाहुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥ * ॥ पच्यतेऽत्र । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तवा' इति ख्यातस्य ।

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥३२॥

कंसः (पु न), पानभाजनम् (न), 'दूध आदि पीनेका प्याला, ग्लास आदि' के २ नाम हैं ।

कमिति ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ् न । 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना' (इति मेदिनी १७०।२) ॥ (१) ॥ * ॥ पीयते, इति पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पानपात्रस्य' ।

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

कुतूः (स्त्री), स्नेहपात्रम् (भा० दी, न), 'कुप्पा' अर्थात् 'तेल रखनेके लिये चमड़ेके बने हुए बड़े बर्तन'के २ नाम हैं ।

किवति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । बाहुलकात् कु, टिलोपश्च । कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । 'कुत्वा डुपच्' (५।३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥ * ॥ स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तैलघृतादिपात्रस्य' ['कुप्पा' इत्याख्यस्य] ।

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

कुतुपः (पु), 'कुप्पी' अर्थात् 'तेल रखनेके लिये चमड़ेके बने हुए छोटे बर्तन' का १ नाम है ।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥ अल्पा कुतूः । 'कुत्वा डुपच्' (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पतैलघृतादिपात्रस्य' ['कुप्पी' इत्याख्यस्य] ।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

आवपनम्, भाण्डम्, पात्रम्, अमत्रम्, भाजनम् (५ न), 'बर्तन' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ 'भदि कल्याणे सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ भणति ।

---

१. विश्वे तु 'कुण्डं देवजलाधारे पिठरेऽथ कमण्डलौ । कुण्डी, कुण्डः स्मृतो जारात् पतिवत्नीसुतेऽपि च ॥' इति (४४।११) भिन्न एव पाठः ।

२. मेदिन्यां '—भेदेभशिरः—'इति, विश्वे च'—भेदेभशिरः······च दृश्यते ।' इति पाठौ ।

'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने। नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च' इति [हैमः २।१२६-१२७] ॥ (२) ॥ * ॥ पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। पिबत्यनेन वा। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०)। 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥ * ॥ भाजयति। 'भाज पृथक्कर्मणि' (चु० उ० से०)। ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५) ॥ * ॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥ * ॥ पञ्च 'भाण्डस्य' ['वर्तन' इत्याख्यस्य]।

दर्विः कम्बिः खजाका च

दर्विः, कम्बिः, खजाका (३ स्त्री),'कलछुल' के ३ नाम हैं।

देति ॥ दृणाति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। 'वृदृभ्यां विन्' (उ० ४।५३) ॥ * ॥ 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीषि दर्वी च। ('दर्वी फणातद्र्वोः[1]' इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाद्विन् ॥ (२) ॥ * ॥ खजति। 'खज मन्थे' (भ्वा० प० से०)। 'खजेराकः' (उ० ३।१३) ॥ (३) ॥ * ॥ एतत्साहचर्यात् पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥ * ॥ त्रीणि 'दर्व्याः,' 'करछुली' इति ख्यातायाः।

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः।

तर्दूः (स्त्री), दारुहस्तकः (पु), 'डब्बू' अर्थात् 'भात-दाल आदि परोसनेके उपयोगी बर्तन' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ तरति। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'त्रो दुट् च' (उ० १।८९) इत्यूः, दुडागमश्च। तर्दति। 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। तृणति वा। 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' (रु० उ० से)। इति वा। बाहुलकादूः ॥ (१) ॥ * ॥ हस्तप्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥ * ॥ एतत्साहचर्यात् पूर्वः पुंसि ॥ * ॥ द्वे 'दर्वीभेदस्य' (पञ्चापि पर्यायाः। उक्तहैमानुरोधात्)।

अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुः

शाकम् (न पु), हरितकम् (न), शिग्रुः (पु), 'भाजी, साग' के ३ नाम हैं।

अस्त्रीति ॥ श्यति। धातुक्षयकारित्वात्। शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। बाहुलकात्कन्। शक्नोत्यनेन भोक्तुम्। 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च। शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान्. हरितकेऽस्त्रियाम्' इति 'विश्वः [मेदिनी ४।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। हरति, ह्रियते वा। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३)। कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ शीक्यते, शीकते। 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाद् रुग्ह्रस्वौ गश्च। शिनोति। 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः, इति वा। 'शिग्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे' [इति [2]विश्व मेदिन्यौ १२९।९०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वास्तुकादेः शाकस्य'।

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

नालिका (स्त्री) कलम्बः, कडम्बः (पु), 'सागके डंठल' के ३ नाम हैं।

अस्येति ॥ कडति। 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)। 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥ * ॥ डलयोरैक्यम्। केन लम्बते वा। 'लबि अवस्रंसने (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कलम्बी शाकभेदे स्यात्कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी १०५।९)। ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके कलम्ब्यपि' इति विश्वः १०७।९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाकनालस्य' (—त्रीणि[3]—इति मुकुटः)।

वेसवार उपस्करः।

---

१. हैमे 'क' पुस्तके '–फणान्तर्द्वौ' इति,'खग' पुस्तकयोस्तु '—फणातर्वोः' इति पाठौ, परमस्य 'दर्वी'शब्दस्य 'कम्बि' शब्दार्थत्वाभावान्नोपयोगिता प्रकृते।

१. विश्वे तु 'शाको द्वीपान्तरे शक्तौ नृपद्रुमविशेषयोः। शाकं हरितके चापि' इति भिन्न एव पाठः।

२. विश्वे तु 'शिग्रुः शोभाञ्जने शाके' इति (१३१।७२) इति सर्वथा भिन्न एव पाठः।

३. अत एव 'नालं दण्डे सरोजस्य नाली शाककलम्बके' इति विश्वः (१५०।१९), 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति हैमः (२।५०६), 'नाला न ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बके' (इति मेदिनी १४७।२८) च 'नाली' शब्दस्य शाककडम्बकार्थतां वदन्ति।

४.'वेषं = व्याप्तिं वृणोति वेषवारः' इति मूर्धन्यद्वितीयं क्षी० स्वा०, अभि० चि. स्वोपज्ञवृत्तिः (३।८१) च मन्वाते।

वेसवारः, उपस्करः (२ पु), 'छौंक देनेके लिये जीरा आदि फोरन या मसाला' के २ नाम हैं।

वेसेति ॥ वेसनम् । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। वेसं प्रेरणं वारयति, वृणोति या। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (१) ॥ * ॥ उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैति। कृञः (तु० उ० अ०)। अच् (३।१।१३४) 'समवाये च' (६।१।१३८) इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्ग्वादेः' ['छौंक' इत्याख्यस्य]।— हिंगुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः— इति मुकुटः। 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम्। धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः। वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्' इत्यात्रेयसंहिता।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः। एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम्। त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य। एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये।

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तिन्तिडीकम्, चुक्रम्, वृक्षाम्लम् (३ न), 'चूक' 'अमचूर' के ३ नाम हैं।

तीति ॥ तिम्यति। 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) 'अनी (ली) कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ चकति (ते)। 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०)। 'चकिरम्योरुच्चोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक्। 'चक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः[1] [मेदिनी १२५।१६] ॥ (२) ॥ * ॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य', 'चूका' इति ख्यातस्य।—वल्लीविशेषस्य— इत्यन्ये।

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।

वेल्लजम्, मरीचम्, कोलकम्, कृष्णम्, ऊषणम्, धर्मपत्तनम् (६ न), 'मिर्च' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ वेल्लनम्। 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) वेल्लं जायते। 'जनी' (दि० आ० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थः। 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः (१) ॥ * ॥ म्रियते विषमनेन। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। बाहुलकादीचः ॥ * ॥ ('मरिचम्' इति) ह्रस्वमध्यमपि ॥ (२) ॥ * ॥ कोलति 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५)। ण्वुल् (३।१।१३३। वा०) ॥ (३) ॥ * ॥ कर्षति। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक्। 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने। कृष्णा स्याद् द्रौपदीनीलिकणाद्राक्षासु योषिति। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति विश्वः[1] (मेदिनी ४५।७-८] ॥ (४) ॥ * ॥ ऊषति। 'उष दाहे' 'रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।१।११३)। 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी ४७।३६) (उषणम् इति) ह्रस्वपाठे—'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥ * ॥ धर्मपत्तने जातम्। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'मरीचस्य'।

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीरकः, जरणः (२ पु), अजाजी, कणा (२ स्त्री), 'सफेद जीरा' के ४ नाम हैं।

जीति ॥ जवति। 'जुः' सौत्रः। 'जोरी च' (उ० २।२३) इति रक्। जिनाति वा। 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०)[2] 'उग्रश्च' इति रक्। 'संज्ञायां—' (५।३।७५)। इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ जरयति। 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०)। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)। 'जरणं हिंगुनि स्मृतम्। जरणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' (इति विश्वः[3] ५०।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ अजमजति। 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥ * ॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)।

---

१. विश्वे तु 'चक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे। चुक्री चाङ्गेरिकायां स्याद् वृक्षाम्ले चक्रमिष्यते ॥' इति (१२९।५०) सर्वथा भिन्न एव पाठः।

१. विश्वे तु 'कृष्णस्तु केशवे। व्यासे (से) ऽर्जुने कोकिले च कृष्णं मरिचलोहयोः। कृष्णा तु द्रौपदीनीलीद्राक्षासु कथ्यते। वाच्यवन्मेचके कृष्णे' इति (४८।१७-१८) भिन्नपाठादत्र 'इति विश्व' इत्युक्तिर्न समीचीना।

२ 'न धातुलोप—' इति सूत्रस्थ 'रकि ज्यः संप्रसारणम्' इति भाष्यमनुसृत्येदम्।

३. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'जरणं जीरकाजाजिहिंगुसौवर्चलेष्वपि' इति (५०।३५) इति भिन्नपाठदर्शनादेतद्वचनस्य मूलं मृग्यम्।

'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः[1] (मेदिनी ४५।४-५) (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ।

कृष्णे तु जीरके ॥३६॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

सुषवी, कारवी, पृथ्वी पृथुः, काला, उपकुञ्चिका, (६ स्त्री), 'काला जीरा' के ६ नाम हैं ।

क्षिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा—कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्रया० उ० से०) । ण्यन्तः । संपादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यत्तु–कारोरियम्—इति मुकुटः । तन्न । वृद्धत्वाच्छस्य (४।२।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी १६८।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० प० से०)। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्—' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति 'विश्वः [इति मेदिनी, १५९।११] ॥ (३) ॥ * ॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पर्ण्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी ७२।९-१०)॥ (४) ॥ * ॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥ * ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ।

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रकम्, शृङ्गवेरम्, (२ न), 'अदरख, आदी' के २ नाम हैं ।

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा--' (४।३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । क्वुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० उ० से०) । 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ।

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥३७॥

कुस्तुम्बुरु च धान्याकम्

छत्रा (स्त्री), वितुन्नकम्, कुस्तुम्बुरु, धान्याकम् (३) 'धनियाँ' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ छत्त्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' [इति हेमचन्द्रः २।४३३-४३४] ॥ (१) ॥ * ॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति स्वामी । तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके झाटामलमयूरके'[2] [इति विश्वः १९।२०६, मेदिनी २१३।१७] ॥ (२) ॥ * ॥ कुत्सितं तुम्बति । 'तुबि अर्दने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥ * ॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी तु—धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥ * ॥—ह्रस्वादिः-इति मुकुटः । 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ।

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठी (स्त्री), महौषधम्, विश्वम् (न स्त्री), नागरम्, विश्वभेषजम् (शेष न), 'सोंठ' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥ * ॥ इनि (उ० ४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसैन्धवम्' इति वैद्यकम् ( ) । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥ * ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु

1. विश्वे 'कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे कृष्णजीरकणादिषु ।' इति (४७।१) भिन्नपाठादिदं चिन्त्यम् ।

2. विश्वे तु द्वितीयपादः 'तथा झाटामलौषधौ' इत्येवं दृश्यते ।

शुण्ठ्यां[1] स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' [इति विश्वः ८४।३४, मेदिनी ८२।४८] ॥ (२) ॥ * ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अशुपुषि–' (उ० १।१५१) इत्यादिना क्वुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाऽप्यतिविषाया[2] स्यात्' इति विश्वः[१६३-१९ । '(विश्वा) त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुं सकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु' इति मेदिनी १५९।२३-२४] ॥ (३) ॥ * ॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी १३५।१७२) ॥ (४) विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ठ्याः' ।

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरनालकम्, सौवीरम्, कुल्माषम्, अभिषुतम्, अवन्तिसोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलम्, काञ्जिकम् (८ न), 'कांजी' के ८ नाम हैं ।

आरेति ॥ आऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा'(५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति' (इति मेदिनी १४०।२३९) ॥ (२) कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कुल् अर्धस्विन्नो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'कुल्माषं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्माषोऽर्धस्विन्नधान्ये[3] यवके चणकेऽपि च ।' [इति हेमचन्द्रः ३।७७४] ॥ (३) ॥ * ॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ * ॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्विन्नैरभिषूयते स्म । (कुल्माषाभिषुतम्) इत्येकं नाम— इति स्वामी ॥ (४) ॥ * ॥ सूयते स्म, इति । 'षुञ्' (स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ * ॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥ * ॥ कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥ * ॥ 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'संज्ञायां' (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकाऽस्य ॥ * ॥ 'काञ्चिके' इति पाठे—काञ्चयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।११८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) 'काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा शुक्लं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः[1] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'काञ्जिकस्य' ।

सहस्रवेधि जतुकं वाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सहस्रवेधि, जतुकम्, वाल्हीकम्, हिङ्गु, रामठम् (५ न), 'हींग' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन् । 'जतुकाजिनपत्रायां जतुकं हिंगुलाक्षयोः' (इति मेदिनी ८।९१) ॥ (२) ॥ * ॥ वह्लीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ह्रस्वमध्यमपि । '(अथ)वाल्हिकः । 'देशभेदेऽश्वभेदे च वाल्हिकं हिंगु कुंकुमम् । (वाल्हीकवत्)' (इति हैमः ३।९५-९६) ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । हिमं गच्छति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥ * ॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेर्वृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः ।—रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'रमेर्वृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ॥ (५) पञ्च 'हिंगुवृक्षस्य निर्यासे' ।

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

तत्पत्री, कारवी, पृथ्वी, बाष्पिका, कबरी, पृथुः (६ स्त्री), 'हींगके पेड़के पत्ते' के ६ नाम हैं ।

१. विश्वे 'महौषधं शृङ्गवेरे—' इति पाठः ।

२. विश्वे तु 'विश्वं समस्ते जगति विश्वेदेवेऽपि···विश्वाप्यति—' इत्येवं पाठः ।

३. 'हैमे 'ख-ग' पुस्तकयोस्तु तृतीयपादो 'गवाक्षो जालके कपौ' इति पाठेऽपि 'क' पुस्तके उक्तपाठस्य 'कुल्माषं काञ्जिके ना तु यवके स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषस्य (३।३।४२७) व्याख्यायां 'यवके यवादौ' । 'तु' कारात् अर्धस्विन्नगोधूमादिषु । 'अर्धस्विन्नाश्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः । 'कुल्माष' इति कथ्यन्ते' इति । 'स हि कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे' इति श्रुतिः ।" इत्युक्तेः, बि० लो० (पृ० ३८२२ श्लो० २१) च अस्य 'कुल्माष' शब्दस्य 'यव-चणकयो' रपि दर्शनादत्रत्या म. म. शि. द. उक्तिश्चिन्त्या ।

१. इति स्वाम्यप्याह ।

तेति ॥ तस्य हिंगुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च' (इति रुद्रः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कारव्याम्' [इति हैमः[१], १४२।२०९-२१० विश्वः]॥ (१)॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० उ० से०) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्–' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' [इति विश्वः, मे० १५९। १६] ॥ (३) ॥ * ॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे' (इति मे० ७२।९-१०) (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पीका' इति पाठे— पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद—' (४।१।४२) इति ङीषि कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥ 'कर्वरी' इति त्र पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च (षट्) 'हिंगुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

निशाख्या, काञ्चनी, पीता, हरिद्रा, वरर्णिनी (५ स्त्री), 'हल्दी' के ५ नाम हैं ।

नीति ॥ निशा आह्वा यस्याः । 'निशा' पदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ * ॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'करणा–' (३।३।११७) ल्युट् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे हरिद्रायां तु काञ्चनी । क्लीबेऽञ्जकेसरे हेम्नि' [इति विश्व[२] ९२।८९-९०, मेदिनी ८६।४८-४९] ॥ (२) ॥ * ॥ पीयते स्म । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा' (इति हैमः २।१८१-१८२) ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । हरिभिर्द्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'हरिद्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥४१॥

अक्षीवम्, वशिरम्, 'समुद्री नमक' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः (३।६५३-६५४) ॥ * ॥ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाल्लुक्' (४।४।२४) इति निपातनाण्णत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिंगः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्षण ई । अक्षीं वाति-वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' [इति विश्वः[१], मे० च १५९।३०] ॥(१) ॥ * ॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः' (इति मे० १३७।२०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धवः (पु न), शीतशिवम्, माणिमन्थम्, सिन्धुजम् (३ न), 'सेंधा नमक, या सिन्धुदेशमें पैदा होनेवाले नमक' के ४ नाम हैं ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिमन्थेऽपि' (इति हेमचन्द्रः[२] ३।७५३-७५४) ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च । 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मे० १६२।६३-६४) ॥ * ॥ सितं शुभ्रम् । सितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिबन्धम्)—इति तु स्वामी[३] ॥ (३) ॥ * ॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां

---

१. हैमे तु वचनमिदं नास्त्येव ।

२. विश्वे तु '—च पुन्नागे हरिद्रायां च काञ्चनी । काञ्चनं हेम्नि—' इत्येवं पाठः ।

१. विश्वे तु 'अक्षीवं च शिरे विद्यादमत्तेऽक्षीबमन्यवत्' इति (१६६।४९) भिन्न एव पाठः ।

२. हैमे 'ख-ग' पुस्तकद्वये तु 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्थे स्यात्' इति पाठः ।

३. "मणिबन्धगिरौ भवं माणिबन्धम् । मणिमन्तं(न्थं) माणिमन्थं वाहुः । आह च—'सैन्धवं साधु सिन्धूत्थं नादेयी (यं) सिन्धुजं शिवम् । शुद्धं शीतशिवं चान्यन्माणिबन्धं शिलातकम्" इति स्वामी ।

जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिन्धुजे लवणे'।

रौमकं वसुकम्

रौमकम्, वसुकम् (२ न), 'साँभर नमक' के २ नाम हैं।

रौमेति ॥ रुमायां भवम्। अण् (४।३।५३)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३)। इति कः। वस्वेव। यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा। वस्वस्त्यस्मिन्। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा। 'इसुसु—' (७।३।५१) इति कः। 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः' [इति विश्वः[1], मेदिनी १३।१५३] ॥*॥ 'वस्तकं' इति पाठे—वस्त इव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। अजगन्धित्वात्। 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य।

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पाक्यम्, विडम् (२ न), 'खारा नमक या खरिया नमक' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पच्यते। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः' (७।३।५२) इति कुत्वम्। पाके साधुः, इति वा। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति। 'विड भेदने' (तु० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य।

सौवर्चलेऽक्षरुचके

सौवर्चलम्, अक्षम्, रुचकम् (३ न), 'सोचर नमक' के ३ नाम हैं।

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते। 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे० १५७।५६६) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति। 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे बिभीतके। [2]पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ। अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके' (इति हेमचन्द्रः २।५६९) ॥ (२) ॥*॥ रोचते। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) क्वुन् (उ० २।३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः। न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः। सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ (१२।१४७-१४८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मधुरलवणस्य' 'सौंचर' इति ख्यातस्य।

तिलकं तत्र मेचके।

तिलकम् (न), 'काला नमक' का १ नाम है।

तीति ॥ तिलति। 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। तेलति। 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा। क्वुन् (उ० २।३२) 'तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके। क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' (इति मेदिनी ९। १००-१०१) ॥ (१) ॥*॥ एकं तस्मिन् '(सौवर्चले) कृष्णवर्णे' ॥

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे

मत्स्यण्डी (स्त्री), फाणितम् (न), खण्डविकारः (पु), 'राव' के ३ नाम हैं।

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप्। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फाण्यते (स्म)। 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फाणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य।— 'शुभ्रखण्डगुटिकायाः क्रमेणैकैकम्'—इति मुकुटः।

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शर्करा, सिता (२ स्त्री), 'मिश्री, चीनी, शक्कर' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शृणाति पित्तम्। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शः करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे। उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति हैमः (३।६४२-६४३) (१) ॥*॥ सिनोति 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९)। शुक्लवर्णत्वाद्वा सिता। 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु। शर्करायां[2] स्त्री' (इति मे० ५९। ७१) (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति ख्यातायाः।

---

१. विश्वे त्वस्माद्भिन्न एव पाठः। यथा—'वसुकः शिवमल्ल्यां स्यादर्कपर्णे च रौमके।' इति (६।५४)।

२. '—प्रासके, पासके—'वा पाठो।

१. विश्वे त्वेष पाठो नास्ति, किन्तु तत्र "रुचकं मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणदन्तयोः। उत्कटे बीजपूरे च सौवर्चलविडङ्गयोः ॥ रोचनायां च रुचकमश्वाभरणमाल्ययोः' इति पाठः (७।६६-६७)।

२. मेदिन्यां तु 'त्रिषु धवलायां स्त्री' इत्येव पाठः। एवं सति 'शर्करा'र्थकत्वाभावान्नास्यात्रोपयोगिता प्रतिभाति।

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

कूर्चिका, क्षीरविकृतिः (२ स्त्री), 'मावा, खोवा' के २ नाम हैं।

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वाद्बोध्यः) । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्या वा । 'अतः—' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्ना सह पयःपक्वं यत्तस्याद्दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका' । कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुड्मले । कपाटाकुटिके (टोद्घेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' [इति मे० ७।७४] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥ * ॥ ('उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमनाममाला ३।६९) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' (खोवा') इति ख्यातायाः ।

रसाला तु मार्जिता ।

रसाला, मार्जिता (२ स्त्री), 'दही, खांड़ घी, मिर्च और सोंठसे बनाई हुई चटनी' के २ नाम हैं, (इसे गुजराती लोग 'सिखरन या सिकरन' कहते हैं)।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥ * ॥ मार्ज्यते स्म । 'मृजू शौचालंकारयोः' (चु० प० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला याऽऽस्वादिता भगवता मधुसूदनेन' इति सूदशास्त्रम् । ['रसालायां तु मार्जिता । शिखरिणी' इति हैमनाममाला ३।६७-६८] ॥ * ॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ।

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

तेमनम्, निष्ठानम् (२ न), 'दही-बारा, कढ़ी आदि' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने क्लेदे तेमनी चुल्लिभिद्यपि' [इति हेमचन्द्रः ३।४०८]॥ (१) ॥*॥ निष्ठीयतेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ।

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

यहाँसे आगे 'वासित' (श्लो० ४६) शब्द तक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः (अ० २।९।४६)

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यम्

शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम् (३ त्रि), 'लोहेके छड़से पकाये हुए मांस' के ३ नाम हैं।

श्विति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादित्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भट्यते स्म वा ॥ (२) ॥ * ॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।१७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लोहशलाकया पक्वमांसस्य' ।

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्यम्, पैठरम् (२ त्रि), 'बटुएमें पकाये हुए भात आदि' के २ नाम हैं।

उख्यमिति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥ * ॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ।

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रणीतम्, उपसंपन्नम् (२ त्रि), 'रस आदिमें बनाये हुए रसिआव आदि पदार्थ या तैयार भोजनमात्र' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्रणीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च' [इति हैमः ३।२९०] ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते[१] च सुसंस्कृते' [इति विश्वः १०२।३१२, मे० १००।१३१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ।

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रयस्तम्, सुसंस्कृतम् (२ त्रि),'परिश्रमसे पकाये (बनाये) हुए उत्तमोत्तम भोज्य पदार्थ' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु संस्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ।

---

१. विश्वे पुस्तकद्वये तु 'जानीयादुपसंपन्नं निहिते—' इति पाठः । परं हैम-मेदिनीभ्यां विसंवादात् 'निहिते' इति ह्रस्वेकारमध्यो लेखकादिभ्रान्तिजः प्रतिभाति ।

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

पिच्छिलम्, विजिलम् (२ त्रि), 'रसदार तरकारी, पतली दही आदि' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये'। ['पङ्क्तौ पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः [1]पुच्छे' इति विश्वः ३२।४-५] ॥ (१) ॥ * ॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

संमृष्टम्, शोधितम् (२ त्रि), 'केश, कीड़ा आदि चुनकर साफ किये हुए अन्नादि' के २ नाम हैं।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोध्यते स्म । 'शुध शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः' ।

चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्

चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम् (३ त्रि), 'चिकने पदार्थ' के ३ नाम हैं।

चीति ॥ 'चिक्क गतौ' (   ) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा—चिक्कनम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्कस्य अणम् । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ।—चित्यते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । 'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः[1] ॥ (१) ॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । बाहुलकादृणः । यद्वा—समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु [2]योषिति'[इति विश्वः ५१।४५, मे० ५०.७०] ॥ (२) ॥ * ॥ स्निह्यति स्म । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वा द्रुह्—' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्निग्धस्य' ।

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

भावितम्, वासितम् (२ त्रि), 'हींग आदिसे सुवासित व्यञ्जनादि' के २ नाम हैं।

त्विति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) 'भावितं वासिते प्राप्ते' [इति विश्वः ६४।९३, मे० ६४।१४१] ॥ (१) ॥ * ॥ वास्यते स्म । 'वास उप-सेवायाम्' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते' [इति मे० ६५।१५३] । 'अथ वासितम् । वस्त्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वासिता । [3]स्त्रीकरिण्योः' [इति हैमः ३।३१५-३१६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्राहितहिङ्ग्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः'

आपक्वं पौलिरभ्यूषः

आपक्वम् (न), पौलिः, अभ्यूषः (२ पु), 'हरहा, मुरमुरा, ऊमी, हाबुस आदि अधपके (तताये हुए) पदार्थ' के ३ नाम हैं।

आपेति ॥ ईषत्पक्वम् । 'आङीषदर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ् (३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इञ् । अभ्यूषसाहचर्यात् पुंसि ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्यूषति, अभ्यूषते वा । 'ऊष

---

१. विश्वे 'क' पुस्तके '—जयिनेषु च । पिच्छपुच्छे' इति पाठः 'ख' पुस्तकेऽपि '—जयिनेषु च पिच्छः पुच्छे' इति पाठः । अतः 'क' पुस्तके 'पिच्छपुच्छे महाकच्छः—' इति पाठः 'पिच्छःपुच्छे—' इति हैम (२।६४)—'पिच्छा ······स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले—' इति, 'महाकच्छस्तु पुंसि स्यात् समुद्रे च प्रचेतसि' इति च मेदिनी (२९।४-६) पाठाभ्यां विसंवादाल्लेखकादिप्रमादज इत्युपेक्ष्यः । तस्मात् 'पिच्छ' शब्दः पुच्छार्थक एवेत्यलम् ।

१. सि. कौ. "चितेः कणः कश्च बाहुलकाद् गुणः' 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्" इत्युक्त्या युक्तमेव मुकुटोक्तम् ।

२. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'मसृणः कर्कशे क्षुमायां मसृणा भवेत्' इति पाठः । परं 'मसृणोऽकठिने—'इति हैम (३।२३१)—मेदिनीविरोधाच्च 'मसृणोऽकर्कशे—' इत्येव पाठो युक्तो भाति । मेदिन्यां च '—त्रिषूमायां तु—' इति पाठः ।

३. हैमे 'क' पुस्तके तु'—भाविते विहगारवे । वासिता करिणीनार्योः' इति पाठः ।

रुजायाम्-' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ 'तोक्मं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् ह्रस्वादिः (ह्रस्वमध्यः) अपि, तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥ * ॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योषः' अपि, इत्येके ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जितस्य' ('होलहा' इत्याख्यस्य) ।

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।

लाजाः, अक्षताः (२ पु) 'लावा' खील' अर्थात् 'भूंजे हुए धान आदि' के २ नाम हैं ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते' [इति मेदिनी ३०।१४-१५] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूम्नि, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षुणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति विगृह्य । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः षण्डे लाजेषु, त्रिष्वहिंसिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी ६०।८०)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भृष्टव्रीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः ।

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

पृथुकः, चिपिटकः (२ पु), 'चिउड़ा' के २ नाम हैं ।

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'पृथुकपाकाः-' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिटेऽर्भके' इति हेमचन्द्रः [३।७०] ॥ (१) ॥ * ॥ नासिकाया नतम् । 'इनच्पिटच्चिकचि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः । चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे-' (५।३।९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चिवडा' इति ख्यातस्य ।

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धानाः (स्त्री) 'भुने हुए जौ' अर्थात् 'फरुही या बहुरी' का १ नाम है ।

धेति ॥ दधति । 'डुधाञ्' (जु० उ० से०) । 'धापूवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूम्नि । 'धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे, धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः [२।२७४] ॥ (१) ॥ * ॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जितयवानाम्' ('बहुरी, फरुही' इत्याख्यानाम्)।

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

पूपः, अपूपः, पिष्टकः (३ पु), 'पूआ, मालपूआ आदि' के ३ नाम हैं ।

प्विति । पवनम् । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तन्न । तादृशसूत्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ न पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।१।६६) यद्वा—अपुवं पाति पिबति वा । (२) ॥ * ॥ पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायां-' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' [इति 'विश्वः, मेदिनी १०।१२१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ।

करम्भो दधिसक्तवः ।

करम्भः (पु), दधिसक्तवः (भा० दी०, नि० ब० व०), 'दहीसे युक्त सत्तू' के २ नाम हैं ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरशब्लिटोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ * ॥ 'करम्बः' इति पाठे-केन जलेन रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा-किरति, कीर्यते वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कॄकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥ * ॥ सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥ * ॥ ('धानाचूर्णं तु सक्तवः' । इति नाममाला) दध्युपसिक्ताः सक्तवः 'अन्नेन व्यञ्जनम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।७८) वा ॥ (२) ॥*॥ 'दधिमिश्रसक्तुनः'[२]।

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥४८॥

भिस्सा (स्त्री), भक्तम्, अन्धः, अन्नम् (३ न), ओदनः दीदिविः (पु न), 'भात' के ६ नाम हैं ।

---

१. विश्वे एवं पाठो नास्ति, किन्तु तत्र 'पिष्टको नेत्ररोगे स्याद् धान्यादिचमसेऽपि ।' इति (१३।१४०) पाठः ।

२. '—सक्तूनाम्' इति युक्तम्, अस्य क्लीबत्वाभावात् ।

भीति ॥ बभस्ति । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । बाहुलकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मणभिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि । यद्वा—भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्यति । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः 'भ्यसेः संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥ * ॥ भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः । 'भक्तमन्ने तत्परे च' [इति हेमचन्द्रः २।१८५] ॥ (२) ॥ * ॥ अद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्धौ च' (उ० ४।२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्टयुपघाते' (चु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अन्नाण्णः' (४।४।८५) इति निपातनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः । 'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी ८२।२) ॥ (४) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च' (उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ८५।४३) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥ * ॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) । 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति क्विन् ।—'हव्यादयश्च' इति क्विन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सः' इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविर्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति 'विश्वः (६) ॥ * ॥ षट् 'सिद्धान्नस्य' ।

भिस्सटा दग्धिका

भिस्सटा, दग्धिका (२ स्त्री), 'जले हुए भात आदि' के २ नाम हैं ।

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ दह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दग्धौदनस्य' ।

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सर्वरसाग्रम् (भा० दी०), मण्डम् (२ न पु), 'माड़' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो रसः इति, राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डते, मण्डयते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) । 'मण्डः पञ्चांगुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाऽथास्त्रियां सारपिच्छयोः' [इति 'विश्वः, मेदिनी ४२।२१-२२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मण्डकस्य' ।

मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मासरः, आचामः, निस्रावः (३ पु), 'भातके मांड़' के ३ नाम हैं ।

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि–' (६।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।२।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥ * ॥ निस्राव्यते । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।१।१९) वा ॥ * ॥—'विस्रावः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ भक्तात्समुद्भवति ॥ * ॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ।

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

यवागूः, उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला (५ स्त्री), 'लपसी, हलुआ' के ५ नाम हैं ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'सृयुवचिभ्योऽनुजागूजक्नुचः' (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥ * ॥ उष्णैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः–' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् । (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४)

---

१. विश्वे तु 'दीदिविर्धिषणान्नयोः' इति (१६६। ५०) इति भिन्नपाठात् प्रकृतवचनस्य मूलं मृग्यम् ।

१. विश्वे तु 'मण्डं मस्तुनि शाके च मण्डः स्यात् सारपिच्छयोः । एरण्डे भूषणे चाथ मण्डा धात्र्यामुदीरिता ॥' इति (४४।१६) भिन्न एव पाठः ।

॥ * ॥ तरणम् । तरः । 'तॄ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप–' (३। २।३) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'यवागवाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ।

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गव्यम् (त्रि), 'गायके दूध, दही, घी, गोबर आदि' का १ नाम है।

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे तु गोदुग्धादौ च गोहिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वम् = भवविकारावयवादि ॥ * ॥ एकं 'गोरसस्य ।

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥५०॥

गोविट् (स्त्री), गोमयम् (न पु), 'गोबर' के २ नाम हैं।

गविति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥ * ॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोमयस्य' ['गोबर' इत्यस्य] ।

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

करीषः (पु न), 'सूखे गोबर' अर्थात् 'गोहरी, गोहरा, गोंइठा, उपला, कँड़रा आदि' का १ नाम है ।

तेति ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄतॄभ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुष्कगोमयस्य' ['कंड़रा' इत्याख्यस्य] ।

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

दुग्धम्, क्षीरम्, पयः (३ न), 'दूध' के ३ नाम हैं।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' (इति हेमचन्द्रः २।२४५) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच्चः' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन–' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५) इति चर्त्वम् । 'शासिवसि–' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः [२।४१४] ॥ (२) ॥ * ॥ पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः (२।५२८) ॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ।

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयस्यम् (त्रि) 'दूधसे बने हुए दही, खोवा, मक्खन, घी आदि पदार्थ' का १ नाम है ।

पेति ॥ पयसो विकारः । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) (१) ॥ * ॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तक्रं नवनीतं च ॥ * ॥ एकं 'घृतदध्यादेः' ।

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥५१ ॥

द्रप्सम् 'पतले दही' का १ नाम है ।

द्रेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०)। 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्स्यम्' इति निपातः–इति मुकुटः । 'द्रप्सम्'–इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्यनेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च–' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।— द्रप्सं द्राक् प्सानीयम् इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥ * ॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥ * ॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दगडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने 'सरं' पठन्ति । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि प्लवमानम्–इति व्याचक्षते ।

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घृतम्, आज्यम्, हविः, सर्पिः (४ न), 'घी' के ४ नाम हैं ।

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु' इति हेमचन्द्रः (२।१७०) ॥ (१) ॥ * ॥ आज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०)। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' [इति दन्त्यान्तेषु हैमः २।६०९] ॥ (३) ॥ * ॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) इसिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'घृतस्य'

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नवनीतम्, नवोद्धृतम् (२ न), 'मक्खन' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्–' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥ * ॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ('मक्खन' इत्याख्यस्य) ।

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

हैयङ्गवीनम् (न), 'लैनू' अर्थात् 'एक दिनके बासी दूधसे निकाले हुए मक्खन' का १ नाम है।

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।१३४) तस्य । 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद् दध्न उत्पन्नस्य घृतस्य' ('लैनू' इत्याख्यस्य) ।

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम् (३ न), गोरसः (पु), 'मथनीसे महे (मथन किये) हुए गोरस' के ३ नाम हैं।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवम् । 'दृतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' [इति विश्वः[1], मेदिनी ३५।३२-३३] ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ।

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥५३॥

तक्रम्, उदश्वित्, मथितम् (३ न), 'चौथाई पानी, आधा पानी और विना पानीवाले दही' के क्रमशः १—१ नाम हैं।

तेति ॥ तञ्चति, तञ्च्यते वा । 'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदश्वितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)। (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थांशजलघोलार्धजलनिर्जलघोलानाम्' ।

मण्डं दधिभवं मस्तु

मस्तु (न), भा० दी० के मतसे 'कपड़ेमें बांधकर निकाले हुए दहीके पानी' का और महे० के मतसे 'दहीकी छाल्ही' (जमे हुए दहीकी मलाई, ऊपरी भाग)' का १ नाम है।

मेति ॥ दध्नो भवति ॥ * ॥ मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।— दध्न उपरिभागस्य ('छाल्ही' इत्यस्य)—इत्यन्ये ।

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीयूषः (पु न), 'थोड़े दिनकी या सात दिन तककी ब्याई हुई गायके दूध' अर्थात् 'फेनुस' का १ नाम है।

पीति ॥ पीयति, पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) 'पीयेरूषन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते' [इति विश्व[2]-मेदिन्यौ १६८।४१] ॥ · ॥ मुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकादगुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो नाशयिता । पेयूषः— इति व्याख्यातम् । तन्न । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ('फेनुस' इत्याख्यस्य) ।

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशनाया, बभुक्षा, क्षुत् (३ स्त्री), 'भूख' के ३ नाम हैं।

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।३४) इतीत्वाभावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः-' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ * ॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्षुधः' ।

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

ग्रासः, कवलः (२ पु), 'ग्रास, कौर' के २ नाम हैं।

ग्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) द्वे 'ग्रासस्य' ।

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सपीतिः (स्त्री), तुल्यपानम् (न), 'साथमें पान करने' के २ नाम हैं।

---

१. विश्वे 'अरिष्टः फेनिले निम्बे लशुने काककङ्कयोः। अरिष्टं सूतिकागारे तक्रे चिह्ने शुभाशुभे ॥' इत्येवं पाठः (३९।४८-४९) ।

१. विश्वे 'पीयूष' शब्दस्य विवरणाभावादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि–' (६।३।८४) इति सभावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत् पानं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ।

सग्धिः स्त्री सहभोजनम्।

सग्धिः (स्त्री), सहभोजनम् (न), 'साथमें भोजन करने' के २ नाम हैं।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसिभसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना ग्धिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ।

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदन्या, पिपासा, तृट् (३ स्त्री), तर्षः (पु) 'प्यास' के ४ नाम हैं।

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा०प० अ०) । 'धातोः–' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)॥ (२) ॥ * ॥ तर्षणम् । 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेल्लिप्सापिपासयोः' [इति हैमः १।१६]॥ (३) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' [इति विश्वः[1], मे० १६६।१३] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ।

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि।

जग्धिः (स्त्री), भोजनम्, जेमनम् (२ न) लेहः, आहारः, निघासः, न्यादः (४ पु), 'भोजन' के ७ नाम हैं।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः–' (२।४।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ भुजेः (रु० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे–'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने। अशने च सुरायां[1] च' इति हेमचन्द्रः (२।३०२-३०३) ॥ (४) ॥ * ॥ आहरणम् । 'हृञः' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८)॥ (५) ॥ * ॥ न्यदनम् । अदेः (अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घञपोश्च' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'भोजनस्य' ।

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

सौहित्यम्, तर्पणम् (२ न), तृप्तिः (स्त्री), 'तृप्ति, अघाने' के ३ नाम हैं।

साविति ॥ सुहितस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४)॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तृप्तेः' ।

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥५६॥

फेला (स्त्री), भुक्तसमुज्झितम् (न), 'खाकर छोड़े हुए जूठे' के २ नाम हैं।

फयिति ॥ फेल्यते । 'फेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वं भुक्तं पश्चात् समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक–' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ('जूठा' इत्यस्य) ।

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम् (६ क्रियाविशेषण), 'इच्छानुसार, काफी, मतलबभर' के ६ नाम हैं।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति क्लीबत्वम् । 'कामं बाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्मरेच्छाकाम्येषु' । [इति हैमः २।३२१-३२२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥ * ॥ एषणम् । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु ।

१. विश्वे 'तृषा' शब्दविवरणाभावादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् ।

१. हैमपुस्तकत्रये '—सुधायां च' इति पाठः ।

सप्ततन्तौ पुमान्, क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' [इति [1]विश्व-मे० ३३।२] ॥ (५) ॥*॥ आप्तुमिष्टम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । क्तः (३।३। ११४) । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' (७।४।५५) । 'अव्ययं विभक्ति-' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ।

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गोपः, गोपालः गोसंख्यः, गोधुक्, आभीरः, बल्लवः (६ पु), 'अहीर, गोप, ग्वाला' के ६ नाम हैं ।

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्' [इति [2]विश्व-मे० १०२।५] ॥ (१) ॥ * ॥ गां पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गोपालो नृपगोपेशे गोकिलो[3] मुसले हले' [इति मे० १५१।८६) ॥ (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।२।७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोग्धि । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ * ॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४) ॥ * ॥ आ समन्ताद्भियं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । वल्लं वाति, वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'गोपालानाम्' ।

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

पादबन्धनम् (न), 'गाय, भैंस, घोड़े, गदहे, आदि बांधे जाने वाले पशुओं' का १ नाम है ।

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य । तत् ॥ * ॥ पादे बन्धनमस्य ॥ * ॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे तु—गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ।

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

गवीश्वरः, गोमान्, गोमी (३ पु), 'साँड़' के ३ नाम हैं ।

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥ * ॥ बहवो गावोऽस्य । भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२।११४) इति मिनिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ।

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गोकुलम्, गोधनम् (२ न), 'गौओंके झुण्ड' के २ नाम हैं ।

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवां धनं समूहः । 'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघातस्य' ।

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

आशितङ्गवीनम् (त्रि), 'गौओंके चराने या खिलानेके पुराने स्थान' का १ नाम है ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड-' (५।४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पूर्वं गवां चरणस्थानस्य' ।

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः । ५९ ॥

अनड्वान् सौरभेयो गौः

उक्षा, भद्रः, बलीवर्दः, ऋषभः, वृषभः, वृषः, अनड्वान्, सौरभेयः, गौः (९ पु), 'बैल' के ९ नाम हैं ।

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति कनि । बाहुलकात्कनिन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ भन्दति(ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः । -'स्फायितञ्चि-' (उ० ३।१३) इति रक्-इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना, क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मे० १२८।७०-७२)

---

१. विश्वे 'इष्टमाशंसिते पूज्यतमे प्रियतमेऽन्यवत् । इष्टं संस्कारयोगे च यागे च क्रतुकर्मणि ॥' इति (३७।१६-१७) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

२. विश्वे 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवे नृपे । गोपी गोपालमहिलाशारिवारत्तिकासु च ॥' इति (१०४।६) पाठान्तरदर्शनादत्रापि मेदिनीति पाठो युक्तः ।

३. मेदिन्यां '—गोकीलो—' इति पाठः, परन्त्वयमंशो 'गोकील' शब्दार्थकत्वान्न प्रकृतोपयुक्तः ।

(२) ॥ * ॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। ईश्च वर् च ईवरौ। तौ ददाति। कः (३।२।३)। अतिशयितं बलमस्य। 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः। बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥ * ॥ ऋषति। 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः[1] [इति मेदिनी १०७।२१] ॥ (५) ॥ * ॥ 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्रले। वृषा मूषिकपर्ण्यां च' (इति मेदिनी १६७।२६-२७) ॥ (६) ॥ * ॥ अनः शकटं वहति। 'अनसि वहेः क्विबनसो डश्च' ( ) ॥ (७) ॥ * ॥ सुरभ्या अपत्यम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)।—'इतश्चानिञः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः। तत्र 'द्व्यचः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥ * ॥ गच्छति। 'गमेर्डोः' (उ० २।६७)। 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' इति [2]विश्व मेदिन्यौ [२५।१] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'वृषभस्य'।

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम्।

औक्षकम् (न), 'बैलोंके झुण्ड' का १ नाम है।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः। 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वृषसङ्घस्य'।

गव्या गोत्रा गवाम्

गव्या, गोत्रा (२ स्त्री), 'गायोंके झुण्ड' के २ नाम हैं।

गेति ॥ गवां संहतिः 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥ * ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' (४।२।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोसमूहस्य'।

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वात्सकम्, धैनुकम् (२ न), 'बछवों तथा धेनुओं (नई ब्याई हुई गायों) के झुण्ड' का क्रमशः १—१ नाम है।

वेति ॥ वत्सानां समूहः। 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ धेनूनां समूहः। 'अचित्तहस्ति–' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सधेनुस मूहयोः' प्रत्येकमेकैकम्।

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

महोक्षः (पु), 'बड़े डीलवाले बैल' का १ नाम है।

विति ॥ महांश्चासावुक्षा च। 'अचतुर–' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'महोक्षस्य'।

वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः।

वृद्धोक्षः, जरद्गवः (२ पु), 'बूढ़े बैल' के २ नाम हैं।

व्रिति ॥ वृद्धश्चासावुक्षा च। पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जरंश्चासौ गौश्च। 'पूर्वकालैक–' (२।१।४९) इति समासः, 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृद्धवृषभस्य'।

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

जातोक्षः (पु), 'बछवे की अवस्था को छोड़कर जवान हुए बैल' का १ नाम हैं।

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च। 'अचतुर--' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भ्रष्टदम्यभावस्य'।

सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

तर्णकः (पु), 'शीघ्र पैदा हुए बछवे' का १ नाम है।

सेति ॥ तृणोति। 'तृणु भक्षणे' (त० उ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सद्योजातवत्सस्य'।

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्करिः, वत्सः (२ पु), 'छोटे बछवे' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शकृत् करोति। 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) (१) ॥ * ॥ वदति 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२)। 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः। तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति विश्वः[1] (मेदिनी १७०।११-१२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वत्सस्य'।

दम्यवत्सतरौ समौ।

दम्यः, वत्सतरः (२ पु), 'जोतने के योग्य तैयार हुए बछवे' के २ नाम हैं।

देति ॥ दमनार्हः 'दमु शमने' (दि० प० से०)। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ तनुर्वत्सः। 'वत्सोक्षाश्व--' (५।३।९१) इत्यादिना ष्टरच्। (२)

---

१. विश्वे तु 'वृषभः पुंगवे वृषे' इति (१०८।२५) इति भिन्नः पाठः।

२. विश्वे तु 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः। अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता ॥' इति (२४।१) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः।

१. विश्वे 'वत्सस्तर्णकपुत्रादिवर्षे वत्सं तु वक्षसि' इति (१७४।६) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः।

॥ * ॥ द्वे 'वत्सभावमतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ('दमनीयवत्सस्य')।

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षभ्यः (पु) 'साँड़ बनाने योग्य बछवे' का १ नाम है।

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः। 'ऋषभोपानहोर्ञ्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ षण्डताया योग्यः ॥ * ॥ एकं 'स्पष्टतारुण्यस्य'।

षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

षण्डः, गोपतिः, इट्चरः (३ पु), 'स्वच्छन्द घूमनेवाले साँड़' के ३ नाम हैं।

षेति ॥ सनोति, सन्यते वा। 'षणु दाने' (तु० उ० से०)। 'ञमन्ताड्डः' (उ० १।११४)। बाहुलकान्न सत्वम्। 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी ४२।२६) ॥ * ॥ 'शण्ढः', इति पाठे-'शमेर्ढः' (उ० १।९९) 'शण्ढः[1] स्यात्पुंसि गोपतौ। आ (अ) कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मे० ४४।४-५) ॥ (१) ॥ * ॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम्। इट्। 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। इषा चरति। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति। एति तच्छीलः। 'इण्नशजि-' (३।२।१६३) इति क्वरप्। तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सां(ढ़)ड' इति ख्यातस्य।

स्कन्ध[2]प्रदेशस्तु वहः

वहः (पु), 'बैलके कन्धे' का १ नाम है।

स्केति ॥ वहति युगमनेन। 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः। 'वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' (इति विश्वः, मेदिनी १७५।८) ॥ (१) ॥*॥ एकं ('वृषभादिस्कन्धस्य')।

सास्ना तु गलकम्बलः।

सास्ना (स्त्री), गलकम्बलः (पु), 'लार' अर्थात् गाय-बैलोंके गलेमें लटकने वाले चमड़े' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सस्ति। 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०)। 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोः क्रमौ। ('कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः (१७५।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गलकम्बलस्य'।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

नस्तितः, नस्योतः (२ पु), 'नाथे हुए गौ आदि' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ नसनम्। 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।३।११४)। नस्तं कृतमस्य। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' (चु० अ० सू०) इति णिच्। ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ नासिकायां भवा। 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत्। 'नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः। नस्यया नासारज्ज्वा उतः (उत्तम्भितः) ॥ * ॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति कश्चित्। नस्यते। कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्जुयुक्तस्य'।

प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रष्ठवाड्, युगपार्श्वगः (२ पु), 'पहले पहल बछवेको हलमें चलना सिखलानेके लिये जुआठमें बाँधे हुए काठ' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रष्ठमग्रगामिनं वहति। 'वहश्च' (३।२।६४) इति ण्विः ॥ * ॥ स्वामी तु—पष्ठमं षष्ठं वा वर्षं वहति इति विगृह्य ('पष्ठवाड्' इति) रेफरहितं पठति। तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति। 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य'।

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः।

युग्यः, प्रासङ्ग्यः, शाकटः (३ पु), 'जुआठको ढोनेवाले बैल, दमन करने (हलमें चलना सिखलाने) के लिये पहले पहल कन्धे पर रक्खे हुये काठको ढोनेवाले बैल और गाड़ी को खीचनेवाले बैल' का क्रमशः १—१ नाम है।

य्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति। 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकं 'रथादिवाह्याश्ववृषभादीनाम्'।

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

हालिकः, सैरिकः (२ पु), 'हलसे खोदे जानेवाले, हल को ढोनेवाले, हलवाहा (हलको चलानेवाला), हलमें चलने वाले बैल' के २ नाम हैं।

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति। 'तेन दीव्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति। 'हलसीराट्ठक्' (४।४।८१) ॥*॥

---

१. मेदिन्यां मूर्धन्यादिः 'षण्ढः' इति पाठः।

२. 'स्कन्धदेशे त्वस्य' इति, 'स्कन्धदेशस्त्वस्य' इति पाठा०।

हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराट्ठक्' (४।३।१२४) ॥ * ॥ द्वे 'उक्तार्थेषु नामनी' ।

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

धूर्वहः, धुर्य्यः, धौरेयः, धुरीणः, धुरन्धरः (५ पु), 'धुरा (भार) का ढोनेवाले बैल' के ५ नाम हैं ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥ * ॥ 'धुरो यड्ढकौ' (४।४।७७) ॥ (२) (३) ॥ * ॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥ * ॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक्[1] । 'अरुर्द्विष–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'धुरंधरवृषभस्य' ।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

एकधुरीणः, एकधुरः, एकधुरावहः (३ पु), 'सिर्फ एक तरफ (दहने या बायें) चलनेवाले बैल' के ३ नाम हैं ।

विति ॥ एका चासौ धूश्च । 'ऋक्पूरब्धूः–' (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराल्लुक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ (लुक्पक्षे–'लुक् तद्धितलुकि' १।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥ * ॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि [वामदक्षिणान्यतरैकभाग एव] 'धुरंधरस्य' ।

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वधुरीणः, सर्वधुरावहः (२ पु), 'दहने और बायें दोनों तरफ चलनेवाले बैल' के २ नाम हैं ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ['सर्वधुरावहस्य'] ।

माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्

माहेयी, सौरभेयी, गौः, उस्रा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अघ्न्या, रोहिणी (९ स्त्री), 'गाय' के ९ नाम हैं ।

मेति ॥ 'गौरुस्रा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् ( ) । मह्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । मह्याया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥ * ॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्वपि–' (६।१।१५) इति वस्य उः । 'न रपर–' (८।३।११०) इति षत्वाभावः । 'उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी १२३।१०) । 'उस्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ( ) (४) ॥ * ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजनन्यौ द्वे' इति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननीगोब्रह्माण्यादिभूमिषु' इति 'विश्वः (मेदिनी ५७।४४) ॥ (५) ॥ * ॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनि– (६) ॥ * ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां[2] कुट्टिन्यामपि च क्वचित्' [इति विश्वः ९२।८४-८५, ८४।३०-३१] ॥ (७) ॥ * ॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ (८) ॥ * ॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णादनुदात्तात्–' (४।१।३९) इति ङीम्नौ । 'रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्गवि[3] । (लोहिताकटुरोहिण्योः)' [इति हेमचन्द्रः ३।२३३-२३४]॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गवि' ।

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

नैचिकी (स्त्री), 'उत्तम गाय' का १ नाम है ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्–' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा– 'कर्णशिरोदेशे' इति रभसः । ततः स्वार्थे कन्

---

१. 'धुरं धारयतीति धुरन्धरः । कथंचित् संज्ञात्वात् खच् ('संज्ञायां भृतृवृजीति')" इति स्वाम्युक्तेः, 'वाचं यमपुरन्दरौ च' इति सूत्रे पूर्वसूत्रादमोऽनुवृत्तेरत्रामुप्रत्यय एवोचितो न त्वक्प्रत्ययः, भ० दी० स्याप्येतदेव मतमिति ।

१. विश्वे 'माता कात्याप्रसूगोषु ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः' इति (५९।४१) पाठस्य भिन्नत्वादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठः समीचीनः ।

२. विश्वे '—ते च स्यादर्जुनो धवलेऽन्यवत् । अर्जुनं तु तृणे नेत्रगदे चाप्यर्जु°……यां करतोयायां—' इति, मेदिन्यां च—'पुंलिङ्गो धवले……नेत्रगदे चाप्यर्जुनी—' इति पाठभेदेऽपि ग्रन्थद्वये नार्थभेदः ।

३. हैमे 'ख-ग' पुस्तकद्वये '—कण्ठरोगान्तरे गवि—' इति, 'क' पुस्तके च—'कण्ठरोगोमयोर्गवि—' इति पाठः ।

(ज्ञापि० ५।४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्यः' (वा० ५।२।१०३) इत्यण् । 'नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इति नाममाला ।। (१) ।। * ।। एकं 'श्रेष्ठाया गोः' ।

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ।। ६७ ।।

शबली, धवला (२ स्त्री), आदि ('कृष्णा, कपिला, पाटला' ३ स्त्री), 'वर्ण' (रंग) आदि (प्रमाण और शरीर आदि) के भेदसे 'चितकबरी, धावर, आदि (काली, कपिल या कद्दल और पाटल या लाल) 'गायों' का क्रमशः १—१ नाम है ।

वेति ।। आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शबलयोगात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) ।। (१) ।। * ।। धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावान्न ङीष् । मुकुटस्तु—'धवली'—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ।। (१)।।*।। आदिना 'कृष्णा—कपिला—पाटला' इत्यादयः । प्रमाणभेदात् 'दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी'इत्यादयः । अङ्गभेदात् 'पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्रशृङ्गी,' इत्यादयः 'धवलादिसंज्ञानाम् गवाम्' ।

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्विहायनी, द्विवर्षा, एकाब्दा, एकहायनी, चतुरब्दा, चतुर्हायणी, त्र्यब्दा, त्रिहायणी (८ स्त्री), 'दो वर्ष, एक वर्ष, चार वर्ष और तीन वर्ष की उम्रवाली गौ' के क्रमशः २—२ नाम हैं । (६८ श्लो० तक)

द्वीति ।। द्वौ हायनौ यस्याः । 'दामहायना—' (४।१।२७) इति ङीष् ।। (१) ।। * ।। द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हीयष्ठक् ( ) तस्य 'अध्यर्ध—' (५।१।२८) इति लुक् ।। (२) ।।*।। द्वे 'द्विवर्षाया गोः' ।

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ।। एकोऽब्दो यस्याः ।। (१) ।। * ।। एको हायनो यस्याः । ङीष् (४।१।२७) ।। (२) ।। * ।। द्वे 'एकवर्षाया गोः' ।

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ।। चत्वारोऽब्दा यस्याः ।। (१) ।।*।। चत्वारो हायना यस्याः । ङीष् (४।१।२७) । 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' (वा० ८।४) इति णत्वम् ।। (२) ।। * ।। द्वे 'चतुर्वर्षायाः गोः' ।

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ।। ६८ ।।

एवमिति ।। त्रयोऽब्दा यस्याः ।। (१) ।।*।। त्रयो हायना यस्याः ।। (२) ।। * ।। द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ।

वशा बन्ध्या

वशा, बन्ध्या (२ स्त्री), 'बाँझ (बच्चा नहीं पैदा करने वाली) गौ आदि' के २ नाम हैं ।

वेति ।। वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। 'वशो जनस्पृहायत्तेष्वायघ्नत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्यां वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' [इति हैमः २।५६६] ।। (१) ।। * ।। बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अघ्न्यादिः (उ० ४।११२)-—इति मुकुटः ।। (२) ।। * ।। द्वे 'वन्ध्यायाः' ।

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवतोका, स्रवद्गर्भा (२ स्त्री), 'अकस्मात् जिसका गर्भ गिर गया हो उस गौ आदि' के २ नाम हैं ।

अवेति ।। अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ।। (१)।।*।। स्रवन् गर्भो यस्याः ।। (२) ।।*।। द्वे 'अकस्मात् पतितगर्भायाः' ।

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सन्धिनी (स्त्री), 'बाही (साँड़के साथ संगम की) हुई गाय' का १ नाम है ।

अथेति ।। संधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्च—' (३।३।१०६) इत्यङ् । संधाऽस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । अवश्यं संधत्ते वा । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः[१] । 'संधिनी वृषभाक्रान्ताऽकालदुग्धोक्षयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ९४। ५०] ।। (१) ।। * ।। एकं 'कृतमैथुनायाः' ।

अथ वेहद्गर्भोपघातिनी ।। ६९ ।।

वेहद्, गर्भोपघातिनी (२ स्त्री),'साँड़के साथ संयोगकर गर्भको नष्ट की हुई गाय' के २ नाम हैं ।

अथेति ।। विहन्ति गर्भम् । 'संश्चत्तृपद्वेहत्' (उ० २। ८४) इति साधुः ।। (१) ।। * ।। गर्भमुपहन्ति । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ।। (२) ।।*।। द्वे 'वृषयोगेन गर्भपातिन्याः' ।।

काल्योपसर्या प्रजने

काल्या, उपसर्या (२ स्त्री), 'उठी हुई (साँड़के साथ मैथुन करनेकी इच्छा करनेवाली) गाय' के २ नाम हैं ।

---

१. आवश्यकार्थे विहितस्य णिनिप्रत्ययस्य कित्त्वाभावादातोलोपस्याप्राप्तिः, 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युगागमापत्तिश्च । तस्मादत्रेनिप्रत्यय एव युक्तः । सि० कौ० कर्तुरप्येषैव सम्मतिः ।

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥ * ॥ उपस्रियते वृषेण । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'उपसर्या काल्या प्रजने' (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'गर्भग्रहणयोग्यायाः' ।

प्रष्ठौही बालगर्भिणी ।

प्रष्ठौही, बालगर्भिणी (२ स्त्री), 'आँकर (पहले पहल गर्भ धारण की हुई) गाय' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रष्ठं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति ण्विः । 'वाहः' (४।१।६१) इति ङीष् ॥ * ॥ 'पष्ठौही' इति पाठे-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) द्वे 'प्रथमं गर्भं धृतवत्या गोः' ।

स्यादचण्डी तु सुकरा

अचण्डी, सुकरा (२ स्त्री), 'सूधी गाय' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) सु क्रियते वा । 'ईषद्दुःसुषु—' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुशीलायाः' ।

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

बहुसूतिः, परेष्टुका (२ स्त्री), 'बहुत बच्चा पैदा की हुई गाय' के २ नाम हैं ।

बेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ परमिच्छति । परैरिष्यते वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुप्रसूतायाः' ।

चिरसूता वष्कयिणी

चिरसूता, वष्कयिणी (२ स्त्री), 'बकेना (बहुत दिनों की ब्याई हुई) गाय' के दो नाम हैं ।

चीति ॥ चिरं सूता । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ वष्कते । 'वष्क गतौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'अट्कुप्वाङ्–' (८।४।२) इति णत्वम् ।–'पूर्वपदात्–' (८।४।३)— इति मुकुटस्य प्रमादः । समासाभावात् ॥ * ॥ यद्वा– 'वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः' इति शाकटायनः (   ) । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । गौरादित्वात् (४।१।४१) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दीर्घकालेन प्रसूतायाः' 'बकेना' इति ख्यातायाः ।

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धेनुः, नवसूतिका, (२ स्त्री), 'थोड़े दिनों की ब्याही हुई गाय' के २ नाम हैं ।

धयिति ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेट इच्च' (उ० ३।३४) इति नुः ।–'धेन्वादयश्च–' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्र्याम्' [इति हैमः २।२७५]॥ (१)॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । 'शेषात्–' (५।४।१५४) इति कप् । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नूतनप्रसूतायाः' ।

सुव्रता सुखसंदोह्या

सुव्रता, सुखसंदोह्या, (२ स्त्री), 'बिना झंझट किये दूही जानेवाली गाय' के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्यते । ण्यत् (३।१।२४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुशीलायाः' ।

पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीनोध्नी, पीवरस्तनी (२ स्त्री), 'मोटे २ स्तनवाली गाय' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥ * ॥ पीवरः स्तनोऽस्याः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–'(४।१।५४) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्थूलस्तन्याः' ।

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणक्षीरा, द्रोणदुग्धा (२ स्त्री), 'एक द्रोण दूध देने वाली गाय' के २ नाम हैं ।

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घश्च' (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्यां गवि' ।

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धेनुष्या, (स्त्री), 'बन्धक रक्खी हुई गाय' का १ नाम है ।

धयिति ॥ 'संज्ञायां धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'बन्धनस्थितायाः गोः' ।

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

समांसमीना (स्त्री) 'धनपुरही गाय' का १ नाम है ।

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाब्विभक्त्योर्लोपः पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'प्रतिवर्षं प्रसविच्या गोः' 'धनपुरही' इति ख्यातायाः ।

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

ऊधः, आपीनम् (२ न), 'गायके थन' के २ नाम हैं।

वितिं ॥ वहति । 'वह् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०)। उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशादूधादेशः ।—'श्वेः संप्रसारणं च' (उ० ४।१९३) इत्यनुवृत्तौ 'वहेर्धो दीर्घश्च' इत्यसुन्—इति मुकुटस्स्वपाणिनीयः ॥ (१) ।॥*॥ आ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्यायः पी'(६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीराशयस्य' 'थन' इति ख्यातस्य ॥

समौ शिवककीलकौ ।

शिवकः, कीलकः (२ पु), 'गौओंको बांधनेके खूंटे' के २ नाम हैं।

सेति ॥ श्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनीघृष्व–' (उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' 'खूंटा' इत्याख्यस्य ।

न पुंसि दाम संदानम्

दाम (न स्त्री), सन्दानम् (न), 'पगहा' के २ नाम हैं।

नेति ॥ द्यति । 'दो अवखण्डने'। दीयते वा, अनेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४। १४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः' ।

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पशुरज्जुः, दामनी (२ स्त्री), 'पशुओंके छान' अर्थात् 'पैर बांधनेकी रस्सी' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति ङीष् वा ॥*॥—'बन्धनी'—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' 'पगहा' इत्याख्याया रज्ज्वाः ।

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वैशाखः, मन्थः, मन्थानः, मन्थाः, मन्थदण्डकः (५ पु), 'मथनीके डण्डे' के ५ नाम हैं।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढात्–' (५।१।११०)। 'वैशाखो मासभेदेपि मन्थाने च प्रकीर्तितः ।' (इति मे० २०।१२)॥ (१) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च' [इति हैमः २।२२२-२२३] ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश् (३।२। १२९) वा । मुकुटेन तु—'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्थः' (उ० ४।११) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी–इत्युक्तम्, तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।११) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यांमिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ।

कुठरो दण्डविष्कम्भे

कुठरः, दण्डविष्कम्भः (२ पु), 'जिसमें मथनीके डण्डेको बांधकर दही महा जाता है उस खम्भे आदि' के २ नाम हैं।

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' ( ) । बाहुलकात्करन् ।—'कुठश्च' इत्यरः— इति मुकुटस्स्वपाणिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु–'कुट कौटिल्ये'(तु० प०से०)। बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कभ्नाति । 'स्कम्भु रोधने' सौत्रः [३।१।८२] । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थबन्धनकाष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ।

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मन्थनी, गर्गरी (२ स्त्री), 'कहतरी' अर्थात् 'जिसमें दही को महा जाता है उस पात्र' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मथ्यतेऽस्याम् । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१)। गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्गरट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ।

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

उष्ट्रः, क्रमेलकः, मयः, महाङ्गः (४ पु), 'ऊंट' के ४ नाम हैं।

वितिं ॥ ओषति, उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । [1]संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उषिसूभूभ्यः कित्' इति ष्ट्रन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) । एलयति । 'इल गतौ' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) क्रमू चासावेलकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा० । अच् (३।१।१३४) । ['मयः शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च' इति मे० ११६।४४] ॥ (३) ॥ * ॥ महान्त्यङ्गान्यस्य । 'अनेकम्–' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'उष्ट्रस्य' ।

करभः शिशुः ।

करभः (पु), 'ऊंटके तीन वर्षतकके उम्रवाले बच्चे' का १ नाम है।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृशलि (कलि) गर्दिभ्योऽभच्' (उ० ४।१२२) । करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते' [इति मे० १०७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ।

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

शृङ्खलकः (पु), 'लकड़ीकी बनी हुई सिकड़ीसे बांधे हुए ऊंटके बच्चे' का १ नाम है ।

केति ॥ 'शृंखलमस्य बन्धनं करभे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्तस्य करभस्य' ।

अजा छागी

अजा, छागी (२ स्त्री), 'बकरी, छेर' के २ नाम हैं ।

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्–' (५।१।८) इति निर्देशान्न वी । 'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे' [इति हैमः २।६६]॥ (१) ॥ * ॥ छ्यति, छायते वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखाडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अजायाः' ।

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तभः, छागः, बस्तः, छगलकः, अजः (५ पु), 'बकरा, खस्सी' के ५ नाम हैं ।

स्तेति ॥ स्तभ्नोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः ३।१।८२) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु नलोपो न स्यात् ॥ * ॥ 'तुभ' इति पाठे—तोभते 'तुभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥ * ॥ 'शुभ' इति पाठे–'शुभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् ह्रस्वश्च' (उ० १।११३) इत्यलच् । स्वार्थे[1] कन् ॥ (४) ॥ * ॥ पञ्च 'अजस्य' ।

मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मेढ्रः, उरभ्रः, उरणः, ऊर्णायुः, मेषः, वृष्णिः, एडकः, (७ पु), 'भेंड़े' के ७ नाम हैं ।

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥ * ॥ उरु भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा–उना शंभुना रभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्च' (उ० ५।१७) इति क्युन् (क्युः) ॥ (३) ॥ * ॥ उर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४) ॥ * ॥ मिषति 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४.४९) इति निः ।—'सृणिवेणिवृष्णिपार्ष्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥ * ॥ इलति, एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम् (७) ॥ * ॥ सप्त 'मेषस्य' ।

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

औष्ट्रकम्, औरभ्रकम्, आजकम् (३ न), 'ऊंटों, भेंड़ों और बकरोंके झुण्ड' का क्रमशः १–१ नाम है ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । 'गोत्रोक्षो–'(४।२।३९) इति इति वुञ् ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् 'उष्ट्रादिसमूहस्य' ।

---

१. सि० कौ० 'उष्ट्र' इति लक्ष्यस्य 'उषिखनिभ्यां कित्' इत्यस्योदाहरणत्वात्तेनैवात्र सिद्धिरुचिता ।

१. 'प्रज्ञादित्वादण् । छागलः अपि' इति अत्रैव सूत्रे भट्टो० ।

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चक्रीवान्, वालेयः, रासभः, गर्दभः, खरः (५ पु), 'गदहे' के ५ नाम हैं।

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम्। तदस्यास्ति। मतुप् (५। २।९४)। 'आसन्दीवत्–' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ वलय उपसंहाराय संहितः। 'छदिरुपधि–' (५।१।१३) इति ढञ्। वलेरपत्यम्। 'इतश्चानिञः' (४।१।१२२) इति ढग् वा। 'बालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलि (बाल) हिते त्रिषु' [इति मे० ११९।५७]॥ (२) ॥ * ॥ रासते। 'रासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३) ॥ * ॥ गर्दति। 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२)। 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि। रासभे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' [इति [1]विश्वः, मे० १०७।१५-१६] ॥ (४) ॥ * ॥ खं मुखबिलमतिशयितमस्य। 'खमुख–' (वा० ५।२।१०७) इति रः। 'खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गर्दभस्य'।

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

वैदेहकः, सार्थवाहः, नैगमः, वाणिजः, वणिक्, पण्याजीवः, आपणिकः, क्रयविक्रयिकः (८ पु), 'बनियां, व्यापारी' के ८ नाम हैं।

वायिति ॥ विदेहेषु भवः, धूमादित्वात् (४।२।१२७) वुञ्। विदेग्धि वा। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'वै निश्चितो देह उपचयो यस्य' इति वा। 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि[2] च।' इति [इति विश्वः, मे० १९। २०५–हेमचन्द्रो १७।२१६] ॥ (१) सार्थं वहन्ति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ निगमे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोः (नागरेऽपि च')' [इति विश्वः ११३।४२, मे० १११।४६] ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे 'निगमः' अपि। 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)' [इति विश्वः ११३।४२ मे० १११।४५] ॥ (३) ॥ * ॥ पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) 'पणेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (४) ॥ * ॥ 'वणिक् स्त्रियाम्। वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' [इति विश्वः[1], मे० ३१।२६] ॥ (५) ॥ * ॥ पण्यते। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'अवद्यपण्य–' (३।१।१०१) इति साधुः। पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ आपणो व्यवहारोऽस्यास्ति। 'अतः–' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ॥ * ॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति। 'वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्' (४।४।१३) (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य'।

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

विक्रेता, विक्रयिकः (२ पु), 'बेचनेवाले'के २ नाम हैं।

विति ॥ विक्रीणाति। 'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (क्र्या० उ० अ०)। तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रयेण जीवति। 'वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः'।

क्रायकः क्रयिकः समौ।

क्रायकः, क्रयिकः (२ पु), 'खरीददार' के २ नाम हैं।

क्रेति ॥ क्रीणाति। ण्वुल् (३।१।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ क्रयेण जीवति। ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः'।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वाणिज्यम् (न), वणिज्या (स्त्री), 'व्यापार' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वणिजां कर्म। ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ 'दूतवणिग्भ्यां च[2]' इति यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वणिक्कर्मणः व्यापार' इत्यस्य ॥

मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

मूल्यम्, (न), वस्नः, अवक्रयः (२ पु), 'कीमत, दाम' के ३ नाम हैं॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम्। 'नौवयो–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वसत्यत्र। 'धापॄवस्यज्यति-

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'गर्दभो गन्धभेदे स्याद्गर्दभं कैरवे खरे। गर्दभो, गर्दभी क्षुद्ररोगजन्तुप्रभेदयोः ॥' इति (१०९।३४-३५) इति पाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः।

२. हैमे पुस्तकत्रये '—वणिजके वैश्यापुत्रे च शूद्रतः' (इति ४।३७) भिन्नः पाठः।

१. विश्वे तु 'वणिग्वाणिज्यजीविनि। वणिक्करणभेदे च वणिज्यायामपीष्यते।' इति पाठस्य विभिन्नतया 'मेदिनी' त्येवात्र पाठ्यम्।

२. भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति वार्तिकं नव लभ्यते।

भ्यो नः' (उ० ३।६) 'वस्नं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ' इति हेमचन्द्रः (२।२८६) ॥ (२) ॥ * ॥ अवक्रीयतेऽनेन। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः। तन्न। ल्युटा बाधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य'।

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीवी (स्त्री), परिपणः, मूलधनम् (न), 'व्यापारमें लगाये हुए मूलधन' के ३ नाम हैं।

नीति ॥ नितरामिन्वति। 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०)। 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम्। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्।—'निपूर्वाद्व्येञो निरी च'[1] इति डिः। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्। 'व्यो यलोपः' नेर्दीर्घः। नीवी— इत्याह मुकुटः। 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने। मूलद्रव्ये परिपणे' [इति हैमः २।५४१-५४२] ॥ (१) ॥ * ॥ परिपण्यते वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य'।

लाभोऽधिकं फलम्।

लाभः (पु), अधिकम्, फलम्, (२ न), 'मुनाफा, फायदा, लाभ' के ३ नाम हैं।

लेति ॥ लभ्यते। 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यारूढम्। 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ फलति। 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'फलं जातीफले सस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोः'। (त्रिफलायां च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता)' [इति [2]विश्वः, मे० १४७।३३-३४]। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः। फली फलिन्याम्' [इति हैमः २।५१०-५११] (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य'।

---

१. सि० कौ० 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इत्यस्य 'नीविः, नीवी' इत्युदाहरणदर्शनादिदं न समीचीनम्।

२. विश्वे 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात् फलके व्युष्टिलाभयोः। जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि ॥' इति (३४१२-३) इति भिन्नपाठाद् 'विश्वः' इति पाठश्चिन्त्यः।

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

परिदानम् (न), परीवर्त्तः, नैमेयः, निमयः (३ पु), 'किसी पदार्थको अदल-बदल करने' के ४ नाम हैं।

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम्। भावे घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ निमानम्। 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। आत्वम् (६।१।४५) 'ईद्यति' (६।४।६५)। गुणः (७।३।८४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥*॥ निमीयते। 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०)। 'एरच्'[1] (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति ख्यातस्य।

पुमानुपनिधिर्न्यासः

उपनिधिः, न्यासः, (२ पु), 'थाती, धरोहर रखने' के २ नाम हैं।

उपेति ॥ उपनिधायते। 'डुधाञ्' (जु० उ०, अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ न्यस्यते। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ['धरोहर' इति ख्यातस्य]।

प्रतिदानं तदर्पणम्।

प्रतिदानम् (न), 'धरोहर (थाती) को वापस करने' का १ नाम है।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ तस्यार्पणम्॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य'।

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रय्यम् (त्रि), 'सौदा' अर्थात् 'ग्राहकोंको खरीदनेके लिये दूकानपर फैलाई हुई वस्तु' का १ नाम है।

क्रेति ॥ क्रीयते। 'अचो यत्' (३।१।९७)। गुणः (७।३।८४) 'क्रय्यस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ['सौदा' इति ख्यातस्य]।

क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रेयम् (त्रि), 'खरीदने योग्य वस्तु' का १ नाम है।

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य'।

---

१. 'निमीयते, मीङ् हिंसायाम्। एरच्' इति पाठः सर्वपुस्तकेषु न लभ्यते।

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

विक्रेयम्, पणितव्यम्, पण्यम् (३ त्रि), 'बेचने योग्य वस्तु' के ३ नाम हैं।

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्तव्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अवद्यपण्य–' (३।१।१०१) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विक्रयक्रियाकर्मणः' ('विक्रेतुं योग्यस्य') ।

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रय्य आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः) ।

क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

सत्यापनम् (क्ली न), सत्यङ्कारः (पु), सत्याकृतिः (स्त्री), 'साई, बयाना, एडवान्स, पेशगी' के ३ नाम हैं।

क्लीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश–' (३।१।२५) इति णिजापुकौ । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासश्रन्थः' (३।३।१०७) इति युजपि ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) । 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'साई' 'बयाना' इति ख्यातायाः ।

विपणो विक्रयः

विपणः, विक्रयः (२ पु), 'बेचने' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'खनो घच' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विक्रयक्रियायाः' ।

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु[1] ।

'एकः, द्वौ, त्रयः, नवदश' भा० दी० के मतसे 'एक, दो, तीन, नवदश (उन्नीस) संख्या' का, और एकः, द्वौ, त्रयः, अष्टादश' महे० मुकु०, क्षी० स्वा० आदिके मतसे 'एक, दो तीन, अठारहतक संख्या' का वाचक क्रमशः १-१ शब्द है।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते वा । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । (आ दश) दशशब्दमभिव्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) । 'नपुंसकात्–' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु 'विप्रस्यैकः' इत्यादि ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः[1] ॥८३॥

'एकोनविंशतिः, विंशतिः, ... परार्द्धम्' शब्दसंख्या (गिनती) और संख्येय (गिनी जानेवाली वस्तु) के अर्थमें प्रयुक्त होनेपर एकवचन ही होते हैं।

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा—'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' इति ।

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः[2]

---

१. "एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येये वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः' एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम्, दश स्त्रियः, दश पटाः दश कुण्डानि 'आदशे'त्यष्टादशान्ताः' इति स्वामी 'दश' शब्दश्रवणावधि (अष्टादशावधि) एकादिकाः संख्याः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । 'हि' शब्दस्यावधारणतया सामानाधिकरण्येनैव तासां संख्यानां वृत्तिरिष्टा, न तु वैयधिकरण्येन । तस्मात् 'एकः पटः, दश पटाः' इत्येवमादय एव प्रयोगा भवन्ति, न तु 'एकः पटस्य' 'दश पटानाम्' इत्येवमादयोऽपीति मुकुटस्याशयः । वाचस्पत्ये तु "एकादिसंख्यावाचकस्य संख्या-संख्येयोभयपरता 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति सूत्रस्थपातञ्जलभाष्य उक्ता, तेन 'घटानां पञ्च' इत्यपि स्यात् । 'वार्ताकुरेका गुणसम्प्रयुक्ता' इत्यादिवैद्यके संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु संख्यात्वजातावेव शक्तिः, संख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः ।" (पृ० ५२०२) इत्युक्तम् ।

१. विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्—'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च; विंशतिः पटाः, विंशतिः पटानाम्; शतं गावः, शतं गवाम् । (अत्र 'विंशति' शब्देनैकान्नविंशति, (ऊनविंशति, एकोनविंशतिशब्दोऽपि ज्ञेयः) क्षीरस्वामी । "तत्र एकादि" दशान्ताः शब्दास्त्रिलिङ्गाः, विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः ।

२. तदा (संख्या) वृत्तौ बहुवचनान्ता अपि; "पञ्चविंशतयः, षट् शतानि" इति वाच० (पृष्ठ ५२०२) । "आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च" इति भाष्याद् 'विंशतिर्घटाः, विंशतिर्घटानाम्; शतं गावः, शतं गवाम्'इति प्रयोगः । संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः(भवतः) एकशेषात् । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः, गवां विंशतिः, गवां विंशतयः । विंशत्याद्या नवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः' इति क्षीरस्वामी । विशेषं जिज्ञासुभिः 'पंक्तिविंशतित्रिंशत्—' (५।१।५९) इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोर्नागेशभट्टकृतोद्योतव्याख्या द्रष्टव्या ।

'एकोनविंशतिः, परार्द्धम्' शब्द संख्याके अर्थमें 'द्विवचन बहुवचन' भी होते हैं।

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-बहुवचने अपि स्तः। यथा—'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति।

तासु चानवतेः स्त्रियः।

'विंशतिः,... नवनवतिः' ('बीस...निन्नानवे'तक संख्या-वाचक) शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग हैं।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः यथा—'विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पंक्तिः (स्त्री), शतम्, सहस्रम् (२ न), आदि का क्रमशः १-१ नाम है।

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ। 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति साधुः। 'पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च'[1] इति विश्वः (६२।६९) ॥ * ॥ पंक्तेर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम्। यथा—'दश पंक्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि।

यौतवं[2] द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्।

यौतवम्, द्रुवयम्, पाय्यम्, मानम् (४ न), 'नापना, तौलना, प्रमाण' के ४ नाम हैं।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः शोधनम्, शोधकः वा। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥ * ॥ 'द्रोर्विकारः'। 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मीयतेऽनेन। 'माङ् माने' (दि० आ० अ०)। 'पाय्यसांनाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ मानमर्थो यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मानार्थस्य'।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया। 'तुल उन्माने' (चु० प० से०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४)। '-अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निर्देशाद् गुणाभावः।

गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

आद्यमाषकः (पु), 'पांच गुञ्जा (रत्ती)' अर्थात् 'एक आना भर' का १ नाम है।

गिवति ॥ मष्यतेऽनेन। 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। ('माषो व्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः' इति मेदिनी १६७।१२१)। कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। आद्यश्चासौ माषश्च। शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'माषकस्य'।

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

अक्षः (पु), कर्षः (पु न), 'सोलह आद्यमाषक (आना भर)' अर्थात् 'एक रुपया भर' के २ नाम हैं।

तयिति ॥ अक्षति। 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे बिभीतके। सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ। अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात्' [इति हेमचन्द्रः २।५६९-५७०] ॥ (१) ॥*॥ कर्षति। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। 'कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' [इति मे० १६६।८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्षस्य'।

पलं कर्षचतुष्टयम्।

पलम् (न), 'चार कर्ष (रुपया) भर' का १ नाम है।

पेति ॥ पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) 'पलमुन्मानमांसयोः' [इति हैमः २।५०७] ॥ (१) ॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पलस्य'।

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

सुवर्णः (न), विस्तः (२ पु), 'एक मोहर' अर्थात् 'अस्सी रत्ती भर या १६ आने भर सुवर्ण' के २ नाम हैं।

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य। रुद्रस्तु 'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीबमाह। 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे। स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काञ्चने

---

१. 'दशसंख्यावलीष्वपि' इति विश्वे पुस्तकद्वये पाठः। अत्र स्वामी—"यदाहुः—'एकदश-शतसहस्रायुतं प्रयुताख्यलक्षमथ नियुतम्। अर्बुदकोटिन्यर्बुदपद्मं खर्वं निखर्वमिति दशभिः ॥ गुणनान्महाब्जशंकू समुद्रमध्यान्तमथ परार्धं च। स्वहतं परार्धमिति तत् स्वहतं पूर्यते संख्या ॥' इति। प्रयुतसंख्यं लक्षमर्बुदसंख्यं कोटिरिति।" इति ॥ अभिधानचिन्तामणौ 'यथोत्तरं दशगुणं भवेदेको दशायुतः। शतं सहस्रमयुतं लक्षप्रयुतकोटयः ॥ अर्बुदमब्जं खर्वं च निखर्वं च महाम्बुजम्। शंकुर्वार्धिरन्त्यं मध्यं परार्धं चेति नामतः ॥' (३।५३७-५३८) इति, एतदेवास्य स्वोपज्ञवृत्तावपि 'एकं......तज्ज्ञाः।' इति वचनेनाह। विशेषजिज्ञासुभिः भास्करीय-लीलावती-चतुर्वर्गचिन्तामणेर्दानखण्डं (१२८ मं पृष्ठं) द्रष्टव्यम्।

२. हेमचन्द्रस्तु 'तुलाद्यैः यौतवं मानं द्रुवयं कुडवादिभिः। पाय्यं हस्तादिभिः' इति। अभि० चि० म० (३।५२७) त्रयाणामपि मानानां भिन्नार्थकतामाह।

हरिचन्दने' [इति [1]विश्वः । मे० ५१।८४-८५] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आगमस्यानित्यत्वान्नेट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ।

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

कुरुविस्तः (पु), 'एक पल (चार मोहर भर या तीन सौ बीस रत्ती भर) सुवर्ण' का १ नाम है।

• विवति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य हेम्नः पले ॥ * ॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ।

तुला स्त्रियां पलशतम्

तुला (स्त्री), 'सौ पल' अर्थात् '४०० रुपया भर या नम्बरी एक पसेरी भर' का १ नाम है।

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । '-अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निपातनाद् गुणाभावः । णिजभावे तु 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' [इति विश्वः १५२।४० । हैमचन्द्र २।५०४-५०५, मेदिन्यौ[2] १४६।२४-२६] ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकं 'तुलायाः' ।

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

भारः (पु), 'बीस तुला' अर्थात् '२० पसेरी या ढाई मन' का १ नाम है।

भेति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ (ऋचादेर्दीर्घान्तात्) अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भारस्य' ।

आचितो दश भाराः स्युः

आचितः (पु न), 'दश भार' अर्थात् '२५ मन' का १ नाम है।

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' [इति विश्व- ६२।७६-७७, मे० ६०।८९-९०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आचितस्य' ।

शाकटो भार आचितः ॥८७॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आचितभारस्य' ।

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

कार्षापणः, कार्षिकः (२ पु), 'रुपये' के २ नाम हैं।

केति ॥ कर्षस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् 'पण व्यवहारादौ'(भ्वा० आ० से०)। 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप्, 'खनो घ च' (३।३। १२५)इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' [इति मे० ५१। ९३] ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ।

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

पणः (पु), 'पैसे' का १ नाम है।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४। ३।६०) ठञ् ॥ * ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके [1]द्यूते व्यवहारे भृतौ धने' [इति विश्वः, ४७।१-२ मेदिनी] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुलामानमुक्तम् ।

अंगुलिमानं च हस्तादिनृवर्गे (अ० २।६।८६-८७) उक्तम् ।

---

१. विश्वे तु 'सुवर्णं स्वर्णमात्रे स्यात्सुवर्णं कर्षविस्तयोः । सुवर्णश्च, सुवर्णालुकृष्णागुरुमखान्तरे ॥' इति (५२।६६-६७) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्ययमेव पाठो युक्तः ।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'तुला पलशते राशौ भाण्डे स्याद् दृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबद्धायां पीठिकायामपीष्यते ॥' इत्येवमंशतो भिन्नः पाठः । हैमे 'क' पुस्तके 'तुला माने पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पीठ्याम्' इत्यस्यानन्तरं 'तूलं तु खे पिचौ । ब्रह्मदारुणि' इति पाठो न प्रकृतोपयोगी, 'तूल' शब्दार्थकत्वात् । मेदिन्यामपि '—तूलं······स्त्री' इति पाठेन कोष्ठमध्यगतोंऽशस्तूलार्थकत्वादेव प्रकृतानुपयुक्तः ।

१. विश्वे '—ग्लहे । क्रय्यशाकटिकद्यूतव्यव—' इति । मेदिन्यां च '—ग्लहे । क्रय्यशाकटिकाद्यूतव्यव—' इति पाठौ ।

प्रस्थमानं त्वाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

आढकः, द्रोणः (२ पु न), खारी (स्त्री), वाहः, निकुञ्चकः, कुडवः, प्रस्थः (४ पु), इत्यादि 'आढक आदि तौल-विशेष' का कमशः १-१ नाम है ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' [इति मे० ५।४८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं (सर्वतो दशांगुलिमानस्य) । द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' [इति 'विश्वः । मे० ४६।१७-१८] ॥ (१) ॥ * ॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' [इति हेमचन्द्रः २।६१५]॥ (१) ॥ * ॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ कुण्डयते, कुण्डते वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यात्वान्न नुम् ॥ * ॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१४२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्थीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि[२]' (इति मेदिनी ७२।९) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविका स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्[१]' (   ) ॥ * ॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ।

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पादः (पु), 'चौथाई भाग' का १ नाम है ।

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुजः—' (३।३।१६) इति घञ् । '(पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं, पुंलिङ्गः किरणे पुनः[२] । पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'चतुर्थभागस्य' ।

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशः, भागः, वण्टकः (३ पु), 'भाग, हिस्सा' के ३ नाम हैं ।

अंशेति ॥ अंश्यते । 'अंश विभाजने' (   ) अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' [इति हेमचन्द्रः २।५५५] ॥ (१) ॥ * ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः' (इति हैमः २।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ वण्ट्यते 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विभागस्य' ।

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम्, रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसु, हिरण्यम्, द्रविणम्, द्युम्नम् (१० न), अर्थः, राः, विभवः (३ पु), 'धन' के १३ नाम हैं ।

द्रेति ॥ द्रुरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' [इति हैमः २।३६८-३६९] (१) ॥ * ॥ विद्यते स्म । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं

१. 'द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके स्यादाढकेऽपि च ॥ आढवापचतुष्के च द्रोणी स्यान्नीवृदन्तरे । द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवां घासभुजि स्थितौ ॥' इति विश्वे (४८।७-८) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येवं पठनीयमासीत् । मेदिन्यां च '—स्यादाढवाप······दग्धकाके स्त्री ······गवादन्या—' इति पाठः ।

२. 'नावुन्मितवस्तुनि' इति मेदिनीपाठः ।

१. विशेषजिज्ञासवश्चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे (पृ० १३०-१३१) पश्यन्तु ।

२. 'पदं···पाद-तच्चि···स्तुनोः ॥' इति, 'पादो··· मयूखे च' इति चांशो विश्वेऽपि (७७।३, ७८।६) । परं 'पद' शब्दार्थकत्वान्न प्रकृतोपयोगी ।

क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' [इति मे० ५८।५८] ॥ (२) ॥ * ॥ स्वपती साधु । 'पथ्यतिथि–' (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥ * ॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'पातृतुदिवचिरिचि–' (उ० २।७) इति थक् ।–'वमिकाशि–' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् क्थन् ॥ (५) ॥ * ॥ धनति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु गोधने [1]वित्ते [इति विश्वः ८५।१, 'मे० ८३।१२] ॥ (६) ॥ * ॥ वसति, उष्यते, वास्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृस्वृस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यसिवसि–' इत्यादिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखाग्निजनाधिपेषु योक्त्रे सुरे स्याद्वसु हाटके च । वृद्ध्यौषधस्थानधनेषु[2] रत्ने वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' [इति विश्वप्रकाशः १७४।१०] (७) ॥*॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च' इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिरण्यं चे (रे) तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मे० १२१।११४)॥ (८) ॥ * ॥ द्रवति, द्रूयते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते[3] काञ्चने च पराक्रमे' [इति विश्वः ५१।४४, मे० ४८।५१] ॥ (९) ॥ * ॥ दिवं मनति । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च' [इति [4]हेमचन्द्रः. मे० ८३।११] ॥ (१०) ॥ * ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' [इति मे० ७२।२] ॥ (११) ॥ * ॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदने' (अ० प० अ०)। 'रातेर्डैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे' [इति रुद्रः] ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४)। 'विभवो धननिर्वृत्योः' [इति हैमः ३।७५०]॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'द्रव्यस्य'।

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

कोशः (पु), हिरण्यम् (न), 'सोना-चांदी' अर्थात् 'सिक्का बने हुये और विना सिक्का बने हुये सोना-चांदीमात्र' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ् ॥ * ॥ कुश्यते । 'कुश संश्लेषणे' (   ) 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'कोशविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे 'घटिताघटितहेमरूप्ययोः' ।

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

कुप्यम् (न), 'सोना-चांदीसे भिन्न तांबा आदि धातु' का १ नाम है।

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राजसूय–' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकं (हेमरूप्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः'।

रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यम् (न),'सिक्का बने हुये सोना, चांदी, तांबा, गिल्टी आदि' का १ नाम है।

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि' [इति हैमः ३।२५८-२५९] आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूपस्य हेमरौप्यादेः'।

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गारुत्मतम्, मरकतम् (२ न), अश्मगर्भः हरिन्मणिः, (२ पु), 'पन्ना या मरकत मणि' के ४ नाम हैं।

गेति ॥ गरुत्मतो जातत्वात् । 'तस्येदम्'(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ मरकं तरन्त्यनेन 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२)॥ * ॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥ * ॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गारुत्मतस्य'।

---

१. विश्वे 'धनं गोधनवित्तयोः' इति पाठः ।

२. विश्वे 'क' पुस्तके '—स्याद्वसुहट्टके च ।······श्यामधनेषु—' इति' ख' पुस्तके च '—पघश्यालधनेषु—' इति पाठभेदौ ।

३. 'द्रविणं काञ्चने वित्ते द्रविणं–' इति विश्वे पाठः ।

४. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'द्युम्नं द्रविणवद्धनौजसोः' इति (२।२७१) इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ उचितः ।

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणरत्नम् (न), लोहितकः, पद्मरागः (३ पु), 'पद्मराग मणि, लाल' के ३ नाम हैं।

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥ * ॥ लोहितमेव। 'लोहितान्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ पद्ममिव रागोऽस्य। 'अनेकमन्य–' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य'।

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

मौक्तिकम् (न), मुक्ता (स्त्री), 'मोती' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ मुक्तैव। 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) ॥ (१) ॥ * ॥ मुच्यते स्म। 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२)। 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः' [इति हैमः २।१९१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य'।

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्।

विद्रुमः (पु), प्रवालः (पु न), 'मूँगे' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः। यद्वा—विशिष्टे द्रौ भवः। 'द्युद्रुभ्यां मः' (५।२।१०८)। 'विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' [इति मे० ११२।५३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रबलति। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः। 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' [इति[१]विश्वः, मे० १५२।१०७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रवालस्य' 'मूंगा' इत्याख्यस्य।

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रत्नम् (न), मणिः (पु स्त्री), 'रत्न, मणि' अर्थात् 'पन्ना, लाल, हीरा, मोती आदि जवाहरात' के २ नाम हैं।

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन्। 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०)। बाहुलकात् नम्। तुक् (६।१।७१)। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' [इति हैमः २।२८३] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्यते। 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। 'मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च। कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिञ्जरेऽपि च' [इति [२]विश्वः। मे० ४६।२३-२४] ॥ (२) ॥ * ॥ अश्मजातौ = मरकतादौ ॥ * ॥ द्वे 'रत्नस्य'।

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'प्रवाले वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे।' इति (१५७।१०५) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इति पाठ एव समुचितः।

२. विश्वे ग्रंथद्वये 'मणिर्गोले मेहनाग्रे रत्ने चाजागलस्तने।' इति (४९।२२) भिन्नपाठादत्रास्योपन्यासो नोचितः।

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम्, तपनीयम्, शातकुम्भम्, गाङ्गेयम्, भर्म, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, महारजतम्, काञ्चनम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम् (१८ न), अष्टापदः (पु न), 'सुवर्ण' के १९ नाम हैं।

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति। 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा—अर्णनम्। घञ् (३।३।१८)। शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य। सुष्ठु वर्ण्यते वा। 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति। 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कृत्रादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ०५।३५)। 'कनकं हेम्नि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे। धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' [इति मे० ५।५३-५४] ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति, हीयते वा। 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०)। मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥ (४) ॥*॥ हटति। 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। हाटयति वा। क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ तप्यतेऽनेन। 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०)। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ * ॥ अनुशतिकादिः (७।३।२०) ('शातकौम्भम्') इति तु स्वामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम्। शुभ्रादित्वात्। (४।१।१२३) ढक्। 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्बं वर्तते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् (   )। 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः' [इति मे० ११८।८१] ॥ (९) ॥ * ॥ बिभर्ति, भरति वा। मनिन् (उ० ४।१४५)। ['भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ' इति मे० ९०।९९] ॥ (१०) ॥ * ॥ कर्वत्यनेन। 'कर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०)। मद्गुरादिः (उ० १।४१)। 'कर्वुरं सलिले हेम्नि कर्वुरः पापरक्षसोः। कर्वुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' [इति विश्वः १३६।१३६, मे०[१]] ॥ (११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम्। 'तत्र भवः'

१. मेदिन्यां 'कर्बुरः स्यात्पुमान् शट्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्।' इति (१३२।१३२) इत्येवं भिन्नपाठादत्र 'विश्व' इत्येव पाठ उचितः।

(४।३।५३)इत्यण्। यद्वा–चमनम्। 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'इन्नजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ।'—अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्। चर्मीं करोति। कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥ * ॥ जातं रूपं यस्य। यद्वा–प्रशस्तं जातम्। 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥ * ॥ महच्च तद्रजतं च। 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समासः। 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते)। 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। नन्द्यादित्यु: (३।१।१३४)—पृषोदरादि: (६।३।१०९)–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् (१५) ॥*॥ रोचते। 'रुच दीप्तौ'(भ्वा० आ० से०)। 'युजिरुचितिजां कुश्च'(उ० १।१४६) इति मक्। 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च'(इति हेमचन्द्रः २।३२९) ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम्। अण् (४।३।५३)। कृताः पठिताः स्वरा येन। तस्मै देयम्। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् (१७) ॥ * ॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥ * ॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य। 'अष्टनः संज्ञायाम्–' (६। ३।१२५) इति दीर्घः। यद्वा,–अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥ * ॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य'।

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः।

शृङ्गीकनकम् (१ न) 'भूषण बने हुए सोने' का १ नाम है।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी। शृङ्गी। कनति। 'कनी दीप्तौ'(भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा। 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः। 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च। अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः। गौरादिः (४।१।४१)। 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि' (अ० ३।५।७)। इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य'।

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

दुर्वर्णम्, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्, श्वेतम् (५ न), 'चांदी' के ५ नाम हैं।

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा। 'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीबमैलेयरूप्ययोः' [इति मे० ४८। ४३] ॥ (१) ॥ * ॥ रजति, रज्यते वा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच्। 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात्, क्लीबं हारे च दुर्वर्णे' (इति 'विश्वः। मे० ६४।१४४) ॥ (२) ॥ * ॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (चु० उ० से०)। ण्यन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु। आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' [इति विश्वः। मेदिनी ११६।५१-५२, हेमचन्द्रो[२]] ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जति। 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०)। 'खर्जपिञ्जादिभ्यः ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः। 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः'। [इति हैमः ३।५८२] ॥ (४) ॥ * ॥ श्वेतते। 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः। श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च। क्लीबं रूप्येऽन्यवक्लुक्ले' [इति मे० ५९।६७-६८] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रूप्यस्य'।

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीतिः (स्त्री), आरकूटः (पु न), 'पीतल' के २ नाम हैं।

रीति ॥ रीयते। 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०)। रिणाति वा। 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०)। 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)। 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः। पित्तले लोहकिट्टे च' [इति मे० ५७।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)। आरं कूटयते ॥ 'कूट दाहे' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'आरकूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः (२) ॥ * ॥ द्वे 'पित्तलस्य'।

अथ ताम्रकम्।

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

ताम्रकम्, शुल्बम्, म्लेच्छमुखम्, द्व्यष्टम्, वरिष्ठम्, उदुम्बरम् (६ न), 'तांबा' के ६ नाम हैं।

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते वा। 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०)। 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति रक्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)।—'तम्यमिचमां दीर्घश्च' इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणि

१. विश्वे 'रजतं विशदे दन्तिदन्तयोस्ताहारयोः' इति (६३।८६) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' ति पाठस्यैवौचित्यम्।

२. 'रूप्यं स्यादाहते स्वर्णरजते रजतेऽपि च। रूप्यं प्रशस्तरूपे तु वाच्यवत् समुदीरितम्।।' इति विश्वग्रन्थद्वये (११८।३८-३९) पाठस्य हैमे च 'रूप्यमाहतहेमादौ रजते रूपवत्यपि' इति (२।३८३) पाठस्य भिन्नत्वादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यमासीत्।

नीयः ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधु । यद्वा—शुल्वयति, शुल्व्यते वा । 'शुल्व माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' [इति अन्तःस्थेषु हेमचन्द्रः २।५५२] ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा । (३) ॥*॥ द्वे हेमरूप्ये अश्नुते स्म । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेन वरम्, उरु, वा । अतिशायने इष्ठन् (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्' इति टवर्गद्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ ना वरोरुत्तमयोस्त्रिषु' [इति [1]विश्वः, मे० ३९।१५] ॥ (५) ॥ * ॥ उं शंभुं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि–' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च षण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १४०।२४९-२५०] ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तु 'औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः' इत्यजयः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'ताम्रस्य' ।

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः

लोहः (पु न), शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अयः (५ न), अश्मसारः (पु न), 'लोहे' के ७ नाम हैं।

लोह इति ॥ लोहति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्ये' ( ) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । लूयतेऽनेन वा । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । रुह्यते, रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं[2] जोङ्गके सर्वतैजसे' [इति मे० १७५।८] ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि 'लौहम्' ॥ (१) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'वरिष्ठः स्यादुरुतरे प्रवरे तित्तिरावपि । वरिष्ठं मरिचे ताम्रे' इति (४२।१२) भिन्नपाठादिह 'मेदिनी' इति पाठ उचितः ।

२. '—लोहे' इति मेदिनीपाठः ।

'दाम्नीशस्–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्स्नः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं, [1]यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' [इति मे० ४६।१५] ॥ (२) ॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि ॥ ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मे० ४१।१८-२०) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोश्मायः सरसाम्–' (५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥ * ॥ एति, अयते वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ * ॥ अश्मनः सारः । 'अश्मसारं च शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'लोहस्य' ।

अथ मण्डूरं शिङ्घाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

मण्डूरम्, शिंघाणम् (२ न), 'मण्डूर' अर्थात् 'लोहेकी मैल' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ मण्डते (ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्घ्यते । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः' (उ० ३।८३)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सिंहमाणयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['शिङ्घाणं काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले' इति मे० ५१।८१] ॥ * ॥ 'सिंहानम्' इति पाठे—सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)॥ * ॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ।

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

लोहम् (या तैजसं न),'सब तरहके धातु (तैजस पदार्थ)' का १ नाम है।

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् । यद्वा—तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ * ॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ।

विकारस्त्वयसः कुशी ।

कुशी (स्त्री), 'लोहेके बने हुए हथियार बर्तन आदि वस्तु या फार' का १ नाम है।

१. '—यवाग्रजे—' इति मेदिनीपाठः ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जानपद—' (४।१।४२) इति ङीष् 'कुशी फालेऽपि वल्गायां(कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)' [इति विश्वः १६७।२-३]। 'कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी लोहविकारे स्यात् कुशा वल्गा कुशं जले' [इति हैमः २।५५८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ।

क्षारः काचः

क्षारः, काचः (२ पु), 'काँच' के २ नाम हैं ।

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने'(भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे गुडे । भस्मनि धूर्ते लवणे' [इति हेमचन्द्रः २।४१३]॥ (१) ॥ * ॥ कचते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) काचयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' [इति [1]विश्वः, मे० २७। २] ॥ * ॥ द्वे 'काचस्य' ।

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

चपलः, रसः, सूतः, पारदः (४ पु), 'पारा' के ४ नाम हैं ।

चतेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः । यद्वा—चपनम् । 'चप शक्तौ' (   ) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६)। चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि[2]' इति हेमचन्द्रः [३।६८२-६८४] ॥ (१) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति धातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ[3] तिक्तादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकंगुषु'(इति हैमः ६००-६०१)॥ (२) ॥ * ॥ शिवेन सूयते स्म । 'षू प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद् ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते [1]त्रिषु' [इति विश्वः ५७।११, मेदिनी ५९।७३] ॥(३) ॥*॥ पारं ददाति । 'डुदाञ् दाने'(जु० उ० अ०) । 'आतोनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'पारते' इति पाठे-पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि– निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः । (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पारदस्य' ।

गवलं [2]माहिषं शृङ्गम्

गवलम् (न), 'भैंसे की सींग' का १ नाम है ।

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा—गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।३) ॥(१)॥*॥ एकं 'महिषशृङ्गस्य' ।

अभ्रकं गिरिजामले[3] ।

अभ्रकम्, गिरिजम्, अमलम्(३ न),'अभ्रक'के ३ नाम हैं ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्र्यते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । ['गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि, गिरिजा गौरीमातुलुङ्गयोश्च योषिति' इति मेदिनी ३१।२२-२३] ॥ (२) ॥ * ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्लीबं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदिनी १४६।६०)। 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ।

---

१. 'काचस्तु मुनौ शिक्ये मृदन्तरे । नेत्ररोगेऽपि' इति (३०।१-२)भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी'इति पाठ एवोचितः ।

२. हैमे 'क' पुस्तके '—मीनेऽपि······पुंश्चल्याम्' इति पाठः, 'खग' पुस्तकद्वयेऽपि '—पुंश्चल्याम्' इत्येवं पाठः ॥

३. हैमे 'क' पुस्तके '—चोले रोगे देहधातौ—' इति, 'ख-ग' पुस्तकयोस्तु '—बोले रोगे देहधातौ—' इति पाठौ ।

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि '—तक्षिण प्रसूते प्रेरितेऽपि च । क्षत्रियाद् ब्राह्मणीजेऽपि सूतः पारदबन्दिनोः ॥' इत्येवमांशिक एव समानः पाठः ॥

२. 'महिष' शब्दपर्यायानुक्त्वा 'अरण्यजेऽस्मिन् गवलः' (अभि-चि० म० ४।३४६) इत्युक्त्या 'गवल' शब्दो वन्यमहिषस्यापि वाचकः ।

३. स्वामी तु 'गिरिजं च तदमलं च' इति विगृह्य 'गिरिजामलम्' इत्येकं नामाह ।

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्रोतोञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम् (४ न), 'सुर्मा' के ४ नाम हैं।

स्रवेति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ्जू [1]व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरे देशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति' इति [2]विश्वः (मेदिनी १४०।१३९) ॥(२) ॥ * ॥ कपोतस्येदम्, कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥ * ॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३)। यद्वा-यमुनाया इदम्, तद्वच्छ्यामत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ।

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

तुत्थाञ्जनम्, शिखिग्रीवम्, वितुन्नकम्, मयूरकम् (४ न), 'तूनिया' के ४ नाम हैं।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते वा । 'तुत्थ आवरणे' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा। तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥ * ॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्रीवाऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा, सादृश्यात् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य' 'तूतिया' इति ख्यातस्य ।

कर्परी दार्विका क्वाथोद्भवं [3]तुत्थम्

कर्परी, दार्विका (२ स्त्री), तुत्थम् (न), 'घिसकर तैयार किये हुये अञ्जन-विशेष' के ३ नाम हैं।

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ दार्वी दारुहरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी, अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तत्तुत्थं क्वाथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यायम् ॥ * ॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमित्यपि' इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ।

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रसाञ्जनम्, रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम् (३ न), 'रसाञ्जन' अर्थात् 'नेत्रमें लगानेके अञ्जन-विशेष' के ३ नाम हैं।

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ तार्क्ष्यशैले भवम् । अभेदोपचारात्—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्यायानुक्त्वा दार्विकाक्वाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह[3] ।

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गन्धाश्मा, गन्धिकः, सौगन्धिकः (३ पु), 'गन्धक' के ३ नाम हैं।

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच्

---

१. '—व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' इति वाच्यम् ।

२. विश्वे 'सौवीरं बदरे स्रोतोऽञ्जने देशे च काञ्जिके ।' इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

३. '—दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थरसाञ्जनम्' इति, '—दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम्' इति च क्रमेण क्षीरस्वामि-महेश्वर-सम्मतौ पाठौ ।

१. कस्मिन् पदार्थे किन्नामको गन्ध इति कथयन् वैजयन्तीकारः 'गन्धके' 'गन्धिक' नामको गन्धो भवतीत्याह तद्यथा—"मल्लिकायां स्थितो गन्धो मङ्गल्या मङ्गलश्च सः । जात्यां सौमनसो, नागकेसरे गन्धसारणः । चम्पके सुरभिः, पद्मे वासनः, कुटजे घुणः ॥ कस्तूरिकायामामोदः, कुंकुमे पलशीनकः । परिहाव्यो मरुबके, पाटले तृणशोणकः ॥ चन्दने चन्द्रिकः, साले शोणो, गन्धिक उत्पले । केतके शोणितं सर्जधूपे सरलशोणिकः ॥ वकुले स्यात् परिमलो, वलनोऽगरुधूपके । सहकारे सरलिको, गुग्गुलौ त्ववलोलुकः ॥ कुन्दोपरालो मदवे, दुलो जम्बी (रके स्थितः)। मल्ल्यां (स्थितस्तु) खवुकः, कर्पूरे मुखवासनः ॥ आज्ये शमसनोऽशोके सुरवः, तिलके कुलः । गात्रे गन्धो, गन्धके तु गन्धिकः, पित्तले लसः ॥ गुदवायौ तु दुर्गन्धः, किट्टे लोलः, कफे घनः । मत्स्यत्वच्यामिषो, निम्बे तिक्तको, गोमुखे सणिः ॥ उद्वंशे देहलिर्गोविण्मूत्रयोर्मुकमुर्मुरौ । शुक्ले मांसिर्मदे रूक्षो, मुश्रिते त्वन्धमेहलः ॥ स्नेहदोषे मेचटिको, गूथे स्थालिकवैणिकौ । विस्रो यकृति, पूये तु पूतिर्मूत्रे तु मेहलः ॥ दुष्टव्रणे तु कथितो, रुधिरे त्वाममांसकः । गन्धशब्दास्त्वमी योज्याः साम्याद् गन्धान्तरेष्वपि ॥" इति वैज० (पृ० १९९ श्लो० ४८-५८) ॥

(५।२।१२७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ 'गन्धिकः' इति पाठे—'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।३४) स्वार्थे ठक् ॥ * ॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य'।

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०१ ॥

चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका (३ स्त्री), 'काला सुर्मा' के ३ नाम हैं।

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६)। 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी ११८।८२) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । —'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२)॥ * ॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा–कुले तिष्ठति । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्राणि 'तुत्थविशेषस्य'।

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम्।

रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम् (४ न), 'तपाये हुए पीतलसे निकली हुई मैलके द्वारा बनाये हुए सुर्मे' के ४ नाम हैं।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । 'उदन्तनपुंसकेषु पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ * ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'रीतिकायां ध्मा (ध्या) यमानायां जातस्य मलस्य'।

पिञ्जरं पीतनं तालमलं च हरितालके ॥ १०२ ॥

पिञ्जरम्, पीतनम्, तालम्, आलम्, हरितालकम् (५ न), 'हरताल' के ५ नाम हैं।

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः—' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३। २।३) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतने' (१) ॥ * ॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) (२) ॥ * ॥ तालयति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३। ५६) । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानद्रुभेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि' (इति हैमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्'[इति [1]विश्वः १५०। १६-१७ । मेदिनी १४६।२३-२४] (३) ॥ * ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेमचन्द्रः [२।४८६] ॥ (४) ॥ * ॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप[2]–' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरितालमलं तालपर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः [२।९।३५]। (५) ॥ * ॥ पञ्च 'हरितालस्य'।

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्मजम्, शिलाजतु (५ न), 'शिलाजीत' के ५ नाम हैं।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्थादनपेतं वा । 'धर्मपथ्य–' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ गिरेर्जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७) । इति डः । 'गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि

---

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽप्याद्यचरणत्रयानन्तरं '—तालः खड्गादिमुष्टिषु । द्रुमभेदे करास्फाले तालन्तु हरितालके ॥' इति पाठः । मेदिन्यां च '—करस्फाले—'इति पाठः ॥

२. 'हरितं वर्णमालाति' इति स्वकृतविग्रहे 'आङ्' इत्युपसर्गस्य सत्वेन अनुपसर्गे प्रवर्तमानेन 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति सूत्रेण 'क' प्रत्ययोक्तिर्विरुद्धा, अत एव सि० कौ० तत्सूत्रोक्ता "अनुपसर्गे किम् ? गोसंदायः" इत्युक्तिः संगता, तस्मादत्र कर्मण्यण् इत्यण् प्रत्यय उचितः । स्वामी तु "हरेः पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठाऽस्मिन्, हरितालम् ।……"इत्युक्तवान् ॥

गिरिजा गौरीमातुलुङ्गचोश्च योषिति' (इति मेदिनी ३१। २३-२४) ॥ (३) ॥ * ॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥ * ॥ शिलाया जात्वेव। षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ।

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलः, गन्धरसः, प्राणः, पिण्डः, गोपरसः (५ पु), 'गन्धरस' के ५ नाम हैं।

बोलेति ॥ बोलयति। 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४)। वाति वा। 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ * ॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रसगन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ प्राणिति, अनेन वा। 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा। 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी ४६।२१) ॥ (३) ॥ * ॥ पिण्डते। 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०)। 'अच् (३।१।१३४)। 'पिण्डो वृन्दो जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिह्लयोः। कवले पिण्डं तु वेश्मैकदेशे जीवनायसोः। बले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च' [इति हेमचन्द्रः १२।१२५] ॥ (४) ॥ * ॥ गां जलं स्यति। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। गोसः—इति मुकुटः ॥ * ॥ 'गोपः' इति स्वामी। गोर्जलात् पाति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा। 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'बोर' इति ख्यातस्य।

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हिण्डीरः, अब्धिकफः, फेनः (३ पु), 'समुद्रफेन' के ३ नाम हैं।

हीति ॥ 'हिण्डि' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति। 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। अण् (३।२।१) वा। हादिः ॥*॥ ('डिण्डीरः' इति) डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥ * ॥ स्फायते। 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३)॥ * ॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य'।

सिन्दूरं नागसंभवम्।

सिन्दूरम्, नागसंभवम् (२ न), 'सिन्दूर' के २ नाम हैं।

सीति ॥ स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन्।—'खर्जादित्वादूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः। 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके। सिन्दूरो रोचनारक्तचेलिकाधातकीषु च' [इति मे० १३९।२३६] ॥ (१) ॥ * ॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥ द्वे 'सिन्दूरस्य'।

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नागम्, सीसकम्, योगेष्टम्, वप्रम् (४ न), 'सीसा' के ४ नाम हैं।

नेति ॥ नगे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)इत्यण्। 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे। नागः पन्नगमातङ्गक्रूराचरिषु तोयदे ॥ नागकेसरपुंनाग [नागदन्तप्रभेदके। 'देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मे० २२।७-९] ॥ (१) ॥ * ॥ सिनोति। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। अनित्यत्वान्न तुक्। ईं स्याति। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। सि च तदीसं च। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ योगे धातुसंबन्धे इष्टम्। 'सप्तमी—' (२।१।४०) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ उप्यते। 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥ * ॥—'वध्रं'—इति मुकुटः। वर्धते। 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०)। रन् (उ० २।२७)। ['वध्रः सीसवरत्रयोः' इति हैमः २।४६५] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसा(सो)' इति ख्यातस्य।

त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रपु, पिच्चटम्, रङ्गम्, वङ्गम् (४ न), 'रांगा' के ४ नाम हैं।

त्रेति ॥ त्रपते। 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ०)। 'शॄस्वृस्निहि—' (उ० १।१०) इत्युः। 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्चयति, पिच्चते वा। 'पिच्च छेदने' (भ्वा०)। अच् (३।१।१३४) पिच्चं टीकते। 'टीकृ गतौ' (भ्वा आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। पिच्चयति। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा। 'पिच्चटो नेत्ररोगे

स्यात्क्लीबं सीसकरङ्गयोः' [इति विश्वः। मे० ३७।४९]॥ (२) ॥ * ॥ रङ्गति। 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। ['रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ। अस्त्री त्रपुणि' इति मे० २३।१९-२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वङ्गति। 'वगि गतौ (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'वङ्गं सीसकरङ्गयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे' [इति मे० २३।२२-२३]। 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे। वङ्गं त्रपुणि सीसे च' [इति हैमः २।४८-४९] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वङ्गस्य' 'रांग' इति ख्यातस्य।

अथ पिचुस्तूलः

पिचुः, तूलः (२ पु), 'रूई-कपास' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ पिचति। 'पिचु मर्दने' ( )। पचति वा। 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) मृगय्वादिः (उ० १।३७)। 'पिचुर्ना' कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे' [इति [1]विश्व-मेदिन्यौ २७।७] ॥ (१) ॥*॥ तूलयति। तूल्यते, वा। 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः। घञ् (३।३।१९) वा। 'तूलं स्याद् ब्रह्मदारुणि। आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' [इति [2]विश्वः, मे० १४६।२५-२६] ॥ * ॥ 'पिचुतूलः' इति रभसात् संघातोऽपि॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कार्पासस्य' 'रूई' इति ख्यातस्य।

अथ कमलोत्तरम्।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, वह्निशिखम्, महारजनम् (४ न), 'कुसुम (बर्रे) के फूल' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति। 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०)। 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युम्भः। बाहुलकान्न गुणः। 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' [इति मे० १०७।१५]॥ (२) ॥ * ॥ वह्निवत् शिखाऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ रज्यतेऽनेन। ल्युट् (३।३।११५)। 'रजकरजनरजः-सूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।३४) इति नलोपः। 'रञ्जेः क्युन्' (उ० २।७९) वा। महच्च तद्रजनं च। 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः। 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकुसुम्भयोः' [इति मे० १००।१४२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य।

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषकम्बलः, ऊर्णायुः (२ पु), 'भेंडके बालके कम्बल' के २ नाम हैं।

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्णाऽस्यास्ति। 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३)। 'ऊर्णायुर्ना क्षणाभङ्गे[1] मेषकम्बलमेषयोः' [इति विश्वः। मे० ११८।७६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्बलस्य'।

शशोर्णं शशलोमनि।

शशोर्णम्, शशलोम (२ न), 'खरगोशके रोंएं' के २ नाम हैं।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा। 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ शशस्य लोम ॥ (२)॥ * ॥ द्वे 'शशलोम्नः'।

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, आदि (३ न), 'मधु, शहद' के ३ नाम हैं।

मेति ॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु। 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये, ना तु मधुद्रुमे। वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' [इति [2]विश्वः, मेदिनी ७९।११-१२]॥ (१)॥ * ॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम्। 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ्। 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः' [इति हेमचन्द्रः २।४१९] ॥ (२) ॥ * ॥ मक्षिकाभिः कृतम्। 'संज्ञायां' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामरवाटक-पौतिकादिग्रहः ॥ * ॥ त्रीणि 'मधुनः'।

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम् (२ न), 'शहदसे निकाले हुए मोम' के २ नाम हैं।

---

१. अत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः, विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि "पिचुस्तूले च कर्षे च कुष्ठरोगेऽसुरान्तरे। भैरवस्य प्रभेदेऽपि पिचुः क्वापि प्रकीर्तितः ॥" इति (३०।३) सर्वथा भिन्नपाठात्।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'तूल' शब्दस्य विवरणादर्शनादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः।

१. विश्वेन (१२२।९८) सह विसंवादान्मेदिन्यां लभ्यमानः 'क्षणाभङ्गे' इति पाठो लेखकादिप्रमादजः प्रतिभाति।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे। मद्ये, पुष्परसे मधुः। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशाके मधुद्रुमे ॥' इति (८२।११) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम्।

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिच्यते वा । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २१७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ।

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला

मनःशिला, मनोगुप्ता, मनोह्वा, नागजिह्विका (४ स्त्री), 'मैनसिल' के ४ नाम हैं।

नैपाली, कुनटी, गोला (३ स्त्री), 'नेपाली मैनसिल' के ३ नाम हैं।

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ मनःशब्देन हूयते कथ्यते । 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (३) ॥ * ॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' [इति विश्वः १३२।१५९] ॥ (५) ॥ * ॥ को नटति । 'नट अवस्यन्दने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा–कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥ * ॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुडयते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पात्र्याञ्जने मण्डने चालिञ्जरे बालखेलने'+चला[2] लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्–' [इति मे० १४६।१४-१५] ॥ (७)॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' 'मैनसिल' इति ख्यातस्य ।

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
पाक्यः

यवक्षारः, यवाग्रजः, पाक्यः (३ पु), 'जवाखार' के ३ नाम हैं।

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥ * ॥ यवाग्राज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ पाके साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' 'जवाखार' इति ख्यातस्य ।

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

सर्जिकाक्षारः, कापोतः, सुखवर्चकः (३ पु) सौवर्चलम्, रुचकम् (२ न), 'सज्जीखार' के ५ नाम हैं। मतान्तर में अन्तिम २ नाम 'सोचरखार' के हैं।

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।१।१०३) अण् ॥ (२) ॥ * ॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥ * ॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे'[इति मे० १६६।१५७]। (४) ॥ * ॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि 'च' [इति मे० १२।१४७-१४८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य', 'साजीक्षार' इति ख्यातस्य ।

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वक्क्षीरी, वंशरोचना (२ स्त्री), 'वंशलोचन' के २ नाम हैं।

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ रोचते । नन्द्यादिः (३।१।४१) वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति [2]शाश्वतः ( ) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य 'वंशलोचन' इति ख्यातस्य ।

शिग्रुजं श्वेतमरिचम्

शिग्रुजम्, श्वेतमरिचम् (२ न), 'सहिजनके बीज' के २ नाम हैं।

शीति ॥ शिग्रोर्जायते स्त । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोभाञ्जनबीजस्य' ।

---

१. विग्रहागत 'मनः' शब्दस्योपसर्गत्वाभावेन, उपसर्गे प्रवर्तमानस्य 'आतश्चोपसर्गे' इत्यस्यात्राप्रवृत्त्या 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः' इति वार्तिकेनात्र 'ड' प्रत्यय उचितः ।

२. 'चला' शब्दार्थकतयाऽन्तिमार्द्धश्लोकांशो न प्रकृतोपयोगी ।

१. मेदिन्यां '—द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' इति पाठः ।

२. शाश्वते नेदं वचो लभ्यते ।

मोरटं मूलमैक्षवम्।

मोरटम् (न), 'ऊख (गन्ने) की जड़' का १ नाम है।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)॥ (१) ॥ * ॥ इक्षोरिदम् ॥ * ॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ('इक्षुमूलस्य')।

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

ग्रन्थिकम्, पिप्पलीमूलम्, चटकाशिरः (३ न), 'पिपरामूल' के ३ नाम हैं।

ग्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' [इति 'विश्वः १२। १२९, मे० ७।८१] ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥ * ॥ चटकायाः शिर इव ॥ * ॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः । ['शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मे० १२९।९१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य'।

गोलोमी भूतकेशो ना

गोलोमी (स्त्री), भूतकेशः (पु), 'जटामाँसी' के २ नाम हैं।

गविति ॥ गोलोम्नामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः[२]' [इति विश्वः ११४।५१, मेदिनी ११३। ४३] ॥ (१) ॥ * ॥ भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भूतकेशस्य'।

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम्।

पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम् (२ न), 'रक्तसार' अर्थात् 'लाल चन्दनके समान एक काष्ठ-विशेष' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने' इति [३]विश्वः (मेदिनी) ॥(१)॥ * ॥ रक्तं चन्दनमिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'पतङ्ग' ['लाल चन्दन' इत्यस्य] इति ख्यातस्य।

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषम्

त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषम् (३ न), 'त्रिकटु' अर्थात् 'पिपल, सोंठ और मिर्चके समुदाय' के ३ नाम हैं।

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ ऊषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१। १३४) । त्रयाणां ऊषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२) ॥ * ॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य'।

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रिफला (स्त्री), फलत्रिकम् (न), 'त्रिफला' अर्थात् 'आँवला, हर्रे और बहेड़े के समुदाय' के २ नाम हैं।

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादिः (४।१। ४) ॥ * ॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) ।— 'तृफश्च' (उ० १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलाऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः [२।९।३६]॥ (१) ॥ * ॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हरीतक्यामलकबिभीतकफलानां समाहारस्य'।

इति वैश्यवर्गविवरणम्।

अथ शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः।

शूद्रः, अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः (४ पु), 'शूद्र' के ४ नाम हैं।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक् चात उत्वं च'—इति सम्भूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । 'अवरश्चासौ वर्णश्च इति' वा ॥ (२) ॥ * ॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च[१]' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति वा । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३) ॥ * ॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने क्लीबे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी ११९।८३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शूद्रस्य'।

आचाण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

संकीर्णः (पु), 'वर्णसङ्कर' अर्थात् 'भिन्न २ जातिवाले माता-पिताके संयोगसे उत्पन्न 'अम्बष्ठ, करण' आदि जातिविशेष' का १ नाम है।

---

१. मेदिन्यामेवेदं वचनं लभ्यते। विश्वे तु केवलं प्रथमपाद एव, द्वितीयादिपादस्तु '—ग्रन्थिकं गुग्गुलुद्रुमे। माद्रेये च करीरे च दैवज्ञे च प्रकीर्तितम्।' एवं वर्तते।

२. विश्वे तु '—षड्ग्रन्थावारयोषितोः' इति पाठः।

३. विश्वे 'पत्राङ्गं पद्मके भूर्जे पत्राङ्गं रक्तचन्दने'। इत्येवं (२७।४५) पाठादत्र मेदिनीत्येव पाठ उचितः।

१. 'वृषादिभ्यश्चित्' इति सूत्रस्वरूपम्।

आचेति ॥ संकीर्यंते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)। 'ॠत इद्धातोः' (७।१।१००)। 'रदाभ्याम्–'(८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अम्बष्ठश्च करणश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः ॥ * ॥ एकं 'संकराणाम्' [शूद्रजातीनाम्] ।

शूद्राविशोस्तु करणः

करणः (पु), 'शूद्रवर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

श्विति ॥ शूद्रा च विट् च, तयोः सुतः ॥ * ॥ किरति कीर्यते वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि(उ० २।७८)इति युच् । 'कृत्यल्युटः–'(३।३।११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । वालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीबं, पुंसि शूद्राविशोः सुते' (इति 'मे० ४७। ३८-३९)॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्याच्छूद्रायां जातस्य' ।

अम्बष्ठो वैश्याद् द्विजन्मनोः।

अम्बष्ठः (पु), 'वैश्य वर्णकी स्त्री और ब्राह्मण वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान'का १ नाम है ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च, तयोः सुतः ॥*॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब–' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेपि' च । अम्बष्ठाऽस्यम्ललोण्यां[2] स्यात् पाठायूथिकयोरपि' [इति विश्वः ४२।१३, मेदिनी ३९।११] ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्याब्राह्मणाभ्यामुत्पन्नस्य' ।

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

उग्रः (पु), 'शूद्र वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥ * ॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्त्राद्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे । स्त्री[1] वचाक्षुतयोः'(इति मेदिनी १२३।९-१०) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ।

मागधः क्षत्त्रियाविशोः ॥२॥

मागधः (पु), 'क्षत्रिय वर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

मेति ॥ क्षत्त्रिया च विट् च । तयोः सुतः ॥ * ॥ मगध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ड्वादिः । अच् (३।१।१३४) 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च' [इति हेमचन्द्रः ३।३७५-३७६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'क्षत्रियावैश्याभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्त्रिययोः

माहिष्यः (पु), 'वैश्य वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥ * ॥ महिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा–मह्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (१)॥ * ॥ एकं 'वैश्याक्षत्त्रियाभ्यां जनितस्य' ।

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षत्ता (पु) 'क्षत्रिय वर्णकी स्त्री और शूद्र वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'बढ़ई' का १ नाम है ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च, तयोः सुतः ॥ * ॥ क्षदति क्षद्यते वा 'क्षद संभृतौ' (   ) । '–शंसिक्षदादिभ्यः–' (उ० २।९४) इति तृच् । 'क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी ५४।७) ॥ (१) ॥ * ॥ अर्या = स्वामिनी। सा च क्षत्रियायोग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥ * ॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य'॥

ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियात्सूतः

सूतः (पु), 'ब्राह्मण वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'सारथिका काम करनेवाले' का १ नाम है ।

---

१. विश्वे 'करणं साधनक्षेत्रकाचकायस्थकर्मसु । गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ बालवादौ च करणः स्मृतः शूद्राविशोः सुते ।' इति (५०।३४-३५) भिन्नपाठादत्रत्यस्यापि 'विश्व' इति प्राक्तनपाठस्य स्थाने 'मेदिनी' इति पाठः स्थापितः ।

२. विश्व-मेदिन्योः '—अम्बष्ठा चाम्ल—' इति पाठः ।

१. विश्व (१२९।५४)-हैम (२।४०८-६) योरनुरोधादत्रत्यः '—वचाक्षुद्रयोः' इति मेदिनीस्थः पाठो न समीचीनः ।

त्रेति ॥ सूयते स्म । 'षूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितबन्दिषु। ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्ष्णि' इति हैमः (२।२१२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ।

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

वैदेहकः (पु), 'ब्राह्मण वर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद–' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके 'शूद्राद्वैश्या-सुतेऽपि च' [इति विश्वः १९।२०५, मेदिनी १७।२१६] (१) ॥ * ॥ एकं 'ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातस्य' ।

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रथकारः (पु), 'करणी स्त्री (शूद्र वर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न कन्या) और माहिष्य जातिके पुरुष (वैश्य वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न पुत्र) से उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है।

रेति ॥ महिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नायाम् ॥ * ॥ रथं करोति । 'डुकृञ् करणे' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथ-कारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी १४३।२९२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'करण्यां माहिष्या-दुत्पन्नस्य' ।

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

चण्डालः (पु) 'ब्राह्मण वर्णकी स्त्री और शूद्र वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'चाण्डाल' का १ नाम है ।

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकं '(संकरविशेषाणाम्)' [चण्डालस्य=शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातस्य] ।

कारुः शिल्पी

कारुः, शिल्पी (२ पु), 'कारीगर' के २ नाम हैं ।

केति ॥ करोति । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः (२।४१४) ॥ (१) ॥ * ॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मेदिनी ९३।४३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ( ) ॥ * ॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ।

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

श्रेणिः (पु स्त्री), 'एक जातिके कारीगरोंके समूह' का १ नाम है ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा । 'श्रिञ सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रिश्रु–' (उ० ४।५१) निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी ४७।३१) ॥ (१) ॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ।

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

कुलकः, कुलश्रेष्ठी (२ पु), 'खान्दानी (कुलीन) कारी-गर' के २ नाम हैं ।

क्विति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी ६।६९-७०) ॥ * ॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद् द्रुभेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी १६।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ।

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मालाकारः, मालिकः (२ पु), 'माली' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ मालाऽस्यास्ति । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा–माला शिल्पमस्याः । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मालिका सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च 'मालिकः' (इति मे० १२।१३९-१४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ।

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुम्भकारः, कुलालः (२ पु), 'कुम्हार' के २ नाम हैं ।

क्विति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भ-

---

१. एतयोर्विश्वमेदिन्योः हैमे (४।३७) च 'शूद्रा-द्वैश्यकन्यायामुत्पन्नस्य 'वैदेहक' संज्ञोक्तावपि 'वैश्यान्मागध-वैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ' इति मनोः (१०।११) "वैश्यात्तु मागधः क्षत्त्र्यां 'वैदेहको' द्विजस्त्रियाम्" इति हैमनाममालायाश्च (३।५६२) विरोधान्मनूक्तवचन-स्यैव प्रामाण्यमङ्गीकार्यम् ।

१. '—पुत्रीग्रीवालंकरणेषु च ।······तु मालिकः ।' इति मेदिनीपाठः ।

कारी कुलाल्यां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति [1]विश्वः (मे० १।१।२५८) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं भूमि लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुक्कुभे कुम्भकारेऽञ्जनान्तरे' (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलालस्य' ।

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पलगण्डः, लेपकः (२ पु), 'मकान आदिमें चूना आदि लगाने वाले जाति-विशेष' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वुल् (६।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ।

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तन्तुवायः, कुविन्दः (२ पु), 'जुलाहा' अर्थात् 'कपड़ा बुननेवाले' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥ * ॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे—तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिंस्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥ * ॥ 'तन्त्रवातः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप् बीजसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विदॢ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु (च) विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा वश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् । (२) ॥ * द्वे 'पटानां निर्मातरि' ['जुलाहा' इति ख्यातस्य जातिविशेषस्य] ।

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

तुन्नवायः, सौचिकः (२ पु), 'दर्जी' के २ नाम हैं ।

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सूची शिल्पमस्य 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कञ्चुकयादेर्निर्मातरि' ['दर्जी' इत्याख्यस्य] ।

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रङ्गाजीवः, चित्रकारः (२ पु), 'रंगसाज' अर्थात् 'कपड़ेको रंगने या छापकर चित्रकारी आदि करनेवाले' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ; रङ्ग आजीवोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानिशा–' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रकारस्य' ।

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शस्त्रमार्जः, असिधावकः (२ पु), 'सान चढ़ानेवाले या शस्त्रोंकी सफाई और मरम्मत आदि करनेवाले' के २ नाम हैं ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ।

पादूकृच्चर्मकारः स्यात्

पादूकृत्, चर्मकारः (२ पु), 'चमार' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'णित्कसिपद्यर्तेः' (उ० १।८५) इति ऊः । पादूं करोति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्म करोति । अण् (३ २।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ।

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकारः, लोहकारकः (२ पु), 'लुहार' के २ नाम हैं ।

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहबीजवाची—इति श्रीभोजः । व्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'व्योकारोऽयस्करो लोहकारः स्यात्' इति रत्नकोशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लोहकारस्य' ।

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नाडिन्धमः, स्वर्णकारः, कलादः, रुक्मकारकः (४ पु), 'सुनार' के ४ नाम हैं ।

येति ॥ नाडीं वंशनलीं धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुष्ट्योश्च' (३।२।३०) इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ कलामादत्ते । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।४) कः ॥ (३) ॥ * ॥

---

१. विश्वे 'कुम्भकारी कुलाल्यां स्यात् कुम्भकारः कुलालके ।' इति (१४८।२८२) पाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः । मेदिन्यां च '—पुंलिङ्गो घटकारके' इति पाठः ।

रुक्मं करोति। अण् (३।२।१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० (५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'स्वर्णकारस्य'।

स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः

शाङ्खिकः, काम्बविकः (२ पु), 'शङ्खकी चूड़ी आदि बनानेवाले' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य। 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बुः शिल्पमस्य। ठक् (४।४।५५)। '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्काऽऽदेशोऽनित्यः। कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा। ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य'।

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शौल्विकः, ताम्रकुट्टकः (२ पु), 'तमेड़ा' अर्थात् 'तांबेके बर्तन आदि बनानेवाले' के २ नाम हैं।

शाविति ॥ शुल्वघट्टनं शिल्पमस्य। 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रं कुट्टयति। 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। अण् (३।२।१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'ताम्रकारस्य'।

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्।

तक्षा, वर्धकिः, त्वष्टा, रथकारः, काष्ठतट् (५ पु) 'बढ़ई' के ५ नाम हैं।

तेति ॥ तक्ष्णोति। 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०)। '—युवृषि—' (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् (१) ॥ * ॥ वर्धते। 'वर्ध छेदने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। वर्धं कषति। 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकाड्डिः ॥ (२) ॥ * ॥ त्वक्षति। 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०)। तृच् (३।१।१३३)। 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी ३४।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ रथं करोति। अण् (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ काष्ठं तक्षति क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सुतार' ('बढ़ई') इति ख्यातस्य।

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

ग्रामाधीनः (भा० दी०), ग्रामतक्षः (२ पु), 'गांवके बढ़ई' के २ नाम हैं।

ग्रेति ॥ ग्रामेऽधि। 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः। 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः (१) ॥ * ॥ ग्रामस्य तक्षा। 'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रामत्वष्टुः'।

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटतक्षः, अनधीनकः (२ पु), 'स्वतन्त्र बढ़ई' के २ नाम हैं।

कौटेति ॥ कुटयां भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् कौटश्चासौ तक्षा च। टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ नाधीनः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ एकं कौटत्वष्टुः।

क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः।

क्षुरी, मुण्डी, दिवाकीर्त्तिः, नापितः, अन्तावसायी (५ पु), 'हजाम' के ५ नाम हैं।

क्षिति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति। 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्डं करोति। 'मुण्डमिश्र—' (३।१।२१) इति णिच्। ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य। 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसायिनोः' [1] 'विश्वः (इति मेदिनी ६९।२२०) ॥ (३) ॥ * ॥ न पियति स्म। 'पि गतौ' (तु० प० अ०)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। न—अपितः। निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः। यद्वा—नापनम्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। नापो जातोऽस्य। 'तदस्य संजातम्—' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥ * ॥ नखानामन्तमवसातुं शीलमस्य। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः। 'आतो युक्—' (७।३।३३)। ('अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिते' इति मेदिनी १०१।१५२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नापितस्य'।

निर्णेजकः स्याद्रजकः

निर्णेजकः, रजकः (२ पु), 'धोबी' के २ नाम हैं।

नीति ॥ निर्णेनेक्ति। 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३)। 'उपसर्गादसमासे—' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ रजति। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रजकस्य'।

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शौण्डिकः, मण्डहारकः (२ पु), 'कलवार या मद्य बनानेवाले' के २ नाम हैं।

---

[1] 'दिवाकीर्तिस्तु चण्डाले नापितोलूकयोरपि।' इति (७३।२१२) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः।

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी ४२।२५)। शुण्डा सुरा पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डं सुराग्ररसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शौण्डिकस्य'।

जावालः स्यादजाजीवः

जाबालः, अजाजीवः (२ पु), 'गँड़ेरिये या भेंड़िहारे' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१)। कः (वा० ३।२।५) वा। जवालोऽजः, तस्यायम् ॥ (१) ॥ * ॥ अजा आजीवो जीविकाऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' जातिविशेषस्य।

देवाजीवी तु देवलः।

देवाजीवः, देवलः (२ पु), 'पण्डा, पुजारी आदि' के २ नाम हैं।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीमलस्य। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ * ॥ ('देवाजीवः' इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य॥ (१) ॥ * ॥ देवान् जीविकार्थे लाति। कः॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः'।

स्यान्माया शाम्बरी

माया, शाम्बरी (२ स्त्री), 'जादू' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा। 'माछाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९)। मां याति वा। आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'माया स्याच्छाम्बरीबुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी ११६।४६) ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बराख्यदैत्यस्येदम्। तस्येदम्। (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः'।

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मायाकारः, प्रातिहारकः (२ पु), 'जादूगर' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मायां करोति। अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिहरणम्। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)। प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य। 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य'।

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः। भरता इत्यपि नटाः

शैलाली, शैलूषः, जायाजीवः, कृशाश्वी भरतः, नटः (६ पु), 'नट' के ६ नाम।

शायिति ॥ शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते। 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्–' (४।३।११०) इति णिनिः। (१) ॥ * ॥ शिलूषस्य ऋषेरपत्यम्। अण् (४।१।११४)। 'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः (२) ॥ * ॥ जायया जीवन्ति। 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते। 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११) ॥ (४) ॥ * ॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः। अण् (४।३।१२०)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। यद्वा–बिभर्ति स्वाङ्गम्। 'डुभृञ्' (जु० अ०)। 'भृमृदृशि–' (उ० ३।१११) इत्यतच्।—बिदाद्यञो (४।१।१०४) वा। 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुकि भरतः—इति मुकुटः। तन्न। अबहुवचने वृद्धिप्रसङ्गात्। पूर्वव्याख्याविरोधाच्च (५)॥*॥ नटति 'नट नृतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ 'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥ ॥ * ॥ षट् 'नटानाम्'।

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चारणः, कुशीलवः (२ पु), 'कत्थक' के २ नाम हैं।

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम्। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। णिजन्तः। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥ * ॥ कुत्सितं शीलमस्त्येषाम्। 'कुगति–' (२।१।१८) इति समासः। 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वा। कुशीलं वान्ति वा। 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बन्दिविशेषस्य'।

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मार्दङ्गिकः, मौरजिकः (२ पु), 'मृदङ्ग बजानेवाले' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम्। 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ मुरजः शिल्पमेषाम्। ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य'।

पाणिवादास्तु पाणिघाः।

पाणिवादः, पाणिघः (२ पु), 'हाथकी ताली बजाकर मृदङ्ग, तबला आदि बाजाओंके अनुकरण करनेवाले' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघताडघौ शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'करतालिकावादनशीलस्य'।

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वेणुध्मः, वैणविकः (२ पु), 'वंशी या मुरली बजानेवाले' के २ नाम हैं।

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वेणोर्विकारः । 'ओरञ्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य'।

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीणावादः, वैणिकः (२ पु), 'वीणा बजानेवाले' के २ नाम हैं।

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ वीणा शिल्पमेषाम् ॥ (२) ॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य'।

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीवान्तकः, शाकुनिकः (२ पु), 'बहेलिये या चिड़ियोंको मारने वाले' अर्थात् 'चिड़ीमार' के २ नाम हैं।

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥ * ॥ शकुनान् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य–' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षिणां हन्तरि'।

द्वौ वागुरिकजालिकौ।

वागुरिकः, जालिकः (२ पु), 'जालसे पशु-पक्षी, मछली आदि को फँसानेवाले' के २ नाम हैं।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जालेन मृगान्बध्नतः'।

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वैतंसिकः, कौटिकः, मांसिकः (३ पु), 'मांस बेचनेवाले, वधिक आदि' के ३ नाम हैं।

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥ * ॥ कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति (२) ॥ * ॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः'।

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः।

भृतकः, भृतिभुक्, कर्मकरः, वैतनिकः (४ पु), 'मजदूर या वेतन लेनेवाले नौकर' के ४ नाम हैं।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म 'भृञ भरणे' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा-भृतिं करोति । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तात्क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥ * ॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ['वैतनिकभृत्यस्य'] ।

वार्तावहो वैवधिकः

वार्तावहः, वैवधिकः (२ पु), 'काँवर या बहँगी ढोनेवाले' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥ * ॥ विविधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा[1] विवधवीवधात्' (४।४।१७) इति ठन् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्तु' 'कबडिया' इति ख्यातस्य ।

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भारवाहः, भारिकः (२ पु), 'बोझ ढोनेवाले कुली आदि' के २ नाम हैं।

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अत:–' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भारवाहकस्य'।

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः।
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

विवर्णः, पामरः, नीचः, प्राकृतः, पृथग्जनः, निहीनः, अपसदः, जाल्मः, क्षुल्लकः, इतरः (१० पु), 'नीच' के १० नाम हैं।

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य, यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' (४८।१३-१४) इति विश्वः ॥ (१)॥*॥ पामानं राति । कः (३।२।३)। यद्वा–पा धर्मः म्रियते येन । 'मृङ् प्राण-त्यागे' (तु० प० अ०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ निकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा-प्रकृष्टम-

---

१. अष्टाध्याय्यादौ 'विभाषा विवधात्' इत्येव सूत्रम्' न तु '—विवधवीवधात्' इति । तस्मात् 'विभाषा विवधवीवधात्' इति कथनं सि० कौ० अनुसारं फलितार्थमात्रम् ।

कृतमकार्यमस्य ।। (४) ।। * ।। सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ।। (५) ।। * ।। निश्चयेन हीनः । 'कुगति–'(२।२।१८)इति समासः ।।(६) ।।*।। अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदति । 'षद्लृ [1]विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।। (७) ।। * ।। जालयति । 'जल आच्छादने' (?) (चु० प० से०)। जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्वशि कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' [इति हैमः २। ३२६-३२७] ।। (८) ।। * ।। क्षुधं लाति । कः (३।२। ३) स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा-क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा । 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०)।'स्फायितञ्चि–'(उ० २। १३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा– क्षुधा लक्यते । 'लक आस्वादने' ( )। 'पुंसि–' (३। ३।११८) इति घः ।। * ।। ('खुल्लक' इति) कवर्ग-द्वितीयादिरपि । 'खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खुदं लाति । क्वुन् (उ० २।३२) ।। (९) ।। * ।। इना कामेन तीर्यते । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६)इति णिच् । यद्वा–इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० सू०) इति णिच् । बाहुल-कादरः । यद्वा–'इ' इत्यव्ययमपकर्षे । 'द्विवचन–' (५।३। ५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुः ।। (१०) ।। * ।। दश 'नीचस्य' ।

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः । नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ।। १७ ।।

भृत्यः, दासेयः, दासेरः, दासः, गोप्यकः, चेटकः, नियोज्यः, किङ्करः, प्रैष्यः, भुजिष्यः, परिचारकः (११ पु), 'नौकर भृत्य' के ११ नाम हैं ।

भ्रिति ।। भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृञोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' [इति विश्वः ११८।४२] ।। (१) ।।*।। दास्या अपत्यम् । 'द्व्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ।। (२) ।। * ।। 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढ्रक् च ।। (३) ।। * ।। दंसयति, दंस्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (चु० प० से०) । 'दंसेष्टटनौ न आ च' (उ० ५।१०)। यद्वा-दास्यते । 'दासृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।। * ।। ('दाश' इति) तालव्यान्तपक्षे— 'दंशेश्च' (उ० ५।११) ।। (४) ।। * ।। गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ।। (५) ।।*।। चेटयते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृञादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५) ।। (६) ।। * ।। नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७। ३।६८) इति साधुः ।। (७) ।। * ।। किंचित् कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इत्यत्र 'किंय-त्तद्बहुषु–' (वा० ३।२।२१) इति अच् ।। (८) ।।*।। प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आभीक्ष्ण्ये (क्र्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।११४) । 'प्रादूहो–' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ।। (९) ।। * ।। भुङ्क्ते स्वा-म्युच्छिष्टम्, भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१७९)।। (१०) ।।*।। परिचरति । 'चर गत्यादौ[1]' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ।। (११) ।। * ।। एकादश 'दासस्य' ।

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पराचितः, परिस्कन्दः, परजातः, परैधितः (४ पु) 'दूसरेके द्वारा पालित' के ४ नाम हैं ।

पेति ।। परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (१) ।। * ।। परिस्क-न्दति । 'स्कन्दिर् [2]गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्च' (८।३।७४) इति वा षत्वम् ।। (२) ।।*।। परस्माज्जातः । परपोषितत्वात् ।। * ।। 'पराजितः' इति पाठे—परैराजीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। यद्वा परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः(५।२।३६)।। (३) ।। * ।। परैरेधितः संवर्धितः ।। (४) ।। * ।। चत्वारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य' ।

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ।।

मन्दः, तुन्दपरिमृजः, आलस्यः, शीतकः, अलसः, अनुष्णः (६ पु), 'आलसी' के ६ नाम हैं ।

मेति ।। मन्दते स्वपिति ।'मदि [3]स्तुत्यादौ'(भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजा-

1. '—विशरणगत्यवसादनेषु' इति वाच्यम् ।

1. '—गतिभक्षणयोः' इति वाच्यम् ।
2. 'गतिशोषणयोः' इति कथनं युक्तम् ।
3. '—स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतिषु' इति पाठो युक्तः ।

त्यन्तरे शनौ' [इति [1]विश्वः, मे० ७५।१३] ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः–' (३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३)॥ * ॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥ * ॥ 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' [इति मे० ४५।३] । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ।

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

दक्षः, चतुरः, पेशलः, पटुः, सूत्थानः, उष्णः (६ पु), 'चालाक, चतुर' के ६ नाम हैं ।

देति ॥ दक्षते 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे दक्षा तु मेदिन्याम्' [इति [2]हैमः २।५७६] ॥ (१) ॥ * ॥ चतति, चत्यते वा । 'चते मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' (उ० १।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । णिजन्तः । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मे० ३५।२०) ॥ (४) ॥ * ॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगोऽस्य ॥ (५)॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् [3]दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' [इति मे० ४५।३] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'दक्षस्य' ।

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चण्डालः, प्लवः, मातङ्गः, दिवाकीर्त्तिः, जनङ्गमः, निषादः, श्वपचः, अन्तेवासी, चाण्डालः, पुक्कसः (१० पु), 'चाण्डाल' के १० नाम हैं ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) 'प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' [इति हैमः २।५४१-५४३] । 'प्लवः स्यात्प्लवने भेले भेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्रुमे ॥ कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान् । कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १५८।१६-१८] ॥ (२) ॥ * ॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३) अण् । मतङ्गस्यायम् वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाञ्जनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥ * ॥ निषीदति पापमस्मिन् । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' [इति मे० ७७।३४] ॥ (६) ॥ * ॥ श्वानं पचति । [2]अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ न्यङ्क्वादित्वात् (ग० ७।३।५३) कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥ * ॥ ग्रामादेरन्ते वसति । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास–' (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥ * ॥ स्वार्थे अण् (५।३।११७) । 'चाण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तन्न ।

---

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'मन्दः खले मन्दरते मूर्खे स्वैरेऽल्परागिणोः । अभाग्येऽपि च मातङ्गो गजजातिप्रभेदयोः॥' इत्येवं (७८।१०) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः।

२. विश्वे 'दक्षः पटौ हरवृषे ताम्रचूडे प्रजापतौ । मुनिभेदे द्रुमे वह्नौ दक्षो, दक्षा भुवि स्मृता ॥' इति (१८२।४) मेदिन्यां च 'दक्षस्त्रिषु पटौ पुंसि ताम्रचूडे प्रजापतौ । मुनिभेदे हरवृषे द्रुमभेदे, स्त्रियां भुवि ॥' इति (१६६।१४-१५) इति भिन्नपाठयोः सत्त्वेनात्रत्यो "विश्वः (मेदिनी)" इति प्राक्तनपाठः परिवर्तितः, 'हैम' इति पाठः स्थापितश्च ।

३. अत्रत्येन'—दक्षशीतयोः—' इति पाठेन सह हैम (२।१३४) विश्व (४८।१७) विसंवादान्मयात्र '—दक्षाशीतयोः—' इति नूतनः पाठः स्वीकृतः ।

१. '—ऽवौ श्वपचेऽपि च । जलकाके च······शब्दे प्लुतगतौ पुमान् ।—' इति मेदिन्याः पाठः ।

२. "अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' । अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः कुम्भकारः नगरकारः । इहोभयं प्राप्नोति ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन" इति 'कर्मण्यण्' सूत्रस्थभाष्योक्तावपि 'श्वपच' शब्दस्य पचादिगणे प्रतिपदोक्तत्वेन पाठादत्राणं बाधित्वा 'नन्दिग्रही'ति अच्प्रत्यय एव भवति ।

'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' (५।४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात् ॥ (९) ॥ * ॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ 'पुष्कसी कालिकानील्योः पुष्कसः श्वपचेऽधमे' [इति विश्वे १७७।४२]दर्शनात् पुष्कसोऽपि ॥ * ॥ [हैमे[1] ३।७९५ तु 'वुक्कसी—वुक्कस–' शब्दावुपलभ्येते] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'चाण्डालस्य' ।

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

किरातः, शबरः, पुलिन्दः (३ पु), ये तीन 'म्लेच्छजातिः' (स्त्री), 'म्लेच्छ (चाण्डाल) के जाति-विशेष' हैं ।

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः । यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तन्न । जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे'(तु० प० से०)।'इगुपध–'(३।१।१३५)इति कः । अनति । 'अत सातत्यगमने'(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्चासावतश्च । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि। स्त्रियां[2]चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी ६१।१०५) ॥ (१) ॥ * ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) । 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये[3] शंकरेऽपि च' [इति विश्वः १३३।१०१, मेदिनी १३८।२५९] ॥ (१) ॥ * ॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुल्योः किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' सूतसंहितायामपि—'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ॥' इति ।

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्याधः, मृगवधाजीवः, मृगयुः, लुब्धकः (४ पु), 'व्याध' के ४ नाम हैं ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्व्यधा–' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ मृगवधेनाजीवति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) । 'मृगय्वादयश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मे० १२०।१०१)॥ (३) ॥ * ॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि व्याधस्य' ।

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः, शुनकः, भषकः, श्वा (७ पु), 'कुत्ते' के ७ नाम हैं ।

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि–' (४।२।९६) इति ढकञ् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' (इति हैमः[1], मे० १५।१८५) ॥ (१) ॥ * ॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति [2]विश्वः, मे० १३७।१३२)॥(३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥ * ॥ भषति 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ श्वयति । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १।१५७) इति साधुः ॥ (७) ॥ * ॥ 'कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ सप्त 'शुनकस्य' ।

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलर्कः (पु), 'पागल या रोगी कुत्ते' का १ नाम है ।

---

१. हैमे 'खग' पुस्तकत्रयेऽन्तःस्थादिः पाठः, 'क' पुस्तके तु पवर्गप्रथमादिरेव ।

२. '—चामरधारिण्यां—' इति मेदिनीपाठः ।

३. विश्वे '—वारिचण्डालभेदयोः—' इति पाठः ।

१. हैमे पुस्तकत्रये 'अथ कौलेयकः सारमेयकुलीनयोः' इति (४।९) इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

२. विश्वे 'कुक्कुरो वक्रपुच्छे स्याद् ग्रन्थिपर्णेऽपि कुक्कुरे ।' इति (१३५।१२५) भिन्नपाठादत्रापि मेदिनीत्येव पाठो युक्तः ।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) अर्च्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'अलर्को धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे'[1] [इति विश्वः १४।१५२. मे० ४।४५] ॥ (१) ॥ * ॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा—योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ एकं 'मत्तशुनः' ।

श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः

विश्वकद्रुः (पु), 'शिकारी कुत्ते' का १ नाम है ।

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा—विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जत्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी १४४।२९६)॥(१) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥ * ॥ एकं 'मृगयाकुशलशुनः' ।

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सरमा, शुनी (स्त्री), 'कुतिया' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकादमः । ['सरमा कुक्कुरीदेवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि' इति मेदिनी ११२।५६] ॥ (१) ॥ * ॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुन्याः' ।

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

विट्चरः (पु), 'ग्रामके सूअर' का १ नाम है ।

वीति ॥ विषं विष्ठां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ग्राम्यसूकरस्य' ।

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वर्करः (पु), 'जवान पशु' का १ नाम है ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि' [इति विश्वः[2], मे० १३७।२१०] । 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तरुणपशुमात्रस्य' ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये '–योगोन्मादिनि–' इति पाठः ।

२. विश्वे 'वर्करस्तरुणे मेषे' इति (१३७।१४८) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव युक्तः पाठः ।

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छोदनम्, मृगव्यम् (२ न), आखेटः (पु), मृगया (स्त्री), 'शिकार' के ४ नाम हैं ।

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ मृगा व्यय्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ आखिट्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥ * ॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया–' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ।

दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

दक्षिणेर्मा 'व्याधके मारनेसे दहने भागमें घाववाले मृग आदि पशु' का १ नाम है ।

देति ॥ दक्षिणेऽरुरस्य ॥ * ॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (५।४।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दक्षिणव्रणस्य[1]' ।

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चौरः, ऐकागारिकः, स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोषकः, प्रतिरोधी, परास्कन्दी, पाटच्चरः, मलिम्लुचः (१० पु), 'चोर' के १० नाम हैं ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । चुरा शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चोरः पाटच्चरेऽपि स्याच्चोरपुष्पौषधावपि' [इति [2]विश्वः, मे० १२५।३७] । पचाद्यचि 'चौरः' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । 'ऐकागारिकट् चौरे' (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) ।

१. लुब्धकाघातेन दक्षिणभागे जातव्रणस्य मृगादेः इति तात्पर्यम् ।

२. विश्वे ग्रन्थद्वये 'चोरश्चोरसुगन्धयोः' इति (१२७-२५) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः । मेदिन्यामपि 'चोरः...चोरपुष्पौ—' इति पाठाच्चौरशब्दविवरणेऽस्य पाठो युक्त आसीत् ।

'[1]जनिमनिदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०)। 'अनुनासिकयोः' इत्युक्तत्वान्नानः (७।१।१)। 'दस्युश्चोरे रिपौ पुंसि' [इति हैमः[2], मे० ११५।३०] ॥ (४) ॥ * ॥ तत् करोति। 'किंयत्तद्बहुषु' (वा० ३।२।२१) इत्यच्। 'तद्बृहतोः करपत्योः–' (ग० ६।१।१५७) इति सुट्तलोपौ ॥ (५) ॥ * ॥ मुष्णाति। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ * ॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ * ॥ परान् आस्कन्तुं शीलमस्य। 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥ * ॥ पाटयंश्चरति। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः(६।३।१०९) ॥ * ॥ 'चौरजीर्णपटयोः पटच्चरः' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ * ॥ मल्यते। 'मल धारणे (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। मलिं धृतं म्लोचति। 'म्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)। 'मलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्' [इति[3]विश्वः, मेदिनी २८।२१] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'चोरस्य'।

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरिका (स्त्री), स्तैन्यम्, चौर्यम्, स्तेयम् (३ न), 'चोरी' के ४ नाम हैं।

चाविति ॥ चोरस्य भावः, कर्म वा। मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ स्तेनस्य भावः, कर्म वा। 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात् ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ (यन्नलोपौ)॥ (४) ॥ * ॥ चौरस्य कर्म। ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ चत्वारि 'चोरकर्मणः'।

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लोप्त्रम् (न), 'चोरीके धन या वस्तु आदि'का १ नाम है।

लविति ॥ लुप्यते। 'लुप्लृ छेदने' (तु० उ० से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१।१५९) ॥ * ॥ लून: ष्ट्रनि 'लोत्रम्' अपि। 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः[1] ॥(१) ॥ * ॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥ * ॥ एकं 'स्तेयद्रव्यस्य'।

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्।

वीतंसः (पु) 'फन्दा' अर्थात् 'पशु–पक्षियोंको फंसानेके लिये जाल आदि साधन–विशेष' का १ नाम है।

वीति ॥ वितंस्यते। 'तसि अलंकारे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः। 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम्। [2]तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च' [इति विश्वः १७५।२३, मे० १७२।४०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मृगादिबन्धनसाधनस्य'।

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

उन्माथः (पु), कूटयन्त्रम् (न), 'पशु–पक्षियोंको फँसानेवाले यन्त्र–विशेष' के २ नाम हैं।

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन। 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्' (इति मे० ७३।१६) ॥ (१) ॥ * ॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृगादिबन्धनयन्त्रस्य'।

वागुरा मृगबन्धनी ॥२६॥

वागुरा, मृगबन्धनी (२ स्त्री), 'पशु या मृगको फँसानेके जाल–विशेष' के २ नाम हैं।

वेति ॥ अवा गुरते। गुरी हिंसायाम्' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'वष्टि भागुरि–' इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ मृगो बध्यतेऽनया। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०)। 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥(२)॥ * ॥—वातेर्भद्रादित्वाद्रण् गुक् चागमः– इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ * ॥ द्वे 'जालविशेषस्य'।

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः।

शुल्वम्, वराटकम् (२ न), रज्जुः (स्त्री), वटी (त्रि स्त्री), गुणः (पु), 'रस्सी' के ५ नाम हैं।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा। 'शुल्व विसर्गे' (चु० प० से०) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३।५६)। अच् (३।१।१३४) वा। 'रज्जुः शुल्वा वराटो ना' इति रत्नकोषात् स्त्र्यपि। 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ'

---

१. सि० कौ० उणादिसूत्रपाठे च "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्" इत्येवं सूत्रं पठ्यते।

२. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'दस्युः प्रत्यर्थिचोरयोः' इति (२।२६९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ॥

३. विश्वे 'मलिम्लुचोऽनिले चोरे' इति (३१।१९) पाठादिहापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम्। मेदिन्यामुपलभ्यमानः '—मासभेदे—'इति निरनुस्वार एव युक्तः।

१. विश्वेऽस्य वचनस्यानुपलम्भान्मूलं मृग्यम्।

२. विश्वमेदिन्योः 'मृगाणां पक्षिणामपि। तेषामपि–' इति पाठः।

(इति [1]विश्वः मेदिनी १५६।२७) ॥ *॥ स्वामी तु—'सुम्यं वटाकरः'—इति पठति । सु पूजितं मीयते । 'मीङ् गत्या (हिंसाया)म्' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० आ० अ०)। 'सृजेरसुम् च' (उ० १।१५) चात् सलोपः ॥—सृजेः कुरसुगागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः ।'रज्जुर्वेण्यां गुणे [2]योषित्'[इति विश्व ३३।१४, मेदिन्यो ३०।१४]॥(३) ॥*॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) वटयते वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'वटो त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' (इति मे० ३५।२३) ॥ (४) ॥ * ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे[3] शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु ॥ शुक्लादावपि वटयां च' (इति मे० ४५।१० ११) ॥ (५) ॥पञ्च 'रज्जोः' ।

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्घाटनम्, घटीयन्त्रम् (२ न), 'कुएँसे पानी निकालनेवाले पुरवट, मोठ, रेंहट आदि साधन' के २ नाम हैं ।

उद्घेति ॥ उद्घाटयते, अनेन वा । 'घट संघाते' (चु० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ (१) ॥ * ॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रहेः = कूपात् । सलिलमुद्वाह्यतेऽनेन ॥ * ॥ द्वे 'अरट' इति ख्यातस्य ।

पुंसि वेमा वापदण्डः

वेमा (न), वापदण्डः (२ पु), 'जुलाहोंके शस्त्र-विशेष' अर्थात् 'जिससे कपड़ा बुनते समय सूत बराबर किया जाता है उस हथियार' के २ नाम हैं ।

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) 'वेञः सर्वत्र' (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ वपनम् । 'डुवप् (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥ * ॥ 'वायदण्डः' इति क्वचित् पाठः । तत्र वेञो भावे घञ् । 'आतो युक्–' (७।३।३३)। वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रव्यूतिदण्डस्य' ।

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'शुल्व' शब्दस्य विवरणाभावादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

२. विश्वग्रन्थद्वये '—गुणे स्मृता' इति पाठः ।

३. '—त्यागशौर्यादि—' इति मेदिनीपाठः ।

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

सूत्रम् (न), तन्तुः (पु) 'सूत' के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिवु तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमुच्योष्टेरू च' (उ० ४।१६३) चात् कित् ष्ट्रन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः' [इति हैमः २।४८१] ॥ (१) ॥*॥ नरि=पुंसि ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि–' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ * ॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संहतोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये

वाणिः, व्यूतिः (२ स्त्री), 'कपड़े आदिको बुनने' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेञः 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पुस्तम् (न), 'मिट्टी, कपड़े या चमड़े आदिसे लीपने या पुतली बनाने' का १ नाम है ।

प्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०) णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठपुत्तलिकादि ॥*॥ एकं 'वस्त्रादिलेप्यस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पञ्चालिका, पुत्रिका (२ स्त्री), 'हाथी दाँत या कपड़े आदिकी पुतली' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) इति इत्वम् । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा । 'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) इति वुञ् । आदिवृद्धिः (७।२।११७)। 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः' [इति मे० १६।१९८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुत्रीव । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात् पुत्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यव-

तूलिके । ना पुत्रे[1] शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः'[इति विश्वः १६।१७३-१७४, मेदिनी ११।१२४-१२५] ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पिटकः, पेटकः (२ पु), पेटा, मञ्जूषा (२ स्त्री), 'पेटी' झँपोली, बक्स आदि' के ४ नाम हैं।

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२) । 'पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्' (इति मेदिनी १०।१२०)॥ (१) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३) । 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' [इति विश्वः १०।१०३ । मे० ११।१२७] ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेडा' इति मुकुटः तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥ * ॥—'पीडा'—इति स्वामी । तत्र पीडयति । 'पिड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ मज्जति, अत्र वा । 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेर्नुम् च' (उ० ४।७७) इत्यूषन् । यत्तु—द्विजकारः—इति मुकुटः । तन्न । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झापी' इति ख्यातायाः, अन्त्यद्वयम् 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ।

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

विहङ्गिका, भारयष्टिः (२ स्त्री), 'बहँगीके डण्डे' के २ नाम हैं।

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डिद्वाच्यः' (वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मुकुटस्तु—'विङ्गमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'कावडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

शिक्यम् (न), काचः (पु) 'बहँगीके डण्डेमें लटकते हुए सिकहर' के २ नाम हैं।

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्रंसतेऽस्मात् । 'स्रंसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । 'स्रंसेः शिः कुट् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कच्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' [इति विश्वः, मेदिनी[1] २७।२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिक्यस्य' ॥

अथ पादुका[2] ।

पादूरुपानत्स्त्री

पादुका, पादूः, उपानत् (३ स्त्री), 'जूता, खड़ाऊं, बूट, सिलेपड, चटकी आदि' के ३ नाम हैं।

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'णित्कसिपद्यर्तेः' (उ० १।८५) इत्यूः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ पाद उपनह्यते, पादमुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) 'क्विप् च' (३।२।७६) इति वा क्विप् । 'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पादत्राणस्य ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

अनुपदीना (स्त्री), 'पैनावा या पूरे पैरके जूते (बूट)' का १ नाम है।

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्यव्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपदसर्वा—' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विस्तृतपादत्राणस्य' ॥

नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्

नध्री, वर्ध्री, वरत्रा (३ स्त्री), 'चमड़ेकी रस्सी' के ३ नाम हैं।

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ०

1. विश्वे '—पुत्रके शरभे—' इति पाठः, मेदिन्यां '—तूलके—' इति पाठः ।

1. विश्वे 'काचस्तु मणौ शिक्ये मृदन्तरे । नेत्ररोगेऽपि' इति (३०।१-२) पाठादत्र 'विश्व-मेदिन्यौ' इत्यस्य स्थाने 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

2. 'पादुका' शब्दस्य सामान्यतः 'खडाऊँ' इति ख्यातेऽपि व्यवहारः ।

२।२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ व्रियतेऽनया । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञश्चित्' (उ० ३।१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'चर्ममयरज्जोः' ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

कशा (स्त्री) 'कोड़ा या चाबुक' का १ नाम है।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । 'कश शब्दे' ( ), 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) वा । अनित्यो नुम्[1] । अच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥ * ॥ आदिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥ * ॥ एकं 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी (३ स्त्री), 'चण्डाल आदि के किंगरी नामक बाजा' के ३ नाम हैं।

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढा–' (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।११८) 'चाण्डालिका[2] किंनरायामुमायामोषधीभिदि' (इति मे० १५।१८९, विश्वश्च २०।२२४)॥ (१) ॥ * ॥ कण्डते । 'कडि मदे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'कडिकपि–'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥ * ॥ 'कटोलवीणा' इति पाठे तु—कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडि–' (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥ * ॥ चण्डालस्य वल्लकी ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः', 'किंगरि' इति ख्यातायाः ।

नाराची स्यादेषणिका

नाराची, एषणिका (२ स्त्री), 'सोना–चाँदी तोलनेवाले काँटे' के २ नाम हैं।

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो बाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया । 'इष गतौ' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शाणः, निकषः, कषः (३ पु), 'कसौटी या सान' के ३ नाम हैं।

शेति ॥ शाण्यते । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। बाहुलकाण्णः । 'पुंसि 'स्यात्, शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र । 'गोचर–' (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातरि)' [इति विश्वः १७२।१४, १६८।३९ मेदिनी] ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य' । 'खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य'—इत्यन्ये ॥

व्र(वृ)श्चनः पत्रपरशुः

व्रश्चनः, पत्रपरशुः (२ पु), 'सोना चाँदी आदि काटनेकी छेनी आदि हथियार' के २ नाम हैं।

व्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन ।'ओव्रश्चू छेदने'(तु० प० से०) 'करणाधि–' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रमिव परशुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य' ॥—'लघुकरवतस्य'—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥३२॥

एषिका, तूलिका (२ स्त्री), 'कूँची, चित्रमें रंग भरनेकी कलम' के २ नाम हैं।

एषीति ॥ इष्यते । 'इष गत्यादौ' (दि० प० से०) 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ * ॥ 'ईषिका' इति पाठे—ईष्यते, ईषति वा । 'ईष उञ्छे' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ तूलति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरणादिशलाकायाः' ॥

तैजसावर्तनी मूषा

तैजसावर्तनी, मूषा (२ स्त्री), 'सोना-चाँदी गलानेकी घरिया (मिट्टीके पात्र-विशेष)' के २ नाम हैं।

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ मूषति । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) इत्यस्मात् भिदाद्यङि

---

१. 'कसि गतिशासनयोः' इत्यस्याग्रे 'तालव्यान्तोऽप्यनिदित्' इति सि० कौ० उक्त्या स्वत एव नुमः प्राप्त्यभावः।

२. विश्व-मेदिन्योर्ह्रस्वादि'श्चण्डालिका'शब्दः पठ्यते, किन्तु हैमे दीर्घादिरेवेति ।

१. प्रथमं 'वेणु' शब्दव्याख्याने 'पुंसि स्यादि'त्यंशस्य 'वेणु' शब्देनैव सम्बद्धतयाऽत्र 'शाण' शब्देनापि तदंशस्य सम्बन्धो नोचितः प्रतिभाति ।

(३।३।१०४) ह्रस्वादिरपि ह्रस्वा मुषा मुषी । गौरादिः (४।१।४१)। मूषा । 'मुषा त्वावर्तनी मुषी' इति शब्दार्णवः । यत्तु—'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि 'अन्येषामपि–' (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च–इति मुकुटः। तन्न । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्त्वेन 'अन्येषामपि–' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूषायाः' ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भस्त्रा, चर्मप्रसेविका (२ स्त्री), 'भाथी' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । 'कृञादिभ्यो वुन्'(उ० ५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य' ।

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोटनी, वेधनिका (२ स्त्री), 'मोती-मणि आदि छेदनेवाली वर्मी' के २ नाम हैं ।

आस्फविति ॥ आस्फोटयतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटयतीति 'लास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः' 'वर्मी' इति ख्यातायाः ।

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

कृपाणी, कर्त्तरी (२ स्त्री), 'सोना-चाँदी आदि काटनेवाली कैंची' के २ नाम हैं ।

क्रिति ॥ कृपामणति । 'अण शब्दे'(भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा–कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्तर्याः' 'कैंची' इत्यस्याः ।

वृक्षादनी वृक्षभेदी

वृक्षादनी (स्त्री), वृक्षभेदी (पु), 'काष्ठ काटनेवाले सूला, वटाली आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

व्रिति ॥ वृक्षमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं भेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठतनूकरणसाधनस्य' 'बसूला' इति ख्यातस्य ।

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टङ्कः (पु न), पाषाणदारणः (पु), 'पाषाण तोड़नेवाले टांकी, छेनी, घन आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

टेति ॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)। 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'सुपि–' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ पाषणो दार्यतेऽनेन । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य' ।

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रकचः (पु न), करपत्रम् (न), 'लकड़ी चीरनेवाले आरा, शाह या आरी आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

क्रेति ॥ 'क्र' इति कचति । 'कच शब्दे' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ['क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्यतरौ पुमान्' इति मे० २८।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ करेण कराद्वा पतति । 'पत्लृ पतने' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य' 'करोत' 'आरी साह' इति ख्यातस्य ।

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरा, चर्मप्रभेदिका (२ स्त्री), 'चमड़ा काटनेवाले हथियार' के २ नाम हैं ।

आरेति ॥ आ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ'(जु० भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भिदादौ (३।३।१०४) 'आरा शस्त्र्याम्' इति पाठात् साधुः । ['आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमे शनैश्चरे' इति मे० १२३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य' ।

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

सूर्मी, स्थूणा, अयःप्रतिमा (२ स्त्री), 'लोहेकी मूर्त्ति' के ३ नाम हैं ।

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः, बहुव्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्–'(ग० ४।१।४५) इति गौरादित्वात् (४।१।४१)वा

ङीष् ।—'ग्रीष्मजालमशूर्मं-' इति मप्रत्यये शूरादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'शूर्मी तालव्यादिः'—इत्यप्ययुक्तम्, 'सूर्म्यं शुषिरामिव' इति [1]श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'रास्नासास्नास्थूणा-' (उ० ३।१५) इति साधुः । 'स्थूणा सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे' (इति हैमः २।१५८) ॥ (२) ॥ * ॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः' ।

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शिल्पम् (न), 'कला (कारीगरी) आदि कौशलके काम' का १ नाम है ।

शीति । शील्यते । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-'(उ० ३।२८) इति साधुः । 'शिल्पं स्रुवे क्रियादिके' [इति विश्व - हैमौ] ॥ (१) ॥ * ॥ कला नृत्यगीतादिरूपा[2]चतुःषष्टिभेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मसंग्रहः ॥ * ॥ एकं 'कलाकौशल्यादिकर्मणः' ।

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रतिमानम्, प्रतिबिम्बम् (२ न), प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया, प्रतिकृतिः, अर्चा (५ स्त्री), प्रतिनिधिः (पु), 'प्रतिमा, फोटो, तस्वीर' के ८ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिकृतिर्बिम्बं यस्य । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) । इत्यङ् । ['प्रतिमा जगदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि' इति मे० १११।४८] ॥ (३) ॥ * ॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः-'(३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ * ॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥ * ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥ * ॥ प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'प्रतिमायाः' ।

उपमोपमानं स्यात् ।

उपमा (स्त्री), उपमानम् (न), 'उपमा, मिसाल' के २ नाम हैं ।

---

१. 'गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्धयति ॥' इति मनु- (११।१०३) वचनाच्च ।

२. "आचार्यास्तु कन्यकानां—" इति कामसूत्रस्य (१।१।१५) 'जयमङ्गला' ख्यव्याख्यायामुक्ताश्चतुष्षष्टिः कला इह लिख्यन्ते । तत्रैव जयमङ्गला—"शास्त्रान्तरे चतुःषष्टिर्मूलकला उक्ताः, तत्र कर्माश्रयाश्चतुर्विंशतिः । तद्यथा—गीतम् १, नृत्यम् २, वाद्यम् ३, कौशललिपिज्ञानम् ४, वचनं चोदाहरणम् ५, चित्रविधिः ६, पुस्तकम् ७. पत्रच्छेद्यम् ८. माल्यविधिः ९. गन्धयुक्त्यास्वाद्यविधानम् १०, रत्नपरीक्षा ११, सीवनम् १२, रङ्गपरिज्ञानम् १३, उपकरणक्रिया १४, मानविधिः १५, आजीवज्ञानम् १६, तिर्यग्योनिचिकित्सितम् १७, मायाकृतपाषण्डसमयज्ञानम् १८, क्रीडाकौशलम् १९. लोकज्ञानम् २०, वैचक्षण्यम् २१, संवाहनम् २२, शरीरसंस्कार २३, विशेषकौशलम् २४, चेति । द्यूताश्रया विंशतिः—तत्र निर्जीवाः पञ्चदश, तद्यथा—आयुःप्राप्तिः २५. अक्षविधानम् २६, रूपसंख्या २७, क्रियामार्गणम् २८, बीजग्रहणम् २९,नयज्ञानम् ३०, करणज्ञानम् ३१, चित्राचित्रविधिः ३२, गूढराशिः ३३, तुल्याभिहारः ३४, क्षिप्रग्रहणम् ३५, अनुप्राप्तिलेखस्मृतिः ३६, अग्निक्रमः ३७, छलव्यामोहनम् ३८, ग्रहदानम् ३९, चेति । सजीवाः पञ्च, तद्यथा—उपस्थानविधिः ४०, युद्धम् ४१, रुतम् ४२, गतम् ४३, नृत्तम् ४४, चेति । शयनोपचारिकाः षोडश, तद्यथा—पुरुषस्यभावग्रहणम् ४५, स्वरागप्रकाशनम् ४६, प्रत्यङ्गदानम् ४७, नखदन्तयोर्विचारो ४८, नीविस्रंसनम् ४९, गुह्यस्य संस्पर्शनानुलोम्यम् ५० परमार्थकौशलम् ५१, हर्षणम् ५२, समानार्थताकृतार्थता ५३, अनुप्रोत्साहनम् ५४, मृदुक्रोधप्रवर्तनम् ५५, सम्यक्क्रोधनिवर्तनम् ५६, क्रुद्धप्रसादनम् ५७, सुप्तपरित्यागः ५८, चरमस्वापविधिः ५९, गुह्यगूहनम् ६० इति । चतस्र उत्तरकलाः, तद्यथा—साश्रुपातं रमणाय शापदानम् ६१, शपथक्रिया ६२, प्रस्थितानुगमनम् ६३, पुनःपुनर्निरीक्षणम् ६४, चेति चतुष्षष्टिर्मूलकलाः । आस्वेव निविष्टानामवान्तरकलानामष्टादशाधिकानि पञ्चशतान्युक्तानि । तत्र कर्माश्रयाः प्रायश आबालं गच्छन्ति, ता एवान्यथा विभज्य चतुःषष्टिरत्रोक्ताः । यास्तु शयनीयोपचारिका उत्तरकलाश्च, ताः प्रायशस्तन्त्रस्याङ्गतां प्रतिपद्यन्त इति पाञ्चालिक्यामेव चतुःषष्ट्यामवान्तरकला वेदितव्याः,ताश्च यथाप्रस्तावं वक्ष्यन्ते" इति । एताभ्यः चतुःषष्टिकलाभ्यो भिन्ना अपि तावत्य एव कला भवन्ति, तासां नामानि जिज्ञासुभिरमरकोषस्य मरकतमणिप्रभाख्यायाः परिशिष्टं द्रष्टव्यम् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भाविऽङ् (३।३।१०६) । (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ।

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥३६॥
साधारणः समानश्च

समः, तुल्यः, सदृक्षः, सदृशः, सदृक्, साधारणः, समानः (७ त्रि), 'सदृश, समान, बराबर' के ७ नाम हैं ।

वेति ॥ समति । 'सम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ तुलया संमितः । 'नौवयो–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । 'त्यदादिषु–' (३।२।६०) इति कञ्क्विनौ क्सश्च[1] । 'दृग्दृश्वतुषु' (६।३।८९), 'दृक्षे च–' (वा० ६।३।८९) इति सभावः ॥ (३) ॥*॥ (४)॥*॥ (५) ॥ * ॥ सह आधारणेन वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धेरणो वाचक इव ॥ (६) ॥ * ॥ सह मानेन वर्तते । समानं मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि–' (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ।

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

निभः, संकाशः, नीकाशः, प्रतीकाशः, उपमा, आदि (भूतः, रूपः, कल्पः, देशः, देशीयः । ५ त्रि), 'ये ५ शब्द किसी शब्दके उत्तरमें रहनेपर उसके सदृश अर्थको कहते हैं'।

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा—'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु' [इति मे० १०६।६] । (१) ॥ * ॥ संकाशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। 'संकाशः सदृशेऽन्तिके[2]' [इति हैमः ३।७२७] ॥ (२) ॥ * ॥ नितरां काशते । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीकाशो निश्चये तुल्ये' [इति विश्वः, मे० १६४।२३] ॥ (३) ॥ * ॥ प्रतिकाशते ॥ (४) ॥ * ॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः । यथा–'पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः' इति ।

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृतिः (४ स्त्री,) भर्म वेतनम्, भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम् (५ न), निर्वेशः, पणः (२ पु), 'वेतन, तनख़ाह या मजदूरी'के ११ नाम हैं ।

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्'(५।१।१००)। कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ * ॥ भ्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ भ्रियतेऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥ (६) ॥ * ॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (७) ॥ * ॥ भ्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । ('भरणी घोषके[1] ऋक्षे) भरणं वेतने भृतौ' [इति विश्वः ५३।७४, मे० ५०।६९] ॥ (८) ॥ * ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म–' (४।४।९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने [2]वस्ने' [इति विश्वः ११८।४३, मे० ११६।४६] ॥ (९) ॥ * ॥ निर्विश्यते, अनेन वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मुर्च्छनेऽपि च' [इति मे० १६४।२२] ॥ (१०) ॥ * ॥ पण्यते । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे । क्रय्यशाकादिके [3]द्यूतव्य-

१. सि० कौ० "त्यादादिषु दृशो—" इति सूत्रस्थ 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' सदृक्, सदृशः 'क्सोऽपि वाच्यः सदृक्षः' इति स्पष्टमुक्तत्वात् 'समान' शब्दस्य त्यदादिगणे पाठाभावाच्चेदमसङ्गतम् ।

२. अयं पाठः श्लोकादिक्रमाङ्कश्च हैम 'ख-ग' पुस्तकयोः, 'क' पुस्तके तु नैवेदं लभ्यते ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये '—शोणके—'इति पाठः ।

२. 'मूल्यं वस्ने वेतने च' इति हैमस्य (२।३८०) विश्व 'ख' पुस्तकस्य चानुरोधात् विश्व 'क' पुस्तकस्थः '—वस्त्रे' मेदिनीस्थः '—प्रश्ने' इति च पाठौ लेखकादिभ्रान्तिजन्यौ प्रतिभातः ।

३. '—शाकाट्टकद्यूत—' इति मेदिनीपाठः ।

वहारे भृतौ धवे' [इति मे० ४६।१९] ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य'।

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा।
गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥
मदिरा कश्यमद्येऽपि

सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा, प्रसन्ना, इरा, कादम्बरी, परिस्रुता, मदिरा (११ स्त्री), कश्यम्, मद्यम् (२ न), 'मदिरा, शराब' के १३ नाम हैं।

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम्। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। सु अतीव रायन्त्यनया वा। 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्। 'सुरा चषकमद्ययोः'। 'पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' [इति मे० १२९।९८] ॥ (१) ॥*॥ हलिनो बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥ *॥ हलत्यङ्गम्। 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः। हल्यतेऽनया वा। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'हालः सातवाहनपार्थिवे। हाला सुरायाम्' [इति विश्वः[1] हैमः, २।५२८-५२९] ॥ (३) ॥ * ॥ परितः स्रवति 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।३।७६)। तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥ * ॥ वरुणालयोऽपि वरुणः, तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा, गन्ध उत्तमो यस्या वा। राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥ प्रसीदति स्म। 'षद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम्। 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छ[2]-संतुष्टयोस्त्रिषु' [इति मे० ८९।८६] ॥ (७) ॥*॥ इं कामं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ कुत्सितमम्बरम्। 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१)। कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। तस्येयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। कदम्बे जातो रसः। 'तत्र जातः' (४।३।५३) इत्यण्। कादम्बं राति त्रा। कः (३।२।३)। गौरादिः (४।१।४१)। कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्यभेदे नपुंसकम्। स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' [इति मे० १४१।२५७] ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमते—टापि 'परिस्रुता' यद्वा-परितः सूयते स्म लोकैः 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'परिस्रुता स्त्री वरुण्यां स्यन्ने स्यादभिधेयवत्' [इति मे० ६९।२०९] ॥ (१०) ॥ * ॥ माद्यन्त्यनया। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥ * ॥ कश्यते अनेन वा। 'कश शब्दे' ( ) बाहुलकाद्यः। 'मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्' इति रन्तिदेवः। 'कश्यस्त्रिषु कशार्हे स्यात्क्लीबं मद्याश्वमद्ययोः' [इति 'विश्वः, मे० ११३।७] ॥ (१२) ॥ * ॥ माद्यन्त्यनेन। 'गदमदचर–' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'मद्यसामान्यस्य'॥

अवदंशस्तु भक्षणम्।

अवदंशः (पु) 'मदिरा पीनेके समय रुचि बढ़नेके लिये नमकीन चना आदि चबाने' का १ नाम है।

अवेति ॥ अवदश्यते। 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। भावे (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य'॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शुण्डा (स्त्री), पानम्, मदस्थानम् (२ न), 'मदिरा पीनेके स्थान' के ३ नाम हैं।

शुवति ॥ शुन्यते। 'शुन गतौ' (तु० प० से०)। 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११२)। 'शुण्डा पानगृहे मता। (अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मे० ४२।२५)। 'शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः। नालिन्यां वारयोषायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे' [४५।२४ इति विश्वः] ॥ (१) ॥ * ॥ पिबन्त्यत्र। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी ८३।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य'।

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मधुवारः, मधुक्रमः (२ पु), 'मदिरा पीनेके बारी' के २ नाम हैं।

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥ * ॥ मधुनः क्रमः। (२) ॥ * ॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य'।

---

१. विश्वे 'हाला सुरायां नृपतौ च हालः' इति(१५२।४५) भिन्नपाठादत्र 'हैम' इत्येव पाठ उचितः। हैमे च 'शालिवाहन—' इति च पाठः।

२. '—स्यात् स्वच्छ—'इति मेदिनीपाठः।

१. विश्वे 'कश्यं मद्ये तुरङ्गाणां कश्यं मध्यकशार्हयोः' इति (११८।४९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'इत्येव पाठः समुचितः।

मध्वासवो माधवको मधु मार्द्वीकमद्वयोः ।

मध्वासवः, माधवकः (२ पु), मधु,(मार्द्वीकम्)माध्वीकम् (२ न), 'महुएके शराब' के ४ नाम हैं।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु, तस्यासवः ॥ (१) ॥ * ॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्'(४।३।११८)॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये, ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' [इति विश्व-मेदिन्यो¹ ७९।११-१२]॥ (३) ॥ * ॥ मृद्वीका द्राक्षा, तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् । 'अनुदात्तादेः' (४।३। १४०) इत्यञ् वा ॥ * ॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र पृषोदरादित्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ अद्वयोः= क्लीबमित्यर्थः ॥ * ॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ।

मैरेयमासवः शीधुः

मैरेयम् (न), आसवः (पु), शीधुः (पु न), 'ऊख (गन्ना) के रस या शाक आदिसे बने हुए मदिरा' के ३ नाम हैं।

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ आसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ शेरतेऽनेन । 'शीङो धुक्' (उ० ४।३८) अर्धर्चादिः (२।४।३१) 'पुंनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः²'[इति त्रिकाण्डशेषः ३।५।८] ॥(३) ॥ * ॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः। तथापि भेदमनादृत्योक्तम् ॥ * ॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य' ।

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदकः, जगलः (२ पु), 'मदिराके काढ़े या मदिरा बनानेके लिये पीसे हुए पदार्थ विशेष' के २ नाम हैं।

मेदेति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । वुन् क्वुनादिभ्यः (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥ * ॥ भृशं गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लुगन्तादच्¹ (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च' (इति मे० १५१।९१-९२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुराकल्कस्य' ।

संधानं स्यादभिषवः

सन्धानम् (न), अभिषवः (पु),'मदिरा बनाने' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' [इति विश्वः ९२।१४, मेदिनी ९४।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ अभिषूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' [इति विश्वः १६६।५३ मे० १६१।५६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आम्रादिसंधानस्य' ।

किण्वं पुंसि तु नग्नहूः ।

किण्वम् (न), नग्नहूः (पु), 'चावल आदिको उबाल (औंट) कर तैयार किये हुए मदिराके बीज' के २ नाम हैं।

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा । 'किण्वं पापे सुराबीजे' [इति विश्वः १६३।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ ह्वानम्, हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । नग्नस्य हूः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य' ॥—'मत्तनग्नकृताह्वानस्य'—इत्यन्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

कारोत्तरः, सुरामण्डः (२ पु), 'मदिराके मॉंड (ऊपरी हिस्सा)' के २ नाम हैं।

केति ॥ कारेण क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः'—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरामण्डस्य' ।

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपानम् (न), पानगोष्ठिका (स्त्री), 'मदिरा पीनेके जमाव (अड्डा)' के २ नाम हैं।

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट्(३।३।११७)॥ (१) ॥ * ॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ।

---

१. विश्वे "मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशाके मधुद्रुमे" इति (८२।११) पाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् ।

२. त्रिकाण्डशेषे '—सीधवः' इति दन्त्यादिः 'सीधु' शब्दः पठितः ।

१. कर्मण्यचोऽसंभवादणि चादिवृद्ध्याप्त्या पृषोदरादित्वात् सिद्धिर्बोध्या ।

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चषकः (पु न), पानपात्रम् (न), 'मदिरा प्याले' के २ नाम हैं।

चेति ॥ चष्यतेऽनेन। 'चष भक्षणे (भ्वा० उ० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। 'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रभदयोः' (इति मे० ८।८६) ॥ (१) ॥ * ॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य'।

सरकोऽप्यनुतर्षणम्।

सरकः (पु न), अनुतर्षणम् (न), 'मदिरा पीने या परोसने (बाँटने)' के २ नाम हैं।

सेति ॥ स्रियते। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। वुन् कृवादिभ्यः (उ० ५।३५)। 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनोर्मद्यभाजने' इत्यजयः। अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री। 'सरकं वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ अनुतर्षणम्। अनेन वा। 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०)। भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) 'अनुतर्षः' अपि। 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यपानस्य'।—चत्वारि 'मद्यपानपात्रस्य'—इति मुकुटः।

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

धूर्तः, अक्षदेवी, कितवः, अक्षधूर्तः, द्यूतकृत् (५ पु) 'जुवाड़ी या जुवा खेलनेवाले' के ५ नाम हैं।

ध्विति ॥ धूर्वति। 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हसिमृग्रिण्–'(उ० ३।८६) इति तन्। 'राल्लोपः' (६।४।२१)। 'धूर्तं तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिषु' (इति मे० ५६।२८)। 'धार्तः' इति पाठे—धावनम्। 'धावु गतौ' (भ्वा० उ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। बाहुलकाद्वलोपः धा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति। ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)। यद्वा—धा धावनेनार्तः॥ (१) ॥ * ॥ अक्षैर्दीव्यति। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कि ज्ञाने' (जु० प० अ०)। भावे क्तः (३।३।११४)। कितं वायति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितते वाति वा। 'वा गन्धने'(अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' [इति विश्वः १६४।३०] ॥ (३) ॥ * ॥ अक्षेषु धूर्तः। 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ द्यूतं करोति। क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्यूतकृतः'।

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः

लग्नकः, प्रतिभूः (२ पु),'मध्यस्थ, बीचवान, जामिनदार' के २ नाम हैं।

स्युरिति ॥ लज्यते स्म। 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति। क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य।

सभिका द्यूतकारकाः।

सभिकः, द्यूतकारकः (२ पु), 'नालदार' अर्थात् 'जुवा खेलानेवाले' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति ॥ व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन्। 'सभाद्यूतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ द्यूतं कारयन्ति। अण् (३।२।१)। स्वार्थे कन्। (ज्ञापि० ५।४।५)। ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्'।

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्यूतः (पु न), अक्षवती (स्त्री), कैतवम् (न), पणः (पु), 'जुआ' के ४ नाम हैं।

द्विपति ॥ देवनम्। 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्याम्। मतुप् (५।२।९४)। लोकात्स्त्रीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ कितवस्य कर्म। युवादित्वात् (५।१।१३०) अण्। 'कैतवं तु छले द्यूते 'कैतवः कितवे रिपौ'(इति मे० १६०।३५) ॥ (३) ॥ * ॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य'।

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पणः, ग्लहः (२ पु), 'जुएमें दावपर रक्खे हुए रुपया आदि' के २ नाम हैं।

---

१. '—गतिशुद्धयोः' इति पाठ्यम्, सि० कौ० धातुपाठयोस्तथोक्तेः।

२. सि० कौ० धातुपाठयोरनुरोधाद् '—गतिगन्धनयोः' इति पठितव्यम्।

१. मेदिन्यां द्वितीयपादः 'कैरवः कितवे रिपौ' इति पठितः, तस्यैव च हैम (३।७३५) विश्व (१६५।३५) योरनुरोधादौचित्येन अत्र 'कैतव' शब्दस्य विवरणीयतया नायं द्वितीयपादात्मकोंऽशः प्रकृतोपयोगी।

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः–' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥ (१) ॥ * ॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लहू आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गृह्यते वा । 'अक्षेषु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्यूते लाप्यमानस्य' (द्रव्यादेः)।

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षः, देवनः, पाशकः (३ पु), 'पासा' के ३ नाम हैं।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान्, क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मे० १६५।२-३) । (१) ॥ * ॥ दीव्यन्ति येन 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः ९०।६६) ॥ (२) ॥ * ॥ पाशयति । 'पश बन्धने' चुरादिः। ण्वुल् (३।१।१३३) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ['पासा' इति ख्यातस्य] ।

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

परिणायः (पु न), 'शारी (गोटी) को चलाने' का १ नाम है।

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) 'परिन्योः–' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ।

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टापदम् (पु न), शारिफलम् (न), 'बिसात' अर्थात् 'गोटियोंको रखने (खेलनेके समय बिछाने) के लिये कपड़े या काष्ठके बने हुए आधार-विशेष' के २ नाम हैं।

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी चन्द्रमल्ल्यां शरभे मर्कटे पुमान्)' [इति मे० ७७।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ शारीणां फलं पट्टः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः' इति विश्वः [१४९।२-३] ॥(२) ॥ * ॥ 'शारीणां खेलनाधारपट्टस्य' द्वे 'बिसात' इति ख्यातस्य ।

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्राणिद्यूतम् (न), समाह्वयः (पु), 'बाजी रखकर पशु-पक्षियों (मुर्गा, तीतर, भेंड़ा आदि) को लड़ाने'के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यगाहूयन्तेऽत्र । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ('मेषकुक्कुटादिप्राणि') 'द्यूतस्य' ।

सर्वलिङ्गासंग्रहादपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

ग्रन्थकार 'उक्ताः-' इस श्लोकसे सब लिङ्गवाले शब्दोंके सब लिङ्गोंको नहीं कहनेके दोषका निवारण करते हैं। इस 'शूद्रवर्ग' में अवयवार्थक शब्द काव्य, पुराण और कोषोंमें प्रायः पुंल्लिङ्गमें ही उपलब्ध होनेके कारण यहाँ भी वे पुंल्लिङ्गमें ही कहे गये हैं, वे शब्द उसके धर्म और योग आदिके वशसे अन्य जातिमें वृत्ति होने पर तदनुसार स्त्रीलिङ्ग और नपुंसक भी होते हैं।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिँल्लिङ्गे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतोऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोहनीयाः । यथा—'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्' इत्यादि । येऽप्ययौगिकाः 'करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वाच्छूद्रादिवत् 'जातेः–' (४।१।६३) इत्यादिना ङीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ।

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥ १० ॥

अथ काण्डसमाप्तिः

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

श्री अमरसिंहके बनाये हुए नाम और लिङ्गको बतलानेवाले 'नामलिङ्गानुशासन' अर्थात् 'अमरकोष' नामक इस ग्रन्थमें भूमि आदि वर्गवाला यह दूसरा काण्ड के सहित समर्थित होकर सम्पूर्ण हुआ।

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां द्वितीयकाण्डः संपूर्णतामगात् ।

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

अमरकोषः

सटिप्पण 'रामाश्रमी' (व्याख्यासुधा) संस्कृतव्याख्यया प्रकाशाख्यहिन्दीव्याख्यया चोपेतः ।

तृतीयं काण्डम्

अथ विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः[1] ॥ १ ॥

सर्वसाधारण होने से 'सामान्यकाण्ड' नामक इस प्रकरणमें विशेष्य (स्त्री, दारा, कलत्र आदि पहले कहे हुए शब्द) के अधीन लिङ्ग और वचनवाले 'सुकृति, साधु…' शब्दोंसे विशेष्यनिघ्नवर्ग १, आपसमें भिन्नजातीय अर्थवाले 'कर्म परायण…' शब्दोंसे संकीर्णवर्ग २, अनेक अर्थवाले 'नाक, लोक,…' शब्दोंसे नानार्थवर्ग ३, 'आङ्,…अव्यय शब्दोंसे अव्ययवर्ग ४, और प्रत्यय अर्थात् 'टाप्, ङीप्, घञ्, क्तः, ··' के द्वारा लिङ्गबोधक शब्दोंसे लिङ्गादिसंग्रहवर्ग ५, कहता हूँ ।

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का शेफालिका—इत्यादीनि[2] ।

---

१. "वर्गसंग्रहाः' इत्येवं पाठो व्याख्यानुरोधाद्युक्तः ।

२. स्वामी त्वेवं व्याख्यातवान्—'विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ये पञ्च वर्गास्ते काण्डद्वयोक्तसाधारण्यात् सामान्यकाण्डेऽस्मिस्तृतीयेऽवान्तरवर्गान् संश्रयन्ति । यथा नानार्थवर्गे कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेऽनेकार्थैकार्थवर्गौ, लिङ्गशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः । 'वर्गसंग्रह' इत्येके पेठुः । सामान्यकाण्डे ये पञ्चवर्गाः, स वर्गसंग्रह इति योजना । आदि शब्दः प्रकारे ।" इति ।

अस्मिन् वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

जिस प्रकार स्त्रीलिङ्ग, पुंलिङ्ग आदिके सहित (स्त्री, दारा, कलत्र,… शब्द) पदोंसे स्त्री, दारा, कलत्र आदि जो विशेष्य हैं, उनके भेदक गुण, (सुकृति, साधु,…) द्रव्य दण्ड,…और क्रिया (पढ़ना, पढ़ाना, पकाना, बोलना,…) से युक्त शब्द वैसे ही होते हैं ।

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यल्लिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रक्रान्तम्, गुणादिशब्दास्तल्लिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ।

सुकृती पुण्यवान् धन्यः

सुकृती, पुण्यवान्, धन्यः (३ त्रि), 'भाग्यवान्' के ३ नाम हैं ।

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् ।'धन्या धात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु[2]' [इति विश्वः ११७।३१-३३, मेदिनी ११५।३३] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ।

महेच्छस्तु महाशयः ।

महेच्छः, महाशयः (२ त्रि), 'बड़े एवं उन्नत अभिप्राय वाले' के २ नाम हैं ।

---

१. "दाराद्यम्' इति पाठो युक्तः । स्त्रीनराद्यैरित्येके, स्त्रीपुन्नपुंसकैरित्यर्थः ।" इति स्वामी ।

२. विश्वे तु 'धन्यो धनवति स्मृतः । धन्या धात्र्यामलक्योश्च' इति भिन्न एव पाठः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि'[1] (इति मे०) [११८।७३], [विश्वः १२०।७० च]। महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिलाषस्य'।

हृदयालुः सुहृदयः

हृदयालुः, सुहृदयः (२ त्रि), 'अच्छे स्वभाववाले' के २ नाम हैं।

हृिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य। 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्भावः ॥ * ॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन। 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥ * ॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य[2] ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः'।

महोत्साहो महोद्यमः ॥३॥

महोत्साहः, महोद्यमः (२ त्रि) 'उद्यमी' के २ नाम हैं।

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥(१)॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य'।

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः।
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः, वैज्ञानिकः, कृतमुखः, कृती, कुशलः (१० त्रि), 'शिक्षित, ज्ञानी, लोकचतुर' के १० नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य[3]। यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा। 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचाद्यच् (३।१।१३४)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा। 'एरजण्यन्तानाम्'[4] इति नाच् (३।६।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ निपुणति। 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ अभि जानाति। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यस्नासीत्। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य। तारकादिः (५।२।३६)। यद्वा अशिक्षिष्ट। 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः। विज्ञाने नियुक्तः। 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक्। यद्वा विज्ञानेन जयति। 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक्। यत्तु विज्ञानं नैपुण्यम्। तेन व्यवहरति। 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन। तन्न। उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात्। 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ व्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं मुखमस्य। सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८)॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य। इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लाति। कः (३।२।३)। कौ पृथिव्यां शलति वा। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। णिजर्थं लक्षणा वा। कौ शलति चालयति राजकार्याणि। यद्वा—'कुः पापेषदर्थयोः'। कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात्। 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ [१५०।७७]॥(१०)॥*॥ दश 'कुशलस्य'।

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

पूज्यः, प्रतीक्ष्यः (२ त्रि), 'पूजा करने योग्य' के २ नाम हैं।

पृविति ॥ पूज्यते। 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' [इति हैमः २।३७५] ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते। 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) [३।५२४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूज्यस्य'।

सांशयिकः संशयापन्नमानसः।

सांशयिकः, संशयापन्नमानसः (२ त्रि), 'सन्देहयुक्त' के २ नाम हैं।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः। 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन् वा ॥ (२)॥*॥ द्वे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा।

---

१. '—पनसाधारयोरपि' इति मेदिनीस्थः पाठः 'अथाशय आश्रये। अभिप्रायपनसयोः' इति हैमा(३।५०९-५१०) नुरोधात् समीचीनः प्रतिभाति।

२. अत एव स्वाम्याह—'प्रशस्तं…'। स एव हृदयेन सह वर्तते। अन्ये मांसखण्डे सत्यप्यहृदयाः, यन्ममैव—'हृदयं तद्विविङ्क्ते यद्भावमन्यच्चलं पलम्। शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥' इति।

३. स्वामी तु एवं विगृह्याग्रे "मुख्यार्थं परित्यज्य निपुणे रूढः, यदाहुः (कुमारिलभट्टाः)—'निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्तेऽद्यतनैः काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥' इति।

४. कैयटेनेदं वचनमनार्षमुक्तम्।

---

१. विश्वे 'कुशलः शिक्षिते, क्षेमपर्याप्तिसुकृतेषु च। कुशलम्' इति (१५४।६६-६७) इत्येवं भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः।

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५॥

दक्षिणेयः, दक्षिणार्हः, दक्षिण्यः (३ त्रि), 'दक्षिणा देने योग्य ब्राह्मणादि' के ३ नाम हैं।

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्'(भ्वा० प० से०)। 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् । (३) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ।

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे।

वदान्यः, स्थूललक्ष्यः, दानशौण्डः, बहुप्रदः (४ त्रि), 'बहुत दान करनेवाले' के ४ नाम हैं।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्' [इति मे० १२०।१०३] ॥ (१) ॥ *॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥*॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते'[शौण्डा पिप्पलिचर्ययोः]इति विश्वः[४४।१७]॥ (३) ॥*॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ।

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवातृकः, आयुष्मान् (२ त्रि), 'बहुत उम्रवाले' के २ नाम हैं।

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।७९)। 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु[२]' इति विश्व [१८।२०४]–मेदिन्यो [१६।१९१] ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः' ['दीर्घायुषः'] ।

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाणिः, शास्त्रवित् (२ त्रि), 'शास्त्र पढ़े हुए' के २ नाम हैं।

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । [३]समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।१५३)। 'गोस्त्रियोः–'(१।२।४८) इति ह्रस्वः। यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१)॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ।

परीक्षकः कारणिकः

परीक्षकः, कारणिकः (२ त्रि), 'परीक्षा करनेवाले या मठादिमें ब्राह्मण आदिकी परीक्षाकर दान आदि देनेवाले दानाध्यक्ष' के २ नाम हैं।

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' इति मे० [४७।३८] । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ।

वरदस्तु समर्धकः।

वरदः, समर्धकः (२ त्रि), 'वर देनेवाले' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च, वरदा तु कुमारिका' इति हैमः [३।३६६] ॥ (१) ॥ * ॥ समृध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरदस्य' ।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षमाणः, विकुर्वाणः, प्रमनाः, हृष्टमानसः (४ त्रि), 'प्रसन्न चित्तवाले' के ४ नाम हैं।

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य–'(३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति–इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकत्वाच्छ्यनि [३।१।६९] सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) शानश् (३।२।१२४) वा (२)॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ।

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

दुर्मनाः, विमनाः, अन्तर्मनाः (३ त्रि), 'उदास चित्तवाले' के ३ नाम हैं।

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥(३) त्रीणि 'दुःखितमनसः' ।

उत्क उन्मनाः।

उत्कः, उन्मनाः (२ त्रि), 'उत्सुक' के २ नाम हैं।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः'(५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ।

१. विश्वे '—विख्यातः—' इति पाठः ।

२. विश्वे 'जैवातृकः कृशे चन्द्रे भैषज्यायुष्मतोरपि' इति, मेदिन्यां च '—दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' इति पाठौ ।

३. 'वाणिर्व्यूतिश्च वानं स्यात्' इति वैजयन्त्याः (पृ० २३६ श्लोक ८), 'वाणिर्व्यूतिः' इति अ० चि० म० (३।५७७) चोक्त्या 'वाणि'शब्दस्य ह्रस्वान्तस्यापि सत्त्वेन तेन समासे त्वयं द्रविडप्राणायामो मुधैवेति ।

दक्षिणे सरलोदारौ

दक्षिणः, सरलः, उदारः (३ त्रि), 'सरल स्वभाववाले' के ३ नाम हैं।

देति ॥ दक्षते। 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०)। 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०)। 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः। 'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु। अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने, दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [४८।५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अलच् (उ० १।१०६)। 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१५५।१४३] ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कृष्टं आ समन्ताद् राति। 'आतश्च–' (३।१।१३६) इति कः। उदर्यते। 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा। 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१३१।११७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ऋज्वाशयस्य'।

सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

सुकलः (त्रि), 'दिल खोलकर देने और खानेवाले' का १ नाम है।

स्विति ॥ सुकल्यते। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)। 'ईषद्दुः–' (३।३।१२६) इति खल्। शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दातृभोक्त्रोः'।

तत्परे प्रसितासक्तौ

तत्परः, प्रसितः, आसक्तः (३ त्रि), 'तैयार, काममें लगे हुए' के ३ नाम हैं।

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य। तेन पूर्यते। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रासायि। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ असञ्जि। 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य'।

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।

इष्टार्थोद्युक्तः, उत्सुकः (२ त्रि), 'अपने इष्टसिद्धिके लिये काममें लगे हुए' के २ नाम हैं।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च। तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ उद् उद्योगं, सवति। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा। 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। क्विपि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः। क्विपि (३।२।७६)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा। ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। यद्वा–उत्सुवति। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)डुः। 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् वा। कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः'।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः—इत्येके।

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रतीतः, प्रथितः, ख्यातः, वित्तः, विज्ञातः, विश्रुतः (६ त्रि), 'मशहूर, प्रसिद्ध' के ६ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात्। प्रतीयते स्म, इति वा। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथते स्म। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ अख्यायि। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ अवेदि। 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ व्यज्ञायि। 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। यद्वा–विजानाति। 'मतिबुद्धि–' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥ ॥ * ॥ व्यश्रावि। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'प्रसिद्धस्य'।

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ।

कृतलक्षणः, आहतलक्षणः (२ त्रि), 'विद्या, शिल्प आदि किसी गुणसे प्रसिद्ध' के २ नाम हैं।

गिति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य। 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' [सौमित्रे चापि लक्षणः] इति विश्वः [५०।४२] ॥(१)॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्'[ताडिते नामितेऽपि च। स्यात् पुरातनवस्त्रे च] इति विश्वः [६२।७७]। आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य'।

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्यः, आढ्यः, धनी (३ त्रि), 'धनी' के ३ नाम हैं।

इभ्य इति ॥ इभमर्हति। दण्डादित्वात्(५।१।६६) यः। यद्वा–एः कामाद् भ्यसते। 'भ्यस भये'(भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेण्वां[1] सल्लकीतरौ' इति हेमचन्द्रः (२।

१. 'आरामे—' इति मेदिन्यां पाठः।

१. हैमपुस्तकत्रयेऽपि'—धनवतीभ्यां तु करेण्वां—' इति पाठोपलब्धेरत्रत्यः '—तीभ्यां वरेण्यां—'इति पाठः 'धनवति + इभ्या' इति बोधाभावात् पुनरुक्तिवारणाय '—तीभ्यां 'वरेण्यां' इति कल्पना लेखकादिप्रमादजा एव।

३५०) ॥ (१) ॥ * ॥ आध्यायति । 'आतः—' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य'।

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वामी, ईश्वरः, पतिः, ईशिता, अधिभूः, नायकः, नेता, प्रभुः, परिवृढः, अधिपः (१० त्रि), 'स्वामी, मालिक' के १० नाम हैं।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः'(इति विश्वः[१],मेदिनी') [९४।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेश—' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभो नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति [२]विश्व–मेदिन्यौ [१३१।११६]॥(२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति [३]विश्वः, (मेदिनी) [५६।३२] ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । [४]तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप् । (५) ॥ * ॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्व[४] [८।६४] हेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥ * ॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥ * ॥ प्रभवति । 'विप्रसंभ्यः—' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥ * ॥ परिवर्हति । परिवृंहति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।२१) इति साधुः ॥ (९) ॥ * ॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।— मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'अधिपतेः'।

१. विश्वे 'स्वामी प्रभौ विशाखे च' इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' त्येव पाठ्यम् ।

२. विश्वे 'ईश्वरो विभवैराढ्ये शम्भौ स्वामिनि मन्मथे । पार्वत्यामीश्वरामाहुः' इति (१३८।१५७–१५७) इति भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

३. विश्वे 'पतिः प्रभौ गतौ मूले' इति (६०।४८) भिन्नपाठदर्शनादत्र 'मेदिनी' इति पाठ एव समीचीनः ।

४. हैमे पुस्तकत्रये 'नायको मणिभिन्नेतृप्रधानेषु' इति भिन्नपाठादत्र 'विश्वमेदिन्यौ' (१०।१११) इति पाठः समीचीनः ।

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधिकर्द्धिः, समृद्धः (२ त्रि), 'बहुत समृद्धिवाले' के २ नाम हैं।

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥ * ॥ समृध्नोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिसंपन्नस्य'।

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बव्यापृतः, अभ्यागारिकः (२ त्रि), उपाधिः (नि० पु०), 'परिवारके पालन-पोषणमें लगे हुए' के ३ नाम हैं।

कवेति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'व्यापृतस्तरुणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताट्ठन्' (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥ * ॥ आधानमाधिः । 'उपसर्गे–'(३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि किप्रत्ययास्मरणात् । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले[१]' इति विश्व [८४।२८]–मेदिन्यौ [८१।२९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य'।

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

सिंहसंहननः (त्रि), 'सुडौल तथा सुन्दर शरीरवाले' का १ नाम है।

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च, तैरुपेतः ॥ * ॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सौन्दर्योपेतस्य'।

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

निर्वार्यः (त्रि), 'सत्त्वसम्पत्ति (सुख-दुःखमें बराबर उत्साह) से काममें लगनेवाले' का १ नाम है।

नीति ॥ निश्चयेन व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ * ॥ 'निर्वार्यः'

१. विश्वे '—कैतवेऽपि विशेषणे । कुटुम्बव्यापृतेऽपि स्यात्' इति पाठः ।

इति पाठे-'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम् । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् । 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं 'निःशङ्कं कार्यकर्तुः' ।

अवाचि मूकः

अवाक्, मूकः (२ त्रि), 'गूंगे' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ न वाग् यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । 'मूको दैत्यावाग्दीनेषु' (इति हैमः २।१४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मूकस्य' ।

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

मनोजवः, पितृसन्निभः (२ त्रि), 'ज्ञान, पद या अवस्थादिके कारण पिताके समान पूज्य व्यक्ति'के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । अच् (३।१।१३४)। मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजवपितृसधर्माणः' इति नाममाला-( ) ॥ * ॥ स्वामी तु—'मनोजवसः' चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पितृसमस्य' ।

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

कूकुदः (त्रि), 'कन्याको भूषण वस्त्रादिसे अलंकृतकर विद्वान् वरको बुलाकर कन्यादान करनेवाले'का १ नाम है ।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा—कवनम् कूः । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भूः, कीर्तिभूमिः इति यावत् । कूकुं ददाति, कूकवा दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'(३।२।३) इति 'सुपि-'(३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सत्कारपूर्वकं कन्यादातुः' ।

लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः, श्रीलः, श्रीमान् (४ त्रि), 'श्रीमान्' के ४ नाम हैं ।

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'लक्ष्म्या अच्च' (ग० ५।२।१००) इति पामादित्वान्नः अत्वं च । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५०।७६-७७] ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥ * ॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्लीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥ * ॥ मतुब् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'श्रीमतः' ।

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्निग्धः, वत्सलः (२ त्रि),'स्नेह करनेवाले'के २ नाम हैं ।

स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वा द्रुह्-' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' तर्णके नोरसि क्लीबम्, (इति मेदिनी) [१७०।११] । वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्-' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वत्सलस्य' ।

स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

दयालुः, कारुणिकः, कृपालु, सूरतः (४ त्रि), 'दया करनेवाले के ४ नाम हैं ।

स्येति ॥ 'स्पृहिगृहि-'(३।२।१५८) इत्यालुच् ॥(१) ॥ * ॥ करुणा शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ कृपां लाति मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।१।१८०) डुः ॥ (३) ॥ * ॥ शोभन उः शंभुः सूः । स्वि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा—सुरमते । 'सौ रमेः क्तो दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ० ५।१४) । यत्तु—'तातपलितसूरताः' इति रमेः क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दयालोः' ।

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वतन्त्रः, अपावृतः, स्वैरी, स्वच्छन्दः, निरवग्रहः (५ त्रि), 'स्वतन्त्र' के ५ नाम हैं ।

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्' (इति [1]'विश्वः, मेदिनी) [६७।१८] ॥

---

१. विश्वे 'अपावृतः स्वतन्त्रे स्यात् पिहिते चाप्यपावृतः ।' इति (७०।१७९) पाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

(२) ॥*॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य। 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः। 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य॥ (४) ॥*॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमात्। 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य'।

परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि।

परतन्त्रः, पराधीनः, परवान्, नाथवान् (४ त्रि), 'पराधीन' के ४ नाम हैं।

पेति॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि। 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः। 'अषडक्ष–' (५।४।७) इति खः। यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीतम्। तन्न। शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात्॥ (२) ॥*॥ परः स्वाम्यस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४)॥ (३) ॥*॥ नाथोऽस्यास्ति॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य'।

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ॥१६॥

अधीनः, निघ्नः, आयत्तः, अस्वच्छन्दः, गृह्यकः (५ त्रि), 'वश, अधीन' के ५ नाम हैं।

अधीति॥ इनमधिगतः। 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः। अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा। (१) ॥*॥ निहन्यते निगृह्यते। हन्तेः 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८)॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः॥ (३) ॥*॥ न स्वः छन्दोऽस्य॥ (४) ॥*॥ गृह्यते। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'पदास्वैरि–' (३।१।११९) इति क्यप्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ [७।८४]॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य'॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहुः।

खलपूः स्याद् बहुकरः

खलपूः, बहुकरः (२ त्रि), 'खलिहान या जमीन को साफ करनेवाले'के २ नाम हैं।

खेति॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु [क्रूरे नीचेऽधमे खलः'] इति विश्वः [१४९।४]। खलं पुनाति। 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। क्विप् (३।२।७६)॥ (१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि। 'कियत्तद्बहुष्वज्विधानम्[1]' (वा० ३।२।२१) इत्यच्। स्त्रियां बहुकरा। यत्तु—ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव। स्त्रियां 'बहुकरी'—इत्युक्तं मुकुटेन। तन्न। टापवादत्वेनाज्विधानात्॥ ॥*॥ (२) द्वे 'भुवं मार्जयतः'।

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः।

दीर्घसूत्रः, चिरक्रियः (२ त्रि),'दीर्घसूत्री' अर्थात् 'काम में बहुत देर लगानेवाले'के २ नाम हैं।

दीति॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः [१२८।४०]। दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य'।

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जाल्मः, असमीक्ष्यकारी (२ पु), 'विना विचारे काम करनेवाले' के २ नाम हैं।

जेति॥ जालयति, जाल्यते वा। 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)। बाहुलकान्मः।—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'इषियुधि–' (उ० १।४५) इति सूत्रे जलेरग्रहणात्। धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात्, 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच्च। 'जाल्मस्तु पामरे। असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः [२।३२६-३२७]॥ (१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः'।

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः॥ १७॥

कुण्ठः (त्रि), 'थोड़ा काम करनेवाले' अर्थात् 'काम करने में मन्द' का १ नाम है।

किवति॥ कुण्ठति। 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोः' इति मे०) [३९।३]॥ (१)॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य'।

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

कर्मक्षमः, अलङ्कर्मीणः (२ त्रि), 'काम करनेमें समर्थ' के २ नाम हैं।

केति॥ कर्मसु क्षमः॥ ॥*॥ 'सप्तमी–' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः॥ (१) ॥*॥ कर्मणे

---

1. विश्वे 'क' पुस्तके 'गुह्यकश्छेकनिघ्नयोः' (१२।१२७) 'ख' पुस्तकेऽपि 'गृह्यकश्छेकनिघ्नयोः' (७।२६) इति विभिन्नपाठाभ्यां स्वयमपि पूर्वं (२।५।४३) 'गृह्यक' शब्दविवरणे प्रकृतोद्धरणे 'मेदिनी' इत्येवोक्ततयाऽत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः।

1. 'कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इत्येवं वार्तिकस्वरूपं सि० कौ० भाष्ये च।

क्रियायै अलं समर्थः। "प्राप्तापन्नालंपूर्व–' (वा० २।४।२६) इति परवल्लिङ्गनिषेधात्समासः। 'पर्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति वा। 'अषडक्ष–' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रियाकरणे समर्थस्य'।

क्रियावान् कर्मसूद्यतः।

क्रियावान् (त्रि), 'काममें लगे या तैयार रहनेवाले' का १ नाम है।

क्रीति ॥ क्रियाऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य'।

स कार्मः कर्मशीलो यः

कार्मः, कर्मशीलः (२ त्रि), 'विना फलकी इच्छा किये काम करनेवाले'के तथा महे० के मत से 'सर्वदा काम में लगे रहनेवाले' के २ नाम हैं।

स इति ॥ कर्म शीलमस्य। 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा। स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य'।

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

कर्मशूरः, कर्मठः (२ त्रि), 'आरम्भ किये हुए कामको यत्नपूर्वक पूरा करनेवाले' के २ नाम हैं।

केति ॥ कर्मणि शूरः। सप्तमीसमासः (२।१।४०)॥ (१) ॥ * ॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य'।

भरण्यभुक् कर्मकरः

भरण्यभुक्, कर्मकरः (२ त्रि), 'मजदूर या मूल्य लेकर काम करनेवाले नौकर आदि' के २ नाम हैं।

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते। क्विप् (३।२।७६) ॥ * ॥ क्वचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः। तत्र कर्मणि साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥ कर्म करोति। 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः'। अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः।

कर्मकारस्तु तत्क्रियः।

कर्मकारः (त्रि), 'विना वेतन आदि लिये काम करने वाले' का १ नाम है।

केति ॥ कर्म करोति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥ एकं 'यो वेतनं विना कर्म करोति, तस्य'।

अपस्नातो मृतस्नातः

अपस्नातः, मृतस्नातः (२ त्रि), 'मरे हुए परिवार आदिके उद्देश्य से स्नान किये हुए' के २ नाम हैं।

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः। 'प्रादयो गताद्यर्थे–'(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१)॥ * ॥ मृते स्नातः। सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य'।

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥१९॥

आमिषाशी शौष्कलः (२ त्रि), 'मांस खानेवाले' के २ नाम हैं।

आमीति ॥ आमिषमश्नाति। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥(१)॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसमात्रेऽपि सा मता'। तामत्ति। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्। स्वामी तु–'शाष्कलः'–इति पठति। तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि। 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य [1]फणिके पिशिताशिनि' इति हैमः [३।७२६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मासाशिनः'।

बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः।

बुभुक्षितः, क्षुधितः, जिघत्सुः, अशनायितः (४ त्रि), 'भूखे हुए' के ४ नाम हैं।

ब्विति ॥ बुभुक्षा जाताऽस्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुध्यति स्म। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः। 'वसतिक्षुधोः–' (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥ * ॥ अत्तुमिच्छुः। अदेः सनि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (२।४।३७)। 'सनाशंस–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥ * ॥ अशनस्येच्छा। 'अशनाया–' (७।४।३४) इति साधुः। अशनाया जाताऽस्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य'।

परान्नः परपिण्डादः

परान्नः, परपिण्डादः (२ त्रि), 'दूसरेके अन्नको खाकर जीनेवाले' के २ नाम हैं।

---

१. भाष्यानुरोधात् 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्पर—' इति पाठ उचितः।

१. अत्र 'शौष्कल' शब्दविवरणे 'शुष्कल'शब्दीयानेकार्थकथनस्यानौचित्यात् हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'शौष्कलः शुष्कमांसस्य पणिते—' इति पाठाच्चात्रापि तादृश एव पाठ उचितः।

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पिण्डमाजीवने' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदत्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ।

भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥

भक्षकः, घस्मरः, अद्मरः (३ त्रि), 'बहुत खानेवाले' के ३ नाम हैं।

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥ * ॥ अत्ति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ।

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यूनः, औदरिकः (२ त्रि), 'अत्यन्त भूखे हुए' के २ नाम हैं।

आद्यूनइति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥ * ॥ उदरे प्रसितः । 'उदराट्ठगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'औदरिकस्य' ।

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

आत्मम्भरि, कुक्षिम्भरिः (२ त्रि), 'पेटू' अर्थात् 'अपने पेट भरनेसे मतलब रखनेवाले' के २ नाम हैं।

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च बिभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ चात्('भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन[1] च) कुक्षिंभरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वोदरपूरस्य' ।

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सर्वान्नीनः, सर्वान्नभोजी (२ त्रि), 'सब जातिके अन्न को खानेवाले औघड़ परमहंस आदि' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपदसर्वान्न–' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ।

गृध्नुस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्[2]

गृध्नुः, गर्धनः, लुब्धः, अभिलाषुकः, तृष्णक् (५ त्रि), 'लोभी' के ५ नाम हैं। महे० के मतसे २ नाम 'आकांक्षा करनेवाले' के तथा शेष ३ नाम 'अभिलाषा करनेवाले'के हैं।

ग्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥ * ॥ 'जुचङ्क्रम्य–' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२)॥ * ॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः [३।२५०] ॥ (३) ॥ * ॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लषपतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ।

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

लोलुपः, लोलुभः (२ त्रि), 'अत्यन्त लोभी' के २ नाम हैं।

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप्लृ छेदे[1]' (तु० उ० अ०) । 'लुपसद–' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ भृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः–' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ।

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मदः, उन्मदिष्णुः (२ त्रि), 'पागल' के २ नाम हैं।

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥ * ॥ क्वचित् 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्गत्वान्मनेर्घञ् ॥ * ॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' । ['पागल' इत्याख्यस्य] ।

अविनीतः समुद्धतः ।

अविनीतः, समुद्धतः (२ त्रि), 'उद्धत' के २ नाम हैं।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समु-

---

१. कोष्ठान्तर्गतः पाठो नि० सा० पुस्तके ।

२. यल्लक्ष्यम्—"असिश्चन्तुरसे गोतमाय तृष्णजे' इति ऋक् (१।८५।११)" इति वाच० (पृ० ३३४६) । अत्रार्थे 'तृषितः, तर्षितः, पिपासितः' इति चेति स्वा० । 'तृष्णक्' इत्यदन्तोऽपीति ।

१. 'छेदने' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।

द्धतं समुद्गीर्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मे० ७०। २२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य'।

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः

मत्तः, शौण्डः, उत्कटः, क्षीबः (४ त्रि), 'मतवाले' के ४ नाम हैं।

मेति ॥ माद्यति। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः क्तः। 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः। 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इत्यण्। 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्[1]' इति विश्व [४४।१७]-मेदिन्यौ [४२।२६]॥ (२) ॥ * ॥ उद्गतः कट आवरणमावारको वाऽस्य। यद्वा-उद्गतमदवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे' संप्रोदश्च'-(५।२।२९) इति कटच्। 'उत्कटस्तीव्रमत्तयोः' इति हैमः [३।१५२] ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म। 'क्षीबृ मदे' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। 'अनुपसर्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः। कः (३।१।१३५) वा ॥ * ॥ नान्तोऽप्ययम्। 'क्षीबाणो समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात्। तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य'।

कामुके कमितानुकः ॥२३॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः[2]।

'छेको विदग्धे व्यसनिपञ्चभद्रावुपप्लुते। [१]

वेश्यापतिर्भुजङ्गः स्यात् षिङ्गः पल्लविको विटः' [२]

कामुकः, कमिता, अनुकः, कम्रः, कामयिता, अभीकः, कमनः, कामनः, अभिकः (९ त्रि), 'कामी' के ९ नाम हैं।

[छेकः, विदग्धः, (२ त्रि),'विदग्ध, चतुर' के २ नाम हैं]।

[व्यसनी, पञ्चभद्रः, उपप्लुतः (३ त्रि), 'व्यसनी' के ३ नाम हैं]।

[वेश्यापतिः भुजङ्गः (२ पु) 'वेश्याके पति' के २ नाम हैं]।

[षिङ्गः, पल्लविकः विटः (३ पु), 'विट' के ३ नाम हैं]।

केति ॥ कामयते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकञ्। 'कामुकः कामनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके'(इति मे०) [६।६४]॥*॥ णिङ्भावे च तृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते। 'अनुकाभिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि कामयते। 'अनुकाभिका-' (५।२।७४) इति साधुः। 'अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' इति (मे०) [४।४१]॥(६)॥*॥(७) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच्। 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' इति (मे०) [८५।४४]॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य'।

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

विधेयः, विनयग्राही, वचनेस्थितः, आश्रवः (४ त्रि), 'आज्ञाकारी' के ४ नाम हैं।

वीति ॥ विधातुं शक्यः। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'ईद्यति' (६।४।६५)। गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ वचने तिष्ठति स्म। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (३) ॥*॥ आशृणोति। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'आश्रवो वचनस्थिते। प्रतिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः [३।७३१] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य'।

वश्यः प्रणेयः

वश्यः, प्रणेयः (२ त्रि), 'वशमें रहनेवाले' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः। 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत्। 'वशमायत्ततायां स्यात्'[वशभिच्छाप्रभुत्वयोः। वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च"] इति विश्वः [१६७।१]॥(१)॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः। 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य'।

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः।

निभृतः, विनीतः, प्रश्रितः (३ त्रि),'विनीत'के ३ नाम हैं।

नीति ॥ नितरामभारि। 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि। 'णीञ्' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये। वाणिजे साधुवाह्याश्वे विनयग्राहिते हिते[1]' इति हैमः [३।३१९-३२०] ॥ (२)॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य'।

१. 'विश्वे '-ऽपि विख्यातः शौण्डा पिप्पलिचर्चयोः' इति पाठः।

२. "कामनः कमनोऽभिकः' इति युक्तः पाठ" इति स्वामी।

१. हैमे 'क' पुस्तके 'वाणिज्ये·····हृते' इति पाठः। 'ख-ग' पुस्तकयोस्तु '-हृते' इति पाठः।

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

धृष्टः, धृष्णक्, वयातः (३ त्रि), 'ढीठ' के ३ नाम हैं।

घ्रिति । धृष्णोति स्म । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशसी–' (७।२।१९) इतीडभावः ॥(१) ॥*॥ 'धृषेश्च'[१] इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे—'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमयासीद्वा । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य'।

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः (२ त्रि), 'प्रतिभाशाली' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धार्ष्ट्ये'(भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः'।

स्यादधृष्टे तु शालीनः

अधृष्टः, शालीनः (२ त्रि), 'सलज्ज' अर्थात् 'जो ढीठ नहीं हो, उसके' २ नाम हैं।

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने–' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सलज्जस्य'। [धृष्टताहीनस्य] ।

विलक्षो विस्मयान्विते ।

विलक्षः, विस्मयान्वितः (२ त्रि), 'आश्चर्यसे युक्त' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्येणान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य'।

अधीरे कातरः

अधीरः, कातरः (२ त्रि) 'भूख, प्यास या भय आदि से व्याकुल' के २ नाम हैं।

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः'।

त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रस्तः, भीरुः, भीरुकः, भीलुकः (४ त्रि), 'डरे हुए या डरनेवाले' के ४ नाम हैं।

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥*॥ बिभेति । 'ञिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३।३।१७४) । 'क्रुकन्नपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति [१]विश्वमेदिन्यौ [१२८।७३] ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य'।

आशंसुराशंसितरि

आशंसुः, आशंसिता (२ त्रि), 'अपने मनोरथको पूरा करनेकी इच्छावाले' के २ नाम हैं।

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्'(भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।४।१३५) ॥ (२) द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः'।

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

गृहयालुः, ग्रहीता (२ त्रि), 'लेने वाले' के २ नाम हैं।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः । 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् । 'अयामन्ता–' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि–' (७।२।३७) इतीटो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य'।

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रद्धालुः, (२ त्रि), 'श्रद्धा करनेवाले'का १ नाम है।

श्रेति ॥ श्रद्धाति । 'स्पृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्रद्धालोः'।

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पतयालुः, पातुकः (२ त्रि), 'गिरनेवाले' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥ ॥ (भौवादिकात्) 'लषपत–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य'।

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णु

लज्जाशीलः, अपत्रपिष्णुः (२ त्रि), 'लज्जा करनेवाले के २ नाम हैं।

---

१. 'स्वपिट्शोर्नजिङ्' इति सूत्रे 'धृषेश्चेति वक्तव्यम्'। 'धृष्णक्' इति काशिका ।

१. विश्वे प्रकृतोद्धरणस्याभावादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१)॥*॥ अपत्रपते। 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जाशीलस्य'।

वन्दारुरभिवादके ।

वन्दारुः, अभिवादकः (२ त्रि), 'प्रणाम करनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१)॥*॥ अभिवादयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य'।

शरारुर्घातुको हिंस्रः

शरारुः, घातुकः, हिंस्रः (३ त्रि), 'हिंसा करनेवाले' के ३ नाम हैं ।

शेति ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। आरुः (३।४।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत—' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम् (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि—'(३।२।१६७) इति रः । 'हिंस्रा काकादनीमांस्योः[1] स्त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्' इति विश्वः [१३२।९३], मेदिनी [१३०।१०१] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य'।

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

वर्धिष्णुः, वर्धनः (२ त्रि), 'बढ़नेवाले' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः [३।४३९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य'।

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पतिष्णुः, उत्पतिता (२ त्रि), 'उछलनेवाले' के २ नाम हैं ।

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य'।

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलङ्करिष्णुः, मण्डनः (२ त्रि), 'अलंकृत करनेवाले' के २ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) । इति युच् । ['मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ स्यात्' इति हैमः, ३।४२६-४२७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य'।

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भूष्णुः, भविष्णुः, भविता (३ त्रि) 'होनहार' के ३ नाम हैं ।

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३।२।१३९) चाद्भुवः[1] ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य'।

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वर्तिष्णुः, वर्तनः (२ त्रि), 'वर्तने (व्यवहारमें लाने) वाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । ['वर्तनो' वामने क्लीबं, वृत्तौ स्त्री प्रेषणाध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपीठे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु' इति मेदिनी, ९१।२३-२४] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य'।

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

निराकरिष्णुः, क्षिप्नुः (२ त्रि), 'निकालने या बहिष्कार करनेवाले' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निराकरणशीलः । 'इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरणशीलस्य'।

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सान्द्रस्निग्धः, मेदुरः (२ त्रि), 'घन, गझिन या चिकने' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः, स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'ञिमिदा स्नेहने'(भ्वा० आ० से०)। 'भञ्ज-

---

१. विश्वे 'क' पुस्तके '—काकादने मत्स्यो—' इति 'ख' पुस्तके '—काकादनी मत्स्या—' इति, मेदिन्यां च '—त्वेलावलीमांस्योः—' इति पाठा लभ्यन्ते ।

१. सि० कौ० अनुरोधनेदम्, तत्र 'चाद्भुवः । 'श्र्युकः किति' इत्यत्र गकारः प्रश्लिष्यते । भूष्णुः' इत्युक्तम् । भाष्ये तु 'भुव इट्प्रतिषेधश्च' इत्युक्तं 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति सूत्रे ।

भास–' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निबिडस्निग्धस्य'।

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञाता, विदुरः विन्दुः (३ त्रि), 'जाननेवाले' के ३ नाम हैं।

ज्ञेति ॥ जानाति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिभिदि–' (३।२।१६२) इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः । ['बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकार्यप्रकृतौ पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी, ७५।१०-१२] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य'।

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकासी, विकस्वरः (२ त्रि), 'खिलनेवाले फूल आदि के २ नाम हैं।

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'वौ कषलस–' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य'।

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि।

विसृत्वरः, विसृमरः, प्रसारी, विसारी (४ त्रि), 'फैलनेवाली लता आदि' के ४ नाम हैं।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'इण्नश्जि–' (३।२।१६३) इति क्वरप् । 'ह्रस्वस्य–' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य–' (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२)॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप–' (३।२।१४५) इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४)॥ चत्वारि 'प्रसारिणः'।

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥

सहिष्णुः, सहनः, क्षन्ता, तितिक्षुः, क्षमिता, क्षमी (६ त्रि), 'क्षमा करनेवाले' के ६ नाम हैं।

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । क्षमु सहने' (दि० प० से०)। 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तिज्किद्भ्यः–' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति–' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो–' (३।२।१४१)इति घिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सहनशीलस्य'।

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रोधनः, अमर्षणः, कोपी (३ त्रि) 'क्रोध करनेवाले' के ३ नाम हैं।

क्रवित ॥ क्रोधनशीलः । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा–' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षणशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य'।

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः।

चण्डः, अत्यन्तकोपनः (२ त्रि), 'बहुत क्रोध करने वाले' के २ नाम हैं।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योः' इति हेमचन्द्रः [२।११८-१९] ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कुप्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य'।

जागरूको जागरिता

जागरूकः, जागरिता (२ त्रि), 'जागनेवाले' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०)। 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य'।

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घूर्णितः, प्रचलायितः (२ त्रि), 'घूर्णित' अर्थात् 'निद्रा या नशा आदिसे व्याकुल होकर झूमनेवाले' के २ नाम हैं।

घ्विति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११)। प्रचलायते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जाताऽस्य इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य'।

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वप्नक्, शयालुः (२ त्रि), 'सोनेवाले' के २ नाम हैं।

स्वेति ॥ स्वपनशीलः। 'ञिष्वप् शये' (अ० प० अ०)। 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥ * ॥ शयनशीलः । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे' इति विश्व [१५८।११२]–मेदिन्यौ [१५४।१३६] ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य'।

निद्राणशयितौ समौ ।

निद्राणः, शयितः (२ त्रि) 'सोये हुए' के २ नाम हैं।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति नः ॥ (१) ॥ * ॥ शेते स्म । 'शीङ् [स्वप्ने]' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः । 'निष्ठा शीङ्–' (१।२।१९) इति न कित्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य'।

पराङ्मुखः पराचीनः

पराङ्मुखः, पराचीनः (२ त्रि), 'विमुख' के २ नाम हैं।

पेति ॥ पराञ्चत्यनभिमुखो भवति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति क्विन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'विभाषाञ्चेः–' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य'।

स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

अवाङ्, अधोमुखः (२ त्रि), 'नीचे मुख करनेवाले' के २ नाम हैं।

स्येति ॥ अवाञ्चत्यधोमुखो भवति । क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥ * ॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य'।

देवानञ्चति देवद्र्यङ्

देवद्र्यङ् (त्रि), 'देवताओंकी पूजा करनेवाले' का १ नाम है।

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः–' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'देवानुवर्तिनः'।

विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ।

विष्वद्र्यङ् (त्रि),'सब तरफ जाने या पूजा करनेवाले' का १ नाम है।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥ * ॥ ('विश्वद्र्यङ्' इति) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः'।

य सहाञ्चति सध्र्यङ् सः

सध्र्यङ् (त्रि), 'साथ-साथ चलने रहने या पूजा करनेवाले' का १ नाम है।

य इति ॥ 'सहस्य सध्रिः' (६।३।९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सहचरितस्य'।

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

तिर्यङ्, 'तिर्छा चलनेवाले' का १ नाम है।

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे' (६।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वक्रं गच्छतः'।

वदो वदावदो वक्ता

वदः, वदावदः, वक्ता (३ त्रि), 'बहुत बोलनेवाले' के ३ नाम हैं।

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। 'तृन्' (३।२।१३५)। 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [५८।५४] च ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः'।

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वागीशः, वाक्पतिः (त्रि), 'सुन्दर बोलनेवाले' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥ * ॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटुवचनस्य'।

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वाचोयुक्तिपटुः, वाग्मी, वावदूकः, अतिवक्ता (४ त्रि), 'चतुरतासे अधिक बोलने वाले' के ४ नाम हैं।

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । '–वाग्दिक्पश्यद्भ्यः ॥ (वा० ६।३।२१) इत्यलुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४)। 'वाग्मी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वः[2] मेदिनी [९२।२८]॥ (२) ॥ * ॥ कुर्वादिषु (ग० ४।१।१५१) 'वावदूक' शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥ * ॥ अति वक्ति।

---

१. विश्वे 'वक्ता वाग्मिनि पण्डिते' इति (५९।३९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पठितुं युक्तम् ।

२. विश्वे 'वाग्मी वाचस्पती पटौ' इति (९४।११०) पाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् ।

साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' [वाग्मिनः] ।

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

जल्पाकः, वाचालः, वाचाटः, बहुगर्ह्यवाक् (४ त्रि), 'निष्प्रयोजन अधिक बोलनेवाले' के ४ नाम हैं ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'जल्पभिक्ष–' (३।२।१५५) इति षाकन् । षित्वात् स्त्रियां ङीष् [४।१।४१, जल्पाकी] ॥ (१)॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' (५।२।१२५)। 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बहुगर्ह्यभाषिणः' ।

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

दुर्मुखः, मुखरः, अबद्धमुखः (३ त्रि), 'अप्रिय बोलने वाले' के ३ नाम हैं ।

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः[१] मेदिनी [२०।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख–' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'मुख'शब्दो लक्षणयाऽत्र वचनपरः ॥ (२) ॥ * ॥ न बद्धं नियमितं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ।

शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शक्लः, प्रियंवदः (२ त्रि), 'प्रिय बोलनेवाले' के २ नाम हैं ।

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'मूशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) द्वे 'प्रियवादिनः' ।

लोहलः स्यादस्फुटवाक्

लोहलः, अस्फुटवाक् (२ त्रि), 'अस्पष्ट बोलनेवाले' के २ नाम हैं।

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्ये' इति बोपदेवः । भावे घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यद्वा–रोहयतेर्बाहुलकादच् । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शृङ्खला-धार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु' इति विश्व-[१५६।९३] (मे०) [१५४।१२९]–हेमचन्द्रौ[१] ॥ (१) ॥*॥ न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ।

गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।

गर्ह्यवादी, कद्वदः (२ त्रि),'बुरा बोलनेवाले'के २ नाम हैं।

गेति ॥ गर्ह्यं वदति । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ।

समौ कुवादकुचरौ

कुवादः, कुचरः (२ त्रि),'दोषयुक्त या दोषारोपण करते हुये बोलनेवाले' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुकथनशीलस्य' ।

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

असौम्यस्वरः, अस्वरः (२ त्रि), 'कौवे आदिकी तरह रूखे स्वरसे बोलनेवाले' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्रशस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्रूक्ष-स्वरस्य' ।

रवणः शब्दनः

रवणः, शब्दनः, (२ त्रि), 'विशेष शब्द करनेवाले' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चलनशब्दार्थात्–' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ शब्दनशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु० उ० से०)। युच् (३।२।१४८) ॥ (२)॥ * ॥ द्वे 'शब्दकरण-शीलस्य' ।

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नान्दीवादी, नान्दीकरः, (२ त्रि),'नान्दी (स्तुति-विशेष) को करनेवाले या नाटकके आरम्भमें मङ्गलपाठ करनेवाले पात्र' के २ नाम हैं ।

---

१. विश्वे 'दुर्मुखो नागराजेऽपि मुखरे वानराश्वयोः' इति (२३।९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् ।

१. विश्वे '–भवेदव्यक्तवाचि च' इति द्वितीयः पादः। मेदिन्यां च 'शृङ्खलाचार्ये–' इति पाठः । हैमे च 'लोहलोऽस्फुटवादिनि । शृङ्खलाधार्ये' इति (३।७१८-७१९) भिन्न एव पाठः । एवं सत्यत्र 'विश्व-मेदिन्यौ' इत्येव कथञ्चिद्व-क्तुमुचितम् ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि–' (३।२।७८) इति वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति भरतः ( ) ॥ * ॥ द्वे 'नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य' ।

जडोऽज्ञे

जडः, अज्ञः (२ त्रि), 'जड़, मूर्ख' के २ नाम हैं।

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसंज्ञकः पुरुषः' ॥ 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु [तु त्रिषु]'इति विश्व[1]-मेदिन्यौ[४१। १३-१४] ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुपध–' (३।१। १३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जडमतेः' ।

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडमूकः (त्रि),'बोलने और सुननेमें अशिक्षित, बहरे, गूंगे' के २ नाम हैं।

एडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्यलिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी [१५।१७८] ॥ * ॥ 'अनेडमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः । 'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य'।

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

तूष्णींशीलः, तूष्णीकः (२ त्रि), 'चुप रहनेवाले' के २ नाम हैं।

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीले को मलोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो ह्रस्वः, मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—'शीलम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्–' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्— इति मुकुटः । तन्न । कविधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि(७।२। ११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मौनशीलस्य' ।

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नग्नः, अवासाः, दिगम्बरः (३ त्रि), 'नङ्गे' के ३ नाम हैं।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओनजी व्रीडे[2]'(तु० आ० से०)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [८३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽघने तमसि[2] शंकरे' (इति मेदिनी) [१४२। २५७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नग्नस्य' ।

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

निष्कासितः, अवकृष्टः (२ त्रि), 'निकाले हुए' के २ नाम हैं।

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निष्कासितस्य' ।

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपध्वस्तः, धिक्कृतः (२ त्रि),'धिक्कारे हुए'के २ नाम हैं।

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःस्रंसने, गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।१।१०२) । 'अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मे०) [२७।१८४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिक्कृतस्य' ।

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तगर्वः, अभिभूतः (२ त्रि), 'टूटे हुए अभिमानवाले' के २ नाम हैं।

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥ * ॥ 'आत्तगन्धः इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः[3] इति विश्वः [८।८] । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च[4]' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२१७]॥ (१)॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गर्वारूढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ।

---

१. विश्वे 'जडो मूर्खे हिमग्रस्ते शूकशिम्ब्यां जडा मता' इत्येवं (४३।२) पाठादिह 'मेदिनी'त्येव पठितव्यम्।

२. धातुपाठेऽयं न दृश्यते ।

१. 'नग्नोऽपि च क्षपणके विवस्त्रे चाभिधेयवत्' इति पाठा'न्मेदिनी'—इत्येव पाठ्यमत्र ।

२. '—नग्ने तमसि—' इति मेदिनीपाठः । विश्वे च '—नग्ने तपसि—' इति (१४४।२३४) पाठः ।

३. विश्वे '—लेशे सम्बन्धगर्वयोः' इति पाठस्योपलब्धावपि 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रेण 'गर्व'शब्दस्य पूर्वनिपातनौचित्यादत्र प्रकृते '—सम्बन्धे लेशगर्वयोः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

४. 'गर्वे लवेऽपि च' इति तत्र पाठः ।

दापितः साधितः समौ ।

दापितः, साधितः (२ त्रि),'जिससे धन आदि दिलाया गया हो, उसके या दिलाये हुए धन आदि' के २ नाम हैं।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) ण्यन्तः ॥ * ॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥ * ॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनादिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ।

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥५०॥

प्रत्यादिष्टः, निरस्तः, प्रत्याख्यातः, निराकृतः (४ त्रि), अनादरके साथ निकाले या हटाये हुए' ५ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)। 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठ्यूते प्रतिहते च' इति हैमः [२।१८४] ॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। चक्षिङादेशो वा, क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकारि । कृञ् [डुकृञ् करणे] (त० उ० अ०) । क्तः (३।१।१०२)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ।

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निकृतः, विप्रकृतः (२ त्रि), 'अनादर पाये हुए' के २ नाम हैं।

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु[1]'इति विश्व[६४।९९]-मेदिन्यौ [६२।११७] ॥ (१) ॥*॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ।

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

विप्रलब्धः, वञ्चितः (२ त्रि), 'ठगे गये' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म। 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । वञ्च्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वञ्चितस्य' ।

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मनोहतः, प्रतिहतः, प्रतिबद्धः, हतः (४ त्रि), 'काम पूरा न होनेसे टूटे हुए मनवाले' के ४ नाम हैं!

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति हन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) [६९।२०७] ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ हन्यते स्म । क्तः [३।२।१०२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ।

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधिक्षिप्तः, प्रतिक्षिप्तः (२ त्रि), 'जिससे डाह (ईर्ष्या) करता हो उसीके सामने तिरस्कृत' के २ नाम हैं।

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अधिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्व· [७३।२०५] हेमचन्द्रा[1] (मेदिन्यौ) [६८।१८४] ॥(१)॥*॥ प्रत्यक्षेऽपि । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चकं[2] त्रिषु' इति (मेदिनी) [६९।१०८] 'प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः [७३।२०५] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ।

बद्धे कीलितसंयतौ ।

बद्धः, कीलितः, संयतः (३ त्रि), 'रस्सी आदिसे बाँधे गये' के ३ नाम हैं।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)। क्तः(३।२।१०२)। (२) ॥ * ॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)॥(३)॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ।

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपन्नः, आपत्प्राप्तः (२ त्रि), 'दुःखमें पड़े हुए' के २ नाम हैं।

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) क्तः(३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गकः[3]' (इति विश्व) [९३।१००], (मेदिन्यौ) [८५।३८] ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आपद्ग्रस्तस्य' ।

---

१. विश्वे '—स्यान्नीचे विप्रकृतेऽपि च' इति पाठः' मेदिन्यां च '—विप्रलम्भे स्यान्नीचे विप्रकृतेऽपि च' इति पाठः ।

१. विश्वे '—तथा निर्भत्सितेऽपि च' इति पाठः । हैमे पुस्तकत्रये 'अधिक्षिप्तो निहितभर्त्सितौ' इति(४।१०१) पाठादत्र 'विश्वमेदिन्यौ' इत्येव पाठः समीचीनः ।

२. मेदिन्यामनुपदम् (६९।२०६-२०८) उक्तं 'परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहित-प्रतिक्षिप्ते'ति शब्दपञ्चकं बोध्यम् ।

३. विश्वे '—स्यात् प्राप्ते वाच्यवदीरितः' इति, मेदिन्यां च '—प्राप्ते वाच्यवदीरितः' इति पाठौ ।

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

कान्दिशीकः, भयद्रुतः (२ त्रि), 'भयसे भागे हुए' के २ नाम हैं।

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः' (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावघञन्तात् मत्वर्थं इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्लव्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दिशीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ अदुद्रुवत् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भयाद् द्रुतः । 'पञ्चमी–' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भयेन पलायितस्य' ।

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षारितः, क्षारितः, अभिशस्तः (३ त्रि), 'चोरी या मैथुन आदि बुरे कामके विषयमें झूठा (विना किये भी) लोकापवाद पाये हुए' के ३ नाम हैं।

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्षारितः स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे०) [६१।१०४] ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'धृषिशसी–' (७।२।१९) इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ।

संकसुकोऽस्थिरे ।

संकसुकः, अस्थिरः (२ त्रि), 'स्थिर नहीं रहनेवाले' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'समि कस उकन्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्, उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ।

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

व्यसनार्तः, उपरक्तः (२ पु), 'व्यसनसे दुःखी' के २ नाम हैं।

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥ * ॥ 'उपरज्यते स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [६८।१९१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ।

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विहस्तः, व्याकुलः (२ त्रि), 'व्याकुल' (शोक आदिके कारण कर्तव्य (अपने करने योग्य काम) का निश्चय नहीं करनेवाले) के २ नाम हैं।

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले[2] पण्डकेऽकरे' इति हैमः [३।३२१] ॥ (१) ॥ व्याकोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यस्य' ।

विक्लवो विह्वलः

विक्लवः, विह्वलः (२ त्रि), 'विह्वल' (शोकादिके कारण अपने शरीरको सँभालनेमें असमर्थ) के २ नाम हैं।

वीति ॥ विक्लवते । 'क्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ।

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

विवशः, अरिष्टदुष्टधीः (२ त्रि), 'मृत्युकाल समीप होनेसे अस्थिर बुद्धिवाले' के २ नाम हैं।

स्यादिति । विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि' (इति मेदिनी) [१६४।२८] ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा, अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतेः' ।

कश्यः कशार्हे

कश्यः, कशार्हः (२ त्रि), 'कोड़ेसे मारने योग्य मनुष्य घोड़े आदि' के २ नाम हैं।

केति ॥ कशामर्हति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। 'कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि'[3] इति हैमः [२।३५१] ॥ (१) ॥*॥ कशामर्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ताडनार्हस्य' ।

---

१. विश्वे 'उपरक्तः सैंहिकेये तद्ग्रहे व्यसनातुरे' इति (७२।१९७) इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यम् ।

२. हैमे 'क'पुस्तके 'विकले—' इति पाठः ।

३. हैमे पुस्तकत्रये 'अपि'शब्दरहितः पाठः ।

संनद्धे त्वाततायी[1] वधोद्यते ॥ ४४ ॥

आततायी (त्रि), 'आततायी' अर्थात् 'मारनेके लिये तैयार' का १ नाम है ।

समिति ॥ संनह्यति स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावक्तान्तात् अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥ * ॥ आततं यथा तथाऽयितुं शीलमस्य । 'अय गतौ'(भ्वा० आ० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वधोद्यतस्य' ।

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वेष्यः, अक्षिगतः (२ त्रि), 'आँखोंमें गड़े हुए' अर्थात 'वैर करने योग्य' के २ नाम हैं ।

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ'(अ० उ० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षिविषयं गतः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ।

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वध्यः, शीर्षच्छेद्यः (२ त्रि), 'मारने योग्य, या शिर काट लेने योग्य' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) । यद्वा–हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरश्छेदार्हस्य' ।

विष्यो विषेण यो वध्यः

विष्यः (त्रि), 'विष देकर मारने योग्य'का १ नाम है ।

वीति ॥ विषेण वध्यः । नौवयोधर्म–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विषेण वध्यस्य' ।

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

मुसल्यः (त्रि), 'मुसलसे मारने योग्य' का १ नाम है ।

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) (१) ॥*॥ एकं 'मुसलेन वध्यस्य' ।

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शिश्विदानः, अकृष्णकर्मा (२ त्रि), 'पुण्य कर्म करनेवाले' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥ * ॥ शिश्विन्दे । 'श्विदि श्वैत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम्॥(२)॥*॥तत्र 'श्विता वर्णे'(भ्वा० आ० से०)धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्च' (उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पापकर्मणः' ।

चपलश्चिकुरः समौ ।

चपलः, चिकुरः (२ त्रि), 'चपल या दोषको विना विचारे ही मारनेके लिये तैयार' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । पृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः [३।६८२-६८४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरोऽही गृहबभ्रौ केशे चञ्चलशीलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि' इति हैमः [३।५८९-५९०] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः' ।

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोषैकदृक् (२ त्रि) 'केवल दोषको ही देखनेवाले' के २ नाम हैं ।

दविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः[1] पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा–' (३।२।१४२)इति घिनुण् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ।

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

निकृतः, अनृजुः, शठः (३ त्रि), 'शठ' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु[2]' (इति मेदिनी) [६२।११७] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋजुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।

१, आततायिलक्षणमुक्तं मनुना–"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् विजनीयात् सर्वानेवाततायिनः ॥' इति (क्षे० २३-२५) ।

१. "दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य । यत्कात्यः—'दोषैकग्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते ।" इति स्वाम्याह ।
२. प्राक्तना (३।१।४१) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३४)। 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः [२।११०] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य'।

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

कर्णेजपः, सूचकः (२ त्रि), 'चुगलखोर' के २ नाम हैं।

केति ॥ कर्णे जपति। 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'स्तम्बकर्णयोः–' (३।२।१३) इत्यच्। 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति। 'सूच पैशुन्ये' (चु० उ० से०) दन्त्यादिरदन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'सूचकः शुनि दुर्जने। कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः [३।१०७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य'।

पिशुनो दुर्जनः खलः।

पिशुनः, दुर्जनः, खलः (३ त्रि), 'आपसमें फूट करानेवाले' के २ नाम हैं।

पीति ॥ पिंशति। 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन्।—बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका। 'पिशुनं कुंकुमेऽपि च। कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु। पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ [८६।९१-९२] ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः। 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति। 'खल संचये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। खं छिद्रं लाति वा। 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैम[2]-मेदिन्यौ [२।४९४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य'॥ स्वामी[3] तु सूचकपर्याय एवैतानाह।

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

नृशंसः, घातुकः, क्रूरः, पापः (४ त्रि) 'क्रूर' के ४ नाम हैं।

नृति ॥ नॄन् शंसति। 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। कर्मण्यण्' (३।२।१)।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक्। अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः। 'लषपत–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक्प्रत्ययो धातोः क्रू आदेशश्च। यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् क्रू आदेशश्च' कृञो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं, तदुपर्युक्तसूत्रास्मरणमूलकं परस्परविरुद्धं च। 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति। 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः [१२७।२५] मेदिनी [१२४।१९] ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः'।

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

धूर्तः, वञ्चकः (२ त्रि), ठग' के २ नाम हैं।

ध्विति ॥ धुर्वति। 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन्। राल्लोपः (६।४।२१)। 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तूरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः [२।१७८] ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति। 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहबभ्रौ च जम्बुके' इति 'विश्व-मेदिन्यौ [१३।१५५] ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'परप्रतारकस्वभावस्य'।

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः।

अज्ञः, मूढः, यथाजातः, मूर्खः, वैधेयः, बालिशः (६ त्रि), 'मूर्ख' के ६ नाम हैं।

अज्ञ इति ॥ न जानाति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः [३५।१] ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म। 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० अ०)। गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'मूढस्तन्द्रितबालयोः' इति विश्वः [४६।१] ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते। पदार्थानातिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति। 'मुहेः खो मूर् च' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम्। तस्यायमधिकारी। अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम्। मूर्खत्वादपूज्यत्वात्। 'बालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) [१६४।२६] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य'।

---

१. विश्वे 'पिशुनं कुंकुमे क्रूरे सूचके चाभिधेयवत्। पिशुनः कपिवक्त्रे स्यात् स्पृक्कायां पिशुना मता ॥' इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः।

२. विश्वे (१४९।४) हैमे 'क'पुस्तके च 'खलं—' इति क्लीबतोक्ता 'खल'शब्दस्य। मेदिन्यां 'खलं भूस्थानकल्केषु नीचक्रूराधमे त्रिषु' इति (१४५।११) इति भिन्नपाठादत्रापि 'हैम' इत्येव पाठ्यम्।

३. "···कर्णेजपस्तु दुर्जनः। पिशुनः सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खलः' इति अ० चि० म० (३।४४) वचनाद्धेमचन्द्रोऽपि पञ्चानां पर्यायत्वं मनुते।

१. पूर्वम् (२।५।५) अस्मिन्नुद्धरणे 'मेदिनी'त्युक्तेः, विश्वे 'वञ्चकः खलधूर्तयोः। जम्बुके गृहबभ्रौ च'इति (१२।१२७) भिन्नपाठाच्चात्रापि 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः।

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

कदर्यः, कृपणः, क्षुद्रः, किंपचानः, मितंपचः (५ त्रि) 'कृपण, कंजूस' के ५ नाम हैं।

केति ॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी। 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति। 'तत्करोति–'(वा० ३।१।२६) इति णिच्। कृप्यते। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट्। अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६)। यद्वा–कृप्यते कृपाविषयीक्रियते। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात् क्युन्। ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावः। बाहुलकाल्लत्वाभावः। यद्वा–'क्रप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम्। यद्वा–'क्रप' इत्यत्र मतान्तरे 'कृप' इति पाठः। अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति बोपदेवः। ततो बाहुलकात् क्युन् ॥ (२) ॥*॥ क्षुणत्ति। 'क्षुदिर संपेषणे' (रु० उ० अ०)। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक्। 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः। क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गाबृहतीसरघासु च। चाङ्गेरिकायां हिंस्रायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः' इति हेमचन्द्रः [२।४१५-४१६] ॥ (३) ॥*॥ किं पचति। 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश् शानच् (३।२।१२४) वा। 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम्। 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ मितं पचति। 'मितनखे च' (३।२।३४) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ यद्वा–'किंपचः' 'अनमितंपचः' इति छेदः। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः। तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृपणस्य' ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः।

निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः (५ त्रि) 'दरिद्र' के ५ नाम हैं।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य। स्वान्निष्क्रान्तो वा ॥ (१) ॥*॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वाऽस्य। 'दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याद् दुर्गतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) [८१।३१] ॥ (२) ॥*॥ दीयते स्म। 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'स्वादय ओदितः' (द० ग० सू०)। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम्। ('दीना स्त्री मूषिकस्त्रियाम्। वाच्यवद् दुर्गते भीते' इति मेदिनी) [८३।१०-११] ॥ (३) ॥*॥ दरिद्राति। 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'निर्द्रव्यस्य' ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वनीयकः याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी (५ त्रि), 'याचक, माँगनेवाले' के ५ नाम हैं।

वेति ॥ वननम्। 'वनु याचने' (त० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। वनिर्याच्ञा। वनिमिच्छति। 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ 'वनीपकः' इति पाठे—वनीं पाति। कः (३।२।३)। ततः संज्ञायां कन् (५।३।७५)। क्वुन् (उ० २।२।३२) वा। यत्तु मुकुटेन—'वनति–' इति विगृह्य—'वनिर्याच्ञा'—इत्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। 'याचकः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति। 'टुयाचृ याच्ञायाम्'(भ्वा० उ० से०)। ल्युः (३।१।१३४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति। 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति। 'अर्थाच्चासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीनिः। अर्थयते। 'अर्थ याचने' (चु० आ० से०)। ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'याचकस्य' ॥

अहंकारवानहंयुः

अहङ्कारवान्, अहंयुः (२ त्रि), 'अहङ्कार (घमण्ड) करने वाले' के २ नाम हैं।

अहमिति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४)॥ (१) ॥*॥ अहमस्यास्ति। 'अहम् शुभम्' इति मान्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अव्ययम्। 'अहंशुभमोर्युस्' (५।२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहंकारस्य' ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः।

शुभंयुः, शुभान्वितः (२ त्रि), 'शुभयुक्त' के २ नाम हैं।

शिवति ॥ शुभमस्ति। युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥ शुभेनान्वितः। 'कर्तृकरणे–' (२।१।३१) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभन [शुभ] युक्तस्य' ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दिव्योपपादुकः (त्रि), 'स्वर्गीय देवता आदि' को कहते हैं।

दीति ॥ दिवि भवाः। 'द्युप्रागपा–'(४।२।१०१) इति यत्। उपपद्यन्ते। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। 'लषपतपद–' (३।२।१५५) इत्युकञ्। ते च ते च ॥ (१) ॥*॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम्। मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥*॥ एकं 'देवानाम्' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

जरायुजः (त्रि), 'गर्भसे उत्पन्न होनेवाले मनुष्य, गौ गधा, घोड़ा आदि' को कहते हैं।

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यो येषाम्। आद्यशब्देन खराश्वादीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोर्गर्भाशयाज्जाताः। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नृगवादीनाम्' ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदजः (त्रि),'पसीनेसे उत्पन्न होनेवाले खटमल, डंस, चीलर आदि' को कहते हैं।

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः, स्वेदाज्जाताः। डः (३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यो येषाम्। आद्यशब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकं कृमिदंशादीनाम्' ॥

पक्षिसर्पाद्योऽण्डजाः।

अण्डजः (त्रि,) 'अण्डेसे उत्पन्न होनेवाले पक्षी, साँप, मछली, मगर, चींटी आदि' को कहते हैं।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम्। आदिशब्देन नक्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः। 'सप्तम्यां जनेः–' (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पक्षिसर्पादीनाम्'।

इति प्राणिवर्गः[1] ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भिद् (त्रि), 'पेड़, लता, झाड़ी, घास, आदि' को कहते हैं।

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यो येषाम्। आद्यशब्देन तृणौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति। 'भिदिर विदारणे' (रु० उ० अ०)। 'सत्सू–' (३।१।६१) इति क्विप्। उद्भिदः ॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकं 'तरुगुल्मादीनाम्[2]'।

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भिद्, उद्भिज्जम् (२ त्रि), उद्भिदम् (न), 'पेड़, लता, झाड़ी, घास आदि पौधों' के ३ नाम हैं।

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भित्। 'संपदादिभ्यः क्विप्' (वा० ३।३।१०८)। उद्भिदो जातम्। 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (२)॥*॥ उद्भिनत्ति। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उद्भिदाम्'।

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्।
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोज्ञम्, मञ्जु, मञ्जुलम् (१२ न) 'सुन्दर, मनोहर' के १२ नाम हैं।

स्विति ॥ सु द्रियते। 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०)। 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप्। पृषोदरादिः (६।३।१०९) यद्वा—सु उनति चित्तं द्रवीकरोति। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से)। बाहुलकादरः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ['सुन्दरी']॥(१) ॥*॥ रोचते। 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ ॥(२)॥*॥ चरति चित्ते। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'दृसनिजनि–' (उ० १।३) इति ञुण्। 'चारुर्बृहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [१२५। ३।३] ॥(३)॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य। 'सुविनिर्दुर्भ्यः–' (८।३।८८) इति षत्वम् ['सुषमाऽत्यन्तशोभायां स्त्री चारौ च समे त्रिषु' इति मेदिनी, ११२।५७] ॥(४) ॥*॥ साध्नोत्यर्थम्। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०)। 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण्। 'साधुर्जैने मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः [२।२५७] ॥ (५) ॥*। शोभते। 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच्। 'शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [९३।४४] ॥ (६) ॥*॥ कम्यते स्म। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः। यद्वा—कनति स्म। 'कनी दीप्त्यादौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'कान्ता नार्यां प्रियङ्गौ

---

१. 'प्राणिनां विशेष्यनिघ्नतासूचक' इति भावः। अयं प्रोच्यमानवर्गमध्यगत एवेत्यवधेयम्।

२. एवं 'अयोनिजाः, जरायुजाः, स्वेदजाः, अण्डजाः, उद्भिज्जाः' इति पञ्च सृष्टयो भूतानाम्' तेषां चतुर्दशान्तर्भेदाः, तद्यथा क्षी० स्वा०–" अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति। मानुष्य एकविध समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्वः शाक्र एव च। सौम्यश्च प्राजापत्यश्च ब्राह्मोऽष्टौ देवयोनयः ॥" इति।

१. विश्वे 'चारु' शब्दस्यार्थानिर्देशादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः।

स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्ययोःपर्याया्त्तु शिलासु च' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ [५४।९]॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'मनोहरम्' इति पाठे—मनो हरति । 'हरतेरनुद्यमने–' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते वा । 'राजसूय–' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्धत्वात् । यदपि–'सुप्सुपा–' (२।१।४) इति समासः–इति । तदपि न । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३२) इति तत्पुरुषविधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्ज्यते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मञ्जुत्वं लाति । 'आतोऽनुप–'(३।२।३) इति कः । 'मंजुलं च चलाञ्चले[2] । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दात्यूहे' इति हैमः [३।७१२-७१३]॥(१२)॥*॥ द्वादश 'मनोरमस्य'।

तदसेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

असेचनकम् (त्रि), 'जिसके देखते रहनेसे मन तृप्त नहीं हो, ऐसे अत्यन्त सुन्दर पदार्थादि' का १ नाम है ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ ('आसेचन[क]म्') इति दीर्घादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यद्दर्शनात्तृप्तिर्न भवति तस्य' ।

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीष्टम्, अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियम् (६ त्रि), 'प्रिय, अभीष्ट' के ६ नाम हैं।

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । 'इषु इच्छाया–'(तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अभीत्यंभूतकथने','अभि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः [१८९।४२]॥ (१) ॥*॥ अभ्याप्तुमिष्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृल्लेख–' (६।३।५०) इति हृदादेशः । 'हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वशकृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धयाख्यभेषजे' इति विश्वः [११७।२८-२९] ॥ (३) ॥*॥ दय्यते स्म । 'दय दानादौ' (भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' इति विश्वः [१०९।२६](मेदिनी)[१०७।१८]॥(५)॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रियो वृद्ध्योषधे हृद्ये धवे' इति हैमः [२।३७५]॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रियस्य' ।

निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, रेफः, याप्यः, अवमः, अधमः, कुपूयः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, अणकः (१३ त्रि), 'खराब, नीच' के १३ नाम हैं ।

नीति ॥ निकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०, तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म ॥(२)॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा—ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो निपातः । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)[८५।३६] ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति घञ् । यद्वा—रिफतेः 'अवद्यावमाधम–' (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः । 'रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते वाच्यवत् पुनः' इति विश्वः [१०६।१] ॥*॥ 'रेप' इति पाठे 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०)। बाहुलकात् पः । 'रेपः[2] स्यान्निन्दिते क्रूरे' इति विश्वः [१०३।२] [मेदिनी च १०२।१०] ॥(४)॥*॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ण्यन्तः । 'अचो यत् (३।१।९७) । 'याप्यं तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [११६।४८]॥ (५) ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या–' (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धका-

१. विश्वे 'कान्तोऽश्मनि गृहे चारौ कान्ता तु फलिनीस्त्रियोः' इति (५९।३४) भिन्नपाठादिह 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

२. हैमे 'क'पुस्तके 'मञ्जुलं तु जलाञ्चले—' इति 'ख-ग' पुस्तकयोस्तु 'मञ्जुलः सुन्दरेऽपि च ।–'इति पाठाः।

१. '–संप्रोक्तः–' इति विश्वे पाठः ।

२. 'प्रापे रूपी पुराऽरेपाः परिपूरी परः परैः' इति माघ (१९।९३) प्रयोगात् सान्तवर्गे 'रेपाः स्यादधमे क्रूरे कृपणेऽपि च कथ्यते ।' इति विश्वात् (१७६-१६) 'रेपाः स्यादधमे क्रूरे कृपणेऽप्यभिधेयवत् ।' इति मेदिन्याः (१७२।३१) च सकारान्तोऽपि 'रेपः'शब्दः ।

रः । 'अधमः स्याद् गर्ह्य ऊने' इति विश्वः[1] [११३।३७]।। (७)।।*।। कुत्सितं पूयते।'पूयी विशरणे'(भ्वा०आ०से०)। अच् (३।१।१३४) ।।*।। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत्वे 'कपूयः' इत्यपि ।। (८) ।।*।। कुत्सा संजाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ।।(९)।।*।। न उद्यते । 'अवद्या-वमा-'(उ० ५।५४) इति निपातः ।।(१०)।।*।। खेटति। 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यस्त्र्यधमे त्रिषु' (इति मेदिनी) [३४।१०] ।। (११) ।।*।। गर्ह्यते । 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)।।(१२) ।।*।। अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३। १।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ।। (१३) ।।*।। त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ।

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मलीमसम्, मलिनम्, कच्चरम्, मलदूषितम् (४ त्रि), 'मैले, गन्दे' के ४ नाम हैं ।

मेति ।। मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२। ११४) इति साधुः । 'मलीमसं तु[2] मलिने पुष्पकासीसलोहयोः' इति विश्व [१७८।४९]–मेदिन्यौ [१७४।५६] ।। (१) ।।*।। ('मदनः सिक्थके स्मरे[3]')। राढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः (३।४२५-४२६) ।। (२) ।।*।। कुत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात् 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ।। (३) ।।*।। मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ।। (४) ।।*।। चत्वारि 'मलिनस्य' ।

पूतं पवित्रं मेध्यं च

पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम् (३ त्रि),'पवित्र'के ३ नाम हैं।

प्विति ।। पूयते स्म । 'पूङ् पवने (भ्वा० आ० से०)। 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) [५६।३६] ।। (१)।।*।। पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६) इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः [३। ६०९] ।। (२) ।।*।। मेधनार्हम् । 'मेधृ संगमे च'(भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) [११६।४७]।।(३) ।।*।। 'पवित्रः पूतः'[अम० २।७।४५] प्राणिविषय उक्तम्, इह त्वप्राणिनि ।।*।। त्रीणि 'पवित्रस्य' ।

वीध्रं तु विमलात्मकम् ।।५५।।

वीध्रम्, विमलात्मकम् (२ त्रि), 'स्वभावतः पवित्र' के २ नाम हैं ।

वीति ।। वीन्धे । 'ञिइन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति क्रन् ।—'इन्धे रक्'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ।। (१) ।।*।। विमल आत्मा स्वभावो यस्य ।। (२) ।।*।। द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ।

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, निःशोध्यम्, अनवस्करम्, (५ त्रि), 'साफ किये हुए' के २ नाम हैं।

नीति ।। निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' (जु० उ० अ०), क्तः(३।२।१०२)।। (१) ।।*।। शोध्यते स्म । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२। १०२) ।। (२) ।।*।। मृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (३) ।।*।। निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यान्निष्क्रान्तम्, इति वा ।। (४)।।*।। नावस्करोऽत्र ।। (५) ।।*।। पञ्च 'अपनीतमलस्य' ।

असारं फल्गु

असारम्, फल्गु (२ त्रि), 'निर्बल, निस्तत्त्व, निःसार' के २ नाम हैं ।

असेति ।। न सारोऽत्र,।।(१)।।*।। फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०)।। 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे[1] निरर्थकेऽपि च' इति हैमः [२।३७] । 'फल्ग्वसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलय्वां स्त्री' इति विश्वः[2] [मेदिनी २२।१०-११]।। (२) ।।*।। द्वे 'निःसारस्य' ।

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ।।५६।।

शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्, रिक्तकम् (४ त्रि), 'तुच्छ, खाली' के ४ नाम हैं ।

---

१. विश्वे 'अधमः कुत्सिते न्यूने' इति भिन्नपाठः ।

२. मेदिन्यां 'मलीमसस्तु-' इति पाठः ।

३. 'मदनः···धत्तूरे' इत्यंशो 'मदन'शब्दार्थकतया न प्रकृतोपयुक्तः ।

१. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'काकोदुम्बरिकावृक्षे-' इत्येव पाठः ।

२. विश्वे 'फल्गुः प्रोक्तो मले सारे निःसारे फल्गु वाच्यवत्' इति (२६।२७) भिन्नपाठादत्र मेदिनीत्येव पाठो युक्तः । मेदिन्यामपि क्वचित् 'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे फलसारेऽभिधे—' इति पाठे 'पूग'शब्दार्थकतया नेदं प्रकृतोपयुक्तम्।

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।१।२) इति यत् । शून्यं बिन्दौ च निर्जने । शून्या तु नलिका' इति हैमः [२।३८७-३८८] ॥ (१) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप् । तुदा व्यथया छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छ्यति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ['रिक्तम् इत्यपि] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ।

क्लीबे प्रधानं प्रमुखं[1] प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवराघ्र्यवत् ॥ ५७ ॥
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

प्रधानम् (नि० न), प्रमुखः (न), प्रवेकः, अनुत्तमः, उत्तमः, मुख्यः, वर्यः, वरेण्यः, प्रवर्हः, अनवराध्यः, परार्ध्यः, अग्रः, प्राग्रहरः, प्राग्र्यः, अग्र्यः, अग्रीयः, अग्रियः (१६ त्रि), 'मुखिया, प्रधान' के १७ नाम हैं ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) । युच् (उ० २।७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) [८८।८५] ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः [३।११२] ॥ (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थत्वाभ्रामुः । यद्वा-उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ['उत्तमा दुग्धिकौषधौ । उत्तमं तु प्रधाने स्यात्' इति हैमः [३।४९१-४९२] ॥ (५) ॥*॥ मुखमिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥*॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ एण्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ अवरस्मिन्नर्धे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवराध्यः । 'नञ्' (२।२।६) इति समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्धे भवः । यत् (४।३।५) ॥ (११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१२३।३-४] ॥ (१२) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राग्रे हरति । 'हरतेनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राग्रे भवः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमः, अतिशोभनः (५ त्रि), 'बहुत शोभनेवाले' के ५ नाम हैं ।

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५।३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्व[1]-मेदिन्यौ [१७३।४३] ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः[2] [इति मेदनी, ३१।९] ॥ (२) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ० ४।४-५) ।—'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (धा०८।२।१८)—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः [३।७०८] ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) [११२।५६] ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्यं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममालायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्र्यं प्रागहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हम्' इति त्रिकाण्डशेषे[3] च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—इत्यन्ये ॥

---

१. '-प्रमुखप्रवेक-' इति पाठान्तरम् ।

१. विश्वे 'श्रेयस्तु मङ्गले धर्मे श्रेयान् शस्ते तु वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयारास्नयोरपि ॥' इति (१७६।२३) पाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यमासीत् ।

२. हैमे पुस्तकत्रये श्रेष्ठोऽग्र्ये धनदे' इति (२।१११) इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'ति पाठ्यम् ।

३. त्रिकाण्डशेषे नेदं वचो लभ्यते ।

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः[1] पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥ ५९॥

व्याघ्रः, पुङ्गवः, ऋषभः, कुञ्जरः, सिंहः, शार्दूलः, नागः (७ पु), आदि 'उत्तरपद (शब्दके आगे) में रहनेपर पूर्व शब्दके श्रेष्ठार्थ' को कहते हैं।

स्युरिति॥ पुमांश्चासौ गौश्च। 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच्॥ (१)॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः। श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते। क्वचिद् 'वाचकाः' इति पाठः॥*॥ एते [उत्तरपदस्थाः] 'श्रेष्ठवाचकाः'॥

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने।

अप्राग्र्यम् (त्रि), अप्रधानम्, उपसर्जनम् (२ नि० न), 'अप्रधान' के ३ नाम हैं।

अप्रेति॥ प्राग्र्याद्भिन्नम्॥ (१)॥*॥ प्रधानादन्यत्॥ (२)॥*॥ उपसृज्यते। 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०)। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य'॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्॥ ६०॥
वड्रोरुविपुलम्

विशङ्कटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वड्रम्, उरु, विपुलम् (९ त्रि), 'बड़े, विशाल'के ९ नाम हैं।

वीति॥ विसृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्शङ्कटचौ' (५।२।२८)॥ (१)॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां च योषिति। नृपवृक्षमिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'[2] इति विश्वः [१५८।११७-११८]-मेदिन्यौ [१५४।१३३-१३४]॥ (४)॥*॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'प्रथिम्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च। 'पृथुर्विशाले भूपाले बाष्पिका[3] कृष्णजीरयोः' इति हेमचन्द्रः [२।२२२]॥ (२)॥*॥ बर्हति। 'बृह वृद्धौ (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्-'(उ० २।८४) इति निपातः॥ (३)॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। पृथुत्वं लाति वा॥ (५) महति। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)॥ (६)॥*॥ वलते। 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' ( ) इति रक्।—'क्षुद्रादयः इति रक्-इति मुकुटः। वव्र। उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात्। डलयोरेकत्वस्मरणम्॥ (७)॥*॥ ऊर्णोति। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इति कुप्रत्ययो नुलोपो ह्रस्वश्च॥ (८)॥*॥ विपोलति। 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे' इति विश्व [१५४।६९]-मेदिन्यौ [१५४।१३२]॥ (९)॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य'॥

पीनपीन्वी न स्थूलपीवरे।

पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम् (४ न), 'मोटे' के ४ नाम हैं।

पीति॥ प्यायते स्म। 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम्। 'प्यायः पी' (६।१।२८)॥ (१)॥*॥ प्यायते। 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'घाप्योः संप्रसारणम् च' (उ० ४।११५) इति क्वनिप्। स्त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ॥ (२)॥*॥ स्थूलयति। 'स्थूल बृंहणे' (चु० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः [२।५२८]॥ (३)॥*॥ प्यायते। 'छित्वर-' (उ० ३।१) इति निपातः। 'पीवरः स्थूलकूर्मयोः' इति हेमचन्द्रः [३।६१४]॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य'।

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु॥६१॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः।

स्तोकः, अल्पः, क्षुल्लकः, श्लक्ष्णम्, सूक्ष्मम्, दभ्रम्, कृशम्, तनुः, (५ त्रि), मात्रा, त्रुटिः (२ नि० स्त्री), लवः, लेशः, कणः, अणुः (४ नि० पु), १४ नाम 'सूक्ष्म' के हैं।

स्तविति॥ स्तुच्यते। 'ष्टुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३)। स्तूयते। बाहुलकात् स्तुञः कः। 'स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति मेदिनी) [४।३९]॥ (१)॥*॥ अल्यते वार्यते। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात् पः॥ (२)॥*॥ क्षोदनम्। 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। क्षुदं लाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'तोर्लि' (८।४।६०)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। यद्वा-क्षुद्यते। 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक्। रलयोरेकत्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम्। 'क्षुल्ल०

१. 'आद्य'शब्देन 'उद्ध-प्रकाण्ड-तल्लज-मर्चचिका-मतल्लिका'प्रभृतयो ग्राह्याः।

२. विश्वे '—विशालोज्जयिनीपुरि। विशालो वृक्षभेदेऽपि विशालः पृथुलेऽन्यवत्' इति, मेदिन्यां च '—मृगपक्षिभिदोः—' इति पाठौ।

३. '—वापिका—' इति च पाठः।

कश्चित्षु नीचेऽल्पे' इति विश्वः[1] [मेदिनी, ६।७०] ॥ (३) ॥*॥ श्लिष्यते' श्लिष्यति वा। 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। 'श्लिषेरच्चोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्स्नः॥ (४) ॥*॥ सूच्यते। 'सूच पैशुन्ये' (चु० प० से०)। 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।११७)। 'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके[2]' इति विश्वः [१११।१९] (मेदिनी) [११०।३६] ॥ (५) ॥*॥ दभ्यते। 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०)। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्॥ (६) ॥*॥ कृश्यते स्म। 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०)। '—फुल्लक्षीब—' (८।२।५५) इति साधुः॥ (७) ॥*॥ तन्यते। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। '—तनिचरि—' (उ० १।७) इत्युः। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति [3]विश्व-मेदिन्यौ [८३।९] ॥ (८) ॥*॥ मीयते। 'माङ् माने' (दि० आ० अ०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। अनित्यः षितां ङीष्। टाप् (४।१।४)। 'मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कार्त्स्न्यें मात्रा परिच्छदे। अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे[4] कर्णभूषणे। काले वृत्ते च' इति हैमः [२।४५९-४६०]॥(९)॥*॥ त्रुटयते। 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४। १२०) इतीन्॥ (१०) ॥*॥ लूयते। 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७)। 'लवः कालभिदि च्छिदि। विलासे रामजे लेशे तथा किंजल्क[5]प-क्ष्मणोः। गोपुच्छलोमस्वपि च' इति हैमः [२।५४८-५४९] ॥ (११) ॥*॥ लिशति। 'लिश गतौ' (तु० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। लिश्यते वा। घञ् (३।३। १९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति। 'कण निमीलने' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो धान्यांशलेशयोः। कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः [२।१३५-१३६] ॥ (१३) ॥*॥ अणति, अण्यते वा। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अणश्च' (उ० १।८) इत्युः। 'अणुर्व्रीह्यल्पयोः' इति हैमः [२।१३४] ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' [आद्यास्त्रयः 'अल्पस्य' अन्य एकादश 'सूक्ष्मस्य' इति परे]।

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्यल्पम्, अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीयः, (५ त्रि), 'बहुत कम' के ५ नाम हैं।

अत्येति॥ अतिशयेनाल्पः॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठन्नीयसुनौ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः। ईयसुन् (५। ३।५७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अत्यल्पस्य'॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु।
पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु, पुरुहम्, पुरु, भूयिष्ठम्, स्फिरम्, भूयः, भूरि (१२ त्रि), 'बहुत, काफी' के १२ नाम हैं।

प्रेति॥ प्रभवति स्म। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। 'प्रभूतमुद्गते प्राज्ये' इति हैमः [३।२८८] ॥ (१) ॥*॥ प्रचोरति। 'चुर स्तेये' (चु० प० से०)। चुरादीनां णिज्वैकल्पिकः। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। 'प्रगतं चुराया' इति वा॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) इति वी न। यद्वा—प्रकर्षेणाज्यते काम्यते। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप्॥ (३) ॥*॥ दभ्रादन्यत्। नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहून् लाति। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि, विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति विश्व[2]-मेदिन्यौ [१५३।११७-११८] ॥ (५) ॥*॥ बंहते। 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः। यत्तु—'बृंहते वर्धते बहु पूर्यते। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। 'बहु स्यात् त्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्'

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'क्षुल्लकः स्वल्पनीचयोः' इति (१३।१३९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो योग्यः।

२. विश्वे '—कैतवेऽध्यात्मेऽप्यणौ सूक्ष्मोऽल्पकेऽन्यवत्' इति, मेदिन्यां च '—कैतवेऽध्या—'इति पाठौ।

३. विश्वे 'तनुः काये कृशे चाल्पे विरलेऽपि च वाच्यवत्' इति (८६।१८) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव युक्तः पाठः।

४. 'हैमे 'क'पुस्तके '—माल्ये—' इति पाठ.

५. हैमे 'ख-ग' पुस्तकद्वये 'तथा किंजल्क—' इत्यंशो नोपलभ्यते। 'क'पुस्तकेऽपि '—लेशे जपाकिंजल्क—' इति पाठः।

१. भाष्ये 'अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायाम्' इत्येवं वार्तिकस्वरूपम्।

२. विश्वे 'बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ शितौ च, बहुला गवि। एलायां नीलिकायां च बहुला कृत्तिकासु च॥ बहुलं प्राज्यनभसोः' इति (१५४।७०-७१) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी'त्येव पाठः समुचितः।

इति विश्वः [८०।८] (मेदिनी) [१७५।६] ॥ (६) ॥*॥ पुरून् इन्ति गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा–पुरून् जहाति, जिहीते वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति, पूर्यते वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'पॄभिदि–' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—'पॄकृतॄगृधृषिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न । 'कॄग्रोरुच्च' इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद् देवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति हैमः[1] (मे०) [१२७।५७-५८] ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) । 'इष्ठस्य यिट् च' (६।४।१५९) । स्वार्थे चैष्ठविष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) । 'स्फारस्तु स्फरकादीनां[2] बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः [२।४७९] ॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० ४।६५) । 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः [२।४५७] ('भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी [१२८।७३-७४]। (१२) ॥*॥ द्वादश 'बहुलस्य' ।

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

परःशतम् (त्रि), **आदि** (परःसहस्रम्, परोऽयुतम्, परोलक्षम्···), 'सौ आदि (हजार, दश हजार, लाख,···) से अधिक' का १ नाम है ।

पेति ॥ शतात् परे । 'पञ्चमी–' (२।१।३७) इति योगविभागात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्रा[दय]ः ॥*॥ एकं 'शतात्परस्य' ।

गणनीये तु गणेयम्

गणनीयम्, गणेयम् (२ त्रि), 'गिन्ती करने योग्य पदार्थ आदि' के २ नाम हैं ।

गेति ॥ आर्या छन्दः[3] ॥*॥ गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाण्णिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद् गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ।

संख्यातं गणितम्

संख्यातम्, गणितम् (२ त्रि), 'गिने हुए'के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संख्यातस्य' ।

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

समम् ('यह केवल इसी सम्पूर्ण अर्थमें सर्वनामसंज्ञक है'), **सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, निःशेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्** (१४ त्रि), 'सम्पूर्ण, पूरे, समूचे' के १४ नाम हैं ।

अथेति ॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समाः संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [११०।३४-३५] ॥ (१) ॥*॥ सरति 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वनिघृष्व–' (उ० १।१५३) इति साधुः ।–'सर्तेर्वः'–इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा–सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशू प्रुषि–' (उ० १।१५२) इति क्वन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वाऽप्यति[2]

---

१. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'पुरुः पुरोगे प्रचुरे स्वर्लोकनृपभेदयोः' इति (२।४५२) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पठनीयम् ।

२. '—फरकादीनां—' इति हैमे 'क'पुस्तके पाठः ।

३. आर्याच्छन्दोलक्षणम्—"लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्द्धे पंचमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ इति वृत्तरत्ना० (२।२३-२४) ।

१. विश्वे 'समा वर्षे समं तुल्ये साधौ च सदृशेऽन्यवत्' इति (११२।३२) इति पाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यम् ।

२. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'विश्वं समस्ते जगति विश्वदेवेऽपि नागरे । विश्वा चाति—' इति पाठः ।

विषायां स्यात्' (इति विश्वः) [१६३।१९] ॥(३)॥*॥ न शेषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते। 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०)। 'कृत्यशूभ्यां क्स्नः' (उ० ३।१७)। 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' (इति मेदिनी) [८२।२] ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७)॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्क्रान्तं शेषात्। 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥ ॥ संगतमग्रमस्य। सम्यं ग्रसते वा। 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते स्म। 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। कर्तरि (३।३।१७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः। 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [४६।२२] ॥*॥ 'पूर्वम्' इति पाठः—इति स्वामी[1]। पूर्वति। 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते। 'खडि भेदने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१३) ॥*॥ ऊनयति। 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। न ऊनम्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'समग्रस्य'।

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम् (३ त्रि), 'घन, गझिन' के ३ नाम हैं।

घेति ॥ हन्यते। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च। 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे। संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्यवाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः [२।२६५] ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात्। निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्द्रयते। 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निबिडस्य'।

पेलवं विरलं तनु।

पेलवम्, विरलम्, तनु (३ त्रि), 'विरल, फरक फरकवाले' के ३ नाम हैं।

पेलेति ॥ पेलनम्। 'पिल भेदने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। पेलोऽस्यास्ति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति। बाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥*॥ तन्यते। 'भृमृ–' (उ० १।७) इत्युः। 'तनुर्वपुस्त्वचोः। विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः (२।२७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विरलस्य'।

---

१. 'समग्रसकलाखण्डपूर्वाणि स्यादनूनके' इति स्वाम्याह।

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत्।
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥६७॥

समीपः, निकटः, आसन्नः, सन्निकृष्टः, सनीडः, सदेशः, अभ्याशः, सविधः, समर्यादः, सवेशः, उपकण्ठः, अन्तिकः, अभ्यर्णः, अभ्यग्रः (१४ त्रि), अभितः (अव्य०) 'समीप, नजदीक' के १५ नाम हैं।

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन्। 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निबन्धम्। संप्रोदश्च–' (५।२।२९) इति चापन्ने कटच्। निकटति वा। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२)॥*॥ आसीदति स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। आसद्यते स्म, इति वा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म। 'कष' [हिंसार्थे] (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥(४) ॥ * ॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य। सह नीडेन इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यश्यते। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह [अभ्यासः]। 'अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके'[2] इति दन्त्यान्तेषु (विश्व) [१७५।२१]-(मेदिन्यौ) [१७१।१५]॥ (७) ॥*॥ समाना विधाऽस्य। यद्वा—सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादाऽस्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥(१०)॥*॥ उपगतः कण्ठम्। 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः। उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति। ठन् (५।२।११५)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं, स्त्री शोभनौषधौ। चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च, नाट्योक्त्यां कीर्त्यते। ऽन्तिका' इति विश्व[3]-मेदिन्यौ [४।४४] ॥ (१२)। ।*॥ अभ्यर्द्यते स्म। अभ्यर्दति स्म इति वा। 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः। अभेश्चाविदूर्ये' (७।२।२५) इतीडभावः (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च'

---

१. '—भ्यग्राभिपतिता अमी' इति पाठा० ॥

२. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि '—व्यसने—' इति पाठो न सम्यक्, मेदिन्यां '—ऽभ्यसने—' इति पाठविरोधात्।

३. विश्वे 'अन्तिकं निकटे चुल्ल्यामन्तिका शीतलौषधे। तथा ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' इति (१२।१२४) पाठादत्र 'मेदिनी'स्थैव पाठग्रम्।

(५।३।९) इति तसिल् ।– तसिः इति स्वामि-मुकुटोक्तिस्तु स्वरानादराभिप्रायेण ॥(१५)॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य,'।

संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपटान्तरम् (३ त्रि) 'सटे (मिले) हुए' के ३ नाम हैं ।

समीति ॥ संसज्यते स्म । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु— 'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ।

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदिष्टम्, अन्तिकतमम् (२ त्रि), 'बहुत समीपवाले' के २ नाम हैं ।

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्ठन् (५।३।५५) । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ।

स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दूरम्, विप्रकृष्टकम् (२ त्रि), 'दूरवाले' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरिणो लोपश्च' (उ० २। २०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२।१०२) ['विप्रकृष्टम्'] स्वार्थे कन् (ज्ञापि० (५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ।

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

दवीयः, दविष्ठम्, सुदूरम् (३ त्रि), 'बहुत दूरवाले' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुव–' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्ठन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ।

दीर्घमायतम् ।

दीर्घम्, आयतम् (२ त्रि), 'लम्बे' के २ नाम हैं ।

दीति ॥ दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। बाहुलकाद्घक् ॥ (१) ॥०॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२। १०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ।

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम् (३ त्रि), 'गोलाकार' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः [१५४।७४] ॥(२)॥*॥ वर्तते स्म ।'गत्यर्था–'(३।४।७२)इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वती[1]ताधी-योर्वृते' इति हैमः [२।२०१] ॥ (३) त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

बन्धुरम्, उन्नतानतम् (२ त्रि), 'ऊंच-खाल, ऊंच-नीच' के २ नाम हैं ।

बेति ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१)इति साधुः ।('बन्धुरं मुकुटे पुंसि स्त्री चिह्लतैलकल्कयोः । बन्धूके बधिरे हंसे त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः। बन्धुरा [2]पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च सक्तुषु' (इति मेदिनी) [१३६।१८९-१९०] ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा[3]पण्ययोषिति'इति विश्वात् [१३६।१३४] दीर्घोपधो[बन्धूरो]ऽपि ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ।

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चः, प्रांशुः, उन्नतः, उदग्रः, उच्छ्रितः, तुङ्गः (६ त्रि), 'ऊँचे' के ६ नाम हैं ।

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३। २।१०१)इति डः । उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्–' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) ।'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः'(इति मेदिनी) [६१।१०१] ॥ (५) ॥*॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः [२।३३] ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'उन्नतस्य' ।

अथ वामने ।

न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः

वामनः, न्यङ्, नीचः, खर्वः, ह्रस्वः (५ त्रि), 'वामन, नीचे, छोटे' के ५ नाम हैं ।

---

१. क '—छन्दस्यतीता–' इति च पाठः 'क' पुस्तके हैमे ।

२. मेदिन्यां '—स्त्रीचिह्नतैल······। बन्धूरा पण्ययोषायां······बन्धूरः शोभने नम्रे' इति पाठः ।

३. विश्वे '—बन्धूरा पण्ययोषिति' इति पाठः ।

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'टुवमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ऋत्विग्—' (३।२।५९) । इति क्विन् ॥(२)॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हेमचन्द्रः [२।५९७]॥(३)॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ'(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)।('खर्वः संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) [१०४।३] ॥ (४) ॥*॥ ह्रसति । 'ह्रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वः । 'खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ' इति हैमः[1] [२।५३२] मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रस्वस्य' ।

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम् (३ त्रि), 'नीचेकी ओर झुके हुए'के ३ नाम हैं।

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गत्यर्थां—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ।

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरालम्, वृजिनम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेल्लितम्, वक्रम (११ त्रि), 'टेढे' के ११ नाम हैं।

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) विच् (३।२।७५)। अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि' इति विश्वः[2] [१५७।६] [मेदिनी १४९।५८ च]॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी)[९२।३४] ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१३८)इति मन् । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे' इति हैमः [२।३२७] ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी)[१०८।३]। ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः(ग० ८।२।९)॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाठ्यां[1] स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । त्रिषु' (इति मेदिनी) [५६।२९-३०]॥ (६)॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने'(दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रहिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी)[८०।२८] ॥ (७) ॥*॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां स्त्री भुग्ने[2] तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)[१५।७९]॥(८)॥*॥ भुजति स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्थां—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९)॥*॥ वेल्लति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्थां—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेल्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) [६६।१६१]॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे, वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः [२।४६४]॥ (११)॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ।

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजुः, अजिह्मः, प्रगुणः (३ त्रि), 'सीधे'के ३ नाम हैं।

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिदृशि—'(उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपष्ट्वादित्वात्कुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ भिन्नो जिह्मात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ।

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्तः, अप्रगुणः, आकुलः (३ त्रि), 'घबड़ाये हुए, आकुल' के ३ नाम हैं।

व्यस्त इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः[3] (मेदिनी [५८।५४] ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः

---

१. मेदिन्यां नेदं वचो लभ्यते ।

२. विश्वे '—समदन्तिनि' इति पाठः । युक्तश्चायं मेदिन्या संवादात् ।

---

१. '—तगरपाद्यां—इति मेदिनीपाठः ।

२. '—तगरपाठ्यां स्त्री, भुग्ने च—' इति मेदिनीपाठः ।

३. विश्वे 'व्यस्तं व्याप्ते च संकुले' इति (५८।२७) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यम्।

प्रगुणात् ॥(२)॥*॥ आकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ।

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शाश्वतः, ध्रुवः, नित्यः, सदातनः, सनातनः, (५ त्रि), 'नित्य' अर्थात् 'सर्वदा स्थिर रहनेवाले' के ५ नाम हैं ।

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४। १।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ आध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३। ६०) ठञपि । '–शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१) [तेन 'शाश्वतिकः' अपि] ॥ (१) ॥*॥ ध्रुषति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । [अथ] 'ध्रुवो वटे। वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्योः स्रुग्भेदे[1] गीतभिद्यपि') इति हैमः [२।५३९-५४०] ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यब् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) [११५। ३४-३५] ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्–'(४। ३।२३) इति ट्युट्युलौ (ट्युतुटौ[2]) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितॄणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः [४।२०३-२०४] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ।

स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थास्नुः, स्थिरतरः, स्थेयान् (३ त्रि), 'अत्यन्त स्थिर' के ३ नाम हैं ।

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३।२। १३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३। ५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ।

एकरूपतया तु यः । कालव्यापी स कूटस्थः

कूटस्थः (त्रि), 'सदा एक समान रहनेवाले (आकाश, आत्मा आदि)' का १ नाम है ।

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' [लोहमुद्गरदम्भयोः । मायाद्रिशृङ्गयोस्तुच्छे सीरावयवयन्त्रयोः । 'अनृते च'] (इति मेदिनी) [३४।७-८] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थावरः, जङ्गमेतरः (२ त्रि), 'स्थावर (नहीं चलनेवाले) पहाड़, पेड़, लता आदि' के २ नाम हैं ।

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचरस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चरिष्णु, जङ्गमम्, चरम्, त्रसम्, इङ्गम्, चराचरम् (त्रि), 'चल (चलने-फिरनेवाले) मनुष्य, पशु-पक्षी, कीट-पतङ्ग आदि' के ६ नाम हैं ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये–' (३।१।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थं एव यङमिच्छति । अच् (३। १।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) । 'चरोऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) [१२५।३०] ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः [२।३०-३१] ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१। १२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि' इति हैमः [४।२६०] ॥ ॥*॥ षट् 'चरस्य' ।

'चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चलनम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, चलम्, लोलम्, चलाचलम्, चञ्चलम्, तरलम्, पारिप्लवम्, परिप्लवम् (१० त्रि), 'चल' के १० नाम हैं' ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चलनशब्दा–'(३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्प्रे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्र[2]घर्घर्यां वारिभेदेऽपि

---

१. हैमे 'ख-ग'पुस्तकद्वये '—स्रुग्भेदे—' इति पाठः ।

२. 'ट्यु' इत्यस्य तुडागमात्प्रागनादेशः, 'अनद्यतन' इति निर्देशात् ।

१, अत्रत्यः 'चलन' इति प्राक्तनपाठः विग्रहादिविरुद्धत्वात्परिवर्तितः ।

२. विश्वे '—कम्पने कम्पे कम्प्रे चलनकम्पनौ—'। इति पाठः, मेदिन्यां च '–वस्त्रयोषिन्यां–' इति पाठः ।

च क्वचित्' इति विश्व [८८।३९]—मेदिन्यौ [८७।६१-६२] ॥ (१)॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्प्रे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [८६।४४] ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि—' (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥(४)॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥(५)॥*॥ 'चरिचलि—' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) [१५१।९०]॥(७)॥*॥ तरति । अालच् (बाहुलकात्)। 'तरलं चञ्चले षिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्[१]' इति विश्व-[१५३।५८] मेदिन्यौ [१५२।९५-९६] ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते। 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः[२] (मेदिनी) [१६७।६०] ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ।

अतिरिक्तः समधिकः

अतिरिक्तः, समधिकः (२ त्रि), 'अतिरिक्त, फालतू' के २ नाम हैं।

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ।

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

दृढसन्धिः, संहतः (२ त्रि), 'अच्छी तरह मिले या जुटे हुए' के २ नाम हैं।

द्रिति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते[३] दृढे' इति हैमः [३।३२८], [मेदिनी ६६।१६५ च] ॥ (२) द्वे 'दृढसंधानस्य' ।

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

कक्खटम्, कठिनम्, क्रूरम्, कठोरम्, निष्ठरम्, दृढम्, जरठम्, मूर्तिमत्, मूर्त्तम् (९ त्रि), 'कठोर, कड़े' के ९ नाम हैं।

केति ॥ कक्खति । 'कख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।११२) ॥*॥ ['खक्खटम्' इति] कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः[१] (मेदिनी) [८६।४५] ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक्—क्रूणाति —इति स्वामि-मुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'क्रूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः [२।४१७] ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः [३।५७०] ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्गुरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥*॥ दृंहति, दृंहति स्म वा । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि[२]' (इति मेदिनी) [४३।२] ॥ (६)॥*॥ जीर्यति । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्[३]' इति विश्वः [४२।१०] [मेदिनी ३९।१३ च] ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)॥(८)॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः[४] (मेदिनी) [५७।४६] ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ।

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रवृद्धम्, प्रौढम्, एधितम् (३ त्रि), 'बढ़े हुए' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते

१. विश्वे '—हारमध्यमणावपि । भासुरे चाथ तरला… मता ।' इति पाठः । मेदिन्यां '—भास्वरेऽपि—' इति पाठः ।

२. 'अथ परिप्लवावाकुलचञ्चलौ' इति हैमे (४।३१९) पाठादत्र 'मेदिनी'ति पाठो युक्तः ।

३. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि '—मिलिते—'इति पाठः ।

१. विश्वे 'कठिनं निष्ठुरे स्थाल्यां शर्करायां गुडस्य च । कठिना, काटिकायां तु कठिनीति प्रयुज्यते ॥' इति (८९।४९) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

२. हैमे '—प्रगाढबलवत्यपि' इति पाठः ।

३. विश्वे '—जरठः कठिनेऽन्यवत्' इति चरमः पादः ।

४. विश्वे 'मूर्तं मूर्तिमति प्रोक्तं मूर्च्छाले कठिनेऽपि च' इति भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'प्राढूहो–' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ।। (२) ।।*।। एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ।

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, पुरातनम्, चिरन्तनम् (५ त्रि), 'प्राचीन, पुराने' के ५ नाम हैं ।

प्विति ।। पुरा भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युटयुलौ । 'पुराणप्रोक्तेषु–' (४।३।१०५) इति निर्देशात्तुण् न । 'अबाधकान्यपि निपातनानि'[1] इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) [३।२२७] ।। (१) ।।*।। 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति ट्युः[2] ।। (२) ।।*।। त्नः (वा० ५।४।३०) च ।। (३) ।।*।। पुरा भवम् । ट्युः (४।३।२३) ।। (४) ।।*।। चिरे भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ।। (५) ।।*।। पञ्च 'पुरातनस्य' ।

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।। ७७ ।।

नूत्नश्च

प्रत्यग्रः, अभिनवः, नव्यः, नवीनः, नूतनः, नवः, नूत्नः (७ त्रि), 'नवीन, नये' के ७ नाम हैं ।

प्रेति ।। प्रतिनवमग्रमस्य ।। (१) ।।*।। अभिनवते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।। (२) ।।*।। 'अचो यत्' (३।१।९७) ।। (३) ।।*।। नव एव । 'नवस्य नूरादेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ।। (७) ।।*।। (५) ।।*।। (४) ।।*।। नूयते । अप् (३।३।५७) ।। (६) ।।*।। सप्त 'नूतनस्य' ।

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

सुकुमारम्, कोमलम्, मृदुलम्, मृदु (४ त्रि), 'कोमल, मुलायम' के ४ नाम हैं ।

स्विति ।। सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराद्यदन्तः । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।५६) वा । यद्वा–सुकाम्यते । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् अत उत्वं च ।।(१)।।*।। बाहुलकादलच्, अत उत्वं[1] च । ['अथ] 'कोमलं मृदुले जले[2]' इति विश्वः [१५६।९५] (मेदिनी) [१५१।८४] ।। (२) ।।*।। मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् ।। (३) ।।*।। मृद्यते । 'मृद क्षोदे'[3] (क्र्या० प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्–' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो व्यर्थः । 'मृद्वतीक्ष्णे च कोमले' इति हैमः [२।२३६] । (४) ।।*।। चत्वारि 'कोमलस्य' ।

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्[4] ।। ७८ ।।

अन्वक्, अन्वक्षम्, अनुगम्, अनुपदम् (४ न अ०), 'बाद' पीछे' के ४ नाम हैं ।

अन्वेति ।। अन्वञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्विन् (३।२।५९) ।। (१) ।।*।। अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ।। (२) ।।*।। अनु गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ।। (३) ।।*।। पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।। (४) ।।*।। चत्वारि 'पश्चात्' इत्यर्थे ।

---

१. अबाधकान्यपि निपातनानि' इत्यस्य नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे भाष्यविरुद्धत्वोक्त्याऽत्र 'पुराण'शब्देन 'पुरातन'शब्दस्य प्राप्तोऽपि बाधः पृषोदरादित्वान्नेति म० म० शिवदत्तशर्माणः ।

२. अस्मिन् वार्तिके 'पुराणार्थे वर्तमानात् 'प्र'शब्दान्नो वक्तव्यः, चात् पूर्वोक्ताः' । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम्' इति सि० कौ०;"नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्नप्-तनप्-खाश्च प्रत्ययाः । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम्' इति भाष्येण च सह विरुद्धत्वादत्र 'ट्यु'विधानं नोचितम् । अत एव 'पुरात् त्न-तनौ प्रादेशश्च भवार्थे' इति स्वाम्यपि 'तन' प्रत्ययमेव कृतवान् ।

१. "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" । कुट्मलः । कुडेरपि, कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः, कोमलम् ।" इति सि० कौ० विरुद्धमिदम् ।

२. विश्वे 'कोमलो मृदुले दले' इति पाठः ।

३. मृद क्षोदे' इति क्र्यादिस्थस्य ऋकारवतो धातोः संप्रसारणानौचित्यादत्र 'म्रद मर्दने' इति भौवादिकधातोः सम्प्रसारणं युक्तम् । अत एव सि० कौ० 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) इति सूत्रस्य व्याख्यायां 'त्रयाणां कुः सम्प्रसारम् । भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः, मृदुः" इत्युक्तिः संगच्छते ।

४. 'पीयूष'व्याख्याकृता मूलग्रन्थमनुसृत्य 'अनुपद'-शब्दस्यैवाव्ययक्लीबत्वे उक्ते । क्षीरस्वामी तु 'अन्वक्-अन्वक्षम्-अनुपदम्' इत्येषां त्रयाणामप्यव्ययत्वं ('अन्वक्षम्-अनुपदम्' इत्यनयोः) द्वयोः क्लीबत्वमाह । वैजयन्तीकारस्तु 'अव्ययीभावोऽनुपदमन्वगन्वक्षमित्यपि' इति (पृ० २११ श्लो० १२८) वचनेन त्रयाणामप्यव्ययीभावमाह । विशेषजिज्ञासुभिर्वाचस्पत्यं (पृ० २१७) द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रत्यक्षम्, ऐन्द्रियकम् (२ त्रि), 'इन्द्रियसे ग्राह्य (ग्रहण करने योग्य)' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम्। 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते। कुलालादित्वात् (४।३।११८) वुञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियज्ञान[ज्ञेय]स्य' [रूप-रस-गन्धादेः]।

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम्।

अप्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियम् (२ त्रि), 'इन्द्रियोंसे नहीं ग्रहण करने योग्य' के २ नाम हैं।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' [अत्यध्यक्षम्] इति पाठः—इत्यन्ये। अक्षेष्वधि। अध्यक्षम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६)। अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञात[ज्ञेय]स्य' [परिमाण्वादेः]।

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च।

एकतानः, अनन्यवृत्तिः, एकाग्रः, एकायनः, एकसर्गः, एकाग्र्यः, एकायनगतः (७ त्रि), 'एकाग्र' के ७ नाम हैं।

एकेति ॥ एकं तानयति। 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। एकस्तानो विस्तारोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य। (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञादिणि (५।४।३८) 'ऐकाग्र्यः' इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च। एकायनं गतः। एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'एकाग्रस्य'।

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

आदिः (नि० पु), पूर्वः, पौरस्त्यः, प्रथमः, आद्यः (४ त्रि), 'पहला, प्रथम' के ५ नाम हैं।

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते[1]। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति। 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पूर्वं तु पूर्वजे। प्रागग्रं श्रुतभेदेषु[1]' (इति हैमः) [२।५४४-५४५] ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः। 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८)। 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१११।४७] ॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य'।

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्।

अन्तः (पु न), जघन्यम्, चरमम्, अन्त्यः, पाश्चात्यः, पश्चिमः (५ त्रि), 'अन्त, (आखीर) वाले' के ६ नाम हैं।

अमेति ॥ अमति। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तन्, अन्तति वा। 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः। (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः [२।१५९] ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम्। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्। शरीरावयवत्वात् (वा० ४।३।५५)। 'जघन्यं मेहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) [११९।८६] ॥ (२) ॥*॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'चरेश्च' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम्। दिगादित्वात् (४।३।५४)। 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः [२।३४८] ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम्। दक्षिणा–' (४।२।९८) इति त्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्त्यस्य'।

मोघं निरर्थकम्

मोघम्, निरर्थकम् (२ त्रि), 'निष्फल, बेकाम' के २ नाम हैं।

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन्। 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३)।—मुहेरघ—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या[2]। 'मोघो दिने[3] निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ' इति हैमः [२।५५] ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य'।

---

१. एष एव विग्रहो वाचस्पत्येऽपि। स्वामी तु 'आदीयते प्रथममित्यादि'रिति विगृहीतवान्। युक्तं चैतत्, 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थस्य कथञ्चित्सम्भवत्वेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थासम्भवात्। अत एवाभिधानचिन्तामणौ 'आदि'शब्दस्य स्वोपज्ञवृत्तौ स्वाम्युक्त एव विग्रहो हेमचन्द्राचार्येणापि कृत इत्यलम्।

१. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि'—प्रागग्रे श्रुतिभेदे च'इत्येवं पाठः।

२. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रे 'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसम्मते न्यासेऽधिकरणेऽप्यचः प्रवृत्तेः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वस्य सि० कौ० अप्यभीष्टतया मुकुटोक्तं सम्यगेव। अत एव वाचस्पत्येऽच्प्रत्ययेनापि 'मोघ'शब्दस्य सिद्धिरुक्ता।

३. हैमपुस्तकत्रयस्थः '—दीने—' इत्येव पाठो विश्व- (२९१५) मेदिन्यो (२६।४) रनुरोधात्समीचीनः।

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥

स्पष्टम्, स्फुटम्, प्रव्यक्तम्, उल्बणम् (४ त्रि), 'स्पष्ट' के ४ नाम हैं।

स्पेति ॥ स्पाश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त–'(७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पश्यत स्म—इति विगृहीतवान् । तत्रेट्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः [२।१०१-१०२] ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म इति वा । 'अञ्चु विशेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ।

साधारणं तु सामान्यम्

साधारणम्, सामान्यम् (२ त्रि), 'साधारण, मामूली' के २ नाम हैं।

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१)॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंबन्धिन एकस्य' ।

एकाकी त्वेक एककः[1] ।

एकाकी, एकः, एककः (३ त्रि), 'अकेले' के ३ नाम हैं।

एकेति ॥ एक एव । 'एकादाकिनिच्चासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात् कन्लुकौ च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [२।१८] ॥ (२)॥*॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'असहजातीयासहायस्य' ।

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भिन्नः (भिन्नके पर्यायवाचक सब शब्द), अन्यतरः, एकः, त्वः, अन्यः, इतरः (६ त्रि), 'भिन्न, दूसरे, अलग' के ६ नाम हैं।

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥(१)॥*॥ अन्य एव । 'अल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् । (२) ॥*॥ एति । 'इण्भी–'(उ० ३।४३)इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः'(उ० २।६३)चात् क्विप्–इत्येके । आगमानित्यत्वात्तुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः [२।३४८] । (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप् (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः [३।५५६]॥(६)॥*॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ।

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चावचम्, नैकभेदम् (२ त्रि), 'अनेक प्रकारवाले' के २ नाम हैं।

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ।

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

उच्चण्डम्, अविलम्बितम् (२ त्रि), 'जल्दबाज, शीघ्रता करनेवाले' के २ नाम हैं।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति । (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य' ['उत्तान' इत्याख्यस्य] ॥

अरुन्तुदं तु मर्मस्पृक्

अरुन्तुदम्, मर्मस्पृक् (२ त्रि), 'मर्मस्थलको पीडा देनेवाले' के २ नाम हैं।

अर्विति ॥ अरूंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके–' (३।२।५८) इति क्विन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य'।

---

१. 'एकलः' इति पाठान्तरम् । तत्प्रयोगो यथा श्रीमद्भागवते—"तस्मिन् वावकिल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः—" (५।७।११) इति । अन्यश्च—"जायेत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुंक्तेऽश्नीयाद् दुष्कृतमेकलः।" इति ।

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अबाधम्, निरर्गलम् (२ त्रि), 'अबाध' अर्थात् 'विना रोक-टोकवाले' के २ नाम हैं।

अबेति ॥ न बाधाऽस्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः। 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अबाधितस्य'।

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च।

प्रसव्यम्, प्रतिकूलम्, अपसव्यम्, अपष्ठु (४ त्रि), 'प्रतिकूल, उलटा' के ४ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात्। 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं [स्यात्] प्रतिकूलानुकूलयोः' (इति मेदिनी) [११९।९२] ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात्। 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु[1] दक्षिणप्रतिकूलयोः' इति विश्वः [१२४।११७] (मेदिनी) [१२१।११७] ॥ (३) ॥*॥ अपतिष्ठति। 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः। सुषामादिः (८।३।९८)। 'अपष्ठुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [३९।१०] (४) ॥*॥ 'चत्वारि विरुद्धार्थस्य'।

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

सव्यम् (त्रि), 'शरीरके वाम भाग' का १ नाम है।

वेति ॥ सुयते। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः। 'सव्यं तु दक्षिणे। वामे[2] च प्रतिकूले च' इति विश्वः[3] (हैमः) [२।३८८-३८९] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सव्यशरीरस्य'।

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपसव्यम् (त्रि), 'शरीरके दाहिने भाग'का १ नाम हैं।

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकं शरीर 'दक्षिणभागस्य'।

संकटं ना तु संबाधः

संकटम् (त्रि), संबाधः (नि० पु), 'तङ्ग रास्ता, या गली आदि'के २ नाम हैं।

समिति ॥ संकटति। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) यद्वा–संबाधार्थात् 'सम्'शब्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च–' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१)॥*॥ सम्यग् बाधन्तेऽत्र। 'बाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'संबाधः संकटे भगे' इति विश्वः [८३।२१] [मेदिनी ८१।३७ च] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य'।

कलिलं गहनं समे।

कलिलम्, गहनम् (२ त्रि), 'दुष्प्रवेश्य (मुश्किलसे प्रवेश करने योग्य) रास्ता, गली, जङ्गल आदि' के नाम हैं।

केति ॥ कलते, कल्यते वा। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'सलिकल्य–' (उ० १।५४) इतीलच् ॥ (१) ॥*॥ गाह्यते। 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः। गस्य गानस्य गतेर्वा हनम्। 'गहनं वनदुःखयोः[1]। गह्वरे कलिले चापि' इति विश्व-हैमौ[2] [३।३९८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णे

संकीर्णम्, संकुलम्, आकीर्णम् (३ त्रि), 'सभा, देवदर्शन या मेले आदिके कारण मनुष्य आदिसे ठसाठस भरे हुए स्थान आदि' के ३ नाम हैं।

समिति ॥ संकीर्यते स्म। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेयवत्'[3] (इति मेदिनी) [५१।८२] ॥ (२) ॥*॥ संकोलति। 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। यत्तु–शकिधातोरुलचि 'शंकुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—इति मुकुटेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। 'संकोलति' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म। कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य'। यथा संकीर्णवर्गः। केचित्तु एतान् पूर्वपर्यायानाहुः। संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

मुण्डितम्, परिवापितम् (२ त्रि), 'मुण्डित' अर्थात् 'मुण्डन किये हुए' के २ नाम हैं।

---

१. विश्वे 'त्रिलिङ्गं तु' इत्यंशो नास्ति। मेदिन्यामपि '—त्रिलिङ्गस्तु—' इति पाठः।

२. वामार्थे 'सव्य'शब्दप्रयोगो यथा—'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीन आवीती' इति मनुः (२।६३)।

३. विश्वे 'सव्यं वामप्रतीपयोः' इति (११७।७३) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यम्।

---

१. हैमे 'क'पुस्तके '–वनगुह्ययोः।—' इति पाठः।

२. विश्वे 'गहनं गहने दुःखे विपिने कलिलेऽपि च' इति (८८।१३) भिन्नपाठादत्र 'हैम' इत्येव पाठः समुचितः।

३. मेदिन्यां '—चापि भेद्यवत्', '–चापि वाच्यवत्' इति पाठभेदः।

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र[1] वपिः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥*॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य' ।

[2]ग्रन्थिते संदितं दृब्धम्

ग्रन्थितम्, संदितम्, दृब्धम् (३ त्रि), 'गुथी हुई माला आदि' के ३ नाम हैं।

ग्रेति ॥ ग्रथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् । तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) [६२।१०७] ॥ (१) ॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥ 'गुम्फितम्' इति पाठे—'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)। ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दृभ्यते स्म । 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विसृतं विस्तृतं ततम् ।

विसृतम् , विस्तृतम् , ततम् (३ त्रि), फैले हुए' के ३ नाम हैं।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । [अथ] 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागतौ[3]' (इति मेदिनी) [५५।२०-२१] ॥ (३) त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ।

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तर्गतम्, विस्मृतम् (२ त्रि), 'भूले हुए' के २ नाम हैं।

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२, ३।४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्[1]' इति विश्वः [७०।१७८] । (मेदिनी) [६७।१७९] ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ।

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्राप्तम्, प्रणिहितम् (२ त्रि), 'पाये हुए' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) [५६।३२] ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ।

वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेल्लितः, प्रेङ्खितः, आधूतः, चलितः, आकम्पितः, धुतः (६ त्रि), थोड़ा कँपे या हिले हुए' के ६ नाम हैं।

वेल्लीति ॥ वेल्ल्यते स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वेल्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) [६६।१६१] ॥ (१) ॥*॥ प्रेङ्ख्यते स्म । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०), 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० प० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । [अथो]'धुतम् । त्यक्ते विधूते' इति हैमः[2] (मेदिनी) [५६।२७-२८] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ।

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

नुत्तः, नुन्नः, अस्तः, निष्ठ्यूतः, आविद्धः, क्षिप्तः, ईरितः (७ त्रि), 'भेजे या किसी काममें लगाये हुए' के ७ नाम हैं।

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।

---

१. यल्लक्ष्यं—'प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः । आधाने सोमपाने च पञ्चसु वपनं स्मृतम् ॥' इति प्रा० त० इति वाच० (पृ० ४८४७) । वपनं केशमुण्डनमित्यर्थः । परिपूर्वो वपिर्मुण्डनार्थः यथा–'मद्रात्परिवापणे' (पा० सू० ५।४।६७) । इति स्वामी ।

२. "गुन्थितं–' इति क्वचित्' इति पीयूषव्याख्या । 'गुम्फितं गुर्फितं च' इति पाठ" इति महेश्वरः । 'भवितं मर्दितम्' इति पाठे—मृद क्षोदे' (क्र्या०)—'अनेकार्थत्वाद् ग्रथने' इति स्वामी" इति मुकुटः' इति. दाधिमथाः । किन्तु मुकुटोक्तं क्षी० स्वा० वचनं तट्टीकायां नैव लभ्यते ।

३. मेदिन्यां '—समीरणे' इति पाठः ।

१. विश्वे'—कथ्यते' इति पाठः ।

२. हैमे 'धुतं त्यक्ते कम्पिते च' इति (२।१७७) इति पाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठ्यम् ।

क्तः (३।२।१०२)। 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैमः [२।१६०] ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म। 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य–'(७।२।१५)इति नेट्। 'च्छ्वोः–' (६।४।१९) इत्यूठ् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म। 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) [८०।२८] ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म। 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म। 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य'।

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

परिक्षिप्तम्, निवृतम् (२ त्रि), 'खाई या दिवाल आदिसे घिरे हुए' के २ नाम हैं।

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निव्रियते स्म। 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य'।

मूषितं मुषितार्थकम्।

मूषितम्, मुषितम् (मुषितके पर्याय–वाचक सब शब्द। २ त्रि), 'चुराये हुए के २ नाम हैं।

म्विति ॥ मूष्यते स्म। मूष[1] स्तेये'(भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ मुष्यते स्म। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'मुषितं[2] हृत-खण्डिते[3] इति विश्वः [६३।८३], (मेदिनी) [६३।१४३]। (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य'।

प्रवृद्धप्रसृते

प्रवृद्धम्, प्रसृतम् (२ त्रि), 'पसरे (फैले) हुए' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म ॥ 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य'।

न्यस्तनिसृष्टे

न्यस्तम्, निसृष्टम् (२ त्रि), 'फेंके हुए' के २ नाम हैं।

न्येति ॥ न्यस्यते स्म। 'असू क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म। 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०)॥ क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य'।

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

गुणितम्, आहतम् (२ त्रि), 'गुणा किये हुए अङ्क या बटी (बरी) हुई रस्सी आदि' के २ नाम हैं।

ग्विति ॥ गुण्यते स्म। 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म। 'हन्' (अ० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) [आहतं तु मृषार्थके। गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः, ३।२५८-२५९] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य'।

निदिग्धोपचिते

निदिग्धम्, उपचितम् (२ त्रि), 'बढ़े (पुष्ट) हुए'के २ नाम हैं।

नीति ॥ निदिह्यते स्म। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'भवेदुपचितं दिग्धे[1] समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) [६८।१९०] ॥(२)॥*॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य'।

गूढगुप्ते

गूढम्, गुप्तम् (२ त्रि), 'गुप्त' के २ नाम हैं।

ग्विति ॥ गुह्यते स्म। गुहू संवरणे'(भ्वा० उ० से०) क्तः (३।२।१०२)। 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) [४३।१] ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते स्म। 'गुप गोपनादौ[2]' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः ॥ (२) द्वे 'कृतगोपनस्य'।

---

१. भ्वादिस्थधातोः 'मूषित'शब्दस्य च दीर्घादित्वादत्र 'मुष' इति ह्रस्वादिधातूपन्यासोऽनुचित इत्यतोऽत्रत्यं 'मुष'पाठं परिवर्त्य मया 'मूष' इति दीर्घादिधातुः स्थापितः।

२. विश्व-मेदिन्योर्ह्रस्वादे'र्मुषित'शब्दस्य दर्शनाद् ह्रस्वादि'मुषित'शब्दविवरणे ह्रस्वादेरेवौचित्याच्च मयाऽत्रत्यं 'मूषितम्' इति प्राक्तनपाठं परिवर्त्य ह्रस्वादि-'मुषितं—इति पाठः स्थापितः।

३. विश्वस्थो 'मुषितं खण्डिते हृते' इति पाठो युक्तः। मेदिन्यां च 'मुषितं हृतखण्डितयोः' इति पाठः।

१. हैम (४।१०५-१०६) विश्व (७१।१८५) योरनुरोधान्मेदिनीस्थः 'दग्ध' इति पाठो न समीचीनः प्रतिभाति।

२. अस्य सेट्कत्वादिटो दुर्वारतयाऽत्र 'गुप रक्षणे' (भ्वा० प० अ०) इत्यस्योपन्यास उचितः।

गुण्डितरूषिते ।

गुण्डितम्, रूषितम् (२ त्रि), 'धूल आदिमें लिपटे हुए' के २ नाम हैं ।

गिवति ।। गुण्डयते स्म । 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।।*।। 'गुण्ठितम्' इति पाठे—'गुठि वेष्टने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ।।(१) ।।*।। रूष्यते स्म । रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्कृतत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ।। (२) ।।*।। द्वे 'धूलिलिप्तस्य[1],' 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ।

द्रुतावदीर्णे

द्रुतम्, अवदीर्णम् (२ त्रि), 'पिघले हुए' के २ नाम हैं ।

द्रुतेति ।। द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः [२। १७५] ।। (१) ।।*।। अवदीर्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (२) ।।*।। द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ।

उद्गूर्णोद्यते

उद्गूर्णम्, उद्यतम् (२ त्रि), 'उठाए हुए खड्ग आदि, उठाकर तौल आदिका अन्दाजा किये हुए, या लोके हुए गेंद आदि' के २ नाम हैं ।

विति ।। उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (१) ।।*।। उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (२) ।।*।। द्वे 'उत्तोलितस्य' ।

[2]काचितशिक्यिते ।। ८९ ।।

काचितम्, शिक्यितम् (२ त्रि), 'सिकहरपर रक्खे हुए' के २ नाम हैं ।

केति ।। काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–' (चु० ग०) इति णिच् । क्तः [३।२।१०२] ।। (१) ।।*।। एवं शिक्ये धृतम् ।। (२) ।।*।। द्वे 'शिक्ये ['छीका, सिकहर' इति ख्याते] स्थापितस्य' ।

घ्राणघ्राते

घ्राणम्, घ्रातम् (२ त्रि), 'सूँघे हुए' के २ नाम हैं ।

घ्रेति ।। घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः [२।१४१] ।। (१) ।।*।। (२) ।।*।। द्वे 'आघ्रातस्य' ।

दिग्धलिप्ते

दिग्धम्, लिप्तम् (२ त्रि), 'लिपे हुए स्थान आदि' के २ नाम हैं ।

दीति ।। दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि, लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [७९।७] ।। (१)।।*।। लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२। १०२)। 'लिप्तं [1]भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः[२। १९५-१९६]।। (२) ।।*।। द्वे 'लिप्तम्' इति ख्यातस्य ।

समुदक्तोद्धृते

समुदक्तम्, उद्धृतम् (२ त्रि) 'नदी, तालाब, कूँए आदि से निकाले हुए पानी आदि' के २ नाम हैं ।

सेति ।। समुदच्यते स्म । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)।। (१) ।।*।। उद्ध्रियते स्म । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । उद्धृतं स्यात् त्रिषूत्क्षिप्ते परिभुक्तोज्झितेऽपि च'(इति मेदिनी)[६१।९८]।। (२) ।।*।। द्वे 'कूपादेर्निष्कासितजलादेः' ।

समे ।

'प्रवृद्ध, प्रसृत' (अमर० ३।१।८८) से यहांतक दो-दो शब्द समान लिङ्ग और अर्थवाले हैं ।

सेति ।। 'समे'इति प्रवृद्धप्रसृते [अम० ३।१।८८] इत्यादिषु अन्वेति ।

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ।। ९० ।।

वेष्टितम्, वलयितम्, संवीतम्, रुद्धम्, आवृतम् (५ त्रि) 'चारों तरफसे घेरे हुए' के ५ नाम हैं ।

वेष्टीति ।। वेष्टयते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी) [६६।१६१] ।। (१) ।।*।। वलयं जातमस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा—वलयवत् कृतम् । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ।। (२) ।।*।। संवीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः । (३।२।१०२) ।। (३) ।।*।। रुध्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।। (४) ।।*।। आव्रियते स्म । 'वृञ्

१. यथा–'पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः' इति किरात० (१।३४) ।

२. '–कारितशिक्षिते' इति पाठा० ।

१. हैमे 'क'पुस्तके '–मुक्त–' इति पाठः ।

आवरणे' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२)॥(५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ।

रुग्णं भुग्ने

रुग्णम्, भुग्नम् (२ त्रि), 'व्यथित या टूटे हुए' के २ नाम हैं।

विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ।

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

निशितम्, क्ष्णुतम्, शातम्, तेजितम् (४ त्रि), 'सान आदि देकर तेज किये हुए तलवार, भाला चाकू आदि' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः–' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ क्ष्णूयते स्म । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥(२) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२। १०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ।

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

विनाशोन्मुखम्, पक्वम् (२ त्रि), 'पके हुए या शीघ्र नष्ट होनेवाले' के २ नाम हैं।

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घञ् (३।३। १८)। उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य । विनाशे उन्मुखम् ॥(१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२)। 'पक्वं परिणते नाशाभिमुखे' इति हैमः [२।५४३] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ।

ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

ह्रीणः, ह्रीतः, लज्जितः (३ त्रि), 'लजाये हुए' के ३ नाम हैं।

ह्रीति ॥ अह्रैषीत् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ।

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

वृतः, वृत्तः, वावृत्तः (३ त्रि), 'स्वयंवर आदिमें स्वीकार किये हुए वर आदि' के ३ नाम हैं।

वृेति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे'(क्र्या० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ वृत्यते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते। चरित्रे वर्तुले छन्दःस्वतीताधीत[1]योर्वृते' इति हेमचन्द्रः[२।२०१]॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—' [2]वावृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति, तन्मते वावृत्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः' ।

संयोजित उपाहितः ।

संयोजितः, उपाहितः (२ त्रि), 'जोड़े हुए' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) [६८।१८७] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ।

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम् (३ त्रि), 'प्राप्त करने या जानने योग्य' के ३ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२)॥*॥ समासद्यते । 'षद्लृ विशरणादौ'(तु० प० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आप्तुं शक्यस्य' ['योग्यस्य वा'] ।

स्यन्नं रीणं स्रुतं स्नुते ॥ ९२ ॥

स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम् (४ त्रि), 'टपके, चूए या बहे हुए जल आदि' के ४ नाम हैं।

स्येति ॥ स्यन्द्यते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे'(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीङ् [3]प्रस्रवणे'

---

१. '–स्वतीताधीनयो–इति च पाठः ।

२. "वावृत्तः । वृतु–वावृतु वरणे (वर्तने), इत्थमबुद्ध्वा 'वृत्तव्यावृत्ता'विति पेठुः । लक्ष्येऽपि–ततो वावृत्त(त्य) माना सा' इति भट्टिः (४।२८) ।" इति स्वामी । '–मानाऽसौ' इति च पाठः ।

३. सर्वपुस्तकेषु धातुपाठादौ 'रीङ् श्रवणे' इत्येव पाठोपलब्धावपि, अत्र 'प्रस्रवणे' इति अग्रे 'अवरीण'शब्दे (अम० ३।१।९४) च स्वयं 'स्रवणे' इति दन्त्यादेरुक्त्यात्र भिन्नवचनात्, स्वामिना च 'स्रवणार्थस्यैवोक्तत्वाद् भट्टमल्लेन च आख्यातचन्द्रिकायां 'क्षरणे स्तेपते श्चोतत्यपि क्षरति तेपते । रीयते स्यन्दते चैव' (२।४।३५) इति वचनेन 'रीङ्'धातोः स्रवणार्थस्यैवौचित्यं प्रतिभाति ।

(दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्नूयते स्म। 'स्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्नूयते स्म। 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्नुतस्य'।

संगूढः स्यात्संकलितः

संगूढः, संकलितः (२ त्रि), 'जोड़े हुए अङ्क आदि' के २ नाम हैं।

समिति ॥ संगुह्यते स्म। 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म। 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः'।

अवगीतः ख्यातगर्हणः।

अवगीतः, ख्यातगर्हणः (२ त्रि), 'लोक-प्रसिद्ध निन्दावाले' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ अवगीयते स्म। 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्। 'अवगीतं तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि'[1] इति विश्वः [७०।१७८] (मेदिनी) [६७।१७९] ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य'।

विविधः स्याद् बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥९३॥

विविधः, बहुविधः, नानारूपः, पृथग्विधः (४ त्रि), 'अनेक प्रकारके पदार्थ आदि' के ४ नाम हैं।

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य'।

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवरीणः, धिक्कृतः (२ त्रि), 'धिक्कारे हुए' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ अवरीयते स्म। 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिक्कृतस्यानुवादः। यद्वा-निर्भर्त्सित उक्तः [अम० ३।१।३९]। अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य'।

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः।

अवध्वस्तः, अवचूर्णितः (२ त्रि), 'चूर्ण किये हुए' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म। 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः [७२।२०३] ॥*॥— 'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म। 'सत्याप-' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२)। यद्वा-'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य'।

अनायासकृतं फाण्टम्

अनायासकृतम्, फाण्टम् (२ त्रि), 'विना परिश्रमसे तैयार होनेवाले त्रिफला आदिके काढ़ा-विशेष' के २ नाम हैं।

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म। 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य क्वाथविशेषस्य'।

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वनितम्, ध्वनितम् (२ त्रि), 'ध्वनित' अर्थात् 'अव्यक्त शब्द' के २ नाम हैं।

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म। 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म। 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। क्तः। (३।२।१०२) ॥ (२) द्वे 'कृतशब्दस्य'।

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं[1] संदितं सितम्।

बद्धम्, संदानितम्, मूतम्, उद्दितम्, संदितम्, सितम् (६ त्रि), 'बँधे हुए' के ६ नाम हैं।

बेति। बध्यते स्म। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म। 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म। 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्दयते स्म। संदयते स्म। 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'बद्धस्य'।

निष्पक्वं क्वथितम्

निष्पक्वम्, क्वथितम् (२ त्रि), अच्छी तरह पकाये या उबाले हुए' के २ नाम हैं।

नीति ॥ निश्चयेन पक्वम् ॥ (१) ॥*॥ क्वथ्यते

1. विश्वे '-मुदुर्द्दष्टे विगर्हिते' इति पाठः। मेदिन्यां च '—दुष्टगर्हि—' इति, '-स्वब्दगर्हि-' इति च पाठौ।

1. 'मूर्णमुद्दितं-' इति पाठान्तरम्।

स्म । 'क्वथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्वस्य' ।

पाके क्षीराज्यपयसां[1] श्रृतम् ॥ ९५ ॥

श्रृतम् (त्रि), 'पके हुए दूध, घी और हविष्य आदि या पाकमात्र' का १ नाम है ।

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ।

निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ

निर्वाणः (त्रि), 'मुक्तिप्राप्त मुनि या बुझी हुई अग्नि आदि' का १ नाम है ।

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने। सगमेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः [५२।५६-५७] (मेदिनी) [४९।५९][2]॥(१)॥*॥ एकं 'मुनिवह्न्यादौ प्रयुक्तस्य' ।

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वातः (त्रि), 'विना हवाके स्थान आदि' का १ नाम है ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निर्वहने(?)। पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति निर्वातस्य' ।

पक्वं परिणते

पक्वम्, परिणतम् (२ त्रि), 'पके हुए' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ [पच्यते स्म । 'डुपचिष् पाके' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।३।१०२)॥(१)॥*॥] परिणमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिणामं प्राप्तस्य' ।

गूनं हन्ने

गूनम्, हन्नम् (२ त्रि), 'पाखाना किये हुए' के २ नाम हैं ।

गिवति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति नत्वम् । –'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)–इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हद्यते स्म । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'गुदनिष्कासितपुरीषस्य' ।

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीढम्, मूत्रितम् (२ त्रि), 'पेशाब किये हुए' के २ नाम हैं ।

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रस्रावे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपस्थनिष्कासितमूत्रस्य' ।

पुष्टे तु पुषितम्

पुष्टम्, पुषितम् (२ त्रि), 'पाले हुए' के २ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ।

सोढे क्षान्तम्

सोढम्, क्षान्तम् (२ त्रि), 'क्षमा किये हुए' के २ नाम हैं ।

सविति । सह्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२)॥ (१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ।

उद्वान्तमुद्गते ।[1]

उद्वान्तम्, उद्गतम् (२ त्रि), 'वमन (उल्टी) किये हुए' के २ नाम हैं ।

उद्वेति ॥ उद्वम्यते स्म । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)। ['उद्वान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः, ३।२६६]॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ।

दान्तस्तु दमिते

दान्तः, दमितः (२ त्रि) 'दमन किये हुए बत्स आदि' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त–' (७।२।२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे

१. '—हविषां—' इति पाठान्तरम् ।

२. विश्वे '–गजमज्जने । अपवर्गे च' इत्येवं पाठः ।

१. 'मुद्धानमुद्गते' इति'–मुद्गानमुद्गते'इति च पाठा० ।

त्रिषु' (इति मेदिनी) [५५।२४] ॥ यत्तु मुकुटेन—अणिजन्तस्य निपातनमुक्तम्—। तच्चिन्त्यम्। 'वा दान्त–'(७।२।२७) इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात्। अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा'(७।२।१५) इति नित्यनिषेधात्। निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य'।

शान्तः शमिते

शान्तः, शमितः (२ त्रि), 'शान्त किये गये'के २ नाम हैं।

शेति ॥ शम्यते स्म। 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)।—शान्तो रोगः। निवृत्त इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम्। तच्चिन्त्यम्। 'वा दान्त–' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात्। 'शान्तोऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते। अव्ययं धारणे[1] शान्तम्' (इति मेदिनी) [५८।६३-६४] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं प्रापितस्य'।

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रार्थितः, अर्दितः (२ त्रि), 'प्रार्थना किये हुए' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म। 'अर्थ याच्ञायाम्'। (चु० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्द्यते स्म। 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी)[५९।७९]॥(२)॥*॥ द्वे 'याचितस्य'।

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

ज्ञप्तः, ज्ञपितः (२ त्रि), 'जनाये हुए' के २ नाम हैं।

ज्ञेति ॥ ज्ञप्यते स्म। मारणादौ ज्ञा मित्। ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)। 'वा दान्त–' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य।

छन्नश्छादिते

छन्नः, छादितः (२ त्रि), 'ढके (छिपाये) हुए' के २ नाम हैं।

छेति ॥ छाद्यते स्म। 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'वा दान्त–' (७।२।२७) इति साधुः। 'छन्नं रहश्छादितयोः' इति हैमः[२।२६८]॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आच्छादितस्य'।

पूजितेऽञ्चितः।

पूजितः, अञ्चितः (२ त्रि), 'पूजा किये हुए' के २ नाम हैं।

प्विति ॥ पूज्यते स्म। 'पूज पूजायाम्'(चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म। 'अञ्चु पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इतीट्। 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अर्चितः' इति पाठे—'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजितस्य'।

पूर्णस्तु पूरिते

पूर्णः, पूरितः (२ त्रि), पूरा किये हुए' के २ नाम हैं।

प्विति ॥ पूर्यते स्म। 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)। 'वा दान्त–' (७।२।२७) इति साधुः। 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः [२।१५०] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य'।

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लिष्टः, क्लिशितः (२ त्रि), क्लेश पाये हुए' के २ नाम हैं।

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म। 'क्लिश विबाधने' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य'।

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवसितः, सितः (२ त्रि), 'समाप्त' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ अवस्यति स्म। अवसीयते स्म वा। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्ववसिते बद्धे वर्णे, सिता तु शर्करा' इति हैमः [२।२१०]॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तस्य'।

प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

प्रुष्टः, प्लुष्टः, उषितः, दग्धः (४ त्रि), 'जले हुए' के ४ नाम हैं।

प्रुष्टेति ॥ प्रुष्यते स्म। प्लुष्यते स्म। 'प्रुषु प्लुषु दाहे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य–' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म। 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'उषितं व्युषिते प्लुष्टे' इति हैमः [३।२६६]॥ (३)॥*॥ दह्यते स्म। 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य'।

---

1. मेदिन्यां '–ऽभियुक्त…वारणे' इति पाठः।

तष्टत्वष्टौ[1] तनूकृते ।

तष्टः, त्वष्टः (२ त्रि), 'बसूले आदिसे छीलकर पतली की हुई लकड़ी आदि' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ।

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधितः, छिद्रितः, विद्धः (३ त्रि), 'वर्मी या सूई आदि से छेदे हुए' के ३ नाम हैं ।

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ छिद्रयते स्म । 'छिद्र वेधे' (चु० उ० से०) अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु'[2] इति विश्वः [८२।६] (मेदिनी) [८०।१६] (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ।

विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

विन्नः, वित्तः, विचारितः (३ त्रि), 'सोचे हुए' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । यत्तु—'विभाषा गमहन–' (७।२।६८) इतीड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीड्भावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । अस्यानिट्त्वात् । 'विन्नं विचारिते[3] लब्धे' इति विश्वः [८६।१६] (मेदिनी) [८४।२०] ॥ (१) ॥*॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' इति (मेदिनी) [५८।५८] ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ।

निष्प्रभे विगतारोकौ

निष्प्रभः, विगतः, अरोकः (३ त्रि), 'विना प्रभावाले' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'विगतो वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः । ['विगतो निष्प्रभे वीते' इति हैमः, ३।३१८] ॥(२)॥*॥ रोचनं रोकः । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ।

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

विलीनः, विद्रुतः, द्रुतः (३ त्रि), 'स्वयं पिघले हुए बर्फ आदि' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः [२।१७५] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य' ।

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिद्धः, निर्वृत्तः, निष्पन्नः (३ त्रि), 'सिद्ध (पूरा हुए) काम आदि' के ३ नाम हैं ।

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्यासादिके[1] देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः [२।२५८] ॥ (१) ॥*॥ निर्वर्तते स्म । वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सिद्धस्य' ।

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

दारितः, भिन्नः, भेदितः (३ त्रि), 'फाड़े (अलग किये, चीरे) हुए लकड़ी आदि' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) [भिन्नोऽन्यः संगतः फुल्लो दीर्णः' इति हैमः, २।२८०]॥ (२) ॥*॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ।

---

१. 'तक्ष्यते' इति विग्रहेण 'त्वष्ट त्वष्ट' योर्भेदाभावेन 'त्वष्टत्वष्टौ' इति प्राक्तनपाठस्थाने 'तष्टत्वष्टौ' इति पाठो मया स्थापितः ।

२. विश्वे '–क्षिप्ते सादृश्येऽपि निगद्यते' इति पाठः ।

३. '–ज्ञाते स्थितौ–' इति पुस्तकद्वये विश्वे पाठः ।

१. हैमे 'क' पुस्तके '–व्याख्यादिके, व्याप्तादिके' इति पाठो ।

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

ऊतम्, स्यूतम्, उतम्, तन्तुसंततम्, (४ त्रि) 'बुने हुए कपड़े, बोरे, पाट आदि' के ४ नाम हैं ।

विति ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥(१)॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'च्छ्वोः–'(६।४।१९)इति [ऊठ्]। यत्तु–'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छ्वोः–' इत्यूठ् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते वलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां, स्यूतः प्रसेवके । (ना, त्रिषूते)' (इति मेदिनी) [५९।७४] ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ।

स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

अर्हितम्, नमस्यितम्, नमसितम्, अपचायितम्, अर्चितम्, अपचितम् (६ त्रि), 'प्रणाम किये गये देवता, माता-पिता आदि गुरुजन' के ६ नाम हैं ।

स्येति ॥ अर्ह्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्'(भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥नमः कृतम् । 'नमोवरि–(३।१।१९)इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ 'क्यस्य विभाषा'(६।४।५०)इति यलोपः ॥ (३) ॥*॥ अपचायते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः'(भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥* ॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्'(भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५)॥*॥ 'चायतेश्चिः'[1] इति चिभावः ॥(६)॥*॥ षट् 'नमस्कृतस्य'।

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वरिवसितम् , वरिवस्यितम् , उपासितम् , उपचरितम् (४ त्रि), 'पूजित (पूजा किये गये) या सेवित देवता, माता-पिता आदि गुरुजन' के ४ नाम हैं ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः–' (३।१।१९)इति क्यच् । क्तः ।(३।२।१०२)। 'क्यस्य विभाषा'(६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥(२)॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि पूजितस्य' ।

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

संतापितः, संतप्तः, धूपितः, धूपायितः, दूनः (५ त्रि) 'तपाये या गर्म किये हुए सोना-चाँदी आदि' के ५ नाम हैं ।

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः(३।२।१०२)॥(२)॥।*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे'(भ्वा० प० से०)। 'आयादयः–'(३।१।३१)इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२)॥(३)॥*॥(४) ॥*॥ दूयते स्म । 'टुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। 'दुग्वोर्दीर्घश्च'(वा० ८।४।४४) इति नत्वम् ॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ पञ्च 'संतापितस्य' ।

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हृष्टः, मत्तः, तृप्तः, प्रह्लन्नः, प्रमुदितः, प्रीतः (६ त्रि) 'खुश, सन्तुष्ट' के ६ नाम हैं ।

ह्लिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके'(भ्वा० प० से०)। हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'हृषेर्लोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते[1] विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [३५।३१] । [इटि तु 'हृषितः' अपि] ॥ (१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२)॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रह्लाद्यते[2] स्म । 'ह्लादी सुखे च'(भ्वा आ० से०)। क्तः (३।४।७२)। 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'ह्लादो निष्ठायाम्'(६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥(४)॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ।

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥१०३॥

छिन्नम्, छातम्, लूनम्, कृत्तम्, दातम्, दितम्, छितम्, वृक्णम् (८ त्रि), 'काटे हुए काष्ठ आदि' के ८ नाम हैं ।

---

१. 'चायतेश्चिभावो वक्तव्यः' इति वार्तिकमूलिकेयमुक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपचितश्च' इति सूत्रेण पाक्षिकनिपातनादस्य सिद्धिर्ज्ञेया ।

१. मेदिन्यां '–प्रहसिते–' इति पाठः ।

२. 'ह्लाद' धातोर्दैवादिकत्वाभावात् कर्तरि 'ह्लादते स्म' इति स्वाम्युक्तो विग्रह एव समुचितः ।

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'छिन्नं कृत्ते त्रिलिङ्गं स्याद् गुडूच्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) [८३।५] ॥(१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥(७)॥*॥ लूयते स्म । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ल्वादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥(३)॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । [कृत्तं छिन्ने वेष्टिते च' इति हैमः, २।१६७] ॥ (४) ॥*॥ दाप्यते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥(६) ॥*॥ वृश्च्यते स्म । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ।

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्रस्तम्, ध्वस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, च्युतम्, गलितम् (७ त्रि), 'गिरे हुए' के ७ नाम हैं।

स्रेति ॥ स्रस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कद्यते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)॥(४) ॥*॥ पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ च्यूयते स्म । 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गल्यते स्म । 'गल अदने'[1] (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥१०४॥

लब्धम्, प्राप्तम्, विन्नम्, भावितम्, आसादितम्, भूतम् (६ त्रि), 'पाये हुए' के ६ नाम हैं।

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । [विन्नं विचारिते लब्धे स्थिते' इति हैमः, २।२८९] ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२)। [अथ भावितम् । वासिते प्राप्ते' इति हैमः, ३।३०२–३०३]॥ (४) ॥*॥ 'भूतं सत्योपमानयोः । प्राप्तेऽतीते पिशाचादौ पृथ्व्यादौ जन्तुयुक्तयोः' इति हैमः, २।१८६–१८७] ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'प्राप्तस्य' ।

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेषितम्, गवेषितम्, अन्विष्टम्, मार्गितम्, मृगितम् (५ त्रि), 'ढूँढ़े (खोजे) हुए' के ५ नाम हैं।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गवेषितस्य' ।

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

आर्द्रम्, सार्द्रम्, क्लिन्नम्, तिमितम्, स्तिमितम्, समुन्नम्, उत्तम् (७ त्रि) 'भींगे हुए' के ७ नाम हैं।

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात् स्त्रियां, क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१२३।७]। –उपसर्गाद्रातेर्डः । पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः। आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्द्यते इति विग्रहे) 'स्फायितञ्चि–' इति रकि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥ क्लिद्यति स्म । 'क्लिदू आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म । स्तिम्यति स्म । 'तिम ष्टीम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिन्ने' इति रुद्रः (४) ॥*॥ [स्तिमितौ क्लिन्ननिश्चलौ' इति हैमः, ३।३३३] ॥ (५) ॥*॥ समुनत्ति स्म । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ।

---

1. भक्षणार्थकस्य भौवादिकस्यास्य गत्यर्थकत्वाभावादत्र 'गल स्रवणे' इति चौरादिकस्यो पन्यासो युक्तः ।

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्राणम्, त्रातम्, रक्षितम्, अवितम्, गोपायितम्, गुप्तम् (६ त्रि), 'रक्षित' (रक्षा किये हुए) के ५ नाम हैं ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।१।१०२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि' इति हैमः [२।१४४] ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) (५) ॥*॥ गुप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढं त्राते' इति हैमः [२।१७०] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रक्षितस्य' ।

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते । ॥ १०६ ॥

अवगणितम्, अवमतम्, अवज्ञातम्, अवमानितम्, परिभूतम्, (५ त्रि), 'अपमानित' (अपमान किये हुए) के ५ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अवज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवमान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ।

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्यक्तम्, हीनम्, विधुतम्, समुज्झितम्, धूतम्, उत्सृष्टम् (६ त्रि), 'छोड़े हुए' के ६ नाम हैं ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम् । [हीनं गर्ह्योनयोस्त्रिषु' इति मेदिनी, ८४।२६] ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म । 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ धूयत स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धूतो कम्पितभर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः [२।१७७] । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उत्सृष्टस्य' ।

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥ १०७ ॥

उक्तम्, भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, आख्यातम्, अभिहितम्, लपितम् (७ त्रि), 'कहे हुए' वाक्य आदि के ७ नाम हैं ।

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञो वचिः वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङ आदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म । 'लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ।

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

बुद्धम्, बुधितम्, मनितम्, विदितम्, प्रतिपन्नम्, अवसितम्, अवगतम् (७ त्रि), 'माने या समझे हुए' के ७ नाम हैं ।

बुवेति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।१।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने इति हैमः [२।२४६] ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादिट् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि–' (७।२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा–'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्'—बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ।

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

ऊरीकृतम्, उररीकृतम्, अङ्गीकृतम्, आश्रुतम्, प्रतिज्ञातम्, संगीर्णम्, विदितम्, संश्रुतम्, समाहितम्, उपश्रुतम्, उपगतम् (११ त्रि), 'स्वीकार (मंजूर) किये हुए'के ११ नाम हैं।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) क्तः(३।२।१०२)।('त्रिविदितं बुधिताश्रुतयोः[1]' इति मेदिनी) [६६।१६०] ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । ['समाहितः समाधिस्थे संश्रुते' इति हैमः, ४।१३३] ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म, [क्तः] (३।२।१०२)॥(१०)॥*॥ उपगम्यते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ।

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलितम्, शस्तम्, पणायितम्, पनायितम्, प्रणुतम्, पणितम्, पनितम्, गीर्णम्, वर्णितम्, अभिष्टुतम्, ईडितम्, स्तुतम् (१२ त्रि), 'स्तुति (बड़ाई) किये हुए' के १२ नाम हैं।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ'(अ० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । डलयोरेक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः [२। २०३) ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा०आ० से०)। आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गोर्यते स्म । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। क्तः(३। २।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रिया-विस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२)॥(१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि' ।

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणहितो वीतदम्भस्त्वकल्मषः [३]
असंमतः प्रणाय्यः स्याच्चक्षुष्यः प्रियदर्शनः [४]
वैरागिको विरागार्हः संशितस्तु सुनिश्चितः [५]
ईर्ष्यालुः कुहनो गोष्ठश्वोऽन्यद्वेष्टा स्वगेहगः [६]
तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् स आयःशूलिको जनः [७]
गेहेशूरे गृहेनर्दी पिण्डीशूरोऽथ संस्कृतः [८]
व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा अन्वेष्टाऽनुपदी समौ [९]
नीलीरागः स्थिरस्नेहो हरिद्रारागकोऽन्यथा [१०
आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वस्थोर्ध्वंदमौ स्थिते [११]
उत्पश्य उन्मुखे गृह्यः पक्षे(क्ष्ये)न्युब्जस्त्वधोमुखे'[१२]

भक्षितम्, चर्वितम्, लिप्तम्, प्रत्यवसितम्, गिलितम्, खादितम्, प्सातम्, अभ्यवहृतम्, अन्नम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, ग्लस्तम्, अशितम्, भुक्तम्, (१४ त्रि),'खाये, चबाये, चाटे, घोंटे (निगले) हुए' के १४ नाम हैं।

[ब्रह्मण्यः, ब्राह्मणहितः (२ त्रि), 'ब्राह्मणके लिए हित-कारी' के २ नाम हैं]।

[वीतदम्भः, अकल्मषः (२ त्रि), 'निष्पाप, दम्भसे रहित' के २ नाम हैं]।

[असंमतः, प्रणाय्यः (२ त्रि), 'असंमत'के २ नाम हैं]।

[चक्षुष्यः, प्रियदर्शनः (२ त्रि), 'देखनेमें प्रिय' के २ नाम हैं]।

[वैरागिकः, विरागार्हः (२ त्रि), 'वैराग्यके योग्य'के २ नाम हैं]।

संशितः, सुनिश्चितः (२ त्रि), 'सुनिश्चित'के २ नाम हैं]।

[ईर्ष्यालुः, कुहनः (२ त्रि), 'ईर्ष्या करनेवाले' के २ नाम हैं]।

[गोष्ठश्वः (त्रि) 'घर बैठे दूसरेसे द्वेष करनेवाले' का १ नाम हैं]।

---

१. मेदिन्यां '—तार्थितयोः' इति पाठः । विश्वे तु 'विदितं विदितार्थयोः' इति (६४।१९३) इति लभ्यते ।

[आयःशूलिकः (त्रि), 'सरल उपायसे भी होने योग्य कामको तीक्ष्ण (कठोर) उपायसे करनेवाले' का १ नाम है]।

[गेहेशूरः, गृहेनर्दी, पिण्डीशूरः (३ त्रि), 'घरमें ही बहादुर बननेवाले' के ३ नाम हैं]।

[संस्कृतः, व्युत्पन्नः, प्रहतः, क्षुण्णः (४ त्रि), 'शास्त्रादिसे संस्कृत, व्युत्पन्न' के ४ नाम हैं]।

[अन्वेष्टा, अनुपदी (२ त्रि), 'खोज (अनुसन्धान) करनेवाले' के २ नाम हैं]।

[नीलीरागः, स्थिरस्नेहः (२ त्रि), 'स्थिर प्रेमवाले' के २ नाम हैं]।

[हरिद्रारागकः (त्रि), 'अस्थिर (कच्चे) प्रेमवाले' का १ नाम है]।

[आसीनः, उपविष्टः (२ त्रि), 'बैठे हुए' के २ नाम हैं]।

[ऊर्ध्वस्थः, ऊर्ध्वंदमः, स्थितः (३ त्रि), 'खड़े या ठहरे हुए' के ३ नाम हैं]।

[उत्पश्यः, उन्मुखः (२ त्रि), 'उन्मुख' (ऊपर मुख किये हुए) के २ नाम हैं]।

[गृह्यः, पक्षः (२ त्रि), 'पक्ष (तरफदारी करनेवाले)' के २ नाम हैं]।

[न्युब्जः, अधोमुखः, (२ त्रि) 'कुबड़ा, या नीचे मुख झुकाये हुए' के २ नाम हैं]।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । ['लिप्तं भुक्ते विलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः, २।१९५-१९६] ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ —गीर्यते स्म । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति स्वामी। तन्न। 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीण्निषेधप्रसङ्गात् । गरणं गिलिः । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खादृ भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) । [क्तः, ३।२।१०२] ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवह्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञापकाज्जग्धिर्वा । ['अन्नं भुक्तेऽशिते' इति हैमः, २।२६०] ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । ['ग्रस्तं जग्धे लुप्तपदोदिते' इति हैमः, २।१६८] ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ।

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ॥

क्षेपिष्ठः, क्षोदिष्ठः, प्रेष्ठः, वरिष्ठः, स्थविष्ठः, बंहिष्ठः (६त्रि) बहुत जल्द, बहुत खोटा या छोटा, बहुत प्रिय, बहुत बड़ा, बहुत मोटा, और बहुत ज्यादा' का क्रमशः १—१ नाम है।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्ठन् (५।३।५५) । 'स्थूलदूर-' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५), (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलदूर-' (६।४।५६) इति साधुः ॥(१)॥*॥ अतिशयेन बहुलः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'पीवर' इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । 'पीव' इति पाठे नान्तो[1] युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकं 'क्षिप्रादीनां' [प्रकर्षार्थे] ।

साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

'ग्राम्ये ग्रामेयकग्रामीणावाच्छिन्नो बलादुधृते [१३]

चोरिते मुषितं मुष्टं स्थपुटं तु नतोन्नतम् [१४]

---

१. हैमे 'क' पुस्तके '—मुक्त—' इति पाठः । स च मेदिनी (५।७१।५२-५३) विरुद्धतया लेखकादिभ्रान्तिजः प्रतिभाति ।

१. एतत्पद्यस्यार्यात्वमात्राच्छन्दस्त्वेन द्वितीये पादे 'पीव' शब्दप्रयोगे चतुर्दश मात्रा एव जायन्ते, परञ्चोक्तच्छन्दसि द्वितीयपादे पञ्चदशमात्राणां 'पीवर'शब्दस्य प्रयोग एव सम्भवाच्छन्दोनुरोधाद् भा० दी० कथनं चिन्त्यमेवेति ।

उत्पाटितोन्मूलितार्थमुद्धृतं बर्हिते वृढम् [१५]
आचितं निचितं पूर्णे पूरितं निभृते भृतम् [१६]
प्रतिश्रितं प्रविष्टं स्यादन्तर्गडु निरर्थके [१७]
न्यक्षितं स्यादधःक्षिप्तं क्षिप्तमूर्ध्वमुदक्षितम् [१८]
स्पष्टेऽचितं चतुर्थे तु तुरीयं तुर्यमास्थिते [१९]
आकारे श्लिष्टसंपृक्तः खचिते क्षुरितभूषितौ [२०]
प्रचर्चितं प्रतीष्टं द्वेष्यामृष्याक्षिगताः समाः [२१]
श्यानं शीनेऽन्वितेऽन्वीतं प्रकाशप्रकटौ स्फुटे' [२२]

साधिष्ठः, द्राघिष्ठः, स्फेष्ठः, गरिष्ठः, ह्रसिष्ठः, वृन्दिष्ठः, (६ त्रि), 'बहुत भला, बहुत लम्बा, बहुत स्थिर, बहुत भारी, बहुत छोटा और बहुत प्रधान' का क्रमशः १—१ नाम है।

[ग्राम्यः, ग्रामेयकः, ग्रामीणः (३ त्रि), 'दिहाती'के ३ नाम हैं]।

[आच्छिन्नः, बलाद्धृतः (२ त्रि), 'बलपूर्वक (जबर्दस्तीसे) पकड़े या छीने हुए' के २ नाम हैं]।

[चोरितम्, मुषितम्, मुष्टम् (३ त्रि), 'चुराये हुए'के ३ नाम हैं]।

[स्थपुटम्, नतोन्नतम् (२ त्रि), 'ऊँचे-नीचे'के २ नाम हैं]।

[उत्पाटितम्, उन्मूलितम्, उद्धृतम् (३ न), 'उखाड़े हुए' के ३ नाम हैं]।

[बर्हितम्, वृढम्, (२ त्रि), 'बढ़े हुए' के २ नाम हैं]।

[आचितम्, निचितम् (२ त्रि), 'घटे हुए'के २ नाम हैं]।

[पूर्णम्, पूरितम् (२ त्रि), 'पूरे हुए' के २ नाम हैं]।

[निभृतम्, भृतम् (२ त्रि), 'वशमें रहनेवाले' के २ नाम हैं]।

[प्रतिश्रितम्, प्रविष्टम्, (२ त्रि), 'प्रवेश किये (घुसे) हुए' के २ नाम हैं]।

[अन्तर्गडु, निरर्थकम् (२ त्रि), 'निरर्थक, बेमतलब' के २ नाम हैं]।

[न्यक्षितम्, अधःक्षिप्तम् (२ त्रि), 'नीचे फेंके हुए' के २ नाम हैं]।

[उदक्षितम् (त्रि), 'ऊपर फेंके हुए' का १ नाम है]।

[स्पष्टम्, अचितम् (२ त्रि), 'स्पष्ट' के २ नाम हैं]।

[चतुर्थम्, तुरीयम्, तुर्यम् (३ त्रि), 'चौथे' के ३ नाम हैं]।

[श्लिष्टसंपृक्तः (त्रि), 'स्थायी आकारवाले' का १ नाम है।

[खचितः, क्षुरितः, भूषितः (३ त्रि), 'रत्न जवाहिरात जड़े हुए भूषण आदि' के ३ नाम हैं]।

[प्रचर्चितम्, प्रतीष्टम् (२ त्रि), 'चन्दनादि छिड़के हुए स्थान आदि' के २ नाम हैं]।

[द्वेष्यः, अमृष्यः, अक्षिगतः (३ त्रि), 'आँखमें गड़े हुए (वैरी)' के ३ नाम हैं]।

[श्यानम्, शीनम् (२ त्रि), 'जमे हुए घी आदि' के २ नाम हैं]।

[अन्वितम्, अन्वीतम् (२ त्रि), 'युक्त, सहित' के २ नाम हैं]।

[प्रकाशः, प्रकटः, स्फुटः (३ त्रि), 'प्रकट, स्पष्ट' के ३ नाम हैं]।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः । इष्ठन् (५।३।५५)। 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । 'प्रियस्थिर–'(६।४।५७) इति साधुः ॥(१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । 'स्थूल–' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । 'प्रियस्थिर–' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकं 'बाढादीनां'[प्रकर्षार्थे]।

इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत्।

पूर्वोक्त शब्दोंके आपसमें संकीर्ण होने (मिल जाने) के भयसे पहले नहीं कहे हुए शब्दोंके संग्रहके वास्ते 'प्रकृति—' इस श्लोकसे द्वितीय 'संकीर्णवर्ग'का आरम्भ करते हैं। संकीर्ण अर्थ और संकीर्ण लिङ्गसे आरब्ध होनेके कारण 'संकीर्णवर्ग' नामके इस प्रकरणमें 'प्रकृति १, प्रत्यय २ आदि ('आदि' से रूपभेद ३, साहचर्य ४, के अर्थका संग्रह हैं) से लिङ्गोंको समझना चाहिये।' ("प्रत्येकके क्रमशः उदाहरण। १ला प्रकृत्यर्थ जैसे—अपरस्पराः (त्रि), इस उदाहरणमें

'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) इस सूत्रसे पर (आगे) वाले शब्दके लिङ्गका अतिदेश होनेसे यहां (अपरस्पर शब्दमें) 'पर' शब्दके त्रिलिङ्ग होनेके कारण 'अपरस्पर' शब्द भी त्रिलिङ्ग है। इसी तरह अन्यत्र भी समझना चाहिये। २ रा प्रत्ययार्थ जैसे—'शान्तिः, कृतिः, चितिः, विपत्तिः,… ' (४ स्त्री), 'हसितम्, हसनम्, जल्पितम्, शयनम्……(४ न), 'आकरः, रामः, सन्धिः,……' (३ पु); इन उदाहरणोंमें 'स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिंग और पुंल्लिङ्ग' में क्तिन्, आदि प्रत्ययोंके होनेसे ये शब्द भी क्रमशः स्त्रीलिङ्ग नपुंसक तथा पुंल्लिङ्गमें प्रयुक्त होते हैं। इसी तरह अन्यान्य .(३ रा रूपभेद और ४था साहचार्यके) उदाहरणका भी स्वयं तर्क कर लेना चाहिये")।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थे. संकीर्णलिङ्गश्चारब्धत्वात् संकीर्णे वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिर्लिङ्गमुहेत । यथा—'अपरस्परः' । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च 'परवल्लिङ्गम्–' (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात् त्रिलिङ्गत्वम् । न च 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात् प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । ['स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) इत्यनेन] स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधूननम् । ['ल्युट् च' (३।३।११५) इत्यनेन] नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादिः—क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बाडेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ।

कर्म क्रिया

कर्म (न), क्रिया (स्त्री), 'काम' के २ नाम हैं।

केति ॥ क्रियते । कृञो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।१४५) । 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ 'श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) । 'अचि श्नु–' (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रियायाः' ।

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

अपरस्परम् (१ ले अर्थमें नपुं० और दूसरे अर्थमें त्रि) 'लगातार काम होते रहना और लगातार काम करनेवाला' इन दो अर्थोंमें है।

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ 'अपरे च परे च' इति द्वन्द्वः । 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' (६।१।१४४) इति सुण्निपात्यते । क्रियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' । 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणि कुलानि' ॥ (१)॥*॥ एकं 'नैरन्तर्येण क्रियायाः', 'क्रियावतश्च' ।

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे[1] ।

पारायणम्, तुरायणम् (२ न), 'पूर्ण कथन (कहना, वक्तव्य) और प्रासङ्गिक (अवसरके अनुकूल) कथन' का क्रमशः १—१ नाम है।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्लीबलिङ्गमेव—इत्येके ॥ * ॥ 'परायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । 'आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः' इति शाश्वतः[2] ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तूः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटावाहतुः । तन्न । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन 'र्वोरुपधायाः–' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं 'साकल्यासङ्गवचनयोः' ।

यदृच्छा स्वैरिता

यदृच्छा, स्वैरिता (२ स्त्री), 'स्वतन्त्रता' के २ नाम हैं।

येति ॥ ऋच्छनम् ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । 'विशेषणम्–' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । तस्य भावः–' (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वातन्त्र्यस्य' ।

हेतुशून्या त्वास्था[3] विलक्षणम् ॥ २ ॥

विलक्षणम् (न), 'निष्कारण ठहरने' का १ नाम है।

१. 'पारायणपरायणे' इति पाठान्तरम् । तत्र प्रथम-'पारायण'शब्दोदाहरणम्—'रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिलि' इति भट्टिः (५।८९) । द्वितीय'परायण'-शब्दस्योदाहरणम्—'अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।' इति कुमार० (४।१) इति ।

२. शाश्वते तु 'परायणमभीष्टं स्यात्तत्परश्च परायणः' इति (५६१) भिन्नपाठात्प्राक्तस्य मूलं मृग्यम् ।

३. '—त्वास्या विलक्षणम्' इति पाठान्तरम् ।

हृयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । 'विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हेतुशून्यास्थायाः' ।

शमथस्तु शमः शान्तिः

शमथः, शमः (२ पु), शान्तिः (स्त्री), 'शान्ति' के ३ नाम हैं।

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्[1]' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश–' (७।४।३३) इति वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ।

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

दान्तिः (स्त्री), दमथः, दमः (२ पु) 'इन्द्रियोंको अपने वशमें करने' के ३ नाम हैं।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ।

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवदानम्, कर्मवृत्तम्, (२ न) 'बीते हुए काम, अच्छे काम' के २ नाम हैं।

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११४)॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥(१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ['अवदानं खण्डने स्यादतिवृत्ते च कर्मणि' इति मेदिनी, ९४।६१] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ।

काम्यदानं[2] प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यदानम्, प्रवारणम् (२ न) 'मनचाहा दान देने' के २ नाम हैं।

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि–' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । –हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा–काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्री-हस्त्यश्वादेर्वा दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रव्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५)। 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः[1] । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी [५२।१०१]॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ।

वशक्रिया संवननम्[2]

वशक्रिया (स्त्री), संवननम् (न) 'मन्त्र या मणि आदिसे वशमें करने' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००)॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः । ल्युट् (३।३।११५)॥(२)॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ।

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

मूलकर्म, कार्मणम् (२ न), 'जड़ी-बूटी आदिसे उच्चाटन, मारण, मोहन आदि करने' के २ नाम हैं।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी [४८।४१]॥(२) ॥*॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः, 'कामेण' इति ख्यातस्य ।

विधूननं विधुवनम्

विधूननम्, विधुवनम्, (२ न) 'कँपाने' के २ नाम हैं।

वीति ॥ 'धूञ् काम्पने चुरादिः । 'धूञ्प्रीञोः–'[3] (वा० ७।३।३७) इति नुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। "गाङ्कुटादिभ्यः–' (१।२।१) इति ङित्त्वाद् गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ।

---

१. इदं सूत्रं वार्तिकं वा क्वचिन्नोपलभ्यते, परं सि० कौ० 'शीङ्शपिरुगमि— (उ० ३।११३) इति सूत्रव्याख्याने 'बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्' 'शमथस्तु शमः शान्तिः—इत्युक्त्या बाहुलकात् सिद्धिरुचिता ।

२. 'कामदानं—' इति पाठान्तरम् ।

१. त्रिकाण्डशेषेऽस्य वचनस्यानुपलब्ध्या मूलं मृग्यम् ।

२. 'वशीकारः संवनम्' इति (पृ० ९२ श्लो० ११७) वजयन्त्युक्तया तृतीयो वर्णस्तवर्गपञ्चमः । 'आख्यायनी तु सन्देशो दिष्टं संवदनं च तत्' इति (पृ० ३३ श्लो० २५) तस्या एवोक्त्या तवर्गतृतीयस्तृतीयो वर्णो भिन्नार्थकः । हेमचन्द्रस्तु 'संवदनं संवादे समालोचे वशीकृतौ' इति (अ० सं० २।२०६) आह । तत्र 'ख–ग'पुस्तकयोस्तु 'संवननम्' इति दन्त्योष्ठ्यो द्वितीयो वर्णो लभ्यते ।

३. भाष्ये 'णिच्प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्' इति वार्तिकस्वरूपम् । सि० कौ० तु 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' इति ।

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तर्पणम्, प्रीणनम्, अवनम् (३ न), 'तृप्त करने' के ३ नाम हैं।

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्रया० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तान्नुक्[1] (वा० ७।३।३७)। ल्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य'।

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि।

पर्याप्तिः (स्त्री), परित्राणम्, हस्तवारणम् (३ न), 'मारनेके लिये उद्यत (तैयार) को रोकने' के ३ नाम हैं।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् '(हस्त) धारणम्' इति पाठः। प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य'।

सेवनं[2] सीवनं स्यूतिः

सेवनम्, सीवनम्, (२ न), स्यूतिः (स्त्री), 'सिलाई करने' के ३ नाम हैं।

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)॥(१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः।–ष्ठिविसिव्योर्वा दीर्घः–इति स्वामी।—'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः। तन्न। वचनाभावात्, पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)। 'च्छ्वोः–'[६।४।१९] इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः'।

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

विदरः (२), स्फुटनम् (न), भिदा (स्त्री), 'फटने या अलग होने' के ३ नाम हैं।

वीति ॥ विदरणम्। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। यत्तु—'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप्–इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात्। 'दॄ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०)। कुटादिः। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य'।

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रोशनम् (न), अभीषङ्गः (पु), 'गाली या शाप देने'के २ नाम हैं।

आक्रेति ॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य घञि–'(६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य'।

संवेदो वेदना न ना।

संवेदः (पु), वेदना (स्त्री न), 'अनुभव'के २ नाम हैं।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः। 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच्। यद्वा 'विद ज्ञाने'(अ० प० से०)। 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति युच्। 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य'

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

सम्मूर्च्छनम् (न), अभिव्याप्तिः (स्त्री), 'व्याप्त होने' अर्थात् 'चारों तरफसे बढ़ने या भर जाने' के २ नाम हैं।

समिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः'(भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५)॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो व्याप्तेः'।

याच्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

याच्ञा, भिक्षा, अर्थना, अर्दना (४ स्त्री), 'मांगने'के ४ नाम हैं।

येति ॥ याचनम्। 'टुयाचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम्। 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याच्ञायाम्' (चुरादिः से०)'ण्यास–'(३।३।१०७)। इति युच् ॥ (३) ॥*॥ अर्द गतौ याचने च'(भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः। युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याच्ञायाः'।

वर्धनं छेदने

वर्धनम्, छेदनम् (२ न), 'काटने' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः। ['वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका।' इति हैमः ३।४३९]॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे'(रु० उ० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) द्वे 'कर्तनस्य'।

---

१. अनुपदोक्ता टिप्पणी द्रष्टव्या

२. —' इति पाठान्तरम्।

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।
आप्रच्छन्नम्

आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, (३ न), 'मित्र गुरुजन आदिके आनेपर अभ्युत्थान (उठकर अगवानी), आलिङ्गन आदि और कुशल-प्रश्न आदिके द्वारा उनके सत्कार करने' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'टुनदि समृद्धौ'(भ्वा० प० से०)। ल्युट्(३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति क्वचित्पाठः। तत्र 'मत्रि गुप्तभाषणे'(चु० आ० से०)॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः[1]' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०)। आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनाऽऽनन्दनस्य'।

अथाम्नायः संप्रदायः

आम्नायः, सम्प्रदायः (२ पु), रिवाज़, कुलक्रमागत (खान्दानी) रहन-सहन या गुरु-परम्परागत उपदेश आदि' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ आम्नानम् । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'अतः–' (७।३।३३) इति युक् । ['आम्नायः कुल आगमः । उपदेशे च' इति हैमः, ३।५११] (१) ॥*॥ संप्रदानम् । ['डु] दाञ्' [दाने] (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३)॥(२)॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य'।

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षयः (पु), क्षिया (स्त्री), 'घटने या कम होने' के २ नाम हैं ।

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य'।

ग्रहे ग्राहः

ग्रहः, ग्राहः (२ पु), 'ग्रहण-करने' के २ नाम हैं ।

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'ग्रहवृदृ–'(३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्ताच्च् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे '–ग्रहणस्य'।

१. '—प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये' इति सि० कौ० । '—सेवनयोरित्येके' इति धातुपाठे । '—प्रीतिदर्शने' इति स्वा० ।

वशः कान्तौ

वशः (पु), कान्तिः (स्त्री), 'चाहना, इच्छा' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ 'वश कान्तौ'[1] (अ० प० से०)। 'वशिरण्योः–' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कमु कान्तौ'(भ्वा० आ० से०)। 'आयादयः–'(३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः'।

[2]रक्षणस्त्राणे

रक्षणः (स्त्री) त्राणः (२ पु), 'रक्षा'के २ नाम हैं ।

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०)। 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने'(भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे रक्षणस्य'।

रणः क्वणे ।

रणः, क्वणः (२ पु), 'ध्वनि करने' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे'(भ्वा० प० से०)। 'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८)इत्यप् ।['रणः कोणे क्वणे पुंसि समरे पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी, ४६।२५] ॥ (१) ॥*॥ क्वणनम् । 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'क्वणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य'।

व्यधो वेधे

व्यधः, वेधः (२ पु), 'छेदने' के २ नाम हैं ।

व्येति ॥ व्यधनम् ॥ 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। 'व्यधजपोः–' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य'।

पचा पाके

पचा (स्त्री), पाकः (पु), 'पकाने'के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पचनम् । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०)। षित्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य'।

१. अत्र 'कान्ति'शब्द इच्छार्थकः, यथा 'कमु कान्तौ' इत्यत्र । अत एव 'वशो जनस्पृहायत्तेष्वायतत्त्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्यां बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि ॥' इति हैमः (२।५६६) ।

२. "रक्षः' इत्यपपाठ" इति क्षी० स्वा० ।

हवो हूतौ

हवः (पु), हूतिः (स्त्री), 'पुकारने या बुलाने'के २ नाम हैं।

ह्वेति ॥ ह्वानम्। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'(भ्वा० उ० अ०)। 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च। ['हव आज्ञाह्वाराह्वाने' इति मेदिनी, १५९।३०] ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्वानस्य'।

वरो वृतौ ॥ ८ ॥

वरः (पु), वृतिः (स्त्री), 'तप, सेवा आदिसे प्रसन्न होकर देवता गुरु आदिके वरदान देने' के २ नाम हैं।

वेति ॥ वरणम्। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप्। [यत्कात्यः—] 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः, स वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेष्टनसंभक्त्योः।

ओषः प्लोषे

ओषः, प्लोषः (२ पु), 'दाह' के २ नाम हैं।

ओष इति ॥ ओषणम्। 'उष दाहे'(भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्लोषणम्। 'प्लुष दाहे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाहस्य'।

नयो नाये

नयः, नायः (२ पु), 'नीति' के २ नाम हैं।

नेति ॥ नयनम्। 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। यद्वा–'णीञ्'[प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' ॥(१)॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'श्रिणीभुवो–' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीतेः'।

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्यानिः, जीर्णिः, (२ स्त्री), 'पुराना होने' के २ नाम हैं।

ज्येति ॥ ज्यानम्। 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०)। 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः (वा० ३।३।९५) ['ज्यानिर्जीर्णे च हानौ च जटिन्यामपि योषिति।' इति मेदिनी, ८३।७] ॥ (१) ॥*॥ जरणम्। 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४)। 'रदाभ्याम्–'(८।२।४२)इति नत्वम् ॥(२)॥*॥ द्वे जीर्णत्वस्य'।

भ्रमो भ्रमौ।

भ्रमः (पु), भ्रमिः (स्त्री), 'भ्रमण करने' के २ नाम हैं।

भ्रेति ॥ भ्रमणम्। भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति वृद्ध्यभावः।—मित्वाद्ध्रस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। णिच्यस्य प्रवृत्तेः (१) ॥*॥ 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमणस्य'।

स्फातिर्वृद्धौ

स्फातिः, वृद्धिः (२ स्त्री), 'बढ़ने' के २ नाम हैं।

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोपलालितः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धनम्। 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वृद्धेः'।

प्रथा ख्यातौ

प्रथा, ख्यातिः, (२ स्त्री), 'प्रसिद्धि' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रथनम्। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। भिदाद्यङ्[1] (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम्। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। चक्षिङादेशो [२।४।५४]। वा। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः'।

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पृष्टिः, पृक्तिः (२ स्त्री), 'स्पर्श करने' के २ नाम हैं।

स्पृति ॥ स्पर्शनम्। 'स्पृश संस्पर्शे (तु० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ पर्चनम्। 'पृची संपर्के' (रु० प० से०)। क्तिन् (३।४।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्पर्शनस्य'।

स्नवः स्रवे ॥ ९ ॥

स्नवः, स्रवः (२ पु), 'धीरे-धीरे चूने' के २ नाम हैं।

स्नेति ॥ स्नवनम्। 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य'।

विधा समृद्धौ

एधा (विधा), समृद्धिः (२ स्त्री), 'बढ़ने' के २ नाम हैं।

वीति ॥ विधानम्। [डु]'धाञ्' [धारणपोषणयोः]। (जु० उ० अ०)। 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ्।

१. भिदादावस्य पाठाभावेनेयमुक्तिरसंगता। भ्वादौ घटादयः षितः' इति गणसूत्रोक्त्या षित्वेनैव सिद्धे भिदादौ तत्पाठस्य कल्पनमप्यनुचितमेवेति।

'विधा गजान्ने ऋद्धौ च' [प्रकारे वेतने विधौ'] (इति मेदिनी) [८०।७०]॥*॥ क्वचित् 'एधा' इति पाठः। 'एध वृद्धौ'(भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च-'(३।३।१०३) इत्यः॥ (१) ॥*॥ समर्धनम्। 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसम्पत्तेः'।

स्फुरणे स्फुरणा

स्फुरणम् (न), स्फुरणा (स्त्री), 'फरकने'के २ नाम हैं।

स्फुरेति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः। ल्युट् (३।३।११५)। (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फु[स्फ]-रणम्' अपि ॥ (१)॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य'।

प्रमितौ प्रमा।

प्रमितिः, प्रमा (२ स्त्री), 'यथार्थ ज्ञान' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रमाणम्। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने (दि० आ० अ०)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य'।

प्रसूतिः प्रसवे

प्रसूतिः (स्त्री), प्रसवः (पु), 'बच्चा पैदा करने' के २ नाम हैं।

प्रेति ॥ प्रसवनम्। 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥*॥ 'षु प्रेरणे (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवनस्य, प्रेरणस्य वा'।

श्च्योते प्राघारः

श्च्योतः, प्राघारः (२ पु), 'पानी आदिके धारासे चूने या बहने' के २ नाम हैं

श्च्यविति ॥ श्च्योतनम्। 'श्च्युतिर् क्षरणे (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम्। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षरणस्य'।

क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

क्लमथः, क्लमः (२ पु), 'ग्लानि, खेद'के २ नाम हैं।

क्लेति ॥ क्लमनम्। 'क्लमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। 'शमादिभ्योऽथच्[1]' (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न।—मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) द्वे 'ग्लानेः'।

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षः, अतिशयः (२ पु), 'उत्कर्ष, बड़ाई'के २ नाम हैं।

[उदिति] ॥ उत्कर्षणम्। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम्। शीङः [स्वप्ने' (अ० आ० से०)]। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ द्वे 'उत्कर्षस्य'।

संधिः श्लेषे

सन्धिः, श्लेषः (२ पु), 'जोड़, मेल'के २ नाम हैं।

[समिति] ॥ संधानम्। धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। ['सन्धिर्भेदे सुरुङ्गायां भगे सङ्घटनेऽपि च' इति विश्वः, ८३।१५] ॥ (१) ॥*॥ श्लेषणम्। 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संधानस्य'।

विषय आशये।

विषयः, आशयः (२ पु), 'आशय, अभिप्राय' के २ नाम हैं।

[वीति] ॥ विसयनम्। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'परिनिविभ्यः सेव-' (८।३।७०) इति षः। यत्तु—बध्यन्तेऽत्र, इति 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात्। ल्युट्प्रसङ्गाच्च। बध्यन्तेऽत्र। 'पुंसि-' इति 'घः' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥(१)॥*॥ शीङः [स्वप्ने' (अ० आ० से०)]। 'एरच्' (३।३।५६) ॥*॥ आश्रय' इति पाठे—'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आश्रयस्य'।

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षिपा (स्त्री), क्षेपणम् (न), 'प्रेरणा करने या फेंकने' के २ नाम हैं।

[क्षीति] ॥ क्षेपणम्। 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेरणस्य'।

गीर्णिर्गिरौ

गीर्णिः, गिरिः (२ स्त्री), 'निगलने' अर्थात् 'घोंटने' के २ नाम हैं।

---

1. 'औणादिकोऽप्यथच्। 'क्लमथुरित्यपपाठ' इति स्वामी।

[गीरिति] ॥ गिलनम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्' [वाच्यः] (वा० ८।२।४४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारात् ॥ (२) ॥ द्वे 'गिलनस्य' ।

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

गुरणम् (न), उद्यमः (पु), 'उद्यम, उद्योग'के २ नाम हैं ।

[गुरेति] ॥ 'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) । कुटादिः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः[२] ॥(२)॥*॥ द्वे 'भाराद्युद्यमनस्य' ।

उन्नाय उन्नये

उन्नायः, उन्नयः (२ पु), 'उन्नति या ऊहा' के २ नाम हैं ।

[उन्नेति] ॥ उन्नयनम् । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ 'क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यच् (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नयनस्य' ।

श्रायः श्रयणे

श्रायः (पु), श्रयणम् (न), 'सेवा' के २ नाम हैं ।

[श्रेति] ॥ श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'श्रिणीभुवो–' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) द्वे 'सेवायाः' ।

जयने जयः ।

जयनम् (न), जयः (पु), 'जीत, विजय'के २ नाम हैं ।

[जयेति] ॥ 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयस्य' ।

निगादो निगदे

निगादः, निगदः (२ पु), 'स्पष्ट कहने'के २ नाम हैं ।

[नीति]॥ निगदनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गद–' (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गदनस्य' ।

१. 'कुटादित्वाद् गुरणमाहुः । चुरादेर्गोरणमपि ।' इति स्वामी । 'गूरणं—' इति पाठान्तरम्

२. 'अह उद्यमे' (ग०) इति निपातनादुद्यमः' इति क्षीरस्वामी ।

मादो मदे

मादः, मदः (२ पु), 'मद, हर्ष' के २ नाम हैं ।

[मेति] ॥ मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुप–' (३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'सधमादस्थयोः–' (६।३।९६) इति निर्देशात् क्वचिदपवाद–' इति न्यायाद्वा घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हर्षस्य' ।

उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

उद्वेगः, उद्भ्रमः (२ पु), 'घबराहट'के २ नाम हैं ।

[उदिति] ॥ उद्वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वेजनस्य' ।

विमर्दनं परिमले

विमर्दनम् (न), परिमलः (पु), 'शरीरमें कुङ्कुम, चन्दन या उबटन आदिको लगाने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ परिमलनम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिमर्दनस्य' ।

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपत्तिः (स्त्री), अनुग्रहः (पु), 'अनुग्रह' अर्थात् भलाई करने या बुराईसे बचाने' के २ नाम हैं ।

[एति] ॥ अभ्युपपदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः' ।

निग्रहस्तु निरोधः[१] स्यात्

निग्रहः, निरोधः (२ पु), 'निग्रह' अर्थात् 'बुराई करने और भलाईसे बचाने (रोकने)' का १ नाम है ।

[नीति]॥ निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) । [निग्रहो भर्त्सनेऽपि स्यान्मर्यादायां च बन्धने' इति मेदिनी, [१७६। १७] ॥ (१) ॥ * ॥ निरोधनम् । 'रुधिर् आवरणे'

१. '–विरोधः स्यात्' इति पाठान्तरं स्वामिग्रन्थे । "निरोध' इति पाठ्यम् । विग्रहो विरोध इति वा" इति स्वामी ।

(रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।। (२) ।।*।। द्वे 'निरोधस्य' ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोगः, अभिग्रहः (२ पु), 'युद्ध आदिमें ललकारने' के २ नाम हैं ।

[अभीति] ।। अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।। (१) ।।*।। अभिग्रहणम् । अप् (३।३।५८) । 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ।। (२) ।। ।। द्वे 'कलहाह्वानस्य' ।

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टिबन्धः, संग्राहः (२ पु), 'मुट्ठी बाँधने या प्रतिमल्ल आदिको पकड़ने'के २ नाम हैं ।

[मुष्टीति] ।। मुष्टेर्बन्धः ।। (१) ।।*।। संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति ग्रहेर्घञ् ।। (२) ।।*।। द्वे 'मुष्टिबन्धनस्य' ।

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बः, डमरः, विप्लवः (३ पु), 'प्रलय, लूटना (डाका), या हथियारोंकी लड़ाई' के ३ नाम हैं । (जिसे बालक रस्सी लपेटकर नचाते हैं, उस 'लट्टू' अर्थमें भी 'डिम्ब' शब्दका प्रयोग श्रीहर्षने नैषधचरितमें किया है') ।

[डीति] ।। डिम्बनम् । 'डि विनोदे' (   ) । घञ् (३।३।१८) । –'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः–इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः प्लीहनि विप्लवे' इति रभसः । ['डिम्ब एरण्डभययोर्विप्लवे प्लीह्नि पुष्फुसे' इति हैमः, २।३०८] ।। (१) ।।*।। 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्धलर्थे कः ।। (२) ।। * ।। विप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)।।(३)।।*।। त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशस्त्रकलहस्य–इति स्वामी ।

बन्धनं प्रसितिश्चारः

बन्धनम् (न), प्रसितिः (स्त्री), चारः (पु), 'बन्धन' के ३ नाम हैं ।

[बन्धेति] ।। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ।। (१) ।। * ।। प्रसयनम् । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।। (२) ।।*।। चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनेकार्थत्वाद् बन्धने । घञ् (३।३।१८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'बन्धनस्य' । मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः–इत्याह । तन्न । भावप्रकरणात् । स्वामी तु—'चार'स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) ।

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पर्शः, स्प्रष्टा, उपतप्ता (३ पु), 'संतप्त या उपताप रोगसे पीडित' के ३ नाम हैं ।

[स्पर्श इति] ।। स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज–' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ।।*।। ('स्पश')इति रेफहीनपाठे तु 'स्पश-स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३।१।१३४) । ['स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुचि' इति हैमः, २।५६८] ।। (१) ।।*।। स्पृशति । तृच् (३।१।१३३) । 'अनुदात्तस्य च–' (६।१। ४९) इत्यमागमः ।। (२) ।।*।। उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ।। (३) ।।*।। यद्वा–स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्प्रष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।१।१३३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ।।*।। त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ।

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकारः, विप्रकारः (२ पु),'अपकार, बुराई'के २ नाम हैं ।

[नीति] ।। निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८)। 'निकारः स्यात् परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ।। (१) ।*।। विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ।। (२) ।।*।। द्वे 'अपकारस्य'

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकारः, इङ्गः (२ पु), इङ्गितम् (न), 'मतलबके अनुसार चेष्टा' के ३ नाम हैं ।

[आकेति] ।। आकरणम् । घञ् (३।३।१८)।। (१) ।।*।। इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ['इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हैमः, २।३०-३१]।। (२) ।।*।। क्तः (३।३। ११४) ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणामः, विकारः (२ पु), विकृतिः, विक्रिया (२ स्त्री), 'विकार, स्वभावके बदलने' के ४ नाम हैं ।

---

१. तद्यथा—'बालेन नक्तं समयेन युक्तं रौप्यं लसड्डिम्बमिवेन्दुबिम्बम्' इति नैषधचरिते (२२।५३) ।

[पेति] ॥ परिणमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयो साम्यं स्त्रीत्वात् ।

अपहारस्त्वपचयः

अपहारः, अपचयः (२ पु), 'छीन लेने या घटने' के २ नाम हैं ।

[अपेति] ॥ अपहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ।

समाहारः समुच्चयः ।

समाहारः, समुच्चयः (२ पु), 'बटोरने, इकट्ठा या ढेर करने' के २ नाम हैं ।

[सेति] ॥ समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ।

प्रत्यहार उपादानम्

प्रत्याहारः (पु), उपादानम् (न), 'इन्द्रियोंको अपने (इन्द्रियोंके) विषयोंसे हटाकर वशीभूत करने' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ।

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहारः, परिक्रमः (२ पु), 'टहलने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ['विहारस्तु जिनालये । लीलायां भ्रमणे स्कन्धे' इति हैमः, २।६३८-६३९] ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४)इति वृद्धिर्न ॥ (२)॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ।

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहारः (पु), अभिग्रहणम् (न), 'चुराने' के २ नाम हैं ।

[अभीति] ॥ अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेल्युट (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ।

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम ।

निर्हारः (पु), अभ्यवकर्षणम् (न), 'पैर आदिमें चुभे (गड़े हुए) काँटे आदिको निकालने' के २ नाम हैं ।

[निरिति] ॥ निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ।

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहारः, अनुकारः (२ पु), 'अनुकरण (नकल) करने' के २ नाम हैं ।

[अन्विति] ॥ अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ।

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययः (पु), 'धनादिके खर्च होने'का १ नाम है ।

[अर्थेति] ॥ व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्रव्याद्यपगमस्य' ।

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवाहः (पु), प्रवृत्तिः (स्त्री), 'पानी आदि तरल पदार्थोंके निरन्तर बहने' के २ नाम हैं' ।

[प्रेति] ॥ प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०)। घञ् (३।३।१८)। ['प्रवाहस्तु व्यवहाराम्बुवेगयोः । इति हैमः, ३।८१०] ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ।

प्रवहो गमनं बहिः ।

प्रवहः (पु), 'जलादिके बाहर निकलने' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [१७६।२०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहिर्यात्रायाः' ।

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियामः, वियमः, यामः, यमः, संयामः, संयमः (६ पु), 'संयम' अर्थात् 'योगके संयमनामक अङ्ग-विशेष'के ६ नाम हैं ।

[वीति] ॥ वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यब् वा । चादनुपसर्गेऽप्यब् वा । पक्षे घञ्

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'प्रवह'शब्दस्य विवरणानुपलम्भेऽत्र 'मेदिनी'त्येव पाठः समुचितः ।

['यमः काले च यमजेऽर्व्याहिंसादिषु पञ्चसु । संयमे यमने ध्वाङ्क्षे' इति 'यामो प्रहरसंयमौ । इति च हैमः, २।३३६] ॥(१)॥॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ (४) ॥॥ (५) ॥॥ (६) ॥॥ 'षट् संयमनस्य' । स्वामी तु-द्वे विविधयमनस्य,' द्वे 'उपरतिमात्रस्य,' द्वे 'संयमनस्य'—इत्याह।

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाकर्म (न), अभिचारः (पु), 'हिंसा आदि करने' के २ नाम हैं ।

[हिंसेति] ॥ हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३। १८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मारणादिक्रियायाः' ।

जागर्या[1] जागरा द्वयोः ।

जागर्या (स्त्री), जागरा (स्त्री ?), 'जागने' के २ नाम हैं ।

[जेति] ॥ जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंसि ['जागरः' अपि] ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ।

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विघ्नः, अन्तरायः, प्रत्यूहः (३ पु), 'विघ्न' के ३ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विहननम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ।

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपघ्नः, अन्तिकाश्रयः (२ पु), 'समीप रहने, आश्रय करने' के २ नाम हैं ।

[स्यादिति] ॥ उपहन्यते । उपहननं वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' 'आश्रयणस्य वा' ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशः, उपभोगः (२ पु), 'उपभोग' के २ नाम हैं ।

[निरिति] ॥ निर्वेशनम् । विशेतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) । ['निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' इति मेदिनी, १६४।२२] ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ।

परिसर्पः परिक्रिया ।

परिसर्पः (पु), परिक्रिया (स्त्री), 'परिवार आदि इष्टजनोंसे घिरे रहने' के २ नाम हैं ।

[परीति] ॥ समन्तात् सर्पणम् । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् [३।३।१८]॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००)। रिङ् शयग्लिङ्क्षु'(७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ।

विधुरं तु प्रविश्लेषे

विधुरम् (न), प्रविश्लेषः (पु), 'परिवार आदि इष्टजनोंसे अलग होने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्–' (५। ४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने'(दि० आ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३। ३७२] ॥ (२) ॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ।

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रायः, छन्दः, आशयः (३ पु), 'आशय, भाव, मतलब' के ३ नाम हैं ।

[अभीति] ॥ अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (चु० प० से) । घञ् (३।३।१८) ॥(२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्[स्वप्ने'] (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ।

संक्षेपणं समसनम्

संक्षेपणम्, समसनम् (२ न), 'संक्षेप (लाघव, थोड़ा, हलका) करने' के २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥(१)॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ।

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्था (स्त्री), विरोधनम् (न), 'विरोध करने' के २ नाम हैं ।

[पर्येति] ॥ पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो–' (३।३। १०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् [३।३।११५] ॥(२)॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ।

---

१. "इच्छा' इति सूत्रे 'जागर्तेरकारो वा वक्तव्यः' इति (वा०) पक्षे क्यप् । 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः । घञि तु 'जागर' इति स्वामी । 'जाग्रिया, जागर्तिः' इत्यपीति बोध्यम् ।

परिसर्या परीसारः

परिसर्या (स्त्री), परीसारः (पु), 'सब तरफ जाने' के २ नाम हैं।

[परीति] ॥ परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'परिचर्यापरिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ।

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आस्या, आसना, स्थितिः (३ स्त्री), 'टिकाव या स्थिति' के ३ नाम हैं।

[स्यादिति]॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।११३) । ['आस्यं मुखभवे मुखे । मुखान्तरास्या तु स्थित्याम्' इति हैमः, २।३४८-३४९]॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) स्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०)। 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ।

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तारः, विग्रहः, व्यासः (३ पु), 'फैलाव'के ३ नाम हैं।

[वीति] ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यप् । ['विग्रहः कायविस्तारविभागे ना, रणेऽस्त्रियाम् ।' इति मेदिनी, १७६।२३] ॥ (२) ॥ * ॥ व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥(३)॥*॥ त्रीणि 'विस्तारस्य' ।

स च शब्दस्य विस्तरः ।

विस्तरः (पु), 'शब्दके फैलाव'का १ नाम है।

[स इति] ॥ सः = व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शब्दविस्तरस्य' ।

स्यादन्मर्दनं संवहनम्[1]

मर्दनम्, संवहनम् (२ न), 'शरीरको दबाने' के २ नाम हैं।

[स्यादिति] ॥ 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ।—'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः । [संवाहनम्] —इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादमर्दनादेः' ।

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनाशः (पु), अदर्शनम् (न), 'अन्तर्धान होने या छिप जाने' के २ नाम हैं।

[वीति] ॥ विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य अभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरोधानस्य' ।

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवः, परिचयः (२ पु), 'परिचय'के २ नाम हैं।

[समिति] ॥ संस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सम्मताच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिचयस्य' ।

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरः (पु), विसर्पणम् (न), 'घाव (व्रण) आदि के थाला (फैलाव)' के २ नाम हैं।

[प्रेति] ॥ प्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादप् ॥(१)॥*॥ 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)॥(२)॥*॥ द्वे 'व्रणादिविसरणस्य' ।

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

नीवाकः, प्रयामः (२ पु), 'धान्य आदिको एकत्रित करने'के २ नाम हैं।

[नीति] ॥ निवचनम् । घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा' ।

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २ ॥

सन्निधिः (पु), सन्निकर्षणम् (न), 'पास, समीप करने'के २ नाम हैं।

[समिति] ॥ संनिधानम् । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। ['संनिधिरन्तिके । प्रत्यक्षे च' इति हैमः, ३।३७९] ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिधानस्य' ।

लवोऽभिलावो लवने

लवः, अभिलावः (२ पु), लवनम् (न), 'काटने' के २ नाम हैं।

[लेति] ॥ लवनम् । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['लवः कालभिदि

---

१. 'संवाहनम्' इति पाठं मत्वा 'संवाहनं स्पर्शसुखम्' इति तल्लक्ष्यं स्वाम्याह । कालिदासोऽपि—'सम्भोगान्ते सममुपचितो हस्तसंवाहनानाम्' इत्याह (मेघ० उ० ३३) ।

छिदि। विलासे रामजे लेशे जपार्किजलकपक्ष्मणोः। गोपुच्छलोमस्वपि च' इति हैमः, २।५४८-५४९] ॥ (१) ॥*॥ 'निरभ्योः पूल्वोः' (३।३।५८) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।२।११५)॥(३)॥*॥ त्रीणि 'छेदनस्य'।

निष्पावः पवने पवः।

निष्पावः (पु), पवनम् (न), पवः (पु), 'धान आदि अन्नको ओसाने या सूप आदिसे फटककर भूसा अलग करने' के ३ नाम हैं।

[निष्पेति] ॥ निष्पवनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यादीनां बहुलीकरणस्य'।

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तावः, अवसरः (२ पु), 'अवसर, प्रसङ्ग, प्रस्ताव' के २ नाम हैं

[प्रेति] ॥ प्रस्तवनम्। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम्। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसङ्गस्य'।

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसरः (पु), सूत्रवेष्टनम् (न), 'कपड़ा बुननेके लिये जुलाहा आदिके सूत लपेटने (ताना-पाई करने)' के २ नाम हैं।

[त्रेति]॥ त्रसनम्। 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०)। अरन् बाहुलकादौणादिकः। त्रसेर्भद्रादित्वादरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'तसरः' इति पाठे-'तन्यृषिभ्यां क्सरन्(उ० ३।७५)॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः'।

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजनः, उपसरः, (२ पु), 'पहली बार गर्भ धारण' के २ नाम हैं।

[प्रजेति] ॥ प्रजननम्। 'जनी' [प्रादुर्भावे](दि० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'जनिवध्योः–' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥(१)॥*॥ उपसरणम्। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'प्रजने सर्तेः' (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमगर्भग्रहणस्य'।

प्रश्रयप्रणयौ समौ।

प्रश्रयः, प्रणयः (२ पु), 'प्रेम, प्रीति' के २ नाम हैं।

[प्रेति] ॥ प्रश्रयणम्। 'श्रिञ्' [सेवायाम्] (भ्वा० उ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)॥*॥ 'प्रसर' इति पाठे—सरतेर्बाहुलकादप्। 'प्रसरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) [१३५।१८१] ॥(१)॥*॥ प्रणयनम्। 'णीञ्' [प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य'।

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धीशक्तिः (स्त्री), निष्क्रमः (पु), 'बुद्धिके सामर्थ्य' के २ नाम हैं।

[धीति] ॥ धियः शक्तिः। साऽष्टधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम्। 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न। 'निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः' इति रुद्रः। ['निष्क्रमो निर्गमे बुद्धिसम्पत्तौ दुष्कुलेऽपि च' इति हैमः, ३।४९६] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बुद्धिसामर्थ्यस्य'।

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमः (पु न), दुर्गसंचरः (पु), 'किलामें जाने, दुर्ग (किला) के मार्ग' के २ नाम हैं।

[अस्त्रीति] ॥ संक्रमणम्। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम्। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। दुर्गस्य संचरः ॥*॥ घञि तु 'संचारः'। 'संचारो निर्गमो भ्रमाम्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गप्रवेशनक्रियायाः'।

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमः, प्रयोगार्थः (प्रयोगके पर्यायवाचक सब शब्द। २ पु), 'कार्यारम्भमें पहली बार प्रयोग करने या युद्धके लिये अच्छी तरह उद्योग करने'के २ नाम हैं।

[प्रेति] ॥ प्रत्युत्क्रमणम्। घञ् (३।३।१८) ॥*॥ प्रयोजनम्। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे-प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य। 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य'।

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः।
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः

प्रक्रमः, उपक्रमः (२ पु), अभ्यादानम् (न), उद्घातः आरम्भः (२ प), 'आरम्भमात्र' के ५ नाम हैं।

[प्रेति] ॥ प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८)॥(१)॥*॥ उपक्रमणम् । ['उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः, १४।५५] ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' [हिंसागत्योः] (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२)॥(४)॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रधिजभोरचि'[1] (७।१।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आदौ 'प्रथमारम्भस्य' । त्रीणि 'आरम्भमात्रस्य'—इत्यन्ये) ।

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमः (पु), त्वरा (स्त्री), 'शीघ्रता, जल्दीबाजी' के २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग०) इति षित्वातिदेशादङ् (३।३।१०४)'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरायाः' ।

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धः, प्रतिष्टम्भः (२ पु), 'कार्य आदिमें रुकावट पड़ने' के २ नाम हैं ।

[प्रतीति] ॥ प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनम् 'ष्टम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ।

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनायः (पु), निपातनम् (न), 'नीचे झुकने' के २ नाम हैं ।

[अवेति]॥ अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे—'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ।

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भः, अनुभवः (२ पु), 'अनुभव, प्राप्ति'के २ नाम हैं ।

[विति] ॥ उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गात्खल्घञोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ।

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भः (पु), विलेपनम् (न), 'चन्दन आदि लपेटने'के २ नाम हैं ।

[सेति] । समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ।

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलम्भः, विप्रयोगः (२ पु), 'अलग होने'के २ नाम हैं ।

[वीति] । विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् । 'युजिर् योगे' (रुधा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजन[ग]स्य' ।

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलम्भः (पु), अतिसर्जनम् (न), 'बहुत देने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ।

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रावः (पु), प्रविख्यातिः (स्त्री), 'बहुत प्रसिद्धि' के २ नाम हैं ।

[वीति] विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। 'वौ क्षुश्रुवः' [३।३।२५] इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः'।

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षा (स्त्री), प्रतिजागरः (पु), 'किसी वस्तु आदिकी निगरानी (देखभाल) करने' के २ नाम हैं ।

[एति]। अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' [निद्राक्षये'] (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽविचिण्-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ।

---

१. अस्मिन् सूत्रे 'रभ'धातोर्ग्रहणाभावादत्र 'रभेरशब्लिटोः-' (७।१।६३) इति सूत्रेण नुमागमः पठनीय आसीत् ।

निपाठनिपठौ पाठे

निपाठः, निपठः, पाठः (३ त्रि), 'पढ़ने' के ३ नाम हैं।

[नीति] । निपठनम् ।'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद–' (३।३।६४) इत्यब् वा, पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ।

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमः, स्तेमः (२ पु), समुन्दनम् (न),'पानी आदिसे भींगने' के ३ नाम हैं।

[तेमेति] ॥ तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)॥(१)॥*॥ (२)॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्द्रीभावस्य' ।

आदीनवास्रवौ क्लेशे

आदीनवः, आस्रवः, क्लेशः (३ पु), 'दुःख'के ३ नाम हैं।

[आदीति] ॥ आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४)। 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम्[1] । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०)। घञ् (३।३।१८)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ।

मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलकः, सङ्गः, सङ्गमः (३ पु), 'मेल, मिलाप'के ३ नाम हैं।

[मेलेति]॥ मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सञ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद–' (३।३। ५८) इत्यप् । 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य' ।

संवीक्षणं[2] विचयनं मार्गणं मृगणा[3] मृगः ।

संवीक्षणम्, विचयनम्, मार्गणम् (३ न), मृगणा (स्त्री), मृगः (पु), 'ढूँढ़ने, खोजने' के ५ नाम हैं।

[संविति] ॥ सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०)। ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥(४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८)॥(५)॥*॥ पञ्च 'अन्वेषणस्य' ।

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भः, परिष्वङ्गः, संश्लेषः (३ पु), उपगूहनम् (न), 'आलिङ्गन करने या लिपटने' के ४ नाम हैं।

[पेति]॥ परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रभेरशब्लिटोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ परिष्वञ्जनम् । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिनिविभ्यः–' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलिङ्गनस्य' ।

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्[1] ।

निर्वर्णनम्, निध्यानम्, दर्शनम्, आलोकनम्, ईक्षणम् (५ न), 'देखने' के ५ नाम हैं।

[निरीति]॥ वर्णशब्दात् 'सत्याप–'(३।१।२५) इति णिच् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'ध्यै चिन्तायाम् (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (४) ॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)॥(५)॥*॥ पञ्च 'वीक्षणस्य' ।

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

प्रत्याख्यानम्, निरसनम् (२ न), प्रत्यादेशः (पु), निराकृतिः (स्त्री), 'निषेध या खण्डित करने'के ४ नाम हैं।

---

१. "आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनास्रवः । यज्जैनाः–'जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमुक्तयः सप्त पदार्थाः' इति स्वामी ।

२. "अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके पेठुः" इति स्वाम्याह ।

३. 'इच्छा' (३।३।१०३) इति सूत्रस्थेन 'इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' इति भाष्येण । उक्तसूत्रे '—मृग अन्वेषणे । चुरादावदन्तः, अतो लोपाभावोऽपि, शे यकि णिलोपः, 'मृगया'' इति सि० कौ० वचनेन च 'मृगया'शब्दोऽपि ।

१. '—लोकलक्षणम्' इति महेश्वर-सम्मतः पाठः । '—लोकनक्षमम्' इति केचित् ।

[प्रेति] ॥ 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। चक्षिङादेशो वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। ['निरसनं निसूदने। निष्ठीवने निरासे च' इति हैमः, ४।१८३]॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम्। दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकरणम्। कृञः ['डुकृञ् करणे' (क्र्या० उ० अ०)] क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निराकरणस्य'।

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशायः, विशायः (२ पु), 'पहरेदार आदिके बारी २ से सोने' के २ नाम हैं।

[उपेति] ॥ उपशयनम्। विशयनम्। 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३।३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम्। पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे 'पर्यायेण प्रहरकादावुपशयनस्य'।

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

अर्तनम् (न), ऋतीया, हृणीया, घृणा (३ स्त्री), 'घृणा' के ४ नाम हैं।

[अर्तेति] ॥ 'ऋतिः' सौत्रः। ईयङः (३।१।२९) अभावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'हृणीङ्' कण्ड्वादिः। यक् (३।१।२७)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि 'जुगुप्सनस्य'।

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययः, विपर्ययः (४ पु), 'उलटा, क्रमरहित' के ४ नाम हैं।

[स्यादिति] ॥ व्यत्यसनम्। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विपर्यसनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ व्यत्यसनम्। 'इण्' [गतौ] (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)॥(३)॥*॥ विपर्ययसनम्। 'इण्' [गतौ] (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य'।

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययः, अतिक्रमः, अतिपातः, उपात्ययः (४ त्रि), 'अतिक्रम' (क्रमको छोड़कर आगे बढ़ने)'के ४ नाम हैं।

[पर्येति] ॥ पर्ययणम्। 'इण् [गतौ' (अ० प० अ०)] 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिक्रमणम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम्। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)॥(३) ॥*॥ उपात्ययनम्। 'इण् [गतौ' (अ० प० अ०)]। 'एरच्' (३।३।५६)॥(४)॥*॥ चत्वारि 'अतिक्रमस्य'।

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

प्रतिशासनम् (न), 'नौकर आदिको बुलाकर कहीं भेजने या किसी काममें लगाने'का १ नाम है।

[प्रेषेति] ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११५)॥(१)॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य'।

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥३४॥

संस्तावः (पु), 'यज्ञमें ब्राह्मणोंकी स्तुति करनेके लिये नियत स्थान-विशेष' का १ नाम है।

[स इति]॥ समेत्य स्तुवन्त्यत्र। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः'।

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।

उद्घनः (पु), 'ठेहा' अर्थात् 'जिस लकड़ीपर रखकर दूसरी लकड़ीको छीलते हैं, उस नीचेवाली लकड़ी'का १ नाम है।

[नीति] ॥ ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्। 'उद्घनोऽत्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ['ठेहा' इत्याख्यस्य] एकम्।

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः (२ पु), 'घास काटनेके हथियार खुरपा आदि, या तीनीके धानको झटका देकर झाड़नेके लिये बाँस या छड़ीमें बाँधे हुए डोरी आदि बर्तन' के २ नाम हैं।

[स्तम्बेति] ॥ स्तम्बो हन्यते येन। 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति कपौ घनादेशश्च ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य'। —नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य—इत्यन्ये।

आविधो विध्यते येन

आविधः (पु), 'वर्मा' का १ नाम है।

[आवीति] ॥ आविध्यते येन। 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। घञर्थे कः (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भ्रमरसूच्यादेः', 'वर्मा' इति ख्यातस्य।

तत्र विष्वक्समे निघः ।

निघः (पु), 'सब तरफसे एक समान जमे या लगाये हुए पेड़ आदि'का १ नाम है।

[तत्रेति] ॥ नियतं हन्यते। 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः'।

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्कारः, निकारः (२ पु), 'धान आदि अन्नको ओसाने या फटकने' के २ नाम हैं ।

[उदिति] ॥ उत्करणम् । निकरणम् । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कॄ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ।

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगारः, उद्गारः, विक्षावः, उद्ग्राहः (४ पु), 'निगलने (घोंटने), वमन (उलटी, कय) करने, छींकने और डकारने'का क्रमशः १—१ नाम है ।

[नीति] ॥ निगरणम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। 'उन्न्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'उन्न्योः–' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकं [निगरणादीनाम्] ।

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आरतिः, अवरतिः, विरतिः (३ स्त्री), उपरामः (पु), 'रुकने'के ४ नाम हैं ।

[आरेति] ॥ आर्येयम्[1] ॥ आरमणम् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ।

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

निष्ठेवः (पु न), निष्ठ्यूतिः (स्त्री), निष्ठेवनम्, निष्ठीवनम् (२ न), 'थूकने' के ४ नाम हैं ।

[अथेति] ॥ 'ष्ठिवु निरसने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'यत्तु—निष्ठीव्यति'–इति—विगृह्य–'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निष्ठ्यूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिवि-षिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा'–इति स्वामी ॥ पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मुखात् श्लेष्मनिरसनस्य' ।

जवने जूतिः

जवनम् (न), जूतिः (स्त्री), 'वेग'के २ नाम हैं ।

[जेति] ॥ 'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ क्विन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधु. । (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ।

सातिस्त्ववसाने स्यात्

सातिः (स्त्री), अवसानम् (न), 'समाप्ति'के २ नाम हैं ।

[सेति] ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्विन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ।

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरः (पु), जूर्तिः (स्त्री), 'ज्वर, बुखार'के २ नाम हैं ।

[अथेति] ॥ ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)। 'ज्वरत्वर–' (६।४।२१) इत्यूठ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ।

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजः (पु), पशुप्रेरणम् (न), पशुओंको हाँकने, ललकारने या किसी तरह प्रेरित करने' के २ नाम हैं ।

[वीति]॥ उदजनम् । 'अज गतौ'(भ्वा० प० से०)। 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् ।'–अघञपोः' (२।४।५६) इति पर्युदासाद्वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ।

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणिः (स्त्री), आदि 'शाप देने'का नाम है ।

[अकेति] ॥ अकरणम् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् आक्रोशनस्य' ।

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

औपगवकम् (न), आदि 'औपगव ('उपगु के समूह)' का १ नाम है ।

---

१. अग्रे निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं—' इति पादे द्वादशाधिकमात्राणां सत्त्वेनेयं 'विपुलार्या' छन्दः । तल्लक्षणम्–' 'संलंघ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो 'विपुला'मिति समाख्याति ॥' इति वृत्तरत्नाकरः (२।४) ।

[गविति] ।। अणप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (२।४।३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् ।। (१)।।*।। आदिना 'गार्गकम्, 'दाक्षकम्' ' ' '। [औपगवसमूहस्य'] ।

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

आपूपिकम्, शाष्कुलिकम् (२ न), आदि 'पूआ, पुड़ी आदिके समूह (ढेरी)' का १—१ नाम है ।

[एति] ।। अचेतसां वृन्दम् ।।*।। अपूपानां समूहः, शष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना साक्तुकम् । [क्रमेणैकैकम् 'अपूप-शष्कुलिसमूहस्य'] ।

माणवानां तु माणव्यम्

माणव्यम् (न), 'लड़कोंके झुण्ड' का १ नाम है ।

[मेति] ।। माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव–' (४।२।४२) इति यत् । [एकं 'माणवानां समूहस्य] ।

सहायानां सहायता ।। ४० ।।

सहायता (स्त्री), 'सहायकोंके झुण्ड'का १ नाम है ।

[सेति] ।। सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्–' (वा० ४।२।४३) इति तल् । [एकं 'सहायसमूहस्य, सहायतायाः'] ।

हल्या हलानाम्

हल्या (स्त्री), 'हलोंके समूह' का १ नाम है ।

[हेति] ।। हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ।। [एकं 'हलसमूहस्य'] ।

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मण्यम्, वाडव्यम् (२ न), 'ब्राह्मणोंके झुण्ड' के २ नाम हैं ।

[ब्रेति] ।। ब्राह्मणानां वाडवानां [च] समूहः । 'ब्राह्मण–' (४।२।४२) इति यत् । [द्वे एनां 'ब्राह्मणसमूहस्य'] ।

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमिति क्रमात् ।।४१।।

पार्श्वम्, पृष्ठ्यम् (२ न), 'पर्शुओं (पँजड़ीकी हड्डिओं) और पीठोंके समूह'का क्रमशः १—१ नाम है । ('इन दोनोंका यज्ञमें स्मरण होनेसे ये दोनों यज्ञ-विषयक हैं') ।

[द्वे इति] ।। पर्शूनां समूहः । 'पर्श्वा णस्–' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदत्वाद्भत्वाभावः ।। (१) ।।*।। पृष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ।। [क्रमश एकैकं 'पर्शूनां पृष्ठानां च समूहस्य'] ।

खलानां खलिनी खल्यापि

खलिनी, खल्या (२ स्त्री), 'खलिहानके समूह' के २ नाम हैं ।

[खलेति] ।। खलानां समूहः । 'इनित्रकटयचश्च' (४।२।५१) इतीनिः ।।(१)।।*।। 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ।। (२) ।।*।। [द्वे 'खलानां समूहस्य'] ।

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मानुष्यकम् (न) 'मनुष्योंके समूह' का १ नाम है ।

[अथेति] ।। मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य–' (वा० ६।४।१६३) इति यलोपो न ।। (१) ।।*।। ['एकं मनुष्यसमूहस्य'] ।

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।।४२।।

ग्रामता, जनता, धूम्या, पाश्या, गल्या (५ स्त्री), 'ग्राम, जन, धूम, पाश (जाल), बड़ा काशके समूह'का क्रमशः १-१ नाम है ।

[ग्रेति] ।। ग्रामाणां समूहः, जनानां समूहः । 'ग्रामजन–' (४।२।४२) इति तल् ।। (१) ।।*।। (१) ।।*।। धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ।। (१) ।। * ।। (१) ।। गलः = बृहत्काशः ।। (१) ।।*।। [कमेणैकैकं 'ग्रामाणां जनानां धूमानां पाशानां गलानां च समूहस्य'] ।

अपि साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

साहस्रम्, कारीषम्, चार्मणम्, आथर्वणम् (४ न), आदि हजार, कंडरा (उपला या गोहरा), कवचधारी, अथर्वण, आदिके समूह' का क्रमशः १—१ नाम है ।

[अपीति] ।। सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' । [क्रमश एकैकं 'सहस्राणां करीषाणां चर्मणां अथर्वणां च समूहस्य'] ।

इति संकीर्णार्थवर्गः ।।

[इतीति] ।। संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ।

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ।। २ ।।

अथ नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

**नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥**

वक्ष्यमाण (आगे कहे जानेवाले) इस कान्तादि (आदि से—खान्त, गान्त, घान्त, ………) वर्गमें अनेक अर्थवाले भी कई शब्द कहे गये हैं, जो पहलेके पर्यायोंमें नहीं कहे गये हैं और पण्डित-जनोंने काव्य-पुराण आदि ग्रन्थोंमें 'पृथुक, गरुत्मत्, रजस्' आदि जिन शब्दोंका बहुधा प्रयोग किया है, वे (पृथुक, गरुत्मत, रजस् आदि) शब्द पहले स्वर्गवर्ग आदिके पर्यायोंमें तथा यहाँ भी कहे गये हैं । ('जैसे-पृथुक शब्द 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' (२।५।३८) यहाँ 'बालक' अर्थमें और 'पृथुकः स्याच्चिपिटकः' (२।९।४७) यहाँ 'चिउड़ा' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'पृथुकश्चिपिटार्भकौ' (३।३।३) उक्त दोनों (बालक और चिउड़ा) अर्थोंमें फिर कहा गया; 'गरुत्मत्' शब्द 'गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो—' (१।१।२९) यहाँ 'गरुड' अर्थमें और '—नीडोद्भवा गरुत्मन्तो पित्सन्तो नभसङ्गमाः' (२।५।३४) यहाँ 'पक्षी' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'पक्षितार्क्ष्यौ गरुत्मन्तौ' (३।१।९८) उक्त दोनों (पक्षी और गरुड़) अर्थोंमें फिर कहा गया; 'तमस्' शब्द 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः—' (१।३।२६) यहां 'राहु' अर्थमें, 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' (१।५।२९) यहाँ 'सत्त्वादि गुण' अर्थमें और 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' (१।८।३) यहाँ 'अन्धकार' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'राहौ ध्वान्ते गुणे तमः' (३।३।२३१) उक्त तीनों (राहु, सत्त्वादि गुण और अन्धकार) अर्थोंमें पुनः कहा गया है । इसी तरह विद्वज्जन अन्यान्य उदाहरणोंका भी तर्क कर लें') । यद्यपि 'जम्बुक' शब्दके क्रमशः 'स्यार, वरुण' और 'बालिश' शब्दके 'मूर्ख, बालक' ये २-२ अर्थ हैं; तथापि इन्हें पण्डितोंने क्रमशः 'स्यार और मूर्ख' इन्हीं १-१ अर्थोंमें उक्त (जम्बुक और बालिश) शब्दोंका प्रयोग किया है, अन्य दो (वरुण और बालक) अर्थोंमें नहीं, अत एव ग्रन्थकारने भी वैसा ही किया है अर्थात् 'जम्बुक' शब्दको 'सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः' (२।५।५) यहाँ पर 'स्यार' अर्थमें कहकर इस नानार्थवर्गमें 'जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ' (३।१।२) 'स्यार और वरुण' दोनों अर्थोंमें कहा है । इसी तरह 'बालिश' शब्दको भी 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' (३।१।४८) यहां 'मर्ख' अर्थमें कहकर इस नानार्थवर्गमें 'शिशावज्ञे च बालिशः' (३।१।२१८) 'मूर्ख और बालक' दोनों अर्थोंमें कहा है । इसी तरह अन्यान्य उदाहरणोंका तर्क करना चाहिये') ।

[नेति] ॥ अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा—'क'शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'–शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भाव्या इति भावः ।

अथ कान्ताः शब्दाः ।

आकाशे त्रिदिवे नाकः

'नाकः' (पु) के स्वर्ग, आकाश २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ न अकं दुःखमत्र । ['नाकः' स्वर्गान्तरीक्षयोः' इति विश्वः, ५।३५] ।

लोकस्तु भुवने जने ।

'लोकः' (पु) के भुवन (संसार), जन २ अर्थ हैं ।

[लविति] ॥ लोक्यते । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)। ['लोको विश्वे जने' इति हैमः, [२।१६] ।

पद्ये यशसि च श्लोकः

'श्लोकः' (पु) के पद्य, यश २ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)। ['श्लोकस्तु पद्यबन्धे यशस्यपि' इति हैमः, २।२१] ।

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

'सायकः' (पु) के बाण, तलवार २ अर्थ हैं ।

[शर इति] ॥ स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) । ['सायको बाणखड्गयोः' इति हैमः, ३।१०६] ।

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

'जम्बुकः' (पु) के स्यार, वरुण २ अर्थ हैं ।

[जम्ब्विति] ॥ जमिति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्र्वादयश्च' (वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः[1] फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) [८।९१] ।

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

'पृथुकः' (पु) के चिउड़ा, बालक २ अर्थ हैं ।

१. मेदिन्यां 'जम्बूकः—' इति दीर्घमध्यः पाठः ।

[प्रिति] ।। पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे, शिशौ स्यादभिधेयवत्'(इति मेदिनी)[११।१२६]।

आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ

'आलोकः' (पु) के दर्शन (देखना), प्रकाश २ अर्थ हैं।

[एति] ।। आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने'(भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८)। 'आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे' (इति मेदिनी) [५।४८] ।

भेरीपटहमानकौ ।। ३ ।।

'आनकः' (पु) के भेरी, नगाड़ा २ अर्थ हैं।

[भेरीति] ।। अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) [५।४७] ।

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

'अङ्कः' (पु) के उत्सङ्ग (क्रोड, गोदी), चिह्न २ अर्थ हैं।

[उदिति] ।। अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकभेदाङ्कचिह्ने रेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं¹ पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) [२।१७] ।

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

'कलङ्कः' (पु) के चिह्न, लाञ्छन २ अर्थ हैं।

[केति] ।। कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) [६।५६] ।

तक्षको नागवर्धक्योः

'तक्षकः' (पु) के 'तक्षक'नामक सर्प, बढ़ई २ अर्थ हैं।

[तक्षेति] ।। तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । [तक्षकस्तक्ष्णि पन्नगे । द्रुमभेदे' इति हैमः, ३।४५] ।

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।। ४ ।।

'अर्क' (पु) के स्फटिक मणि, सूर्य, मदार या एकवन (आक नामका पौधा) ३ अर्थ हैं।

[अर्क इति] ।। अर्च्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च¹ पूजायाम्' ।(भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) [२।१६] ।

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

'कः' (पु) के हवा, ब्रह्मा, सूर्य ३ अर्थ; 'कम्' (न) के शिर, पानी २ अर्थ हैं।

[मेति] ।। कायति । 'कै शब्दे'(भ्वा० प० अ०)। कचति (ते) । 'कच दीप्तौ' (बन्धने)'(भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । [कामग्रन्थौ चक्रिणि च प्रतत्रिणि च पार्थिवे ।] मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) [२।१५-१६] ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ।।५।।

'पुलाकः' (पु) के तीनी (नोवार), धान या धानकी भूसी, संक्षेप, अन्न (भात) का अवयव ४ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ।। पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। पोलति वा । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः । ['पुलाको भक्तसिक्थे स्यात् संक्षेपासारधान्ययोः' इति हैमः, ३।६७] ।

ऊलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

'पेचकः' (पु) के उल्लू, हाथीकी पूँछकी जड़ (मांसपिण्ड-विशेष) २ अर्थ हैं।

[विति] ।। पचति, पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिच्चोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । ['पेचकः करिलाङ्गूलमूले घूके' इति हैमः, ३।७१] ।

कमण्डलौ च करकः

'करकः' (पु) के कमण्डलु, ओला २ अर्थ हैं।

[केति] ।। करोति । कृञादिभ्यो वुन् (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) [५।५४-५५] ।

सुगते च विनायकः ।। ६ ।।

'विनायकः' (पु) के बुद्धदेव, गणेश, गरुड, गुरु, विघ्न ५ अर्थ हैं।

[सुगेति] ।। विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।

---

१. 'अङ्क'शब्दार्थबोधकत्वान्नायमंशः प्रकृतोपयोगी । मेदिन्यां '—रूपकांशाऽन्तिको—' इति पाठश्च ।

१. 'अर्क'शब्दस्य प्राक्तनी (अ० १।३।२९) व्याख्या द्रष्टव्या ।

ण्वुल् (३।१।१३३)। 'विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) [१७।२१३]।

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

'किष्कुः' (पु) के हाथभर, बित्ताभर (क्रमशः २४ और १२ अङ्गुलका प्रमाण-विशेष) २ अर्थ हैं।

[किष्कुरिति]॥ कायतेऽनेन। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'मृगय्वादिः' (उ० १।३७)। 'किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि[1] च' (इति मेदिनी) [३।२३]।

शूककीटे च वृश्चिकः।

'वृश्चिकः' (पु) के बिच्छू, आठवाँ राशि (लग्न), भौंरा, केकड़ा, ओषधि-विशेष, ५ अर्थ हैं।

[शूकेति]॥ वृश्चति। 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०)। 'वृश्चिकृषोः किश्चन्' (उ० २।४०)। 'वृश्चिकस्तु द्रुणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) [१३। १६०]।

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

'प्रतीकः' (त्रि) का प्रतिकूल, १ अर्थ और 'प्रतीकः' (पु) का अवयव (हिस्सा) १ अर्थ है।

[प्रेति]॥ प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा। 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप्। 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी [१०।११३]

स्याद् भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च।

'भूतिकम्' (न) के चिरायता, 'रोहिस'नामक घास, भूस्तृण ३ अर्थ हैं।

[स्यादिति]॥ भवति। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्तिच्। संज्ञायां कन्(५।३।७५)। 'स्याद् भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण[2]-कत्तृणे' (इति मेदिनी) [११।१३५, विश्वः ११।११० च]।

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

'कोशातकी' (स्त्री) के चिचिंडा, तरोई या परवल २ अर्थ हैं।

[ज्योत्स्नीति]॥ कोशमतति। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। गौरादिः (४। १।४१)। 'कोशातकः कचे[3] पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम् (इति मेदिनी) [१५।१८४]। 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः। ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः) [२।२७०]।—ज्योत्स्निका= पटोलिका, घोषः=अपामार्गः—इति स्वामी।

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

'सोमवल्कः' (पु) के 'कायफल, दुधिया खैर' २ अर्थ हैं।

[अथेति]॥ सोम इव वल्को बलमस्य। ['सोमवल्कः कट्फले स्याद्वलक्षखदिरद्रुमे' इति हैमः, ४।४२]।

अथ सिह्लके।

तिलकल्के च पिण्याकः

'पिण्याकः' (पु) के लोहबान, तिलकी खली २ अर्थ हैं।

[अथेति]॥ पण्यते। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लके' (इति मेदिनी) [१०।११९]।

बाह्लीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

'बाह्लिकम्' (न) के हींग, बाह्लीक देशका (काबुली) घोड़ा, कुंकुम, ३ अर्थ हैं।

[बेति]॥ उह्यते, वहति वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० प० अ०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः। 'वाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः। [अथ बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोः। द्वावेतौ पुंसि देशस्य प्रभेदे तुरगान्तरे।' इति मेदिनी, १३।१५६]।

महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः।

'कौशिकः' (पु) के इन्द्र, गुग्गुलु, उल्लू पक्षी, सँपेरा ४ अर्थ हैं।

[मेति]॥ कुशिकस्यापत्यम्। ऋष्यण् (४।१।११४)। 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशक्रयोः। विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूकयोरपि कौशिकः। कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) [११।१०८-१०९]।

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

'आतङ्कः' (पु) के रोग, ताप, शङ्का, मुरज बाजेका शब्द ४ अर्थ हैं।

[रुगिति]॥ आतङ्कनम्। 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा। 'आतङ्को रोगसन्तापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) [५।५०]।

---

१. मेदिन्यां '—प्रकोष्ठेऽपि करेऽपि च' इति पाठः।
२. मेदिन्यां 'भूतीकमपि···दीप्यकपूरके तृणे' इति, विश्वे च '—कर्पूरकत्तृणे' इति पाठौ।
१. मेदिन्यां '—कठे—'इत्यपि पाठः।

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

'क्षुल्लकः' (त्रि) के क्षुद्र, नीच, जैनसम्प्रदायका तपस्वि-विशेष ३ अर्थ हैं।

[स्वेति] ॥ क्षोदनम् । 'ञिक्षिदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । क्वुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) [६।७०] ।

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

'जैवातृकः' (पु) का चन्द्रमा १ अर्थ और 'जैवातृकः' (त्रि) के आयुष्मान् (चिरजीवी), कृश, भेषज ३ अर्थ हैं।

[जैवेति] ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान् सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१६।१९१] ।

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

'वर्तकः' (पु) के सुम (घोड़ेका खुर), 'बत्तक' नामका पक्षी २ अर्थ हैं।

[खुर इति] ॥ वर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः[1]' (इति मेदिनी) [१३।१५४] ।

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

'पुण्डरीकः' (पु) के बाघ, आग, दिग्गज, ३ अर्थ और 'पुण्डरीकम्' (न) के सफेद छाता, औषध-विशेष, श्वेत कमल ३ अर्थ हैं।

[व्येति] ॥ पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः[2] सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६।२००] ।

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

'दीपकः' (पु) के अजमोदा जवाइन, मोरशिखा, चिराग, ३ अर्थ और 'दीपकम्' (न) का दीपकालङ्कार १ अर्थ है।

[येति] ॥ दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०)। ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३)। 'दीपकं वागलंकारे, वाच्यवद्दीप्तिकारके । [1]दीपकश्चाजमोदायां यवानीबर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) [९।१०४-१०५] ।

शालावृकाः[2] कपिक्रोष्टुश्वानः

'शालावृकः' (पु) के बन्दर, स्यार, कुत्ता ३ अर्थ हैं।

[शेति] ॥ शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१)।—पृषोदरादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ['शालावृको बलीमुखे । सारमेये शृगाले च' इति हैमः, ४।३८] ।

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

'गैरिकम्' (न) के सुवर्ण (सोना), गेरू (एक प्रकारका धातु—विशेष) २ अर्थ हैं।

[स्वर्ण इति] ॥ गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् (वा० ४।३।६०) । 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) [७।८४] ।

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

'व्यलीकम्' (न) के पीडा, वैलक्ष्य २ अर्थ हैं।

[पीति] ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने' इति विश्वः [११।११२] ।

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकम्' (न) के अप्रिय भाव, झूठ (असत्य), २ अर्थ हैं।

[अलीति]॥ 'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिव्यसत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [४।४२] ।

शीलान्वयावनूके

'अनूकम्, (न) के शील, वंश २ अर्थ हैं।

[शीति] ॥ अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्क्वादिः

१. मेदिन्यां '—वर्तकी द्वयोः' इति पाठः ।

२. मेदिनीस्थः 'पुण्डरीकं······व्याघ्रे—' इति पाठ एव समीचीनः प्रतिभाति ।

१. मेदिन्यां 'दीप्यकश्चाज—' इत्येवं पाठेनास्य चरमार्द्धश्लोकस्थ 'दीप्यक'शब्दार्थकत्वाद् विश्वे च 'दीपक'शब्दार्थे 'दीपकं वागलङ्कारे दीपको दीप्तिकारके' इति (१०।१००) पाठस्यैव दर्शनात् हैमे च 'दीपकं स्यादलङ्कृतिः । दीपको दीप्तिकृद्दीपी, दीप्यकं त्वजमोदके । मयूरशिखायवान्योः' इति (३।५०-५१) पाठेन दीप्यकशब्दस्यैव यवानीबर्हिचूडाद्यर्थकत्वाच्चायमुत्तरार्धोऽत्र न प्रकृतोपयुक्तः ।

२. 'सालावृकाः—' इति पाठान्तरम् ।

(७।३।५३) 'अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद् गतजन्मनि' (इति मेदिनी) [४।४३]। यद्वा—अनु कायति। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चोप–' (३।१।१३६) इति कः। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः।

द्वे शल्के शकलवल्कले।

'शल्कम्' (न) के खण्ड (टुकड़ा या हिस्सा), छिलका २ अर्थ हैं।

[द्वे इति]॥ शलति। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'इण्भीका–' (उ० ३।४३) इति कन्। ['शल्कं तु शकले वल्के' इति मेदिनी, ४।३५]।

साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले॥ १३॥
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

'निष्कः' (पु न) के १०८ अशर्फी, सोनेका बना हुआ छातीका भूषण, सोनेका पल (४ भरी सोना), मोहर ४ अर्थ हैं।

[सेति]॥ निश्चयेन कायति। 'आतश्चोप–' (३।१।१३६) इति कः। 'इणुपध–' (८।३।४१) इति षः। यद्वा—निषीदन्ति। 'षद' [षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० से०)]। 'नौ सदेर्डिच्च' (उ० ३।४५) इति कन्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६)। इति षः। 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः। वक्षोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च[1]' (इति मेदिनी) [३।२८]। दीनारः=र्सां-व्यवहारिकं रूप[प्य]कम्।

कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः।
दम्भेऽपि

'कल्कः' (पु न) के मैला (विष्ठा), पाप, दम्भ ३ अर्थ हैं।

[केति]॥ कल्यते। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)। 'कृदाधारा–' (उ० २।४०) इति कः। 'त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विट्किट्टभदन्तयोः[2]' (कल्कः पापाशये तापे दम्भे विट्किट्टयोरपि)' इति विश्वः [५।४२]। 'कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके।' ('विट्किट्ट[3]-योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः' इति मेदिनी) [२। १९-२०]।

१. मेदिन्यां '—शतं······हेमपात्रे हेमपलेऽपि च' इत्येवं पाठः।

२. विश्वे पुस्तकद्वये त्रिषु···दन्तयोः' इत्यंशो न लभ्यते। अग्रे च 'पापाशये पापे—' इति पाठः।

३. 'विट्किट्टयोश्च···पुनः' इत्यंशो मेदिन्यां सर्वपुस्तकेषु न दृश्यते।

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः॥ १४॥

'पिनाकः' (पु न) के त्रिशूल, शङ्करजीका धनुष, धूलिकी वर्षा ३ अर्थ हैं।

[अथेति]॥ पनाय्यते। 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) [१०।१२०]।

धेनुका तु करेण्वां च

'धेनुका' (स्त्री)के हथिनी, नयी ब्याई हुई गाय, २ अर्थ और 'धेनुकः' (पु)का दानव-विशेष १ अर्थ है।

[धेन्विति]॥ धेनुरेव। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५)। 'स्याद्धेनुका करिण्यां च[1] धेनावपि, ना तु दानव-विशेषे' (इति मेदिनी) [९।१०७]।

मेघजाले च कालिका।

'कालिका' (स्त्री) के मेघजाल (बरसाती समय, मेघ-समूह, नया मेघ), या स्वर्ण आदिका दोष (कालिमा), मदिरा, काली देवी, कालिमा आदि अर्थ हैं।

[मेघेति]॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः। ठन् (५।२।११५)। यद्वा—काल्येव। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० (५।४।५)। 'धूसरी-योगिनीभेदोमानवाब्देषु कालिका। क्रमदेयवस्तुमूल्ये कार्ष्ण्ये काक्यां घनेषु च' इति रभसः। 'कालिका चण्डि-काभेदे कार्ष्ण्ये[2] वृश्चिकपत्रयोः। क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीन-वमेघयोः। पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च। मेघावली च' (इति मेदिनी) [६।६६-६८]।

कारिका यातनाकृत्योः

'कारिका' (स्त्री) के यातना (बहुत बुरी तरहसे कष्ट भोगना), कारिका (जैसे—मुक्तावली, वाक्यपदीय, साहित्यदर्पण आदिके पद्य), नटी, कृति, नापितादिका कर्म (हजामत आदि) ५ अर्थ हैं।

[केति]॥ करणम्। 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् (वा० ३।२।१०८)। 'कारिका नटयोषिति। कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि। नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) [६।६३-६४]। 'वृत्त्योः' इति पाठे—विवरणश्लोके।

१. मेदिनीस्थः 'च'रहितः पाठ एव सम्यक्। तस्मिन् स्थिते छन्दोभङ्गश्च।

२. मेदिन्यां क्वचित् '—कार्त्स्न्ये—' इति पाठः।

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

'कर्णिका' (स्त्री) के कानका भूषण (कनफूल, ऐरन, आदि), हाथीकी सूँड़, हाथके बीचकी अंगुलि, कमलका छत्ता (जिसमें कमलगट्टे रहते हैं) ४ अर्थ हैं।

[कर्णीति]॥ कर्णस्यालंकारः। 'कर्णललाटात्—' (४।३।६५) इति कन्। 'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्यांगुलावपि। क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे। कणिका[1] कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मयस्त्वग्निमन्थयोः' (इति मेदिनी) [६। ६०-६१]।

त्रिषूत्तरे।

[त्रीति]। खान्तेभ्यः [अम० ३.३।१७] प्राक्।

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

'वृन्दारकः' (त्रि) के मनोहर या अनेक रूप धारण करनेवाला मायावी, श्रेष्ठ, देवता ३ अर्थ हैं।

[त्रिति]॥ प्रशस्तं वृन्दमस्य। 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।१२२)। 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१७।२०४]।

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

'एकः' (त्रि)के प्रधान, दूसरा, केवल (सिर्फ), पहला अङ्क ४ अर्थ हैं।

[एक इति] ॥ एति। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'इण्भीका–' (उ० ३।४३) इति कन्। 'एकं सख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [२।१८]।

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः।

'कौक्कुटिकः' (त्रि) के दम्भ करनेवाला, पाससे चेष्टा आदिको देखनेवाला २ अर्थ हैं।

[स्यादिति]॥ कुक्कुटीं पश्यति। 'संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति' (४।४।४६) इति ठक्। ['अथ कौक्कुटिकोऽदूरप्रेरिताक्षे च दाम्भिके' इति मेदिनी, १५।१८४]।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् [२३]
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः [२४]
पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः [२५]
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः [२६]
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः [२७]
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः [२८]
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च [२९]
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः [३०]
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ [३१]
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ [३२]
मृद्भाण्डेऽप्युष्ट्रिका मन्थे खजको रसदर्विके' [३३]

'लालाटिकः' (त्रि)के स्वामीके ललाट (या भाव) को देखनेवाला भृत्य, काम करनेमें असमर्थ २ अर्थ हैं।

['कटकः' (पु न) के पहाड़के बीचका भाग, कङ्कण, चक्र, ३ अर्थ हैं]।

['कण्टकः' (त्रि) के सूई काँटा या ठूँड़ आदिकी नोक (आगेवाला हिस्सा), क्षुद्र (छोटा) वैरी, रोमाञ्च ३ अर्थ हैं।

['पाकः' (पु) के पकाना, बालक २ अर्थ हैं]।

['नायकः' (पु)के मालाके बीचवाली मनिआँ (सुमेरु), नेता (मुखिया आदि) २ अर्थ हैं]।

['पर्यङ्कः' (पु) के परिकर (नौकर आदि आत्मीय जन), पलङ्ग या मचान २ अर्थ हैं]।

['लुब्धकः' (त्रि) के बाघ, लोभी २ अर्थ हैं]।

['पेटकः' (त्रि) के समूह, पिटारी (बक्स, झपोली आदि) २ अर्थ हैं]।

'देशिकः' (त्रि) के गुरु, देशमें होनेवाला पदार्थ (जैसे—देशिकं वस्त्रम्, देशिका पुत्तलिका, देशिकोऽश्वः, ...) २ अर्थ हैं]।

['खेटकः' (त्रि) के ग्राम, ढाल २ अर्थ हैं।

['जालिकः' (त्रि) के मल्लाह, ग्रामज अलि, जालकी वृत्तिसे जीविका करनेवाला ३ अर्थ हैं]।

['किञ्जल्कः' (त्रि) के फूलका पराग, कमल-केसर २ अर्थ हैं]।

['शुल्कः' (पु न) के स्त्रीका धन, रुपया (महसूल, कर, फीस आदि) २ अर्थ हैं]।

['उत्कलिका' (स्त्री)के नदी आदिकी तरङ्ग, हँसी-मजाक, उत्कण्ठा ३ अर्थ हैं]।

['वार्द्धकम्' (त्रि) के बुढ़ापा, बूढ़ोंका समूह २ अर्थ हैं]।

['गणिका' (स्त्री) के हथिनी, वेश्या २ अर्थ हैं]।

['दारकः' (पु) के लड़का, भेद करनेवाला २ अर्थ हैं]।

['अनेडमूकः' (पु) के अन्धा, मूर्ख, शठ ३ अर्थ हैं]।

---

१. 'कणिका'शब्दबोधकत्वान्नेदं प्रकृतोपयोगि।

['टङ्कः' (पु) के दर्प, पत्थरको चीरनेवाली टाँकी २ अर्थ हैं]।

['उष्ट्रिका' (स्त्री) के मिट्टीका मद्य-भाण्ड-विशेष, ऊँटिनी २ अर्थ हैं]।

['खजकः' (पु) के मथनीका डण्डा, कलछुल, युद्ध ३ अर्थ हैं।

[लेति]॥ ललाटं पश्यति। ['संज्ञायां ललाटकुक्कुटचौ पश्यति' (४।४।४६)]। 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे। कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) [१७।२११-२१२, विश्वः १९।२०८–२०९]। 'भावदर्शी' इति वा पाठः। 'लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिनि' इत्यजयः।

इति कान्ताः शब्दाः।

अथ खान्ताः शब्दाः।

मयूखस्त्विट्करज्वालासु

'मयूखः' (पु) के शोभा, किरण, ज्वाला ३ अर्थ हैं।

[मेति]॥ मिमीते। 'माङ् माने' (जु० आ० अ०)। 'माङ ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) 'मयूखः किरणेऽपि च। ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) [२०।१०-११]।

अलिबाणौ शिलीमुखौ।

'शिलीमुखः' (पु) के भौंरा, बाण २ अर्थ हैं।

[एति]॥ शिली शल्यं मुखे यस्य। ['शिलीमुखोऽली बाणे च' इति हैमः, ४।४७]।

शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री

'शङ्खः' (पु) के निधि (खजाना-विशेष), ललाटकी हड्डी, २ अर्थ और 'शङ्खः' (पु न) का शंख १ अर्थ है।

[शङ्ख इति]॥ शाम्यत्यनेन। 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'शमेः खः' (उ० १।१०२)। 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थ्नि निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) [२०।५]।

इन्द्रियेऽपि खम्॥ १८॥

'खम्' (न) के इन्द्रिय, शून्य, आकाश ३ अर्थ हैं।

[ईति]॥ खनति। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१)। 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि। संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१९।१]।

१. मेदिन्यां विश्वे च '—प्रभोर्भाव—' इति पाठः।

घृणिज्वाले अपि शिखे

'शिखा' (स्त्री)के किरण, ज्वाला, मोरकी शिखा, शिखामात्र (चोटी) ४ अर्थ हैं।

[घ्रिति]॥ शेते। 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४)। 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च[1] ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) [२०।६-७]।

इति खान्ताः शब्दाः।

अथ गान्ताः शब्दाः।

शैलवृक्षौ नगावगौ।

'नगः, अगः' (२ पु) के पहाड़, पेड़ २ अर्थ हैं।

[शैलेति]॥ न गच्छति। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति, 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति वा डः। 'नगोऽप्राणिष्व–' (६।३।७७) इति नञ् वा प्रकृत्या। 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने[2]'। ('अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले, सरीसृपे भानौ' इति हैमः) [४।२९]।

आशुगौ वायुविशिखौ

'आशुगः' (पु) के वायु, बाण, सूर्य ३ अर्थ हैं।

[आश्विति]॥ आशु गच्छति। पूर्ववत् (वा० ३।२।४८)। ['आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हैमः, ३।११६]।

शरार्कविहगाः खगाः॥ १९॥

'खगः' (पु) के बाण, सूर्य, पक्षी ३ अर्थ हैं।

[शेति]॥ खे गच्छति। पूर्ववत् (वा० ३।२।४८)। 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) [२२।४]।

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

'पतङ्गः' (पु) के पक्षी, सूर्य २ अर्थ हैं।

[पेति]॥ पतति। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९)। 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः। क्लीबं सूते' (इति मेदिनी) [२४।४२–४३]।

पूगः क्रमुकवृन्दयोः।

'पूगः' (पु) के सुपारी, समूह २ अर्थ हैं।

[पूग इति]॥ पुनाति। 'पूञ् पवने'(क्र्या० उ० से०)।

१. मेदिन्यां '—शिखायां च—' इति पाठः।

२. मेदिन्यां 'ख'पुस्तके 'अगो मही···शने'इति पाठः।

'छापूखडिभ्यः कित् (उ० १।१२४) इति गन्। [पूगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति विश्वः, २५।१३]।

पशवोऽपि मृगाः

'मृगः' (पु) के पशु, हरिण, पाँचवाँ नक्षत्र, याचना ४ अर्थ हैं।

[पेति]॥ मृग्यते। 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः। अन्वेषणायां याञ्चायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) [२३।१६]।

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

'वेगः' (पु) के प्रवाह, तेजी, वीर्य ३ अर्थ हैं।

[वेग इति]॥ वेजनम्। 'ओविजी भयचलनयोः'। (तु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। ('वेगो रयप्रवाहयोः। रेतःकिंपाकयोश्चापि' इति हैमः) [२।४९-५०]।

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि।

'परागः' (पु) के फूलका पराग, स्नान करने योग्य सुगन्धित चूर्ण (पाउडर), धूलि, विख्याति, पर्वत ५ अर्थ हैं।

[परेति]॥ परागच्छति। डः (वा० ३।२।४८)। 'परागः कौसुमे रेणौ[1] धूलिस्नानीययोरपि। गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी) [२४।४०-४१]।

गजेऽपि नागमातङ्गौ

'नागः' (पु) के हाथी, सांप, नागकेसर, मेघ आदि अर्थ और 'मातङ्गः' (पु) के हाथी, चण्डाल २ अर्थ हैं।

[गेति]॥ न अगः। 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे। नागः पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे। नागकेसरपुंनागनागदन्तकमस्तके[2]। देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) [२२।७-९]॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) [२५।४५]॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

'अपाङ्गः' (पु) के तिलक, नेत्रका किनारा २ अर्थ हैं।

[एति]॥ अपगतोऽङ्गात्। 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः। 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इत्यजयः। 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) [२३।२८]।

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु।

'सर्गः' (पु) के स्वभाव, त्याग, निश्चय, काव्यके प्रकरण (जैसे—वाल्मीकि, नैषध, आदिका प्रकरण), सृष्टि ५ अर्थ हैं।

[सर्ग इति]॥ सृज्यते। 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०)। घञ् (३।३।१९)। 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) [२३।२७]। निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा।

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

'योगः' (पु) के कवच, साम दाम आदि उपाय, ध्यान (चित्तको एकाग्र करना), संगति, युक्ति, विश्वासघातक, दवा आदि अर्थ हैं।

[यविति]॥ योजनम्। 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०)। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु। वपुःस्थैर्यप्रयोगे[1] च विष्कम्भादिषु भेषजे। विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि। कार्मणेऽपि च' (इति मेदिनी) [२३।१८-१९]। संनहनम् = कवचम्। उपायः = सामादिः।

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः।

'भोगः' (पु) के सुख, स्त्री आदिकी मजदूरी या वेतन, सांपका फण, सांपका शरीर ४ अर्थ हैं।

[भोग इति]॥ भोजनम्। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'भोगः सुखे धने पुंसि शरीरफणयोर्मतः[2]। पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) [२२।१४-१५] [विश्वः २४-१० च]। भृतिः = भाडिः। आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकारणां च भृतिः। 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः [२४।१०]।

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः, शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

'सारङ्गः' (पु) के चातक पक्षी, हरिण, हाथी, ३ अर्थ और 'सारङ्गः' (त्रि) का चितकाबर, १ अर्थ है।

[चेति]॥ सारमङ्गं यस्य। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। सारं गच्छति, इति वा। खच् (वा० ३।२।३८)। सहारङ्गेण, इति वा। 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे। शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) [२५।५०-५१]।

---

१. मेदिन्यां '—सुमनोरेणौ—' इति पाठः।
२. मेदिन्यां '—दन्तकमुस्तके—' इति पाठः।

१. मेदिन्यां '—ऽपूर्वार्थ···वपुःस्थैर्ये—' इति पाठः।
२. मेदिन्यां '—चाहेः शरीरफणयोरपि' इति पाठः। विश्वे 'भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोर्मतः' इत्यप्यंशः।

कपौ च प्लवगः

'प्लवगः' (पु) के बन्दर, मेढक, सूर्यका सारथि ३ अर्थ हैं।

[केति] ।। प्लवेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८)। 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) [२४।४०] ।

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

'अभिषङ्गः' (पु) के शाप, पराभव, शपथ ३ अर्थ हैं।

[शेति] अभिषञ्जनम् । 'षञ्ज संगे' (भ्वा० प०अ०)। 'उपसर्गात्–' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) [२५।५२] ।

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि, युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

'युगः' (पु) के रथ-गाड़ी आदिका जुआठ (जुवा), १ अर्थ और 'युगम्' (न) के युगम्' (न) के युग (सत्य-युग, त्रेता, द्वापर, कलियुग), जोड़ा २ अर्थ हैं।

[येति] ।। योजनम् । युज्यते वा 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । '—रथयुग–' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) [२३।१७] ।

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

'गौः' के स्वर्ग, बाण, पशु (गाय, बैल, सांढ आदि), वाक् (बोली), वज्र, पूर्व पश्चिम आदि दिशा, आंख, सूर्य, पृथ्वी, पानी १० अर्थ हैं।

[स्वरिति] ।। गच्छति, गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतु-भेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौर-भेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' (इति मेदिनी) [२।१] ।

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

'लिङ्गम्' (न) के चिह्न, लिङ्ग (पुरुषके पेशाबका रास्ता) २ अर्थ हैं।

[लीति] ।। लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च'(३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्ने-ऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च[1] मेह-नेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [२३।२१-२२] ।

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

'शृङ्गम्' (न) के प्राधान्य, शिखर (पहाड़की चोटी), सींग ३ अर्थ हैं।

[श्रिति] ।। शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषा-णोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) [२३।२५-२६] ।

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

'वराङ्गम्' (न) के मस्तक, गुह्येन्द्रिय या योनि (स्त्रीके पेशाबका रास्ता) २ अर्थ हैं।

[वरेति] ।। वरं च तदङ्गं च । वराङ्गं योनिमात-ङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि' (इति मेदिनी) [२५।४४] ।

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

'भगम्' (न) के शोभा, योनि, वीर्य, वैराग्य, इच्छा, माहात्म्य (प्रशंसा या बड़ाई), सामर्थ्य, यत्न, यश, धर्म, १० अर्थ और 'भगः' (पु) का सूर्य १ अर्थ हैं।

[भेति] ।। भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवै-राग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) [२२।१२] ।

इति गान्ताः शब्दाः ।

अथ घान्ताः शब्दाः ।

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

'परिघः' (पु) के 'परिघ' नामका हथियार (लोहा मढ़ी हुई लाठी), योग-भेद २ अर्थ हैं।

[परिति] ।। परिहननम् । परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन् हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप्, घादेशश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गल-घातयोः' (इति मेदिनी) [२७।९] ।

'परेश्च घाङ्कयोः'(८।२।२२)इति लत्वमपि ('पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैम– [३।१।३५] । मेदिन्यौ [२६।९] ।

१. मेदिन्यां '—विशेषेऽपि' इति पाठः ।

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

'ओघः' (पु) के समूह, जलका प्रवाह, शीघ्रतासे नाचना, परम्परा, उपदेश ५ अर्थ हैं ।

[ओघ इति] ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी । [२६।३] ।

मूल्ये पूजाविधावर्घः

'अर्घः' (पु न) के मूल्य पूजा-विधि (अतिथि आदिके आनेपर या देव-पूजामें दिया हुआ 'अर्घ' नामका सत्कार-विशेष २ अर्थ हैं ।

[म्विति] ॥ अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।२।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'अर्घार्घास्त्वन्तरं वा' । [अर्घः पूजाविधौ मूल्ये' इति हैम- [२।५३] विश्व-[२९।२] मेदिन्यः [२६।२] ।

अंघो दुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

'अंघः' (न) के पाप, दुःख, व्यसन (जुआ खेलने आदि-की आदत) ३ अर्थ हैं ।

[अंघ इति] ॥ अघ्यतेनेन । 'अघि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम् न ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे[1] लघुः

'लघुः' (त्रि) के इष्ट, कम २ अर्थ हैं ।

[त्रीति] ॥ लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनि गुरौ च[2] मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च, पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) [२६।५] ।

इति घान्ताः शब्दाः ।

अथ चान्ताः शब्दाः ।

काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः ।

'काचः' (पु) के सिकहर, काच, आंखका रोग-विशेष, अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कच्यते अनेन वा । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न क्वादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न । णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) [२७।२] ।

विपर्यासे विस्तरे च[1] प्रपञ्चः

'प्रपञ्चः' (पु) के विपर्यास (उलटा-पुलटा), शब्दका फैसला, झंझट ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ प्रपञ्च्यते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च[2] प्रतारणे' (इति मेदिनी) [२८।१५, विश्वः ३१।१५ च] ।

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

'शुचिः' (पु) के आग, आषाढ मास, मन्त्री, शृंगार रस ४ अर्थ और 'शुचिः' (त्रि) के सफेद वस्तु, पवित्र, शुद्ध चित्तवाला ३ अर्थ है ।

[पेति] ॥ शोचयत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी) [२८।११] । उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ।

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

'रुचिः' (स्त्री) के अभिष्वङ्ग (राग), स्पृहा, सूर्य आदिकी किरण, शोभा ४ अर्थ हैं ।

[अभीति] ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति[3]शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) [२८।८] ।

इति चान्ताः शब्दाः ।

---

१. 'त्रिष्विष्टेऽपि-' इति पाठः ।

२. '—लघुरगुरौ च-' इति मेदिनीपाठः ।

१. 'विपर्यासे च विस्तारे' इति युक्तः पाठः' इति क्षी० स्वा० ।

२. "मेदिन्यां '—स्याद्विस्तारे—' इति पाठः । विश्वे च '-संचये प्रोक्तो विस्तरे—' इति पाठः ।

३. -दीप्तौ शोभा-' इति पाठो मेदिन्याम् । 'प्रधाने' इति पाठान्तरम् ।

अथ छान्ताः शब्दाः।

'प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तबकहारयोः [३४]
परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः' [३५]

['अच्छः' (पु) के प्रसन्न, भालू, स्फटिक मणि ३ अर्थ हैं]।

['गुच्छः' (पु) के फूल-फल आदिका गुच्छा, ३२ या ७० लड़ीका हार-विशेष २ अर्थ हैं]।

['कच्छः' (पु) के कपड़े आदिको पहिरना, अञ्चल, २ अर्थ और 'कच्छः' (त्रि) का पानीका किनारा १ अर्थ है]।

इति छान्ताः शब्दाः।

अथ जान्ताः शब्दाः।

केकितार्क्ष्यावहिभुजौ

'अहिभुक्' (पु) के मोर, गरुड २ अर्थ हैं।

[केकीति]॥ अहिं भुङ्क्ते। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०)। क्विप् (३।२।७८) ['अहिभुक्केकितार्क्ष्ययोः' इति विश्वः, ३५।३२]।

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः।

'द्विजः' (पु) के दाँत, ब्राह्मण क्षत्रिय और वैश्य ये तीनों वर्ण, अण्डज (चिड़िया, साँप, आदि) ३ अर्थ हैं।

[दन्तेति]॥ द्विर्जायते। 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। 'द्विजः स्याद् ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना। द्विजा भार्ग्यां हरेणौ च' (इति मेदिनी) [३०।९-१०]।

अजा विष्णुहरच्छागाः

'अजः' (पु) के विष्णु, शिवजी, छाग, रघुके पुत्र ('अज' नामका रघुवंशी राजा), ब्रह्मा, कामदेव ६ अर्थ हैं।

[अजा इति]॥ न जायते। 'पूर्ववत् (३।२।१०२) डः। अजति वा। 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः [३२।२]।

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः॥ ३०॥

'व्रजः' (पु) के गोष्ठ (गौओंके ठहरनेका स्थान गोशाला आदि), रास्ता, समूह ३ अर्थ हैं।

[गोष्ठेति]॥ व्रजति, अस्मिन् वा। 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् [३।१।१३४]। 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः। [व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' इति विश्व- (३२।३) मेदिन्यौ (३०।१५)]।

धर्मराजौ जिनयमौ

'धर्मराजः' (पु) के जिन (बुद्धदेव), यमराज, युधिष्ठिर ३ अर्थ हैं।

[धर्मेति]॥ धर्मेण राजति। अच् (३।१।१३४)। धर्मस्य राजा। धर्मश्चासौ राजा च इति वा। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१)। 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मेदिनी) [३२।३३]।

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम्।

'कुञ्जः' (पु न) के हाथीका दाँत, कुञ्ज २ अर्थ हैं।

[कुञ्ज इति]॥ कौ जायते। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र। 'कुजि अव्यक्ते शब्दे'। 'हलश्च' (३।३।१२१)। इति घञ्—इत्याह। तन्न। 'कुञ्जि'धातोरप्रसिद्धत्वात्। 'गुजि'धातोर्दर्शनात्। 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) [३०।६]।

वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना॥ ३१॥

'वलजम्' (न) के क्षेत्र, नगरका द्वार २ अर्थ और 'वलजः' (त्रि) का देखनेमें प्रिय लगनेवाला १ अर्थ है।

[वलेति]॥ वले जातम्। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)। 'वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि। 'वलजा वरयोषायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) [३१।२५-२६]

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

'आजिः' (स्त्री) के बराबर जमीन, युद्ध २ अर्थ हैं।

[समेति]॥ अजन्त्यस्याम्। 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण्। 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च संग्रामे' (इति मेदिनी) [३०।३]।

प्रजा स्यात्संततौ जने।

'प्रजा' (स्त्री)के सन्तान (पुत्र या पुत्री) जन २ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ प्रजायते। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जनेर्डः। ['प्रजा संतानलोकयोः' इति विश्वः ३३।१०]।

अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

'अब्जः' (पु न) के शंख, चन्द्रमा, धन्वन्तरि, ३ अर्थ और 'अब्जम्' (न) का कमल, १ अर्थ है।

[अब्जाविति]॥ अप्सु जायते। 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः। 'अब्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे। क्लीबं पद्मे' (इति मेदिनी) [३०।३]।

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

'निजम्' (त्रि) के आत्मीय, नित्य २ अर्थ हैं ।

[स्वेति] ॥ नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ['निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः ३२।३] ।

इति जान्ताः शब्दाः ।

अथ ञान्ताः शब्दाः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे[1] च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

'क्षेत्रज्ञः' (पु) का आत्मा, १ अर्थ और 'क्षेत्रज्ञः' (त्रि) का क्षेत्रज्ञ (शरीरको जाननेवाला ज्ञानी पुरुष) १ नाम है ।

[पुंमिति] ॥ क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ['क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ' इति हैमः, २।१५०] ।

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

'दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान् सोमजोऽपि च [३६]

विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुक्कुटौ' [३७]

'संज्ञा' (स्त्री) के चेतना (होश, ज्ञान) नाम, हाथ भौं आदिका इशारा, गायत्री, सूर्यकी स्त्री ५ अर्थ हैं ।

['दोषज्ञः' (पु) के वैद्य, विद्वान् २ अर्थ हैं] ।

['ज्ञः' (पु) के विद्वान्, बुध नामका ग्रह, ब्रह्मा ३ अर्थ हैं] ।

['विज्ञः' (पु) के प्रवीण, चतुर २ अर्थ हैं] ।

['कालज्ञः' (पु) के ज्ञानी, मुर्गा २ अर्थ हैं] ।

[समिति] ॥ संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) [३३।३] ।

इति ञान्ताः शब्दाः ।

अथ टान्ताः शब्दाः ।

काकेभगण्डौ करटौ

'करटः' (पु) के कौआ, हाथियोंका कपोल २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ 'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दर्दुरूढेऽपि वायसे । करटो वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) [३६।३६-३७]।

गजगण्डकटी कटौ ।

'कटः' (स्त्री) के हाथी का कपोल, कमर २ अर्थ हैं ।

[गजेति] ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शवे[1] । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः [३६।१] । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिञ्जेऽतिशये शवे । [समये गजगण्डे च पिप्पल्यां च कटी मता] (इति मेदिनी) [३३।३-४] ।

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

'शिपिविष्टः' (पु) के खल्वाट (रोग आदिके कारण जिसके सिरके बाल गिर गये हों वह मनुष्य, खराब चमड़े वाला, शिव विष्णु ४ अर्थ हैं ।

[शीति]॥ शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' [शिपिविष्टस्तु खल्वाटे दुश्चर्मणि पिनाकिनि' इति हैमः, ४।६८] ।

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

'त्वष्टा' (पु) के विश्वकर्मा (देवताओं का बढ़ई या कारीगर), बारह सूर्योंमेंसे एक सूर्य, बढ़ई ३ अर्थ हैं ।

[देवेति] ॥ त्वक्षति, त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्षणोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) [३४।१६] ।

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

'दिष्टम्' (न) का भाग्य १ अर्थ और 'दिष्टः' (पु) का समय १ अर्थ है ।

[दीति] ॥ दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२)। 'दिष्टं दैवे पुमान् काले' (इति मेदिनी) [३४।१७) ।

रसे कटुः, कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

'कटुः' (पु) का कड़ुवा १ अर्थ; 'कटु' (न) का नहीं करने योग्य १ अर्थ और 'कटुः' (त्रि) के मत्सर (दूसरेकी भलाईसे द्वेष करना), तीक्ष्ण २ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ कटति । 'कटे' ['वर्षावरणयोः'] (भ्वा० प० से०) । मृगय्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात् पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरे च' (इति मेदिनी) [३३।४-५] ।

रिष्टं क्षेमाशुभभावेषु

'रिष्टम्' (न) के कल्याण, अशुभका अभाव २ अर्थ हैं ।

---

1. 'अभ्याने च-' इति पाठान्तरम् ।

1. '—शिवे-' इति मेदिनीपाठः ।

[रीति] ॥ रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम् (दि० प० से०) । ऋषि गतौ (तु० प० अ०) क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२)। 'रिष्टं स्यादशुभे नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) [३५।२६]।

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

'अरिष्टम्' (पु) के शुभ, अशुभ २ अर्थ हैं ।

[अरीति] ॥ न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) [३५।३२-३३]।

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

'कूटम्' (न पु) के माया, निश्चल (आकाशादि), हरिण आदि फँसानेका यन्त्र-विशेष (जाल आदि), कपट, असत्य, गल्ला (अन्न आदिकी ढेरी), लोहेका हथौड़ा, पहाड़की चोटी, हलके आगेवाला भाग ९ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ माया = विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं = मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे = फालाधारे । कूटयते । '[1]कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ' इति हैमः, २।८५-८६]।

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥

'त्रुटिः' (स्त्री) के छोटी इलायची, समय-भेद, न्यूनता (कमी) संशय ४ अर्थ हैं ।

[स्त्विति]॥ त्रुट्यते, अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०)। 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) [३४।१६]।

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

'कोटिः' (स्त्री) के धनुषके दोनों छोर, प्रकर्ष, कोण, करोड़ (संख्या-विशेष) ४ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) [३४।९]।

---

१. सि० कौ० धातुपाठे च "कूट परितापे । परिदाहे' इत्यन्ये" इति पाठः ।

मूले लग्नकचे जटा ।

'जटा' (स्त्री) के पेड़ आदिकी जड़, जटा (मुनि आदिके सटे हुए बाल), जटामासी ३ अर्थ हैं ।

[म्विति] ॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) [३४।१४]।

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

'व्युष्टिः' (स्त्री) के फल (प्रयोजन), समृद्धि २ अर्थ हैं ।

[व्युष्टिरिति] ॥ व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। ['व्युष्टिः फले समृद्धौ स्त्री' इति मेदिनी, ३५।२८]।

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने ॥ ३८ ॥

'दृष्टिः' (स्त्री) के ज्ञान, आँख, देखना ३ अर्थ हैं ।

[द्रिति] ॥ दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा । ['दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इति हैमः, २।९३]।

इष्टिर्यागेच्छयोः

'इष्टिः' (स्त्री) के यज्ञ, इच्छा २ अर्थ हैं ।

[ईति] ॥ एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०)। क्तिन् (३।३।९३)। इज्यतेनया वा इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३)। 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपिसंग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) [३३।३]

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

'सृष्टिः (स्त्री) के स्वभाव, रचना, निश्चित ३ अर्थ हैं ।

[स्विति] ॥ सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ['सृष्ट' इति] अकारान्तपाठे—भावे क्तः (३।३।११४) । 'मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः । ['सृष्टिः स्वभावे निर्माणे सृष्टं निश्चितयुक्तयोः । प्रचुरे निर्मिते च' इति हैमः, २।१०२-१०३]।

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

'कष्टम्' (त्रि) के दुःख, गहन (दुःसाध्य काम आदि), २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट् । ['कष्टं गहनकृच्छ्रयोः' इति हैमः, २।८३]।

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

'पटुः' (त्रि) के चतुर, निरालसी, रोग ३ अर्थ हैं ।

[दक्षेति] ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः, पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्राल्लवणयोरपि' (इति मेदिनी) [३५।२०] ।

द्वौ[1] वाच्यलिङ्गौ च

'पोटा दासी द्विलिङ्गा च घृष्टी घर्षणसूकरौ [३८]
घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ कूपीटमुदरे जले' [३९]

['पोटा' (स्त्री) के दासी, स्त्री–पुरुषके चिह्नोंसे युक्त स्त्री २ अर्थ हैं]।

['घृष्टिः' (पु) के घिसना, सूअर २ अर्थ हैं]।

['घटा' (स्त्री) के सभा, हाथियोंकी कतार २ अर्थ हैं]।

['कूपीटम्' (न) के पेट, पानी २ अर्थ हैं]।

इति टान्ताः शब्दाः ।

अथ ठान्ताः शब्दाः ।

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

'नीलकण्ठः' (पु) के शिव, मोर २ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः [४२।१९] । [नीलकण्ठो शिखीश्वरौ' इति नानार्थरत्नमाला [पं० २१६०] । 'नीलकण्ठो शिखिहरौ' इति शाश्वतश्च, ६१२]।

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

'कोष्ठः' (पु) के कोष्ठ (पेटके भीतरका एक भाग), कोठिला या बखार, घरका भीतरी भाग ३ अर्थ हैं ।

[पुमिति] ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'उषिकुषि–' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च' (इति मेदिनी) [३९।४] ।

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

'निष्ठा' (स्त्री), के निष्पत्ति (सिद्धि), नाश, आखीर ३ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे'(३।३।१०६)इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्ञानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) [३९।६] ।

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

'काष्ठा' (स्त्री) के वृद्धि, मर्यादा, पूर्व आदि दिशा ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि–' (उ० २।२) इति क्थन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [३८।२-३]।

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

'ज्येष्ठः' (त्रि) के बहुत उत्तम, बड़ा भाई आदि, वृद्ध ३ अर्थ और 'ज्येष्ठः' (पु) का ज्येष्ठ महीना १ अर्थ है ।

[त्रीति] ॥ अतिशयेन प्रशस्तः । अतिशायेन तमबिष्ठनौ' (५।३।५५) । 'ज्य च' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे[1] च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) [३९।५-६] ।

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥४१॥

'कनिष्ठः' (त्रि) के बालक, छोटा भाई आदि, थोड़ा ३ अर्थ हैं ।

[कनीति] ॥ अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्ठन् (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४)। 'कनिष्ठोऽतियुवात्यल्पानुजे, स्त्री दुर्बलाङ्गुली' (इति मेदिनी) [३९।१२] ।

इति ठान्ताः शब्दाः ।

अथ डान्ता शब्दाः ।

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

'दण्डः' (पु न) के डण्डा, सज़ा २ अर्थ हैं ।

[देति] ॥ दण्ड्यति, अनेन वा । 'दण्ड निपातने'(चु० उ० से०) । पचाद्यच्(३।१।१३४)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके' इति विश्वः [४४।१२-१३] ।

---

१. ''च'शब्दाल्लवणो रसः पटुः । 'द्वौ कष्टपट्टू'' इति स्वाम्याह ।

२. अयंक्षेपकः स्वामिनो व्याख्यायां 'पोटा दासी द्विलिङ्गा च, घृष्टी घर्षणसूकरौ । घटा गोष्ठ्यां हस्तिपंक्तौ, कूपीटमुदरे जले ।।' च लभ्यते ।

१. मेदिन्यां '—क्षेत्रेऽतिवृद्धे—' इति पाठः ।

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

'गुडः' (पु) के मिट्टीकी गोली, गुड १ अर्थ हैं।

[गिवति] ॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद् गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः[1] । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) [४१।१०] ।

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

'व्याडः' (पु) के साँप, दुष्ट, बाघ ३ अर्थ हैं।

[सर्पेति]॥ व्याडति । 'अड उद्यमे'(भ्वा० प० से०)। से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः । ['व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे' इति विश्व–(४३।३) हैम–(२।१२९) मेदिन्यः (४२।२५) ।

गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥ ४२ ॥

'इडा, इला' (२ स्त्री) के गौ, पृथ्वी, वचन, बुधकी स्त्री ४ अर्थ हैं।

[गविति] ॥ इलति । इल उत्प्रेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) [१४५।४] ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् इडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [४०।१-२] ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

'क्ष्वेडा' (स्त्री) के पिंजड़ा–दौरी आदि बनानेके लिये बाँस आदिको छीलकर चिकनी और पतली की हुई शलाका, सिंहकी गर्जना २ अर्थ हैं।

[क्ष्वेडेति] ॥ क्ष्वेलति । 'क्ष्वेलृ चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) [४०। ५-६] ।

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

'नाडी' (स्त्री) के छः क्षण (एक घटी या २४ मिनट) का समय-विशेष, नाडी (नस), नाल (डंठल) ३ अर्थ हैं।

[नाडीति] ॥ नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) [४१।१६-१७] ।

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

'काण्डः' (पु न) के दण्ड, बाण, निन्दित, वर्ग (प्रकरण, जैसे–अमरकोषके स्वर्गवर्ग,……) अवसर, पानी ६ अर्थ हैं।

[केति] ॥ कन(ल)ति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । समन्ताडुः (उ० १।११४) । 'क्वादिभ्यः कित्' (उ० १।११५)। अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [४०।२३] ।

स्याद् भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।
'संघातग्रासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेवरे [४०]
गण्डौ कपोलविस्फोटौ मुण्डकं त्रिषु मुण्डिते' [४१]

'भाण्डम्' (न) के घोड़ेका भूषण, व्यापार आदिमें लगाया हुआ मूल धन, वर्तन ३ अर्थ हैं।

['पिण्डी' (स्त्री पु) के समूह, ग्रास २ अर्थ और 'पिण्डी' (पु) का शरीर १ अर्थ है]।

['गण्डः'–(पु) के गाल, विस्फोट (फोड़ा आदि) २ अर्थ हैं]।

['मुण्डकम्' (त्रि) के मुण्डित, शिर २ अर्थ हैं]।

[स्यादिति] ॥ भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) [४२।२१] ।

इति डान्ताः शब्दाः ।

अथ ढान्ताः शब्दाः ।

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्

'बाढम्' (न) का अत्यन्त १ अर्थ और 'बाढम्' (अ०) के प्रतिज्ञा, स्वीकार २ अर्थ हैं।

[भृशेति] ॥ उह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति साधुः । ['बाढं भृशप्रतिज्ञयोः'[1] इति हैमः, २।१३१]।

---

1. विश्वेऽपि 'गुडः स्याद्गोलके हस्ते…विकारयोः । गुडा स्नुहीगुडिकयोः' इत्येवं (४३।१) पाठो लभ्यते ।

1. विश्वे 'बाढं दृढे प्रतिज्ञायाम्' (४६।१) इति, मेदिन्यां च 'बाढं दृढं दृढप्रतिज्ञयोः' इति पाठौ ।

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

'प्रगाढम्' (न) के दृढ, कष्ट २ अर्थ हैं।

[प्रेति] ॥ प्रगाह्यते स्म। 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'प्रगाढं स्याद् दृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ['प्रगाढो दृढकृच्छ्रयोः' इति हैमः, ३।१२५]।

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

'दृढः' (त्रि) के समर्थ, मोटा या पुष्ट, अच्छी तरह ३ अर्थ हैं।

[शक्तेति]॥ दर्हति, दृंहति वा स्म। 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः। 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे[1] बलवत्यपि' (इति मेदिनी) [४३।२]।

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ।

'व्यूढः' (त्रि) के रचित, मिला हुआ (संहत) २ अर्थ हैं।

[व्यूढाविति] ॥ विशेषेणोह्यते स्म। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्य[2]भिधेयवत्' (इति मेदिनी) [४४।४]।

इति ढान्ताः शब्दाः।

अथ णान्ताः शब्दाः।

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

'भ्रूणः' (पु) के बालक, स्त्रीका गर्भ २ अर्थ हैं।

[भ्रूण इति] ॥ भ्रूण्यते। 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) [४६।२३] स्त्रिया अयम्। 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' (४।१।८७) इति नञ्। स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च। शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम्।

बाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

'बाणः' (पु) के बलिका पुत्र (बाणासुर), बाण २ अर्थ हैं।

[बेति] ॥ बाणयति। 'बण शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। स्वार्थण्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः। बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) [४६।२७]।

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

'कणः' (पु) के अत्यन्त सूक्ष्म (पानीकी छोटी २ बूँदें, मोती के दाने,···), धान्य (अन्न) की खुद्दी २ अर्थ हैं।

[केति] ॥ कणति। 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च। कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी [४५।५]।

संघाते प्रमथे गणः।

'गणः' (पु) के समूह, शिवजीके दूत, सेनाकी संज्ञाविशेष ३ अर्थ हैं।

[समिति] ॥ गण्यते। 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। अच् (३।३।५६) वा। 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी[1]) [इति विश्वः, ४७।२]।

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

'पणः' (पु) के जुआ आदिमें दावपर रक्खा हुआ धन आदि, वेतन या मजदूरी, कीमत, धन ४ अर्थ हैं।

[पेति] ॥ पणनम्। अनेन वा। 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप्। 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने। द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः। ['पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे। क्रय्यशाकटिकद्यूतव्यवहारे भृतौ धने।' इति विश्वः, ४७।१]।

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके[2] गुणः।

'गुणः' (पु) के धनुषकी ताँत, रूप-रस आदि २४ गुण, सत्त्व-रजस्-तमस्ये ३ गुण, बहादुरी चातुर्य-पाण्डित्य आदि गुण, सन्धि-विग्रह आदि ६ गुण, इन्द्रिय ६ अर्थ हैं।

[माविति] ॥ गुण्यते। 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये। त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु। शुक्लादावपि बुद्ध्यां[3] च' (इति मेदिनी) [४५।१०-११]।

---

१. मेदिन्यां 'दृढं··· प्रगाढबलयो—' इति पाठः।

२. मेदिन्यां '—विन्यस्तपृथुलेष्वभि—' इति पाठः।

१. मेदिन्यां 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' इति (४५।९) सर्वथा भिन्नपाठः। विश्वे च 'गणः समूहे प्रमथे—' इति पाठः।

२. 'सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके—' इति स्वामिसम्मतः पाठः।

३. '—वर्त्यां च' इति मेदिनीपाठः।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

'क्षणः' (पु) के निकम्मा होकर बैठे रहना, एक घड़ीका बारहवाँ हिस्सा या ४ मिनटका समय-विशेष, उत्सव ३ अर्थ हैं।

[निरिति] ॥ क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्व-मुहूर्तोत्सवपर्वसु' इति रुद्रः । [शाश्वतश्च, २२८ । 'क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः ।' इति हैमः, २।१३६-१३७] ।

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

'वर्णः' (पु) के ब्राह्मण आदि ४ वर्ण, रंग तथा स्तुति (व्रत, गुण, गीतका ताल-विशेष, यश) ये ३ अर्थ और 'वर्णम्' (न) का अक्षर १ अर्थ है।

[वर्ण इति] ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशो-गुणकथासु च । स्तुतौ ना, न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) [४६।२६] ।

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

'अरुणः' (पु) का सूर्य, सूर्यका सारथि, सन्ध्या समय की लालिमा, कुष्ठ ४ अर्थ और 'अरुणः' (त्रि) का लाल रङ्गवाला १ अर्थ है।

[एति] ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) [४७।३३-३४] ।

स्थाणुः शर्वेऽपि च

'स्थाणुः' (पु) के शिव, खुत्थ (ठूठ अर्थात् विना डाल पातका सूखा हुआ पेड़) २ अर्थ हैं।

[स्थेति] ॥ तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) [४७।३२] ।

द्रोणः काकेऽपि च

'द्रोणः' (पु) के कौआ, द्रोणाचार्य, द्रोण (परिमाण-विशेष) ३ अर्थ हैं।

[द्रविति] ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां[1] काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मेदिनी) [४६।१७-१८] ।

रवे रणः ।

'रणः' (पु) के लड़ाई, शब्द २ अर्थ हैं।

[रव इति] ॥ रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) [४६।२५] ।

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

'ग्रामणीः' (पु) का नाई (हजाम) १ अर्थ और 'ग्रामणीः' (त्रि) के श्रेष्ठ, स्वामी (सरपञ्च, डीहा) २ अर्थ हैं।

[ग्रामेति] ॥ ग्रामं नयति । 'णीञ्'[प्रापणे'](भ्वा० उ० अ०) । सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'अग्रग्रा-माभ्याम्-' इति णत्वम्-' । 'ग्रामणीर्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणीर्नीलिकायां च[2] ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः [५३।७५][स्याद् ग्रामणीः प्रधानेऽधिपतौ त्रिषु नापिते पुंसि'] । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) [४८।४६] ।

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ[3] ।

'ऊर्णा' (स्त्री) के ऊन, दोनों भौंहोंके बीचवाला भाग २ अर्थ हैं।

[ऊर्णेति] ॥ ऊर्णोति । 'उर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहः । ['ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्ते मेषा-दीनां च लोमनि' इति हैमः, २।१३५] ।

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

'हरिणी' (स्त्री) के मृगी, सोनेकी मूर्ति, हरे रंगवाली २ अर्थ हैं।

[हरीति] ॥ हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८)इति ङीष् । ('हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदा-त्तात्-' (४।१।३९) इति ङीब्नौ । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) [५१।८८] ।

---

१. मेदिन्यां '-दाढवाप'''दग्धकाके'''तथा काष्ठा-' इति पाठः ।

२. '—भोगिके ''' । ग्रामणी नापिते-' इति विश्वे ग्रन्थद्वये पाठः ।

३. '—भ्रुवोः' इति पाठान्तरम् ।

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

'हरिणः' (त्रि) के पाण्डु (कुछ २ पीलापन लिये सफेद) रंग, हरिण २ अर्थ हैं।

[त्रिष्विति] ॥ हरति । 'हृनृश्यास्त्या–' (उ० २। ४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले[1] त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५१।८७]।

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः।

'स्थूणा' (स्त्री) के घरका खम्भा, लोहेकी मूर्ति, रोगविशेष २ अर्थ हैं।

[स्थूणेति] ॥ तिष्ठति । 'रास्नासास्ना–' (उ० २। १५)इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः[2]' (इति मेदिनी) [४७।३२] ।

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

'तृष्णा' (स्त्री) के स्पृहा, प्यास २ अर्थ हैं।

[त्रिति] ॥ तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः । ['तृष्णा स्यात्तर्षलिप्सयोः' इति मेदिनी, ४६।१६]।

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

'घृणा' (स्त्री) के घृणा, करुणा २ अर्थ हैं।

[ज्विति] ॥ घर्णनम् । 'घृणु दीप्तौ' (त० उ० से०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ['घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति शाश्वतः(६६४),मेदिनी (४५।१२), विश्वः (४९।६) च]।

वणिक्पथे च विपणिः

'विपणिः' (स्त्री) के बाजार, बाजारकी गली, दूकान २ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ विपण्यते, अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'आपणे पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः, । ['आपणः पण्यवीथी च द्वयं विपणिसंज्ञकम्' इति शाश्वतः ६२५] ।

सुरा प्रत्यक् च वारुणी।

'वारुणी' (स्त्री) के मदिरा, पश्चिम दिशा २ अर्थ हैं।

[सुरेति] ॥ वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५०।६८]।

करेणुरिभ्यां स्त्री, नेभे

'करेणुः' (स्त्री) का हथिनी १ अर्थ और करेणुः' (पु) का हाथी १ अर्थ है।

[केति] ॥ करोति । 'कृहृभ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति (मेदिनी) । [४८।४१]। के रेणुरस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः।

द्रविणं तु बलं धनम् ॥५२॥

'द्रविणम्'(न) के बल, धन २ अर्थ हैं।

[द्रेति] द्रूयते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) [४८।५१]।

शरणं गृहरक्षित्रोः

'शरणम्' (न) के मकान(घर), रक्षक २ अर्थ हैं।

[शरेति] ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) [५०।७९]।

श्रीपर्णं कमलेऽपि च।

'श्रीपर्णम्' (न) के कमल, अरणि (यज्ञमें रगड़कर जिससे आग पैदा करते हैं, वह काष्ठ-विशेष) २ अर्थ हैं।

[श्रीति] ॥ श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' इति रभसः । ['श्रीपर्णमग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति विश्वः, ५३।६८]।

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

'तीक्ष्णम्' (न) के विष, लड़ाई, लोहा ३ अर्थ और 'तीक्ष्णम्' (त्रि) का तेज हथियार आदि १ अर्थ है।

[विषेति]॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्स्नः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य(ज)वाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [४६।१५] । 'भवेदभिमरो युद्धे बले[1] स्वबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) [१४०।२४१]।

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ता प्रमातृषु।

'प्रमाणम्' (न) के हेतु (जैसे—पहाड़पर अग्निका अनुमान करमें धूम हेतु है, ···), सीमा (हद), शास्त्रकी इयत्ता, प्रमाता ४ अर्थ हैं।

---

१. '—विष(ष)दे—' इति मेदिन्याः पाठः ।

२. मेदिन्यां '—स्तम्भे गृहस्य च' इति पाठः ।

१. हैम–(४।२४०-२४१) विश्व (१४४।२३१) योरनुरोधात्'–युद्धे वधे–' इति मेदिनीस्थः पाठ एव युक्ततरः।

[प्रमेति] ॥ प्रमीयते, प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११४) च ल्युट् । 'प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीवैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) [४९।६१] ।

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणम्' (न) के कामकी सिद्धिमें अत्यंत उपकारक साधन (जैसे—मारनेमें बाण-तलवार आदि), क्षेत्र, शरीर, इन्द्रिय, ४ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ 'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । ['करणं साधनक्षेत्र-क्षाचकायस्थकर्मसु । गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च । वालवादौ च, करणः स्मृतः शूद्राविशोः सुते ।' इति विश्वः, ५०।३४-३५] । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्[1] (३।३।११३, ११५, ११७) ।

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ।
घण्टापथे

'संसरणम्' (न) के प्राणियोंकी उत्पत्ति, सेनका निर्विघ्न आगे बढ़ना, राजमार्ग (सड़क) ३ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ सम्यक् सरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । [संसरणं त्वसंबाधचमूगतौ[2] । संसारे समरारम्भे नगरस्योपनिर्गमे ।' इति हैमः, ४।९५] ।

अथ वान्तान्ने समुद्धरणमुन्नये[3] ॥ ५५ ॥

'समुद्धरणम्' (न) के उल्टी (वमन, कय) किया हुआ अन्न आदि, किसी को ऊपर खींचना या उठाना, उखाड़ना ३ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३। ११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्याद्दुद्धरणमुन्नये' इति रभसः ।

अतस्त्रिषु[4]

[अत इति] ॥ आणान्तम् [अम० ३।३।७७] ।

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः[1] ।

'विषाणम्' (त्रि) के सींग, हाथी का दाँत २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्गप्रादुर्–' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु–वेवेष्टि । विषाणम् । विषेः शानच्—इति मुकुटः । तन्न । शपः श्लौ सति 'श्लौ' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं, त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) [५०। ७७–७८] ।

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे, ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

'प्रवणम्' (त्रि) के ढालू जमीन, नम्र २ अर्थ और 'प्रवणः' (पु) का चौरास्ता १ अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्रवन्तेऽनेन, अत्र वा । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्नमहीभागोदारप्रह्वेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी) [४९।५९-६०] ।

'संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

'संकीर्णः' (त्रि) के व्याप्त (फैला या भरा हुआ), अशुद्ध (दो या अधिक जातियोंका मेल) २ अर्थ हैं ।

[समिति] ॥ संकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः । 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५१।८२] ।

ईरिणं शून्यमूषरम् ।

'सेतौ च वरणो वेणो नदीभेदे कचोच्चये' [४२]

'ईरिणम्' (न) के खाली स्थान, ऊषर जमीन २ अर्थ हैं ।

['वरणः' (पु) के पुल, बाँस-तार या काँटा आदिका घेरा २ अर्थ हैं] ।

['वेणी' (स्त्री) के नदी-विशेष, केशकी चोटी २ अर्थ हैं] ।

[ईति] ॥ ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतेः किदिच्च' (उ० २।५१) इतीनम् ।

१. साधनप्रकारः 'करणः—' इति वचनात् पूर्वमेव लेखनीय आसीत् । अन्यथा शैलीविरोधः स्यात् ।

२. '—चमूपतौ—' इति 'ख-ग' पुस्तकपाठः ।

३. '—समुद्धरणमुद्गिरे' इति पाठा० ।

४. 'स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया' इति क्षी० स्वा० व्याख्यानेनात्र 'अतः' स्थाने 'स्वतः' इति पाठः प्रतीयते । 'त्रिषु' इत्यस्य च विषाणशब्दस्यैव विशेषणता, अत एवाग्रे 'प्रवण'शब्दव्याख्यानपरकः 'त्रिष्वित्येव, संकीर्णं यावत्' इति स्वामिग्रन्थः संगच्छते ।

१. '—पशुशृङ्गेभदन्तयोः' इति मेदिन्यां पाठः ।

'ईरिणं तूषरे शून्ये' (इति मेदिनी) [४७।३६] ॥ * ॥ ['इरिण' इति] इदादिरपि । 'इरिणं निराश्रये भूभागे कथितमूषरे' इति ह्रस्वादावजयः[1] ।

अथ णान्ताः शब्दाः ।

इति तान्ताः शब्दाः ।

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ

'विवस्वान्' (पु)के देवता, सूर्य २ नाम हैं ।

[देवेति] ॥ विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२। ९४) 'विवस्वांस्तु सुरे[2] सूर्ये तन्नगर्यां विवस्वती' (इति मेदिनी) [७७।२२०] ।

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

'सरस्वान्' (पु) के नद (शोणभद्र, सिन्धु, ब्रह्मपुत्र आदि), समुद्र २ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु नदे चाब्धौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि'(इति मेदिनी) ।[७०। २२३-२२४] ।

पक्षिताक्ष्यौ गरुत्मन्तौ

'गरुत्मान्' (पु) के पक्षी, गरुड २ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ गरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । ['गरुत्मान् पक्षिमात्रे खगाधिपे' इति मेदिनी, ६८।१९७] ।

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

'शकुन्तः' (पु) के गिद्ध, चिड़िया-मात्र २ अर्थ हैं ।

[शेति] ॥ शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३। ४९)इत्युन्तः । 'भासो भासि समाख्यातो गोष्टकुक्कुटगृ-ध्रयोः' इति विश्वः [१७४।२] ।['शकुन्तः पक्षिभेदे स्या-द्भासपक्षिविहङ्गयोः' इति विश्वः, ६७।१३१] ।

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू

'धूमकेतुः' (पु) के आग, भविष्यमें होनेवाले उत्पात का सूचक पुच्छल तारा २ अर्थ हैं ।

[एति] ।। धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो वह्नावुत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः [७२।२०३] ।

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

'जीमूतः' (पु) के बादल, पहाड़ २ अर्थ हैं ।

[जीति] ॥ जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । 'जीमूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) [६२।१११] ।

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

'हस्तः'(पु) के हाथ, हस्त नामक तेरहवाँ नक्षत्र २ अर्थ हैं ।

[हेति] ॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) [५९।७५-७६] ।

मरुतौ पवनामरौ ।

'मरुत्'(पु)के वायु, देवता २ अर्थ हैं ।

[मविति] ॥ म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद् देवे स-मीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) [६४।१४३]।

यन्ता हस्तिपके सूते

'यन्ता' (पु) के हाथीवान, सारथि २ अर्थ हैं।

[यन्तेति] ॥ यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३)। ['यन्ता सुते निषादिनि' इति हैमः, २।१९२] ।

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

'भर्ता' (पु)के ब्रह्मा, पोषण करनेवाला, पति ३ अर्थ हैं।

[भर्तेति] ॥ बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०)। तृच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्त्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) [५६।३९] ।

यानपात्रे शिशौ पोतः

'पोतः' (पु) के जहाज, बालक २ अर्थ हैं ।

[येति] ॥ पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने'(क्र्या० उ० से०) । 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि'(इति मेदिनी) [५६।३८] ।

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

'प्रेतः' (पु) के प्रेत, मरा हुआ जीव २ अर्थ हैं ।

[प्रेत इति] ॥ प्रकर्षणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [५६।३७] ।

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

'केतुः' (पु) के केतु नामका ग्रह, पताका २ अर्थ हैं ।

---

१. 'ह्रस्वादौ' इत्युक्तिसंगत्यर्थम् 'इरिणं निरा—' इति पाठो युक्तः ।

२. '—विबुधे सूर्ये—' इति मेदिनीपाठः ।

[ग्रेति]।। चाय्यते, अनेन वा। 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०)। 'चायः किः' (उ० १।७३) इति तुः। 'केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) [५४।१३]।

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

'सुतः' (पु) के राजा, पुत्र २ अर्थ हैं।

[पार्थीति]।। सूयते स्म। 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। सौति स्म वा। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२, ३।४।७२)। 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) [५९।७२]।

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

'स्थपतिः' (पु) के बढ़ई, कंचुकी, बृहस्पतिके मन्त्रसे यज्ञ करनेवाला ३ अर्थ हैं।

[स्थेति]।। तिष्ठन्त्यस्मिन्। 'घनर्थे कः (वा० ३।३।५८)। स्थश्चासौ पतिश्च। 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि। जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) [६६।१६६-१६७]।

भूभृद् भूमिधरे नृपे।

'भूभृत्' (पु) के पहाड़, राजा २ अर्थ हैं।

[भ्विति]।। भुवं बिभर्ति। 'डुभृञ्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०)। क्विप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) ['भूभृन्महीधरे पृथ्वीपतौ' इति हैमः, २।१८७]।

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

'मूर्धाभिषिक्तः' (पु) के राजा, प्रधान मन्त्री, क्षत्रियमात्र, ब्राह्मण जातिके पितासे क्षत्रिय जातिकी मातामें उत्पन्न संतान ५ अर्थ हैं।

[मूर्धेति]।। मूर्धनि अभिषिच्यते स्म। 'षिच क्षरणे' (तु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) [७१।२३४]।

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

'ऋतुः' (पु) के स्त्रियोंका मासिक धर्म, हेमन्त आदि छः ऋतु २ अर्थ हैं।

[रिति]।। ऋच्छति। 'अर्तेश्च तुः' (उ० १।७२) किच्च। 'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः। ['ऋतुर्वर्षादिषट्सु च। आर्तवे मासि च पुमान्' इति मेदिनी, ५४।६]।

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

'अजितः' (पु) के विष्णु, शिव २ अर्थ और 'अजितः' (त्रि) का नहीं हारा हुआ १ अर्थ है।

'अव्यक्तः' (पु) के विष्णु, शिव, मूर्ख ३ अर्थ; 'अव्यक्तम्' (न) का महदादिक, आत्मा २ अर्थ और 'अव्यक्तम्' (त्रि) का अस्पष्ट १ अर्थ है।

[वीति]।। न जीयते स्म। 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अजितो ना हरौ त्रिषु। अनिर्जिते च' इति विश्वः[1] (मेदिनी) [५९।७८-७९]। न व्यज्यते स्म। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके। आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्' इति विश्वः [६४।१०४]।

सूतस्त्वष्टरि सारथौ।

'सूतः' (पु) के बढ़ई, सारथि, क्षत्रिय जातिके पितासे ब्राह्मण जातिकी मातामें उत्पन्न संतान, बन्दी, पारा ५ अर्थ और 'सूतः' (त्रि) के जन्मा हुआ, प्रेरित २ अर्थ हैं।

[स्विति]।। सुवति स्म, सूयते स्म वा। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'सूतस्तु सारथौ तक्ष्णि क्षत्रियाद् ब्राह्मणीसुते। बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मेदिनी) [५९।७३]।

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

'व्यक्तः' (पु) के विद्वान्, स्पष्ट २ अर्थ हैं।

[व्येति]।। व्यज्यते स्म। 'अञ्जू [व्यक्तिम्रक्षण॰कान्तिगतिषु] (रु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) [५८।५४]।

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

'दृष्टान्तः' (पु)के तर्क आदि शास्त्र, उदाहरण २ अर्थ हैं।

[दृष्टेति]।। दृष्टोऽन्तोऽत्र। 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' [स्वरूपेऽतिमनोहरे'] इति विश्वः [५९।३१]। 'दृष्टान्त उदाहृतौ। शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) [६२।११६]॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्त्रियायां च शूद्रजे।

'क्षत्ता' (पु) के सारथि, द्वारपाल, शूद्र जातिके पितासे क्षत्रिय जातिकी मातामें उत्पन्न संतान, वेश्या-पुत्र, नियुक्त, ब्रह्मा ६ अर्थ हैं।

[क्षेति]।। क्षदति। 'क्षद' सौत्रः। 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४)। 'क्षत्ता शूद्रात् क्षत्त्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः [५९।४०]।

१. इदं मेदिन्यामेव लभ्यते, न तु विश्वे।

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥

'वृत्तान्तः' (पु) के प्रकरण (अवसर), प्रकार (तरह, भाव, यथा—पाँच प्रकारके, ...), साकल्य (पूरा २), बात ४ अर्थ हैं।

[व्रिति] ॥ वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कार्त्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः [६७।१३३] ।

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ।

'आनर्तः' (पु) के लड़ाई, नाचघर, देश-विशेष (पश्चिम समुद्रके पासकी द्वारावती अर्थात् द्वारकापुरी) ३ अर्थ हैं।

[एति] ॥ आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने[1] रणे' (इति मेदिनी) [६०।९१)।

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु[2] ॥ ६४ ॥

'कृतान्तः' (पु) के यमराज, सिद्धान्त, भाग्य, पापकर्म ४ अर्थ हैं।

[क्रिति] ॥ कृतोऽन्तो येन, यस्य वा । [कृतान्तोऽक्षेमकर्मणि । सिद्धान्तयमदैवेषु' इति हैमः, ३।२७२] ।

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

'धातुः' (पु) के कफ आदि (थूक, खखार, पित्त आदि), रस (भोजन करनेके बाद उत्पन्न अन्नादिका विकार-विशेष), खून आदि (चर्बी, मज्जा, वीर्य, मांस, पीब, हड्डी आदि), पृथ्वी आदि (जल, तेज, वायु, आकाश) पञ्च महाभूत, एवं उनके गुण (गंध, रस, रूप, स्पर्श और शब्द), इन्द्रिय, हरताल, मेनसिल, धातु (पत्थरके विकारसे उत्पन्न गेरू आदि धातु), भू, एध, अद, पच आदि शब्दोत्पत्तिके कारणभूत व्याकरणशास्त्रसम्मत धातु, सोना-चाँदी-ताँबा-पीतल आदि धातु ९ अर्थ हैं।

[श्लेष्मेति] ॥ आदिना पित्तादिग्रहः । रसः = प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणाः = गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, धीयते वा ।

१. हैम-(३।२५८) विश्व-(६२।७८) विरोधान्मेदिनीस्थः '—जले—' इति पाठो लेखकादिभ्रान्तिमूलकः प्रतिभाति ।

२. श्लोकार्द्धमिदं विश्वे (६७।१३२) मेदिन्यां (६१।१०६) च लभ्यते ।

[डु] धाञ् [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०)। 'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इति तुन् । [धातू रसादौ श्लेष्मादौ भ्वादिग्रावविकारयोः । महाभूतेषु लोहेषु शब्दादाविन्द्रियेऽस्थनि' इति हैमः, २।१७६-१७७] ।

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

'शुद्धान्तः' (पु)के रनिवास, राजाकी स्त्रियां, अशौचका अन्त ३ अर्थ हैं।

[केति] ॥ शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व—' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः । ['शुद्धान्तः स्याद्रहःकक्षान्तरे राज्ञोऽवरोधने' इति हैमः, ३।३२७] ।

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः

'शक्तिः' (स्त्री) के बर्छी, सामर्थ्य २ अर्थ हैं।

[केति] ॥ शक्यतेऽनया । शक्लृ शक्तौ (स्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५८।६२] ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) [१७५।१३] ।

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

'मूर्तिः' (स्त्री) के कठोरता, शरीर २ अर्थ हैं।

[मूर्तिरिति] ॥ मूर्च्छ्यते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ['मूर्तिः कायकाठिन्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी, ५७।४५] ।

विस्तारवल्ल्योर्व्रततिः

'व्रततिः' (स्त्री) के विस्तार, लता २ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'व्रज'धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः । ['व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारे' इति हैमः, ३।३१३] ।

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

'वसतिः' (स्त्री) के रात, घर २ अर्थ हैं।

[वेति]॥ वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिवसि—' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) [६५।१५१] ।

क्षयार्चयोरपचितिः

'अपचितिः' (स्त्री) के व्यय, पूजा, खर्च ३ अर्थ हैं।

[क्षेति]॥ अपचीयते । क्तिन्(३।३।९४) । अपचाय्यते

स्म वा। 'चायृ पूजादौ' (भ्वा० उ० से०)। 'चायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः। 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) [६८।१८५]।

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

'सातिः' (स्त्री) के दान (गज-मदका जल), अन्त २ अर्थ हैं।

[सेति]॥ सननम्। 'षणु दाने' (त० उ० से०)। सानं वा। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूतिजूति–' (३।३।९७) इति साधुः। यत्तु–'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नञोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत्। तन्न। क्तिचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात्। ['सातिर्दानेऽवसाने च' इति विश्वः, ६१।६४]।

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

'अर्तिः' (स्त्री) के दुःख, धनुषका दोनों किनारा (छोर) २ अर्थ हैं।

[अर्तिरिति]॥ अर्दनम्। 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०)। 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४)। ['अर्तिस्त्वरनिपीडयोः' इति हैमः, २।१६०]। ॥ * ॥ आङ् ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादृति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित्। ['आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इति मेदिनी, ५४।३]।

जातिः सामान्यजन्मनोः।

'जातिः' (स्त्री) के सामान्य अर्थात् जाति (जैसे—गोत्व, ब्राह्मणत्व, आदि), जन्म, मालती नामका फूल, छन्द, जातीफल, गोत्र, आँवला ७ अर्थ हैं।

[जेति]॥ जननम्। अनया, इति वा। 'जनी' [प्रादुर्भावे']। (दि० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'जनसन–' (६।४।४२) इत्यात्वम्। 'जातिच्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः। जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिल्लयोरपि' इति विश्वः [६१।६३]। 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः। अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि। जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) [५५।१९–२०]।

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

'रीतिः' (स्त्री) के रिवाज (रस्म, लोकाचार), छन्द, धीरे २ बहना, टपकना, पीतल, लोहेकी मैल (मण्डूर), वैदर्भी आदि (गौडी, पाञ्चाली, लाटिका) काव्यके रसादिसंबन्धी चार[1] रीतियां ५ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ रीयते। 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०)। रिणाति। 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। रयणम्। क्तिन् (३।३।९४) वा। 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः' इति विश्वः [६१।१५५]।

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

'ईतिः' (स्त्री) के विप्लव (बहुत वर्षा होना आदि उपद्रव), परदेश जाना २ अर्थ हैं।

[ईति]॥ ईयतेऽनया। 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। डिम्बः = विप्लवः। 'ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु[2] च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५४।३]।

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

'प्राप्तिः' के उत्पत्ति, पाना २ अर्थ हैं।

[विति]॥ प्रापणम्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४)। 'प्राप्तिर्महोदये। लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५६।३२–३३]।

त्रेता त्वग्नित्रये युगे।

'त्रेता' (स्त्री) के दक्षिण गार्हपत्य और हवनीय नाम के तीन अग्निविशेष, त्रेता नामका युग २ अर्थ हैं।

[त्रेतेति]॥ त्रीन् भेदानिता। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। ['त्रेता युगेऽग्नित्रितये' इति विश्वः (५९।३८) मेदिनी (५५।२३) च]।

वीणाभेदेऽपि महती

'महती' (स्त्री) के नारद ऋषिकी वीणा, महत्त्वसे युक्त (बड़ी) स्त्री २ अर्थ हैं।

[वीति]॥ मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०

१. तदुक्तम्—' 'पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्। उपकर्त्री रसादीनां, सा पुनः स्याच्चतुर्विधा। वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा।' इति साहित्यदर्पणः (९।६४४–६४५)।

२. 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥' इति स्वामी। क्वचित् 'स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः' इत्युत्तरार्धं पठित्वा सप्त ईतयः इत्युक्तम्।

से०) । 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् वृद्धे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [६४।१४१-१४२] ।

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

'भूतिः' (स्त्री) के राख, सम्पत्ति, हाथीका श्रृंगार ३ अर्थ हैं ।

[भ्विति] ॥ भवति, अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५७।४१] ।

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

'भोगवती' (स्त्री) के सर्पोंकी नदी, सर्पोंकी नगरी (पाताल), साँप ३ अर्थ हैं ।

[नेति] ॥ भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहो पुमान्' (इति मेदिनी) [७०।२१६] ।

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

'समितिः' (स्त्री) के युद्ध, सङ्ग, सभा ३ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ समयनम् । समीयते वाऽस्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ['समितिः संपराये स्यात् सभायां संगमेऽपि च' इति मेदिनी, ६६। १६६] ।

क्षयवासावपि क्षितिः[1] ॥ ७० ॥

'क्षितिः' (स्त्री) के विनाश, निवास, पृथ्वी, कालभेद ४ अर्थ हैं ।

[क्षेति] ॥ क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५४।१०] ।

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

'हेतिः' (स्त्री) के सूर्यकी किरण, हथियार, आगकी ज्वाला ३ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ हन्ति, हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः । ['हेतिः स्यादायुधज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति मेदिनी, ५९।७६] ।

१. '—क्षितौ' इति पाठान्तरम् ।

जगती जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

'जगती' (स्त्री) के संसार, बारह अक्षरके वंशस्थ तोटक आदि छन्द, पृथ्वी, जन ४ अर्थ हैं ।

[जगेति] ॥ गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २। ८४) इति साधुः । यद्वा—'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१)। 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं, ना वायौ, जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) [६२।१०९] । [छन्दोभेदे= द्वादशाक्षरपादे] ।

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्[1]

'पङ्क्तिः' (स्त्री) के दश अक्षरके चम्पकमाला मनोरमा आदि छन्द, पंक्ति (कतार), दश संख्या ३ अर्थ हैं ।

[पङ्क्तिरिति] ॥ पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा–पंचकद्वयम् । पङ्क्तिविंशति–' (५।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) [५६।३१] ।

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

'आयतिः' (स्त्री) के प्रभाव, उत्तर काल २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) [६९।१५८] ।

पत्तिर्गतौ च

'पत्तिः' (स्त्री) के चलना, योद्धा, सेना-विशेष, पैदल ४ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ पतति । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (७।३।१७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) [५६।३०-३१] ।

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

'पक्षतिः' (स्त्री) का (शुक्ल या कृष्ण पक्ष)की प्रथम तिथि अर्थात् प्रतिपदा, चिड़िया आदिके पङ्खकी जड़ २ अर्थ हैं ।

[म्विति] ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५)। प्रतिपदि, गरुन्मूले च । ['पक्षतिः प्रतिपत्तिथौ । पक्षमूले' इति हैमः, ३।२९३] ।

१. 'पंक्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति पाठान्तरम् ।

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

'प्रकृतिः' (स्त्री)के योनि, लिङ्ग (पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसक लिङ्ग), स्वभाव, शिल्पी, नागरिक–मन्त्री आदि, गुणसाम्य ६ अर्थ हैं।

[प्रेति] ॥ प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४)। क्तिन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' (इति मेदिनी) [६३।१३२] ।

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'वृत्तिः' (स्त्री) के काव्य-सम्बन्धी कैशिकी आदि (आरभटी, शाश्वती, भारती) चार वृत्तियां, जीविका, सूत्रादिका अर्थ ४ अर्थ हैं।

[कैशीति] ॥ 'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः [६१।५८] ।

सिकताः स्युर्वालुकापि

'सिकताः' (स्त्री नि० ब० व०) के बालू, बालूसे युक्त स्थान या देश, चीनी ३ अर्थ हैं।

[सीति] ॥ सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० से०) । बाहुलकादतच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि'(इति मेदिनी) [६६।१७१] ।

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

'श्रुतिः' (स्त्री) के चारो वेद, कान, वार्ता ३ अर्थ हैं।

[वेद इति] ॥ श्रूयते, अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् [३।३।९४] । श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः [६०।५१] ।

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

'वनिता' (स्त्री) के अत्यन्त प्यारी स्त्री, स्त्रीमात्र २ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिट् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री, त्रिषु[1] याचिते' (इति मेदिनी) [६५।१५०] ।

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

'गुप्तिः' (स्त्री) के जमीनका गढा (गुफा या सुरङ्ग) जेलखाना, रक्षा ३ अर्थ हैं।

[गिवति] ॥ गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्णं च[2] विवरं भुवः' इति शाश्वतः [५९४] । 'गुप्तिस्त्र्यवकरस्थाने कारागरे च रक्षणे' (इति मेदिनी) [५५।१६] ।

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

'धृतिः' (स्त्री) के धारण, धैर्य, योग-विशेष, यज्ञ, पुष्टि ५ अर्थ हैं।

[ध्रिति] ॥ धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) क्तिन् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः[६०।५०] ।

बृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

'बृहती' (स्त्री) के रेंगनी (भटकटैया), नव अक्षरका मणिबन्ध आदि छन्द, बड़ी, विश्वावसुकी वीणा, वस्त्र-विशेष ५ अर्थ हैं।

[बृहेति] ॥ बृहते । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्–'(उ० २।८४) इति साधुः । 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः [७०।१७१] ।

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

'वासिता' (स्त्री) के स्त्री, हथिनी २ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वासयति । 'वस निवासे'(भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा । क्तः (३।३।१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वः [६८ १५१] ॥*॥ स्वामी तु ('वाशिता' इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०) । ['वाशिता करिणीस्त्रियोः' इति शाश्वतः, ७७१] ।

१. 'भारती शात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ।
चतस्रो वृत्तयश्चैताः यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।'इति ।
दशरूपकेऽपि 'तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा, तत्र कैशिकी' (दशरूपकम् २।४७) इत्यारभ्य 'चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे' (दशरूपकम् २।६०) इत्यन्तेन तद्भेदा उक्ताः । अग्रे च—
'शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती' ॥
(२।६१) इत्यनेन कस्याः क्वोपयोग इति कथितम् ।

१. मेदिन्यां '—स्त्रियोस्त्रिषु च–' इति पाठः ।
२. '—जीर्णं च–' इति च पाठः ।

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

'वार्ता' (स्त्री) के जीविका, बात २ अर्थ और 'वार्तम्' (त्रि) के साररहीन (निस्तत्त्व, निर्बल), नीरोग ३ अर्थ हैं।

[वार्तेति]॥ वृत्तिरस्त्यस्याम्। 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः। 'वार्ता वार्तिज्ञणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः। (वृत्तिमन्नीरुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः [६०।४६]। 'वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः।

अप्सु च घृतामृते।

'घृतम्' (न) के घी, पानी २ अर्थ और 'घृतम्' (त्रि) का प्रदीप्त १ अर्थ है।

'अमृतम्' (न) के अमृत, पानी, घी, यज्ञ-शेष, अयाचित, मोक्ष ६ अर्थ और 'अमृतः' (पु) के धन्वन्तरि, देवता २ अर्थ हैं।

[अप्स्विति]॥ घ्रियते। जिघर्ति वा। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० से०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९)। 'घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५५।१७]॥ न मृतं मरणमत्र। 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च, ना धन्वन्तरिदेवयोः' ['अमृता मागधीपथ्यागुडुच्यामलकीषु च'] (इति मेदिनी) [५९।७७-७८]।

कलधौतं रूप्यहेम्नोः

'कलधौतम्' (न) के चाँदी, सोना २ अर्थ हैं।

[केति]॥ कलो मलो धौतोऽस्य। 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [६८।१९४]।

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः[1] ॥ ७६ ॥

'निमितम्' (न) के कारण, चिह्न २ अर्थ हैं।

[नीति]॥ निमेद्यति। 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'नीतः क्तः' (३।२।१८७)। संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम्।—'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा। '[निमित्तं लक्ष्मणे हेतौ' इति शाश्वतः, ७।२४]।

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

'श्रुतम्' (न) का शास्त्र, १ अर्थ और 'श्रुतम्' (त्रि) का सुना हुआ १ अर्थ है।

[श्रुतमिति]। श्रूयते स्म। श्रवणं वा। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। ['श्रुतमाकर्णिते शास्त्रे' इति मेदिनी, ५९।६७]।

युगपर्याप्तयोः कृतम्।

'कृतम्' (न) के सत्ययुग, पर्याप्त (पूरा, काफी) २ अर्थ हैं।

[युगेति]॥ अकारि। 'डुकृञ्' [करणे] (त० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति रुद्रः। 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी) [५४।११]।

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

'अत्याहितम्' (न)के बड़ा भय, जीनेकी आशा छोड़कर किया हुआ बहुत बड़ा साहस २ अर्थ हैं।

[एति]॥ अतीवाधीयते स्म मनसि। 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः'] (जु० उ० अ०)। 'दधातेर्हिः' (७।४।४२)। [अत्याहितं तु महाभये। जीवनिरपेक्षकर्मणि इति हैमः, ४।१९८]।

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु।

'भूतम्' (न) के युक्त (उचित), पृथ्वी आदि पञ्च तत्त्व, सत्य ३ अर्थ और 'भूतम्' (त्रि) के प्राणी, बीता हुआ, सदृश, प्राप्त ४ अर्थ हैं।

[युक्त इति]॥ प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः। अभवत्। 'भू' [सत्तायाम्, भ्वा० प० से०]। 'गत्यर्था–' (३।४।७२)। 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना। कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) [५७।४१-४२]।

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

'वृत्तम्' (न) के श्लोक आदि पद्यमात्र (जिसमें मात्रा की नहीं, किन्तु वर्णोंकी गणना हो, वह पद्यविशेष), चरित्र २ अर्थ और 'वृत्तः' (त्रि) के बीता हुआ, दृढ, गोलाकार, पढ़ा हुआ ४ अर्थ हैं।

[वृतिति]॥ वर्तते स्म। वर्तनं वा। 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। 'वरणे' (दि० आ० से०) वा। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। भावे (३।३।११४) वा। 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते। वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे[1] छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी) [५८।६१]।

---

१. मेदिन्यां (६३।११९) हैमे (३।२८४) विश्वे (६६।१२२) चैष एव पादो दृश्यते।

१. '–वृते मृते।…क्लीबं–' इति मेदिनीपाठः।

महाद्राज्यं च

'महत्' (त्रि) का बड़ा १ अर्थ और 'महत्' (न) का राज्य १ अर्थ है।

[मेति] ॥ मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः। 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे[1] वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [६४।१४१-१४२]।

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु।

'अवगीतम्' (न) का जनापवाद १ अर्थ और 'अवगीतः' (त्रि) के सिद्धान्त, निन्दित, दुष्ट ३ अर्थ हैं।

[अवेति] ॥ अवगीयते स्म। 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अवगीतस्तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि[2]' (इति मेदिनी) [६७।१७९]। जन्ये=जनापवादे।

श्वेतं रूप्येऽपि

'श्वेतम्' (न) का चांदी १ अर्थ; 'श्वेतः' (त्रि) का सफेद पदार्थ १ अर्थ; 'श्वेतः' (पु) के द्वीप-विशेष, पर्वत-विशेष २ अर्थ और 'श्वेता' (स्त्री) के कौड़ी, काष्ठपाटली, शङ्खिनी ३ अर्थ हैं।

[श्वेतमिति] ॥ श्वेतते [नि] 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः। श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च। क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) [५९।६७-६८]।

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

'रजतम्' (न) के सोना, चांदी २ अर्थ और 'रजतम्' (त्रि) का सफेद पदार्थ १ अर्थ है।

[रेति] ॥ रजति, रज्यतेऽनेन वा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच्। 'रजतं रञ्जने रूप्ये शोणिते ह्रदहारयोः' इत्यजयः। [रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वर्णे' इति मेदिनी, ६४।१४४]।

त्रिष्वितः

यहांसे आगे सब तान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

[त्रीति] ॥ आतान्तम् [अम० ३।३।८५]।

जगदिङ्गेऽपि

'जगत्' (त्रि) का जङ्गम १ अर्थ; 'जगत्' (न) का संसार १ अर्थ और 'जगत्' (पु) का वायु १ अर्थ है।

[जेति] ॥ गच्छति। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च–' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप्। 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपः। तुक् (६।१।७१) 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु' [जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च'] (इति मेदिनी) [६२।१०९]।

रक्तं नील्यादि रागि च।

'रक्तम्' (न) का लाल रंग, खून, कुङ्कुम ३ अर्थ; 'रक्तः' (त्रि) का अनुरक्त, रँगा हुआ कपड़ा आदि २ अर्थ हैं।

[रेति] ॥ रजति, रज्यते वा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः। 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु। क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) [५७।४८-४९]।

अवदातः सिते पीते शुद्धे

'अवदातः' (त्रि) के सफेद, पीला, शुद्ध ३ अर्थ हैं।

[अवेति] ॥ अवदायते स्म। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। ['अवदातः सिते गौरे विशुद्धेऽप्यन्यलिङ्गकः' इति मेदिनी, ६७।१७८]।

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

'सितः' (त्रि)के बँधा हुआ, समाप्त, श्वेत, सफेद पदार्थ ४ अर्थ हैं।

[बद्धेति] ॥ सीयते स्म। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री[1]' (इति मेदिनी) [५९।७१]।

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

'अभिनीतः' (त्रि) के कृत्रिम (बनावटी, नकली), अत्युत्तम, सहनशील ३ अर्थ हैं।

[ग्वेति] ॥ अभिनीयते स्म। 'णीञ्' [प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। मर्षिणि= क्षन्तरि। [अभिनीतो भवेन्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' इति विश्वः, ७१।१८२]।

अथ संस्कृतम्।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

'संस्कृतम्' (त्रि) के बनाया (संस्कार किया) हुआ, उत्तम, भूषित ३ अर्थ और 'संस्कृतम्' (न) का पाणिन्यादिके व्याकरण शास्त्रसे सिद्ध संस्कृत भाषा १ अर्थ है।

---

१. 'पुमान् वृद्धे–' इति मेदिनीपाठः।

२. '–हृष्टगर्हितयोरपि' इति च पाठः।

१. मेदिनीस्थः '–धवलायां स्त्री' इति पाठः पुनरुक्तेः हैम(२।२१०)विरुद्धत्वाच्च न समीचीनः।

[अथेति] ॥ संस्क्रियते स्म । 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) [६६।१६६] । लक्षणेन उपेते=पाणिन्यादिसूत्र-व्युत्पादिते ।

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

'अनन्तः' (त्रि) का अन्तरहित १ अर्थ, 'अनन्तः' (पु) के शेषनाग, विष्णु २ अर्थ और 'अनन्तम्' (न) का आकाश १ अर्थ है ।

[एति] ॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ[1] त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वम्भरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' (इति मेदिनी) [६०। ८१-८३] ।

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

'प्रतीतः' (त्रि) के प्रसिद्ध, प्रसन्न, जाना हुआ ३ अर्थ हैं ।

[ख्येति] ॥ प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रभसः । [प्रतीतः सादरे ज्ञाते हृष्ट-प्रख्यातयोस्त्रिषु' इति मेदिनी, ६३।१२६] ।

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

'अभिजातः' (त्रि) के श्रेष्ठ कुलमें उत्पन्न (खान्दानी), विद्वान्, न्याययुक्त ३ अर्थ हैं ।

[अभीति] ॥ अभिजायते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [६७।१८२] । बुधे=पण्डिते ।

विविक्तौ पूतविजनौ

'विविक्तः' (त्रि) के पवित्र, एकान्त, विवेकवाला ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विविज्यते स्म । विजिर् पृथग्भावे' (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)' (रु० उ० अ०) वा । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु' [वसुनन्दे ना'] (इति मेदिनी) [६५।१५४] ।

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

'मूर्च्छितः' (त्रि) के मूर्ख, वृद्धिसे युक्त, बेहोश ३ अर्थ हैं ।

[मूर्च्छेति] ॥ मूर्च्छति[2] स्म । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'मूर्तं[1] स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' (इति मेदिनी) [५७।४६] । (मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च' (इति मेदिनी) [६४।१४३] ।

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

'शुक्तः' (त्रि) के खट्टा (काँजी), कठोर २ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । (क्तः) (३।२।१०२) । 'श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीण्निषेधः । 'शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे' (इति मेदिनी) [५८।६५] । 'मृन्मयादिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्र-काञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते'[2] इति वैद्यकम् ।

शिती धवलमेचकौ ।

'शितिः' (त्रि) के सफेद, काला २ अर्थ हैं ।

[शीति] ॥ शीयते । शिनोति स्म वा । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१७४) वा । 'निशितेऽपि,[3] शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [५८।६४] ।

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥८३॥

'सत्' (त्रि) के सत्य, साधु (सज्जन), विद्यमान, प्रशस्त, पूजित, धीर, मान्य ७ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०)। 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'श्नसोरल्लोपः' (६।४। १११) । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु, साध्व्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५९। ६८-६९] ।

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

'पुरस्कृतः' (त्रि) के पूजित, शत्रुसे आक्रान्त, आगे किया हुआ, श्रेष्ठ ४ अर्थ हैं ।

[पुरेति] ॥ पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' [करणे] (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पुरोऽव्ययम्'

---

१. मेदिन्यां '—अनवधौ—इति पाठः ।

२. अत्र 'मूर्च्छा संजाताऽस्येति विग्रहे 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (७।२।२६) इत्यनेन इतच् प्रत्ययो वाच्यः, 'आदितश्च' (७।२।१६) इत्यनेनेडागमनिषेधस्य दुर्वारत्वात् ।

१. 'मूर्तं'शब्दस्याप्रकृतत्वादिदमुद्धरणमनावश्यकम् ।

२. स्वामिसम्मतपाठस्त्वेवम्—'यन्मूलादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाञ्जिकम् ।...चुक्रं शुक्तं तदुच्यते ।' इति ।

३. 'शितं च दुर्बले' इत्यनेन पूर्वेणास्य संबंधादत्र 'शिति—' इत्येवांशः प्रकृतोपयुक्तः ।

(१।४।६७) इति गतित्वम् । 'नमस्पुरसोः-' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतोऽभिशस्तारिग्रस्ताग्रे कृतपूजिते' (इति मेदिनी) [७०।२१५]

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

'निवातः' (त्रि) के निवासस्थान, वायुसे रहित स्थान आदि, हथियारसे अभेद्य कवच ३ अर्थ हैं।

[नीति] ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । 'निवातो दृढसंनाहे निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः । [निवातो वातरहिते दृढसन्नाह आश्रये' इति हैमः, २।२८५] ।

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

'उच्छ्रितः' (त्रि) के उत्पन्न, अभिमानी, बढ़ा हुआ ३ अर्थ हैं।

[जेति] ॥ उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः[1]' (इति मेदिनी) [६१।१०१] ।

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

'उत्थितः' (त्रि) के वृद्धिवाला, प्रवृत्त (लगा हुआ), उत्पन्न ३ अर्थ हैं।

[उदिति] ॥ उत्तिष्ठति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उत्थितं स्यात्त्रिषूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि' (इति मेदिनी) [६१।९९] ।

आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

'कर्मविपाकेऽपि गतिर्गर्मुद् हेम्न्युल्बणे तृणे [४३]
ऋतमुञ्छशिले सत्ये शोभनेऽपि विवक्षितम् [४४]
उदास्थितः प्रतीहारे चरभेदे समाहितः [४५]
ध्यानस्थे चाप्यनीकस्थो गजलक्षणवेदिनि [४६]
श्रद्धारचनयोर्भक्तिर्गौण्यां वृत्तौ च सेवने [४७]
आप्तौ लब्धप्रत्ययितौ नप्ता पुत्रश्च पुत्रयोः [४८]
समूहोत्पन्नयोर्जातमहिजिच्छ्रीपतीन्द्रयोः [४९]
सौप्तिकेऽपि प्रपातोऽथावपातावतटावटौ [५०]
समित्सङ्गे रणेऽपि स्त्री व्यवस्थायामपि स्थितिः'[५१]

'आदृतः' (त्रि) के सत्कारसे युक्त, आदर पाया हुआ, २ अर्थ हैं।

['गतिः' (स्त्री) के कर्म-विपाक, गमन २ अर्थ हैं]।

['गर्मुत्' (पु) के सोना, स्पष्ट, तृण ३ अर्थ हैं]

['ऋतम्' (न)के उञ्छशिल (खेत या खलिहान आदि से अन्नका १-१ दाना चूँगना), सत्य, सुन्दर ३ अर्थ हैं]।

['उदास्थितः' (पु) का प्रतीहार (द्वार), दूत-विशेष, अध्यक्ष ३ अर्थ हैं]।

['समाहितः' (त्रि)के ध्यानमें मग्न, आहित, प्रतिज्ञात समाधान करनेवाला ४ अर्थ हैं]।

['अनीकस्थः' (पु) के युद्धमें स्थित, हाथीके लक्षणोंको जाननेवाला, राजरक्षक ३ अर्थ हैं]।

['भक्तिः' (स्त्री) के श्रद्धा, रचना-विशेष, गौणी वृत्ति, सेवा करना ४ अर्थ हैं]।

['आप्तः' (त्रि) के लब्ध (मिला हुआ), विश्वस्त २ अर्थ हैं]।

['नप्ता' (पु) का पोता (पुत्रका पुत्र), नाती (पुत्रीका पुत्र) २ अर्थ हैं]।

['जातम्' (न) का समूह १ अर्थ और 'जातम्' (त्रि) का उत्पन्न १ अर्थ है]।

['अहिजित्' (पु) के विष्णु, इन्द्र २ अर्थ हैं]।

['प्रपातः' (पु) के पहाड़का झरना, लेटना २ अर्थ हैं]।

['अवपातः' (पु) के अतट (बिना किनारावाला), गढा २ अर्थ हैं]।

['समित्' (स्त्री) के संग, युद्ध २ अर्थ हैं]।

['स्थितिः' (स्त्री) के व्यवस्था, निवासस्थान, टिकाव ३ अर्थ हैं]।

[एति] ॥ आद्रियते स्म । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ['आदृतः सादरेऽर्चिते' इति मेदिनी, ६०।८९] ।

इति तान्ताः शब्दाः ।

अथ थान्ताः शब्दाः ।

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

'अर्थः' (पु) के कहने योग्य, धन, वस्तु, प्रयोजन, निवृत्ति ५ अर्थ हैं।

[अर्थ इति] ॥ अर्यते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा-अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९)। ('अर्थो[1] विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु ।

1. '—समुन्नतप्रवृद्धयोः' इति मेदिनीपाठः ।

1. तान्तशब्देषु थान्तस्यार्थशब्दस्य विवरणं चिन्त्यम् ।

अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) [७२।२]।

निपानागमयो[1]स्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

'तीर्थम्' (न) के कूपादिके पासका जलाशय गढा, सीढ़ी, बौद्धशास्त्रसे भिन्न शास्त्र, ऋषिसे सेवित जल, गुरु, यज्ञ, पुण्यक्षेत्र, यज्ञवाला, स्त्री-रज, योनि, पात्र, दर्शन ११ अर्थ हैं।

[नीति] ॥ तीर्यते, अनेन वा । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृतुदि–' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतातारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) [७२।७] । निपानं = जलावतारः । निदानम् = उपायः– इति मुकुटः ।

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ।

'समर्थः' (त्रि)के बलवान्, सम्बद्ध अर्थ, हित ३ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ समर्थयते, समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । [समर्थस्तु हिते शक्ते सम्बद्धेऽप्यन्यलिङ्गकः' इति मेदिनी, ७३।२५] ।

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

'दशमीस्थः' (त्रि) के क्षीण रागवाला (प्रेमहीन), वृद्ध २ अर्थ हैं।

[देति] ॥ दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे[2] स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [७४।२८] ।

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

'वीथी' (स्त्री) के रास्ता (गली), पङ्क्ति (कतार), गृहप्रान्त ३ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ विथ्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) [७२।१२] ।

आस्थानीयत्नयोरास्था

'आस्था' (स्त्री) के सभा, उपाय, आलम्बन, अपेक्षा ४ अर्थ हैं।

[आस्थेति] ॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) [७२।३]।

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाऽऽधारे स्थितौ मृतौ'[५२]

'प्रस्थः' (पु) के शिखर (कँगूरा), परिमाण-विशेष (सेर) २ अर्थ हैं।

['ग्रन्थः' (पु) के शास्त्र, धन २ अर्थ हैं]।

['संस्था' (स्त्री) के आधार, स्थिति, मृति, संस्था (सभा आदि) ४ अर्थ हैं]।

[प्रेति] ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्, अनेन वा । घनर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) [७२।९] ।

इति थान्ताः शब्दाः ।

अथ दान्ताः शब्दाः ।

अभिप्रायवशौ छन्दौ

'छन्दः' (पु) के अभिप्राय, वश २ अर्थ हैं।

[अभीति] ॥ छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । [छन्दो वशेऽप्यभिप्राये' इति मेदिनी, ७४।५] ।

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

'अब्दः' (पु)के मेघ, वर्ष, पर्वत-विशेष, मोथा, ४ अर्थ हैं।

[अब्दाविति] ॥ अपो ददाति । 'आगोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः [७८।८] ।

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

'अपवादः' (पु) के निन्दा, आज्ञा, विश्रम्भ, निरवकाश सूत्रादि ४ अर्थ हैं।

[अपेति] ॥ अपोद्यते, अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) [७७।४५] ॥*॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठित्वा 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्व–[८०।४०] मुदाजहार ।

दायादौ सुतबान्धवौ ।

'दायादः' (पु) के पुत्र, परिवार २ अर्थ हैं।

१. 'निदानागमयोः—' इति पाठान्तरम् ।

२. नष्टवीर्ये—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

[देति] ॥ दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा—आदत्ते । 'डुदाञ्' [दाने] 'आतश्चोप–' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य आदः । 'दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) [७६।३१] ।

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः

'पादः' (पु) के किरण, पैर, चौथाई हिस्सा ३ अर्थ हैं।

[पेति] ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज–' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते[1] । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) [७५।९-१०] ।

चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

'तमोनुत्' (पु) के चन्द्र, अग्नि, सूर्य ३ अर्थ हैं।

[चन्द्रेति] ॥ तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३।२।७६) । [तमोनुदग्नीन्द्वर्के ना' इति मेदिनी, ७८।४९] ।

निर्वादो जनवादेऽपि

'निर्वादः' (पु) के जनापवाद, सिद्धान्त २ अर्थ हैं।

[निर्वेति] ॥ निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवाद[2]परिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी) [७७।३४] ।

शादो जम्बालशष्पयोः ।

'शादः' (पु) के कीचड़, घास २ अर्थ हैं।

[शेति] ॥ शद्यते, अनेन वा । 'शद्लृ शातने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः = पङ्कः । शष्पं = बालतृणम् । ['शादः कर्दमशष्पयोः' इति हैमः, २।२३८]

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

'आक्रन्दः' (पु) के कष्टयुक्त शब्द, रोना, रक्षक, भयङ्कर युद्ध ४ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आङः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) [७६।२१] ।

१. मेदिन्यां '—ब्रध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्य–' इति पाठः ।
२. '—लोकवादे—' इति मेदिनीपाठः ।

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

'प्रसादः' (पु) के अनुग्रह, प्रसन्नता, काव्यका गुण-विशेष ३ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ॥ प्रसदनम् । अनेन वा । षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण[1]स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) [७७।३५] ।

सूदः स्याद्व्यञ्जने त्रिषु[2] ।

'सूदः' (त्रि) के व्यञ्जन (कढ़ी, बरी, तरकारी आदि), रसोइयादार २ अर्थ हैं।

[स्विति] ॥ सूद्यते, सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः [७८।७] ।

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

'गोविन्दः' (पु) के गोष्ठ (गोशाला) का मालिक, बृहस्पति ३ अर्थ हैं।

[गोष्ठेति]॥ गां विन्दति । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) गवादिषु च विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासुदेवे स्याद् गवाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) [७६।२८] ।

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥

'आमोदः' (पु) के हर्ष, दूर ही से चित्तको आकर्षित करनेवाला कस्तूरी आदिका गन्ध २ अर्थ और 'मदः' (पु) के हर्ष, कस्तूरी, वीर्य (शुक्र), गर्व, हाथीका मद ५ अर्थ हैं।

[हर्ष इति] ॥ आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । [७६,२१] । मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' [मद्येऽपि मद आख्यातो मदी कृषककवस्तुनि'](इति विश्वः) [७७।२]।

१. विश्वनाथेन प्रसादलक्षणमुक्तन्तद्यथा—
'चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च' ॥ इति सा० द० (६।६३१) ॥ काव्यप्रकाशे च—
'शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ।
व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः' । इति ।
२. '—न त्रिषु' इति पाठान्तरम् ।

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

'ककुदः' (पु न) के प्राधान्य, राज-चिह्न (छत्र, चँवर आदि), बैल या साँड़का डील, पहाड़की चोटी ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ कं मुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'ककुद्वत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे[1] राजलक्ष्मणि' इति विश्वः [८०।३२] । प्राधान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।११४) ।

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

'संवित्' (स्त्री) के ज्ञान, संभाषा, कर्मका नियम वा व्यवस्थापन, लड़ाई, नाम, तोषण, आचार, प्रतिज्ञा ८ अर्थ हैं ।

[स्त्रीति] ॥ संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे[2] । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदिनी)] ७७।४२] । क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा, आजिर्युद्धम् ।

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषत्' (स्त्री) के धर्म, एकान्त, वेदान्त ३ अर्थ हैं ।

[धर्मे इति]। उपनिषदनम् । उपनीषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [७८।५६] ।

स्याद्दतौ वत्सरे शरत् ।

'शरत्' (स्त्री) के शरद् ऋतु, वर्ष २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शॄदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) [७७।३९] ।

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥

'पदम्' (न) के व्यवसाय, रक्षा, स्थान, चिह्न, पैर, शब्द (सुबन्त और तिङन्त), वाक्य, एक वस्तु, व्यवसाय, अपदेश १० अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ पदति । 'पद स्थैर्ये' ( ) । पद्यति वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः[1] स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः' इति विश्वः [७७।३] । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः (इति मेदिन्यां, [७५।८-९] विशेषः) ।

गोष्पदं सेविते माने

'गोष्पदम्' (न) के गौओंसे सेवित स्थान, गोके चरण-तुल्य प्रमाणवाला गढा २ अर्थ हैं ।

[गोष्पेति] ॥ गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित–' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वभ्रे गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः[2] (मेदिनी) [७६।२७] ।

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

'आस्पदम्' (न) के प्रतिष्ठाका स्थान, काम २ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) [७६।२०] ।

त्रिषु

[त्रीति] ॥ आ दान्तात् [अम० २।३।९५] ।

इष्टमधुरौ स्वादू

'स्वादुः' (त्रि) के इष्ट, मधुर, स्वादिष्ट ३ अर्थ हैं ।

[इष्टेति] स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा–'(उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु[3] मिष्ठमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी) [७५।१६] ।

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

'मृदुः' (त्रि) के तेजोहीन, कोमल २ अर्थ हैं ।

[म्रिति] ॥ म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिम्रदि–' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । ['मृदुः स्यात् कोमलेऽतीक्ष्णे' इति मेदिनी, ७५।१४]।

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

'मन्दः' (त्रि) के अल्प, बेवकूफ, भाग्यहीन, शिथिल, स्वच्छन्द, रोगी, शनि ७ अर्थ हैं ।

[म्विति] ॥ मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु, पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी) [७५।१३] ।

---

१. '—वृषाङ्के—' इति पाठः ।

२. मेदिन्यां '—माचारज्ञान—' इति पाठः ।

१. विश्वे '–पादपच्चिह्नयो––' इति पाठः ।

२. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि नेदं वचो लभ्यत इति हेतोरत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

३. 'स्वादुर्मिष्ठ–' इति मेदिनीपाठः ।

द्वौ तु शारदौ ।
प्रत्यग्राप्रतिभौ

'शारदः' (त्रि) के नया (टटका), डरपोक, शरद् ऋतुमें उत्पन्न ३ अर्थ हैं।

[द्वाविति]॥ शरदि भवः । 'संधिवेला–' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयो.। शस्ये क्लीबं, शरज्जातनूतनाप्रतिमे त्रिषु' (इति मेदिनी) [७७।४०]।

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

'विशारदः' (त्रि) के विद्वान्, प्रतिभावाला २ अर्थ हैं।

[वीति]॥ विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता–' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्ठे' (इति मेदिनी) [७८।५३]।

इति दान्ताः शब्दाः ।

अथ धान्ताः शब्दाः ।

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

'न्यग्रोधः' (पु) के व्याम (अँकवारभर अर्थात् फैलाये हुए दोनों हाथोंके घेरेका प्रमाण–विशेष), बरगदका पेड़ २ अर्थ हैं।

[न्येति]॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ' ['न्यग्रोधी विषपर्ण्यां च'] (इति मेदिनी) [८३।२४]।

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

'उत्सेधः' (पु) के शरीर, ऊँचाई २ अर्थ हैं।

[उदिति]॥ उत्सेधनम् । अनेन वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । ['उत्सेधस्तूच्छ्रये काये' इति विश्वः, ८३।२३]।

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

'विवधः, वीवधः' (२ पु) के बहँगी या काँवर, रास्ता, बोझ ३ अर्थ हैं।

[पर्येति]॥ विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः [८३।२१]। परित आह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो बद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं 'कावठी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्याबन्तत्वेनाघञन्तत्वात् ।

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

'परिधिः' (पु) के यज्ञ-सम्बन्धी पेड़ (पलाश, शमी आदि) की शाखा, परिवेष नामका सूर्यके चारों तरफवाला घेरा, गोलाई २ अर्थ हैं।

[परीति]॥ परिधीयते । 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०)। 'उपसर्गे घोः किः'(३।३।९२)[परिधिर्ना यज्ञियद्रुशाखायामुपसूर्यके' इति मेदिनी, ८१।३३]।

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

'आधिः' (पु) के बन्धक (ऋण लेनेके समय विश्वासके लिये महाजनके पास रखा गया आभूषण आदि), आपत्ति, मानसिक पीड़ा, अधिष्ठान ४ अर्थ हैं।

[बन्धेति] आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठानेऽपि' (इति मेदिनी) [७९।३-४]।

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

'समाधिः' (पु) के समर्थन, चुप रहना, नियम (अपनेको ब्रह्मरूप समझना) ३ अर्थ हैं।

[स्युरिति]॥ नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा । समाधानम् अनेन वा । पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने' इति विश्वः[2] (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याननीवाकनियमे[3] काव्यस्य च गुणान्तरे' । (इति मेदिनी) [८१।३८–३९] ।

---

१. एवमेव पाठो हैमे (३।३७५) विश्वे (८४।२९) च लभ्यते ।

२. विश्वे तु 'समाधिर्नियमे ध्याने नीवाके च समर्थने' इति (८४।३०) भिन्न एव पाठः ।

३. क्वचित् '–ध्याने वैरस्य नियमे–' इति पाठः ।

सूतसंहितायां समाधिलक्षणमुक्तन्तद्यथा—

'सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ।
इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः' ॥ इति ।
अन्यच्च–समाधिस्तु समाधानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितायां स समाधिः प्रत्यगात्मनः ।' इति ।

भगवता पतञ्जलिना योगसूत्रेऽप्युक्तम्—

'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' ॥ (४।३) इति ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

'अनुबन्धः' (पु) के दोष लगाना, नष्ट करनेवाले (प्रकृति, प्रत्यय, आगम, आदेश आदिमें इत्संज्ञा होनेपर लुप्त होनेवाले) अक्षर (जैसे—एध, डुपचष् सु, औट्, तिप् ङीप्, णुट्, तुट्, धुट्, नुम्,… में क्रमशः अकार, डु तथा अष् उ, वर्ण), पिता आदि श्रेष्ठोंकी आज्ञा माननेवाला बालक, प्रकरणागत विषयोंका अनुवर्तन (जैसे—वैरानुबन्धः,…) ४ अर्थ हैं।

[दविति] ॥ अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने[1] । अनुबन्धी तु हिक्कायां तृष्णायामपि' [योषिति'] (इति मेदिनी) । [८२।४१-४२] । मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ।

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

'विधुः' (पु) के विष्णु, चन्द्रमा, कर्पूर, राक्षस ४ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'पृभिदि–' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः [८२।१२] ।

परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

'..वधिः'(पु)के सीमा, बिल या गढा, समय ३ अर्थ हैं।

[परीति] ॥ अवधानम् । 'उपसर्गे–' (३।३।९२) इति किः । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिले पुमान्' (इति मेदिनी) । [८०।२६] ।

विधिर्विधाने दैवेऽपि

'विधिः' (पु) के विधान भाग्य, ब्रह्मा, समय, प्रकार ५ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ विधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् किः (३। ३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) [८०।१७] ।

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

'प्रणिधिः' (पु) के याचना करना, दूत २ अर्थ हैं।

[प्रेति] ॥ प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) । 'प्रणिधिर्याचने[1] चरे' (इति हैमः) [३।३७४] । [शाश्वतश्च, ७१८] । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ।

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

'बुधः' (पु) के पण्डित, बुधनामक ग्रह, २ अर्थ हैं।

'वृद्धः' (त्रि) के पण्डित, पुराना या बूढ़ा, बढ़ा हुआ २ अर्थ हैं।

[बुधेति] ॥ 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः [८२।३] । वधते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु, क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) [८०।१८] ।

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

'स्कन्धः' (पु) के समूह, सैन्यभाग, काण्ड (शाखा, डाल), कन्धा, राजा ५ अर्थ हैं।

[स्कन्ध इति] ॥ कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । पारस्कारादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । स्कन्धः स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये[1] तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी) [८०।२२-२३] ।

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

सिन्धुः' (पु) के सिन्धुदेश, नद-विशेष (यह पंजाबमें है), समुद्र ३ अर्थ और 'सिन्धुः' (स्त्री) का नदी १ अर्थ है।

[देश इति] ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशभेदयोः' इति विश्वः [८२।१३] । 'सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [८२।१३]।

विधा विधौ प्रकारे च

'विधा' (स्त्री) के विधि, प्रकार (तरह, जैसे-द्विविधा, त्रिविधा,……), हाथी-घोड़े आदिका भोजन, वेतन, वृद्धि ५ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ विधानम् । 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् । विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ' इति विश्वः [८३।१७] । विधौ = विधाने ।

---

१. मेदिन्यां '–मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।—' इति पाठः ।

१. हैम–(२।२५६)शाश्वता–(३७६श्यां) विरोधात् '–कार्ये–' इति मेदिन्याः पाठो न समीचीनः ।

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

'साधुः' (त्रि) के रमणीय, सज्जन, बनियाँ ३ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ साध्नोति। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा-' (उ० ११) इत्युण्। 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः [८२।१२]।

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च

'वधूः' (स्त्री) के पत्नी, पतोहू (पुत्र भतीजा आदिकी स्त्री), स्त्री-मात्र ३ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वहति। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः। वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च। शट्यां च शारिवायां च[1]' इति विश्वः [८३।२०]।

सुधा लेपोऽमृतं स्नुही।

'सुधा' (स्त्री) के लेप, अमृत, सेंहुड़ ३ अर्थ हैं।

[स्विति] ॥ सुष्ठु धीयते। 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०) धेट्' [पाने] (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ्। 'सुधा गङ्गेष्टकाचूर्णं स्नुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः। ['सुधा गङ्गेष्टिकास्नुह्यो-र्मूर्वलिपामृतेषु च' इति हैमः, २।२५९]।

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

'संधा' (स्त्री) के स्वीकार, मर्यादा, प्रतिज्ञा ३ अर्थ हैं।

[संधेति] ॥ संधानम्। अत्र वा। 'डुधाञ्' [धारण-पोषणयोः] (जु० उ० अ०)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ्। [संधा स्थितिप्रतिज्ञयोः' इति हैमः, २।२५६]।

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

'श्रद्धा' (स्त्री) के आदर, काङ्क्षा २ अर्थ हैं।

[श्रेति] ॥ श्रद्धानम् पूर्ववत्। 'श्रद्धाऽदरे च काङ्क्षा-याम्' (इति मेदिनी) [८०।१९]। संप्रत्ययः=आदरः।

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

'मधु' (न) के मदिरा, फूलका रस, शहद, दूध ४ अर्थ और 'मधुः' (पु) के वसन्त (चैत्र-वैशाखकी) ऋतु, मधु नामका दैत्य, चैत्र महीना, एक प्रकारका पेड़ ४ अर्थ हैं।

[मद्विति] ॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, धश्च। 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे[1] मधुद्रुमे' इति विश्वः [८२।११]।

अन्धं तमस्यपि।

'अन्धम्' (न) का अन्धकार १ अर्थ और 'अन्धः' (त्रि) का अन्धा १ अर्थ है।

[अन्धमिति] ॥ अन्धयति। 'अन्ध दृष्टचुपघाते' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अन्धं तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [७९।३]।

अतस्त्रिषु

यहाँसे आगे सब तान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

[एति] ॥ आधान्तात् [अम० ३।३।१०४]।

समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

'समुन्नद्धः' (त्रि) के स्वयं पण्डित न होते हुए भी अपने-को पण्डित समझनेवाला, अभिमानी २ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ समुन्नह्यते स्म। 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'समुन्नद्धः समुद्भूते पण्डितं-मन्यदृप्तयोः[2]' इति विश्वः [८४।३५]।

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

'ब्रह्मबन्धुः' (त्रि) के निन्दा, (जैसे-हे ब्रह्मबन्धो! दुष्टो-ऽसि ·····), निर्देश २ अर्थ हैं।

[ब्रेति] ॥ ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य। 'ब्रह्म-बन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः [८५।३९]।

अथावलम्बितः।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

'अवष्टब्धः' (त्रि) के अवलम्बित, समीप, बँधा हुआ, ४ अर्थ हैं।

[एति] ॥ अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा। अवष्टभ्यते स्म। 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) वा। 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'आवाच्चा-' (८।३।६८) इति षः। 'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मेदिनी) [८१।४०]।

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

'लेशोऽपि गन्धः संबाधः गुह्यसंकुलयोरपि [५३]

बाधा निषेधे दुःखेऽपि ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' [५४]

१. विश्वे '-स्नुषानवोढास्त्रीभार्यास्पृक्काङ्गनासु च। ···धार्यां स्यात्' इति पाठः।

१. हैमानु (२।२४७-२४८) रोधादत्र '-जीवाशाक-' इति विश्वस्थः पाठ एव समीचीनः प्रतीयते।

२. विश्वे '—दृप्तयोः' इति पाठः।

'प्रसिद्धः' (त्रि) के विख्यात, सुशोभित २ अर्थ हैं।

['गन्धः' (पु) के लेश (थोड़ा-सा), गन्ध २ अर्थ हैं।]

['संबाधः' (पु) के गुह्य, सङ्कुल (भीड़ आदिसे ठसाठस भरा हुआ) २ अर्थ हैं]।

['बाधा' (स्त्री) के निषेध, दुःख २ अर्थ हैं]।

['बुधः' (पु) के जाननेवाला, बुध नामका ग्रह, देवता ३ अर्थ हैं]।

[प्रेति]॥ प्रसिद्धयति, प्रसिद्धयते स्म वा। 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० से०)। [षिधु] 'गत्याम्' (भ्वा० प० से०)। कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः। [प्रसिद्धो भूषिते ख्याते' इति हैमः (३।३७४), मेदिनी (८१।३४) च]।

इति धान्ताः शब्दाः।

अथ नान्ताः शब्दाः।

सूर्यवह्नी चित्रभानू

'चित्रभानुः' (पु) के सूर्य, अग्नि २ अर्थ हैं।

[सूर्येति]॥ चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य [चित्रभानुस्तु हुताशनदिनेशयोः' इति हैमः, ४।१७८]।

भानू रश्मिदिवाकरौ।

'भानुः' (पु) के किरण, सूर्य २ अर्थ हैं।

[भेति]॥ भाति। 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०)। 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) ['भानु किरणसूर्ययोः' इति विश्वः, ८७।२०]।

भूतात्मानौ धातृदेहौ

'भूतात्मा' (पु) के ब्रह्मा, शरीर २ अर्थ हैं।

[भूतेति]॥ भूतानामात्मा। भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ['भूतात्मा द्रुहिणे देहे' इति हैमः, ३।४२५]।

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ॥ १०५॥

'पृथग्जनः' (पु) के मूर्ख, नीच २ अर्थ हैं।

[मूर्खेति]॥ पृथक्कार्यो जनः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)।[पृथग्जनोऽधमे जने' इति हैमः, ४।१९०]।

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

'ग्रावा' (पु) के पहाड़, पत्थर २ अर्थ हैं।

[ग्रेति]॥ ग्रसते। 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०)। अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। आवनति। 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) [वन] 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा। विच् (३।२।७६)। ग्रस्त्रासावावा च ['अथ ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिरौ' इति विश्वः, ९४।११६]।

पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ।

'पत्त्री' (पु) के बाण, पक्षी, बाज चिड़िया, रथिक, पहाड़ ५ अर्थ हैं।

[पेति]॥ पत्त्राणि सन्त्यस्य। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥ 'पत्त्री श्येने रथे काण्डे खगद्रुरथिकाद्रिषु' इति विश्वः[1]।

तरुशैलौ शिखरिणौ

'शिखरी' (पु) के पेड़, पहाड़ २ अर्थ हैं।

[तेति]॥ शिखरमति ययोः। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः। [शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' इति मेदिनी, ९८।११२]।

शिखिनौ वह्निबर्हिणौ॥ १०६॥

'शिखी' (पु) के मोर, अग्नि, पेड़, मुर्गा, पक्षी, बाण, केतु नामका ग्रह ७ अर्थ हैं।

[शिखीति]॥ शिखाः सन्त्यस्य। 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः॥ व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा। 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे। मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [९३।४२]।

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ

'प्रतियत्नः' (पु) के लिप्सा, बन्दी-ग्रहणादि, संस्कार ३ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ प्रतियतनम्। प्रतियत्यते वा। यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ्। 'प्रतियत्नश्च संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी)। [९७।९३]। उपग्रहः = वन्दीग्रहणादिः।

अथ सादिनौ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

'सादी' (पु) के सारथि, घुड़सवार २ अर्थ हैं।

[अथेति]॥ अवश्यं सीदति, सादयति वा। 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः। ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा। 'सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) [९४।५२]।

---

१. विश्वे नेदं वचनं दृश्यते। मेदिन्यां च '—पत्त्री श्येने पत्त्ररथे काण्डद्रुथिकाद्रिषु' इति (८९।८७) वचो लभ्यते।

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

'वाजी (पु) के घोड़ा, बाण, पक्षी ३ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य। 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः। ['वाजी बाणाश्वपक्षिषु' इति मेदिनी, ९२।२६]।

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

'अभिजनः' (पु)के वंश (खान्दान), जन्म-भूमि, ख्याति, कुलसमूह ४ अर्थ हैं।

[विवति] ॥ अभि जायतेऽस्मिन्। 'जनी' [प्रादुर्भावे] (दि० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'जनिवध्योश्च' (७।३।६३) इति वृद्धिर्न। 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे'[1] इति विश्वः [९६।१४१]।

अथ हायनाः।

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च

'हायनः' (पु) के वर्ष, किरण, नीवार (तिन्नी) आदि अन्न ३ अर्थ हैं।

[अथेति] ॥ जहाति, जिहीते वा। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा। 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट्। 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी)। [९४।५८] 'वर्षः = अब्दम्। अर्चिः = रश्मिः। 'व्रीहिभेदः = नीवारादिः' इतिमुकुटः। षष्टिकः—इति स्वामी।

चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

'विरोचनः' (पु) के चन्द्र, अग्नि, सूर्य ३ अर्थ हैं।

[चन्द्रेति] ॥ विरोचते। 'रुच दीप्तौ'[2](भ्वा० आ० से०)। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) [९८।१०७]।

केशेऽपि वृजिनः

'वृजिनः' (पु)का केश, 'वृजिनम्' (न) का पाप, रक्तचम २ अर्थ और 'वृजिनः' (त्रि) का कुटिल १ अर्थ है।

[केश इति] ॥ वृज्यते। 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०)। 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनन्। 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः [मेदिनी, ९२।३४ च]।

विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः।

'विश्वकर्मा' (पु)के सूर्य, देवताओंका कारीगर (बढ़ई) २ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ विश्वं कर्मास्मात्, अस्य वा। 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिद्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) [१०१।१४५]।

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥१०९॥

'आत्मा' (पु) के यत्न, धैर्य, बुद्धि, स्वभाव, ब्रह्म, शरीर, क्षेत्रज्ञ (ज्ञानी पुरुष) ७ अर्थ हैं।

[एति] ॥ अतति। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३)। 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः। ['आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति मेदिनी, ८५।३८-३९]।

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः[1]।

'घनाघनः' (पु) के इन्द्र, घातुक (मतवाला या खूनी हाथी,) बरसनेवाला साल (वर्ष) ३ अर्थ हैं।

[शेति] ॥ हन्ति। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'हन्तेर्घत्वं च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य। 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः। ['घनाघनो निरन्तरे। वासवे घातुके मत्तगजे वर्षुकवारिदे' इति हैमः, ४।१७७]।

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

'अभिमानः'(पु)के घमण्ड, अज्ञान, प्रेम, हिंसा ४ अर्थ हैं।

[अभीति] ॥ अभिमननम्। 'मन ज्ञाने'(दि० आ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'मीनाति—' (६।१।५०) इत्यात्वम्। आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः। ['गर्वविज्ञप्तिहिंसासु प्रणये चाभिमानवाक्' इति शाश्वतः, १८४]।

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे।

'घनः' (पु)के बादल, कठोरता, लोहेका मुद्गर, बाहुल्य, मुस्त ५ अर्थ और 'घनः' (त्रि) के कठोर, गझिन, काँसेका बाजा ३ अर्थ हैं।

---

१. विश्वे '—कुलध्वजे' इति पाठः। मेदिन्यां (९५।६५) हैमे (४।१६०) चास्यार्थः 'कुलध्वज' इत्येवं लभ्यते।

२. '—अभिप्रीतौ च' इति पाठः सि० कौ० धातुपाठे च।

१. 'शक्रघातुकमत्तेभवसुकाब्दा घनाघनाः' इति पाठान्तरम्।

[घेति] ॥ हननम् । हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्‌गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे = काठिन्ये ।

इनः सूर्ये प्रभौ

'इनः' (पु) के सूर्य, प्रभु या समर्थ, श्रेष्ठ ३ अर्थ हैं ।

[ईति] ॥ एति । ईयते वा । 'इण्सिजि–' (उ० ३।२) इति नक् । ['इनः पत्यौ नृपार्कयोः' इति मेदिनी, ८२।२]।

राजा मृगाङ्के क्षत्त्रिये नृपे ॥ १११ ॥

'राजा' (पु) के चन्द्रमा, क्षत्रिय, राजा, स्वामी, यक्ष, इन्द्र ६ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) कनिन् । युवृषि–'[उ० १।१५६]इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्त्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) [९१।१२५] ।

वाणिन्यौ नर्त्तकीदूत्यौ

'वाणिनी' (स्त्री) के नाचनेवाली वेश्या आदि, दूती, चतुर स्त्री, मतवाली स्त्री ४ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । आवश्यका–' (३।३।१७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । वबयोरैक्यम् । 'बाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) [८९।१८] ।

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।

'वाहिनी' (स्त्री) के नदी, सेना, सेनाका भेद-विशेष ३ अर्थ हैं ।

[स्रेति] ॥ वहति । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः [८९।१८] ।

ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ

'ह्लादिनी' (स्त्री) के वज्र, बिजली २ अर्थ हैं ।

[ह्लेति] ॥ ह्लादतेऽवश्यम् । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः । [ह्लादिनी वज्रतडितोः' इति मेदिनी, ९४।५९] ।

वन्दायामपि कामिनी ॥११२॥

'कामिनी' (स्त्री)के बन्दा (बांदा), स्त्री, काम (इच्छा) करनेवाली स्त्री, विलासिनी स्त्री ४ अर्थ हैं ।

[वन्देति] ॥ अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) । [८६।४९] । वन्दा = वृक्षे विजातीयप्ररोहः ।

त्वग्देहयोरपि तनुः

'तनुः' (स्त्री) के त्वचा (छाल, चमड़ा), शरीर २ अर्थ और 'तनुः' (त्रि) के कृश, थोड़ा, विरल ३ अर्थ हैं ।

[त्वगिति] ॥ तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) [८३।९] ।

सूनाधोजिह्विकापि च ।

'सूना' (स्त्री) के गलेकी घाँटी, प्राणियोंका वधस्थान, सन्तान ३ अर्थ हैं ।

[सूनेति] ॥ सवनम् । सूयते वा । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। (३।३।११४) कर्मणि (वा० ३।३।१०२) क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्त्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः ['सूनं वाच्यवद्दूनेषु] (सूनं प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) [८६।९] ।

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

'वितानम्' (न पु) के यज्ञ, विस्तार, चँदोवा ३ अर्थ और 'वितानम्' (त्रि) के तुच्छ, मन्द २ अर्थ हैं ।

[क्रेति] ॥ विततनम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः [८९।५४] । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः[1]' (इति मेदिनी) [९२।२९-३०] । मन्दे=मूढे ।

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'केतनम्' (न) के कार्य, पताका, निमन्त्रण, निवास ४ अर्थ हैं ।

[अथेति]॥ 'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये

१. '—मत्ततुच्छयोः' इति पाठोऽपि मेदिन्याम् ।

निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः । ['केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये' इति मेदिनी, ८६।५२-५३] ।

वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

'ब्रह्म' (न) के ऋग्, यजुष्, साम ये तीनों वेद, तत्त्व, तप, ब्रह्म ४ अर्थ और 'ब्रह्मा' (पु) के ब्राह्मण, ब्रह्मा २ अर्थ हैं।

[वयिति]॥ बृंहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'बृंहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन्। 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः, पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे'(इति मेदिनी) [८९।९६-९७] ।

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्धनम्' (न) के उत्साहित करना, हिंसा करना, आशय प्रकट करना, प्रकाशन ४ अर्थ हैं।

[उदिति] ॥ 'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावा[३।३।११५]दौ ल्युट् । गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः [९१।७४] ।

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

आतञ्चनम्' (न) के जोरन डालना (औटे दूधमें दही छोड़कर दही जमाना), वेग, तृप्त करना ३ अर्थ हैं।

[एति] ॥ 'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापः = दुग्धादौ दध्यादिभावार्थं तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं = वेगः । आप्यायनं= तर्पणम् । ['आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनेषु च' इति मेदिनी, ९५।६६] ।

व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रु निष्ठानावयवेष्वपि ।

'व्यञ्जनम्' (न) के चिह्न, दाढ़ी-मूँछ, तेमन (दही, कढ़ी, आदि), अवयव ४ अर्थ हैं।

[व्येति] ॥ व्यज्यते, अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्यंजनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च'[2] (इति मेदिनी) [९१।२२] । निष्ठानं=तेमनम् ।

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

'कौलीनम्' (न) के लोकापवाद, पशु - पक्षी आदिकी लड़ाई, कुलीनता ३ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ॥ कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवादित्वाद् अण् (५।१।१३०) । 'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः । [कौलीनं गुह्यजन्ययोः' । कुकर्मणि कुलीनत्वे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्'इति मेदिनी ८६।५३-५४]।

---

१. '—लाञ्छनश्मश्रु—' इति पाठान्तरम् ।

२. '—यवेऽह्नि' इति मेदिनीपाठः ।

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

'उद्यानम्' (न) के निकलना, बागीचा, प्रयोजन ३ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ॥ उद्यात्यनेन, अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः । [उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' इति मेदिनी, ८५।४२] ।

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

'स्थानम्' (न) के अवकाश, स्थिति, सादृश्य, ज्योंका त्यों रहना ४ अर्थ हैं।

[अवेति]॥ स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे(३।३।११७) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) [८४।२३] ।

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

'देवनम्' (न) के क्रीडा आदिमें जीतनेकी इच्छा, व्यवहार २ अर्थ और 'देवनः' (पु) का द्यूत १ अर्थ है।

[क्रीति] ॥ दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०)। भावकरणा[३।३।११५,११७]दौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः [वाच्यवद्वाग्मिविप्रयोः] इति विश्वः [९०।६६] ।

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानम्' (न) के पुरुषार्थ, तन्त्र (सैन्य, अपने मण्डल अर्थात् राज्य-विषयक चिन्ता, या पारिवारिक काम), उन्नति करना, पुस्तक, युद्ध, सिद्धान्त ६ अर्थ हैं।

[उदिति] ॥ 'उत्थानमुच्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) [८५।४१] । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने(ये) च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके' [इतिकर्तव्यतायां च तन्त्रीवीणागुणे मता । अमृता देहशिरयोः (इति मेदिनी) [१२५।४०-४२] ।

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

'व्युत्थानम्' (न) के तिरस्कार, चोरी आदि विरुद्ध आचरण, स्वतन्त्रता ३ अर्थ हैं।

[व्युदिति] ॥ विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२५९] । [व्युत्थानं स्वातन्त्र्यकृत्ये विरोधाचरणेऽपि च' इति मेदिनी, ९२।३४] ।

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने[1]।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'साधनम्' (न) के मारना (पारा आदिका शोधन), मरे हुएका संस्कार (दाह आदि) करना, जाना, धन दिलाना, धन पैदा करना, उपाय, पीछे २ चलना, सैन्य, मेढ़ १० अर्थ हैं।

[मेति] ॥ 'षाध संसिद्धौ' (स्वा० उ० से०)। भावकर्मकरणादौ ल्युट्। 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ। निर्वर्तनोपायमेढ्र[2]दापनेऽनुगमे धने' (इतिमेदिनी) [९४।५३-५४] उपकरणं = साधनसामग्री।

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च[3]।

'निर्यातनम्' (न) के शत्रुसे बदला लेना, दान, धरोहर वापस करना ३ अर्थ हैं।

[निरिति] ॥ 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः। भावा[३।३।११५]दौ ल्युट्।

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

'व्यसनम्' (न) के विपत्ति, नीचे गिरना (अवनत होना), कामादि जन्य (शिकार, जुआ, मदिरा-पान, स्त्री-संसर्गादिसे उत्पन्न) दोष, क्रोधजन्य (कठोर वचन, कठिन दण्ड आदिसे उत्पन्न) दोष, निष्फल उद्यम, अशुभ भाग्यका बुरा फल ६ अर्थ हैं।

[व्येति] ॥ व्यस्तिः। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। भावादौ ल्युट्। व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु। दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः [९२।९२] (मेदिनी] [९१।२२-२३]। कामजे दोषे = मृगयाक्षपानादौ। कोपजे = वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणादौ।

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि।

'पक्ष्म' (न) के बरौनी (आँखका रोंआ), किञ्जल्क (कमलकेसर), सूत आदिका बहुत महीना हिस्सा ३ अर्थ हैं।

[पेति] पक्ष्यते, अनेन वा। 'पक्ष परिग्रहे' [भ्वा० प० से०]। कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१४५)। 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः [९५।१२२] मेदिनी [८९।८९ च]।

तिथिभेदे क्षणे पर्व

'पर्व' (न) के तिथि-भेद (अमावस्या-पूर्णिमा आदि, अमावस्या पूर्णिमाकी सन्धि), उत्सव, ग्रन्थका अंश (जैसे— आदिपर्व, वनपर्व, आदि) ३ अर्थ हैं।

[तिथीति] ॥ पर्वति, पर्व्यते वा। 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कनिन्। 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु। दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति धरणिः। ['पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे। दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' इति मेदिनी, ८९।८८]।

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

'वर्त्म' (न) के पलक, रास्ता २ अर्थ हैं।

[वर्त्मेति] ॥ वर्तते, अनेन, अस्मिन् वा। 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५)। ['वर्त्म नेत्रच्छदे मार्गे' इति मेदिनी, ९२।२६]।

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

'कौपीनम्' (न) के नहीं करने योग्य, लंगोटी, गुह्य (शिश्न) ३ अर्थ हैं।

[एति]। कूपपतनमर्हति। 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।२।२०) इति साधुः। 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः[1]' इति विश्वः [९३।९९]।

मैथुनं संगतौ रते।

'मैथुनम्' (न) के स्त्री आदिका सम्बन्ध, स्त्री आदि के साथ सम्भोग करना २ अर्थ हैं।

[माविति] ॥ मिथुनमेव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। मिथुनस्येदं वा। 'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः। ['मैथुनं रतसंगत्योः' इति हैमः, ३।४२२]।

प्रधानं परमात्मा धीः

'प्रधानम्' (न) के परमात्मा, बुद्धि, मुख्य, साङ्ख्यशास्त्रोक्त प्रकृति, राजाका प्रधान सहाय ५ अर्थ हैं।

[प्रेति] प्रधत्ते, धीयतेऽनेन। अस्मिन् वा। 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः, जु० उ० अ०]। कर्तृकरणा(३।३।११३, ११७)दौ 'ल्युट्'। प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि। प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) [८८।८५]

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

'प्रज्ञानम्' (न) के बुद्धि, चिह्न २ अर्थ हैं।

---

१. 'द्रव्यार्थदापने'—इति पाठान्तरम्।
२. '—मेढ्र—' इति मेदिनीपाठः।
३. मेदिन्यामपीदं (९६।८७) पद्यार्द्धं वर्तते।

---

१. मेदिन्यां '—कार्ये च गुह्यचीर—' इति पाठः।

[प्रेति] ॥ प्रज्ञायते । अनेन वा । [कर्तृभावकरणा]दौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) । प्रज्ञानं बुद्धौ चिह्ने च' इति हैमः, ३।४१७] ।

प्रसूनं पुष्पफलयोः

'प्रसूनम्' (न) के फूल, फल २ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ प्रसूयते। 'षूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। 'सुञो दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः। ['प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः, ३।४१६] ।

निधनं कुलनाशयोः।

'निधनम्' (न) के कुल (वंश), नाश (मृत्यु) २ अर्थ हैं।

[नीति] ॥ निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि–' (उ० २।८१) इति क्युः। ['निधनं स्यात्कुले नाशे' इति मेदिनी, ८८।८३] ।

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रन्दनम्' (न) के रोना, पुकारना २ अर्थ हैं।

[क्रेति] ॥ 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।३।११५) ल्युट्। ['क्रन्दनं रोदने ह्वाने इति हैमः ३।३९१, विश्वः ९१।७६ च] ।

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

'वर्ष्म' (न) के शरीर, प्रमाण २ अर्थ हैं।

[वर्ष्मेति] ॥ वर्षति वृष्यते वा। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५)। 'वर्ष्म देहप्रमाणाति-सुन्दराकृतिषु स्मृतम्' (इति मेदिनी) [९२।२६]।

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि

'धाम' (न) के घर, शरीर, तेज, प्रभाव, जन्म, शक्ति ६ अर्थ हैं।

[गृहेति] ॥ दधाति । धीयते वा। 'डुधाञ्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०)। मनिन् (उ० ४।१४५)। 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः[1] ।

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

'संस्थानम्' (न) के चौरास्ता, अवयव-विभाग, आकृति, मरना ४ अर्थ हैं।

[अथेति] ॥ संस्थीयतेऽत्र, अनेन वा । संस्थितिर्वा। भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)। 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) [९३।४७]।

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः॥१२४॥

'लक्ष्म' (न) के चिह्न, प्रधान २ अर्थ हैं।

[लक्ष्मेति] ॥ लक्ष्यते, अनेन वा। 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५)। ['लक्ष्म चिह्ने प्रधाने स्यात्' इति विश्वः, ९५।१२३]।

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

'आच्छादनम्' (न) के अच्छी तरह छिपना (अन्तर्धान होना), कपड़े आदिसे ढाँकना २ अर्थ हैं।

[एति]॥ आच्छाद्यतेऽनेन । छद अपवारणे' चुरादिः। करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट्। 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृतिमात्रके' इति धरणिः [मेदिनी, ९५।६७]।

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

'आराधनम्' (न) के साधन, प्राप्ति होना, संतुष्ट करना ३ अर्थ हैं।

[आरेति] ॥ आराध्यतेऽनेन। 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०)। भावादौ (३।३।११५, ११७) ल्युट्। [आराधनं पाकप्राप्त्योः साधने तोषणेऽपि च' इति हैमः, ४।१६४]।

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

'अधिष्ठानम्' (न) के पहिया, ग्राम, प्रभाव, आक्रमण ४ अर्थ हैं।

[अधीति] ॥ अधिष्ठीयते, अनेन वा। भावादौ (३।३।११५, ११७) ल्युट्। 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः। ['अधिष्ठानं प्रभावेऽध्यासने नगरचक्रयोः' इति हैमः, ४।१६२]।

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

'रत्नम्' (न) के अपने जातिवालों (सामान्य वर्ग) में श्रेष्ठ, हीरा आदि मणि २ अर्थ हैं।

[रेति] ॥ रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०)। ण्यन्तः। अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा। 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः। 'नेड्वशि–' (७।२।८) इति नेट्। 'णेरनिटि' (६।४।५१)। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [८३।१७]।

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

'वनम्' (न) के पानी, जङ्गल, निवास घर ४ अर्थ हैं।

---

१० विश्वे (९६।१२१) मेदिन्यां (८८।८०) 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति भिन्नवचनोपलम्भादेतद्वचनस्य मूलं मृग्यम् ।

[वेति] वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च'[1] (३।३।१२१)। इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः । ['वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी, ८४।१९] ।

तलिनं विरले स्तोके

'तलिनम्' (त्रि) के विरल, थोड़ा, स्वच्छ ३ अर्थ हैं।

[तेति] ॥ तलति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'तलिपुलिभ्यामिनन्'[2] (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) [८७।७०] ।

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

इसके आगे सब नान्त शब्द वाच्यलिङ्ग (त्रिलिङ्ग) हैं।

[वेति] ॥ तथा = तलिनवत् । उत्तरे=आनान्तात् [अम० ३।३।१२८] ।

समानाः सत्समैके स्युः

'समानः' (त्रि) के पण्डित, समान (तुल्य), मुख्य ३ अर्थ; 'समानः' (पु) का नाभि-मण्डलमें रहनेवाली वायु १ अर्थ है ।

[सेति] ॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९)। 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मेदिनी) [९३।४६] ।

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

'पिशुनः' (त्रि) के दुष्ट, चुगलखोर २ अर्थ हैं।

[पीति] ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) [८६।९१-९२]।

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ

'हीनः, न्यूनः' (२ त्रि) के कम, निन्दनीय २ अर्थ हैं।

[हीति] ॥ जहाति, हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः–' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्ह्योनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [८४।२६] ।

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु–'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी) (८३।१३) ।

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

'तरस्वी' (त्रि) के वेगवान्, शूरवीर २ अर्थ हैं।

[वेगीति]॥ तरो बलं जवो वाऽस्यास्ति । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ['तरस्वी शूरवेगिनोः' इति मेदिनी, ९२।८३] ।

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गता अपि ॥१२८॥

लेख्यं भूम्यादिदानार्थं यातनाऽऽज्ञा च शासनम् [५५]

निदानमवसानेऽपि सार्थे वार्धुषिके धनी [५६]

कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना ज्ञानेऽपि बाधना [५७]

द्युम्नं बलेऽथ भार्यापि जनी दोषेऽपि लाञ्छनम् [५८]

'अभिपन्नः' (त्रि) के अपराधी, शत्रुसे आक्रान्त, विपत्तिमें पड़ा हुआ ३ अर्थ हैं।

['शासनम्' (न) के राजासे मिली हुई भूमि आदि (जागीर), शास्त्र (जैसे–'अथ धर्मानुशासनम्' यो० सू० १।१), आज्ञा, राज्य-लेख्य-भेद, शासन (दण्ड देना) ५ अर्थ हैं।

['निदानम्' (न) के अवसान (अन्त), रोग-निर्णय, आदि कारण, कारणमात्र, कारण-समूह, शुद्धि, रोग ७ अर्थ हैं]।

['धनी' (पु) के सूदखोर, बनियोंका झुण्ड, धनवान् ३ अर्थ हैं ।

['कौपीनम्' (न) के नहीं करने योग्य, गुह्य (लिङ्ग), लंगोटी ३ अर्थ हैं]।

['बाधना' (स्त्री) के प्रतिरोध (रोक), स्वभाविक ज्ञान, हेत्वाभासभेद, पीडा, न्यायोक्त ५ अर्थ हैं]।

['द्युम्नम्' (न) के बल, धन २ अर्थ हैं]।

['जनी' (स्त्री) के सीमन्तिनी (केश-वेशसे युक्त स्त्री), बहू २ अर्थ हैं]।

['लाञ्छनम्' (न) के दोष, चिह्न, नाम ३ अर्थ हैं]।

---

१. करणाधिकरणयोश्चे'त्यस्याधिकारतया कर्मण्यस्य प्रवृत्त्यभावादत्र 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इत्यनेन सिद्धिरुचिता प्रतिभाति ।

२. उणादिसूत्रपाठे धातुपाठे च 'तलिपुलिभ्यां च' इत्येवं पाठः ।

[अभीति] ॥ अभिपद्यते स्म । गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्गते' इति विश्वः [९७।१४६] ।

इति नान्ताः शब्दाः ।

अथ पान्ताः शब्दाः ।

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

'कलापः' (पु) के भूषण (गहना), मोरका पंख, तरकस, संहत (मिला हुआ) ४ अर्थ हैं ।

[कलेति] ॥ कलामाप्नोति । 'आप्लृ व्याप्तौ'(स्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां [१०३।१७] विशेषः) ।

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

'परीवापः' (पु) के तम्बू कनात आदि, बीज बोना, थाला ३ अर्थ हैं ।

[परीति] ॥ परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । भावे (३।३।१८) घञ् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२)इति दीर्घः । परिच्छदः = परिवारः । [परिवापो जलस्थाने पर्युप्तिपरिवारयोः' इति हैमः, ४।२१५] ।

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

'गोपः' (पु) के गौ दुहनेवाला, गोशालाका स्वामी (ग्वाला), देश या कुलका अध्यक्ष ३ अर्थ हैं ।

[गविति] ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवे' [नृपे । गोपी गोपालमहिलाशारिवारत्तिकासु च'] इति विश्वः [१०४।६] ।

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

'वृषाकपिः' (पु) के शिवजी, विष्णु भगवान्, अग्नि ३ अर्थ हैं ।

[हेति] ॥ वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । अंहिकम्प्योर्नलोपश्च[1]' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा–वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–'(३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च । यद्वा–वृषा इन्द्रोऽनेन कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा–वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा–वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा– वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । क्विपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान् कृष्णे शंकरे जातवेदसि'(इति मेदिनी)[१०४।३०]।

बाष्पमूष्माश्रु

'वाष्प' (न) के भाप, आँसू २ अर्थ हैं ।

[वेति]॥ वायति । 'ओवै शोषणे'(भ्वा० प० से०)। वाति । 'वा गत्यादौ'(अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प–' (उ० ३।२८) इति साधुः । [बाष्प ऊष्माक्षिजलयोः' इति हैमः, २।३०१] ।

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

'कशिपुः' (पु) के अन्न, वस्त्र २ अर्थ हैं ।

[कशीति] ॥ कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) । 'मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने' च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः [१०५।१८] ।

तल्पं शय्याट्टदारेषु

'तल्पम्' (न) के शय्या, अटारी, स्त्री ३ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प–' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्, 'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि[2] संबध्यते । अट्टः=अट्टालिका ।

---

१. सि० कौ० उणादिसूत्रपाठे च 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' इत्येवं सूत्रं लभ्यते ।

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽप्युपलभ्यमानः '–भक्ताच्छा–' इति पाठो हैम–(३।४७१)मेदिनी(१०३।१८)भ्यां विसंवादाल्लेखकादिभ्रान्तिजः प्रतीयते ।

२. "द्वयं = युगपत् पृथङ्नेव । 'कशिपू' इत्यपपाठः" इति स्वामी । हैमनाममालायां 'कसिपुर्भोजनाच्छादौ' (अभि० चिन्ताम० ३।३४९) इति दन्त्यमध्यः पुन्नपुंसकलिङ्गश्चोक्तः । वैजयन्त्यां तु 'कशिपुः स्त्र्यन्नवस्त्रयोः' (पृ० १८७ श्लो० १६) इत्युक्त्वायं शब्दः स्त्रीलिङ्गस्तालव्यम-

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

'विटपः' (पु न) के गुच्छा, विस्तार, शाखा ३ अर्थ हैं ।

[स्तम्ब इति] ॥ वेटति, विटचते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः [१०४।१३] ।

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।
'कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंऽशके' [५९]

'प्राप्तरूपः, स्वरूपः, अभिरूपः' (३ त्रि) के विद्वान्, मनोहर २ अर्थ हैं ।

'कच्छपी' (स्त्री) के सरस्वतीकी वीणा, कछुही २ अर्थ हैं ।

['कुतपः' (पु) के ऊनी कपड़ा, दिनका आठवाँ हिस्सा २ अर्थ हैं] ।

[प्रेति] ॥ प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च–' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) [१०३।२६] ।

स्वमेव रूपं यस्य । ['अभिरूपप्राप्तरूपस्वरूपा[2] बुधरूपिणोः' इति शाश्वतः, ५४४] ।

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) [१०३।२३] ।

[कूर्मीति] ॥ कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरसीध्वोः' इति वचनात् । 'गतिकारकोपपदा–' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः ।'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुली क्षुद्रगदान्तरे' [मल्लबन्धविशेषेऽपि कच्छपः'] इति विश्वः [१०५।१९-२०] ।

इति पान्ताः शब्दाः ।

अथ फान्ताः शब्दाः ।

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥१३२॥
'शिफा शिखायां सरिति मांसिकाया च मातरि [६०]
शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च [६१]
गुम्फः स्याद् गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः' [६२]

'रेफः' (पु)के रेफ अर्थात् 'र' अक्षर १ अर्थ और 'रेफः' (त्रि) का निन्दित १ अर्थ है ।

'शिफा' (स्त्री) के शिखा, नदी, जटामसी, माता ४ अर्थ हैं] ।

['शफम्' (न) के पेड़की जड़, पशुओंका खुर २ अर्थ हैं] ।

['गुम्फः' (पु) के फूल माला आदिका गूंथना, हाथका भूषण २ अर्थ हैं] ।

[रेति] ॥ 'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते, रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा [रेफो रवर्णे संप्रोक्तः कुत्सिते वाच्यवस्तुनः' इति विश्वः, १०६।१] ।

इति फान्ताः शब्दाः ।

अथ वा(बा)न्ताः[1] शब्दाः ।

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

'गन्धर्वः' (पु) का जन्म और मरणके मध्य समयमें स्थित प्राणी, मृगविशेष, पुंस्कोकिल, घोड़ा, स्वर्गके (हाहा, हूहू आदि) गायक ५ अर्थ हैं ।

[अन्तेति] ॥ अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनाम्' । तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्व्यासः—'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च[2]' (मेदिनी) [१०५।११]

मध्यश्च । परं मेदिन्याः 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक् तयोः पुंसि' (१०३।१८) अयं पुंलिङ्गः 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' (१०२।६) इति मेदिन्या 'तल्प'शब्दः क्लीबलिङ्गः। हैम(२।२९८)विश्वाभ्यां(१०४।८) च 'तल्प'शब्दस्य क्लीबत्वमेवेत्यलम् ।

१. विश्वपुस्तकद्वयस्थः '—भृङ्गे—' इति पाठो हैम(३।४७५)मेदिनी(१०३।२२)भ्यां विरोधान्न समीचीनः।

२. हैमपुस्तकत्रये तु 'सुरूपस्तु बुधे रम्ये प्राप्तरूपाभिरूपवत्' इति (३।४७६) वचनेन नामरत्नमालायां च 'सुरूपप्राप्तरूपभिरूपाः पण्डितसौम्ययोः' इति (पंक्तिः २५१७) वचनेन च 'स्वरूप'शब्दस्थाने 'सुरूप' इति लभ्यते ।

१. 'बव'योरभेदस्मरणादत्र स्पर्शान्तास्थान्तःस्थान्ताः शब्दाः पठिताः ।

२. हैमे तु 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' इति (३।७३५-७३६) 'गन्धर्व'शब्दोऽन्तःस्थान्तवर्णः पठ्यते ।

इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्बति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ।

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

'कम्बुः' (पु) के कङ्कण, शङ्ख, गज, घोंघा या सीप ४ अर्थ हैं।

[केति] ॥ कम्बति । 'कम्ब गतौ' ( ) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) । 'कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) [१०४।२] ।

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

'द्विजिह्वः' (पु) के साँप, चुगलखोर २ अर्थ हैं।

[द्वीति] ॥ द्वे जिह्वे यस्य । ['द्विजिह्वस्तु[1] खले सर्पे' इति मेदिनी, १०५।१२] ।

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।
'चित्रपुङ्खेऽपि कादम्बो नितम्बाऽद्रितटे कटौ [६३]
दर्वी फणापि बिम्बोऽस्त्री मण्डले चाकृतौ फले' [६४]

'पूर्वः' (त्रि) का पहला (जैसे—पूर्वो ग्रामः, पूर्वं वनम्, ...) १ अर्थ; 'पूर्वा' (स्त्री) पूर्व दिशा १ अर्थ और 'पूर्वे' (पु नि० ब० व०) का पुरखा (पुराने वंशवाले पुरनियां), ब्रह्मा २ अर्थ हैं।

['कादम्बः' (पु) के चित्र पंखवाला पक्षि-विशेष (कलहंस), बाण २ अर्थ हैं]।

['नितम्बः' (पु) के, पहाड़का किनारा, कटि २ अर्थ हैं]।

['दर्वी' (स्त्री) के साँपकी फणा, कलछुल २ अर्थ हैं]।

['बिम्बः' (पु न) के सूर्य्यादिका मण्डल, आकृति, प्रतिबिम्ब, बिम्बिका-फल (कुनरुन) ४ अर्थ हैं]।

[पूर्व इति] ॥ पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वः[2] प्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१०५।६] । प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ।

इति बा(वा)न्ताः शब्दाः ।

१. हैमे तु 'द्विजिह्वः खलसर्पयोः' इति (३।७३८) 'द्विजिह्वः' शब्दोऽऽन्तःस्थान्तवर्णः पठितः ।

२. 'पूर्व'शब्दोऽपि हैमे 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागग्रे श्रुतिभेदे च' इति (३।५४४-५४६) अन्तःस्थान्तवर्णान्त एव पठ्यते । विश्वे त्रिमे त्रयो 'गन्धर्व-द्विजिह्व-पूर्व'शब्दाः पवर्गान्ता एव पठ्यन्ते ।

अथ भान्ताः शब्दाः ।

कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ

'कुम्भः' (पु) के घड़ा, हाथीके मस्तकका कुम्भ (मांस-पिण्ड-विशेष), कुम्भ नामका ग्यारहवाँ राशि, वेश्या-पति, कुम्भकर्णका पुत्र ५ अर्थ हैं।

[कुम्भाविति] ॥ कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले[1]' इति विश्वः [१०८।१९] ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

'डिम्भः' (पु) के बालक, मूर्ख २ अर्थ हैं।

[डिम्भाविति] ॥ डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['डिम्भो वैधेयबालयोः' इति हैमः, २।३१३] ।

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

'स्तम्भः' (पु) के खम्भा, जडता २ अर्थ हैं।

[स्तम्भाविति] ॥ स्तभ्नाति । 'स्तम्भु रोधने'(सौत्रः) [३।१।८२] । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा । [स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोः' इति मेदिनी, १०६।१०] ।

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

'शम्भुः' (पु) के ब्रह्मा, शिव, पूज्य ३ अर्थ हैं।

[शमिति] ॥ शं भवति । 'भू सत्तायाम्'(भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (चु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) डुः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति'(इति मेदिनी) [१०६।८]। विष्णौ[2] च ।

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

'गर्भः' (पु)के कुक्षि (कोख), गर्भमें रहनेवाला बच्चा या गर्भ, बालक ३ अर्थ हैं।

[कुक्षीति] ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति, गीर्यते वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)।

१. विश्वे 'वेश्यासुते......गुग्गुलौ' इति पाठः ।

२. 'शम्भुर्धातृहरीशेषु' इति (पंक्ति ७०९) नाममालोक्तेः ।

'अतिगृभ्यां भन्'(उ० ३।१५२)। 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) [१०६।३]।

विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

'विस्रम्भः' (पु) के श्रृङ्गार-याचना, विश्वास, प्रेम, वध ४ अर्थ हैं।

[वीति]॥ विस्रम्भणम्। विस्रभ्यतेऽनेन वा। 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'विस्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः [१०९।२८]। 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला।

स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम्।

'दुन्दुभिः' (पु) के भेरी बाजा, वरुण, दुन्दुभि नामक दैत्य ३ अर्थ और 'दुन्दुभिः' (स्त्री) का लड़कोंका खिलौना-विशेष, द्यूतका पासा २ अर्थ हैं।

[स्यादिति]॥ 'दुन्दु' इति शब्देन उभति। 'उभ पूरणे (तु० प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। यद्वा-'दुन्दु' इति हुलन्त्यस्यैवानुकरणम्।'दुन्दुभिः पुमान्। वरुणे दैत्यभेर्योश्च, स्त्र्यक्षे बिन्दुत्रिकद्वये'[1] (इति मेदिनी) [१०७।१६-१७]।

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३६॥

'कुसुम्भम्' (न) के बर्रे (कुसुम) का फूल, सोना २ अर्थ और 'कुसुम्भः' (पु) का कमण्डलु १ अर्थ है।

[स्यादिति]॥ कुषुम्भ्यति, अनेन वा। 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ड्वादिः)। पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'कुसुम्भं हेमानि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) [१०७।१५]।

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

'नाभिः' (पु) के क्षत्रिय, विजयेच्छुक या प्रधान राजा, पहियेके पीछेवाला भाग ३ अर्थ और 'नाभिः' (स्त्री) कस्तूरीका मद १ अर्थ है।

[क्षेति]॥ नभ्यते। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'इसजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। यद्वा-नाभयति। स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) [१०६।५-६]।

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्।

'सुरभिः' (स्त्री) का गौ १ अर्थ; 'सुरभिः' (पु) के वसन्त ऋतु, जातीफल, चम्पा ३ अर्थ और 'सुरभिः' (त्रि) के सुगंधित, मनोहर २ अर्थ हैं।

[सुरेति]॥ सुष्ठु रभते, रभ्यते वा। 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'सुरभिः शल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति। चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान्। स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु। (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्') (इति मेदिनी) [१०७।२२-२४]।

सभा संसदि सभ्ये च

'सभा' (स्त्री) के सभा, द्यूत, मन्दिर ३ अर्थ हैं।

[सभेति]॥ सह भान्ति ये, यस्यां वा। 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०)। 'सुपि-' (३।२।४) इति कः। 'अन्येभ्योऽपि-'(वा० ३।२।१०१) इति डो वा। 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः। ['सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' इति मेदिनी, १०६।९]।

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

'वल्लभः' (त्रि) के अध्यक्ष, प्रिय २ अर्थ हैं।

[त्रीति]॥ वल्लते वल्ल्यते वा। 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच्। 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) [१०७।१८]।

इति भान्ताः शब्दाः।

अथ मान्ताः शब्दाः।

किरणप्रग्रहौ रश्मी

'रश्मिः' (पु) के किरण, रस्सी २ अर्थ हैं।

[किरेति]॥ अश्नुते, अनेन वा। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'अश्नोते रश् च' (उ० ४।४६) इति मिः [रश् च]। 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) [११०।२५]।

कपिभेकौ प्लवंगमौ।

'प्लवङ्गमः' (पु) के बन्दर, मेढक २ अर्थ हैं।

[कपीति]॥ प्लवेन प्लुत्या गच्छति। 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्। [प्लवंगमस्तु मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च' इति मेदिनी, ११२।६१]।

---

1. '—स्त्र्यक्षबिन्दु—' इति मेदिनीपाठः।

इच्छामनोभवौ कामौ

'कामः' (पु) के इच्छा, कामदेव, काम्य ३ अर्थ हैं।

[ईति]॥ कमनम्। कम्यते वा। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८, १९)। 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान्। रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१०८।५]।

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

'पराक्रमः' (पु) के सामर्थ्य, उद्योग २ अर्थ हैं।

[शोरिति]॥ पराक्रमणम्। अनेन वा। 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८, १२१)। नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः। 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी[1]) [विश्वः, ११४।५५]।

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः।

'धर्मः' (पु न) के पुण्य (यज्ञ, अहिंसा आदि), आचार (जैसे-धर्मशास्त्र, आदि), स्वभाव, उपक्रम, उपनिषत्, न्याय (जैसे-धर्माधिकारी, धर्माध्यक्ष, ..) ६ अर्थ और 'धर्मः' (पु) के यमराज, सोमलताका पान करनेवाला, जिन ३ अर्थ हैं।

[धर्मा इति]॥ धरति, ध्रियते वा। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन्। 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ। अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे' (इति मेदिनी) [१०९। १६]।

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः॥ १३९ ॥

'उपक्रमः' (पु)के उपायको सोचकर किया हुआ आरम्भ, मन्त्रीके शीलकी परीक्षा करनेका उपाय, चिकित्सा, घूस ४ अर्थ हैं।

[विति]॥ उपधा = उत्कोचः। उपक्रमणम्। अनेन वा। पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।३४)। 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः [११४।९५]।

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

'निगमः' (पु) के वाणिज्य, पुर (ग्राम), वेद ३ अर्थ हैं।

[वेति]॥ निगम्यते, अनेन वा। 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः। 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः [११३।४२]।

नागरो वणिक्।

नैगमौ द्वौ

'नैगमः' (त्रि) के वेद-सम्बन्धी, नगरवासी २ अर्थ और 'नैगमः' (पु) के उपनिषद्, बनियां २ अर्थ हैं।

[नेति]॥ निगमे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः [११३।४२]।

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

'रामः' (पु) के बलदेवजी, परसुरामजी, रामचन्द्रजी ३ अर्थ और 'रामः' (त्रि) के नीला, सुन्दर, सफेद, बागीचा ४ अर्थ हैं।

[बेति]॥ रमते। अनेन वा। 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०)। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१। १४०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा। 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे। राघवे च सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः [१११।२१]।

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

'ग्रामः' (पु) के शब्दके आदि (पूर्व) में रहे तो समूह (जैसे—शब्दग्रामः' गुणग्राम), गांव, स्वरविशेष ३ अर्थ हैं।

[शेति]॥ ग्रसते, ग्रस्यते वा। 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०)। 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः। 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' [रामाऽङ्गनाहिंगुलिन्यो रामं वास्तुककुष्ठयोः'] इति विश्वः [१११।२१-२२]।

क्रान्तौ च विक्रमः।

'विक्रमः' (पु) के क्रान्ति, पराक्रम २ अर्थ हैं।

[क्रेति]॥ विक्रमणम्। अनेन वा। घञ् (३।३। १८, १२१)। 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः। ['विक्रमः क्रान्तिमात्रे स्याद्विक्रमः शक्तिसंपदि' इति विश्वः, ११३।३७]।

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

'स्तोमः' (पु) के स्तोत्र, यज्ञ, समूह ३ अर्थ हैं।

[स्तविति]॥ स्तूयते। अनेन वा। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)।। अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन्।

जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे॥ १४१ ॥

उष्णेऽपि घर्मश्रेष्ठालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः[1]।

---

[1]. मेदिन्यां तु 'पराक्रमो विक्रमे स्यात् सामर्थ्योद्योगयोरपि' इति (११२।६१) भिन्न एव पाठः।

[1]. 'उष्णेऽपि······विभ्रमः' इत्यंशो भा० दी० नैव व्याख्यातः।

'जिह्मः' (पु) के कुटिल, आलसी २ अर्थ हैं।

'घर्मः' (पु) के धूप, पसीना २ अर्थ हैं।

'विभ्रमः' (पु) के हाव, भ्रान्ति, शोभा, ५वाँ अलङ्कार विशेष ४ अर्थ हैं।

[जीति]॥ जहाति। हीयते वा। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन्। [जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे' इति हैमः, २।३२७]।

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

'गुल्मः' (पु) के गुल्म रोग, कुश, बाल, फूल आदिका गुच्छा, सेना-विशेष, किला आदिका रक्षास्थान ७ अर्थ हैं।

[गुल्मेति]॥ गुडयते। 'गुड वेष्टने (रक्षणे)' (तु० प० से०) बाहुलकान्मक्। डलयोरेकत्वम्। 'गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि घट्टसंग्ययोः सैन्यरक्षणे' ['गुल्मी स्यादामलक्ये-लापर्णिकावस्त्रवेश्मसु'] इति विश्वः [१११।१३]। रुग् = उदररोगः। स्तम्बः=अप्रकाण्डः।

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः।

'जामिः' (स्त्री) के बहन, कुलस्त्री २ अर्थ हैं।

[जेति]॥ जायति, जायते वा। 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकान्मिः। यद्वा—'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादिण् दीर्घश्च। कर्मणि 'इनजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् वा—इति स्वामी। 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः[1]' इति चवर्गादावजयः।

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तःस्थादितामाह [यामिः' इति]। 'यामिः कुल-स्त्रीस्वस्रोः स्त्री' (इति मेदिनी) [१०९।२४]। तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातुर्बोध्यः।

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥१४२॥

'क्षमा' (स्त्री) के पृथ्वी, माफी २ अर्थ; 'क्षमम्' (न) का योग्य १ अर्थ और 'क्षमम्' (त्रि) के समर्थ, हित २ अर्थ हैं।

[क्षेति]॥ क्षमणम्। 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०)। षित्त्वाद् (३।३।१०४) अङ्। क्षमते, क्षम्यते वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। 'नोदा-त्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः। 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च, योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः। ['क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति। क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः, २।३२१]।

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा।

'श्यामः' (त्रि) के हरित् या काले रंगवाला १ अर्थ; 'श्यामः' (पु) के काला रंग, नीला रंग, प्रयागका 'अक्षय-वट' नामका वटवृक्ष, मेघ, वृद्धदारक (औषध-विशेष), पिक ६ अर्थ; 'श्यामा' (स्त्री) के शारिवानामक औषध, रात, सोमलता, गुन्द्रा, यमुना, तिधारा औषध, सोलह वर्षकी स्त्री, बिना बच्चा पैदा की हुई स्त्री ८ अर्थ और 'श्या-मम्' (न) के मिर्च, समुद्री नमक २ अर्थ हैं।

[त्रिष्विति]॥ श्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'इषुयुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक्। 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके। पिके च कृष्ण-हरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु। मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ। अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि[2] चोच्यते'। यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ।' नीलिकायाम्—'अथ[3] श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) [११०।३१-३४]।

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

'ललामम्' (न) के पूंछ, घोड़ा आदिके ललाटका चिन्ह (चिह्न-विशेष), घोड़ा, घोड़ेका गहना, पताका, प्रधान, शृङ्ग, रमणीय, प्रभाव ९ अर्थ हैं।

[ललेति]॥ लडनम्। 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०)। संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८)। डलयोरेकत्वम्। ललममति। 'अम गत्यादौ'(भ्वा० प०से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि ['ललाम' इति] नान्तोऽपि। 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु। भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः। पुण्ड्रम्=अश्वादीनां ललाटचित्रम्। अश्वः = वाजी। भूषा= सामीप्यादश्वस्यैव। ['ललामं लाञ्छने ध्वजे। शृङ्गे प्रधाने भूषायां तथा बालधिपुण्ड्रयोः। तुरङ्गे च प्रभावे' इति मान्तेषु [१११।५१-५२]। 'ललाम स्यात् प्रभावे च लाञ्छनध्वजवाजिषु। शृङ्गे प्रधाने भूषायामपि बाल-धिपुण्ड्रयोः।' इति नान्तेषु च [९८।१०३-१०४ मेदिनी]।

---

१. 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे' इत्यनंशो 'जिह्म'शब्दार्थ-कतया प्रकृतानुपयुक्तः। शेषस्तु अंशो हैमे (२।३२७) विश्वे (११२।२६) च लभ्यते।

२. मेदिन्यां '—कृष्णहरितो:...ङ्गावपि वागुचौ—' इति पाठः।

३. 'श्राम'शब्दार्थकतया नायमंशः प्रकृतोपयोगी।

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

'सूक्ष्मम्' (न) के अध्यात्म, कपट २ अर्थ; 'सूक्ष्मः' (पु) का अणिन १ अर्थ और 'सूक्ष्मः' (त्रि) का अत्यन्त महीन या छोटा १ अर्थ है।

[स्विति] ॥ सूच्यते। 'सूच पैशुन्ये' (चु० उ० से०)। 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७)। 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यग्नौ[४] त्रिषु चाल्पके' (इति मेदिनी) [११०।३६]। यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी। सुष्ठु उक्ष्मयते—इति मुकुटश्च व्याचष्टे। तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम्।

आदौ प्रधाने प्रथमः

'प्रथमः' (त्रि) के पहला, प्रधान २ अर्थ हैं।

[एति] ॥ प्रथते। 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०)। 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८)। 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१११।४७]।

त्रिषु।

[त्रीति] ॥ आमान्तम् [अम० ३।३।१४५]।

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

'वामः' (त्रि) के सुन्दर, प्रतिकूल, शिवजी, पयोधर, बायाँ, शत्रु ६ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वमति, वम्यते वा। 'टुवमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः। घञ् (३।३।१९) वा। 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे। पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम्। वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च' इति विश्वः [१११।२२-२३]।

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

'अधमः' (त्रि) के थोड़ा, नीच (निन्दित) २ अर्थ हैं।

[अधेति] ॥ अमति। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अवद्यावमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः। यद्वा—न धम्यते, धमति वा। 'धम ध्वाने' सौत्रः। घञ् (३।३।१८)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा।—अधोभवः। 'अवोधसोः सलोपश्च' (　　)—इति स्वामी। ['अधमो न्यूनगर्ह्ययोः' इति हैमः, ३।४९०]।

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्।
'भ्रमो मूर्च्छा तक्षभाण्डमजिराम्बुविनिर्गमः [६५]
ध्यामौ धूमास्फुटौ भीमा रुद्रभीषणपाण्डवाः' [६६]

'यातयामम्' (त्रि) के पुराना, उपभोग किया हुआ (जूठा या बासी) २ अर्थ हैं।

'भ्रमः' (पु) के मूर्च्छा, तक्षभाण्ड, जलका निर्गम ३ अर्थ हैं]।

'ध्यामः' (पु) के धूआँ, अस्पष्ट २ अर्थ हैं।

['भीमः' (पु) के शिवजी, भयङ्कर, भीमसेन (युधिष्ठिरका मध्यम भाई), अमलबेंत ४ अर्थ हैं।

[जीर्णमिति] ॥ यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य। 'यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) [११२।६२]।

इति मान्ताः शब्दाः।

अथ यान्ताः शब्दाः।

तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ

'तार्क्ष्यः' (पु) के घोड़ा, गरुड़, सर्प, गरुड़का बड़ा भाई ४ अर्थ हैं।

(त्विति] ॥ तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम्। 'ऋष्यन्धक-'(४।१।११४) इत्यण्। 'तार्क्ष्योऽश्वसर्पयोः[१]। गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि, क्लीबं रसाञ्जने' (इति मेदिनी) [११४।२७-२८]

निलयापचयौ क्षयौ ॥१४५॥

'क्षयः' (पु) के घर, कमी (नाश), कल्पान्त, रोगविशेष ४ अर्थ हैं।

[निलेति] ॥ क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) [११३।८]।

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

'श्वशुर्यः' (पु) के देवर, शाला २ अर्थ हैं।

[श्वेति]॥ श्वसुरस्यापत्यम्। 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७)। ['श्वशुर्यो देवरे श्याले' इति हैमः ३।५३९, विश्वः १२११८६, मेदिनी १२०।१०७ च]।

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ।

'भ्रातृव्यः' (पु) के भाईका पुत्र, शत्रु २ अर्थ हैं।

[भ्रेति] ॥ भ्रातुरपत्यम्। 'भ्रातुर्व्यच्च' (४।१।१४४)। 'व्यन्त्सपत्ने' (४।१।१४५)। ['भ्रातृव्यो भ्रातृजे रिपौ' इति हैमः, ३।५२८]।

४. मेदिन्याः '—पुंस्यणौ—' इति पाठः समीचीनः।

१. मेदिन्यां '—श्वश्यालयोः—' इति पाठः।

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

'पर्जन्यः' (पु) के मेघ, इन्द्र, मेघका गर्जन ३ अर्थ हैं।

[पर्जेति] ॥ पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। पर्षति । पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३) इति साधुः। 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति विश्वः [१२१।८३, मे० ११९।९१ च]।

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

'अर्यः' (पु) के स्वामी, वैश्य २ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ['अर्यः स्वामिनि वैश्ये च' इति विश्वः, ११६।१७] ।

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

'तिष्यः' (पु) के पुष्य नामका आठवां नक्षत्र, कलियुग २ अर्थ हैं।

[तीति] ॥ त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते' इति धरणिः । ['तिष्यः पुष्ये कलौ धात्र्यां तिष्या पुष्यवदिष्यते' इति विश्वः, ११९।५१] ।

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

'पर्यायः' (पु) के अवसर, क्रम, प्रकार, निर्माण ४ अर्थ हैं।

[पर्येति] ॥ पर्ययणम् । इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'परावनुपात्यये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः [१२१।७५]।

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
रन्ध्रे शब्दे

'प्रत्ययः' (पु) के अधीन, शपथ, विश्वास, कारण, आचार, प्रसिद्ध, छिद्र, प्रत्यय (जैसे—सन्, क्यप्, तिप्, तस्, झि, सु, औट्, जस्,······) ८ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च [1]सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' [अतिकमे च दण्डे च विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति विश्वः १२०।६९-७०] ।

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

'अनुशयः' (पु) के बड़ा द्वेष, पछतावा २ अर्थ हैं।

[अथेति] ॥ अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः [१२३।१०६] ।

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥

'स्थूलोच्चयः' (पु) के असंपूर्णता, हाथियोंका मध्यम गतिसे चलना, चट्टान ३ अर्थ हैं।

[स्थ्विति] ॥ उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः' [गजानां मध्यमगतौ स्थूलोच्चय उदाहृतः'] इति विश्वः [१२४।११६] ।

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

'समयः' (पु) के शपथ, आचार, काल, सिद्धान्त, भाषा, बुद्धि, निर्देश, संकेत ८ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा, समेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः' (इति मेदिनी) [१२०।१११] ।

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

'अनयः' (पु) के बुरी आदत, दुर्भाग्य, विपत्ति, अन्याय ४ अर्थ हैं।

[व्येति] ॥ व्यसनं = स्त्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नयनम्, अनेन वा, अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहविधेरन्यः । 'अनयस्तु विपद्दैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) [११७।६७] ।

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

'अत्ययः' (पु) के उल्लङ्घन, कष्ट, दोष, दण्ड, बड़ा उत्पात ५ अर्थ हैं।

[एति] ॥ अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽप्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः । ['अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी, ११७।६७]।

अथापदि ।
युद्धायत्योः संपरायः

'संपरायः' (पु) के युद्ध, आपत्ति, उत्तर काल ३ अर्थ हैं।

---

१. 'सनादौ चाप्यधीन—' इति पाठो विश्वे ।

[युद्धेति] ॥ संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) [१२२।१२९] ।

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

'पूज्यः' (पु) के श्वशुर, पूजा करने योग्य २ अर्थ हैं ।

[प्विति] ॥ पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजार्हौ' इति धरणिः । ['पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः, २।३७५] ।

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

'सन्नयः' (पु) के सेनाके पीछे रहनेवाली सेना, समूह २ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ संनयनम् । संनीयते वा, संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४)वा । ['सन्नयस्तु समवायानुसैन्ययोः। सामर्थ्ययोग्यताशक्त्योः' इति हैमः, ३।५४३] ।

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

'संस्त्यायः' (पु) के समूह, स्थान-विशेष, विस्तार ३ अर्थ हैं ।

[समिति] ॥ संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्—' (७।३।३३)। 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघाते[1] विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) । [१२०।११०] ।

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भ[1]याच्ञाप्रेमाणः

'प्रणयः' (पु) के विश्वास, याचना, प्रेम, परिचय ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रणयनम् । 'णीञ्' [प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०) ।'एरच्' (३।३।५६)। 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्ञाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि)'(इति मेदिनी) [११९।८९]। 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वासविप्रलम्भयोः' इत्यजयः ।

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

'समुच्छ्रयः' (पु) के विरोध, ऊँचाई २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः' इति रभसः । ['समुच्छ्रयः समुत्सेधे विरोधेऽपि समुच्छ्रयः' इति हैमः, ४।१०७] ।

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

'विषयः' (पु) के देश, स्थान, कर्णादि इन्द्रियोंके शब्दादि विषय ३ अर्थ हैं ।

[विषेति] ॥ विसयनम् । अत्र वा, विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनिविभ्यः सेवसितसय—' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) । [१२०।१०६] ।

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

'कषायः' (पु न) के काढ़ा, कषाय रस, गेरुआ रंग ३ अर्थ हैं ।

[निरिति] ॥ निर्यासः = क्वाथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः [१२०।७३] ।

सभायां च प्रतिश्रयः ।

'प्रतिश्रयः' (पु) के सभा, आश्रय २ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' [सेवायाम्] (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा। 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रये[1]ऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) [१२१।१२२] ।

प्रायो भूम्न्यन्तगमने

'प्रायः' (पु) के अधिकतर, मृत्यु, अनशन, तुल्य ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०)। 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो[2] बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः [११५।९] ।

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

'मन्युः' (पु) के दीनता, यज्ञ, क्रोध ३ अर्थ हैं ।

---

१. मेदिन्यां '—संस्थाने—' इति पाठः ।

१. 'विस्रम्भ—' इति पाठान्तरम् ।

१. मेदिन्यां '—चाश्रये' इत्यनन्तरं 'प्रतिभयं भये' इति पाठः, स च 'प्रतिभय'शब्दार्थक इति न प्रकृतोपयुक्तः ।

२. विश्वे '—मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति पाठः ।

[मेति]॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। मृगय्वादिः (उ० १।३७)। 'मन्युः पुमान् क्रुधि। दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) [११६।४५]।

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

'गुह्यम्' (न) के रहस्य, उपस्थ (योनि, लिङ्ग) २ अर्थ हैं।

[रहेति] ॥ गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । शंसिदुहि-' इति क्यप्[1] । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कमठदम्भयोः' इति विश्वः [११६। १८]।

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

'सत्यम्' (न) के शपथ, सत्य २ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) [११७।६१]।

वीर्यं बले प्रभावे च

'वीर्यम्' (न) के बल, प्रभाव, तेज, शुक्र (पुरुषका धातु) ४ अर्थ हैं।

[वीर्यमिति] वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) [११५।४१]।

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

'द्रव्यम्' (न) के भव्य (योग्य), गन्ध आदि गुणका आश्रय-पृथिवी, जल, आदि; धन, विलेप, ओषधि ५ अर्थ हैं।

[द्रेति] ॥ द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले। भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः[2]' इति विश्वः [११७। ३४-३५]।

१. 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६।१।७१) इति सूत्रविवरणे "शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इति काशिका । शस्य म्-शंस्यम् । दुह्यम्—दोह्यम् । गुह्यम्-गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्" इति सि० कौ०वचनात् अत्र ण्यत्प्रत्ययः संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावश्च बोध्यः ।

२. विश्वे '—च निवेशे च जतुद्रुमविकारयोः' इति पाठः ।

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

'धिष्ण्यम्' (न) के स्थान, गृह, नक्षत्र, अग्नि, शक्ति ५ अर्थ हैं।

[धीति] धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) धृष्णोति वा । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि–'(उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु 'संख्यादयश्च' इति यः-इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृक्षेऽपि' (इति मेदिनी) । [११५।३३-३४]।

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

'भाग्यम्' (न) के पूर्व जन्मका किया शुभाशुभ कर्म, ऐश्वर्य २ अर्थ हैं।

[भेति] ॥ भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः [११६।२१]।

कशेरु[1]हेम्नोर्गाङ्गेयम्

'गाङ्गेयम्' (न) के कशेरू, सुवर्ण २ अर्थ और 'गाङ्गेयः' (पु) का भीष्म पितामह १ अर्थ है।

[केति] ॥ गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४। १।१२३) इति ढक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति मेदिनी) [११८।८१]।

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

'विशल्या' (स्त्री) के दन्ती (ओषधि-विशेष), आगकी लपट, गुडूच, त्रिपुटा ओषधि ४ अर्थ हैं।

[वीति] विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) [१२०।१०७]।

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

'वृषाकपायी' (स्त्री) के लक्ष्मीजी, पार्वतीजी, जीवन्ती नामका ओषधि - विशेष, शतावर ४ अर्थ हैं।

[वृति] ॥ वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्नि—' (४।१। ३७) इति ङीष्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) [१२२।१३४]।

अभिख्या नामशोभयोः ।

'अभिख्या' (स्त्री) के नाम, शोभा, यश ३ अर्थ हैं।

१. 'कसेरु—' इति पाठान्तरम् ।

[अभीति] ॥ अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) चक्षिङादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) [११७।६९] ।

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥१५६॥
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

'क्रिया' (स्त्री) के कार्य, प्रायश्चित्त, शिक्षा, पूजा, विचार, साम आदि चार उपाय, काम, चेष्टा, रोग आदिकी चिकित्सा ९ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ निष्कृतिः = प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणम् = विचारः । उपायः = सामादिः । चेष्टा = परिस्पन्दः । करणम् । भावादौ 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः [११९।६०-६१] ।

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

'छाया' (स्त्री) के सूर्यकी स्त्री, शोभा, प्रतिबिम्ब, छांह ४ अर्थ हैं ।

[छेति] ॥ छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्व्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । आतो युक्-' (७।३।३३) । यद्वा- 'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' [पालनोत्कोचयोर्दीप्तिसच्छोभापंक्तिषु स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [११४।२३-२४] ।

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।

'कक्ष्या' (स्त्री) के राजगृह आदिकी ड्योढ़ी, करधनी, हाथियोंका हौदा गद्दा आदि कसनेकी डोरी ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहतिकायां स्यात् (काञ्च्यां मध्येभबन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) [११३।१०] ।

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५८ ॥

'कृत्या' (स्त्री) के क्रिया, 'मारी' नामक देवताविशेष २ अर्थ और 'कृत्या' (त्रि) के धन स्त्री भूमि आदिसे शत्रुका भेद्य (फोड़ने योग्य) पुरुष आदि, कार्य २ अर्थ हैं ।

[कृति] ॥ करणम् । 'कृञः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'ऋदुपधात्' (३।१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवौकसोः' इति रभसः । ['कृत्याऽपि देवताभेदे कृत्या स्तव्यादिषु स्मृता' इति विश्वः [११९।५७] ।

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

'जन्यः (न) के जनापवाद, उत्पात, युद्ध ३ अर्थ हैं ।

[जेति] ॥ जनानां वादः । 'मतजनहलात्-' (४।४।९७) इति यत् । यद्वा-जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः । ['जन्यं हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वरस्निग्धे' इति मेदिनी, ११४।२५-२७]

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

'जघन्यः' (त्रि) के अन्त, नीच, निन्दित, शिश्न (लिङ्ग) ४ अर्थ हैं ।

[जेति] ॥ जघने भवः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । यद्वा-कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'नुगतः-' (७।४।८५) इति न नुक् । 'जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्' इति विश्वः [१२१।८२] ।

गर्ह्याधीनौ[1] च वक्तव्यौ

'वक्तव्यः' (त्रि) के निन्दित, हीन, कहने योग्य (निन्द्य) ३ अर्थ हैं ।

[गर्ह्येति] ॥ वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञ् आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१२०।१०४] ।

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

'कल्यः' (त्रि) के उपाय-युक्त (तैयार, सजा हुआ), नीरोग २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा-कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात् कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मद्ये

१. 'गुह्याधीनौ—' इति पाठान्तरम् ।

तु यषिति)' (इति मेदिनी) [११३।८-९]। सज्जः= बद्धसंनाहादिः।

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

'अर्थ्यः' (त्रि) के बुद्धिमान्, अर्थसे युक्त, न्यायसे युक्त ३ अर्थ हैं।

[आत्मेति] ॥ आत्मवान् ज्ञानी। अर्थे साधुः। 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत्। अर्थादनपेतः। 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत्। 'अर्थ्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः।'अर्थ्यं शिलाजन्तुन्यर्थ्यौ बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [११३।३]।

पुण्यं तु चार्वपि।

'पुण्यम्' (त्रि) के मनोहर, पवित्र २ अर्थ और 'पुण्यम्' (न) के सुकृत, धर्म २ अर्थ हैं।

[प्विति] ॥ पुनाति। 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। 'पूञो यण्णुग् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५)। यद्वा-पुणति। 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः। पुणे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'पुण्यस्त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः[2] [११७।३०]।

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

'रूप्यम्' (त्रि) का सुन्दर रूपवाला १ अर्थ और 'रूप्यम्' (न) के सोनेका सिक्का (अशर्फी, गिन्नी आदि), चांदीका सिक्का (रुपया, आदि) २ अर्थ हैं।

[विति] ॥ आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति। 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' (५।२।१२०) इति यप्। 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु। आयतस्वर्णरजते[3] रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [११६।५१-५२]।

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

'वदान्यः' (त्रि) के मधुर बोलनेवाला, बहुत दान देनेवाला २ अर्थ हैं।

[वदेति] ॥ 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४)। 'वदान्यो दातृवाग्मिनोः' इत्यजयः [शाश्वतश्च ६६८]।

न्याय्येऽपि मध्यम्

'मध्यम्' (त्रि) के न्याय्य (न्यायसे युक्त), कमर, बीच, अधम ४ अर्थ हैं।

[न्याय्य इति] ॥ मां ध्यायति। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा-मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। अघ्न्यादिः (उ० ४।११२)। 'न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः। ['मध्यं न्याय्येऽवकाशे चावलग्ने लग्नकेऽधमे' इति विश्वः, ११७।२६]।

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते।

'सर्वज्ञभिषजौ वैद्यावात्मा कामश्च हृच्छयौ [६७]
फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु [६८]
क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः [६९]
दैत्याचार्येऽपि धिष्ण्यो ना काषायः सुरभावपि [७०]
चन्द्रोदयो वितानेऽपि स्यादाम्नायोऽन्वये श्रुतौ [७१]
शीताशिते शिते शैत्यं जात्यं कुलजकान्तयोः [७२]
व्यवायो व्यवधौ च स्यात् कुल्या कुलवधूः सरित्' [७३]

'सौम्यम्' (त्रि) के सुन्दर, उग्रताहीन, सोम देवता वाला हविष्य आदि ३ अर्थ और 'सौम्यः' (पु) का बुध नामका ग्रह १ अर्थ है।

['वैद्य' (पु) के सर्वज्ञ, वैद्य (डाक्टर हकीम आदि) २ अर्थ हैं।]

['हृच्छयः' (पु) के आत्मा, कामदेव २ अर्थ हैं]।

['भव्यम्' (न) के फल, कल्याण २ अर्थ हैं]।

['योग्यम्' (त्रि) के योगार्ह, उचित, निपुण, समर्थ ४ अर्थ, 'योग्यः' (पु) के पुष्य नक्षत्र १ अर्थ और 'योग्यम्' (न) का ऋद्धि औषध १ अर्थ है।

'क्रिया' (स्त्री) के आचारातिक्रम, आरम्भ, चेष्टा, कार्य, उपाय,, चिकित्सा, निर्णय, शिक्षा, पूजा ९ अर्थ हैं।

['आशयः' (पु) के जलाधार, अभिप्राय, कटहल ३ अर्थ हैं।]।

['धिष्ण्यः' (पु) के शुक्र, अग्नि २ अर्थ और 'धिष्ण्यम्' (न) के स्थान, नक्षत्र, घर, बल ४ अर्थ हैं]।

['काषायः' (पु) के सुगन्धि, कसैला स्वाद २ अर्थ हैं]।

['चन्द्रोदयः' (पु) के वितान (चंदोवा), चन्द्रमा का उदय, चन्द्रोदय रस (औषध-विशेष) ३ अर्थ हैं]।

['आम्नायः' (पु) के वंश, वेद, उपदेश ३ अर्थ हैं]

['शैत्यम्' (न) के ठंढक, दौर्बल्य, तीक्ष्णता ३ अर्थ हैं]।

['जात्यम्' (न) के कुलीन, सुन्दर २ अर्थ हैं]।

['व्यवायः' (पु) के व्यवधान, मैथुन २ अर्थ हैं]।

['कुल्या' (स्त्री) के कुलवधू, नहर २ अर्थ हैं]।

१. 'अन्नवाननपेतो-' इति पाठान्तरम्।

२. विश्वे 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सु—'इत्येवं भिन्न एव पाठः।

३. मेदिन्यां '—आहतस्वर्ण—' इति पाठः।

[साविति]॥ सोमो देवताऽस्य। 'सोमाट् ट्यण्' (४।२।३०) यद्वा—सोम इव सोमः। ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ्। यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः। तन्न। वृद्ध्यप्रसङ्गात्। 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोमदैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः) [नीचे बोध्ये च वाच्यवत्]' इति विश्वः [११६।२४–२५]।

इति यान्ताः शब्दाः।

अथ रान्ताः शब्दाः।

निवहावसरौ वारौ

'वारः' (पु) के समूह, अवसर, सूर्य चन्द्र आदि सात दिन ३ अर्थ हैं।

[नीति]॥ वारयति, व्रियते वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१८) वा। 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः। कुब्जवृक्षे हरे द्वारे[1], वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः [१२६।१७–१८]।

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

'संस्तरः' (पु) के शय्या या कुशादिकी चटाई आदि, यज्ञ २ अर्थ हैं।

[समिति]॥ संस्तीर्यते। 'स्तॄञ् आच्छादने (क्र्या० उ० से०)। 'ॠदोरप्' (३।३।५७)। संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि[2]। मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः [१३४।११५]। प्रस्तरः = शय्या।

गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ

'गुरुः' (पु) के बृहस्पति, पिता आदि गुरुजन, पढ़ाने वाला ३ अर्थ हैं।

[गिरिति]॥ गृणाति। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः। 'गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि। पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) [१२४।२५]।

द्वापरौ युगसंशयौ।

'द्वापरः' (पु) के द्वापर युग, संशय २ अर्थ हैं।

[द्वेति]॥ द्वाभ्यां परः, द्वौ परावत्र वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ['द्वापरः संशये युगे' इति शाश्वतः, ७१२]।

प्रकारौ भेदसादृश्ये

'प्रकारः' (पु) के भेद (तरह), सादृश्य २ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ प्रकरणम्। कृञो घञ् (३।३।१८)। 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' (इति मेदिनी) [१३५।१८०]।

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

'आकारः' (पु) के चेष्टा, आकृति (आकार डीलडौल) २ अर्थ हैं।

[आकेति]॥ आकरणम्। घञ् (३।३।१८)। ['आकार इङ्गिताकृत्योः' इति हैमः, ३।५५५]। इङ्गितं = चेष्टा। आकृतिः= अवयवसंस्थानम्।

किंशारू धान्यशूकेषू[1]

'किंशारुः' (पु) के धान आदिका टूंड, बाण २ अर्थ हैं।

[किमिति]॥ किंचित् कुत्सितं वा शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति ञुण्। 'किंशारुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) [१३२।१३६]।

मरू धन्वधराधरौ।

'मरुः' (पु) के मरुस्थल, पहाड़ २ अर्थ हैं।

[मेति]॥ म्रियन्तेऽत्र जन्तवः। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः। 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी) [१२८।७५]।

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

'अद्रिः' (पु) के पेड़, पहाड़, सूर्य ३ अर्थ हैं।

[अद्रेति]॥ अत्ति, अद्यते वा। 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'अदिशदि–' (उ० ४।६५) इति क्रिन्। ['अद्रिः शैलद्रुमार्के ना' इति मेदिनी, १२३।६]।

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

'पयोधरः' (पु) के स्त्रीका स्तन, मेघ, कोषकार, कशेरु नारियल ५ अर्थ हैं।

[स्त्रीति]॥ धरति। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पयसो धरः। 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च। कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) [१४२।२७९]।

---

१. विश्वे '—हरेर्वारं द्वारे—' इति पाठः।

२. विश्वे '—संस्तराध्वर—' इत्येवं पाठः पुस्तकद्वयेऽपि।

१. '—सस्यशूकेषू' इति पाठान्तरम्।

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

'वृत्रः' (पु) के अन्धकार, शत्रु, वृत्रासुर, पर्वत-भेद ४ अर्थ हैं।

[ध्वान्तेति] ।। वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् कः । 'वृत्रो रिपौ घने[1] ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) [१२८।८५] ।

बलिहस्तांशवः कराः ।

'कराः' (पु) के कर (मालगुजारी, टैक्स, आदि), हाथ, किरण, हाथीका सूंढ ४ अर्थ हैं ।

[बलीति] ।। बलिः = राजग्राह्यो भागः । अंशुः = मयूखः । कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । करोति वा । अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' (इति मेदिनी) [१२३।१२] ।

प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणाः

'प्रदरः' (पु)के भङ्ग, स्त्रीका रोग-विशेष, बाण ३ अर्थ हैं।

[प्रेति] ।। प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्याद्विकारे[2] शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) [१३५।१७८] ।

अस्राः कचा अपि ।। १६४ ।।

'अस्रः' (पु) के केश, कोण २ अर्थ और 'अस्रम्' के आंसू, खून २ अर्थ हैं।

[एति] ।। अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। बाहुलकात् रः । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) [१२३।५] ।

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'तूवरः' (पु) को भूंड़ (समय आने पर भी सींगहीन) गौ, अवस्था आनेपर भी दाढ़ी-मूंछ जिसकी नहीं आवो हो वह पुरुष, कसैला स्वाद ३ अर्थ हैं ।

[अजेति] ।। 'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तुः' सौत्रो गत्यादौ । बाहुलकाद्वरः, दीर्घश्च । यद्वा—तनोति बाहुलकाण्डुः । तुश्चासौ वरश्चाच्छादकः । 'तूवरोऽश्मश्रु-पुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते[2] स्यात्क-षायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) [१३४।१६४–१६५] ।

स्वर्णेऽपि राः

'राः' (पु) के स्वर्ण, धन २ अर्थ हैं।

[स्वरिति] ।। राति सुखम् । रायते वा । 'रातेर्डैः' (उ० २।६६) । 'राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) [१२२।१] ।

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ।। १६५ ।।

'परिकरः' (पु) के पर्यङ्क, परिवार, मन्त्री आदि परिजन, समूह, विवेक, आरम्भ, यत्न ७ अर्थ हैं।

[परीति] ।। परिकीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा—परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः [१४३।२२५] । 'यत्नारम्भौ परिकरौ' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।३६२] ।

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

'तारः' (पु) के मुक्ताशुद्धि, निर्मल मोती, तैरना, वानर-भेद ४ अर्थ; 'तारम्' (न स्त्री) के नक्षत्र, आँखकी पुतली २ अर्थ; 'तारम्' (न) का चाँदी १ अर्थ; 'तारा' (स्त्री) के बुद्धिदेवी, सुग्रीवकी स्त्री, बृहस्पतिकी स्त्री ३ अर्थ और 'तारम्' (त्रि) का ऊँचा शब्द १ अर्थ है ।

[मुक्तेति] तारयति । अच्[३।१।१३४]। यद्वा—तार्यते अनेन वा । घञ् (३।३।१९)। घः(३।३।११८)वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चैः स्वरेऽप्यन्यवदीरितम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीव-गुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां मता तारा' इति विश्वः [१२६। १८–२०]

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्बुरे

---

१. '—घने—' इति प्राप्यमेदिनीस्थः पाठो 'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते—' इति विश्व(१२८।३९)पाठात् 'वृत्रो मेघे रिपौ—' इति हैम(२।४७१)पाठाच्च लेखकादि-प्रमादजन्यः प्रतीयते ।

२. '—विदारे—' इति मेदिन्यां पाठ ।

१. 'पशु······। तूपरः शृङ्गवर्जितः' इति (पृ० ७१ श्लो० ७३), 'पशुः कालेऽपि निःशृङ्गो नरोऽश्मश्रुश्च तूपरौ' इति (पृ० २५५ श्लो० १२) च वैजयन्त्युक्त्या पव-र्गादिमध्यः 'तूपर'शब्दोऽपि । अत एव वेदेऽपि 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति तल्लक्ष्यं लभ्यते ।

२. मेदिन्यां तु '—प्रौढशृङ्गगवे···पुरुषव्यञ्जन—' इति पाठः ।

'शारः' (पु) का वायु १ अर्थ और 'शारः' (त्रि) का चितकाबर १ अर्थ है।

[शेति] ॥ शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शृणातेर्वायुवर्णनिवृत्तेषु'[1] (वा० ३।३।२१) इति घञ्। 'शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' [अक्षोपकरणे'] (इति तालव्यादौ मेदिनी) [१२९। ८९-९०]।

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

'संगरः' (पु) के प्रण, युद्ध, क्रियाकार, आपत्ति, विष ५ अर्थ और 'संगरम्' (न) का शमीफल १ अर्थ है।

[अथेति] ॥ संगरणम्। संगीर्यते वा। अनेन वा। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'संगरो युधि चापदि। क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले' (इति मेदिनी) [१३९।२३३-२३४]।

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

'मन्त्रः'(पु) के वेद-भेद (मन्त्र), गुप्त सलाह २ अर्थ हैं।

[वेदेति] ॥ मन्त्र्यते। मन्त्रणं वा। 'मत्रि गुप्त[परि]भाषणे'(चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९, १८)। 'मन्त्रो-वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च साधने। गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) [१२८।७४-७५]।

मित्रो रवावपि।

'मित्रः' (पु) का सूर्य १ अर्थ और 'मित्रम्' (न) का दोस्त १ अर्थ है।

[मीति] ॥ मेद्यति। 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४)। 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः। (सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) [१२८।७७]।

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुः

'स्वरुः' (पु) के यज्ञ-स्तम्भको छीलते समय पहलो बार गिरा हुआ काष्ठ-खण्ड, इन्द्रका वज्र २ अर्थ हैं।

[मेति] इषुः = बाणः। स्वरति। स्वर्यते वा। 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'शॄस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः। 'स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्य-ध्वरे शरे' (इति मेदिनी) [१२९।९३]। यूपखण्डे = यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले।

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

'अवस्करः' (पु) के उपस्थ (भग, लिङ्ग), विष्ठा २ अर्थ हैं।

[ग्विति] ॥ अवोऽधः कीर्यते। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कस्कादिः (८।३।४८)। 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।४८) इति वा साधुः। 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) [१४०।२४४]। गुह्ये = उपस्थे।

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते।

'आडम्बरः' (पु) के 'तूर्य' बाजा, हाथियोंका गर्जना, समारम्भ (आडम्बर) ३ अर्थ हैं।

[एति] ॥ आडम्ब्यते। 'डबि क्षेपे' चुरादिः। घञ् (३।३।१९)। भावे (३।३।१८) वा। आडम्बं राति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। आडम्बयति वा। बाहुलकादरन्। 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः [१४४।२३८]।

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च[1] ॥१६८॥

'अभिहारः' (पु) के अभियोग, चोरी, कवच आदिको धारण करना ३ अर्थ हैं।

[अभीति] ॥ अभिहरणम्। घञ् (३।३।१८)। अभिगम्याक्रमणम्=अभियोगः। संनहनं = कवचादिधारणम्।

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे।

'परीवारः' (पु) के कुटुम्ब, या भृत्य आदि परिजन, तलवारकी म्यान, सहायक सामग्री ३ अर्थ हैं।

[स्यादिति] ॥ जंगमे = परिजने। परिवार्यतेऽनेन। परिवारणं वा। घञ् (३।३।१८, १९)। 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२३)[इति पाक्षिको] दीर्घः। 'परीवारः[2] परिजने खड्गकोशे परिच्छेदे' (इति मेदिनी) [१४३।२८०]। परिच्छदः = उपकरणम्।

विष्टरो विटपो दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

'विष्टरः' (पु) के पेड़, कुशाका मुट्ठी (जिसमें २५ कुशा हों), मृगचर्म आदि आसन ३ अर्थ हैं।

---

१. भाष्ये 'शॄ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः। सिद्धान्तकौमुद्यां च 'शॄ वायुवर्णनिवृतेषु' इत्यविभक्तिकमेवेदं वार्तिकं पठित्वाग्रे 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारो वायुः। करणे घञ्। शारो वर्णः।' चित्रीकरणमिह धात्वर्थ इति तद्व्याख्यानम्।

१. विश्वे (१४६।२५६) मेदिन्यां (१४०।२४६) च श्लोकार्द्धमिदं लभ्यते।

२. मेदिन्यां 'परिवारः–' इति ह्रस्वद्वितीयः पाठः।

[वीति] ॥ विस्तीर्यते। 'स्तॄञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०)। वृक्षासनयोर्विष्टरः' [८।३।९३] इति साधुः। ['विष्टरः कुशमुष्टौ[1] स्यादासने च महीरुहे' इति मेदिनी, १३८।१४]।

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे।

'प्रतीहारः' (पु) के द्वार, द्वारपाल २ अर्थ और 'प्रतीहारी' (स्त्री) का द्वारपालिका १ अर्थ है।

[द्वति] ॥ प्रतिह्रियतेऽनेन, अत्र वा। 'हृञ्' [हरणे] (भ्वा० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः। गौरादि (४।१।४१) ङीष्। 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' (इति मेदिनी) [१४३।२८०]। अनन्तरे = द्वाःस्थे।

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

'बभ्रुः' (पु) के बड़ा, नेवला, विष्णु, मुनि ४ अर्थ और 'बभ्रुः' (त्रि) के भूअर, अग्नि, शूली ३ अर्थ हैं।

[वीति] ॥ बिभर्ति, भरति वा। 'डुभृञ्'[धारणपोषणयोः](जु० उ० अ०)।'भृञ्'भरणे(भ्वा० उ० अ०)वा। 'कुर्भ्रश्च' (उ० १।२२) इति कुद्वित्वं च। यत्तु–भृवः क्ङ्क्वादित्वात् कुद्विर्वचनं च–इति मुकुटः। तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम्, निर्मूलं च। 'बभ्रूर्ना नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा। 'बभ्रुर्विशाले नकुले कृशानावजे[2] मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः [१३१।७१]।

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये[3] क्लीबं वरे त्रिषु।

'सारः' (पु) के बल, स्थिर अंश (सारिल लकड़ी आदि) २ अर्थ, 'सारम्' (न) का न्याययुक्त १ अर्थ और 'सारः' (त्रि) का उत्तम १ अर्थ है।

[सेति] ॥ सरति। 'सृ स्थिरे' (३३।३।१७) इति घञ्। 'सारो बले स्थिरांशे[4] च मज्जि पुंसि जले धने। न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'(इति मेदिनी)[१२९।९५-९६]।

---

१. तदुक्तम्—भवेत्पञ्चशता ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः' इति।

२. विश्वे 'क'पुस्तके '–कृशानौ वज्रे–' इति पाठः, 'ख'पुस्तके तु '—कृशानावज्रे–' इति पाठः।

३. 'न्याये' इति स्वामिसम्मतः पाठः।

४. "बले यथा—सुसारः, घृतान्मांसं तु सारकृत्। स्थिरांशे यथा—चन्दनसारः मज्जासारः। न्याय्ये यथा—नैतत् सारम्। वरे यथा–जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्।" इति क्षीरस्वामी।

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

'दुरोदरः' (पु) के द्युतकार (नालदार अर्थात् जूआ खेलानेवाला), दाव २ अर्थ और 'दुरोदरम्' (न) का जूआ १ अर्थ है।

[द्विति] ॥ दुष्टमासमन्तादुदरमस्य। 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणयोः' पुमान्' [इति मेदिनी, १४२। २६७]। पणः = ग्लहः।

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम्।

'कान्तारः' (पु न) के बड़ा जङ्गल, कठिन रास्ता, बिल ३ अर्थ हैं।

[महेति] ॥ कान्ता अरा अस्य। यद्वा–कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि। पुंसि स्यादिक्षुभेदे' (इति मेदिनी) [१३२।१३४]।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

'मत्सरः' (पु) का दूसरेको उन्नति आदिसे द्वेष करना १ अर्थ और 'मत्सरः' (त्रि) के दूसरेकी उन्नति आदिसे द्वेष करनेवाला, कृपण २ अर्थ हैं।

[मत्सेति] ॥ माद्यति परकृच्छ्रे। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'कृधूमदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः। 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। तसद्वत्परसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)। [१३६।१९३-१९४] तद्वान् = अन्यशुभद्वेषवान्।

देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये।

'वरः' (पु) के वरदान, दायाद, विट ३ अर्थ; 'वरः' (त्रि) का श्रेष्ठ १ अर्थ और 'वरम्' (न) का थोड़ा प्रिय १ अर्थ है।

[देवेति] ॥ व्रियते। वरणं वा। वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यप्। यद्वा–वृणोति, वरति वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते। षिड्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुंकुमे तु नपुंसकम्। वरी प्रोक्ता शतावर्यां वरा च स्यात्फलत्रिके। मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) [१२७।६२-६३]।

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

'करीरः' (पु न) का बाँसका कोंपड़ १ अर्थ और 'करीरः' (पु) के करील पेड़, घड़ा २ अर्थ हैं।

---

१. मेदिन्यां '–द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः–' इति पाठः।

[वंशेति] ॥ कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० प० से०) किरति, कीर्यते वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कॄगॄशॄकटि–' (उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'वंशांकुरे करीरोऽस्त्री[1] वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरा[2] चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) [१३१।१२५]।

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

'प्रतिसरः' (पु) के सेनाका पिछला हिस्सा, मन्त्र-भेद, माला, कङ्कण ४ अर्थ; 'प्रतिसरः' (पु न) के मण्डल, बिवाह-आदिमें हाथमें बँधा हुआ माङ्गलिक सूत्र-विशेष या राखी २ अर्थ और 'प्रतिसरः' (त्रि) का नियोज्य (भृत्यादि) १ अर्थ है।

[नेति] ॥ प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्त्रियते । अनेन वा । 'पुंसि–'(३।२।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले[3] । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [१४२।२७६-२७७]।

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

'हरिः' (पु) के यमराज, वायु, इन्द्र, चन्द्रमा, सूर्य, विष्णु, सिंह, किरण, घोड़ा, तोता, साँप, वानर, मण्डूक, परलोक १४ अर्थ और 'हरिः' (त्रि) के हरा रंग, कपिल रंग २ अर्थ हैं।

[यमेति] ॥ हरति । 'हृञ्' [हरणे] (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः [१३१।७८-७९]।

शर्करा कर्परांशेऽपि

'शर्करा' (स्त्री) के छोटे २ कङ्कड़ या खिकड़ा, शक्कर, रोग-विशेष, टुकड़ा ४ अर्थ हैं।

[शर्केति] ॥ शृणाति, शीर्यते वा । 'शॄ 'हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि[1] च' (इति मेदिनी) [१३८।२२०-२२१]।

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

'यात्रा' (स्त्री) के समय बिताना, चलना, देव-दर्शन आदि करना ३ अर्थ हैं।

[येति] ॥ यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुयामा–' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः[१३२।९२]।

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

'इरा' (स्त्री) के पृथ्वी, बात (वचन), मदिरा, जल ४ अर्थ हैं।

[इरेति] ॥ एति, ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रेन्द्राग्र–' (उ० २।२९) इति साधुः । ['इरा भूवाक्सुराभूमिषु' इति हैमः, २।४०७]।

तन्द्रा[2] निद्राप्रमीलयोः ।

'तन्द्रा' (स्त्री)के नींद, श्रमादिजन्य इन्द्रियोंकी शिथिलता २ अर्थ हैं।

[तन्द्रेति] ॥ तत् राति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१)ङीषमाहुः[3]। तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'निद्रातन्द्रा–' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते । ['तन्द्री तन्द्रेत्युभौ शब्दौ स्यातां निद्राप्रमीलयोः' इति नानार्थरत्नमाला, पंक्ति० ८८०] । प्रमीला=अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ।

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

'धात्री' (स्त्री) के धाई, पृथ्वी, आँवला, माता ४ अर्थ हैं।

[धेति] ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) [१२६।४९]।

---

१. मेदिन्यां 'करीरो वंशांकुरेऽस्त्री–' इति पाठः ।

२. '–करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति (१४०।१८६) विश्वानुरोधात् '–करीरी चीरिकायाञ्च–' इति मेदिनीस्थः पाठ एव प्रशस्यतरः ।

३. 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्येऽपि मण्डने । व्रण–' इति (१४४।२३२) विश्वानुरोधात् 'प्रतिसरश्चमूपृष्ठे·····–मण्डने स्रजि । —' इति (४।२७३–२७४) हैमानुरोधाच्च मेदिनीस्थः '–मण्डने–' इति पाठ एव युक्ततरः ।

१. शर्करा खण्ड······शकलेऽपि च' इति (३।६४२–६४३) विसंवादात् '–सकलेऽपि च' इति मेदिन्याः पाठो न समीचीनः ।

२. 'तन्द्री–' इति पाठान्तरम् ।

३. तथा च हैमः—'तन्द्री निद्रा प्रमीला च' इति (२। ४३८), 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी (१४५। ४२) च ।

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका।
त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

'क्षुद्रा' (स्त्री) के किसी अङ्गसे हीन स्त्री, नटी, वेश्या, मधुमक्खी, भटकटैया ५ अर्थ और 'क्षुद्रः' (त्रि) के क्रूर, गरीब, नीच ३ अर्थ हैं।

[क्षुद्रेति] ॥ क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा। 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०)। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्। 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्। क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च। चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिस्रामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः[1] [इति मेदिनी] १२४।१७-१८]। व्यङ्गा=अङ्गहीना। सरघा=मधुमक्षिका।

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥
अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे।

'मात्रा' (स्त्री) के परिच्छद या सामग्री थोड़ा परिमाण, अक्षरके अवयव (इकार, ईकार, उकार,…), कानका भूषण-विशेष ५ अर्थ और 'मात्रम्' (न) के साकल्य (जैसे—हस्तमात्रं वस्त्रम्,…), अवधारण (केवल, जैसे—पयोमात्रमत्ति,…) २ अर्थ हैं।

[मात्रेति] ॥ मीयते, अनया वा। माति, मिमीते वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'माङ् माने'(जु० आ० अ०) वा। 'हुयामा—' (उ० ४।१६८) इति त्रन्। 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे। अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे'(इति मेदिनी) [१२८।७५-७६]।

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

'चित्रम्' (न) के फोटो, आश्चर्य, चितकाबर ३ अर्थ हैं।

[एति] ॥ चिनोति, चीयते वा। 'अमिचि—' (उ० ४।१६४) इति क्त्रः। 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च। मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्। तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि। तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं[2] चित्री झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) [१२५।३४-३६]।

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

'कलत्रम्' (न) के कमर, स्त्री २ अर्थ हैं।

[केति] ॥ गडति, गड्यते वा। 'गड सेचने'(भ्वा० प० से०)। 'गडेरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन्। डलयोरेकत्वम्। कलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। कः (३।२।३)। कडति, कड्यते वा। 'कड शासने (मदे)' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादत्रन्। 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः। [कलत्रं श्रोणौ भार्यायां दुर्गस्थाने च भूभुजाम्' इति हैमः, ३।५६६]।

योग्यभाजनयोः पात्रम्

'पात्रम्' (न) के योग्य, बर्तन, दो तटोंका बीच, स्रुवा-चरु आदि, राजमंत्री, पत्ता, अभिनेता ७ अर्थ हैं।

[योग्येति] ॥ पाति, पायते वा। पीयतेऽनेन वा। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे। पात्रं स्रुवादौ पर्णे च[1] राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः [१२८।३५-३६]।

पत्त्रं वाहनपक्षयोः।

'पत्त्रम्'(न) के वाहन पङ्ख, पत्ता, बाण, पक्षी ५ अर्थ हैं।

[पत्त्रमिति] ॥ पतन्त्यनेन। 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्। 'पत्त्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः'[2] इति विश्वः [१२८।३५]।

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

'शास्त्रम्' (न) के आदेश, व्याकरण आदि छः शास्त्र २ अर्थ हैं।

[नीति] ॥ निदेशः = आज्ञा। शासनम्। शिष्यते अनेन, इति वा। 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४।१५९)। ['शास्त्रं ग्रन्थनिदेशयोः' इति विश्वः १२८।४०, हैमः २।४७४ च]।

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १७९ ॥

'शस्त्रम्' (न) के हथियार, लोहा २ अर्थ हैं।

[शेति] ॥ शस्यतेऽनेन। 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन्। 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति'(इति मेदिनी) [१२९।८७]।

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

'नेत्रम्' (न) के पेड़की सोर (जड़), वस्त्र, मथनीकी रस्सी, आँख ४ अर्थ हैं।

---

१. विश्वे तु 'क्षुद्रः स्यादधमे क्रूरे कृपणेऽल्पे च वाच्यवत्। क्षुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिकासरघासु च। चाङ्गेरी बृहतीहिंस्रामक्षिकामात्रकेषु च' इति (१२९।५७-५८) भिन्न एव पाठः।

२. '—तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गं—' इति पाठो मेदिन्याम्।

१. 'पर्णेऽपि—' इति पाठो विश्वे।

२. 'पत्रं स्यात्… शरपक्षिणाम्' इति पाठो विश्वे।

[स्यादिति] ॥ नयति, नीयते, अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि भेद्यवत्[1]' इति विश्वः [१२८।४३]। नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) [१२६।५४]।

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

'क्षेत्रम्' (न) के स्त्री, शरीर, खेत, सिद्ध-मुनि आदिका स्थान ४ अर्थ हैं ।

[क्षयिति] ॥ क्षयति, क्षीयते, अनेन वा । 'क्षि क्षये (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) [१२४।२०]।

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

'पोत्रम्' (न) के सूअरका मुख, हलका अगला भाग, वस्त्र ३ अर्थ हैं ।

[मुखेति] ॥ पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति ष्ट्रन् । 'पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य[2] हलस्य च' इति विश्वः [१२८।३६]।

गोत्रं तु नाम्नि च ॥ १८० ॥

'गोत्रम्' (न) के नाम, गोत्र (वंश, कुल), संभाव्य बोध, जङ्गल, क्षेत्र, रास्ता ६ अर्थ हैं ।

[गविति] ॥ गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ् [पालने'] (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु[3]' (इति मेदिनी) [१२४।२७]।

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

'सत्रम्' (न) के आच्छादन, यज्ञ, सर्वदा दान करना, जङ्गल, दम्भ ५ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ सीदन्त्यत्र, अनेन वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादनारण्यकैतवे' (इति मेदिनी) [१२९।९४]।

1. '–वाच्यवत्' इति विश्वे पाठः ।
2. '–शुकरस्य–' इति विश्वे पाठः ।
3. 'काननच्छत्रवर्त्मसु' इति मेदिनीपाठः ।

अजिरं विषये कायेऽपि

'अजिरम्' (न) के विषय (रूप, रस आदि), शरीर, आँगन, हवा, मेढक ५ अर्थ हैं ।

[अजीति] ॥ अजन्त्यत्र, अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे[1] तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) [१३०।१०९]।

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

'अम्बरम्' (न) के आकाश, कपड़ा, रूई ३ अर्थ हैं ।

[अम्बेति] ॥ अम्बते, अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः [१३३।१०२]।

चक्रं राष्ट्रेऽपि

'चक्रम्' (न) के राज्य, सेना, पहिया, आयुध-विशेष, समूह, कुम्भारका चाक, पानीकी भौंरी ७ अर्थ और 'चक्रः' (पु) का चकवा पक्षी १ अर्थ है ।

[चेति] ॥ क्रीयतेऽनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । '–कृञादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) [१२५।३१-३२]।

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

'अक्षरम्' (न) के मोक्ष, परब्रह्म, वर्ण (अक्षर), आकाश, धर्म, तप, मूल कारण, चिचिड़ा ८ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्' (३।१।१३४) । यद्वा–अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेः सरः' (उ० ३।७०)। 'मोक्षेऽपवर्गे ओंब्रह्मण्यच्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः। ['अक्षरं प्रणवे धर्मे प्रकृतौ तपसि क्रतौ । वर्णे मोक्षे च, ना त्वेष शिवविष्णुविरञ्चिषु । मृगदानवबोद्धेषु' इति नानार्थरत्नमाला (पं० १९४७-१९४९] ।

क्षीरमप्सु च ।

'क्षीरम्' (न) के पानी, दूध २ अर्थ हैं ।

[क्षीति] ॥ घस्यते । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन–' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । ('शासिवसि–') (८।३।६०)

1. '–दर्दुरे–' इति मेदिन्यां पाठः ।

इति (षत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) [१२४।१६] ।

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

'भूरि' (न) का सोना १ अर्थ; 'भूरिः' (पु) के कृष्ण, शिव, ब्रह्मा ३ अर्थ और 'भूरि' (त्रि)का अधिक १ अर्थ है।

'चन्द्रः' (पु) के सोना, चन्द्रमा, सुन्दर, कबीला पानी ५ अर्थ हैं।

[स्वरिति] ॥ भवति, भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि–' (उ० ४।६५) इति क्रिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [१२८।७३-७४] ।

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) [१२५।३१] ।

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

'गोपुरम्' (न) के द्वारमात्र, नगरका द्वार, मोथा ३ अर्थ हैं।

[द्वारेति] ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) [१३०।१५०] ।

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

'गह्वरम्' (न) के गुफा, दम्भ, निकुञ्ज, गहन ४ अर्थ हैं।

[गुहेति] ॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्वरछत्वर–' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः [१३७।१५५] ।

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

'उपह्वरम्' (न) के एकान्त, समीप २ अर्थ हैं।

[रेति] ॥ उपह्वरन्त्यत्र । 'ह्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुटेनाभाणि । तन्न । छित्वरादावस्य पाठाभावात् । उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१४०।२५०] ।

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

'अग्रम्' (न) के आगे, एक पल (४ भरी)का प्रमाणविशेष, ऊपर, आलम्बन, समूह, प्रान्त ६ अर्थ और 'अग्रम्' (त्रि) के अधिक, प्रधान, पहला ३ अर्थ हैं।

[पुर इति] ॥ अग्यते, अगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्राग्र–' (उ० २।२९) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१२३।३-४] ।

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

'पुरम्' (न) के घर, नगर २ अर्थ और 'पुरः' (पु) के गुग्गुल १ अर्थ है।

'मन्दिरम्' (न) के घर, नगर २ अर्थ हैं।

[अगेति] ॥ पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा–पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः । ['पुरं नपुंसकं गेहे देहपाटीलपुत्रयोः । पुष्पादीनां दलावृत्तौ, ना गुग्गुलौ, न ना पुरि' इति मेदिनी, १२७। ५८–५९] ।

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं, ना मकरालये' (इति मेदिनी) [१३७।१९७] ।

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

'राष्ट्रः' (पु न) के देश, उपद्रव २ अर्थ हैं।

[अथेति] ॥ राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः' (इति मेदिनी) [१२८।७८–७९] ।

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

'दरः' (पु न) के डर, गढा २ अर्थ हैं।

[देति] ॥ दरणम् । दीर्यते वा । 'दॄ भये । (भ्वा० प० से०)। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता । 'दराऽव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी) [१२९।४६–४७] ।

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

'वज्रः' (पु न) के हीरा, वज्र २ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्र–' (उ० २।२९) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्धाधके

धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान्। वज्रा स्नुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता। दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः[1]' (इति दन्तोष्ठ्यादौ मेदिनी) [११८। ८१-८२]।

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे।

'तन्त्रम्' (न) के प्रधान, सिद्धान्त, जुलाहा, सामग्री, वेदकी एक शाखा, कारण, उत्तम औषध ७ अर्थ हैं।

[तन्त्रमिति]॥ तननम्, तन्यते, अनेन वा। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। यद्वा—तन्त्रणम्। तन्त्र्यते वा। 'तत्रि ['कुटुम्ब-'] धारणे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। यत्तु—'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक्-इति मुकुट आह। तन्न। उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात्। तनोतेरकि नलोपप्रसङ्गात्। तन्त्रयतेर्घञाचा वा सिद्धत्वाच्च। 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे। प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे। श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके। इतिकर्तव्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता।। अमृतादेहशिरयोः)' (इति मेदिनी) [१२५।४०-४२]।

औशीरं चामरे[2] दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने[3] ॥१८५॥

'औशीरः' (पु), का चँवरका दण्ड १ अर्थ; 'औशीरम्' (न) के शयन, आसन, खशसे उत्पन्न ३ अर्थ हैं।

[औशीति]॥ उश्यते। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। 'न[ब]शेः वित्' (उ० ४।३१) इतीरन्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा—उशीरस्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'औशीरं चामरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः' इत्यजयः। ['औशीरं शयनासनचामरदण्डेऽप्युशीरजे प्रोक्तम्' इति मेदिनी, १३१।१२०]।

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले।
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥१८६॥

---

१. 'स्याद् बालके···वध्रं त्रपुवरत्रयोः' इति मेदिनीपाठः।

२. 'औशीश्चायरे—' इति पुंलिङ्गपाठः कुत्रचित्।

३. स्वामी तु 'शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्' इत्याह। अत एव 'औशीरं चामरे दण्डेऽप्येकोक्त्या शयसने' इति विश्वलोचन(पृ० २२१ श्लोक ११९)स्यापि संगतिः। सुभूतिस्तु पृथगाह इति मुकुटः। अत एव 'औशीरं शयनासनयोः' इति वैजयन्त्याः (पृ० १८७ पङ्क्तिः ३३) संगतिः।

'पुष्करम्' (न) के हाथीकी सूँड़के आगेवाला हिस्सा, बाजाके भाण्डका मुख, पानी, आकाश, तलवारका फल, कमल, 'पुष्कर क्षेत्र'नामक तीर्थ-विशेष, पुष्करमूल औषध ८ अर्थ हैं।

[पुष्केति]॥ पुष्णाति, पुष्यते, अनेन वा। 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०)। 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन्। 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः। औषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे। पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च' (इति विश्वः)[१३७।१५३-१५४]।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च[1]॥१८७॥

'अन्तरम्' (न) के अवकाश (खाली), अवधि, पहिरनेका कपड़ा आदि, छिपना, भेद, तादर्थ्य (उसके लिये, जैसे—ओदनान्तरस्तण्डुलः अर्थात् भातके लिये चावल है,······), छिद्र, आत्मीय, विना, बाहर, अवसर, बीच, अन्तरात्मा, सादृश्य, अन्य १५ अर्थ हैं।

[अन्तेति]॥ अन्तं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। ['अन्तरं तु परीधाने भेदे रन्ध्रावकाशयोः। आत्मान्तर्द्धिविनात्मीयबहिर्मध्यावधिष्वपि। तादर्थ्येऽवसरे चोक्तम्' इति विश्वः, १३३।९७-९८]।

मुस्तेऽपि पिठरम्

'पिठरम्' (न) के मोथा घास, बटलोही, मथनी ३ अर्थ हैं।

[पिठेति]॥ पेठति, पिठ्यते वा। 'पीठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादरो गुणाभावश्च। 'पिठरः स्थाल्यां ना, क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) [१३६।१८४]।

राजकशेरुण्यपि नागरम्।

'नागरम्' (न) के सोंठ, नागरमोथा २ अर्थ और 'नागरः' (त्रि)के नगरवासी या नगरमें होनेवाला, चतुर २ अर्थ हैं।

[राजेति]॥ नगरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। यद्वा—न अगं राति। नकारेण 'सुप्सुपा[2]' इति समासः। 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे'

---

१. 'अन्तर···मध्यात्मसदृक्षेषु' इत्येवमयं श्लोको मेदिन्यां (१३०।१०६) चापि लभ्यते।

२. 'सह सुपा' (२।१।४) इत्यत्र 'सहे'त्यस्य योगविभागेनेत्याशयः।

(इति मेदिनी) [१३५।१७२]। राजकशेरुः = कन्द-विशेषः।

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्[1] ॥ १८८ ॥

'शार्वरम्' (न) का घोर अन्धकार १ अर्थ; 'शार्वरम्' (त्रि) का घातक १ अर्थ और 'शार्वरः' (पु) का घातक हाथी १ अर्थ है।

[शार्वेति] ॥ शर्वर्यां भवम्। 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इत्यण्। स्वामी तु 'घातुकेभे नृलिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्चासाविभश्च। नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याहयत्। ['शार्वरं तमसि क्लीबं, हिंस्रे त्रिष्वथ शार्वरः। शशाङ्के ना निशासन्ध्याहरिद्रासु च शार्वरी' इति नानार्थरत्नमाला, पं० २५२७–२५२८]।

गौरोऽरुणे सिते पीते

'गौरः' (त्रि) के अरुण, गोर, पीला, विशुद्ध ४ अर्थ 'गौरः' (पु) के पीला सरसो, चन्द्रमा २ अर्थ और 'गौरः' (पु न) का पद्मकेसर १ अर्थ है।

[गाविति] ॥ गोरति। 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०)। गवते वा मनोऽत्र। 'गुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा। 'ऋज्रेन्द्रा–'(उ० २।२९) इति साधुः। यद्वा–गुर्यतेऽनेन। 'गुरी' [उद्यमने] (तु० आ० से०)। 'हलश्च' (३। ३।१२१) इति घञ्। गोर एव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते[2] विशुद्धे चाभिधेयवत्। ना श्वेतसर्षपे चान्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे।(गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः। रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च। आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी) [१२४।२७–२९]।

व्रणकार्यप्यरुष्करः[3]।

'अरुष्करः' (पु) का भेलावा १ अर्थ और 'अरुष्करः' (त्रि) का घाव करनेवाला या घावका चीर फाड़ करना १ अर्थ है।

[व्रेति] ॥ अरुः करोति। 'दिवाविभा–' (३।२। २१) इति टः। 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी)। [१४०।२४०]।

१. घातुकेभे नृलिङ्गकम्' इति पाठान्तरम्। श्लोकार्द्धमिदं मेदिन्यां (१३८।२२४) च लभ्यते।

२. मेदिन्यां तु 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते–' इति पाठः।

३. '—व्रणकार्येऽप्यरुष्करः' इति पाठान्तरम्।

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

'जठरः' (त्रि) का कठोर १ अर्थ; 'जठरः' (पु न) का पेट १ अर्थ और 'जठरः' (पु) बूढ़ा १ अर्थ है।

[जेति] ॥ जायते, अस्मिन् वा। 'जनी' [प्रादुर्भावे] (दि० आ० से०)। 'जनेररष्ठ च'(उ० ५।३८) इत्यरः। 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धककखटयोस्त्रिषु[1]'(इति मेदिनी) [१३४।१५३]।

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

'अधरः' (त्रि) के नीचे, हीन २ अर्थ और 'अधरः' (पु) का ओठ १ अर्थ है।

[एति] ॥ न धरति। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा–धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः। 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि[2] वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१३०।१०५]।

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

'एकाग्रः' (त्रि) के अनाकुल, एकान्त २ अर्थ हैं।

[अनेति] ॥ एकमेकत्र वाऽग्रमस्य। 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्यनाकुले' (इति मेदिनी) [१३१। १२०]।

व्यग्रो व्यासक्त आकुले[3]।

'व्यग्रः' (त्रि) के अनेक कार्योंमें फँसा हुआ, व्याकुल २ अर्थ हैं।

[व्येति] ॥ विविधं विविधे वाऽग्रमस्य। विरुद्धमगति वा। 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्रा—' (उ० २।२९) इति साधुः।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

'उत्तरः' (त्रि) के ऊपर, उत्तर दिशामें होनेवाला, श्रेष्ठ ३ अर्थ; 'उत्तरम्' (न) का जवाब १ अर्थ; 'उत्तरः' (पु) का विराट् राजाका पुत्र १ अर्थ और 'उत्तरा' (स्त्री) के उत्तर दिशा, अभिमन्युकी स्त्री २ अर्थ हैं।

[विति] ॥ उत्तरति। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा–अतिशयेनोद्गतः। तरप् (५।३।५७)। द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुः (५।४। ११)। 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत्।

१. '—वृद्धकर्कशयोस्त्रिषु' इति मेदिन्यां पाठः।

२. '—नूर्ध्वे च–' इति मेदिन्यां पाठः।

३. मेदिन्यां (१२८।८३) विश्वे (१२९।५४) चापीदं वचो लभ्यते।

उत्तरस्तु विराटस्य तनये, दिशि चोत्तरा' इति विश्वः [१३३।९९]।

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

अनुत्तरः' (त्रि) के नीचे, उत्तरसे भिन्न दिशामें होनेवाला, नीच, श्रेष्ठ ४ अर्थ और 'अनुत्तरम्' (न) का निरुत्तर १ अर्थ है।

[एति]॥ उत्तरस्याभावः। उत्तरस्य विरुद्धो वा। श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मात्। ['अनुत्तरः स्मृतः श्रेष्ठे प्रतिजल्पविवर्जिते' इति विश्वः, १४४।२४२]।

दूरानात्मोत्तमाः पराः।

'परः' (त्रि) के दूर, शत्रु, उत्तम, दूसरा ४ अर्थ और 'परम्' (न) का केवल १ अर्थ है।

दूरेति]॥ पिपर्ति, पूर्यते, अनेन वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा। 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) [१२६।५५]।

स्वादुप्रियौ च मधुरौ

'मधुरः' (त्रि) के स्वादिष्ट, प्रिय २ अर्थ, 'मधुरः' (पु) का मीठा १ अर्थ और 'मधुरा' (स्त्री) का सौंफ १ अर्थ है।

[स्वेति]॥ मधु माधुर्यं राति। अस्त्यत्र वा। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। 'उषसुषि—' (५।२।१०७) इति रो वा। 'मधुरौ स्वादुशोभनौ' इति व्याडिः। 'मधुरस्तु रसे विषे। मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्'। ['मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः। मधुकर्कटिकाभेदामधूलीयष्टिकासु च'] इति विश्वः [१३६।१३२–१३३]।

क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

'क्रूरः' (त्रि) के कठिन, निर्दय, घोर ३ अर्थ हैं।

[क्रूराविति]॥ कृन्तति। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक्। 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः [१२७।२५]।

उदारो दातृमहतोः

'उदारः' (त्रि) के दाता, बड़ा, चतुर ३ अर्थ हैं।

[उदेति]॥ उच्चैरासमन्तादृच्छति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१३१।११७]।

इतरस्त्वन्यनीचयोः।

'इतरः' (त्रि) के दूसरा, नीच २ अर्थ हैं।

[ईति]॥ इना कामेन तरति। 'तॄ' [प्लवनतरणयोः] (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। ['इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति विश्वः, १३३।१००]।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

'स्वैरः' (त्रि) के मन्द, स्वतन्त्र २ अर्थ हैं।

[मन्देति]॥ स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते, ईरति वा। 'ईर गतौ कम्पने च (अ० आ० से०)। 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः। यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य इर्यति। अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत्। तन्न। अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात्। ['स्वैरो मन्दे स्वतन्त्रे च' इति हैमः, २।४८२]।

शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

'आसारो वेगवद्वर्षं सैन्यप्रसरणं तथा [७४]
धाराम्बुपाते चोत्कर्षेऽश्वौ कटाहे तु कर्परः [७५]
बन्धुरं सुन्दरे नम्रे गिरिर्गेन्दुकशैलयोः [७६]
चरुः स्थाल्यां हविःपक्वावधीरः कातरे चले' [७७]

'शुभ्रम्' (त्रि) के प्रकाशमान, श्वेत वर्णवाला २ अर्थ और 'शुभ्रम्' (न) का सफेद रंग १ अर्थ है।

['आसारः' (पु) के जोरसे वर्षा होना, सेनाका फैलना २ अर्थ हैं]।

['धारा' (स्त्री) के धारसे पानी आदिका गिरना, तलवार आदिकी धार, घोड़ेकी गति-विशेष, सेनाग्र भाग ४ अर्थ हैं]।

['कर्परः' (पु) के बड़ा कड़ाह, शस्त्र-विशेष, कपाल ३ अर्थ हैं]।

['बन्धुरम्' (त्रि) के सुन्दर, नम्र २ अर्थ हैं]।

['गिरिः' (पु) के गेंद, पहाड़, आँखका रोग-विशेष ३ अर्थ और 'गिरिः' (त्रि) का पूज्य १ अर्थ है]।

['चरुः' (पु) के बटलोही, हविष्यका पाक २ अर्थ हैं]।

['अधीरः' (त्रि) के कातर, धैर्यहीन २ अर्थ हैं]।

[श्विति] ॥ शोभते। 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्। 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१२९।९२]।

इति रान्ताः शब्दाः।

अथ लान्ताः शब्दाः।

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः।

'मौलिः' (पु स्त्री) के चूडा, मुकुट, बँधा हुआ केश ३ अर्थ हैं।

[चूडेति]॥ मूलस्यादूरे भवः। सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इञ्। यद्वा—मूलस्यापत्यम्। 'अत इञ्' (४।१।९५)। 'किरीटे मौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः। 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम्। अशोकपादपे पुंसि[1]' (इति मेदिनी) [१४८।४६-४७]।

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः॥ १९३॥

'पीलुः' (पु) के अखरोटका पेड़, हाथी, बाण ३ अर्थ और 'पीलु' (न) का अखरोटका फल तथा फूल २ अर्थ हैं।

[द्रुमेति]॥ मातङ्गः = हस्ती। काण्डः = बाणः। पीलति। 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०)। मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः। 'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे। अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) [१४७।३२]।

कृतान्तानेहसोः कालः

'कालः' (पु) के यमराज, समय, मृत्यु, काला ४ अर्थ हैं।

[कृेति]॥ कृतान्तः = यमः। कालयति। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०)। 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा। ण्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—कल्यते संख्यायते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा— इति स्वामी व्याख्यत्। तन्न। अदन्तत्वेन वृद्ध्यप्रसङ्गात्। यद्वा—कल्यते। 'कल उपदेशे' ( )। घञ् (३।३।१९)। 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः'। ['काला तु कृष्णा त्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिनीषु च। काली गौर्यां क्षीरेकीटे कालिकामातृभेदयोः'] (इति मेदिनी) [१४५।७-८]।

चतुर्थेऽपि युगे कलिः।

'कलिः' (पु) के कलियुग, लड़ाई-झगड़ा २ अर्थ और 'कलिः' (स्त्री) का फूलकी कली १ अर्थ है।

[चेति]॥ कलयति, कल्यते वा। 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) [१४५।६]।

१. '—नाऽशोकद्रौ, स्त्रियां भूमौ' इति पाठो मेदिन्याम्।

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

'कमलः' (पु) का मृग-विशेष १ अर्थ और 'कमलम्' (न) के कमलका फूल, पानी, तांबा, आकाश, औषध ५ अर्थ हैं।

[स्यादिति]॥ कामयते, काम्यते वा। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः। 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि[1] भेषजे। मृगभेदे तु कमलः' [कमला श्रीवरस्त्रियोः] (इति मेदिनी) [१४९।६५]।

प्रावारेऽपि च कम्बलः॥ १९४॥

'कम्बलः' (पु) का दुपट्टा, हाथी, सास्ना (गाय या बैलके गलेमें लटकता हुआ चमड़ा, लोर), कीड़ा ४ अर्थ और 'कम्बलम्' (न) का पानी, कम्बल २ अर्थ हैं।

[प्रेति]॥ काम्यते। 'कमेर्वुक् च' (उ० १।१०७) इति कलः। कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलते वा। 'बल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि। कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१५०।६७-६८]।

करोपहारयोः पुंसि बलिः[2] प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्।

'बलिः' (पु) के राजाका कर (टैक्स, मालगुज़ारी), उपहार, 'बलि' नामक दैत्य, चँवरका दण्ड ४ अर्थ और 'बलिः' (स्त्री)के चमड़ेका सिकुड़ना, घरमें लगा हुआ काष्ठ-विशेष, पेटी (पेट आदिके चमड़ेकी सिकुड़न) ३ अर्थ हैं।

[केति]॥ करः = राजग्राह्यः [भागः]। उपहारः = पूजासामग्री। प्राण्यङ्गजः = त्वक्संकोचः। बलते, बल्यते वा। 'बल प्राणने'[3] (भ्वा० प० से०)। 'बल संवरणे'[4] (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि। गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) [१४७।३५-३६]।

१. '—व्योम्नि—' इति मेदिन्यां पाठः।

२. 'आद्य ओष्ठ्यादिरन्त्यो दन्त्योष्ठ्यादिरिति विशेषो न गणितः, बल प्राणने, बल संवरणे" इति स्वाम्याह।

३. 'बल प्राणने धान्यावरोधने च' इत्येवमोष्ठ्यादिरयं धातुपाठे सि० कौ० च लभ्यते।

४. 'बल संवरणे संचरणे च' इत्येवं दन्त्योष्ठ्यादिरयं धातुपाठे सि० कौ० च पठ्यते।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥१९५॥

'बलम्' (न)के मुटाई, सामर्थ्य, सेना, रूप ४ अर्थ और 'बलः' (पु)के कौआ, बलराम, 'बल'नामका दैत्य ३ अर्थ हैं।

[स्थौल्येति]॥ बलते, बलति, बल्यते वा, अनेन वा। 'बल संचरणे' (भ्वा० आ० से०)। 'बल प्राणने' भ्वा० प० से०) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। कर्मणि घञ्(३।३।१९)वा। संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा। 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः। बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' [वाह्यालके बला तूक्ता] इति विश्वः [१४८।२]।

वातूलः[५] पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु।

'वातूलः' (पु)का आँधी १ अर्थ और 'वातूलः' (त्रि) का बहुत बात करनेवाला १ अर्थ है।

[वेति]॥ वातानां समूहः। वातं न सहते। 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः। चात् तदसहने। 'वातूलो 'वातुलो'ऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्ध्रस्वमध्यो-[वातुलो]ऽपि। 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः। बाहुलकादुलच्। [वातूलो वातसंघाते वातुले मारुतासहे' इति विश्वः, १५८।११४]।

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥१९६॥

'व्यालः' (त्रि) का शठ १ अर्थ और 'व्यालः' (पु) के हिंसक जन्तु, साँप, मतवाला हाथी ३ अर्थ हैं।

[भेद्येति]॥ विरुद्धमा समन्तादलति। अडति वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)। डलयोरेकत्वम्। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः'[१] (इति हैमः) [२।५२२]।

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

'मलः'(पु न)के पाप, मैला, गाद या नेटा आदि ३ अर्थ हैं।

[मेति]॥ मलयति। 'मल तत्कृतौ' अदन्तः। मलते वा। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१४८।४४]। विट् = विष्ठा। किट्टं = तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च। 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णत्वङ्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्'।

अस्त्री शूलं रुगायुधम्।

'शूलम्' (पु न) के शूल रोग, त्रिशूल २ अर्थ हैं।

[अस्त्रीति]॥ शूलति। 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे। मृत्युकेतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति')[१] (इति मेदिनी) [१४८।५३-५४]।

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

'कीलः' (पु स्त्री) के खूंटा आदि, आगकी ज्वाला, शङ्कु ३ अर्थ हैं।

[शेति]॥ कीलति, कील्यते, अत्र, अनेन वा। कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। कर्मणि (३।३।१९) घञ्। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा। 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः। 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः[२] (मेदिनी) [१४५।८]। 'कीलोऽग्नितेजसि। कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहृतावपि' (इति हैमः) [२।४९१-४९२]।

पालिः[३] स्त्र्यस्र्यङ्कपङ्क्तिषु ॥१९७॥

'पालिः' (स्त्री) के कोना या धार, अङ्क (गोद) पङ्क्ति, दाढ़ी-मूंछसे युक्त स्त्री, प्रान्त, पुल, कल्पित भोजन, बड़ाई, कर्णलता, प्रस्थ १० अर्थ हैं।

[पेति]॥ पालयति, पाल्यते वा। अत्र, अनया वा। 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। ण्यन्तः। 'अच इः'

---

५. 'वातूलो वातले वातसमूहे मारुतासहे' इति हैमात् (३।७२०) 'वातूलो वातसंघाते वातले मरुतोऽसहे' इति वैजयन्त्याः (पृ० २६३ पंक्तिः १५९) च 'वातल' इत्यकारमध्येऽपि। अत एव "वातुल-वालली च दृश्येते" इति स्वाम्युक्तिः संगच्छते। एवञ्च 'वातूल-वातुल-वातलाः' इति शब्दत्रयमपि प्रयुज्यते इति सिद्धम्।

१. '—हिंस्रयोः' इति हैमे 'क' पुस्तके पाठः।

१. 'शूलं रुगस्त्रयोः। योगे, शूला तु पण्यस्त्री वधसेतुश्च कीलकः' इति हैमात् (२।५२६) 'शूलं प्रहरणे मृत्यौ केतने रोगयोगयोः। शूला दुष्टवधार्थाय कीलके पण्ययोषिति।' इति विश्वात् (१५१।२७) च '—शुक्ला स्यात्पण्ययोषिति' इति वर्तमानमेदिनीपुस्तकस्थः पाठो न साधीयान्।

२. विश्वे 'कीलः कफोणौ निर्घाते शंकाज्वाले तु कीलवत्' इति (१५१।३८) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'-त्येव पाठ्यम्।

३. वक्ष्यमाणमेदिनीवचनात् ङीषि 'पाली'ति दीर्घान्तोऽपि।

(उ० ४।१३९)। 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः। सश्मश्रुयुवती पालिः पङ्क्तिः[1] कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।३९९]। 'पालिः' कर्णलताग्रेऽस्त्री पङ्क्त्यावङ्कप्रभेदयोः। छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः (इति मेदिनी) [१४७।३०-३१]।

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

'कला' (स्त्री) के कारीगरी, ३० काष्ठाका (८ सेकेण्डका) समय-विशेष, सूद, सोलहवाँ हिस्सा, चन्द्र-कला ५ अर्थ हैं।

[कलेति]॥ कलयति, कल्यते वा। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० धा० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—कं लाति। 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ[2] शिल्पादावंशमात्रके। षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः'[3] (इति मेदिनी) [१४५।५]। 'तालेषु च गुरुः कला'।

आली सख्यावली अपि।

'आलिः' (स्त्री) के सखी, पङ्क्ति २ अर्थ हैं।

[एति]॥ आ अलति, अल्यते वा, अनया वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'कृदिकारात्—' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष्। 'आलिर्विशदाशये। त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च[4] कीर्तिता' (इति मेदिनी) [१४५।२-३]।

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि॥ १९८॥

'वेला' (स्त्री) के चन्द्रमाके उदय होनेपर समुद्रका बढ़ना, समय, मर्यादा, तट, बुधकी स्त्री, धनिकोंका भोजन, विना दुःखका मरना ७ अर्थ हैं।

[वेलति]॥ 'वेलृ गतौ'[5] (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। वेल्यते, अनया वा। 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ्। 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः। अक्लिष्टमरणे रोगे[6] ईश्वरस्य च भोजने (इति मेदिनी) [१४८।४१]:

बहुलाः कृत्तिकाः गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु।

'बहुलाः' (स्त्री) के कृत्तिका नामका तीसरा नक्षत्र, गौ २ अर्थ; 'बहुलः' (पु) के अग्नि, कृष्णपक्ष २ अर्थ और 'बहुलः' (त्रि) के काला वर्ण, बहुत २ अर्थ हैं।

[वेति]॥ वहति। 'वह प्रापणे(भ्वा० उ० अ०)। बाहुलकादुलच्। बहु लाति वा। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः (इति मेदिनी) [१५३।११७-११८]। शितौ = कृष्णे।

लीला विलासक्रिययोः

'लीला' (स्त्री) के विलास, केलि, शृङ्गारभावसे उत्पन्न क्रिया-विशेष २ अर्थ हैं।

[लीति]॥ लेलायनम्। 'लेला दीप्तौ' कण्ड्वादिः। भिदाद्यङ् (३।३।१०४)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा—लयनम्। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। बाहुलकाल्लो गुणाभावश्च। 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः [१५२।४५]।

उपला शर्कराधि च॥ १९९॥

'उपला' (स्त्री) के छिकड़ी, खांड या चीनी २ अर्थ तथा 'उपलः' (पु) के पत्थर, रत्न २ अर्थ हैं।

[उपेति]॥ उप लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०) आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। उं शंभुं पलति। ओ शंभो वा पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'शर्करा शकले ज्ञेया सितोपलारजःस्वपि' इत्यजयः।('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) [१४९।६३]।

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

'कीलालम्' (न) के खून, पानी २ अर्थ हैं।

[शोणीति]॥ कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। कीलं प्रतिबन्धमलति वा। 'कर्मण्यण्'(३।२।१) ['कीलालं रुधिरे तोये' इति मेदिनी, १५०।७७]।

मूलमाद्ये शिफाभयोः[1]।

'मूलम्' (न) के पहला, जड़, मूल नामक उन्नीसवाँ नक्षत्र, समीप ४ अर्थ हैं।

---

१. 'प्रस्थः' इति पाठान्तरम्।
२. '—मूलविवृद्धौ—' इति मेदिनीपाठः।
३. विश्वे तु '—कलनाकालयोः कला' इति (१५२।४३) पाठः।
४. '—प्रकीर्तिता' इति मेदिन्यां पाठः।
५. धातुपाठे सि० कौ० च '—चलने' इति पाठः।
६. '—रागे—' इति मेदिनीपाठः।

१. '—शिकार्थयोः' इति, '—शिफोभयोः' इति च पाठान्तरे।

[मूलेति] ।। मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये = प्रथमे । शिफा = जटा । भं = नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके नाभे' (इति मेदिनी) [१४८।४५-४६] ।

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ।। २०० ।।

'जालम्' (न) के समूह, जाल (फन्दा), गवाक्ष, बिना खिली हुई कली, दम्भ ५ अर्थ और 'जालः' (पु) का कदम्बका पेड़ १ अर्थ है ।

[जेति] ।। जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जन्मवृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे' (इति मेदिनी) [१४६।१९] ।

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते[1]

'शीलम्' (न) के स्वभाव, सदाचरण २ अर्थ हैं ।

[शीति] ।। शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । घो (३।३।१८) वा ।

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

'फलम्' (न) के धान्य-वृक्ष आदिका फल, फल (लाभ); बाणकी नोक, जातीफल, त्रिफला, कंकोल, सम्पत्ति ७ अर्थ हैं।

[सेति] ।। फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि' [फलिन्यां तु फलीं प्राहुस्त्रिफलायां फलं क्वचित्'] इति विश्वः [१४९।२-३] ।

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ।। २०१ ।।

'पटलम्' (न) के छप्पर, आँखका रोग २ अर्थ और 'पटलम्' (न स्त्री) का समूह १ अर्थ है ।

[छेति] ।। पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्नेत्रगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) [१५२।१०५] । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) [पटली] । छदिः = गृहाच्छादनम् । 'छानी' इति ख्यातम् ।

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

'तलम्' (पु न) के नीचेवाला भाग, स्वरूप, पृष्ठ भाग ३ अर्थ हैं ।

[एति] ।। तलति । तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च, पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) [१४६।२१-२२] ।

स्याच्चामिषे पलम् ।

'पलम्' (न) के मांस, चार भरीका प्रमाण-विशेष, समय-विशेष ३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ।। पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः [मेदिनी १४७।२९, हैमः २।५०७ च] ।

और्वानलेऽपि पातालम्

'पातालम्' (न) के वडवानल, नागलोक (पाताल), बिल ३ अर्थ हैं ।

[और्वेति] ।। पतति, अत्र वा । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडिपतिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) । पातमलति वा, पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) [१५३।११०] ।

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ।। २०२ ।।

'चेलम्' (न) का कपड़ा १ अर्थ और 'चेलः' (त्रि) का नीच १ अर्थ है ।

[चयिति] ।। चिलति, चिल्यते वा । चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । चेलति, चेल्यते वा । 'चेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा । ['चेलं गर्हितवस्त्रयोः' इति हैमः २।४६८] ।

कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे, ना तु तुषानले ।

'कुकूलम्' (न) का कील आदिसे भरा गढा १ अर्थ और 'कुकूलः' (पु) का भूसेकी आग १ अर्थ है ।

[कित्विति] ।। कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् । ['कुकूलं तु तुषानले शङ्कुसंयुक्तगर्ते च' इति हैमः ३।६७६-६७७] ।

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ।। २०३ ।।

१. 'मेदिन्यां (१४८।५३) विश्वे (१५०।२४) चेदमेव वचनं दृश्यते ।

१. 'चैलं—' इति पाठः क्वचित् ।

'केवलम्' (अव्यय) का सिर्फ १ अर्थ और 'केवलम्' (त्रि) के अकेला, समूचा (जैसे—केवला भिक्षुकाः,······) २ अर्थ हैं।

[निरिति] ॥ केवते। 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः। के शिरसि वलयति वा। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् [केवला]। संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप्। ['केवली कुहने पुमान्। नपुंसकं तु निर्णीते वाच्यवच्चैककृत्स्नयोः। केवली ज्ञानभेदे' इति मेदिनी, १५१।८३-८४]।

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु।

'कुशलम्' (न) के पर्याप्ति, कल्याण, पुण्य ३ अर्थ और 'कुशलम्' (त्रि) का शिक्षित १ अर्थ है।

[पर्येति] ॥ पर्याप्तिः = सामर्थ्यम्। पुण्यं = सुकृतम्। कौ भूमौ शलति। शल चलने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।३।१३४)। यद्वा—कुश्यति। 'कुश संश्लेषणे' ( )। कलः(उ० १।१०६)। कुशांल्लाति वा। [कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि, पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति मेदिनी, १०५।७७]।

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

'प्रवालम्' (न पु) के नया पल्लव, मूँगा, वीणाका दण्ड ३ अर्थ हैं।

[प्रेति] ॥ अङ्कुरे = किसलये। प्रबलति। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः। यद्वा—ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' (इति मेदिनी) [१५२।१०७]।

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥२०४॥

'स्थूलम्' (त्रि) के मोटा, मूर्ख २ अर्थ हैं।

[त्रिष्विति] ॥ स्थूलयति। 'स्थूल परिबृंहणे' चुराद्यदन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'स्थूलं कूटे च[१] निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) [१४९।५६]।

करालो दन्तुरे तुङ्गे

'करालः' (त्रि) के दाँतुल, ऊँचा, भयङ्कर ३ अर्थ हैं।

[करेति] ॥ करेणालाति। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति, 'सुपि–' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः। यद्वा—करमलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'करालं[१] दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्। (ससर्जरसतैले ना क्लीबं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) [१५०।६८-६९] ॥ 'दन्तुरस्तून्नतरदे तथोन्नतनते त्रिषु[२]' (इति रान्तेषु मेदिनी) [१३४।१६६]।

चारौ दक्षे च पेशलः।

'पेशलः' (त्रि) के सुन्दर, चतुर २ अर्थ हैं।

[चेति] ॥ 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। भावे (३।३।१८) घञ्। पेशं लाति। बाहुलकात् पिशेरलज् वा। ['पेशलः कुशले रम्ये' इति हैमः, ३।७०९]।

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

'बालः' (त्रि) के मूर्ख, बालक, केश, नेत्रबाला औषध, हाथी–घोड़ेकी पूँछके बालका गुच्छा ५ अर्थ हैं।

[मूर्ख इति] ॥ बलति। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः। यद्वा—वाडते। 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—वल्यते। 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि (३।३।१९) घञ्। 'बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' [अलङ्कारान्तरे मेध्ये[३] बाली, बाला त्रुटिस्त्रियोः'] इति विश्वः [१५०।२१]। 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ। [नारिकेले हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम्]। वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम्। अलंकारान्तरे मेध्ये बाली, बाला त्रुटिस्त्रियोः[४]' (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) [१४७। ३९–४०]।

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५ ॥

'कुलं गृहेऽपि तालाङ्के कुबेरे चैककुण्डलः [७८]
स्त्रीभावावज्ञयोर्हेला हेलिः सूर्ये रणे हिलिः [७९]
हालः स्यान्नृपतौ मद्ये शकलच्छेदयोर्दलम् [८०]
तूलिश्चित्रोपकरणशलाकातूलशय्ययोः [८१]
तुमुलं व्याकुले शब्दे शष्कुली कर्णपाल्यपि' [८२]

'लोलः' (त्रि)के चञ्चल, चाहनासे युक्त २ अर्थ हैं।

['कुलम्' (न) के घर, देह, देश, वंश, परिवार ५ अर्थ हैं]।

१. '–कूटेऽथ–' इति पाठो मेदिन्याम्।

१. 'करालो—' इति मेदिनीपाठः।
२. '—तथोन्नतानते त्रिषु' इति पाठो मेदिन्याम्।
३. '—मेधी—' इति विश्वे 'ख' पुस्तके पाठः।
४, '—त्रुटौ स्त्रियाम्' इति मेदिन्यां पाठः।

['एककुण्डलः' (पु) के बलभद्र, कुबेर २ अर्थ हैं]।

['हेला' (स्त्री) के स्त्रीका भाव-विशेष, अवज्ञा २ अर्थ हैं]।

['हेलिः' (पु) के सूर्य, आलिङ्गन २ अर्थ हैं]।

['हिलिः' (पु) के लड़ाई, भाव-सूचन २ अर्थ हैं]।

[हालः' (पु) के शालिवाहन राजा १ अर्थ और 'हाला' (स्त्री) का मदिरा १ अर्थ है]।

['दलम्' (न) के टुकड़ा, पत्ता २ अर्थ हैं]।

['तूलिः' (स्त्री) के चित्र बनानेकी कूंची, तोसक २ अर्थ हैं]।

['तुमुलम्' (न) का रण आदिमें जन-समूहादिसे ठसाठस भरा हुआ स्थान १ अर्थ और 'तुमुलः' (पु) का बहेड़ेका पेड़ १ अर्थ है]।

['शष्कुली' (स्त्री) के कर्णपाली (कानका पर्दा), पूड़ी २ अर्थ हैं]।

[लोल इति] ॥ लोडति । 'लोडृ उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः' (इति हैमः) [२।५२१] ।

इति लान्ताः शब्दाः ।

अथ वान्ताः शब्दाः ।

दवदावौ वनारण्यवह्नी

'दवः, दावः' (२ पु) के वन, दावानल २ अर्थ है ।

[दवेति] ॥ दुनोति, दवति वा । 'टुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुवो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचनाभावात् । ['दवदावौ तु वनवह्नौ वनेऽप्युभौ' इति मेदिनी, १५८।१०] ।

जन्महरौ भवौ ।

'भवः' (पु) के जन्म लेना, शिव, प्राप्ति, सत्ता, संसार, कल्याण ६ अर्थ हैं ।

[जन्मेति] ॥ भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) [१५९।२०] ।

मन्त्री सहायः सचिवौ[1]

'सचिवः' (पु) के मन्त्री (बुद्धि-सचिव), सहायक (कर्म-सचिव) २ अर्थ हैं ।

[मन्त्रीति] ॥ सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । ['सचिवो मंत्रिणि स्मृतः । सहाये' इति मेदिनी, १६१।५२-५३] ।

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

'धवः' (पु) के पति, धवका पेड़, नर, धूर्त ४ अर्थ हैं ।

[पतीति]॥ धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा। 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्र्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) । यद्वा—धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) [१५८।१३] ।

अवयः शैलमेषार्काः

'अविः' (पु) के पहाड़, भेंड़ा, सूर्य, स्वामी ४ अर्थ हैं ।

[अवेति] ॥ अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले[1]' (इति मेदिनी) [१५७।२] । ('अविर्भूपुष्पवत्योः स्त्री वायुप्राकारभःसुः[2] ना (इति वैजयन्ती) [पृ० २३० पं० ७] ।

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'हवः' (पु) के आज्ञा, पुकारना, यज्ञ ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्वः, संप्रसारणमप् च । हूयतेऽत्रेति वा । ['हवस्तु सप्ततन्तौ स्यान्निदेशाह्वानयोरपि' इति हैमः, २।५५४] ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

'भावः' (पु)के सत्ता, स्वभाव, अभिप्राय, चेष्टा, आत्मा, जन्म, वस्तु, क्रिया, लीला, विभूति, पण्डित, जन्तु, रतिवेग १३ अर्थ हैं ।

[भेति] ॥ भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भवनं वा । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् ।

१. वचनमिदं नानार्थरत्नमालायामपि (पं० २०३५) लभ्यते ।

१. '—शैलमूषिककम्बले' इति मेदिन्यां पाठः ।

२. '—भासु ना' इति वैजयन्त्यां पाठः ।

'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) [१५९।२०-२१] ।

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

'प्रसवः' (पु) के उत्पत्ति, फल, फूल, गर्भसे पैदा होना, सन्तान ५ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ।। प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६०।४१-४२] ।

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०८ ॥

'निह्नवः' (पु)के अविश्वास, सत्यको छिपाकर बोलना, शठता ३ अर्थ हैं ।

[अवीति] ।। निह्नवनम् । 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'निह्नवः पुंसि[1] निकृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) [१६०।३९] ।

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

'उत्सवः' (पु) के उन्नति, क्रोध, इच्छाका वेग, आनन्दका अवसर ४ अर्थ हैं ।

[उदिति] ।। उत्सेकः=उद्रेकः । इच्छायाः प्रसवः= उत्पत्तिः । महः = उद्धवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) । [१६०।३३] ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥२०९॥

'अनुभावः' (पु) के प्रभाव, सज्जनोंके ज्ञानका निर्णय, भाव-प्रकाशन ३ अर्थ हैं ।

[अन्विति] ।। भवनम् । 'श्रिणीभुवो–' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे--' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा–अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके[2]' इति विश्वः [१६७।५८] ।

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

'प्रभवः' (पु) के जन्मकारण (जैसे—पुत्रादिका जन्मकारण माता पिता,······), प्रथम उपलब्धिका स्थान २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ।। जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले[2] स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) [१६०।४१] । आद्योपलब्धये = प्रथमज्ञानार्थम् ।

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः[3] ॥ २१० ॥

'पारशवः' (पु) के शूद्र जातिकी मातामें ब्राह्मण जातिके पितासे उत्पन्न सन्तान, फरसा २ अर्थ हैं ।

[शूद्रेति] ।। परान्शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञ ण् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यण् । पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६२।६०–६१] ।

ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

'ध्रुवः' (पु) के ध्रुव तारा, बड़, वसु, योग-भेद, शिव, शङ्कु, कील ७ अर्थ; 'ध्रुवम्' (न) का निश्चित (जैसे—ध्रुवं मूर्खोऽयम्,·· ······) १ अर्थ और 'ध्रुवम्' (त्रि) के निरन्तर, तर्क, आकाश ३ अर्थ हैं ।

[ध्रुव इति] ।। ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशलिपर्ण्यो[3] गीतिस्रुग्भेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः [१६२।८–९] । भभेदे=नक्षत्रविशेषे ।

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

'स्वः' (पु)के ज्ञाति (जाति), आत्मा २ अर्थ, 'स्वम्' (त्रि) का आत्मीय १ अर्थ और 'स्वः' (पु न) का धन १ अर्थ है । (ज्ञाति और धन अर्थमें 'राम' शब्दकी तरह और आत्मा तथा आत्मीय अर्थमें 'सर्व' शब्दकी तरह इसके रूप होते हैं') ।

---

१. "पुंसि इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः" इति म० म० शिवदत्तशर्मोक्तिर्न सम्यक्, मेदिन्यामग्रे 'पुमान्' इत्यनुक्तेः ।

२. '—भावसूचने' इति पाठो विश्वे ।

२. '—जन्ममूले—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

३. '—पारशवः पुमान्' इति पाठोऽपि ।

३. '—शालिपर्ण्योर्गीति—इति पाठो विश्वे ।

[स्व इति] ॥ स्वनति, स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः [१।१५] । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) [१५७।२] ।

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी[1] परिपणेऽपि च ।

'नीवी' (स्त्री) के फुफुती, राजपुत्रादिके धनका अदल-बदल, बनियां आदिका मूल धन ३ अर्थ हैं ।

[स्त्रीति] ॥ स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे = राजपुत्रादेर्बन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तन्न । मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीण् । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) [२।५४१] ।

शिवा गौरीफेरवयोः

'शिवा (स्त्री) के पार्वती, सियारिन, स्यार, शमी वृक्ष, आँवला, भूंई आँवला ६ अर्थ हैं ।

[शिवेति] ॥ शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ['शिवं मोक्षे सुखे भद्रे सलिलेऽथ शिवो हरे। वेदे योगान्तरे कीले वालुके गुग्गुलेऽपि च ।] । 'पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा झाटामलौषधौ[2]। अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च' इति विश्वः । [१०५।१०-११]।

द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

'द्वन्द्वम्' (न) के लड़ाई, जोड़ी, रहस्य ३ अर्थ हैं ।

[द्वन्द्वमिति] ॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) [१५८।१०] ।

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

'सत्त्वम्' (न) के वस्तु, प्राण, अधिक पराक्रम होना ३ अर्थ और 'सत्त्वम्' (न पु) का प्राणी १ अर्थ है ।

[द्रव्येति] ॥ द्रव्यं = वित्तम् । असुः = प्राण[णाः]। व्यवसायः = निश्चयः । सीदन्त्यस्मिन् गुणाद्याः । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (उ० ४।१०५) इति त्वन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री[1]तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) [१५९।२८] ।

क्लीबं नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

'अत्यध्वगातिप्रणतौ प्राध्वौ प्राध्वं तु बन्धने' [८३]

'क्लीबम्' (न) का नपुंसक १ अर्थ और 'क्लीबम्' (त्रि) का सामर्थ्यहीन १ अर्थ है ।

['प्राध्वः' (पु) के चलकर मार्गको पूरा किया हुआ, अतिनम्र २ अर्थ और 'प्राध्वम्' (न) का बन्धन १ अर्थ है]।

[क्लीति] ॥ षण्ढे = तृतीयाप्रकृतौ । क्लीबते । 'क्लीबृ अधाष्ट्यें' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठ्योऽत्र भ्रमात्पठितः[2] । पूर्वगन्धर्वजिह्वास्त्वोष्ठ्येषु ।

इति वान्ताः शब्दाः ।

अथ शान्ताः शब्दाः ।

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

'विट्' (पु) के वैश्य, मनुष्य, प्रवेश ३ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु[3] मनीषिभिः' इति विश्वः [१६७।५] ।

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

'स्पशः' (पु) के दूत, युद्ध २ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ अभिमरः = युद्धम् । स्पशति । 'स्पश

1. 'नीविः—' इति पाठान्तरम् ।

2. '—झण्टामली—' इति मेदिनीपाठः ।

1. '—आत्मत्वे व्यवसायाऽसुचित्तेष्वस्त्री—' इति मेदिन्यां पाठः ।

2. इदं 'बवयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठ' इति महे० वचनं च चिन्त्यम् । 'कृपणक्षुद्रक्लीबक्षुद्रा''' इति, क्लीवो वर्षवरः षण्ढः'''इति, (अभि० रत्न० क्रमशः २।१९२, २।२७५,) क्लीवो विक्रमहीनेऽपि – इति (हलायुधात्,५।३४) 'क्लीवोऽपौरुषषण्ढयोः'(अने० संग्र० २।५३२)इति वान्तप्रकरणहैमात्, 'पापे क्लीवं नपुंसके षण्ढोऽन्यवदविक्रमे'इति मेदिन्याश्च वान्तस्यै (दन्त्यौष्ठ्यस्यै)व 'क्लीब'शब्दस्योपलब्ध्या सर्वेषां भ्रमकल्पनानौचित्यात् । विश्व (१६३।१२) मेदिनी (१५८।५) विश्वलोचने ( ) ष्वयं दन्त्यौष्ठ्यः पठितः ।

3. विश्वे'क' पुस्तके '—प्रवेशे तु' इति पाठः ।

बाधनस्पर्शनयोः (भ्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) [१६३।१६]।

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

'राशिः' (पु) के ढेरी, मेष आदि बारह लग्न २ अर्थ हैं।

[द्वाविति]॥ रश्यते, रशति वा। 'रश' इति सौत्रो[1] धातुः स्वनार्थः। बाहुलकादिण्। णिजन्तात्। 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा। ['राशिर्मेषादिपुञ्जयोः' इति हैमः २।५६५, मेदिनी १६३।१२ च]।

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

'वंशः' (पु) के कुल (खान्दान), बाँस, संघ, पीठकी रीढ़ ४ अर्थ हैं।

[द्वाविति]॥ वमति, वम्यते वा। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। 'वृभृवमिभ्यः शक्'[2]। मस्करः=वेणुः। 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) [१६८।१०]।

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

'वीकाशः' (पु) के एकान्त, स्पष्ट, २ अर्थ हैं।

[रेति]॥ विकाशनम्। अस्मिन् वा। 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यधिकरणे वा घञ्। 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः। यद्वा—विकशनम्। अत्र वा। 'कश शब्दे' (अ० आ० से०)। पूर्ववत्। 'वीकाशो विजने व्यक्ते[3]' इति विश्वः [१६९।२०]। 'विकाशः पुंसि विजने प्रकाशे सदृशं[4] समे। उचिते च' (इति मेदिनी) [१६४।२९]।

निर्वेशो भृतिभोगयोः।

'निर्वेशः' (पु) के वेतन, उपभोग २ अर्थ हैं।

[निरिति]॥ निर्विश्यते। निर्वेशनं च। घञ् (३।३।१८, १९)। भृतिः=वेतनम्। निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६४।२२]।

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'कीनाशः' (पु) के यमराज, वानर २ अर्थ और 'कीनाशः' (त्रि) के क्षुद्र, किसान २ अर्थ हैं।

[कृतेति]॥ 'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम्। की कुत्सितं नाशयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा—क्लिश्नाति। क्लिश्यते वा। 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०)। 'क्लिश बन्धे (उपतापे)' (दि० आ० से०)वा। 'क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५।५६)। 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत्। (यमे ना)' (इति मेदिनी) [१६४।२२]।

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

'अपदेशः' (पु) के व्याज (बहाना) लक्ष्य, निमित्त ३ अर्थ हैं।

[पेति]॥ अपदेशनम्। अपदिश्यते वा। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८, १९)। पदे=स्थाने। 'अपदेशः पुमांल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः [१७०।३२]।

कुशमप्सु च।

'कुशम्' (न) का पानी १ अर्थ और 'कुशः' (पु) के रामचन्द्रका पुत्र, कुशा, द्वीप, जोती (जुवठकी रस्सी) ४ अर्थ हैं।

[कुशेति]॥ कौ शेते तिष्ठति। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। कुश्यति। 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। कुं पापं श्यति। 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। 'सुपि—' (३।३।४) इति योगविभागात्कः। 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' [कुशी फालेऽपि, वल्गायां कुशा, पापिष्ठमत्तयोः। कुशो वाच्यवदाख्यातः'] इति विश्वः [१६७।२-३]।

दशावस्थानैकविधापि

'दशा' (स्त्री) के हालत, अनेक तरह, दीपकी बत्ती ३ अर्थ और 'दशाः' (स्त्री नि० ब० व०) का कपड़ेकी किनारी १ अर्थ है।

---

१. 'रश'धातोः सौत्रत्वं 'अशे रश च' (उ० २।७५) इत्युणादिसूत्रेणादेशविधानमूलकमेव, अन्यथा 'अशिपणाय्योरुडायलुकौ च (उ० ४।१३३) इत्युणादिसूत्रेण रुडागमविधानेन 'राशि'शब्दसाधुत्वं पूर्वसूत्रेणादेशत्वं च वृथैव स्यादित्यवधेयम्।

२. सि० कौ० उणादिसूत्रपाठे चेदं सूत्रं नोपलभ्यते, तस्मात् पूर्वोक्तो (२।४।१६०, २।७।१) 'वंश'शब्दसाधन प्रकार एव साधीयान्।

३. '—व्यक्तौ' इति विश्वे पाठो ग्रन्थद्वये, 'विकाश—' इति 'क' पुस्तके विश्वे।

४. सदृशं—' इत्यंशो न प्रकृतोपयुक्तः, 'विकाश-' शब्दार्थकत्वाभावात्।

[दशेति] ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादि(वा० ३।२।५)कः । यद्वा—पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जपजभदहदश—' (७।४।८६) इति निर्देशादक्ङित्यपि नलोपः । यद्वा—दश्यते । 'गुरोश्च—' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा=बाल्यादिरूपा । 'दशावस्था दीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति' (इति मेदिनी) [१६३।८] ।

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

'आशा' (स्त्री) के तृष्णा (आशरा), पूर्व आदि दिशा २ अर्थ हैं ।

[आशेति] । आ समन्तादश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति हैमः) [२।५५६] ।

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

'वशा' (स्त्री) के स्त्री, हथिनी, बाँझ गौ, लड़की, वशमें रहनेवाली ५ अर्थ हैं ।

[वशेति] ॥ वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। स्त्री=योषिति[त्] । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति विश्वः [१६७।७२]।

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

'दृक्' (स्त्री) के ज्ञान, नेत्र, बुद्धि ३ अर्थ और 'दृक्' (त्रि) का जाननेवाला १ अर्थ है ।

[दृगिति] ॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । यद्वा—दर्शनम् । अनया वा । सम्पदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'(इति मेदिनी) [१६३।८]।

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरावसृणावपि ॥ २१७ ॥

'कर्कशः' (त्रि) के साहसी, कठोर, रूखा, दृढ, निर्दय, कृपाण, क्रूर ७ अर्थ और 'कर्कशः' (पु) के तलवार, कबीला, वेसवार-भेद, गन्ना, कासमर्द ४ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि' इति विश्वः [१६९।२७-२८] । असमृणः = दुस्पर्शः ।

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

'प्रकाशः' (पु) के बहुत प्रसिद्ध, घाम, उजाला, हंसी ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः[1] [१६९।२०] ।

शिशावज्ञे च बालिशः ।

'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः [८४]
नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे [८५]
नृशंसखड्गौ निस्त्रिंशावंशुः सूर्यांशवः कराः [८६]
आश्वाख्या शालिशीघ्रार्थे पाशो बन्धनशस्त्रयोः'[८७]

'बालिशः' (पु) के बालक, मूर्ख २ अर्थ हैं ।

['कोशः' (पु न) के फूलकी कोढ़ी, तलवारको म्यान, खज़ाना, दिव्य (शपथ-भेद) २ अर्थ हैं]।

['नाशः' (पु) के क्षय, छिपना २ अर्थ हैं]।

['जीवितेशः' (पु) के प्रिय, यमराज २ अर्थ हैं]।

['निस्त्रिंशः' (पु) के क्रूर, तलवार २ अर्थ हैं]।

['अंशुः' (पु) के सूर्य, किरण, सूत आदिका पतला हिस्सा ३ अर्थ हैं]।

['आशु' (न) के व्रीहि (धान्य-भेद), शीघ्र २ अर्थ हैं]।

['पाशः' (पु) के बन्धन, वरुणका हथियार या फाँस २ अर्थ हैं]।

[शीति] ॥ वाडनम् । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप—' (३:२।३) इति कः । [बालिशस्तु शिशौ मूर्खे' इति हैमः, २।७६४] ।

इति शान्ताः शब्दाः ।

अथ षान्ताः शब्दाः ।

सुरमत्स्यावनिमिषौ

'अनिमिषः' (पु) के देवता, मछली २ अर्थ हैं ।

[सुरेति] ॥ न निमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) । ['अनिमिषः सुरमत्स्ययोः' इति हैमः, ४।३३१] ।

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

'पुरुषः' (पु) के क्षेत्रज्ञ (ज्ञानी), पुरुष, पुन्नाग वृक्ष ३ अर्थ हैं ।

---

1. विश्वे '—कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि' इति पाठः ।

[प्विति] ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे' (इति मेदिनी) [१६८।४१] ।

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

'ध्वङ्क्षः' (पु) के कौआ, मछलीको खानेवाला पक्षी (बगुला), भिक्षुक, तक्षक सर्प, कपासके बीज निकालनेका यन्त्र-विशेष ६ अर्थ हैं।

[केति] ॥ मत्स्यानत्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात् कांक्षायाम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ध्वांक्षो मत्स्याशखगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' [ध्वांक्षी कक्कोलिकायां स्यात्'] (इति मेदिनी) [१६८।१६] ।

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

'कक्षः' (पु) के घास, लता, काँख, जङ्गल ४ अर्थ हैं।

[केति] ॥ कषति, कष्यते वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३। ६३) । 'कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे' इति धरणिः । [कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे । पापे, कक्षा त्विभरज्जौ काञ्च्यां गेहप्रकोष्ठके । भित्तौ साम्ये रथभागेऽन्तरीयपश्चिमांचले । उद्ग्राहिण्यां च' इति हैमः, २।५७२-५७३] । वीरुत् = लता ।

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

'अभीषुः' (पु) के घोड़े आदिका बागडोर, किरण २ अर्थ हैं।

[एति] ॥ ईषते, ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'इषेः किच्च' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच्च । अभिगत इषुः । 'प्रादयोः गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहे = अश्वादिरज्जौ । रश्मौ = किरणे । ['अभीषुः प्रग्रहरोचिषोः' इति मूर्धन्यान्तेषु हैमः, ३।७७०] ।

प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

'प्रैषः' (पु) के भेजना, पीडा २ अर्थ हैं।

[प्रैष इति] ॥ प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८)। 'प्रादूहो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रैषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । प्रेषः[1] स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः [१७१।१०] ।

पक्षः सहायेऽपि

'पक्षः' (पु) के सहाय, पखवारा, पार्श्व, ग्रह, साध्य, अवरोध, केश आदिसे आगे रहनेपर उसका समूह, बल, मित्र, पंख, रुचि, विकल्पित १२ अर्थ हैं।

[पेति] ॥ पक्षति, पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः[1]' (इति मेदिनी) [१६६।१८-१९] ।

उष्णीषं शिरोवेष्ट[2]किरीटयोः ।

'उष्णीषः' (पु) के पगड़ी, किरीट २ अर्थ हैं।

[विति] ॥ उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः [१७२।१९] । शिरसो वेष्टने = वस्त्रादिरूपे । किरीटे = मुकुटे ।

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

'वृषः' (पु) के बहुत पराक्रमवाला, चूहा, श्रेष्ठ, धर्म, वृष नामका दूसरा राशि, बैल ६ अर्थ हैं।

[शुक्रेति] ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने[3]'(भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वास[4]मूषिकशुक्रले' (इति मेदिनी) [१६७।२५-२७] । शुक्रले=बहुवीर्यवति, ध्यप्रयोगे वा ।

कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।

'कोषः' (पु न) के फूलकी कली, तलवारकी म्यान, खजाना, दिव्य (शपथ-भेद) ४ अर्थ है।

[कविति] ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) [१६६।१०, विश्वः १७१।८ च] ।

---

१. विश्वे पुस्तकद्वये मेदिन्यां (१६६।१९) शाश्वते (७३२) नानार्थरत्नमालायां (पृ० ११०१) च 'प्रैष—' इत्यैकारादिरेवायं पठितः ।

१. '—पार्ष्णिग्रहे साध्यविरोधयोः ।···वाजे—' इति मेदिनीपाठः ।

२. 'उष्णीष—' इति पुंस्त्वे क्वचित्पठ्यते ।

३. 'वृषु (श्रेष्ठे)' इति पाठान्तरम् ।

४. '—वाया—' इति मेदिनीपाठः ।

दिव्ये = शपथे । शब्दादिसंग्रहे = अमरादौ । तालव्यान्तो- [कोशो]ऽपि । 'विश्वक्सेनोऽश्लेषः कोषविषादौ च' इत्यूष्मविवेकात् । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्ग-पिधानके-' इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) [१६२।६] । तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ।

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

'आकर्षः' (पु) के जुआ, जुआ खेलनेका पाशा, सत-रंज आदि खेलनेकी बिसात, खींचना, इन्द्रिय ५ अर्थ हैं।

[द्यूत इति] ।। अक्षे = पाशके । शारिफलकम् = अक्षपीठिका । आकर्षणम् । आकृष्यते वा । आकृषन्त्यस्मिन् वा । कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८-१९) । 'नाकर्षौ द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोद-ण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) [१६७।३०-३१] ।

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

'अक्षम्' (न) के इन्द्रिय, तूतिया, सोचरखार ३ अर्थ और 'अक्षः' (पु) के जुआ खेलनेका पाशा, कर्ष (सोलह मासाका प्रमाण-विशेष); पहिया, बहेड़ा, व्यवहार (लेन-देन) ५ अर्थ हैं।

[अथेति]।। अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) । इत्यन्त्ययो-र्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः [१८२।२]। व्यवहारे = आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे = मानभेदे । चक्रे= रथावयवे ।

कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥२२२॥

'कर्षूः' (पु) का खेती, गोइंठाका अङ्गार २ अर्थ और 'कर्षूः' (स्त्री) का नहर १ अर्थ है ।

[कर्षूरिति] ।। कर्षणम् । कृष्यते, कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि-'(उ० १।८०) इत्यूः । 'करीषाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि[२] च स्त्रियाम्' इति रभसः । ['कर्षूस्तु तुषाग्नौ कृषिकुल्ययोः इति हैमः, २।५७३]। वार्ता = जीविका ।

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

'पौरुषम्' (न) के पुरुषका भाव, पुरुषार्थ, तेज ३ अर्थ और 'पौरुषम्' (त्रि)का पोरसा (साढ़े चार हाथका प्रमाण-विशेष) १ अर्थ है ।

[पुमिति] ।। पुरुषस्य कर्म, भावो वा । 'प्राणभृ-ज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्या-द्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभि-धेयवत्' इति विश्वः[१] [१७१।१७, मेदिनी १६८।४२] ।

विषमप्सु च ।

'विषम्' (न) के जल, जहर २ अर्थ हैं।

[विषेति]।। वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विषं तु गरले तोये' [ऽतिविषायां विषा भवेत्'] इति विश्वः [१७१।२] ।

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

'आमिषम्' (न पु) के उपादन (घूस, रिस्वत), भोग्य वस्तु, संभोग, मांस ४ अर्थ हैं।

[उपेति] ।। आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०)। घञ । (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पल-लेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६७।३१] । उपादानम्= उत्कोचः ।

अपराधेऽपि किल्बिषम्[२] ॥ २२३ ॥

'किल्बिषम्' (न) के अपराध, पाप, रोग ३ अर्थ हैं।

[अपेति] ।। केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०)। 'कीलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पापरोगयोः [अपराधेऽपि'] । (इति मेदिनी) [१६८।३४] ।

स्याद् वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

'वर्षम्' (पु न) के वर्षा, जम्बूद्वीपके खण्ड आदि, वर्ष (साल) ३ अर्थ और 'वर्षाः' (स्त्री नि० ब० व०) का वर्षा ऋतु १ अर्थ है ।

१. अग्रे 'पुंसि स्यात्' इत्युक्त्याऽस्य 'ना' इत्यस्य पूर्वेणाभीषुशब्देनान्वयादत्र 'आकर्ष—' इत्येव पाठः समी-चीनः प्रतिभाति ।

२. 'कुल्याल्पकृत्रिमनदीनदीजीवासु निर्झरे' इति वि० लो० (पृ० २२५ श्लो० १२),'......जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी' इति अभि० चि० म० (४।१४६) वचनाच्च 'नदी'सामान्येपि 'कुल्या'शब्दः ।

१. विश्वे तु '—स्योक्तं...नुमानेऽपि च पौरुषः' इत्येवं पाठः ।

२. 'किल्मिषम्' इति पाठान्तरम् ।

[स्यादिति]॥ लोकधातुः=जम्बुद्वीपादिः । तदंशे = भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) [१६७।२४] ।

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

'प्रेक्षा' (स्त्री) के नाच देखना, बुद्धि २ अर्थ हैं ।

[प्रेक्षेति] ॥ प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्यजयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) [१६६।१९]।

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

'भिक्षा' (स्त्री) के सेवा, याचना, वेतन, भिक्षामें मिला हुआ पदार्थ ४ अर्थ हैं ।

[भीति] ॥ भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्ञादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः [१८३।१३] । भृतिः = वेतनम् ।

त्विट् शोभापि

'त्विट्' (स्त्री) के शोभा, वचन, तेज ३ अर्थ हैं ।

[त्विडिति] ॥ त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री' इति रभसः । ['त्विट् कान्तौ व्यवसाये च जिगीषायां रुचौ गिरि' इति विश्वः, १७१।११] ।

त्रिषु परे

यहांसे आगे सब षकारान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

[त्रिष्विति] ॥ वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ।

न्यक्षं कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः ।

'न्यक्षम्' (त्रि) के साकल्य, नीच २ अर्थ और 'न्यक्षः' (पु) का परशुराम १ अर्थ है ।

[न्येति] ॥ नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा । 'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः[१]' इति विश्वः [१८३।८] ।

१. '–कात्स्न्र्ये निकृष्टयोः' इति विश्वस्थः पाठश्चिन्त्यः।

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

'अध्यक्षः' (त्रि) के प्रत्यक्ष, मालिक २ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा । अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्षणोति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षेऽध्यक्षमिष्यते' इति विश्वः, १८३।१४] ।

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

व्याजसंख्याशरव्येषु लक्षं घोषो रवव्रजौ [८८]
कपिशीर्षं भित्तिशृङ्गेऽनुतर्षश्चषकः सुरा [८९]
दोषो वातादिके दोषा रात्रौ दक्षोऽपि कुक्कुटे [९०]
शुण्डाग्रभागे गण्डूषो द्वयोश्च मुखपूरणे [९१]

'रूक्षः' (त्रि) के प्रेमरहित, रूखा २ अर्थ हैं ।

['लक्षम्' (न) के व्याज, लाख संख्या, निशाना ३ अर्थ हैं]।

['घोषः' (पु) के शब्द (हल्ला, आवाज), अहीरोंके रहनेका स्थान २ अर्थ हैं]।

['कपिशीर्षम्' (न) के दिवालका ऊपरी भाग, शृङ्ग २ अर्थ हैं] ।

['अनुतर्षः' (पु) के मदिरा पीनेका प्याला, मदिरा, अभिलाष, तृष्णा ४ अर्थ हैं]।

['दोषः' (पु) के वात आदि तीन दोष, अपराध २ अर्थ और 'दोषा' (अव्य०) का रात १ अर्थ है]।

['दक्षः' (पु) का मुर्गा १ अर्थ और 'दक्षः' (त्रि) का चतुर १ अर्थ है ।

['गण्डूषः' (पु) के हाथीके सूंड़का आगेवाला भाग १ अर्थ और 'गण्डूषः' (पु स्त्री) का कुल्ला १ अर्थ है]।

[विति] ॥ रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अप्रेम्णि = निःस्नेहे । अचिक्कणे = मसृणे । ['रूक्षः पादपजातौ स्याद्रुक्षः प्रेमण्यचिक्कणे' इति विश्वः, १८३।१२] ।

इति षान्ताः शब्दाः ।

अथ सान्ताः शब्दाः ।

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

'हंसः' (पु) के सूर्य, हंस पक्षी, योगि-भेद ३ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धं-

सः' इति सक्। यद्वा—'वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः' (उ० ३।६२) इति सप्रत्ययः। 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे। योगिमन्त्रादिभेदेषु[1] परमात्मन्यमत्सरे[2]। निर्लोभनृपतौ हंसः शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः [१७४। ८-९]।

सूर्यवह्नी विभावसू।

'विभावसुः' (पु) के सूर्य, अग्नि २ अर्थ हैं।

[सूर्येति]॥ विभा प्रभा वसु धनमस्य। 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' (इति मेदिनी) [१७४।६४]।

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

'वत्सः' (पु) के गौका बाछा, वर्ष २ अर्थ और 'वत्सम्' (न) का छाती १ अर्थ है।

[वत्साविति]॥ वसति, अस्मिन्वा। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वृतृवदि-' (उ० ३।६२) इति सः। 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः। तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी) [१७०।११-१२]। तर्णकः = गोः पुत्रः, वर्षः = वत्सरः।

सारङ्गाश्च दिवौकसः॥ २२६॥

'दिवौकसः' (पु) के चातक पक्षी, देवता २ अर्थ हैं।

[सारेति]॥ सारङ्गमस्य। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। सारं गायति वा[3]। 'गै शब्दे'(भ्वा० प० अ०)। 'गापोष्टक्' (३।८।८) मृगचातकहरिणाः। द्यौरोको यस्य। 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) [१७३।५४]।

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।

'रसः' (पु) के शृङ्गार आदि नव रस, विष, वीर्य, कसाव आदि छः रस, राग, पिघलना, पारा, जल, स्वाद ९ अर्थ हैं।

[शृङ्गेति]॥ रस्यते। 'रस आस्वादने' अदन्तः। घञ् (३।३।१९)। 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः। शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे[1]। रसा तु शल्यकीपाठाजिह्वाधरणिकंगुषु' इति विश्वः [१७३। १-२]।

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे॥ २२७॥

'उत्तंसः, अवतंसः' (२ पु) के कानका भूषण, भूषणमात्र २ अर्थ हैं।

[पुमिति]॥ उत्तंस्यति, उत्तंस्यते, अनेन वा। तसिः सौत्रो भूषार्थः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ् वा। 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्[2]' इति विश्वः। [कर्णपूरः = कर्णभरणम्], शेखरः = भूषणम्।

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु।

'वसुः' (पु) धर आदि आठ वसु, अग्नि, किरण, राजा, जोति ५ अर्थ; 'वसु' (न) के रत्न, धन, वृद्धि औषध, स्वर्ण ४ अर्थ और 'वसुः' (त्रि) का मधुर १ अर्थ है।

[देवेति]॥ वसति सर्वत्र। उष्यतेऽनेन वा। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'शृस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः। 'वसुर्ना देवभेदे[3]ऽग्निभायोक्त्रबकराजसु। क्लीबं वृद्ध्यौषधे श्याले रै रत्ने[4] मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) [१७०।६]।

विष्णौ च वेधाः

'वेधाः' (पु) के विष्णु, ब्रह्मा, पण्डित ३ अर्थ हैं।

[वीति]॥ विधति। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। विदधाति वा। 'विधाञो वेध च' (उ० ४।२२५) इत्यसुन्। 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) [१७२।४१]।

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥ २२८॥

'आशीः' (स्त्री) के आशीर्वाद, सर्पका दाँत २ अर्थ हैं।

---

१. तदुक्तम्— 'कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो योग्यः पश्चात् स उत्तमः।' इति हारीतः।

२. '-परमात्मनि मत्सरे-' इति विश्वे ग्रन्थद्वये पाठो न सम्यक् प्रतीयते।

३. सि० कौ० 'सृवृभ्रोर्वृद्धिश्च' इति (उ० १।११९) सूत्रेण 'सृ गतौ' इति धातोरङ्गच् प्रत्यये वृद्धौ च साधितोऽयं 'सारङ्ग'शब्दः।

१. '-चित्तादौ...वीर्ये देहधातौ च पारदे-' इति विश्वे 'क'पुस्तके पाठः। '-देहधातौ च पारदे-' इति 'ख'पुस्तके पाठः।

२. '-पूरे स्याच्छेकरे च वतंसवत्' इति विश्वे 'क'-पुस्तकस्थः 'शेकर' इति पाठो लेखकादिप्रमादजः प्रतीयते।

३. तदुक्तम्— "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः।' इति भा० अ० ६६० इति वाचस्पत्यम् (पृ० ४८६३)।

४. '-क्लीबे वृद्ध्यौषधे श्यामरैरत्ने-' इति मेदिनीपाठः।

[स्त्रीति] ।। आशास्ते । 'आङः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । यद्वा—आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'आशासः क्वौ–' (वा० ६।४।३४) इतीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । हितस्याशंसा, अहेर्दंष्ट्रा । ['आशीर्हितैषिणि । उरगस्य च दंष्ट्रायाम्' इति हैमः, ३।५८८-५८९] ।

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

'लालसा' (स्त्री) के प्रार्थना, उत्सुकता, अधिक चाह, याचना ४ अर्थ हैं ।

[लेति]।। लालसनम् । 'लस दीप्तौ'(भ्वा० प० से०)। यङन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः'(इति मेदिनी) [१७२।३४]।

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

'हिंसा' (स्त्री)के चोरी आदि बुरा काम, मारना २ अर्थ हैं ।

[हिंसेति] ।। हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसा चौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) [१७१।१४] । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् (५।१।१२४) । आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ।

प्रसूरश्वापि

'प्रसूः' (स्त्री) के घोड़ी, माता, केला, लता ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ।। प्रसूते । 'षूङ् प्रसवे'[1](अ० आ० से०)। 'सत्सू–' (३।२।६०) इति क्विप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदली[2]वीरुधोरपि' इति विश्वः [१७५।१३] ।

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ।। २२९ ।।

'रोदस्यौ' (स्त्री), 'रोदसी' (न । २ नि० द्विव०) का जमीन, आसमान २ अर्थ हैं ।

[भ्विति] ।। रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च'( )। विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः [१७६।२९] ।

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

'अर्चिः' (स्त्री न)के ज्वाला, किरण या कान्ति २ अर्थ हैं ।

[ज्वेति] ।। अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चिशुचि–' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना'- (इति [सान्तेषु] मेदिनी) [१७१।१५] ।

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

'ज्योतिः' (न) के नक्षत्र, प्रकाश, दृष्टि, ज्यौतिष शास्त्र ४ अर्थ हैं ।

[ज्यविति] ।। द्योतते, द्योतनं वा, अनेन वा । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः'(वा० २।१।१०) । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति [सान्तेषु] मेदिनी) [१७१।२२-२३] ।

पापापराधयोरागः

'आगः' (न) के पाप, अपराध २ अर्थ हैं ।

[पापेति] ।। एति । 'इण् गतौ (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः–इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या । ['आगोऽपराधे पापे स्यात्' इति मेदिनी, १७१।१६] ।

खगबाल्यादिनोर्वयः ।। २३० ।।

'वयः' (न) के चिड़िया, अवस्था (बचपन आदि) २ अर्थ हैं ।

[खेति] ।। वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ'[1](अ० प० अ०)। अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा । असुन् (उ० ४।१८९)। —वाति—इति स्वामि-मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१७२।३५] ।

तेजःपुरीषयोर्वर्चः

'वर्चः' (न) के तेज, मैला, रूप ३ अर्थ हैं ।

[तेज इति] ।। वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये'(इति मेदिनी) [१७२।३६] ।

---

१. 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्येवं पाठः सि० कौ० धातुपाठे च । 'षूङ् प्रसवे' इत्ययं तु दिवादौ पठितः, रूपं चास्य 'सूयते' इति भवति ।

२. विश्वे पुस्तकद्वये' कन्दली—' इति पाठः ।

१. 'गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति वक्तव्यम् ।

महस्तूत्सवतेजसोः ।

'महः' (न) के उत्सव, तेज २ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। ['मह उत्सवतेजसोः' इति सान्तेपु मेदिनी, १७२।३०] 'महावुत्सवतेजसी' इति हैमात् २।६।१३, 'मह उत्सवतेजसोः' इति हान्तेपु मेदिन्याः १७५।७, विश्वात् १८०।१० चायमदन्तोऽपि] ।

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

'रजः' (न) के रजोगुण, स्त्रीका मासिक आर्तव २ अर्थ हैं।

[रेति] ॥ रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि[1] अके–' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति [सान्तेपु] मेदिनी) [१७२।३१-३२] ॥*॥ [रजः = रज] अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः' । ['रजो' रेणौ परागे स्यादार्तवे च गुणान्तरे' इति जान्तेषु मेदिनी ३०।१३ च] ।

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

'तमः' (पु) का राहु ग्रह १ अर्थ और 'तमः' (न) के अन्धकार, तमोगुण, शोक (मोह, मूर्च्छा) ३ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) [१७१।२४] ।

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

'छन्दः' (न), पद्य (श्लोक आदि), अभिलाषा, वेद स्वच्छन्दता ४ अर्थ हैं ।

[छेति] ॥ चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामि-मुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) [१७१।२२] । पद्ये = अनुष्टुबादौ ।

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

'तपः' (न)का तपस्या, तपोलोक, धर्म ३ अर्थ; 'तपाः' (पु) के माघ महीना, शिशिर ऋतु २ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ तपनम् । तप्यते, अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे[1] च पुमाञ्शिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी) [१७१।२४] । ['तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः' (शिशु० वधः १।६६) इति लक्ष्यात् '–प्राचीपतिस्तपस्तङ्कः–' इति त्रिकाण्डशेषात् (१।१।५७) चायं ग्रीष्मार्थे इन्द्रार्थे चादन्तोऽपि] ।

सहो बलं सहा मार्गः

'सहः' (न) के बल, ज्योतिष २ अर्थ और 'सहाः' (पु) के अगहन महीना, हेमन्त ऋतु २ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ सहते, सह्यते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) [१७३।४३] । लिङ्गभेदार्थो द्विःपाठः । एवमग्रेऽपि ।

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

'नभः' (न) का आकाश १ अर्थ और 'नभाः' (पु) के श्रावण महीना, मेघ, पिकदान, नाक, मृणालसूत्र, वर्षा ऋतु ६ अर्थ हैं ।

[नेति] ॥ नभनम्, नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)। 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे। घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः [१७७।३७]।

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः

'ओकः' (न) का मकान १ अर्थ और 'ओकाः' (पु) का आश्रयमात्र १ अर्थ है ।

[अविति] ॥ उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तो['ओको]ऽपि। 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१७१।२०] ।

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

'पयः' (न) के दूध, पानी २ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । असुन् (उ० ४।१८९) । [पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति विश्वः १७६।३२) ।

ओजो दीप्तौ बले

'ओजः' (न) के दीप्ति, बल, प्रकाश ३ अर्थ हैं ।

१. वचनमिदं सि० कौ० अनुरोधेन, भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु' इति पठितम् ।

१. '–धर्मे च–' इति पाठो मेदिन्याम् ।

[अविति] ॥ उब्जति, अनेन वा । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उब्जेर्जले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । ओजोनोजः समः पादो'–' ओजो दीप्तावविष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) [१७१।२०] । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ।

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३३ ॥

'स्रोतः' (न) के इन्द्रिय, सोत २ अर्थ हैं।

[स्रोत इति] ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'स्रुरीभ्यां तुट् च'(उ० ४।२०२) इत्यसुन्। 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) [१७३।४६]।

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि

'तेजः' (न) के प्रभाव, दीप्ति, बल, वीर्य (मनुष्यका शरीरस्थ धातु), परकृत अपमानादिका नहीं सहना ५ अर्थ हैं।

[तेज इति] ॥ तेजयति, तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धाम्नि पराक्रमे। ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः [१७६।३०-३१]। 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) [१७१।२५]। चादसहने। 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ।

अतस्त्रिषु ।

यहांसे आगे सब सकारान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

[एति] ॥ वक्ष्यमाणाः [अम० ३।३।२३५ यावत्] सान्तास्त्रिलिङ्गाः ।

विद्वान् विदंश्च

'विद्वान्' (त्रि)के पण्डित, आत्मज्ञानी, प्राज्ञ ३ अर्थ हैं।

[विदिति] ॥ वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः [१७६।२५] । विदन्= पण्डितः ।

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

'बीभत्सः' (त्रि) के हिंसक या क्रूर, भयङ्कर २ अर्थ और 'बीभत्सः' (पु) के बीभत्स रस १ अर्थ हैं।

[बीति] ॥ बीभत्सते, बीभत्स्यते, अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्बध–' (३।१।६)इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः । [बीभत्सो विकृते क्रूरेऽप्यर्जुने च घृणात्मनि' इति विश्वः, १७६।२४] ।

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

[एति] ॥ वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ।

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्

'ज्यायान्' (त्रि) के अत्यन्त बूढा, बहुत प्रशंसा करने योग्य २ अर्थ हैं।

[ज्रिति] ॥ अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१)इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान् वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) [२।५९३] ।

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

'कनीयान्' (त्रि) के बहुत युवा, बहुत छोटा २ अर्थ हैं।

[केति] । अतिशयितो युवाऽल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कनादेशः । 'कनीयानतियूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु (इति मेदिनी) [१७३।५०] ।

वरीयांस्तूरुवरयोः

'वरीयान्' (त्रि)के बहुत विशाल, बहुत श्रेष्ठ २ अर्थ हैं।

[वेति] ॥ अतिशयित ऊरुर्वरो वा । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुनि 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७)इत्यूरोर्वरादेशः । 'वरीयान् योगभिच्छेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) [१७४।६३] ।

साधीयान् साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

'साधीयान्' (त्रि) के बहुत अच्छा, बहुत ज्यादा २ अर्थ हैं।

[सेति] ॥ अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि [५।३।५७] 'अन्तिकबाढयोः–' इति बाढशब्दस्य साधादेशः । [साधीयानतिबाढे स्यादतिसाधौ च वाच्यवत्' इति विश्वः १७९।६०] ।

इति सान्ताः शब्दाः ।

---

१. "विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तः, 'ओजो नोजः समः पादो युग्युगाव(र्व)समस्य तु' (भरतः)" इति स्वामी ।

अथ हान्ताः शब्दाः ।

दलेऽपि बर्हम्

'बर्हम्' (न पु) के पत्ता, मोरका पंख २ अर्थ हैं ।

[देति] ॥ दले = पत्त्रे । बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । बर्ह्यते वा । 'वर्ह हिंसायाम्'[1] (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [१७५।६] ।

निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

'ग्रहः' (पु) के ग्रहण करना, सूर्य-चन्द्र ग्रहण, सूर्य आदि नव ग्रह ३ अर्थ हैं ।

[निरिति] ॥ ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) । 'ग्रहवृद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः' इति विश्वः [१७९।२] ।

द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

'निर्यूहः' (पु) के द्वार, शिखा या चोटीमें बांधनेकी माला, काढ़ेका रस, खूंटी ४ अर्थ हैं ।

[द्वार्येति] ॥ आपीडे = शिरोभूषणे । क्वाथरसे = क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके = भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति । 'यूहि' लौकिकः साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः [१८१।१८] ।

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

'प्रग्राहः, प्रग्रहः' (२ पु) के तनी (तराजूकी डण्डीकी रस्सी), घोड़े आदिका बागडोर या पगहा २ अर्थ हैं ।

[तुलेति] ॥ प्रगृह्यते । 'प्रे वणिजाम्' (३।३।५२), 'रश्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) [३।८११] । पक्षे 'ग्रहवृद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु[2] तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः [१८०।१२] ।

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

'परिग्रहः' (पु) के पत्नी (स्त्री), परिजन, लेना, वृक्षादिकी जड़, शाप या शपथ, राहुग्रस्त सूर्य ६ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ परिगृह्यते, परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप् वा । परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्करे' इत्यजयः । ['परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः । शापे' इति हैमः [४।३५६-३५७, विश्वः १८१।२५, मेदिनी १७७।३१) च] ।

दारेषु च गृहाः

'गृहाः' (नि० पु० ब० व०) का स्त्री १ अर्थ और 'गृहम्' (न पु) का घर १ अर्थ है ।

[देति] ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा- 'गृहू ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्याद्दारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि' (इति मेदिनी) [१७५।५] ।

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

'आरोहः' (पु) के स्त्रीकी कमर या चूतड़, पहाड़ आदिपर चढ़ना, पेड़ आदिकी ऊँचाई ३ अर्थ हैं ।

[श्रविति] ॥ आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) [१७६।२] ।

व्यूहो वृन्देऽपि

'व्यूहः' (पु) के समूह, सेनाका स्थिति-विशेष, तर्क, बनावट ४ अर्थ हैं ।

[व्यूह इति] ॥ व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूह्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः [१८०।६] । यत्तु— निर्माणे = काव्यव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ।

---

१. 'वर्ह वल्ह' परिभाषणहिंसाच्छादनेषु दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः ।" इति सि० कौ० । पूर्वयोः—'बर्ह बल्ह' प्राधान्ये इत्यनयोरिति तदाशयः ।

२. विश्वे 'क'पुस्तके तु 'प्रग्राहः-' इति दीर्घमध्य एव पाठः ।

अहिर्वृत्रेऽपि

'अहिः' (पु)के वृत्रासुर, साँप २ अर्थ हैं।

[एति] ॥ आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च'(उ०४।१३८) इतीण् डित् आङो ह्रस्वः । यत्तु—'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' [ऽपि'] इति विश्वः [१८०।८] ।

अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

'तमोपहः' (पु) के अग्नि, चन्द्रमा, सूर्य, जिन ४ अर्थ हैं।

[एति] ॥ तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३। २।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्कजिनवह्निषु' इति विश्वः [१८१।२७] ।

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

'परिवर्हः' (पु) के सामाग्री, राजाका छत्र-चामर आदि चिह्न, धन ३ अर्थ हैं।

[पेति] ॥ परिवर्हते, परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)वा । 'परिवर्हस्तु[1] राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः [१८१।३६] ।

इति हान्ताः शब्दाः ।

अथाव्ययाः शब्दाः ।

अव्ययाः परे ।

यहांसे आगे नानार्थवर्गके अन्ततक सब शब्द अव्यय हैं।

[अव्येति] ॥ इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ।

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

'आङ्' के थोड़ा, अभिव्याप्ति, सीमा, धातुयोगसे उत्पन्न अर्थ ४ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा—१ आपिङ्गलः, २ आस्वर्गात्, ३ आसमुद्रं क्षितीशानाम् (रघु० १।५), ४ आक्रामति, …') ।

[एति] ॥ अतति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना सीमा = मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् । ['आङ् सीमायां परिव्याप्तौ क्रियायोगेषदर्थयोः' इति विश्वः १८५।२] ।

1. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'परिवर्हन्तु—' इति क्लीबलिङ्गोऽयम् ।

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

'आ' (इसकी प्रगृह्य संज्ञा होती है) के स्मरण, वाक्य २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ आ एवं नु मन्यसे, २ आ एवं किल तत्, ………') ।

[एति] ॥ आप्नोति । क्विप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'प्लुतप्रगृह्या अचि—'(६।१।१२५) इति संधि न याति । स्मरणे वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः[1] स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) [१७८।३] ।

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

'आः' के कोप, पीड़ा २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा—१ आः पाप एवम् अधुनापि प्रजल्पसि, २ आः शीतम्,……') ।

[आ इति] ॥ आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी[2]) । ['आः सन्तापप्रकोपयोः' इति हैमः, परिशिष्ट० ३] ।

पापकुत्सेषदर्थे कु

'कु' के पाप, कुत्सा (निन्दा), थोड़ा ३ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ कुकर्म, २ कुभार्योऽयम्, ३ कोष्णम्,…') ।

[पापेति] ॥ कवते, कूयते वा 'कूङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः [१८६।७] ।

धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः[3] ॥ २४० ॥

'धिक्' के डराना, निन्दा २ अर्थ हैं । (क्रमशः उदा०— १ धिक् तार्किकान्, २ धिग् वारवधूगामिनं त्वाम्,…') ।

[धिगिति] ॥ धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाड्डिक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं = भर्त्सनम् । निन्दा = दोषकीर्तनम् । ['धिग्भर्त्सने च निन्दायाम्' इति मेदिनी, १८९।११] ।

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

'च' के अन्वाचय (जहां दो कामोंमें-से एक काम अप्रधान हो वह), समाहार (समूह), इतरेतरयोग

1. आ 'प्रगृह्यं—' इति मेदिनी पाठः ।
2. इदं वचो मेदिन्यां न लभ्यते ।
3. इदं वचः विश्वे (१८६,७), हैमे (परिशिष्टकाण्डे १४) च लभ्यते ।

(एकाधिकका आपसमें मिल जाना), समुच्चय (परस्पर निरपेक्ष क्रियाओंका आपसमें अन्वय होना), विनियोग, तुल्ययोगिता, कारण ७ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ भिक्षामट गाञ्चानय, २ पाणिपादम्, ३ धवखदिरौ, हरिहरौ, ४ ईश्वरं च गुरुं च भजस्व, ५ अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुज्याव सनिभ्य आ(निरु० ११४।२१), ६ ध्यातश्चोपस्थितश्च, ७ ग्रामश्च गन्तव्यः आतपश्च अर्थात् आतपात्कथं ग्रामो गम्यते,······')।

[चेति] ।। चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।४६५] ।

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ[1]

'स्वस्ति'के आशीर्वाद, कल्याण, पुण्य, मङ्गल ४ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ स्वस्ति भवद्भ्यः, २ स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वस्ति गच्छ, ३ स्वस्तिमान् स्वर्गमाप्नोति, ४ स्वस्ति सुगृहीतनामधेयस्य···(मुद्राराक्षस पृ० १४९),···') ।

[स्वेति] ।। स्वसति, स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः । ['स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्' इति मेदिनी, १८०।२७] ।

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति[2] ।। २४१ ।।

'अति' के अतिशय, लङ्घन २ अर्थ हैं । (क्रमशः उदा०—१ अत्युत्तमं भोजनम्, २ मर्यादामतिक्रामति दुष्टः,······') ।

[प्रेति] ।। अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः [१८७।२४], (मेदिनी) [१८०।२०] ।

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

'स्वित्'के प्रश्न, वितर्क २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ किं स्विन्मङ्गलस्ति, २ अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्,...') ।

[स्विदिति] ।। सुष्ठु एति, अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । क्विप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) [१८०।२७] ।

तु स्याद् भेदेऽवधारणे ।

'तु'के भेद (कमी-वेशी), निश्चय २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत्, २ भोजनं तु रुचिप्रियम्, ······') ।

[त्विति] ।। तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) [१८०।१९] ।

सकृत् सहैकवारे चापि

'सकृत्' के साथ, एक बार, सर्वदा ३ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'सकृद्गच्छन्ति बालकाः' सह गच्छन्तीत्यर्थः, २ सकृदध्ययनाद्विस्मर्यते पाठः, ३ 'सकृद्युवानो गीर्वाणाः' देवाः सदा युवानो भवन्तीत्यर्थः,······') ।

[सेति] ।। एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः । ['सकृत् सहैकवारे स्यात्' इति मेदिनी, १८१।३३] ।

आराद्दूरसमीपयोः ।। २४२ ।।

'आरात्'के दूर, समीप २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ आराद् दुर्जनसंसर्गस्त्याज्यः श्रेयोऽभिलाषुकैः, २ 'सखायं स्थापयेदारात्' समीपे स्थापयेदित्यर्थः,······') ।

[एति] ।। आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादातिप्रत्ययः । ['आराद् दूरे समीपे च' इति मेदिनी, १८०।२८] ।

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

'पश्चात्' के पश्चिम दिशा, अन्तिम २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'पश्चादस्तमितो रविः' पश्चिम इत्यर्थः, २ पश्चाद्गच्छति,······') ।

[प्रेति] ।। अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः । ['पश्चात् प्रतीच्यां चरमे' इति विश्वः १८७।१५ हैमः, परि० ३१ च] ।

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

'उत' के समुच्चय, प्रश्न, विकल्प, वितर्क ४ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ उत भीम उतार्जुनः, २ उत दण्डः पतिष्यति, ३ उत पर्वतं भिन्द्यात, ४ स्थाणुरुत पुरुषः,······') ।

[उतेति] ।। ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च ।

---

१. हैमे (परि० काण्ड ३३), विश्वे (१८७।१८) चेदं वचो लभ्यते ।

२. '–लङ्घनेऽप्यति' इति पाठो विश्वे ।

'उतापी द्वौ च बाढार्थौ' इत्यजयः ।['उत प्रश्नविकल्पयोः' इति हैमः, परि० २९]।

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

'शश्वत्' के बारबार, साथ, सदा ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'शश्वद्गच्छति' अनेकवारं गच्छतीत्यर्थः, २ शश्वद्भुङ्क्ते, ३ शाश्वतं वैरम्,……')।

[श्विति]।। शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः । ['शश्वत् सह[1] पुनर्नित्ये' इति हैमः, परि० ३२]।

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

'साक्षात्' के प्रत्यक्ष, तुल्य २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा० —१ साक्षात्पश्यति परमात्मानं योगी, २ 'इयं साक्षाल्लक्ष्मीः' लक्ष्मीतुल्येत्यर्थः,……')।

[सेति]।। सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्विप् (३।२।१७८)। 'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ।['साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः' इति मेदिनी, १८१।३३]।

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।

'बत' के खेद, दया, सन्तोष, विस्मय, आमान्त्रण ५ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अहो बत महद् दुःखम्, २ बत निःस्वोऽसि त्वम्, ३ बत प्राप्ता सीता, ४ अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः (कु० सं० ३।२०), ५ बत वितरत तोयं तोयवाहा नितान्तम्,……')।

[खेदेति]।। वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । नेट् ( )। वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः[2]। [खेदानुकम्पाहर्षेषु विस्मये च स्मृतं बत' इति शाश्वतः ७८४]।

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

'हन्त' के हर्ष, दया, वाक्यारम्भ, विषाद ४ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ हन्त जीवामो वयम्, २ हन्त दीनो रक्षणीयः, ३ हन्त ते कथयिष्यामि (गीता १०।१९), ४ हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा (शिशु० वधः २।१०२), ………')।

[हन्तेति]।। हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसंभ्रमे' (इति मेदिनी) [१८०।२८]।

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

'प्रति'के प्रतिनिधि, वीप्सा, लक्षण, 'आदि'से—इत्थंभूताख्यान, भाग, प्रतिदान ६ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ अभिमन्युरर्जुनं प्रति, २ वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, ३ वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, ४ साधु देवदत्तो मातरं प्रति, ५ यदत्र मां प्रति सोंऽशो दीयताम्, ६ माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतिप्रयच्छति,……')।

[प्रेति] ।। प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाड्डतिः । इत्थंभूताख्यानः = मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा = वीप्सा । आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ।['प्रति प्रतिनिधावित्थंभूताख्यानाभिमुख्ययोः' इति मेदिनी, १८०।२५]।

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु[1] ॥ २४५ ॥

'इति' के हेतु, प्रकरण, प्रकाश, 'आदि'से—इस तरह, समाप्ति, विवक्षा, नियम, स्वरूप ७ अर्थ हैं। (क्रमशः उदा० —१ हन्तीति पलायते, २ गौरश्वो हस्तीति जातिः, ३ 'इति पाणिनिः' पाणिनिर्लोके प्रकाशत इत्यर्थः, ४ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः (शिशु० वधः १।३), ५ धर्ममाचरेदिति, अ अ इति (पा० सू० ८।४।६८), ६ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (पा० सू० ५।२।९४), ७ वृद्धिरित्येव या सा वृद्धिः,……')।

[ईति] ।। एति, अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४)। 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः [१८७।२३] ।

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

'पुरस्तात्, अग्रतः' २ के पूर्व दिशा, पहले (प्रथम), बीता हुआ काल, सामने ४ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'पुरस्ताद् द्वारम्'पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः,२ पुरस्ताद्भुङ्क्ते प्रथमं भुंक्त इत्यर्थः, ३ पुरस्ताद्ग्रामोऽभूत्, ४ पित्रोः पुरस्तात् क्रीडति शिशुः,…')। इसी प्रकार 'अग्रतः' का उदाहरण समझना चाहिए।

[प्रेति] ।। पूर्वस्मिन् । 'सप्तमी–' (५।४।२७)इत्यस्तातिः । 'अस्ताति च'(५।३।४०)इति पुरादेशः । 'प्राच्यां

१. विश्वे ग्रन्थद्वये 'शश्वत्पुनः सदार्थयोः' इति(१८७। १५), शाश्वते 'पुनः सदार्थयोः शश्वत्' इति (श्लो० ७९८) नामरत्नमालायाञ्च 'भूयः सदार्थयो शश्वत्' (पं० २०१७) इति सदार्थेऽयं पठितः ।

२. अग्रिमशाश्वतवचनेन हैमोक्त (परि० ३१) वचनेन मेदिन्युक्त (८०।२९) वचनेन पवर्गादित्वमेवास्य समीचीनम् ।

१. '—प्रकर्षादिसमाप्तिषु' इति पाठान्तरम्

पुरः पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोपालितः। 'अग्रे' इति अग्रतः। आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) [पुरस्तात् चतुर्षु प्राच्यां पुरार्थे प्रथमेऽग्रतः' इति शाश्वतः, ७८९]।

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

'यावत्, तावत्'के सम्पूर्ण, अवधि, प्रमाण, निश्चय ४ अर्थ हैं। ('दोनोंके क्रमशः उदा०—१ मम यावत्कार्यमस्ति तावत्कुरु, यावदध्यापितं तावत्पठितम्, २ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ, ३ यावत्सुवर्णं तावद्रजतम्, यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्, ४ यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व, ······')।

[येति] ॥ यत्, तत्, परिमाणमस्य। तद्धिताः'(४।१।७६)इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः। तेन डावतुः[१]। 'यावत् कात्स्न्र्येऽवधारणे। प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे। पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) [१८१।३१-३२]।

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ।

'अथो, अथ' के मङ्गल, बाद, आरम्भ, प्रश्न, कात्स्न्र्य, अधिकार, प्रतिज्ञा, एक वार कहे हुएको फिर कहना, समुच्चय ९ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्रो० सू० १।१।१), २ स्नानं कृत्वाऽथ भुञ्जीत, ३ अथ शब्दानुशासनम् (पात० भा० १।१ आह्नि० १ पस्प०), ४ अथ वक्तुं समर्थस्त्वम् ?, ५ अथ ऋतून् ब्रूमः, ६ अथ स्नानविधिः, ७ गौडो भवानथेति ब्रूमः, ८ अथो इमं वेदमध्यापय अथो एनं छन्दोऽपि, ९ अथो खल्वाहुः, भीमोऽथार्जुनः, ······')।

[मङ्गेति] ॥ अर्थ्यते। अर्थ याञ्चायाम्' (चु० आ० से०)। बाहुलकात् डोः। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। पृषोदरादित्वाद्रलोपः। 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले[२]। विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्र्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) [१८१।३५]।

वृथा निरर्थकाविध्योः

'वृथा' के व्यर्थ, विधि-हीन २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ वृथा दुग्धोऽनड्वान्, २ प्रतिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं च यत् (मनुः ८।१५९),······')।

[वृथेति] ॥ वृणोति, वृणीते वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'वृञ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) वा। बाहुलकात् थाक्। 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः [१८८।२९]।

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

'नाना' के अनेक, उभय, विना ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ नानाविधाः पुरुषाः, २ नानाविधं न सज्जेत, ३ 'नानानारीर्निष्फला लोकयात्रा' नारीर्विना लोकयात्रा निष्फलेत्यर्थः,···')।

[नेति] ॥ नेति नाना। 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति नञो नाञ्। 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः' (इति मेदिनी) [१८२।४५]।

नु पृच्छायां विकल्पे च

'नु'के प्रश्न, विकल्प, वितर्क ३ अर्थ हैं। ('क्रमश उदा०—१ को नु धावति, २ देवदत्तो नु यज्ञदत्तो नु पण्डितः, ३ स्थाणुर्नु पुरुषो नु,······,)।

[न्विति] ॥ नुदति, नौति वा। 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा। मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः। 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः [१८८।३१]।

पश्चात्सादृश्ययोरनु।

'अनु' के पश्चात्, सादृश्य, लक्षण, तत्त्वाख्यान, भाग, वीप्सा, लम्बाई ७ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ राममनुगच्छति लक्ष्मणः, २ पितरमनुकरोति बालः, ३ वृक्षमनुद्योतते विद्युत्, ४ साधु देवदत्तो मातरमनु, ५ यदत्र मामनु स्यात्तद्दीयताम्, ६ वृक्षं वृक्षमनुसिञ्चति, ७ अनुगङ्गं काशी,···')।

[पेति] ॥ अनिति। 'अन प्राणने'(अ० प० से०)। बाहुलकादुः। 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि। आयामे च समीपे[१] च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः [१८८।३३-३४]।

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

'ननु' के प्रश्न, अवधारण, अनुज्ञा, आमन्त्रण, वाक्या-

---

१. 'यत्तदेतेभ्यः—' इति सूत्रस्थ—'डावताऽर्थवैशिष्ट्यान्निर्देशः पृथगुच्यते' इति भाष्यप्रतीकमादाय 'यावत्तावदि'त्याभ्यामनेन वतुप्प्रत्ययं कृत्वा 'आ सर्वनाम्नः' (६।३।९१) इत्यात्वविधानस्य कैयटेन स्पष्टमुक्ततयेदं वचनं न सम्यक्। 'डावतु'प्रत्ययस्य विधानं तु प्राचां सम्मतमित्यपि तत्रैव कैयटेनोक्तम्।

२. 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इत्यभियुक्तोक्त्या 'अथ'शब्दो मङ्गलार्थकः।

१. विश्वे तु '—श्ययोरनु। आयामे च नियामे च—' इति पाठः।

रम्भ, आक्षेप, प्रत्युक्ति ७ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ ननु पठति नात्रः?,२ नन्वद्य गच्छामो वयम्, ३ नन्वादिश, ४ ननु चण्डि प्रसीद मे, ५ नन्वपोहः प्रसूयते, ६ ननु किमर्थमागतस्त्वम्, ७ अकार्षीः गृहकार्यं ? ननु करोमि भोः, पठसि पुस्तकम् ? ननु पठामि भोः,……')।

[प्रश्नेति]॥ न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। डुः (वा० ३।२।१८०)। 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे' (चापि) ननु' इति विश्वः [१८८।३१-३२]।

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

'अपि' के निन्दा, समूह (भी), प्रश्न, शङ्का, संभावना, इष्टप्रश्न, आक्षेप, युक्त पदार्थ (वस्तु) ८ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, २ स्त्रियं पालय पुत्रमपि, ३ अपि गच्छसि गृहम्?,४ अपि प्रसिदेद्दुष्टो नृपतिः, ५ पर्वतमपि शिरसा भिन्द्यात्, ६'अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते । अपि स्वशक्त्या तपसे प्रवर्तसे—' (कु० सं० ५ । ३३), ७ अपि गृह्णीयां चेदम्, ८ सर्पिषोऽपि स्यात्,……)।

[गर्हेति]॥ न पियति । 'पि गतौ'(तु० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न[1] तुक् । 'अपि सभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च[2] कामचारक्रियासु च' इति विश्वः [१८८।३९]।

उपमायां विकल्पे वा

'वा' के उपमा, विकल्प, समूह ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ सर्पो वा क्रुद्धः' सर्प इव क्रुद्ध इत्यर्थः, २ यवैर्व्रीहिभिर्वा यजेत, ३'सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम, (कु० सं० २।६०), न नृतीया मूर्तिरित्यर्थः,…')।

[उपेति]॥ वाति । 'वा गत्यादौ'(अ० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) [१८५।७४-७५]। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः [१८९।४०]।

समि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९॥

'सामि' के आधा, निन्दित २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ सामि संमीलिताक्षी, २ सामि कृतमकृतं स्यात्,…')।

[सेति]॥ सामयति । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३८)। ['सामि निन्दार्द्धयोर्मतम्' इति मेदिनी, १८३।५५]।

अमा सह समीपे च

'अमा' के साथ, निकट २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'पुत्रेणामा भुङ्क्ते' सहेत्यर्थः, २ अमा भवोऽमात्यः,……')।

[एति]॥ न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०)। क्विप् (३।२।७६)। सहार्थे । ['अमा सहार्थान्तिकयोः' इति विश्वः, १८९।४३]।

कं वारिणि च मूर्धनि ।

'कम्' से पानी, शिर, सुख ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ कञ्जं कमलम्, २ कञ्जाः केशाः, ३ कंयुः,……)।

[कमिति]॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। णिङभावे विच् (३।३।७५)। 'कम् शिरः सुखवारिषु' इति विश्वः [१८९।४६]। 'कम् पादपूरणे तोये [मस्तके च सुखेऽपि च'] (इति मेदिनी) [१८३।५२]।

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'एवम्'के सदृश, इस तरह, उपदेशादि, निर्देश, निश्चय, स्वीकार ६ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अग्निरेवं द्विजोऽग्निरिवेत्यर्थः, २ एवं वादिनि देवर्षौ-(कु० सं० ६।८४), ३ एवमधीष्व, ४ एवं तावत्, ५ एवमेतत्, ६ एवं कुर्मः,…')।

[ईति]॥ 'ए' एत्थं वमति । टुवम् उद्गिरणे'(भ्वा० प० से०)। विच् (३।२।७५)। एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः। ['एवं प्रकारे स्यादङ्गीकारेऽवधारणे' इति मेदिनी, १८३।५६]।

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

'नूनम्'के तर्क, अर्थका निश्चय २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ नूनं शरत्फुल्ला हि काशाः, २ नूनं हन्तास्मि रावणम्,……')।

[न्विति]॥ नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५)। ['नूनं तु निश्चिते तर्के स्मरणे वाक्यपूरणे' इति मेदिनी, १८३।६०]।

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

'जोषम्'के मौन (चुप रहना), सुख २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'जोषमास्व' मौनमास्स्वेत्यर्थः, २ जोषमास्ते जितेन्द्रियः,……')।

[त्विति]॥ जुष्यते। 'जुष तृप्तौ' (चु० उ० से०)।

---

१. आगमशास्त्रमनित्यम्' इति परिभाषेन्दुशेखरः [९४]

२. विश्वे '—पदार्थेषु—' इत्येवं पाठः :

बाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णींलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) [१८३।५९] ।

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

'किम्' के प्रश्न, निन्दा २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ किंकरोषि?, २ स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं (किरा० १।५),……')।

[किमिति] ॥ कूयते, कवनम् वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलेकाड्डिमु । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) [१८३।५२]।

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

'नाम' के प्राकाश्य (प्रकट, नाम, संज्ञा), संभावनाके योग्य, क्रोध, द्वेषपूर्वक स्वीकार करना, निन्दा, झूठा,विस्मय ७ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ हिमालयो नाम नगाधिराजः (कु० सं० १।१), २ कथ भविष्यति संगरो नाम, ३ ममापि नाम रावणस्य नरवानरैर्मृत्युः, ४ शत्रोः सकाशाद् गृह्णाति नाम, एवमस्तु नाम, ५ को नामार्थं प्रलपति मे विशतः सभायाम्, ६ दष्टेऽधरे रोदिति नाम तन्वी, ७ अन्धो नाम गिरिमारोहति,……')।

[नामेति] ॥ नामयति, नाम्यते वा । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे[1] विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि[2] दृश्यते (इति मेदिनी)। [१८३।५२-५३]। संभाव्यं = संभावना ।

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

'अलम्' के भूषण, काफी, शक्ति, मना करना, व्यर्थ ५ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अलङ्कृतां कन्यां प्रयच्छेत्, २ 'अलमस्यस्य धनं' बह्वित्यर्थः, ३ अलं मल्लो मल्लाय, ४ अलमतिप्रसङ्गेन, ५ अलं महीपाल तव श्रमेण—(रघु० २।३४),……')।

[एति] ॥ अलति । 'अल भूषणादौ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः[१९०।४८]।

हुं वितर्के परिप्रश्ने

'हुम्'के वितर्क, प्रश्न, भय, डराना, अनिच्छा ५ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा—१ हुं पयो हुं मृगतृष्णा, २ हुं देवदत्तोऽयम्, ३ हुं राक्षसोऽयम्, ४ हुं निर्लज्जः, ५ हुं हुं मुञ्च माम्,…')।

[हुमिति] ॥ हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०)। बाहुलकान्मः ['हुम् स्मृतावप्यपाकृतौ' इति मेदिनी १८३।५५]।

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

'समया' के समीप, बीच २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ समया ग्रामं नदी, २ 'ग्रामं समयाऽऽस्ते' ग्राममध्य इत्यर्थः,……')।

[सेति] ॥ समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'आ समिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५)

पुनरप्रथमे भेदे

'पुनः' के फिर, भेद (विशेष) २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ पुनरागतः, २ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा (गीता ९।३३),………')।

[ष्विति] ॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) [१८४।७२] ।

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

'निः' के निश्चय, निषेध, २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ निष्पन्नं कार्यम्, निरुक्तम्, २ निर्धनो वणिक्,……')।

[निरिति] ॥ नृणाति । 'नॄ नये'(क्र्या० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८) । 'ॠत इत्—' (७।१।१००) । 'निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः' इति विश्वः [१९१।५९]।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

'पुरा' के प्रबन्ध, बहुत दिन पहले, आनेवाला निकटका समय ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'पुराधीयते' निरन्तरमपाठीदित्यर्थः, २ पुरा भवं पुरातनम्, ३ 'गच्छ पुरा देवो वर्षति' समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः,………')।

[स्यादिति] ॥ प्रबन्धे = अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। बाहुलकात् कः । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) [१८४।६९] ।

---

१. 'कामेऽभ्युपगमे—' इति पाठान्तरम् ।

२. '—विकल्पेऽपि च—' इति मेदिनीपाठः ।

१. इदमेव वचनं विश्वे (१९०।५४),मेदिन्यां(१८४।६५) च लभ्यते ।

ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

'ऊररी, ऊरी, उररी' ३ के विस्तार, स्वीकार २ अर्थ हैं। (क्रमशः उदा०—१ 'ऊररीकृत्य, ऊरीकृत्य, उररीकृत्य वा पटं' विस्तार्येत्यर्थः, २'ऊरीकृत्य, ऊररीकृत्य, उररीकृत्य वाऽज्ञां गच्छति' स्वीकृत्य गच्छतीत्यर्थः,……')।

[विति] ॥ ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने'(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्ररीक्, रीक् च । 'वयतेः (भ्वा० उ० अ०)। ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५)। 'ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः । ['उरयूरर्यूररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्¹' इति मेदिनी, १८४।७१] ।

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'स्वः' के स्वर्ग, परलोक २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि' (नैषधच० ३।१६), २ स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः, ………')।

[स्वर्ग इति] ॥ 'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२। ७५) ['स्वः स्वर्गपरलोकयोः' इति विश्वः १९०।५५]।

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

'किल' के वार्ता, सम्भावनाके योग्य, हेतु, झूठा, अरुचि ५ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ जघान कंसं किल वासुदेवः, अर्जुनः किल विजेष्यते कुरून्, ३ स किल कविरेवमुक्तवान्, ४ गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा, ५ त्वं किल योत्स्यसे,…')।

[वार्तेते]।। किलति । 'कील श्वैत्ये' (तु० प० से०) । इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः [१९१।६१] । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।४६७]।

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

'खलु' के निषेध, वाक्यालङ्कार, जिज्ञासा, अनुनय ४ अर्थ हैं। (क्रमशः उदा०—१ 'खलु रुदित्वा' रोदनं माकुर्वत्यर्थः, २ एतत्खल्वाहुः, ३ स खल्वधीते शब्दशास्त्रम्, ४ न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् (नागानन्द० २।१०),…')।

[नीति] ॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) [१८४।७३] ।

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'अभितः' के समीप, दोनों तरफ, शीघ्र, साकल्य, सामने ५ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ 'वाराणसीमभितो गङ्गा' समीप इत्यर्थः, २ अभितः कुरु चामरौ, ३ 'अभितो गच्छ' शीघ्रमित्यर्थः ४ 'व्याप्नोत्यभितो रजः' सर्वत इत्यर्थः ५ आपतन्तमभितोऽरिमपश्यत्,…')।

[समिति] ॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशब्दात्तसिल् । ['अभितः शीघ्रशाकल्यसंमुखोभयतोऽन्तिके' इति विश्वः १९१।६७, मेदिनी १८६।८३ च] ।

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

'प्रादुः' के नाम, प्रकट २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः दश नामानीत्यर्थः, २ प्रादुर्भवति,…')।

[नामेति] ॥ प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । प्राप्ति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। नामशब्दार्थे । ['प्राकाश्ये सम्भवे प्रादुः' इति शाश्वतः, ८०३] ।

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

'मिथः' के परस्पर, एकान्त २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ वसिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः, २ मिथो मन्त्रयते,……')।

[मीति] ॥ मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योऽन्यार्थे । ['मिथोऽन्योन्ये रहस्येऽर्थे च' इति मेदिनी १८६। ८३] ।

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

'तिरः' के छिपना, तिर्छा २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे (कु० सं० २। ६२), २ तिरोगच्छति भास्करः,……')।

[तीति] ॥ तरति । 'तॄ' [प्लवनतरणयोः] (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति [परि० शे० ५९] गुणविषये इर् । ['तिरोऽन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे' इति विश्वः १९२।६८, शाश्वतः ८०४, मेदिनी १८५।८२ च] ।

---

१. उक्तमेदिनीवचनात् 'उररी'ति ह्रस्वोकारादिः'ऊरुरी' इति मध्यह्रस्वोकारवानपि इति बोध्यम् । तथा 'ऊर्यूरी चाप्युभौ शब्दौ विस्तारेऽङ्गीकृतावपि' इति मेदिनी(१८४। ६६) वचनात् 'उरी' ह्रस्वोकारादिर्दीर्घान्तोऽपि । एवं च 'उररी, ऊरी, ऊररी, ऊरुरी, उरी' इति पञ्च शब्दा बोध्याः ।

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

'हा' के विषाद, शोक, दुःख ३ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०— १ हा गतो रमणीयः कालः, २ हा वनं गतो रामचन्द्रः, ३ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः,····')।

[हेति]॥ जहाति। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) [१८६।८६]।

अहहेत्यद्भुते खेदे

'अहह' के अद्भुत, खेद २ अर्थ हैं। (क्रमशः उदा०— १ अहह बुद्धिप्रकर्षो नृपालस्य, २ अहह हता विधवा बाला, ······')।

[अहेति]॥ अहं जहाति, जिहीते वा। [ओ-] 'हाक्' [त्यागे] (जु० प० अ०)। [ओ-] 'हाङ्' [गतौ] (जु० आ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः। '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः। तत्र क्विप् (३।२।७६) बोध्यः। 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः। संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) [१८६।९२]।

हि हेतावथधारणे ॥ २५७ ॥

'हि' के हेतु, निश्चय २ अर्थ हैं। ('क्रमशः उदा०—१ अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते, २ चन्द्रो हि शीतलः,···')।

विशेषः—'नानार्थ अव्यय' शब्दोंके अव्ययमात्र होनेसे अन्य प्रकरणोंके समान ('अव्य०') इस तरह प्रत्येक शब्दोंके बाद नहीं लिखा गया है, अतः ३।३।२३० से ३।३।२५७ तकके प्रत्येक शब्दोंको 'अव्यय' समझना चाहिए।

[हीति]॥ हिनोति। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। विच् (३।२।७५)। संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः। क्विपि (३।२।१७८) तुगभावो वा। 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे। प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि। ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) [१८६।८६-८७]। तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः। एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः।

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथाव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः।

चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, (+ आद्य शब्दसे—चिरेण, चिरात्, चिरम्, चिर) ३ का 'देर' अर्थ है[1]।

[चीति]॥ चिरमयते। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः। 'अच्प्रत्यन्वव–' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच्। चिररात्रानयते। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। ण्यत् (३।१।१२४)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते। चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य'।

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मुहुः, पुनः पुनः, शश्वत्, अभीक्ष्णम्, असकृत् ५का 'बार-बार' अर्थ है।

[मुहुरिति]॥ मोहनम्। 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०)। बाहुलकादुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति। 'शश प्लुतगतौ'(भ्वा० प० से०)। बाहुलकाद्वतिः ॥ (३) ॥*॥ अभि क्ष्णौति। 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०)। बाहुलकाड्डमुः। 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुल्यार्थाः। अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात्। 'वारं वारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः [३।४।३]। पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य'।

स्राग्झटित्यञ्जसाह्नायद्राङ्मङ्क्षुसपदि द्रुते।

स्राक्, झटिति, अञ्जसा, अह्नाय, द्राक्, मङ्क्षु, सपदि ७ के 'झटपट, तत्काल' अर्थ है।

[स्रागिति] ॥ 'स्रै[2] पाके' (भ्वा० प० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। स्रामकति। 'अक कुटिलायां गतौ'(भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।२।७५) (१)॥*॥'झट संघाते' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति। 'इण् [गतौ](अ० प० अ०)। क्तिच् (३।२।७५) ॥(२)॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्जू व्यक्त्यादौ'(रु० प० से०)। 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अञ्जं स्यति, सायति वा। 'षो-

[1] अस्मिन्नानार्थवर्गे ग्रन्थकृता 'तु हि च'इत्यादिशब्दैरभीष्टा तदतिरिक्ता हैमः-मेदिनी विश्वकोष-नानार्थरत्नमालादिकोषसम्मताश्चार्था यथासम्भवमुदाहरणैर्युक्ताः अत्र 'प्रकाश'व्याख्यायां निर्दिष्टाः। विस्तरभिया अप्रसिद्धा अर्थास्तदुदाहरणानि च विशेषजिज्ञासवोऽन्यत्र पश्यन्तु।

[2] 'श्रा पाके' इत्यस्य तालव्यादितया चिन्त्यमेतत्।

ऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥ * ॥ ह्नवनम्। 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०)। बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८)। पृषोदरादि[६।३।१०९]त्वाद्वस्य यः। ततो नञ्समासः [३।३।६] ॥ (४) ॥ * ॥ संपद्यते। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। इन् (उ० ४।११८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः। (५) ॥ * ॥ द्राति। 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् कः। (६) ॥ * ॥ मज्जति। 'टुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०)। बाहुलकात्सुः। 'मस्जिनशोः–' (७।१।६०) इति नुम्। 'स्कोः–' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'तत्क्षणार्थस्य'।

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलवत्, सुष्ठु, किमुत, सु, अति, अतीव ६ का 'अतिशय' अर्थ है।

[बलेति] ॥ बलमस्यास्ति। मतुप् (५।२।१३६)। (१) ॥ * ॥ सुतिष्ठति। 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२) ॥ * ॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥ * ॥ सूयते। 'षु [प्रसवैश्वर्ययोः[1]] (भ्वा० प० अ०)। क्विपि (३।२।१७८) तुगभावः। डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अतति। इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥ * ॥ अति च इव च ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'अतिशयस्य'।

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने।

पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नाना ६ का 'वर्जन' (विना) अर्थ है।

[प्रिति] ॥ पर्थयति। पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०)। बाहुलकात्[2] कक् ॥ (१) ॥ * ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तरेति। इणो णः ॥ (३) ॥ * ॥ ऋतीयते। 'ऋतिः' सौत्रः [३।१।२९]। ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥ * ॥ हिनोति। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। रुकक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥ * ॥ नञो 'विनञ्भ्याम्—' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'वर्जने'।

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यत्, तत्, यतः, ततः (येन तेन) ४ का 'कारण' अर्थ है।

[यदिति] ॥ यच्छति। 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'गमादीनां क्वौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः। तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति ॥ 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०)। तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्भ्याम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७)। त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२)। (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हेतौ'।

असाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चित्, चन २ का 'असाकल्य' (असम्पूर्णता) अर्थ है।

[एति] ॥ चेतति। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥ * ॥ चनति। 'चन शब्दे'। (   )। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ [द्वे] 'असकलार्थस्य'।

कदाचिज्जातु

कदाचित्, जातु २ का 'कभी' अर्थ है।

[केति] ॥ कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ जायति। 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कस्मिंश्चित्काले'।

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह।

सार्धम्, साकम्, सत्रा, समम्, सह (सजूः=सजुष्) ५ का 'साथ' अर्थ है।

[सार्धमिति] ॥ ऋध्यति। 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०)। बाहुलकात्कम्। सह ऋधं वर्धनम्। 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥ * ॥ सह अकनम्। अम् प्रत्ययः। 'सहस्य–' (६।३।७८) इति सादेशः। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्–' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ सह त्रायते। क्विप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ समति। 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। अम् ॥ (४) ॥ * ॥ सहते। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ 'सजुष्' शब्दोऽप्यत्र ॥ * ॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे'।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वम् १ का 'अनुकूलता' अर्थ है।

[एति] ॥ प्राध्वनति। 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। डमुप्रत्ययः। 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने' (   )। ['प्राध्वं नम्रानुकूलयोः' इति विश्वः, १८९।४६] ॥ (१) ॥ * ॥

---

१. क्वचित् 'गतौ' इति पाठः।

२. सि० कौ० 'प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च' (उ० १। ११७) इति सूत्रेण 'पृथक्' शब्दः साधितः।

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

वृथा, मुधा २ का 'व्यर्थ' अर्थ है।

[व्यर्थेति]॥ व्रियते । 'वृङ्' [संभक्तौ] (क्र्या० आ० से०) । 'वृञ्' [वरणे'] (स्वा० उ० से०) । थाक् । 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) [१८१।३७]। (१) ॥*॥ मुह्यति । काप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्य धः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यर्थके'।

आहो[1] उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

'आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत ५ का 'वितर्क करना, विकल्प' अर्थ है।

[आहो इति] ॥ आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः (२) ॥ * ॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) [१८७।१७] ॥ (३)॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'कायतेर्डिमिः' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) [१८३।५३] ॥ (५) ॥ * ॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) [१८७। १७] ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वितर्कनस्य' ।

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तु, हि, च, स्म, ह, वै ६ 'श्लोकके चरणको पूरा करनेमें' प्रयुक्त होते हैं।

[ह्विति] ॥ तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्विपि तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति, चिनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥(३)॥*॥ स्मयते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) [१८६ ८५] ॥ (५) ॥ * ॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ।

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सु, अति २ का 'पूजा, बड़ाई' अर्थ है।

[पूजेति] ॥ सवति । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०)। डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां भृशार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) [१८५।७९]॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ।

दिवाह्नीति

दिवा १ का 'दिनमें' अर्थ है।

[दिवेति] ॥ दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नि = दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ।

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दोषा, नक्तम्, २ का 'रातमें' अर्थ है।

[अथेति] ॥ दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः । (दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः) [१९१।६४]॥(१)॥*॥ नञ्जति । 'ओनस्जी व्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ=रात्रौ इत्यर्थे ।

तिर्यगर्थे साचि[1] तिरोऽपि

साचि, तिरः २ का 'तिर्छा' अर्थ है।

[तिरिति] ॥ सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इन्नजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ तरणम् । 'तॄ [प्लवनतरणयोः'] । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषये—' इतीर् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ।

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाट्, प्याट्, अङ्ग, हे, है, भोः ६ का 'सम्बोधन' (पुकारना, बुलाना) अर्थ है।

[अथेति] ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । णिजन्तः । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥* ॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥ * ॥ भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डोस् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'संबोधनार्थकाः' ।

---

१. 'अहो धिगर्थं आश्चर्ये विषादकरुणार्थयोः' इति नानार्थरत्नमाला (२६-२०)वचनाद्'अहो' ह्रस्वादिरपि ।

१. वमिर्भुजिः पचिः साचिः—' इति वैजयन्ती (पृ० १० पं० २५) वचनात् 'तिर्यक् साचिः—' इति (अभि० चि० ६।१५१) हैमोक्तेश्च 'साचिः' इति स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

समया निकषा हिरुक्।

समया, निकषा, हिरुक् ३ का 'समीप' अर्थ है।

[समेति] ॥ समयनम्। 'आ समिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५)। 'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) [१८४।६५] ॥ (१) ॥ * ॥ निकषणम्। पूर्ववत्। 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) [१८५।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ हिनोति। रुकक् प्रत्ययः। 'हिरुक् मध्ये विनार्थे च' इति रुद्रः। 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सामीप्ये'।

अतर्किते तु सहसा

सहसा १ का 'एकाएक' अर्थात् अतर्कित (विना विचार किये) अर्थ है।

[एति] ॥ सहते। 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०)। असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ अतर्किते=अविचारिते। ['सहसा शून्यहेतुके। सद्योऽर्थेऽपि' इति नानार्थरत्नमाला, पं० २६३५–२६३६]।

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पुरः, पुरतः, अग्रतः ३ का 'आगे, पहले' अर्थ है।

[स्यादिति] ॥ पूर्वस्मिन्। 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' (५।३।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ पुरति। 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे। आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रयः 'अग्रार्थाः'।

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड् वषट् स्वधा।

स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा, ये ५ 'देवताओंको हविष्य देनेमें' प्रयुक्त होते हैं, (इनमें 'स्वाहा' शब्द देवोद्देश्यसे हविष्य देने (हवन करने) में तथा 'स्वधा' शब्द 'पितरोंको कव्य देनेमें' प्रसिद्ध है)।

[स्वेति] ॥ स्वादतेऽनेन। 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०)। आ प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः। सुष्ठु आ हूयतेऽनेन वा। डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ श्रूयते, अनेन वा। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकाड्डौषट् ॥ (२) ॥ * ॥ उह्यतेऽनेन। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। डौषट् ॥ (३) ॥ * ॥ डषट् च ॥ (४) ॥ * ॥ स्वद्यतेऽनेन। 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० प० से०)। आ प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'देव[प्रभृति] हविर्दाने'।

किंचिदीषन्मनागल्पे

किञ्चित्, ईषत्, मनाक् ३ का 'थोड़ा' अर्थ है।

[किमिति] ॥ किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ ईषणम्। 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०)। अत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ मननम्। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अल्पे'।

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रेत्य, अमुत्र २ का 'दूसरे जन्ममें' अर्थ है।

[प्रेत्येति] ॥ प्रकर्षेण इत्वा। इण् (अ० प० अ०)। क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२)। 'समासे-' (७।२।३७) इति ल्यबादेशः। तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ अमुष्मिन्। अदसः 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१०) ॥ (२) भवान्तरे=जन्मान्तरे।

व वा यथा [1]तथैवैवं साम्ये

व, वा, यथा, तथा, एव, एवम् ६ का 'समानता' (उपमा, सादृश्य) अर्थ है।

[वेति] ॥ वाति। वानं वा। डः (वा० ३।२।१०१)। क्वचित् 'वत्' इति पाठः। स तु न युक्तः। वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात्। न च वतिरेवात्र पठितः। सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात्। अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणवुञादीनामपाठात्। 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' इति मेदिन्या[१५७।१]दिसंमतेश्च ॥ (१) ॥ * ॥ क्विपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥ * ॥ येन तेन प्रकारेण। 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ अयनम्। 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१५२)। ('एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति हैमः) [परि० का० ५५] ॥ (५) ॥ * ॥ 'इण्' (अ० प० अ०)। बाहुलकाद्वम् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'साम्ये'।

अहो ही[2] च विस्मये।

अहो, ही २ का 'आश्चर्य' अर्थ है।

[अहो इति] ॥ अहानम्। 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०)। डो प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ हननम्। बाहुलकाड्डी ॥ (२) ॥ * ॥ अद्भुते। द्वे 'विस्मये'।

---

१. 'वद्वा यथा तथैवैवं' इति स्वामिसंमतः पाठः।

२. 'भवति विधिहतानां ही विचित्रो विपाकः' इति (शिशु० व० ११।६४)लक्ष्याद्दीर्घान्तोयं 'ही'शब्दः।

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्[1]

तूष्णीम्, तूष्णीकाम् २ का 'चुप, मौन' अर्थ है।

[मौन इति] ।। तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुकाल्लीम् । उपधाया ऊत् ।। (१) ।। * ।। 'अकच्प्रकरणे' 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१)। 'मिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४७) ।।(२)।।*।। द्वे 'मौने'।

सद्यः सपदि तत्क्षणे ।। ९ ।।

सद्यः, सपदि २ का 'इसी समय' (अभी) अर्थ है।

[सेति] ।। समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति साधुः ।। (१) ।। * ।। संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ।। (२) ।। * ।। स चासौ क्षणश्च ।। द्वे 'तत्काले'।

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

दिष्ट्या, समुपजोषम् २ का 'आनन्द' अर्थ है।

[दीति] ।। देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। दिशं स्त्यायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । षत्वम् (८।२।३६) । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्जश्त्वं न । यद्वा-दिशति । अघ्न्यादिः[2] (उ० ४।११२) ।। (१) ।। *।। समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अम्-प्रत्ययः ।। * ।। मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं[3]' च—इति पठति । तत्र 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) धातुर्णिजन्तः। विच् (३।२।७५) । त्रीणि 'कल्याणार्थे'।

अथान्तरेऽन्तरा।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरे, अन्तरा, अन्तरेण ३ का 'मध्य, बीच' अर्थ है।

[एति] ।। अन्तरेति । 'इण्' [गतौ] (अ० प० अ०)। विच् (३।२।७५) ।। (१) ।। * ।। डाच् ।। (२) ।।*।। णश्च ।। (३) ।। * ।। त्रीणि 'मध्यस्य'।

प्रसह्य तु हठार्थकम् ।। १० ।।

प्रसह्य १ का 'हठ' (बलात्कारपूर्वक) अर्थ है।

[प्रेति] ।। प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ।। (१) ।। * ।। हठोऽर्थो यस्य । ['प्रसह्य हठे' इति वैजयन्ती, २८८।३५] ।

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

सांप्रतम्, स्थाने २ का 'युक्त, उचित' अर्थ है।

[युक्ति] । संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ।। (१) ।। * ।। स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ।। (२) ।। * ।। युक्ते = उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) [१८२।४६] द्वे 'युक्ते'।

अभीक्ष्णं शश्वदनारते।

अभीक्ष्णम्, शश्वत् २ का 'निरन्तर, लगातार' अर्थ है।

[अभीति] ।। अभिक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अभेर्दीर्घः।। (१) ।। * ।। शशनम् । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०)। वत् प्रत्ययः ।।(२)।।*।। द्वे 'अनारते, निरंतरे'।

अभावे नह्यनो नापि

नहि, अ, नो, न ४ का 'नहीं' अर्थ है।

[अभेति] ।। नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) ।। (१) ।। * ।। नञोऽयं[1]-मकारः ।। (२) ।। * ।। नह्यति । डोः ।। (३) ।। * ।। डश्च ।। (४) ।। * ।। चत्वारि 'अभावे'।

मास्म मालं च वारणे ।। ११ ।।

मास्म, मा, अलम् ३ का 'मना करना' अर्थ है।

---

१. वचनमिदं वैजयन्त्यां (२८८।१९) चापि लभ्यते।

२. 'अघ्न्यादयश्च' इत्युणादिसूत्रेण यगिति भावः।

३. 'सुखे दिष्ट्योपजोषं शमेवमां परमे मते' इति वैजयन्ती(पृ० २८८ श्लो० ३४) चापि मुकुटोक्त्या संगच्छते। केचित्तु 'उपयोषम्' इत्यन्तःस्थतृतीयमाहुः।

१. 'अ श्रीकण्ठेऽव्ययं तुल्याभावयोः'(विश्वलो० पृ० ४०६ श्लो० २) इत्यनेनाकारस्याभावार्थकतोक्त्या चिन्त्यमिदम्। 'अतएव अ स्यादभावे स्वल्पार्थे विष्णावेष त्वनव्ययम्'(अने० सं० परि० का० १) इति 'नञीषदर्थसादृश्ये–' (अने० सं० परि० का० १६)इति हैमवचनाभ्यां तस्यैव 'अ स्यादभावे–'(१८५।१) इति, 'नञ्भावे निषेधे च–'(१८६।१२)इति वचनाभ्यां; विश्वस्य 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि–' (१७८।२) इति 'नञ्भावे निषेधे च–' (१७९।१६) इति वचनाभ्यां च 'मेदिन्याः 'अ नञ्' इत्यनयोः पृथक्पृथगुपादानं संगच्छते। अन्यथा अस्य नञोऽकारत्वे पूर्वस्थलेषु द्वयोः पृथगुक्तिर्व्यर्था स्यात्। अत एव 'अ विप्र इव भाषसे' इत्येतद्वाक्यस्य' विप्रवन्न भाषसे' इत्यर्थं स्वाम्याह। नञोऽकारत्वे तु समासासिद्धिरन्वयानुपपत्तिश्चेति दिक्।

[मेति] ॥ 'मा च स्म च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) (२) ॥ * ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वारणे' ।

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेत्, यदि २ का 'पक्षान्तर' (यह या वह, अथवा) अर्थ है ।

[पेति] ॥ चेतति । 'चिती' [संज्ञाने] (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा—यद्' शब्दाण्णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'प्रकृत्यै-काच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ।

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

अद्धा, अञ्जसा २ का 'तत्त्व' (ठीक-ठीक विषय) अर्थ है ।

[तत्त्व इति] ॥ 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ अञ्जनम् । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्य-ल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१। १३४) । अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ।

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्रादुः, आविः २ का 'प्रकट' अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥ * ॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इर् (इस्) । (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ।

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

ओम्, एवम्, परमम् ३ का 'स्वीकार, अनुमति' अर्थ है ।

[ओमिति]॥ अवति । 'अव रक्षणादौ'(भ्वा० प०से०)। अवतेष्टिलोपश्च'(उ० १।१४२)इति मन्, मन एव टिलो-पः । 'ज्वरत्वर–'(६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः । (३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ'।

समन्तस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक् ४ का 'सब तरफ' अर्थ है ।

[सेति] ॥ समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५। ४।४४) तसिः ॥ (१) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्या-स्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३) ॥*॥ विषु अञ्चति । क्विन् (३।२।५९)॥ (४) ॥*॥ 'अभितः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'सर्वत इत्यर्थे' ।

अकामानुमतौ कामम्

कामम् १ का 'विना इच्छासे स्वीकार करना' अर्थ है ।

[एति] ॥ काम्यते । कर्मणिङन्तादम् । 'अकामानु-मतौ काममसूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः । ['कामं प्रकामेऽनु-मतावसूयानुगमेऽपि च' इति विश्वः, १८९।४३] । 'आका-मानुमतौ कामम्' इति क्वचित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'नि-कामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः[1] ।

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

अस्तु १ का 'असूया-पूर्वक स्वीकार' अर्थ है ।

[एति] ॥ असति, अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्या-दभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) [१८०। २१] ॥ (१) ॥*॥ चात् नामशब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ।

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

ननुच १ का 'विरोधोक्ति' अर्थ है ।

[नेति] ॥ 'ननु', 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ।

कच्चित्कामप्रवेदने ।

कच्चित् १ का 'इष्ट प्रश्न' अर्थ है ।

[कच्चिदिति] ॥ 'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् । (१) ॥*॥ एकम् 'इष्टप्रश्ने' ।

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निःषमम्, दुःषमम् २ का 'निन्दनीय' अर्थ है ।

[निःषेति] ॥ निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः—' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ।

---

१. तथा च कालिदासप्रयोगः—'अद्धा श्रियं पालित-सङ्गराय—' (रघु० १३।६५) ।

१. त्रिकाण्डशेषे नेदं वचो लभ्यते ।

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

यथास्वम्, यथायथम् २ का 'यथायोग्य' अर्थ है।

[येति] ॥ 'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६)। यो य आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम्। तस्मिन् 'यथा'शब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये'।

मृषा मिथ्या च वितथे

मृषा, मिथ्या २ का 'असत्य' अर्थ है।

[मृषेति] ॥ मृष्यते। 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मथते। 'मथे विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं तथा = सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये'।

यथार्थं तु यथातथम्।

यथातथम् १ का 'यथार्थ' अर्थ है।

[येति] ॥ अर्थमनतिक्रम्य। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य)। 'तथा' शब्दः 'तथ'शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सत्ये'।

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

एवम्, तु, पुनः, वै, वा ५ का 'निश्चय' अर्थ है।

[स्युरिति] ॥ सुभूतिस्तु—'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति। 'चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये। पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः'।

प्रागतीतार्थकं

प्राक् १ का 'बीता हुआ, पहले समयमें, पूर्व दिशामें' अर्थ है।

[प्रागेति] ॥ प्राचि देशे, प्राचो देशात्, प्राङ् देशो वा। '–सप्तमी-पञ्चमी–' (५।३।२७) इत्यस्तातिः। 'अञ्चेर्लुक्–' (५।३।३०)। एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम्।

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्।

नूनम्, अवश्यम् २ का 'निश्चय' (जरूर) अर्थ है।

[न्विति] ॥ नु ऊनयति। 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०)। अम् ॥ (१) ॥*॥ अवश्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। डमुप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते'।

संवद्वर्षे

संवत् १ का 'वर्ष, साल' अर्थ है।

[समिति] ॥ संवयते। 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। क्विप् (३।२।७६)। यलोपः (६।१।६६)। तुक् (६।१।७५)। यद्वा–संवदति। विच् (३।२।७५)।

अवरे त्वर्वाग्

अर्वाक् १ का 'पुराने समयके बाद' अर्थ है।

[एति] ॥ अवरे अञ्चति। अस्तातिः (५।३।२७)। 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'अवरे=पूर्वकालतः पश्चात्। अर्वन्तमञ्चति वा।

आमेवं

आम्, एवम् २ का 'हाँ' अर्थ है।

[आमिति] ॥ आमयति। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। क्विप् (३।२।१७८)। 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये'।

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

स्वयम् १ का 'आपसे आप' अर्थ है।

[स्वेति] ॥ सुष्ठु अयते। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अम् ॥ (१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे।

अल्पे नीचैः

नीचैः १ का 'छोटा, धीरे-धीरे, नीचे' अर्थ है।

[एति] ॥ नि चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। नौ दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चैः १ का 'ऊँचा, अधिक, जल्दी-जल्दी' अर्थ है।

[मेति] ॥ उच्चीयते। 'उदि चेर्डैसिः' (उ० ५। १२) ॥ (१) ॥*॥

प्रायो भूम्नि

प्रायः १ का 'बाहुल्य, अधिकतर' अर्थ है।

[प्रेति] ॥ प्रायणम्। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्रुते शनैः।

शनैः १ का 'धीरे-धीरे' अर्थ है।

[एति] ॥ शणति। 'शण दाने' (भ्वा० प० से०)। शानयति वा। 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०)। ऐसुप्र-

त्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अद्भुते=वशीघ्रार्थे ।

सना नित्ये

सना १ का 'नित्य' अर्थ है ।

] सनेति] ॥ सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ।

बहिर्वाह्ये

बहिः १ का 'बाहर' अर्थ है ।

[बेति] ॥ वहति । 'वह प्रापणे'(भ्वा० उ० अ०) इस् । बवयोरभेदः ।

स्मातीते

स्म १ का 'बीता हुआ' अर्थ है ।

[सेति] ॥ स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) डमुप्रत्ययः । 'स्मिङो डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥ ॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

अस्तम् १का 'अस्त' (नहीं दिखाई देना) अर्थ है ।

[एति] ॥ असनम् । 'अस क्षेपणे'(दि० प० से०) तमुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

अस्ति १ का 'है' अर्थ है ।

[अस्तीति] ॥ असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ[१]' इति त्रिकाण्डशेषः[३।४।५]।

रुषोक्तावु

उ १ का 'क्रोधसे कहना' अर्थ है ।

[विति] ॥ रुषा कोपेनोक्तौ=वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे'(भ्वा० आ० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ।

ऊं प्रश्ने

ऊं १ का 'क्रोधसे पूछना' अर्थ है ।

[ऊमिति]॥ ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने'(भ्वा० आ० से०) । मुक्प्रत्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डुमुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ।

१ त्रिकाण्डशेषे '—प्रतिरूपकम्' इति पाठः । तद्व्याख्या च'—तिङन्तप्रतिरूपकं क्रियापदस्वरूपं भजतः' इति लभ्यते ।

अनुनये त्वयि ।

अयि १ का 'शान्त करना, रूठे हुएको मनाना' अर्थ है ।

[अग्विति] ॥ ईयते, अय्यते वा । इः (उ० ४। १३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये = सान्त्वने ।

हुं तर्के स्यात्

हुम् १ का 'तर्क' अर्थ है ।

[हुमिति] ॥ हवनम् । 'हु दानादौ'(जु० प० अ०)। डुमुप्रत्ययः । (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

उषा ५ का 'रात्रिका अन्त, सबेरा' अर्थ है ।

[उषेति] ॥ ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। काप्रत्ययः । 'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमः १ का 'प्रणाम' अर्थ है ।

[नेति] ॥ नमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्ग १ का 'फिर' अर्थ है ।

[ग्विति] ॥ अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्ठु

दुष्ठु १ का 'निन्दा' अर्थ है ।

[निन्देति] ॥ दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषमादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्ठु प्रशंसने ।

सुष्ठु १ का 'बड़ाई, प्रशंसा' अर्थ है ।

[स्विति] ॥ सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सायम् १ का 'सायंकाल' अर्थ है ।

[सेति] ॥ सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णमु । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये = दिनान्ते ।

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगे, प्रातः २ का 'प्रातःकाल' अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । केप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्रभाते' ।

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

निकषा १ का 'समीप' अर्थ है।

[नीति] ॥ (निकषणम्) । 'आसमिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

परुत्, परारि, ऐषमः, क्रमशः १–१ का 'परसाल, परियार साल, इस वर्ष' १-१ अर्थ है।

[पेति] ॥ पूर्वे वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि', (१) 'ऐषमस्' (२) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राह्नि

अद्य १ का 'आज' अर्थ है।

[एति] ॥ अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति 'अद्य'शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वेद्युः, उत्तरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः, क्रमशः १–१ का 'पूर्व (पहले बीता हुआ) दिन, उत्तर (आगे आनेवाला) दिन, पर (आगामी) दिन, हीन (बीता हुआ) दिन, अन्य (दूसरे) किसी दिन, दो दिनों-में-से किसी एक दिन, इतर (दूसरे) दिन' १-१ अर्थ है।

[अथेति] ॥ पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्त[रेत]रेभ्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इत्यादावर्थे पूर्वेद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना'उत्तरेऽह्नि, अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतरस्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इत्यादिना निपातितः । पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । [विश्वः,१९२।६९ च] ।

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयद्युः, उभयेद्युः २ का 'दोनो दिन' अर्थ है।

[उभेति] ॥ उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपरुत्–') (वा० ५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परेद्यवि १ का 'आनेवाला दिन' अर्थ है।

[पेति] ॥ परस्मिन्नहनि । (सद्यःपरुत्–' (वा० ५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

ह्यः का 'बीता हुआ कल' अर्थ है।

[ह्य इति] ॥ यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽह्नि श्वः

श्वः १ का 'आनेवाला कल' अर्थ है।

[एति] ॥ आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परश्वः १ का 'आनेवाला परसों' अर्थ है।

विमर्शः– 'परेद्यवि'को छोड़कर 'पूर्वेद्युः' आदि सभी शब्द सकारान्त हैं।

[पेति] ॥ परं च तत् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तदा, तदानीम्, २ का 'तब' अर्थ है।

(तेति) ॥ तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन् काल' इत्यर्थे ।

युगपदेकदा

युगपत्, एकदा २ का 'एक समय' अर्थ है।

[युगेति] ॥ युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । गपतक्प्रत्ययः[१] । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । डत्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य–' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'एकस्मिन् काले' ।

---

१. यु धातोः 'गपतक्' प्रत्यये तकारान्तस्यैव 'युगपत्' इति शब्दस्य सिद्धौ 'अव्ययं विभक्ति—' (२।१।६) इति सूत्रोक्ते 'यौगपद्य' शब्देऽपि दकारश्रवणं न स्यात्, तस्मादिह 'गपदक्' प्रत्ययो वाच्यः ।

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वदा, सदा २ का 'हमेशा, हर समय' अर्थ है।

[सर्वेति] ॥ सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्तरस्यां दि' (५। ३।६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन् काले'।

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

एतर्हि, संप्रति, इदानीम्, अधुना, सांप्रतम् ५ का 'इस समय' अर्थ है।

[अयिति] ॥ अस्मिन् काले । 'इदमो र्हिल्' (५।३। १६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः ॥ (२) ॥*॥ तस्मात्प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) गणे पाठान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ अस्मिन काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५। ३।१७) इति निपातितः (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन् काले'।

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

'प्राक्' के 'पूर्व दिशामें १, पूर्व दिशासे २, पूर्व दिशा ३, पूर्व देशमें ४, पूर्व देशसे ५, पूर्व देश ६, पूर्व कालमें ७, पूर्व कालसे ८, पूर्व काल ९, ये ९ अर्थ हैं।

[दिगिति] ॥ प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग् वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । '-सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३। २७) इत्यस्तातिः । 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—तस्यास्तातेः '-लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात्[1] । 'अञ्चेर्लुक्' (५। ३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तराद्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनबन्यतरस्यां-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणाहि' (इत्यत्र), 'आहि च दूरे' (५।३।३७)[इत्याहिः]। 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८) [इत्यतसुच्] इत्यादयो बोध्याः ।

इत्यव्ययवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गसंग्रहादिवर्गः ॥ ५ ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

पाणिनी आदि ऋषियोंके निर्मित लिङ्ग-विधायक सूत्रों ('जैसे—स्त्रियां क्तिन् (३।३।९४), 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४), 'अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' (वार्त्ति०)······') के सहित, सन् आदि (आदिसे—क्यच्,···), कृत्, तद्धित और समाससे उत्पन्न प्रत्ययोंसे बननेवाले प्रायः पहले नहीं कहे हुए शब्दोंसे इस 'लिङ्गादिसंग्रहवर्ग' में संकीर्णवर्गके समान लिङ्गका तर्क करना चाहिये। (क्रमशः उदा०—१ सन्' प्रत्यय से उत्पन्न शब्द जैसे—तितिक्षा, जुगुप्सा, पिपासा······, २ 'आदि' शब्दसे संगृहीत 'क्यच् प्रत्ययसे उत्पन्न शब्द जैसे—पुत्रकाम्या,··· । ३ 'कृत्' प्रत्ययसे उत्पन्न शब्द जैसे—श्वपाकः, कुम्भकारः, सरसिजम्,······ । ४ 'तद्धित' प्रत्ययसे उत्पन्न शब्द जैसे—औपगवः, वयाकरणः,··· । ५ 'समास' प्रत्यय ('टच्, अच्, अ···') से उत्पन्न शब्द जैसे—वायुसखोऽनलः, धर्मराजः, ब्रह्मवर्चसम्, अर्धर्चः,······') । 'संकीर्णवर्ग' के समान लिङ्ग समझना चाहिये अर्थात् 'संकीर्णवर्ग'में जिस तरह प्रकृति और प्रत्ययके अर्थ आदि (क्रियाविशेषण,······) से लिङ्गका तर्क किया गया है, उसी तरह यहाँ भी तर्क करना चाहिये। ('उदा०—१ प्रकृतिके अर्थसे जैसे—'अर्धर्चाः पुंसि च' (२।४।३१) इस सूत्रसे 'अर्धर्चः, अर्धर्चम्' यहांपर 'अर्धर्च' शब्द पुंल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग,·········। २ प्रत्ययके अर्थसे जैसे—'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) इस सूत्रसे 'कृतिः, संपत्तिः, ······' ये शब्द स्त्रीलिङ्ग और ३ 'आदि' शब्दसे संगृहीत क्रिया-विशेषणसे जैसे—'साधु भवति, शोभनं पचति,······' में साधु और शोभन शब्द नपुंसक हुए हैं, उसी तरह इस 'लिङ्गादिसंग्रहवर्ग' में भी समझना चाहिए।

[सेति] ॥ लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४)

---

१. '—लुक्' इति सूत्रेण लुकं वदतो मुकुटस्यापि अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) इति सूत्र एव तात्पर्यम् । यथा '—सप्तमी पञ्चमीप्रथमाभ्यः—' इत्यस्तातिं वदतेभाव्याख्यातुर्भानुजीदीक्षितस्य । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी—' (५।३।२७) इति सूत्रे । एवं च द्वितयस्यापि एकपद्धत्या-मुकुटोक्तिखण्डनमनुचितमेवेति ।

'स नपुंसकम्' (२।४।१७), 'अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्नादिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन् वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन्' बाहुलकात् 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च–' (३।३।५८) इत्यधिकरणेऽप् । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः ? प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरूह्यम् । यद्वा–सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्नसन्नादिजानामलाभात् । सन्नादिभ्यो विहितकृज्जैः' इति व्याख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गःशास्त्रादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ।

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

यदि पहले और यहाँ कहे हुए वाक्योंसे निषेध नहीं किया गया हो तो शेष लिङ्गका विधान अपने विषयमें व्यापक होता है । (१ 'उदा०–'स्वर्गयागादिमेघाब्धि––' (३।५।११) इस वाक्यसे स्वर्ग-पर्याय शब्दको सामान्यतः पुंल्लिङ्ग कहा गया है तथापि 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रि……' (१।१।६) इस अपवाद वचनसे 'स्वर्' शब्दको अव्यय, 'द्यो दिव्' शब्द को स्त्रीलिङ्ग, और 'त्रिविष्टप' शब्दको नपुंसक कहनेके कारण ये (स्वर्, द्यो, दिव्, त्रिविष्टप) शब्द पुंल्लिङ्गमें प्रयुक्त नहीं होते, किन्तु उक्त विशेष वचनके अनुसार क्रमशः 'अव्यय, स्त्रीलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग'में ही प्रयुक्त होते हैं; ग्रन्थ बढ़नेके भयसे उन स्वरादि शब्दोंको भिन्न लिङ्गमें यहाँ पुनः नहीं कहा गया है । २ उदा०–'पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः' (३।५।११) इस सामान्य वचनसे 'भेद, अनुचर, पर्याय'के सहित 'सुर और असुर' पुँल्लिङ्ग हैं' ऐसा कहनेपर भी '……दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्' (१।१।९) इस अपवाद वचनसे 'दैवत' शब्दको पुंल्लिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग और 'देवता' शब्दको स्त्रीलिङ्ग कहा गया है, अतः इन (दैवत, देवता) शब्दोंको छोड़कर 'सुर, असुर' के पर्याय शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं । इस 'लिङ्गादिसंग्रहवर्ग' में विशेष वचन सामान्य वचनका बाधक होता है । ('जैसे––'अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः' (३।५।३) इस सामान्य वचनसे अदन्त शब्दसे आगे रहनेपर एकार्थ द्विगुको स्त्रीलिङ्ग कहकर 'न स पात्रयुगादिभिः' (३।५।३) इस विशेष वचनसे 'पात्र, युग, भुवन' आदि शब्दोंके आगे रहनेपर स्त्रीलिङ्गका निषेध किया गया है, अत एव 'अष्टाध्यायी, त्रिलोकी, दशमूली' आदि शब्दोंके समान 'पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम, त्रिभुवनम्,……' शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं होते हैं') ।

[लिङ्गेति] ।। लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते' इत्यर्थः ।

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ।। २ ।।

यहाँ से आगे 'पुंस्त्वे…' (३।५।११) तक 'स्त्रियाम्' का अधिकार होनेसे यहाँसे 'पुंस्त्वे (३।५।११) तक सब शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं । एक अच् वाले ईकारान्त १, ऊकारान्त २, तथा योनि सहित प्राणियोंके नाम ३ स्त्रीलिङ्ग होते हैं । ('क्रमशः उदा०–१ धीः, श्रीः, ह्रीः,… । २—भ्रूः, स्नूः, भूः,… । ३ माता, दुहिता, याता, प्रसूः, स्वसा, योषित्, करेणुः, सुरभिः,…') ।

[स्त्रीति] ।। 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च । 'श्रीः धीः, ह्रीः, 'भ्रूः,' 'स्नूः',[1] 'द्रूः',[2] 'जूः',[3] लवनं लूः, भवनं 'भूः, नयति नीः, 'लुनानि लूः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' ( ) इति त्रिलिङ्गत्वम् । योनिर्भगम्, तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' [अम० २।६।६] इति विशेषः ।

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

विद्युत् १, रात्रि २, लता ३, वीणा ४, दिशा ५, भू ६, नदी ७, लज्जा ८, के नामवाले शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । ('क्रमशः उदा०—१ विद्युत्, चपला,… । २ निशा, रात्रिः, यामिनी,… । ३ वल्ली, व्रतती, लता,… । ४ वीणा, विपञ्ची,… । ५ दिक्, ककुप्, हरित्… । ६ भूः, पृथ्वी, मही,… । ७ नदी, सरित्, आपगा,… । ८ व्रीडा, लज्जा, त्रपा,…') ।

[नेति] ।। विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत्, तडित्, रात्रिः, रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची

१. 'स्नुः स्नुवे निर्झरेऽपि च' इति हैमः (१।१४) । मेदिन्यां (१२३।२) विश्वे (१२५।१) चायं रेफोपध एव पठितः ।

२. 'द्रुः स्वर्णे कामरूपिणि' इति विश्वः (१२५।२) ।

३. 'जुराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवनेऽपि च' इति हैमः(१।८),'जूस्त्वरागमने प्रोक्ता, सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवेन त्रिषु' इति मेदिनी (२९।१-२) इति, विश्वे त्वस्योत्तरार्द्धमेव लभ्यते ।

इत्यादौ 'ङ्याबूङन्तम्' [अम० ३।५।५] इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः, कुः । [नदी] सरित्, त्रिस्रोताः, विपाट् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदूद्विरामैकाच्' [अम० ३।५।२] इति, त्रपादौ 'ङ्याबूङन्तम्' [अम० ३।५।५] इति च सिद्धत्वात् । केचित्तु 'धियम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ।

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्त शब्द ('जैसे—मूल, लोक,⋯') उत्तर पदमें रहनेपर समाहार अर्थमें द्विगु समास-संज्ञक शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । ('जैसे—त्रिलोकी, अष्टाध्यायी,⋯') ।'अदन्त' ग्रहण से 'पञ्चकुमारि, दशधेनु⋯' में और समाहार ग्रहण करनेसे पञ्चकपालः, पञ्चकपाली, पञ्चकपालाः,⋯' में स्त्रीलिङ्ग नहीं होता है।

[एति] ।। अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः सः ? एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१)इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी । अदन्तैः किम् ? पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् ? पञ्चकपालः, पञ्चकपाली, पञ्चकपालाः ।

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्र, युग आदि (भुवन, पुर,⋯) अदन्त शब्द उत्तर पदमें रहनेपर द्विगु समास-संज्ञक शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं होते हैं। ('जैसे-पञ्चपात्रम् , चतुर्युगम्,⋯')।

[नेति] ।। पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ।

तल्वृन्दे येनिकटयत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।
स्त्री भावादावनिक्तिण्णवुल्णच्ण्वुच्क्यब्युजिञ्ङ्निशाः ॥ ४ ॥
उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् ।

समूह में १ तल् प्रत्ययान्त, और य २, इनि ३, कट्य ४, त्र ५, प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । 'वृन्द' ग्रहण करनेसे 'मुख्यः, दण्डी' यहां स्त्रीलिङ्ग नहीं हुआ है । वैर १, मैथुनिक २ आदि अर्थमें विहित 'वुन्' प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । 'आदि' शब्दसे वीप्सामें विहित 'पादशतस्य—'(५।४।१), 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' (५।४।२)से विहित 'वुन्' प्रत्ययान्त भी स्त्रीलिङ्ग होता है । 'वुन्' ग्रहण 'वञ्' का उपलक्षण है, अतः 'काठिकया काशिका, गार्गिकया श्लाघते,⋯'में भी स्त्रीलिङ्ग होता है'।'स्त्रियां क्तिन्'(३।३।९४)के 'स्त्रियाम्'का अधिकार कर भाव आदि अर्थमें विहित 'अनि १, क्तिन् २, ण्वुल् ३, णच् ४, ण्वुच् ५, क्यप् ६, युच् ७, इञ् ८, अङ् ९, नि १०, श ११, प्रत्यय जिसके अन्तमें हों, वे शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । 'स्त्रीभावादौ' ग्रहण करनेसे'मृषोद्यम्' यहाँपर स्त्रीलिङ्ग नहीं होता है। उणादिमें विहित 'निर् १, ऊर् २, ई ३, प्रत्ययान्त शब्द तथा चल अथवा अचल जो 'ङी (ङीष् वा ङीप्) ४, आप् (टाप्) ५, ऊङ् ६' प्रत्ययान्त शब्द; वे स्त्रीलिङ्ग होते हैं ।

[तलीति] ।। तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । 'वृन्दे = समूहे यश्च इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी, शाकिणी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् ? मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) । अश्वमहिषिका, काकोलूकिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुसिकिका । आदिना 'पादशतस्य–' (५।४।१), 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् ? 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः । वुनो ग्रहणं वुञ उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु' (५।१।१३४) वुञ् । गार्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्–' (३।३।९४) इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३ ११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३। ९४)। कृतिः, भूतिः । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' (३।३।१०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवाहिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः'(वा० ३। ३।१०८)। आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) । भवतः शायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः । व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) । व्रज्या, इज्या । '–समजनिषद–'(३।३।९९) इति क्यप् । समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् ? 'वदः सुपि क्यप् च' (३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्मभूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना । 'प्रश्नाख्यानयोरिञ् च'[1] (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गार्गा वाकार्षीः ।

१. अत्र 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च' इति सूत्रस्य व्यत्यासेन पाठो निर्मूलः ।

'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४)। पचा, त्रपा, भिदा, छिदा। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। चिकीर्षा, पुत्रीया। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३)। ईहा, ऊहा। 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५)। ग्लानिः। 'कृञः श च' (३।३।१००)। क्रिया। 'इच्छा' (३।३।१०१)। उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८)। 'वहिश्रिश्रु—' (उ० ४।५१)। श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः। 'अनिः' इति पाठान्तरम्। 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः'(उ० २।१०२)। धरणिः, धमनिः, सरणिः। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः'(उ० १।८०)। कर्षूः, चमूः। 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८)। अवीः, तरीः। ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत्। कदली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करभोरूः। चलं=जंगमम्। स्थिरं=स्थावरम्। नाडी, खट्वा, अलाबूः। च[ल]स्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। अन्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात्।

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् ॥ ५ ॥

खेलमें 'मुष्टि, पल्लव' आदि (मुसल, दण्ड,…)का प्रहरण (प्रहार, मार) इसका है, इस अर्थमें 'ण' प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं।

[तदिति]॥ 'तस्यां[1] प्रहरणमिति क्रीडायां णः' [४।२।५७]। मुष्टिः प्रहरणमस्याम्। पल्लवाः प्रहरणमस्याम्। णस्य दिगुदाहरणम्। न तु परिगणनम्। तेन मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम्।

घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी।
श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

दण्डपात इस फाल्गुनी तिथि में है १, श्येनपात (बाजका झपटना) इस मृगया (शिकार) क्रिया में है २, तैलपात (तेलका गिराना) इस स्वधा (पिण्डदान) क्रिया में है ३, इस अर्थमें 'घञ्' प्रत्ययान्तसे विहित 'ञ' प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं। 'इति दिक्' कहनेसे मुसलपातोऽस्यामिति 'मौसलपाता' भूमिः, आदिका संग्रह है।

[घञ इति]॥ 'घञः साऽस्यां क्रियेति ञः' [४।२।५८]। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे ञः स्यात्, तदन्तं स्त्रियाम्। दण्डपातोऽस्या तिथौ वर्तते। श्येनपातोऽस्याम्, तिलपातोऽस्याम्। 'श्येनतिलस्य पाते ञे' (६।३।७१) इति मुम्। 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला। वररुचिना तु—'स्वधा क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गतोक्ता इति दिक्। उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यदि ज्ञेयम्।

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि।

अपचय (न्यूनता, कमी) विवक्षित रहनेपर मृणाली आदि (कुम्भी, प्रणाली,…) शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं। 'काचित्' ग्रहण करनेसे 'अल्पो वृक्षः' इस विग्रहमें 'वृक्षकः' शब्द पुंल्लिङ्ग ही होता है, स्त्रीलिङ्ग नहीं होता।

[स्त्रीति]॥ अल्पं मृणालम् [मृणाली]। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्त्री, पटी, तटी, मठी। काचिदिति किम्? अल्पो वृक्षो वृक्षकः।

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

('ङ्याबूङन्तम्' (३।५।५) इत्यादिसे उक्त लिङ्गवाले कुछ शब्दोंको भी सुखपूर्वक लिङ्ग-ज्ञानके लिये 'कान्त, खान्त,…' के क्रमसे कहते हैं-) लङ्का (रावणकी राजधानी), शेफालिका (निर्गुण्डी), टीका (ग्रन्थादिकी व्याख्या), धातकी (धव वृक्ष-विशेष), पञ्जिका (सम्पूर्ण पदोंकी व्याख्या), आढकी (अरहर, जिसकी दाल होती है)।

[लङ्केति]॥ 'ङ्याबूङन्तम्'[अम० ३।५।५] इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां पाठः। भङ्ग्या[३।५।८]दीनामुभयानुशासनार्थः। शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात्। लाक्यते सुखमस्याम्। 'लक आस्वादने' चुरादिः। 'एरच्' (३।३।५६)। घञ् (३।३।१९) वा। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्। नुम्यनुपधात्वान्न वृद्धिः। यद्वा—रमन्तेऽस्याम्। बाहुलकात् कः, लत्वं च॥ (१)॥ *॥ शेफालिका=पुष्पविशेषः। 'शेते' इति शे। शीङः [शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात्]। (अ० आ० से०)। विच् (३।२।७५)। शयं फालयति। 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।४।५)। वुन् (उ० २।३२) वा॥ (१)॥ *॥ टीक्यतेऽर्थो यया। 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः। विषमपदव्याख्या[1]॥ (१)॥ *॥ धातकी = 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः। धातु करोति। 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच्। टिलोपः

1. 'तस्यां प्रह—' इति प्राक्तनपाठोऽप्रामाणिकः।

1. हेमचन्द्राचार्यस्तु'टीका निरन्तरव्याख्या—'(अभि० चि० २।१७०) इत्यस्य 'टीकगति गमयत्यर्थान् टीका, सुगमानां (सुषमाणां) विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा तथा' इत्येवं व्याख्या कृतवान्।

(६।४।१५५), क्वुन् (उ० २।३२)। पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम्। 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०) ।'गृरोश्च–'(३।३।१०३) इत्यः। पृषोदरादित्वादि[६।३।१०९]कारस्याकारः। स्वार्थे कन् (५।४।५)। पिञ्जयति वा। क्वुन् (उ० २।३२)। सकलपदव्याख्या[1] ॥ (१) ॥ * ॥ आढकी=तुवरिका। आ समन्ताड्ढौकते, ढौक्यते वा। 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिध्रका ('सीध्र' नामका वृक्ष-विशेष), शारिका (मैना पक्षी), हिक्का (हिचकी), प्राचिका (वनमक्खी), उल्का (लुक्क), पिपीलिका (चींटी या दीमक), तिन्दुकी (तेंदू वृक्ष), कणिका (परमाणु, अतिसूक्ष्म या गेहूँ आदिका आटा, जयपर्ण वृक्ष या अरणि वृक्ष), भङ्गिः (रचना, कौटिल्य-भेद), सुरङ्गा (सुरङ्ग), सूचिः (सूई), माढिः (दैन्य या दैन्य-प्रकाशन, पत्रशिरा अर्थात् पत्तेकी नस)।

[सीति] ॥ सेधति, सिध्यते वा। 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि[2]' इति रक्। ततः स्वार्थे कन् (५।४।५)। क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः।—'शूद्रादयः' इति रग्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्तसूत्रादर्शनात्। 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शॄ हिंसायाम्'(क्र्या० प० से०) धातुः। शृणाति दुःखं विरहिणीनाम्। [मैना' इत्याख्य-] पक्षिभेदः[3]॥ (१) ॥*॥ हिक्कनम्। 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'गृरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः। यद्वा–हिक्कयते। 'हिक्क हिंसायाम्' (चु० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ['हिचकी' इति ख्यातः]॥ (१) ॥*॥ प्राचति। 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'वनमक्षिका' इति मुकुटः। 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति, अर्यते वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः। =तेजःपुञ्जः। यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन, तच्चिन्त्यम्। उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ अपि पील्यते। 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०)ः घञ् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्–' इत्यपेरल्लोपः। स्वार्थे कन् (५।४।५)। 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि-इति स्वामी[1] ॥ (१) ॥ * ॥ तिम्यति। 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०)। बाहुलकादुकष् गुणाभावश्च। (१) ॥ * ॥ कणति। 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। स्वार्थे कन् (५।४।५)।=अतिसूक्ष्मम् ['कणिका सूक्ष्मवस्तुनि। अग्निमन्थे' इति हैमः, ३।१९] ॥ (१) ॥*॥ भञ्जस्य करणम्। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। = विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा। 'व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्। 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वम्। = तिर्यग्भूखातः ॥(१)॥*॥ सूच्यतेऽनया। 'सूच पैशुन्ये' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। 'स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपि' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ महनम्। अनया वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। ढत्व (८।२।३१) धत्व (८।२।४०) ष्टुत्व-(८।४।४१) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११)। 'माढिः पत्रशिरा' इति रत्नकोषः। 'माढिः स्त्री पत्रमङ्गौ[2] च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) [४४।२]।

पिच्छाऽवितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी[3] द्रुणी दरत्।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभाऽपि च ॥९॥

पिच्छा (मोचरस अर्थात् सेमरका गोंद), वितण्डा (बखेड़ा), काकिणी (चौथाई पैसा, टुकड़ा), चूर्णिः (अष्टा-

---

१. 'हेमचन्द्राचार्यस्तु 'पाञ्जिका पदञ्जिका'' (अभि० चि० २।१७०) इत्यस्य 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया पञ्जिका, 'नाम्नि पुंसि च' इति णकः पृषोदरादित्वाज्जत्वे पञ्जिका, अर्थात् विषमाण्येव पदानि भनक्ति पादभञ्जिका' इत्येवं व्याख्यां कृतवान्।

२. 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति सूत्रेण रक् प्रत्ययोऽत्र युक्तः।

३. स्वामी तु "सिध्रकाशारिका पक्षिभेदौ" इत्याह।

१. 'योऽत्राप्रसिद्धः प्रागनुक्तो वा स प्रातिपद्येनोच्यते। 'अतः 'शनैर्याति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि भवति।

२. '—पत्रभङ्गे च—' इति मेदिनीपाठः।

३. 'काणी'ति पाठे 'संकोचोऽर्थः' इति स्वामी।

ध्यायीका पातञ्जल भाष्य), शाणी (सनका वस्त्र-विशेष), द्रुणी (गोजर), दरत् (म्लेच्छ जाति), सातिः (समाप्तिः), कन्था (चिथड़ा), आसन्दी (एक प्रकारका आसन या बेंत का आसन), नाभिः, (पेटकी ढोंढ़ी), राजसभा ।

[पिच्छेति] ॥ पिच्छ्यते । पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । = 'शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । ['वितण्डा वादभेदे स्यात् कच्वीशाके शिलाह्वये । करवीर्यामपि स्त्री स्यात्' इति मेदिनी, ४३।३६-३७] ॥ (१) ॥*॥ ककनम् । 'कक लौल्ये–' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयोस्तुर्यं उदमानस्य काकिणी[1]' इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्तेष्वप्याह–'पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः । =आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—'कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥(१)॥*॥ 'चूर्णो धूली क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) [४५।१२] । चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। यद्वा–चरणं चोरणं वा । 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥(१) ॥*॥ शणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढाण–' (४।१।१५) इति स्वामी । 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ द्रुणति । 'द्रुण जैह्म्ये वधे गतौ' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् । 'द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) [४७।१७] ॥ (१) ॥*॥ दरणम् । दीर्यते वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'भये' (भ्वा० प० से०) वा । 'दृदभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । 'दरत् स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति [दान्तेषु] मेदिनी) [७६।३०] ॥ (१) ॥*॥ सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः । 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हैमः) [२।२०९] ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् । 'कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) [७२।३] ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् । 'आस उपवेशने' (अ० प० से०) । 'श(अ)न्दादयश्च' (उ० ४। ९८) इति साधुः । 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्त्यः, एतत्पाठादर्शनात् । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ( ) ॥ (१) ॥*॥ नभ्यतेऽनया, अस्यां वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्त्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे (इति मेदिनी) [१०६।५-६] ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सभा ॥ (१) ॥*॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१८॥

झल्लरी (हुडुक बाजा), चर्चरी (ताली या गान-विशेष), पारी (हाथीके पैर बाँधनेकी रस्सी या पानभाण्ड घड़ा आदि), होरा (लग्न, लग्नार्द्ध, जातक), लट्वा (ग्रामका गौरैया पक्षी, करञ्ज फल, वाद्य-विशेष), सिध्मला (सूखी मछली, गीली खुजली, मल), लाक्षा (लाह), लिक्षा (जुआँका अण्डा, लीख), गण्डूषा (पानीसे मुख भरना, कुल्ला), गृध्रसी (उरु-सन्धिमें होनेवाला वातरोग-विशेष), चमसी (उड़द या मसूरका आदिका बेसन, काष्ठका बना हुआ यज्ञपात्र-विशेष), मसी (स्याही), ये ४२ शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं ।

[झल्लेति] ॥ झर्झते । 'झर्झ भर्त्सोक्त्योः[1]' (तु० प० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१)। 'झल्लरी झिल्लरी[2] च द्वे हुडुके वालचक्रके' (इति मेदिनी)[१३४।१५९]॥ (१)॥*॥ चर्च्यते । 'चर्च उक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः' ( ) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पार्यते वा । 'पॄ पूर्तौ[3]' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।२।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । 'गर्गरीपूरयोः[4] पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) [१२६।१७] ॥ (१) ॥*॥ होलति, हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । 'होरा तु लग्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि'(इति मेदिनी)[१३०।१०२] ॥ (१) ॥*॥ लटति । 'लट बाल्ये'

१. ''काकिणी' नाम माषकचतुर्थो भागः 'पणचतुर्थभाग' इत्येके'' इति स्वामी ।

१. '–परिभाषणभर्त्सनयोः' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।
२. 'झल्लरी झलरी—' इति मेदिनीपाठः ।
३. 'पॄ पूरणे' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।
४. 'कर्करी' इति पाठान्तरम् ।

(भ्वा० प० से०)। 'अशूप्रुषिलटि–' (उ० १।१५१) इति क्वुन्। 'लट्वा करञ्जभेदे फलेऽवद्ये खगान्तरे'(इति मेदिनी) [१५९।२२] ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्यस्याः। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच्। 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि' (इति मेदिनी) [१५५।१४५]॥ (१) ॥*॥ लाष्यते। 'लष[६] शिल्पयोगे' चुरादिः। बाहुलकात्सः। यद्वा–लक्ष्यते। 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना–' (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते। 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य इः। =यूकाण्डम् ॥ (१)॥*॥ गण्ड्यते। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। 'गण्डेश्च' (उ० ४।७८) इत्यूषन्। पुंस्यपि। 'गण्डूषो मुखपूर्तौभपुष्करप्रसृताञ्जलिः[७]' (इति रुद्रः) [विश्वः, १६८।३५]। 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१) ङीष्। =ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥*॥ चम्यते। 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'अत्यविचमितमि–' (उ० ३।११७) इत्यसच्। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [१७१।२१] ॥ (१) ॥*॥ मस्यति। 'मसी परिणामे (दि० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'मेला मसीजलं पत्त्राञ्जनं च स्यान्मसिद्वयोः[१]' इति त्रिकाण्डशेषः [२।८।२७]।

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

अथ पुंल्लिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

यहाँसे आगे 'द्विहीने…' (अम० ३।५।२२) के पूर्व 'पुंस्त्वे' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती सब शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। भेद और अनुचरके सहित १सुर(देवता)तथा २असुर (दैत्य) के पर्यायोंके सहित सब शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। स्वर्ग, याग (यज्ञ), अद्रि (पहाड़), मेघ (बादल), अब्धि (समुद्र), द्रु (पेड़), काल (समय), असि (तलवार), शर (बाण), और अरि (शत्रु), इनके पर्याय और भेदवाचक शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं।

[पुमिति] ॥ 'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः। सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः। अमरा निर्जरा देवाः। सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्यः, आदित्यः। देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः। असुरपर्यायाः—दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः। दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः। दैत्यानुचराः–कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः। 'दैवतानि–देवताः इत्यादौ बाधोऽस्य। स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः संपर्यायाश्च पुंसि स्युः। स्वर्गः, नाकः त्रिदिवः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्'[अम० १।१।६] इति विशेषैर्बाधितः। यज्ञः,मखः, क्रतुः। तद्भेदाः–उ थातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाः। अद्रिः, गिरिः, पर्वतः। भेदाः–मेरुः, हिमवान्, सह्यः।'गन्धमादनम्' इति बाधः [अम० १।३।३] मेघः, घनः, जलदः। भेदाः—पुष्करावर्तकादयः। 'अभ्रम्' इति तु बाधः। अब्धिः, समुद्रः, सागरः। भेदाः–क्षीरोदः, लवणोदः। द्रुः, वृक्षः, शाखी। भेदाः–प्लक्षः, वटः, आम्रः। पाटलाशिंशपादिर्बाधः। कालः, दिष्टः, समयः। भेदाः—मासः, पक्षः, ऋतुः। दिनतिथ्यादौ बाधः। असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः। भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः। 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः। शरः, बाणः, विशिखः। भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः। 'इषुर्द्वयोः' इति [अम० २।८।८७]। बाधः। अरिः, शत्रुः, अरातिः। भेदाः—आततायी।

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः।
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥१२॥

कर (कौड़ी राजाका कर अर्थात् मालगुजारी, किरण), गण्ड (गाल), ओष्ठ (ओठ), दोः (हाथ), दन्त (दाँत), कण्ठ (गला), केश (बाल), नख (नाखून), स्तन (थन), इनके पर्याय और भेदके सहित शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। 'अह, अहन्' शब्द जिनके अन्तमें हों; वे शब्द, विषभेदके वाचक शब्द, 'रात्रि' शब्द हो अन्तमें जिनके ऐसे असंख्यापूर्वक (संख्या–वाचक शब्द पूर्व में न रहें ऐसे) शब्द, पुंल्लिङ्ग होते हैं। ('क्रमशः उदा०—पूर्वाह्णः, सायाह्नः, अपराह्णः, मध्याह्नः,…… । २ द्व्यहः, त्र्यहः, उत्तमाहः, परमाहः, …। ३ वत्सनाभः, सौराष्ट्रिकः, ब्रह्मपुत्रः, शौक्लिकेयः, काल·

---

५. '—फले वाद्ये खगान्तरे' इति पाठो मेदिन्याम्।

६. सि० कौ० धातुपाठे चायं 'लस' इति दन्त्यान्तः पठितः।

७. '—प्रसृतोन्मिते' इति विश्वे पाठः।

१. त्रिकाण्डशेषे 'मसिजलं तु मेला स्यात् पत्राञ्जनं मसिर्द्वयोः' इति पाठः।

कूटः, हलाहलः,··· । ४ अहोरात्रः, सर्वरात्रः, दीर्घरात्रः,···) ('प्रागसंख्यकाः' (असंख्यापूर्वक) ग्रहण करने से 'पञ्चरात्रम्, द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्'······ में संख्यावाचक शब्द पूर्वमें रहनेसे पुल्लिङ्ग नहीं होता है')।

[करेति]।। करो=राजग्राह्यो भागः, रश्मिः, पाणिश्च। मरीच्यादीनां तु बाधः। गण्डः = कपोलः। ओष्ठः = दन्तच्छदः, अधरः। द्रोः=प्रवेष्टः। भुजादेः 'द्वयोः'[अम० २।६।७९] इति बाधः। दन्तः = दशनः, रदः। भेदः—जम्भः। कण्ठः, गलः। 'समीपगलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः [४८९]। केशः = कचः। नखः=पुनर्भवः। 'नखरोऽस्त्रियाम्' [अम० २।६।८३] इति बाधः। स्तनः=कुचः, पयोधरः। अश्च अह्नश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्यु। परवल्लिङ्गापवादोऽयम्। अह्नः पूर्वम्—पूर्वाह्णः, अपराह्णः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, त्र्यहः। अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इत्यस्यापवादः। क्ष्वेडः = विषम्। तद्भेदाः पुंसि स्युः। सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः। रात्रोऽन्तो येषां ते। प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः। परवल्लिङ्गतापवादोऽयम्। परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते। तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः। 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् ? पञ्चरात्रम्।

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः।
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आदि गोंदके वाचक शब्द, अस् और अन् २ हो अन्तमें जिनके, ऐसे अबाधित शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। 'कशेरु, जतु, वस्तु, शब्दको छोड़कर। अन्य 'तु १, रु २' अन्तमें हों जिनके ऐसे शब्द पुंल्लिङ्ग कशेरुज तुवस्तूनि हित्वा' इसके कहनेसे इदं 'कशेरु' जलज कन्द विशेष, 'जतु' लाखा, इदं 'वस्तु' यहाँपर 'कशेरु, जतु, वस्तु' शब्द पुंल्लिङ्ग नहीं होते हैं।

[श्रीति] ।। श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः। श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः। 'श्रीपिष्टः' इति क्वचित्पाठः। आद्येन श्रीवासः, वृकधूपः, गुग्गुलुः, सिह्लक इत्यादयः पुंसि बोध्याः। असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः। अङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः। कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा। अबाधिताः किम् ? अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः; लोम, साम, वर्म। तुश्च रुश्च तुरू। तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः। कशेर्वादीनि विहाय। हेतुः, सेतुः, धातुः। कुरुः, मेरुः, त्सरुः। 'कशेरजतुवस्तूनि हित्वा'इति व्यर्थम्। 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात्। वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम्। 'विशेषैर्यद्यबाधितः' [अम० ३।५।२] इत्यनेन निर्वाहात्। अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः।

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ।
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

'क, ष, ण, भ, म, र' ये ६ वर्ण जिस अदन्त शब्द के उपान्त (अन्तवाले वर्णके अव्यवहित पूर्व)में रहें; वे शब्दविशेष, पुंल्लिङ्ग होते हैं। 'प, थ, न, य, स, ट' ये ६ वर्ण जिनके उपान्त (अन्तके वर्णके अव्यवहित पूर्व) में रहें; वे शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। गोत्राख्य (गोत्रके वाचक) शब्द १ और चरण (वेद-शाखा) के वाचक शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं।

[कषेति]।। ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः। अङ्कः, लोकः, अर्कः। माषः, तुषः, रोषः। पाषाणः, गुणः, घुणः। दर्भ-सरभ-गर्दभाः। होमः, ग्रामः, धूमः। झर्झरः, शीकरः, समीरः। यूपः, कूपः, सूपः, कलापः। सार्थः, नाथः, शपथः। इनः, अपघनः, जनः। अपनय-विनय-प्रणयाः। रस-हास-पनसाः। पट-स(र)ट-करटाः। मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह। गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च। गोत्रं वंश आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः। स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत्। तदसत्। 'अपत्यप्रत्ययान्तः' [३।५।३७] इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः। चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि—कठः, कलापः, बह्वृचः।

नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजबनङ्णघाथुचः।
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

नाम, कर्तृभिन्न कारक और भावमें विहित 'घञ्, अच्, अप्, नङ्, ण, घ, अथुच्' प्रत्यय जिनके अन्तमें हों, वे शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं। कर्तामें विहित 'ल्यु' प्रत्ययान्त, भावमें विहित 'इमनिच्' और 'क' प्रत्ययान्त तथा प्रादिसे और अन्यसे, परे घुसंज्ञक धातुसे विहितः कि' प्रत्ययान्त शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं।

[नेति] ।। घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः। प्रासीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। प्रास्यते प्रासः, विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः। भावे—पाकः, त्यागः, रोगः। चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते। चयः, जयः। 'एरच्'

(३।३।५६)। करः, गरः; लवः, स्तवः। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'यजयाचयत —' (३।३।९०) इति नङ्। यज्ञः, यत्नः। 'नङ्' इत्युपलक्षणम्। 'स्वपो नन्'(३।३।९१) अपि गृह्यते। 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति [अम० १।७।३६] वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या। न्यादनम्—न्यादः। नौ ण च' (३।३।६०) इति णः। 'पुंसि संज्ञायाम्–'(३।३।११८) इति घः उरश्छदः, प्रच्छदः। 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९)। श्वयथुः वेपथुः।'पचिनन्दि[१]–'(३।१।१३४) इति नद्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात्। नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः। संज्ञायामिदम्। असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति [३।५।४५] सिद्धम्। इमनिजन्ताः पुंसि। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२)। प्रथिमा, महिमा। इह 'भावे' इति न संबध्यते। कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः। चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा। स्वामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबबन्धतुः। तन्न। 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्'[अम० ३।३।४५] इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः 'सुपि स्थः'(३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, घनर्थे कः (वा० ३।३।५८) इति च। आखूत्थः, प्रस्थः। उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुः[२] तस्माद्विहितो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात्। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४)। निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः जलधिः। अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम्। '—घोः किः'[३।३।९२] इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः।

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते।
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

समाहार अर्थसे भिन्न द्वन्द्व समासमें 'अश्ववडव' शब्द पुलिङ्ग होता है। 'सूर्य, चन्द्र' के पर्याय और 'अयस्' शब्दके परे (आगे) रहनेपर 'कान्त' शब्द पुलिङ्ग होता है।

[द्वन्द्व इति] ॥ अश्वश्च वडवा च। 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवल्लिङ्गतापवादः। द्वित्वमविवक्षितम्। तेन 'अश्ववडवान्'। असमाहृते किम्? अश्ववडवम्। 'विभाषा वृक्षमृग–' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः। सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि। सूर्यकान्तः, चन्द्रकान्तः, अयस्कान्तः।

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः।
पुङ्खो न्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

अब 'कान्त, खान्त······' के क्रमसे 'पुंल्लिङ्गसंग्रह' के अन्ततक पुंल्लिङ्ग शब्दोंको कहते हैं। वटकः (बारा), अनुवाकः (वेद-भेद, ऋक् और यजुष् का समूह), रल्लकः (पश्म-कम्बल, रोंआदार कम्बल), कुडङ्गकः स्थान), पुङ्खः (बाणके नीचेवाला भाग, पंख), न्युङ्खः (सामवेदके ६ ॐकार), समुद्गः (सम्पुट, डब्बा), विटः (कामी, अनुचर, धूर्त), पट्टः (पीढ़ा, काष्ठका आसन-विशेष), घटः (काष्ठकी तराजू, परीक्षा करनेकी तराजू), खटः (अन्धा कूवाँ, तृण, प्रहार), ।

[वटेति] ॥ वटति। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। =माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते। 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। घञ् (३।३।१९)। 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वम्। =ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लल्यते। 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। रलयोरेकत्वम्। लक्यते। 'लक आस्वादने' ( )। 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः। रल् चासौ लकश्च। = 'पक्ष्मकम्बलम्–' ॥ कुटति। 'कुट कौटिल्ये'(तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। कुट् अङ्गमस्य। 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप्। 'कुडङ्गको ना छदिः पिटम्' इति बोपालितः। ='वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी। 'कुटङ्गकः' इति क्वचित् पाठः। तत्र कुटेः 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति, पुंसा खन्यते वा। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१)। पुङ्खः = काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युङ्ख्यते। 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः। 'न्युङ्खः सम्यङ्मनोज्ञे च साम्नः षट्प्रणवेषु च' (इति मेदिनी) [२०।२] ॥ * ॥ ('न्यूङ्ख' इति) दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)। 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्गम्यते। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः। = संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति। 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'विटोऽद्री धवले[१] षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति, पट्यते

१. 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो–' इति सूत्रस्वरूपम्, न तु 'पचिनन्दि–' इति।

२. 'दाधा घ्वदाप्' (१।१।२०) इति 'घु'संज्ञको धातुरित्यर्थः।

१. मेदिन्यां 'विटोऽद्री स्रवणे–' इति पाठः।

वा। 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तः। 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने। चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) [३५।२१]॥ (१) ॥*॥ तटचते। 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०)। धन्यते वा। 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। तस्य धः। नस्य टो वा। 'परीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः [३८।२६]। 'घटो दिव्यतुलायां स्याद् घटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) [३४।१८]॥ (१) ॥*॥ खटचते। 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'खटोऽन्धकूपकफयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) [३४।९]।

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत्।
गड्डुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः॥ १८॥

कोट्टारः (नगरकूप, बावलीका घाट), घट्टः (घाट), हट्टः (बाजार), पिण्डः (कवल या पिण्ड), गोण्डः (नीच जाति, बढ़ी हुई ढोंढो), पिचण्डः (पेट), गड्डुः (गाल या गलगण्ड रोग, या कुबड़ा), करण्डः (समुद्र या बांसका कोठिला आदि भाण्ड-विशेष), लगुडः (लाठी), वरण्डः (समूह, मुखरोग), किणः (घावका चिह्न, मांस-ग्रन्थि, घट्ठा), घुणः (घुन)।

[कोट्टेति]॥ कुट्टचते। 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। 'प्रतापने' (चु० आ० से०) वा। 'बाहुलकादारन् गुणश्च'। 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः, [मेदिनी १३३।१४४, विश्वश्च १३९।१७७]॥ (१) ॥*॥ घट्टचतेऽस्मिन्। 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। = 'घाट' इति प्रसिद्धः॥ (१) ॥*॥ केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम्। अरघट्टः कूपभेदः' इति व्याचख्युः। तत्र कुट्टधातोर्वे बाहुलकाद् गुणः। अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टचते रच्यते—अरघट्टः। कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये॥ (१) ॥*॥ हटन्त्यत्र। 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तः। हट्टः = आपणः॥ (१) ॥*॥ पिण्डचते, पिण्डते वा। 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि। ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः। पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) [५१।१८-२०]॥ (१)॥*॥ गोरण्ड इव। 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) [४१।११]॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते अनेन, अत्र वा। 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'वष्टि भागुरि–' इत्यपेरल्लोपः। 'शस्ते[1] पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) [४२।३२]। शस्ते = देहे॥ (१)॥*॥'–पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः॥*॥ गडति, गडचते वा। 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः। 'गड्डुः पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः [४३।२]॥ (१)॥*॥ क्रियते। 'डुकृञ्' [करणे] (त० उ० अ०)। 'अण्डन् कृसृभृवृञः' (उ० १।१२९)। 'करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके[2]' (इति मेदिनी) [४२।२७]॥ (१) ॥*॥ लगति। 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुडच्। लगुडः = यष्टिः॥ (१) ॥*॥ वृणोति, व्रियते वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) अण्डन् (उ० १।१२९)। 'वरण्डोऽप्यन्तरावेदी समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) [४३।३३]॥ (१) ॥*॥ कणति। 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः। किणः = मांसग्रन्थिः, व्रणजं चिह्नं च॥ (१) ॥*॥ घोणते। 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'घुणः स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः।

हतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः।
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ॥ १९॥

हतिः (भाथी), सीमन्तः (केश-वेश), हरित् (हरा रंग), रोमन्थः (पगुरी), उद्गीथः (साम-भेद), बुद्बुदः (बुल्ला), कासमर्दः (गुल्म-भेद, वेसवार अर्थात् एक प्रकारका मसाला या छौंक), अर्बुदः (दश करोड़, आबू पहाड़, रोग-विशेष), कुन्दः (कुन्द फूल या शिल्प-भाण्ड), फेनः

१. ग्रन्थकृता प्रथमं "नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रदर्शितः। सप्तम्यन्तोऽभिधयेषु वर्तमानो विनिश्चितः।" (मेदि० २।१२) इति स्वयं प्रतिज्ञाततया 'प्रकाण्डोऽस्त्री तरुस्कन्धे प्रशस्ते विटपेऽपि च' इति, पिचण्डः पुंसि जठरे पशोरवयवेऽपि च' इति च (विश्वलो० पृ० ९२ श्लो० ३३-३४) वचनाभ्यां, 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः–' इति, 'पिचण्डमुदरे विद्यात् पशोरवयवेऽपि च' इति च विश्व(४५।२९,२६) वचनाभ्यां 'शस्ता'र्थस्य प्रकाण्डशब्देनैवान्वयौचित्यात् 'शस्ते' इत्यस्य पूर्वेण 'प्रकाण्ड'-शब्देनैवान्वयो युक्तः, न तु परेण 'पिचण्ड' शब्देनेत्यतः 'शस्ते' इत्यस्योदाहरणं तद्व्याख्यानं च व्यर्थमेवेति।

२. मेदिन्यां '—काण्डेषु दलाढके' इत्येवं पाठः।

(फेन, गाज), स्तूपः (मिट्टी आदिका ढेर, यज्ञमें वध्य पशु बाँधनेका काष्ठ-विशेष), यूपः (पूआ)।

[द्रिति] ॥ द्रियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) [५५।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ सीम्नोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। =केशविन्यासः ॥ (१) ॥ * ॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृसृरुहि-' (उ० १।९७) इतीतिः । 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) [६७।१७४-१७५]॥ (१) ॥*॥ रोमस्य[ण्णो] मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । =पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'गथ्रोदि-' (उ० २।१०) इति थक् । यत्तु-'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥ * ॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति । 'उबुन्दिर् निशामने'(भ्वा० उ० से०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)कः। बुद्बुदः = जलविकारः ॥ (१) ॥ * ॥ कासं मृद्नाति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । =वेसवारभेदः ॥(१) ॥*॥ अरं बुन्दति । 'उबुन्दिर्' [निशामने'] (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे[१] दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना'(इति मेदिनी)[७५।१९-२०] 'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत् मुकुटः । तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) [७७।३] ॥ (१) ॥ * ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमिनौ' (उ० ३।३)इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'ष्टुप समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । घञ् ॥— धृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥ * ॥ स्वामी तु-'यूप' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किच्च । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ।

१. मेदिन्यां '—कीले स्यात्—' इति पाठः । '—मांसपुरुषे दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति पाठान्तरम् ।

आतपः क्षत्त्रिये नाभिः कुणपः क्षुरकेदराः ।
पूरः क्षुरप्रः चुक्रश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपः, (घाम), नाभिः (क्षत्रिय, मुख्य राजा,···), कुणपः (मुर्दा-विशेष), क्षुरः (छूरा), केदरः (एक प्रकारका व्यावहारिक पदार्थ), पूरः (पानीका प्रवाह), क्षुरप्रः (बाण-भेद), चुक्रः (चुक, शाक-विशेष), गोलः (गोला, पिण्ड), हिङ्गुलः (ईंगुर), पुद्गलः (आत्मा, जैनसिद्धान्तसम्मत आकाशादि द्रव्य)।

[आतेति] ॥ आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कर्णं पाति, पिबति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (=प्रासविशेषः) ॥ * ॥ क्वचित् 'कुणपः' इति पाठः । ['कुणपी पुनः । विट्सारिकायां] कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च' (इति मेदिनी) [१०३।१९-२०] ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) [१२४।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ के दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—के दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । =केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । 'तरुभेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ पूरयति । पूर पूरणे' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पूरो जलप्रवाहे[१] स्याद्व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः' (इति मेदिनी)[१२७।६०] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति, 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः' इति कवर्गद्वितीयादिं पठति । = बाणभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ चकयतेऽनेन । 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०)। 'चकिचम्योरुच्चोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति मेदिनी) [१२५।३६]।(१)॥*॥ गुडयते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्त्राञ्जने मण्डले चालिञ्जरे बालखेलने । द्वयोर्लक्ष्म्यां,[२] पुमान्

१. मेदिन्यां 'पूरो जलसमूहे —' इति पाठः ।

२. मेदिन्यां 'द्वयोः' इत्यस्य स्थाने 'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' इति पाठोपलम्भेन, 'चलश्चलाचले कम्पे कमलाविद्युतोश्चला' इति विश्वलो० (३३।१५) स्य, 'चलः कम्पे चलाश्रये' इति विश्व(१४९।५)स्य च वचनाभ्यां 'गोला'शब्दस्य लक्ष्मीकम्पाद्यर्थाभावाच्चायमंशो न प्रकृतोपयुक्तः ।

कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत् (इति मेदिनी) [१४६।१५] (१) ॥ * ॥ हिङ्गुलाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना, भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' (इति मेदिनी) [१५५।१४६] ॥ * ॥ (हिङ्गुलु इति) उदन्तपाठे तु मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । मुकुटस्तु 'हिङ्गुलु स्यात्तु हिंगुलम्' इति पठति ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति, गीर्यते वा । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । पुद् गलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०), 'स्रावे' (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । 'पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी) [१५३।११६] ॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

वेतालः (प्रेत–विशेष), मल्लः (कुश्ती लड़नेमें चतुर पहलवान), भल्लः (भालू, बाण–विशेष, पटा), पुरोडाशः (यज्ञ सम्बन्धी पूआ, हविष्य–विशेष), पट्टिशः (अस्त्र–विशेष), कुल्माषः (आधा गीला यव या उड़द आदि), रभसः (हर्ष, वेग, पौर्वापर्यका विचार), कटाहः (कराह), पतद्ग्रहः (पीकदान), ये ५५ शब्द पुंलिङ्ग होते हैं ।

[वेवेति] ॥ वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा—वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१)॥ * ॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) । 'मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि'(इति मेदिनी) [१४८।४४]॥(१)॥*॥ भल्लते, भल्यते वा।'भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु'(भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'भल्लः स्यात्पुंसि भल्लके, शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली'(इति मेदिनी)[१४८।४२]॥(१)॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाशृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात्(६।३।१०९)। 'व्रीहेश्च पुरोडाशे' (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः । 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः [१७०।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे[1] कुम्भिकाद्रुमे' (इति मेदिनी) [३५।२२] । पट्टिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ ('पट्टिसः' इति) दन्त्यसान्त[1] इति मुकुटः । अत्र षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः । = शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ कोलनम् । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च' इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः [१०२।१२] । 'कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) [१६८।३४] ॥ * ॥—धातुपारायणे ('कुल्मास' इति)दन्त्यान्त । तत्र मसेः[2] ['मसी परिणामे] (दैवादिकात्) [प० से०] घञ् (३।३।१९) । कुल्मासो = माषादिमिश्रमर्धस्विन्नमोदनं खिचुडम्' इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ रभणम् । रभते अनेन वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः [१७५।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे, कटाहः कूर्मपृष्ठे च महीषीशिशौ[3]' इति विश्वः [१८०।१६] । 'कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च[4] तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च' [इति मेदिनी, १७६।१५-१६] ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः । 'पीकदान' इति ख्यातः ॥ (१) ॥ * ॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ।

१. मेदिन्यां 'पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याद्वागुली—' इति पाठः ।

१. हैमे 'शक्तिपट्टिसदुःस्फोटचक्रकाणः शस्त्रजातयः' (अभि० चि० ३।४५१), हलायुधे च 'यष्टिपट्टिसदुःस्फोट–' (अभि० रत्न० २।३२१) इति दन्त्यान्त एव 'पट्टिस'-शब्दः पठितः ।

२. शब्दस्यास्य दीर्घेकारान्ततया भिसंज्ञागुणयोरप्राप्त्या 'मसे'रित्युक्तिश्चिन्त्या ।

३. विश्वे तु 'कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिशौ' इति पाठः ।

४. मेदिन्यां '—प्रभेदे स्यात्तैलादेः पाकभाजने । उत्पन्नाजविषाणाग्रमहिषीशावकेऽपि च' इति भिन्नोऽधिकश्च पाठः ।

अथ क्लीबलिङ्गसंग्रहः ।

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

यहाँसे आगे 'पुंनपुंसकयोः' (३।५।३२) के पहले तक 'द्विहीने' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं ।

खम् (इन्द्रिय), अरण्यम् (वन), पर्णम् (पत्ता), श्वभ्रम् (पाताल, बिल), हिमम् (वर्फ), उदकम् (पानी), शीतम् (ठण्ढा), उष्णम् (गर्म), मांसम् (मांस), रुधिरम् (खून), मुखम् (मुँह), अक्षि (आँख), द्रविणम् (धन), बलम् (सेना) ।

[द्वीति] ॥ द्वाभ्यां हीने = क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् । उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्चि[1]द्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१९। १] ॥ (१) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्निच्च' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥ * ॥ पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पर्णं पत्रे पलाशे[2] ना' [इति मेदिनी, ४६।२०] ॥ (१) ॥ * ॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ तङ्के' [चु० प० से०] । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ० १। १४७) इति मक् । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी)[११०।३२]॥ (१) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१)॥*॥ श्यायते स्म । श्यैङ् गतौ'(भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) [५८।६५]॥ (१) ॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [४५।३] ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने'(दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [१७०।८] ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुंकुमासृजोः' (इति मेदिनी) [१३७।२०६] ॥ (१) ॥ * ॥ खन्यते, खनति वा । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजली । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [२०।३-४] ॥ (२) ॥*॥ अश्नुते । 'अशूङ् व्याप्तौ, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०)। 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते[1] काञ्चने च पराक्रमे' इति (मेदिनी) [४८।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ बलते । 'बल[2] संवरणे' (भ्वा०आ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्बाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी)[१४७।३७-३८]॥(१)॥*॥

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

'भयामृतशकृद्वक्त्र[3]चापाभरणलाङ्गलम् [९२]
दार्वौषधसुधापत्यहृदयोदरकाकुदम् [९३]
पत्तनाजिरशृङ्गान्नद्वारबर्होडुमानसम् [९४]
ध्वान्तं चाव्यक्तलिङ्गं च भणितौ यत्प्रयुज्यते' [९५]

फलम् (आम आदिका फल), हेम (सुवर्ण), शुल्बम् (तांवा), लोहम् (लोहा), सुखम् (सुख), दुःखम् (दुःख) शुभम् (शुभ), अशुभम् (अशुभ), जलपुष्पम् (पानीमें होनेवाले फूल), लवणम् (नमक), व्यञ्जनम् (तरकारी

---

१. 'द्विहीने तृतीये नपुंसके, उक्तादन्यः शेषो वक्ष्यत इत्यर्थः । खादिसपर्यायविशेषं तृतीये" इति वदता स्वामिना मुकुटसम्मते एतेषां खादीनां पर्यायपरकव्याख्याने स्वस्य सम्मतिः प्रदर्शिता ।

२. मेदिन्यां '—किंशुके ना' इति पाठः ।

१. क्वचित् '—वृत्ते—' इति पाठः ।

२. संवरणार्थकस्य 'वल'धातोरन्तःस्थादित्वेनात्र 'बल प्राणने धान्यावरोधने च' (भ्वा० प० से०) इत्यस्योपन्यासो युक्तः ।

३. '—शकृद्वस्तुचाप—' इति पाठान्तरम् ।

आदि), अनुलेपनम् (लेप-भेद); ये २६ शब्द नपुंसक लिङ्ग होते हैं। (तथा किसी किसीके मतसे इनके पर्यायवाचक शब्द भी नपुंसकलिङ्ग होते हैं। 'क्रमशः उदा०—१ प्रथमार्थक (इन्द्रिय पर्याय) जैसे—१ खम्, इन्द्रियम्, करणम्, हृषीकम्,...... । १ द्वितीयार्थक (आकाश-पर्याय) जैसे—खम्, आकाशम्, गगनम्, अम्बरम्,...... । २ अरण्यम्, कान्तारम्, वनम्, विपिनम्,...... । ३ पर्णम्, दलम्, पत्रम्,...... । ४ श्वभ्रम्, बिलम् विवरम्, पातालम्,... । ५ हिमम्, प्रालेयम्, तुहिनम्,...... । ६ उदकम्, जलम्, पानीयम्, तोयम्,...... । ७ शीतम्, शिशिरम्,...... । ८ उष्णम्, घर्मम्,...... । ९ मांसम्, पिशितम्, तरसम्,...... । १० रुधिरम्, रक्तम्,...... । ११ मुखम्, आननम्, लपनम्, आस्यम्, वक्त्रम्,...... । १२ अक्षि, नयनम्, नेत्रम्,...... । १३ द्रविणम्, धनम्, स्वापतेयम्,......। १४ बलम्, सैन्यम्, अनीकम्,...... । १५ फलम्, आम्रम्, कपित्थम्,...... । १६ हेम, कनकम्, सुवर्णम्, हाटकम्, स्वर्णम्,...... । १७ (लोह-भेद) जैसे—शुल्वम्, ताम्रम्, औदुम्बरम्,...... । १८ लोहम्, कालायसम्, अश्मसारम्,...... । १९ सुखम्, उपजोषम्, शान्तम्, शर्म, शातम्,...... । २० दुःखम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीलम्,...... । २१ शुभम्, कल्याणम्, कुशलम्, पुण्यम्, सुकृतम्,...... । २२ अशुभम्, पापम्, दुष्कृतम्,...... । २३ (जलपुष्प भेद) जैसे—कमलम्, कैरवम्, कुमुदम्, कह्लारम्,...... । २४ (लवण-भेद) जैसे—लवणम्, सैन्धवम्, विडम्, रुचकम्,...... । २५ व्यञ्जनम्, तेमनम्, निष्ठानम्, उपसेचनम्, मस्तु,... । और २६ (अनुलेपन-भेद) जैसे—अनुलेपनम्, कुङ्कुमम्, अग्निशिखम्, काश्मीरम्, चन्दनम्,......') ।

[भयम् (डर), अनृतम् (झूठा), शकृत् (मैला), वस्त्रम् (मुख), चापम् (धनुष्), आभरणम् (भूषण), लाङ्गलम् (हल), दारु (लकड़ी), औषधम् (दवा), मृधम् (युद्ध), अपत्यम् (सन्तान), हृदयम् (हृदय), उदरम् (पेट), काकुदम् (तालु), पत्तनम् (नगर), अजिरम् (आँगन), शृङ्गम् (सींग या शिखर), अन्नम् (अनाज), द्वारम् (दरवाजा), बर्हम् (मोरका पङ्ख), उडु (नक्षत्र), मानसम् (मनका भाव या कर्म वा मानसरोवर तालाब), ध्वान्तम् (अन्धकार) और अव्यक्त (अस्फुट) लिङ्गवाले जो शब्द कहनेमें प्रयुक्त होते हैं, वे सब शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं] ।

[फलेति] ।। फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः)[२।५१०-५११] ।।*।। क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।। (१) ।। * ।। हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा०प०अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।। (१) ।।*।। शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्बादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) [१५९। २७] ।। (१) ।।*।। लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्ये' (१) पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) [१७५।८] ।। (१) ।।*।। सुखयति । दुःखयति । 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) ।। (१) ।।*।। शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा०आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।। (१) ।।*।। न शुभम् ।। (१) ।।*।। जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकह्लारोत्पलानि ।। (१) ।।*।। लूनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाल्लुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाण्णत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः[1] स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५०।७५] ।। (१) ।।*।। व्यज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽह्नि' (इति मेदिनी) [९१।२२] (१) ।।*।। अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ।। (१) ।।*।। (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति मुकुटः ।

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् । द्व्यच्कमसिसुसन्नतं यदनान्तमकर्तरि ।। २४ ।।

'कोटि' शब्दको छोड़कर अन्य 'शत' (सौ) आदि संख्यावाचक शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं । और 'लक्षा' शब्द विकल्पसे नपुंसकलिङ्ग होता है, पक्षमें स्त्रीलिङ्ग 'लक्षा' होता है । उसी (लक्षा) का पर्याय 'नियुतम्' भी नपुंसकलिङ्ग है । 'कोटि' शब्द स्त्रीलिङ्ग है । 'शतादि' ग्रहण करनेसे 'विंशतिः,

---

१. 'नदीभेदे रिपोः स्त्रियाम्' इति मेदिनीस्थः पाठ एव सम्यक्, लवणा त्विट्'(३।३३४) इति हैमेन संवादात् ।

सप्ततिः, नवतिः,……' नपुंसकलिङ्ग नहीं होते हैं। 'अस्, इस्, उस् और अन्' अन्तमें हो जिनके, ऐसे दो अच् (स्वर) वाले शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं। और 'अन्' अन्तमें हो जिनके ऐसे 'कर्तृ'वाचकसे भिन्न शब्द ५, नपुंसकलिङ्ग होते हैं। (कर्तृभिन्न' ग्रहण करनेसे 'रमणः, मधुसूदनः,……' नपुंसकलिङ्ग नहीं होते हैं)।

[कोटघा इति]॥ कोटेर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे। शतम्। सहस्रम्। अयुतम्। अर्बुदम्। लक्ष्यते। 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०)। 'गुरोश्च—'(३।३।१०३) इत्यः। 'लक्षा न पुंसि[1] संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) [१६७।२३]॥ (१) ॥*॥ नियूयते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्। स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमनन्तं यद् द्वयच्कं तत्क्लीबे। यशः, पयः, तेजः॥'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) [१७१। २४]। सर्पिः, हविः, शोचिः। वपुः, यजुः, धनुः। चर्म, वर्म। कर्तृवर्जितेऽर्थे[2] यदनान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात्। गमनम्, रमणम्, दानम्। अकर्तरीति किम्? नन्दनः, रमणः।

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः॥ २५॥

शेष (पूर्वोक्तसे बचा हुआ अर्थात् अबाधित) त्रान्त ('त्र' अन्तमें हो जिनके वे), स, ल, और उपधा (अन्तके पूर्व) में हो जिनके, वे तथा संख्यावाचक शब्द पूर्वमें जिनके हों, ऐसे 'रात्र' शब्द ४ नपुंसकलिङ्ग होते हैं। ('शिष्ट' ग्रहण करनेसे 'पुत्रः, वृत्रः, हंसः, कंसः, पनसः, कालः, गलः……' और 'संख्या' ग्रहण करनेसे 'अर्धरात्रः, मध्यरात्रः, पूर्वरात्रः, ……' नपुंसकलिङ्ग नहीं होते हैं)। 'पात्र' आदि अदन्त शब्दोंके साथ एकार्थ (समाहार अर्थवाले) द्विगु शब्द लक्ष्यके अनुसार नपुंसकलिङ्ग होते हैं। ('पात्रादि' ग्रहण करनेसे 'त्रिलोकी, त्रिवेदी,……' 'एकार्थ ग्रहण करनेसे 'पञ्चकपालः, ……'और 'लक्ष्यानुसारतः' ग्रहण करनेसे 'त्रिपुरी, पञ्चमूली,……' नपुंसकलिङ्ग नहीं होते हैं)।

[त्रेति]। त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात्। दात्रम्, पात्रम्, वस्त्रम्। विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्। कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम्। शिष्टमवशिष्टम्। 'अबाधितम्' इति यावत्। शिष्टं किम्? पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः। हंसः, कंसः। शालः, कालः, ॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम्। त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम्। संख्ययेति किम्? अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात् शिष्टप्रयोगात्, पञ्चरात्रम्, त्रिभुवनम्। एकार्थः किम्? पञ्चकपालः पुरोडाशः। तद्धितार्थे द्विगुरयम्। लक्ष्यानुसारत इति किम्? त्रिपुरी, पञ्चमूली, त्रिवली।

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः।
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा॥२६॥

द्वन्द्व समासमें एकत्व (एकार्थक अर्थात् समहार) और अव्ययीभाव समासवाले शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं। 'संख्या १, अव्यय २, से परे कृतसमासान्त (समासान्त 'अच्' प्रत्ययान्त) 'पथिन्' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है। संख्याव्यय' ग्रहण करनेसे 'धर्मपथः,……' में; 'पथः' (कृतसमासान्त) ग्रहण करनेसे 'अतिपन्थाः, सुपन्थाः,……' में नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है। षष्ठ्यन्त (षष्ठी विभक्ति जिसके अन्त में रहे उस) से परे कृतसमासान्त 'छाया' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है, यदि वह छाया बहुतोंकी रहे तब। 'बहूनां चेत्' ग्रहण करनेसे 'वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया,……'में नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है। षष्ठ्यन्तसे परे (आगे) रहने पर समूहार्थक 'सभा' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है।

[द्वेति]॥ एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम्। राजदन्तादिः (२।२।३१)। षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य[1]। एकार्थको द्वन्द्वः=समा-

---

१. 'कोटि-लक्षा'शब्दयोः स्त्रीलिङ्गप्रयोगोदाहरणम्—'कियती पञ्चसहस्रा कियती लक्षाऽथ कोटिरपि कियती। औदार्योन्नतमनसां रत्नमती वसुमती कियती॥' इति।

२. "असन्तमिसन्तमुसन्तमनन्तं यद् द्विस्वरं तत्तृतीये—"। कथमास्थानमास्थानी…? ल्युटष्टित्त्वात्। किञ्च 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्म(स्व)रन्ति। —राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्,…" इति क्षीरस्वाम्याह।

१. 'अव्ययीभावशब्दस्य पुंस्त्वेन 'द्वन्द्वैकत्व'शब्दस्य क्लीबत्वेऽपि तयोर्द्वन्द्वसमासे परवल्लिङ्गत्वे 'द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ' इति प्रयोगसिद्धावनुपपत्त्यभावेन, उदाहरणेषु च 'स नपुंसकम्'(२।४।१७) इति नपुंसकस्यैव विधानाल्लक्ष्येषु दोषाभावेन च न कापि क्षतिरिति।

हारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि[1] ॥*॥ कृतसमासान्तः 'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् ? धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् ? अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीबे, सा चेद् बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । [वीच्छायम्] 'छाया बाहुल्ये' (२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् । कुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम् । 'विभाषा सेना–' (२।४। ३५) इति क्लीबत्वम् ॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् =स्त्रीसंघातः । 'अशाला च' (२।४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् ? धर्मसभा, धर्मशाला ।

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

षष्ठ्यन्तसे परे रहनेपर गृहार्थक और 'अपि' शब्दसे समूहार्थक 'सभा' शब्द, अराजक ('राजन्' शब्दसे भिन्न) राजार्थक २, अमनुष्यार्थक ३, नपुंसकलिङ्ग होता है । दासीसभम् (दासियोंकी सभा), नृपसभम् (राजाओंको सभा), रक्षःसभम् (राक्षसोंकी सभा) इत्यादि उदाहरण हैं ।

संहतौ' (समूहार्थक) ग्रहण करनेसे 'दासीनां सभा गृहम्' इस विग्रहमें 'दासीसभा' यहांपर, 'षष्ठ्याः' (षष्ठ्यन्तसे परे रहनेपर) ग्रहण करनेसे 'नृपतिविषये सभा 'नृपतिसभा' यहाँपर, नृणां पालयित्री सा नृपतिः सा चासौ सभा च' यह विग्रहकर कर्मधारय समास करनेसे 'नृपतिसभा' यहाँपर, 'अराजक' ('राजन्' शब्दसे भिन्न) ग्रहण करनेसे चन्द्रगुप्तके राज-विशेष होनेके कारण 'चन्द्रगुप्तस्य सभा' इस षष्ठीतत्पुरुषमें भी 'चन्द्रगुप्तसभा' यहाँपर, नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है) ।

[शेति] ॥ शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यायात्, अमनुष्यात्–रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणान्नेह—चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा–ईश्वरसभा । न सभा–असभा । तत्पुरुषे इति किम्?ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ।

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

'उपज्ञा और उपक्रम' का प्राथम्य प्रकाशन करना हो तो षष्ठ्यन्तसे परे उपज्ञान्त (जिसके अन्तमें 'उपज्ञा' शब्द हो, वह) शब्द और 'उपक्रमान्त' (जिसके अन्तमें 'उपक्रम' शब्द हो ,वह) शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है । ('तदादित्वप्रकाशने' ग्रहण करनेसे 'देवदत्तोपज्ञा मृन्मयः प्रकारः, देवदत्तोपक्रमो रथः,''''''' में नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है)। 'उशीनर देशकी जो कन्था' इस अर्थमें संज्ञा गम्यमान रहे तब षष्ठ्यन्तसे परे 'कन्था' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है । 'उशीनर' ग्रहण करनेसे 'दाक्षिकन्था' (यह नाम बाह्लीक देशमें प्रसिद्ध है) यहाँपर, और 'नाम' ग्रहण करनेसे 'चैत्रकन्था' (यह संज्ञा नहीं है) यहाँपर नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है ।

[उपेति] ॥ उपज्ञा. उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः उपज्ञा, उपक्रमश्च [कोपज्ञम्, कोपक्रमम्] सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च'[1] ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, बाह्लि[क]न्थम् । 'उशीनर–' इति किम् ? दाक्षिकन्था । बाह्लिकेष्वियं संज्ञा । नामसु किम् ? वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ।

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

न, ण, क, चित् ('च' की जिसमें इत्संज्ञा हुई हो) प्रत्ययसे भिन्न जो भावमें विहित कृत्संज्ञक अदन्त प्रत्यय और समूह अर्थमें भावकर्ममें विहित जो अकारान्त तद्धित प्रत्यय, तदन्त शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं । 'नणकचिद्भ्योऽन्ये'

१. नपुंसकफलस्य स्वरभिन्नत्वमिति व्याख्यातुरनभिमततयाऽत्र स्वरभिन्नफलस्याभावेन नेदं सम्यगुदाहरणमतोऽत्र 'अधिगोपम्, अधिविश्वपम्' इत्याद्युदाहार्यम् ।

१. "चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणम्, पाणिन्युपज्ञमकालं (लकं)व्याकरणम्, कस्योपक्रमः कोपक्रमः सृष्टिः । नन्दोपक्रमणानि मानानि । 'तदादित्व' इति किम् ? डित्थोपज्ञं रथः, चैत्रोपज्ञं घटः', उपज्ञोपक्रमम्– (२।४।२१) इति सूत्रेण नपुंसकत्वम् ।" इति स्वाम्याह ।

ग्रहण करनेसे 'प्रश्नः, यत्नः, स्वप्नः, न्यादः, आखूत्थः, विघ्नः, चयः, जयः, कारणा, हारणा,……' में नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है)। पुण्य और, सुदिन, शब्दसे परे कृतसमासान्त 'अहन्' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है। 'अहः' ग्रहण करनेसे पुण्यान्यहानि यस्मिन्मासि स 'पुण्याहा' यहाँपर नपुंसकलिङ्ग नहीं होता है।

[भेति] ।। नश्च णश्च कश्च चितः (च इद् येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवितव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव–' (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः। 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्मभूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम् ? 'यजयाच–'(३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः । 'सुपि–' (३।२।४) इति 'घञर्थे–' (वा० ३।३।५८) इति च कः। आखूत्थः, विघ्नः । चित्—'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)—कारणा । यत्तु —'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) श्वयथु—इति मुकुट उदाहरत् । तन्न । अदन्तत्वाभावात् ।। * ।। समूहे तद्धिताः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) । इति वुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) । काकम् । 'केदाराद्यञ्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ।।*।। भावे—गोत्वम् । 'इगन्ताच्च–' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवुञ् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ।। * ।। कृतसमासान्तोऽहश्शब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् ? पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ।

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ।
चोचं पिच्छं गृहस्थूलं[1] तिरीटं मर्मयोजने ।। ३० ।।

क्रिया और अव्ययके विशेषण नपुंसकलिङ्ग और एकवचन होते हैं। (अब नपुंसकलिङ्गवाले कुछ शब्दोंको कण्ठरवसे स्वयं कह रहे हैं—) 'उक्थम्' (सामभेद), तोटकम् (१० अक्षरवाले 'पङ्क्ति'जातीय वृत्तका छन्दो-विशेष), चोचम् (जूठा छोड़ा हुआ, तालफल, कदली-फल), पिच्छम् (मोरका पंख) गृहस्थूणम् (घरमें लगा हुआ खम्भा), तिरीटम् (शिरका बेठन, साफा, पगड़ी आदि, शिरका भूषण), मर्म (सन्धिस्थान, हृदय आदि मम स्थल), योजनम् (चार कोस लम्बे रास्ते आदिका प्रमाण-विशेष)।

[क्रियेति]।। अपिशब्दात् क्लीबे। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम् ।।*।। उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृतुदि–' (उ० २।७) इति थक् ।–'वशिकाशि–' इत्यादिना यक्—इति मुकुटभ्रान्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्थं = सामविशेषः ।।*।। तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेव गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्त्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात्' ।।*।। चोप्यते । 'चुप मन्दायां गतौ'(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९)। यद्वा—चञ्चति, चञ्च्यते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्णकोषः ।। * ।। पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लांगूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) [२९।३४] ।।*।। 'मुक्तम्' इति पाठे-'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।। (१) ।।*।। गृहस्य स्थूणा ।। (१) ।।*।। तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं = वेष्टनम् । = 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ।। (१) ।।*।। म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । 'अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति मुकुटः ।। (१) ।।*।। युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। कर्मणि 'कृत्यल्युटो–'(३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) [९१।१११-११२] ।। (१) ।।*।।

१. 'चोचमुक्तं गृहस्थूणं–'इति स्वामिना व्याख्यातः पाठः, तत्र उक्तमेकाक्षरं छन्दः । स्वव्याख्यायां स्थूणा'' इति व्याख्यानान्मूले 'गृहस्थूणं' इत्येव पाठो युक्तः ।

१. तोटकं वृत्तभेदः, दशरूपकभेदश्च' इति स्वामी । तत्र वृत्तम्—'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्'' (वृत्तरत्ना० ३।१२।४) इत्युक्तरूपं बोध्यम् ।

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः।
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम्॥ ३१॥

राजसूयम् (राजसूय नामका यज्ञ-विशेष), वाजपेयम् (वाजपेयनामक यज्ञ-विशेष), गद्यम् (कवि-रचित बिना छन्दकी शब्द-योजना, जैसे—दशकुमार, कादम्बरी आदि) पद्यम् छन्दसे युक्त (कवि-रचित श्लोक आदि, जैसे—रघुवंश, कुमारसंभव, नैषधचरित, आदि काव्य), माणिक्यम् (रत्न), भाष्यम् (जैसे—पा० सू० पर पातञ्जलभाष्य, वेदान्तसूत्रपर शाङ्करभाष्य,……), सिन्दूरम् (सिन्दूर), चीरम् (कपड़ा), चीवरम् (मुनियोंका वस्त्र), पञ्जरम् (पिंजड़ा)।

[राजेति]॥ राजा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा—राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र। 'षूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। 'राजसूयसूर्य—' (३।१।११४) इति साधुः॥ (१)॥*॥ वाजमन्नं पेयमत्र॥*॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१)॥ (१)॥*॥ गद्यते। 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'गदमद—' (३।१।१००) इति साधुः॥(१)॥*॥ पादाः सन्त्यस्य। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ५।२।१२०) इति यप्। 'पद्दन्नो—' (६।१।६३) इति पद्। पदः सन्त्यस्येति वा। 'पद्यं श्लोके पुमाञ्शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) [११५।३५]। कवेः कृतौ किम्? गद्या=वार्ता। पद्यः=पङ्कः, पद्यं=रजः॥ (१)॥*॥ मणिशब्देन कायति जनो यम्। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।५) इति को वा। मणिके=मणिपूराख्ये नगरे भवम्। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (४।३।९२)। चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा॥ (१)॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। 'कृत्यल्युटो—' (३।३।११३) इति करणे ण्यत्। 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ( )॥ (१)॥*॥ स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन्। 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके। सिन्दूरी रोचनीरक्तवेल्लिका[1]धातकीषु च' (इति मेदिनी) [१३९।२३६]॥ (१)॥*॥ चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक्। 'चीरी झिल्ल्यां, नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः।' (इति मेदिनी) [१२५।३५-३६]॥ (१)॥*॥ चीयते। 'छित्वर-छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधु। चीवरं=मुनिवासः। 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः। (१)॥*॥ पिञ्जयते। 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०)। बाहुलकादरः। पृषोदरादिः[1] (६।३।१०९)॥*॥ क्वचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः। 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीबं स्वर्णे, पीते च वाच्यवत्'[2] (इति मेदिनी) [१३६।१८५]। =कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिबन्धनगृहं च॥ (१)॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्लवम्[3]।

लोकायतम् (तर्क), हरितालम् (हरताल नामका औषध-विशेष), विदलम् (बाँसका बर्तन-विशेष), स्थालम् (भोजनपात्र-विशेष), बाह्लवम् (बह्ल देशमें होनेवाला), ये २३ शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं।

[लोकेति]॥ लोके आयतन्ते। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। =चार्वाकाः। तेषामिदं शास्त्रम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः॥ (१)॥*॥ हरितेनालति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) [१५७।१६७]॥ (१)॥*॥ विदलं=वंशकृतपात्रभेदः। विदलति। 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥*॥ स्थलत्यत्र। 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्। णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा। 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) [१५९।५५]॥ (१)॥*॥ बह्लदेशे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्॥ (१)॥*॥

इति क्लीबलिङ्गसंग्रहः॥

अथ पुन्नपुंसकलिङ्गसंग्रहः।

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः॥ ३२॥

(यहाँसे आगे 'स्त्रीपुंसयोः……' (३।५।३७) के पहले 'पुन्नपुंसकयोः' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती

---

१. मेदिन्यां '—रक्तचूर्णके। सिन्दूरी रोचना रक्तचेलिका—' इति पाठः।

१. तथा च कालिदासप्रयोगः—'अनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः' इति (रघु० ५।७४)।

२. मेदिन्यां '—न्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतने' इति पाठः।

३. '—बाह्लिकम्' इति पाठान्तरम्।

शेष शब्द 'पुंल्लिंग और नपुंसकलिंग' होते हैं।) अर्धर्चः अर्धर्चम् (ऋचाका आधा), पिण्याकः पिण्याकम् (तिलकी खली), कण्टकः कण्टकम् (काँटा)।

[पुमिति]॥ 'पुंनपुंसकयोः' इत्यधिकारः। शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम्। 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः। 'ऋक्पूर–' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥(१)॥*॥ पण्यते। 'पण व्यवहारे' [स्तुतौ च]। (भ्वा० आ० से०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाल्हीकसिह्लके' (इति मेदिनी) [१०।११९]॥(१)॥*॥ कण्टति। 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः। रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः [१३।१३५]। 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे। नैयोगिकादिदोषोक्तौ[1] स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) [५।५८]॥(१)॥*॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः[2] खर्वटोऽर्बुदः।
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः॥ ३३॥

मोदकः मोदकम् (मिठाई, लड्डू…), तण्डकः तण्डकम् ('खञ्जन' पक्षी, फेन…), टङ्कः टङ्कम् (पत्थर चीरनेकी टाँकी), शाटकः शाटकम् (साड़ी), खर्वटः खर्वटम् (नदी और पहाड़से मिश्रित स्थान), अर्बुदः अर्बुदम् (आँखका रोग-विशेष, दस करोड़की संख्या), पातकः पातकम् (ब्रह्महत्या आदि पाप), उद्योगः उद्योगम् (उद्योग), चरकः चरकम् (चरक नामका वैद्यक ग्रन्थ), तमालः तमालम् (तम्बाकू, सुर्ती), आमलकः आमलकम् (आँवलेका फल), नडः नडम् (भीतरी विल, नरसल नामका तृणविशेष)।

[मोदेति]॥ मोदयते। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके[3] पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी)[१२।१४२]॥(१)॥*॥ तण्डते। 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च। गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) [९।९८]॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि। 'दण्ड एव। स्वार्थे कन् (५।४।५)॥(१)॥*॥ टङ्कयति। 'टकि बन्धे' चुरादिः [प० से०]। अच् (३।१।१३४)। 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम्। जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिग्रावदारणे' (इति मेदिनी) [३।२४-२५]॥(१)॥*॥ शाटति। 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥(१)॥*॥ खर्वति। 'खर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)। 'यत्रैकतो भवेद् ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम्। मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्'॥(१)॥*॥ अर्वति। 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुदच्। 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु[4]। महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) [७५।१९]॥(१)॥*॥ पातयति। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। ण्वुल्(३।१।१३३)॥(१) उद्योजनम्। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९)॥(१)॥*॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्वुन्। (उ० २।३२)। चरकं = वैद्यकशास्त्रभेदः॥*॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम्॥(१)॥*॥ ताम्यति। 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। 'तमिविशि–' (उ० १।११८) इति कालन्। 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) [१५२।९७]॥(१)॥*॥ आमलक्याः फलम्। 'नित्यं वृद्ध'– (४।३।१४४) इति मयट्। तस्य फले लुक्' (४।३।१६३)॥(१)॥*॥ नडति। 'नड भ्रंशे' ( )। 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४)। नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च।

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम्।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम्॥ ३४॥

कुष्ठम् कुष्ठः (कोढ़ रोग), मुण्डम् मुण्डः (शिर), शीधु शीधुः (मदिरा), बुस्तम् बुस्तः (मांसकी पुट्ठी, वटहल आदिका निःसारभाग, भूना हुआ मांस), क्ष्वेडितम् क्ष्वेडितः (वीरोंका सिंहके समान गर्जना,) क्षेम क्षेमा (कुशल), कुट्टिमम् कुट्टिमः (मणि-पत्थर आदि जड़ा हुआ फर्श), संगमम् संगमः (दो नदी आदिका मिलना), शतमानम् शतमानः (चार रुपयाभरका प्रमाण-विशेष), अर्मम् अर्मः (आँखका रोग-विशेष), शम्बलम् शम्बलः (रास्तेका कलेवा), अव्ययम् अव्ययः (व्ययका न होना, लिङ्ग और संख्यासे रहित सब लिङ्गों और वचनोंमें तुल्यरूप-

---

१. मेदिन्यां '—नैयोनिकादि—' इति पाठः।

२. 'तङ्कः इति पाठः। तंको = भयम्। 'कर्वटेऽर्बुद' इति पाठान्तरम्।

३. मेदिन्यां '—हर्षुके' इति पाठः।

४. मेदिन्यां '—स्यात् पुरुषे दशकोटिषु' इति पाठः।

वाले 'अव्यय'संज्ञक स्वर्, अन्तर, प्रातर्,'''शब्द), ताडवम् ताण्डवः (नाच)।

[कुष्ठमिति] ॥ कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)। 'हनिकुषि–'(उ० २।२) इति क्थन्। 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) [३९।३] ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं = शिरः ॥ (१) ॥ * ॥ शेतेऽनेन । 'शीङो धुग्लक्–' (उ० ४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं = मांसशष्कुली, भृष्टमांसम्, पनसादिफलासारभागश्च ॥ २ ॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्वचित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेडयते वा । 'ञिक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'ञीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ( ) । (१) ॥ * ॥ कुट्टनम् । 'कुट्टछेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०)। 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥ * ॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम्[1] । (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्मं = अक्षिरोगः ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बत्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं= पाथेयम् ॥ * ॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे–'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) इति बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ न व्येति[2] । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) [११८।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्'(४।३।१०१)इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१. 'शतमान'लक्षणं स्मृतावुक्तम्, तद्यथा—'द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥' इति ।

२. 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (१।१।३७) इति सूत्रे भगवता पतञ्जलिना 'अव्यय'–लक्षणमुक्तम्, तद्यथा–'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥' इति ।

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
यूपं[1] प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवियम् कवियः (लगाम), कन्दम् कन्दः (सूरन, कन्दा आदि कन्द), कर्पासम् कर्पासः (कपास, रूई), पारम् पारः (नदी आदिका पार अर्थात् दूसरा किनारा), अवारम् अवारः (नदी आदिके इधरका किनारा), युगन्धरम् युगन्धरः (जिसमें घोड़े बैल आदि जोते जाते हैं, वह रथका लम्बा काष्ठ–विशेष), यूपम् यूपः (यज्ञमें पशु बाँधनेका खम्भा), प्रग्रीवम् प्रग्रीवः, (खिड़की), पात्रीवम् पात्रीवः (यज्ञ–पात्र–विशेष), यूषम् यूषः (माँड़), चमसः चामसम् (यज्ञ–पात्र–विशेष), चिक्कसः चिक्कसम् (सोम-पान करनेका पात्र–विशेष या जौ का आटा), ये ४० शब्द पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं।

[कवीति] ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकादियः । 'नार्यां कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति बोपालितः ॥(१)॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) [७४।३] ॥*॥ क्वचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति, क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१)॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे' चुरादिः [प० से०] । 'संज्ञायां भृतृ–' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् । कूवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् ।=वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) ।=यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ यूषति । 'यूष वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ( ) ॥ (१) ॥*॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)। 'अत्यविचमि–' (उ० ३।११७) इत्यसच् । चमसं = सोमपानपात्रम् ।

१. 'पूयम्—' इति पाठान्तरम् ।

यस्तु-'अतिचमिरभियुभ्योऽसः' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चुरादि [प० से०] अच्) (३।१।१३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादिगण में 'घृत' आदि शब्दके जो पुंल्लिङ्ग आदि (नपुंसकलिङ्ग) कहे गये हैं, वे निश्चय वैदिक हैं अर्थात् उनका वेदमें ही प्रयोग होता है । अतएव यहाँ लोकमें वे नहीं कहे गये हैं । (यदि प्रमाद आदिसे लोकमें भी दोनों लिङ्गके प्रयोग मिल जायँ तो शेष (अवशिष्ट) शब्दोंके समान उनका भी पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्गमें प्रयोग होता है) ।

[अर्धेति] ॥ अर्धर्चादाविति[1] सुगमम् ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गसंग्रहः ।

अथ स्त्रीपुंसलिङ्गसंग्रहः ।

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

(यहाँसे आगे 'स्त्रीनपुंसकयोः......' (३।५।३९) के पहले तक 'स्त्रीपुंसयोः' का अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती शब्द 'स्त्रीलिङ्ग और पुंल्लिङ्ग' होते हैं ।) अपत्य' अर्थमें विहित प्रत्यय जिनके अन्तमें हों, वे शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग होते हैं । जाति-भेदवाले द्विपद (दो पैरवाले), चतुष्पद (चार पैरवाले), षट्पद (छः पैरवाले) और उरगवाचक शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुंल्लिङ्ग होते हैं । स्त्री-योग के साथ पुंस् (पुरुष)-वाचक शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुंल्लिङ्ग होते हैं । अब कुछ स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग शब्दोंको स्वयं कहते हैं—'मल्लिकः मल्लिका (पुष्पलता-विशेष, बेलाका फूल) ।

[स्त्रीति] ॥ 'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे निहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥ * ॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादित्वाट्टाप् (४।१।४)। बकः, बकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-'(४।१।६३) इति ङीष् । अबाधिता इत्येव । मक्षिका,शिवा, लूता ॥*॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः। द्रुणः, द्रुणी । मत्स्यः,मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्री ॥*॥ मल्लते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) [१२।१३८] ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः[1] स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

(मुनिः अर्थात् ऋषि, तपस्विनी), वराटकः वराटिका (कौड़ी), स्वातिः (स्वाती नामका पन्द्रहवाँ नक्षत्र), वर्णकः वर्णिका (चन्दन), झाटलिः (पलाश वृक्षके तुल्य वृक्ष-विशेष), मनुः मनायी–मनावी (मनुस्मृतिके निर्माता मनु या मनुष्य, मानुषी), मूषः मूषा (सोना-चाँदी आदि धातु गलाने घरिया), सृपाटः सृपाटी (परिमाण-भेद); कर्कन्धूः (बैर), यष्टिः (छड़ी, लाठी), शाटः शाटी (साड़ी), कटः कटी (कमर), कुटः कुटी (कुटिया), ये शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुंलिङ्ग होते हैं ।

[मुनिरिति] ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) [८३।१५]। (१) ॥*॥ वरमटति । अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । =नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी) [१३।१५३-१५४] ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ्

---

१. "अर्धर्चादिगणे पूर्वैर्घृतादीनां पुंस्त्वं यदुक्तं तन्निश्चितं छान्दसम् । अत इह लोके नोक्तम् । अथ प्रमादाल्लोके दृश्यते यदि, तल्लिङ्गशेषव(त्वा)दङ्गीकार्यम् ।" इति स्वामी व्याख्यातवान् ।

१. 'ऊर्मिर्वराटकः—' इति पाठान्तरम् ।

(३।३।१९) घञ्(३।३।१८)वा। झाटं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् डिः। =वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'शृस्वृस्निह्-' (उ० १।१०) इत्युः॥ (१) ॥*॥ मूषति। 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। = स्वर्णादिविलेपनभाण्डम्॥ (१) ॥*॥ सर्पति। 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात् पाटः। = परिमाणभेदः। जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष्॥ (१) ॥*॥ कर्कं दधाति। 'अन्दूदम्भू-' (उ० १।९३) इसि साधुः॥ (१) ॥*॥ यक्षते। 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४)। 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः। ष्टुत्वम् (८।४।४१)। यद्वा-यजतेर्बाहुलकात्तिः। 'व्रश्चभ्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः॥ (१) ॥*॥ शाटयते। 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः (?) घञ् (३।३।१९)॥ (१) ॥*॥ कटति। 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। जातिलक्षणो(४।१।६३)ङीष्॥*॥ यद्वा-'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।११८) इतीन्। 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीष्॥ (१) ॥*॥ कुटति। 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्॥*॥ यद्वा-'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेः-'(४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष्॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गसंग्रहः।

अथ स्त्रीनपुंसकलिङ्गसंग्रहः।

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च वुञ्।
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

(यहाँसे आगे 'त्रिषु' (३।५।४२) के पहले 'स्त्रीनपुंसकयोः' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती शब्द 'स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग' होते हैं।) भाव और कर्ममें विहित ष्यञ् और वुञ् प्रत्ययान्त शब्द कहीं कहीं (सर्वत्र नहीं, किन्तु लक्ष्यानुसार) स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं। (वुञ् प्रत्ययान्त) का 'वैरमैथुनकादि वुञ्' (३।५।४) में उदाहरण दिया गया है'। ('क्वचित्' (कहीं २—सर्वत्र नहीं) ग्रहण करनेसे 'शौक्ल्यम्, ब्राह्मण्यम्, रामणीयकम्, साहाय्यकम्, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका; काठिका......' यहाँपर दोनों लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग) नहीं होते हैं)।

[स्त्रीति] ॥ 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात्। वुञ् च। 'क्वचित्' इति ष्यञ्वुञ्भ्यां संबध्यते। 'उचितस्य कर्म भावो वा। 'षिद्गौरा-' (४।१।४१) इति ङीष्। 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति यलोपः॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री। आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती। 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति नुम्॥*॥ प्राग्=द्वितीयकाण्डे। आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥*॥ क्वचिन्न। मानोज्ञकम्, रामणीयकम्। 'भाव-' इति किम्? चातुर्वर्ण्यम्। स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री।

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

षष्ठ्यन्त पूर्वपदमें रहनेपर सेना, छाया, शाला, सुरा और निशा शब्द विकल्पसे स्त्रीलिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग और पक्षमें नपुंसकलिङ्ग) होते हैं। 'नृसेनम् नृसेना, श्वनिशम् श्वनिशा, गोशालम् गोशाला' आदि इसके उदाहरण हैं।

[षेति] ॥ षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः। नृणां सेना-नृसेना। शुनां निशा-श्वनिशम्। गवां शाला-गोशालम्। वृक्षस्य छाया-वृक्षच्छाया। यवानां सुरा-यवसुरा। पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२।४।२५) इति क्लीबता[1]। एवमितरेऽपि बोध्याः। दिक् उदाहरणमिदम्।

आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप्।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

'आप् और अन्' प्रत्ययान्त शब्द उत्तरपदमें (आगे) रहें तो द्विगु समासमें 'नपुंसकलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग होते हैं तथा 'अन्' प्रत्ययके 'न्' का लोप होता। 'क्रमशः उदा०—१ त्रिखट्वम् त्रिखट्वी,......। २ त्रितक्षम्, त्रितक्षी,......'।

[आबन्नेति] ॥ आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात्। अनो नकारस्य च लुप् लोपः। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप्। यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दोनुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह। तच्चिन्त्यम् 'लुप्' इति पाठात्। यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात्—इति। तदपि न।

१. तेन पक्षे क्रमशः—'नृसेनम्, श्वनिशा, गोशाला, वृक्षच्छायम्, यवपुरम्' इति रूपाणि ज्ञेयानि।

अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रहणम् । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि-(वा० ३।३।१०८) क्विबन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां समाहारः । 'गोस्त्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः-' (४।१। २१) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकलिङ्गसंग्रहः ।

अथ त्रिलिङ्गसंग्रहः

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

यहाँसे आगे 'परवल्लिङ्गं...' (३।५।४२) के पहले 'त्रिषु' का अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती सब शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं । यहाँ स्वयं कुछ त्रिलिङ्ग शब्दोंको कहते हैं—पात्री पात्रम् पात्रः (बर्तन), पुटी पुटम् पुटः (ढक्कन), वाटी वाटम् वाटः (आच्छादन, घेरा), पेटी, पेटम्, पेटः (बेंत आदिका बक्स), कुवलः कुवली कुवलम् (बैरका फल), दाडिमः दाडिमी दाडिमम् (अनार) आदि शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[त्रीति] ॥ 'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१८९) । 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ( ) ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥*॥ वाटयते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् । 'वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डेऽङ्गाम्नभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानेकट्योः'[1] इति हैमः [२।९९] । 'वाटो मार्गवृतिस्थानेष्विटकटी[2]वास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [३५।२७] ॥ (१) ॥*॥ पिटयते । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)। जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङ्यन्तासूचनार्थम् । = वेत्रादिरचिता ॥(१)॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' (इति मेदिनी) [१५०।७८] । 'कुड्मलो 'मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) [१५०।७८] ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे'[2] (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ।

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ।

अथ परवल्लिङ्गसंग्रहः ।

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधान (उभयपदप्रधान) इतरेतर द्वन्द्व समासमें और तत्पुरुष समासमें पर (आगे) वाले शब्दके समान लिङ्ग होता है ।

[परेति] ॥ स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुक्कुटमयूर्यौ, मयूरीकुक्कुटौ ॥*॥ तत् = परलिङ्गकम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ।

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

(अब पूर्वोक्त वचनोंके अपवाद कहते हैं—) अर्थान्त ('अर्थ' शब्द जिसके अन्तमें हो, वह), प्र, आदि (अति, सु,...... २२ उपसर्ग), अलम्, प्राप्त और आपन्न शब्द पूर्वमें जिनके रहें, वे शब्द; तद्धितार्थ द्विगु, संख्यावाचक, सर्वनाम, संख्यान्त (संख्या-वाचक शब्द जिनके अन्तमें रहें; वे), सर्वनामान्त (सर्वनाम जिनके अन्तमें रहे; वे) शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[अर्थेति] ॥ अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्यमुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला । द्विजार्थः सूपः । द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च-' (वा० २।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः- प्राचार्यः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'(वा० २।२।१८) इति समासः । खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्योऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम्; यच्च'अतिखट्वः' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-

१. '—वानकट्योः—' इति हैमे पाठः ।

२. मेदिन्यां '—मार्गे वृतिस्थाने स्यात् कुटी—' इति पाठः ।

१. अयं न प्रकृतोपयोगी, 'कुड्मल'शब्दार्थकत्वात् ।

२. सि० कौ० धातुपाठे च 'विशरणे' इति पाठः ।

लोपः' (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम्, तच्चिन्त्यम्; उभयोरपि बहुव्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नाम्' [अम० ३।५। ४४] इत्यनेन गतार्थत्वाच्च।।*।।एवम् प्राप्तजीविकः,आपन्नजीविकः। अलं जीविकायै—अलंजीविकः। अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ।। * ।। तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपालाः। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८)इत्यणो लुक् ।। *।। संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे [द्वे] । त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्व्यः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम्, इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम्।।*।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः[1] परगामिनः ।। ४४ ।।

'दिशाओंके नामसे भिन्न बहुव्रीहि समासवाले शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं। (अदिङ्नाम्नाम् के ग्रहण करनेसे 'उत्तरस्यां पूर्वस्यां च मध्ये या दिक्,······' में त्रिलिङ्ग नहीं होता है)। इन शब्दोंका उदाहरण पहले कह चुके हैं। अतः उनका तर्क स्वयं कर लेना चाहिए। गुण, द्रव्य, क्रियाका योगनिमित्त है जिनका, वे शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं।

[बह्विति] ।। बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिङ्नाम्नाम्' इति किम् ? उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ।। * ।। गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिर्निमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।। ४५ ।।

कर्ता अर्थमें विहित संज्ञाभिन्न (नामको छोड़कर) 'कृत्' प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिंग होते हैं। ('असंज्ञायाम्' ग्रहण करनेसे 'ग्रहः, व्याघ्रः, धनञ्जयः,······'में और 'कर्तरि' ग्रहण करनेसे 'कृतिः,······' में त्रिलिङ्ग नहीं होता है। कर्ता और कर्म अर्थमें विहित संज्ञाभिन्न 'कृत्य' प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं। ('कर्तृकर्मणोः' के ग्रहण करनेसे स्थातव्यं त्वया, ब्रह्मभूयम्, एधितव्यं त्वया''' में त्रिलिङ्ग नहीं होता है)। 'उससे रँगा गया है, आदि ('आदि' से 'आगत, युक्त, देवता, दृष्ट,······') अर्थमें विहित 'अण्' आदि प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं।

[कृति] ।। 'कर्तरि कृत्' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् ? 'संज्ञायां भृतृ–' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ।। *।। कृत्याः कर्तरि—भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय–' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत्—कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् ? भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उध्यः ।। * ।। 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्यद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । [लाक्षिकः पटः]। कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ।

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।
परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ।। ४६ ।।
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः[1] ।।

षट्संज्ञक, युष्मद्, अस्मद्, अव्यय और तिङन्त शब्द तीनों लिङ्गोंमें समान रूपवाले होते हैं। लिङ्गविधायक वचनोंको यदि आपसमें विरोध (दो या अधिक वचनों से दो या अधिक लिङ्ग प्राप्त) हों तो पर (अन्त) वाला लिङ्ग होता है।

शेष (इस ग्रन्थमें अनुक्त) शब्दोंके लिङ्गको शिष्टोंके प्रयोग के अनुसार जानना चाहिये तथा यहां जो नहीं कहा गया है, उसे लक्ष्यसे समझना चाहिये। (उदा०–१ अव्यक्त गुण–लिङ्गमें नपुंसकलिङ्ग होता है, जैसे—किं तस्या 'जातं' पुमान् स्त्री वा'''। २ 'तयप्' प्रत्ययान्त धर्मवृत्ति शब्द स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं, जैसे—वर्णानां चतुष्टयी, वर्णानां चतुष्टयम्; वेदानां त्रयी, वेदानां त्रयम्,······। छन्द

---

१. '—पाधिभिः—' इति पाठान्तरम् ।

१. अयं श्लोकः केवलं महेश्वरेणैव व्याख्यातः । 'अमकोषोद्घाटन'नामके क्षीरस्वामिव्याख्यानेऽप्ययं श्लोकः केवलं [ ] ईदृक्कोष्ठान्तर्गत एवोपलभ्यते, न तु मूले इत्यवधेयं विद्वद्भिः ।

(वेद) में स्वार्थविहित 'अण्' प्रत्ययान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं, जैसे—गायत्री एव गायत्रम्, अनुष्टुबेवानुष्टुभम्, ……। ४ 'श्तिप् अन्तमें हो जिसके, ऐसा इक् (इ, उ, ऋ, लृ) अन्तवाला शब्द स्त्रीलिङ्ग होता है, जैसे—इयं पचतिः,……। ५ 'प्रमाण' आदि शब्द नित्य नपुंसकलिङ्ग होते हैं, जैसे वेदाः प्रमाणम्, स्मृतयः प्रमाणम्, …,)।

१ श्री 'अमरसिंह'के बनाये हुए 'नामलिङ्गानुशासन' (अमरकोष) नामके ग्रन्थमें 'सामान्यकाण्ड' नामका तीसरा प्रकरण अङ्गसहित समर्थित होकर पूर्ण हुआ।

[षडिति]॥ 'ष्णान्ता षट्' (१।१।२४) 'डति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात्। 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानत्वप्रतिपादानार्थम्। पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम्। पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि। षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुलानि। कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि। त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम्। एवम्—अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम्। पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति। उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम्। यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह। तन्न। डत्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वभावात्। तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन। किं च संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता? लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थ—इति स्वयमेव व्याख्यातम्। नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता? ॥ * ॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम्। यद्वा—'स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्' [अम० ३।५।२] इत्यस्यावकाशः—धीः, भ्रूः। 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' [अम० ३।५।४५] इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः। नीः, लूः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्त्रिलिङ्गता भवति। मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः। 'द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं क्लीबे' [अम० ३।५।२४] इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः। इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः। परत्वात्तु क्लीबम्—इत्युदाजहार। तन्न। 'विशेषैर्यद्यबाधितः' [अम० ३।५।२] इत्यनेन गतार्थत्वात्। 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात्। उत्सर्गापवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥ * ॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम्। यथा—'चालनी तितउः पुमान्' [अम० २।९।२६] इत्युक्तम्। इह 'तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम्। तथा 'ताटङ्कस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम्। यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम्। 'कोरकाणि' इति माघ(   )प्रयोगान्नपुंसकत्वमपि। यत्तु—'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान् मुकुटः, तन्न। 'ङ्याबूङन्तम्' [अम० ३।५।५] इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात्।

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिप श्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजिदीक्षितविरचितायाममरकोषटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात्।

'विहार' प्रान्तीय 'शाहाबाद' मण्डलान्तर्गत 'केसठ' ग्रामाभिजन-पण्डितवर-श्रीमद्'रामस्वार्थमिश्र' तनूज-व्याकरण-साहित्याचार्य-साहित्यरत्न-श्रीपण्डित-'हरगोविन्दशास्त्रि'कृतया 'प्रकाशो'पनामकसरल-'मणिप्रभा' हिन्दीव्याख्यया विषमस्थलटिप्पणादिभिश्च विभूष्य सुसम्पादित 'रामाश्रमी' व्याख्योपेतः' 'अमरकोषः' समाप्तः।

सम्पादककर्तृकोपसंहारः

लोकेशलोकेशयलोकमध्ये लोकैकनाथो बुधलोकनाथः ।
स्वान्तेवसत्पूरितसर्वकामः श्रीशारदाभासितपूर्णचन्द्रः ॥ १ ॥

आचारनिष्ठो मुनिकल्पपूज्यो महाशयो रामयशस्त्रिपाठी ।
मुनित्रयोपज्ञनिरस्तशङ्कः श्रीदेवनारायणनामधेयः ॥ २ ॥

देवीप्रसादः कविचक्रवर्ती हाराणचन्द्रो बुधबालबोधः ।
इत्येवमाद्यान् गुरुपूज्यपादान् गुरून्नमस्कृत्य विनम्रमूर्द्धा ॥ ३ ॥

विहारराजस्य शिरःसमानम् आराभिधं मण्डलमस्ति रम्यम् ।
तस्मिश्चतुर्वर्णसमृद्धिशाली ग्रामो महान् केसठनामधेयः ॥ ४ ॥

तत्रत्यौ जनकौ पूज्यौ मूर्तिदेवीं महासतीम् ।
श्रीरामस्वार्थमिश्रं च भक्त्याऽऽनम्य पुनः पुनः ॥ ५ ॥

श्रीमतो रामगोविन्दमिश्रस्यावरजेन हि ।
तत्स्नेहाप्तगुरुज्ञानहरगोविन्दशास्त्रिणा ॥ ६ ॥

रसाक्षिखाक्षि (२०२६) सद्वर्षे ऊर्जे राकातिथौ रवौ ।
कृतावमरसिंहस्य नामलिङ्गानुशासने ॥ ७ ॥

व्याख्यासुधाया व्याख्यायाष्टिप्पणीं पूरितां शुभाम् ।
स्वःस्थतातकराब्जेषु तन्मुदे श्रद्धयार्पिता ॥ ८ ॥

श्रीविद्वच्छात्रवर्गस्य मम कृत्यानया यदि ।
स्यात् स्वल्पोऽप्युपकारश्चेत् कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥ ९ ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

अमरकोषस्य परिशिष्टम्

द्वितीयकाण्डस्थावशिष्टाः क्षेपकश्लोकाः

मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि [१६]

[मीमांसकः, जैमिनीयः (२ पु), 'मीमांसक' अर्थात् 'मीमांसा शास्त्रको जाननेवाले' के २ नाम हैं]।

[वेदान्ती, ब्रह्मवादी (२ पु), 'वेदान्ती' अर्थात् 'वेदान्त शास्त्र जाननेवाले' के २ नाम हैं]।

वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि [१७]

[वैशेषिकः, औलूक्यः (२ पु), 'कणादिसम्मत द्रव्य आदि ('द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय, अभाव') 'सात पदार्थोंको माननेवाले' के २ नाम हैं]।

[सौगतः शून्यवादी (२ पु), 'संसारका कारण शून्य (कोई नहीं) है, इस सिद्धान्तको माननेवाले नास्तिक' के २ नाम हैं]।

नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात् स्याद्वादिक आर्हकः [१८]

[नैयायिकः, अक्षपादः (२ पु), 'गौतमसम्मत प्रमाण आदि ('प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति, निग्रहस्थान') सोलह पदार्थोंको माननेवाले नैयायिक' के २ नाम हैं]।

[स्याद्वादिकः, आर्हकः (२ पु), 'मोक्ष है तो हो और नहीं है तो न हो इस सिद्धान्तको माननेवाले'के २ नाम हैं]।

चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये साङ्ख्यकापिलौ [१९]

[चार्वाकः, लौकायतिकः (२ पु), 'बौद्ध' अर्थात् 'बुद्धदेवके मतानुयायी' के २ नाम हैं]।

[साङ्ख्यः, कापिलः (२ पु), 'कपिल मुनिसम्मत सांख्य-शास्त्रके सिद्धान्तको माननेवाले' के २ नाम हैं]।

प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्च अभ्युत्थानं तु गौरवम् [२०]

[प्राघूर्णिकः, प्राघुणकः (२ पु), 'अभ्यागत' के २ नाम हैं]।

[अभ्युत्थानम्, गौरवम् (२ न), 'अभ्युत्थान' अर्थात् 'बड़े लोगोंके आनेपर उठकर अगवानी करने'के २ नाम हैं]।

प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः [२१]
वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः[२२]

[प्राचेतसः, आदिकविः, मैत्रावरुणिः, वाल्मीकः (४ पु), 'वाल्मीकि मुनि' के ४ नाम हैं]।

[गाधेयः, विश्वामित्रः, कौशिकः (३ पु), 'विश्वामित्र मुनि' के ३ नाम हैं]।

व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः [२३]

[व्यासः, द्वैपायनः, पाराशर्यः, सत्यवतीसुतः (४ पु), 'व्यास मुनि' के ४ नाम हैं]।

क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु [२४]

[क्षौरम्, भद्राकरणम्, मुण्डनम् (३ न), वपनम् (त्रि), 'मुण्डन कराने' के ४ नाम हैं]।

राजवाह्यस्त्वौपवाह्यः सन्नाह्यः समरोचितः [२५]

[राजवाह्यः, औपवाह्यः (२ पु) 'राजाके चढ़ने योग्य हाथी' के २ नाम हैं]।

सन्नाह्यः, समरोचितः (२ पु), 'लड़ाईके योग्य हाथी' के २ नाम हैं]।

व्यापादनं विशसनं कदनं च निशुम्भनम् [२६]

[व्यापादनम्, विशसनम्, कदनम्, निशुम्भनम् (४ न) 'मारने' के ४ नाम हैं]।

प्रमयोऽस्त्री दीर्घनिद्रा हिंसा संस्था प्रमीलनम् [२७]

[प्रमयः (पु न), दीर्घनिद्रा, हिंसा, संस्था (३ स्त्री), प्रमीलनम् (न) 'मरने' के ५ नाम हैं]।

शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम् [२८]

[शाकशाकटम्, शाकशाकिनम् (२ त्रि), 'साग पैदा होने योग्य खेत आदि (देश, स्थान, समय आदि)' के २ नाम हैं]।

संस्कृतं सर्पिषा दध्ना सार्पिष्कं दाधिकं क्रमात् [२९]

[सार्पिष्कम्, दाधिकम् (२ त्रि), 'घी और दहीमें बनाये हुए पदार्थ' का क्रमशः १-१ नाम है]।

उदलावणिकं तत्स्याद्यत्सिद्धं लवणाम्भसा [३०]

[उदलावणिकम् (त्रि), 'पानी और नमकमें बनाये हुए पदार्थ' का १ नाम है]।

म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः [३१]

[म्रक्षणम्, अभ्यञ्जनम्, तैलम् (३ न), 'तेल'के ३ नाम हैं]।

[कृसरः (पु न), तिलौदनः (२ पु) 'तिलयुक्त अन्न या खिचड़ी' के २ नाम हैं]।

स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जलिकारिका [३२]

[सालभञ्जिका स्त्री), 'लकड़ीकी पुतली' का १ नाम है]।

[अञ्जलिकारिका (स्त्री), 'लेप्यमयी पुतली' का १ नाम है]।

जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु [३३]

[जातुषम्, त्रापुषम् (२ त्रि) 'लोहे और राँगेसे बनी हुई पुतलीका क्रमशः १-१ नाम है]।

अमरकोष-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
४६ अभियोग	१	६	१६
अभियोग	३	२	१३
अभिरूप	३	३	१११
अभिलाव	३	२	२४
अभिलाष	१	७	२८
अभिलाषुक	३	१	२२
अभिवादक	३	१	२८
अभिवादन	२	७	४१
अभिव्याप्ति	३	२	६
अभिशस्त	३	१	४३
अभिशस्ति	२	७	३२
अभिशाप	१	६	११
अभिषङ्ग	३	३	२४
अभिषव	२	७	४७
"	२	१०	४२
अभिषुत	२	९	३९
अभिषेणन	२	८	९५
अभिष्टुत	३	१	११०
अभिसंपात	२	८	१०५
अभिसर	२	८	७१
अभिसारिका	२	६	१०
अभिहार	३	२	१७
"	३	३	१६८
अभिहित	३	१	१०७
अभीक	३	१	२४
अभीक्ष्णम्	३	४	१
"	३	४	११
अभीप्सित	३	१	५३
"	३	१	११२
अभीरु	२	४	१००
अभीरुपत्री	२	४	१०१
अभीषङ्ग	३	२	६
अभीषु	३	३	२१९
अभीष्ट	३	१	५३
अभ्यग्र	३	१	६७
अभ्यन्तर	१	३	६
अभ्यमित	२	६	५८
अभ्यमित्रीण	२	८	७५
अभ्यमित्रीय	२	८	७५
अभ्यमित्र्य	२	८	७५
अभ्यर्ण	३	१	६७
अभ्यवकर्षण	३	२	१७
अभ्यवस्कन्दन	२	८	११०
अभ्यवहृत	३	१	१११
अभ्याख्यान	१	६	१०
अभ्यागम	२	८	१०५
अभ्यागारिक	३	१	१२
अभ्यादान	३	२	२६
अभ्यान्त	२	६	५८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
अभ्यामर्द	२	८	१०५
अभ्याश	३	१	६७
अभ्यासादन	२	८	११०
२० अभ्युत्थान (परिशिष्ट)			
अभ्युदित	२	७	५५
अभ्युपगम	१	५	५
अभ्युपपत्ति	३	२	१३
अभ्यूष	२	९	४७
अभ्र	१	२	१
"	१	३	६
अभ्रक	२	९	१००
अभ्रपुष्प	२	४	३०
अभ्रमातङ्ग	१	१	४६
अभ्रमु	१	३	४
अभ्रमुवल्लभ	१	१	४६
अभ्रि	१	१०	१३
अभ्रिय	१	३	८
अभ्रेष	२	८	२४
अमत्र	२	९	३३
अमर	१	१	७
अमरावती	१	१	४५
अमर्त्य	१	१	८
अमर्ष	१	७	२६
अमर्षण	३	१	३२
अमल	२	९	१००
अमा	३	३	२५०
अमांस	२	६	४४
अमात्य	२	८	४
"	२	८	१७
अमावस्या	१	४	८
अमावास्या	१	४	८
अमित्र	२	८	११
अमुत्र	३	४	८
अमृणाल	२	४	१६४
अमृत	१	१	४८
अमृत	१	५	६
"	१	६	२२
"	१	१०	३
"	२	७	२८
"	२	९	३
९२ "	३	३	२३
"	३	३	७६
अमृता	२	४	५८
"	२	४	५९
"	२	४	८२
अमृतान्धस्	१	१	८
२१ अमृष्य	३	३	११२
अमोघा	२	४	१०६
"	२	४	५४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
अम्बर	१	२	१
"	३	३	१८१
अम्बरीष	२	९	३०
अम्बष्ठ	२	१०	२
अम्बष्ठा	२	४	७१
"	२	४	८४
"	२	४	१४०
अम्बा	१	७	१४
अम्बिका	१	१	३७
अम्बु	१	१०	४
अम्बुज	२	४	६१
अम्बुभृत्	१	३	७
अम्बुवेतस	२	४	३०
अम्बूकृत	१	६	२०
अम्भस्	१	१०	४
अम्भोरुह	१	१०	४१
अम्मय	१	१०	५
अम्ल	१	५	९
अम्ललोणिका	२	४	१४०
अम्लवेतस	२	४	१४०
अम्लान	२	४	७३
अम्लिका	२	४	४३
अय	१	४	२७
अयन	१	४	१३
"	२	१	१५
अयस्	२	९	९८
अयःप्रतिमा	२	१०	३५
अयि	३	४	१८
अयोग्र	२	९	२५
अर	१	१	६४
अरणि	२	७	१९
अरण्य	२	४	१
"	३	५	२२
अरण्यानी	२	४	१
अरति	२	६	८६
अरर	२	२	१७
अरलु	२	४	५७
१५ अरविन्द	१	१	२६
"	१	१०	३९
अराति	२	८	११
अराल	३	१	७१
अरि	२	८	१०
"	३	५	११
अरित्र	१	१०	१३
अरिमेद	२	४	५०
अरिष्ट	२	२	८
"	२	४	३१
"	२	४	६२
"	२	४	१४८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
अरिष्ट	२	५	२०
"	२	९	५३
"	३	३	३६
अरिष्टदुष्टधी	३	१	४४
अरुण	१	३	२९
"	१	३	३२
"	१	५	१५
"	३	३	४८
अरुणा	२	४	९९
अरुन्तुद	३	१	८३
अरुष्कर	२	४	४२
"	३	३	१८९
अरुस्	२	६	५४
अरोक	३	१	१००
अर्क	१	३	२९
"	३	३	४
अर्कपर्ण	२	४	८१
अर्कबन्धु	१	१	१५
अर्काह्व	२	४	८०
अर्गल	२	२	१७
अर्घ	३	३	२७
अर्घ्य	२	७	३३
अर्चा	२	७	३४
"	२	१०	३६
अर्चित	३	१	१०१
अर्चिस्	१	१	५७
"	३	३	२३०
अर्चिष्	१	१	५७
अर्जक	२	४	८०
अर्जुन	१	५	१३
"	२	४	४५
"	२	४	१६७
अर्जुनी	२	९	६७
अर्णव	१	१०	१
अर्णस्	१	१०	४
अर्तन	३	२	३२
अर्ति	३	३	६८
अर्थ	२	९	९०
"	३	३	८६
अर्थना	२	७	३२
"	३	२	६
अर्थप्रयोग	२	९	४
अर्थिन्	२	८	९
"	३	१	४९
अर्थ्य	२	९	२०४
"	३	३	१६१
अर्दना	३	२	६
अर्दित	३	१	९७
अर्ध	१	३	१६

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
पत्रोर्ण	२	४	५६
,,	२	६	११३
पथिक	२	८	१७
पथिन्	२	१	१५
पथ्या	२	४	५९
पद्	२	६	७१
पद	३	३	९३
पदग	२	८	६६
पदवी	२	१	१५
पदाजि	२	८	६६
पदाति	२	८	६६
पदिक	२	८	६७
पद्ग	२	८	६७
पद्धति	२	१	१५
२९ पद्म	१	१	७१
,,	१	१	७१
,,	१	१०	३९
पद्मक	२	८	३९
पद्मचारिणी	२	४	१४६
पद्मनाभ	१	१	२०
पद्मपत्त्र	२	४	१४५
पद्मराग	२	९	९२
पद्मा	१	१	२७
,,	२	४	८९
,,	२	४	१४६
पद्माकर	२	१०	२८
३८ पद्माक्ष	१	३	३०
पद्माट	२	४	१४७
पद्मालया	१	१	२७
पद्मिन्	२	८	३५
पद्मिनी	१	१०	३९
पद्य	३	५	३१
पद्या	२	१	१५
पनस	२	४	६१
पनायित	३	१	१०९
पनित	३	१	१०९
पन्न	३	१	१०४
पन्नग	१	१	८
पन्नगाशन	१	१	२९
पयस्	१	१०	३
,,	२	९	५१
,,	३	३	२३३
पयस्य	२	९	५१
पयोधर	३	३	१६३
पर	२	८	११
,,	३	३	१९१
परःशत	३	१	६४
परजात	२	१०	१८
परतन्त्र	३	१	१६

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
परपिण्डाद	३	१	२०
परभृत्	२	५	२०
परभृत	२	५	१९
परमम्	३	४	१२
परमान्न	२	७	२४
परमेष्ठिन्	१	१	१६
परम्पराक	२	७	२६
परवत्	३	१	१६
परशु	२	८	९२
परश्वध	२	८	९२
परश्वस्	३	४	२२
पराक्रम	२	८	१०२
,,	३	३	१३८
पराग	२	४	१७
,,	३	३	२१
पराङ्मुख	३	१	३३
पराचित	२	१०	१८
पराचीन	३	१	३३
पराजय	२	८	१११
पराजित	२	८	११२
पराधीन	३	१	१६
परान्न	३	१	२०
पराभूत	२	८	११२
परारि	३	४	२०
परार्ध्य	३	१	५८
परासन	२	८	११३
परासु	२	८	११७
परास्कन्दिन्	२	१०	२५
परिकर	३	३	१६५
परिकर्मन्	२	६	१२१
परिक्रम	३	२	१६
परिक्रिया	३	२	२०
परिक्षिप्त	३	१	८८
परिखा	१	१०	२९
परिग्रह	३	३	२३७
परिघ	२	८	९१
,,	३	३	२७
परिघातन	२	८	९१
परिचय	३	२	२३
परिचर	२	८	६२
परिचर्या	२	७	३५
परिचाय्य	२	७	२०
परिचारक	२	१०	१७
परिणत	३	१	९६
परिणय	२	७	५६
परिणाम	३	२	१५
परिणाय	२	१०	४५
परिणाह	२	६	११४
परितस्	३	४	१३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
परित्राण	३	२	५
परिदान	२	९	८०
परिदेवन	१	६	१६
परिधान	२	६	११७
परिधि	१	३	३२
,,	३	३	९७
परिधिस्थ	२	८	६२
परिपण	२	९	८०
परिपन्थिन्	२	८	११
परिपाटी	२	७	३६
परिपूर्णता	२	६	१३७
परिपेलव	२	४	१३१
परिप्लव	३	१	७५
परिबर्ह	३	३	२३९
परिभव	१	७	२२
परिभाषण	१	६	१४
परिभूत	३	१	१०६
परिमल	१	५	१०
,,	३	२	१३
परिरम्भ	३	२	३०
परिवर्जन	२	८	११४
परिवादिनी	१	७	३
परिवापित	३	१	८५
परिवित्ति	२	७	५६
परिवृढ	३	१	११
परिवेत्तृ	२	७	५५
परिवेष	१	३	३२
परिव्याध	२	४	३०
,,	२	४	६०
परिव्राज्	२	७	४१
परिषद्	२	७	१५
परिष्कार	२	६	१०१
परिष्कृत	२	६	१००
परिष्वङ्ग	३	२	३०
परिसर	२	१	१४
परिसर्प	३	२	२०
परिसर्या	३	२	२१
परिस्कन्द	२	१०	१८
परिस्तोम	२	८	४२
परिस्पन्द	२	६	१३७
परिस्रुत्	२	१०	३९
परिस्रुता	२	१०	३९
परीक्षक	३	१	७
परीभाव	१	७	२२
परीवर्त	२	९	८०
परीवाद	१	६	१३
परीवाप	३	३	१२९
परीवार	३	३	१६९

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
परीवाह	१	१०	१०
परीष्टि	२	७	३२
परीसार	३	२	२१
परीहास	१	७	३२
परुत्	३	४	२०
परुष	१	६	१९
परुस्	२	४	१६२
परेत	२	८	११७
परेतराज्	१	१	५८
परेद्यवि	३	४	२१
परेष्टुका	२	९	७०
परैधित	२	१०	१८
परोष्णी	२	५	२६
पर्कटी	२	४	३२
पर्जनी	२	४	१०२
पर्जन्य	३	३	१४६
पर्ण	२	४	१४
,,	२	४	२१
,,	३	५	२९
पर्णशाला	२	२	६
पर्णास	२	४	७९
२६ पर्यङ्क	२	६	१३८
,,	३	३	१७
पर्यटन	२	७	३५
पर्यन्तभू	२	१	१४
पर्यय	२	७	३७
,,	३	२	३३
पर्यवस्था	३	२	२१
पर्याप्त	२	९	५७
पर्याप्ति	३	२	५
पर्याय	२	७	३७
,,	३	३	१४७
पर्युदञ्चन	२	९	३
पर्येषणा	२	७	३२
पर्वत	२	३	१
पर्वन्	१	४	७
,,	२	४	१६२
,,	३	३	१२१
पर्शुका	२	६	६९
पल	२	९	८६
,,	३	३	२०२
पलगण्ड	२	१०	६
पलङ्कषा	२	४	९८
पलल	२	६	६३
पलाण्डु	२	४	१४७
पलाल	२	९	२२
पलाश	२	४	१४
,,	२	४	२९
,,	२	४	१५४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रतिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिविषा	२	४	९९
प्रतिशासन	३	२	३४
प्रतिश्याय	२	६	५१
प्रतिश्रय	३	३	१५३
१७ प्रतिश्रित	३	१	११२
प्रतिश्रव	१	५	५
प्रतिश्रुत	१	६	२६
प्रतिष्टम्भ	३	२	२७
प्रतिसर	३	३	१७४
प्रतिसीरा	२	६	१२०
प्रतिहत	३	१	४१
प्रतिहास	२	४	७६
प्रतीक	२	६	७०
,,	३	३	७
प्रतीकार	२	८	११०
प्रतीकाश	२	१०	३७
प्रतीक्ष्य	३	१	५
प्रतीची	१	३	१
२५ प्रतीचीन	१	३	१
प्रतीत	३	१	९
,,	३	३	८२
प्रतीपदर्शिनी	२	६	२
प्रतीर	१	१०	७
२१ प्रतीष्ट	३	१	११२
प्रतीहार	२	२	१६
,,	२	८	६
,,	३	३	१७०
प्रतीहारी	३	३	१७०
प्रतोली	२	२	३
प्रत्न	३	१	७७
प्रत्यक्	३	४	२३
प्रत्यक्पर्णी	२	४	८९
प्रत्यक्श्रेणी	२	४	८८
,,	२	४	१४४
प्रत्यक्ष	३	१	७९
प्रत्यग्र	३	१	७७
प्रत्यन्त	२	१	७
प्रत्यन्तपर्वत	२	३	७
प्रत्यय	३	३	१४७
प्रत्यर्थित	२	८	१३
प्रत्यर्थिन्	२	८	११
प्रत्यवसित	३	१	११०
प्रत्याख्यात	३	१	४०
प्रत्याख्यान	३	२	३१
प्रत्यादिष्ट	३	१	४०
प्रत्यादेश	३	३	३१
प्रत्यालीढ	२	८	८५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रत्यासार	२	८	७९
प्रत्याहार	३	२	१६
प्रत्युत्क्रम	३	२	२६
प्रत्युषस्	१	४	२
प्रत्यूष	१	४	२
प्रत्यूह	३	२	१९
प्रथम	३	१	८०
,,	३	३	१४४
प्रथा	३	२	९
प्रथित	३	१	९
प्रदर	३	३	१६४
प्रदीप	२	६	१३८
प्रदीपन	१	८	१०
प्रदेशन	२	८	२७
प्रदेशनी	२	६	८१
प्रदेशिनी	२	६	८२
प्रदोष	१	४	६
प्रद्युम्न	१	१	२५
४० प्रद्योतन	१	३	३०
प्रद्राव	२	८	१११
प्रधन	२	८	१०३
प्रधान	१	४	२९
,,	२	८	५
,,	३	१	५७
,,	३	३	१२२
प्रधि	२	८	५६
प्रपञ्च	३	३	२८
प्रपद	२	६	७१
प्रपा	२	२	७
प्रपात	२	३	४
५० ,,	३	३	८५
प्रपितामह	२	६	३३
प्रपुन्नाड	२	४	१४७
प्रपौण्डरीक	२	४	१२७
प्रफुल्ल	२	४	७
प्रबन्धकल्पना	१	६	६
प्रबोधन	२	६	१२२
प्रभञ्जन	१	१	६३
प्रभव	३	३	२१०
प्रभा	१	३	३४
प्रभाकर	१	३	२८
प्रभात	१	४	३
प्रभाव	२	८	२०
प्रभिन्न	२	८	३६
प्रभु	३	१	११
प्रभूत	३	१	६३
प्रभ्रष्टक	२	६	१३५
प्रमथ	१	१	३५
प्रमथन	२	८	११५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रमथाधिप	१	१	३१
प्रमद	१	४	२४
प्रमदवन	२	४	३
प्रमदा	२	६	३
प्रमनस्	३	१	७
२७ प्रमय	(परिशिष्ट)		
प्रमा	३	२	१०
प्रमाण	३	३	५४
प्रमाद	१	७	३०
प्रमापण	२	८	११२
प्रमिति	३	२	१०
प्रमीत	२	७	२६
,,	२	८	११७
प्रमीला	१	७	३७
प्रमुख	३	१	५७
प्रमुदित	३	१	१०३
प्रमोद	१	४	२४
प्रयत	२	७	४५
प्रयस्त	२	९	४५
प्रयाम	३	२	२३
प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रलम्बघ्न	१	१	२३
प्रलय	१	४	२२
,,	१	७	३३
,,	२	८	११६
प्रलाप	१	६	१५
प्रवण	३	३	५६
प्रवयस्	२	६	४२
प्रवर्ह	३	१	५७
प्रवह	३	२	१८
प्रवहण	२	८	५२
प्रवह्लिका	१	६	६
प्रवारण	३	२	३
प्रवाल	१	७	७
,,	२	९	९३
,,	३	३	२०४
प्रवासन	२	८	११३
प्रवाह	३	२	१८
प्रवाहिका	२	६	५५
प्रविख्याति	३	२	२८
प्रविदारण	२	८	१०३
प्रविश्लेष	३	२	२०
१७ प्रविष्ट	३	१	११२
प्रवीण	३	१	४
प्रवृत्ति	१	६	७
,,	३	२	१८
प्रवृद्ध	३	१	७६
,,	३	१	८८
प्रवेक	३	१	५७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रवेणी	२	६	९८
,,	२	८	४२
प्रवेष्ट	२	६	८०
प्रव्यक्त	३	१	८१
प्रश्न	१	६	१०
प्रश्रय	३	२	२५
प्रश्रित	३	१	२५
प्रष्ठ	२	८	७२
प्रष्ठवाह्	२	९	६३
प्रष्ठौही	२	९	७०
प्रसन्न	१	१०	१४
प्रसन्नता	१	३	१६
प्रसन्ना	२	१०	३९
प्रसभ	२	८	१०८
प्रसर	३	२	२३
प्रसरण	२	८	९६
प्रसव	३	२	१०
,,	३	३	२०८
प्रसवबन्धन	२	४	१५
प्रसव्य	३	१	८४
प्रसह्य	३	४	१०
प्रसाद	१	३	१६
,,	३	३	९१
प्रसाधन	२	६	९९
प्रसाधनी	२	६	१३९
प्रसाधित	२	१	१००
प्रसारिन्	३	१	३१
प्रसारिणी	२	४	१५२
प्रसित	३	१	९
प्रसिति	३	२	१४
प्रसिद्ध	३	३	१०४
प्रसू	२	६	२९
,,	३	३	२२९
प्रसूता	२	६	१६
प्रसूति	३	२	१०
प्रसूतिका	२	६	१६
प्रसूतिज	१	९	३
प्रसून	२	४	१७
,,	३	३	१२३
प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रसृत	३	१	८८
प्रसृता	२	६	७२
प्रसृति	२	६	८५
प्रसेव	२	९	२६
प्रसेवक	१	७	७
प्रस्तर	२	३	४
प्रस्ताव	३	२	२४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
वालहस्त	२	८	५०
वालुक	२	४	१२१
वाल्क	२	६	१११
२२ वाल्मीक	(परिशिष्ट)		
वावदूक	३	१	३५
वावृत्त	३	१	९२
वाशिका	२	४	१०३
वाशित	१	६	२५
वास	२	२	६
वासक	२	४	१०३
वासगृह	२	२	८
४५ वासना	१	५	२
वासन्ती	२	४	७२
वासयोग	२	६	१३४
वासर	१	४	२
वासव	१	१	४२
वासस्	२	६	११५
वासित	२	६	१३४
"	२	९	४६
वासिता	३	३	७५
वासुकि	१	८	४
वासुदेव	१	१	२०
वासू	१	७	१४
वास्तु	२	२	१९
वास्तुक	२	४	१५८
वास्तोष्पति	१	१	४३
वास्त्र	२	८	५४
वाह	२	८	४४
"	२	९	८८
वाहद्विषत्	२	५	४
वाहन	२	८	५८
वाहस	१	८	५
वाहित्थ	२	८	३९
वाहिनी	२	८	७८
"	२	८	८१
"	३	३	११२
वाहिनीपति	२	८	६२
वि	२	५	३३
विंशति	२	९	८३
विकङ्कत	२	४	३७
विकच	२	४	७
विकर्तन	१	३	२९
विकलाङ्ग	२	६	४६
विकसा	२	४	९०
विकसित	२	४	८
विकस्वर	३	१	३०
विकार	३	२	१५
विकासिन्	३	१	३०
विकिर	२	५	३३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विकिरण	२	४	८०
विकुर्वाण	३	१	७
विकृत	१	७	१९
"	२	६	५८
विकृति	३	२	१५
विक्रम	२	८	१०२
"	३	३	१४१
विक्रय	२	९	८३
विक्रयिक	२	९	७९
विक्रान्त	२	८	७७
विक्रिया	३	२	१५
विक्रेतृ	२	९	७९
विक्रेय	२	९	८२
विक्लव	३	१	४४
विक्षाव	३	२	३७
विगत	३	१	१००
विगतार्तवा	२	६	२१
विग्र	२	६	४६
विग्रह	२	६	७०
"	२	८	१८
"	२	८	१०४
"	३	२	२२
विघस	२	७	२८
विघ्न	३	२	१९
विघ्नराज	१	१	३८
विचक्षण	२	७	६
विचयन	३	२	३०
विचर्चिका	२	६	५३
विचारणा	१	५	२
विचारित	३	१	९९
विचिकित्सा	१	५	३
विच्छन्दक	२	२	११
विच्छाय	३	५	२६
विजन	२	८	२२
विजय	२	८	११०
विजिल	२	९	४६
विज्ञ	३	१	४
३७ "	३	३	३३
विज्ञात	३	१	९
विज्ञान	१	५	६
२ विट	३	१	२३
"	३	५	१७
विटङ्क	२	२	१५
विटप	२	४	१४
"	३	३	१३१
विटपिन्	२	४	१५
विट्खदिर	२	४	५०
विट्चर	२	१०	२३
विड	२	९	४२

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विडङ्ग	२	४	१०६
विडाल	२	५	६
विडौजस्	१	१	४१
वितण्डा	३	५	९
वितथ	१	६	२१
वितरग	२	७	२९
वितर्दि	२	६	१६
वितस्ति	२	६	८४
वितान	२	६	१२०
"	३	३	११३
वितुन्न	२	४	१४९
वितुन्नक	२	४	१२६
"	२	९	३७
"	२	९	१०१
वित्त	२	९	९०
"	३	१	९
"	३	१	९९
१ विदग्ध	३	१	२३
विदर	३	२	५
विदल	३	५	३२
विदारक	१	१०	१०
विदारी	२	४	११०
विदारिगन्धा	२	४	११५
विदित	३	१	१०८
"	३	१	१०९
विदिश्	१	३	५
विदु	२	८	३७
विदुर	२	४	३०
"	३	१	३०
विदुल	२	४	३०
विद्ध	३	१	९९
विद्धकर्णी	२	४	८४
विद्याधर	१	१	११
विद्युत्	१	३	९
"	३	५	३
विद्रधि	२	६	५६
विद्रव	२	८	१११
विद्रुत	३	१	१००
विद्रुम	२	९	९३
विद्रुमलता	२	४	१२९
विद्वस्	२	७	५
"	३	३	२३४
विद्वेष	१	७	२५
विधवा	३	६	११
विधा	२	१०	३८
"	३	२	२०
"	३	३	१०१
विधातृ	१	१	१७
विधि	१	१	१७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विधि	१	४	२८
"	२	७	३९
"	३	३	१००
विधु	१	१	२२
३६ "	१	३	२
"	१	३	१४
"	३	३	९९
विधुत	३	१	१०७
विधुन्तुद	१	३	२६
विधुर	३	२	२०
विधुवन	३	२	४
विधूनन	३	२	४
विधेय	३	१	२४
विनयग्राहिन्	३	१	२४
विना	३	४	३
विनायक	१	१	१४
"	१	१	३८
"	३	३	६
विनाश	३	२	२२
विनाशोन्मुख	३	१	९१
विनीत	२	८	४४
"	३	१	२५
विन्दु	३	१	३०
विन्ध्य	२	३	३
विन्न	३	१	९९
"	३	१	१०४
विपक्ष	१	८	११
विपञ्ची	१	७	३
विपण	२	९	८२
विपणि	२	२	२
"	३	३	५२
विपत्ति	२	८	८२
विपथ	२	१	१६
विपद्	२	८	८२
विपर्यय	३	२	३३
विपर्यास	३	२	३३
विपश्चित्	२	७	५
विपादिका	२	६	५२
विपाश्	१	१०	३३
विपाशा	१	१०	३३
विपिन	२	४	१
विपुल	३	१	६१
१ विपुला	२	१	३
विप्र	२	७	४
विप्रकार	३	२	१५
विप्रकृत	३	१	४१
विप्रकृष्टक	३	१	६८
विप्रतीसार	१	७	२५
विप्रयोग	३	२	२८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शर्करावत्	२	१	११
शर्करिल	२	१	११
शर्मन्	१	४	२५
शर्व	१	१	३०
शर्वरी	१	४	३
शर्वला	२	८	९३
शर्वाणी	१	१	३७
शल	२	५	७
शलभ	२	५	२८
शलल	२	५	७
शलली	२	५	७
शलाटु	२	४	१५
शल्क	३	३	१३
शल्य	२	४	५३
,,	२	५	७
,,	२	८	९३
शव	२	८	११८
शश	२	५	११
शशधर	१	३	१५
शशलोमन्	२	९	१०७
शशादन	२	५	१४
शशोर्ण	२	९	१०७
शश्वत्	३	३	२४३
,,	३	४	१
,,	३	४	११
८२ शष्कुली	३	३	२०५
शष्प	२	४	१६७
शस्त	१	४	२६
,,	३	१	१०९
शस्त्र	२	८	८२
,,	३	३	१७९
शस्त्रक	२	९	९८
शस्त्रमार्ज	२	१०	७
शस्त्राजीव	२	८	६७
शस्त्री	२	८	९२
शस्यमञ्जरी	२	९	२१
शस्यशूक	२	९	२१
शाक	२	४	१३६
,,	२	९	३४
शाकट	२	९	६४
२८ शाकशाकट (परिशिष्ट)			
२८ शाकशाकिन (परिशिष्ट)			
शाकुनिक	२	१०	१४
शाक्तीक	२	८	६९
शाक्यमुनि	१	१	१४
शाक्यसिंह	१	१	१५
शाखा	२	४	११
शाखानगर	२	२	२
शाखामृग	२	५	३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शाखिन्	२	४	५
शाङ्खिक	२	१०	८
शाटक	३	५	३३
शाटी	३	५	३८
शाठ्य	१	७	३०
शाण	२	१०	३२
शाणी	३	५	९
शाण्डिल्य	२	४	३२
शात	१	४	२५
,,	३	१	९१
शातकुम्भ	२	९	९४
शात्रव	२	८	११
शाद	१	१०	९
,,	३	३	९०
शाद्वल	२	१	१०
शान्त	२	१	९७
शान्ति	३	२	३
शाबर	२	४	३३
शाम्बरी	२	१०	११
शार	३	३	१६६
शारङ्ग	२	५	१७
शारद	२	४	२३
,,	३	३	९५
शारदी	२	४	१११
शारिफल	२	१०	४६
शारिवा	२	४	११२
शार्कर	२	१	११
११ शार्ङ्ग	१	१	२८
शार्ङ्गिन्	१	१	१९
शार्दूल	२	५	१
,,	३	१	५९
शार्वर	३	३	१८८
शाल	१	१०	१९
शाला	२	२	६
,,	२	४	११
शालावृक	३	३	१२
शालि	२	९	२४
शालीन	३	१	२६
शालूक	१	१०	३८
शालूर	१	१०	२४
शालेय	२	४	१०५
,,	२	९	६
शाल्मलि	२	४	४६
शाल्मलीवेष्ट	२	४	४७
शावक	२	५	३८
शाश्वत	३	१	७२
शाष्कुलिक	३	२	४०
शासन	२	८	२५
५५ ,,	३	३	१२८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शास्तृ	१	१	१४
शास्त्र	३	३	१७९
शास्त्रविद्	३	१	६
शिक्य	२	१०	३०
शिक्यित	३	१	८९
शिक्षा	१	६	४
शिक्षित	३	१	४
शिखण्ड	२	५	३१
शिखण्डक	२	६	९६
शिखर	२	३	४
,,	२	४	१२
शिखरिन्	२	३	१
,,	३	३	२०६
शिखा	१	१	५७
,,	२	५	३१
,,	२	६	९७
,,	३	३	१९
शिखावत्	१	१	५५
शिखावल	२	५	३०
शिखिग्रीव	२	९	१०१
शिखिन्	२	५	३०
,,	३	३	१०६
शिखिवाहन	१	१	४०
शिग्रु	२	४	३१
,,	२	९	३४
शिग्रुज	१	९	११०
शिङ्घाण	२	९	९८
शिञ्जित	१	६	२४
शिञ्जिनी	२	८	८५
शिति	३	३	८३
शितिकण्ठ	१	१	३२
शितिसारक	२	४	३८
शिपिविष्ट	३	३	३४
शिफा	२	४	११
६० ,,	३	३	१३२
शिफाकन्द	१	१०	३३
शिबिका	२	८	५३
शिबिर	२	८	३३
शिरस्	२	६	९५
शिरस्त्र	२	८	६४
शिरस्य	२	६	९८
शिरीष	२	४	६३
५ शिरोगृह	२	२	८
शिरोधि	२	६	८८
शिरोरत्न	२	६	१०२
शिरोरुह	२	६	९४
शिरोऽस्थि	२	६	६९
शिल	२	९	२
शिला	२	२	१३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शिला	२	३	४
शिलाजतु	२	९	१०४
शिली	१	१०	२४
शिलीमुख	३	३	१८
शिलोच्चय	२	३	१
शिल्प	२	१०	३५
शिल्पिन्	२	१०	५
शिल्पिशाला	२	२	७
शिव	१	१	३०
,,	१	४	२५
शिवक	२	९	७३
शिवमल्ली	२	४	८१
शिवा	१	१	३७
,,	२	४	५२
,,	२	४	५९
,,	२	४	१२७
,,	२	५	५
,,	३	३	२१२
शिशिर	१	३	१९
,,	१	४	१८
शिशु	२	५	३८
शिशुक	१	१०	१८
शिशुत्व	२	६	४०
शिशुमार	१	१०	२०
शिश्न	२	६	७६
शिश्विदान	३	१	४६
शिष्टि	२	८	२६
शिष्य	२	७	११
शीकर	१	३	११
शीघ्र	१	१	६४
शीत	१	३	१९
,,	१	३	१९
,,	२	४	३०
,,	२	४	३४
,,	३	५	२२
शीतक	२	१०	१८
शीतभीरु	२	४	७०
शीतल	१	३	१९
,,	२	४	१४९
शीतशिव	२	४	१०५
,,	२	४	१२२
,,	२	९	४२
शीधु	२	१०	४१
,,	३	५	३४
२२ शीन	३	१	११२
शीर्ष	२	६	९५
शीर्षक	२	८	६३
शीर्षच्छेद्य	३	१	४५
शीर्षण्य	२	६	९८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सैन्धव	२	९	४२
सैन्य	२	८	६१
,,	२	८	७८
सैरन्ध्री	२	६	१८
सैरिक	२	९	६४
सैरिभ	२	५	४
सैरीयक	२	४	७५
सोढ	३	१	९७
,,	१	७	२१
४८ सोत्प्रास	१	६	२०
सोदर्य	२	६	३४
सोपप्लव	१	४	१०
सोपान	२	२	१७
सोम	१	३	१४
सोमप	२	७	९
सोमपीथिन्	२	७	९
सोमराजी	२	४	९५
सोमवल्क	२	४	५०
,,	३	३	९
सोमवल्लरी	२	४	१३७
सोमवल्लिका	२	४	९५
सोमवल्ली	२	४	८३
सोमोद्भवा	१	१०	३२
४८ सोल्लुण्ठन	१	६	२०
१७ सौगत	(परिशिष्ट)		
सौगन्धिक	१	१०	३६
,,	२	४	१६६
,,	२	९	१०२
सौचिक	२	१०	६
सौदामनी	१	३	९
सौध	२	२	१०
सौभागिनेय	२	६	२४
सौम्य	१	३	२६
,,	३	३	१६१
सौरमेय	२	९	६०
सौरभेयी	२	९	६६
सौराष्ट्रिक	१	८	१०
सौरि	१	३	२६
सौवर्चल	२	९	४३
,,	२	९	१०९
सौविद	२	८	८
सौविदल्ल	२	८	८
सौवीर	२	४	३७
,,	२	९	३९
,,	२	९	१००
सौहित्य	२	९	५६
स्कन्द	१	१	३९
स्कन्ध	२	४	१०
,,	२	६	७८
स्कन्ध	३	३	१००
स्कन्धशाखा	२	४	११
स्कन्न	३	१	१०४
स्खलन	१	७	३६
स्खलित	२	८	१०८
स्तन	२	६	७७
,,	३	५	१२
स्तनन्धयी	२	६	४१
स्तनपा	२	६	४१
स्तनयित्नु	१	३	६
स्तनित	१	३	८
स्तबक	२	४	१६
स्तब्धरोमन्	२	५	२
स्तभ	२	९	७६
स्तम्ब	२	४	९
,,	२	९	२१
स्तम्बकरि	२	९	२१
स्तम्बघन	३	२	३५
स्तम्बघ्न	३	३	३५
स्तम्बेरम	२	८	३५
स्तम्भ	३	३	१३५
स्तव	१	६	११
स्तिमित	३	१	१०५
स्तुत	३	१	११०
स्तुति	१	६	११
स्तुतिपाठक	२	८	९७
स्तूप	३	५	१९
स्तेन	२	१०	२४
स्तेम	३	२	२९
स्तेय	२	१०	२५
स्तैन्य	२	१०	२५
स्तोक	३	१	६१
स्तोकक	२	५	१७
स्तोत्र	१	६	११
स्तोम	२	५	३९
,,	३	३	१४१
स्त्री	२	६	२
स्त्रीधर्मिणी	२	६	२०
स्त्रीपुंस	२	५	३८
स्थण्डिल	२	७	१८
स्थण्डिलशायिन्	२	७	४४
स्थपति	२	७	९
,,	३	३	६१
१४ स्थपुट	३	१	११२
स्थल	२	१	५
स्थली	२	१	५
स्थविर	२	६	४२
स्थविष्ठ	३	१	१११
स्थाणु	१	१	३४
स्थाणु	२	४	८
,,	३	३	४९
स्थाण्डिल	२	७	४४
स्थान	२	८	१९
,,	३	३	११७
स्थानीय	२	२	१
स्थाने	३	४	११
स्थापत्य	२	८	८
स्थापनी	२	४	८४
स्थामन्	२	८	१०२
स्थायुक	२	८	७
स्थाल	३	५	३२
स्थाली	२	९	३१
स्थावर	३	१	७३
स्थाविर	२	६	४०
स्थासक	२	६	१२२
स्थास्नु	३	१	७३
११ स्थित	३	१	११०
स्थिति	२	८	२६
,,	३	२	२१
५१ ,,	३	३	८५
स्थिरतर	३	१	७३
१० स्थिरस्नेह	३	३	११०
स्थिरा	२	१	२
,,	२	४	११५
स्थिरायुष्	२	४	४६
स्थूणा	२	१०	३५
,,	३	३	५१
स्थूल	३	१	६१
,,	३	३	२०४
स्थूललक्ष्य	३	१	६
स्थूलशाटक	२	५	११६
स्थूलोच्चय	३	३	१४८
स्थेयस्	३	१	७३
स्थौणेय	२	४	१३२
स्थौरिन्	२	८	४६
स्नव	३	२	९
स्नातक	२	७	४३
स्नान	२	६	१२२
स्नायु	२	६	६६
स्निग्ध	२	८	१२
,,	१	९	४६
,,	३	१	१४
स्नु	२	३	५
स्नुत	३	१	९२
स्नुषा	२	६	९
स्नुही	२	४	१०५
स्नेह	१	७	२७
स्पर्श	१	५	७
,,	३	२	१४
स्पर्शन	१	१	६१
,,	२	७	२९
स्पश	२	८	१३
,,	३	३	२१४
स्पष्ट	३	१	८१
स्पृक्का	२	४	१३३
स्पृशी	२	४	९३
स्पृष्टि	३	२	९
स्पृहा	१	७	२७
स्प्रष्टृ	३	२	१४
स्फटा	१	८	९
स्फाति	३	२	९
स्फिच्	२	६	७५
स्फिर	३	१	६१
स्फुट	२	४	७
,,	३	१	८१
२२ ,,	३	१	११२
स्फुटन	३	२	५
स्फुरण	३	२	१०
स्फुरणा	३	२	१०
स्फुलिङ्ग	१	१	५७
स्फूर्जक	२	४	३७
स्फूर्जथु	१	३	१०
स्फेष्ठ	३	१	११२
स्म	३	४	५
,,	३	४	१७
५२ स्मय	१	७	२१
स्मर	१	१	२५
स्मरहर	१	१	३३
स्मित	१	७	३४
स्मृति	१	६	६
,,	१	७	२९
स्यद	१	१	६४
स्यन्दन	२	४	२६
,,	२	८	५१
स्यन्दनारोह	२	८	६०
स्यन्दिनी	२	६	६७
स्यन्न	३	१	९२
१८ स्याद्वादिक	(परिशिष्ट)		
स्यूत	२	९	२६
,,	३	१	१०१
स्यूति	३	२	५
स्योनाक	२	४	५७
स्रंसिन्	२	४	२८
स्रज्	२	६	१३५
स्रव	३	२	९

इत्यमरकोषमूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिशब्दानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अमरकोष-सटिप्पणीव्याख्यासुधास्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अमरकोष-सटिप्पणीव्याख्यासुधास्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका समाप्ता।